توانا بود هر که دانا بود

وزارت فرهنگ

تاریخ ایران

تألیف

ژنرال سر پرسی سایکس

دارای نشان علمی طلا از انجمن جغرافیائی پادشاهی

ترجمهٔ

آقای سید محمد تقی فخر داعی گیلانی

با ۶۳ گراور و یك نقشه

جلد اول ـ چاپ اول

چاپخانهٔ رنگین

۱۳۲۳

بها در تمام کشور ۳۰۰ ریال

مستشار فرهنگی
سفارت کبرای شاهنشاهی ایران
دهلی نو

کوروش کبیر

توانا بود هر که دانا بود

وزارت فرهنگ

تاریخ ایران

تألیف

ژنرال سر پرسی سایکس

دارای نشان علمی طلا از انجمن جغرافیائی پادشاهی

ترجمهٔ

آقای سید محمد تقی فخر داعی گیلانی

با ۶۴ گراور و یک نقشه

جلد اول - چاپ اول

چاپخانهٔ رنگین

۱۳۲۳

« کارما بازجوئی‌تاریخ کارهای باستانی مردم »
« روزگار و دریافتن مرزکشور های تباه گشته است. »
« و نسب و نژاد پادشاهان دیده ازدیدار روزگار »
« فرو بسته‌است ما درپی‌گفتار مردگان و آثار پیشینیانیم. »
(ماتیو ارنلد)

آقای سر پرسی سایکس مؤلف کتاب

بنام خدا

مقدمهٔ مترجم

کتاب حاضر که « تاریخ ایران » نام دارد از مشهور ترین تألیفات **آقای سرپرسی سایکس** از مشاهیر خاورشناسان انگلیسی است که هنوز آفتاب زندگانیش در آسمانِ دانش میدرخشد. ترجمه و انتشار این کتاب، برای رفع نیازمندی دانشجویان که بکتاب مکمل وجامعی در تاریخ ایران احتیاج مبرم داشتند، از دیر بـاز خاصه از بعد از انتشار ترجمهٔ کتاب تمدن‌العرب همواره نصب العین بوده و از بزرگترین آمال نگارنده شمرده میشد و اینك بی‌نهایت خوشوقتم و خدا را شکر میکنم که این آرمان ملی جامهٔ عمل پوشیده یعنی ترجمهٔ جلد اول آن از چاپ در آمده تقدیم قارئین عظام میشود. در اینجا ما قبل از هر بیان یا اظهاری بشرح احوال مؤلف پرداخته و این مختصر را بنظر خوانندگان کتاب میرسانیم.

سرپرسی سایکس تحصیلات خودرا در آموزشگاه (رگبی) و دانشکدهٔ افسری (ساند هرست) بپایان رسانیده و در هر دو آموزشگاه بدریافت جایزه های پهلوانی نایل آمده است.

در سال ۱۸۹۲ بسمت افسر هنگ دوم نیزه‌دار (از هنگ‌های مشهور انگلیسی) مسافرت های خود را در آسیای مرکزی، ایران، بلوچستان آغاز کرد. در ۱۸۹۴ کنسولگری انگلیس را در کرمان تأسیس نمود و دو سال بعد از آن در کمسیون مرزی ایران و بلوچ مأموریت یافت و درهمان سال مسافرتی در حوزهٔ رود کارون نمود. در ۱۸۹۷ مأمور پذیرائی و مصاحبت والاحضرت ناصرالملك مرحوم گردید که آنموقع بعنوان نمایندهٔ مخصوص بلندن عزیمت مینمود. در ۱۸۹۹ کنسولگری انگلیس را

در سیستان تأسیس نمود و در ۱۹۰۱ بعنوان فرمانده هنگ (مونتگامری شایر تیوماری) در جنگ بوئر شرکت کرد و در همین جنگ مجروح گشته بپاس فداکاریهائی که از خود در آن جنگ‌ها نشان داده بود باخذ مدال و نشان هـای افتخار نایل آمده و در اعلامیه های وزارت جنگ یا احکام نظامی ازوی قدردانی شد. در ۱۹۰۲ بدریافت نشان علمی طلا از انجمن جغرافیائی پادشاهی مفتخر گردید. از ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۳ سرکنسولگری انگلیس در خراسان بود. درآغاز جنگ بین‌المللی اول فرماندار نظامی (سوت هامپتون) شد و سپس جزء لشکر لاهور در فرانسه مأموریت یافت. در ۱۹۱۵ به سرکنسولگری ترکستان چین تعیین شد. در ۱۹۱۶ برای تأسیس نیروی مشهور بەپلیس جنوب بایران آمد و ستاد این نیرو در شیراز بود. در ۱۹۱۸ بپاس خدماتی که انجام داده بود بدریافت نشان نایل شده ودر احکام نظامی ازوی قدردانی شد و پس ازپایان جنگ بانگلستان بازگشته و اکنون منشی افتخاری انجمن آسیای مرکزی میباشد.

تألیفات مهم سرپرسی سایکس

تألیفات مهم این دانشمند عبارتند از: ۱ — افتخار عالم شیعه. ۲ — ده هزار میل در ایران. ۳ — تاریخ افغانستان. ۴ — تاریخ اکتشافات عالم. برای تألیف اخیر از انجمن علمی امپراطوری بدریافت نشان طلا مفتخر شد. ۵ — «در صحراها وواحه‌های آسیای مرکزی» واین کتاب با کمک بانو «الاسایکس» نوشته شده است. ازبرگزیده‌ترین تألیفات این نویسندهٔ دانشمند همین کتاب حاضر است که درحقیقت واسطة العقد سلسلهٔ تألیفات او میباشد. کتاب مزبور بقدری مورد توجه علاقمندان بتاریخ ایران واقع گردید که از آغاز انتشار تا کنون سه‌بار[1] چاپ شده که در چاپ اخیر فصلی جداگانه و مطالب مهم زیادی نیز بر کتاب افزوده‌شده است واینجا ضمناً یاد آورمیشود که کتاب حاضر ترجمه‌ای از نسخهٔ ۱۹۳۰ یعنی آخرین چاپ اصل میباشد.

سرپرسی سایکس درگرد آوردن مواد وجمع‌آوری مدارک و اسناد این کتاب سالها رنج برده و مجاهدات بسیار نموده است. اینمرد تقریباً همهٔ منابع قدیم و جدید را از رومی و یونانی و سریانی و ارمنی و عربی و غیره‌خاصه کتابهائی که در دو سمت

۱ — و آن بدینقرار است: چاپ اول ۱۹۱۵، چاپ‌دوم ۱۹۲۱، چاپ سوم ۱۹۳۰.

سال اخیر یعنی از زمانیکه مشرق‌قدیم جلب توجه‌علماء فرنگ‌را کرده نوشته‌اند از نظر انتقادو خرده گیری گذرانیده است و نیز در حدود ۲۵ سال[1] عمرش را درخاك ایران، در نواحی مختلف بسر برده‌اوضاع و احوال عادات‌و رسوم وبالاخره آثار ویادگارهائی که درهرجا بوده همه را باکمال‌دقت‌و اهتمام مشاهده‌ومطالعه کرده و از اینراه اطلاعات وافر و معلومات سودمندزیادی بدست آورده است و مخصوصا نواحی شرقی‌و جنوبی ایران‌را کاملاسیاحت‌و تحقیقات‌جغرافیائی و تاریخی‌نموده‌است . راست‌است‌جهانگردان زیادی ایران‌را سیاحت کرده در اطراف این مسائل‌تجسس و تدقیق و تحقیق‌نموده‌اند ولی سخن‌اینجاست‌که وسائل واسباب گردآوردن‌مطالب‌درست و کسب اطلاعات‌صحیح مصون از لغزش وخطا بقدری برای این دانشمند فراهم بوده‌که دردسترس هیچیك از همکاران اروپائی وی نبوده است ، چنانکه خود او در مقدمهٔ یکی از تألیفات خویش مربوط بایران شرحیکه در این خصوص‌نگاشته از جمله چنین مینویسد «نگارنده‌با کمال جرئت ادعا میکندکه از نسل حاضر هیچ‌انگلیسی حتی هیچ اروپائی‌دیگری بیشتروبهتر از اینجانب بسیر وسیاحت نواحی شرقی و جنوبی ایران موفق نگردیده و از طرفی موقعیت و رتبهٔ رسمی نویسنده بهترین وسیله‌برای ملاقات طبقات منورهٔ اهالی وکسب اطلاعات عاری از خطا بوده است که خود این نعمت‌کمتر نصیب دیگر سیاحان خارجی میشود» . پس‌از آنچه‌گفته‌شدتصدیق میکنید که این تاریخ‌بر پایهٔ‌متین وثابتی قرار گرفته و در جمع‌آوری اطلاعات ودست آوردن مدارك واسناد منتها درجهٔ دقت را مؤلف بعمل آورده است .

بعقیدهٔ ما کتابی جامعتر از این در تاریخ ایران نوشته نشده است چه کتابهائی که در این زمینه تا کنون انتشار یافته ناقص یا نیمه‌تمام بوده هیچکدام رفع نیازمندی طالبان تاریخ ایران را نمینموده است و بالاخره کتابی که همهٔ ادوار تاریخ ایران را مرتب و مسلسل ونیزکامل و تمام حاوی باشد بتألیف درنیامده مگرهمین کتاب‌است‌که این نقیصهٔ بزرگ را جبران نموده ، مؤلف‌دانشورسرگذشت این‌کشوررا از قدیمترین

۱ - **سرپرسی سایکس** از سال ۱۸۹۲ تا سال ۱۹۱۸ بطور ثابت در خاك ایران و بلوچستان مسافرت میکرد .

ادوار تا زمان معاصر مطابق روایات مورخان شرق وغرب و آثار مکتشفه کاملا بازنموده است و حتی کشفیات مهمه‌ای که از حفریات اور و نیز از کاوشهای شرق ، جدیداً یعنی از ۱۹۲۱ تا ۱۹۳۰ بدست آمده تمامی آنها را این کتاب در بر دارد و بنابرین کتاب حاضر را حقاً میتوانیم بگوئیم که تکمیل ترین و جامعترین تألیفاتی است در تاریخ ایران که اینك در دسترس طالبان دانش و فرهنك نهاده میشود .

داخل شدن در مسائل و مندرجات این کتاب یعنی مجلد حاضر و شرح و بیان حقایق تاریخی و علمی آن از گنجایش اینمقدمه خارج است ولی بحکم اینکه گفته‌اند « مالا یدرك کله لایترك کله » سطری چند بطور فهرست درزیر بعرض خوانندگان میرسانم .

فصول اولیهٔ کتاب مربوط به جغرافیای ایران و نیز بابل و ایلام متضمن مطالب عالی و تحقیقات کافی میباشد . مؤلف در اینقسمت یعنی قسمت جغرافیائی نظر به تبحری که دارد به تفصیل سخن رانده یك سلسله اطلاعات بسیار سودمند و نکاتی که تازگی دارد در دسترس ما گذارده که در کمتر کتابی نظیر آن یافت میشود .

از نقاط حساس کتاب و یا بهترین فصول آن بعقیدهٔ نگارنده فصلهائی است که در آنها از مسائل و امور اجتماعی کشور در هریك از ادوار به تفصیل صحبت شده است توضیح اینکه در این فصول از عادات و اخلاق ، قوانین و رسوم ، شاه و دربار ، آرتش ، موقع زنان ، زبان و ادبیات ، دین و فرهنك ، معماری ، پیشه و هنر خاصه هنر های زیبا و غیره و غیره مبسوطاً بحث شده و شرحیکه در اطراف هر یك نگارش یافته مدققانه و بسیار جالب و جاذب است. او بدین و فرهنگ باستان اهمیت داده و در فصلی جداگانه آنرا تحت مطالعه آورده است و در اینجا از اصول مذهب زردشت پیغمبر باستان ایران مشروحاً صحبت داشته خاصه در متأثر شدن اینمذهب از تورانیان و نیز تاثیر آن بر مذهب یهود بیاناتی که نموده جالب دقت نظر است . در تحقیق آثار باستان خاصه خرابه های پرسپلیس و پاسارگاد و نیز در اطراف سایر صنایع و فنون باستان ما کلیتاً پایهٔ بیاناتش محکم و متین و درخور همه نوع تقدیر است .

در شرح احوال ایرانیان قدیم اخلاق ملی ما را ستوده و در یکمورد چنین مینویسد « مهمان نواز و کریم و بخشنده و بلندنظر بوده‌اند » و در باب صنایع و فنون خاصه

هنرهای زیبا او ذوق ابتکار و نبوغ صنعتی ما را اعتراف و خاطر نشان نموده که ایران در تمدن و صنایع و فنون اروپا در ادوار گذشته تأثیر عمیق داشته است و نیز مشاهیر رجال ومفاخر و بزرگان ما را با کلماتی که حاکی از وسعت نظر و روح محبت و وداد است ستوده و عظمت وبزرگواری آنان را تصدیق میکنند و اینك ما برای جلب نظر خوانندگان گرام یکی دوسه فقره را بطورنمونه گوشزد مینمائیم . اودر خاتمهٔ بیانات خود راجع به خرابه های پرسپلیس چنین میگوید «ایران از ملل معتبری که با آن ها ارتباط یافته از قبیل بابل و آشور و مصر و یونان البته اقتباسات زیادی نموده لیکن متابعت و تقلید صرف نکرده است حتی مجسمه های گاوهای آشوری هم در مقبره های بزرگ هخامنشی از حیث اهمیت دارای رتبهٔ اولیهٔ نیستند » . در خصوص مقبرهٔ **کوروش** کبیر مینویسد « که من سه مرتبه بزیارت این مقبرهٔ رفته‌ام و در این جا موفق شده مختصر تعمیری هم نموده‌ام و ضمناً در هر موقع باین نکته متذکر شده ام که دیدن مقبرهٔ اصلی **کوروش** پادشاه بزرك و شاهنشاه عالم مزیت کوچکی نیست و من چقدر خوشبخت بودم که بچنین افتخاری نائل شده‌ام و در واقع شك دارم که آیا برای ماطائفه آریانی هیچ بنای دیگری هست که زیاده از مقبرهٔ مؤسس دولت پارس و ایران که تقریباً دوهزارو چهارصدوچهل سال قبل از این در آنجامدفون شده اهمیت تاریخی داشته باشد » . یا در طی بیان صفات حمیدهٔ **کوروش** بعد از نقل مسطورات کتاب مقدس و مورخین یونانی میگوید « ما هم میتوانیم مباهات کنیم باینکه اولین شخص بزرك آریائی که احوال او بخوبی بر ما معلوم میباشد دارای چنین صفات عالی و برجسته است»

در شرح احوال حضرت رسالتمآب ص که جزء قسمت اخیر کتاب حاضر است در خاتمهٔ بیانات خود چنین مینویسد « عقیدهٔ شخصی من این است که **محمد** ص در میان مشاهیر عالم بزرگترین انسانی است که با یك مرام عالی تمام هم خود را مصروف این داشت که شرك و بت‌پرستی را از ریشه منهدم ساخته وبجای آن افکار بلنداسلام را برقرار سازد و او خدمت وافر ونمایانی که از این راه بنوع بشر نموده خدمتی است که من آنرا ستایش نموده و سر تعظیم فرود میآورم » .

راجع بحضرت **علی بن ابیطالب** ع درطی بیان صفات محمودهٔ وی چنین اظهار

میکنند « اینکه اهالی ایران در او مقام ولایت قائل شده و او را باصطلاح سرپرست حقیقی و مربی الهی میدانند واقعاً این عقیده قابل تحسین و شایان بسی تمجید است اگر چه مقام و مرتبهٔ او خیلی بالاتر از اینهاست » .

ضیق مکان اجازه نمیدهد که بیش از این در اینباب شرح و بسط دهد و من از اینجهت و نیز بعلت کمی فرصت و عجله‌ایکه بمناسبانی در کار طبع این ترجمه میشد در همینجا آنرا ختم میکنم و همینقدر مینویسم کسانیکه میخواهند بحقیقت این کتاب آشنا شوند و یا هم میهنانی که « مایل باشند شوکت و حشمت ادوار گذشتهٔ خودشان را بخوبی درك کنند » باید سراسر کتاب را بدقت هر چه تمامتر بخوانند در خاتمه اینرا یادآور میشود که این کتاب دارای شصت و دو تصویر و چهل و نه سر لوحه است که هر یك از لحاظ تاریخی و علمی بسیار نفیس و مهم میباشد . اینجانب اغلب این تصاویر را از نسخهٔ چاپ دوم اصل انتخاب نموده که از آنجمله یکی تصویر شورای جنگی **داریوش** کبیر است که بسیار دلچسب و قابل دیدن است .

در اینموقع وظیفهٔ خود میدانم که از مساعدتهای اولیاء وزارت فرهنگ خاصه از جناب آقای **اسمعیل مرآت** که این ترجمه در زمان وزارت ایشان صورت اکمال و اتمام پذیرفته سپاسگذاری نمایم و ضمناً از ادارهٔ نگارش آموزارتخانه که در اینمدت در فراهم ساختن وسایل کمال مراقبت و همراهی را نمود تشکر دارم .

اینرا هم نمیتوانم در اینجا نگفته بگذارم که در آغاز امر توسط دوست گرامی آقای **عباس صیقل** کارمند جدی سفارت کبرای ایران درلندن اجازهٔ ترجمه و طبع این تاریخ را از آقای **سر پرسی سایکس** مؤلف آن درخواست نمود و خوش بختانه این درخواست مورد توجه و علاقه قرار گرفته طولی نکشید که نامه ای از ایشان مشعر بر قبولی درخواست مزبور به نگارنده رسید . در این نامه معظم له با کمال لطف و مهربانی اجازهٔ ترجمه و طبع دو جلد کتاب « تاریخ ایران » را بلاعوض و بدون هیچ منتی باینجانب اعطا کردند و درواقع مرا از این لطف و مساعدت گران بها از خود ممنون ساخته و سپاسگذاری از آنرا همواره فرض ذمهٔ خودم خواهم شناخت .

اما در خصوص این ترجمه همینقدر خاطر نشان میکنم که آن با اصل کتاب (که در ۱۹۳۰ برای بار سوم طبع شده) کاملا مطابق است و کم و بیش ندارد و حتی چون مقید بوده‌ام که از اصل کاملا متابعت کرده باشم یاد داشت های گران بهائی که مؤلف در ذیل اکثر صفحات قید کرده بود اینجانب تمامی آنها را برای استفادهٔ فضلا بدون هیچ جرح و تعدیلی در پای صفحات گنجانده‌ام. حاجت بذکر نیست که یادداشت هائی هم برحسب لزوم ازخود اینجانب در ذیل بعضی صفحات قید شده است. درضبط اسامی اعلام منتها درجهٔ دقت و اهتمام را نموده و حتی‌الامکان آنها را نزدیك باصل یابقسمی که در کتب فارسی و عربی مضبوط است نقل کرده ام و در عین حال اغلب این اسامی را در حاشیه بقسمی که انگلیسی‌ها ادا میکنند نیز آورده‌ام ومعهذا نمیتوانم ادعا کنم که آن از نقص خالی است. اما چشم پوشی و اغماض از این نقایص برای کسانیکه بااین قبیل امور سروکار دارند سخت و دشوار نیست. حقیقت این است که من در صحت و خوبی این ترجمه و نیز در طبع و لطف و آرایش کتاب مدتهای متمادی زحمت کشیده‌و تحمل رنج فراوان نموده‌امو مخصوصا درلغزش وخطاها منتهای احتیاط ودقت و مراقبت را بعمل آورده ام لیکن آدمی از سهو و نسیان ممکن نیست مصون ماند.

اما مراجع و اسناد کتاب و آن با یك نقشهٔ بزرگ که مؤلف در مقدمهٔ دوم خود بدان اشاره میکند انشاء الله در جلد دوم بنظر خوانندگان خواهد رسید، توضیح اینکه ترجمهٔ جلد ثانی و پرداخت آن از یکمدتی بسرعت در جریان است و امیدوارم که در آتیهٔ نزدیکی باتمام رسیده وباهمت علاقمندان فرهنگ تحت طبع قرار گیرد. ما در بالا گفتیم که تاریخ ایران در چاپ سوم کتاب تا ۱۹۳۰ میلادی (۱۳۰۹ شمسی) می‌آید ولی نکته‌ای که جالب توجه و مهم و ذکر آن در اینجا لازم است اینکه مؤلف دانشور بقرار شرحیکه اخیراً باینجانب نوشته اند با اشتیاق زاید الوصفی میخواهند چاپ چهارم کتاب« تاریخ ایران » را آغازو کنفرانس تاریخی طهران رایا انجمن سران سه دولت بزرگ دوست و متفق در پایتخت کشور ما که یکی از موادبرجسته آن تضمین استقلال و حق حاکمیت ایران است در این چاپ ضمیمهٔ کنند. حاجت بذکر نیست

که در اینصورت تا چه اندازه برارزش واهمیت کتاب خواهدافزود. ما امیدواریم تا وقتیکه ترجمهٔ جلد ثانی پرداخت شده حاضر برای چاپ میشود این مقصود عالی مؤلف جامهٔ عمل پوشیده و مورد استفادهٔما قرار گیرد یعنی تمامی مسائل جدیددرجلد دوم ترجمه وضمیمه شود.

چون انتشار این کتاب دردورهٔ وزارت فرهنگ وزیر دانش پرور جناب آقای دکتر **عیسی صدیق** میباشدودانشمندمعظم را در انجام این خدمت توجهی خاص است لذا از ایشان سپاسگذاری نموده و امیدوارم که بخش دوم این کتاب را نیز در دورهٔ سر پرستی فرهنگی انجناب به پایان آورده وبچاپ رسانم.

من خود در ترجمهٔ این کتاب (مجلد حاضر) معترفم که یك عده از دوستان‌دانشمندبمن کمك کرده‌اند ولی بیشترخودم را مدیون کمك‌های گرانبها وفاضلانهٔ فقیدسعید مرحوم **محمد علی فروغی** ذکاء الملك‌میدانم و از خداوندمسئلت‌مینمایم که روح پرفتوحش را غریق رحمت فرماید.

زحمات دوست گرامی دیرینم آقای **مهدی اکباتانی** در این کتاب نیز مانند سایر انتشاراتم مرا وادار مینماید که از ایشان تشکر نمایم که با کمال علاقمندی و بی‌منتی در تصحیح اوراق و تهیه و ترتیب فهرست این کتاب مرا همراهی نموده و نیز در خوبی و حسن جریان طبع توجهی بسزا داشته اند و امید است در خدمت بعالم مطبوعات همه وقت موفق باشند.

با همهٔ اهتمامی که‌در طبع کتاب مرعی شده اغلاطی پیش آمده که درغلطنامه قید شده است وخوانندگان بآن مراجعه خواهند فرمود.

سید محمد تقی فخر داعی گیلانی

تاریخ ایران

تألیف

آقای سر پرسی سایکس

ترجمهٔ

آقای سید محمد تقی فخر داعی گیلانی

یك منظره از شكار ایرانی از روی یك ظرف دارای نقاشی الوان. موزهٔ هرمیتاژ

دیباچهٔ مؤلف در چاپ سوم کتاب

ایران در ظرف ده سال اخیر بدرجه‌ای تحول و تغییر پیدا نموده‌که شاید آن از هر موقعی‌در تاریخ پراز حوادث این سرزمین زیاده و بیشترباشد. عمده براثر شخصیت **رضاشاه** مؤسس خاندان پهلوی یك حس ملیت قوی وشدیدی در مردم آن پدید آمده، قدرت و نفوذ دولت در سراسر عرض و طول این کشور برقرار و استوار گردیده، مالیهٔ مملکت برپایهٔ صحیحی قرار گرفته و واحد پول بمعیار وارز طلا اختیار شده . وسایل ارتباط ووسایط نقلیه از هوا و راه آهن و اتومبیل و آلات و افزار باربری منظرهٔ این ملت محافظه‌کار را تغییر داده و به‌پیشرفت جدید وارد مینماید . اصلاحاتی که‌در سیاست خارجی بعمل آمده کمتر از اصلاحات داخلی آن نیست چنانکه ایران از زیربار کاپیتولاسیون منفور که درست از یکصد سال‌پیش از روسیه تحمیل‌شده بود شانه‌خالی کرده و خود را رهائی بخشیده است. پیمانها وقراردادها روی شرایط ومواد متقابله بادول اروپا بسته است.

ما مسائل فوق‌الذکر و بسیاری ازمسائل دیگررا در این چاپ یعنی چاپ حاضر بیان نموده‌ایم و با استفاده از مسائل جدید و پس از انجام تصحیحات لازم در متن عبارات وحذف پاره‌ای از نقشه‌ها و تصاویر بالاخره معلوم شد که میتوان بهای چاپ اخیر را بمبلغ معتنابهی کمتر ازچاپ پیشین تعیین، مواد تازه‌ای که از آنجمله کشفیات

مهم (اور) و کاوش و تحقیقات موفقیت آمیز (ائورنوس) در مقالهٔمقدماتی گنجانیده شده است و جلددوم با مقالهٔ متمم خاتمه میپذیرد .

مراجع مهمی که از آن استفاده شده در ضمن مقاله یادآوری گردیده و دربارهٔ موارد که ضرورت ایجاب نموده مراجع مربوطهٔ بموضوعات تازه در متن نیز مندرج میباشد .

از وزارت جنگ سپاسگذارم که اسناد مربوطهٔ به لشکرکشیهای در ایران را در شعبهٔ امورتاریخی آن وزارتخانه باختیارمن گذاشت. **مستر لئوناردوولی** شرح مختصری را که از حفاریهای او مذکور داشته‌ام با کمال ملاطفت مطالعه ومرور نمود و نیز **سرپرسی کوکس** و **مسترم.ایلدرید** در مقالهٔ متمم بمن کمك نموده‌نظریه‌های قابل توجهی دادند .

در خاتمه امیدوارم که چاپ سوم کتاب که‌چاپ حاضر باشد برای ملت ایران همان ملتی که لذیذترین ایام و با نشاط ترین سالهای زندگانی خودرا در میان آن ها بسر برده‌ام مفید و سودمند افتد و آنگاه که این نگارش به اروپائیان و امریکائیان کمك نماید تاپی بتاثیر عمیقی برند که‌ایران درتمدن وصنایع و فنون ما در ادوار گذشته داشته‌است اینوقت است که من حقاً به پاداش خود رسیده ام .

پ . م . س
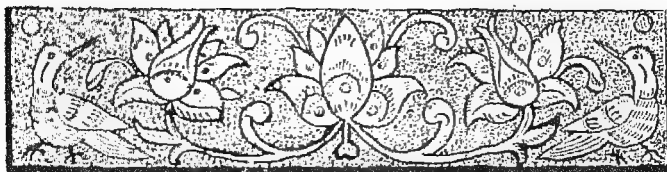
اقتباس از يك جعبهٔ ميناكاری

ديباچهٔ مؤلف در چاپ دوم كتاب

در طی مدت شش سالی كه از چاپ اول كتاب ميگذرد حوادث و وقايع زيادی در ايران رخ داده‌است، سرزمين‌تاريخی آن كشور چندين‌بار معرض هجوم لشكريان انگليس و روس و تركيه‌واقع شده است. اما از طرف ديگر روسها بواسطهٔ شكست دادن تركان پای تخت و شايد تا حدی موجوديت كشور را حفظ و نيز در نتيجهٔ مغلوب شدن ايلات غارتگر جنوب دوباره امنيت و آرامش در نحدودبرقرار گرديده، بعلاوه دول متخاصم وسايل ارتباطيه را ترقی دادند و نيز مبالغ هنگفتی كه ازطرف دولت بريتانی و مبلغ كمی از روسيه و تا اندازه ای هم از آلمان در ايران مصرف شد ميتوان گفت كه آن تاحدی خسارات خطيرو سختی را كه به‌نفوس واموال ومزارع و بخش های مختلف كشور وارد شده بود جبران مينمود.

وقايعی كه مسبب جنك عالمگير بود و اين آتش جهان سوز را بر افروخت در اين چاپ بيان شده وازاينرو اين تاريخ تازمان حاضرآورده‌شده‌است.ليكن فصول‌جديد فقط يك قسمت از كتاب را تشكيل داده و بقيهٔ كتاب همان متون چاپ اوليه است كه‌در پرتو اكتشافات و مطالعات بعدی و رعايت نظريات نويسندگان تجديد نظر و اصلاح شده است. در اينجا لازم ميدانم از دوستان فاضلم كه در اينكار بمن كمك و همراهی نموده‌اندسپاسگذاری كنم. دكترجی.**ای. پيلگرم** كه به‌ايران و بين‌النهرين سفركرده است بمن اختيار داد كه در قسمت زمين شناسی كشفيات اورا بكار بندم و نيز **چ. ر. هال** كه جديداً حفرياتی دربين‌النهرين كرده اجازه داد كه از كشفيات و اطلاعات حاصلهٔ او در اين كتاب استفاده نمايم. آقايان **ج. ف. هيل**[۱] و

۱- Hil.

آ.ج.ایلس [1] قسمت هائی را که درآن تخصصی بسزا دارند دقیقاً بررسی نمودند. **سرلوئیزدن**[2] و آقایان **ف. ح. برون**[3] و **ی. م. ایلدرید** ابواب و فصول جدید را بدقت خواندند و **ای. ادوردس** در قسمت‌های چندی بانگارنده مساعدت نموده و حقیقت این است که من برای اینکه چاپ دوم کتاب بهتر و مرغوب‌تر از اول باشد آخرین درجهٔ مساعی را مبذول داشته‌ام.

اما راجع به نقشه ها من از نقشهٔ انجمن جغرافیائی شاهی استفاده نموده و همان را بکار بسته‌ام. ذکر این نکته برای خوانندگان کتاب خالی از اهمیت نیست که نقشهٔ مزبور وقتیکه در لفافهٔ کتاب من به زندان اردوگاه قسطه مونی آسیای مرکزی فرستاده شد عده‌ای از افسران انگلیسی به‌هدایت آن توانستند از آنجا فرار کنند، علاوه هیئت جغرافیائی وزارت جنك بمن لطفا اجازه دادند که نقشهٔ جدید «ایران و افغانستان» را بکار ببندم که شامل روسیه و ترکستان چین هم میباشد و خط آهنهای جدید را نشان میدهد. نقشهٔ حوزهٔ شیراز هم استعمال شده است حتی یك نقشهٔ سادهٔ جغرافیائی عربستان را که نتایج کشفیات جدید را در بردارد مخصوص این کتاب تهیه نموده و بکار برده شده‌است.

در خاتمه ارتباط طولانی و مناسبات خیلی نزدیك من بایران بالاخره مرا بر آن داشت که عقایدم را آزادانه اظهار دارم و تمام حقایق مربوطهٔ بیك رشته مسائل مفصل و پیچیده را جلو خوانندگان اروپائی و ایرانی خود بگذارم. **پ. م. س.**

۱- Ellis. ۲- Sir louis Dane. ۳-F. H. Brown.

ابوالهول

دیباچهٔ مؤلف در چاپ اول

از زمان انتشار کتاب تاریخ ایران سرجان‌ملکم درست یك مائه گذشته و در این مدت طولانی رموز کتیبه‌های میخی حل شده . اسرار شوش مکشوف گردیده و از بسیاری جهات‌دیگر نیز ترقیات قابل‌ملاحظه‌ای دست داده است . هر یك‌ازاکتشافات مهمه در رساله‌ای مخصوص کم وبیش ضبط شده لیکن کتابی به‌تالیف درنیامده‌است که بطور کلی تاریخ‌ایران و ثمرات عدیدهٔ تحقیقات جدیده راشامل باشد . بعد ازتردید وتامل زیاد من درصدد برآمدم که‌این منقصت را جبران نمایم و البته‌این‌منقصتی بزرك بود چه ایران درمدت چندین قرن براحوال یونان ودولت روم وبالنتیجه براحوال‌اروپا تأثیر و نفوذ کلی داشته است ،

منظور اولی من این بود که برای همقطاران خودم که در ایران و کشور های مجاورآن مشغول خدمتند وهمچنین برای دانشجویان‌اروپائی یا ایرانی‌کتابی فراهم کنم که بقدر امکان تمام وکامل باشد و نظر باین منظور ،نچه از روابط دول قدیمه با ایلام و ماد وایران‌معلوم است جمع کرده وبعضی مسائل از قبیل طلوع دولت‌مقدونیه را قدری بیش از آنچه لازم بنظر میآید شرح و بسط داده‌ام .

چون مزیت و اختصاص بیست ودو سال اقامت ومسافرت در ایران نصیب من بوده بعضی‌مسائل‌را بهتر از کسان دیگر که دارای‌معلومات خاصهٔ مکتسبهٔ ازاین‌طریق نیستند میتوانم بیان کنم ومجسم سازم و نیز گمان میکنم‌تا یك اندازه نقطهٔ‌نظر ایرانی

را درك کرده باشم .

نسبت بحکومت هندوستان و ادارهٔ هند تقدیم تشکر میکنیم بجهت مساعدتی که با من کرده‌اند که از جمله نقشهٔ جدیدی است که بطبع رسانیده‌اند .

دکتر ف . و . توماس[1] مرا قادر براستفاده از نفایس کتابخانهٔ ادارهٔ هند نمود وحتی درزمان اقامت درایران نیز ازاین نعمت بهره‌مند بوده‌ام واگر غیرازاین بود البته بانجام منظور خود موفق نمیشدم ، **مستر ا. ج. الیس**[2] نیز همواره آراء و نصایح خود را ازمن دریغ نمیداشت . آقایان **ا. ادواردس**[3] ، **ل. و. کینك**[4] ، **ح . ب . والتر**[5] و **ج ، الن**[6] عضو موزهٔ انگلیس راجع به ادوار و موضوعاتی که نظریاتشان در آنها معتبر و حجت است با من مساعدت کرده اند . **ج . ب. کپر**[7] درمراجعه و تصحیح طبع کتاب مدد نموده وفصول راجع به **نادرشاه** را **سرمرتمردوراند**[8] که نسبت بآن عصر تحقیقات و اطلاعات مخصوصی دارد مطالعه کرده است . از جهت تصاویر کتاب هم از دوستان خود امتنان کامل دارم و **مستر امری والکر**[9] در ساختن آن تصاویر زحمات فراوان کشیده است .

در دو جلد کتابی که سابقاً نوشته‌ام از ایران که سیاحت نشده بود باز نمودم و بوصف آداب و عادات ملت محبوبی که بهترین اوقات عمر خود را در میان ایشان بسر برده‌ام پرداختم . در این کتاب آرزوی چندین سالهٔ خود را فعلیت میدهم و امیدوارم نتیجهٔ زحماتم برای دولتی که در خدمت او عمر میگذرانم مفید فایده بوده و به جهت هموطنانی که افکار عامه را ارشاد میکنند نیز مثمر شود ، چه بدون معلومات تاریخی عقائد و اظهارات ایشان مبنی ومأخذ صحیح متقن نمیتواند داشته باشد واگر دانشجویان ومحققینی که در تاریخ یونان و روم کار میکنند بخواهند راجع بایران و روابط آن با دول مزبوره اطلاع حاصل نمایند و باین مناسبت بدین کتاب مراجعه کنند و بالاخره هرگاه ایرانیهائی که مایل باشند شوکت و حشمت ادوار گذشتهٔ خود را بخوبی درك کنند از این کتاب استفاده نمایند مساعی و زحمات چندین ساله من هدر نرفته است .

پ . م. س.

---

[1] Dr. F. W. Thomas. [2] A. G. Ellis. [3] E. Edvards. [4] L. W. king. [5] H. B. Walter. [6] J. Allan. [7] J. B. Capper. [8] Mortimer Durand. [9] Emery Walker.

ظرف طلای هخامنشی (موزهٔ بریتانی)

مجلد اول

مقالهٔ مقدماتی

(با فصل پنجم و ششم خوانده شود)

طوفان

در طی مدت ده سالی که از چاپ دوم کتاب میگذرد اکتشافاتی در اور[1] بدست **لئوناردوولی** شده که بدون تردید یك دورهٔ تاریخی‌را برما ظاهر و هویدا میسازند. بنابگفتهٔ باستان شناس بزرك، حادثهٔ طوفان تا یکی چندسال قبل اگرهم جزء افسانهٔ موهوم شمرده نمیشد باریافتن آن در تاریخ یعنی در ردیف واقعات تاریخی قرار گیرد مبهم و بسیار بعید بنظر میآمد[2]. اما امروز عقیدهٔ مزبور بکلی تغییر پیدا نموده وقضیه صورت حقیقت بخودگرفته، هر چندتاریخ حادثه را دقیقاً نمیتوان نشان‌داد، لیکن میدانیم که آن درکدام‌یك از ادوارتاریخ باستان واقع شده که مجاهدات مدت هشت سال ولی بارآور، آن را بجهان مکشوف و آشکار ساخته است.

---

۱ - اور شهر قدیم کلده واقع در ملتقای شط‌الحی و فرات در دوهزار و چهارصد و پنجاه سال پیش ازمیلاد بواسطهٔ **اورایگور** اول پادشاه سومر و اکد بناشده‌است و حضرت **ابراهیم** گوسفندانش‌را درآن حوالی می‌چرانید (مترجم).

۲- درموضوع جدیدترین کشفیات **لئونارد وولی** (Leonard Woolley) من‌خودمرامدیون بیانات و کمك‌های مهرآمیزاو میدانم و از کتاب او موسوم به «سومریان» نیزاستفاده کرده‌ام و همچنین به «تاریخ و آثار اور» تالیف **گد** (C. J. Gadd) و تعلیمات پروفسور **لنگدن** و پروفسور **کمبل آمپسون** بر تاریخ‌قدیم کمبریج مراجعه شده‌است (مؤلف).

اینموضوع بدینطریق کشف شد که درمحلی که سیل و طغیان آب طبقات مختلفهٔ خاك آنرا شسته و زمین را بطبقهٔ خاك مربوط به ۳۲۰۰ سال قبل از میلاد رسانده بود گودالی بعمق ۴۸ پا و عرض ۷۵ پا کندند، در اینجا هشت ساختمان هر کدام در یك لایهٔ زمین پشت‌سر هم پیدا شدند که کف اطاقهای آنها از گل سفت یا کوبیده‌شده بوده‌است و حتی از همین گل نمونه‌هائی از ظروف مختلف بدست آمده که بعضی‌ها بطوری محفوظ مانده بودند که بنظر مکتشفین بکلی تازه معلوم میشدند. درظروف سطح‌های بالاتر چرخ کوزه گری بکار برده‌شده و درسطحه‌های پائین‌تر، این اشیاء و ظروف بادست درست شده بودند. این ساختمان‌ها و بناها تماماً خوش ترکیب و خوب ساخته شده وچندین رقم آجر در آنها بکار رفته که ازآنجمله آجر سمنتی بوده‌است و این اول دفعه‌ای است که دیده میشود مادهٔ نامبرده درساختمان بکار رفته است. صورت یك گراز وحشی از سنك، قدیمترین نمونهٔ حجاری که دردل اورمستور بوده، بعمق ۲۸ پا پیداشد، و باید قدمت آن خیلی زیاد و فوق‌العاده باشد.

یك طبقه یا ورقه ای از ریك خالص بقطر ۱۱ پا از عمل طوفان در عمق ۴۰ پا کشف گردید و پائین‌تر آن یك طبقهٔ بیقاعده و نامنتظم پیداشد که مینمود مردمان‌قبل از طوفان از یك مدت متمادی درآنجاسکنی داشته‌اندو باید دانست که اینمردم وحشی نبودند، نه‌فقط در کلبه‌هائی از نی‌و بوریا بسر میبردند بلکه خانه‌ها و منازلی‌هم از آجر میساختند که درهای، نها ازچوب بوده‌و بر روی پایه‌های سنگی که‌از خارج‌میآوردند این درها را نصب میکردند. اسلحه و افزاری‌ازمس‌استعمال‌میکردند ولی تبرهای‌سنگی پرداخته نیز یافت شده. این جماعات نخ میریسیدند، پارچه میبافتند، ظروف سفالین خوب میساختند. آنها مرده ها را در قبر به پشت میخوابانیدند و پا های آنها را بهم وصل میکردند. مجسمه هائی از گل بشکل زن ولی باسر غیر آدمی‌و نیز ظرفهائی‌نقاشی شده پهلوی مرده میگذاشتند. در خاتمهٔ این بیان مختصر مینویسیم مردماتی که بعد از طوفان در این محل‌سکنی گرفته‌اندازنژادمردم قبل‌بوده وهمان اشیاء‌وظروف سفالین را استعمال میکردند اما یك‌نسل منحطه و نیازمندی بوده اند و بعد از این انقلابی در ترقی‌وتربیت‌رویداده‌ازنژاد دیگری‌غیرازنژادی که‌طوفان‌رامیشناختهآثارو یادگارهائی بدست آمده است و احتمال قوی میرود که این واردین‌جدیدسومریها بوده‌اند.

سرزمین اصلی سومریان

یك مسئله بسیار مهمی که در آن پیشرفت نمایانی حاصل شده همانا مسئله سومریان است که : آنها کی‌ها بودند؟ سر زمین اصلی آنان کجا بود؟ وچه وقت به بابل رسیده اند؟

سومریان ، یکقوم تیره‌موی که درمدون‌ها به «سیاه سران» ضبط شده از نژادهند و اروپائی بودند . سرزمین اصلی آنها کوهستان بود و این از آنجا معلوم شده‌است که آنها خدایانشان را در حالتیکه روی کوهها ایستاده‌اند نمایش داده‌اند و نیز از طرز معماری مساکن و اماکن اولیۀ آنها که بر ساختمان های از الوار قرار گرفته برمیآید که سرزمین مزبور سرزمین جنگل و بیشه بوده است . آیه ای هم که در سفر تکوین توراة مسطور است بشرح زیر میباشد « واقع شد که چون از مشرق کوچ میکردند هموارئی در زمین شنعار یافتندو در آنجا سکنی گرفتند[1] » و این بیشك راجع است بسومریان و اینکه شنعار همان سومر بوده اشعار دیگریست باینمطلب شده و گذشته از همه انکشافی که اخیراً در درۀ سند بعمل آمده آثار تمدن بسیار مشابه با آثار سومر از زیر خاك بیرون آمده که آن دنیائی را متحیر کرده است . کتیبه یا نقوش و خطوط روی مهرهای چهار ضلعی که در نتیجۀ حفریات مزبور بدست آمده با مال سومریها همانند و شباهت فوق‌العادۀ ساختمان‌ها و نیز مجسمه یا اشکال و تصاویر ساختۀ از گل وشن تمامی آنها ثابت مینماید که این دو تمدن از یك ریشه یا مبدء مشترکی برخاسته و گواهی است براینکه سرزمین اصلی آنها یعنی سومریان در بعضی نقاط کوهستانی مشرق ایران و افغان یا بلوچستان بوده است .

ما شرحی در فصل پنجم راجع بافسانۀ اوانس[2] مذکور داشته و گفتیم که او قومی عجیب‌الخلقه را در خلیج فارس نیك تربیت کرده کشاورزی ، پیشه وهنر و طرز عمل کردن در فلزات را بآنها آموخت . در اینجا باز دلیل داریم که سومریان ، تمدن عالیتری از خود نشان داده ، از راه دریا به بابل رسیده اند و آنها مسکنۀ اراضی باطلاقی را مغلوب ساخته شهرهائی بنانمودند . چه اینکه سومریها قطعا شهرنشین بوده‌اند، چون مسئله کاوش و کشف آثار باستان در عصر حاضر پیشرفتی بسزا دارد ما امیدواریم که در ظرف ده سال بعد بندری که این فاتحین از آنجا کارمهم و معرکه جوئیهای خودشان را آغاز کرده اند مکشوف گردد و اگر از من سؤال شود که این فحص و باز رسی

۱ــ سفر تکوین باب ۱۱ آیه ۲ .

۲- Oannes.

ازکجا شروع خواهد شد، در جواب بندر هرمزرا اسم خواهم برد، همان بندری که **نه‌آرکوس**[1] نیروی دریائی خود را کنار رودخانهٔ میناب بساحل کشانید قبل از آن که بخشکی‌آمده سلامتش‌را به**اسکندر** خبر بدهد. امروزه بندر عباس برای بازرگانی از هرات و مشهد وسایر مراکز میانه یك بندر طبیعی محسوب میشود.

اینکه مسئله سومر تااندازه‌ای بغرنج شده بواسطهٔاین است که مطابق شرحیکه در فصل ۵۰ گذشت یکظرف نقاشی شدهٔ ظریفی کشف شده است که درقدمت،با قدیم‌ترین قبور مکتشفهٔ دراور برابری‌دارد و حتی از قدیمیترین اشیاء و ظروف‌ایلامی هم قدیمتر میباشد و لذا برضد این نظریه‌که سومریها اصلا ایلامی بوده‌اند دلیل باهری تشکیل میدهد در صورتیکه نظریهٔمزبور در یك زمان بملاحظهٔ شرحی که دربالاراجع بکوهستانی بودن ایلام و جنگل‌های آن از تورات نقل‌شد موجه وقرین بقیاس بوده است.درکارچمیش واماکن دیگرظروف سفالین‌متشابهی کشف شده‌که ثابت میکند این ظروف نمیشود از سومرباشند. **کمپیل‌تمپسون** طرفداریك‌جماعت‌ایلامی‌فرات‌است که‌بدست سومریان رانده شدند، در صورتیکه **وولی** که عقیده دارد این سرزمین برای انسان فقط زمانیکه به‌عصر کل‌کولت[2]رسیده‌قابل‌سکونت گردیده‌است‌میخواهد با این قسمت همراهی کند که بابل اکدی بدست مهاجمین سومر مغلوب وازمیان رفته است.

یك سلسلهٔ خیلی قدیم

اکتشافات جدیده ثابت میکند پیوستگی و ارتباطی که سومریها بابابل داشته‌اند مدتش‌نسبت بآ نچه درسابق مظنون‌بود خیلی طویل‌ترو مدیدتر میباشد. در حدود دوهزارسال قبل‌از میلاد، بعد از سقوط‌سلسلهٔ سوم‌اور، وقایع نگاران شرح احوال سلسله‌های اولیه‌و کارهای آنان‌را جمع آوری کرده مدون نموده‌اند. گو قسمت اعظم این نوشتجات فاسد و معدوم شده ولی خوش‌بختانه فهرست اسامی پادشاهان‌آنها باقیمانده است. دراین فهرست ها ده پادشاه نشان داده شده که قبل ازطوفان نوح‌سلطنت‌کرده‌اند. طول‌سلطنت آنها ظاهراً فرضی‌است، ولی شاید ما قاعدهٔ شمارشی‌که بکار برده شده است ملتفت نمیشویم و عین این توجیه را اما قدری‌کمتر در فهرست دو سلسلهٔ اولی‌که بعد از طوفان وپیش‌از سلسلهٔ اولی‌اور سلطنت‌کرده‌اند میتوان بکار برد. تا در این اواخر هیچیك از نامهائی‌که داده شده

۱- Nearchus. ۲- Chalcolithic age.

نمیشد تطبیق کرد یاهویتش را معلوم داشت ، لیکن کشف آثار سلسلهٔ اولی جنبهٔ تاریخی آنرا محقق میکند و از اینرو میتوانیم حقاً یادداشت های وقایع نگاران را قبول نمائیم که نه فقط پادشاهان را ذکر کرده اند بلکه شهرهائی هم که پیش از طوفان وجود داشته و مخصوصاً اریدو همه راخاطر نشان نموده اند .

قبرستان قدیم در اور

در میان اکتشافات مهمی که در اور شده یکی هم اکتشاف یك قبرستانی است که قبر های اولیهٔ آن شاید تقریباً در سه هزارو پانصد سال قبل از میلاد شروع شده در صورتیکه تاریخ آخرین قبور آن شاید به سه هزارو یکصد سال قبل از میلاد . تاریخ تاسیس اولین سلسلهٔ اور که تا دو هزارو نهصدسال قبل از میلاد سلطنت کرده اند، تنزل میکنند. قبرهای پادشاهان عبارت میباشد از یك رشته ساختمانهائی که در زیر دخمه ها و حفره ها بعمل آمده است و از شاهکارهای حیرت انگیز معماری آنزمان که کشف شده است اینکه سومریان نه فقط ستون بکار برده اند بلکه از طاق و گنبد ونیز قبه ، هزاران سال پیش از اینکه آنها در اروپاسر شناس بشوند، باخبر بوده اند .

یك اکتشاف حیرت انگیزدیگر این است که در دفن جنازهٔ شاه رسم بود که انسان های زیادی را قربانی کنند و با وی دفن نمایند.در قبر ملکه **شوب آد**[1] عده ای از بانوان در بار را قربانی کرده اند که در دو ردیف موازی هم قرار گرفته اند.در اینجا دو اسکلت یافته اند که یکی در بالای سر ودیگری درپائین پای تابوت واقع شده اند. باین آداب هولناك دفن ابداً اشاره ای در هیچ جا نشده است که میتوان آنرا این طور توجیه نمود که سلاطین ادوار قدیمه مقام الوهیت داشته اند و همین خود به تنهائی ثابت میکند که باید این مقابر خیلی قدیم باشند. در این قبور از هدایا و تقدیمی ها یکی جام های طلا و نقره است برای شرب و دیگر کاسه های گلی ، خنجر ها با تیغهٔ طلا ، مهره یا دانه های تسبیح طلا وسنك لاجورد و نیز کلاه خود شگفت آوری از طلا میباشند . یکنوع قبور خیلی قدیمتری زیر مقابر شاهی یافت شده اند که درآن ها امهاری دارای نقوش تصویری با طرحهائی از خطوط کشف شده اند . این امهار که قدمت آنها خیلی زیاد است با طرحهای خطی آرایش یافته اند مشابه نقوشی که در یك طبقه قبل از این بواسطهٔ هیئت دومرگان در شوش کشف

1- Chub-Ad.

شده‌اندو بدینطریق ارتباط بین این دوکشور را ثابت میکند. خلاصه فنون سومر در سه هزارو سیصد سال قبل ازمیلاد به پایه‌ای رسیده که در دنیای قدیم بندرت قومی پیدا میشودکه بدان پایه رسیده باشد و البته این موفقیت نتیجهٔ تکامل و تجارب چندین قرن است که برای آنها حاصل شده است.

در سرزمین سومر از معدنیات و احجار چیزی بدست نیامده و بنابرین این سؤال پیدا میشود که برای هنروران قابل ازکجا مواد خام فراهم شده است.

اولا مس بطوریکه جدیداً از طریق تجزیه معلوم شده ازکانهای عمان میاوردند و این یك حقیقتی است که دارای اهمیت زیاد میباشد و دیگر دیورت[1] یکنوع سنك معدنی از مگان که شاید بندر همان سرزمین باشد میآمده است و نیز سنك لاجورد را بطوریکه وولی میگوید از بدخشان[2] وارد میکردند.

شرح فوق نشان میدهد که یك بازرگانی وسیعی با خارجه از سمت مشرق باایلام و آسیای مرکزی و از جنوب باخلیج فارس وجود داشت و نیز از سمت مغرب درزمان سلسلهٔ اول مصر گرزیا طوپوز و سایر مصنوعات سومر وارد درهٔ نیل میشده است. از لحاظ دیگر تصور میشود که سومر اشیاء و ظروف سفالین خود را مجبور بود بخارج بفرستند تا در عوض مواد خام تحصیل نماید و بنا برین میتوان اینرا حقا تصدیق نمود که درهر زرهٔ چهارم قبل ازمیلاد راههای بازرگانی از سومر بهر طرف منشعب بوده و سوداگران و بازرگانان از راه آب و خشکی تا یك اندازه با آرامش خاطر آمد و شد مینمودند.

ارتش سومر

کمتر سخنی در عالم یافت میشود که ازاین سخن صحیحتر باشد که «تمدن روی قوه جلو میرود» و روی این اصل، سومریان که پایهٔ امپراطوری خودشان را درمیان نژادهای دلیر وسلحشورکار گذاشته‌اند بطورلزوم باید در علم جنك و تشکیل نظام تفوق داشته باشند. خوشبختانه در اینمورد نیز ما در نتیجهٔ مساعی **لئوناردووولی** امروز از یك قسمت از فنون جنگی و آلات حربی که بدست سومریان در وسط هزارهٔ چهارم قبل از میلاد بکار برده شده است علم واطلاع حاصل نموده‌ایم. این اطلاع ما اساساً مبنی بر یك پرچم (یك قطعه خاتم‌کاری ازصدف و سنك لاجورد) و نیز یك قسمت ازآلات حرب میباشد که در اور در یك گور شاهی

---

1 Diorite.

۲ ـ رجوع کنید به صفحهٔ ٤٢ این کتاب پاورقی شمارهٔ ٢.

کشف‌شده‌اند . این‌پرچم در سه صف منظم و مرتب گردیده است. در صف پائین ارابه هائی هستند که‌هر کدام را با چهار الاغ میکشند. در هر ارابه ای یك راننده و یك سرباز جا دارند و اسلحهٔ سرباز عبارتند از نیزه های سبك برای پرتاب کردن که آنها را درترکشی که بجلو ارابه وصل است جا داده‌اند و نیز تازیانه‌هائی است برای حمله و فرو بردن .

در صف میانی پیاده‌نظام است که بانظم‌و ترتیب‌پیش‌میروند. آنها کلاه خودهای مسی مخروطی‌شکل برسر و قبای نظامی بلندی‌برتن دارند‌و با تازیانه‌هائی برای‌فرو بردن مسلح میباشند .

در صف بالائی پادشاه قرار دارد که با تیشه و تازیانهٔ مخصوص سنگینی مسلح و چنین مینماید که فاتحی است دارد از اسیران‌و زندانیان خبر میگیرد.ازآلات‌حربی که در این مقابر یعنی مقابر اولیه بدست آمده چندین رقم پیکان و پاره های کمان میباشند . تاکنون عقیده براین بود که درمیان سومریان تازمان دنگی تیراندازی‌معمول نشده بود، لیکن ازبیان فوق ثابت میشود که آن در میان هزارهٔ چهارم قبل از میلادو احتمال دارد خیلی پیش از آن بر سومریان معلوم بوده است و قرنها بعداز آن تاریخ درستل کرکسان که‌در صفحهٔ ۸٤ از آن‌صحبت داشته‌ایم **اناتوم** یکدسته‌سربازان نیزه‌دار را قیادت میکند وحال آینکه درستل **نرامسن** کمان، نیزه، زوبین ونیزتبرزین تماماً بکار رفته‌اند .

در اعصار اولیه تمامی افراد هنگام ضرورت موظف بخدمت‌نظام بودند ولی‌در دورهٔ**سارگن** و **حمورابی** قراولان‌وپاسبانان‌ثابت ودائمی‌وجودداشته که‌قوای‌محلی آنهارا‌حمایت‌وتقویت مینمودند ونظربلشکرکشیهائی که‌بقصدفتوحات خارجی میشداین ترتیب ضروری شمرده شده لیکن آن منجر بانحطاط وفساد ملی گردید و نیز قساوت و سنگدلی فاتحین که اسیران را قتل عام کرده و شهرهای مغلوب را ویران مینمودند باعث‌خرابی آنهاشد، بدیهی است که این نبردهای وحشیانه مابین شهرهای مسکون از مردمان هم‌نژاد منجر بسقوط قطعی و زوال سومریان گردید .

دورهٔ جنك های داخلی

سلسلهٔ اول اور قرب دویست سال سلطنت داشته و متعاقب آن ده سلسله‌حکمرانی کرده‌اند که اطلاع‌ما از حالات آنها خیلی کم‌است ، رویهمرفته ایندوره دورهٔ اختلال و بی‌نظمی بوده است و ایالتها از موقع

استفاده کرده بنای تاخت و تاز و فتح و غلبه را گذاشتند. اگر چه در این دورهٔ تاریک، سلسله‌های سومر که از میان آنها سلسلهٔ دوم اور باشد وجود داشته، لیکن سامیها کم کم تفوق حاصل نموده کیش، او پزومری هریك بنوبهٔ خود پایتخت قرار گرفته‌است. در این فهرست های ناقص معلوم است که افتاده دارد و بدتر از همه اینکه از **ان ناتوم** پادشاه لاگاش یا لگش که یقیناً بر سومریان متحده سلطنت داشت هیچ اسمی نیست.

سلسلهٔ اکد

در صفحهٔ ۸۶ ذکری از سلسلهٔ ایلام و کیش بعمل آمده که آن کلیتاً نظر بکشفیاتی که جدیدا شده درست نیست، خاندان کامکار لاگاش بدست **لگل زجی سی**[1] از پا در افتاده واو ازسومر دولتی که دوره‌اش خیلی کوتاه بود تاسیس کرده و پایتختش هم ارخ بوده‌است. رفتاری که بالگش از طرف فاتح شد بطور قساوت و سنگدلی معمول آنزمان بود. لیکن سومریان پس از ۲۵ سال حکمرانی که مظفر و کامیاب بودند بالاخره بدست **سارگن** شکست خورده و بدست دشمن افتادند. **سارگن** بانی سلسلهٔ اکد پایتختش اکد بوده است که میگویند خرابه های تپهٔ کوچك « الدیر » که در چند میلی جنوب غربی بغداد واقع است از آثار آن می باشد.

بعد از **سارگن** پسرش **ریموش** (اورویوش که من آنرا ذکر کرده‌ام نیست) بر تخت نشست و بعد از او **منشتو** یا **مانشتو** پادشاه شد و این دو نفر اشتباها از پادشاهان کیش ذکر شده‌اند. هرچند در لشکر کشیهای مظفرانه‌ای که آنها کرده‌اند تردیدی نداریم، اما **نرامسن**[2] «فاتح نه‌لشکر» بزرگترین فرزند **سارگن** میباشد که نقش برجستهٔ او در کوههای کردستان هنوز موجود و میتوان مشاهده نمود و از اینجا فتوحات و کشورگشائی وی معلوم میگردد تاچه‌اندازه توسعه داشته‌است.

گوتی

رونق و جلال اکد رو بزوال نهاد و سلسلهٔ کم دوامی در ارخ بروی کار آمد، ولی سومر و همچنین اکد و نیز ایلام بدست گوتی از پای درافتادند. مدارك و اسناد مربوطهٔ بکسب و بازرگانی و نیز کارهای پیشه و هنر در زمان این وحشیها صفر میباشد. چند سالی که از اینمیانه میگذرد شهرستانها باز تا یك درجه استقلال پیدامیکنند، برای مثال، **گود آلگش** یالاگاش تحت **اربابان** گوتی حکمرانی داشته است، ولی آن بیشك باقی بوده تا آنکه دید سومر از مظالم آنان آزاد گردید.

۱- Lugal-zaggisi· ۲- Naram-Sin·

سلسلهٔ سوم اور

عکس العمل سومر تحت اورنامو، پاتسی اور، یک دولت دیگری ازسومر و اکد بوجود آورد و اور دوباره پایتخت گردید. در اینجا منابع اطلاعات ما نسبت بسلسلهٔ سوم که تقریباً از ۲۲۷۸ تا ۲۱۵۰ ق. م سلطنت کرده‌اند همانا برج مهم زیگورات[۱]. معبد نانی، کاخ شاهی و سایرابنیه میباشند و در حقیقت مدیون آنهاهستیم. در فعالیت آنها همینقدر بس که نهرهای بزرگی حفر کرده اند که یکی از آنهااور را بخلیج فارس متصل ساخته است و بدین وسیله توانسته‌اند کشتیهای بازرگانی خودشان رابه‌بنادر فرودگاههای این شهر رسانیده‌بارها را خالی کنند وروبهمرفته ترقی و پیشرفت این مملکت در فلاحت و کشاورزی و نیز در داد و ستد و بازرگانی بمنتها درجه رسیده بود و پایهٔ زندگی نسبت بهر یك از دوره‌های بعدی تاریخ وی عالیتر و بالاتر و برعکس در پیشه‌و هنر که باید گفت فقیر بوده است. وولی چنین‌میگوید: فقط معماری و حجاری آن هاست که مناسب وفراخوریك تمدنی‌میباشد که‌مراحل ابتدائی راسیر میکندویاقدری‌ازآن‌جلوتر بوده است. سقوط این دولت کامیاب ناگهانی بود، اموریت ها تحت (اشبی‌ایرا اف ماری[۲]) به اکد هجوم بردند وایلامیها از دجله عبور کردند وبطوریکه یك‌وقایع‌نگار می نویسد «اور با حربه از پای در افتاده و بنام یك ملت مستقل برای همیشه نابود گردید».

ایسن، لارسا و ایلام

ما راجع بدولت‌های ایسن ولارسا شرحی بطور مختصر درصفحهٔ ۹۲ مذکور داشته‌ایم که اکنون میتوانیم آنرا بسط‌وتوضیح بدهیم. اشبی‌ایرا سلسله‌ای درایسن تاسیس کرد که تا پنج پشت سلطنت‌داشتند، لیکن در عین حال یك دولت رقیبی عملا در لارسا، انتهای باطلاقهای فرات که فقط هفتادمیل از ایسن فاصله داشت، بروی‌کار آمد. این وقایع و امور را که پیچیده و غریب به نظر میآید میتوان به بهترین وجهی تفسیر نمود و گفت که ایلام، که بعد از بر انداختن امپراطوری اور هیچیك از متصرفاتش‌را ضمیمه نکرده بود، هرچندآخرین پادشاه آن «با زنجیر به‌ایلام رفت و گریست ولابه نمود» لارسا را حفاظت میکرده است.

این مسئله که سلسلهٔ اموریت تحت‌نفوذفرهنگ سومر بوده از اینجا ثابت میشود که پایتخت‌وی به‌ایسن انتقال یافت که درآنجا شهرهای‌سومر را که از تاخت وتازهای

1-Ziggurat. ۲- Ishbi-Irra of Mari.

دشمن خراب شده بودند دوباره تعمیر و آباد کنند. بین این دو دولت رقیب ناگزیر جدال و نزاع برخاسته و فتح در ابتدا نصیب ایسن گردید، لیکن این وضعیت تغییر و تبدیل پیدا نموده و ما **وراد سین**[1] یکنفر ایلامی را می بینیم که در لارسا که آن بدست پدرش **کودورمبوگ**[2] پادشاه قسمت غربی ایلام جزو یك دولت دست نشانده در آمده بود، بر تخت نشانده شده است. چند سالی که از این تاریخ میگذرد، در زمان **رامسن**، ایسن سقوط کرده در نتیجه کلیهٔ سومر وقسمتی از اکد مستقیماً تحت پادشاه ایلام اداره میشدند.

در ظرف اینمدت سامیهای غربی پیشرفت کرده سلسله‌ای در بابل تاسیس نمودند، **حمورابی** شخصیت برجستهٔ این عصر برتخت قرار گرفت و این درست بعداز تصرف ایسن بدست **رامسن** بوده است که دولتش با بابل عقد اتحاد بسته بود. **حمورابی** تا چند سال نیروی خود را کافی برای تعرض وحمله نمیدید ولذا به تکمیل قوای خود پرداخت و آن وقتیکه بحد کمال رسید بحریف حمله برده ایسن را گرفت و بعد تا ۲۵ سال بانتظار ماند. **رامسن** اینوقت خیلی پیرو فرسوده شده بود و **حمورابی** توانست ایلامیها را بخاك خودشان رانده و در نتیجه خود را حکمران مطلق سومر و اکد گرداند.

عظمت سومر

وولی ادعا های سومر را در فنا ناپذیری خلاصه کرده مینویسد که تمدن ماقبل التاریخ مصر و سومر هیچ مشابهتی بهم ندارند. سپس فاضل مشارالیه رشتهٔ سخن را ادامه داده میگوید که بین مصر ما قبل التاریخ و اول سلسلهٔ آنکشور تحولات و تغییراتی بر اثر نفوذ خارجه پیدا شده که آن فرهنك نوینی را پدید آورده است، ما در مراحل اولیهٔ آن گرزهای سنگی، مهرهای اسطوانه ای و ظروف سنگی ساخت سومر را در اینجا می بینیم وجود داشته و چون تمدن فرات سفلی جدیداً ثابت شده که قدیمتر است در این جای سخن باقی نمیماند که مصر به تمام معنی مدیون سومر میباشد. ما از این قدمی بالاتر گذاشته میگوئیم که به پدران ما اینطور تعلیم داده بودند که تمامی تمدن و اقسام علوم ما از یونان بما رسیده و بدین جهت ما مدیون آنجا میباشیم و این فقط در دورهٔ حاضر است که اعتراف باین امر شده که یونان تمدن را از کرت[3]، از لیدیه، از ایران و بالاخره از مصر فرا گرفته است، لیکن قبل ازهمهٔ این‌ها بزرگترین مرکز تمدن بشر سومر، مادر فنون و تمدن، بوده است.

۱-Warad-Sin. ۲-Kudur-Mabug. ۳-Crete.

(با فصل دهم خوانده شود)

یك لوحهٔ گلی که جدیداً کشف شد در موضوع سقوط آشور روشنی بسیار تازهٔ مهمی افکنده‌است، این لوحه اثر یکنفر وقایع نگار بابلی است که وقایع مهمه‌ای را که در ظرف ده الی هفده سال سلطنت نبوپولسر یا ۶۱۶ — ۶۰۹ قبل از میلاد رخ داده‌اند نقل کرده است.

از این یادداشت فهمیده میشود که نینوا در ۶۱۲ سقوط کرده است. لیکن هیئتی از پادگان شهر، از خطوط محاصرین راه برای خود باز کرده فرار کرده‌اند و بالاخره در حران پادشاه جدیدی برقرار شده و او با وجود مشکلات روز افزونی که داشت مقام خود را برای مدت کمی حفظ کرده است و احتمال میرود که با شکست نه‌چو[1] بسال ۶۰۵ در کارچمیش[2] که ظاهراً بکمك وی حرکت کرده بود کارش خاتمه یافته است.

(با جلد اول صفحهٔ ۲۷۰ خوانده شود)

اکتشاف مهمی که در ۱۹۲۶ توسط سر اوریل استین[3] در محل اورنوز[4]، صحنهٔ نمایش شاید درخشان‌ترین عملیات جنگی اسکندر کبیر، شده‌است بما موقع میدهد که بار دیگر لشکرکشی او را بهند تماماً تحت مطالعه بیاوریم.

قسمت عمدهٔ سپاه از حوالی کابل از راهی که سمت شمال تنگهٔ خیبر واقع است، بطرف پائین درهٔ سوات[5]، حرکت کرده و اینها دستور داشتند که عبور از رود سند را فراهم و آماده کنند که آن امروز معتقدند که در چند میلی بالای آتوك صورت گرفته‌است. اسکندر در تعقیب رویهٔ خودش که هیچوقت دشمنی را که در او احتمال معارضه داده میشد نمیگذاشت در کناره‌های خط سیرش باقیماند سپاه زبده‌ای بکوهستانهای طرف شمال فرستاده و خود بدرهٔ حاصلخیز و پرجمعیت کنار باقونار شتافت. او زنجیر دجبال سمت مشرق را پیموده بخاك اساقنوئی[6] که در درهٔ سوات سکنی داشته حمله برد و این مردم آریانی با داشتن سپاه کافی و فیلان جنگی جرئت نکردند در صحرا با اسکندر روبرو شوند و مصمم گشتند که در شهرهای برج و بارو دار خود مانده بحملات تدافعی

1- Necho. 2- Carchemish. 3- Sir Aurel Stein.

۴- در موضوع خط سیر اسکندر برود سند تألیف سر اوریل استین (مؤلف).

5- Swat. 6- Assakenoi.

پردازند. استین، اول جهانگرد وکاشف اروپائی که خط سیر اسکندر قوی و رد پای او را در آنحدود معلوم داشته و همه را قدم بقدم پیموده و شهرها را تطبیق و هویت هر کدام را تعیین کرده است، بیان روشن آرین را بکار بسته مارا به مساغه[1]، با زیره[2] و (اورا) رهبری میکند. باید دانست که تسخیر ملاذ و سنگر اخیر جنگ درهٔ سوات را خاتمه داده و اساقی نوئی دلسرد شده بطرف شرق درهٔ سند فرار کرده قلعهٔ طبیعی اورنوز را اشغال کردند. اسکندر بدینجهت راه جنوب راپیش گرفته ودوباره بسپاه عمدهٔ خود در رود سند ملحق گردید.

جهت مبادرت ذوالقرنین باینکار که در حقیقت قشون کشی جدیدی بر علیه اورنوز محسوب میشود یقیناً برای تکمیل افتخارات نظامی و کار های بزرك جنگی خود بود و گرنه آنقدر ضرورت و احتیاج نظامی درکار نبوده است. ما در تحت هدایت استین بیك قلعه یا ملاذ معروف در یك کوه بزرگی دارای پرتگاه واقع در یك پیچ رودخانهٔ سیحون که امروز پیرسارد[3] میگویند راه یافته و اینمرد نه فقط ملاذ را کشف کرده بلکه بادلالت آرین عملیات صعب ومشکلی که ازجمله پرکردن یك دره یا حفرهٔ دراز و عمیقی را از گل و الوار دنبال نموده و حدود همه را تعیین کرده است و بالاخره او، اورنوز اصلی را درقلهٔ یونا کنونی کشف میکند.

(بافصل چهل و یکم خوانده شود)

سراوریل استین در اثناء مسافرت خود بشرق ایران در ۱۹۱۵ کوه خوجه اتل یا تپهٔ مقدس سیستان[4] را دیدار کرده و در پرتو فراست ودانش قابل ملاحظه خویش نخست نقاشیهای دیواری قبل از اسلام ایران را کشف کرده است و تاریخ آن متعلق بزمان ساسانیان میباشد. از میان نقاشیهای نامبرده یکی که ازهمه غریب‌تر است تصویر رستم پهلوان معروف ایران میباشد که نشسته و گرز منحنی در دست دارد که با رنك قرمز نقاشی شده و با رنك زرد آرایش یافته است. گرز نامبرده بشکل سر گاو وآن از گرز مشهور رستم حکایت میکند. یکی ازاشیاء مکشوفه شکلی دارای سه سر میباشد که بحال پرستش ایستاده است و آن در وضع وشکل همانند

۱- Massaga. ۲. Bazira. ۳- Pirsar.

٤ــ نگاه به « Innermost Asia » تالیف اوریل استین (چاپ کلرندون ۱۹۲۸) فصل ۲۸ صفحه ۹۱۵ (مؤلف).

تصاویری است که در ترکستان چین کشف شده‌اند .

در میان سایر نقاشیهای دیواری ، صورتی بوده با خرقه یاردا ایستاده و تقریباً باندازهٔ خود آدم زنده که درشکل و وضع و نیز لباس آن روحانیان بزرگ بودا شباهت داشته که‌هنرمندان بودائی آسیای مرکزی در حجاریها و نقاشی‌های دیواری یا برجسته کاریهای خودشان آنها را بما روشناس کرده‌اند .

اکتشافات مزبور بی‌نهایت مهم و قابل ملاحظه میباشند چه آن یک رشته فنون بودائی را از نظر ما میگذارند. ممکن است این نقاشیها بامر پادشاهان سکا[1] که‌نامشان را بسکستان (سیستان کنونی) داده‌اند بمعرض نمایش گذاشته‌شده‌اند .

اینجا در ضمن بیان اطلاعات جدیدی که بوسیلهٔ **سر اورل استین** از فنون زیبای دورهٔ ساسانی بدست آمده لازم است راجع بسهم مهمی که بتوسط سرماتی‌ها یکی از طوایف ایرانی ساکن جلگه‌های وسیع جنوب روسیه[2] بازی شده ذکری بطور خیلی مختصر بعمل آید .

در قرن چهارم قبل از میلاد طائفهٔ نامبرده ظاهراً با گوت[3] ها متحد شده یکبره هجوم بردند و نیز بحدود دانوب سرحد امپراطوری رم فشارهای سخت آوردند. سرماتیها در نتیجهٔ این ارتباط و پیوستگی، کلوازنی[4] یکنوع صنعت میناکاری[5] را که با حجر سیلان یاعقیق که سنگ مزبور مخصوصاً بکار برده شده است بژرمن ها آموختند و صنعت نامبرده در همه‌جای امپراطوری روم تا فرانسه و انگلستان رواج پیدا نمود. در کشور اخیر یعنی انگلستان بهاستان کنت[6] انحصار داشته است و یك نوع پیشرفت و توسعهٔ جالب توجه و اساسی از تمدن اصلی باثروتی را نشان میدهد که در آنجا (یعنی ایران) ازقرن چهارم تا قرن ششم میلادی در ارتقاء و اعتلاء بوده‌است ، و بنابرین هنرهای زیبای ایران در دورهٔ ساسانیان عالمگیر بوده است .

---

۱ - Sakas.

۲ - نگاهی به ایرانیان و یونانیان در جنوب روسیه تألیف **روستوزنیف** (چاپ کلارندون ۱۹۲۲) (مؤلف) .

۳ - Goths. ٤ - Cloisonnie.

٥ - وآنرا در فارسی خانه خانه یا حجره حجره میگویند . اشیاء میناکاری که نقشه‌های آن و اسطه‌میله‌های نازك از یکدیگر جداست و میله‌های مزبور را بشکل عمودی روی سطح الصاق کرده‌اند تا مانع از کنده شدن مینا باشد (مترجم) .

٦ - Kent.
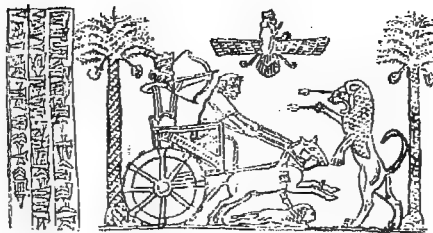
داریوش درحال شکار شیر
(مهرعتیق استوانه‌ای در موزهٔ لندن)

فصل اول

وضع وساختمان طبیعی و آب وهوا

یکنوع عریانی تیره‌ای در جنوب وجود دارد ، دشت هائی است برهنه که گوئی
از آفتاب سوخته برنگ شیر نمودار ونیز اتلال وتپه هائی است که فقط درهوای
آبی رنگ شفاف پوشیده شده‌اند . « د . ل . استونسون »

چراغ پیش‌آفتاب پرتوی ندهد و منارهٔ بلند بردامن کوه الوند پست نماید
« گلستان سعدی »

موقع ایران

مابین درّه‌های رود سند در مشرق و رود دجله در مغرب اراضی مرتفعی است که بطور کلّی آنرا فلات ایران میخوانند . کشور ایران قسمت معظم وغربی این اراضی مرتفعه است وجزء شرقی آن عبارت است از افغانستان و بلوچستان . کشور های مزبور از هرطرف محصور بین رشته‌های عظیمهٔ میباشد که در سمت شمال ومغرب بیشتر ارتفاع دارد و داخلهٔ آنها بدوحوزهٔ عمده تقسیم میشود ؛ حوزهٔ غرب که تقریباً شامل سه‌خمس ایران ومنقسم بچندین حوزهٔ کوچکتر است در قرب ولایت سیستان متّصل بحوزهٔ مشرقی که همان حوزهٔ سیستان باشد میگردد. آبهای حوزهٔ شرقی بیشتر بتوسط رود معروفی که یونانیهای قدیم اتیماندر و حالیّه هلمند میخوانند جاری میشود و رود های کوچك دیگر هم دارد که در اوقات سیل و طغیان وارد هامون یعنی دریاچهٔ سیستان میگردد. ارتفاع فلات مزبور در کرمان از پنجهزار پا و در شیراز از چهار هزار پا ودر ناحیهٔ بلاد معظم شمالی یعنی طهران ومشهد ازسه هزار پا متجاوز است و تبریز که در منتهای شمال غربی واقع است زیاده از چهار هزار پا مرتفع است . ذکر اعداد مذکوربیفایده نیست، بواسطهٔ اینکه اختلاف بین قسمت مسکونی فلات را

با کویر بزرگی که درقلب کشور واقع است ظاهر میسازد ، چه کویر مذکور بااینکه همه جا از دو هزارپا مرتفع تراست معهذا از نقاط سابق الذکر خیلی پست‌تر میباشد .

حدود و ولایات

درضمن بیان حدود ایران ولایات‌مهمهٔ آنراهم ذکر خواهیم کرد بواسطهٔ اینکه همه‌تقریباً دورازمرکزونزدیک سرحدات واقعند.

ایالت شرقی خراسان از طرف شمال محدود بیك سلسله جبالی است که در فوق صحاری ترکستان با یك زیبائی پرصلابتی کشیده شده است . چند سال قبل من قلعهٔ طبیعی عجیبی را بنام کلات نادری[1] تماشا کرده . ازحصارشمالی آن‌که یکی از رشته‌کوه های مذکوراست بالا رفتم وازقلهٔ کوه مزبور بدشت زرد رنگی که بجانب شمال بطورهموار ویکسانی‌کشیده شده نظر انداختم وازعظمت و وسعت آن متأثر شده ، چه متذکر گردیدم که همین دشت تاصحرای شمال سیبری واقیانوس منجمد شمالی منبسط است وکوه دیگری در بین نیست . رشته‌جبال مزبورهمه‌جا در سرحد ایران واقع نیست بلکه باسامی قپه‌داغ وبالکان صغیر درامتداد شمال غربی بجانب بحر خزرمتوجه میشود . چون قدری‌بطرف مغرب دور شوند در همان سرحدات ایران درّه های پرنعمت اترك وگرگان واقع است و روداترك درقسمتهای سفلای خود سرحدروس وایران را تشکیل داده وارد بحر خزرمیشود.

ناحیهٔ قوچان که درجانبین اترك علیا واقع است پرنعمت ترین نقط خراسان‌است و مانند بجنورد که در قسمت سفلای رود است مسکن قبایل کرد میباشد که شاه‌عباس آنهارا برای محافظت حدود از سرحدات خاك ترکیه بآنجا کوچانیده است . درّهٔ گرگان نیز بالطبیعه پرنعمت است . باران در آنجا فراوان میبارد و اراضی حاصلخیز دارد لیکن فعلافقط چند هزارخانوادهٔ ترکمن یموت‌وگوکلان که‌چادرنشین یانیمه بدوی میباشند در آنجا سکنی دارند . ناحیهٔ گرگان همان است که یونانیها هرکانیه مینامیدند و در اوستابنام وهرکانو مذکور وازجهت حاصلخیزی‌معروف بوده است . استرابن مینویسد : « گویند در هیرکانیا هردرخت تاکی هفت گالن[2] شراب میدهد و هر درخت انجیری نود بوشل[3]

۱ ـ رجوع شود به ژورنال R.G.S دسامبر ۱۹۰۶ ، مؤلف ، ۲ ـ یك گالن معادل ۴½ لیتراست.مترجم.

۳ ـ هربوشل ۳۶½ لیتر است . مترجم .

بار میآورد. دانه های گندم که روی زمین میریزد سال دیگر سبز شده خوشه میدهند. درختها مملو از کندوی عسل واز برگهای آن عسل میریزد[1] ».

در قسمت مرکزی سرحدات شمالی ولایات پرنعمت بحری مازندران و گیلان بین جبال البرز و بحرخزر واقع واختلاف کلی با قسمت مرتفع ایران ظاهر میسازد بواسطهٔ اینکه در آنجا باران فراوان میبارد وهوای آن مرطوب وجنگلهای انبوه موجوداست. در مغرب گیلان، ایران بازباروسیه هم خاك میشود و سرحد دولتین بموجب عهد نامهٔ ترکمن چای از بندر سرحدی آستارا تقریباً درست بطرف شمال میرود تا برود ارس بر میخورد وقسمت علیای رود نامبرده فاصل بین آن دوکشور است. در گوشهٔ شمال غربی کوه باشکوه آرارات واقع است که محل التقای ممالك ثلاثهٔ روس وترکیّه وایران میباشد.

ایالت شمال غربی ایران آذربایجان است که مرکزمهم آن تبریز وبزرگترین شهر ایران و درنقطه ای واقع است که طرق بلاد بعیدهٔ اسلامبول وطرابوزان باطرق قفقاز و درّهٔ دجله باهم تلاقی مینماید و اینجا مبدء جادهٔ بزرگ اصلی ایران و آسیای مرکزی است. در این ناحیه باران فراوان تر از ولایات شرقی و زمین بسیار حاصلخیز است و چنانکه در همین کتاب ظاهر خواهد شد این ایالت همیشه در تاریخ ایران اهمیت داشته است.

درسمت مغرب، کشور ایران محدود به درّه های دجله وفرات است و در اینجانب جبال متراکمهٔ که در نزد قدما موسوم به زاگروس بوده بطور رشته های عدیدهٔ متوازیه فلات ایران را از جلگه ها جدا میسازد و بتدریج ارتفاع پیدا میکند، برخلاف جبال ارمنستان که چون از طرف جنوب بآنها نزدیك شوند دفعتاً مرتفع میگردد. دول قدیمهٔ ماد و پارس در این اراضی مرتفعهٔ محکمه بوجود آمده و قسمت کوهستانی آن نواحی بالنسبه پر آب وحاصلخیز است لیکن نواحی درونی آنها مثل قم و کاشان خشك وبیحاصل است.

در قسمت جنوب غربی این کوهستان درّهٔ پرنعمت کارون واقع است که حالیه خوزستان مینامند و اولین قسمت خاك ایران بوده وبنام ایلام چندین قرن قبل ازاینکه اقوام آریانی بعرصهٔ ظهور بیایند دارای تمدن شده است. در طرف جنوب، فلات ایران

---

[1] — « استرابو »، ١٤، ١، !! (ترجمهٔ همیلتون و فالکونیر) « مؤلف ».

شامل ایالات کرمان وفارس متوجه رشتهٔ باریك پستی از خاك است که در کنار خلیج فارس میباشد و معروف است به گرمسیر و در اینجا هم طبیعت ارتباط ناحیهٔ مرتفعه را با قسمت سفلی صعب ومشکل کرده است که ایرانیها بواسطهٔ دست نداشتن در فن مهندسی و دریا نوردی همیشه از دریا گریزان بوده اند .

قسمت شرقی ایالت فارس از قسمت غربی آن خشك تر وبنا براین کم حاصل تراست وناحیهٔ داخلی یزد کم وبیش صحرای ریگستان محسوب میشود . ایالت کرمان هم فقط بواسطهٔ ارتفاع جبال از بیحاصلی مصون مانده ودربلوچستان ایران نیز که بابلوچستان انگلیس هم خاك است مانند کرمان بلکه بیشتر از آن قطعات وسیعه خاکی است که تقریباً بیابان است و این جمله غیراز بیابان لوت میباشد .

در بلوچستان ایران جائی که رشته‌های جبال همواره بموازات ساحل وبیشتر امتداد شرقی وغربی دارد درآنجاهم ارتباط بادریا مشکل است ودرشمال این ولایت دوردست ناحیهٔ سیستان واقع است که بمنزلهٔ دلتای هلمند میباشد . در آنجا کوه خشکی است معروف به کوه خواجه که بالای آن **سر اریل استین**[1] در ضمن کشف خرابه کاشیهای اولین معبد **بودا** که در ایران بنا شده بود پیدا کرد[2]. چون بیشتر بطرف شمال برویم بیابانی ایران را از افغانستان جدا میکندتابه هریرود برسیم و آن در نقطه ایست که رود مزبور ازمغرب بجانب شمال می‌پیچد . قسمت سفلای هریرود تا به تجن فاصل بین ایران و افغانستان است تابرسیم به تنگهٔ ذوالفقار که در آنجا قلمرو امیر خاتمه یافته و دو ستون سرحدی نقطه‌ای را نشان میدهد که در آن نقطه قریب سی سال قبل کمیسیون سرحدی افغان و روس شروع به کار کرد . من آن دوستون را از ساحل ایرانی رود سابق الذکر دیدم که درآفتاب برق میزد . تجن تا سرخس همجا از سرحد ایران میگذرد وسرخس در زاویهٔ شمال شرقی ایران واقع شده حتی مسافت آن بکلات نادری که کمیسیون سابق الذکر از آنجا شروع شد چند میلی بیش نیست .

---

۱ - Sir Aurel Stein

۲ ـ « سفر سوم اکتشافی درآسیای مرکزی » درژورنال R.G.S اوت و سپتامبر ۱۹۱۶ . « مؤلف »

خلاصه اینکه قسمت مرتفع ایران را درسرحدات شمالی حصار های عظیمهٔ طبیعی محافظت میکند، جز در جائیکه وارد ریگزار ترکستان میگردد، درطول سرحدات غربی حصار های کوهستانی متراکم تراست و فقط یك راه طبیعی صعبی دارد که از قصرشیرین و کرمانشاهان و همدان عبور میکند. ولایتی که آنرا امروز خوزستان میخوانند وبیشتر بطرف جنوب و در درهٔ پرحاصل کارون واقع است بسبب رشته کوههای صعبی که آنرا از ایالت فارس جدا میکند هیچوقت کاملا و بطور دائمی تحت استیلای ایران درنیامده است. نواحی ساحلی کنار خلیج فارس نیز همیشه از کوهستان جدا و مانند خوزستان سکنهٔ آن نژاد غیر آریانی بوده‌اند وامروز هم کمتر ایرانی است که هرگاه مجبور باقامت در خلیج فارس شود بتواند درست سلامت مزاج خویش را حفظ کند. بلوچستان ایران صحرای دور دست سوزانی است که دست تسلّط شاه در آنجا ضعیف است. در قسمت جنوب شرقی بیابانهای بلوچستان انگلیس بطور یأس آوری خشك ومانع وعائق بزرگی برای هرنوع ارتباط است. اما در جائیکه خاك ایران باافغانستان در شمال غربی مجاور میشود راهها سهل و وسیع است و بهمین جهت تاچندی قبل افغانستان یکی از ولایات ایران بود و آخرین جنگی که پادشاه ایران شخصاً در آن شرکت داشت آن بود که در سال ۱۸۳۸ برای استردا هرات واقع شد. لیکن امروز هرچند ایران افغانهارابخوبی می‌پذیرد چنانکه غالب شتردارهای آن افغان میباشند. معهذا اگر ایرانیها وارد کشور امیر بشوند گرفتارمخاطرات[1] میگردندوافغانستان میتواند مدعی بشود که آخرین مملکت آسیائیست که از سایر ممالك وملل جدا و منفرد زیست میکند.

لفظ ایران و پرشیا

اهل کشوری که بزبان انگلیسی پرشیانامیده میشود آن کشوررا ایران وخودشان را ایرانی میخوانند و این لفظ همانست که‌در اوستا ایریا ضبط شده ومعنی آن «خاك آریان» است، بنابرین لفظ ایران هرگاه به‌اصطلاح سیاسی امروزه استعمال شود محدود است بکشور و دولت جدیدیکه انگلیسها آنرا پرشیا

---

۱ - ولی امروز خوشبختانه براثر بسط معارف ونیز بواسطهٔ برقراری عهدنامه مودت وبرادری بین دو دولت اسلامی ایرانیان‌هم درورود بخاك افغان وآمیزش بابردران مذهبی خود کاملا آزاد میباشند «مترجم».

میخوانند لیکن در حقیقت به اصطلاح جغرافیائی لفظ فلات ایران که شمال افغانستان و قسمتی از بلوچستان نیز میشود صحیح تراست . اما کلمهٔ پرشیا که اروپائیها و اکثر خارجیهای دیگر استعمال میکنند از لفظ قدیم یونانی پرسیس مشتق است که بمعنی ایالت فارس بوده که قدیماً پرسا[1] خوانده میشود وسلسلهٔ سلطنتی هخامنشی از اهل آن ناحیه بوده اند وباین جهت معنی این لفظ مشتمل برتمام کشور نامبرده وسلالهٔ آن گردیده است و حتی امروزهم استان فارس از حیث ایرانیت کامل ترین استانهای آن کشوراست. لفظ فارسی را ایرانیها برلسان ولغت خود اطلاق میکنند ، اگرچه هروقت شخصی را باین صفت موصوف مینمایند مقصودشان اهل استان فارس است وباید دانست که پارسیان هندوستان از این جهت باین اسم خوانده میشوند که پیرو کیش قدیم فارس میباشند و همین لفظ پارس چون معرّب شده فارس گردیده زیرا که در زبان عرب حرف پ وجود ندارد . نیز باید دانست که لفظ فارسیستان که بعضی اروپائیها استعمال میکنند غلط است .

تشکیل فلات ایران مسئلهٔ تشکیل فلات ایران از آنجهت که قبل از آنکه علمای علم زمین شناسی از روی مطالعه و دقت کامل اوضاع زمین شناسی آن کشور را معلوم کرده باشند نمیتوان بدرستی حل نمود . لیکن فعلا کلیت مسئله را میتوان استنباط کرد وبرای مقصود ما همین قدر کافیست . پس گوئیم آنچه امروز فلات ایران خوانده میشود قسمت اعظم آن در آخر دورهٔ کرتسه[2] زیر آب بوده است و آن قسمتش که از زیر آب بیرون آمده بود خط باریکی بوده است که از تنگهٔ هرمز حالیه عبور نموده وبجبال عمان وشبه جزیرهٔ حالیهٔ مسندام منتهی میشود و از آنجا همیشکل یك کمربند پهنی اولا در سمت شمال ازمیان ایالت حالیهٔ فارس و کرمان وبعد طرف شمال غربی مابین کرمان ونیریز و همچنین از اصفهان عبور کرده به آذربایجان وقفقاز منتهی میگردید . قسمت شرقی این فلات جزنزدیك ساحل در اوایل دورهٔ ائوسن[3] برای همیشه از آب خارج بوده است ، قسمتهای جنوب غربی این فلات در تمام دورهٔ ائوسن و یك

---

۱ - Parsa ۲ - Cretaceous ۳ - Eocene

قسمت از الیگوسن[1] زیر آب بوده است و در دورهٔ میوسن[2] در نتیجهٔ انقلابات دریائی قسمتی از فلات ایران از محیط اقیانوس بیرون آمده دریای محدود و دریاچه‌هائی تشکیل گردیدند و بتدریج پس از تبخیر میاه زمین های شوره و سنگ گچ پیدا شدند. فلات ایران در این دوره نیز از خشکی باروپا متصل نبود تا دورهٔ اخیر میوسن که قسمت مهم از این فلات بتدریج از آب خارج گردید و پیدا شدن روابط خشکی بین آسیا واروپا از دوره‌ای شروع میشود که قسمتی ازحیوانات آسیائی بطرف اروپا رفته‌اند چنانکه بقایای سنگ شدهٔ حیوانات مذکور که در طبقهٔ علیای میوسن وپلیوسن جمع شده بکثرت کشف شده‌اند.

بدون تردید ظاهر شدن فلات ایران ازآب در دورهٔ پلیوسن[3] شروع شده است لیکن باید دانستکه ارتفاعات عظیمتر دراواخر عصر مزبور بوجود آمده‌است. دریاچه‌های متعددی که بسیاری ازآنها عریض و طویل بوده اند در دورهٔ پلئیستوسن[4] در فلات ایران وجود داشته و در دورهٔ پلیوسن هم گویا بوده انـد. در این دوره جنگلها و چمنها سطح آن کشور را پوشانیده و هوای آن مرطوب و یحتمل کاملا مشابه هوای ولایات حالیه خزر بوده است. خشک شدن دریاچه‌های ایران ازآنزمان شروع شده وتا امروز دوام دارد. اراضی‌فرات ونواحی خلیج‌فارس‌هم‌جزء همان‌دریاچه‌ها بوده‌اند و ممکن‌است بگوئیم که این نواحی دریا های محدود بودند وبدون مخرج. بهرحال ازقرائن و امارات اینطور معلوم میشود که اراضی واقعهٔ درکنار تنگهٔ هرمز تا دورهٔ پلئیستوسن بکلی زیر آب نبوده‌اند زیرا خطوطی که از قطعات مجاور مسندام زیر آب رفته اند هنوز نمایان و دریاچه‌هائیکه خشک‌شده اند در بین النهرین وبعضی‌جزائر خلیج فارس مشهود میباشند.

در یک حصه ازدورهٔ پلئیستوسن فلات ایران مثل‌کلیهٔ آسیای مرکزی واروپا از یخ مستور گردیده و دوره های طولانی که یقیناً چندین هزار سال امتداد آن بوده با ین حال باقی مانده است[5]. بعد از دورهٔ انجماد دورهٔ سیلاب رسیده وهرجا که دسترس سیل

---

۱ - Oligocene ۲ - Miocene ۳ - Pliocene ٤ - Pelistocene

۵ - من در اطلاعات فوق بیشتر مدیون دکتر ج . ی . پلگرم، مأمورپیمایش قسمت طبقات‌الارض‌هند، میباشم « مؤلف » .

گردیده گرفتار خرابی شده و آب هرچه درپیش داشته برده است.

بعد از انقلاب مذکور در خاك ایران باقی نماند مگر دریاچه های وسیع آب شور که امروز صحرای کویر است و رشته کوههای مرتفع برهنه که هنوز بقیّتی از یخهای قدیم دربالای آنها بود. دریا تامسافت بعیدی درخاك پیش میآمد وجبال آتش فشان چندی از قبیل آرارات ودماوند وسهند و تفتان نیز مواد مخرّبهٔ مهلکه از دهنه خود بیرون میریختند، بنابراین درحقیقت فلات ایران در آن دوره وادی مرگ وهلاك بوده است. با اینحال درسمت مغرب تأثیر رودخانه‌های عدیده شروع شد، آبهای آن، خاك همراه آورد وتدریجاً زمین ایجاد کرد که هم قابل سکنی و هم بمرور زمان بواسطهٔ استعداد طبیعی مهیای آبادی شد ومولد تمدن گردید که احتمال میرود قدیمترین تمدنهای این عالم بوده باشد.

شباهت ایران به اسپانیا

کشور ایران ازبسیاری جهات شباهت تامهٔ دارد باسپانیا. همینکه مسافر ازسمت شمال از خاك فرانسه خارج شد بواسطه جبال پیرنه[1] به فلاتی صعود میکند که بطور متوسط دو هزار الی سه هزار پا ارتفاع دارد و کوههای ناهموار آن موسوم به‌سیرا[2] یا اره میباشد و این نامی است بامسمی. اراضی آن چول وبی درخت است و چون شخص قریب چهار میل مسافت پیمود از ولایت گرمسیر اندلس عبور میکند که مطابق ناحیهٔ ساحلی پست ایران است قبل از آنکه بدریا برسد و اما در طرف شمال برای اینکه مشابهت کامل باشد ولایات مجاور دریای بسیکاین[3] با بافلات اسپانیا به‌اندازهٔ ولایات کنار بحر خزر باسایر نقاط ایران تفاوت دارد. از این گذشته اگرچه ایرانیها رااز فرانسویان مشرق خوانده‌اند لیکن شاید مناسب‌تر این[4] باشد که ایشانرا

1 - Pyrenees 2 - Sierras 3 - Biscayan

4 - سبب این امر تا یك اندازه مشابهت اوضاع طبیعی آن دو کشور است ، لیکن امری هم ارتباط و اتحاد و خون و عرق در این مشابهت دخالت دارد زیرا که قسمتی از مردم اسپانیا اعقاب ایرانیهائی هستند که همراه عرب در موقع تسخیر اسپانیا بآن شبه جزیره رفته‌اند و در آن ناحیه دور از وطن خود برای خود شهری نظیر شیراز بنا کرده و شرابی عمل آورده که هنوز باسم ایرانی آن نامیده میشود مقصود شهر شریش است و عجب آنکه شراب خوب شیراز کمال مشابهت را بشری دارد.

با اسپانیائیها مقایسه کنند چه عادت و کلیهٔ آداب زندگانی مردم اسپانیا شبیه بایرانیان میباشد.

خشکساری آسیای مرکزی

آسیای مرکزی که ایران جزئی از آن است بیشتر عبارت از صحاری است و هر چند اختلاف ارتفاع در آن مرز ها جای تعجب است یعنی یك جا بحرخزر و حوزهٔ ترفان است که از سطح اقیانوس پست تر میباشد وجای دیگر پامیر و تبت است که غالباً کمتر ازده هزار پا ارتفاع ندارد. معهذا جز در میان کوهستان اظهر صفات آن ناحیه خشکی است و این صفت مابین ایران و ترکستان و افغانستان و تبت و بلوچستان مشترك است. این خشکی نتیجهٔ کمی بارندگی میباشد و سبب شده که رودخانه‌های آن نواحی از جهت کم آبی بدریا نمیرسد و بنابر این تمام وسعت عظیم این کشور ها که از مشرق بمغرب تقریباً سه‌هزار میل است مرکب ازحوزه هائی میباشد که بهیچوجه بخارج یعنی بدریا مخرج ندارد و نتیجهٔ دیگر قلت بارندگی آنست که اراضی وسیعهٔ خشك در آنجا بسیار است بطوریکه میتوان گفت تمام این اقلیم عبارت است از مقداری صحرای کویر خالص و مقداری بیابانهائیکه واحات درآن واقع است، بعبارة اخری درآنجا سروکار انسان به ناحیهٔ وسیعی است که اراضی ذی زرع و قابل سکنی در آن کمیاب و از یکدیگر دور و مجزی میباشند ونیز میتوان گفت که هرگاه اراضی غیر ذی زرع و کویر را از آن اقلیم بردارند و نواحی قابل آبادی آنرا باهم جمع کنند کشور بسیار کوچکی خواهد شد. اینکه من در توضیح این کیفیّت اصرار میکنم بجهت این است که برای مردم اروپا که چون بواسطهٔ وفور بارندگی تمام اراضی خود را میتوانند محل استفاده قرار دهند تصور حقیقت حال آسیای مرکزی که با کشورهای ایشان تفاوت کلّی دارد آسان نیست[1].

آب و هوای ایران

چنانکه مذکور شد صفت ظاهر ایران و آسیای مرکزی بطور کلّی خشکی است.

---

۱ - السورت هنتینگتون درکتاب قابل‌ملاحظهٔ خود موسوم به‌پلس آف اشیا (نبض آسیا) دراینموضوع بحث‌کرده است. رسالهٔ علمی عمدهٔ او راجع به‌ازدیاد خشکی درآسیای مرکزی مورد قبول‌عام واقع نشده، اما نویسندگانی هم که دراینموضوع چیز نوشته اند هیچکدام نتوانسته‌اند آنرا نادیده انگارند « مؤلف » .

بارندگی

مقدار بارندگی فلات ایران را دراین زمان در ادارهٔ تلگرافخانهٔ هند و اروپائی تحت ملاحظه در میآورند و از حسن مساعدت **گلبرت‌والکر**[1] مدیر کل رصد خانه های هندوستان من میتوانم جدول ذیل را که مبنی برتجربهٔ یك‌دور دەساله است بنظر مطالعه کنندگان برسانم :

مقدار بارندگی در عرض سال :

جاسك	٤/١٧	انگشت
بوشهر	١١.٠٧	«
اصفهان	٣ ٧٤	«
طهران	٩ ٣٠	«
مشهد	٩ ٣٧	«

حال بنظر بیاوریم که درکشورانگلیس مقدار باران سالیانه ٥ ٣٩ انگشت است و در ناحیهٔ دهلی ٢٧/٦٥ انگشت است و باملاحظهٔ ارتفاع مکان و تابش آفتاب که در ایران خیلی تنداست در صورتیکه آلمان وانگلستان غالبا ابر دارد ظاهر خواهدشد که مقدار باران درآن کشور چقدر کم است . آری کشور ایران از حیث ترتیب بندی طبیعی وهم ازجهت موقع جغرافیائی خود ونیز از حیث بارندگی خوشبخت نیست ، چه رشته جبال مرتفع آن جلو قسمت عمدهٔ ابرهای حامل رطوبت را میگیرند و بنا براین ابرهای مذکور درولایات مجاور بحرخزر بارندگی زیاد میکنند اما از جبال البرز بندرت عبور مینماید و شخص چون آن کوههای عظیم را ملاحظه میکند و بقلهٔ آن میرسد قهراً متوجه ومتأثر میگردد از اینکه دامنهٔ شمالی آن مستور ازجنگلهای پرخضارت و دامنهٔ جنوبی بکلّی خشك و برهنه است . از حسن اتفاق مقدار قلیل رطوبتی که در آنجا هست بیشتر درموقع زمستان وبهار میبارد و مقداری از آن بصورت برف است و آن برفها درکوهها انبار شده چشمه ها را که‌وسیلهٔ مشروب ساختن اراضی است ذخیرهٔ تازه میدهد[2]». درحقیقت اگر این رشته جبال مرتفع نبود تمام آن کشور صحرا میشد.

1- Gilbert Walker

٢ - **ایوب** باب ٣٨ آیهٔ ٢٢ ، مؤلف .

بهمین مناسبت عظمت بلاد و کثرت جمعیّت آنها بتناسب ارتفاع و وسعت جبال ومقدار آبی است که از آنها عایدمیگردد . البته‌درکشورعظیمی مثل‌ایران مقدار بارندگی درنقاط مختلفه کم و زیاد میشود . در نواحی مرکزی و شرقی و جنوب شرقی کمتر از جاهای دیگر میبارد . مثلادر خراسان در سالهای‌خوش شصت‌و پنج در صد از حاصل غلهٔ‌دیمی است در صورتیکه درقسمت جنوب شرقی ایران تمام حاصل را باید با آبیاری مشروب کرد و زراعت دیمی تقریباً هیچ ندارد .

سابقاً اشاره کردیم که درولایات‌مجاور بحرخزراوضاع بکلّی باسایر نقاط متفاوت است چنانکه در عوض‌اراضی خشك‌بیدرخت‌در آ نجا جنگلهائی‌است که از غایت‌انبوهی نمیتوان از آن عبور نمود . مقدار بارندگی در آن ولایات از پنجاه انگشت متجاوز و رطوبت بقدری زیاد است که هوای آن برای‌ایرانیهای فلات سازگار نیست وغالباً مهلك میشود و بنابراین آنها از ثروت طبیعی ولایات مجاورهٔ بحرخزر یعنی گرگان و مازندران و گیلان بکلّی بیخبرند وقدر آنرا نمیدانند .

سرما و گرما

از حیث هوا ایران جمع اضداد کرده است لیکن بسیار مقوّی ومصفاست . در جلگه‌ها گاهی‌میزان الحراره ازصفر پائین‌میرود و در کوهستان غالباً اینطورمیشود ، لیکن اگربارندگی نباشدسرما موذی نیست وشخص مایل است که تمام روز را در زمستان درهوای‌آزاد بسربرد ، اما گاهی اوقات‌هم برودت شدت میکند وهرسال زمستان مردم و حیوانات چندی که گرفتار باد و باران شده و خود را نمیتوانند به محل محفوظی برسانند از سرما تلف میشوند . در اماکن مختلفه گاهی اوقات برف چهار پنج ماه روی زمین میماند ومانع اعمال زراعتی شده و به دواب و مواشی هم خسارت زیاد وارد میآید ، معذلك رویهمرفته زمستان ایران بقدریکه معقول ومتصور است بدرجهٔ کمال نزدیك میباشد . اگر بعضی اوقات مسافر بواسطهٔ برودت هوا ازسواری عاجزشده مجبور میگرددکه چندین منزل پیاده روی کند درعوض قوهٔ نشاطی که‌درخودمیبیندخیلی زیادترازآنست که دراقالیم رطوبی‌ملایم‌تراحساس‌میشود.

حال‌بنقطهٔ مقابل‌پرداخته نمونه‌ای‌از گرمسیرنشان‌بدهیم . دراین‌قسمت‌خوزستان

وکرسی آن که شوشتر است سمت امتیاز دارد و میتوان گفت که گرمترین نقاط روی زمین‌است. هیچوقت فراموش نمیکنم مشاهده‌ای را که در ماه ژوئن سال ۱۸۹۶ نمودم که میزان‌الحراره در سایه همواره صدوبیست ونه درجه[1] نشان میداد و امواج حرارت از سنگها منعکس میشد وهوا را خشك میکرد و از هرگونه نسیم خنك شمالی جلوگیری مینمود. آب خلیج هم گمان‌میرود گرمترین آب دریاهای دنیاباشد وبخاطر دارم که بعداز دیدن حرارت آب خلیج مزبور آب بحر احمر را بالنسبه خنك یافتم.

اما درفلات ، اوضاع دیگر گونه است. بطور کلی روزها حرارت موذی نیست و همواره خنك‌است چنانکه در مشهد بالاترین‌درجهٔ حرارتی که شب درسنوات اخیر دیده شده درسال ۱۹۱۲ هفتادوچهار درجه[2] بوده وگرمترین‌روزها درهمین سال به صدو دو درجه[3] رسیده است. لیکن دربیابان ومخصوصا در آفتاب ، گرما خیلی اسباب زحمت‌است وکاروانها عموماً شب‌مسافرت‌میکنند. در نقاطیکه نزدیك کوهستان است غالب دراوقات شدت گرما مردم میتوانند ییلاقاتی پیدا کنند. در طهران و کرمان ومشهد بلکه در اکثر اماکن واقعهٔ در فلات بفاصله چندین ساعت راه مأواهای خنك است و باین واسطه ایام تابستان بخوشی میگذرد.

باد

بادهای ایران‌خواه ازشمال غربی‌وزیدن گیرد یا از جنوب‌همواره یکسان ومنظم است وسبب آنهم‌موقع اقیانوس اطلس وبحرالروم و دریای سیاه از یکطرف و اقیانوس هند[4] است‌از طرف‌دیگر. امتداد محورهای رشته‌جبال نیز در همین جهت است. چون آفتاب پرحرارت بدشتهای بیدرخت میتابد طبقه ای از

---

۱ ـ میزان‌الحرارهٔ ۱۸۰ درجه (فارنهایت) است که در حدود ۷۲ درجه میزان‌الحرارهٔ سانتیگراد میباشد (مترجم) .   ۲ ـ درحدود۴۷ درجهٔ سانتیگراد است .   ۳ ـ در حدود ۵۷ درجه سانتیگراد (مترجم) .

۴ ـ من باید از مستر **گلبرت والکر** برای یاد داشت قابل ملاحظهٔ زیر سپاسگزار باشم . « از ماه اکتبر تاآوریل‌طوفانهای مربوطه بهاقصای جنوب ازاقیانوس اطلس بطرف ایتالی ، مشرق بحرالروم وسوریه حرکت میکنند و قسمت زیاد آن بعقیدهٔ من شصت درصد از مرز بین‌النهرین ، ایران ، افغان ، بلوچستان و جلگه های هند عبور مینماید » مؤلف .

هوای گرم تشکیل میدهد وهمینکه این طبقه بالامیرود جریانی از هوای خنك صورت میگیرد که غالباً از جنوب‌غربی است . درپائیز و زمستان مجرای باد غالباً از شمال‌غربی و در تابستان وبهار از جنوب شرقی میباشد . مقارنهٔ رشته جبال مرتفع باراضی پست و نبودن درخت باعث کثرت باداست . اما کن متعددهٔ مخصوصه‌ای هست‌که گرفتار بدبختی بادهای دائمی شدید میباشند مثلادرّه‌ای هست در ایالت کرمان که از هشت هزار پـا ارتفاع یکدفعه به سه هزار پا میرسد ودرآنجابرسبیل مثل گفته میشود « از بادپرسیدند منزل تو کجاست جواب داد کلبهٔ من تهرود است اما گاهی اوقات در اطراف ابارق و سروستان دور میزنم » .

اما قوّت باد بیشتر در سیستان ظاهراست و در آنجا بادی هست معروف به ۱۲۰ روزه وسرعت آن ساعتی هفتاد ودومیل‌است . این باد تابستانی‌را در درّهٔ هرات بادهرات مینامند ومحتمل‌است منشأ آن پامیر باشد و از آنجا بطرف سرحد ایران وافغانستان سرازیر شده و چند منزل زیر سیستان تمام میشود . منتهای سرعت آن در لاش جوین است که جزو سیستان افغانستان محسوب میشود وحقیقتاً شخص بحال سکنهٔ بدبخت آن ناحیه رقت میکند .

سر هنری ماك‌ماهون[1] برای اینکه نمونه‌ای از آن‌باد بدست دهدتوصیف‌بادی‌را میکند که در ماه مارس سال ۱۹۰۵ وزیده وساعتی یکصد و بیست میل سرعت داشت[2]. محتمل است که وجود این بادها سبب اختراع آسیای بادی شده باشد ، چه این قسم آسیا پیش از استیلای عرب ومدتی قبل‌از آنکه در اروپا اختراع شود در ایران معمول‌بوده است . چنانکه **مسعودی**[3] نقل میکند که غلام ایرانی که **عمر** را بقتل رسانید ساختن آسیای بادی میدانست . امروز این قسم آسیا در ایران فقط در نقاطی دیده میشود که باد های مزبور درجریان است .

---

۱ - Sir Henry Mc Mahon .

۲ - جریدهٔ R . G . S ماه اکتبر ۱۹۰۶ میلادی . « مؤلف » .

۳ - رجوع شود به فصل ٤٦ کتاب حاضر .

آب و هوای ایران قدیم

اهمیت آب وهوا وتأثیر آن برترکیب‌بندی‌خاك ومردم وحکومت و تاریخ آن باندازه‌ایست که تحقیق این نکته که آیا آب وهوای کشور درعرض‌سنین تاریخ تغییر وتبدیل‌یافته بسیارمحل توجه‌است.

هنتینگتن[1] فصل مخصوصی دراین‌باب‌تحقیق[2] کرده ومسئلهٔ‌تبدیل‌هوای‌حوزه‌های لپ وترفان وسیستان وتمایل آنهارا بحالت خشکی در تحت مطالعه در آورده و نظریاتی که من اظهار کرده بودم نیز متعرض شده است . راجع بانکـه کرمان و بلوچستان در اوقاتیکه **اسکندر** کبیر از آنجا عبور کرده یعنی قریب دوهزار و دویست سال قبل‌ازاین میبایست[3] حاصلخیز تر از حالا بوده باشد . مثلا قسمتی از مسافرت آن پادشاه قهار را بنظر بگیریم که از بمپور بلوچستان به رودبار کرمان رفته است . در این مسافت که یکصدو پنجاه میل‌است من یك قریه‌ودهکده ندیده‌ام وتمام آن ناحیه جز برای طوائف بدوی چادرنشین قابل سکنی نیست . بنابراین نمیتوان تصور کرد که لشکریان یونانـی بدون رنج و تعب زیاد از بیابان نامبرده با حالت حالیه عبور کرده باشند و حال آنـکه **آرین**[4] مورخ میگوید وقتیکه قشون به درهٔ بمپور رسیدند بقدر حاجت دوماه خواربار یافتند وتجدید قوائی نموده براحتی ازجنوب‌ایران‌عبورنمودند . درصورتیکه همراهان ما در وقت عبور از راه مجبور بودند برای هر منزلی از پیش مخصوص خواربار و لوازم را روانه کنند .

هنتینگتن مثالهای دیگری ازمنابع مختلف مأخذمیآوردکه معلوم میسازدخشکی ایران روبازدیاد است . راست است که خرابی وبرانداختن درخت بیشتر بدست انسان و بواسطهٔ گله ورمه نیز میشود و تمیز این کیفیت از آنچه سبب تغییر آب و هوا واقع شده مشکل است . لیکن در هرحال این مسئله محل توجه‌است که در قسمت

---

1 - Huntington .

۲ ـ پلس آف اشیا (نبض آسیا) فصل شانزدهم . « مؤلف » .

۳ ـ کتاب هشت سال مسافرت در ایران فصل چهاردهم . « مؤلف » .

4 - Arian

مرکزی خراسان که در قدیم کوهستان میگفتند و در اوستا[1] هم مذکور است جنگل بزرگی بوده که آنرا جنگل‌سفید میخواندند وامروزاثری ازآن باقی نیست ، درصورتیکه اگر بارندگی فی‌الجمله‌زیادتربودجنگلها برنمی‌افتاد . برای‌مثل ازتاریخ **محمدابراهیم**[2] نقل میکنیم که بزرگ جیرفت کرمان است میگفته است از تعرضاتی که ازطرف کرمان بمن میشود بواسطه رشته جبال وتپه هائیکه دارای بیشه‌های انبوه است مصونم . این حرف در مائه یازدهم میلادی زده شده است ، در صورتیکه امروز درتمام جبال باشکوه جنوب کرمان که شخص نامبرده اشاره بآنها میکندفقط چند اصله درخت کهن هست‌که آنهم رو بفنا میباشد وتوالد نمیکند . البته میتوان فرض کرد که جنگ و جدال و سوء ادارهٔ کشور که تأثیرات آن در برانداختن جنگلها واشجار و سایر امور ظاهراست باعث خرابی ایران وقلت جمعیت آن شده باشد . چنانکه از مندرجات این کتاب معلوم‌خواهد شد وتایك اندازه همینطورهم هست . بعلاوه مسافری که خرابی بلاد ومتروکی آنهـا را میبیند همه‌وقت ملتفت نیست که در ایران وقوع زازله و بروز امراض مسریه یااسباب دیگر از این قبیل باعث تغییر اوضاع شهرها ودهات میشود ، نیز هر گاه زمستان درایران مسافرت نماید ممکن نیست درباب خشکی آن کشور بیش‌ازآنچه حقیقت دارد حکم کند . معهذا با این ملاحظات نمیتوان منکر شد که در قرون وسطی در حوزهٔ لپ[4] جمعیت متراکمی در ناحیهٔ بسر میبردندکه از رود خانه مشروب میشدند و آن رودخانه امروز خشك شده است . همچنین درحوزه های ترفان حفر قنوات تا همین اواخرمحل حاجت. و معمول نشده بود .

بـاز چند سال قبل هنگامیکه از پنج گور واقـع در سرحد ایران و بلوچستان به کویته[3] سفر میکردم از ناحیهٔ عبور کردم که خالی از سکنه بود ، در صورتیکه دیدم

---

۱ ـ کتاب **ویلیام‌جکسن** راجع به **زردشت** صفحه ۲۱۵ « مؤلف » .

۲ ـ درخصوص **محمدابراهیم** رجوع شود به فصل ۵۱ کتاب حاضر « مؤلف » .

٤ - Lop

۳ ـ کتاب هشت سال مسافرت در ایران یا ده هزار میل صفحه ۲۳٤ . من در اینموضع بکتاب « سفربهند ازراه خشکی » تألیف سون هدن وکتاب «آیازمین بخشکی میرود» تألیف پروفسور **گریگوری** وغیره‌نیز مراجعه کرده‌ام . « مؤلف »

دامنه های تپه ها که سابقاً با کمال مراقبت در چندین میل راه تسطیح شده است و یقیناً جمعیت کثیری درآنجا زندگانی میکرده زراعت دیمی داشته اند و حال آنکه امروز آب آن بسیار بد و منحصر بآب چاههائی است که بفاصله های زیاد حفر کرده اند و زراعت دیمی بهیچ وجه موقع ندارد . سکنهٔ مزبور پیش از عهد تاریخی هم بکلی معدوم نشده بودند بلکه ظروف سفالین که در محل آبادیهای آنها پراکنده است راجع به مائه دهم الی مائه سیزدهم تاریخ میباشد. درآنزمان برطرف شدن سکنه را از ولایتی که دویست میل از مشرق بمغرب انبساط دارد بخرابی و جنگ و ناامنی حمل کرده و متذکر نشده که این امر جزئی است از یك امر کلی تری که در تمام آسیای مرکزی در حال وقوع است . در خاران نیز اراضی زیادی هست که سابقاً مسکون بوده و امروز بکلی خشك وبی آبادی است . تمام اینها برحسب ظاهر اقوی دلیل است براینکه خشکی فلات ایران درازدیاد است .

جمعیت ایران

جمعیت حالیهٔ ایران را ده ملیون تخمین کرده اند[1] و بنظر میاید که قریب دوملیون ایرانی در روسیه وعثمانی وهندوستان بسر میبرند.

قبل از اینکه بازرگانی و حمل و نقل از راه دریا متداول شود یقین است که بلاد ایران کلیةً بزرگتر و آبادتر اززمان حال بوده چه عبور و مرور قوافل زیادتر و بنابرین در عرض راه هزاران خانواده از همین طریق فائده برده و به زارعین وکشاورزان مخصوصاً از اینجهت منفعت زیاد میرسید . علاوه بر این چنانکه سابقاً بیان شد احتمال کلی میرود که در قدیم الایام بارندگی زیادتر و استعداد مملکت برای آبادی و زراعت بیشتر اززمان حال بوده است وهمچنین بعضی ازولایات مثل گرگان از تاخت وتاز قبایل و ایلات خسارات زیاد دیده اند ، معهذا بعد از این ملاحظات هم نمیتوان تصور کرد که

---

۱ - جمعیت فوق بقرار زیر تقسیم میشوند ـ : ۹ ملیون شیعه ، نهصد هزار سنی . هشتاد هزار مسیحی از ارمنی و نسطوری ویونانی و ارتودوکس وکاتولیك و پروتستان . سی و شش هزاریهودی و ده هزار زردشتی میباشند . رجوع شود به دائرة المعارف بریتانی چاپ یازدهم تحت عنوان ایران . « مؤلف »

هیچوقت جمعیت فلات ایران متراکم بوده‌باشد وبعقیدهٔ من اشتباه است که شخص‌فرض کند این مملکت وقتی از جهت عدهٔ سکنه مشابهتی با حالت حالیهٔ اروپا داشته است و اگر چه تخمین جمعیت سابق ایران خیلی مشکل‌است لیکن هرگاه بنظربگیریم که قبل از دایر شدن راه بازرگانی دریا ایران معبر قوافل بازرگانی بین المللی بوده و غالباً دولت معظمی داشته با ملاحظه اینکه اکثر اوقات پایتخت دولت خارج از فلات بوده است گمان میکنم میتوان گفت عدهٔ سکنهٔ آن به پانزده میلیون میرسیده درصورتیکه امروز فقط دو ثلث این عده جمعیت دارد.

جبال فلات ایران

ایران چنانکه بعضی اوقات گفته میشودجلگهٔ وسیعی نیست که محصور در رشته جبال خارجی باشد بلکه بر عکس در هر قسمتی از آن رشته های متوازیهٔ متعدده‌ای هست که از یکدیگر بواسطهٔ دره‌هائی جدا شده و بطور متوسط قریب بیست میل عرض آن‌دره‌هاست واین ترتیب یکنواخت مکرر میشود بطوریکه مسافری که جبال و دره‌های مذکور را عرضاً باید به پیماید واقعاً خستگی و ملالت پیدا میکند. جنس سنگهای جبال ایران از البرز که در شمال است گرفته تارشته های بلوچستان که در جنوب است غالباً ازسنگ آهک‌میباشد، لیکن سنگ گچ وطبقات نمك وریگهای مجتمعه و ورقه های خاك رسوب نیز بسیار دیده میشود.

جرم درونی کوهها بعضی اوقات ازسنگهای چخماقی‌قرمزوشنهای متراکم ساخته شده لیکن سنگ‌آهك غلبه داردوچون خورده سنگ وگچ و رسوبات نمکی قابل انحلال است بنابرین بواسطه برف حل میشود و از کوهها جدا شده به جلگه ها میرود و باین طریق اراضی وسیعهٔ حزن انگیزی تشکیل یافته که از نمك متبلور پوشیده شده ونمونهٔ خوبی ازاین قسم اراضی در نزدیك نیشابور دیده میشود.

در ایران دامنه های ریگزارعظیم بسیاراست چنانکه ریگستان دامنهٔ البرز قریب شانزده میل عرض‌دارد و عمق آن نیز زیاد است ووقتیکه درطهران که در دامنهٔ مذکور واقع است خواستند بوسیله چاه آرتزین آب درآورند تا پانصد پا حفر کردند وهنوزطبقهٔ ریگ تمام نشده بود وباین جهت حفر چاه را موقوف داشتند در صورتیکه فاصلهٔ تهران

از اصل کوه قریب ده میل است پس قیاس باید کرد که در پای خود کوه طبقهٔ ریگ چقدر باید قطر داشته باشد .

رشته های شمالی

از رشته های بزرگ سرحدی آنها که در شمال است از پامیر که مرتفع ترین وادیهای آسیاست و بزبان فارسی آنرا « **بام دنیا** » میگویند جدا میشود وازآنجا باسم هندوکه وکوه بابا واسامی دیگر بطرف جنوب غربی متوجه شده حصار طبیعی بزرگی درتمام طول افغانستان تشکیل میدهد تااینکه درشمال هرات پست شده مبدل به تپه‌های مواج میگردد وعجب در این است که یونانیها بعظمت این رشته برخورده بودند چه آرین میگوید که این رشتهٔ کوه بقدری ممتد است که‌حتی کوه توروس که سرحد مابین ساوکیه وپامفایه را تشکیل میدهد مثل بعضی رشته های عظیم دیگر از آن منشعب میشود[1] .

باری در جانب غربی رود تجن رشته های نامبرده باز بارتفاع اول خود رسیده در طول یکصد میل بطرف مغرب ممتد میشود و بطور کلی اسم آن البرز است لکن در هر نقطه اسم خاص هم دارد . در جنوب بحرخزر قلهٔ عظیم آتش فشانی دماوند صورت گرفته که ارتفاع آن زیاده از نوزده هزار پاست و ارفع جبال قطعهٔ آسیا است که در مغرب هیمالیا واقع میباشد . ارتفاع کوه‌تاریخی آرارات از هیفده هزارپا تجاوز میکند در این قسمت که جبال مزبور از جنوب بحر خزر گذر مینماید امتداد آن از مغرب بجانب شمال غربی مبدل میشود و پس از آنکه قزل اوزن که اطول رودهای ایرانست آنرا شکافته برشته های با شکوهی منتهی میشود که‌متکی به قلهٔ تاریخی آرارات میباشد. در حوزهٔ مرتفع دریاچهٔ وان کوه های فلات ارمنستان که امتدادشان تقریباً شرقی

---

۱ ـ رجوع شود به « Chinnoch's Arrian » کتاب سوم فصل ۲۸ صفحه ۱۹۷ ـ **آرین** اینرشته‌را تعبیر به جبال قفقاز (کوه قاف) میکند ، در صورتیکه اصطلاح معمولی بیشترجبال قفقاز هند بوده است لیکن اسمی که برای این رشته جبال انسب است « پراپه میسوز » یا « پاراپه میسوز » میباشد ولی چون آخر دنیای معلوم بود لذا بطورمبهم جبال‌قفقازش گفته‌اند. **استرابو** در کتاب ... فصل ... میگوید ارتفاعات وقسمت های شمالی « پراپه میسوز » را ... تموده ... خوانده اند . . . . (مؤلف)

و غربی است و البرز دنبالهٔ همانست باجبال ایران که سلاسل متوازیهٔ آن از شمال‌غربی بجنوب شرقی متوجه است اتصال می یابد ونکتهٔ قابل توجه این است که رشته کـوه شمالی هرچند ازحیث ارتفاع‌مهم لیکن باریك وکم عرض‌است و مثل رشته‌های‌متوازیهٔ جبال زاگروس تشکیل کشور کوهستانی نمیدهد، بنابراین در دامنه های جنوبی‌مقدار آبیکه از آن عاید میشود فقط بقدر مشروب کردن بعضی واحات متفرقه است و بعضی اوقات بیابان خشك به حاشیهٔ کوهستان متصل میگردد و در قسمت شرقی کوه مزبور این کیفیت بهتر محسوس میشود .

رشته های جنوبی

رشتهٔاصلی جنوبی از همان پامیر منشعب شده باسامی مختلفه از میان افغانستان وبلوچستان در امتدادجنوب غربی بطرف‌دریای عربستان میرود و در اینجا ارتفاع آن کم شده بجانب غربی وموازات ساحل در طول چند صد میل ممتد میگردد تا اینکه در جنوب شرقی کرمان امتداد منظم شمال غربی به موازات خلیج فارس شروع میشود ، در این قسمت که جبال مزبور رشتهٔ مرکزی ایران را تشکیل میدهد قله هائی بارتفاع متجاوز ازسیزده هزارپا ازقبیل« کوه هزار » و کوه لاله‌زار از آن صورت می‌بندد . سرحد غربی ایران نیز کلیة بواسطه رشته های متوازیهٔ منظمهٔ خود ارتفاع زیاد دارد تااینکه همین رشته ها در آرارات پس از تشکیل یك خط قوسی به سلاسل جبال شمالی متصل میگردد .

هرچند رشته های درونی نمیتوانند از حیث اهمیت بارشته هائیکه بنیان فلات‌را میسازند لاف برابری بزنند لیکن غالباً ارتفاع آنها زیاد است . یکی از مهمترین آنها کوه تفتان[1] میباشد و آن کوه آتش‌فشانی‌است که بمرحلهٔ گوگردی‌رسیده وارتفاع آن به‌سیزده هزارودویست و شصت و هشت‌پا میرسد ونزدیك سرحدایران وبلوچ‌واقع است . درطرف مغرب آن یعنی وسط کویر « کوه بزمان » است که آتش فشانی است خاموش شده وقلهٔ قشنگی دارد بارتفاع یازده هزارو یکصدو هفتاد وپنج پا .

در جانب غربی ایران کوه الوند که یونانیها آنرا **اورنتس**[2] میگفتند و مشرف

۱ ـ « ده هزار میل » صفحات ۱۳۲ و ۱۴۰ .

۲ - Oronts

بر همدان است از همهٔ رشته های شرقی ایران معروف تر میباشد زیرا که آن مهمترین کوهی‌است که‌در راه تاریخی بین بابل و ری واقع است . درجاهای دیگر هم رشته‌هائی

۱ ـ منظرهٔ کوه تفتان

هستند که ارتفاع زیاددارند و رودهای‌عدیده ازآنها جاری واسباب حاصلخیزی میشوند، کلیة در همه‌جای ایران رشته های متوالیه‌ای هست که غالب هرچه از حصارهای بیرونی دور میشوند‌ارتفاع آنها میکاهد وحتی دربیابان‌لوت هم مسافر از رشته های متعددهٔ قلل و تپه‌ها عبور میکند که اکثر آنها باسلاسل جبال مرتفعهٔ دیگر موازات دارند .

این نکته را نگفته نگذاریم که جبال ایران هرقدر هم مرتفع باشد یخچال‌طبیعی ندارند ، اگرچه در رشته های معظم آثاری از آنها هست در هیچیک از کوههای عدیده که من بآنها صعود کردهام در تابستان برف باقی نمی‌ماند مگر آنجا که درهٔ عمیق رو بشمال باشد که برف را از اثرتابش‌شدید آفتاب حفظ کند . مثلا در کوه‌لاله‌زار که قریب

چهارده هزارپا ارتفاع دارد و درجنوب کرمان است من درماه ژوئیه درّه ای دیدم که برف داشت اما بالاتر از آن فقط بعضی قطعات برف یافت میشد و قلهٔ آن بکلی برهنه بود . دهانهٔ قلهٔ دماوند هم بهمان دلیل پراز برف است . در خراسان در ارتفاع نه‌هزارپا گاهی اوقات قطعات بزرگ برف در تابستان دوام میکند لیکن آنچه من اطلاع دارم‌در هیچ نقطهٔ ایران برف دائمی حسابی وجود ندارد .
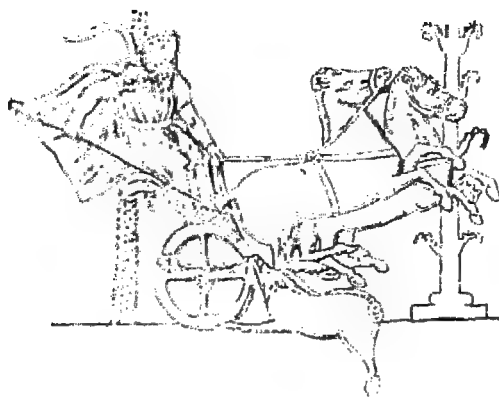
منظره‌ای از شکار ایران
(تصویر روی یک ظرف گلی در موزهٔ هرمیتاژ)

فصل دوم

صحاری، رودخانه ها، نباتات، حیوانات و معدنیات ایران

لوت ـ بیابانی است که بطور شگفت انگیزی خشک و بیحاصل است، در آن جا نه میوه یافت میشود نه درخت، آبی هم که وجود دارد تلخ و شور است و از اینرو شما ناگزیرید که غذا و آب را باخود ببرید، چهارپایان وقتیکه عطش برآنها غلبه کرد بخواهند یا نه مجبورند همین آب تلخ را بخورند. مارکوپولو.

قسمت دیگر آسیای شمالی از دریای خزر شروع میشود که خلیجی است کوچک که از اقیانوس تا بجنوب کشیده شده است. استرابو، کتاب ۱۱ فصل ۶.

لوت یا صحرای ایران

از خصائص مهمهٔ ایران که قهرا بر اخلاق و مذهب و زندگانی مردم و همچنین بر کیفیت حکومت آن تأثیر کلی داشته صحرای کبیر آن است. در خصوص اینکه آیا این صحرای وسیع چول اسم عامی دارد یا نه مباحثات زیاد شده است ونتیجه چنین بنظر میآید که در جنوب ایران لفظ لوت اطلاق برتمام صحرا میشود و آن شامل قطعات نمکزاری نیز هست که آنها را کویر مینامند لیکن در طرف شمال آبهای بالنسبه زیادتی وارد صحرا میگردد و بنابراین نمکزارهای آنجا زیاد و وسیع تر است و باین ملاحظه مطلق آن صحرا را کویر میخوانند.

ضمناً بنظر میرسد که کم‌کم لفظ لوت برای‌مطلقِ صحرای خشك اصطلاح شده و در مقابل نمکزار گفته میشود[1].

لفظ لوت اصطلاحی‌است بالنسبه جدید وجغرافیون عرب آنرا مفازه میخوانند و وجه تسمیهٔ لوت که دربسیاری از حکایات منقول است این‌است که ازبلاد قدیمه یا شهرهای**لوط** میباشد که خداوند از آسمان آتش نازل فرموده آنهارا خراب کرده‌است، مانند بلادیکه در جلگهٔ آبهای بحرالمیّت بوده وبهمین طریق‌فنا وهلاك یافته ، چنانکه بحرالمیّت را درهمان مکان بحر**لوط** مینامند ومسافریکه بلادمذکوره را سیاحت میکند می‌بیند که فقط تخته‌های سنگ‌وخاك‌میباشند وباد وباران آنهارا کاهیده وبرده ومنظرهٔ برج وباره و گنبد ومناره بآنها داده است[2] وچون قرآن و زبان عرب در تسمیهٔ اشیاء درایران مدخلیّت تامه داشته و**لوط** هم لفظی است که درقرآن برای بلاد نامبرده آمده من قریب به یقین دارم که مأخذ صحیح اصطلاح لوت همین است .

منشاء لفظ « کویر » بدرستی معلوم نیست لیکن معنی آن صحرای نمکزار است اعم از اینکه خشك باشد یا آب داشته باشد. من در اثنای مسافرتهای خودم اشکال مختلفهٔ از کویر دیده‌ام ،گاهی اوقات زمین مسطح وسفید و محکم است مانند یخ ویـا اینکه بوته زار وپست وبلند و غیر قابل عبور میباشد و اگر شخص در آن قدم بگذارد در باتلاق فرو میرود و این اختلافات بیشتر راجع بـه کمی و زیادی آب است و شکـی نیست که اگر ورودآب دراین صحراها موقوف گردد کویر کم‌کم مبدل به لوت میشود. در ایران تقریباً در کنار همهٔ آنها رودهای براق سفیدی دیده میشود که‌مرکب از نمك و قلیا واز جنس کویر است .

صحرای لوت در حقیقت ظهور اتم وصورت کمالی‌است از کلیهٔ‌خشکی خاك‌ایران

---

۱ ـ در کتاب خودم موسوم به « پنجمین سفر در ایران » این مسئله مطرح و در اطراف آن صحبت شده است (جریدهٔ R.G.S. نوامبر و دسامبر ۱۹۰۶) . **سون هدین** (Sven Hedin) نیز درکتاب خود موسوم به « سفر به هند از خشکی » در اطراف این بیابان مفصلا صحبت داشته است . « مؤلف »

۲ - **اسکات** « خانم دریاچه» « مؤلف »

و آن خود از اطراف محصور از اراضی خشك میباشد ولی خشکی وی زیادتر از سایر قسمت هاست واین شدت خشکی در آنجا فقط نتیجهٔ موقع آن است که در وسط واقع شده استعدادش هم برای بارندگی خیلی کم است وهم برای دریافت آبهای جاریه ازرشته های جبال بلندی که بر اراضی بالنسبه پست احاطه کرده و مانع از رسیدن رطوبت بآنجا میباشد.

سابقاً بیان کرده ام چگونه قلت مقدار آب اسباب برطرف و خشك شدن آن گردیده و مانع از این است که رودهای عمده‌ای تشکیل شود که بتوانند خود را بدریا برسانند و همین نهرهای ضعیفی که در آنجا جاریست وآب آنها بواسطهٔ شوری غیر مشروب است در همان حوزه ها فرو میرود وبرطرف میشود.

در درون حوزه‌های مذکور دامنه های وسیع ریگزار وبعضی اوقات دریچه‌های شور و تپه های ریگ هستند که چندین میل مربع وسعت دارند و رشته کوههای برهنهٔ ناهموار در دنبال آنهاست که بمنزلهٔ سیرای اسپانیا میباشد وآن یك منظرهٔ بس بهت آور و غم انگیزی تشکیل میدهد.

پیرلئی[1] در کتاب خود موسوم به لادزر[2] چنان بخوبی و درستی وصف آن بیابان را نموده که از نقل قول او خود داری نمیتوانم کرد. او چنین میگوید «در آنجا چولی حزن انگیز کاملی است، مرگ بلامنازع غالب و مسلط است و شخص گمان میکند در دنیائی است که بآخر رسیده و آتش تخم حیات را بر انداخته وهیچ شبنم و رسوبی در آنجا تجدید حیات نخواهد کرد».

کسیکه از بیابان لوت عبور میخواهد کند باید تن بتشدیدن آب بدهد وتمام حوائج زندگانی حتی علوفه‌را همراه بردارد واگر بخت مساعدت نکند ممکن است گرفتار باد و طوفان نیز بشود. هرگاه زمستان باشد سردی بد و اگر تابستان باشد حرارت و سوزندگی آن اسباب وحشت است. انسان وحیوان در این بیابان دائماً گرفتار مخاطره و هلاك میباشند، خواه گرفتار گل و لای کویر شوند ودر آن فرو روند و خواه مبتلا

1 - Pierr Leoti 2 - Le desert

به تپه های متحرك ریگ گردیده، چه در هرصورت جان بدر بردن از این بلیات سهل نیست و امید نجات کم است .

اموریکه باعث این نتایج وخیمه میشود وزیدن باد وانحلال اجزای خاك است . در اراضی مرطوب سبزه و رطوبت سطح خاك را حفظ میکند، اما در اراضی خشك که جز بعضی بوته های نحیف نمیروید قوهٔ حرکت هوا وباد بقدری است که تصور آن مشکل است . انحلال اجزای خاك هم سریع است و حرارت و برودت شدید با باد وباران دست بهم داده تپه ها و تلال را که برخلاف حقیقت تپه های « ابدی »[1] خوانده شده از هم متلاشی میسازد .

این بیابان بزرگ بر سکنهٔ مملکت هم تأثیر عظیم بخشیده است . شمال را از جنوب ومغرب را از مشرق چنان جدا ساخته که رشته کوههای مرتفع مستور در برف ویخ یا دریاهائیکه بهمان وسعت باشد آن اندازه اسباب بینونت و دوری ممالك از یکدیگر نمیشود وبنابراین قهراً حکومت واداره کشور را مشکل ساخته، چه هرگاه بزرگی نسبت بسلطنت علم طغیان برافرازد ومغلوب بشود به بیابان فرار میکند و ملجأ ومأوا می یابد و ثنویت مذهب **زردشت** نیز یقیناً از اثر بیـابان بوده و بعدها در این باب تحقیق خواهم کرد، برعادات و اطوار بلکه احوال بدنی ایرانیان نیز تأثیر داشته زیرا که با شهرهای آن کشور کمال مجاورت را دارد و طهران ومشهد در شمال و قم و کاشان در مغرب ویزد وکرمان در جنوب و قائن وبیرجند درمشرق متصل بآن میباشند و خلاصه اینکه بیابان لوت قلب مردهٔ خاك ایران است .

رودخانه ها

بواسطهٔ کمی بارندگی وارتفاع جبالیکه برفلات احاطه دارند در طول صدها میل ساحل که بین دهانه‌های رود سند و شط العرب امتداد دارد یك رود خانهٔ معتبر جاری نیست .

یکی از رود هائیکه وارد شط العرب میشود رود کارون است که درضمن وصف

---

[1] ـ در کتاب « خرابیهای تلال بیابان » تألیف سر آ . استن(Sir.A.Stein) در باب متلاشی شدن تپه‌ها از باد تصاویر قابل ملاحظه ای داده شده است . « مؤلف »

دولت ایلام بیان آنرا به تفصیل خواهیم کرد . در اینجا همینقدر میگوئیم که در ازمنهٔ اخیره اهمیت آن فقط بواسطه آن بوده که در تمام مملکت وسیع ایران این تنها رودی است که قابل کشتی رانی میباشد . در حوزهٔ غربی ایران اهم رودها زاینده رود است که در نزدیکی کارون ازجبال بختیاری جدا میشود و ناحیهٔ اصفهان را مشروب میسازد و فاضل آب آن وارد باتلاقی میگردد که معروف به گاوخونی وقریب چهل میل زیر اصفهان واقع است . در طرف شمال رود ارس است که چنانکه مذکور داشتیم قسمتی از آن سرحد ایران و روس را تشکیل میدهد و رود مهمی است وهمان است که یونانیها ار اکسس[1] میگفتند و از کوه آرارات سرازیر میشود . چون متوجه مشرق شویم برود قزل اوزن میرسیم که اطول نهرهای ایران است و یونانیها اماردیس[2] میخواندند و آن از نزدیکی دریاچهٔ رضائیه جدا شده از البرز عبور میکند وباسم سفید رود آبهای کدر و گل آلود خود را در مشرق رشت به بحر خزر میریزد وویلیام جکسن آنرا به «رودخانهٔ شریعت»[3] یکی میداند . چون بیشتر بطرف مشرق رویم رود تجن است که در فصل اول مذکور داشتیم . مقدار آب آن زیاد نیست و جز در اوقات طغیان آبش تقریبا غیر مشروب علیهذا اهمیت آن برای ایران کم است ، اگرچه بعداز آنکه باسم هریرود موسوم شده درهٔ حاصلخیز هرات را مشروب میسازد و بنابراین برای افغانستان قدر و قیمت دارد . در مشرق ایران رودی نیست مگر هلمند که رود تاریخی است و آنهم چندان ربطی بایران ندارد زیرا که منشأ آن افغانستان و در خاك آن کشور جریست تا به سیستان میرسد و وارد دریاچهٔ معروفی که هم مجاور خاك ایران وهم افغانستان میشود . جز در ایام بهار مسافرین میتوانند فلات ایران را از مغرب بمشرق وازشمال بجنوب بدون برخوردن برودهائی به پیمایند و اگر برحسب اتفاق به نهری برخوردند و از آب آن بچشند غالباً قدری شور خواهد بود که دردی را دوا نمیکند و رنگ سفید براق نمك آن همواره دیده میشود واسباب ملالت خاطر و دلیل بر قلت باران میشد .

[1] - Araxes   [2] - Amardis

[3] - رجوع شود به « زردشت » صفحه ۲۱۱ ، « مؤلف »

جیحون

امروز که حدود ایران عقب رفته رود جیحون از سرحد آن مملکت دور است ، لیکن در قرون گذشته رود مزبور سرحد شمال شرقی ایران محسوب میشد وبنابراین برای تکمیل این مختصر لازم است که ذکری از آن رود معظم بنمائیم . از پامیر ناشی میشود و بعد از انحنائی که بدخشان را در میان میگیرد تقریباً بطرف شمال غربی ممتد میگردد و بدریاچهٔ آرال میریزد ، لیکن **هردوت** که درمائه پنجم قبل ازمیلاد چیزنوشته میگوید هردو رود جیحون و شاید سیحون هم یا شعبهٔ از آن وارد بحر خزر میشدند و زیاده از یك مائه بعداز آن **استرابو** از قول **اریستوبولس**[1] نقل‌میکند که در رودجیحون بسهولت‌میتوان کشتی‌رانی کرد ومقداری از امتعهٔ هندوستان بوسیلهٔ این رود خانه بدریای هیرکانی حمل شده و از آنجا بواسطهٔ رود **سیروس** بآلبانی میرود واز نواحی مجاورهٔ آن به یوکسین[2] حمل میشود . وقتیکه **اسکندر کبیر** آسیای غربی را مسخر نمود جیحون هنوز وارد بحر خزر میشد . لیکن در زمانیکه برماجهول است تغییر مجرا داده خطی را که امروز سیر میکند اختیارنموده وارد بحر آرال شد . اما در سال ۱۲۲۰ میلادی که مغول اور گنج[3] و پایتخت ولایتی که امروز خیوه خوانده میشود مسخر نمودآب جیحون‌را بآن شهر بستند وباین‌واسطه رود نامبرده باز به مجرای قدیم برگشته متوجه بحرخزر شد وقریب سه مائه مجرای عمدهٔ رود همان بود ودهات وقصبات در کنار آن‌خط آباد شده ومعلوم نیست بچه سبب‌دوباره مجرای آن منحرف گردیده و زمان انحراف هم مجهول است . اینقدر هست کـه **انتونی جنکن‌سون** که اولین شخص انگلیسی‌است که بخیوه وبخارا رفته واین‌شرافت را درسال ۱۵۵۸ درك نموده میگوید‌مجرای جیحون تغییر کرده‌وبدریاچهٔ ختا میریزد و یقین‌است که مقصود او از دریاچهٔ ختا بحر ارال[4] است .

---

۱ - Aristobolis

۲ - استرابو ، ۱۱ ، ۷ ، ۳ - البانی همان درهٔ سیروس و غور فعلی است که شهر معروف تفلیس در آن جا واقع است . « مؤلف » ۳ - رجوع شود به فصل ۵۵ . « مؤلف » ٤ - رجوع شود به اول سفر دریائی و مسافرت بروسیه و ایران(HAKLUYT SOCIETY)۱، ۶۸ و نیز مراجعه شود به‌فصل ۶۲ کتاب حاضر . «مؤلف»

اسامی این رودخانه بمرور دهور تغییر کرده است . **اکسوس**، نامیکه یونانیها آنرا استعمال میکردند، ازشعب علیای آن وخش آب (رودخانهٔ وخش) هنوز همین نامرا دارد، در آن زمان رود دیگر جا کزارت خوانده میشد. اعراب در زمان فتوحات خود یکی را جیحون ودیگریرا سیحون میخواندند وظاهراً این لفظ تحریفی است از ژیحن وفیشون که در کتاب پیدایش باب دوم آیه ۱۱ و ۱۳ ذکر شده است ونکتهٔ قابل ملاحظه این است که برود خانهٔ سرحدی سلیسیه نیز همان اسامی جیحان و سیحان داده شده و در هردو مورد اسم دومی را خواسته اند با اول متجانس قرار دهند چنانکه در بارهٔ یاجوج و مأجوج یا گوگ و مگوگ همین رعایت را کرده اند. در زمان حملهٔ مغول جیحون باسم حالیهٔ آمو دریا وسیحون سیر دریا موسوم گردیده است[1].

جیحون رود خانهٔ تاریخی آسیای مرکزی است و من فراموش نمیکنم احتزازیرا که پیدا کرده‌ام دردفعهٔ اولیکه آبهای زرد آنرا دیدم . اگرچه در نقطهٔ چهارجوی یا آمودریا که از آن عبور میکردم سواحل آن پست بود و بنظر ما نمایش نداشت معذالك چنین احساس میکردم که دیدن جیحون واقعهٔ مهمی از زندگانی من است و اشعار بلند **ماینو آرنولد**[2] را بخاطر آوردم که ترجمهٔ آن اینست «رودخانه بعصمت منقطع و از بخارات وطنین آن وادی پست بیرون میآمد ودر هوای سرد روشن برستاره ظاهرمیشد و از میان بیابان خلوت ساکت خوارزم در زیر مهتاب با نشاط تمام حرکت میکرد».

دریاچه ها

در فصل سابق مذکور داشتیم که وقتی در جای فلات حالیهٔ ایران دریائی درونی یا محصور موجود بوده همینکه فلات بالا آمده آن دریا برطرف شده است . دریاچهٔ رضائیه و دریاچه شور شیراز و هامون سیستان و جازموریان وچند دریاچهٔ دیگر بقیه‌ایست که‌ازآن دریامانده‌است وخود آن دریا امروز کویر یا لوت است یا ریگزارهای زیاد ، بابر واسطه دریچه های مزبور هرچه که رودهای زیاد وارد آن نمیشود بشدت شور است .

---

۱ - رجوع شود به سرزمین های خلافت شرقی تألیف گی ل . **استرنج** صفحه ۴۳۴ . . . بهترین کتابی است تا کنون در اینموضوع نوشته شده‌است . مؤلف .

۲-Mattew Arnold.

مهمترین آبهای درونی ایران نزدیك سرحد شمال غربی واقع است و یکـی از دریاچه های ثلاثه است که نسبةً بهم نزدیك میباشند واز سطح دریا ارتفاع زیاددارند، یکی از آنها دریاچهٔ وان است که درخاك ترکیّه و دیگری گوگچه در ارمنستان روس و سیمی که درخاك ایران‌است دریاچهٔ رضائیه وازهمه مهمتراست . ارتفاع آن ازسطح دریا چهار هزار وصد پا و طول آن از شمال بجنوب هشتاد میل و عرضش از مغرب بمشرق بیست میل است . جزائر چند در آن واقع‌و از جهت‌شوری معروف و حتی ازبحرالمیّت نیز شور تر میباشد . شهر رضائیه که تقریباً دوازده میل در مغرب آن دریاچه است . از قرار معروف مولد **زردشت** پیغمبر بزرگ قدیم ایران بوده است .

دریاچه های دیگر ایران یکی دریای مهار لواست که خالی از اهمیت نیست و در جنوب شرقی شیراز واقع است . در سمت شمال شرقی شیراز دریای نیریزاست که شکل غریبی دارد وبواسطهٔ یك پیش آمدگی خاکی تقریباً منقسم بدو قسمت میشود . تمـام این دریاچه ها بسیار شور وکم عمق میباشند . اما دریاچهٔ معروف هامون سیستان آبش از برفهای سرچشمهٔ هلمند وتوابع آنست و بنابرین در فصول سال کم و زیاد میشود ، مثلا در ایام زمستان بعضی اوقات تمام سطح آن خشك و خالی است اما بیشتر اوقـات فی‌الجمله آبی‌دارد و همینکه موقع طغیان رودخانه رسید آب زیاد میشود تا جائیکه‌بنظر میآید که تمام آن ولایت مستغرق خواهد شد . در سالهائیکه طغیان‌آب زیاداست اضافهٔ آب از نهر عریضیکه شلا نـام دارد وارد « گودزره » میشود و گود مزبور اگر از روی عرض وطول که صد میل در سی میل است قیاس شود باید در قدیم‌الایام محل ورودتمام آبهای هلمند بوده باشد . در بهار سنه ۱۹۱۱ عرض شلا دویست یارد و عمق آن سی پا بود وتقریباً ساعتی‌چهار میل سرعت‌جریان‌داشت واین مقدار‌آب‌مهمی محسوب‌میشود .

یکی دیگر از این هامون ها جازموریان نام دارد و از اتصال آب رودخانه های بمپور و هلیل تشکیل یافته است .

خلیج فارس

سواحل جنوبی و جنوب غربی ایران‌مجاور خلیج فارس‌است و دریای نامبرده که محصور در خاك میباشد هفتصد میل طول دارد

و عرض آن از یکصد و پنجاه الی سیصد میل است . تنگهٔ هرمز که محل اتصال آن با دریای عربستان است عرضش زیاده از سی و پنج میل نیست . عمق آنهم کم است و هر سال عقب میرود یعنی کوچك میشود . در دورهٔ تاریخ دلتای رود های عراق عرب که داخل خلیج میشود نیز خیلی پیش آمده است[1] . ته خلیج فارس عموما مسطح یا فی الجمله پست وبلند است و درسطح آن جزیره های عدیده است . تپه‌های ریگ و کوهپاره هم زیر آب زیاد دارد مخصوصاً در اطراف جزائر بحرین در قدیم‌الایام اسم آن نرمرتوم[2] یعنی نهر تلخ بوده و بعدها آنرا دریای شرقی و دریای اریتریا[3] خوانده اند و ارابیها امروز آنرا خلیج فارس مینامند .

مسافر اگر خوشبخت باشد در موقع مهتاب داخل این دریای محصور بخشکی شده از دماغهٔ مسندام عبور میکند و تخته سنگهای سیاه آنرا می‌بیند که با عظمت رعب ناکی بلند شده و کمال شباهت را بسندان دارد و اسم آن نیز حکایت از همین مشابهت است و بامدادان که بجانب ساحل ایران میرود همه‌جا رشته کوههای متوازی را نزدیك سکدیگر می‌بیند که از آفتاب سوخته شده و بموازی خط ساحلی خلیج ممتد و مانع از وصول بداخل آن میباشد .

سواحل عربستان نیز از آفتاب سوخته و هر وقت کشتی بخار میایستد کثافت لنگرگاه بنظر میآید که حرارت را شدت میدهد و آرزوی مسافر جز این نیست که‌دوباره حرکت و بدون معطلی ازاین ناحیهٔ غیر مطلوب تجاوز نماید .

لکن ملاحظهٔ دیگر در کار است که ممکن است خون سرد ترین مردم را بانبساط درآورد وآن اینست که علائم و آثاری‌بدست‌آمده که‌این خلیج‌پرحرارت مولد قدیمترین تمدنهائی بوده که ما بر آن واقف هستیم و بعلاوه محتمل است که اولین مسعی نوع‌بشر برای بحرسمائی در آبهای این خلیج‌بعمل آمده باشد . چنانکه مصریان در ۲۷۰۰ سال قبل از میلاد بقصد پونت[4] (سمالی‌لند)[5] بحر احمر را بیمودند . وقریب ۳۱۰۰ قبل

---

۱ رجوع شود به فصل سوم کتاب ، مؤلف .

۲- Nar - marratum ۳ - Erythraean ٤ - Punt ٥ - Somaliland

از میلاد بحرمدیترانه را پیموده بودند ولیکن احتمال میرود که مدتی قبل از این تاریخ بابلیها در خلیج فارس کشتی‌رانی کرده باشند، بطوریکه در افسانه های آنان اشاره بمسافرت‌به‌دلمن[1] شده که یا بحرین‌است یا ساحل مقابل آن‌ومقصد عمدهٔ از این‌مسافرت بدست آوردن احجار بوده.

در ازمنهٔ تاریخی **سناخریب** تجهیزیرا که در رأس این خلیج کرده بتفصیل نقل میکند و بعدها **نثارکوس** سفرنامهٔ نوشته وچنان از روی صحت و وضوح مطالب را قید کرده که امروز اکثر لنگرگاههای او را میتوان تشخیص و تطبیق نمود، بعدها **سندباد** ملاح از زبیر نزدیك بصره حرکت کرده وبقایقی که از چین میآمده برخورده است وچون بازمنهٔ اخیر میرسیم جهازات‌اروپائی رادر آبهای خلیج می بینیم و بالاخره دولت انگلستان بعداز منازعات شدید با پرتقال وهلند تسلط بر دریا پیدا کرده بواسطهٔ مجاهدت دائمی وصرف جان ومال زیاد، دریائی‌را که دزدان بحری در آن رفت و آمد داشتند و دولت ایران در هیچ زمان از دورهٔ‌تاریخ نتوانسته بود در تحت تسلط خویش در آورد امن نماید و امروز امر امنیت آن ناحیه بمأمور دولت انگلیس که مقام مهمی‌را حائز است مفوض میباشد. کم کسی است از اشخاصیکه در کمال راحت وآسایش در وطن بسر میبرند که بدانندانجام این وظیفه‌چقدرصعب‌است، گذشته ازمسائل ومشکلات سابقه هرروز مقتضیات جدید طرح مسائل تازه میکند و بسیاری از آنها نهایت دقیق و غامض است و در آب و هوائی بابد آن مسائل را در نظر گرفت ورعایت کرد که لااقل در نصف مدت سال در آنجا زندگـانی بار گران است.

بحر خزر

کمتر دریائی است که باندازهٔ بحرخزر که مجاور ولایات شمالی بحری ایران است جالب دقت نظر باشد. طول آن از شمال بجنوب قریب ششصد میل و عرضش در قسمت شمالی سیصد میل ولی در قسمت جنوبی خیلی کمتر است ومنقسم بسه حوزهٔ متمایز میباشد. حوزهٔ شمالی بواسطهٔ ورود آب رود ولـگا خیلی کم عمق است. حوزهٔ وسط عمیق است لیکن یکرشته کوه تحت البحری از

---

۱ - Dilman

مشرق بمغرب آن کشیده و زیاده از صدو هشتاد پا از سطح آب فاصله ندارد . حوزهٔ جنوبی از همه عمیق تر میباشد وبندر گاههای آن عموماً بد وکم عمق است .

کمتر دریائی است که مانند بحرخزر باسامی عدیده خوانده شده باشد . لیکن هر یك ازاسامی ، واقعهٔ تاریخی مهمی را بخاطرمیآورد . بعقیدهٔ **ویلیام جکسون**[1] دریائیکه در زمان **زردشت** « زرایاه و روکشه[2] » یعنی دریای صاحب خلیجهای وسیع میخواندند همین بحرخزر است . در کتاب اوستا آنرا جامع آبها و ماوراء جمیع آبها وصف کرده‌اند ویقین است که این بحر بزرگترین دریای معلوم در نزد طوائف آریائی قدیم بوده‌است ، از آن ازمنهٔ بعیدهٔ مجهوله بگذریم می‌بینیم که در نزد اروپائیان نام آن منتسب به کاسپی است و آن طائفه بوده که در سواحل غربی آن سکنی داشته اند ، لیکن ایرانیها امروز آنرا بحرخزر مینامند و این لفظ مربوط بدولت یاقلمرو طوایف خزر است که در اوایل قرون وسطی در طرف شمال آن موجود بوده . در مواقع مختلفهٔ دیگر اسامی دیگر نیز از قبیل دریای هیرکانی و دریای گیلان بآن داده شده است .

در ایام **هردوت** بطور اجمال تصور میکردند که بحرخزر خلیجی است از نهر بزرگ اقیانوس که بعقیده آنان براطراف دنیای معلوم آنزمان احاطه داشته است ، لیکن ابوالمورخین تصریح میکند براینکه دریای مستقلی است[3]. نویسندگان متأخر بر **هردوت** که از جمله **استرابن** میباشد معتقدند براینکه شعبه‌ایست از اقیانوس و از طرف شمال ممتداست وابن عقیده تا قرون اولیهٔ تاریخ میلادی نیز باقی بوده و دلالت میکند براینکه در آن قرون علم جغرافیا چندان ترقیاتی نداشته است

اما مهمترین مسائل راجعهٔ باین دریا اختلافاتی است که در دورهٔ تاریخ درسطح آن پیدا شده است . امروز هشتادو پنج پا از سطح بحر اسود پست تر میباشد ، اگرچه نقاطی را که **هنتینگتون** دیده که ششصدپا فوق سطح حالیهٔ بحرخزر است وسابقاً ساحل این دریا بوده نمیتوانیم بهیچوجه از دوره‌های تاریخی نسبت دهیم ، لیکن میدانیم که در

---

۱ ـ از قسطنطنیه تا به میهن **عمرخیام** صفحه ۸۳ . « مؤلف »

۲- Zravah vourukasha

۳ ـ هردوت ۱ ـ ۳۸ « مؤلف »

اوقات مختلفه اختلافات عجیبهٔ در احوال آندریا رو داده است . **هنتینگتون** دلائلی اقامه میکند براینکه در زمان **اسکندر** سطح بحرخزرصدوپنجاه پا مرتفع تر از زمان حال بوده و دلائل و امارات دیگر نیز این عقیده راتأیید میکند ودر همانوقت مساحت دریای مزبور نیز زیادتر بوده و مخصوصاً در طرف مشرق همانجائی که حدود آسیای مرکزی ، حالیه از اراضی عبور میکند که سابق براین محل آبهای بحر خزر بوده‌است. نیز محقق سابق الذکر در نقطهٔ واقعه دریکصدمیلی شرقی کراسنودسك[1] دو قطعه ساحلی دیده که یکی دویست و پنجاه پا و دیگری صدو پنجاه پا مرتفع تر ازسطح حالیهٔ دریاست وبنابراین ممکن است که در آنزمان بحرخزر بادریاچهٔ آرال متصل ویکی بوده است . تکمیل مرام را گوئیم ، راه عبور ومرور از ناحیهٔ جیحون در اوایل تاریخ میلادی متروك شده وقریب به یقین است که سبب این امر تغییر مجرای جیحون میباشد و باین واسطه راه بزرگ کاروانی بین هندوستان ومغرب زمین بطرف آبسکون که بندری در گوشهٔ جنوب شرقی بحر خزر و نزدیك دهانهٔ رودگرگان بوده منحرف گردیده‌است . محل آبسکون در نزدیك گمش تپه است که مبدأ دیوار بزرگی میباشد که معروف به قزل‌الانگ یعنی دیوار قرمز یـا سدّ **اسکندر** است که من دو قسمت آنرا معاینه کرده‌ام[2] . **او،دونوان**[3] که گمش تپه را دیده‌است میگوید که بنیان این دیوار را از طرف مغرب تاجائی میتوان تعقیب کرد که دریا ناپدید میشود[4] نیزاز کاروانسرائی که حالیه زیرآب واقع‌است مذاکره کرده‌اند و در دربند نیز که منتهی الیه رشته کوههای قفقاز است دیوار معروفی است که بدریـا منتهی میشود و بالاخره یکی از نظرگاههای بادکوبه عمارت محکمی است که برجهای آن بالای دریا و ازساحل حالیه مقداری فاصله‌دارد .

حاصل اینکه بلاشك آبهای جیحون برسطح بحرخزر تأثیر داشته ، اما دلائلی که **هنتینگتون** اقامه نموده است میرساند که این امر به تنهائی برای تغییرات کلی

---

۱ - Krasnovodsk

۲ - جریده R. G. S. ماه ژانویه ۱۹۱۱ و نیز رجوع شود به فصل سی و هشتم . « مؤلف »

۳ - O'Donovan

۴ - واحهٔ مرو ۱۰ ، صفحه ۲۰۵ . « مؤلف »

که در بحرخزر مسلماً واقع شده کافی نیست و فاضل جغرافی دان آمریکائی مزبور معتقد است براینکه در آب‌وهوای حوزهٔ بحرخزردر دوره‌های تاریخی از دوجهت تغییر رو داده است ، یعنی هوای آن متوالیاً مرطوب تر و خشک‌تر شده وامروز میل هوای آنجابجانب خشکی‌است ومن‌اطلاعاتی دارم‌که دلیل است‌براینکه آب خلیج کراسنودسک رو بنقصان کلی میرود و در چکشلر نیز همین امر ملاحظه شده است . چنانکه دربندر مزبورجهازات باید امروز سه‌میل دورتر از آنکه پنج سال قبل لنگر میانداختند توقف کنند وهمچنین است درسایر نقاط واگر مسئلهٔ نقصان آب ولگا وسایر رودها مداومت یابد دربانوردی در دریای خزر عنقریب مسئله غامض خواهد شد .

طرق ارتباط

مسئلهٔ طرق ارتباط بقدری اهمیت دارد که جای تعجب است مورخین تا این اواخر توجهی بآن نداشته اند . قدیمترین راه بزرگ ایران آنست که از بابل شروع کرده از تنگه های زاگروس گذشته بکرمانشاهان و همدان که اکباتان قدیم باشد میرسید ، اما در زمان سلاطین هخامنشی این شهراه از ساردس با کباتان و از آنجا به ری و در امتداد دامنهٔ جنوب البرز بطرف شرق میرفت . **داریوش** در این خط از جلو **اسکندر** عقب میکشید و از زمنهٔ بسیار قدیم همین راه خط عمدهٔ بین مشرق ومغرب بوده است زیرا که در جنوب آن بیابان کویر واقع است و راهیکه از دامنه های شمالی البرز و بحرخزر میگذرد و همیشه بسیار صعب بوده است . در قرون وسطی راه تجارت بزرگ ازاروپا از میان تبریز که **مارکوپولو** آنرا توریس میخواند عبور میکرد ، در صورتیکه آنزمان مقصد مسافرین هم هندوستان بوده و هم آسیای‌علیا ، بنابرین بازرگانان ونیزی از بین رشته کوههای متوازی که از کرمان و یزد میگذرد به هرمز تجارتگاه مرکزی یا بازار بزرگ آنزمان به نواحی مشرق مسافرت میکردند .

چنانکه سابقا گفتیم ورود بایران از طرف خلیج فارس وجنوب خیلی مشکل است

چه راه بوشهر و شیراز یکی از بدترین طرق دنیاست[1] . در طرف بحر خزر یعنی شمال

۲ - گردنهٔ پیرزن - راه بین بوشهر وشیراز

---

۱ - برای نمودن اینمطلب که این راه یعنی راه از بوشهر به شیراز چطور **پیرلوتی** یکنفر مسافر فرانسوی را مات ومبهوت ساخته است اینك ما شرح ذیل را که از کتاب «بسوی اصفهان» اقتباس شده از نظرخوانندگان میگذرانیم - : من تصور میکردم چاروادار دیوانه شده زیرا اومیخواست اسبش را ازیك پله کانی که فقط بزها میتوانستند ازآن بالا بروند بجلو براند وبدین خیال اسب خودرا بشدت بسوی این مسیر هی میکرد غافل ازاینکه همین پله کان که شاید تصور آن هم محال باشد درواقع همان جادهٔ حقیقی بود. «مؤلف»

و خوزستان در مغرب وبلوچستان در مشرق نیز وصول بآنکشور آسان نیست و درواقع کمتر مملکتی است که باین‌اندازه از جاهای دیگر دنیا منفرد وجدا باشد و علاوه طبیعت باین اندازه قناعت نکرده بوسیلهٔ بیابان لوت کلیهٔ آن راهم بقطعات منفصله منقسم‌نموده و ارتباط ولایات را با هم مشکل‌ساخته است و ظاهراً اسهل طرق ایران از طرف شمال غربی‌است که ازانجانب چنانکه مذکور داشتیم‌راههای بزرگ تجارتی طرابوزان و تفلیس درتبریز اتصال‌می‌یابند ، راه‌جنوب‌شرقی نیزبازاست‌وتاهرات‌اشکالات‌طبیعی ندارد ودرتمام طول‌این‌خط بدون‌اینکه‌یك‌میل‌راه ساخته شده‌باشد با کالسکه میتوان‌بخوبی عبور نمود.

راههای ایران هنوز بحالت طبیعی باقی و در آنجا [illegible] منحصر به [illegible] است و بقول **هگارت**[1] نظر بترقیات عظیمه‌ای که در جاهای دیگر از این حیث واقع شده ازقدر وقیمت آنها خیلی کاسته است و در واقع برای همت ایرانیها ننگ است که هنوز [illegible] را برپشت شتر وقاطر والاغ حمل میکنند وعرابه را که زیاده از دوهزار [illegible] بوده تازه این اوقات دائر سازند و در شوارع مهمه بدل شتر وقاطر والاغ قرار دهند[2]

گل و گیاه

در فلات ایران همه جا سبزه ودرخت قلیل [illegible] است و کم محلی است که درخت در آن [illegible] مگر در جاهائیکه انسان آبیاری میکند وباین سبب سبزه و خرمی ایجاد [illegible] بطور کلی منظر اراضی آن کشور صحرا و بیابانست . چمن ندارد مگر در بعضی جاهای مردابی ، در هیچ نقطه زمین مستور در بوته زار نیست و خشکی غلبه دارد . [illegible] معدودی دربهار

---

۱ - « شرق نزدیکتر » صفحهٔ ۲۱۶ « مؤلف »

۲ - غرض مصنف در اینجا توهین نیست زیرا که سابقاً وسیلهٔ حمل و نقل [illegible] قاطر و الاغ وسایر حیوانات بارکش بودند ولی اخیراً درسلطنت رضاشاه پهلوی [illegible] تغییرات عظیمه ای در این قسمت روی داده و امروزه ایران [illegible] طرق واحداث راههای متعدد پیشرفت نموده‌است . اولا [illegible] همه راه آهن سرتا سری کشور است که ۱۳۹٤ کیلو متر طول دارد . [illegible] شروع شده به بندر شاهپور واقع درجنوب منتهی میگردد. درنتیجه [illegible] بهم مربوط ومتصل میسازدوآن غیراز رشتهٔ اصلی رشته‌های [illegible] است‌که بالنتیجه درهمه‌جای کشور میتوان امروز باکمال راحت [illegible] بزرگ حامل کالای تجارتی درکلیهٔ خطوط حتی راه‌سابق‌الذکر [illegible] «مترجم»

بوته‌ها گل دارند و مخصوصاً بروی تپه ها نباتات بسیاری از جنس آنها که در جبال آلپ دیده میشود میروید، لیکن همینکه حرارت تابستان رسید همه سوخته وپژمرده و زرد رنگی غلبه میکند. بطور کلی تپه ها برهنه است و جز بعضی اشجار افسرده که از آن صمغ های ذیقیمت اشق و کتیرا تراوش میکند چیزی ندارد، بعضی نقاط هم معدودی درخت هـای پستهٔ جنگـلی میروید لیکن رو ببرطرف شدنست. امـا در طول سلسلهٔ زاگروس که از نزدیکی شیراز شروع میشود منطقه ای از درخت های بلوط کوتاه‌است که طول آن دویست میل وعرضش در بعضی نقاط به یکصدمیل میرسد. درنقاط دیـگر فلات درخت یا بواسطهٔ آبیاری سبز میشود ویا درکنار نهرها و رودها و آنها که ازهمه فراوان تراست سفیدار وبعد ازآن کبوده وچنار و نارون و زبان گنجشك وبید وگردو میباشد. شمشاد و سرونادراست، کبوده برای چوب ساختمان خیلی بکار میرود و چنار برای ساختن در و زبان گنجشك برای خیش وسایر اشجار برای سوزانیدن. نجارهای ایرانی چوب گـردو وزبان گنجشك را زیاد سخت میدانند. سرو و اقاقیا و نارون ترکستان[1] را مخصوصاً برای زینت و آرایش غرس میکنند. و از سایهٔ نارون نیز قصد استفاده دارند. یاس ویاسمین و گل سرخ درباغها متداول‌است، خفچه یاعوسج دردرّه‌ها بین تلال فراوان است و همچنین درخت سند که برای سبدبافی بکار میبرند، چهارصد سال قبل نیز حال ایران از حیث گل وگیاه همین طور بوده زیرا که **گسفا باربرو**[2] که در اواخر مائه پانزدهم در ایران سیاحت کرده میگوید در آن اماکن جنگل و درخت نیست مگر درختهای میوه که آنهارا غرس میکنند و آب میدهند چه اگر غیراز این کنند نمیگیرد[3].

در ایران میوه فراوان است، باوجود اینکه درغرس اشجار و پرورانیدن آنها بطریق علمی پیش نمیروند جنس آنها خیلی خوب است، سیب و گلابی وبه و زردآلو و آلوی سیاه و زرد وهلو و شلیل و گیلاس و توت وشاه توت همه‌جا فراوان است.

---

۱ - **بابر** شاه مغول در شرحی که راجع به باغهای سمرقند نوشته آنرا ذکر نموده‌است. « مؤلف »

۲- Gossfa Barbaro

۳ - **گسفا باربرو** (سوسیته ها کلیت) صفحه ۷۱ « مؤلف ».

انجیر و انار و بادام و پسته در نواحی گرمسیر بخوبی بعمل میآید و درخت خرما و نارنج ولیمو مخصوص گرمسیر است . انگور و خربزهٔ ایران شهرت دارد .

حاصل زراعتی مهم ایران گندم وجو وارزن و باقلا و پنبه و تریاك و یونجه و تنبا کو است ، کنجد وسایر حبوبات روغنی وهمچنین پیاز وچغندر وشلغم همه جا میروید ؛ برنج و زرت فقط درنواحی گرم یا در ولایات کنار بحر خزر زیاداست ، سیب زمینی و کلم و گل کلم وکنگر و تماته و خیار و اسفناج و بادنجان و کاهو وترب بقولات مهمهٔ آنجاست لیکن بسیاری از آنها را مرتباً کشت نمیکنند ، چنانکه وقتی من در کرمان بودم سیب زمینی کم پیدا میشد و گل کلم وتماته تقریباً هیچ نبود اما بواسطهٔ اروپائیها که در نقاط مختلفه اقامت کرده اند در سنوات اخیر ازاین حیث ترقی حاصل شده است .

محصولات تلال ایران قابل تحقیر نیست ، کنگر و ریواس و قارچ برای زینت سفره بسیار خوب است ، گزنگبین که ایرانیها خیلی آنرا پر خاصیت میدانند از بوته یادرخت کوچك (کوتونسترنومولاریا[1]) گرفته میشود و ترنجبین را که شبیه بآنست از خار شتر میگیرند و گزنگبین را از گز نیز که در نهرها میروید میگیرند . زیره که از چیزهای نفیس است مخصوصاً در کرمان عمل میآید . زیره بکرمان بردن از امثال ایرانی است ؛ بالاخره انقوزه با آن بوی تند که در هندوستان نزد هندوها خیلی مطلوب است و عجب اینکه آرین ازقول اریستو بولوس[2] نقل میکند که درهندوکه هست و گوسفندها خیلی بآن مایل میباشند .

درولایات بحر خزر مسئله نباتات بکلی برعکس سایر نقاط ایران و بواسطه رطوبت همه چیز در آنجا فراوان است . نارون وشجر النبع و بلوط و زبان گنجشك و مرکبات و شمشاد و غیرها بدرجهٔ کمال عمل میآید ، هرگز فراموش نمیکنم که در نزدیکی استراباد تا کهای خود رو دیدم که بدرختها پیچیده بودند واز همه بالاتر گل برفك نیز فراوان است ؛ بنفشه و گل سرخ نیز بکثرت یافت میشود و باید دانست که نباتات آن ولایات از جنس رستنی های منطقه حارّه نیست بلکه از قبیل نباتات جنوب اروپا و

---

1 - Cotoneaster nummularia

۲ ـ آرین چنوك ، کتاب دوم فصل ۲۸ صفحه ۱۹۸ .

قفقاز است و وفور آن بواسطه محفوظ بودن از سرما و وجود رطوبت میباشد ـ درکنار سواحل خلیج فارس هوا بسیار گرم و خشك است و صفای منظر منحصر بدرخت های خرماست اگرچه فراوان نیست لیکن درمیناب نزدیك بندر عباس نخلستان زیاد است و دربلوچستان ایران که تقریباً بیابان است وجود نخل اسباب تسلای خاطر میشود .

در خاتمه گوئیم چنانکه از گفتهٔ **پلینی**[1] معلوم میشود یونجه از ایران باروپا رفته است . **سر، ج، بردود**[2] معتقداست براینکه محل اولی تاك مازندران بوده و قصه‌ای که راجع باختراع شراب نقل میکنند و ما در فصل دوازدهم این کتاب ذکر خواهیم کرد این نظر را تأیید میکند . پسته و بادام و بقولات وگلهای مختلف از ایران به اروپا و نیز به چین رفته است ، حتی اسامی ایرانی برای آنها در اروپا مانده است ــ هلو و زرد آلو ازچین بایران آمده اگرچه درالسنهٔ اروپا هلو و زرد آلوی عالی منسوب بایران است . بالاخره این فقره هم معلوم است که ایرانیها ازهرطبقه باشند ازشاه گرفته تاهرکس در احداث باغها وپرورش میوه اهتمام مخصوص داشته و این امررا از شرافت های خود می پنداشته اند .

حیوانات

۷ حیوانات ایران[3] عبارتست از ببر که در ولایات کنار بحرخزر یافت میشود . **شکسپیر** از ببرهیرکان سخن میراند و شیر در ولایات جنوب غربی که تقریباً حالا منقرض شده است ومن لاشهٔ یکی ازآنهارا برروی رود کارون دیده ام . دیگر خرس است که در شمال شکری رنگ و در جنوب تیره است اما زیاد نیست . گرگ و پلنك و کفتار و سیاه گوش و گربهٔ وحشی و روباه و شغال فراوان است . گوزنهاومرالهای قشنگ درجنگلهای ولایات کنار بحرخزر گردش میکنند و در جبال زاگروس در حدودبین النهرین دیده میشود ، لیکن شکارهای متداول کوهستان گوسفند کوهی وبز کوهی است که در ایران در هر ارتفاعی موجود میباشد . گراز که

---

۱ - Pliny . ۲ - Siry . Birdwood

۳ - بهترین کتابی که در اینموضوع نوشته شده است کتاب ورزش تفریحی در ایران شرقی تألیف سرهنك ر. ل . **کن نیون** میباشد . « مؤلف »

ظاهراً فراوان ترین اقسام شکار باشدچندان محل توجه نیست چه برحسب شریعت اسلام گوشت آنرا نمیتوان خورد . در جنگلهای بحر خزر و در هررشته کوه ویا کنار رودی

۲ - مرال ۱

شکار هـای خوبی هست . دشتها محل آمد و شد غزالان میباشد ، گور خر در نزدیکی مردابهای نمك جای دارد و گاهی اوقات دستگیر میشود و آنرا مرکوب قرار میدهند ، خرگوش بواسطه نداشتن مأمن ومأوا کمیاب است .

۱ - این مرال را مؤلف درایران شکار کرده است . (مترجم) .

اما حیوانات اهلی باید دانست که ایران یاماد وطن اسبهای نیسه میباشد که در فصل دهم ذکر خواهد شد. مواشی معمولا در آن کشور کم جثه و غذای صحیح ندارند، ولی درولایات بحرخزر وسیستان گاوهای بزرگ جسیمی یافت میشود. گاومیش درنواحی بحرخزر و خوزستان خیلی زیاد است اما در فلات چندان دیده نمیشود و مناسبتی باحال آنها ندارد. گوسفند های ایران دنبهٔ فربه دارند چنانکه در اواخر بهار نوزده پوند وزن دنبهٔ آنهاست، لیکن در زمستان کوچك میشود. یك قسم بز بیشتر ندارد و آن دارای کرك خوبی است که پارچه‌های لطیف با آن می‌بافند، شترهای یك کوهان خراسان از جهت زور و قوت معروف اند و شترهای سیستان سریع السیر میباشند، شترهای دوکوهان باختر هم گاهی از اوقات در قوافلی که در شمال ایران مسافرت میکنند دیده میشود.

ازطیوری که شکار میشود یکقسم هوبره است ویکقسم مرغیکه[1] فقط درقلل جبال زایدبرنه هزارپاارتفاع دیده میشود وکمیاب است و نیز قرقاول است که اقسام عدیده دارد[2]. ازمرغان شکاری این فلات که عمومی است دوقسم کبك میباشد ویکقسم ثالث که منحصر بولایات جنوبی است. در کنار بحرخزر درّاج فراوان نیست اما در درّهٔ جیرفت و کلیةً در گرمسیرهای جنوبی ایران که دارای خارستان یابوته زار میباشد بسیار است. سه قسم باقرغره نیز هست اما در فلات زیادتراست، در درّهٔ گرگان هزار ها باقرغرهٔ دم باریك دیده ام. مرغابی بانواع مختلف وپاشله درزمستان ظاهرمیشود و بسیار است. بلدرچین را در بهار باتور میگیرند وکبوتر همه‌جا در نزدیکی مزارع فراوان است.

از اقسام طیور دیگر که برای شکار صلاحیت ندارند قوش وقراقوش و کرکس فراوان است، یکقسم مرغ زنبور خوار و هدهد وسبزقبا که اسباب صفای تابستان است نیز بسیار است، کلاغ و زاغ و کلاغ زنگی و کلاغ جرك و سار و گنجشك وچکاوك و صعوه فراوانند، همچنین بلبل وطرقه و اقسام متعدده از مرغان خوش آهنگ بافت

---

۱ ـ در انگلیسی خروس برف نامیده میشود.

۲ ـ اولیای امور موزهٔ تاریخ طبیعی قرقاول های درهٔ گرگان را که نقطهٔ مقابل هریرودند پرسیکوس (Persicus) نام نهاده و نیز قرقاول طالش را که یك قسم متمایزی است تالس چِن (Talischen) مینامند ومن از هر کدام از آنها یك نمونه به موزهٔ تاریخ طبیعی تقدیم نموده‌ام. «مؤلف»

میشوند. بلبل را بسیار میگیرند و درقفس نگاه میدارند، در ولایات بحرخزر همه نوع مرغابی یافت میشودودرسیستان نیز تایك اندازه همین طور است، در آنجا صدای بالهای آنها شبیه موج دریائی است که بساحل برمیخورد و نزدیك مشهد مرغ سقا زیاد است ومن گاهی اوقات قو دیده‌ام و این مرغ در سواحل بحرخزر و همچنین قاز در سیستان فراوان میباشند.

معادن

ایران از حیث معدنیات خیلی پرثروت نیست وبواسطهٔ اینکه راه و وسایل ارتباط نبوده در ازمنهٔ اخیر برای استخراج معادن اهتمام بعمل نیامده است ولی در قدیم الایام چنین نبوده‌است. دُمرگان ظاهرمیسازد که در دنیای قدیم از حیث پیشرفت در استخراج معادن دومرکز عمده وجود داشت و اقدم آن دو ایلام بود که کوههای آن مس فراوان داشت و دیگر آسیای مرکزی[1] بنا برابن محتمل است که قدیمترین عهد فلزی از معادن مزبور استفاده کرده باشد و اولین معادنیکه انسان استخراج کرده‌همان بوده وآنچه من اطلاع دارم معدن مذکور تاکنون ثانیاً مکشوف نشده است. بعد ها اگر مگان در کتیبه های خط میخی چنانکه محتمل است شبه جزیرهٔ سینا باشد از معادن رشته جبال خشك آن جمس بدست بابلی ها و مصریان هردو استخراج شده‌است وبمناسبت باید گفت که‌اقدم اعصار فلزی‌در بابل‌دورهٔ مس بوده است نه مفرغ زیرا که در آن ناحیه معدنکاران قدیم دسترسی‌بقلع نداشتند.

چون رجوع بکتیبه‌های‌آشوری نمائیم‌می‌بینیم سنگی که درمعبد فراوان بوده سنگ گرانبهای لاجورد است که وجود آن در کوه دماوند مذکور شده وحقیقت این است که در کتیبه های آشوری کوه بیکنی که اصطلاح بوده به کوه اکنو سنگ لاجورد[2] وصف

---

۱ - «مطالعات درازمنهٔ ماقبل‌التاریخ و مابعدالتاریخ» صفحه ۱۶۹ . پروفسور **گولند** تحت عنوان «عرت در قدم وقدامت» این‌نظررا که دورهٔ نحاسی سومروا کدوایلام‌خیلی‌قدیمتر ازدورهٔ نحاسی مصر بابل بوده است نموده‌است. جریده مؤسسهٔ انسان شناسی شمارهٔ ۴۲ . ۱۹۱۲ . «مؤلف»

۲ - رجوع‌شودبه «Passing of the Empires»، تألیف سر ج . **ماسپرو** صفحه ۲۰۳ . **دُمرگان** درخاطرات‌خودراجع به‌نمایندگی ومأموریت در ایران شمارهٔ ۸ صفحهٔ ۵۳ میگوید که سنگ لاجورد در نزدیك کاشان که از دماوند چندان فاصله نداشت استخراج شده بود اما محل آن معلوم نیست. «مؤلف»

شده است لیکن از مکان این معدن که باید یکی از قدیمترین معادن دنیا باشد هیچ ذکری نیست.

فلزات دیگر که در زمان یونانیها و رومیها ذکر کرده اند آهن است و سرب و طلاو نقره وزبرجد وزمرد ویاقوت کبود و عقیق‌جواهرات ایران‌بوده اند. دراستخراج معادن قدیمه باید بخاطر داشت که کارگران آنها منحصر بود به زندانیان یا غلامانیکه اجرت خیلی کمی بآنها داده وازاینرو استفاده صحیحی از آنها بعمل نمیآمد و حتی دقت نمیکردند که از این عملیات مختصر هم‌فایده قابلی بدست آورند چنانکه درآن ایام رگهائی را بکار میانداخته اند که امروز کار کردن در آنها صرفه ندارد.

شاه‌عباس در صدد برآمد که معادن ایران را استخراج نماید وظاهراً کارگران آزاد بکار وا میداشت، لیکن ملاحظه کرد که هزینه و مصارفش بیش از فایده آنست. **تاورنیه**[1] که در اواسط مائه‌هفدهم سیاحت‌کرده میگوید که معادن نقرهٔ کرون[2] معروف بوده که هزینهٔ آن ده و در آمدش نه است و این کیفیت همواره برقرار بود، حتی اینکه هیئت معدنکاران انگلیس هم از معادن ایران که بکثرت بدست آورده نتوانستند فایده ببرند و علت اصلی آن نبودن وسایل ارتباط و سوخت خوب بوده است.

در نقاط مختلفهٔ ایران مس‌وآهن وسرب‌وزیبق وذغال سنگ ونقره و طلاومنگنز یا مغنیسا وبوره وپنبهٔ معدنی وفیروزه ونفت در جاهای مختلف کشور هست و آنچه من اطلاع دارم فعلاً اقدامی‌دراستخراج آهن‌نمیشود، لیکن در معادن مس سبزوار و همچنین در معادنیکه من در کنار شرقی لوت مشاهده کرده ام کارمیکنند. معادن مزبور راقلعه زرّی میگویند ومن در آنجا حفاری ها ونقبها دیدم که بواسطهٔ چاههای پنجاه پائی آنها را بیکدیگر مربوط کرده بودند. نویسندگان اسلامی ازاین معادن ذکری نکرده اند و قلعه‌ای‌که برای حفاظت آنها ساخته شده بنظرنمی‌آیدکه بسیار قدیم باشد وتحقیق‌اززمان وتاریخ آنها بیفایده نیست[3].

---

۱ - Tavernier . ۲ - Kerven .

۳ - هشت‌سال مسافرت در ایران یا ده هزار میل صفحهٔ ۴۱۲ «مؤلف».

آنچه من اطلاع دارم امروز در معادن سرب و زیبق و نقره وطلاو منگنزوبوره کار نمی کنند، لیکن از نزدیکی مشهد و طهران نغال سنگ همواره استخراج میشود. در مشهد بااینکه معادن‌چند میل بیشتر ازشهر دور نیست معذلك هریك تن نغال‌قریب چهار لیره تمام میشود در صورتیکه بنظر میآید رگ معدن خیلی وسعت داشته باشد. در مملکتی‌که سوخت منحصراست بهیمه ونغال چوب وآنرا از غرس اشجار باید فراهم کرد عاید شدن مقدار زیادی نغال سنگ ارزان برای همه کس نافع خواهدبود.

اما در خصوص نفت، در سنه ۱۹۰۷ در نقطه ای که سی میل درمشرق شوشتر واقع است چاههای نفت حفر کرده وباستخراج آن موفق گردیده اند و امروز این عمل رو بترقی است. این منطقهٔ حامل نفت بنظر میآید که از قفقازیه تا خلیج فارس امتداد داشته باشد، چنانکه در جزیرهٔ قشم نفت موجود است. در دالکی نزدیك بوشهر هم‌چاه حفر کرده اند اما نتیجهٔ نداده. درخلیج فارس‌که اسباب ارتباط وسیلهٔ دریا فراهم‌است خاك قرمز زیاد است ودر جزیرهٔ هرمز و بوموسی وهلون‌استخراج میشود. درجزیرهٔ قشم نمك میگیرند و گوگرد را در مغرب ومشرق لنگه متدرجا استخراج مینمایند.

حاصل اینکه اگر راه‌آهن در ایران دایر میشد[1] کمان مرود معدنیکه امروز بکلی ببحاصل است با فایده میگردید وبآبادی مملکت کمك میکرد.

---

۱ ـ مسئله راه آهن در ایران که در سابق جزو حرف و جزئی [illegible] بوده حدود ایران کاملا صورت وجود پیدا نموده است. رجوع شود به [illegible] صفحه ۳۲ [illegible] مترجم.
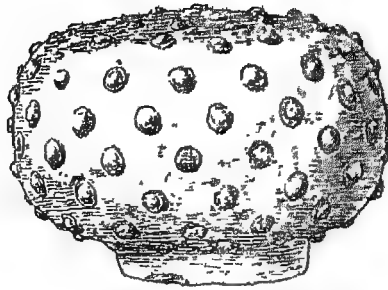
پوشاك سر که از سفال لعاب دار (برای زینت پیکری) ساخته شده است
(از یك مجسمهٔ دورهٔ ایلامی گرفته شده است ، هیئت علمی دمرگان)

فصل سوم

جغرافیای ایلام و بابل

«و واقع شد که چون از مشرق کوچ میکردند همواریئی در زمین شنعار یافتند و در آنجا سکنی گرفتند ، سفر پیدایش باب ۱۱ آیه ۲ »

آغاز تمدن

عموم محققین براین عقیده اند که تمدن ابتدا در درهٔ رود خانه های بزرگ دنیا بوجو آمده و از آنجا تدریجاً بکوه هائیکه در اطراف بوده منتشر شده است ، ساکنین آن درّه ها مادام که درزراعت کوتاهی نمینمودند از حیث مایحتاج زندگانی وخوراك مطمئن می زیسته اند ، بعلاوه این فایده و مزیت کلی را داشته اند که هم بواسطهٔ رودخانه وهم از راه خشکی وسیلهٔ رابطه ومراوده داشته و مراوده البته عامل عمده و رکن مهم تأسیس تمدن میباشد . ازاین گذشته درهٔ رودخانه مرکز حیات هر مملکت بوده وهست . دوره های خشکسالی که درهمه جای دنیا روی میدهد گله دارهای کوهستان را قهرا بدرّه ها سوق میدهد ، چه درآنجا رودهای دائمی درهر حال گله هارا از هلاك بواسطهٔ عطش محفوظ میدارد ، چنانکه در همین ایام نیزبدویان سرحدی که در حدود شرقی ایران سکنی دارند هروقت مبتلابخشکی و کم آبی میشوند از تلال خودشان مهاجرت میکنند ومن خود خانواده ها دیده ام که گله و رمهٔ خویش را به سیستان نقل مکان میدادند همانطور که مشایخ قبایل فلسطین در همین احوال بمصر ملتجی میشدند . یقین است که ازازمنهٔ قدیمه تا کنون خشکسالی در امر هجرت اقوام وقبایل تأثیرعظیم داشته واین مسئله را مورخین تا این اواخربطوریکه سزاوراست

محل تحقیق قرار نداده اند .

در نیمکرهٔ شرقی منطقهٔ وسیعی از بیابـان است که از اقیانوس اطلس گرفته شمال افریقا عبور کرده بآسیا میرسد و در آنجا صحاری عربستان آنرا امتداد و بجانب شمال شرقی مایل شده بصورت صحرای کبیر بیحاصل ایران درمیآید و اگـر حقیقت بخواهیم باید بگوئیم این بیابان تقریباً از تمام آسیا مرور کرده به بحر اصفر میرسد . در نقطه‌ای که صحرای پست عربستان مبدل به فلات مرتفع ایران میشود آبهای فرات و دجله و کارون جاری وازازمنه‌ای‌که منظور نظرماست این انهار ثلاثه‌هر کدام جداگانه وارد خلیج فارس میشدند واین ناحیه با آن رود های بزرگ قابل کشتی رانی که تقریباً از شمال بجنوب آمده وداخل خلیج فارس میشود که دریائی محصور بین اراضی میباشد دارای کمال اهمیت طبیعی است واینك باید توجه خود را بجانب آن معطوف سازیم .

در هیچ جای دنیا رودهای بزرگ وارد دریای محصور بین اراضی نمیگردند و در هیچ جای دیگر چنین اوضاع مساعدی برای شروع و نمو تمدن موجود نیست و نبوده و رودهای بزرگ قابل زراعت راسهل و وسائل آمد و شد را با خلیج بواسطهٔ بودن آسان ننموده است . بنابراین تمدن عالم بطوریکه بما رسیده در این درجه بوجود آمده است . چین وشرق اقصی دور افتاده و در تاریخ متأخری خط سیر جداگانه برای خود اختیار کرده است . مصراگرچه بهمان طریق بابل نشوونما کرده و ممکن میبود که تمدن قدیم و عجیب خود را تایك اندازه ازاقوام آسیائی اخذ نموده باشد لکن بواسطهٔ موانع طبیعی مسدود بوده است . علاوه براین رود نیل داخل دریای دیگر محصور میشود و بنابراین در ازمنهٔ قدیمه تأثیراتش از بیابان آن تجاوز ننموده است شکی نیست که کشتیهای مصریان در عهد سلسلهٔ سوم فراعنه (تقریباً سه‌هزاروپانصدسال قبل ازمیلاد) در کناره های دریای مدیترانه سیر نموده و بقصد حمل الوار و تخته از لبنان سفرهائی کرده ، با وجود این در تمدن فلسطین وسوریه هیچگونه تأثیراتی نبخشیده در صورتیکه تأثیرات ساکنین بین‌النهرین در آن نواحی از قرون اولیه مشهود میباشد .

از اینرو بابل مرکز تمدن آسیای غربی بوده ام قلمروی داشته که در هرطرف

تا دریای مدیترانه منبسط و از طرف دیگر شامل خاك ایران بوده است و اثر آنهم در دورهٔ عظمت و اهمیتش از قوم سامی بوده هرچند اصل تمدن از سومریها بوده است. اقوام صحرا نورد که در ازمنهٔ مختلفه در سواحل فرات بسر میبردند تمدن سومریها را از اقوام سامی اقتباس میکردند. سومریها با اقوام سامی هیچگونه رابطه اعم از نژادی یا لسانی نداشته ولی ممکن است انتسابی با قوم ایلام داشته باشند. مسئلهٔ مهم دیگر که بعد بعرصهٔ ظهور خواهد آمد تأثیرات آریانی است که آسیای مرکزی وفلات ایران‌راهم شامل بوده است (۱۵۰۰ سال قبل از میلاد تقریباً) و تأثیرات سایر ممالك بر تمدن دنیا از حیث اهمیّت بعد از آن دو مرکز بزرگ و بالنسبه بآن درواقع تبعی و فرعی محسوب میشود[1].

ایلام منشاء قدیمترین تمدن ایران

بدلایل مذکور در فوق قدیمترین تمدن ایران را در فلات آن نباید فرض‌نموده چه درآنجا رودخانهٔ‌مهمی نیست وچنانکه‌سابقاً گفته ام در تمام آنخاك وسیع فقط یك‌رودخانهٔ قابل کشتی رانی هست و آن کارون است و قدیمترین‌تمدن دردرهٔ رود مزبور یعنی‌ناحیه‌ای‌که‌آنرا مملکت‌ایلام میخواندند مشاهده میشود ، کشور نامبرده مجاور سومر و آکد قدیم دو سرزمین بابل بوده ومانند آنان قسمتی از آن لااقل دشت و خاك رسوبی و دارای همان اوضاع و همان نوع زندگانی و اگر از حیث اصل ومنشاء وزبان یکسان نبوده اند ازجهت آمدو شد وتاخت وتازنسبت بیکدیگر کمال ارتباط را باهم داشته اند. پس اولاً ما آنچه را که در بارهٔ آن اراضی مجاور قدیمه کشف شده نقل خواهیم نمود وبعد از آن میرسیم بدوره‌ای که سکنهٔ فلات ایران بر آن ممالك متمدنه تسلط یافته و در تحت تأثیر آنها در آمده صنایع و تمدن بابل و ایلام را اخذ و اقتباس نمودند و پایتخت عمدهٔ خودرا درشوش که مرکز قدیمترین تمدن‌مملکت ایران محسوب میشود قرار دادند.

---

۱ - من درقسمت های مربوطة به اعصار اولیه مدیون کتابهای **کینگ** ، **هال** ، **دمرگان** میباشم . « مؤلف »

تغییرات طبیعی ایلام و بابل از اوایل عهد تاریخ

سابقاً در فصل اول تشکیل درّه های رسوبی فرات و دجله و کارون را بطوراختصار بیان نمودم ، دراینجا باید ملاحظه کنیم که در حدود چهار هزارسال قبل از میلاد که زمان شروع تمدن در آن نواحی میباشد و در دوره های بعد حالت طبیعی درّه‌های مزبور چه بوده زیرا که در کمتر کشوری آن اندازه تغییر وتبدیل روی داده است .

اول مسئله‌ای که باید در تحت نظر گرفت این است که ساحل دریا مقدارزیادی پیش رفته و در آن زمان قریب صدوبیست میل درشمال ساحل امروز دورتر بوده‌است؛ اهمیّت این مسئله ظاهراست ودر ملاحظهٔ مسائل راجعهٔ بآن اوقات این نکته رانمیتوان از نظر دور داشت وبعلاوه معلوم میکند که در موقعیکه آن وقایع مهمه در آنجا روی داده وسعت مملکت مزبور چه بوده و ضمناً باید متذکر بود که زمینی که از رسوب آب تشکیل میشده ومدتی برآن نگذشته‌است برای زراعت یامقاصد دیگر چندان فائده‌ندارد.

رودخانهٔ بابل و ایلام

در اقدم ازمنهٔ تاریخی نیز رودخانه های تشکیل دهنده و مربی ممالك بابل وایلام همین رودخانه های امروزی بوده اند ، لیکن مجرای آنها یك اندازه تفاوت داشته و همه مستقلابواسطهٔ یك یامصب های متعدد وارد خلیج فارس میشدند .

فرات

فرات از مغرب درجبال توروس از جائیکه چندان مسافتی به سرچشمهٔ دجله ندارد حرکت کرده در قسمت سفلای خط سیر خود قدری در سمت مشرق مجرای حالیه جریان داشته است و بنابراین وسعت مملکت بابل قدری کمتر از امروز بوده زیرا که ناحیهٔ واقعهٔ در مغرب فرات همه وقت در ازمنهٔ تاریخی بکلی بیحاصل و غیر ذی زرع بوده است .

فرات برخلاف دجله از فروع وتوابع مهمه محروم است و مدخلیت آن در تمدن دوره های قدیم بیشتر ، سواحلش پست تر وجریانش بطئ‌تر ونقصان آبش در تابستان کمتر است و نیز شهرهای‌واقعهٔ درسواحل فرات کمتر درمعرض هجوم اقوام ایلامی کوهستانی بوده و بنا براین عجب نیست که نه تنها شهر بابل بلکه هریك از بلاد سومر و اکد

باستثنای اپیس[1] درکنار فرات یاشعب آن واقع بوده است. آبهای فرات بواسطهٔ دوشعبهٔ عمده وارد دریا میشده وشهر اور از بلاد کلده در کنار شعبهٔ جنوبی و مرکز بزرگ تجارت بین مشرق ومغرب بوده ولی بنظر میآید که در آنعهد قدیم با هندوستان ارتباط تجارتی نداشته هرچند با مصر[1] احتمال میرود داشتهٔ است.

دجله

اینك به دجله[2] می پردازیم که ازنزدیك دیار بکرشروع میشود و نهرهائی که از جبال زاگروس جاری‌میشود بپیوسته بآن‌منضم میگردد و اهم این ضمایم زاب کبیر و زاب صغیر میباشد. پس‌از آن قریب یکصد میل سیرسریع خود را بموازات فرات امتداد میدهد. از قدیم الایام چندین میل در مشرق رود خواهر خودش مستقلاو جداگانه وارد خلیج فارس می گردیده است. بواسطه ارتفاع سواحل وسرعت سیرش آبادیهای قدیم هیچیك درکنار آن واقع نبوده، بعلاوه اگر کسی در کنار دجله مسکنی اختیار میکرد بیش از سکنهٔ کنار فرات در معرض حملات بود. مقدار آبیکه دجله بخلیج فارس میبرد بیش از فرات بوده وهست و فرات برای کشتی های بخاری قابل کشتی رانی نیست.

کرخه

اکنون بذکر رودیکه شهر شوش پایتخت ایلام در ساحل‌یسار آن واقع بوده می‌پردازیم. قدیماًاسم او اوکنو و در نزدیونانیها موسوم به کواسپس بوده و از کوه نهاوند جاری شده در آنجا که نزدیك تخته سنگ کتیبه های بیستون است وگاماساب نام دارد حرکت آن بسیار سریع وازمیان تنگه های لرستان عبور میکند. باسم کرخه موسوم نمیشود مگر بعد از آنکه وارد جلگه گردد

---

۱ - کنندی (Kennedy) مدلل میدارد که بازرگانی بین بابل و هند در آغاز مائه هفتم قبل از میلاد شروع شده است، رجوع شود به کتاب او «ابتدای تجارت بابل باهند». «مؤلف»

۲ - نام اولیهٔ این رود بزبان سومر ادگه بوده، بابلیها آنرا به لغت سامی دگلت میگفتند و این همانست که در سفر پیدایش تورات باب دوم آیهٔچهاردهم حدقل ذکرشده‌است. معنای‌کلمهٔ اصلی معلوم نیست‌لیکن ایرانیان آنرا به‌لفظ تگره بمعنی ناوك تبدیل (همان لفظ تیغ است که امروز برای تیغ دلاکی استعمال میشود) و تگریز لفظ یونانی از آن مشتق گردیده است. اعراب این رود را دجله میگویند و این کلمه مستعرب لفظ دگلهٔ بابلی است. «مؤلف»

و این تسمیه هم از جهت اسم شهریست که درساحل یمین آن واقع است . در ایام‌قدیم وارد خلیج فارس میگردید لیکن امروز آب آن در باتلاقهای هویزه فرو میرود.

آندیمر — قدیماً ایدیدی و در دورهٔ یونانیها کپراتز خوانده میشد وامروز آندیز است و آن از کوههای لرستان نزدیك بروجرد برمیخیزد و بعد از آنکه رود دیگرموسوم به کازکی با آن‌متصل شده از دزفول عبور کرده در بند قیر وارد کارون میشود و شعبهٔ مهم آن محسوب میگردد.

کارون — قدیماً اولای نام‌داشته‌یونانیهااولیؤس‌تلفظ‌میکردند ونئارکوس[1] آنرا پازی تیگریر یا « دجلهٔ کوچك » میخواندهٔ اعراب دجیل[2] مینامیدند و امروز بکارون معروف است . در حدود چهار هزار سال قبل از میلاد در نقطهٔ نزدیك اهواز جدید وارد خلیج‌فارس میشده است ودرآن نقطه جزیره‌ای درخلیج فارس موجود بود که اکنون بصورت رشته کوه سنگی مرتفعی دفن میباشد

در قلب ولایات بختیاری رشته کوه بلندی است که از یك جنب آن رایندهرود جاری میشود که بسمت‌مشرق‌یعنی‌اصفهان میرود وازدامنهٔ جنوبی آن کارون برمیخیزد. در طرف سرچشمه آب کارون بسرعت‌فوق العاده حرکت میکند ' چندساله قبل از رسیدن شوشتر به‌هزارپا انخفاض می یابد. در عرض راه از یکی از باشکوه ترین مناظر عالم عبور میکند . تنگه های ناهموار کوهستان غالب ممکن الوصول نیست و از بلندی آنها رود مزبور بعمق چندین هزارپا مثل نواری بنظر میرسد . دریك نقطه بقدری کم‌عرض است که‌یك آدم زرنگ متعارفی‌میتواند‌ازروی آن بجهد حظ حرکت وجریان‌رودخانه مکرر تغییر میکند بطوریکه گاهی از اوقات بامجرای سابق خود موازی میشود و پیچ و خمهای آن بین سرچشمه وشوشتر دویست و پنجاه میل است در صورتیکه مسافت بخط مستقیم یك سوم این مقدار میباشد

1 - Nearchus

۲ ـ کتاب‌سررمس حلاات شرقی صفحه ۲۳۲ ، دجیل‌مصغردجله و ... [illegible] میباشد « مؤلف »

کارون یا شعبهٔ مصنوعی آن که آب گرگر خوانده میشود از چندین میل زیر شوشتر جائیکه کوهستان خاتمه می یابد قابل کشتی رانی میشود. در این محل ساحلها خیلی مرتفع و مجرای آن تنگ است و قبل از آنکه آبدیز ملحق بآن شده چندان ظاهر زیبائی ندارد، همه جا زمین بدون درخت و سکنهٔ آن چادرنشین و پست میباشند. قسمت قابل کشتی رانی رود بواسطهٔ سد طبیعی اهواز بدو قسمت منقسم میگردد و در آنجا کشتی ها عوض میشوند. قسمت آخری رود بسیار بی صفا و کج و معوج است تا میرسد به نخلستان ها و تقریباً دو میل بالای خرمشهر نهر کهنه‌ای هست موسوم به بمشیر که مستقیماً مربوط بخلیج فارس و قابل کشتی رانی بوده است. نهری که امروز کارون را به شط العرب متصل میکند و موسوم بحفار است ظاهراً مصنوعی میباشد، فعلاً کارون وارد رود با عظمت شط العرب میگردد و مقدار معتنابهی برآن می افزاید، آنجائیکه متصل بشط میشود عرض آن قریب نصف میل است.

بنابر آنچه مسطور شد در اوایل عهد تاریخ رود های سابق الذکر آبهای مهمی بوده که همه مستقلا داخل خلیج فارس میشدند، هریك دلتای جداگانه تشکیل میداده و کرورها خزوار خاك میآورده است و باین سبب و هم بواسطه اینکه آنزمان مجرای نهرها کوتاه‌تر بوده تشکیل خاك سریع تر از آنکه اوضاع امروزه مقتضی است صورت میگرفته است و محتمل است که بارندگی در تلال هم زیاد تر از حالیه میشده و بنابراین مقدار آب گل آلودی که بکنار دریا میرسید زیاد تر بوده است.

لشگر کشی سناخریب

در مائهٔ هفتم و اگر به تحقیق بخواهید در سال ٦٩٤ قبل از میلاد **سناخریب** بشرح مفصلی نقل میکنند از لشکر کشی که بر ضد کلدانیها کرده که به شهرهای ساحلی ایلام پناه برده بودند و این حکایت از حیث معلومات جغرافیائی بسیار مفید و نفیس است[1].

پادشاه بزرگ آسوری بیان میکند که مردم سوریه را به نینوا آورده آنها را واداشت تا کشتیهای بزرگ مانند کشتیهای بلاد خودشان بسازند. بعضی ازآن را بروی دجله ساختند

---

۱ - **ماسپرو** کتاب انقراض امپراطوریها صفحه ۳۰۱ و نیز **دُمرگان**، خاطرات، جلد ۱، صفحه ۱۷ «مؤلف»

و برخی را بر فرات انداختند. کشتیهای دجله را تا شهر اپیس بردند و از آنجا عملجات سفاین که از اهل سوریه و یونان بودند آنها را بتوسط غلطک ها بفرات کشیدند و سفاین

۱ـ نیروی دریائی سناخریب
از «آثار نینوا» تألیف سر هنری لایارد گرفته شده

مجتمعه از آنجا در شط فرات حرکت کرده به بندر باب سلیمتی[1] که چند میل از دهنهٔ رود بیشتر فاصله نداشت رسیدند. (باب سلیمتی مشابهتش بزبان عربی یعنی صخر و بمعنی باب‌السلام است) در آنجا اردو گرفتار مد و امواج شدید گردید. لشکریان مدت پنج

1- Bab - Salimety

روز در کشتیها محبوس ماندند و در موقع حرکت سناخریب برای رب النوع دریا وغرقاب موسوم به‌اثا در ساحل نهر تلخ قربانیها ذبح کرده‌ویك کشتی طلاویك ماهی که از طلای مصمت ساخته شده و یك حلقه انگشتر طلادر نهر مزبور انداخته تقدیم نمود. پس از آن اردو از رأس خلیج فارس عبور کرده بدهانهٔ رود کارون رسیدند و این مسافتی بود تقریباً معادل یکصد میل در صورتیکه جزائر گل ولجنی در بین راه نبوده باشد که مجبور بمنحرف کردن راه بشوند. باری دراولین محلی که بزمین محکمی رسیدند وآن علی‌الظاهر نزدیك اهواز بوده لشکریان پیاده شدند. دشمنان‌غافل گیر گردیدند، چندین شهربغارت رفت و اماکن کلدانیان درهم شکسته شد وبعد از آن آشوریـان کشوری را که بطرف دلتای دجله بود چاپیدند وبالاخره مظفر ومنصور بحضور شاه بزرگ که احتیاطاً درباب سلیمتی توقف کرده بود مراجعت نمودند.

نثار کوس و سفر دریا

تقریباً چهار مائه بعداز لشکرکشی مهم فوق‌الذکر یعنی در سال ۳۲۵ قبل‌از میلاد بیان بهتری از رأس خلیج فارس شده که در دست داریم و آن از **نثار کوس** دریاسالار دلیر **اسکندر** کبیر است که یکدسته از سفاینی که‌برای رود خانه ساخته شده بود از کراچی در بحر عمان حرکت داده بخلیج فارس برده وبشوش رسانیده و از جهت این هنرمندی بی‌نظیر خود و همچنین بسبب تحقیقات صحیحی که از حسن اتفاق **آرین** مورخ آنرا ضبط کرده و بدست ما رسیده است اسم خود را در دفاتر خلود ثبت نموده است.

دریاسالار یونانی نامبرده میگوید بین دهانه‌های فرات ودجله درموقع آن‌مسافرت مردابی بود که آب دجله بآن‌مرداب میریخت و مسئلهٔ مهمتر اینکه‌راجع به ایلام‌میگوید پل قایقی که‌راه پرسپلیس به شوش[1] را متصل میکند یکصد وپنجاه استاد ویا هفده میل از دهانهٔ کارون فاصله دارد. ونیز میگوید فاصلهٔ آن نقطه تا شوش ششصداستاد و یـا شصت‌وهشت میل است و چون از شوش تا نقطهٔ اهوازفعلی درست همین قدر فاصله‌است

---

۱ - از روی این بیان اهواز را میتوان گفت که درزمان بسیج مزبور دردهانهٔ کارون ویا نزدیك آن بوده است. « مؤلف »

و اهواز درس را مستقیم بین شوش و بهبهان و پرسپلیس و در نقطه‌ای واقع است که سد طبیعی معروف اسباب سهولت عبور از رودخانه میباشد تطبیق اما کن مزبور ممکن میشود و کمال اهمیت را دارد زیرا که از روی آن مأخذ خط ساحل را میتوانیم استنباط کنیم. امروز اگر از اهواز هفده میل سرازیر شویم به کوت عماره میرسیم و معلوم میشود که در مائه چهارم قبل از میلاد این نقطه در دهانهٔ رود کارون بوده است و همچنین مکشوف میسازیم که مصب دجله ششصد استاد یا شصت و هشت میل از مصب رود کارون فاصله داشته و دهانهٔ فرات سه‌هزار استاد یعنی سیصد و چهل میل در زیر بابل که نقطهٔ معلومی است بوده و باین قاعده مسافت آن از قرنه در حدود هفت میل بوده است و بنابرین دهانهٔ رود فرات در آن ایام در همین نقطه یاحوالی آن قرار داشته است.

پس نظر به تحقیقات **نئارکوس** که مردی موثق است و امور دیگر که تأییدقول او را میکند خط ساحلی خلیج فارس را در موقع بسیار مهمی میتوانیم تقریباً از روی صحت تشخیص کنیم. چه اگر قدیمترین عصر تاریخی بابل را اواسط الف چهارم قبل از میلاد بگیریم از آنزمان تا کنون قریب پنجهزار و چهارصد سال میشود و مسافرت **نئارکوس** تقریباً دوهزار و دویست و چهل سال قبل از عصر حاضر واقع شده و بنابراین اوضاع جغرافیائی بابل و ایلام را در دوره‌ای معلوم میسازد که تقریباً منتصف مدت بین عصر حاضر یعنی قرن بیستم و عهد قدیم است. در آنزمان اقدم، شهر لگش بندر معتبر کنار دریا بوده و حال آنکه امروز زیاده از یکصد میل در داخل خاك واقع است.

رودهای بابل و ایلام در عصر حاضر

امروز نهر فرات که بالنسبه کوچك و رود دجله که از آن بزرگتر است در محلی نزدیکی شمال بصره حول و حوش مجیل متصل میشوند تاچند سال قبل ملتقای مزبور در قرنه واقع شده که این نقطه را مسلمانان محل باغ عدن میدانند و حال آنکه آن زمینی است که نسبةً در دورهٔ جدید تشکیل یافته است. دجله و فرات چون بهم متصل شدند رود بزرگی میشوند که اعراب آنرا شط العرب میخوانند و آن باعظمت و زیبائی از بصره بجانب خرمشهر میرود و در آنجا کارون هم بآن متصل شده عرضش را به نصف میل میرساند. از خرمشهر تا خلیج فارس

پنجاه میل فاصله است. شط مزبور که دارای آنهمه یادگاریهای تاریخی و مقدار آبش از نیل زیاد تر وهردو ساحلش نخلستانهای انبوه دارد ودرمقابل «فاو» عرضش بیك میل میرسد زیبائی مخصوصی دارد و در ذهن من تأثیری کرده که هیچوقت محو نخواهد شد.

مرزهای ایلام

اکنون بیانی از مملکت تاریخی ایلام که شامل ولایات امروزی خوزستان ولرستان و پشت کوه وجبال بختیاری بوده مینمائیم. عقیدهٔ **دیولافوا**[1] این است که کشور مزبور از طرف خلیج فارس و جانب جنوب تا لنگه ممتد بوده و حدود شمالی آن شاهراهی است که از بابل با کباتان میرفته است. از طرف مشرق جبال بختیاری و قسمتی از ایالت فارس حالیه در جزو حدود آن واقع و بر حسب قدرت وضعف دولت حدود مزبور کم و زیاد میشد، از جانب مغرب هروقت ایلام قدرت داشته است رود دجله سرحد آن میشده اما در اوقات دیگر مقدار زیادی از اراضی حاصلخیز شرقی سرحد طبیعی مذکور تا دامنه های جبال بتصرف سومریان بوده است.

شهر های قدیم وجدید ایلام

هنگامیکه ایلام در نهایت آبادی وشوکت بود می‌بینیم شهری داشته است موسوم به مادا کتو که واقع در منتصف مجرای رود کرخه و در قدرت و اهمیّت رقیب شوش بوده است و شهر دیگر خایدالو که ظاهراً در محل خرم آباد جدید بوده، شهرهای بزرگ باحصار دیگر نیز در درّه های حاصلخیز شمال جلگه پراکنده بوده است.

در اهواز چنانکه سابقاً گفته‌ایم سدی طبیعی است و آن محل از قدیم الایام اهمیّت داشته است، اسم حالیهٔ آنمکان اختصاری است از سوق الاهواز یعنی بازار هوز یاخوزها. اهواز فعلی قصبهٔ بیش نیست و در ساحل یسار کارون بالای آبشار های رود واقع است به ضمیمهٔ ناصری[2] که بواسطهٔ اقدامات انگلیسیها (یعنی شرکت نفت) آباد شده و زیر آبشارها واقع ومقابل امینیه است که در ساحل یمین میباشد، لیکن اگر استعدادیکه

---

۱ - Dieulafoy.

۲ - مراد اهواز جدید است.

خوزستان برای آبادی وثروت دارد بموقع عمل گذارده شود اهواز مجدداً دارای آبادی و اهمیت سابق خود خواهد شد.

شوشتر که دارای قلعهٔ غریبی میباشد نیز از حیث تاریخ اهمیت دارد چه در دویست‌وشصت سال بعد از میلاد **والرین** امپراطور روم که بدست **شاپور** اول افتاد چنانکه در فصل سی‌وششم نقل خواهیم کرد، بنابقول مورخین ایرانی امپراطور مزبوررا وا داشت که سد بزرگی برروی رودخانه بنا کند وسد مزبور هنوز برپاست. اگرچه در سنهٔ ۱۸۹۶ که من آنرا دیدم دروسط آن شکافی افتاده وآنرا بیفایده ساخته بود. هوای شوشتر چنانکه در فصل سابق ذکر کردیم فوق العاده گرم است، اهواز را من بالنسبه خنکتر یافتم، منتهای حرارت را در آنجا صد وهیجده درجه[1] دیده ام[1]. لیکن درقرون متوسطه چنین نبوده وهوای اهواز بواسطهٔ زراعت اراضی زیاد مرطوب وبقول **مقدسی** بسیار بد بوده است. در تمام روز باد گرم درکار و هنگام شب صدای جریان آب و پشه وساس که بقول نویسندهٔ مذکور مثل گرگ میگزند خواب و آرام را از انسان سلب میکرده است.

قریب سی میل در شمال غربی شوشتر نزدیك رود کرخه و در ساحل یسار رودخانهٔ کوچك شاور (تحریف شاپور) تلال شوش واقع است که بعدها بتفصیل شرح آنرا خواهیم گفت، بیشتر بطرف شمال در راه اصلی که بجبال میرود دزفول یا قلعه پل واقع است و وجه تسمیهٔ آن از بنای عالی دیگری از دورهٔ ساسانیان است که بر روی رود آبدیز واقع است.

تقریباً شصت میل بطرف شرقی شوشتر دشت کوهستانی کوچك مال امیراست که نقوش برجستهٔ مهمه دارد. این ناحیه ظاهراً محل هپردیپ[2] است. تل بزرگ واقع در مشرق دشت احتمال میرود که پایتخت « تریشه » بوده است. غالب تصاویریکه در حجاریهای کوه است کتیبه ندارد لیکن یکی از آنها از حسن اتفاق از این قاعده مستثنی

---

۱ - میزان‌الحراره ۱۸۰ درجه است « مترجم » ۲ - « دههزار میل » صفحه ۲۵۳ « مؤلف »

۲ - Hapardipe .

شده و از کتیبه معلوم میشود که برای امیری منقوش گردیده که موسوم به **خنی** بوده،
صورت آن امیر در مجلسی که نقش کرده‌اند سمت برتری خود را ظاهر میسازد بواسطهٔ
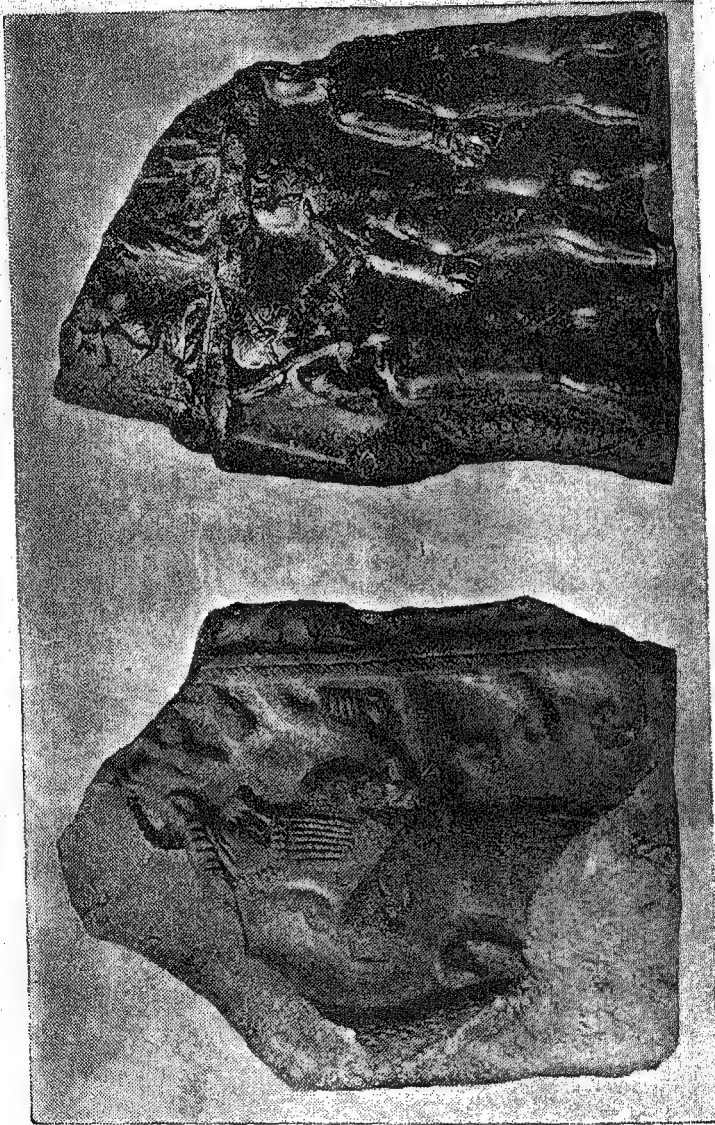
۵ - خدای ایلامی و زندانیان

اینکه تصاویر کاهن و خدام و گوسفندهای قربانی که در همان مجلس ساخته اند خارج

از تناسب و کوچکتر از صورت امیر است، بالای سر آنها صورتهای سه نفر سازنده[1] بهیئت اجتماع در حرکت میباشند. از دورهٔ ساسانیان نیز بعضی خرابه ها کشف شده است؛ در جانب شمال غربی آثار پل معروف خورهزاد[2] باقی است و این اسم منسوب بمادر **اردشیر** مؤسس سلسلهٔ ساسانیان میباشد.

رامهرمز که در سر راه اهواز و بهبهان است نیز محل آبادی قدیمی بوده و مؤسس آن که باسم حالیه موسوم است **هرمز** نوادهٔ **اردشیر** میباشد، یکی از جهات شهرت آن محل، این است که جنگ قطعی آخری که سلسلهٔ اشکانیان را منقرض وبخت خاندان ساسانرا بلند نمود در این نقطه واقع شده است. محتمل است که تمام این اماکن و بعضی دیگر از قبیل بند قیر بسیار قدیم بوده وبقایای دورهٔ ساسانی و قرون متوسط روی ابنیه و آثار زمان دولت ایلام را پوشانیده باشد.

حاصلخیزی طبیعی ایلام

در قرون متوسط این ولایات خوزستان خوانده شده و ظاهراً حاصلخیز ترین ولایات ایران ونیشکر آن مخصوصاً معروف بوده است، اما هجوم طوایف بدوی واستیلای ایشان آن ناحیه را خراب کرده در صورتیکه خیلی آباد بوده وبواسطه اعمالیکه برای استفاده از آبها و انهار شده جمعیت زیاد داشت. تربیت انهار آنولایات همه وقت تا دوره های اخیر محل توجه دولتها و حکومتها بوده و اگر آنهارا توسعه نمیدادند درحفظ آن میکوشیدند، اما امروز ایلام قدیم هم مثل سرزمین بابل منتظر مهندسی است که دست آزاد وحکومت پابرجائی به بیند و در عرض چندسال چنانکه در مصر وپنجاب واضح شده درخاکی که امروز فقط دارای چند هزار بدوی ومقداری گله و رمه میباشند برای کرورها رعیت اسباب معاش فراهم آورند.

حدود بابل

چون شرحی از ایلام چه در ازمنهٔ قدیمه و چه در دوره های جدید بیان کردیم اینک ببابل میپردازیم. چنانکه سابقاً مذکور

---

۱ ـ کتاب انقراض امپراطوریها صفحهٔ ۲۲۸ و نیز (مطالعات) صفحه ۲۲۵، حاشیهٔ ۳ «مؤلف».

۲ ـ «سرزمین خلفای شرقی» صفحه ۲۴۵ «مؤلف».

شد نظر باینکه در قدیم الایام خلیج فارس خیلی بیش از حالا بطرف شمال بسط داشته و نهر فرات هم زیادتر بجانب مشرق متوجه بوده سرزمین بابل کمتر از آنچه امروز در نقشه ها بنظر میرسد وسعت داشته است، تقسیم طبیعی طرف شمال خطی است بین جلگهٔ مسطح و ناحیهٔ فی‌الجمله پست و بلندی که ممکن‌است از نزدیکی سامره واقع در کنار دجله تاهیت واقع در کنار فرات کشیده شود، حدشرقی آن هروقت ایلام قدرت داشته رود دجله بوده است، اما در زمان ضعف آن دولت نواحی حاصلخیز شرق دجله را نیز بابلیها متصرف میشدند. حد غربی کشور بابل نهر فرات است که سرحد وحافظ طبیعی بوده است. از طرف جنوب هم محدود بخلیج فارس میباشد. از قراریکه **رالینسن**[1] حساب کرده است مساحت مملکت بابل فی‌الجمله کمتر از وسعت هلندبوده‌است

معنی سومر و آکد

قبل از آنکه دنبالهٔ مطلب را امتداد دهیم لازم است بعضی اصطلاحات را که مربوط‌باین کشور قدیم‌میباشد توضیح نمائیم. در ازمنهٔ بسیار قدیم‌آن محل را فقط «خاك» مینامیدند، بعدها ناحیه‌ای را که مجاورخلیج فارس است سومر و قسمتی که‌شمال شرقی واقع است اکد خواندند، مابین این‌دوناحیه[2] حد طبیعی ظاهری نبود، همینقدر معلوم است که بلاد ارخ، اور، لارسا، اوما[3] جزء سومر بوده که در سفر پیدایش[4] آنرا زمین شنعار میخواندند وآیه‌ای‌که باین اسم درآن مذکور است این است: «و ابتدای دولت رو یعنی **نمرود** بابل و ارك و اکد و کلنه در زمین شنعار بود» از آنطرف بلاد اکد یا اگید عبارت‌بوده است از لیپ‌پار وکیش وبابل و برسیپا، نیپ پور «زیارتگاه مرکزی سومریها» تقریباً در سرحد مابین سومر واکد بوده است.

کشور کلده و بابل

سابقاً اراضی‌نامبرده را کلده میگفتند اماچنانکه **رالینسن** توضیح میکند پیش‌از قرن نهم‌میلاد در کتیبه های آسوری این‌لفظ‌بهیچ

۱ـ E. Rawlinson.

۲ـ «سلطنت های باستان» ۱، ۶، «مؤلف». ۳ـ «سومر و اکد» صفحه ۱۳ «مؤلف».

۴ـ باب دهم، آیه ده «مؤلف».

وجه دیده نمیشود وبنابراین نظر بهشهرت شهر بابل و قدمت آن گمان میرود انسب آن باشد که کشور مزبور را در تمام دوره های تاریخی بابیلنیا بخوانیم .

وصف بابل

حال به بینیم کشوری که مولد تمدنی است که این اندازه بر نوع بشر تأثیر داشته‌چه قسم‌خاکی بوده است زیرا که آنوقت‌هم مثل امروز چنان صاف وساده‌وبی آرایش بوده است که سکنهٔ اروپا نمیتوانند تصور کنند که وصفی هم از آن بتوان نمود . از هرطرف نظرمیکنی زمین بآسمان متصل است ، فقط جسته جسته نخلستانی منظر را تغیر میدهد و از جبال وتلال اثری دیده نمیشود ، در اینجا هم مانند مصر تمدن بین دریاوزمین خشك متولد شده در محلی که خاك آن‌رسوبی است و باتلاقهای وسیع در سطح آن پراکنده است و هرسال آب رودخانه ها آنرا فرا میگیرد و در حقیقت چنانکه سابقاً توضیح شد تشکیل این خاك بواسطهٔ رودخانه ها شده و حیات آنهم بواسطهٔ‌همان رود هاست‌چنانکه‌مصر نیزهمین حال را دارد . باتلاقهای سابق‌الذکر در قدیم نیز مانند زمان حال یقیناً مولد حمیات بوده و تلفات زیاد برسکنه وارد میآورده است[1] .

آب و هوا و نباتات و حیوانات آن کشور

آب و هوای این خطهٔ زرخیز طوری است که در آن برف دیده نمیشود وسرما سخت نیست ، اگرچه گاهی اوقات شبها گزنده میشود . در ابتدای زمستان بارانهای شدید میبارد واحتمال کلی دارد که در زمانهای قدیم باران بیشتر بوده باشد ، رویهمرفته زمستان در آن ناحیه سالم و مقوی است ، اما دنبال آن ششماه حرارتی است که برای اروپائی ها موذی میباشد و انسانرا ازکار باز میدارد . امروز بادهای صحرا خیلی هولناك است و از قدیم نیز چنین بوده‌است . خاك آن حاصلخیز بوده وهست ، عقیدهٔ

---

۱ ـ تفاوت عمده‌ای که بین بابل ومصر هست اینست که در مصر رود نیل چون وارد دریای مدیترانه میشود که غیر محصور است برای کشتی رانی آسان بود . لیکن نهرهای بابل وارد خلیج میشدند که محصور در اراضی است و چند صد میل زمین بر آن احاطه دارد وبنابراین کشتی رانها را تشجیع میکرده است براینکه زورقهای خود را در آبهای خلیج پیش برانند «مترجم» .

عموم براین است که اگر برنج اصلاً از هندوستان است گندم وجو که قوت غالب نوع بشراست از این زمین تاریخی است ، براشخاصی که در مشرق زمین اقامت دارند معلوم شده است که مردمیکه از گندم تغذیه میکنند درقوت وهمت برتر از کسانی میباشندکه قوت غالب ایشان برنج است ژاپنی‌ها شاید از این قاعده مستثنی هستند .

درخت خرما در بابل بسیاری از حوائج را رفع میکند که از جمله خوراك و مشروب و مصالح بنائی است . بعدازدرخت خرما گیاهی که خیلی مفیداست نی‌میباشد که از آن کلبه ها وحصیر وزورق میسازند . یکی از مواد غذائی متعارف ماهی است مخصوصاً باربل وکارپ ویك نوع ماهی دیگرهم‌هست که در آب وغیر آب هردوزندگانی میکند و آنرا گبی[1] مینامند .

از دواب وسباع میدانیم که فیل واوروس[2] را بیشتر سلاطین شکار میکردند ، در آن اوقات اسب آبی تازه برطرف شده بوده‌است . شیر وپلنگ وگور خر وگراز وغزال هنوز هست وفراوان مگر شیر که رو بانقراض است . شغال بسیار اما گرگ و کفتار بندرت یافت میشوند . درّاج وبلدرچین در بوته‌زارهای نزدیك حاصل و شترمرغ و هوبره در کناره های صحرا زیست میکنند ، اگرچه شترمرغ این اوقات خیلی کم شده است لیکن قدیماً در بابل فراوان بوده . بنا بقول **گزنفون**[3] لشگریان **سیروس** کوچك آنرا شکار میکردند . در اوقات زمستان قاز و اردك ونوك دراز یاپاشله واقسام مرغابیها بسیار و درنا وحواصل وسایر طیور آبی‌هم فراوان میباشند .

---

۱ ـ goby . ۲ ـ Urus .

۳ ـ اناباز ، ۱ ، ۵ ، ۳ « مؤلف » .
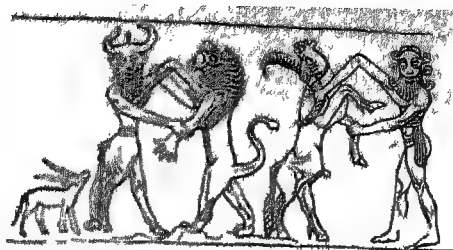
گیلگامش و ابانی درحال کشمکش باشیر و گاو
(مهراستوانه ای در موزهٔ لندن)

فصل چهارم

ایلام و پایتخت آن شوش

پسران سام، ایلام و آشور و ارفکشاد و لود و ارام.
«سفر پیدایش، باب ۱۰ آیه ۲۲»

تحقیقات جدیده در مبادی تاریخ

در تحقیقات جدیده راجع بآثار عتیقه طریقهٔ علمی که برای کشف مبادی تمدن اختیارشده وپیشرفتی که ازاین راه حاصل گردیده خیلی محل توجه است و راجع بشرق نزدیک این امر بیش ازهمه جا اهمیت دارد چنانکه امروز تمدن ممالک یونان ومصر تاعصر اخیر تحقیق شده و تمدن بابل تا زمان اولین قومیکه در آن عصر در جلگه های بین دجله وفرات سکنی داشتند معلوم گردیده است. علاوه براین تمدن دیگری که از بعضی حیثیات با تمدن اقوام ثلاثهٔ سابق الذکر اختلاف داشته ظاهر شده است و آن تمدن قوم هیت ها میباشد که در مرکز آسیای صغیر لااقل دو هزار سال قبل از میلاد مسیح ساکن بوده اند. راجع به ایلام نیز که با بابل کمال ارتباط داشته دورهٔ عصر حجری جدیدی مکشوف گردیده است، اگرچه درشوش آثاری از دورهٔ مفرغ دیده نشده، گمان میرود علت آن تأثیر رودخانه ها میباشد که دائماً مشغول تشکیل جلگهٔ جدید و تخریب آثار قدیم و مستور داشتن اوضاع سابقه است، بنا براین با وجود فقدان آثار میتوان بوجود دورهٔ عصر حجری جدید در آنجا پی برد، هرچند که در این قسمت از آسیا بهیچوجه نمیتوان برای ابتدای دورهٔ مذکوره زمان و مدت معلوم کرد عقیدهٔ

مسیو دُمرگان اینست که انتهای آن دوره هم در بابل وهم درمصر در الف ششم قبل از میلاد بوده است. تمدن این عصر لاحق که عبارت باشد از عصر حجری وفلزی که از سنگ ومس برابر استفاده مینمودند هم در ایلام و هم در بابل معلوم گردیده است. از حفریات جدید **کاپتن ر. کامپبل تومپسن**[1] در بابل در ۱۹۱۸ و خفریات مستر **هال** در ۱۹۱۹ در ابوشهرین (ارید وقدیم) ونیز حفریات مستر **هال** در تل المعبد یا تل العبید نزدیك اور آثار مهمه‌ای کشف گردیده که تمدن مذکور را ثابت مینماید و همچنین در خود اور هم آثاری نظیر آثار فوق بدست آمده است.

ظروف سفالی متعلق بعصر فوق الذکر خیلی دلچسب و قابل توجه است چه ظروف نامبرده باظروفی که بوسیلهٔ **دُمرگان** درشوش وتپه‌موسیان بدست آمده جنساً ونیز ازحیث آرایش و زینت خیلی مشابه هم میباشند. نمونه هائی ازهمین رقم ونیز تیغهٔ ارّه از سنگ چقماقهای ریز با سوهان پیوست بآن که در ابوشهرین والعبید کشف شده است در شهرهای دیگر بابل و شوش هم متفرقه بدست آمده است، لیکن آنهاهنوز معلوم نیست که متعلق بدورهٔ مزبور باشند. این اشیاء منسوبند به اولین کارخانهٔ ظروف سازی آسیای صغیر ولی صورتاً قدیمتر بنظر میآیند.

پیدا شدن این ظروف در بابل که حتماً ظروف آن مقدم برظروف سومریان است بواسطهٔ انتشار اقوام اولیهٔ ایلام است در مغرب که بعدها بعقیدهٔ **تومپسون** سومریان آنهارا خارج ساخته وخود بجای آنها قرار گرفتند.

معنی ایلام

در اینموقع خوب است اسامی مختلفی را که باین کشور داده‌شده ذکر نمائیم زیرا که در بسیاری از امور از آن استفاده خواهیم کرد، بدواً باید لفظ ایلام یا ایلامتو را که یونانیها الیمائیس میخواندند توضیح کنیم. معنی این لفظ جبال است وچون آسوریها با کوهستان ایلام ابتدا رابطه پیدا کردند و در ازمنهٔ قدیمه جلگه های آن کشور کم وسعت تر از امروز وبنابراین اهمیت جبال آن بیشتر بوده است و در خصوص این لفظ بیش از این حاجت بتوضیح نیست.

---

۱ - Cap. R. Campbel Thompson.

مردم شوش کشور خود را آنزان سوسونکا میخواندند و طوایف مختلفی در آنجا تشخیص داده میشدند که در زیر نقل خواهیم کرد.

استرابو و مورخین **اسکندر** نیز سوسیانا یا سوزیس یعنی جلگه را از کوهستان که آنرا کوسیا، پره‌تکین، مردیا، الیمائیس واوکسیامیخواندندتمیز میدادند. در کتاب عزرا[1] از کتب توراة نیز بین شوشنکیان یا سکنهٔ جلگهٔ اطراف شوش از مردم ایلام یعنی کوهستان امتیاز گذاشته شده است. در زمان ایرانیها آن ولایت اوواجا خوانده شده و در قرون متوسطه خوزستان یعنی مملکت هوزیا خوز نام داشته واین اسم هنوز در نقشه‌ها ضبط است[2].

سیاهان سکنهٔ اولیهٔ ایلام

دیولافوا[3] و دُمُرگان که هردو درایلام سفر کرده وتحقیقات کاملی در محل نموده اند در این عقیده موافق اند که سکنهٔ قدیم جلگهٔ شوش سیاه بوده و آنچه بنظر میرسد سیاهان نامبرده مردم اصلی آن مملکت بوده اند. **هردوت** که مابین اتیوپیان آسیا وافریقا بخوبی امتیاز قرار میدهد میگوید اتیوپیان شرقی موهای صاف دارند، اما موی اتیوپیان لیبی از همه طوائف[4] عالم ضخیم‌تر یا پشمی تراست و این قول نیز مؤید عقیدهٔ فوق الذکر میباشد. دلیل دیگر اینکه در نقوش قدیمه تصاویر سیاهان زیاد دیده میشود و مخصوص درستون سنگی معروف **نرامسین** که در فصل آینده شرح خواهیم داد این مسئله ظاهر است و دیده میشود که پادشاهی که قیافهٔ سامی دارد سیاهان را بطرف فتح و فیروزی سوق میدهد. چند سال قبل من در اثنای مسافرتهایم متعجب شدم از اینکه در باشکرد وسرحد که نواحی دور دست کوهستانی بلوچستان ایران میباشند مردمان خیلی تیره رنگ دیدم، علت آن ممکن است این باشد که اصلاً در تمام مملکت سیاهان ساکن بوده اند و در کنار سواحل شمالی خلیج فارس تا هندوستان انتشار داشته‌اند و اعقاب ایشان در آن نواحی

---

۱ کتاب عزرا باب ٤، آیه ۹. ۲ ـ بهمین مناسبت هم فرهنگستان ملی ایران آنجارا بجای عربستان، خوزستان نامیده‌است «مترجم». ۳ ـ «ارگ شوش» تألیف **دیولافوا** با یک ضمیمه از آخر کتاب بقلم «Houssaye».
٤ ـ **هردوت**، ۷، ۷۰ ـ «مؤلف».

دور دست که حتی خود ایرانیها هم اینوقت چندان معرفتی باحوال آن ندارند ومن اول اروپائی بودم که آنجا مسافرت میکردم باقی مانده اند . **هال** براین عقیده است که سیاهان ساکن ایلام وسومر منشعب از همین اقوام بوده اند و این بعقیدهٔ من برای حل این مسئلهٔ غامض بهترین طریقه میباشد .

افسانهٔ ممنن[1] — ایلام علاوه برجلگهٔ رسوبی حاصلخیز ، نواحی کوهستانی نیزدارد که درشمال ومشرق واقع است ودرآنجاها ظاهراً نژاد سیاه نبوده است ، بنابراین لااقل دوقوم مختلف در ایلام سکنی داشته اند یکی سیاهان در جلگه و دیگری سفیدان در کوهستان[2] و بنظر میآید که یونانیها[3] هم اجمالا این مسئله را دانسته بودند چنانکه در افسانه های خود نقل کرده اند که **ممنن** که بکمك **تروی**[4] آمد فرزند یکنفر زن کوهستانی **کیسیا**[5] نام ویك مردسیاه موسوم به **تیتونوز**[6] بود ولشکری از اهل شوش و ایتوپی بکمك **پیریام** که عم اوبود برده بدست **اشیل** کشته شد ، **همر** شاعر نیز اشارت مختصر به **ممنن** دارد وظاهراست که او راشخص مهمی میداند زیرا که درکتاب ادیس سی[7] وقتیکه **اولیس** از پسر **ممنن** با **ممنن** گفتگو میکند میگوید « دلیری عالی نسب تر به **تروی** نیامده و اگر نسبی عالیتر ازو بخواهی جز نسب تو نیست » و درجای دیگر دروصف او میگوید تیره رنگ[8] است واز نکات قابل توجه این است که دراین افسانه ها که نویسندگان یونانی ضبط کرده اند اسمی از بابل ونینوا نیست واگر افسانه‌های مزبور اساس تاریخی ندارد ازنظر معرفة الامم و ذکرقبائل ونژاد ها بی اعتبارنیست . یونانیان وقتیکه اقوام سیاهی در ایلام دیدند طبیعةً آنهارا با ایتوپیهائیکه بوسیلهٔ مصریان شناخته بودند دریك ردیف قراردادند وهمین سبب گردید که **تیتونوز** مذکوررا بایران منسوب دارند .

---

۱ ـ Memnon

۲ ـ محتمل است که طائفه دوم اصلاً تورانی بوده باشند . « مترجم »

۳ ـ رجوع شود به **استرابو** ، ۱۵ ، ۳ ، ۲ . ونیزبه **هردوت** ، ۵ ، ٥٤ . درآنجائیکه شوش شهر **ممنن** نامیده شده است . **هسیود** او را پادشاه سیاهان خوانده است . « مؤلف »

٤ ـ Troy ٥ ـ Kissia ٦ ـ Tithonos ٧ ـ Odyssey

۸ ـ ادیس سی ، ۱۱ ، ۵۲۲ و ٤ ، ۱۸۸ . « مؤلف »

در دورهٔ بعد از دوره‌های اولیه معلوم میشود که از اقوام سومر وسامی جمعیت کثیری به ایلام آمده و در آنجا هم مانند بابل برسکنهٔ اولیه غلبه کرده آنهارا مستهلك ساختند، در بابل استیلای نژاد سامی با مسالمت بوده و محتمل است که بطریق نفوذ و ورود تدریجی واقع شده باشد لیکن در ایلام ظاهراً بواسطهٔ استحکام مساکن کوهستانی آن، سامی ها استیلای دائم پیدا نکرده اند تا اینکه دولت‌دوم سومری بر قرار گردید، این دولت بوسیلهٔ سلاطین اخیراور تشکیل شده و ایلامرا بحیطهٔ تصرف بابل درآورد ولی چندان طول نکشید.

طوایف مختلفهٔ ایلام

گذشته از تقسیمات طوایفی که فوقاً ذکر کردیم در مملکت ایلام طوائف چندی بوده اند که از جمله هسی یا اوکسیان و هپارتیپ میباشند و دیگر اوملیش که تا ناحیهٔ بین کرخه و دجله سکنی داشتند و طایفهٔ یموت بل و تنبور که مسکن ایشان بین باتلاقهای دجله وکوهستان بوده است.

طایفهٔ هسی یا خوز همان اوکسی‌ها هستند که یونانیها ذکر ایشانرا کرده و از **اسکندر** بجهت عبور از شوش به پرسپلیس باج میخواستند و **اسکندر** در وقت مراجعت ایشانرا غافل گرفته مقهور نمود چنانکه در فصل بیستم بیان خواهیم نمود. اسم این طایفه هنوز درلفظ خوزستان باقی است، اسم طایفهٔ هپرتیپ یا همپرتیپ[1] در حجاریهای مال امیر منقوش وظاهراً همانست که یونانیها امردیان یا مردیان میخواندند و **هردوت** آنرا جزء طوائف بدوی ایرانی و در ردیف دهی[2] و درویبی و ساگارتی در تحت پرچم **سیروس** اسم میبرد.

انزان یا انشان

از جمله نواحی مهمه انزان یا انشان بود که مکان آن بدرستی معلوم نیست ولیکن محتمل است درطی زمان شمال شوش وتلال مجاور بوده وبالاخره با کلمهٔ ایلام مترادف گشته است، بطوریکه از الواح خطوط میخی[3]

---

۱ ـ «پ» در آخر این اسم علامت جمع است. «مؤلف»

۲ ـ Dahae

۳ ـ رجوع شود به «انشان» درکتاب لغت بابل **جیمز هستینگس** از ... «مؤلف»

مکشوف میشود واین آیهٔ اشعیا «پیش بروای ایلام، محاصره کن ای ماد[1]» نظریهٔ فوق‌را تأیید مینماید و این قول معروف که سلاطین هخامنشی فقط آب کرخه را میآشامیدند اشاره است برودخانه‌ای که از میان وطن آنها عبور میکرده است و مخصوصاً انشان باسم اینکه مرکز **کوروش** کبیر بود مشهور بوده است.

زبان قدیم ایلام

در باب زبان قدیم این مملکت نیز چند کلمه باید بگوئیم. در این محل نیز مانند بابل کتیبه های سومری میبینیم که واژه های سامی دارد و همچنین کتیبه های سامی که دارای الفاظ سومری میباشد لیکن در ایلام در ازمنهٔ قدیمه اسامی اعلام چند دیده میشود که نه سومری است و نه سامی بلکه متعلق بزبانی است که‌اجمالا آنرا تورانی میخوانندوفضلاآنرا انزانی یاشوشی یافقط ایلامی میگویندو این زبان درمدت‌چندین مائه که‌مردم خارجه برآنجا تسلط داشته‌اند تحت الشعاع بوده و در حدود هزار و پانصد سال قبل از میلاد در زمانیکه ایلام ملت مستقلی شده ناگهان باز بعرصه ظهور آمده است، بنابر این در ایلام السنهٔ متعدد بوده که اقدم آنها انزانی وفقط آثار کمی از آن باقیست و بواسطهٔ مساعی جمیلهٔ **فادرشیل**[2] که جزء هیئت **دَمرگان** بوده برما معلوم شده‌است که مواد لغت ایلامی یك‌حرکتی یا یك سیلابی بودوبیکدیگر التصاق می‌یافته و اگر در کلمات آن‌زبان تصاریف واشتقاقات ملاحظه میشود از تأثیر زبان عالی تر دیگری است که با آن مخلوط گردیده‌است.

یکی از دلایل واضحتر براینکه کشور ایلام از خود نشو و نمای مستقلی داشته ترتیب‌خط ایلامی اولی میباشدکه درضمن‌کاوش شوش مکشوف گردیده است و باندازه‌ای که معلوم شده خط مزبور عبارتست از علاماتو رموزی که هریك برای یك شئی‌وضع شده و آنهارا برروی لوحه های خشتی نقش میکـرده‌اند، خطوط لوحه های نامبرده را نتوانسته اند درست بخوانند اما اینقدرمعلوم شده است که‌مقتبس از خط دیگری‌نیست و از فکر و ابداع خود مردم ایلام است. معدودی از علامات مذکوره مثلاعلامتی که

۱ ـ کتاب اشعیا، باب ۲۱ آیهٔ ۲.

۲ - Father scheil

برای لفظ (لوحه) ولفظ (مجموع) وضع کرده اند شبیه بعلامات خط بابلی است ولی از این گذشته ارتباط دیگری بین آن‌خطوط نیست . واین نکته‌هم نیز محل توجه‌است که اگر علامتی که بمعنی (مجموع) است در دو خط ایلامی و بابلی مشابه است لیکن ارقام اعداد ایلامی از بابلی جداست چه ارقام ایلامی اعشاری وسلسلهٔ ارقام بابلی مبنی بر عدد شصت میباشد .

باشاشوشینك که ظاهراً قبل ازسلسلهٔ اور بابل در ایلام سلطنتی بنام سومریها تشکیل داده و تا مدتی هم حکومت کرده مجسمهٔ کوچکی بنا کرده است که بروی تختی جلوس نموده ودر طرفین مجسمه کتیبهٔ منقوش است ؛ آنکه در طرف یسار است بزبان سامی و آنکه بطرف یمین است بخط ایلامی اولی میباشد و این دلیل است بر اینکه در آنزمان هردوخط‌معمول بوده است . بالاخره چون مردم شوش مدت چندین قرن نسبت بدولت سامی‌نژاد تبعیت پیدا کرده و مجبور باستعمال خط سامی شدند خط قدیم خود را فراموش کرده اند و چون مجدداً دارای استقلال گردیدند درتحریرعلائم خط سامی را در زبان خود استعمال میکردند . بعقیدهٔ **دُمرگان** زبان انزانی تقریباً سه هزار سال قبل از میلاد متروك گردیده است .

مذهب ایلام

از مذهب ایلام معلوماتی در دست نیست همینقدر میدانیم‌مانند مذهب سومر عالمی‌است پراز ارواح و اشکال‌مبهمه . رب‌النوع اصلی ایشان که اسمش مقدس و پنهان و متعارف آنرا **شوشیناك** یعنی‌شوشی‌میخواندند . بعقیدهٔ آنان در مکان متبرکی از جنگل مسکن داشت وجز پادشاه و کهنه کسیرا درآن مکان قدس راه نبود و شش رب النوع درجهٔ اول دیگر با **شوشیناك** شرکت داشتند و بدو دستهٔ ثلاثی منقسم میشدند ؛ یکی از آنها امن کسیبر[1] نام داشت که ممکن است همان **ممنن** یونانیها باشد . در کتیبه ها اسامی ارباب انواع دیگرهم دیده شده لیکن از آنها غیرازاسم‌چیزی معلوم نیست[2] وبرای فهم صفات وخواص آنها مأخذی بدست نداریم؛

---

۱ -Amman kasibar

۲ ـ گوتیه (Gautier) مجموعهٔ کارها ، ۳۱ ، صفحهٔ ۱۹ . د . مؤلف .

همین‌قدر میخوانیم که در بعضی ایام مهمه یا در موقع جشن گرفتن فتوحات مجسمه‌ها و تماثیل را بیرون آورده مؤمنین نسبت بآنها پرستش مینمودند واز وقایع تاریخ‌آن مملکت استنباط میکنیم که ارباب انواع خود را بسیار عزیز ومحترم میداشتند . کهنه و خدام ارباب انواع مانند کهنهٔ بابل بسیار مقتدر و متمول بودند ، اگرچه راجع به جزئیات آداب پرستش و عبادات ایلامیهـا خیلی کم اطلاع داریم لیکن ظاهراست که از بسیاری جهات با آداب بابلیها مشابهت کلی داشته است . کتیبه‌های ایلامی‌مربوط بادعیه ونذورات که خوانده شده معلوم میکند که باترتیبات بابلیها چندان تفاوت‌ندارد. صفحهٔ دعـای برنجی **شلخاك این شو شیناك** راجع بآئین تغسیل که وقت طلوع آفتاب آنرا انجام میدادند معلوم میکند که روحانیون ایلامی از اقتباس و استفادهٔ از بابـل مضایقه نداشتند ، زیرا چنانکه ازاسم آن ظاهراست بکلی از ترتیب بابلیهای سامی اخذ شده است . اوضاع‌مغشوش‌تلال شوش مانع شده است از اینکه آثار واضح‌وقابل‌اعتماد از اشیاء وابنیه وغیره راجع به ترتیبات مذهبی ایلام بدست آید لیکن ممکن است این منقصت بواسطهٔ کشف نوشتجات مذهبی ایلام رفع شود و همانطور که از کتیبه های عمارات ونوشتجات راجع به نذورات ، درباب سلسله های سلاطین کشور ایلام‌معلومات زیاد بدست آمد راجع بمذهب و آداب پرستش آن قوم نیز بهمان وسیله ممکن است اطلاعات بسیار حاصل شود .

شوش پایتخت قدیم

تمام اطلاعاتیکه از تاریخ قدیم ایلام داریم در واقع از برکت حفاریهائی است که در شوش‌واقع شده‌است ، بنابراین‌خوب‌است بیان اجمالی از پایتخت معروف ایلام و اسرار مهمه ای که از آن مکشوف‌شده‌بنمائیم .

تلال شوش قریب سی میل از کوهستان فاصله دارد و از وضع آنها معلوم‌است که بسیار قدیم میباشد و در واقع میتوان گفت‌شوش قدیمترین بلاد معلومهٔ عالم است ، سابقاً مذکور داشتیم که در ایام **سناخریب** خط ساحلی زیاده از شصت‌میل از آن فاصله نداشته و بنابراین در دامنهٔ کوههای بزرگ فقط در حاشیهٔ کم عرضی از جلـگه وجود شهر قدیمی ممکن خواهد بود ، بواسطهٔ اینکـه زمینی که تازه تشکیل شده باشد برای

سکنای جمعیت کثیر لیاقت واستعداد ندارد .

حفاریهای لفتس[1]

اول کسیکه خرابه های شوش را بازدید کرده **لفتس**[1] و **چرچیل**[2] بودند که در سنه ۱۸۵۰ بآنجا رفتندوپذیرائی خوشی ازایشان بعمل نیامد و بنابراین بعداز آنکه **چرچیل** اولین نقشهٔ آنخرابه هارا برداشت مراجعت کرده بهژنرال **ویلیمس**[4] که رئیس نمایندگان انگلیس در کمیسیون سرحدی ایران و عثمانی وآنزمان درخرم شهربود خبردادند مشارالیه درزمستان بعد شخصاً بهخرابههای مزبور رفت و دستور العمل حفاری داد و خرابهٔ قصر بزرگی از دورهٔ هخامنشیان بیرون آمد ، بعداز آن **لفتس** برگشت و بامبلغ قلیل پانصدلیره که باو داده شده بود دنبالهٔ حفاریرا امتداد داد .

مأموریت دیولافوا و دمرگان

بنا برمسطورات فوق دراین کاربزرگ انگلیسیان پیش قدمبودند واسم **لفتس** همواره راجع به شوش باشرافت برده خواهد شداما فرزندان هنرمندفرانسه باتقویت کریمانهٔ دولت خودشان گوی افتخار را بردند که پرده از روی کار یکدورهٔ تاریخی باشوکتی که بکلی فراموش شدهبود برداشته ویك دولت معظم دیگر بر دول معظمهٔ مشرق زمین اضافه نمودند .

دولت فرانسه دوهیئت بشوش فرستاده است اولی در تحت ریاست **دیولافوا** که با همسر دانشمند خود همراه بوددر سال ۱۸۸٤ دنبالهٔ کار **لفتس** را گرفتهمعلومساخت که قصر **داریوش** بواسطهٔ آتش خراب شده وزیاده ازیکصد سال بعد ازآن **اردشیر** قصر باشکوهتری بجای آن برپا کردهاست .

اقدامات **دیولافوا** فقط دنبالهٔ کار **لفتس** بود ولی یکنفر فرانسوی دیگر اقدامات هموطنان خود را تکمیل نموده ایلام وتاریخ آنرادر طبقات تحتانی دیگر مکشوف ساخت .

---

۱ - Loftus

۲ - مسافرت ها وتفحص ها در کلده و سوزیانا - مؤلف

۳ - Churchill

٤ - Williams

محلات اربعهٔ شوش

مسافریکه از جلگهٔمسطح عبور میکند تلال شوش را بسیار مرتفع میپندارد، بنابراین میتوان تصور کرد که زمانیکه عمارات عالی برروی آن تلال بوده و اطراف آن دریائی از حاصل غله موج میزد ومابین آن، نخلستانها وجود داشت منظر تلال مزبور چقدر با شکوه بوده است ویژه که پشت سر آن منظر رشته‌های متوالیهٔ کوههای باعظمت تیره رنگ واقع ومنتهی به‌قلل سفید برفی میشده است.

امروز منظر شهر مزبور عبارت از تلال حزن انگیزی است که مسافت بعیدی از طرفین ساحل کرخه را گرفته است. رود مذکور ازشهر عبور میکرده وفاصله‌ای که امروز مابین شاور ورود کرخه هست زیر ابنیه وعمارت بوده و مقداری از آنها را رودخانه خراب کرده است.

مسیو دُمرگان خرابه هارا بترتیب تلال مهمه بچهار محله قسمت میکند.

اول ــ ارگ که در ایام هخامنشیان قلعه بوده است.

دوم ــ شهر سلطنتی و قصور جانشین های داریوش.

سوم ــ محلهٔ دادوستد ومعاملات.

چهارم ــ محلهٔ ساحل یمین مجرای فعلی کرخه واین محله سابقاً شامل تمام مساحتی بوده است که امروز بین شاور و رود کرخه واقع است.

محله‌ای که ارگ نامیده شده ازحیث وسعت ازهمه‌کمتر ولی ازحیث ارتفاع ازهمه مهم تراست. چهار صدو پنجاه متر طول و دویست وپنجاه متر عرض آن وسی‌وهشت‌متر از جلگه ارتفاع دارد و چون اطرافش سراشیب شده وصعود از آن مشکل است بیش از اندازه ارتفاعش برجلگه مسلط مینماید و چنین بنظر میرسد که از ایام قبل از تاریخ تا دورهٔ ایرانیها ویونانیها این محله همواره بلا انقطاع مسکون بوده است.

شهر سلطنتی در امتداد هزارو پانصد متر از جنوب شرقی بشمال شرقی ارگ کشیده شده و درهٔ عریض آنرا از ارگ جدا میکند که اهل محل آنرا بازارخوانده و هیچوقت متصل بآن نبوده است.

اپادانا[1] یعنی تختگاه قصر هخامنشی در شمال شرقی واقع و مربعی است که قریب سیصدو پنجاه متر طول دارد. خرابه‌های شوش اگرچه وسیع است لیکن نسبت بخرابه های بابل و نینوا که پایتخت های عظیمه بوده اند کوچك است و ایلام هرچند دولت مستقل مقتدری بوده لیکن هیچوقت مثل دول رقیب خود داعیهٔ فرمانفرمائی دنیای معلوم را نداشته است.

دورهٔ قبل از تاریخ

اکنون میرویم بر سر قدیمترین دوره ها که دُمرگان تاریخ ایلام را برطبق آن تقسیم مینماید:

اول از همه دورهٔ قبل از تاریخ است که آن نیز منقسم بدو دوره میشود و در هیچیك از آنها فلز دیده نشده اگر چه این امر دلیل قاطع بر نبودن فلز در آن دوره ها نمیشود. از طبقات اسفل که بیست متر زیر سطح زمین است ظرفهای سفالین خوب در آوردند، درصورتیکه ظروف طبقهٔ فوق آن خشن است و بآن خوبی نیست. آجر هائی هم کشف کرده اند شبیه بقطعات حلقه که هم بدترکیب و هم بد پخته شده است. دُمرگان ظروف سفالین طبقات قبل از تاریخ را در آنجا با اشیاء نظیر آن که در مصر یافت شده و تاریخ آنها قریب هشت هزار سال قبل از میلاد است مقایسه میکند و معتقد است براینکه قطعات مکشوفهٔ در شوش نیز یقیناً بهمان قدمت است لیکن کینگ میگوید فقدان ظروف سفالی مشابه با مال مصر در ممالکی که بین این دو کشور واقع است مارا بر آن میدارد که این قیاس را معتبر ندانیم و باین حساب اعتماد نکنیم وسفالهای سلسلهٔ قبل از تاریخ مصریان در واقع مشابهت تام بسفالهای شوش ندارد مگر در ظاهر و فاضل مشارالیه درضمیمه ای که برای کتاب خود موسوم به سومر واکد نوشته از حفریهائیکه بوسیله پمپلی[2] نزدیك عشق آباد شده ذکر میکند ومیگوید ظروف سفالینی که در دورهٔ های قدیمهٔ گرگان شمالی یا تل انو کشف شده ممکن است واسطهٔ بین تمدن دورهٔ حجری و دورهٔ فلزی ماوراء خزر و ایلام را بدست بدهد. خود من ظرف سفالین زرد رنگی مشابه آن که دارای نقشهٔ هندسی است در یکی از بلوك مجاور دره گز کشف کرده که این نظریه را تأیید مینماید.

---

۱ - Apadana　　۲ - Pumpelly.

ظرف نامبرده که عکس آن در این صفحه درج است فعلا در موزهٔ لندن موجود میباشد . اما از
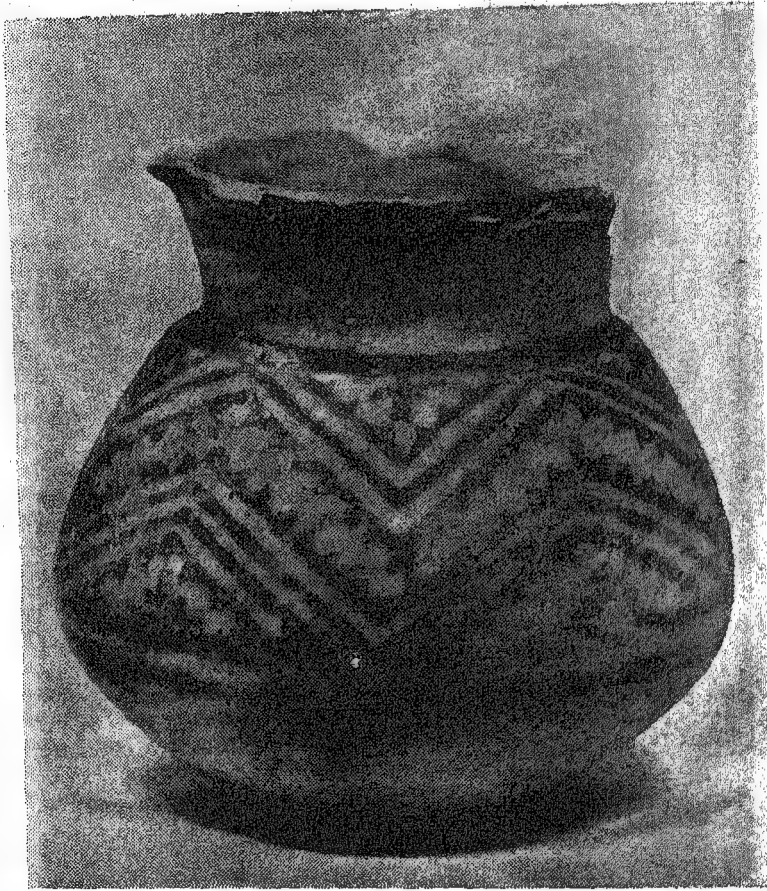
۶ـ ظرف سفالی متعلق بعهد ما قبل التاریخ
(مؤلف آنرا در دره گز پیدا کرده‌است)

دفینه‌ای که در ترنگ تپه نزدیکی استراباد[۱] کشف شده بعض شواهدی دست آمده که قویتر و محکم تر میباشد، محل مزبور واقع است در دویست و پنجاه میلی انو[۲] و آراسته بتلالی

۱ ـ « خزانهٔ سومریان در استراباد » بقلم پروفسور م . **رستوت زیف** ، در جریدهٔ آثار قدیمهٔ مصری ، شمارهٔ ۶ بخش ۱ ژانویه ۱۹۲۰ « مؤلف »

۲ ـ Anau

است منتهی برخرابه های شهرها و قصبات قدیمه مانند انوی گرگان و درتمام نقاط واقعهٔ مابین آنها هر گونه علائم اینقسم خرابه ها موجود میباشد.

این اکتشاف در ۱۸٤۱ بعمل آمده ولی هنوز توجهی که شایسته باشد مبذول نگردیده است و آن مشتمل است بر اشیاء چندی از طلاو ظروفی از سنگ و آلات و اسلحه‌ای از مس وازجمله که خیلی مهم است جامی‌است زرین که روی آن صورت دو نفر سومری خیلی خوب کنده شده وسر وصورت آنها از بیخ تراشیده و خوش وخرم بنظر میآیند.

در انو و دره‌گز چیزی بهتر از ظرفهای زبری نیست که کشف شده است ولی در اینجا یك مخزنی است که چون با ظروف مکشوفهٔ در انو ودره گز منضم شود ثابت مینماید که‌تمدن ایلام‌بریك‌محوطهٔوسیعتری‌از آنچه سابقاًتصورمیکردند توسعه‌داشته‌است.

بیش‌ازاین‌خوض دراینمطلب تاوقتیکه‌موادبیشتری‌بدست‌نیامده بیهوده بنظر میآید و بعقیدهٔ من از خرابه های بین النهرین بطوریکه در صفحهٔ ٦۳ مذکور گشت و هال و تامپسون مقدارزیادی ظروف سفالی‌همانندی‌دراور واریدو‌یافته‌اند عنقریب‌موادی‌بدست خواهدآمد. این مواد درمنتهای قسمت شمالی یافت میشود وبطور وضوح ظاهر میسازد که رابطه مابین ایلام و ماوراء بحرخزر توسط بین‌النهرین و شاید مستقیماً شمال وجود داشته است و شکی نیست ظروفی که در العبید کشف شده متعلق‌است بسومریهای اولیه یا جلوتر از آن بچهار هزار سال قبل از میلاد. اما این تاریخ متأخر تر است از تاریخی که مسیو دٔمرگان و پمپیلی به مکتشفات خود داده اند. لیکن تا وقتیکه آثار و مواد کامل در این باب بدست نیامده نمیتوان در این تعریفات جزم کردید و عجالة اینقدر کفایت است که معلوم شوددورهٔ اولیه‌ای که دٔمرگان کشف کرده چندان قدیم وکهن است که پدران ما تصور آن را نیز نمیکردند.

دورهٔ عتیق روی منطقه قبل از تاریخ طبقه‌ای از خاك که تقریباً شش پا ضخامت آن بوده مکشوف فرانسویین گردیده که در آن چیزی نیافتند وازاینرو استنباط کردند که‌شهر دورهٔ‌ماقبل‌تاریخ را قوم عالی‌تری خراب کرده‌اند

و قبل از آنکه به بنای شهر جدیدی اقدام نمایند خرابه‌های شهر قدیم را زیر خـاك مستور داشته اند.

در طبقهٔ بعد که آنرا دورهٔ عتیق میناميم الواح خشتی دیده شده که خطوط عتیقه بر آن منقوش است و همچنین ظروف تدهین نیز پیدا شده لیکن ظروف سفالین خیلی کم

۷- تصویر برجستهٔ بانوی بافنده که احتمال میرود ایلامی باشد
که بنقش برجسته برروی سنگ نموده شده است
(اندازه طبیعی ده در ۱۳ سانتیمتر)

است ، تقریباً اکثر اسباب واشیائیکه از گچ ساخته شده سوراخ سوراخ است و جهت آن اینست که سوخته است و مسیو دُمرگان را عقیده اینست کـه این دوره تقریباً چهار هزار سال قبل از میلاد بوده است.

ایلام در افسانهٔ ژیلگام[1]

یکی از بزرگترین وجاذب ترین افسانه های پهلوانی نوع بشر قصه **ژیلگام** است که ضمناً داستان طوفان‌را هم شامل میباشد. حکایتی که در توراة راجع به طوفـان **نوح** منقول است ازآن

۱- Jilgames

اقتباس شده و ژیلگام با نمروده که در سفر پیدایش مذکور است منطبق میباشد ، در این داستان گفتگوی انقیاد ایلام نیز میشود و اگرچه بی اعتباری قدمت و کهنگی در آن قصه ها موجود است لیکن شکی نیست در اینکه مأخذ تاریخی داشته و بنابراین کمال اهمیت را دارد .

اولین داستان از حکایات قدیمهٔ مزبوره راجع به خومبابا پادشاه ایلام میباشد که به بابل حمله ور شده ومعابد آنرا خراب کرده و پرستش خداوندان بابلی را مبدل بعبادت خداوند ایلامی نموده در این هنگامه امیدی نماند مگر بر ژیلگام و خادم او که خلقت عجیبی بود و ایابانی نام داشت و این دلاوران برای ملاقات سلطان ایلامی عزیمت کردند و از زنی ساحره معلوم داشتند که دشمن در بیشهٔ متبرکی پنهان است پس ترس را بخود راه نداده پیش رفتند تا بدرختهای سرو آزاد رسیدند و لمحهٔ در مقابل آنها با حال وجدی توقف کردند و ارتفاع و ضخامت آنها را تماشا نمودند و مکانیرا که خومبابا در آنجا عادتاً گردش میکرد وباقدمهای سریع صعودونزول مینمود نیز ملاحظه کردند و دیدند که خیابانها در آنجا ساخته شده وجاده ها با کمال دقت ومراقبت ترتیب داده اند[1] . باری در وقتیکه پادشاه ایلامی میخواست بعزم گردش بیرون رود دلاوران سابق الذکر او را غافل گرفتار کرده کشتند و مظفر و منصور به بلدهٔ محروسه ارخ[2] مراجعت نمودند .

در این داستانچیزیکه محل ملاحظهمیشود اینست که پادشاه ایلام مثل مردمان این دوره تفرجگاه باصفا داشته ودر آن گردش مینموده ، دیگر تعجب ومسرتی کهبرای دلاورن در بیشهٔ متبرکه حاصل شده وبعلاوه معلوم میشود که در آن ازمنه هم مانند ایام قدیمه ایلامیها بجلگه های پست پر نعمت تاختوتاز میکردند .

اسم یك پادشاه دیگر ایلامی که خومباستیر باشد برده شدهلیکن جز اسم چیزی ازاو مذکور نیست .

---

۱ - هوپتمان ، کتاب کتیبهٔ بابلی نمرود صفحه ۲٤ .

۲ . Erech

یکی از سلاطین قدیم ایلام **کودور کو کومل** است که اسمش باقی مانده و او خوشبخت‌تراز **خومبابا** بوده زیرا که بابلیها را شکست داده و بمملکت ایشان تاخته و انجاراتاراج کرده‌است. برای‌این‌وقایع تفاصیلی نقل‌نشده و تاریخ تخمینی آنراهم نمیتوان تعیین نمود لیکن شکی نیست که این داستانهای شیرین حاکی از کشمکش بزرگی‌است که علی‌الظاهر در آنها سلاطین ایلام در مدت چندین قرن حمله ور و متعرض بوده اما بالاخره در مقابل انتظامات عالیهٔ بابل مغلوب ونسبت بآن تابع و منقاد شده اند.
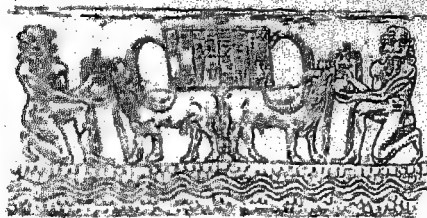
پهلوان (افسانه‌ای) سومری که گاوان را توجه (و از ظرف آب زندگی سیراب) میکنند.
(مهر کاتب سارگن و آن از منت گرفته شده)

فصل پنجم

ایلام، سومر و اکد در طلوع تاریخ

و به یکدیگر گفتند بیائید خشتها بسازیم و آنها را خوب بپزیم و ایشان را آجر
بجای سنگ بود و قیر بجای گچ. «سفر پیدایش باب ۱۱ آیه ۳»

سومریها و سامیها

در فصل سابق مذکور داشتیم که ایلام با همسایگان خود سومر و اکد ارتباط تام داشته است و در این فصل میخواهیم نشو و نمای هرسه دولت را ظاهر ساخته باین وسیله بیانی از تمرکز دولت ایلام و روابط آن با بابل بنمائیم.

امروز معلوم شده که در سومر و اکد دو قوم ساکن بودند که هم از حیث نژاد و زبان و هم از حیث صورت و قیافه بایکدیگر اختلاف داشته اند. سومریها سر و صورت خود را می‌تراشیدند لیکن سامی‌ها ریش و گیسوهای خود را میگذاشتند، لباس آنها هم تفاوت داشته، از سومریها عبارت از ردائی بوده که بر دوش چپ میانداختند و از سامیها قطیفه ای که دور بدن می‌پیچیدند و انتهای آن را روی چپ میانداختند.

یکی از مسائلی که در تحت مباحثه در آمده اینست که آیا ساکنه اولیهٔ بابل سومریان بوده اند یا سامیها ولی امروز میتوان مسئله را حل شده و سومریها را اقدم دانست هرچند احتمال میرود که نژاد ایلامی که ظروف شبیه بظروف اولیهٔ شوش را ساخته بر سومریها سبقت داشته است لیکن آن اندازه که قرائن و علائم دلالت میکنند ظاهراً در اقدم ازمنه که اثری از آن دیده میشود سامیها در شمال کشور سرزمین اکد، در کنارهٔ سومریها سکنی داشته و استقرار ایشان در آن نواحی از مدتی مدید بوده است

داستان اوانس[1]

برسوس[2] کاهن بابلی که چندسال بعد از فوت **اسکندر** کبیر کتابی نوشته وروایات قدیمه را بااهتمام زیاد جمع کرده است که راجع به بحث فوق الذکر کمال اهمیت رادارد. مع التأسف کتاب او تماماً بمانرسیده ولی در آنجا مذکوراست که سکنهٔقدیم بابل مثل بهائم بدون قانون وشریعت میزیستند. در آن هنگام مخلوق عجیبی که نصف بدنش‌ماهی ونصف دیگرش انسان و دارای عقل‌بود و **اوانس**[3] نام داشت از دریا بیرون‌آمده وتحریر خط و علوم وصنایع وشرایع بمردم آموخت. همچنین شخم کردن و بذر افشاندن و دروکردن تعلیم نمود. چون ذوحیاتین بود شبانه در آب ناپدید شد، ازقرار مذکور **اوانس** واخلافش ۶۹۱٬۲۰۰ سال‌مردم بابل را ارشاد کردند و بعداز این مدت طوفان بزرگ واقع شد.

داستان مزبور را فضلابراین میگیرند که قوم عالی تری از طرف دریا به بابل‌وارد شده است وچون بالاخره سامیها غلبه یافته اند چنین استباط میشود که قوم مزبوربوده که از طرف جنوب به بـابل رفته‌اند. لیکن **کینگ** که مطالب این فصل را مخصوصاً از کتاب او اقتباس میکنیم‌براین عقیده است که داستان‌بالافقط دال‌است براینکه قدیمترین مرکز تمدن سومری‌سواحل خلیج‌فارس بوده و گمان او اینست که در دوره های‌اقدم از سامیها نفوذ و تأثیر زیادی در سومر دیده نمیشود و سامیها از شمال غربی آمده‌اند نه از جنوب و امروز همین عقیده محل اعتبار است.

در خصوص سومریان و منشاء آنها قدیمترین آثار تمدن آنها تا در این اواخر عبارت بود از آثار متعلقهٔ به تمدن‌عصرمفرغی. بنا براین چنین تصور میشد که ورودآنها در سواحل فرات ناگهانی بوده و آنها تمدن خود را از جنوب شرقی بحرخزر با خود آوردند چنانکه در آنجا از یك دفینه‌صور و ظروف سفالینی که از سومریان بدست آمده ما درفصل سابق مذکورداشته‌ایم. ولی اکتشافات امریکائیهادرنیپ‌پوراین‌مسئله‌بخصوص

---

۱ - Oonnes ۲ - Berassus

۳ - کلمه اوانس تصور میرودکه محرف «Ea» ربالنوع «Abyss» یعنی گرداب یادریای‌ژرف‌باشد. «مؤلف»

را برای ما روشن ساخته، و الواحی که جدیداً انتشار یافته است دو سلسله سلاطین بما نشان میدهد مقدم بر آن سلاطینی که تا این زمان برما معلوم بوده اند. از این رو ناگزیریم که معلومات سابق خود را دراین باب تعدیل نمائیم. چه امروزه میتوانیم ثابت کنیم که تقریباً در دو هزار سال پیش سومریان دارای اخبار و روایات محکمی بوده‌اند، که از آنها لااقل این مطلب ثابت میشود که بابل در ابتدای تاریخ تحت تصرف آنان بوده است.

ما از مستر **وولی**[1] کمال تشکر را داریم که اطلاعات ما در این موضوع بوسیلهٔ او پیوسته زیاد میشود[2]

زبان سومر

زبان سومریها که اقدم نوشتجاتیکه دردست داریم بدان زبان است از آن نوع السنه است که تصریفات و اشتقاقات در آن بطریق التصاق مواد بیکدیگر واقع میشود و بنابراین با زبان سامی هیچ نسبتی ندارد. عقیدهٔ **کینگ** اینست که «نژاد ایلام ونژاد سومرعلی العموم از حیث زبان بهم نسبت دارند و نه از جهت ترکیب بدن» لیکن میگوید «مادام که عنصر اصوات زبان بدرستی معلوم و محقق نشده هر استدلالی از روی قیاسات علم السنه بشود مسلم بی اعتبار است».

مذهب سومر

بیان حال هرقوم هرقدر مختصر هم باشد بدون ذکری از مذهب ناقص خواهد بود. صفت خاصهٔ معابد سومری آنست که «**زیگورات**[3]» نامیده شده و عبارت است از مکعبات عظیمی که از خشت خشک شدهٔ در آفتاب ساخته‌اند و مکعبات مزبوره را روی هم انباشته و هرچه بالا میرود کوچکتر میشود تا میرسد به عبادتگاه قدس که از همه کوچکتر و در بالای همه واقع است. ترتیب معماری این معابد خیلی متعارفی بوده و جز همان شکل که مذکور شد از هیچ جهت محل توجه مردم نشده و در اذهان بصورت داستان برج بابل باقی مانده چیز دیگری از آن قبیل ملاحظه باشد

1- Mr. Wooly

۲ ـ رجوع شود به مقاله مقدماتی مؤلف . مترجم

3 Ziggurat

ندارد. این معابد را با خشت که در آفتاب خشك شده ساختند و اگر در بنائی عجله میکردند بسرعت خراب میشد و با معابد سنگی و آهکی مصر که عمر چندین طبقه مردم برای ساختن آنها صرف شده طرف مقایسه نیست.

حال باید دید که سومریها از ارباب انواع خود چه تصوری داشتند: مسئلهٔ محل توجه این است که هر چند اکثر خداوندان بزرگ مصدر خیر بودند لیکن جماعتی از ارواح وشیاطین و جن هم داشته اند که بنوع بشر معاند و دائماً محتاج بجلو گیری و اسکات بودند. در مصر رویهمرفته ارباب انواع خیر بودند امادربابل تایك اندازه مطلب بعکس بود و از تصورات زشت بد که راجع بقوای فوقانی داشتند میبایست موجب وحشت وهراس وبدبختی دائمی شده باشد. بیرحم ترین جمیع ارباب انواع درجهٔ دوم بادجنوب غربی بود که برانسان وحیوان هردو میزد واشجار وخرمنها ومراتع را ازجهت غضبی که نسبت بموجودات ذی حیات داشت تخریب میکرد. برای مدافعهٔ با این موجودات هولناك جمعیتی از ارواح و فرشتگان خوش منظرنیز فرض کرده بودند و مجسمه‌های عظیم ازآن فرشتگان درمدخل عمارات میگذاشتند که آنهارا ازشر شیاطین محفوظ بدارند واین کیفیت یکی از خصایص صنعتی معماری و حجاری بابلی‌است. ذکر وبیانیکه **حزقیل** بالاختصاص در تورات وصف آنها را نموده اخلاف مستقیم همان مجسمه ها میباشند[1].

رب‌النوعهای بابل در نظر آن طایفه مثل مردها بودند با همان بیرحمی و خشونت و جسارت چنانکه ربة النوعها عیناً زنانی بودند باشأن و شوکت و هریك از آنها شهری داشتند که مقر فرمانفرمائی ایشان بوده ویك نفرپاتسی[2] یعنی رئیسی داشته کاهن مانند که بعنوان نماینده وترجمان ارادهٔ آن رب‌النوع حکومت مینموده است و سایر ارباب انواع هرقدرهم بزرگ بودند درآن شهر فقط معاون وتابع آن رب‌النوع مخصوص محسوب میشدند چنانکه در بلاد دیگر این رب النوع نسبت برب النوع اصلی آنجا تابع و تحت‌الشعاع بود معذلك انو یعنی آسمان و ایا یعنی گرداب و بل یعنی زمین در دوره های متأخر

---

۱ ـ کتاب حزقیل نبی باب اول از آیه چهارم. « مؤلف »

۲ - Patesi

سه رب النوع بودند که مطلقاً برسایرین برتری وامتیاز داشتند.

از عالم اخروی تصور حزن انگیزی‌داشتند‌چه گمان میکردند که درآنجا شخص اگر یکی خوشبختانه محکوم به عذاب وشکنجهٔ مؤبد نشد مبتلابگرسنگی و تنگ دستی است وبنابراین هرکس دعامیکرد که در زمان‌حیات‌سلامت مزاج و ثروت واولاد بسیار داشته باشد و این نعمتها را در ازای عبادت‌رب النوع خاص آنمکان‌تقاضا میکرد، لیکن آن رب‌النوع اگر پرستندگانش در عبادت او قصوری میورزیدند آنهارا گرفتار امراض و بلیات گوناگون میساخت. گاهی که مراسم دفن یکنفر سومری را اداره مینمود هفت ظرف شراب و چهار صدوبیست قرص نان ویکصدو بیست کیل گندم ویك‌دست‌لباس ویك بز ویك تختخواب ویك نشیمن مطالبه میکرد.

در معابد خزانه‌ها وانبارها و مخزنها و زاغه ها برای دواب ومواشی داشتند ودر حقیقت ترتیبات را چنان داده بودند که گوئی رب‌النوع سلطانی از سلاطین روی‌زمین است ملازمین وخدام کثیر باید داشته باشد.

گذشته از اینکه علماً میدانیم که سومریها بسیار کشیش پرست بودند شدت و کثرت بندگی‌ایشان‌نسبت بآنان ازاینجا ظاهر میشود که رب‌النوعها از ملاکین بزرگ و بازرگانان‌معتبرنیزبوده وخدمهٔ ایشان مباشر املاك وتجارت آنهابودند وبنابراین میتوان فرض‌کرد که این امور انحصار بکهنه داشته است.

تأسیسات قدیمهٔ سومریان

خانه‌های سکنهٔ بابل ظاهراً در ابتدا از نی ساخته میشد که آن هنوز از مواد مهمهٔ آنکشور است. بعد تدریجاً خانه های مزبور بکلبه های گلی یا خشتی که در آفتاب خشك میکردند مبدل گردید. بزرگترین دوست و همچنین اعدا عدو سومریان قدیم رودخانه بود که منازل خود را در سواحل پست آن بنا مینمودند، چه آن رودخانه که از جهت آب فراوان ضروریات و حوائج آنهارا رفع مینمود در اوقات طغیان وازدیاد آب هم اسباب وحشت و مخاطره بوده‌است. در این اواخر قدیمترین روایت راجعهٔ بطوفان نوح مکشوف و از احوال آبادیهای قدیم سومریان استنباطاتی شده‌است و سطح معرفت ما باحوال آن

ازمنهٔ قدیمه زیاد گردیده است. عبارت آن روایت بزبان سومری است و اگرچه لوحه‌ای که برروی آن نوشته شده زیاده از دو هزار سال پیش از میلاد قدمت ندارد لیکن اصل داستان راجع باوایل طلوع عهدتاریخ است. شخص مهم در این داستان **ذیوسدو**[1] نام دارد و او یکنفر سلطان روحانی و یا از رؤسای یکی از آبادیهای سومری بوده و قدس و تقوای او باندازه‌ای بود که خداوند او **انکی** ویرا از وقوع طوفان مطلع ساخت و او کشتی ترتیب داده و جانوران خود را در آن جا داد. کشتی نامبرده که شاید همان «قفه» یا نوعی از قایق (مدور ماهی گیری بوده که از چرم یا شمع پوشیده شده و دور آن پوشال است) باری چون بنای باران شد با آنکه هفت روز وهفت شب بارید او و همراهانش بواسطه کشتی نجات یافتند و کشتی برروی آب میرفت و بالاخره طوفان خاتمه یافت وخورشید ظاهر شد وچون بر کشتی تابید کاهن **انکی** یك گاوویك گوسفند قربانی کرد و در آخر ایندastan می بینیم که کاهن کهن؛ **انلیل** را که رب النوع بزرگ کشور او بود پرستش میکند که اکنون خشمش بر علیه مردم تخفیف یافته و **انلیل** هم این کاهن را حیوة جاوید میبخشد و روحی باو عطا میکند که مانند روح خداوندان باقی میباشد[2]. **ذیوسدو** کاهن نامبرده همان شخصی است که مردم بابل **اوت نپشتیم** وعبریان **نوح** خوانده اند و در این داستان نسخه اصلی ظاهر میشود که شخص مهمی که در موقع طوفان محل عنایت خداوند واقع شده سلطانی روحانی بوده که بریکی از

---

۱ - Ziudsuddu

۲ - رجوع کنید بمقالهٔ **ارنوپوبیل** در مجلهٔ موزه (دانشگاه پن‌سیلوانیا مجلد ٤ شمارهٔ ۲ ژون ۱۹۱۳) صفحه ٤۱ و مقالهٔ متون تاریخی و متون تاریخی ودستوری انتشارات موزهٔ دانشگاه پن‌سیلوانیا شعبهٔ بابلی، مجلد ٤ شمارهٔ ۱، ومجلد ٥) فیلادلفی ۱۹۱٤ و کتاب ل. و. **کینگ** عنوان «افسانه‌های بابل ومصر» (سخن رانیهای **سکویچ** درسال ۱۹۱٦). قطعه دیگری درباب‌افسانهٔ موهوم طوفان‌را پروفسور **لانگدن** از روی کتیبه‌های نیپ‌پور کشف کرده، رجوع کنید بهمان کتاب **کینگ** صفحه ۱۲٥. نیز رجوع کنید بکتاب **لانگدن** بنام «منظومهٔ سومری در باب بهشت» چاپ پاریس ۱۹۱۹. در این افسانه آنچه آمده مطابق بامطالبی‌است که در افسانه های توراة در باب هبوط آدم وارد شده است. «مؤلف»

آبادیهای قدیم سومر فرمانروائی داشته است.

علی الظاهر از قدیم الایام مرکز هریك از آبادیهای کوچك آنزمان پرستشگاه خداوند محل بوده است و بمرور زمان دهکده های محقر مبدل بشهرهائی شده که هریك دولتی مرتب ومنظم محسوب ومنازعات دائمی آنها منتهی به تفوق وسلطهٔ موقت فاتح میشده است. در اینجا قوه وقدرت روحانیون خیلی زیاد وجالب توجه است، چه پاتسی اقدام بجنگ را بامر خداوند شهر میکند و باراده او مظفر و منصور میگردد و در عهد نامهٔ صلح هم همینطور قید وتصریح میشود، بعبارت اخری پاتسی ها مردمانی هستند که فقط کارگذاران خداوندان میباشند و قرائنی در دست هست براینکه ترتیب فوق الذکر به بابل وایلام راجع است و اما شوش وانشان بلاد دولت های قدیم و معاصر ونظیر لگش، ارخ، اور و لارسا بودند و ضمناً از روی قیاس میتوان گفت که طوایف کوهستانی خیلی کمتر از سکنهٔ جلگه درتمدن پیشرفته بودند.

ان ناتوم پادشاه لگش ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد

مهمترین شخصیکه درمیان سلاطین قدیم سومر و آنها که تاریخشان معلوم شده بنظر میرسد ان ناتوم نام دارد که بر حسب میراث اجدادی رتبهٔ پاتسی لگش را داشته وبواسطهٔ غلبهٔ بر شهر دولت مجاور خود که اوما[1] خوانده میشد قدرت و شهرت یافته است.

مطالعهٔ تفصیل لشگر کشیهای او و نتایج آنها خیلی قابل توجه میباشد و مراتب مذکور، درستون سنگی که بیادگار فتوحات او برپا شده وموسوم بهستون کرکسان میباشد مسطور و قریب چهل وهشت مائه قبل ازاین نوشته شده وشرح استیلای آن پادشاه را برکلیهٔ سومر مضبوط ساخته است. تصاویریکه بر آن ستون منقوش است ظاهر میسازد که سومریان یکدسته نیزه دار محکم بودند و جماعت حامل سپر آنهارا محفظت میکردند و باین ترتیب حمله ویورش میکردند. تصویر خود پادشاه جهانگشا نیز ساخته شده که درارابه نشسته وآنرا جمازان میکشند، چه در آن زمان دربابل اسب معلوم نبوده است. آداب دفن مردگان نیز نقش شده و دیده میشود که جنازه ها را بطور طبقات افقی روی هم میگذاشتند وتلی از آن میساختند.

---

1 - Umma

ان ناتوم در اعمال مملکت داری وتوسعهٔ منابع ثروت کشور خود نیز کوتاهی نداشته نهرهای عدیده حفر کرده و ظاهراً اینکار هارا در سنوات وسالهای اخیر سلطنت
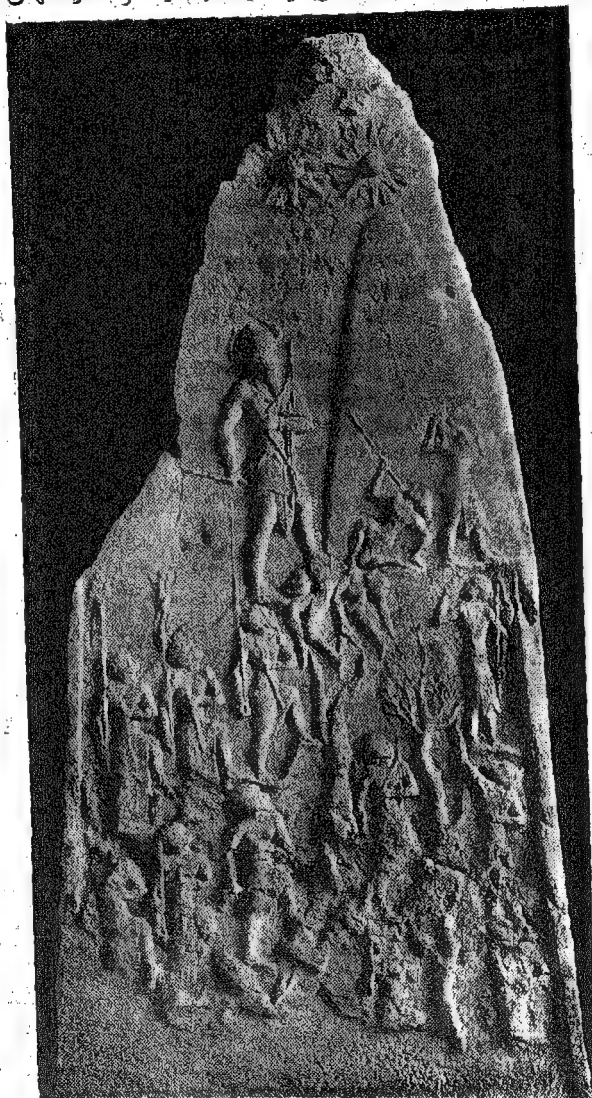
۸ ـ سنگ یك پارچهٔ منقوش نرامسین
پادشاه فاتح چنانکه ملاحظه میشود نیزه‌اش را پائین میآورد و آن علامت قبولی تسلیم دشمنان عاجز ومنکوب است که چشمهاشان را بطرف او دوخته‌اند.

خویش که بقول خود او قدرتش بثمر رسیده بود انجام داده است .

فتوحات ان نا توم بر ایلامیها

چنین بنظر میآید که درزمان سلطنت ان ناتوم فلاحان و کشاورزان سومر و اکد ایلامیهارا دشمن طبیعی خود میدانستند و در واقع حکمران آنها هیچوقت ازحملات آن کوهستانیهای دلیر مأمون نبودند و این عقیده از اینعبارت استنباط میشود که ان ناتوم در حق ایلام میگوید « کوهستانی که وحشت میآورد » معهذا آن پادشاه کافی بردشمن دیرین خود نیز غلبه نموده و این کیفیت را باین عبارت ادا کرده است « سر ایلام بدست ان ناتوم شکست و ایلام بخاك خود رانده شد » منشأ این استعاره و کنایه دبوس بوده که در آن زمان از حربه های خاص و طرف توجه بشمار میرفته است و در جای دیگر نیز ان ناتوم اشاره بشکست فاحش دشمن نموده میگوید « تل‌هائی از مردگان روی هم ساختم » لیکن باید دانست که تمامی این فتوحات فقط جلوگیری و دفع حمله ولشگر کشی ایلامیها بوده وبرحسب ظاهر دشمنرا در خاك خود او تعاقب ننموده ، بعبارت اخری شیوهٔ سومریان تدافع بوده و تعرض نمیکرده اند .

قدیمترین نامه و ایلام

قدیمترین نمونهٔ نامه ای که بدست است در بابل یافت شده و راجع به ایلام میباشدوظاهراً متعلق بسلطنت ان ناتوم ثانی است که از سلاطین آخری لگش بوده است ، نویسندهٔ نامه کاهن بزرگ ربة النوع مسماة به لین مار میباشد و بمخاطب خود اطلاع میدهد که دستهٔ از ایلامیها بخاك لگش تاخت آوردند ومن ایشانرا مغلوب ساخته تلفات سنگین بر آنها وارد آوردم و تاریخ این نوشته باید در حدود ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد باشد .

ایلام و سلسلهٔ کیش از ۲۹۰۰ تا ۲۸۰۰ قبل از میلاد

همینکه لگش انحطاط یافت سلسلهٔ سامی کیش در اکد طلوع نمود . منشتو که یکی ازسلاطین جنگجوی آن سلسله است بطرف انشان لشگر کشیده پیشرفت خودرا نقل میکند ومیگوید « نه تنها مردم آنمحل منقاد و مجبور بادای خراج گردیدند بلکه سلاطین اسیر انشان به آئین فتح و پیروزی من زینت بخشید » .

نیز بروی ظرفی که در نیپ‌پور یافت شده کتیبه‌ای خوانده شده‌است که‌معلوم میسازد که آنظرف از غنایم ایلام میباشد وسلطان جنگجوی دیگری به **اوروموش** وقتیکه ایلامرا فتح کرده اهدا نموده است.

از این معلوم میشود که بلاد زراعتی سومربالاخره باینمقام رسیدند که شیوهٔتهور اختیار نموده وبجلوگیری ازتاخت وتازهای ایلام قناعت نکرده تسخیروانقیاد آنکشوررا منظور نظر خود قرار دهند.

دولت اکد
۲۸۰۰
قبل از میلاد

اکنون به اکد یا اگد میپردازیم که‌قریب دومائه بعدازمرگ **ان‌ناآوم** نه‌فقط یك‌دولت مهمی‌بوده بلکه تمام دول آن ناحیه‌را جمع کرده یك دولت معظم واحدتشکیل‌داده درتحت یك‌سلسله سلاطین سامی در آورده بود. برای انجام چنین کار بزرگ البته مردی بزرگ لازم است، آنمرد بزرگ ظهور کرد و **سارگن** نام داشت که بطور فخر و مباهات میگوید «مفاخرم را روی‌دنیا ریختم» در زمین مغرب (یعنی سوریه) ودریای شرق (یعنی خلیج فارس) حدود دولت آن سلطان را معین مینمود و روایتی هم هست راجع باینکه جزیرهٔ دیلمون در خلیج فارس‌را مسخر نمود و میدانیم که نه تنها ایلام را گرفت بلکه چندین ناحیه از نواحی شمالی زاگرس را نیز گشوده است.

سارگن در عملیات وهنرهای صلح وسلام نیز متمایز بوده است چنانچه قوانین قدیمه و نوشتجات مذهبی و اعمال مجربه راجمع آوری نموده بزبان سامی ترجمه کرده است و تمام آن نوشتجات را در معبد ارخ امانت گذاشتند و هزار و پانصد سال بعد بحکم پادشاه آسوری موسوم به **آسوربانیپال** آنهـا را استنساخ نمودند و بهمت دانشمندان این سلطان گنجینهٔ گران بهائی ازدانش و فرهنگ برای استفادهٔ نوع بشر محفوظ مانده است. علاوه براین **سارگن** اولین پادشاهی است که در سراسر کشور خود ترتیب صحیحی برای ارتباط و طرق آمد وشد قرار داده و همین امر بتنهائی دلالت بر بزرگی او مینماید.

لشکرکشی سارگن به ایلام

سارگن محاربات خود را با ایلام ذکر کرده‌است و مهمترین آنها آنست که جنگجوی بزرگ یك‌اندازه از فتوحات خود را بواسطهٔ ویران کردن کشور و معدوم ساختن محصولات و غلات بدست‌آورده لیکن دلیلی در دست نیست بر اینکه در زمان سارگن یا نرامسین، که او نیز با ایلام جنگ کرده است، دولت اکد آنکشور را برقلمروی خود ضمیمه والحاق کرده باشد، اگرچه ممکن است در دوره‌های مختلف خراج از آنها گرفته باشند. از طرف دیگر بطوریکه از کتیبه های تاریخی که جدیداً انتشاریافته و ما در فوق بآن اشاره کردیم چنین برمیآید که آوان در عهد سلسلهٔ اکد یکی از مهمترین شهرهای ایلام قلمداد شده و از این امر چنین معلوم میشود که آنکشور زمانی هم تحت حکمرانی ایلام بوده است.

تخته سنگ نرامسین

یکی از مهمترین و بهترین غنایم هیئت اکتشافیهٔ دمرگان ستون سنگی نرامسین است که سابقاً راجع بمسئله سیاهان ذکری از آن کرده‌ایم و آن ستون بیادگار فتح لولوبی که ناحیه ای است در زاگرس بین بغداد و کرمانشاهان حالیه برپا شده و صورت شاه را ظاهر میسازد با متحدین او که در کوهستان بر دشمن غلبه یافته‌اند.

از این گذشته در همان ناحیه در درهٔ حلوان حجاریهای مهمه ایست که تصویر یکی از سلاطین قدیم سامی را موسوم به انوبانینی[1] و همچنین تصویر ربة النوع او را که نین‌نی یا ایشتر[2] نام داشته ظاهر میسازد و فتوحات این دو پادشاه جنگی یقیناً برای این منظور بوده است که ارتباط بین ایلام و دولت بابل را زیاد کند چنانچه در بعضی الواح ذکری از آن میشود، اگر چه در الواح مذکور عنوان ایلام خراج گذاری است نه داد وستد وبازرگانی لیکن یقیناً بهمین وسایل بازرگانی ومعاملات هم توسعه می یافته است. باری از نظر تاریخ بابل دورهٔ سلسلهٔ اکد هم از حیث تمدن وهم از جهت صنایع و فنون درخشان ترین دوره های سومر و اکد در تاریخ باستانی آنها محسوب میشود،

---

1 - Anu - banini

۲ - « سومر و اکد » صفحهٔ ۲۵۰ و نیز رجوع شود به هیئت علمی دمرگان در ایران، جلد ۱ صفحهٔ ۱۹۱ (مؤلف)

چه از مجموعهٔ دولت های کوچك وپرا کنده یك دولت بزرگ تشکیل شده و اگر مدت مدیدی دوام نکرده لیکن خاطرات آن البته سالهای دراز محرك ومهیج غیرت وهمت بابلیها بود که بعدها دولتهای بزرگتر ومقتدرتررا نیز در تحت قدرت خود در آوردند.

دولت گوتی

اواخر سلسلهٔ اکد امروز مثل سابق محفوف بظلمت و تاریکی نیست. بیشك اسامی هفت پادشاه آخری آن بدست آمده است، اگرچه کارهای ایشان یادولت بابل وایلام که در تحت استیلای آنان بودند بدرستی معلوم نیست، ماامروز میدانیم که بعداز سلسلهٔ اکد سلسلهٔ دیگری روی کارآمده اندکه پایتختشان درجنوب یعنی ارخ بوده و چندان دوامی نداشته است؛ لیکن مهمترین امریکه اخیراً مکشوف گردیده اینست که در اواخر دورهٔ سلسلهٔ سلاطین ارخ تمام آن کشور کاملا در تحت استیلای دولت سامی گوتی که در مشرق زاب صغیر واقع بوده در آمده است و حملات گوتی منتهی بانقیاد تمام جنوب وشمال بابل گردیده و تقریباً شکی نیست در اینکه ایلام تبعیت آن سلاطین مقتدر را که از دیرگاهی در نواحی کوهستانی حدود غربی آندیار استقرار یافته بودند قبول کرد. استیلای سلاطین سامی گوتی را شجاعت **اتوخگال** پادشاه ارخ خاتمه داد، چه از بعد از استمداد از ارباب انواع بابل و زیارت پرستشگا های آنها در ضمن مسافرت خود **تیریکان** پادشاه گوتی را مغلوب واسیر نموده و پیشرفت این پادشاه اول نهضت مخالفانهٔ سومری است که در زمان سلسلهٔ سوم اور بحد اعلای خود رسید.

گودآ، پاتسی لگش، ۲۵۰۰ قبل از میلاد

چون چندی میگذرد باز می بینیم شهر لگش در تحت پادشاه مقتدری موسوم به **گودآ** اعتبار و اقتدار یافته وسلطنت پادشاه نامبرده درخشنده ترین دورهٔ تاریخ آن شهرستان قدیم میباشد، اگرچه **گودآ** آنشان را مسخر نموده معهذا بجهانگیری معروف نیست بلکه شهرت و اعتبار او بواسطه عدالت پروری وحمایت وتقویت از ضعفاء و فقراست، در دوره وزمانیکه این صفات تقریباً معدوم بوده است. آثار وابنیهٔ **گودآ** نیز اسباب بقای او شده و مصالح آن ابنیه را از سوریه و عربستان وایلام آورده و از ایلام مخصوصاً الوار حمل میکرده است

ونیز مذکور میدارد که برای شرکت کردن در بنای معبد نین ژیرسو[1] رب‌النوع لگش که اثر مهم آن پادشاه است ایلامیها از ایلام و شوشیها از شوش میشتافتند.

طلوع سلسلهٔ سوم اور

چون در دامنهٔ تاریخ نزول میکنیم بدوره‌ای میرسیم که دولت اور تقریباً در سنه ۲۴۵۰ پیش از میلاد سلطه و تفوق سومر را که را پیدا نموده و حال آنکه قبل از این دول آن ناحیه بحال تفرقه و انحلال میزیستند. این تجدید اتحاد و شوکت بمباشرت سومریان واقع شده چه می‌بینیم بعد از آنکه دورهٔ سارگن و نرامسین خطوط سامی معمول شده بود در این دوره باز زبان سومری بکار است. در زمان دُنگی که دومین پادشاه این سلسله است استعمال کمان که تا آنزمان مخصوص سامی‌ها بوده بین سومریها نیز معمول شده[2] واحتمال میرود که بدینوسیله آن پادشاه استیلای خود را بر ایلام و لولوبی و سایر ممالک شرقی دجله بسط داده باشد، لیکن این فتوحات با اشکال وزحمت زیاد حفظ شد و پادشاه مذکور برای نگاهداری آنها مجبور بود متصل لشگر کشی نماید، چنانکه نه مرتبه به سیمور[3] و لولوبی تاخت وتاز نموده است.

ادارهٔ ایلام بتوسط دُنگی

در اینموقع ایلام برای اولین بار تحت ادارهٔ دائمی سومر در آمد، در تلو که محل لگش میباشد الواحی یافت شده است که شامل احکامی است راجع بدادن خواربار و علف و معتبر بسرکردهائیکه از آن شهر عبور میکنند و از اور بمحل مأموریت خود که در ایلام است میروند و در آن الواح صورت لوازم و مایحتاجیکه برای گماشتگان دُنگی در هنگام توقفشان در لگش و مسافرتشان به ایلام لازم است فهرست داده شده است و مأموریت عمدهٔ گماشتگان نامبرده این بود که برای ابنیهٔ عظیمهٔ پادشاه کارگر بگیرند و مصالح حمل کنند یا نظارت برخواربار وسایر لوازم نمایند واز عدهٔ الواحیکه مذکور شده ظاهر میشود که قدرت دُنگی در ایلام منحصر بچند شهرستان نبوده بلکه بر تمام مملکت استیلا داشته است.

---

1 - Ningirsu

۲ - و آن امروز معلوم شده که غلط است رجوع شود به مقالهٔ مقدماتی کتاب ... مؤلف

۳ - Simuru

احتمال کلی میرود که شوش حاکم‌نشین آن ناحیه بوده و **دنگی** معبد **شوشیناك** را که رب‌النوع ملی آنکشور بوده ساخته و مرمت کرده است.

راجع باستیلای آن پادشاه سومری برایلام مطلب مهم اینست که یکی ازقطعات ایلام را دختر پادشاه سومری اداره مینموده والواح سابق‌الذکر اسامی چندین تن از پاتسی‌های ایلام را بدست میدهد که هیچکدام از اهل بلد نیستند و همین امر معلوم میسازد که چرا متصل اهل محل در طغیان وعصیان بودند و ممکن است که همین مسئله درپیشرفت‌وترقی‌ایلام‌بسوی‌ملیت‌واستقلال و انحطاط سلسلهٔ اور دخالتی‌بسزا داشته‌باشد.

زوال سلسلهٔ سوم اور بواسطهٔ ایلام

انقراض سلسلهٔ سلاطین اور بواسطه حمله از طرف ایلامیها واقع شد و آنهاآخرین پادشاه آن‌سلسله را اسیر کرده به انشان بردند. تفصیل اینواقعه بدرستی معلوم نیست لیکن میتوان فرض کرد که چون براحوال سلسله ضعف طاری شد ایلام ازقیدتبعیت رهائی یافته و بالاخره پنجه برروی تعدی کاران زد.

تاراج ارخ بتوسط کودورنان‌خوندی در حدود ۲۲۸۰ قبل از میلاد

با سقوط اور شهرستان ارخ نیز بتوسط یکنفر پادشاه ایلامی بتاراج رفت و اطلاع براینواقعه از راهی رسیده که واقعاً قابل ملاحظه‌است. وقتیکه **آسور بانیپال** درحدود ۶۴۵ قبل‌ازمیلاد شوش را گرفت مجسمهٔ ربة‌النوع **نانا** را که **کودورنان‌خوندی** هزاروششصد وسی‌وپنجسال قبل بغنیمت برده بود دوباره به‌ارخ برگردانیده بجای خود گذاشت وشرح واقعه را ثبت نمود. این داستان تاریخی شگفت آمیز محل اعتماد میتواند باشد و تاریخ‌جنگ را تخمیناً درسنه ۲۲۸۰ قبل‌از میلاد تعیین میکند وچنانکه **کینگ** تذکرمیدهد غارت شهر ارخ البته در موقعی واقع نشده که سلسلهٔ اور ایلامرا متصرف بودند وبنابراین عقیدهٔ او اینست که وقوع واقعهٔ نامبرده محتمل نیست مگر در وقتیکه ایلامیها بنای تاخت وتاز را گذاشته و سلسلهٔ اوررا منقرض ساخته اند.

سلسلهٔ لی‌سین
۲۱۱۵-۲۳۳۹
قبل ازمیلاد تقریباً

درباب سلسلهٔ لی‌سین اطلاعات زیادی در دست نیست و همینقدر میدانیم که بعد از زوال سلسلهٔ اور مدت دویست و بیست و پنج سال سلطنت کردند[1] و اطلاع مختصری که داریم از فهرست سلسلهٔ نیپ پور است که اسامی شانزده تن از سلاطین را ذکر میکند و در این دوره برحسب ظاهر غالباً دولت آن سلاطین مشتمل بر سومر و اکد بوده واحتمال میرود که یك چند ایلامرا هم داشته اند، اگرچه دیده میشود که ریمسین پادشاه ایلامی لارسا، نیسین را در سال ۲۱۱۵ قبل ازمیلاد درهفدهمین سال سلطنتش منقرض ساخت وسومریها که بدینسان سیادت خود را از دست دادند دیگر نتوانستند آنرا تجدید نمایند.

تأثیر تمدن سومری

سلسلهٔ نیسین هم منقرض شد و نسبت باوضاع قدیم ورق برگشت. نژاد سومری مقهور گردید و ازحیث عامل سیاسی واعتباراتیکه از این نظر داشتند زود افتادند پس مناسب است که دراینموقع توقفی کرده قبل‌ازآنکه بشرح وقایع و سوانحی شبیه به درام در تاریخ اقوام قدیم ایلام و بابل بپردازیم نظری بر کلیه احوال بیندازیم.

تمام مللی که آمده ورفته‌اند بایدبتوسط اعمالشان درپیشگاه تاریخ بمعرض امتحان در آیند. قوم سومر دربرابر این اختبار ترس وسرافکندگی ندارد. از اعمال مهمهٔاین قوم بزرگ که در طی قرون کثیره‌باقی مانده‌است و بمیراث بنوع‌بشر رسیده یکی‌اختراع خط میخی‌است که از فتوحات بزرگ عقلانی دنیای قدیم است و دیگر قوانین و احکامی است که قانون معروف حمورابی مبنی برآنست‌ومنت آنقوم‌بربنی نوع انسان منحصرباین دو امرنیست. مبادی صنعت وعلم کلیتاً به‌تمدن آنها منتهی میگردد وهرچه حجابهائیکه از منهٔ قدیمه‌را مستور داشته از پیش چشم مابرداشته میشود بهتر احساس میکنیم که معلومات طبی ونجومی وصنعتی یونانیها تاچه اندازه مأخوذ از این اقلیم قدیم است.

[1] ـ سلسلهٔ مزبور عبارت ازسامیهائی هستند که سومریهارا ابتدا برخلاف ایلام شورانده وخود برمملکت آنها حکمرانی نمودند. «مؤلف»

یکی از میراثهای سومر ساعت است که همه روزدربغل داریم وصفحهٔ آن نمایندهٔ ساعات دوازده‌گانه باتقسیمات آن به شصت دقیقه و شصت ثانیه‌است که سومریان وضع کرده‌اند. فی‌الحقیقه بسیار دل انگیزاست که کسی‌چون با باستان شناسان همقدم میشود ودر گذشتهٔ سومر غور کامل میکند، می بیند که درالف چهارم بیش از میلاد هیئت های اجتماعیهٔ مرتبی بوده وتمدنی داشته‌اند که حتی در همان زمان کهن بوده است. بنابراین هیچکس نمیتواند در مقابل این مجاهدینی که بواسطه مجاهدات خستگی ناپذیر وشرح وبیان روشن ایشان مامردم مائه بیستم به چنین معلومات و اطلاعات نفیسهٔ اساسی نائل میشویم سر تعظیم وتقدیر خم ننموده واین خدمات آنهارا بی‌اختیار ستایش ننماید.

نوشته انزانی متعلق به شیلخاکین‌شوشیناك
روی یك ظرف لعابی
ازکتاب‌ملاحظات دمرگان گرفته شده است

فصل ششم

ایلام و بابل

من شیلخاکین شوشیناك فرزند شوتروك ناخونتا یکنفر قائد دلاور و شجاع برای سعادت و برکت حیات خود و حیات ناخونتااوتو همسرعزیزم وحیات خانواده‌مان،

طلوع بابل

استیلای نژاد سامی برسومری ها عاقبت به ترقی بابل مسجل گردید. علت پیشرفت و پیروزی سامی ها در محاربات طولانی نژادی شاید از قرب و جوارشان به عربستان مهدپرورش‌نژاد سامی، هجوم عشائربیباك و جنگجوی زیاد بوده که متصل بدین قصد بیرون میآمدند که این نقطهٔ حاصلخیز و شاداب را تصرف نموده مسکن خود قرار دهند.

شکی نیست که عربستان مانند امروز خشك و بیحاصل نبوده که جمعیت زیاد تواند در آن زندگی کند. ولی ممکن است همان اوقات خشکی باعث این جنگ ها و تهاجمات قبایلی شده باشد ویا شهرنشین ها بواسطهٔ جدال و قتال یا عارضهٔ طاعون‌ناتوان شده ویابطوریکه ظن غالب است قوت وصلابت این قبایل باعث آن شده باشد. بهرحال ترقی بابل یکی ازبرجسته‌ترین‌عصرتاریخی را تشکیل میدهد. شهرستان نامبرده به تدریج مرکز یك چنین شکوه وجلالی گردید که آوازهٔ قدرت و عظمت و جلال آن تمام دنیای قدیم را پر کرد.

نظری به‌ماقبل

پیش‌از آنکه روابط ایلام را باسلسله‌های سلاطین قدیم بابل در تحت نظر بگیریم خوب است نظری به ماقبل انداخته اجمالاً احاطه‌ای به احوال داخلی ایلام پیدا کنیم، میتوان تصدیق کرد که رویهمرفته ایلام از همسایگان غربی خود عقب تر واز حیث تمدن به آن درجه کمال نرسیده و کوهستانی بودن خاك این نظر را تقویت میکند. چه این مسئله باعث صعوبت ارتباط و رفت و آمد میشود و از وسعت اراضی حاصلخیز هم میکاهد، اطلاعات قلیلی هم که در دست داریم مؤید صحت این نظریات است. بطوریکه معلوم میشود ایلامیان منظورشان از مساعی واقدامات جهانگیری‌و مملکت ستانی نبوده بلکه فقط درخیال تاخت وتاز وغارت و چپاول بوده اند و قبل از آنکه استیلای خارجی باعث اتحاد و اتصال قبایل مختلفهٔ متفرقه شود بنظر نمیآید که تمام ایلام در تحت اطاعت حکمران واحد در آمده باشد ونیز یقین حاصل نیست براینکه چون بلاد جلگه زیر رقبهٔ سلاطین بابل رفت نواحی کوهستان هم مطیع آن شده باشند. مسیو **دُمرگان** را عقیده اینست که ایلامیهای کوهستان هیچوقت استقلال خود را از دست نداده اند، در هر صورت طول مدتی که تحت نظراست‌بقدری زیاداست که طوایف‌وحشی‌توانسته‌اندبا سکنهٔ جلگه متحدگردیده ملتی تشکیل دهند که رویهمرفته‌برای بابل و بعدها برای آشور حریف‌قابلی‌بشمار میرفت.

اِشکال مربوط ساختن سلسله‌های قدیم‌ایلامی با سلسله های سومر

یکی از بزرگترین مشکلات در مربوط ساختن سلسله های قدیم ایلام با سلسله های بابلی ها فقدان‌نقطهٔ ثابتی‌است که برای‌مطابقهٔ تاریخ هردو کشور مشترك باشد. بعضی از خطوطیکه **دُمرگان** بدست آورده سلاطین‌متوالی‌چندی نشان میدهدکه معابدشوش‌را ساخته ومرمت کرده اند، لیکن تا اواخر سلسلهٔ اول بابل تاریخ هیچیك از سلاطین مزبور را نمیتوان تشخیص کرد، بنابراین تا وقتیکه اطلاع صحیح بدست آید فقط باید بفهرست اسامی قناعت کرد، هرچند برحسب تقدم وتأخر مرتب‌است لیکن تاموقع‌ومقام تاریخی آنها نسبت بتاریخ بابلی ها مشخص نشده چندان مورد استفاده نیست.

از سلسله های قدیمهٔ مزبور سلسلهٔ **باشا شو شیناك** که سابقاً مذکور داشتیم
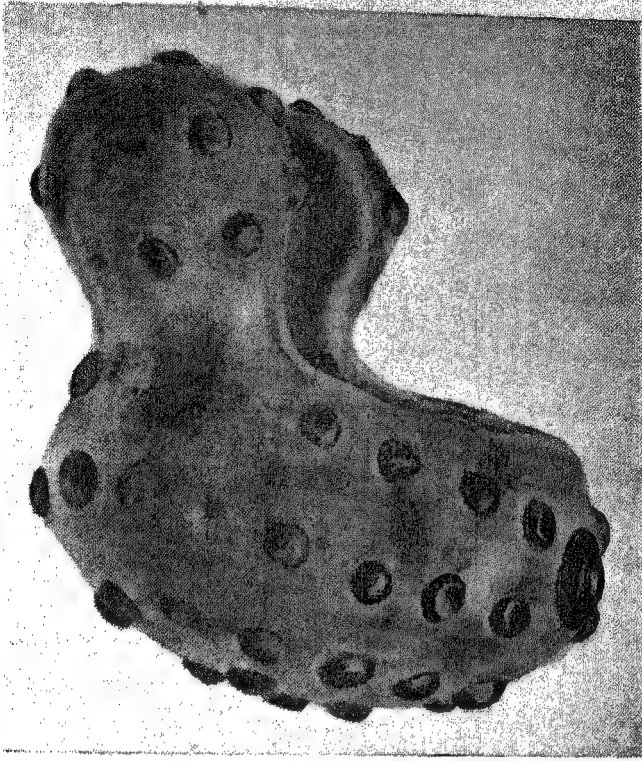
۹ـ پوشاك بزرگ سر که ازسفال لعاب دار (برای زینت پیکر) ساخته شده
متعلق بدورهٔ ایلامی است

و زبان نژاد سامیرا در یاد داشت های مذهب خود بکار برده‌است بنظر میآید که قبل از سلسلهٔ اور بوده در صورتیکه سلسلهٔ خوتران تپتی گمان میرود متأخر باشد وچون اعضاء این خانواده پاتسی‌شوش نامیده‌شدند ممکن است که آنها در طی مدت‌فرمانروائی اور تبعهٔ بابلی‌ها بوده باشند ، سلسلهٔ متأخر دیگرهم مذکور شده لیکن موقع تاریخی ایشان معین نگردیده است .

یك مقارنهٔ تاریخی حتمی بین ایلام و بابلی ها

فقط مسئله ای که از حقیقت آن میتوان مطمئن شد اینست که یکنفر کوکانشر نام تحت‌امی‌زدوگا آخرین سلطان ولی از سلسلهٔ اولی بابل درشوش حکومت میکرده است اما گمان میرود که‌آن

پادشاهان شوش که سوکل[1] خوانده شده اند چه مقدم و چه مؤخر، شاهنشاهی سلطان بابل را قبول داشته اند و محتمل است که این استیلا و نفوذ مستحکم نبوده جنگها و تاخت وتازهای محلی آنرا شدید و خفیف نموده باشد، چنانکه امروز هم در بسیاری از نقاط آسیا این ترتیب دیده میشود جاریست. یکی از کتیبه های متعلق بسلطان دیر[2] که مینویسد « سرهای مردم انشان و ایلامرا شکستم » حکایت از همین احوال مینماید و ظاهراً پادشاه مزبور در دورهٔ سلسلهٔ نیسین بوده است.

غلبهٔ ایلام و نتایج آن

بیفایده نیست که برطبق رأی و عقیدهٔ دُمرگان نتایج غلبهٔ ایلامرا که یقیناً باشدت بلکه یکنوع سبعیت بوده ظاهر کنیم. آری آن تا این اندازه وحشیانه بود که کلیهٔ ساکنین بابیلنیا برای حفظ جان خود فرار کردند و بنابراین، نظریات نویسندهٔ فرانسوی باینواسطه بود که پرستندگان آسور بدرهٔ دجله فرار کرده قوم آسوری را تشکیل دادند و همچنین سکنهٔ جنوب کشور که در کنار خلیج فارس وجزائر آن که از آنجمله بحرین بوده است منزل داشتند بسواحل سوریه مهاجرت کردند و قوم فینیقیه را تشکیل دادند که دربحرپیمائی وبازرگانی واستعمارشهرت یافتند[3]. و نیز همین قوه باعث حملات طوائف هیکسوس بمصر گردیدوبالاخره علت مهاجرت کلدانیان یعنی ابراهیم از اور شد که بعدها آن طایفه در دنبال هیکسوس ها بمصر رفتند و فرعون راعی ایشانرا بخوبی پذیرفت، اما کینگ در این باب جازم نیست ومیگوید دلیل محکمی قائم نیست براینکه ایلام مدت مدیدی بر بابیلنیا استیلا یافته باشد و عقیدهٔ او اینست که بواسطهٔ فتوحات پادشاه ایلام آنکشور از قید تبعیت بابیلنیا بیرون رفت و ظاهراً منقسم بچندین دولت مستقل گردید. اما عقیدهٔ ما اینست که طغیان ایلامیها خیلی شدید بود و احتمال کلی دارد که اثرات آن در وراء حدود بابل نیز وارد آمده باشد[4].

---

۱ ـ سوکل بمعنی وزیر یا فرماندار است نه یك امیر مستقل « مؤلف ».

۲ - Dir

۳ - این روایت امروزه ازحلیهٔ اعتبار تاریخی عاریست « مؤلف ».

۴ - وینکلر میگوید ممکن است که سلسلهٔ هیکسوس از همان مهاجرین سیل آسای جزیرة العرب که اول خاندان بابل را تأسیس نموده اند تشکیل یافته باشد. رجوع شود بهصفحهٔ ۶۰ کتاب او موسوم به تاریخ بابل وآشور، هال آنرا معلول حملهٔ آرین به شمال بین النهرین میداند که مردم راندهٔ سوریه را بمصر سوق داد. رجوع شود به تاریخ باستان شرق نزدیك صفحهٔ ۲۱۲ « مؤلف ».

کدرلاعمر
پادشاه ایلام

از علائم و نشان های آن ایام مجهول و تیره و آشفته که نسبت از دیکتری را بین ایلام با بابل ضمناً در آنزمان تثبیت میکند شرحی است درفصل چهاردهم سفر پیدایش توراة که ظاهراً یکی از قدیمترین قسمتهای توراة است منقول ونهایت جالب توجه‌است . در این‌جا از جنگی که معروف بجنگ سلاطین اربعه با سلاطین خمسه است شرحی ذکر شده و عین‌عبارت آیهٔ نهم از فصل مزبور اینست«با **کدرلاعمر** ملک‌ایلام و **تدعال** ملک امتهاء و **امرافل** ملک شنعار و **اریوک** ملک ئلاسار چهارملک باپنج» مقصود ازامتهاطایفهٔ **گوییم** یابرابرهٔ شمالی بوده که قومی غیر سامی وساکن آسیای صغیر بوده اند ، از اینرو محتمل است که **تدعال** پادشاه ختی یاقوم هتیت بوده باشد و **امرافل** همان **حمورابی** پادشاه سومر و **اریوک** ئلاسار نمایندهٔ سلسلهٔ لارسا واین ملوک‌اربعه ملوک سدوم وگومره ودول‌دیگر مجاوررا مغلوب‌ساخته وضمناً **لوط** را هم برده باشند واو بعد ها بواسطهٔ **ابراهیم**نجات یافت . باید دانست که غیرازاین‌اسمی‌از **کدرلاعمر** درتاریخ نیست اما نامش بقرارمعلوم **قدرلگامار** میباشدودراین‌هیچ تردیدی‌نداریم که‌یک‌پادشاه‌ایلامی‌هم‌بوده با **حمورابی** متحدشده به‌مغرب‌حمله برده است ، گومنبع وسند منحصربفرد ما همین‌روایت‌عبرانی‌است.

انحطاط دولت ایلامی

عمر دولت ایلامی کم بود و از سوانح تاریخی آن چیز زیادی دردست‌نیست . چنین بنظر میآید که دولت نامبرده هرچند در جنگ زبردست بوده است لیکن در اداره کردن کشور های گشودهٔ خود قابلیت زیادی ظاهر ننموده و هر کشوری را وا داشته‌است که ترتیبات‌وحکمرانان سابق خود راداشته باشد وخراج سنگین بدهد وبقدریکه میتوان استنباط کرد سوریه مقدم بر هر کشوری از دست ایلام رفته و بعداز آن ولایات مجاور دیگر نیز تدریجاً تحصیل آزادی نمودند و آنگاه سلسلهٔ نی‌سین خود ایلامرا در زیر استیلای خویش در آورد و شواهدیکه در دست داریم مبنی‌براسامی‌سلاطین‌ایلامی‌است‌که **دمرگان** در کتیبه‌های‌شوش‌سابق‌الذکر پیدا کرده است . با اینکه نسبت بسابق معلومات ما ترقی زیاد کرده کلیهٔ احوال آندوره هنوز خیلی مجهول وتاریک است .

اولین سلسلهٔ بابل تقریباً از ۲۲۲۵-۱۹۳۶ قبل از میلاد

طلوع قوت و قدرت سلاطین سامی که در دورهٔ آنها بابل سواد اعظم گردید یکی از بزرگترین واقعات تاریخی شمرده میشود و خوشبختانه معلومات مانسبت بآنها بمراتب بیشتر است از معلوماتی که نسبت بسلف آنها داریم. **کینگ** اسامی یازده تن ازسلاطین را که سلسلهٔ اول را تشکیل داده‌اند ذکرنموده‌است.

از مساعی جمیلهٔ پروفسور **کلی**[1] الواحی کشف شده که یکی از آنها مشتمل است برفهرست اسامی سلاطین لارساوطول مدت سلطنت هرکدام و الواح دیگر روابط بین لارسا ونیسین را نشان میدهد و ما باین وسیله توانسته‌ایم سلسله های مفقودهٔ تاریخی را تا اواسط الف سوم پیش‌ازمیلاد بدست آورده وبهم متصل ومربوط سازیم[2].

قوانین حمورابی

بزرگترین پادشاه این سلسله **حمورابی** است که ششمین‌سلطان آنها و از ۲۱۳۳ تا ۲۰۸۱ قبل از میلاد سلطنت کرده‌است و او پادشاهی بوده است هم مقنن و هم جهانگیر. مهمترین واقعات جنگی سلطنت **حمورابی** مغلوبیت رمسین پادشاه ایلامی لارسا وتصرف بلاد پایتخت اوست که درسال ۲۰۹۳ قبل از میلاد مسیح اتفاق افتاده است و این واقعه ثابت میکند که بابل در رقابتهای خودسر سیادت و تسلط بادول همجوار فاتح و مظفر بوده است ، **حمورابی** صاحب قانون معروف است که باسم خود او موسوم وقدیمترین قانونی میباشد که در دست ماست ، اگرچه بعضی قطعات از قوانین سومری نیز که خیلی عالی بوده ویقیناً مأخذ ومنشأ قانون **حمورابی** هم همان است بما رسیده است و چون بخاطر بیاوریم که قانون **حمورابی** چندین قرن قبل‌ازشریعت حضرت **موسی**تدوین شده و درنظربسیاری از فضلااساس ومأخذ شریعت **موسی**[3] میباشد معلوم‌میشود ، **دمرگان** در کشف تخته

---

1 - Professor Clay.

۲ - تاریخ بابل صفحه ۸۹ « مؤلف » .

۳ - این عقیده که قانون **حمورابی** مأخذ شریعت **موسی** بوده‌است امروزه درخیلی جاها تغییر کرده واز بین رفته‌است ، نکات بس قابل توجهی که در مشابهت آنها باهم‌استنباط وذکر شده‌اند طوری هستندکه طبعاً دو قانون جاری بین دوقوم خویشاوند را در فرهنگ وتربیت‌وتهذیب‌همانند نشان میدهند در صورتیکه از خصائص بابلی قانون **حمورابی** نشانی در مجموعهٔ قوانین **موسی** نیست « مؤلف » .

سنگ گرانبهائیکه قانون مزبور برآن منقوش است چه منت بزرگی برما دارد. رویهمرفته

۱۰ ـ سرلوحهٔ کتیبهٔ قانون حمورابی

عکس فوق از روی نسخه‌بدل کتیبهٔ مزبور در موزهٔ بریتانیا برداشته‌شده‌واصل کتیبه در موزهٔ لوور میباشد.

این کتیبه در سه هزارو ششصد سطر برروی سنگ یک پارچهٔ نقش‌دار بارتفاع ۸ پا کنده شده‌است. بالای کتیبه شمش خداوند آفتاب‌نشسته درحالیکه از شانه‌هایش شعله میبارد ومتن قانون‌را بدست گرفته بحمورابی تسلیم میکند.

قانون مزبور از جنبهٔ اخلاقی عالی و نیز از جهت اینکه قانونی است سلطنتی و عرفی و جنبهٔ مذهبی ندارد برجسته و قابل بسی‌ملاحظه است واز جمله موادیکه دارد ترتیبات راجع به قضات وسایر صاحبمنصبان و همچنین راجع بزراعت و مشروب ساختن اراضی و چرانیدن مواشی و بحر پیمائی وخرید و فروش بندگان و روابط آنها بامالکین ایشان و قواعدمزاوجت‌و مجازات ضرب وآزار و احوال نسوان‌و میراث وسرقت و غیرهامیباشند و تا وقتیکـه آندولت استقرار داشته قانون مزبور اساس کلیهٔ تمدن بابلی بوده است .

سلسلهٔ دوم بابل از ۲۰۶۸ تا ۱۷۱۰ پیش از میلاد تقریباً

امروز معلوم شده که سلسلهٔ اول بعد از آنکه بسبب منازعات دائمی باحکمرانانیکـه در فهرست اسامی سلاطین بعنوان‌سلسلهٔ دوم مذکور میباشند ضعف و تنزل یـافته بود بواسطهٔ هجوم و استیلای هتیت ها انقراض یافته است . حکمرانان یازده گانه از سلسلهٔاول براقصای ناحیهٔ جنوبی بابل که‌موسوم بکشوردریائی‌بود فرمانفرمائی میکردند و مؤسس سومری این‌سلسله که **ایلوما ایلو** نام‌داشته درزمان**سمسو ایلونا** پسر**حمورابی** دارای استقلال شده است امابنظرمیآیدکه طوائف‌هتیت‌مدت زیادی‌بابل‌رانگاه نداشته‌اند زیراکه بزودی طوائف کسیت ایلامی جای آنها را گرفته‌اند و ایشان در دورهٔ سلاطین آخری خاندان **حمورابی** هم شروع بتاخت و تاز دربابل کرده بودند، باری کسیت‌ها در تحت قیادت **گنداش** یا **گداش** طبقه‌ای را تأسیس کردند که سلسلهٔ سوم سلاطین بابل در سال ۱۷۶۰ قبل از میلا د محسوب میشدند، سلاطین اولی این سلسله (کسیت) با حکمرانـان آخری سلسلهٔ دوم معاصر بوده و آنهـا قسمت جنوبی بـابـل را هنوز در دست داشته‌اند لیکن **ایگامیل** که آخرین پادشاه از سلاطین جنوبی است بداشتن آن ناحیه واقعهٔ در کنار خلیج فارس قانع نبوده و به ایلام بخصوص دست اندازی نموده‌است اما **اولم بوریش** پسرپادشاه**بورنابوراریش** منسوب رئیس کسیت اورا شکست فاحش داده‌وازآن‌ببعد طایفهٔ کسیت که ارتباط خودرا با ایلام غربی‌نگاهداشته بودند بلامنازع بر تمام بابل فرمانروائی نمودند .[۱]

---

۱ ـ در خصوص مناسبات سه سلسلهٔ اولی بابل باهم و مداخله های پی در پی هتیت ها و ایلامی ها درامور بابل رجوع شود به‌کتاب **کینگ** موسوم به‌مطالعات در تاریخ مشرق ، باب۲ فصل ٤ و٦، ص٧٦ (مؤلف) .

سلسله های ایلامی معاصر باسلاطین بابل

از احوال داخلی ایلام در دورهٔ سلسلهٔ اول بعداز **حمورابی** و پسرش **سمسو ایلونا** که بالاخره پسر **کودورمبوگ** پادشاه ایلام را مغلوب ساختند چیزی معلوم نیست لیکن آثاری دیده میشود از اینکه دولت مستقلی بوده است وعنصر غالب آن انزانی بنظر میرسد . اشخاص مهم سلاطین این دولت **خومبن نومنا** و پسر او میباشند ویقین است که پدرعمرخود دراصرف محکم ساختن اساس دولت ایلام نموده وپسر مشغول انتظامات کشور و مرمت معابد خراب شده بوده است وبواسطهٔ این اعمال دین پرورانه آجرهای بسیاری که اسم او برآنها نقش میباشد بدست آمده است .

سلسلهٔ کسیت بابل از ۱۹۲۵ تا ۱۱۸۵ پیش ازمیلاد تقریباً

اکنون بسلسلهٔ کسیت میپردازیم که منشأ آن از کوهستان زاگروس درشمال ایلام بوده وقریب شش مائه بر بابل حکومت کرده است . امروز این عقیده شایع است که طایفهٔ مزبور آریـائی بوده و خداوند معتبری که پرستش میکردند سوریـاش[1] یعنی خورشید بوده است و محتمل است آنها جلوداران یا پیش قراول طوائف مهاجمی باشند که در فصل هشتم این کتاب بذکرشان خواهیم پرداخت وچنانکه استنباط میشود تأثیر آن پایتخت بزرگ یعنی بابل کار خود را کرده و اخلاف آنها که بطور مهاجم و فاتح آمده بودند درتحت تمدن عالی رعایای خود درآمده برحسب ظاهر تغییر حال داده بابلی شده بودند.

در زمان سلطنت سلسلهٔ کسیت در اواسط مجرای دجله دولت آشور طلوع نمود و صورت عهد نامه‌ای بدست آمده که در مائه پانزدهم قبل از میلاد بین یکی ازسلاطین کسیت و پادشاه آشور بسته شده است .

در سال ۱۲۷۵ قبل از میلاد دولت شمالی موقتاً بربابل مسلط شد وبازتقریباً در ۱۱۰۰ قبل از میلاد ثانیاً استیلای موقتی بر آنجا پیدا کرده ولیکن خیلی کم دوام بوده و در هر دو موقع عاقبت این کشمکشها برای لشکریان آشور بسیار بد بوده است.[2]

با مصریان نیز روابط برقرار بود و مکاتباتی بین سلاطین آندو کشور واقع شده

---

۱ - سوریاش همان لفظ «Surya» هندی و «Helios» زبان یونانیست ، رجوع شود بکتاب هال که ذکرآن درسابق رفته ، مؤلف .

۲ - رجوع شود به فصل هشتم ، مؤلف .

که بعضی تا کنون محفوظ مانده در دست است .

وقتیکه قدرت کسیت‌ها مبدل بضعف شد ایلام دارای نفوذ عظیم بوده وبالاخره آن سلسله در آخر کار خود مجبور شد تبعیت ایلام را قبول کند .

در زمان این سلسله بود که در بابل اسب را بطور عموم برای کشیدن ارابه ها بکار گرفتند ، اگر چه حالا قرائنی داریم براینکه در زمان سلسلهٔ اول هم وقتیکه کسیتها در میان لشکریان بابل خدمت میکردند اسب تحت عنوان « حمار کوهستان » معلوم بوده است .

اوضاع ایلام

در این مدت مدیداوضاع ایلام بخوبی معلوم نیست ، در اواخر دوره سلسلهٔ کسیت میخوانیم که **خوربتیلا** پادشاه ایلام با **کوری گلزو** پادشاه بابل جنگ کرده و پادشاه ایلام که ببابل دست اندازی کرده بود مغلوب واسیر شده و ظاهراً شوش هم مسخر گردیده است ، چندی بعد **کیدین خوترو تش** پادشاه ایلام بابل را ویران و مسخر کرده و بسیاری از سکنهٔ آنرا باسیری برده است .

شوتروك ناخونتا
پادشاه ایلام
سال ۱۱۹۰
پیش ازمیلاد
تقریباً

ازجملهٔ سلاطین جنگجوی معتبر آن دوره **شوتروك ناخونتا** بوده که بابل را مسخر نموده و شهر ها را غارت کرده و نفایس صنعتی آنهارا بشوش حمل نموده است . الحق این عمل موجب امتنان و تشکر است که کاوشهای مسیو **دُمرگان** درشوش این اندازه مثمر ثمرشده وچیزهائی نفیس بدست او آمده که از جمله ستون سنگی **نرامسین** است که این پادشاه از بابل بشوش برده وعالم عتیقه شناس فرانسوی بعدازسه‌هزار سال آنرا کشف کرده است . مجسمهٔ **مردوك** را که رب النوع مهم بابل بوده نیز برای تکمیل فتح و ظفر در آنزمان به ایلام بردند و سی سال باسیری نگاهداشتند و این هجوم و تاخت و تاز از طرف ایلام بالاخره انقراض سلسلهٔ کسیت‌را فراهم ساخت .

جانشین **شوتروك ناخونتا، شیلخاك این شوشیناك** است که اداره کنندهٔ بزرگی بوده و در ساختن ابنیه هم اهتمامی داشته است و مسیو **دُمرگان** ازاوبایدخیلی ممنون باشد زیرا که هر معبدیرا که مرمت کرده اسم بانی اولی آن را نیز ذکر نموده است بلکه کتیبهٔ

اولی را که بانی برای ابقای نام و عمل خود در آن بنا قرار داده بزبان سامی عیناً نقل کرده و ترجمهٔ ازانی آنرا هم بر آن افزوده و نتیجه اینکه از کتیبه‌های اولی دو نسخهٔ دیگر داریم که بفاصلهٔ دوهزار سال نوشته شده و قدمت قوم ایلام را بر ما ظاهر میسازد و اینموقع بهترین دوره های صنعت وادب ایلام بوده و ستونهای سنگی و برنجی و آجرها و کتیبه های آن عهد فراوان است .

سلسلهٔ پاشه[1] بابل از ۱۱۸۴ تا ۱۰۵۴ پیش ازمیلاد تقریباً

سلسلهٔ جدیدی ازبابل برایلامیها غلبه کرده و مردُوك را ببابل بر گردانید و این امر بدستیاری نبوکد نصر اول واقع شد که شخص مهم سلسلهٔ پاشهامیباشد، این تسمیه ازجهت اسم یکی از محلات بابل است و او آخر پادشاهی است که استیلای بابل را تادریای مدیترانه رسانیده وازانتهای امر او تااواخر آندوره که درحدود ۱۰۵۳ قبل از میلاد بوده است اطلاعات قابل اعتماد خیلی کم در دست است و احتمال کلی دارد که در تمام اینمدت غلبه واستیلا با ایلامیها بوده است .

صفحات دریائی و سلسلهٔ بازی ها از سال ۱۰۵۲ تا سال ۱۰۳۲ قبل ازمیلاد تقریباً

سه نفر پادشاه متعلق به سلسلهٔ دوم صفحات دریائی بیست سال سلطنت کردند و سلسلهٔ دیگری که آن نیزدارای سه پادشاه است جای ایشانرا گرفت که تقریباً بیست سال فرمانروائی نمود و آن موسوم بسلسلهٔ بازی ها میباشد ودرآن موقع باز ایلامیها دربابل ظاهر میشوند و سلطانی از ایلامیها را بر تخت میبینیم ولیکن زیاده از شش سال سلطنت او دوام نداشته است (از ۱۰۱۱ تا ۱۰۰۶ قبل از میلاد تقریباً) .

همین امور دلالت دارد براینکه بابل در آنزمان بحال ضعف و ناتوانی افتاده وعلت آن هم تاخت و تازهای طوایف بدوی گونی در زمان سلطنت سلطان غاصب موسوم به اددا پلو ایدینا یکی از جانشین های نبوکدنصر اول بوده است ، طوایف مزبور هم سومر را خراب کردند وهم آکد را و شهر ها را غارت و معابد بزرگ را ویران نمودند و بالنتیجه کشور را بحال ضعف وناتوانی انداخته دولت را متزلزل ساختند،

---

1 - Pashe

ادد ابلو ایدینا درصدد برآمد که از آشور مددی تحصیل کند و برای این مقصود دختر خود را بزنی پادشاه آشور در آورد و طبیعی است که درچنین موقعی ایلام نیز سعی میکند که از این اوضاع استفاده کند لیکن نتوانست برآنکشور تسلط دائمی حاصل نماید و تنها پادشاه ایلامی که بر تخت بابل جلوس کرد (ظاهراً اسم بابلی **اءـ ابلو ـ اوتسور** را اختیار نمود) موفق بر تأسیس سلسله‌ای نگردید واین قضیه که بابل درآن زمان با اینکه بدست آشور و ایلام هر دو ضعیف وبیقدرت شده توانسته‌است نیمه استقلالی برای خود حفظ کند میشود آنرا بتهدید و خطرات دائمی حمله و تاخت و تاز قبایل تازه نفس نژاد سامی تعلیل نمود.

کلدانیان، ۹۷۰ تا ۷۳۲ قبل از میلاد تقریباً

در این موقع که بابل را ایلامیها میچاپیدند و آشوریان هم آنرا مطمح نظر قرار داده بودندقبایلی ازمهاجرین سامی نژاد که در تاریخ آنها را کلدانی میخوانند بآنجا هجوم بردند وظهور ایشان آغاز دورهٔ جدیداست. اینطایفه از مشرق عربستان آمده و از طرف جنوب وارد بین النهرین گردید و بنابراین مدعی ثالثی برای بابل پیدا شد.

جنگهای عدیده‌ای که در این دوره واقع شده نمی توانیم شماره کنیم، **وینکلر**[۱] شرح آنرا داده میگوید اختصاص آن محاربات این بوده‌است که سلاطین کلدانی بامساعدت ایلام میخواستند تاج و تخت بابل و سیادت آشوریها را هر وقت در جاهای دیگر گرفتار نبودند بدست آرند[۲]. حاصل اینکه نزاع و هرج و مرج دائمی بر قرار بود تا در زمان سلطنت **نبو نیتسر**[۳]، ازسال ۷۴۷ تا ۷۳۲ قبل از میلاد که بواسطهٔ تأسیس دورهٔ جدید معروف میباشد بابل در تحت حمایت و استیلای دولت جدید آشوری در آمد.

---

۱ - Winckler

۲ - صفحه ۱۰۷ کتاب او که ذکر آن در سابق رفته «مؤلف».

۳ - Nabu - natsir
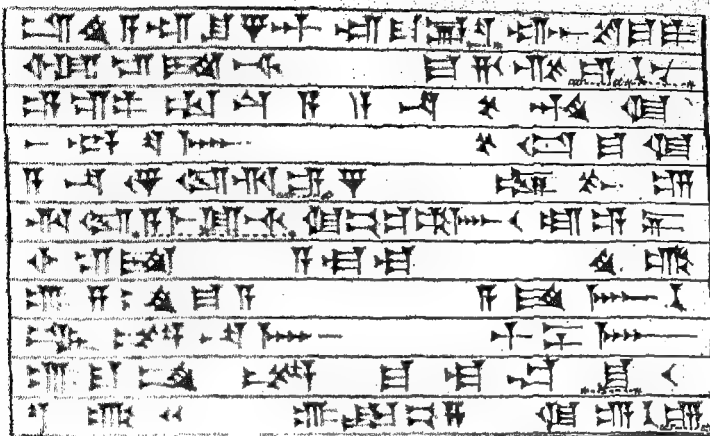
کتیبهٔ آشور بانیپال

(از کتاب کتیبه های میخی آسیای غربی)

«تألیف سر. ح. ث. رالینسون مجلد ٥ صفحهٔ ٦ گرفته شده است».

فصل هشتم

امپراطوری آشور و سقوط ایلام

> من خاك شهرشوشان وشهر مادکتو و شهرهای دیگررا تماماً به آشور کشیدم و در مدت یك ماه و یك روز من سرزمین ایلام را بتمامی عرض و طول آن جاروب کردم . من آن کشور را از عبور حشم و گوسفند و نیز از نغمات موسیقی بی نصیب نمودم و به حیوانات درنده و مارها و جانوران کویر و غزال اجازه دادم که آنرا فرو گیرند .
>
> «کتیبهٔ آشور بانیپال»

طلوع آشور

ولایت آشور اصلاً عبارت بود از اراضی متعلقهٔ بشهری که موسوم باین اسم بوده است و مانند بابل در تحت حکومت پاتسی‌ها بود و آنها نیز مانند حکمرانان بابل کم‌کم سلطان مقتدری گردیدند .

اولین دفعه که از شهر آشور ذکری میشود در نامه‌ایست که در زمان حمورابی نوشته‌شده ، هنگامیکه بظاهر آن بلده هم جزو دولت آن پادشاه بزرگ بوده است . بین

۱۸۰۰ و ۱۵۰۰ قبل از میلاد، مملکت آشور نائل که باستقلال شده وبنای انبساط را گذاشته همواره از جانب شمال بسط یافته است. آشور که نام پایتخت قدیم است[1] کم کم متروك شده ابتدای کلخی که امروز محل نمرود است و بالاخره نینوا مقر حکومت گردید و آن در سر تنها راهی واقع شده که بابل را با مغرب یعنی آشور مربوط ومتصل ساخته و همینکه بنای ترقی و انبساط را گذاشته بالطبیعه ولایات مجاور خود را مسخر نمود، بیان این مطلب دراینجا جالب توجه است که چگونه آشور بچنان مقام رفیعی رسید که اصل سرزمینی را که منشاء دولت از آنجا بود مطیع ساخته و ولایات مجاور را در تحت استیلا و خراج گذاری خویش در آورد.

باید دانست که اصول حکومت بابلی ها روی طبقهٔ روحانیون و ملوك الطوایفی تأسیس یافته لیکن قدرت آشور متکی بر طبقهٔ فلاحان آزاد بود و این ترتیب منتهی بتشکیل سهمناك ترین قشونیکه در مشرق نزدیك دیده شده گردید، چه در واقع آشور مطلقاً بسته بقشون خود بود و همینکه فلاحان آزاد کم کم از میان رفتند و تمام شدند در صدد بر آمدند که لشکریان مزدور اختیار کنند ولیکن این مزدوران تاوقتیکه مزد و غنیمت وافر داشتند خوب میجنگیدند اما همینکه دورهٔ احتیاج در میرسید دولت را رها کرده و تنها میگذاشتند.

دولت قدیم آشور

چون کُتّاب و نویسندگان رسمی **آشور بانیپال** وقایع مهمهٔ گذشتهٔ آشور و بابلیان را در دفاتری معروف بتاریخ معاصر یا اتفاقاتی که در یك عصر رخ داده همه را ضبط کرده‌اند میتوانیم بوسیلهٔ آن، تاریخ آشور را از مائه پانزدهم قبل از میلاد بدون اشکال معلوم داریم.

اول واقعه‌ای که ذکر شده معاهده ایست بین **کاریینداشی**[2] پادشاه سلسلهٔ کسیت و **آشور ریمنی ششو** پادشاه آشور بسته شده و تقریباً یك دورهٔ بعد نامه‌ایست که یکی از پادشاهان آشور **آشور یو بالیت** دوم به **امنوفیس** چهارم فرعون مصر نوشته است و در این نامه اشاره بمراسلاتی میکند که جدش **آشور نادین آخی** به **امنوفیس** سوم نوشته

---

۱ ـ وآن عبارتست از (Kala shergat) جدید.

۲ - Karaindashi

و این مسئله بسی قابل توجه است، تقریباً درهزار و سیصد سال قبل از میلاد اداد نیراری اول دولت میتانی را که در شمال غربی بود منقرض ساخته و بین النهرین را متصرف شده است، پسرش شالمانزر اول تقریباً در سنه ۱۲۷۰ قبل از میلاد فتوحات پدر خود را امتداد داده و در دورهٔ او پایتخت دوم آشور یعنی کلخی مابین دجله و زاب کبیر ساخته شده و در این دوره میتانی بالاخره منقاد گردیده و دولت بزرگ جنوبی یعنی بابل که آنزمان در تحت فشار و آزار ایلام بود نیز بدست توکولتی نی نیبی در سال ۱۲۴۸ قبل از میلاد مسخر شده است[1]، هرچند مردم بابل بالاخره مهاجمین را راندند و دولت آشور بواسطهٔ اغتشاشهای داخلی قدرت خود را از دست داد ودوباره بمقام اول خود که تبعیت نسبت به‌بابل بود برگشت.

تقریباً در سال ۱۱۰۰ قبل ازمیلاد آشورباز تحت سلطنت تیگلات پیلسر اول[2] دولت مقتدری گردید و آن پادشاه فتوحات خود را تا سر چشمهٔ دجله بسط داده و تصویر او هنوز در آنجا منقوش است و کتیبه‌ای هم‌دارد که محاربات ثلاثهٔ او را درآن ناحیه نقل میکند. این پادشاه چنانکه درفصل دهم ذکرخواهیم کرد به قسمت غربی فلات ایران هم دست اندازی نموده و از جمله کارهائی که کرده مغلوب ساختن هتیت‌هاست و تادریای مدیترانه رفته و عجب اینکه در ارود[3] سوار کشتی شده و بحرپیمائی نیز نموده است و در این مسافرت و لشکرکشی با فرعون مصر هدایا ردو بدل کرده و فرعون یك نهنگ باوتعارف داده‌است، بالاخره پادشاه ذیجاه قشون خود را بجانب بابل برده پایتخت آن کشور را متصرف شد لیکن مانند دورهٔ فتوحات سابقه عاقبت بخت او برگشت و مجدداً کشور آشور در تحت تبعیت درآمد.

مهاجرت آرامیان

واقعهٔ مهمهٔ این دوره هم برای آشور و هم برای بابل مهاجرت طوائف آرامیان بوده‌که از عربستان خارج شده تقریباً از هزارو سیصد سال قبل از میلاد بنای تاخت و تاز بآن کشور را گذاشته بودند و در این وقت

---

۱ - هال، صفحهٔ ۳۷۰ کتاب او که ذکرش درسابق رفته مؤلف.

۲ - Tiglath - Pileser ۳ - Arvad

از کنار دجله در بین‌النهرین سرازیر گردیده و اگر چه در بابل کلدانیها که هنوز بطرف شمال در حرکت بودند با ایشان مقابل شدند و همچنین طائفه سوتی که سابقاً جزو معظمی از آن کشور را اشغال و با خود آرامیان از حیث نژاد قرابت داشتند بجلوگیری ایشان پرداختند معهذا از آن ببعد طوائف نامبرده اهمیتی پیدا کرده و منشأ آثار گردیدند. آنها ظاهراً در آشور تمام کشور را متصرف شدند و همین هجوم و مهاجرت بود که دولت قدیم آشور را خاتمه داد ولی کیفیت انقراض آندولت بدرستی معلوم نیست و مسئلهٔ قابل توجه این است که در ۱۲۰۰ قبل از میلاد آرامیان دمشق وحلب وسایر کشور های سوریه را جزء متصرفات خود قرار داده تجارت مهمی تشکیل دادند ودر ۱۰۰۰ قبل از میلاد الف‌بائی را که از فینیقی‌ها گرفته بودند در تحریرات خود بکار بردند و تجارت و خط آنها در طول و عرض شرق نزدیك ومیانه، تأثیراتی بخشیده ومتدرجاً ولی مسلماً خطوط آنها جانشین خطوط میخی گردید.

دولت میانی آشوری از سال ۹۰۰ تا سال ۷۴۵ قبل از میلاد تقریباً

وقتیکه آشور مجدداً قوت یافت ابتدا طوائف آرامیان را مطیع خود کرد و بعد از آن بهر جانب فعالیت جنگی عجیبی ظاهر ساخت وازسر چشمهٔ دجله گرفته تا نهر الکلب واقع درنزدیکی بیروت معرض تاخت و تاز لشکریان آندولت گردیده وحجاریهای آشوری در نهرالکلب موجود است و بنظر مسافرین میرسد.

در این دوره سلطنت **اددانیراری** دوم ازسال ۹۱۱ تا ۸۹۰ پیش از میلاد اهمیت مخصوص دارد زیرا که از سال ۸۹۳ پیش از میلاد وقایع مرتباً مضبوط است و بقول مسیو **هال** تاریخ باسنوات صحیح شروع میشود. بنا براین وقتیکه آن پادشاه ازجدّ خود **تیگلات پیلسر** سوم ذکر میکند میدانیم که نامبرده معاصر **سلیمان** و **شیشاك** بوده است. بزرگترین پادشاه جهانگیر این سلسله **آشورنات سیرپال** است (سال ۸۸٤ تا ۸۶۰ قبل از میلاد) که دولت را بحدود سلطنت **تیگلات پیلسر** اول رسانید و نام بلند او بواسطه بیرحمی و سبعیت که نسبت باسرای جنگی نشان داد لکه‌دار شد چه تمام آنها را از کوچك و بزرگ وزن و مرد همه را بمیخ چوبی بسته وزنده سوزانیده است. پسر

شلمنزر دوم بتسخیر دمشق که پادشاه آن با **اهاب** پادشاه اسرائیل متحد بود موفق نگردید لیکن در بابل پیشرفت کرده و بر آنکشور تسلط یافت ، تشکیلات قشونی آشور که ویرا دولت فاتح در شرق نزدیك معرفی نمود در پرتو اقدامات این دو پادشاه بود . در اینوقت ایلام صعب‌الوصول و جنگجو بود و مصر اگرچه ضعف داشت اما دورافتاده و بواسطه فقط این دو کشور از حملات مصون بودند و بنابراین آشور دوباره باعلی درجهٔ شوکت و آوازه خود رسید لیکن دراین نوبت نیز نتوانست ممالك مفتوحه را نگاهداری کند و علت عمدهٔ آنهم طلوع دولت اورارتو یا آرارات بود، حاصل اینکه کشورهای تابعهٔ آشور باز ازهم متلاشی شده دارای استقلال گردیدند و دورهٔ مذکور بواسطهٔ انقلاب وشورش خاتمه پیدا نمود .

دولت جدید آشور از سال ۷۴۵ تا ۶۰۶ قبل از میلاد

بالاخره رئیس شورشیان تحت عنوان **پول** یا **تیگلات پیلسر** چهارم بر تخت جلوس نمود ودر زمان او آشور دولت معظم مقتدر آسیای غربی گردید یعنی از فلات ایران تا دریای مدیترانه در تحت استیلای او درآمد و [illegible] باقی بود.

جهانگیر مذکور اول دفعه به بابل لشکر کشید و آرامیان و کلدانیان را در آنجا شکست داد و شاهنشاهی بابل راحاصل کرد و **نبونصیر** پادشاه بابل در تحت حمایت آشور درآمد . در طرف شمال هم چندین جنگ با اورارتو نمود و اگرچه نتوانست وان را که پایتخت بود مسخر نماید لیکن ولایات جنوبی آنرا متصرف شد اما چیزیکه بیشتر محل توجه است محاربات غربی اوست ، چه بواسطهٔ فتح آخری دمشق در سنه ۷۳۲ قبل از میلاد فلسطین از معاونت دولتی که به تنهائی مابین او و آشور حایل بود محروم گردید و پس از یك سلسله جنگهای متوالی بالاخره فلسطین تابع وی شده و معمولاً پادشاهی سومر و آکد «دستهای بل (رب النوع) را گرفت».

سارگن دوم از ۷۲۲ تا ۷۰۵ قبل از میلاد

سارگن دوم که بتخت آشور رسید مؤسس سلسلهٔ جدیدی محسوب میشود و چنین بنظر میرسد که سلاله بلاواسطهٔ او با امتیازات کهنه و روحانیون [illegible] که آن [illegible] دارای

املاك بسیار و ضمناً از مالیات معاف بودند و بنابر این فلاحان آزاد از میـان رفته و جماعتی از بندگان یا اسرای جنگی جای ایشانرا گرفته بودند. چون سلاطین آشور با این ترتیب مخالفت میکردند کهنه اسباب انقلاب را فراهم آورده سارگن دوم را که دست نشانده خودشان بود برتخت سلطنت نشانیدند و از آن ببعد قوت سلطنت بواسطهٔ قشون مزدور بود و لشکریان آشوری حیثیت قوهٔ ملی را از دست دادند.

جنگ اول بین آشور و ایلام

اول دفعه‌ای که آشور باایلام درست روبرو شد و جنگ کرد در زمان این سلطان بود، تیگلات پیلسر باطوائف کوهستانی شمال شوش زدوخورد کرده و سایر سلاطین آشورهم با طوایف نیمه مستقلی که در بین این دو دولت واقع بودند کشمکش پیدا کرده بودند لیکن تا وقتیکه نواحی آرامیان شرقی دجله ملحق ببابل نشده و تیگلات پیلسر سوم آنجا را مسخر ننموده بود آن دودولت که‌لامحاله دیر یازود میبایست طرح خصومت بریزند مستقیماً و بلاواسطه بیکدیگر تماس پیدا نکرده بودند، پس از یك جانب دولت آشور بود که بالنسبه متمدن و مرتب محسوب میشد و سایر مرزها و کشور ها را ضمیمهٔ خود کرده و آنها را تحت ادارهٔ خود درمیآورد، ازجـانب دیگر ایلام بود که مثـل اغلب اقوام مستقل منفرد و از میزان و نسبت قوه و قدرت خود با دولت همسایه بیخبر بود و به فیروزی خویش اطمینان داشت، از این گذشته سلاطین ایلام که از قدیم الایام بتاخت و تاراج معتاد بودند از اینکه ترقیات آشور مانع اعمال دیرینهٔ ایشان میشود دلتنگ ومتغیربودند. دربن صورت محل تعجب‌میشود که مابین ایلام و بابل‌عقد اتحاد بسته شود لیکن عزم و استعداد سارگن را بدرستی نشناخته بودند چه آن پادشاه همین که از مخبرین خود شنید که‌قشون ایلام از سرحد عبور کرده‌اندمصمم شد پیش قدم شود و هر دو دولت هریك راجداگانه مضمحل نماید، پس درحالیکه‌پادشاه ایلام منتظراتصال و پیوند بقشون متحدین خویش بود لشکر آشور بدون ترقب ظهور کرد.

فریقین که اول دفعه باهم ملاقات میکردند در اسلحه و آلات جنگی باهم یکسان نبودند. پیادگان ایلامی زره نداشتند لیکن تیراندازان سنگین اسلحهٔ آشوری زره پوشیده

بودند ، ایلامیان در مقابل سپرهای بزرگ آشوریان سپر سبکی بدست داشتند و مغفر کوتاهی بدون جقه و پرکلاه از یکمشت پال یا دم اسب برسر گذاشته و حربهٔ ایشان عبارت از کمان و نیزه ودبوس و خنجر بود ، آشوریان سپری بزرگ و کمانی بزرگتر داشتند ، ارابهٔ ایلامی نیزسبك تر از ارابهٔ آشوری بود و سواران ایشان هم عدداً کمتر بودند بالاخره لشکریان ایلامی بیشتر از طوائف مستقل ونیمه مستقل کوهستان اطراف جلگهٔ شوش ترکیب شده و در اینصورت ظاهر است که سپاه نامبرده با وصف شجاعت ودلیری اتحاد و استحکام یا حُسن انتظام لشکر آشوری را که تقریباً درتمام شرق نزدیك سیر کرده و فتوحات نموده نمیتوانستنددارا باشند وبااینحال ایلامیهاخود را یك حریف دلیر و خطرناکی بقشون آشوری نشان دادند .

ملاقات اول باکمال سختی واقع شد و جمع کثیری بهلاکت رسیدند وهر دوطرف مدعی فیروزی بودند لیکن آشوریها مجبوربمراجعت شدند و بنابراین جنگ دوربلوبرای آشوریها مغلوبیت محسوب میشد اگر چه شکست ایشان فاحش وبیّن نبود . پس درآنوقت منازعه و کشمکش متوقف ماند و **سارگن** دنبالهٔ عملیت شگفت انگیز و حملات خود را امتداد داده درجریان احوال یك شکست سختی به لشکریان مصر وارد ساخت درصورتیکه سرزمین هتت‌ها ضمیمهٔ کشور آشور گردید و سلاطین یونانی قبرس نیز هدایا وتحف به نینوا فرستادند. تسخیرسامایه[1] و اسیری اسباط عشرهٔ بنی اسرائیل نیز دردورهٔ **سارگن** واقع شده است .

سناحریب از سال ۷۰۵ تا ۶۸۲ قبل از میلاد

اینك به سلطنت سناخریب پسر و جانشین **سارگن** میرسیم که بنابر آنچه در فصل سوم مذکور شد سوحل دریای ایلام دست اندازی کرده است ، منصور او حمله براپهای شد ی بود که میخواستند دولت جدیدی تأسیس نمایند وتدیك اندازه هم بمقصود خود رسیده لیکن در حالتیکه لشکریان او مشغول تاراج سواحل دریای ایلام بودند ایلامیها هم تحت فرماندهی **کالودوش** شمن بابل را عرصهٔ تاخت وتاز خود قراردادند

---

1 - Samaria

و حتی پسر پادشاهرا نیز باسیری بردند .

جنگهای سناخریب با ایلام

انقلابی درایلام واقع شده که **کالودوش** را درقصر خودمحاصره کردند و بقتل رسانیدند . **سناخریب** بدون تأمل اینواقعه رامغتنم شمرده بقصد استفاده آمد و این اول دفعه‌ای بود که قشون آشوری توانست جلگهٔ پرثروت شوش را عرصهٔ تاخت و تاز خود قرار دهد و پادشاه آشور شرحیکه در نتیجه میگویداز اینقرار است: «سی و چهار دژ و شهرهای بیحسابی که تابع آنها بود من محاصره کرده بیورش گرفتم و سکنهٔ آنها را باسیری بردم و آنها را خراب و مبدل به‌تل" خاکستر ساختم و دود حریق آنها را مانند دود قربانی بزرگ بآسمان پهن و وسیع بلند نمودم ».

کودورنان خوندی که برای جلوس برتخت خالی ایلام معین شده بود بکوهستان متواری شده در آنجا در تمام مدت این لشکرکشی آشوری ساکت و ناظر جریانات بود و **سناخریب** بواسطهٔ این اظهار ضعف قوت قلبی یافته عازم شد به مادکتو واقع در کوهستان حمله کند، لیکن برف وبارانهای شدید قشون آشوریرا مجبور بمراجعت بجلگه نمود و از آنجا به نینوا برگشت و **کودورنان خوندی** بسبب مسامحه درجلوگیری از آشوریان مورد نفرت رعایای خود شده در سال ۶۹۲ قبل از میلاد بقتل رسید .

برادرکوچکش **اوم‌مان مینانو** جانشین او شد وقشون ایلام بزودی بقوت وصلابت قدیم خود عودت نمود و پادشاه بابل چون چنین دید موقع را مقتضی دانست که با ایلام متحد شده دشمنی را که نسبت بهر دو جبر و تعدی میکند از میان بردارند و برای اینکه دولت ایلام بتواند از مردمان فلات ایران لشکری جمع آوری کند خزائن ارباب انواع بابل را خالی کردند و در مدت قلیلی قشون کثیری فراهم نموده در کنار دجله با آشوریان روبرو شدند . این معرکه بسیار شدید و تلفات طرفین زیاد بود، لیکن سردار ایلامی و بسیاری اشخاص که بقول پادشاه آشور خنجر های طلابکمر داشتند بقتل رسیدند و عاقبت فریقین هر یك بمقر اصلی خود مراجعت نموده هیچیك بظاهر غلبه و برتری بردیگری نیافتند .

تسخیر و غارت بابل در سال ۶۸۹ قبل از میلاد

در سال ۶۸۹ قبل از میلاد سناخریب دوباره بمیدان شتافته و بطرف بابل رفت و ایلام در این موقع با متحد خویش همراهی نکرد زیرا که پادشاه آن مبتلا بمرض فلج گردیده بود، پس برحسب ظاهر بابل مقاومت طولانی نکرد و همینکه مسخر شد در این نوبت آشوریان مثل دفعهٔ سابق برأفت و مهربانی با آن رفتار نکردند بلکه شهر را باختیار لشکریان بیرحم سپردند و فرمان قتل و غارت دادند و این امر کاملا اجرا شده و بابل را با خاك یکسان کردند، در ازای طغیانهای متوالی سکنهٔ آن، نهر آبی که بود روی خرابه های شهر برگردانیده و هرچه بود بر باد دادند.

اسرهدون از سال ۶۸۱ تا سال ۶۶۹ قبل از میلاد و روابط او با ایلام

این پادشاه جدید اول کاریکه کرد شروع بترمیم بابل نمود و در همین سال خرابی آن تعمیر و دیوار و بروج و دروازه های آن باتمام رسیدند. درسال ۶۷٤ قبل ازمیلاد خومبان کالداش دوم پادشاه ایلام ناگهان به بابل حمله برد و تا سیپر پیش رفته در حالیکه پادشاه آشوری در جای دیگر سرگرم بود و چون پادگان آشوری قوهٔ مقابلی با ایلامیهارا در میدان جنگ نداشتند مهاجمین مظفر و منصور بکشوش برگشتند. چند روز بعد پادشاه ایلام درگذشت و برادرش موسوم به اورتاکو بجای او بتخت نشست و ارباب انواعیرا که از سیپر آورده بودند برگردانید و در ازای این مهربانی چون ایلام گرفتار قحط وغلا شد اسرهدون از مساعدت و معونت مضایقه ننمود.

فتح مصر در سال ۶۷۰ قبل از میلاد

شاهکار سلطنت اسرهدون فتح مصر بود و اگر چه آن کشور سابقاً هم از آشوریان شکست خورده بود لیکن تا این زمان هیچوقت بلادش مسخر و اراضیش خراب نشده و شهزاده خانمهایش باسیری نرفته بودند. بعد از این جنگ قدرت آشور بمنتهی درجه رسید و تمام دنیای متمدن را باستثنای ایلام در تحت اقتدار خویش در آورد و چیزی نگذشت که ایلام هم سر تمکین در پیش نهاد.

آشور بانیپال از سال ٦٦٩ تا سال ٦٢٦

چون **اسرهدون** در گذشت **آشور بانیپال** جانشین او گردید و برادر او **شمش شوموکین** پادشاه بابل شد . ابتدا این پادشاه جدید تمام مساعی خود را مصروف فرونشانیدن آتش طغیانی نمود که درسال ٦٦٨ قبل از میلاد درمصر تحت **تیرهاکه** پادشاه اتیوپیان روشن شده بود و او شکست خورده طرف نوبه فرار کرد .
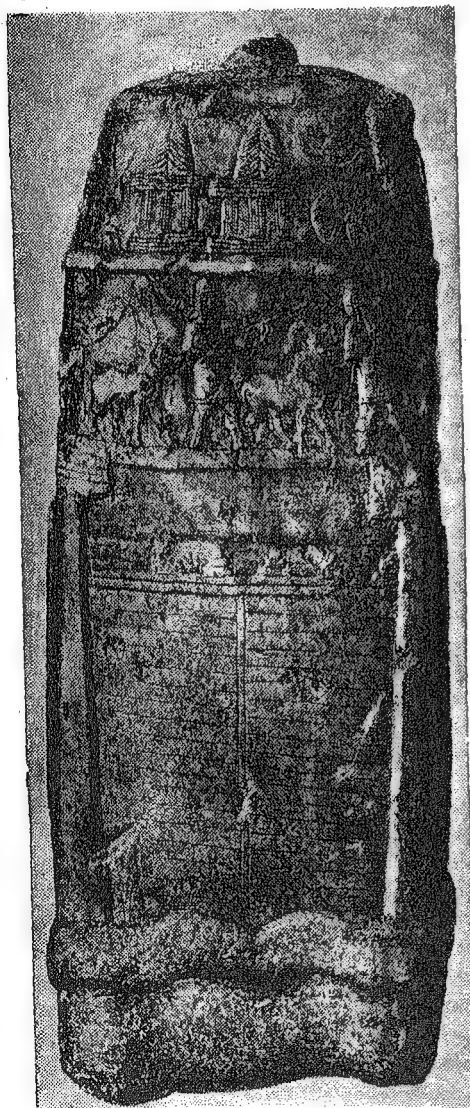
١١- یک سنگ سرحدی ناتمام متعلق بدورهٔ کاسیت
(ایتونی تیر خود را می شکند)

در سال ٦٦٥ قبل از میلاد در حالیکه لشکریان آشور هنوز در مصر بودند ایلامیها موقع را برای استفاده مناسب دانسته ناگهان در تحت ریاست **اورتاکو** از دجله عبور نموده بنای تاخت وتازرا درآن کشور گذاشتند وچون استحکام بابل زیاده ازآن بودکه بتوانندآنرامسخرنمایند بعادت دیرینهٔ خود غنائم زیاد جمع کرده به شوش مراجعت نمودندلیکن **اورتکو** در گذشت ومقارن اینحال بعضی بزرگان دیگر نیز از بین رفتند و ایلام مبتلا بهرج و مرج گردید . برادر **اورتاکو** که **توممان** نام داشت بجای او نشست و درصدد بر آمد که بازماندگان برادرخویش را اعدام کنند لهذا شصت نفر از شاهزادگان با اتباع

کشی بدربار بانیپال فرار کردند و در آنجا چنانکه انتظار میرفت بخوبی پذیرفته شدند چه باین واسطه ایلام ضعیف و گرفتار جنگ داخلی میگردید و این تدبیر مفید افتاد یعنی همین اختلافات خانوادگی اسباب انحطاط ایلام شد. در این ضمن آشور بانیپال وقشونش مجدداً از رود نیل بالا رفتند و بشهر تب رسیده آنرا غارت کردند و دوتا از مسله های جزو آرایش معبد آمن را به نینوا حمل نمودند.

جنگ اول بابل با ایلام

توم‌مان چون بر تخت ایلام مستقر شد با گمبولا که گذرگاههای دجله را در تحت تصرف داشت متحد گردید و بدینوسیله راه بابل برای او بازگشت و قبل از آنکه از سرحد عبور کند آشور بانیپال را بین جنگ و تسلیم فراریهای ایلام مخیر گردانید، چون تسلیم فراریان برای پادشاه آشور ننگین و بمنزلهٔ اذعان ضعف و عجز بود جنگ درگرفت. اگر چه بنا بر آنچه از کتیبه ها مستفاد میشود آشور بانیپال چندان رغبتی باین امر نداشت لیکن چون از ارباب انواع استشاره کرد جواب اطمینان بخش رسید و لشکر آشور بطرف سرحدات ایلام روانه گردید.

جنگ تولیز ۶۵۹ قبل از میلاد

این سرعت حرکت غیرمترقب توم‌مان[1] را سراسیمه نمود و او قوای خویش را جمع آوری کرده آهسته بطرف تولیز که شهری نزدیک شوش بود عقب کشید و میسرهٔ خود را بکارون و میمنه را به بیشه تکیه داده مهیای محاربهٔ قاطع گردید و ضمناً چون تمام عساکرش ترسیده بودند یکی از سرکردگان را که ایتونی نام داشت نزد دشمن برای مذاکرات صلح روانه کرد تا بدینوسیله فرصت و مجال پیدا کند، لیکن پادشاه آشوری ملتفت شد که این حیله است و حکم داد فرستاده را سر بریدند. جنگ درگرفت و مدتی نتیجه معوق بود، عاقبت آشوریها میسرهٔ ایلامیان را بکارون راندند تا اینکه رودخانه بواسطه نعش اسب و آدم مسدود گردید و بقیهٔ سپاه شکست خورده در پناه بیشه ها بکوهستان فراری شد. توم‌مان دلیرانه جنگید و حملات پی در پی برد تا مجروح گردید، پس سوار عرابه شد و دست بفرار گذاشت ولی یکی از چرخهای عرابه بدرخت خرمائی برخورد پادشاه بزمین افتاد و چون تعقیب کنندگان آشوری نزدیک بودند

1 - Teumman.

ویکنفر ازشاهزادگان تبعیدشدهٔ ایلامی درعالم کینه‌جوئی بر ایشان فرماندهی مینمود، **توم‌مان** دوباره مجروح شد و ازاینکه دشمن را در تحت امر ایلامی دید دلش بدرد آمده به‌پسر خود فریاد زد که با تیر بزن، آنجوان تیرش بخطا رفت و خود مجروح گردید و بضرب

۱۲ - تصویر آخرین تیر توم‌مان
(از تخته سنگ ایوان نینوا که در موزهٔ لندن است گرفته شده)

دبوس شاهزادهٔ ایلامی از پا در آمد، **توم‌مان** را هم سر بریدند و سرش را به نینوا فرستادند.

وقایع مذکوره در نقوش آشوری تصویر شده و نقوش نامبرده در موزهٔ انگلیس موجود است و معلوم میدارد که تعاقب پادشاه فراری از میان نخلستان ابوهی واقع شده تصاویر را هم خیلی حساس و جاندار ساخته اند. باری برحسب عادت آشوریان این فتح بزرگ منتهی شد باینکه لشکریان را بدم شمشیر گذرانیدند و ژنرالها و افسران ارشد را زنده پوست کندند و رؤسای بزرگتر را برای زینت آئین فتح و پیروزی نگاهداشتند.

۱۲ ــ آشور بانیپال و ملکه در مجلس جشن
(سر تومهان در سمت چپ به یک درخت آویزان است)
از نقوش برجسته نینوا

انقلاب شوش

خبر این مصیبت همان روز به شوش رسید و باعث انقلاب شد. طرفداران شاهزادگان تبعید شده مخالفین خود را بزندان انداختند و با تشریفات وازدحام باستقبال فاتحین شتافتند و در این موقع خواجکان مقدس پیش قدم بودند. خلاصه برطبق دستور **آشور بانیپال** پسر بزرگ **اورتاکو** که **خوم بان ایگاش** نام داشت بسلطنت معرفی شد و لشکریان آشوری بعد از اخذ خراج

به نینوا مراجعت نمودند .

آئین فیروزی آشور

شادی که **آشور بانیپال** بسبب این فیروزی اظهار کرده دلیل بر ترس و وحشتی است که از ایلام داشته است . رؤسای اسرا را زنده پوست کنده و بدن آنها را قطعه قطعه نموده بنقاط مختلفهٔ کشور پرا کنده کردند . سر **تومان** را بعد از آنکه در موقع جشن و ضیافت بدرخت آویختند بدروازهٔ نینوا نصب نمودند و اگر چه ایلام هیچوقت آشور رادر میدان جنگ مغلوب نساخته بود لیکن با **اسرهدون** همسری کرده در بابل مکرر تاخت و تاز نموده و منتها دولتی بود که تا آنزمان آزادمانده آشور را تهدید میکرد و بنابرین معلوم است که **آشور بانیپال** باید از مقهور ساختن دشمن دیرینه و خراجگذاری او بسیار شاد باشد و حسن تدبیریکه بخرج داده شاهزادگان تبعید شدهٔ ایلامی را تشویق نمود که از نینوا یعنی محل تبعید خود اسباب تولید اختلافات داخلی را در ایلام فراهم آوردند جای تحسین است ، لیکن نمیتوان فهمید که در حالتیکه برحسب ظاهر تسخیر و تصرف شوش در کمال سهولت بوده لشکر آشوری چگونه ازدست درازی بآن محل خودداری نموده است .

طغیان بابل

بعد از آنکه بر ایلام چنین شکست وارد آمد و دست نشاندهٔ آشوری بتخت ایلام رسید بنظر میآید که تا چندین سال مهمی از آن ناحیه پیش نیامده باشد لیکن **آشوربانیپال** باندازه‌ای کبر و نخوت پیدا کرد که برادر خود او از او رنجیده چه بآن برادر فقط بطور نایب السلطنهٔ بابل و حکمران رفتارمیکرد که هر وقت اراده داشته باشد میتواند اورا بردارد و بنابرین برادر نامبرده برخلاف پادشاه آشور در سال ۶۵۲ تشکیل اتحادی داد و دول تابعهٔ او را داخل در این اتحاد کرد . **خوم بان ایگاش** پادشاه ایلام هم که طبعاً بمخالفت پادشاه آشور نبود باین امر مجبور شد چه **آشور بانیپال** از او تقاضا نمودکه مجسمهٔ «**نه نه**» را به اریك برگرداند و حال آنکه اطاعت این امر با حفظ تاج و تخت منافات داشت زیرا که تمام ملت ایلام نسبت بآن بت احترام و علاقهٔ وافر داشتند و بنابرین همینکه سفرای بابلی **خوم بان ایگاش** رادعوت کردند و خزانهٔ ارباب انواع خود را برای تقدیم حاضر نمودند دعوت را اجابت کرده و

ملت ایلام نیز از اینجهت خوشوقت گردید.

جنگ دوم با ایلام
سال ۶۵۱ قبل از میلاد

جنگ شروع شد و لشکریان فریقین در تمام سال ۶۵۱ پیش از میلاد مراقب یکدیگر بودند و دراین نوبت نیز آشور از اختلاف خانوادهٔ سلطنتی ایلام استفاده کرده باینمعنی که **تام‌ماریتو** برادر خوم‌بان‌**ایگاش** برضد او اسباب‌چینی کرده او را بقتل رسانیدو تخت و تاج راتصاحب نمود لیکن برای اینکه معلوم کندکه شیوهٔ دولت تغییر نکرده است فوراً لشکر دیگری نیز بمیدان جنگ بر لشکریان قدیم اضافه نمود؛ اماسلطنتش دوام نکرد و یکی از تبعهٔ مهم ایلام ایند-**بغاش**[1] نام داشت بواسطهٔ اوضاع آشفته کشور قوت قلب یافته نسبت باو عصیان ورزید و پیشرفت حاصل نمود بطوریکه **تام‌ماریتو** مجبور شده به باتلاقهای کنار خلیج فارس فرار کندو در آن جا تجهیز کشتی نمود لیکن طوفان کشتی را بساحل برد و **تام‌ماریتو** گرفتار شده او را به نینوا فرستادند و **آشور بانیپال** با او مهربانی کرد و البته جهت این بوده که برای بعد ها میخواسته است او را آلت مقاصد خود قرار دهد. در هر حال یاغی نامبرده لشکر ایلامیرا از میدان جنگ خارج کرد و متحد ایلام یعنی بابل را تنها گذاشت.

تسخیر بابل
۶۴۸ ق.م

بنابرآنچه‌مذکورشد **آشور بانیپال** درمقابل بابل آزادگردیدو بعدازمحاصرهٔ طولانی‌آنرامسخر کرد و همان رفتاری را که **سناخریب** در چهل سال قبل با آن شهر کرده بود تجدید نمود و هزارها از سکنهٔ آنرا در پیش گاوهای بزرگ بالدار بقتل رسانید.

جنگ بابل با ایلام

دراینموقع پادشاه آشور بحکم عقل مصمم شد که از اختلافات ایلام استفاده نموده استقلال آن دولت بی آرام را خاتمه بدهد و برای این مقصود چنانکه طبیعی بود **تام‌ماریتو** را بکار برد. خصوصاً قبل از آنکه بابل مسخر بشود پادشاه آشور از ایلام تقاضا نمود کلدانیها را که در طغیان شرکت کرده بودند تسلیم نماید اما جواب صریحی داده نشده بود بواسطهٔ اینکه مصلحت ایلام در تقویت بابل بود و چون

---

۱ - این اسم از روی قرائن و امارات موجوده از اسامی آریائی است و رجوع شود بکتاب **هال** که ذکر آن درسابق رفته صفحه ۲۰۱.

آنشهر معظم مسخر گشت که لازم بود برای ایلام از آن جلوگیری کند **آشور بانیپال** سفرای ایلامی را مرخص کرده برای پادشاه ایلام پیغام داد که اگر آن اشخاص‌را تسلیم نکنی میآیم و شهرهای تو را خراب میکنم و مردم شوش و ماد کتو وخایدالورا باسیری میبرم و ترا از تخت بزمین میاندازم و دیگری‌را بجای تو میگذارم وهمچنانکه سابقاً **تومان** را از میان برداشتم ترا هم نابود میکنم .

دراین میانه بزرگان ایلام **اِندَ بغاش** را بقتل‌رسانیدند و **خوم‌بان کالداش** را بجای او گذاشتند وبنابرین موقع مناسبی‌برای **آشور بانیپال** پیداشد،طرفداری **تام ماریتو** را بهانه کرد و آشوریان ویرا کمك نموده تا اینکه او دوباره داخل شوش گردید ودوباره برتخت نشست ولی همینکه این امر انجام گرفت او سفاهت کرده درصدد قتل معاونین خود بر آمد، آنها از این سوء نیت آگاه شدند و دوباره او را گرفته بزندان انداختند لیکن آشوریان برای اقامت در ایلام عدهٔ خود راکافی ندیدند تمام کشور را بغارت داده به‌نینوا مراجعت نمودند .

تسخیر و غارت شوش
۶۴۵ قبل از میلاد

آشور بانیپال از نتیجهٔ مختصر و ناقص این جنگ راضی نشده **تام ماریتو** خائن‌رابمطالبهٔ‌تسلیم کلدانیها و «**نه نه**» ربة‌النوع فرستاد اما **خوم‌بان کالداش** میدانست که تسلیم آنها مورث‌هلاکت خود اوست بنابرین مقاومت را اولی دانست الا اینکه در این موقع قوهٔ آشوریان زیاد بود و بعد از آنکه چهارده شهر را سوزانیدند شوش را هم بتصرف خود در آوردند. سابق‌برین لشکریان آشوری دو نوبت بعنوان مساعدت وکومك بشوش رفته بودند لیکن در این دفعه میتوانستند حقد و کینهٔ خودرا ظاهر سازند و حرص غارتگری خویش‌را بدرجهٔ کمال بموقع آرند چنانکه غنائم فراوان بردند، چه گذشته از خزاینی که سابقاً از سومر واکد بانجا وارد شده‌بود طلاو نقره (سیم و زر) معابد بابل که ایلامیها در ازای معاونت‌بانشهر گرفته بودند نیز بچنگ ایشان‌افتاد ـ اماکن متبرکه را بی احترامی کردند. خزاین‌آنهارا چاپیدند، ارباب‌انواع را باسی‌ودو مجسمهٔ سلاطین ایلامی‌که از زرو سیم و برنج ومرمر

نود به‌نینوا فرستادند، بالاخره قبرهای دلاوران قدیم را نبش کرده استخوان های آنهارا به‌نینوا بردند و در آنجا جشن ها گرفتند، شراب خواریها کردند و باعتقاد خودشان باین واسطه چون ارواح آن اشخاص به استخوانهای پوسیده معلق است مذلت و خواری

۱۴- مجسمه های خدایان ایلام که آنها را برده به نینوا میبرند
از کتاب آثار نینوا تألیف آ. ج. لایارد چاپ ۱۸۵۳

این اوضاع را بهتر درك خواهند کرد. خلاصه برای پر کردن پیمانهٔ تلخی و عذاب ایلام در وقت سقوط او هر شرارت و بیرحمی که ممکن بود انجام دادند و **حزقیل** نبی در این باب میگوید « درآن جا ایلام و تمام جمعیتش هستند، قبر های ایشان گردا گرد ایشان است وجمیع ایشان مقتول و از شمشیر افتاده‌اند[1] ».

برگرداندن مجسمهٔ «نه‌نه» به‌ارخ

بالاخره **آشور بانیپال** قادر شدکه مقصود خویش را حاصل کرده «**نه نه**» رابعدازآنکه یکهزار و ششصدوسی‌وپنجسال‌دراسیری‌مانده بود به ارخ بر گرداند. آیا در تاریخ هیچ امری نظیراین واقعه دیده میشود؟ لشکر آشوری عاقبت در حال فتح وظفر مراجعت کردند و ثروت شوش و جمع کثیری ازبازماندگان سکنهٔ آن شهر ونواحی اطراف آنرابردند. **خوم‌بان کالداش** چندی فراری بود اما عاقبت مجبور به‌تسلیم شد و **آشور بانیپال** منتهای کامیابی خویش را در این قرارداد که آن پادشاه و**تام ماریتو**را با دوپاشاه مغلوب دیگر بجای اسب به عرابه‌ای‌که خودسوار بودبست‌و آنها را بدین‌شوکت‌وجلال بمعابدآشوروایشترکشانیدند.

محو شدن ایلام

دولت ایلام منقرض گردید و اگر هم قبایل کوهستانی در آن جا باستقلال ماندند اسم ایلام و دولت او از خاطر هامحو شد و غبار افسانه و قصه برروی آن نشست و مناسب آنست که قبل از رها کردنش یك لحظه نظری برماسبق تاریخ آن بیندازیم.

ایلام در اوایل امر دولتی غارت گر بود و بهمین حال‌در تمام مدت باقی ماند ودر عین حال یکنوع خط وصنایع[2] و تا یك اندازه تمدن مخصوصی را پرورش داد لیکن نسبت بکشورهای‌دیگر شیوهٔ تاخت و تاز بیشتر داشت تا استیلاو تسلط و اهتمامی در اینکه‌آنها را تحت یك دولت مرتبی در آورد ننمود و وقتی هم که خواست فتوحات خود را تحت انتظام در آورد از عهده برنیامد. نسبت بدولت بابل جفا کار بود و بدون ملاحظه وترحم آنرا میدان تاخت‌و تاز قرار میداد و با اینکه‌وسایل او نسبت باندولت بی‌اندازه ناقص‌تر

---

۱ - باب ۳۲، آیه ۲٤ کتاب حزقیل بنی «مؤلف»

۲ - ایلام در ساختن جواهرآلات و ریختن فلزات از بابلیها خیلی پیش بوده است «مؤلف»

بود اکثر اوقات موفق بدست برده و غنیمت آوردن بشوش میگردید. همینکه ولایات مابین ایلام وآشور ازمیان رفت و ایلام مستقیماً با آشور روبروشد باوصف برتری انتظامات و تجهیزات قشون و مهمات حربی آشور دلیرانه با اوجنگید واگر نفاق واختلافات داخلی نبود که در مواقع باریك همواره او را مفلوج میکرد بواسطهٔ شجاعت خود و صعوبت مکان در مقابل قوه و قدرت آشور تا بآخر میتوانست ایستادگی کند. بهر حال دولت ایلام باقی نماند و چنان عظمت و اهمیتش از خاطر ها رفت که **استرابو** در کتاب جغرافیای خود در باب شهر شوش میگوید **کوروش** آن شهر را پایتخت قرار داد بواسطهٔ موقع و اهمیت و نیز از اینجهت که آن «هیچوقت از خود اقدام بامر بزرگی ننموده و همیشه تحت اطاعت ملل دیگر بوده است»[1]. چنین است رسم سرای سپنج!.

۱- استرابو - ۱۵ - ۳ - ۲ «مؤلف»

یك سوار مدی
ازکتاب لوژارد موسوم به «کلب دمترا» گرفته شده است

فصل هشتم

آریانهای ایران ـ اصل و منشاء و روایات آنها

من از میان بلاد، اول سرزمین و کشور خوبی که آفریده‌ام همانا آریانه ویجو (مسکن خاص آریان‌ها) است. «وندیداد. ۱ ـ»

اختلاف مابین اراضی پست و نواحی مرتفعهٔ ایران

یکی از مطلوب ترین مشاهدات شخص مسافر در ایران اینست که اراضی پست را که در بهار بطور موذی گرم میشود ترك گفته باماکن مرتفعه که در آنجا آفتاب موذی نیست و خضارت و طراوت غلبه دارد صعود نماید چه در واقع وارد اقلیم دیگری میشود. تاکنون آنچه بیان کردیم تمدن را در جلگه‌های پست‌باز نمودیم که‌انسان دراول امر در آنجا نشو و نما کرده وکم کم بلاد معظم از قبیل شوش و بابل و نینوا ساخته شده و بالاخره در آنجا تمام شرق نزدیك و مصر قهراً در تحت استیلای یك دولت بزرگ مقتدر سامی نژاد قرار گرفته است.

استیلای آریان در اراضی مرتفعه

چون از آن اراضی پست و تمدن قدیم بالنسبه عالی دور شویم بفلات ایران صعود میکنیم و در آنجا همچنانکه امور طبیعی متفاوت است سکنه هم با آنچه دیده‌ایم تفاوت دارند یعنی چون

به فلات میرسیم از نواحی که در تحت نفوذ سامی ها است خارج شده به سرزمینی وارد میشویم که قوم غالب در آنجا آریائی است اگر چه می‌بینیم که دول متمدن تر بابل و آشور بر آنها نیز تأثیرات کلی کرده‌اند. از این ببعد مقدرات تاریخ دنیای قدیم همانا کشمکش و نزاعی است مابین نژاد سامی جنوب و نژاد آریان شمال که بالاخره به مظفریت کامل نژاد های شمالی خاتمه یافته است[1].

مسئله آریان

مسئلهٔ نژاد هند و اروپائی که غالباً آنرا مسئلهٔ آریان میخوانند (اگر چه لفظ آریان بیشتر راجع بطایفهٔ هند و ایرانی است) در وقتیکه این مسئلهٔ مهم هنوز در مرحلهٔ اول از تحقیقات بود موضوع مباحثات بسیار شده است. در بدو امر این عقیده شیوع داشت که جماعتها از قوم آریائی از محلی که منشاء آنها بود حرکت کرده و قسمتهای غیر مسکون نیمکرهٔ شمالی را مسکون ساخته اند. امروز عقائد بسیار تفاوت کرده و میدانیم زمانی را که ما از آن صحبت میداریم در آنزمان دنیا قبلا بواسطهٔ نژاد های دیگر از نوع بشر مسکون بوده و بنابراین امروز قائلند بر اینکه فقط باید السنهٔ خاندان آریان را مطرح گفتگو قرارداد و شاید که یك تمدن قدیمی آریان نیز قبل از انفصال لغات مختلفهٔ آریانی از لغت اصلیه آن وجود داشته است[2].

شکی نیست در اینکه ما میتوانیم سربلند باشیم از اینکه از اولاد آن طائفهٔ اصلی آریان هستیم، لیکن منتی را که سومریان و سمیت‌ها و نیز نژاد عجیب سواحل مدیترانه برما دارند و نباید آنرا فراموش کنیم اینست که تمدن آنها را آریانهای وحشی اختیار کرده و ترقی دادند و هر چه بیشتر مبادی تمدن ما در تحت مطالعه درمیآید بیشتر ثابت میشود که تمدن ما میراث دوره های قبل است که بما رسیده است.

سرزمین اصلی آریان ها

از مسائلی که محل اختلاف عظیم واقع شده اینست که طوائف آریان از کجا و از چه مرکزی خارج شده‌اند لیکن قرائن و دلائلی بر کشف حقیقت موجوداست، مثلا این قوم یقیناً در زمینی ساکن

۱ ـ رجوع شود به «ارمنهٔ باستان» تألیف ج، ح، **برستید** صفحه ۱۷۲ «مؤلف»

۲ ـ «نژادهای بشر» تألیف **دنیکر**، صفحه ۱۲۸ «مؤلف»

بوده‌اند که آب و هوای برّی داشته و چنانکه پیداست دو یا سه فصل از فصول اربعه را بیشتر ندیده‌بودند. از لغت ایشان ظاهر میشود ساکن جلگه بوده و کوه وجنگل نداشته‌اند و فقط بعظی اشجار سخت جان از قبیل قان (غان) و بید در آنجا بوده است. ما امروز میدانیم که آریان ها از شمـال آمدند و چون حرکات طوائف بدوی دامنهٔ وسیع دارد بعضی را عقیده این است‌که مسکن اصلی آنها باید در بیابانهای وسیع شمال خراسان بوده باشد که برحسب ظاهر در قدیم الایام حاصلخیز تر از امروز بوده و یـا در جلـگه های جنوب روسیه که مجاور و مشابه بیابان سابق‌الذکر وآب فراوان‌تراست، بعضی دیگر ناحیهٔ جنوب غربی بحر خزر را منشاء اصلی آنطایفه میدانند و در هر صورت مطلب طوری نیست که بتوان رأی قطعی در آن اظهار نمود.

روایات آریانهای ایران

آریانهـای شعبهٔ ایرانی که سروکار ما در اینجا با آنهاست اول از همه متمدن شده و قائل بوحدت خداوند گردیده وبنابراین مورد توجه خاص میباشند. اینطـایفه روایاتی داشته‌اند مشعر براینکه هجرت ایشان‌از منزل اصلی بسبب‌این بوده است که عامل شرمحل ایشان را یخ بسته و غیر قابل سکنی نموده بود و شایدکه معنی اینحرف این باشد که بواسطه تغییر آب وهوا مجبور به‌تغییرمکان شده‌اند چنانکه ظاهراً‌غلبهٔ‌خشکی طوائف مغول را وادارکرد که بجانب مغرب هجوم ببرند و ضمناً بساط تمدن ممالکیرا که عرصهٔ تاخت و تاز ایشان میشد برچینند.

در داستانهای ویژه[1] به یك منزل از دست داده آریانم[2] و یجوا اشاره شده است و چون بواسطهٔ سرما مجبور به مهاجرت ازآنجا شده به سغداومورو (در زبـان یونانی سغدیانا و مرژیانا) رفته‌اندکه اولی بخارا و دومی مرو حالیه خوانده میشود، بواسطه ملخ و طوائف دشمن مجبور شدند سغدا را نیز ترك کنند و به باغدی کشور بلند رایت و بعدها بلخ نامیده شده بروند، از بلخ به نیسایا رفته‌اندواین محل‌را بانیشاپور یکی‌دانسته‌اند

۱ ـ رجوع شود به وندیداد. «مؤلف»

۲ - Aryanem Vaejo

ولی بعقیده من اشتباه است چه ناحیهٔ ناسایا پسا که در مغرب عشق آباد واقع است بهتر مناسبت دارد. مراحل آخری این مهاجرت مرویو (مرات) وویکرتا (کابل) بوده که آنرا زمین بدسایه وصف کرده‌اند و بعدها وقایع نگاران این ولایات را بدو قسمت منقسم نموده‌اند ازاینقرار که‌ارهویتی (اراچوسیه) وهیچومنت (هیلمند) و هپتاهندو(پنجاب) در سمت مشرق. اوروا (طوس) وهرکانا (گرگان)، راگا (ری)، و رنا (گیلان) وپارهٔ ولایات دیگر طرف مغرب‌میباشد وممکن است‌که این دسته بندی را برای این کرده باشند که تا طوائف آریان های هندی و ایرانی را توضیح دهند.

مکان آریانم و یجو را در قسمت شمالی آذربایجان حالیه فرض کرده‌اند اما‌مسیو دمرگان[1] نظر صحیحی اظهار میکندو میگوید درصورتیکه آریانم ویجوجزء شمالی‌قسمتی‌از آذربایجان بود میبایست طوائف آریان با مردمانیکه ساکن ارمنستان بوده وخط نوشتن میداستند و بالنسبه متمدن بودند ارتباط پیدا کرده باشند حقیقت اینست که محل مزبور را به تحقیق نمی توان تعیین کرد. هرچند بواسطه اکتشاف توخاریك[2] که قدیمترین صورت هندو اروپائی در سیبریاست‌قسمت غربی این‌صحرای وسیع میتواندخوب دعوی کند که شایستهٔ دقت نظر میباشد و داستان سابق‌الذکر بطوریکه بدست ما رسیده طول و تفصیلش چنانست‌که نمی‌توان آنرا قدیم دانست و ممکن‌است وقتیکه داستان بصورت حالیه در آمده آذربایجان را آریانم و یجو مینداشتند و سر منزل اصلی که در شمال بوده فراموش کرده بودند معذلك فضلائی که درکتاب اوستا دست دارند بدین داستان اهمیت زیاد میدهند و شکی نیست در اینکه آن مبنی برروایت بسیار قدیم بوده است.

ورود طوائف آریان‌ها بایران

عقیده براینست که قوم ماد از جنوب روسیه بایران مهاجرت کرده و چون دولت‌اورارتو یا آرارات را قوی یافتند ونتوانستند برآن حمله کنند از آن احتراز نموده تدریجا قسمت غربی فلات ایرانرا متصرف شدند.

---

۱ - «مطالعات» صفحه ٤١٥ «مؤلف»

۲ - Meyer, Geschichte des Alterthums

شعبهٔ دیگر آریائی که پارسیان باشند از بیابان هــای شمال خراسان وارد مشرق ایران شده از ایالت کرمان‌عبور کرده فارس را مسکن خود قرار دادند ، یعنی ازنزدیکی زنده رود که ظاهراً همانوقت‌درتصرف طوائف ماد بوده تــا خلیج فارس و حدود غربی آنها متصل بحدود طوائفی بوده که در تحت نفوذ ایلامیها بسر میبردند .

سلسلهٔ دیگر از آریا یا باکتریا حرکت‌کرده امتداد جنوب شرقی را اختیار نموده از هند و کش گذشته پنجاب را مسخر نمودند . پشت‌سر این سه دسته ذکر هیرکانیها را میشنویم که ساکن ناحیهٔ استراباد[1] حالیه بودند و دنبال پارسیها کارمانیان میباشند که ولایت کرمان منسوب بایشان‌است . دیگر گدرزیان که در ساحل بلوچستان بوده و در انزیان و اراخوسیان‌که اولی در نواحی شمالی بلوچستان و دومی در قسمتی ازجنوب افغانستان مسکن گرفته بودند و آخرالامر مرژیهای مرو و باختریهای بلخ میباشند.

تاریخ این مهاجرتها

بعضی‌ازکتیبه‌های خط میخی‌که جدیداً دربوغازکُ‌ای[2]که‌عبارت از تیریای قدیم و پایتخت هتیت ها باشد کشف شده مشتمل بر معاهداتی است که مابین هتیت ها و مِتانیان‌که لااقل امرا وسلاطین آنها آریان بوده‌اند بسته شده ، ازجمله قراردادی‌است‌که از طرف خدایان‌ویدـ اندراـ و ارونا- نساتیاتونس (اسونیز) واقع شده است و آن نه فقط تصریح میکندکه مِتانیان این خدایانرا احترام مینمودند بلکه معلوم میدارد که در سال ۱۳۵۰ قبل از میلاد تاریخ عهدنامهٔ مزبور، امتیاز و فرقی بین‌عناصر آریای ایران‌و هند وجودنداشته است ضمناً سند نامبرده‌تمدن هند را میرساند که نهایت قدیم نیست .

عقیدهٔ مسیو دُمرگان[3] اینست‌که هجوم آریانها به‌باکتریا دوهزار و پانصدسال پیش از میلاد واقع شده و قوم ماد در حدود دو هزار سال قبل از میلاد بشمال غربی ایران رفته‌اند و این مسئله که در فصل چهارم مذکور داشتیم که قوم کسیت که در

---

۱ ـ گرگان فعلی (مترجم) .

۲ ـ «مطالعات ، صفحهٔ ۳۱٤ «مؤلف» .

۳ - Kyoi .

حدود هزار و نهصد سال قبل از میلاد تأسیس یك سلسله سلاطین نموده و در زمان سلسلهٔ اول سلاطین بابل اسم آنها شنیده میشود در تعیین تاریخ این مهاجرت کمك میکند و قبل از آنکه هویت قوم کسیت که یحتمل طائفه‌ای بودند از ماد تشخیص شود این مسئله باین تحقیق معلوم نمیشد.

قوم ماد و سکنهٔ قدیم

ظاهر آنست که از سکنهٔ قدیم بعضی مقهور و برخی بکوهستانها رانده شده وجماعتی را هم متعرض نشده و گذاشته‌اند که با مهاجمین مشترکاً زندگی کنند و هر گاه بنظر آوریم که طوائف مدافع باید تلفات بسیار دیده باشند و میدان تاخت و تاز هم وسیع و کوهستانی بوده معلوم میشود که عقیدهٔ فوق معقول ترین فرضهاست و تاریخ نشان میدهد که این ترتیب با رفتار اکثر ملل فاتح موافقت دارد. قول **هرودوت** نیز این رأی را تقویت میکند چه اسامی طوائفی را که با هم مخلوط شده تشکیل یك ملت دادند نقل میکند بوزه، پراتی سینی، استروخات، ارزنتی، بودی، مجوس[1] بودند، ممکن است چهار طائفهٔ اول از طوائف نامبرده آریان بوده و بودی و مجوس تورانی محسوب میشدند. قوم مجوس را مهاجمین دارای نوعی از کیش و پرستش دیدند که با کیش آریانی مخلوط شده و بعدها تحت توجه و تربیت **زردشت** ترقی نموده بصورت مذهبی در آمد که امروز باسم خود او موسوم است.

مهاجمین آریانی قومی بدوی و گله‌دار بود. و اسب و مواشی و گوسفند و بز و سگ گله داشته‌اند. مسافرت ایشان با ارابه های زبر و ناتراشیده‌ای بوده که چرخ و محور آنها را از یك پارچه چوب تراشیدهٔ خشن میساختند. عروس را بسری میگرفتند و خانواده مبنی بود بر اقتدار تام رئیس خانه یعنی پدر و تعدد زوجات هم معمول میداشتند. طلا و الکترم یعنی مرکب از طلا و نقره و مفرغ را میشناختند اما صنعت ایشان منحصر ببعضی تزئینات و نقوش و خطوط معدود بوده و خط و نوشتن نمیدانستند، آنها کم کم از بدویت خارج شده استقرار یافتند، زراعت آموختند، دهات و بلاد ساختند و تا مدت مدیدی اجتماع ایشان عبارت بود از قبائل چندی که از یکدیگر مستقل بودند و چندان

---

[1] - هرودوت ۱ - ۱۰۱ .

اتصال و ارتباطی نداشتند لیکن در مواقع خطر و مهلکه بزودی با هم متحد میشدند .

افسانه های آریائی

بعضی محققین گفته‌اندو عقیدهٔ صحیحی‌است که‌هیچ مذهبی‌اختراع نمیشود و این حرف در بارهٔ زبان نیزصادق است یعنی هردو امر بر نشو و نما و تبدلات تدریجی درست میشود و از آنجا که‌مذهب مبنی بر عقایدی‌است که افسانه ها واساطیرا گربروی‌آنها قرارنگرفته باشند البته تصرف کلی درآنها داشته و کمال اهمیت را دارد که بتوانیم آن حکایات قدیم اساسی را معلوم نمائیم و خوشبختانه افسانه‌های آریانی برای اخلاف باقی مانده وما برای معرفت باحوال مبادی تمدن جدید از آنها استفاده میکنیم .

اولین اطلاعی که براحوال آریان ها داریم بر ما ظاهر میسازد که آنها در مرحلهٔ پرستش طبیعت‌خالص و پاك بوده‌اند . آسمان شفاف و نور وآتش و باد و باران که اسباب حیات میشوند معبود ایشان بوده و ظلمت[1] و خشکی را شیاطین ملعون می پنداشتند . در این مذهب شرك ، آسمان برسایر خداوندان مقدم بود وخورشید چشم آسمان و برق پسر آسمان نامیده میشده است و میتوان گفت که اکثر مذاهب این افسانه هارا دارا بوده و عقاید مزبوره عمومیت داشته است لیکن اقوام آریانی مثل سومریـان معتقد و مقید بجلب مساعدت و موافقت ارواح خبیثه نبوده اند بلکه توقع ایشان آن بود که ارواح طیبه باید با ارواح خبیثه طرف شده آنها رامغلوب‌سازند و ادعیه و قربانیهائیکه انسان میکند به غلبهٔ آن مدد تمام میرساند وبنابراین از اوایل امر در نزد این قوم انسان مقام محترمی‌داشته‌و نسبت‌بخدایان چندان‌تذلل نمیکردند ، ازبرای آنها ادعیه میخواندند ، از ایشان استعانت مینمودند ، تسبیح و تجلیل میکردند . قربانی را برای ایشان میدادند و بالاتر از همه‌اینکه مشروب متبرك هوما[2] را اهدا مینمودند لیکن از این ادعیه وقربانیها معتقد بودند به اینکه بخداوندان برای مجاهده با قوای خشکی و ظلمت مدد میرسانند

---

۱ ــ در خصوص ظلمت ، گاتاها و اوستای اخیر تفاوت دارندچه برطبق گاتاها ظلمت‌مخلوق **اهورامزد** میباشد (یسنا ٤٤) « مؤلف » .

۲ ــ هوما که بعینه همان سومای هندی است گیاهی است کوهستانی اما حقیقت و هویت آن معلوم نیست « مؤلف » .

چنانکه حقیقتاً خیلی دلچسب است وقتیکه شخص در آن داستانها میخواند که چگونه نسبت بهوارونا یعنی خداوند آسمان وهمان رب‌النوعی که یونانیها ویرا اورانوس مینامیدند پرستش میکردند و او رارب‌الارباب میخواندند و ادعیه برای او تلاوت میکردند وصفاتی معنویه برای او مذکور میداشتند و مخصوصاً این محل توجه میشود که می‌بینیم رب النوع مزبور فوق‌العاده از دروغ متنفر است و این مسئله بر ایرانیها تأثیر کلی داشته و از کتیبه های بیستون و همچنین از بیانات هرودوت این فقره هویدا میشود.

اتر یورانی که باسم میترا خوانده میشود درمعبودیت با آسمان شریک بوده و این هردو مراقب ضمایر و اعمال مردم بوده وبینائی و دانائی کامل داشته‌اند. همچنین آتش بصورت اصلی خود که برق باشد در منازعهٔ دائمی خداوندان نور با قوای ظلمت دخالت تامه داشته است و ذوق سرشار و طبع شاعرانهٔ قوم آریان در وصف این آثار و شئون طبیعت مخصوصاً خودنمائی میکرده است.

قسمتی از منظرهٔ شکار ایرانی
(تصویر روی یك ظرف گلی در موزهٔ هرمیتاج)

فصل نهم

کیش مادیها و پارسیها

آنها (پارسیها) رسم دارند که بر مرتفع ترین کوهها بالارفته درآنجا برای زؤس رئیس ارباب انواع قربانی میکنند . این نام یعنی نام زؤس را آنها به تمام فضا و دائره سماوی اطلاق میکنند. علاوه براین برای خورشید ، ماه ، زمین ، آتش ، آب ، باد هدایا تقدیم مینمودند ، در ابتدا فقط برای همین ها قربانی میکردند. (هرودوت . ۱ ، ۱۳۱)

ای اهورا ، مسئلت میکنم که مرا ازحقیقت این آگاه سازی که پیش‌از روز قیامت مردمان پاداش عمل خود میرسند ؟ « سرود زردشت »

اشتراك مذهبی طوایف آریائی ایران و هندوستان

در فصل سابق بپرستش آربانیها نسبت بقوای طبیعت اشاره کردیم در این فصل[1] باید همان موضوع را شرح و توضیح دهیم . این پرستش طبیعت چنانکه هرودوت گفته‌است و ماعین آنرا دربالا مذکور داشتیم در نزد اقوام آریائی معمول بوده لیکن ایرانیهادر

۱ ـ من در مسائل و مندرجات این فصل یعنی فصل حاضر بکتاب **زردشت** پیغمبر باستان ایران تألیف پرفسور **ویلیام جکسون** مراجعه کردم، **مستر ادوارد** درموضوع خدای‌ایران مقالهٔ محققانه‌ای‌که برای درج دردائرةالمعارف مذهب و اخلاق **هستینگس** نوشته بود نمونه‌اش را برای من فرستاد،دراثنای تجدید نظر بکتاب آئین قدیم **زردشت** تألیف ژ . ح . **مولتون** که در مسائل گوناگون و مشکل مدققانه و نیز منصفانه اظهار نظر نموده مراجعه کرده‌ایم «مؤلف» .

دورهٔ متمادی با آریانهای هندوستان اشتراك مذهبی و فرهنگی داشته و دورهٔ مزبور تا نزدیك باوقاتیکه اینك ما از آن گفتگو میکنیم امتداد داشته است. آریانهای هندوستان کتاب آسمانی داشتند که آنرا ویداز یامعرفت میخواندند واین عبارت‌است‌از مجموعهٔ زاید بر هزار سرود که فاتحین آریانی قدیم و پنجاب آنها را ضبط کرده بودند و چون بدورهٔ قدیم هندوستان که کتاب مذکور ترتیب داده شده رجوع میکنیم می‌بینیم مانند ایرانیها در مرحلهٔ نشو و نما بوده‌اند و همانطور قوای‌طبیعت‌را پرستش میکردند. خدا را هردو طایفه بیك اسم میخواندند واین‌امرچنانکه **ادواردس**[1] اشاره میکنند دلیل برآنست که معبودهای آنها یکسان‌بوده‌اند. یکی از اسامی پروردگار **آسورا** بوده که در سانسکریت **آسورا** ولی‌دراوستا **اهورا** تلفظ میشده وبمعنی‌خداوند بوده‌است. اسم‌دیگر **دایوا**[2] بوده که به‌سانسکریت‌دوا و دراوستادیوا[3] میگفتند واین لفظ‌همان‌کلمهٔ‌هند واروپائی است که‌بمعنی‌وجودآسمانی‌است وکلیهٔ‌السنهٔ آریانی‌این‌کلمه را بمعنی خداوند بکار برده اند بدینطریق که در زبان یونانی **تئوس** و در لاتینی **دئوس** و در فرانسه **دیو** و انگلیسی **دیتی** گفته‌اند.

در همان ابتدای دورهٔ ویداز خداوندانی که موسوم به اهورا ودیوا بودند درنزد قبائل آریانی در مقام معبودیت با هم رقابت داشتند مثلادر هندوستان دیواها سمت‌تقدم و برتری داشتند وآسوراها درویدای‌بعدی بمنزلهٔ‌شیاطین محسوب میشدند. ازطرف‌دیگر در ایران اهوراها سمت رجحان و برتری داشتند واحساسات مذهبی ایرانیان به‌**اهورا** علاقه گرفته‌ومقامیراکه درهندوستان به **آسورا** میدادند‌این‌بهره‌برای‌دیواهاقائل‌شدند.

افسانه های هندی ایرانی
یما یا جمشید

بعضی داستانها هم هست که هر دو کشور مشترك است[4] ومهمتر ازهمه ظاهراً قصهٔ‌یمای دلاور میشدکه‌اصلاً‌یکی از اسامی‌آفتاب در هنگام غروب بوده است و در او امر چنانکه **ماتیو آرنولد**[5] شیرین بیان میکند چنین‌عقیده داشتندکه اول‌کسی بوده که مردم را دلالت و راهنمائی کرده و اول کسی بوده که بر منزل وسیع مرگ رسیده و بهترین

1 - Edwards. 2 - Deva 3 - Daeva.
4 - در فصل دوازدهم این کتاب درباره ایموضوع مطرح خواهد شد [illegible]
5 - Matthew Arnold.

طبیعهٔ مبدل بپادشاه اموات شده است. او دو سگ داشته است تیره رنگ و بزرگ پوزه و چهار چشم، درهرروز بقوهٔ شامهٔخود جستجوی اموات میکرده و آنها را برای صاحب خود میآوردند و میتوانیم عادتیرا که درایران میان گبرها باسم «سگدید» معمول بوده است ازآثارآن عقاید بدانیم. دراوستامذکوراست که هر کس بمیرد باید سگ زرد چهارچشمی یا سگ سفیدی که گوشهای تیره رنگ داشته باشد نزدیك او آورند زیرا که نگاه آن سگ شیطانرا که میخواهد داخل بدن میت شود دور میسازد. امروزهم زردشتیان از قدمت این رسم بیخبرند؛ برروی سینهٔ هرکس که احتمال مرگ او را میدهند پارهنانی میگذارند، هرگاه سگ آن نانرا خورد آدم را مرده میپندارند وبدخمهٔ میبرند وکسانیکه حامل جنازه میباشند در نزد جماعت نجس دائمی محسوباند و زندگی مفلوکی دارند.

زردشت پیغمبر ایران

مؤسس مذهب قدیم ایرانیها **زردشت** است. درخصوص اسم و نیز شخص او عقایدی اظهار شده که سخت مغایر با هم میباشند حتی اینکه بعضی منکر شدهاندکه **زردشت** شخص تاریخی باشد یعنی وجود حقیقیداشته باشد و از جمله عقایدیکه در همین اواخر در بارهٔ او اظهار میکردند اینست که آن نتیجهٔ افسانهٔ طوفان است که در همه جا بوده است ولیکن در این موضوع نیز مانند مسئلهٔ قوم آریائی نسبتبعقاید سابقین پیشرفتعمده حاصلشده اگر چه آنهاکه اقدمندالبتهافضلند. باری امروز باوجودقصه ها و افسانه هائیکه موجب ابهام و تردیدعقائد در بارهٔ اومیشود معلوم گردید آن مصلح بزرگ یعنی پیغمبر ایران شخصی است تاریخی و حقیقی وتاریکی قدمت وجود او را محل شبهه وتردید نباید قرار بدهد.

اصل اسم **زردشت** زراتسترا که در لاتین تحریف شده و زُرُآستر گفتهاند بدرستی حقیقت آن معلوم نیست ولی کلمهٔ استرا همان اشتر است که در زبان امروز فارسی با مختصر تغییری موجود میباشد و این قول که پیغمبر نامبرده از اهل آذربایجان که یونانیها اتروپاتن میخواندند بودهقرین قیاس استکه نام مزبور در هردو صورت متضمن لفظ اذر قدیم یعنی آتش میباشد بدین مناسبت که پیش از ایام **زردشت** کاهن را آذروان یعنی نگهبان آتش میگفتند. مولداودرارومیه که درمغربدریاچهٔ موسوم بهمین نام واقع است

دانسته اند، در ایام جوانی بحال تفکر و انزوا میگذرانیده و در آن اوقات هفت مرتبه رؤیا برای او دست داده وساوس و امتحانات چندی را تحمل نموده بالاخره بعثت

۱۵ - تصویر آتشکده در نقش رستم

(از کتاب صنعت باستان ایران تألیف مارسیل دیولافوا گرفته شده است)

خود را اظهار داشته وسالهای دراز چندان پیشرفتی حاصل نکرده چنانکه در ده سال اول فقط یکنفر باو گرویده است.

گشتاسب اولین پادشاهی که ایمان آورده

پس به **زردشت** الهام شد که بمشرق ایران مسافرت کند و در کیشمر[1] درولایت خراسان با **ویستاسب** که درشاهنامهٔ **فردوسی** **گشتاسب** خوانده شده ملاقات کرد. دردربار این پادشاه ابتداو پسر وزیر و بعد ملکه‌را معتقد ساخت، بین او و دانشمندان مباحثات رسمی بمیان‌آمد و در آنموقع خواستند بقوهٔ ساحری بر او غلبه کنند **زردشت** غالب شد و خود پادشاه هم از معتقدین خاص مذهب جدید گردید چنانکه در فروردین یشت از کتب اوستا میگوید «او بود که حربه و تکیه‌گاه مذهب **زراتوشترا واهورا** شد و آئینی را که در زنجیر بسته و قادر برحرکت نبود از قید رهانید»

بعد از ایمان آوردن **گشتاسب** و اهل دربار او طوائف تورانی آسیای مرکزی مهاجمه کردند و شاید جهاد با متجددین نیز باعث حرکت و حملات ایشان بوده است. جنگهای جهاد مزبور بیشتر در خراسان واقع شده و اگر به قصه‌هائیکه نقل کرده اند اعتمادی باشد محاربهٔ قطعی در مغرب بلدهٔ حالیهٔ سبزوار روی داده است.[2]

اما خود **زردشت** بسن پیری رسیده معزز و محترم می‌بود تا اینکه در مهاجمهٔ دوم تورانیان دربلخ کشته شد و روایت چنین است که در پرستشگاه هنگامیکه مریدان دور او را گرفته بودند در گذشت.

تاریخ ولادت و وفات زردشت

حاصل آنکه **زردشت** اهل آذربایجان و شاید از طایفهٔ مجوس بوده اگرچه‌این مسئله‌محل تردید است وهمچنین تاریخ پیدایش و زندگانی‌او محل اختلاف‌وگفتگوست. بعضی‌از مورخین برآنند که این پیغمبر در هزار سال قبل از میلاد تولد یافته است و اما آنطوریکه از قصص و حکایات معلوم میشود و **ویلیام‌جکسون** هم بر آن رفته است تولدش ۶۶۰ سال قبل‌از میلاد و وفات او در ۵۸۳ سال قبل از میلاد بوقوع پیوسته است.

در دورهٔ اخیربعد ازاین‌تاریخ چیزیکه‌مهم‌است وماقطع داریم اینست‌که **داریوش** از جمله پیروان ثابت العقیدهٔ مذهب **زردشت** بوده است.

---

۱ و۲ – رجوع شود به جریده ر، ج، س، شمارهٔ ژانویه و فوریه سال ۱۹۱۱ «مؤلف».

خلاصه با این اختلافات شدیدکه دیده شد تصورمیرود که برای قطعی شدن این مسئلهٔ مهم ولی مشکل شواهد تازه و قاطعه را باید انتظار کشید .

اوستا

اهل عالم در نظر مسلمین منقسم میشوند باهل کتاب وغیراهل کتاب یعنی آنها که کتاب آسمانی دارند وآنها که ندارند. زردشتیان میتوانند مدعی شوند که از طبقهٔ اولی میباشند چه دارای کتاب آسمانی اوستا میباشند که کاملا یا بعضاً بر **زردشت** نازل شده است . این کتاب مقدس بزبانی نوشته شده است که آنرا عموماً اوستیك مینامند و بازبانیکه سلاطین هخامنشی در کتیبه های خود بکار برده تفاوت دارد . چنین گفته‌اند که اوستا بیست و یك کتاب بوده وبخط طلا بر دوازده هزار پوست گاو تحریر شده وبعد از آنکه سلسلهٔ هخامنشی منقرض گردیدند آن کتاب نیز از میـان رفته فقط قسمت کوچکی از آن بدست آمده است . **بلاش** اول سلطان اشکانی که تقریباً در نیمهٔ مائه اول میلادی سلطنت کرده از قرار معلوم شروع باحیای آن نموده لیکن انجام این امر را **اردشیر** مؤسس سلسلهٔ ساسانی داد و گمان میرود که برای دو یا سه دورهٔ بعد نیز اضافاتی بر آن شده است .

قدمت زمانی درنظر انسان اهمیت خاصی دارد و چون بخاطر میآوریم که مذهب زردشتی مذهبی است که معاصر پرستش **بعل و آسور** و **زئوس** بوده و آن مذاهب صدها سال که فراموش شده و مذهب **زردشت** هنوز باقیست اهتمام و ولع محققین که عمرخود را صرف تحقیق منشاء ومبادی آن مذهب وکشف حقایق ازمیـن قصص وافسانه‌ها میکنند در نظر ما معقول و بقاعده میآید .

قسمتهای موجودهٔ اوستا فقط شامل یك کتاب تمام از کتب اوستا میباشد وآن موسوم به وندیداد (بطور اصح ویدوات » یا « شریعت برضد دیوان » است .

قسمتهای بعضی از فصول دیگر جزء کتابیست موسوم به یسنا یه آداب نماز و دعا و بعضی قطعات دیگر هم در کتب پهلوی محفوظ است و نسبت این اخیر به اوستا مثل نسبت نوشتجات آباء مذهب عیسوی است بصل کتب انجیل و آنچه از اوستا موجود است منقسم باقسام اربعهٔ ذیل میباشد :

۱ ــ یسنا که منقسم است به هفتاد و دو فصل و مشتمل بر سرود ها میباشد که از آن جمله گاتهاست.

۲ ــ ویسپرد که مجموعه‌ای از ادعیه و سرودهاست و بایسنا متفقاً به کار میرود.

۳ ــ وندیداد که قانون و دستور مؤبدان است و بیان عبادات وآداب طهارت و کفارهٔ گناهان را مینماید.

٤ ــ یشت‌ها یاسرودهائیکه درتجلیل فرشته‌هائیکه‌موکل ایام مختلفهٔما ءمیباشند. قدیمترین قسمتهای اوستا گاتها میباشد که آنرا تشبیه بمزامیر عبریان کرده‌اند و گمان میرود عبارات و تعلیمات حقیقی **زردشت** وپیروان بلافصل او باشند و دراین‌گاتها ظاهر میشود که پیغمبر مزبور حقیقی بوده و تعلیمات اخلاقی پاکیزه میدهد که چون بخاطر بیاوریم چگونه محیط او ظلمانی بوده مجبور میشویم که خاضع شده و بزرگواری اورا تصدیق نمائیم.

اورمزد
خدای مطلق

درضمن‌مذاکرهٔ افسانه‌های آریانی ذکری ازورونا[1] (اورانوس) که‌رب‌النوع‌آسمان‌اقوام آریان‌قدیم‌بوده نمودیم، بواسطهٔ تعلیمات **زردشت** واثرروحانی‌آن که‌میتوان تعریف کرد که‌قوای‌طبیعت‌را صورت معنویّت‌داده ورونا مبدل به اهورایعنی خداوند شده ومتعارفاً آنرا **اهورامزدَ** یا اورمزد یعنی خداوند دانش‌کل یا بعبارهٔ اخری خداوند مطلق و خالق عالم خوانده‌اند و این امرازیکی از مکالماتیکه **اهورامزدَ** با **زردشت** نموده و مکاشفاتی برای‌اوظاهر ساخته معلوم میشود. **اهورامزدَ** میگوید:ــ

«من نگاه میدارم آسمانی را که دربالاست و از دور دیده میشود و میدرخشد و برتمام عالم احاطه دارد و بنظرمیآید مانند قصریکه از مواد آسمانی ساخته شده و محکم و استوارگردیده و اطراف آن دور واقع شده و درجسم یاقوتی خود برعوالم ثلاثه پرتو میاندازد و مانند لباسی است ستاره نشان که از جسم آسمانی ساخته شده و **مزْدَ**[2] آنرا دربر مینماید».

---

1 - Varuna

۲ - یشت، ۱۳.

اگرچه ما خیلی باختصار میگوئیم معهذا خیلی اهمیت دارد که تصوریرا که از تعلیمات **زردشت** نسبت بخداوند بذهن میآید از آنچه بعدها در اذهان غلبه یافته تمیز دهیم، در گاتها خداوند ذات خیّری است که خالق کل و متفرد است، صفاتی را که به **اهورامزدَ** نسبت میدهد مثل راستی و قدرت و نیکوکاری و سلامت و ابدیت دائماً طرف مخاطبه واقع شده و مثل این است که مستقل و جدا از **اهورامزدَ** میباشد ولیکن از طرف دیگر غالباً اشاره میشود که این صفات فقط اسماء معنی هستند و شخصیت جداگانه ندارند و بنابراین تعلیمات گاتها البته توحید را باید قائل باشیم.

درقسمت متأخر اوستا اگرچه باز اهورا خداوند اعلی است لیکن پرستش تنها متوجه او نیست وصفات ستّه را که باو نسبت داده میشد وجودهای مقدس جاوید محسوب شده و باین عنوان پرستیده میشوند، بعلاوه تمام خداوندان مظهر طبیعت که **زردشت** آنها را منسوخ کرده بود دوباره بر سرجای خود آمده و در معبودیت با **اهورامزدَ** و ملائکه او شریك شده اند چنانکه پرستش **میترا** را میتوان برای آن شاهد مثال آورد. پرستش انه‌هیتا[1] که اقتباس ازربة النوع بـروری سامی مسماة به **ایشتر** بوده معمول شده وازاینقرار اصلاحات وتوحیدیکه **زردشت** تعلیم کرده بود تدریجاً فراموش گردیده و مجدداً طبایع بمذهب شرك گرائیده بود.

مطلبیکه باقی مانده که باید ضمیمه شود اینست که برای سلاطین هخامنشی **اهورامزدَ** خدائی بود قومی ومخصوص بخود آن که در جزو تصاویر نقوش برجستهٔ بیستون بشکل یکنفر دلاورغازی کشیده شده که در میان حلقهٔ دائره مانند ایستاده ودوبال منبسط وگشاده دارد و پای آن چند پر مثل دنبال مرغ است و صورت این خدا که به **فروهر** تعبیر شده عیناً مأخوذ است از خدای آسوریان که اسم آن **آسور** بوده و بالاخره از مصر گرفته شده است.

---

1 - Anahita.

اهریمن یعنی خالق شر

مقــارن با **اهورا مزدَ** و اصلا معاند اوانگرا مینیو یا اهریمن یعنی ذات‌خبیث است که قادر برضدیت بااعمال خیریهٔ او میباشد وقدرت کاملهٔ **اهورا مزدَ** را محدود میسازد و بقول **ادوارد س** .اهریمن زمینهٔ تاریکی است که تصور عالی **اهورا مزدَ** باید در مقابل آن قرار بگیرد و بعدها وقتیکه ملائکهٔ رحمت را شخصیت دادند درمقابل آنها شیاطین نیز قائل شدند و نزاع بین قوهٔ خیروشر درگرفت وهروقت غلبه با یکطرف بود لیکن باید بخاطر داشت که درنظر **زردشت** « دروژ» یادروغ خلاصهٔ جمیع خبائث‌است چنانکه **داریوش** نیزهمین طور بیان میکند واهریمن بعدها در اذهان جلوه یافته است .

اصول ثلاثهٔ مذهب زردشتی

درکتاب وندیداد درضمن آداب وتشریفات ظاهری سه‌اصل‌عمده بنظر میرسدکه اساس وبنیان مذهب است :

۱ــ زراعت و تربیت مواشی تنها شغل شریف است .

۲ ــ تمام خلقت عبارت است از تنازع بین خیر وشر .

۳ــ عناصر اربعهٔ هوا وآب وآتش وخاك پاك‌میباشند ونباید آنهارا آلوده نمود .

برای توضیح فقرهٔ اول بهتر اینست ظــاهر سازیم که موافق تعلیمــات مذهب زردشتی بهترین ترتیب زندگانی‌کدام است . پیغمبر سئوال میکند ودرجواب او بطوریکه بما رسیده است گفته میشود « هرگاه یکی ازمؤمنین خانه‌ای‌دایرمیکند ومواشی وزوجه واولاد نگاه میدارد وهرجا مواشی بخوشی زندگانی میکنند وسگ وزن و فرزند و آتش نشاط دارند... وهرجا که یکی‌از مؤمنین بیشتر غله وعلوفه ومیوه عمل‌میآورد وزمینی را که خشك است آب میدهد یا زمینی را زیاد مرطوب است خشك میسازد » ملاحظه میکنید این تعلیمات چقدر سالم وصالح است .

واز چیزهائیکه منع میکنند روزه داری است باین دلیل‌که هرکس نخورد قوهٔ کار کردن از روی رشادت و عبادت کردن باقوت قلب ندارد ... دنیا بواسطهٔ خوراك زنده است واز بی خوراکی میمیرد » . حال مقایسه‌کنید این دستور را باضرورت روزه داری که امروز درایران هست وهرسال هزاران اشخاص را بافیونیها ملحق میسازد ، بواسطه

اینکه زنها ومرد های بیچاره که مبتلا بگرسنگی میشوند چنان ضعف پیدا میکنند که در مقابل آن سم مهلك خود داری نمیتوانند کرد، گذشته از اینکه این فریضه بر اغنیا که تمام روز مىخوابند تحمیلی نیست ، برعکس فقرا را دررنج وتعب میاندازد و بعقیدهٔ من سلامت مزاج زردشتیان عمده بواسطه همین‌است که اصلا بریاضت ومحرومیت نیستند .

دیگراز چیزهائیکه دراین مذهب خیلی توصیه بآن‌شده مزاوجت وهمچنین تعدد زوجان‌است وهرودوت نقل میکند که پادشاه هرسال برعیتی که اهل‌بیتش ازهمه بیشتر است جائزهٔ خاص میدهد .

فقرهٔ دوم بیان ثنویت مذهب زردشتی است؛ آنچه خوب‌است از قبیل‌گاو وسگ هوشیار وخروس مخلوق **اهورا مزدَ** میباشد و تکلیف هرمؤمنی عزیز داشتن آنهاست وآنچه موجودات موذیه‌است خلقت اهریمن میباشند مثل سباع و مارومگس که‌تخریب واعدام آنها وظیفهٔ هرمؤمنی‌است . ازجمله وجودهای خبیث مورچه که چون غلهٔ زارعرا میبرد کشتن‌آن ثواب‌است ونیز سوسمار ووزغ ازآنجمله میباشند . رعایت جانب‌مواشی طاهر است حتی اینکه در هندوستان هنوز آنها را متبرك میشمارند . بیان مقام سگ‌که از قول **اهورا مزدَ** درکتاب اوستا شده حقیقتاً شاعرانه ودلچسب‌است ، میگوید «سگ را بالطبیعه صاحب لباس وکفش ساخته ام ، هوشیار و بیدار وتیز دندان و بالفطره مایل است‌که از دست اسان خوراك بگیرد و مال اسان را محافظت‌کند ... هرکس که بصدای او بیدار شود نه‌دزد بخبر مال اورا میبرد ، نه‌گرگ میخورد بلکه گرگ رانده ودریده میشود ... وهیچ خانه از خانه های مخلوق **اهورا** برروی‌زمین باقی‌نمیماند مگربواسطهٔ آن دوسگی‌که من خلق‌کرده ام ، سگ گله وسگ خانه . »

وقتیکه درکرمان بودم مشاهده کردم‌که پارسیان بتقلید همسایگان مسلمان خودکه سگرا نجس میدانند ازسگ احتراز میکردند و همواره بیشان خاطر نشان میکردم که رفتارشان بکلی با تعلیمات مذهبی ایشان مخالف است ، بلکه بعضی اوقات چنان مبالغه شده است که سگرا با اسان برابر قرار داده چنانکه دراین عبارت دیده میشود : « قتل آدم یاسگ » وهمچنین درعبارت نامبرده که وصف بهترین صرفق زندگانی اسان را میکند

ودر آنجا سگ را برزوجه واولاد مقدم میدارد .

بخروس که بانگش اشخاص کاهل را بیـدار میکند مقامیکه داده شده و اسباب استرضای خاطر شانتکلر رستان [1] میباشد ازاین عبارت ظاهر میشود : « مرغیکه آواز خود را درمقابل فجر باقدرت بلند میکند وهرکس یك جفت از این طیور من بمؤمنی بدهد مثل اینست که خانهٔ صد ستونی داده باشد » و محتمل است که این عزت خاطر خروس دلیل برآن باشدکه مرغان خانگی درآنزمان درایران فراوان نبوده اند .

سگ آبی فوق‌العاده محترم بوده و جزای کشتن آن ده هزار تازیانه است که اشد عقوبات مضروبه برای جنایات میباشد وممکن‌است اسم‌جدید آن که سگ‌ماهی‌است یادگار دورهٔ مقدس بودن آن باشد .

فقرهٔ سوم متضمن متبرك بودن آتش که نیك آیتی است و موجب آنست که مؤبد وقتیکه درمقابل آتشکده مشغول اعمال است دهان خودرا بپوشاند و نیز موجب قواعدی شده که آب جاریرا از ملوث ساختن حفظ کند و آن هنوز درنزد مسلمانان ایران معلوم است اگرچه غالب با آن مخالفت میکنند، دیگر اینکه زردشتیان جنازهٔ میت‌را بالای‌برجی میگذاردند تااز پلید ساختن احتراز شود ، لیکن چون جمیع امراض ازمتعلقات قوهٔ شر محسوب‌میشود غالباً زردشتیانیکه درحال نزع میباشند ازمراقبت وسرپرستی اهل‌خانواده محروم بلـکه ازلوازم زندگانی بی‌نصیب میشوند ودرحقیقت رفتار بامریض وتطهیر نفرت انگیز با بول گاو از جمله قبایح اینمذهب است که از جهات دیگر موجب تحسین و اعجاب میباشد .

تأثیرات تورانیان برمذهب زردشتی

هرقدر بخواهیم دربیان مذهب **زردشت** باختصار بکوشیم مسئله تأثیرات تورانیان را برمذهب آریانی نمیتوان مسکوت‌بگذاریم . این مسئله طبیعی بلـکه قهری است که چون قوم مهاجمی کشور جدید را در تحت تصرف خود میآورد بدون اینکه سکنهٔ اصلیهٔ آنرا نابود کـند یا خارج

---

۱ ـ امیل رستان (Emile Rostand) شاعر متأخر معروف فرانسوی تیاتری نوشته‌است‌بنـام شانتکلر (Chantecler) که از آن همه مرغان را بصحنه آورده و پهلوان آن تیاتر خروس است (مترجم) .

نماید کم و بیش در تحت اثر عقائد مذهبی ایشان در میآید . تاریخ طوایف بنی اسرائیل نمونهٔ خوبی از این امر بدست میدهد ، درمذهب زردشتی هم اظهر امور احترام عظیمی است که بآتش کرده میشود و یقیناً این مسئله بواسطهٔ اینکه در ولایات غربی بحرخزر اقوام آریانی دیده اندکه آتش اززمین بیرون میآید ومردم آن نواحی آنرا محترم میدارند وپرستش میکنند درنفوس ایشان اثر کرده است ؛ من هیچوقت فراموش نمیکنم مشاهده‌ای راکه دربادکوبه از این امر نمودم ، درغروب آفتاب بآنمکان رسیدم ، برف زمین را مستور داشته معهذا آتش از زمین برمیجست و منظرهٔ مؤثر دهشتناکی فراهم ساخته بود که بوصف درنمیآید . بنابراین اوضاع طبیعی مملکت اعتقاد به متبرك بودن آتش را بذهن القا میکند و شخص بی اختیار متوجه میشود که کسانیکه این عنصر را مظهر خالق جهان داشته بودند پر بیحق نبودند و یقین است که بمرور زمان این قدر ومنزلت آتش در اذهان عظمت یافته تا بجائی رسیده است که زردشتیان آتش پرست قلم رفته اند و این امر تا بامروز دنباله پیدا کرده است چنانکه هنوز هیچ پارسی ایرانی شمع روشن را نمیدمد و اخگر سوزانرا خاموش نمیکند واستعمال دخانیات نیز نزد ایشان ممنوع است .

استعمال برسم

یعنی بسته چوبها و آن محتمل است که از چوبهائیکه تورانیان در وقت اخبار ازمغیبات دردست میگرفتند مأخوذ باشد ویقین است که اعتقاد برمهاجمهٔ دائمی ارواح خبیثه و اذکار و اوراد لازمه برای دفع آنها و اعتقاد باینکه ناخن بریده را باذکر ادعیه زیر خاك کرده تا نیزه وکارد و کمان و تیرهای با پر عقاب وفلاخن در دست دیوان نشوند همه خرافاتی است که از تورانیان بایرانیان رسیده ومذهب زردشتی را ملوث نموده است . امروز در ایران ناخنهای بریده را با کمال دقت زیر پاشنهٔ در دفن میکنند ومعتقدند براینکه چون چنین کنند آن ناخنها سدی میشوند ووقتیکه دجال یا مسیح کاذب ظاهر شود اهل آنخانه را از متابعت او بازمیدارد و احتمال کلی میرود که این رسم هم از همان اعتقاد قدیمی ناشی شده باشد .

مغ

عقیدهٔ عمومی بر اینست که مغ ها[1] قومی غیر آریـائی و یحتمل تورانی بوده که اقوام آریانی در وقت تصرف کشور آنها را درجزء خود مستهلك نموه‌اند، درهر حال در ازمنهٔ تاریخی می‌بینیم که آنها علمای دینی زردشتیان شده و ذبح قربانی و تهیهٔ مـایع متبرك موسوم به هوما و بکار بردن دستهٔ برسم را حق اختصاصی خود قرار داده‌اند، بعلاوه درتنجیم یدطولا داشته و بواسطهٔ این علم‌درموقع ولادت حضرت **عیسی** اظهار وجود نموده‌اند و بمرور زمان نفوذ ایشان شدت یـافته و یحتمل بواسطهٔ همین امر تعلیمات پاکیزهٔ **زردشت** مقرون بخرافات و آداب و رسوم سخت بیمعنی شده‌است، اگرچه خود **زردشت** را هم از نژاد مجوس دانسته‌اند ولی بنظر میآید که ایرانیها آداب و رسوم مجوس را بسهولت وطیب خاطر قبول نکرده و ظاهراً قبل از دورهٔ ساسانیان مذهب مجوس در تمام ایران شایع نبوده است .

عقیدهٔ بمعاد

اعتقاد بحیوةً اخروی که برای مکافات یا مجازات بعد ازمرگ داده میشودیکی از عقاید اساسی آریانی است، درگاتها این‌عقیده صریحاً توضیح نشده لیکن در وندیداد بیانـ اجمالی گاتها بصراحت نزدیکتر گردیده و برحسب معمول این عقیده بصورت‌اخبار و‌اعلام الهی اظهار شده است . در جواب این سؤال که آیا مؤمن و کافر باید « از آبهای جاری و غله و سایر ثروتهای خود مفارقت کنند » **اهورا** میگوید چنین است و «روح وارد طریقی میشود که زمان آنرا مهیـا میسازد و برای سعید و شقی هر دو باز است ». بعد ازآن گفته میشود که روح بعد از جدا شدن از بدن تا سه شب در نزدیك سر بدنیکه از آن تازه مفارقت نموده میماند و برحسب استحقاق لذت یا زحمت را بمنتها می‌بیند، چون روز چهارم میشود باد مشکبوئی از جنوب میوزد و روح مؤمن در سرپل چینوات[2] یعنی پل مفارقت که بر قعر جهنم کشیده شده با دختر سفید بـازوئی که زیباتر از همه چیز های زیبای دنیاست ملاقـات

---

۱ ـ «Magus» وآن بعقیدهٔ بعضی بمعنای غلام و بنده است، دراوستا این‌نام فقط دریکمورد بلفظ مرکب استعمال شده است ولی این‌بعید بنظر میآید که افراد یك طایفهٔ مغلوب ازطرف غالب بشغل کهـانت‌گماشته شوند، لیکن **مولتون** درکتاب نفیس g.z **فربز ر**نظائری برای‌آن ذکر کرده است «مؤلف» .

۲ - Chinwat.

میکند واز او سؤال مینماید کیستی وجواب میشنود «ای جوان نیک پندار، نیک گفتار و نیک کردار من وجدان تو هستم»، پس به هدایت این راهنمای بهجت روح مؤمن بحضور **اهورا** میرود و در آنجا مانند مهمان بخوشی پذیرفته میشود، اما روح انسان شقی با زن زشتی روبرو شده از پل نمیتواند بگذرد و در مأوای دروغ میافتد و آنجابندهٔ اهریمن میشود.

در کتاب **هرودوت**[1] عبارت قابل توجهی راجع باین موضوع هست و آن اینست که **کمبوجیه** چون میشنود که **بردیا** خروج کرده درکارپیشرفتن است وحال آنکه بعقیدهٔ او کشته شده بود **پرکزاسب**[2] را که مأمور کشتن او ساخته بود مورد عتاب قرار میدهد که چرا اطاعت امر من ننمودی، **پرکزاسب** از خود مدافعه کرده این خبر را تکذیب میکند و میگوید «اگر فی‌الواقع بنابر این شده است که اموات از قبر بیرون آیند پس منتظرباش که **آستیاگس**[3] پادشاه ماد نیز بیرون آید وبا توجنگ کند و الا اگر امور طبیعت بروفق جریان سابق است مطمئن باش هرگز از آن جهه بتو آسیبی نخواهد رسید» و این عبارت حقیقة شایان تأمل است.

بهشت پارسیان

بعقیدهٔ زردشتیان بهشت از اقصای مشرق در جبل هر برزایتی[4] یعنی کوه مرتفع که در دورهٔ زبان پهلوی البرج و امروز البرز خوانده میشود واقع بوده و کوه مجهول الحل در زمین بالا رفته از ستارگان میگذرد و بقلمرو بی‌نهایت نور یعنی به بهشت **اهورامزد** منزلگاه نعمت میرسد، ام الجبل است و قلهٔ آن در شرافت ابدی شناور است، در آنجا شب و سرما و مرض وجود ندارد

یقین است که تخیلات شاعرانه راجع بقلهٔ دماوند در ذهن همه کس تأثیر دارد، مخصوصاً در ذهن کسانیکه مثل من در وسط زمستان شاهد جلوهٔ آفتاب را هنگام غروب در مقابل آن کوه دیده و تماشا کرده باشد چه‌بعد از آنکه آخرین تابش آفتاب از روی رشتهٔ اصلی البرز محو شد و رنگ سفیدی تیره رنگ توده ظاهر گردید شخص مخروطی

---

۱ ـ کتاب ۳، بند ۲۶ «مؤلف».

۲- Prexaspes . ۳ Astyages ٤ ـ Hara-Berezaiti.

دماوند را می‌بیند که روشنائی قرمز رنگی سراپای آنرا گرفته و تدریجاً این روشنائی بالا میرود تا عاقبت منحصر برأس مخروط میگردد، آنگاه ناگهان غروب میکند و مرگ فضا را میگیرد و من هیچ منظریرا باین زیبائی و تأثیر ندیده‌ام و هر وقت از ایران دور میشوم این یکی از تذکراتیست که بسیار دوست میدارم.

تأثیر مذهب زردشتی بر مذهب یهود

تحقیق اینمسئله که مذهب زردشتی چه اندازه در مذهب یهود ونصاری تأثیر داشته خارج از گنجایش این کتاب میباشد، لیکن قابل توجه است که بدانیم اهریمن زردشتی با شیطان یکی است و در این هردومذهب ارواح خبیثه‌ای هست که خداوند مطلق نمیتواند آنهارا بیواسطه براندازد چه اگر میتوانست البته میکرد و نیز پاکیزگی و علو نظریکه در تعلیمات **زردشت** نسبت به **اهورامزد** هست زیاده از آن است که بنی اسرائیل نسبت به **یهوه** خداوند طایفهٔ خود داشته‌اند و این عبارت را از قول او نقل کرده‌اند که فریاد کرده‌است، «اگر شمشیر درخشندهٔ خود را تیز کنم و دستم محکم بچسبد از دشمنانم انتقام خواهم کشید و بکسانیکه با من بغض دارند سزا خواهم رسانید، تیر های خود را از خون سیراب میگردانم و شمشیرم گوشت خواهد خورد[1]»، اما از طرف دیگر وصفی که **اشعیا** از حقیقت بلند مرتبهٔ ذات احدیت میکند از بهترین بیانیکه راجع به **اهورامزد** شده بالاتر است.

اینك بمسئلهٔ مهمتری میرسیم، اگر چه شاید مبالغه باشد هرگاه بگوئیم مسئلهٔ بقای روح را ابتدا **زردشت** تعلیم کرد و بعد ها یهود که **سارگن** دوم پادشاه آشور ایشانرا در بلاد ماد جا داده بود... آنرا اقتباس و اختیار نموده اند لیکن میدانیم که خانواده های اشرافی و کاهن مانند یهود که صدوقیان[2] نمایندهٔ ایشان بوده در اوایل تاریخ میلادی بر این عقیده بوده‌اندکه تورات چیزیکه مشعر بر وجود ملائکه و ارواح ومعاد باشد نیست، بنابر این از یکطرف زردشتیان را می‌بینیم که اعتقاد ببقای روح یکی از مواد اساسی کیش ایشان است و از طرف دیگر یهودرا ملاحظه میکنیم که ششصد سال

---

۱ ـ سفر تثنیه باب ۳۲ آیهٔ ۴۱ ـ ۴۲ «مؤلف».

۲ ـ عضو فرقه‌ای ازبنی اسرائیل که جزنص صریح توراة بچیز دیگری قائل نبودند (مترجم).

بعد از وفات پیغمبر بزرگ ایران در خصوص اینمسئلهٔ مهم مابین خود اختلاف دارند. ضیق مکان بمن اجازه نمیدهد که بیش از این راجع بتاثیریکه مذهب **زردشت** مستقیماً وبطور غیر مستقیم برمذهب یهود میبایست کرده باشد شرح وبسطدهم، اینقدر هست که اگرمذهب پاکیزهٔ **زردشت** بالخصوص اثرنکرده لامحاله این تأثیررا داشته‌است که اعتقاد و پرستش خدای مخصوص ببك طائفه و قبیله را تضعیف نموده تصور یك خدای و احد بزرگی را که بهمهٔ ملل تعلق داشته باشد قوت داده است. این نکته را هم اشعار کنیم که سخن انبیاء بنی‌اسرائیل نسبت بایرانیها قابل ملاحظه است واگرنمونه‌ای ازموارد عدیده را بخواهید اینست که در کتاب **اشعیا** دیده میشود، چنین میگوید «خداوند ببرگزیدهٔ خود **کورش**». درهیچ‌جای‌تورات‌ایرانیهادوزخی‌شمرده‌نشده‌وبلکه‌تایك‌اندازه یهود آنانراقومی‌محسوب میدارند که مذهبشان بامذهب آنهامتقارب وازیك‌جنس‌است.

خلاصهٔ احوال

مهاجرت قوم آریان و تصرف ایشان را در خاك ایران که وجه تسمیهٔ آن نیز همانست بیان‌کردیم و دیدیم‌که در بدو امر بدوی وطبیعت پرست بوده‌اند، پس از آن طلعت با رفعت **زردشت** بنظر میرسدکه بافسانه‌های آنان روحانیت داده و مقام الوهیت را بطوری جلوه‌گرساخته که در علو مرتبت ورفعت نزدیك بخداوند **اشعیا** میباشد و نیز **زردشت** بوده است که بقای روح را تعلیم کرده و بشارت امید بخش او از باستان در مجرای زبان جریان‌کرده مستقیماً و غیر مستقیم تاصدهٔ بیستم که ما در آن زیست میکنیم رسیده و در عقاید ما تأثیر بخشیده است. موافق تعلیمات مزبور در تنازع ابدی بین خیروشر انسان در اختیار طرفین آزاد است، ارواح کریمه او را تقویت میکنند و ارواح خبیثه نسبت باو مهاجمه‌دارند، اماباید بداند که عاقبت خیر بر شر غلبه خواهد کرد همچنانکه ابر بارانی خشکیرا مرتفع میسازد، هرطفل زردشتی چون بمرحله‌ای ازسنین عمر میرسدکه لایق بستن‌کربند مقدس که شعار مذهب زردشتی است میشود از بزرگتران خود تعلیمات مذهبی را میگیرد وکلمات ثلاثهٔ ـ هوماتا هوختا ـ هوارشتا ـ یعنی نیك پنداری و نیك گفتاری و نیك کرداری را تکرار میکند و بعقیدهٔ قاصرمن‌مشکل است که کسی‌بتواند تعلیمات‌عالی تراز این‌برای نوع بشرپیدا کند.

منظرهٔ جنگ پارسیان باسیت ها
(ازجریدهٔ ر.آ.س. شمارهٔ سوم گرفته شده است)

فصل دهم

طلوع ماد و سقوط آشور

و واقع خواهد شد که هر که تو را بینداز تو فرار کرده خواهدگفت ، نینوا ویران شده است ، کیست که برای وی مـاتم گیرد و از کجا برای تو تعزیه کنندگان بطلبم ، باب سوم آیهٔ ۷ « سفر ناحوم » .

وصف ماد

دولت آریانی ماد قبل از پارسیان که با ایشان از یك نژاد بودند طلوع کرد بواسطهٔ اینکه آنـان بدولت معظم سامی نژاد آشور نزدیك بودند و تنها راه طبیعی که ازبین النهرین بفلات ایران میرود از رشته جبال زاگرس عبور کرده وارد قلب کشور ماد میشود؛ چنانکه می‌بینیم سلاطین آشور بکرات و ظاهراً بسهولت بآن سرزمین لشکرکشی کرده و اهالی آنجا بسلاطین مزبور خراج داده و خیلی بعید بنظر میآمد که اجتماع بی اساس طوایف چند در ظرف سنواتی معدود مبدّل بیك دولت مقتدری گردد .

دولت ماد در مرکز رشته جبال زاگرس وجلگه‌های حاصلخیز واقع درمشرق رشتهٔ مزبور تشکیل شده و چنانکه در فصل هشتم ذکر کردیم مرکب از شش طایفهٔ معتبر بود که در تحت قدرت واحده درآمدند .

ابتدا ناحیهٔ اطراف همدان در تحت انتظام درآمد لیکن این مرکز بزودی قلمرو

خود را بسط داده تا اینکه حدود شمالی آن ببحر خزر رسید و در جانب شمال غربی شامل ایالت آذربایجان شد و در مشرق آن صحرای لوت بود که جمعیت قلیلی از بدویان در آن منزل داشتند، درمغرب وجنوب باایالات سرحدی آشوری که عبارت از اللیپی وخارخار بوده متصل میشد، بعد ها سرزمین ماد منقسم بسه استان بزرگ بود :

یکی مادکبیرکه امروز عراق[1] عجم است.

دیگر ماد آتروپتن که اکنون آذربایجان نام دارد.

وسومی ماد راجیاناکه ولایات اطراف طهران حالیه باشد.

ودرآنموقع برحسب ظاهرحدشمالی آن رود ارس بوده‌که امروز سرحد ایرانست. گیلان و یقیناً قسمتی از مازندران نیز درتحت سکنای ماد بوده‌است وحدود شرقی آنرا ابواب خزر دانسته اندکه چندمیل درمشرق ری واقع‌است ودرجنوب تنگهٔ مزبور کویر است، گویا حدود حالیهٔ فارس و پشت کوه تخمیناً سرحد جنوبی ماد بوده و از طرف مغرب متکی بررشتهٔ زاگرس بود که هم آنها را از تعرض محفوظ میداشته وهم از آب مستغنی میساخته است.

حقیقتاً این‌قسمت ازفلات ایران ازحیث آب وحاصلخیزی بهترین ناحیهٔ آنست وهرچه بلوت نزدیك میشود خشکی وبیحاصلی روبزیادی میرود.

اسبان نیسا

دراینموقع که گفتگو از ماد مینمائیم بمحصولات آنها نمیخواهیم توجه مخصوص کنیم زیرا که اینمسئله را در ضمن کلیهٔ ایران تفصیل داده‌ایم ولی دربارهٔ اسبهای آن ناحیه باید استثنائی قائل بشویم و چون در تمام آسیا این اسبها اشتهاری داشته اند شمه‌ای از آنهارا مذکور میداریم.

مرتع این خیول رشتهٔ زاگرس بوده و جنس آنها را که **هرودوت** و **آرین** و **امیانوس** و **مارسللینوس** توصیف نموده منتسب به‌نیسا ساخته اند. رنگ آنها تیره وخاکستری[2] وسفید بوده و عموماً آنها را ازحیث سرعت سیر وتجمل و زیبائی بی نظیر

---

۱ ـ حالیه آنرا اراک گویند (مترجم).

۲ ـ اسبان سفید را مقدس خیال میکردند و شاهان هخامنشی آنها را قربانی میکردند. بنا بگفتهٔ **استرابو**

(بقیه در ذیل صفحهٔ ۱۵۱)

میدانستند واهمیت و دخالت عمده ای که سواران درجنگهای ماد داشتند بواسطهٔ مالك بودن هزاران از این اسبهای خوب ولوازم آن بوده است .

لشکر کشی تیگلات پیلسر اول در سال ۱۱۰۰ پیش از میلاد تقریباً

تیگلات پیلسر اول از جبال زاگرس بماد و طوایف خویشاوند هجوم برده لیکن دروقایع وحالات او جزیك فهرست ساده از اماکنی که بتصرف درآورده چیز دیگری وجود ندارد . بی شك او دراینزمان لشکر آشور را بتمام جوانب واطراف سوق داده که از جمله یکی همین لشکر کشی بوده است .

لشکر کشی های شلمانسر درسال ۸۴۴ پیش از میلاد

تقریباً سیصد سال بعد از آن **شلمانسر** دوم به نمری[1] که امروز کردستان است لشکر کشی نموده واین نکته هم کمال اهمیت‌را دارد که در آنزمان آنولایات از دیر گاهی در تحت نفوذ بابلیان بوده است .

امیر آنولایات که موسوم باسم سمیتیک (مردوك مدمك)[2] بود بکوهستان پناهنده شده اما رعایا وخزاین او را فاتحین گرفتار واسیر کرده وبردند و **شلمانسر** پادشاهی از نژاد کسیت موسوم به **یانزو** برای حکومت درآن ناحیه معین نمود .

هفت‌سال بعد چون **یانزو** علم‌طغیان بلند کرد باز آن پادشاه به نمری لشکر کشی کرده وعاصیانرا غافل گیر نموده آنهارا بجنگل‌راند . پس از آن بجانب پارسوا[3] که ولایت مجاور شرقی آن ناحیه بود رفت وبیست وهفت نفر امیر را غارت کرد وبالاخره از کنار

(بقیه از ذیل صفحه ۱۵۰)
اسبان اشکانی از نژاد اسبهای نیسا بودند . اسبان ایران امروز هم احتمال قوی میرودکه از نژاد همان اسبها باشد . حالیه درایران یك اسب سفید بهترین‌اسبها شمرده میشود. پرفسور **و. ریجوای**[5] اسبان نسارا اجداد اسبان ترکمانی دانسته است ولی من تصور میکنم که او اینرا مشکل بتواند ثابت نماید، من اسبهای ترکمانی راکه درمرز های شمال شرق ایران ونیز درترکستان دیده ام بکلی متمایز بااسبهای ایران میباشد «مؤلف» .

۱ - Namri· ۲ - Marduk Mudammik·

۳ - واین معلوم نیست که آیا سکنهٔ پرسوا اجداد ایرانیان بوده اند یاخیر «مؤلف» .

۵ - Ridgeway.

آمادای و خارخار (ناحیهٔ کرمانشاه) عبور کرده عاقبت **یانزو** را اسیر و گرفتار نموده با تشریفات صرت خوبش به آشور بازگردانید و این لشکرکشی مخصوصاً طرف توجه است بواسطهٔ اینکه ذکر مادای یا مدها برای اول دفعه در نقل این واقعه در کتیبه های آشوری دیده میشود و قوم مزبور بابنطریق و باین حقارت وارد در عالم تاریخ میشوند و راجع باین فقره در سفر پیدایش فصل دهم آیهٔ دوم میخوانیم که «پسران **یافث** جومر (سیمریان) و ماگوگ (ارمنستان) و مادای (مدیا) و یاوان (یونان)» و غیره‌ها.

درزمان سلطنت **شمسی اداد** چهارم جانشین **شلمانسر** بازذکر مادمیشود که مغلوب شده و خراج داده و از اینکه آشوریان مکرر بفلات ایران دست اندازی و بلاد عدیدهٔ خراب نموده اند بنظر میرسد که در آنزمان مملکتی آباد و حاصلخیز و پر جمعیت بوده است و کثرت افراد و اسبان و مواشی و اغنام که بغارت برده وعدد آنها را هزاران ذکر کرده‌اند این نظر را قوت میدهد.

لشکر کشی اداد نیراری سوم در سال ۸۱۰ قبل از میلاد

در سال ۸۱۰ قبل از میلاد **اداد نیراری** سوم که زن او شاهزاده خانم بابلی مسماة به **سمورامات** بوده و محتمل است که همان **سمیرامیس** مذکور در قصص باشد به ماد لشکرکشی نموده است و این اولین نوبت از چهار فقره لشکرکشی است که آن سلطان با عزم نموده و دولت آشوری را بسط داده تا آنجا که جزء اعظم جانب غربی فلات ایران را نیز شامل شده است.

جنگهای تیگلات پیلسر چهارم سال ۷۴۴ قبل از میلاد

پل یا **تیگلات پیلسر** چهارم که در میان سلاطین جنگجوی آشوری مقام بلندی دارد در سال ۷۴۴ قبل از میلاد به ماد دست اندازی نموده مـانند اسلاف خود در آنجا طوائف مختلفهٔ غیرمتحده دید و بنابراین توانست بر ایشان یکی بعد ازدیگری حمله برد و نواحی را که نزدیکتر بوده جزء ایالات آشور قرارداد و بشرفتیکه در این جنگ نمود از اینجا قیاس میتوان کرد که شصت‌هزار و پانصد تن اسیر و گله های بسیار از گاو و گوسفند و قاطر و شتر به کاله باز آورد و یکی از سرداران او تا دامنه های بکنی یعنی دماوند

پیشرفت وآشوریان آنرا انتهای حدود عالم میدانستند واین حرکت هنرمندانه که بنظر غریب میآمد اسباب پیشرفت لشکرکشی سلطان گردیده تمام رؤسای مملکت بملاقات سردار فاتح رفتند و نسبت بقهرمانیکه چنان امر بزرگی را صورت داده بود اظهار فروتنی نمودند .

بعدها درسال ۷۳۷ قبل از میلاد مجدداً نواحی ماد عرصهٔ تاخت وتاز شد وتمام هرچه ذیحیوة بود بردند وحتی درههای دوردست وکوههای صعب نیز امرا ورعایای آن مملکت را از ابتلای آن دشمن چالاك که همهجا حاضر میشده محفوظ نتوانست کرد و چنین بنظر میآیدکه بهترین غنائم درنظر ایشان اسرا بودهاند برای اینکه آنهارا بساختن ابنیهٔ آشوری وامیداشتند وبکار میگرفتند .

باسیری بردن سارگن دوم بنیاسرائیلرا بماد ۷۲۲ قبل ازمیلاد

یك دوره که منقضی شد **سارگن** دوم شهرسامره را مسخر نموده چهاهالی آنجا باستظهار مساعدت مصریان ازادای خراج گزاف آشور ابا نموده بودند واینواقعه درکتاب ملوك تورات چنین نقل شده است : « درسال نهم **هوشع** پادشاه آشور سامرهرا گرفت و اسرائیل را بآشور باسیری برد و ایشانرا در حلح وحابور برنهر جوزان ودر شهرهای مادیان سکونت داد[1] » وباید دانست که حلح همان کاله است که درآنزمان پایتخت بود وحابور خابور است که ازفروع فرات میباشد. گوزان در مشرق خابور واقع و شهرهای ماد همان نواحی است که **تیگلات پیلسر** چهارم آنرا ضمیمهٔ مملکت آشور نموده بود . چندسال بعد همان پادشاه درضمن جنگی که باطایفهٔ (منّای) ساکن آذربایجان درجنوب دریاچهٔ ارومیه[2] وهم نژاد ماد میکرد یکی ازرؤسای ایشانرا که **دیااکو** نام داشت اسیر کرد واین اسم برحسب ظاهر مطابق است با اسم **دیوکس** که یونانیها ذکر کرده و او را مؤسس سلسلهٔ ماد خوانده اند . این شخص را برخلاف عادت آشوریان زنده گذاشتند وبااهل خانوادهاش بهحماة[3] تبعید کردند ونتیجهٔ این جنگ

---

۱ ـ کتاب دوم پادشاهان باب ۱۷ آیهٔ ۶ «مؤلف» .　۲ ـ که حالیه رضائیه گویند (مترجم) .
۳ ـ از قدیمترین شهرهای سوریه (مترجم) .

آنشد که طایفهٔ مـاد یکدفعهٔ دیگر نسبت بآشور اظهار تبعیت نمودند و بیست و دو تن از رؤسای ایشان درپای سلطان افتاده سوگند اطاعت یاد نمودند.

لشکرکشی اسرهدون[۱] درسال ۶۷۴ قبل از میلاد

در زمان **اسرهدون** لشکرکشی آشوریان تا کوه دمـاوند و صحرای نمك امتداد یافت ودرآنولایات سنگ لاجورد فراوان بود وتاآنزمان هیچوقت آشوریان پابآنجا نگذاشته بودند. مذکور است که پادشاه دو نفر از امراء را گرفته با رعایا و شترهای دو کوهان واسبهای صحیح‌النسب‌ایشان بآشورفرستاد وچون این‌لشکرکشی نتیجهٔ‌مساعدی برای آشوریان داشت و پیشرفت کردند پادشاهان دیگر مـاد نیز **اسرهدون** را به نینوا مشایعت کردند و مبالغی لاجورد و اسب بعنوان هدیه برای او برده درخواست کردند که در تحت حمایت او باشند. **اسرهدون** از بذل این عنایت مضایقه ننمود و بنابراین حدود دولت آشوری تا مملـکت ماد بلـکه خارج آن بسط پیدا کرد. تاریخ صحیح‌این واقعه را نمیتوان معین نمود لیکن معلوم است که قبل از سال ۶۷۳ پیش از میلاد واقع شده است.

شرح مختصریکه از جنگها ولشکرکشیهای واقعهٔ درنصف غربی فلات ایران‌در مدت پانصد سال تقریباً دادیم بعقیدهٔ ما بسیار مهمّ است، بواسطهٔ اینکه معلوم میدارد که در هرموقع آشوریان قادر بوده اندکه برسکنهٔ هر مملـکتی جداگانه حمله ببرند و مابین ارمنستان که آنزمان دولت اورارتو خوانده میشد ودرشمال بود وکوهستان ایلام که درجنوب آنست دولت‌مرتب بااساسی نبوده که محلّ توجه واعتبار باشد، علاوه‌براین معلوم میشودکه نصف غربی فلات ایران تا یك‌اندازه درتحت نفوذ بابل بوده و وقتیکه آشور قدرت داشته تمام آن‌ناحیه درتحت قدرت آندولت بوده است، معهذا میتوان تصور کردکه نواحی دوردست صعب‌الوصول همه‌وقت برای طغیان‌وعصیان بمحض اینکه‌موقع مقتضی میشد حاضر بودند زیرا خراجی که آشوریان توقع داشتند بارسبکی نبوده‌است.

۱ - این اسم در بعضی نوشتجات فارسی (گویا بمتابعت املاء فرانسه) آسورحیدون ضبط شده است ولی ما اززبان انگلیسی متابعت کرده ایم (مترجم).

باری در اینمدت متمادی در تمام آن مملکت تأثیر اوضاع آشوری باید بیش یا کم نفوذ کرده باشد وبواسطهٔ همین پرورش سخت وشدیدی که قهراً برماد واردآمد آنکشور قابل وقادر برتشکیل دولت مقتدری گردیده است.

روایت مادیها

اما بعقیدهٔ خود مادیها تشکیل دولت کم دوام ایشان کار یکنفر مردی بود که نسب عالی نداشته است، در هرحال این طایفهٔ کوهستانی که فقط یکی ازقبایل عدیدهٔ وحشی کوهستانی بود که اکثر بحال چادرنشینی بسرمیبردند واگرخیلی ترقی داشتند دردهات متفرقه زندگی میکردند درزمانیکه سلطنت **سناخریب** بطریق مسالمت روبخاتمه میرفت شروع کرد باینکه درتحت انتظام وترتیبی درآیدکه منتهی بشکل یك دولت باعظمتی گردید، اگرچه دوامی پیدا نکرد.

دیوکس مؤسس سلسلهٔ سلطنتی ماد

درکتاب **هرودوت** مذکور استکه مؤسس دولت جداگانهٔ ماد **دیوکس** پسر **فراارتس** بوده است. او در عدل و داد چنان معروف‌شدکه ابتدا اهل‌دهکده وبعدها تمام‌قبیلهٔ او برای شنیدن احکام اواجتماع میکردند. چون **دیوکس** اینقدرت وحیثیت‌را درخود دید اظهار کرد که من دیگر نمیتوانم تمام اوقات خودرا صرف محاکمه و دادرسی همشهریها کنم و از امور شخصی خود بازبمانم، بنابراین از قضاوت دست کشید وسپس چنانکه‌او پیش‌بینی کرده بود دزدی وغارتگری وهمه قسم اغتشاشی شیوع پیدا کرد، اهل ماد آن اوضاع را بااحوال سابق مقایسه کردند وبقول **هرودوت** اظهار داشتندکه «اگر ترتیب کشور بهمین قسم بماند نخواهیم توانست در اینجا زیست کنیم، باید برای خود پادشاهی معین کنیم تا مراقب امور ما باشد و تا بواسطهٔ اغتشاش و هرج و مرج مجبور بمفارقت از ولایات خود نشویم[1]».

اکباتان پایتخت ماد

پس بنای انتخاب شد و**دیوکس** بسلطنت تعیین گردید وشایدکه از پیش ترتیب آنداده شده بود، او اول کاریکه کرد این بود که یکدسته مستحفظین برای خود اختیار نمود، پس‌ازآن بساختن پایتخت پرداخت وبرای

---

۱ - ۱، ۹۷، «مؤلف».

این مقصود شهر همدانرا انتخاب کرد.

این شهر تاریخی اول دفعه باسم امدانه در کتیبهٔ تیگلات پیلسر اول مذکور است ودر کتیبه‌های قدیم ایرانی هگمتان اسم برده‌شده (یعنی ملتقای طرق عدیده) و یونانیها آنرا اکباتانا خواندند.

همدان درپای کوه الوند[1] که یونانیها اُرُن تس میگفتند واقع‌است وآن رشته کوه سنگی عظیمی است که زیاده از دوازده هزار پـا از سطح دریا ارتفاع دارد و نسبت بشهر همدان ششهزار پـا مرتفع‌است وهوای آن اگرچه درزمستان سخت است ولی در تابستان بسیارمطبوع میباشد. مکان اینشهر برای پایتخت کمال مناسبترا داشته، ازطرف جنوب وجنوب غربی کوه الوند آنرا حفظ میکند ومشرف برراهی است که ببابل وآشور مرود وهمچنین مشرف برجلگه های مرتفع ایرانست، چون در محلی که چندین راه درآنجا با یکدیگر التقاء میکنند ودراطراف آن جلگهٔ حاصلخیز پرآبی واقع‌است عجب ندارد که باهمهٔ انقلابات شهر همدان همواره مرکز مهمی بوده باشد.

شهر جدید سی هزار تن جمعیت دارد که عده‌ای از آنها یهودی میباشند وبسیار کثیف است.[2]

تپهٔ مصلی که سابقاً پایتخت معروف مـاد بر روی آن واقع بوده در مشرق شهر جدید واقع‌است، هفت حصار متوالی داشته و ترتیب آنها چنان شده بود که هریك بقدر ارتفاع کنگره‌هایش نسبت بدیگری ارفع بوده‌است، قصر سلطنتی وخزائن دردرون حصار هفتمی که کنگرهٔ آن مذّهب بوده جا داشته و سایر دیوارها بالوان دیگر منقش بوده است و مجموع این ترتیب از بابل اخذ شده که در آنجا در برج نمرود شهر بُرسیپا[3]

۱ ـ بـاید دانست که الوند همان «ائورونت» اوستا میباشد ولی «اُرُن‌تس» یونانیها نزدیکتر باسم قدیم مادیهاست تا الوند کنونی «مؤلف».

۲ ـ اشاره بوضعیت سابق همدان است ولی اخیراً در امور بلدی آنجا هم اصلاحاتی بعمل آمده وشهر بواسطهٔ احداث خیابانهای وسیع و کوچه بندیها صورت جدید جالبی بخود گرفته است و در نظافت آنهم مراقبت میشود (مترجم).

۳ - Borsippa.

هر طبقه برنگی مخصوص و مظهر خورشید و ماه و سیارات بوده است.

از جمله رسومیکه **دیوکس** بر قرار کرده و ظاهراً آنرا هم از آشور بایداقتباس کرده باشد این بود که روبرو شدن با سلطانرا ممنوع ساخت و تمام عرایض بتوسط پیغام آوران باید داده شود واین ترتیبات برای این بود که بواسطهٔ دور بودن پادشاه ازانظار دردلهارعب‌داشته باشد واگر غیرازاین میکردند بیم آن بود که بزرگان مملکت نسبت بسلطان عاصی شوند.

شرح فوق منقول از**هرودوت** است وگمان میرود راست باشد، علاوه برین چنانکه سابقاً مذکور داشته‌ایم شخصی موسوم به **دیااکو** که از رؤسای طبقهٔ منّای بوده در سال ۷۱۵ قبل از میلاد به حماة تبعید شده و می‌بینیم دو سال بعد محلی که با همدان مطابق است بیت **دیااکو**[۱] نامیده میشود وچون‌موقعیکه برحسب‌روایات برای‌آن واقعه معین شده باتاریخ **دیااکو** خیلی موافقت دارد احتمال کلی میرود که مؤسس واقعی خانوادهٔ سلطنتی ماد همان **دیوکس** بوده است.

زبان ماد

بقول **استرابن** زبان مادیها زبان پارسیان و آریان و باختریان و و سغدیان[۲] کمال مشابهت را داشته است. متأسفانه هرچه کاوش کرده‌اند کتیبه‌ای بدین زبان بدست‌نیامده‌است. درهمدان‌که طالبان گنج زمین‌راکاوش بسیار کرده‌اند از زبان ماد آثاری کشف نشده[۳]، دراینصورت اینمطلب بیفائده نیست که بگوئیم زبان ماد فقط زبان تکلمی بوده وبرای کتابت استعمال نمیشده‌است چه نظایراین امر مکرر دیده شده، مثلاً درافغانستان زبان ملی پشتو و زبان کتابتی فارسی است وممکن است که زبان کتابت ماد زبان آشوری بوده باشد.

عقیدهٔ **اپرت**[۴] این است که زبان ماد همان است که در ستون دوم کتیبه هائی دیده میشود که بسه زبان منقوش میباشد ولی امروز عموماً آنرا زبان شوش میدانند.

---

۱ ـ Bit-Dayaukku.

۲ ـ ۱۵، ۲، ۸ «مؤلف».

۳ ـ در۱۹۱۳ هیئت فرانسوی مصلی‌را کندند لیکن‌چیزیکه قابل توجه باشد بدست نیاوردند «مؤلف».

٤ ـ Oppert.

دارمستتر معتقد است براینکه زبان ماد با زبان اوستا مطابق‌است، داخل شدن در بحث اینمسائل از گنجایش این کتاب و قوهٔ من خـارج است و غرض عمده‌ام از ذکر اینمسائل آنست که بنمایم چگونه نظریات مختلف دربنباب اظهار شده‌است، بی‌شك زبان تکلمی آریان بوده ولی قرابت نزدیکی به زبان پارسیها داشته است[1].

سناخریب و ماد

چنانکه گفته‌ایم مادیها درزمان سلطنت **سناخریب** در تحت یك ملت در آمدندودر آنزمان‌فقط یك لشکرکشی ازطرف‌آشوریان بفلات ایران مذکور است که بجانب اللیپی یعنی ناحیهٔ کرمانشاه واقع شده‌است، بنابرین مادیها تحت سیاست مدبرانه **دیوکس** مجـال و فرصت یافتند که در طریق ترقی مشی نمایند، چه**سناخریب** بقدری مشغول بابل وایلام بود که مجال توجه باحوال کوهستانیهای دور دست زاگرس را نداشت و این سلطان مغرور بهیچوجه به مخیلهٔ خود راه نمیداد که همین شبانان کوهستانی عنقریب شهر معظم نینوا را غارت خواهند کرد و سبب محو شدن اسم آشور از فهرست ملل دنیا خواهند گردید.

اتساع ماد

دیااکو یا **دیوکس** پنجاه و سه سال سلطنت کرد و پسرش فراورتیش[2] که یونانیها **فراارتس** خواندند در حدود سال ۶۵۵ قبل از میلاد بجای پدر نشست[3]، دراینموقع گمان ما اینست که دولت ماد هنوز آنقدرت را نداشت که بخیال‌امتناع آزادی خراج آشوری بیفتد ویژه اینکه **آشور بانیپال** باوج اقتدار خود رسیده بود. بنظر میآید **فراارتس** بشیوهٔ پدر خود دولتهای کوچك دیگری را که در زمان **دیوکس** ملحق به ماد نشده بودند ضمیمه نموده آنگاه مشغول شد باینکه طوایف پارس را که با مادیها قرابت داشتند و محل ایشان ولایات حالیهٔ فارس بوده تحت استیلای خود در آورد.

---

۱ ـ «شکی نیست که زبان مادیها بازبان پارس قدیم تقریباً یکزبان بوده و تفاوت جزئی باآن داشته چنانکه درزمان استرابون پارسیها ومادیها زبان یکدیگررا بخوبی میفهمیدند» عیناً ازایران قدیم تألیف **پیرنیا** صفحهٔ ۴۶ گرفته شده است (مترجم).

۲ - Fravartish.

۳ در کتاب «انقراض امپراطوریها» باستناد روایت غیرموثقی ازکتاب **کتزیاس** عدهٔ شاهان ماد دوبرابر ذکر شده است «مؤلف».

استیلای ماد بر پارسیان

پارسیها نیز محتمل است که مانندماد ازسکنهٔ قدیم بعضی‌را بیرون کرده برخی‌را بخود ملحق نموده‌باشند و دراینموقع چون منقسم بقبائل مستقلهٔ چندبودند ظاهراً قادربر مقاومت صحیح نسبت بمادیها که بالنسبه بایشان تربیت ونظام داشتند نبودند وبنابرین تااندازه‌ای که برما معلوم است بدون منازعات شدیده درتحت استیلای ایشان درآمدند . این نکته را لازم است بخاطر داشته باشیم که مادیها اسناد و آثار معتبری از خود نگذاشته ولذا برای تحقیق ازتاریخ ایشان باید بکتاب **هرودوت** اعتماد نمائیم .

سالهای اخیر آشور بانیپال

در زمـــان سلطنت **فرااُرتس** و در سال ٦٤٥ پیش از میلاد **آشوربانیپال** ضربت مهلکرا برایلام واردآورد وازحالا به‌اصلاح امور کشور ومملکت داری مشغول گردید واگراعتمادی بروایات باشد به‌تن پروری دوراز شرافت پرداخته و چنانکه سابقاً ذکر شد کـتابخانهٔ گرانبهائی جمع آوری نمود که نه تنها کـتب معتبرهٔ آن عهد را دارا بود بلـکه نسخه هائی از الواح کـتابخانه های بابل نیز درآن موجود بوده‌است وآن شاید بزرگـترین آثار صنایع قدیمهٔ موزهٔ لندن باشد اینست ما خودرا مدیون او میدانیم ، معابدی نیزساخته یا تعمیر کرده و قصربزرگ **سناخریب** را هم که بنیانش بواسطه واقع بودن برتپهٔ مصنوعی سست شده بود تجدید کرده باعظمت تر و بهترساخت .

حملهٔ اول مادیها

لیکن این سستی و تهاون بعد از انهمه لشکرکشی و جنگجوئی برای کوهستانیهای جنگی البته اسباب جرئت و جسارت میشد بعلاوه مدتی بود که مادیها از طرف آشور ضربت و گوشمالی ندیده بودند و محتمل است که بواسطهٔ حمله واستیلای برپارسیها نیزغرور وقوت قلب پیدا کرده بودند . جهات‌مزبور بضمیمهٔ جهلی که نسبت بقوای حربی واقعی‌خود داشتند ظاهراً سبب‌شد که بسرزمین‌آشور لشکرکشی کـنند لیکن نظام و شجاعت دلاوران آشوری سعی آنانرا بکلی بـاطل کرد و نتیجهٔ این لشکرکشی فقط مرگ **فرااُرتس** و هلاك قسمت عمدهٔ لشکریان او گردید .

جلوس کیاکسار

در این موقع مشکل **هوَوَخْشتر** که یونانیهـا او را **کیاکسار** خوانده ودرنزد ما بهمین اسم‌معروف‌است برتخت سلطنت‌جلوس نمود واو یکی از اشخاص نادره است که بعرصهٔ دنیا آمده هم درسوق لشگر وهم دراداره کردن‌کشور مهارت‌تامه داشته‌است. چون از روی تجارب تلخ دانسته بود که لشکریانش تابرطبق‌ترتیبات صفوف آشوری‌آشنا نشوند در محاربات موفق نخواهندگردید لذا جنگیان ایلاتی را که تاآن‌زمان بطور خود سری و استقلال محاربه میکردند بهم زده دسته های مرتب قشون نظامی بجای آنها تشکیل داد. پیاده نظام را باتیروکمان و شمشیر یا دو نیزه مسلح نمود لیکن‌درلشکرمادسواران بیش‌ازآنچه درلشکر آشوری بود اهمیت داشتند وتیر وکمان‌در دست‌آنان درگرفتن‌جان‌دشمن بیشترتأثیرمیبخشید چه‌از کودکی بسواری‌وتیراندازی ازپشت‌اسب معتاد شده ومانند پارتیهای متأخراز تیررس دشمن دور ایستاده و مثل‌باران تیر میانداختند و بهترین جنگجویانرا عاجز میساختند. **کیاکسار** در ضمن اینکه قشون خود را تشکیل وتربیت میداد بواسطهٔ مقاومت مبرمانه باآشوریان آنهارا آزموده میکرد تابالاخره برسرداران **آشوربانیپال** غلبه کرده ثانیاً بخاك آشور حمله ورگردید.

محاصرهٔ اول نینوا

چنین بنظر میرسدکه استحکام نینوا زیاده از آن بود که مادیهـا بتوانند قصد تسخیرآنرا بنمایند معهذا درهمان حال‌که لشکریان ماد اراضی حاصلخیز آشور را پایمال میکردند **کیاکسار** بمحاصرهٔ نینوا پرداخت و احساساتیکه از اقدام این سلطان درمقهور ساختن آشور برای مردم حاصل شد از آنچه درکتاب **ناحوم** ازکتب تورات مذکوراست معلوم میشود، کتاب مذکورکه حقیقت را باطنطنهٔ مخصوصی بیان میکند وکلمات آتشین او برهمه کس تأثیر میبخشد شروع باین عنوان مینماید «بار ننوا» و بعد از آن میگوید «آواز تازیانه ها و صدای غرغر چرخها وجهیدن اسبان و جستن عرابه ها، سواران هجوم میآورند و شمشیرها براق و نیزه هـا لامع میباشد و کثرت مجروحان و فراوانی مقتولان ولاشهـا را انتهانیست وبرلاشهای یکدیگر میافتند.»[1]

---

۱ ـ کتاب ناحوم، باب سوم، آیه ۲و۳ «مؤلف».

تاخت و تاز سیت ها

در همانوقت که گمان میرفت آن ملت غارتگر ضربتی را که سزاوار است خواهد چشید جماعتی از سیت‌ها که شاید با آشوریان نیز اتفاق و اتحاد داشتند بر ماد حمله کردند و **کیاکسار** مجبور شد دست از محاصرهٔ نینوا برداشته بدفاع کشور خود بپردازد و در این موقع در شمال دریاچهٔ ارومیه مغلوب شده ناچار از قبول شرائط دشمن گردید. سیت ها از پیشرفت خودسرمست شده چون از ضعف آشور مطلع بودند و میدانستند که آن دولت در مقابل مادیها که خود بر آنها غلبه یافته عاجز مانده بود در آنسرزمین بنای تاخت و تاز را گذاشتند و برهر جاتسلط یافتند خرابی کردند و جز قلعه و حصار چیزی تاب مقاومت ایشانرا نداشت. پس چون در آشور غنیمت وافری نیافتند مثل طوفان از آنجا گذشته دیار بدیار رفتند تا بدریای مدیترانه رسیدند و **ارمیاء** پیغمبر باین واقعه اشاره کرده است، در جائیکه درکتاب خود میگوید: « و کمان و نیزه خواهند گرفت، ایشان مردان ستم کیش میباشند که ترحم ندارند، بآواز خود مثل دریا شورش خواهند نمود و براسبان سوار شده مثل مردان جنگی بضد قوای دختر سیحون صف آرائی خواهند کرد[1] ». عاقبت **کیاکسار** برآن تاراج کنندگان غلبه یافت باینطریق که امیر ایشان را که **مادیس** نام داشت باسرکردگان معتبر او بضیافتی دعوت نموده ابتدا آنهارا مست نمود، بعد تمام آنهارا بقتل رسانید. سیت‌ها چون بواسطهٔ قتل رؤسا ضعیف شدند گرفتار حمله و تعرض مادیها گردیدند و بالاخره بعد از زدو خورد شدید اخراج شدند. دراین اثنا **آشور بانیپال** که آخرین پادشاه بزرگ آشور بود در حدودسال ۶۲۶ قبل از میلاد وفات کرد، اخلافش مردمانی نبودند که بتوانند آنکشورضعیف شدهٔ بیحال را حفظ کنند و از نو قوه و قدرت و اعتبار وشهرتی بآن بدهند.

محاصرهٔ دوم نینوا

ازعلائم متلاشی شدن دولت آشور این بود که **نبوپولاسسار** که ظاهراً از طرف **آشور بانیپال** بحکومت بابل برقرار شده بود عنوان سلطنت و جانشینی او را اختیار کرد، لشکری از دهانه های فرات ودجله حرکت

---

[1] **ارمیاء** نبی باب ۶ آیهٔ ۲۳ «مؤلف».

کردند، نبوپولاسسار بجای اینکه از ایشان جلوگیری کنند با آنها ملحق گردیدو برای اینکه پیشرفت و غلبه محقق شود از کیاکسار تقاضا شد که قوای ماد را با ایشان متفق کرده سرداری قوای متحده را در مقابل دشمن مشترك اختیار نماید. پادشاه که خود در صدد تحصیل قدرت و جاه بود این مسئول را در کمال میل اجابت کرد و پادشاه آشور که خراج گذارانش از او سرپیچیده بودند نتوانست در میدان جنگ با دشمن روبرو شود لهذا در نینوا متحصن شده محصور گردید.

سقوط نینوا در سال ۶۰۶ قبل ازمیلاد تقریباً

سقوط نینوا بطورفجیعی واقع شد و پادشاه تا ممکن بود مقاومت کرد و چون مأیوس گردید برای اینکه بدست دشمن گرفتارنشود خرمنی از آتش فراهم کرده باتفاق اعضاء و اجزاء خانواده اش در آن داخل شد و بشعله آتش سوخت. کتزیاس که روایات او را اکثر بی اعتبار میدانند مگوید قسمتی از حصار شهر را آب دجله خراب کرده و راالینسون قول ناحوم پیغمبر را ذکر مکند که گفته است «درهای رودخانه ها باز خواهد شد و قصر منحل خواهد گردید». باری در حدود سال ۶۰۶ قبل از میلاد نینوا ساقط شد و چنان خراب گردید که اسم آشور هم فراموش شد و تاریخ آن دولت مبدل بقصه گشت و اسامی سارداناپالوس[1] و سمیرامیس که جز افسانه چیزی نیست مقداری از قدرت و شکوه و اعتبار آشور را در اذهان جلوه گر ساخته و اگر بخواهیم معلوم کنیم که باد فراموشی بچه سرعت بر مملکت و دولت آشوری وزیده از اینجا میتوان دانست که دویست سال بعد از آن هنگامیکه لشکریان گزنفون از شهرهای ویران کالاه و نینوا عبور میکردند راهنمایان ایشان آن شهر هارا لاریسا و میس پیلا مینامند و آنها با اینکه بلاد مزبور را تماشا کرده و در بارهٔ آنها اعجاب نمودند بهیچوجه تصور نمیکردند که آنها بلاد معظم آشور بوده اند[2].

---

۱ - Sardanapalus

۲ - رجوع شود به کتاب (Anabases) گزنفون ۳، ۴، ۷، ۰ در اینجا شرحیکه نوشته شده این است «درآن جا خرابه های شهر بزرگی بود که آنرا لاریسا مینامیدند و در زمان قدیم مساکن مادیها بود» و نیز رجوع شود بفصل ۱۹ این کتاب، خوانندگان برای اطلاعات تازه در زوال آشور میتوانند بمقالهٔ مقدماتی کتاب مراجعه نمایند «مؤلف».

قضاوت تاریخ در بارهٔ آشور

اگر بخواهیم ببینیم تاریخ در بارهٔ آشور چه حکم میکند اینست که اگر چه بابل و مصر هم در موقع فتح و ظفر بیرحم بودند لیکن از بابل برای نوع بشر قانون و علم نجوم و علوم دیگر میراث مانده و مصر ابنیه و عماراتی بیادگار گذاشته که هنوز هم محل حیرت و عبرت دنیاست. اما آشور فقط بعضی از صنایع زندگانی صلح آمیز را اقتباس و اختیار نموده و نمایندگی او تنها اینست که درغارتگری ید طولائی داشته و چون منقرض گردید بکلی داخل در عالم نسیان و فراموشی شد و جز این هم سزاوار نبود.

از سکه های اولیهٔ لیدیه

فصل یازدهم

ماد و بابل و لیدیه

وی بابل باستانی را که عجایبش ورد زبانها بود دوباره از نو ساخته
یهودا و تمام خانوادهٔ پدرت **داود** را دومرتبه بهاسارت برد و بیت‌المقدس
را ویران کرد و سرانجام **کوروش** ایشان را آزادی بخشید «میلتن»

اوضاع دنیای قدیم بعد از سقوط نینوا

هر وقت دولت معظمی ساقط میشود روابط کشور های مجاور آن نسبت بیکدیگر و نسبت بمتصرفات دولت ساقط تغییر پیدا میکند، بنابراین سقوط نینوا موقع مناسبی‌است برای اینکه نظری باحوال دنیای قدیم بنمائیم .

وضعیت ماد

در اینموقع مقتدر ترین و مهمترین دولت بلاشك دولت ماد بود که سیت ها را مقهور کرده و فرمانفرمائی ملل متحده‌ای که برضد آشور قیام کرده بودند اختیار نموده بود، اتحاد بین ماد و بابل بواسطهٔ ازدواج دختر **کیاکسار**[1] با **نبوکدنصر** پسر **نبوپولسر** و وارث تاج و تخت بابل نیز استحکام یافت و **کیاکسار** و جانشین او مادام الحیاة بشرایط معاهده و اتحاد عمل کردند با اینکه بعضی اوقات بقیناً ثروت و غنائم بابل مطمح نظر مادیها بوده است .

---

۱ ـ و او همان (هوَوخ شتر) ایرانیهاست که یونانیهاویرا بدین اسم نامیده‌اند «مترجم» .

سلطنت جدید بابل

اگر سقوط آشور برای ماد فائده و سود زیاد داشت برای بابل فوائد آن بیشتر بوده است ، چه واقعاً بسبب انهدام آشور بود که سلطنت جدید بابل تأسیس یافته و قوه و قدرتی حیرت انگیز از خود نشان داد که کافی است فی‌حد ذاته توجه ما را جلب نماید و اما اهمیت و فایدهٔ آندولت برای ما وآن بواسطهٔ معرفت بروایاتی که از نویسندگان روم و یونان و غیره از آنکشور در دسترس ما گذاردە شده خیلی زیاد است .

لشکرکشی نخو دوم

نبوپولسر در مدت محاربهٔ با آشور ادارهٔ اموررا به **نبوکدنضر** واگذار نموده و بعداز سقوط آندولت برحسب‌ظاهر با **کیاکسار** موافقت حاصل نموده بودکه‌ولایات بابل ضمیمهٔ بابل شود. سکنهٔ ولایات نامبرده خودشان قادر بر پایداری نبودند لیکن پای **نخو** دوم پادشاه مصر نیز در میان بود و پادشاه با عزم درحینی که نینوا محصور بود در سال ۶۰۸ بطرف شمال حرکت کرده فلسطین و سوریه‌را تصرف نمود و در اینموقع فقط **یوشیا** پادشاه یهود با وجود اخطارات دوستانه بااومخالفت کرد در مگیدو نزدیك کوه کرمیل بـا لشکریان مصری روبرو شده بقتل رسید[1] و **نخو** تا فرات پیش رفت و درکارکمیش توقف کرد و این اقصی نقطهٔ سیر او بود و ظاهراً چون از سقوط نینـوا مطلع شد نخواست با فاتحین طرف شود بنای مراجعت را گذاشت ودر عرض راه از بلاد مهمه خراج گرفت و در آنجا پادگان گذاشت و چون بمصر رسید رعایابش که از تجدید افتخارات جنگی مصر مسرور شده بودند او را تحسین و تمجید کردند در صورتیکه هنری از **نخو** ظاهر نشده چه از روبرو شدن با قوای بابل احتراز نموده بود؛ سه‌سال‌بعداز آن **نبوکدنضر** که‌مشغول استحکام‌مبانی قدرت خود بودبطرف کارکمیش‌حرکت‌کرد و **نخو** هم‌دراینموقع‌برای‌منازعه‌حاضرشده‌حرکت‌بسمت مقصود نمود .

غلبهٔ نبوکدنضر بر نخو دوم سال ۶۰۴ قبل از میلاد

فریقین درکارکمیش همدیگررا ملاقات کردند و مصریها باوجود شجاعت مزدوران یونانی خودشان شکست خوردند و مغلوبیت آنها در کتاب **ارمیاء** موضوع کلمات شدیده شده چنانکه در وصف

---

۱ ـ رجوع شود به دوم تواریخ ایام ، باب ۳۵، آیه ۲۰ و ۲۴ و نیز دوم پادشاهان، باب۲۳ آیه۲۹، بایددانست که **یوشیا** بنفع آشوری می‌جنگید. «مؤلف»

آن محاربه میگوید: ای اسبان برآئید و ای عرابه ها تند بروید و شجاعان بیرون بروند. ای اهل حبش و فوت که سپرداران هستند و ای لودیان که کمان را میگیرید و انرا میکشید... زیرا خداوند **یهوه** صبابوت در زمین شمال نزد نهر فرات ذبحی دارد [1].

باری **نبوکدنضر** مصریان مغلوب را تعاقب کرده نزدیك مصر رسید، دراینوقت خبر وفات‌پدر را شنید و از ترس دسائس و فتنه هائیکه در پایتخت وقوع یابدبا**نخو** صلح کرد و سوریه و فلسطین را مالك گردید.

حدائق معلقهٔ بابل

پادشاه فاتح از میان بیابان ببابل مراجعت کرده وبرتخت‌سلطنت جلوس نمود و از آن ببعد دورهٔ سلطنت **نبوکدنضر** مقرون بسعادت و بالنسبه با صلح و سلامت بود. در ظرف سنوات بعدی در بابل بعلاوه باغهای حیرت انگیزی که بر مکانهای مرتفع احداث کرده بودند و یونانیها آنها را ذکر نموده و باسم حدائق معلقهٔ **سمیرامیس** معروف است دروازهٔ مجلل و با شکوه **اشتر** و جادهٔ بزرگی برای حرکت دسته ها بوده که از ارك تا معبد **اشتر** امتداد داشته است. **نبوکدنضر** سد بزرگی ساخته که معروف بود بدیوار ماد و آن از دجله بفرات کشیده شده و بدینواسطه تمام اراضی واقعهٔ در شمال بابل را مشروب مبساخته است و سد دیگری هم‌نظیر آن از طرف جنوب شهررا محفوظ میداشته‌است؛ در واقع **نبوکدنضر** پادشاه بزرگی بوده و باید اصاف داد که چیزی در تاریخ دیده نمیشود که تصدیق مسطورات غریب و عجیب کتاب **دانیال** را راجع به جنون او بنماید بلکه آن صرف یکی از همان افسانه های غریبی است که دربارهٔ هریك‌ازسلاطین معروف مشرق گفته شده است.

جنگهای کیاکسار

جای تأسف است که از احوال **کیاکسار** وکار های نمایان او بعد از سقوط نینوا چیز کمی بدست داریم. ظاهراً ولایات آسیای مقدم را که خیلی باثروت بودند و بسهولت مسخر شده ببابل وا گذار گردیدند و برای خود همان اراضی مرتفعهٔ ایران را که سابقاً جزء کشور بود و همچنین‌ارمنستان

---

۱ ـ کتاب **ارمیاء** نبی باب ۴۶، آیه ۹ و ۱۰ «مؤلف».

که طائفهٔ دیگر آریا تازه آنرا فتح کرده بودند و قسمت علیای دجله و کوهستان کاپادوکیه را در مغرب و نواحی دیگری که هیچوقت حتی در اوقات دزوهٔ اقتدار آشوری هم جزو

۱۶ - منظرهٔ جنگ یونان و سیمریها
(سرپوش یک تابوت سنگی در موزهٔ بریتانیا)
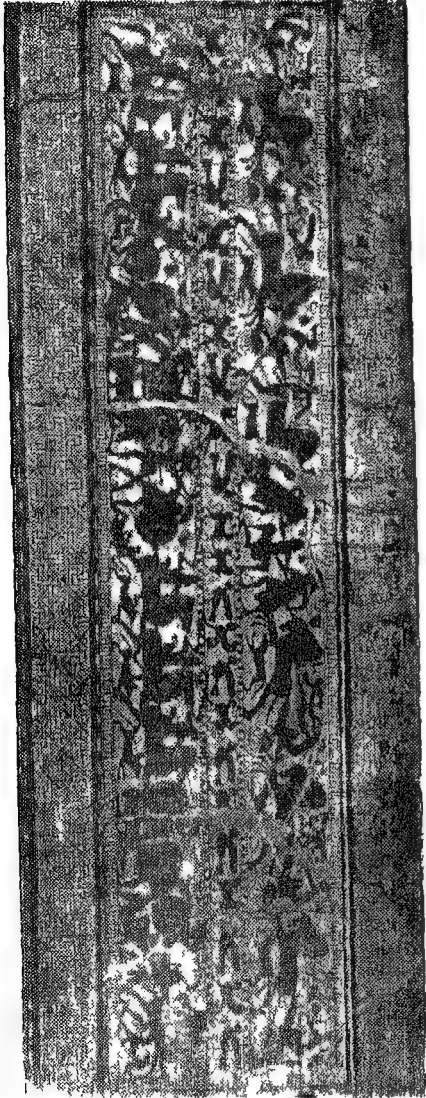
آندولت نبوده نگاهداشت و نمیدانیم چه علت داشته است که ولایات پرثروت را رها نموده و چیزیکه میتوان حدس زد این است که مادیها که قومی کوهستانی بوده‌اند از حرارت جلگه ها که اسباب ضعف و سستی میشود ترسیده تصرف کردن اراضی را که شبیه بکوهستان خودشان باشد ترجیح داده‌اند.

ممالکی که **کیاکسار** متدرجاً مسخر مینمود و قدرت خود را در آنجا مستحکم میکرد در حال اغتشاش بود و بواسطهٔ تاخت و تاز و خرابیهائیکه سیمریها و سیت ها در آنجا کرده و قتل و غارت های دائمی که در مدت زیاده از یکصد سال بعمل آورده و هیچ نوع حکومت و دولت قابل تحملی تشکیل نداده ولایات نامبرده دوچار ضعف و بیحالی گردیده بودند و در واقع به تمدنیکه بزحمت در آن بلاد داخل شده سکنه و لطمهٔ بزرگ وارد آمده بود. **کیاکسار** اقوام و ملل مزبوره را متوالیاً مطیع و منقاد ساخته همواره بجانب مغرب پیش رفت تا اینکه در ساحل

یمین رودهالیس با دولت مقتدر و جنگجوی لیدیه روبرو گردید.

دولت لیدیه

مبادی احوال لیدیهااز مسائلی است که تحقیقات و تفتیشات اخیره معلومات زیاد در آن باب بدست داده است و انتظار داریم که کاوشهای مأمورین امریکائی در سارد نیز بر آن معلومات بیفزاید. بدواً در سفر پیدایش[1] تورات گفته شده که اینجماعت از نژاد سامی بوده و همین رأی مقبول بود ولیکن امروز عقیده براینست که قوم مزبور که محل توجه میباشند از سکنهٔ اصلی آسیای صغیر بوده که نه سامی محسوب میشدند و نه آریان بودند[2].

ولی باید در نظر داشت که گفته های تورات راجع بملل مختلفه و منسوب داشتن آنها به پسران مختلف **نوح** بیشتر از نظر سیاسی بوده است نه نژادی. از بنی سام خاندان سیاسی بوجود آمده که مرکز آن آشوربود و ما میدانیم که لیدیه جز و متصرفات **آشور بانیپال** و اهالی مطیع و فرمانبردار وی بودند.

طوائف آریانی بریگ‌ها یافریگی ها که با یونانیهاقرابت داشتند از ولایات تراس به آناطولی هجوم بردند و متدرجاً در جزو سکنهٔ آنجاکه تابع ایشان شده بودند مستهلك گردیدند. تاخت و تاز های مزبور درصدهٔ دهم و نهم پیش از میلاد واقع شد و در صدهٔ هشتم پادشاه آن ولایت **میداس** نام داشت و او همانست که در تاریخ **میتای موشکی**[3] خوانده میشود درحدودسال ۷۲۰ قبل ازمیلاد پادشاهمزبور با **روزاس** پادشاه اورارتو متحد شده بجنگ **سارگن** دوم سلطان آشور رفت واین جنگ چون واقعهٔ تاریخی است موقع معتبری از تاریخ برما ثابت میکند. چون دولت فریژی استقرار یافت طوائف لیدی

---

۱ - باب ۱۰، آیهٔ ۲۲ - پسران **سام** - **ایلام** و **آشور** و **ارفلکشاد** و **لود** و **آرام**.

۲ - و این مخصوصاً جالب توجه است که نظریات **هال** را در «تمدن قدیم یونان» که در ۱۹۰۱ چاپ شده است با نظر اخیر او در «تمدن باستان شرق نزدیك» که در ۱۹۱۳ به چاپ رسیده با هم مقابل و مقایسه کنیم چه او در بالا واحد بودن میدا و میتا را تردید میکند بر عکس در کتاب اخیر که آنرا بدون تردید قبول مینماید و بدین ترتیب نشان میدهد که علم و اطلاع ما در این موضوعات پیوسته بسطوتوسعه پیدا میکند «مؤلف».

۳ - Mita of mushki

در تحت سلسلهٔ هر اکلید دولت مقتدری تشکیل دادند و فریگی‌ها را نیز مستهلك ساختند و این دولت بود که ابتدا با مادی ها روبرو شده و برابری نمودند و بالاخره در مقابل دولت جدید الظهور ایران عاجز و مقهور گردیدند.

سلسلهٔ مرمناد

ذکر افسانه های عجیب راجع به سلاطین اولیهٔ لیدیه که در کتاب **هرودوت** مسطوراست خارج از گنجایش این کتاب میباشد و ما بیان وقایع دولت را از **ژیگ** شروع میکنیم که تأسیس سلسلهٔ جدیدی نمود و این امر را بواسطهٔ قتل **سادیاتس** که ازسلسلهٔ هرقلیها بود و **ژیگ** عاشق عروس او گردیده انجام‌داد. **هرودوت** هم در روایت معروف خود این داستان را نقل کرده‌ولیکن بطریق افسانه باز نموده است . **ژیگ** حکمران بزرگی بود وقوت و قدرت لیدیه رابسط داده و مخصوصاً سواران جنگی‌تربیت کرده که در تمام مشرق شهرت یافتند، پس‌بواسطهٔ همین قدرت خود بعضی از بلاد یونانی ساحلی را مقهور کرده با سایرین معاهده ها بست لیکن امری‌را که بیشترمطمح نظرداشت دست‌اندازی بخاك کیمریها بود که به فریگیه‌تهدید میکردندوعاقبت‌مانند طوفان‌محزبی‌بر آن مملکت هجوم آوردند و **ژیگ** درسال ۶۶۷ قبل‌از میلاد هیئت‌سفرائی‌به‌نزدآسور **بانیپال** باستمداد فرستاد و آنها زیادبنای‌تملق وخوشامدرا گذاشته‌اظهار کردندکه تاآن‌زمان نام‌لیدیه درکشورآشورشنیده نشده بود لیکن آشوریان از تولید مشکلات برای خود احتراز داشتند و با آنکه جواب **ژیگ** را بادب و مهربانی دادند مددی باو نرسانیدند و آن پادشاه چون تنها ماند بدست کیمریهای خوفناك مغلوب و مقتول گردید. پسرش **اردیس** فراریان لشکررا جمع آوری کرده با قوائیکه ازیونانیهای ساحل دریا باورسیده بود متحد شده و آنها سگهای جنگی داشتند که به اسبهاوسواران حمله میکردند وکیمریان را منهدم نمودند. کیمریها بخاك مشرق متوجه شدند ودر تنگه های سیلیسی با تلفات بسیار ازآشوریان شکست خوردند، لیدیه که ازاین‌بلیه آسوده شد بسرعت تلافی مافات کرده در زمان سلطنت **الیاتس** سلسلهٔمرمنادباوج قدرت رسیدندچه تمام ولایات‌را تارودهالیس مسخر نموده بودند ورود مزبور سرحد شرقی آندولت گردید.

اختراع سکه

تمدن لیدیان خالی از اهمیت نیست، دارای کشور پرنعمتی بودند که معدنیات زیاد داشت و گمان میرود که اختراع ضرب سکه که از ترتیب اوزان و مقادیر بابلی اقتباس شده از مآثر ایشان باشد و یقین است که این اختراع بعد از اختراع خط در آن ازمنه مهمترین پیشرفتهای تمدن میباشد. لیدیان در بازرگانی نیز شهرت داشتند بلکه بنا بقول **هرودوت** در تجارت خرده فروشی مقام اول را حائز بوده‌اند، بازیهای چند نیز اختراع کرده‌اند و در هر حال قوم با لیاقت و با تربیتی بودند و یونانیها همواره آنانرا متجمل میخواندند ولی ضمناً در جنگجوئی نیز مقام عالی داشتند و هنگامیکه مادیها کنار رود هالیس رسیدند آنان بذروهٔ قدرت خود رسیده و مسلم بود که این دو دولت متعدی یکوقتی باهم باید دست و پنجه نرم کنند.

جنگ بین لیدیه و ماد

علتی که برای وقوع این زد و خورد نقل کرده اند خالی از غرابت نیست، گفته اند **کیاکسار** یکدسته از سیت ها را بطور شکارچی نگاهداشته و بعضی اعیان زادگان را بایشان سپرده بودند، روزی از شکار دست خالی مراجعت کردند وپادشاه ایشانرا مورد عتاب و توبیخ قرارداد، آنها هم در مقام تلافی یکی از اعیان زادگانرا قطعه قطعه کردند، پختند وغذای شاه قرار داده وبنزد **آلیات** فرار کردند، چون **کیاکسار** آنها را از **آلیات** مطالبه نمود امتناع ورزید و نزاع بلند شده، در هر حال این قضیه راست باشد یا دروغ دو دولت مقتدر وزورمندی‌که باهم رو برو شدند نزاع و جنگ مابین ایشان قهریست، عدهٔ مادیها زیادتر اما از مرکز خود دور بودند و لشکریان ایشان حریف سپاهیان سنگین اسلحهٔ یونانی وسواران لیدی نمیشدند.

جنگ کسوف سال ۵۸۵ قبل از میلاد

زد و خورد مدت شش سال بدون هیچ نتیجهٔ قطعی جریان داشت، چون نوبت هفتم محاربه شروع شد کسوف کلی دست داد و **طالس** حکیم مشهور آن کسوف را پیش‌بینی کرده بود. باری بعلت کسوف محاربه قطع شد وفریقین ازتجدید آن اکراه پیدا کردند. بنای مصالحه شد و بابل در اینموقع حکمیت کرد و رودهالیس سرحد

دولتین گردید و اینمعاهده بواسطهٔ مواصلت استحکام یافت یعنی پادشاه ماد دختر خودرا بولیعهد لیدی بمزاوجت داد. یکی از نتایج این معاهده این بود که کشور اورارتو در این موقع لشکرکشی پادشاه ضمیمهٔ ماد گردید.

فوت کیاکسار بسال ۵۸۴

سال بعد ازوقوع کسوف، **کیاکسار** که لیاقت او مادرا دولت مقتدری کرده بود وفات یافت وچون بخاطر میآوریم که این پادشاه وقتی بسلطنت رسید که مملکتش مغلوب آشوریان شده و لشکریکه بعد ترتیب داد مقهور طایفهٔ سیت (سکا) گردید و معهذا درعرض چند سال آن سواران وحشی را از پا درآورده و بعلاوه در مقهور ساختن آشور دخالت تامه بلکه اصالت پیدا کرد و دولت معظمی تأسیس نمود البته باید تصدیق کنیم که یکی از رجال بزرگ دنیا بوده است. درابتدای سلطنت او قدرت تامه درمشرق زمین با سامی‌ها ودرموقع وفاتش شوکت وقوت نصیب ایرانیها بود و بنابرین **کیاکسار** دریکی ازنهضت‌های بزرگ تاریخی دنیا سمت ریاست وپیشوائی دارد.

آستیاگس پادشاه آخری ماد

ایشتوویگو که متعارفاً درنزد ما بلفظ یونانی **آستیاگس** معروف است وارث چنین میراث بزرگی گردید در حالتیکه برحسب ظاهر آیندهٔ درخشانی درپیش داشت لیکن باندازه‌ای که ازاطلاعات ناقصهٔ ما معلوم میشود این پادشاه فرزند خلف ولایق آن پدر بزرگوار نبودو اوقات خود را ببطالت ولهو و لعب و هرنوع عیاشی و بوالهوسی مقرون بوحشیگری گذرانیده است.

تجمل و جلال دربار ماد

تفصیلی که از دربار ماد نقل شده و تشریفات مفصله و هزاران خادم و البسهٔ سرخ و ارغوانی درباریان و زنجیر ها و گردن بند های طلاو تجملات و افرهٔ آنها معلوم میسازد که ترتیباتی بتقلید دربارآشوریان داده‌بودند. درهردو دربار اشتغال عمده شکاربوده‌است، گاهی اوقات درجلگه و صحرا ترتیب شکار جرگه میدادند وغالباً در باغهای نزدیك پایتخت بزدن حیوانات مشغول میشدند.

شکست آستیاگس بدست کوروش کبیر

سلطنت طولانی **آستیاگس** تا اواخر کار بدون جنگ و جدال گذشت و همین مسئله شاید لشکریـان او را که در راحت و تن آسائی شرکت داشتند از کار انداخت. بعلاوه پادشاه پسر نداشت و این امر هم باعث ضعف مقام او میشد و چنان رغبت و میل مردم به سلطنت او کم شده بود که وقتیکه لشکریان پارسیان در تحت ریاست **کوروش** بر او حمله بردند رعایای خود او بجای اینکه دور او جمع شوند تسلیم دشمن شدند و بنابر این در سال ۵۵۰ قبل از میلاد کشور ماد بدست قوم پارسی که آریانی و با مادیها از یك نژاد بودند افتاد، در نظر یونانیها دولت ماد منقرض نشده و واقع امر اینست که فقط تغییر داخلی درآن واقع شده بود چنانکه یکصد سال بعد یونانیها محارباتی راکه با پارسیان میکردند جنگهای ماد مینامیدند در صورتیکه **اشیل**[1] شاعر تراژدی بزرگ خودش را باسم پارسیان خوانده بود.

سلاطین آخری دولت جدید بابل

قبل از آنکه این فصل را تمام کنیم باید نظری هم بامور بـابل بیندازیم. **نبوکدنضر** عمری دراز و بـا افتخار کرد و در سال ۵۶۱ قبل از میلاد درگذشت، بعد از آن در ظرف شش سال سه پادشاه متوالیاً بر بابل سلطنت کردند و بعد از آنهـا **نبونید** آمد که آخر ازهمه بود، این شخص پسر یك نفر تاجر متولی بود که در سال ۵۵۵ قبـل از میـلاد بتوسط کهنه به سلطنت منتخب گردید و آلت دست آنها شد. عشق او به آثار عتیقه بوده و بیموقع بدنیا آمد و در آن هنگام که اوضاع مملکت حال خطرناکی داشت لایق سلطنت بابل نبود، اما حفر وکاوشهائیکه در معابد خراب بعمل آورد از حسن اتفاق بر طاق نسیان نمانده بی اندازه قدر و قیمت دارد و چـون مقدر بوده است که بابل مقـهور دولت جدید ایران شود ظاهراً حسن تصادف بوده است که پادشاه آن کشور شخصی باشد که حس کینه و انتقام در حریف برزور خود تولیدنماید. باری سقوط بابل بدست **کوروش** کبیر جزء تاریخ ایرانیان است و در اینجا همین قدر باید بگوئیم در وقتیکه اوضـاع جدید پیش می‌آمد استعداد برای قبول آن فراهم و اسباب آن از هر جهت آماده شده بود.

1 - Aeschylus.

پادشاه هخامنشی‌مابین دوابوالهول باعلامت اهورامزد
(ازیک مهری درموزهٔ لوور گرفته شده است)

فصل دوازدهم
عصر پهلوانی ایران

بدان هر یك از ایام زندگانی تو برگی است در تاریخ تو و بنابرین
مواظب باش چیزی که شایستهٔ مقام آدمی‌نیست در آن نوشته نشود .
«از اندرز های فریدون»

کیفیت افسانهٔ تاریخ قدیم ایران

طلوع پارسیان که نام خودرا بیك کشور عظیمی داده‌اند که باوجود حوادث و انقلابات بسیار مدت دو هزار وچهار صدسال دوام کرده و در زیاده ازنصف اینمدت بر اکثر ملل سمت تقدم داشته از اهم وقایع نوع بشر است ، چنانکه در فصول سابقه مذکور داشتیم کشور ایران بواسطهٔ شامل بودن ماد که سکنهٔ آن با پارسیان قرابت نژادی داشتند و همچنین بواسطهٔ شامل بودن ایلام مقر اصلی مؤسس دولت ایران و هنوز از ولایات آن مملکت است میتواند داعیهٔ وجود ششهزار ساله داشته باشد .

در این فصل میخواهیم عصر پهلوانی ایران‌را بیان کنیم بطوریکه **فردوسی** در منظومهٔ بزرگ پهلوانی موسوم به شاهنامه نقل نموده وتاریخی که ایرانیان برای اعصار قدیمهٔ مملکت خود دارند ومعتقدند همانست ، اگرچه روایات منقولهٔ از**فردوسی** بااینکه ببهترین مصادر رجوع کرده اختلاطی از قصه و افسانه است و حتی در دوره های مابعد

تاریخ هم ازافسانه خالی نیست ، این شاعرنه این است که بهترین اطلاعیکه در دست داشته بکار نبرده باشد لیکن[1] با معلوماتیکه امروز داریم ظاهر میشود که مآخذ او در بسیاری ازموارد بکلی بی‌اعتبار بوده است .

سلسلهٔ پیشدادی

تاریخ ایران بطوریکه اهل آن کشور معتقدند به‌سلسلهٔ افسانه‌ای موسوم به‌پیشدادی شروع میشود . مؤسس این سلسله **کیومرث** بود که در نزد زردشتیان بمنزلهٔ آدم است و او با دو نفر از جانشین هایش **هوشنگ** و **تهمورس** گمان میرود که اساس تمدن ایرانرا گذاشته باشند .

جمشید و ضحاک

اما معروفترین این سلاطین افسانه‌ای **جمشید**[2] بوده‌است که بنای پرسپلیس که امروز تخت جمشید نامیده میشود و اختیار سال شمسی و اختراع اکثر صنایع و علوم که مبنای تمدن میباشد[3] باومنسوب است . اختراع شَرابرا هَم از او میدانند وواقعه‌ای برای آن نقل میکنند ومیگویند مقداری انگور در جائی نگاهداشت و آنها تخمیر شده تصور کرد موذی و مضر است ، یکی از زوجات **جمشید** مبتلا بمرض دردناکی شد و برای رهائی از زحمت زندگی از آن مشروب فاسد نوشید ولی برخلاف انتظار خواب خوش برای او آمد و شفا یافت ، از آنروز ایرانیها شراب را سم مطلوب نامیده با وجود منعیکه در قرآن از آن شده‌است بسیاری ازطبقات عالیهٔ قوم مزبور معتاد بشرب آن میباشند .

جمشید پس از آنکه چندین سال سلطنت کرد گرفتار غرور ونخوت گردید وبنای جور وبیدادی را گذاشت و ادعای الوهیت نمود و چنانکه دریشت ۱۹ مسطوراست[4]

---

۱ - در فصل ۴۱ و ۵۴ نیز دراطراف اینموضوع بحث شده است «مؤلف» .

۲ - جزء اول این اسم عیناً همان یاما و یایی ماست که شرح آن در فصل نهم گذشت ، اما «شید» و آن بمعنای درخشان است ... «مؤلف» .

۳ - ایرانیان دلیل آورده میگویند آنکس که عمارات پرسپلیس و پاسارگادرا ساخته است بایستی ازدیوان کارگرفته باشد وچون تنها جمشید و سلیمان بردیوان مسلط بوده‌اند، پس فقط همین ها توانستند یکچنین بناهای عظیم الجثه وفوق العاده‌ای بسازند «مؤلف» .

۴ - (یما) وآن بشرح زیراست : پندار وگفتارش‌را بدروغ وناراستی آلوده کرد درهمانوقت همای‌بزرگی وجلال از او غایب گردید .

بواسطهٔ این انحراف **ضحاک** که پادشاه سوریه بود برانگیخته شده تا براو حمله برد و او با آنکه به سیستان و هندوستان وحتی باقصی بلاد چین فرار کرد بالاخره گرفتار چنگ دشمن خونخوار گردید و بیرحمانه بقتل رسید، یعنی او را بین دو تخته چوب گذاشته بتوسط استخوان تیغهٔ پشت ماهی اره کردند. **ضحاک** که **جمشید** را باین خواری هلاک کرد شخص افسانه ایست و اسم او محرف از اژی دهاك یعنی مار اولی میباشد و در افسانه‌های ایرانی پادشاه عرب شده و گفته اند که از دوشهای او مار های صفیر زننده‌ای بیرون آمده که یومیه مغز سر دونفر آدم غذای آنها بود واین خونخواری **ضحاک** اسباب انهدام دولت او گردید.

فریدون و کاوه

کاوهٔ آهنگر که پسران او را کشته ومغز آنها را غذای ماران ساخته بودند مردم را به طغیان وا داشت و **فریدون** را که از نسل سلاطین بود جستجو کرده رئیس شورشیان قرار داد و بعد از محاربات چندی که چرم پارهٔ[1] پیش بند آهنگر در آن جنگها بطور پرچم بکار میرفت، بالاخره **ضحاک** گرفتار و در درون دهانهٔ کوه دماوند در بند شد تا بسختی جان داده همانطور که **پرومتئوس** در کوه قفقاز به‌بند آمد. حقیقتاً داستان **ضحاک** بحکایت **پرومتئوس** کمال شباهت را دارد. **فریدون** که قدیماً **تریتئونا** خوانده شده علی الظاهر همان **تریتانا** میباشد که درویدا مذکوراست واعتبار او در آن کتاب به اینست که سرعفریت پرزوری را قطع نموده است.

سه پسر فریدون

بنابرتاریخ افسانه‌ای **فریدون** سه پسرداشته مغرب را به **سلم** و مشرق را به **تور** داده (و بهمین جهت آن ناحیه توران خوانده شده است) و تخت وتاج ایران را بعد از خود بفرزند کوچکتر یعنی **ایرج** واگذار کرد. برادران بزرگتر این ترتیب را نپسندیدند و تهدید کردند که به ایران حمله کرده حقوق خودرا استیفا نمایند. **ایرج** نزد برادران رفته اظهار داشت که من حق خودرا

---

۱ ـ این چرم که بانواع جواهرات گرانبها زینت یافته بوده پرچم‌شاهی ایران قرار گرفته و بهدرفش کاویانی معروف بود «مؤلف».

برتخت و تاج ایران واگذار میکنم تا درآخر عمر پدر میان‌ما جنگ خانگی برپا نشود، اما **سلم** و**تور** قصد قتل **ایرج** کردند و استغاثهٔ برادر را برای حفظ جان او گوش ندادند و**فردوسی** آن کلماترا این قسم ادا نموده است.

پسندی و هم داستانی کنی — که‌جان داری وجان ستانی کنی
میازار موریکه دانه کش است — که‌جان‌داردوجان‌شیرین‌خوشست

ایرج به قتل رسید و برای اینکه قبح برادر کشی کامل شده سر او را حنوط کرده برای پدر پیرفرستادند و او خود از کینه خواهی عاجز بوده‌چند سال بعد **منوچهر** پسر **ایرج** بحد رشد رسیده باسپاه جرّاری بجنگ اعمام‌خود رفت‌وهردو رابقتل رسانید.

سام و زال و رودابه

منوچهر جانشین جد خود شد و مستشار معتبر او **سام** پادشاه سیستان بود واوباپسرخود **زال** ونوادهٔ معروفش **رستم** که‌بمنزلهٔ هرکول ایرانست دورهٔ افسانهٔ ایرانی راکامل میکنند و در آن دوره حتی سلاطین هم‌در جنب این دلاوران خالی از اهمیت میباشند لیکن هیچیك از این دلاوران در افسانهٔ هند و ایرانی دیده نمیشوند و محتمل است که اصلاخالی از حقیقتی نبوده و در دوره های بعد شاخ و برگهای افسانه‌ای بر آن افزوده و قوهٔ شاعری **فردوسی** آنرا باین‌درجه اهمیت‌داده باشد. باری نقل شده است که **زال** دروقت ولادت سفید مو بود و بدینواسطه **سام** گمان کرد که این طفل از او نیست و فرزند دیو است لهذا حکم کرد که او رابکوه البرز بردند لیکن سیمرغ که عقابی افسانه‌ایست او را در آنجا پرورانیده و بعد از مدتی **سام** بواسطهٔ‌الهامیکه باو شد از رفتارخود پشیمان گردیده پسررا باز آورد واوجنگجوی پر زوری شد و هنگام شکار در بیشه های افغانستان به‌قلعه‌ای‌رسیده **رودابهٔ**زیبا دختر **مهراب** پادشاه کابل را در آنجا بدید، در نظرهٔ اولی طرفین به یکدیگر مایل شدند چنانکه عاشق بوسیلهٔ کمند گیسوی معشوقه از برج بالا رفت.

رستم پهلوان

نتیجهٔ این مزاوجت ولادت **رستم** پهلوان بزرگ ایران بود که داستان هنرهای اودرجنگ وشکاروا کل وشرب هنوز دراذهان ایرانیان تأثیر عظیم دارد. ازجمله چیزهائیکه ارتباط خیلی نزدیکی باین پهلوان دارد.

یکی رخش اسب جنگی او میباشد که هیکل و قامت و رشادت و جرئت وی جز و افسانه هاست . در یك میلی سیستان خرابه‌هائی است که نشان میدهند و میگویند آن

۱۸ ـ منظرهٔ رستم در حال خواب و دفاع رخش از او
از یك شاهنامه فارسی کتاب تصاویر مینیاتور ایران، تألیف مارتین در۱۹۱۲ مجلد۱ تصویر۲۳ گرفته شده است

آخور رخش بوده است و شجاعت او مخصوصاً در جنگهای بین توران و ایران ظاهر شد و محاربات مزبوره بعد از فوت **منوچهر** و جلوس پسر نالایقش **نوذر** شروع شده وزیاده ازیك پشت طول کشید . رئیس تورانیان **افراسیاب** بود واو **نوذر** رابقتل آورد ، مدت

دوازده‌سال‌بر ایران سلطنت کردو این دورهٔ ظلمانی‌سلطنت‌پیشدادیان را خاتمه میدهد.

سلسلهٔ کیانیان

اینك میرسیم باولین سلسلهٔ تاریخی یا نیمه تاریخی که معروف به کیانیان است . در سیستان الان خانواده ای از بزرگان هست که مدعی انتساب بآن سلسلهٔ برجسته میباشند ، اگر چه بیشتر احتمال‌میرودکه ازاعقاب سلسلهٔ صفاریان[1] باشند چنانکه طایفه‌ای در بلوچستان هستند که در بارهٔ ایشان هم این احتمال میرود و ظاهراً باید باخانوادهٔ نامبرده نسبت داشته باشند . در هندوستان هم بعضی خانواده های پارسیان همین ادعا را دارند و همه هم آنها را تصدیق میکنند .

اولین پادشاه این سلسه **کیقباد** است ، او از اعقاب **منوچهر** و در جبال البرز منزوی بود ، **رستم** او را از آن مکان آورده بود و بعد از این موقع دلاور مزبور اولین دفعه با دشمن دیرینه جنگ کرده درمحاربهٔ تن بتن **افراسیاب** را مغلوب ساخت‌وتحصیل شرف و افتخار بزرگ نمود ، لیکن پادشاه تورانی بواسطهٔ گسیختن کمربندش جان بدر برده فرار کرد و مصالحه بطور تساوی واقع شد باین قسم که کمافی‌السابق رودجیحون سرحد دولتین باشد .

کیکاوس و مطابقتش از جهتی با کیاکسار

کیکاوس که جانشین‌پدر شدبرخلاف رای‌مستشاران بمازندران لشکر کشید و در جنگ بزرگی از دیو سفیدشکست خورده‌وقصهٔ دیو سفید افسانه‌ایست‌که‌یقیناً‌حکایت از قوم‌سفید پوست‌مخصوصی مینماید . باری در این محاربه لشکر ایرانی مبتلابه کوری شدند و دور نیست بتوان این قصه را اشاره به کسوف واقع در حین جنگ **کیاکسار** با لیدیها دانست چنانکه در فصل سابق مذکور داشتیم و هرگاه‌چنین باشد میتوان **کیقباد** را با **دیو کس** و **کیکاوس**‌را با **کیاکسار** مطابق دانست، اماچون بین آنها شباهت اسمی وجود ندارد نمی‌توان به تعبیر مزبور چندان اعتماد نمود .

سهراب و رستم

افراسیاب مجدداً بایران حمله برد و باز **رستم** بنجات کشور پرداخت. در این‌دوره ها واقعهٔ معروف‌حزن‌انگیز جنگ **رستم**

---

۱ ـ رجوع شود بفصل ۵۱ و نیز به « ده هزار میل » صفحهٔ ۲۲۹ « مؤلف » .

با پسرش واقع شده که در حالیکه او را نمیشناخت بقتل رسانید و این داستان را **ماتیو آرنولد** بطور مؤثری بنظم آورده وانگلیسها بآن آشنا هستند و چنانکه **فردوسی** گفته است : « یکی داستانیست پر آب چشم » .

سیاوش و کیخسرو

واقعهٔ مهم بعد از آن داستان حکایت **سیاوش** پسر **کیکاوس** است که بعد از وقایعی نظیر آنچه برای **یوسف** با **زلیخا** واقع شد از نزد پدر رفت و به **افراسیاب** پناه برد و ابتدا بطور میهمان عزیز پذیرفته شد لیکن چند سال بعد تهمت هائی بآن شاهزاده زدند و سبب قتل او شدند ولی پسرش را که طفل بود و **کیخسرو** نام داشت پنهان کردند و عاقبت آن پسر بایران رفته مالك تخت و و تاج شد .

کیخسرو و کوروش کبیر نیست

بسیاری از نویسندگان اروپائی و عموم ایرانیهائیکه احوال **کوروش** کبیر را شنیده‌اند او را با **کیخسرو** تطبیق میکنند اما نمیتوان تصدیق نمود بدلیل اینکه **کیخسرو** همان کاواهوسروا[1] میباشد که در افسانه های هند و ایرانی مذکور و راجع بدورهٔ قبل از تاریخ میباشد . باری **کیخسرو** پس از چشیدن گرم و سرد های زیادی بمدد **رستم** بر **افراسیاب** غلبه کرد و بالاخره او را گرفته اسیر نمود و به کینهٔ خون پدرش **سیاوش** بقتل رسانید و **کیخسرو** عمری طولانی نموده با شرافت تمام زندگی خود را بسر برد .

لهراسب و گشتاسب

لهراسب که جانشین **کیخسرو** شد بعد از چند سال تخت و تاج را به **گشتاسب** واگذار کرد و او چنانکه سابقاً گفته ایم پیرو آئین **زردشت** و حامی او بوده است و باز محارباتی با تورانیها دست داد و در آن اثنا **لهراسب** و **زردشت** هر دو در بلخ بقتل رسیدند .

اسفندیار

در اینموقع **اسفندیار** که پدرش **گشتاسب** اورا محبوس نموده بود بمدد پدر آمد و ولایات از دست رفتهٔ ایران و همچنین درفش کاویانی را مستخلص نمود ، **گشتاسب** اظهار کرد که میخواهم بشیوهٔ پدر رفتار کنم و

---

[1] - Kava Husrava.

بنابراین وعده کرد تخت و تاج را بپسر تفویض کند لیکن در این قول خود صادق نبود و چون **اسفندیار** مطالبهٔ تاج کرد پدر حیله کرد و او را وادار نمود که بجنگ **رستم** برود و چون آن پهلوان از اطاعت پادشاه سرپیچیده او را دست بسته بپایتخت بیاورد پس محاربات شجاعانه روی داد و باز پهلوان ایران حریف خود را کشت و این غلبهٔ آخری مهم بود که در عمر خود حاصل نمود و چند سال بعد در چاهیکه برادر خیانتکارش تهیه کرده بود افتاد و زندگانی دلیرانه‌اش را از دست داد .

بهمن یا اردشیر دراز دست

جانشین گشتاسب نواده‌اش بهمن بود که در تاریخ باسم **اردشیر** دراز دست معروف است و در السنهٔ فرنگی **ارتاکزرسس اونژیمانوس** خوانده شده است . بنابقول **فردوسی** از خصائص این پادشاه این بود که بتوسط مأمورین مخفی از امور مملکت خود واقف بود و نیز بقول صاحب شاهنامه این پادشاه فتوحات بسیار کرده است . ما تاریخ واقعی **آرتاکزرسس اونژیمانوس** را در فصل هیجدهم نقل خواهیم کرد .

انتهای عصر پهلوانی

ما وقایع تاریخ قدیم ایرانرا بطوریکه ایرانیها که پهلوانان قبل از اسلام خود را هیچوقت کوچك نمیکنند و عموماً بآن آشنا و معتقدند در اینجا میتوانیم ختم کنیم و واقعاً اگر اعتقاد راسخ ایرانیان باین داستانها نبود از این مختصر تر نقل میکردیم چه ازحقیقت تاریخ بهرهٔ قلیل دارد و اسم سلاطین بزرگ از قبیل **کوروش** کبیر و **داریوش** را بکلی ترك کرده‌اند ولی این داستانها بطوری با تاریخ ملی ایرانیها اختلاط پیدا کرده و در ذهن ایشان جا گرفته که بعدازاین هم باز مکرر اشاره بآنها خواهیم نمود .

جدال یکی از پادشاهان ایران با وحشیان
(نقش روی یک سنگ یمانی ، در موزهٔ بریطانی)

فصل سیزدهم

طلوع دولت پارس

دست تقدیر بفرمان آسمانی پارسیان را پشتیبانی مینمود و آنانرا در جنگها
و جاده های سواره نظام رهبری و در تسخیر شهر ها یاری میکرد .

« اشیل شاعر »

ارثیات قدیمهٔ پارسیان

عصر پهلوانی تاریخ ایران چنانکه در فصل سابق شرح دادیم فقط افسانه است اگر چه در اواخر آن گفتگو از اشخاص تاریخی میشود که در پردهٔ افسانه های غریب و عجیب محجوب گردیده‌اند لیکن در این فصل فقط از اشخاص تاریخی گفتگو خواهیم کرد .

در ضمن وقایع دولت ماد مذکور داشتیم که اکثر سکنهٔ قدیم آن سرزمین جزء ماد مستهلك گردیدند . نسبت به پارسیان نیز ظاهراً همین امر واقع شده و این نظر را مسطورات کتاب **هرودوت** نیز تأییدمیکند در آنجاکه اشاره به طوایف پارسیان نموده و میگوید طوایف عمده‌ای‌که سایرین تابع آنها هستند پاسارگادیها و مرافی‌ها و ماسپیانها میباشند و از میان آنها پاسارگادیها از همه انجبند و هخامنشیان که تمام سلاطین پارس از آنها میباشند یکی از شعب این طایفه هستند و طوائف دیگر پارسی از اینقرارند .

«پانتالی‌ها ــ دروزیها ـ ژرمن‌ها که‌بزراعت‌اشتغال‌دارند وداا ِن‌ها ـ َمردها ـ دروپیك‌ها ـ ساگارتیتها که چادرنشین میباشند.[1]

عقیدهٔ اکثر مورخین براینست که طوائف ثلاثهٔ اول آریانیهائی هستند که بر آن سر زمین غلبه کرده بودند و هخامنشیان خانوادهٔ سلطنتی پاسارگادیها میبــاشند و طائفهٔ جداگانه اند، اماسایر طوائف گمان میرود که چادرنشین ها آریانی نبوده و نسبت ببعضی از آنها معلوم نیست اراضی و محل ایشان کجا بوده، در بــاب طـوائف زراعت پیشه‌هم معلومات ما بسیار کم است جز اینکه ژرمن ها کرمانیها میباشند.

حکومت پارسیان در دست اعضاءهیئت خانواده‌ای از خانواده های اصیل‌ونجیب بوده که در بین آنها هخامنشیان سمت تقدم داشته‌اند و بمرور ایام جزء خانوادهٔ سلطنتی قرار گرفته و سایر رؤسا رتبهٔ رعیتی یافتند لیکن امتیازاتی بـرای ایشان باقی ماند که از جمله حق شرفیابی حضور شاه و طرف مشاوره شدن با او بوده است.

ما در نتیجهٔ سفر دریائی **نئارکوس** نام بنادر چندی‌را در خلیج فارس‌می‌شنویم که از آنجمله بندر هرمز است و نیز در داخلهٔ پاسارگادیها، استخر (پرسپلیس)، گابا، کرمانا میباشند. گابا احتمال داردکه همان خرابه های هخامنشیان باشد که من‌درمشرق شیراز دیده‌ام، در آنجا نقوش برجستهٔ ساسانیان نیز موجود میباشند، و اما کرمانا من آنرا با خرابه های واقعهٔ در درهٔ شمال جیرفت مطابقت داده‌ام و بـطور کلی شهر هائـی که در آن عصر وجود داشته انگشت شمار بوده‌اند.

طلوع کوروش کبیر بنا بقول هرودوت

شرحیکه **هرودوت** از ظهور **کوروش** بیان نموده‌مشهور[2] و خلاصهٔ آن از اینقرار است که **آستیاکس** در خـواب دید از دخترش **ماندانا** چنان‌نهر آبی‌جاری شدکه‌پایتخت اورا مستغرق

---

۱ - **هرودوت** ۱، ۱۲۵ - نیز رجوع شود به‌صفحهٔ ۴۵۸ کتاب (The passing of the Empires) «مؤلف».

۲- من‌شرحی‌را که **کتزیاس** دراین‌باب نوشته ذکر نکردم برای‌اینکه نوشتجات او هیچ محل اعتبار نیست‌ومطابق شرحیکه‌در (The passing of the Empires) مذکوراست **کوروش** فراش‌قصر سلطنتی بود «مؤلف»

کرده تمام آسیا را فرو گرفت ، بنا براین پادشاه ماد از تزویج آن دختر بیکی از اعیان مملکت خود خائف شد که مبادا خواب تعبیر یابد؛ پس او را بیکنفر پارسی از خانوادهٔ

۱۹ ـ نمونهٔ ارابهٔ زرین هخامنشی درموزهٔ بریطانی

از کتاب «دفینه‌های سیحون» گرفته شده است و در شرح آن رجوع شود بفصل ۱۵

نجیب که مردی آرام و نسبت به طبقات عالیه یامتوسطهٔ ماد ازحیث شأن‌ومقام پست‌تر بود تزویج نمود؛ پارسی‌مزبور که **کامبی‌سیس** (**کبوجیه**) نام داشت **ماندانا** را بولایت

خود برد و چندی نگذشت که **آستیاکس** باز خواب دید از بدن دخترش درخت تاکی روئید و بر تمـام آسیا سایه انداخت ، از این خـواب وحشتش زیاد شده دختر را به پایتخت طلبید و چون از او پسری متولد شد به **هارپاگوس** که از خواص سلطنت و از وفادارترین مردم مادبود سپرده دستوردادتااو را تلف کرده بخاك سپارد. **هارپاگوس** که بدلائـل چندی نمیخواست خـود را آلوده بخون طفل بیگناهی نماید او را بیکی از چوپانهای دولتی سپرد و حکم کرد بسخت ترین نقطهٔ کوهستان ببرد تا قهراً هلاك شود، اتفاقاً زوجهٔ چوپان همانوقت طفلی مرده آورده بود و اوشوهرش را متقاعد کرد باینکه آنرا باشاهزاده تبدیل کند وطفل مرده‌راباسم نعش **کوروش** یعنی شاهزادهٔ جدیدالولاده به **هارپاگوس** نمـودند تا مطمئن شود که مقصود پادشاه حاصل شده‌است، اما **کوروش** را این زن که **اسپاکو** یعنی ماده سگ نامداشت پرورانیده و بعد هـا جد آن طفل یعنی پادشاه ماد بواسطهٔ شباهتی که از اوبا اهل خانوادهٔ خود مشاهده کرد او را شناخت و بعد از تحقیقات معلوم کرد که خانوادهٔ خود اوست و از زنده ماندن او مسرور گردید.

مصیبت هارپاگوس

اما **هارپاگوس** گوشمالی بیرحمانه دید باینطربق که **آستیاکس** پسر **هارپاگوس** را طلبید، بقتل رسانید و گوشت او رادرضیافت باو خورانیدو سرودست و پای طفل را در سبد گذاشته‌برای پدرش فرستاد، **هارپاگوس** در آنوقت خود را مطیع نشان داد، اما چند سال بعد در حالیکه **کوروش** به فارس نزد پدرو مادر خود رفته بود با او بنای مکاتبه را گذاشت و عـاقبت وزیر نامبرده باعث سرنگون شدن سلطنت **آستیاکس** گردید، باین قسم **کوروش** را وادار به طغیان نمود، از میان ماد نیز برای او همدست‌و شریك تراشیده و هنگامیکه **آستیاکس** برای مقهور کردن عاصیان پارس لشکر فرستاد از روی جهالت آن لشکر را به **هارپاگوس** سپرد و او لشکر را از مقابلهٔ با **کوروش** منـع کـرد و بالاخره کینهٔ خود را از جهت قتل پسر کشید.

چنین گمان مبرود که این داستان بی‌اصل و علت جعل آن این بوده که خانوادهٔ **هارپاگوس** در «کاربا» یکی از ایالات جنوب غربی آسیای صغیر حکومت یافتند. برداستان

مزبور انتقادات چند وارد است یکی اینکه معلوم میشود **هرودوت** نمیدانسته که **کوروش** (چنانکه بعد مذکور خواهیم داشت) پادشاه انشان بوده است . داستان زن چوپان‌هم یقیناً ناشی ازهمان قصه‌های ایرانی‌است که پادشاه بزرگ ایشان شیرماده سگ خورده‌است نظیر **روموس**[1] و **ریموس**[2] که ماده گرگی آنها را پرورش داده‌است و احتمال دارد که **هرودوت** نمیدانسته است که درکیش زردشتیان سگ احترام مخصوص دارد و بنابراین ماده سگ محترم افسانهٔ اصلی بواسطه بیخبری مورخ یونانی بدل به زن مسماة به **اسپاکو** گردیده‌است لیکن همین اشتباه هم‌دلیل برصادق‌القول بودن **هرودوت** میباشد و معلوم میسازد که چقدر دقیق و مقید بوده است بر اینکه اخبار را بدرستی و مطابق با اصل نقل نماید و درواقع اگرکتاب ابوالمورخین نبود اطلاعات ما در باب‌وقایع آن دورهٔ تاریك نواقص بسیار میداشت .

معلومات جدیده در باب تاریخ ایران

تا این اواخر داستان فوق عموماً محل تصدیق بود اما مکشوف شدن استوانه هـای **نبونید** و **کوروش** بکلی مطلب را تغییر داده و اینك ما با معلومات حاصلهٔ از آن اسناد مهمه واقعه را نقل خواهیم نمود . چنین بنظرمیرسدکه درفارس‌هم مانند مادمرد بزرگی پیدا شده‌قبائل عدیدهٔ مختلفه‌ای‌را متحد نموده ملت واحدی تشکیل داده است ولی دراینمورد دوری از دول متمدنهٔ ناحیهٔ دجله و فرات پیشرفت نظم و تمدن را بتأخیر انداخته است .

هخامنش مؤسس خاندان سلطنتی

مؤسس سلطنت پارس **هخامنش** است که‌ازامرای‌پاسارگادیها‌بود . پایتخت او شهری بوده است موسوم بهمین نام که خرابه های‌آن متعلق‌بزمان **کوروش** کبیرهنوزباقی‌است ، ازخود**هخامنش** که سلسله‌ای بنام وی خوانده شده کارهائی معلوم نیست‌لیکن محترم بودن او دلیل براینست که او طوائف مختلفهٔ پارس را قبل از آنکه بعرصهٔ تاریخ قدم بگذارند در تحت یك‌ملت درآورده‌وپسرش **چیش‌پیش** از ضعف‌دولت ایلام بعدازمغلوبیت وی‌بدست **آشوربانیپال** استفاده کرده ناحیهٔ موسوم به‌انشان را که در فصل چهاردهم مذکور داشته‌ایم متصرف‌شد

---

۱ - Romulus· ۲ - Remus·

و عنوان پادشاه کبیر و پادشاه انشان اختیار نمود و چون وفات یافت یکی ازپسر هایش مالك انشان و آن دیگر صاحب سرزمین پارس گردید.

دو شعبه سلاطین هخامنشی

انقسام فوق باعث شد که سلسلهٔ سلطنتی دوشعبه گردید و **داریوش** در کتیبهٔ بیستون بهمین امر اشاره کرده و آن مدتها اسباب سرگردانی اشخاصیکه درصدد قرائت و کشف معنی کتیبهٔ مذکوربودند شد؛ چه **داریوش** در آنجا میگوید« هشت نفر از دودمانم پیش ازمن پادشاه و من نهمی هستم، ما دوسلسله پادشاه بوده‌ایم » صحت قول **داریوش** حالا معلوم شده و برای اینکه مطلب روشن شود من شجرهٔ نسب خانوادهٔ مزبور را در اینجا ضمیمه مینمایم .

مغلوب شدن آستیاگس بدست کوروش
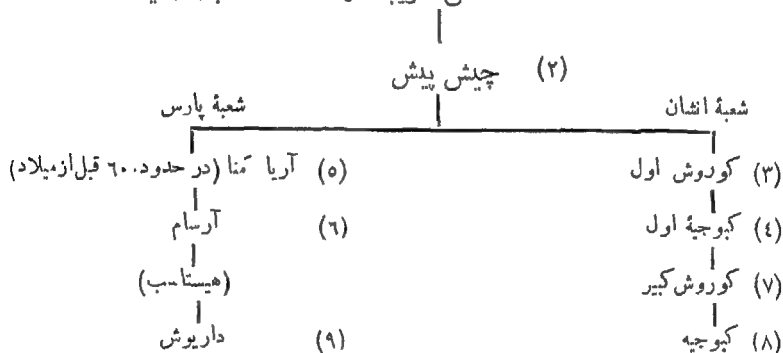
اکنون ببیان تاریخی محاربهٔ **کوروش** با **آستیاگس** باندازه ای که بر ما معلوم است میپردازیم . در جدول سنوات **نبونید** چنین نوشته‌شده « او با قشونیکه جمع کرده‌بود بجانب **کوروش** پادشاه انشان حرکت کرد اما قشون **آستیاگس** بر او عصیان کردند و اورا گرفته به **کوروش** تسلیم‌نمودند، **کوروش** عازم دارالسلطنهٔ اکباتان گردید و طلاو نقره‌واسباب و اموال اکباتان را غارت کرد و بولایت انشان برد[۱] » . تفصیل واقعه بیان نشده لیکن از روایات مادیها که مورخین یونانی ضبط‌کرده‌اند معلوم‌میشود که قبل ازمظفریت‌آخری

۱. «Light from the East.» p.219.

کوروش سه محاربه واقع شده و تاریخ تسخیر اکباتان سال **۵۵۰** قبل از میلاد بوده است.[1]

کوروش پادشاه انشان سلطان پارس میشود

یك مسئلهٔ مهمیکه تا کنون مکشوف نشده اینست که **کوروش** در چه موقع و بچه وسیله بسلطنت پارس رسیده است، هر گاه بجدول رجوع کنیم می‌بینیم در سال **۵۴۹** قبل از میلاد پادشاه انشان است و درسال **۵۴۶** عنوان پادشاه پارس را داراست، پس چنین استنباط میشود که رسیدن او بتخت سلطنت بدون کشمکش زیاد واقع شده چه از آن مسائل چیزی ذکر نشده اگر چه مذکور نبودن آنهم دلیل قاطع نیست، بهرحال محتمل است که بعد از مسخر نمودن اکباتان تکلیف قبول تخت و تاج باو کرده باشند زیرا که پادشاهی از خانوادهٔ سلطنت خارج نمیشد ودرهرصورت میدانیم که **هیستاسب** پدر **داریوش** هیچوقت سلطنت نکرده بااینکه پسر **ارسامس** بوده است وممکن است که صغیر بوده وازبین افتاده باشد، با اینهمه تا معلومات جدید بدست نیاید مطلب مبهم است و چیزیرا که میتوان تصدیق نمود این است که **کوروش** قبل از شروع به دورهٔ فتوحات خود در مغرب بسلطنت ایران رسیده و شهادت کتیبه های سابق الذکر محل اعتبار کامل میباشد.

کرزوس پادشاه لیدیه

موقع **کوروش** بعد از رسیدن بسلطنت ماد استحکامی نداشت ولی از خوش بختی او پادشاه بابل در آن موقع **نبونید** و صلح جو بود وبنابرین **کوروش** ازآنجانب آسوده میزیست لیکن ازطرف لیدیه نگرانی داشت چه **آلیات** که عهدنامهٔ اتحادرا با **کیاکسار** امضانموده وبواسطهٔ مواصلات اتحاد را محکم نموده بود درگذشته و **کرزوس** بجای او نشسته بود و او درمیان اهالی مغرب زمین به تمول ضرب المثل است چنانکه مسلمین در بارهٔ **قارون** این عقیده را دارند. باری آن پادشاه که جلوسش بسلطنت بیمنازع هم نبود دنبالهٔ کار **آلیات** را گرفت و میلتوس و سایر مستعمرات یونانی سواحل آسیای صغیررا تحت قدرت خود در آورده و ازطرف مشرق هم محاربات کرد و پیشرفت حاصل نمود و هنوز ده سال از سلطنت او نگذشته

---

۱ ـ کتاب هال که در سابق ذکر آن رفته صفحهٔ ۵۵۲ «مؤلف».

بود که موقع دولت لیدیه را در مغرب رودهالیس محکم ساخته و فتوحات مزبور را در همان اوقات بکمال رسانید که **کوروش** مشغول برطرف ساختن دولت **آستیاگس** بود.

برحسب قاعده سرنگون شدن دولت ماد بر **کرزوس** باید خیلی ناگوار بوده باشد زیرا همسایه‌ای که سابق داشت با او متحد وهمدست بوده‌است واینك میبیند که اوضاع بکلی واژگون گردیده‌است و بنابرین نظربا ینکه درآنوقت سپاه کار دیده‌وسواران خوب داشت و میتوانست بواسطهٔ مزدوران یونانی بسیار آنها را تقویت کند وظاهراً بمساعدت بابل ومصر نیز استظهار داشت احتیاط اقتضا میکرد که لشکربه‌کاپادوکیه کشیده پارسیان را قبل از اینکه استحکام بیابند مضمحل نماید ودرغیر اینصورت البته ایرانیان قوت و قدرت خودرا تشیید کرده بطوری که صرفه و مصلحت خود میدیدند بدولت لیدیه حمله میبردند. درهرحال بنابقول **هرودوت**، **کرزوس** که عیب بزرگش غرور بود از پیشرفت مقصود خویش اطمینان داشت لیکن برای اینکه عقیده‌اش راسخ بشود درنزد هاتف‌دلفی مأمور فرستاده سئوال کرد که اگر ازرود هالیس گذر کرده برپارسیان حمله کندچه‌نتیجه‌خواهدشد، هاتف جواب داد اگر **کرزوس** برپارسیان حمله‌ورشود دولت مقتدریرا منهدم خواهد نمودوباید تحقیق نماید که مقتدرترین یونانیها کدام طائفه‌اند و با آنهـا عقد اتحاد ببندد. از این جواب که بنظر مساعد میآمد **کرزوس** مسرور شده ثانیاً سئوال کرد آیادولت من دوام خواهد کرد، جواب آمد که « صبر کن تازمانی که قاطری پادشاه ماد شود آنوقت ای لیدی ظریف به ریگزار هرموس معجلا فرار کن و از اینکه مانند یك جبان رفتار کنی خجل مباش».

دستور هاتف‌اول را **کرزوس** متابعت کردو سفیری با هدایای‌وافر برای‌اسپارتیان فرستاد و آنها تکلیف‌او را قبول نموده حاضر شدند که لشکر بتقویت قوای او بفرستند، علاوه‌برین با**امازیس** پادشاه‌مصر و **نبونید** پادشاه بابل که هردوازمقهورشدن‌ماد دلتنگ بودند عقداتحاد بست چه‌دولت‌ماد ازغارتگری‌دست برداشته وبالیدیها و بابل هر دواتحاد واتفاق‌داشت، باری‌اسباب‌پیشرفت تدابیر پادشاه لیدیه درظاهرازهرجهت فراهم‌شد لیکن همان‌اوقات مأموری‌که برای گرفتن مزدوران یونانی‌فرستاده ومبلغ گزافی‌باو سپرده‌بود

بفارس فرار کرده سر[3] اورا فاش کرد وخیالات **کرزوس** را بر **کوروش** مکشوف ساخت[1].

محاربهٔ ایران و لیدیه

نقشهٔ **کوروش** موافق مطلوب نتیجه داد، چون به کاپا دوکیه وارد شدمتحدین **کرزوس** هنوز نرسیده بودند بنا براین باب مذاکرات مفتوح شد و **کوروش** به پادشاه لیدیه تکلیف کرد که جان او محفوظ و سلطنتش را ابقا نماید بشرط اینکه پیمان تبعیت **کوروش** را بکند و از اطاعت سر نپیچد. **کرزوس** البته این شرایط را نپذیرفت و جنگ در گرفت، اما لیدیها غالب شدند[2] و متارکهٔ جنگ سه‌ماهه برقرار شد و چون مخاصمه تجدید گردید لیدیها در پتریه[3] بواسطهٔ کثرت نفرات پارسیان مغلوب شدند و **کرزوس** شبانه بجانب سارد فرار نمود و آبادی های سر راه را خراب کرد تا پیشرفت پارسیان را مانع شود و امیدوار بود که **کوروش** جرئت نخواهد کرد خطوط ارتباط خود را زیاده طولانی نماید در صورتیکه زمستان در پیش و بابل در حال خصومت در پس بود. اما **نبونید** رفیق خود را رها کرد و بمحض اینکه از طرف **کوروش** عنوان مصالحه بمیان آمد قبول نمود و ظاهراً ملتفت نشد که استقلال دولت او هم مانند لیدیه در خطر خواهد بود. **کوروش** چون از بابت پشت سر خود فراغت خاطر پیدا کرد کفایت خود را درحرکت سریع بجانب سارد ظاهر ساخت. **کرزوس** بهیچ وجه مترقب این حرکت نبود و یقین داشت که سرمای زمستان مانع اعمال جنگی خواهدشد و بنابرین از روی سفاهت قسمتی از سپاهیان خود را مرخص کرده و متفقین خویش را خبرداد که تا بهار در حرکت تأخیر نمایند. معهذا تزلزل بخاطر راه نداده مهیا شد که در جلگهٔ صاف هرموس با سواران خود از دشمن مهاجم جلوگیری نماید. اما **کوروش** تدبیری را که امروز نزد همه معلوم است بکار

---

۱ - **دیودور** سیکلوس ۹، ۳۲. اما اینرا نمیشود باور کرد که **کوروش** از انعقاد یك قرار داد باین مهمی بکلی بیخبر بوده است «مؤلف».

۲ - رجوع شود بکتاب «The passing of the Empires» تألیف **ماسپرو** صفحهٔ ۶۱۸ یادداشت ۳ که درآنجا برای عدم متابعت ازشرحی که **هرودوت** راجع باین جنگ نوشته دلایل موجهی اقامه شده است «مؤلف».

۳ - Pteria.

برده در مقدم صفوف خود شتران قرارداد و بوی این حیوانات[1] اسبهای لشکر دشمن را رم داده بسرکشی واداشت. لیدیهای رشید پیاده شده کوشیدند و درمقابل کثرت عدد پارسیان شربت هلاك نوشیدند و بقیةالسیف آنها بسارد گریختند.

تسخیر سارد درسال ۵۴۶ قبل از میلاد

کرزوس بواسطهٔ استحکام قلعه و حصار و مساعدت زمستان ممکن بود ایرانیان را معطل کند تا متحدین او جمع‌شوندلیکن باز بخت همراهی نکرد و از قراریکه **هرودوت** نقل کرده است **کوروش** بعد از اینکه چهارده روز شهر را در تحت محاصره داشت جائزهٔ خوبی معین کرد برای کسیکه اول‌دفعه وارد شهرشود وبرحسب اتفاق‌یکی‌ازپادگان شهرازبالای‌صخرهٔ مرتفعی که بنظر غیر ممکن الوصول میآمد بزیر آمده کلاه خود را که افتاده بود برداشت ومراجعت نمود. یکی از لشکریان **کوروش** که از طائفه مردها بوداین‌واقعه را دید و راهیکه‌آن‌شخص‌پیموده در نظرگرفت تا به اتفاق‌چند نفر از رفقای‌خود پادگانرا که باستحکام موقع خود مغرور بودند بغفلت گرفتند و دروازهٔ شهر را برای‌قشون‌ایرانی باز کردند و بدینطریق شهر سارد در سال ٥٤٦[2] قبل از میلاد مسخر گردید و این جنگ البته اهمیت تمام دارد چه اگر **کرزوس** سفاهت نکرده و فتح و ظفر نصیب او شده بود مجرای تاریخ‌عوض شده و اوضاع دنیابکلی طور دیگر پیش میآمد؛ باری مغلوبیت او تنها دولت مرتبی را که ممکن بود درشاهنشاهی آسیای‌غربی با **کوروش** تنازع‌نماید از میان برداشت و **کوروش** را دارای مملکتی کرد که سابق بر آن هیچ دولتی بآن وسعت نرسیده بود.

سرنوشت کرزوس

برحسب ظاهر **کرزوس** نیزکاری را که پادشاه نینوا در پنجاه سال قبل کرد میخواست بکند و برای اینکه‌بدست دشمن نیفتد

---

۱ ـ درست درسی سال قبل بخاطرم میاید که یکروز سواربریک‌اسب جوان استرالیائی بودم‌که ناگهان‌این حیوان از دیدن شتر و یا احتمال قوی میدهم از بوی وی برای اولین بار هراس برداشته بنای خرخر و سرکشی را گذاشت «مؤلف».

۲ ـ در خصوص این تاریخ رجوع شود به «Etudes» صفحهٔ ٤١٢ «مؤلف».

در قصر خود تودهٔ آتش برپا نموده با اجزای خانواده و نفایس خویش بالای آن رفت، لیکن افسانهٔ یونانیان بطوریکه **هرودوت** روایت نموده اینست که این قضیه بموجب حکم **کوروش** واقع شده ودرآن موقع پادشاه لیدی بخاطر آورد که **سولون** حکیم یونانی سابقاً باو گفته بود تا عاقبت کار شخصی معلوم نشود نمیتوان او را سعادتمند خواند، پس آهی کشیده سه نوبت اسم **سولون** را بزبان آورد، **کوروش** برقت آمده حکم کرد آتش را خاموش کنند لیکن خاموش نمیشد، اینجا **آپوللو**[1] پرستندهٔ خود را بجات بخشید و باران وافری فرستاد و آتش را خاموش نمود. گمان میرود که حقیقت مطلب این باشد که **کرزوس** بمیل خاطر خود بالای آتش رفته و پارسیان بموقع رسیده او را نجات دادند و اینکه معروف است که **کرزوس** تا آخر عمر خود در دربار سلاطین ایران بعزت و احترام سر کرده مؤید این نظر است[2].

موقع جغرافیائی یونان

موقع جغرافیائی یونان از جانب مشرق برای ترقی و آبادی نهایت مناسبت راداشته است بواسطه اینکه هیچیك از دول اولیهٔ بزرگ آسیا نزدیك بدریا نشده و قوهٔ بحری ترتیب نداده بود. بلاد یونان در کنار بحر اژه واقع و دریای مذکور دارای جزائری بود که بقدری بهم نزدیك بودند که برای کشتی رانان کمتر اتفاق میافتاد که خشکی از نظر ایشان غائب شود. دول معظم هم دور بودند و غیر از دولت مصر هیچکدام قرب جواری نداشتند که محل واهمه شوند، بنابر این یونانیها طبعاً ملاح و تاجر و غارتگر دریائی شده و باینواسطه میتوانستند از تمدن قدیم مصر و بعد از آن بطور غیر مستقیم از ثروت بابل استفاده کنند بدون اینکه ولایت خود را از دست بدهند. از طرف دیگر خصایص طبیعی یونان و شاید همان اطمینان و امنیت

---

۱ - Apollo.

۲ - ی. **ادوردس** در دائرةالمعارف مذهب و اخلاق تحت عنوان «قربانی انسانی» (پارسیان) شرحی دراینخصوص نوشته‌است، اودراینمقاله باستنادمنظومه‌ای که جدیداً از **باك کی لایدس** (Baechylides) متولد در ۵۰۷ پیش از میلاد کشف شده و نیز از یك ظرف گلی متعلق به قرن پنجم یا ششم میلادی که درموزهٔ لوور موجود است میگوید **کرزوس** مخصوصاً مرگ را بر دستگیر شدن بدست دشمن ترجیح داده‌است ونیز مراجعه شود به (Adonis, Attis, Osiris) تألیف **ژ. جی. فریزر** صفحهٔ ۸۹ «مؤلف».

سبب شد که دول عدیدهٔ کوچك تشکیل یافت ومابین آنها رقابت ومناقشهٔ شوم ظهور کرد و بدینواسطه سکنهٔ آن ناحیه هیچوقت ملت معظمی نشده و محل تعجب است که با اینحال جمعیت های قلیل یونانی که غالباً قوای خود را مصروف کشمکش و رقابت با یکدیگر مینمودند چنان اعمال بزرگ و افکارعالیه از خود ظاهر ساخته باشند وچنانکه مسیو دُمرگان میگوید هرگاه نفاق و اختلافات آنها عایق انبساط و ظهور کامل استعداد و هنرمندی ایشان نشده بود سرنوشت فوق‌العاده داشتند و مقام عجیبی حائز میشدند.

ترقیات جدیده که در معرفت تاریخ یونان حاصل شده است

تا چند سال قبل اطلاع ما بر تاریخ یونان از اوایل مائه هفتم قبل ازمیلاد تجاوز نمیکرد و نوشتجات **توسیدیدس**[1] و **هرودوت** حد معلومات ما بوده نمیتوانستیم از آن قدمی به خارج بگذاریم حتی اینکه **همر** شاعر که عدهٔ قلیلی از محققین بیانات او را محل توجه قرارمیدادندچون ازدورهٔ **هرودوت** فاصلهٔ زیادی دارد دربین معلومات حاصلهٔ از مسطورات آنها نقص وکسر زیاد بود، حاصل آنکه دایرهٔ تاریخ یونان چنان محدود بود که کشفیات مهمهٔ مصر و شرق نزدیك هم گمان میرفت برای یونان فائده نبخشیده و معلوماتی از اینجهت ندهد و بنابراین محل توجه محققین تاریخ یونان نبود، لیکن امروز ترتیب دیگر پیش آمده و میتوانیم دورهٔ **هرودوت** را بعصر **همر** مرتبط سازیم و حتی تمدن قبل از زمان **همر** را هم میتوانیم در نظر بگیریم بلکه تامبادی آن تمدن پیش برویم، بعبارهٔ اُخری امروز تاریخ یونان جزء دائره وسیعی از تحقیقات میباشد که اجزاء آن از یکدیگر جدا نیستند و ارتباط کامل باهم دارند.

هجوم طوائف آریان یونان

اگرچه هنوز مسائل جدیده‌ای هست که محققین تاریخ یونان در آنها متفق نشده‌اند لیکن عموماً تصدیق دارند بر اینکه اقدم سکنهٔ یونان و ممالك ساحل شمالی دریای مدیترانه که ما بر آنها وقوف یافته ایم مردمانی بوده‌اند که موهای سیاه داشته‌اند و سامی نژاد بودند نه آریان و بعضی اوقات آنها را **پلاسژی**[2] میگفتند و آنها مردمی بودند که بر طبق اکتشافات **اسکلی من**[3] در

1- Thucydides. 2- Pelasgi 3- Schliemann.

هی‌سیثا و اوان در نیسوس ثمدن حیرت انگیزی ایجاد کرده‌اند ودر مواقع مخصوصی که تاریخ آن بدرستی معین نیست طوائف آریائی از شمال آمده بر آنها غلبه کردند و گمان میرود که در یونان طوائف جدیدالورود با سکنهٔ قدیم اختلاط یافته زبان آریانی را بر آنها تحمیل نمودند ولی شکی نیست در اینکه آنها هم باقی مانده و قسمت مهمی از سکنهٔ آنخاك بودند. آریای یونان قسمت مهمی از لغات غیر آریانی را از آنها گرفتند و حقیقت این است که استعداد یونانیان در صنایع و فنون مأخوذ از نژادهای سواحل مدیترانه میباشد.[1]

مستعمرات یونانی در آسیای صغیر

یونانیها را عقیده بود که مستعمرات ایشان در آسیای صغیر نتیجهٔ استیلای طوائف دُریان بوده واین واقعه اهمیت تمام داشته‌است. دُریانها از طرف شمال آمده قسمت معظمی از پلوپونس ونقاط دیگر یونان را مسخر نموده و گمان میرود که این واقعه که برتمام یونان تأثیر کلی بخشید تقریباً هزار سال قبل از میلاد واقع شده باشد. نتیجهٔ این واقعه وقوع مهاجرتهای بسیار در جزائر و سواحل آسیائی بحرازه بودواستعمار مهاجرین در ظرف مدت طولانی واقع شده و بعید نیست که حقیقتاً تاخت و تازهای طوایف دُریان سبب عمدهٔ مهاجرتها و مورث نتایج مهمه بوده باشد، در هر حال مستعمرات آسیائی ترقی کلی نموده واهمیت آنها از کشور اصلی یونان که چندان وسعت واستعدادی نداشت بیشتر شد لیکن موقع آنها استحکامی نداشت و در هر وقت دولت مقتدری در آسیای صغیر ظهور میکرد ممکن بود استقلال آنها در خطر افتد، چنانکه دولت لیدیه همین کیفیت را تولید کرد. دولت مزبور دائماً در قصد استقلال یونانیها بود، اما ازحسن اتفاق لیدیها با یونانیان اختلاف زیاد نداشتند و هم مذهب بودند و اکتفا میکردند باینکه نسبت بایشان نفوذ و برتری داشته باشندوبهمین مناسبت وقتیکه **کرزوس** پادشاه لیدیه‌بود یونانیان باو محبت‌داشتند وازسقوط دولت‌او کمال تاسف را حاصل نمودند.

---

۱ ـ کتاب **هال**، صفحه ۵۳۷ «مؤلف».

مقهور شدن یونانیان بدست ایرانیان

بعد از آنکه **کرزوس** مقهور شد مردم فریژی و میزی ها وسایر طوائف آسیا مطیع **کوروش** گردیدندو آن پادشاه میل داشت مستعمرات یونانبرا که در ساحل آسیای صغیر بودند و بعضی از آنهـا قدرت کلی داشتند نیز در تحت استیلای خود در آورده سلطنت خویش راتکمیل نماید، رفتار یونانیهـا هم خارج از مآل اندیشی بود یعنی از موافقت بـا **کوروش** در جنگ با **کرزوس** امتناع ورزیده، امابپاد شاهلیدیه هم معاونتی ننموده بودند و اکنون که **کوروش** بر **کرزوس** غلبه یافت میبایست آنها با فاتح او مقابله نمایند، پس دراین حال استیصال ازاسپارتیان استمداد کردند اما آنها اهل فداکاری نبودند و اکتفابفرستادن سفیری نزد **کوروش** نمودند و از روی نخوت از او تقاضا کردند که متعرض بلاد یونانی نشود و الا مورد خصومت اسپارتیان خواهد شد. آن پادشاه بزرگ که بیش ازاسپارتیان ترتیب محاوره را میدانست از این اخطار اظهار امتنان نموده و گفت بپرهیزید از اینکه عنقریب بجای دلسوزی براحوال یونانیها بر مصائب خودتان نوحه گری نمائید. باری بلاد یونان تدریجاً مطیع شدند زیرا که ایرانیان از آشوریها فن محاصرهٔ بلاد را آموخته[1] و شورش مردم سارد هم که در آنموقع واقع شد و ایرانیهـا را مجبور بمحاصرهٔ آن بلاد نمود مفید نشد لیکن حس آزادیخواهی یونانیها در بعضی موارد بقدری جدی و شدید بود که سکنهٔ فوسه و تئوس تمکین استیلای ایرانیهارا نکرده بهیئت اجتماع ازدریا بطرف غرب مهاجرت کردند و یکی از آن جماعت مارسیل و دیگری آبدر را بنا نمودند و این قضیه هم دلیل برقوت و حسن انتظام و ترتیب سفائن و کشتی رانی آن ها میباشد.

محاربات شرقی کوروش

کمی پس از تسخیر سـارد و قبل از تسلیم شدن بلاد یونـانی آسیای صغیر **کوروش** بجانب مشرق شتافت و مدت پنج شش سال یعنی از سال ٥٤٥ تا سال ٥٣٩ پیش از میلاد تقریباً از نظر غائب ومشغول محاربه با طوائف[2] غیر معلوم بوده است ومحتمل است که این محاربات برای فرونشاندن شورشهائی

---

۱ - صفحهٔ ٥٥٨ کتاب **هال** «مؤلف».

۲ - برطبق نظریهٔ **هو** و **ویلس** این لشکر کشی بعداز رفتن بابل بوده است «مؤلف».

بوده که در ایالات بحمایت خاندان ماد رویداده بود و چنانچه او توقف خـود را در مغرب ادامـه میداد این شورشهـا کسب اهمیت نموده و دامنهٔ آن بسط و توسعه پیدا مینمود. در هر حال اطلاعات ما از آن دورهٔ زندگانی **کوروش** اعتبار تاریخی ندارد. نقل کرده‌اند که ابتدا بر باختر حمله برد و چون اهل آن ولایت دانستندکه **کوروش** دختر **آستیاگس** را تزویج نموده مصالحه واقع شد و ممکن است این داستان بی اصل نباشد. طوائف سکا و قسمت معظم افغانستان نیز مسخر شدند اما اینکه گفته‌اندیکدسته سپاه این پادشاه بزرگ در بیابانهای مکران بهلاکت رسیدچندان اعتباری ندارد. اینقدر معلوم است که آن بیابان نیز بر کشور ایران افزوده شده و محتمل است که این نتیجه بعد از یك یا چند محاربه حاصل شده باشد.

تسلیم بابل
سال ۵۳۸ قبل از میلاد

بدیهی است که فاتحی مـانند **کوروش** نمیتوانست تحمل کند که دولت بابل زیاد بحال استقلال باقی بماند و در اثبات این منظور او کافی است همینقدر بگوئیم که در سال ۵۴۶ در نتیجهٔ حملهٔ از ایلام بجنوب بابل در ـارخ حاکم ایرانی که باعث انزجار اهالی بود بر قرار گردید هرچند که بی دوام و موقتی بوده است. بطوریکه سابقاً مذکور داشتیم پادشاه آخری بابل آلت دست کهنه بود و فقط بکشف کتیبه های معابد قدیمه ومرمت آنها تعشق داشت و برای این مقصودمالیاتهای گزاف میگرفت. معلوم است که وجود چنین شخصی مانند عدم خواهد بود و اقتدارات واقعی در دست پسرش **بلشازار** قرارگرفت و چنین بنظر میآید که مردم بابل از اختلافات وتنازعات خسته شده بودند و میدانیم که یهود بواسطهٔ پیش گوئیهای انبیای خود مترقب و منتظر سقوط بابل ستمکار بودند و میتوانیم تصور کنیم که هزاران اشخاص دیگر نیز که از ولایات بعیده باسیری آمده و بغربت در آنجا بسر میکردند همین آرزو را داشتند. علاوه براین بسیاری از کهنه از عمل **نبونید** که ارباب انواع اور واوروك و ـاری‌دو را ببابل آورده بود رنجیده خاطر شدند و اماکن مزبوره خارج از محوطهٔ محروسهٔ **نبوکدنصر** بود و مندرجـات استوانه ای که منتسب به **کوروش** است مؤید این عقیده میباشد، چه درآن کتیبه دیده میشود که **کوروش**

خودرا خادم **مرداخ**[1] (مردوك) ومأمور اصلاح خرابکاری های **ابو نید** میخواند.

در این باب شرحیکه وارد است چند سطر او را در پائین نقل مینمائیم :

« از اینکه او آنها را (یعنی بتهای اور و غیره را) به شوانا (یعنی بابل) آورده بود، **مردوك** ... بر تمام ممالك ترحم کرد .... و پادشاه عادلی را جستجو نمود موافق دلخواه و او **کوروش** پادشاه انشان‌بوده است، او را گرفت و اسم او را خوانده وبرای سلطنت تمام عالم طلبید[2] .

هرگاه در مقابل **کوروش** ملت متحدی بود که برای تقویت و نگاهداری پادشاه خود حاضر بودند، گمان نمیرود که ایرانیان میتوانستند بدون محاصرهٔ طولانی بابل را با آن سه خط حصار و قلعه و آنهمه اسباب و استعداد مسخر نمایند، لیکن اتفاق چنین افتاد که همه اوضاع برای **کوروش** مساعدت داشت . در هر حال اول کار یکه آن پادشاه کرد این بود که آب دجله ودیاله را در موقعیکه خیلی کم آب بودند از مجرای خودشان برگردانید و باینطریق راهرا برای ورود بحصارباز نمود، پس از آن بطرف شمال حرکت کرد که بقشون بابلی حمله برد . قشون‌مزبور بواسطه جهل یاخیانت متصدیان در اُپیس[3] مانده و از بابل دور بود . **کوروش** این قشون را بسهولت شکست داد . در این ضمن **گبریاس** سرلشکر او بطرف جنوب حرکت کرده **ابو نید** را از سیپ پار رانده بدون زد وخورد وارد بابل شد و پادشاه چنانکه انتظار میرفت بآسانی تسلیم گردید . بنابر امر اکید **کوروش** لشکریان ایرانی معابد را حفظ کردند و دست بغارت و چپاول نبردند و چون بالاخره جهانگیر بزرگ وارد شهر شد اهالی او را نجات دهنده دانستند و در کتیبهٔ سابق‌الذکر منقوش است [وقتیکه‌بآرامی وارد تین تیر (یعنی بابل) شدم‌باشادی وفریاد های مسرت که در قصر پادشاه بلند بود من مقر سلطنت را اشغال کردم] . **بلشازار**

---

۱ - Merodach.

۲ - کتاب «Light from the East» تألیف **بال** (Ball) صفحهٔ ۲۲٤ ونیز شرح فابل توجهی است قریب باین مضمون که درباب ٤٥ کتاب **اشعیاء** نبی مذکور و آن بدینقرار است « خداوند بمسیح خویش یعنی به **کوروش** میگوید که دست راست او را گرفتم . . . من تو را باسمت خوانده‌ام » «مؤلف»

۳ - Opis.

که تسلیم نشده بود گرفتار **گبریاس** که نائب‌السلطنهٔ بابل شده بود گردید و بقتل رسید ، این پیشرفت آخری کسانیرا که در عالم تردید بودند در خصوص تمکین و اطاعت نسبت به **کوروش** از تردید بیرون آورد و کمتر وقتی چنین غنیمت بزرگی باین سهولت برای کسی حاصل شد که شهری مثل بابل که از بلاد متبرك محسوب و از خدایان و قوانین آن در تمام دنیای آنزمان قدیمترین و محترمترین قوانین وخداوندان بودند بدون زدو خورد تسلیم مهاجمین یعنی پارسیان شود .

کوروش از آنجا که مدبر و زرنگ بود دستهای **بل** رب‌النوع را[1] گرفت و این رفتار رعایای جدید او را نهایت مسرور کرد و بعلاوه بتهائیکه **نبونید** به بابل آورده‌بود ببلاد خودشان معاودت داد .

اقوال مبتنی بر روایات

هیچ قسمت تاریخی ایران مانند داستان فتح بابل تحریف نشده است . قبل از آنکه کتیبه‌ها مکشوف شود داستانیکه **هرودوت** نقل کرده و کتاب **دانیال** هم مؤید آنست محل قبول عموم[2] بود که میگویند **کوروش** آب فرات را برگردانیده و از مجرای خشك شده وارد شد و در آنموقع مردم بواسطهٔ اینکه مشغول جشن و شادی بودند دروازه هارا باز گذاشته به غفلت میگذرانیدند. قتل‌وغارت شروع شد و در عمارت سلطنتی دستی ظاهر شده روی دیوار عبارتی نوشت و پادشاه را که مست بود مبهوت ساخت و او گرفتار شده بهلاکت رسید و شهر هم طعمهٔ آتش و گرفتار قتل و نهب گردید و پیش‌گوئی انبیاء نیز وقوع یافت که مهم تر و بالاتر از همه شرحی است که در کتاب **اشعیا** مذکور است که « قعر جهنم برای تو در جوش و خروش است تا آنکه حین ورودت ترا استقبال نماید و برای تو ارواح جباران زمین را بحرکت آورده و تمام ملوك قبایل را از تختهای خودشان برداشته است ، همهٔ ایشان باتو متکلم شده بتو خواهند گفت آیاتومثل ما ضعیف شده و شبیه ما گردیده‌ای »[3].

۱ ـ ازاین عمل نتیجه ای که گرفته‌شده اینست که **کوروش** پیرو **زردشت** نبوده است و شاید این بهترین تصوری باشد که میتوان در بارهٔ **کوروش** نمود که او پرستندهٔ خدای ملی خویش **آهورامزدَ** بوده است «مؤلف».

۲ ـ کتاب سلاطین پنجگانه ۳ ، ۱۵۳.

۳ ـ کتاب **اشعیا** باب ۱۴ آیه ۹ و ۱۰ «مؤلف».

حالا میدانیم که شهر بابل از اصل محصور نشده اما قلعه و حصار ظاهراً تا چند ماهی از خود مقاومت نشان داده و بالاخره با حضور **کوروش** مورد حمله و هجوم واقع شده فتح گردید و ممکن است از همین جا افسانه‌های فوق‌ناشی شده باشد.

سالهای اخیر کوروش

لیدیه و بابل سقوط یافته‌و از دول دنیای قدیم فقط مصر مستقل باقیماند و باقی تماماً تحت قدرت **کوروش** واقع شده بودند. در اینجا ما میتوانیم‌بگوئیم که **کوروش** در این میانه که بانتظام ممالك مفتوحهٔ جدید خودکه ازجمله شهرهای فینیقیه باجهازات‌دریائی ذیقیمتی آن اشتغال‌داشت کاملا بمسئلهٔ مصر توجه داشته و مسلماً در ضمن تنظیم ممالك که ظاهراً هشت سال طول کشیده او جداً مشغول تهیهٔ انجام آن مقصود بوده است.

اعادهٔ یهود بوطن

فتوت فوق العاده‌ای که **کوروش** نسبت به یهود ظاهر ساخته ممکن است بواسطهٔ خدماتی باشد که آن جماعت در ضمن جنگ بابل باو نموده بودند یا بواسطهٔ اینکه بین مذهب یهود باعقائد مذهب پارسیان مشابهت کلی مشاهده کرده بود و همچنین عقیدهٔ بعضی اینست که باین وسیله **کوروش** میخواسته است‌در نزدیکی سرحدات‌مصر جماعتی از طرفداران باوفا داشته باشد ودر واقع بنظر میآید **کوروش** منظور و داعی مخصوصی درمساعدت بایهود داشته است زیرا که نه تنها به آن جماعت اجازهٔتجدید بنای اورشلیم و معبد راداد بلکه ظروف طلاو نقرهٔ معبد را هم بایشان رد نمود و درحکم محکمی که به‌یهود عطا کرده ودرکتاب **عزرا** منقول است همه قسم معاونت و مساعدت نیز مبذول داشت و حق اینست که تدبیر او صائب بوده ، زیرا جماعت‌قلیلی ازیهودکه شوق مراجعت باورشلیم ایشانرا بترك علائق وامور خودشان در بابل وادار کرد در آن ولایت جماعت ضعیفی بوده ومابین طوائف عدیدهٔ بدخواه گرفتار بودند و بدون معاونت فرماندار ایرانی نمیتوانستند موقع خود را حفظ کنند ، بنا براین گذشته از حس حق شناسی منافع و مصالح شخصی ایشان اقتضامیکرد که نسبت بایرانیها هواخواه و وفادار باشند.

وفات کوروش در سال ۵۲۹ قبل از میلاد

محاربات آخری و در گذشتن **کوروش** در پرده خفا مستور و محتمل است که از طرف مشرق مهاجماتی نظیر آنچه غالباً در آسیای مرکزی روی‌داده پیش آمده و **کوروش** مجبور بجلوگیری از آن شده و در آن محاربات در سال ۵۲۹ قبل از میلاد بقتل رسیده باشد. در این موضوع داستانها و افسانه هائی هم نقل شده است که معروفترین آن داستانها آنست که **هرودوت** نقل کرده‌مینویسد: «**کوروش تومیریس** ملکهٔ **ماساژیتا** را خواستگاری کرد لیکن او بطور تحقیر امتناع نمود و باین واسطه **کوروش** به‌کشور او لشکر کشید و جلودار لشکر او را مغلوب کرد، پسربزرگ او را که ولیعهدش بود گرفتار واوفوراً خود را بقتل رسانید و بعد از آن محاربهٔ شدیدی روی دادو **کوروش** مغلوب و مقتول گردید. ملکه برای انتقام خون پسرش سر آن دلاور را در خون فرو برده و فریاد کرد «میخواهم ترا ازخون سیر کنم» . این داستان تایك اندازه بی اعتبار است بواسطهٔ اینکه جنازهٔ **کوروش** را به پاسارگاد باز آورده ودرمقبره‌ای که در فصل پانزدهم وصف آنرا کرده‌ایم دفن نموده‌اند. بنابقول **بروسوس کوروش** در ضمن محاربه‌ای باقوم دها[1] که درپارت بودندبقتل‌رسیده‌است.

خصایل کوروش

کوروش که در بدو امر پادشاه ولایت کوچکی بوده و عاقبت شاهنشاه معظم ترین دولتی که تا آنزمان در دنیا دیده نشده بود گردید از اشخاص تاریخی است که بسیار محل توجه و محبوبیت واقع میشود. بطور کلی فتوحات او اسباب اعجاب‌است، چه می‌بینیم لیدیه و بابل هر یك درظرف چند ماه محاربه مسخر میشوند و غلبهٔ او بر **کرزوس** در واقع یکی از مهمترین هنرهای اوست و سبب آن اولا اقـدام سریعی بـود که بموجب آن پادشاه لیدیه را بغفلت گرفت در حالتیکه نیمی از عساکراو غایب بودند و ثانیاً باز او را غافل کرده ساردرا مسخر نمود. ظـاهر آنست که زیبـائی مردانه و شجاعت و قهرمانیت و فعالیت او در تمـام مدت عمرش هویدا بوده و هیچـوقت عیاشی و تن پروری که بسیاری از بزرگان دنیا گرفتار

---

۱ - Dahae .

آن بوده اند بمردانگی او صدمه وارد نیاورده است . اداره کننده بودن او محل تردید است چه در آن اوقات این صفت محل توجه بوده لیکن کاردانی و حزم و مداراومهربانی داشته و بدینواسطه قدرت وتسلط او مثل جهانگیران سلف ناگوارو شاق نبوده است، مروت و انسانیت را بحد کمال داشته است. **کاساندان**[1] دختر **فارنسپس**[2] را که از خانوادهٔ هخامنشی بوده تزویج نموده و چون آن در گذشت بر او نوحه وزاری بسیار کرده است، حسن سلوك و رفتار او نیز کامل و از تکبر و نخوت دور بوده و مردم را بخوبی پذیرفته و حال آنکه سلاطین سلف مخصوصاً از ملاقات مردم احتراز داشتندو کسی را بخودراه نمیدادند. حسن محاورهٔ اواز جوابی که به یونانیها داد ظاهر میشود. در وقتیکه بدواً از موافقت‌او در جنگ **کرزوس** امتناع‌نمودند و بعد از آنکه سارد مسخر شد نسبت باو اظهار تبعیت نمودند **کوروش** گفت صیادی برای ماهیان نی میزد تا برقصند آنها حرکتی نکردند پس تور صیادی گرفته آنها را به خاك انداخت آنگاه بنای جست و خیز را گذاشتند، صیاد گفت رقاصی را موقوف کنید چه آنزمان که من میل داشتم نرقصیدید .

و اینك ما عقیده‌ای را که **کزنفون** راجع به او در سیرو پدی اظهار داشته است درزیر مینگاریم .

« او سطوت و رعب خود را در تمام روی زمین انتشار داد بطوریکه همه‌رامات و مبهوت ساخت، حتی یکنفر جرئت نداشت که از حکم او سر پیچی کند و نیز توانست دلهای مردمان و ملل را طوری رو به خود کند که همه میخواستند جز ارادهٔاو کسی بر آنها حکومت‌نکند » . البته من بااین عقائدکاملا همراه وموافقم اما شرحیکه **گوبی نو**[3] در تمجید این پادشاه نوشته است من آنرا محمول بر اغراق وغلو میدانم چنانکه گفته: « او هیچگاه نظیر خودرا در این عالم نداشته ، این‌یك‌مسیح بود و مردی که دربارهٔاش تقدیر مقرر داشته بود باید برتر از دیگران باشد » .

مسطورات کتاب‌مقدس ومورخین یونانی‌و خود ایرانیها همه‌موافقت دارند براینکه

۱ـ Cassandane. ۲ـ Pharnaspes ۳ـ Gobineau.

کوروش استحقاق لقب کبیر داشته است. اهل کشوراو اورا دوست میداشتند وپدر
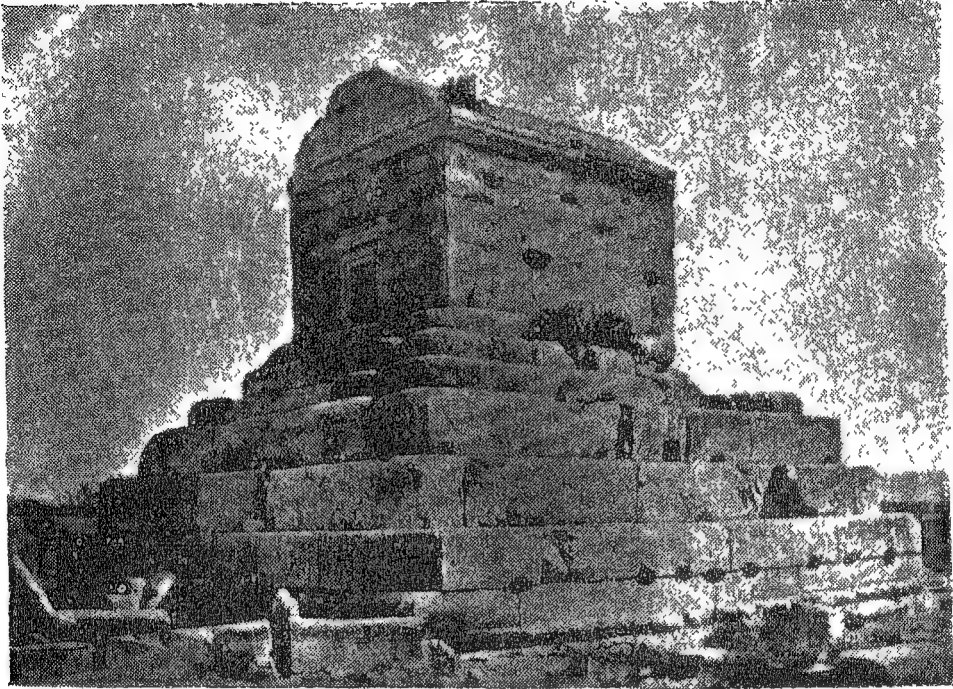
۱۹ - مقبرهٔ کوروش کبیر
(از کتاب صنایع قدیم ایران تألیف دیولافوا گرفته شده)

میخواندند و ماهم میتوانیم مباهات کنیم باینکه اولین شخص بزرگ آریائی که احوال او در تاریخ بخوبی معلوم میباشد دارای چنان صفات عالیه و برجسته بوده است.

(کتیبهٔ میخی پارسی)

فصل چهاردهم

اوج ترقی دولت ایران

منم **داریوش** پادشاه بزرگ، پادشاه پادشاهان، پادشاه سرزمینهای مسکون از تمام نژادها . . . پسر ویستاسب (هیستاسب) هخامنشی، پارسی، پسر پارسی و از نژاد آریان .

جلوس کمبوجیه ۵۲۹ قبل از میلاد

کمبوجیه ارشد پسران **کوروش** و زوجه‌اش **کاساندان** بود و چون در زمان سلطنت پدرش متولد شده بلاکلام وارث دولت عظیم پدرش میگردید و در حیات پدر هم بعنوان پادشاهی بابل شریك در سلطنت بود،[1] اما **کوروش** تصریح نموده بود که پسر دومش موسوم به **بردیا** که یونانیها او را **سمردیس** خوانده‌اند باید بحکومت خوارزم و پارت وکارمانیا (کرمان) ایالات شرقی مملکت باقی بماند و ایالات مزبوره بواسطهٔ کویرلوت از مابقی ولایات جدا شده و باینواسطه‌بیش از آنچه بعد مسافت اقتضا داشت از مرکز دورافتاده

---

۱ ـ الواح چندی متعلق به خانوادهٔ بزرگ «اجی‌بی» مصدر امور مالی بابل پیدا شده که **کمبوجیه** را پادشاه بابل خوانده‌اند ونیز ویرا فرزند «اجی بی» گفته‌اند و شاید مراد از فرزند «اجی بی» فقط این باشدکه **کمبوجیه** ساکن «بیت ـ اجی بی» (Bit - Egibi) بوده است نه از اولاد سرسلسلهٔ خانوادهٔ اجی بی «مؤلف» .

بود، اما در مشرق زمین ترتیبی که **کوروش** در نظر گرفت تقریباً صورت گرفتنی نبود ویژه با حدت طبع **کمبوجیه** مسلم بود اگر **بردیا** نسبت ببرادر خود طغیان نکند البته دیر یا زود جانش فدای واهمه و سوء ظن او خواهد گردید. علاوه‌براین چون **کمبوجیه** میدانست که **بردیا** در نزد مردم محبوب و محل توجه است و حال آنکه خود او را فقط سلطان میخوانند و جز رعب و هول از او چیزی در دل ندارد این کیفیت هم سوء قصد **کمبوجیه** را نسبت ببرادر تشدید نمود، مهابت و شدت عمل **کمبوجیه** از این حکایت معلوم میشود که **هرودوت** نقل کرده که‌چون **بریکزاسب** یکی از قضات سبعهٔ معتبر را معلوم کرد که مرتکب ارتشاء شده است حکم داد تا پوست او را بکنند و در مسند او بگسترانند و پسر دادرس نامبرده که‌جانشین او بود در وقت قضاوت و دادرسی بر آن‌پوست جلوس نماید[1].

مرگ بردیا در سال ۵۲۶ قبل از میلاد

در فصل سابق مذکور داشتیم که از روی قرائن معلوم میشود که **کوروش** چندین سال مشغول تهیهٔ جنگ بامصر بوده است. بعد از جلوس **کمبوجیه** بعضی طغیانها و اغتشاشات واقع‌شد که ناچارتوجه و اهتمام پادشاه را بخود جذب نموده و مدت چهار سال گذشت‌تا **کمبوجیه** برای جنگ مصر حاضر شد، لیکن کشور وسیعی را رها کردن و برادرمحبوب القلوب‌را در ولایات شرقی گذاشتن خلاف حزم مینمود و میتوان تصور کرد که درباریان او هم ترس و واهمهٔ او را تحریك کرده آتش را دامن زده باشند تا اینکه پادشاه بد سیرت حکم داد در خفیه برادر را بقتل رسانند. اگر این عمل در نزد ما جنایتی عظیم است در آن عصر و زمان اینقدر ها قبیح نمینمود و در تاریخ ایران وسائر ممالك مشرق زمین مکرر دیده شده است که سلاطین چون بتخت سلطنت جلوس کردند کلیهٔ منسوبین و اقارب خود را بهلاکت رسانیدند.

جنگ مصر

پادشاه مصر که **آمازیس** نام داشت مانند سایر سلاطین‌معاصر از ترقی دولت ایران اندیشناك بود و چون لیدیه و پس از آن

---

۱ - **هرودوت** ۳، ۲۵ «مؤلف».

بابل را دید که پس از محاربات مختصر در مقابل قدرت دولت جدید تاب مقاومت نیاورده منهدم شدند اندیشه او شدت یافت، در تمام مدتی که مجال و فرصت باقی بود همواره تهیهٔ قوه مینمود و بواسطهٔ اتحاد با جزائر یونان که مستقل مانده بودند مقام خود را مستحکم کرد چه امیدوار بود کشتی‌های آنها در موقع لزوم با کشتیهای مردم فینیقیه و یونانیهای تابع دولت ایران تکافی کند لیکن بواسطهٔ انقلابات داخلی این معاونت برای او صورت وقوع نیافت بلکه نصیب دشمن شد و چون جنگ در گرفت **آمازیس** در مقابل پادشاه ایران بدون معاون و همدست ماند.

کمبوجیه با لشکر جراری که **کوروش** تربیت کرده به غازا که قبل از ورود بصحرا آخرین شهر مهم بود رفت و بخت هم بااو یاری کرد زیرا که در موقعیکه **کمبوجیه** در اندیشه بود که از آن ناحیهٔ بی آب چگونه عبور کند که یکی از رؤسای مزدور باو ملحق گردید، **فانس** امیر هالیکار ناسوز از **آمازیس** روگردان شده تمام سرکرده های بیابانی را وادار کرد که هزاران شتر جمع آورده مشکهای آب بر آنها حمل کنند و در هر منزلی از حیث آب رفع احتیاج اردو را بنمایند و آخرین خوشبختی **کمبوجیه** این بود که **آمازیس** که مردی رشید و جنگجو و حریف پیروزی بشمار میرفت وفات کرده و در اینموقع باریک پسر بی تجربه اش که **پسامتیکوس**[1] سوم نام داشت جای او نشست.

جنگ پلوزیوم
سال ۵۲۵ قبل از میلاد

با این حال عجب نیست که مصریان و مزدوران یونانی آن ها مغلوب شوند، آنها با کمال شدت محاربه کردند اما قوای ایرانیان که از حیث عده افزون بودند آنانرا مقهور کرده و **پسامتیکوس** متوحش شده بجای آنکه معابر ترعه را حفظ کند و باین طریق برای فراهم آوردن لشکر دیگری تحصیل مجال نماید جز فکر استخلاص خویش اندیشهٔ دیگر بخود راه نداده فرار کرد و **کمبوجیه** پس از تسخیر پلوزیوم که این محاربه بنام آن معروف است

1 - Psammetichus

بجانب ممفیس رفت و آن پایتخت هم بعد از چندی مقاومت تسلیم شده و تسخیر مصر کامل گردید .

این جنگ در سال ۵۲۵ قبل از میلاد[1] واقع و باعث محو و انهدام سومین دولت معظم دنیای قدیم گردید و آن دولت در واقع از حیث قوهٔ حربی از دول واقعهٔ در درهٔ دجله ضعیف‌تر بود لیکن غالباً اهمیت آن بسیار بوده و علت اهمیتش هم تا یك اندازه بعد مسافت وصعب‌الوصول بودن آن بود . **کمبوجیه** چون مصررا بر مستملکات خود افزود مالك کشوری شد که از جمیع دولت های ما قبل آن وسیع تر بوده از رود نیل تا سیحون و از دریای سیاه تا خلیج فارس انبساط داشت و کشورهائی را شامل بود از قبیل لیدیه از یکطرف و باختر از طرف دیگر که لشکر آشوریـان هیچوقت بحدود آن نزدیك نشده بودند .

انتحار کمبوجیه سال ۵۲۱ قبل از میلاد

کمبوجیه در طفولیت مصروع بود و چهار سال بعداز فتح مصر عدم پیشرفت او در لشکرکشی‌به‌نوبه و آمون باز عقل اورا مختل نمود . در سال ۵۲۱ قبل از میلاد از مصر بیرون آمد و در حالیکه از سوریه عبور میکرد خبر باو رسید که یکنفر از مجوسان پیشوای انقلاب شده شورش بر پا کرده است و او کمال شباهت را به بردیای مقتول داشت و مـادران و خواهران **بردیا** و همچنین عامهٔ مردم از قتل او بیخبر بودند . پس **کمبوجیه** به قصد جلوگیری از فتنه و فساد پیش آمد، اما گویا در بین راه خبررو گردان‌شدن اتباع خود را شنیده در عالم‌یأس و افسردگی‌خویش را بقتل رسانید . باین واسطه سلسلهٔاولادذکور **کوروش** منقطع گردید . منقول‌است که **کمبوجیه** در وقت‌سوار شدن براسب ران‌خود را مجروح نمود لیکن در کتیبهٔ بیستون کیفیت وفات او را بالصراحه معلوم داشته و از روی اطمینان میتوان قول او را قبول نمود .

---

[1] - راجع باین‌تاریخ رجوع شود بکتاب «The Passing of the Empires» صفحهٔ ٦٦١ ، حاشیهٔ ٤ .
« مؤلف »

گوماتا که یونانیها او را سمردیس کاذب نامیده اند

چنین بنظر میرسد که مجوس نامبرده را که **گوماتا** نام داشته همه کس بجای **بردیا** قبول کرده بود و این مسئله تعجبی ندارد، چه بعد از **کمبوجیه** غیر از **بردیا** کسی نبود که بر تاج و تخت حقی داشته باشد، قتل **بردیا** هم جز بر معدودی معلوم نبود و

۲۰ - دست بند طلا متعلق بدورهٔ هخامنشی در موزهٔ بریتانیا
(از کتاب دفینه های سیحون گرفته شده است)

یقین است که شخص دروغی اهتمام تمام نموده که هر کس را که از قتل **بردیا** خبر داشته یا او را میشناخته پیدا کند و پنهانی بقتل رساند. علاوه براین برای آنکه در نزد مردم

مقبولیت داشته باشد مالیات[1] ها را تخفیف داده و مردم را از خدمت در جزء لشکریان معاف مینمود و حتی‌الامکان از ظاهر شدن میان مردم احتراز میکرد، او فرمان داده بود که اهل حرمخانه‌اش با مردم بیرون رابطه نداشته باشند بلکه با یکدیگر نیز مراوده نکنند، لیکن هرکس از اوضاع مشرق اطلاع داشته باشد میداند که این ترتیب غیرممکن است و نتیجه فقط این شد که برای اعیان و امرای کشور شبهه و سوء ظن قوت گرفت که پادشاه جدید نباید از اولاد **کوروش** بوده و باید غاصب باشد.

چنانکه سابقاً مذکور داشته‌ایم در خانوادهٔ هخامنشی شعبهٔ دیگری از شاهزادگان بودند و رأس ایشان **داریوش** پسر **هیستاسب** محسوب میشد. رؤسای ششگانهٔ معتبر فارس نیز که حق حضور در خدمت پادشاه را داشته‌اند با او متفق شدند که بوسیلهٔ این حق و امتیاز آن مجوس را از تخت سلطنت بردارند.

قتل گوماتا
سال ۵۲۱ قبل از میلاد

پس برای انجام این مقصود آنها بدون خدمه و تبعه بدر قلعهٔ حکومتی رفته واردشدند فوراً **گوماتا** وخدام اورا بقتل رسانیدند و بعد ازانجام امر بعجله بپایتخت رفته سربریدهٔ کاذب را بمردم نموده و قتل عام مجوسیان را که در عمل غاصبانهٔ **گوماتا** مساعدت و تقویت نموده‌بودند فراهم کردند و شاید که مقصود مجوسیان این بود که مجدداً سلطه و استیلا پیدا کنند، در هر حال **داریوش** درکینه‌جوئی و تلافی اصرار نکرد و چون شب در رسید قتل‌عام را موقوف نمود.

راجع بعمل **گوماتا**ی غاصب حکایت کرده‌اند که این شخص گوش بریده بود و چون برای بزرگان فارس دربارهٔ او سوء ظن حاصل شد یکی از زوجات او را که از اعیان زادگان‌بود دستور دادند که از حال گوش شوهر خود تحقیق نموده بایشان اطلاع دهد. آنزن با همهٔ مخاطرات اینکار را انجام داد، بزرگان مملکت دانستند که پادشاه جدید گوش‌بریده است و بنابراین‌خدعه نموده است. نیز حکایت کرده‌اند که اشخاصیکه

---

۱ - وراجع ببرچیدن اساس خاندانهای بزرگ رجوع شود به «The passing of the empires» صفحهٔ ۶۶۱ حاشیه ۳.

برقتل **گوماتا** متفق شدند، پس از انجام این مطلب با یکدیگر قرار گذاشتند هر یک از ایشان که اسبش بعدازطلوع آفتاب مقدم برسابرین شیهه کشیداو پادشاه شود، **داریوش** مهتر زرنگی داشت و تدبیری بکار برد که اسب مخدومش قبل از سابرین شیهه کشیده او را بفرمانفرمائی آسیا رسانید. ظن قوی آنست که **داریوش** بعد از قتل غاصب نامبرده بعنوان اینکه وارث **کمبوجیه** است بر تخت نشست. پدرش **هیستاسپ** احتمال میرود بعلت پیری در گذشت.

جلوس داریوش
۵۲۱قبل از میلاد

داعیهٔ **داریوش** بر سلطنت بلامنازع نبود چه غاصب سابق‌الذکر بواسطهٔ تخفیف مالیات و معاف کردن ازخدمات جنگی‌بسیاری‌از مردم‌راروبخود کرده‌وحکام ولایات دوردست‌نیز بگمان‌اینکه‌شاید دولت پارس مانند دولت ماد بحال‌ضعف وتزلزل افتاده در صدد تحصیل تاج و تخت‌برای خود برآمده بودند، بنابراین **داریوش**مجبورشد بسیاری از ولایات کشور خود را بقوهٔ قهریه تصرف کند، بلکه نسبت ببعضی از ولایات مزبور زحمت لشکر کشی و تسخیر را مکرر کشید و چندین بارواقع شد که معدودی ازولایات‌با جماعت لشکریان‌فقط‌بموافقت او باقی مانده و سائرین هم علم مخالفت افراشته بودند.

طغیانهای هشتگانه

اول ولایتی که بعدازمعلوم شدن‌قتل غاصب علم طغیان برافراشته ابلام و بابل بودند. در ایلام رئیس متمردین **آترنه**[1] نام داشت و از یکی از خانواده های قدیم سلطنتی بود، اما کسی با او همراهی نکرد و گرفتار شد او را نزد **داریوش** فرستادند و بدست خود بقتلش رسانید. در بابل شخصی موسوم به **نیدینتو بل**[2] مدعی‌شدکه من پسر **نبو نید** هستم وخود را ملقب به **نبو کد نضر** ساخت، **داریوش** شخصاً بمیدان آمد لیکن چون دشمن ناوهای عدیده در دجله داشت و لشکر انبوهی نیز بشت سربودند ابتدا نتوانست از دجله عبور کند لهذا لشکریان خود را از رودخانه بالا برد و بتدابیر مختلفه دشمن را فریب داده اغفال نمود و سپاهیان خود را از دجله عبور داده بمحل‌جنگ رسانید ودونوبت بابلی هارا مغلوب ساخت. اما **نیدینتو بل**

۱ـ Atrina. ۲ـ Nidintu-Bel.

بداخل شهر بابل فرار کرد و حصاری شد و **داریوش** مجبور بمحاصرهٔ شهر گردید. در این اثنا ولایت ماد گرفتاری آن پادشاه را مغتنم شمرده در صدد بر آمد که در تحت پیشوائی یکنفر **فراورت** نام بمقام اول خود معاودت نماید و**فراورت** مدعی بود که از نژاد **کیاکسار** است. در ایلام هم مدعی جدیدی ظهور کرد که **مرتیا** نام داشت.

داریوش بدون اینکه دست از محاصرهٔ بابل بکشد بهماد وارمنستان لشکرفرستاد و درارمنستان فتح بزرگی‌نصیب او شدولیکن در سگارتیه و هیرکانیاکه ولایت حکمرانی پدرش **هیستاسپ** بود و همچنین در مرژیانه نیزاغتشاش ها بر پا شد. حتی اینکه درخود پارس هم فتنه سرایت کرد و شخص کاذب جدیدی قائمقام **بردیا** گردید. اما شجاعت و حسن‌تدبیر **داریوش** در مقابل هرگونه شدت‌و عسرت کارکرد و بکفایت و عزم شخصی مقصود راحاصل‌نمودو دانست که اهم نقاط بابل است و چون‌بعداز قریب‌دوسال محاصره وفداکاری **زوپیروس**[1] که شرح آنرا **هرودوت**نقل‌نموده آنشهرمعظم‌را درسال ۵۱۹ مسخرنموده بمقابلی سایر معاندین یك بیك پرداخت. پس افواج لشکر جنگ آزمودهٔ خود را شخصاً بدفع طاغیان‌ماد برده **فراورت را** در ری‌گرفتار نمود و برای‌اینکه‌عبرتی برای متمردین حاصل شود بینی و گوش و زبان او را حکم کرد بریده چشمهایش را در آوردند و باین وضع هولناك یك چند او را زنجیرکرده بردر قصر نگاهداشت و بعدازآن بدار کشید، آنگاه درارمنستان وفارس بفتوحات نائل گشت ولی‌باز در بابل مدعی‌جدیدی ظهور کرد و نزدیك بود لطمه ای بتسخیر آن شهر وارد شود الا اینکه پادگان آنجا قوت داشتند و از فتنهٔ تازه جلوگیری کردند و بالاخره **سمردیس** کاذب ثانیاً چون در سال ۵۱۸ قبل از میلاد گرفتار شد این فتنه ها خوابید و کشور وسیع ایران دارای امنیت شده ضمناً محقق گردید که **داریوش** در اداره کردن مردم ید طولائی دارد.

انتظامات داریوش

پس از فراغت ازکار طاغیان پادشاه فاتح در صدد بر آمد که عمالیکه برخلاف میل او رفتار کرده بودند مجازات نماید وآنها

---

۱ - دریتباب رجوع شود به **هرودوت** ۱۵۱،۳ .

را که باو مساعدت نموده بودند بنوازد . در حین انقلابات **اروانس**[1] استاندار لیدیه مظنون واقع شد که قصد تحصیل سلطنت مستقله دارد، **داریوش** محرمانه به پاسبانان او که پارسی بودند فرمان داد تا او را بقتل رسانیدند و ظاهراً همین تدبیر از وقوع فتنه در آن سرزمین جلوگیری کرد. آنگاه پادشاه شخصاً بهمصر رفت و بدون تأمل حاکم آن کشور را مقتول ساخت و بواسطهٔ احسان و همه نوع محبت و مهربانی کهنهٔ آن ناحیه را بخود متمایل نمود.

چون ولایات دور دست را باین وسائل امنیت داد مشغول شد باینکه کشورهای عظیمهٔ خود را در تحت اداره و انتظامات واحد درآورد، **تیگلات پیلسر** سوم پادشاه
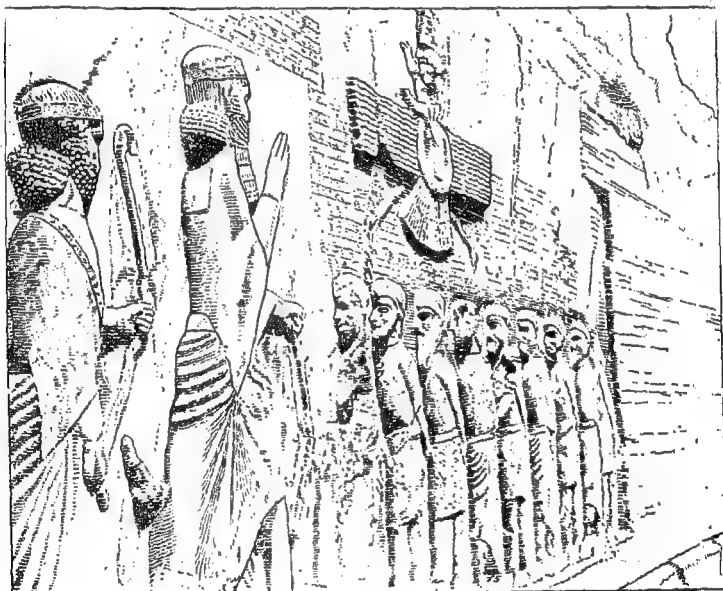
۴۲ - تصویر داریوش و رؤسای یاغی

شاه (چنانکه دیده میشود) برد شمنانش ظفر یافته و کسیکه پشت سر وی ایستاده است از رجال مهم پارس و احتمال میرود **گبریاس** باشد ، صورت بالا نمایندهٔ **آهورامزد** است که پرواز میکند و شاه بستایش او دست راست خودرا بلند کرده است

آشور در حفظ مملکت این طریق را اختیار نموده بود که در هر ولایت هزاران خانوار

۱- Oroites.

از مردم را کوچانیده بکشور های دور دست میفرستاد و مردم دیگر را از نواحی بعیده بجای آنها آورده متوطن میساخت. مهاجرین جدید که غریب و بیگانه بودند ناچار از فرماندارآشور تمکین مینمودند. این ترتیب‌را بعد ازآن پادشاه نیز معمول میداشتند و هر ولایتی که جدیداً مفتوح میشد منضم بیکی از ولایات قدیمه میساختند یا اینکه آنرا ولایتی جداگانه قرار داده مالیاتی بدون اساس صحیح بر آن می‌بستند. فقط بابل مستثنی بود وجزء سایر ولایات‌مستهلك نگردید اما این ترتیب اداره کردن بسیارناقص بود و حکام باین کیفیت تقریباً مستقل بودند و بقای دولت باین ترتیب فقط در صورتی ممکن بود که مملکت وسعت زیاد نداشته باشد. وقوع طغیان ها و انقلاب دائمی معلوم کرد که حفظ تسلط دولت آشور بر ولایات بسیارمشکل و شیوهٔ آن سلاطین درکشورداری غلط بوده است.

تقسیم کشور بچندین استان یاوالی نشین

داریوش این طریق را قائل شد که برای حفظ قدرت سلطنت تجزیهٔ قوای مقتدرین لازم است و از جمع شدن قدرت در نقطهٔ واحد بایداحتراز نمود. او برای‌ممانعت از اجتماع قوه در دست یکنفر مقرر داشت که در هر ولایت یك ساتراپ[1] یعنی والی یااستاندار و نیزیك سردار و یك دبیر معین شود و این سه نفر افسرازیکدیگر مستقل بوده مستقیماً با مرکزارتباط داشته باشند. باین ترتیب که قوا تقسیم میشد البته افسران سه‌گانه با یکدیگر طرفیت و ضدیت پیدا میکردند و احتمال موافقت ایشان‌برای طغیان وسرکشی بسیارضعیف بود. علاوه براین احتیاطاً گاهگاه در اوقات غیر مرتب هیئت تفتیشیه و بازرسی از مردمان بسیار ذی‌شأن میفرستاد و جمعیت قشونی قوی همراه ایشان مینمود و قدرت کامل بآنها میداد که بازرسی در امور استاندار و سایر افسران نموده اگر سوء رفتار و خطائی مشاهده مینمودند مجازات بدهند و مرکز را هم مطلع سازند. ممکن است دراین‌ترتیب عیبی بنظر برسد که چون دست استاندار قوی نبوده هرگاه فتنهٔ غیر مترقبی بروز میکرد و اقدام فوری لازم میشد برای او مقدور نبود، لیکن عملامادام که مامورین با کفایت

۱ - اصطلاح یونانیان است که شهربان یا نگهبان کشور را گویند.

و لیاقت بودند طریقی که **داریوش** اختیار نموده بود حسن نتیجه بخشیده معلوم شد نظر آن پادشاه صائب بوده است که بزرگترین خطر کشور طغیان وسرکشیهاست که حکمرانان در ولایات دور دست مینمودند.

در اوقات مختلف سلطنت **داریوش** عدهٔ ایالت نشینها مختلف و از بیست الی بیست و هشت بوده است. پارس که منطقهٔ سلطنتی محسوب میشد جزء آن ایالت نشینها بشمار نمیرفت و اهالی آن ولایت مالیاتی هم نمیدادند، فقط هر وقت پادشاه از آنجا عبور مینمودپیشکشی تقدیم میکردند. بنابراین استانداران را میتوان بدو قسمت منقسم نمود: یکی آنها که در فلات ایران و جانب مشرق بودند و دیگری آنها که سمت غربی پارس واقع میشدند.

عمدهٔ ایالات فلات ایران بشرح زیر بود:

ماد و بعد از آن هیرکانیا یا گرگان، پارت یا خراسان. زرنك یاسیستان، آریه، خورزمیا (خیوه)، باکتریا، سغدیانا (بخارا و سمرقند)، گندار (افغانستان غربی) و ولایت طائفهٔ سکاساتاژیدیا، اراخوسیا و ولایت ماکا که یحتمل مکران حالیه از آن مأخوذ شده باشد.

اما ولایات جانب غربی عبارت بوداز اوواژا[1] یا ایلام (سوزیانا)، پس از آن بابل وکلده وآشورا (آسور قدیم) و عربستان که شامل قسمت عمدهٔ سوریه و فلسطین نیز بود و مصر (مشتمل برفینیقیه وقبرس وجزائر یونان) و یونا (یا) لونیا (مشتمل برلیکیه وکاریه و یونانی نشینهای سواحل)، اسپاردا (لیدیه و اراضی غربی رود هالیس) و ارمنستان و کاپا دوکیه[2].

مالیاتیکه از این ولایات اخذ میشد بعضی نقدی و بعضی هم جنسی بود و عجب در این است که هنوز هم این ترتیب در ایران معمولست. کمترین میزان پرداخت از ولایتی بوده است که در ازمنهٔ جدیده بلوچستان خوانده شده و آن اوقات هم مثل این

---

۱ ـ Uvaja.

۲ ـ برای دست‌آوردن اطلاعات بیشتری درینباب یعنی ساتراپیها به «هوویلس» صفحهٔ ٤٠٥ رجوع‌شود. «مؤلف»

زمـان کم حاصل و فقیر بوده و مالیات آنجا بمیزان صدو هفتاد تالان نقره تخمین شده است . از طرف دیگر مالیات بابل هزار تالان و مالیات مصر هفتصد تالان طلا بوده است وکلیهٔ مالیات نقدی سه میلیون و هفتصد و هشت هزار ودویست و هشتاد پوند بوده است .

داریوش اول پادشاه ایرانی است که ضرب سکه نمود و پول طلای ایرانی که یونانیها آن را داریك وصدوسی حبه وزن داشته واز جهت خلوص و خـوش عیار بودن معروف بود بزودی در ازمنهٔ قدیم پول طلای منحصر دنیا شد ، پول نقره هم در عهد او سکه میزدند . این مطلب تذکرش خالی از دلچسبی نیست که پوند و شلینگ انگلیسی کاملا معادل با داریك و سیگلو[1] **داریوش** میباشد .

مالیات جنسی نیز گزاف بود چنانکه جنس بابل ثلث خوراك تمام قشون و دربار را تهیه میکرده است ، مصر معادل خوراك یك قشون صدو بیست هزار نفری غله میداده است و چون صاحبمنصبان و افسران مواجب و حقوق معین و مرتبی نداشتند ویحتمل که برای تحصیل مقام تقدیمی هم میدادند معلوم میشود که تحمیلات ولایات سنگین

---

۱ ـ رجوع شود به «ملاحظات دراطراف مسکوکات شاهنشاهی ایران» تالیف ج ، ف ، **هیل** (ژورنال مطالعات یونانی) شمارهٔ ۳٤ سال ۱۹۱۹ . «داریك» که یونانیان سکه‌هارا باآن میشناختنداز . Δαρει‚ οισταтήρες مشتق‌است . کلمهٔ دریکو درکنترات های عصر **نبو نید** استعمال شده است لیکن معنای آن مبهم و پیچیده است ، لفظ سیگلو همان شگل زبان عبری است . اما واحد مقیاس‌شاهی اوزان بابلی وپارسی باید دانست که یك تالان معادل‌است با شصت‌منه و مساوی است با سه هزار و ششصد شگل و اما برای سنجش فلزات قیمتی یا طلا و نقره ، یك منه در عوض شصت فقط پنجاه حساب میشده است و بنا براین مقیاس برای طلا و نقره ، یك تالان معادل است با شصت منه و معادل است با سه هزار شگل ، « داریك » شگل طلا بوده است . یك تالان طلا وزنش ۳۹۰ هزار گندم بود و تقریباً صدی ۹٦ خالص آن میشده است که معادل با ۳۳۱۳ لیرهٔ انگلیسی ۲۲ قیراط بوده است . سکهٔ نقره (سیگلو) در حدود ۸٦ ۱/۲ گندم یعنی نصف یك شگل سکهٔ نقرهٔ ویژهٔ بابلی وزن‌داشت (۰۰۰) وبهای آن‌هم ۱/۲۰ داریك بود . یك تالان نقرهٔ پارسی (٦۰۰۰ سیگلو) وبهای آن ۳۰۰ داریك یا ۳۳۱ لیره انگلیسی بوده است و اینرا هم باید درنظر داشت که تقاویم و تخمین های فوق الذکر از نظر ریاضی و حساب درست در آمده لیکن از لحاظ اقتصادی و تجاری بواسطهٔ تفاوت بهـای اجناس و کالا ها نسبت پول در دوره هـای مختلف خواننده را فریب میدهند « مؤلف » .

و شاید تحمل ناپذیر بوده است . اما از طرف دیگر موانع و نظارتهای سابق‌الذکر درکار
بود که ساتراپ را مجبور میکرد از حدود معمولی تجاوز نکند و در حفظ امنیت و ترقی
وسائل ارتباط و آمد و شد بکوشدو نیز باید بخاطر داشت که در هر کشور طبقات‌پست
معتاد بودند که بحکمرانان خود مالیات گزاف بپردازند . علاوه براین، ترتیبات مذکوره
عایدات مرتبی برای پادشاه مقرر مینمود که ایشان را از تقاضا واخذ وجوه فوق العاده
مستغنی میساخت . در هرحال این ترتیب جدید از اوضاع سابق بر آن بمراتب بهتر و
سهلتر بود و چنانکه **ماسپرو** اشعار نموده نقص عمدهٔ آن از جهت تأسیسات جنگی بوده
است چه **داریوش** جماعتی مستحفظین خاصه داشت که عبارت بودند از دوهزارسوار
و دوهزار تن پیاده و نیزه‌های آنها گویهائی از طلاو نقره داشت و دردنبال آن جماعت
ده‌هزار نفری بودند که جاوید خوانده میشدند و منقسم بده فوج بوده وفوج اول آنان
نیزه های مزین به گوی های طلابشکل‌انارداشتند . این جماعت مستحفظین مایه‌و مرکز
قشون شاهنشاهی بودند که لشکریان پارس و ماد و پادگان مراکز مهمهٔ مختلفه بآنها
ضمیمه شده سپاه شاهنشاهی را تشکیل میدادند و این غیر از لشکریان خاصهٔ هر محل
بود . هرگاه جنگ بزرگی پیش میآمده است قشونهای تربیت شده که از حیث زبان و
طریقهٔ محاربه ولباس واسلحه با هم تفاوت داشتند جمع‌آوری مینمودند وهمین بی‌ترتیبی
قشون بود که بالاخره باعث سقوط دولت پارس گردید .

راه شاهی

داریوش مانند اکثر تاجداران بزرگ اهمیت طرق وسهولت
رفت‌و آمد را درك نموده چنانکه می بینیم مابین سارد و شوش
راه شاهی ساخته و بوسیلهٔ آن راه صاحبمنصبان و کارگذاران دولت بادربار مراوده
مینمودند . مساحت این راه تقریباً هزار و پانصد میل بوده و مسافر پیاده آنرا در ظرف
سه ماه می‌پیموده است ولی‌چاپار و قاصدهای سوارهٔ سریع‌السیر در مشرق برای‌کارهای
فوری و فوتی که پیش میآمد این مسافت را مدت پانزده روز طی مینمودند . جادهٔ
مزبور که چون یحتمل باستثنای جاهای باطلاق و لجن‌زار و نیز قسمت تپه و کوه‌بقیهٔ
آن ساخته نشده بلکه طبیعی بوده است از وسط فریگیه عبور کرده در گذر کردن از

رود هالیس بطرف پتریه[1] که پایتخت قدیم هیتیت[2] بوده منحرف شده ازآنجا بطرف جنوب و جانب کوه توروس متوجه شده درساموستا برود فرات میرسیدو در نینوا بادجله تلاقی میکرد و بعد از آنکه مقداری از راه امتداد رودخانه را متابعت مینمود از کشور کس‌سی‌ها عبور کرده بشوش منتهی میشد. تأثیر راه شاهی در توسعهٔ افق ولایاتی که‌محل عبور این جاده بودند البته شدید بوده‌واهمیت آن در نظر یونانیها از اینجامعلوم‌میشود که در نقشه های قدیم جغرافیون یونانی نموده شده و توجه مخصوص بآن کرده‌اند.

اهتمام داریوش در بسط و توسعهٔ کشور

بر فرض اینکه **داریوش** به کشور های وسیعهٔ خود قانع بوداین نکته را در نظر داشت که مادام که بر وسعت دولت‌ایران چیزی نیفزوده شهرت و بلند نامی‌تحصیل نخواهد نمود. ازطرف شمال کشوراو به‌حدود طبیعی رسیده بودکه تجاوز از آن ها اشکال داشت از قبیل دریای سیاه و جبال عظیمهٔ قفقاز که هنوز مانع عملیات مهندسین راه آهن روسی است و بحرخزر و صحاری آسیای مرکزی، در سمت جنوب هم بیابانهای افریقا و عربستان و اقیانوس هند بود و بنابراین توسعهٔ کشور از همه طرف ممکن نمیشد و محدود بنقاط مخصوص میگردید.

مقصود داریوش از جنگ با سیت ها

مقصود **داریوش** را از اقدام به جنگ با طوائف سیت‌یا سکا ها نویسندگان مختلف آنرا بطورمختلف نقل کرده‌اند مثلا **گروت**[3] مورخ انگلیسی آنرا لشکرکشی سفیهانه گفته لیکن **راولینسن** میگوید این جنگ تدبیر خوبی بوده است برای اینکه خطوط ارتباطیه را جهة پیش رفتن بطرف یونان حفظ نماید چه این فقره به‌عقیدهٔ مورخ مزبور همواره مقصود اصلی **داریوش** بوده است. عقیدهٔ **ماسپرو** نیز تقریباًهمینطور است لیکن تصور میکند اطلاع **داریوش** از بعد مسافت ولایت سیت ها از خط حرکت منظور او ناقص بوده است. **هولم** شرح این لشکرکشی را باختصار گذرانیده و معتقد است بر اینکه باعث نفوذ و

---

۱ - Pteria. ۲ - Hittite.

۳ - Grote «تاریخ یونان» جلد سوم صفحهٔ ۱۸۸ «مؤلف».

برتری دولت ایران در آسیای[1] غربی شده‌است . اما **نولدکه** را عقیده این است که محرك **داریوش** طمع و میل بتسخیر مملکت ناشناس بوده است . بعقیدهٔ من نظر **گروت** را باید بکلی کنار گذاشت چه نه اخلاق **داریوش** اقتضای حرکت سفیهانه داشته و نه طریق و وضع جریان این جنگ چنین دلالتی‌دارد پس عقیده **راولینسن** را در تحت نظر گرفته گوئیم تاخت و تازهای هولناك سیت ها در ماد و آسیای صغیر یك قرن قبل از آن تاریخ البته باید آوازهٔ آنها را بیش از آنچه در خور لیاقت و استعداد جنگی ایشان بوده‌منتشر نموده‌باشد لیکن اگر **داریوش**نسبت باین طوایف صحرانشین فریبنده اقدام به لشکرکشی کرده فقط از ترس اینکه مبادا وقتیکه عزیمت یونان میکند خطوط ارتباطیه او را قطع نمایند باید گفت اطلاعات او بسیار ناقص و بی مأخذ بوده است یعنی نه از قوه و استعداد آنها خبر داشته نه بُعد مسافت محل آنهـا را از خطوط ارتباطیه خود میدانسته. ازطرف دیگر میدانیم‌که هر چند **داریوش** مدت دوماه‌اراضی جنوب روسیه را طی کرده و معطل شده بود معهذا وقتیکه خبر طغیان و شورش بلاد یونانی طراس را شنید هشتاد هزار تن از لشکریان خود را مجزا کرده بآنجا فرستاد و آنهـا ضمناً طراس را مسخر نموده مقدونیه را نیز در تحت اطاعت در آوردند. در آخر میگوئیم که **داریوش** بعد از جنگ سیت‌ها به سارد مراجعت کرده قریب یك سال در آنجا متوقف شد و بعد از آن از آسیای صغیر عزیمت بپایتخت خود نمود . پس با این مقدمات مشکل است که لشکرکشی ولایت سیت ها را مقدمهٔ فتح یونان فرض کنیم‌چه اگر چنین بود آن پادشاه بزرگ چه مانعی داشت از اینکه شخصاً بطرف یونان حرکت کند یا اینکه عدهٔ لشکریـانی که به طراس فرستاد مضاعف کرده امر بهجوم یونان دهد و در هر صورت چرا در سارد یکسال بیکار میماند در صورتیکه لشکریانش درکمال‌خوبی بواسطهٔ تصرف طراس و مقدونیه راه نهضت بجانب یونانرا صاف کرده بودند . باری بعد از این مطالعات چنین استنباط میشود که همچنانکه در ذکر تاریخ بنی‌اسرائیل تناسب

---

۱ - **ابید** جلداول صفحهٔ ٤١٧ «مؤلف» .

از دست داده شده در تاریخ یونـان هم راجع باهمیت آن قوم بواسطهٔ کثرت مداقه و تکرار نظر ، راه مبالغه رفته و زیاده روی کرده‌اند.

حال اگر بخواهیم نظر **داریوش** را معلوم کنیم چون مشکل است قبول نمائیم که آن پادشاه برای خطر موهوم قطع خطوط ارتباطیه به چنین لشکر کشی پر زحمت و پر مخارجی اقدام کند عقیدهٔ من این است که منظور نظر **داریوش** یونـان نبوده بلکه میخواسته است ولایت طراس‌را تارود دانوب مسخر کند و به‌سیت هـا که در حدود یکقرن پیش شرق نزدیك را ویران کرده بودند و در نظر ایرانیان دارای اهمیت بوده‌و معروف بود که طلادر آن مملکت فراوان میباشد حمله ببرد و شاید دلائل و قرائنی هم که‌امروزبرما مجهول‌است‌داشته‌بر اینکه آن طایفه باز خیال تاخت وتازبولایات‌او دارند و بواسطهٔ این حرکت امیدوار بوده‌است که ازخطرجنبش‌آنها جلوگیری‌نماید، بالاخره این نکته را هم میدانیم که در کتیبهٔ نقش رستم ذکر سیت های ماوراء دریا شده‌وممکن است که حمله بچنین دشمنان دور دست و رفتن به سرخانهٔ آنها موجب رعب و اهمیت و مزید بلند نامی شاهنشاه بزرگ بوده باشد.

ترتیب لشکر کشی در سال ۵۱۲ قبل از میلاد

در ضمن این جنگ **داریوش** قابلیت خودرا در علم جنگ مثل سایر موارد ظاهرنموده قبل از آنـکه‌لشکر عظیم خود را بحرکت آوردبه‌ساتراپ (والی) ولایت کاپادوکیه امر کرد که به سواحل شمالی بحراسود تاخت و تاز نماید ویژه باین نظرکه بعضی اسرا بچنگ آورد . این عملیات مقدماتی در کمال خوبی انجام گرفت و از جمله اسرائی که گرفتار شدند برادر یکی از رؤسای محلی بود که اطلاعات او باید بسیار مفید و قابل توجه بوده بـاشد ، این لشکر کشی بزرگ تقریباً در سال ۵۱۲ قبل از میلادشروع شد و در نزدیکی‌قسطنطنیهٔ حالیه از بغاز بوسفور بتوسط پلی عبور نمود و آن پل را اهالی بلاد یونانی آسیای صغیر ساخته و شهرهای یونانی مجاور آن ناحیه آنرا محافظت مینمودند . از آنجا سپاه عظیم **داریوش** بهمراهی کشتی ها بطرف مصب رود دانوب حرکت کردند و همه در نزدیکی بحر اسود طی طریق نمودندو ضمناً اهالی طراس را در تحت اطاعت در آوردند، فقط یك

طایفه از آنها در صدد مقاومت بر آمد. درمصب رودخانه جبابرهٔ بلاد یونانی پل‌قایقی دیگری نیز ترتیب داده بودند وخودایشان مأمورمحافظت آن گردیدند و **داریوش** پس از آنکه از پل عبور نمود وارد بیابان مجهول الحالی شد. اگر این لشکرکشی را **داریوش** مقدمهٔ سوق قشون بیونان قرارداده بود خیلی غریب است که آن پادشاه بزرگ ازمسافتی که تا این محل طی نموده واز ملاحظهٔ عظمت رود دانوب ملتفت نشده باشد که حملهٔ سکاها به تنگهٔ داردانل به غایت مستبعداست. بهر حال سیر و حرکت در وراء دانوب نتیجه‌ای که متناسب باشد نداشته است اگر چه گله و رمه هـای بسیار بچنگ آورده باشد. اما سکاها که مانند تمام ایلات صحرانشین بسیار سریع الحرکه بودندحتی‌الامکان از خط حرکت **داریوش** دور ماندند و اگر در جانب مشرق عملیات مهمه در نظر بود البته سفاین را در رود دانوب بیکار نمی‌گذاشتند.

هرودوت[1] که با بیان شیرین خود درخصوص این‌جنگ تفصیل زیاد نوشته نقل میکندکه **داریوش** رسولی‌نزد پادشاه سیت فرستاده پیغام دادکه ای‌مرد عجیب چرادائماً از مقابل من فرار میکنی؛ و حال اینکه یکی از دوکار برای تو آسان است. اگر خود را قادر بر مقاومت من میدانی باید از بیابان‌گردی دست برداشته ببائی و کارزار کنی‌و اگر میدانی که قدرت من بیش از تست باز بـاید از سیر و حرکت منصرف شده برای خداوندگار خود آب و خـاك بیاوری و بخدمت ما بیائی. پادشاه سیت در جواب این پیغام گفت «ای پارسی» شیوهٔ‌من همین‌است، هیچوقت از مردم نمی‌ترسم و از آنهافرار نمیکنم... آب وخاك هم نمی‌فرستم ولی بزودی‌هدایای مناسب‌تری‌ارسال‌خواهم‌داشت، پس از آن رسولی نزد **داریوش** روانه نموده هدایای‌مزبور را تقدیم داشت و آن‌عبارت از یك مرغ و یك موش و یك وزغ وپنج تیر بود، چون معنی هدایای نامبرده را ازرسول سئوال کردند گفت اگر پارسیها عاقل‌بودند خود این معنی را درك میکردند، پس‌مجلسی فراهم آوردند و مذاکره کردند و **داریوش** اظهار عقیده کرد بر اینکه سیت‌هامیخواهند تسلیم شوند و موش علامت خاك و وزغ نشانهٔ آب است. اما **گبریاس** که پدر زن شاه

---

۱ ـ کتاب ٤، بند ۱۲٦ «مؤلف».

بود معنی واقعی معما را درك کرده گفت سیت ها میگویند « مگر اینکه پارسیها مرغ شوند و بهوا پرواز کنند، یاموش شوند و زیر زمین روند، یا وزغ گردند بدریاچه ها پناه جویند و الا از این سرزمین جان بدر نبرده گرفتار تیرهای ماخواهند شد ». درهر حال ایرا نیهانتوانستند سیت ها را بمیدان رزم بکشند و این لشکرکشی **داریوش** فقط بمنزلهٔ گردش واقع شده[1] و بعد از دو مــاه طی طریق که شاید بواسطهٔ حملات متفرقهٔ دشمن و دست تنگی از لوازم زندگانی وبیماری تلفات بسیار هم برایرانیها واردشده باشد، لشکریان بجانب رود دانوب مراجعت نمودند. در این محل سیت‌ها سعی کردند که یونانیها را بتخریب پل وادارند و حکمرانان در این خصوص مذاکره و مشاوره نموده بالاخره این عقیدهٔ عــاقلانه را حاصل کردند که حفظ مقــام خودشان موکول بقوت شاهنشاه ایرانی است و بنابراین در حفظ امانت پایداری نمودند.

الحاق طراس و القیاد مقدونیه

داریوش دوباره بسلامت از رود دانوب عبور نمود، گرچه تا یك اندازه‌از شهرت و اعتبار او کاسته‌بود. او درضمن مراجعت به‌سارد هشتادهزار تن سپاه‌خود رامأمور اروپاکرد و آن‌جماعت بلاد یونانی طراس را که‌پرچم طغیان برافراشته‌بودند مسخرساخته مقدونیه رانیزباطاعت در آوردند و بنابراین باندك زحمتی حدود کشور ایران را به یونان شمالی متصل ساختند و نتیجهٔ عمده که از این لشکرکشی حاصل شد همانا الحاق ولایت طراس بود.

لشکرکشی به‌هند در سال ۵۱۲ پیش از میلاد

در سال ۵۱۲ قبل از میلاد پارسیان‌جهانگیر مانند اسلاف‌خود یعنی آریانهای هندوستان از کنارشرقی‌فلات ایران بدشت وسیع پنجاب نظرانداخته نواحی‌وسیعهٔ آن وسند رامتصرف گردیدند. **سیلاکس**[2] دریاسالار یونان از رود سیحون‌نزول نمود و از جز رومد واهمه نکرده‌داخل

---

۱ ـ من بعدازنوشتن این‌موضوع بکتاب « سیتیان و یونانیان » تالیف ی، ح، **مین** مراجعه کردم ودرصفحهٔ ۱۱۶ این کتاب مینویسد کــه **داریوش** از نظر حفاظت مرزهای سرحدی خــود در دانوب بیش از یك نمایش قوای‌نظامی برعلیه وحشیان‌شمالی نتوانست‌کاری ازپیش ببرد. **مین** پیغامی‌را که هم مابین سیت‌ها ردو بدل شده است‌ذکر نموده و آن تقریباً مطابق با شرحی است که ما در بالا مذکور داشته‌ایم.

۲ ـ Scylax.

اوقیانوس هند شد و سواحل عربستان و مکران را تحقیقات و بازدید نمود. فتوحات مزبوره یك ساتراپی یعنی ایالت نشینی بر کشور های ایران اضافه کرد و مقدار گزافی طلا باین کشور ورود داد؛ این لشکرکشی به‌هند تااین درجه مهم بوده‌است که آن یکی از دو مبدأ تاریخ در آن کشور گردید: موعظهٔ **بودا** و لشکرکشی **داریوش**، ولی باید اقرار کرد که در خصوص این لشکرکشی و این جنگ معلومات زیادی در دست نیست حتی اینکه بعضی اوقات صحت وقوع مسافرت مهم **سیلاکس** محل تشکیك شده[1] اما امروز که ما میدانیم آن دولتهای بزرگ قدیم چه ترتیب و انتظامی داشته اند میتوانیم باور کنیم که وقایع مهمهٔ آن داستان صحت دارد. اگر چه این امر که **سیلاکس** دویست سال قبل از **اسکندر** در رود سند و بحرهند کشتی رانی نموده تا یك اندازه افتخار **اسکندر** را درامری که نظیر آن است کم میکنند.

خلاصه

اینك سرگذشت دولت پارس را اززمان فتح مصر باز نمودیم که آخرین دولت بزرگی بود که مقهور پارسیان شد و متعقب بدورهٔ انقلاب بزرگی گردید که نتیجهٔ سفاهت **کمبوجیه** و خدعهٔ با موفقیت **گوماتای** مجوس بود و بعد از آن ظاهر ساختیم که **داریوش** دولت ایران را بر مبنای محکم تری از آنچه سابق داشت استقرار داد و اساس حکومتها و ولایاترا بر شالوده‌ای ریخت که اگر از هر حیث ممتاز نبوده باز نسبت بترتیب متقدم امتیاز کلی داشته است و مسلم داریم که اگر این پادشاه که مستحق لقب کبیر است ظهور نمی‌نمود آن دولت‌عظیم مثل دولت ماد بسرعت منحل میگردید. بالاخره ازاعمال **داریوش** الحاق پنجاب وسند در مشرق و طراس و مقدونیه در مغرب بود و این فتوحات را ظاهراً بدون اشکال زیاد انجام داد و بنابرین می بینیم دولتی مشتمل برتمام دنیای معلوم آنزمان و مقداری از اراضی که تا آن هنگام مجهول بوده که آن از ریگزار سوزان افریقا تانواحی سردسیرچین امتداد داشته‌است تمامی این کشور وسیع و پهناور تحت اطاعت و انقیاد پادشاه بوده و جا دارد که بگوئیم این موقع

---

۱ - **هرودوت**، ٤، ٤٤ - **سیلاکس** در باب تحقیقات خود کتابی نوشته که آن درزمان **اسکندر** موجود بوده است «مؤلف».

منتهای ترقی ایران و بهترین دوره از جمیع ادوار دول بزرگی که تا آن زمان بوجود آمده بوده است، معذلك عجب دراین‌است که دریونان چندهزارتن مردمان جنگی که بودند مقدر بوده است این جماعت معدود از قدرت مجتمعهٔ آن دولت‌معظم جلوگیری کند بلکه در موقع خود تلافی دست اندازیهائی که بخاك آنها شده بود نیز بوجه اکمل نماید.

پادشاه هخامنشی در حال جدال با دوشیر
(مهر استوانه‌ای در موزهٔ بریطانیائی)

فصل پانزدهم

احوال ایرانیان قدیم و عادات و زبان و معماری آنها

بربرها (یعنی بیگانگان) چندین بار بر نیزه‌های یونانیان دست یافته و آنها را شکستند چه پارسیان در تهور و جسارت و روح سلحشوری هیچ دست کمی از یونانیها نداشتند . « هرودوت »

آن ستونهای سنگی سیاه رنگ که روزگاری بفرمان جمشید در استخر ساخته شد تا کاخ اورا برپانگاه‌بدارند اکنون در میان پلکانهای شکسته‌پهلوی کوه بر خاك افتاده‌اند . « ماتیو آرنلد »

مردانگی ایرانیان

در اثنای مسافرتهای خودم در ایران مکرر اتفاق افتاده است‌که به‌ابه‌هائی‌مشتمل برده دوازده سیاه چادر از پشم بز واقع دردره های وسیع برخوردم و اهل آن ابه‌ها که‌معاش ایشان بسته به‌گاو و رمه است ازقدیم الایام مجبور بوده و هستندکه برای تحصیل مرتع و علفزار که در آن اراضی کم باران دارای علوفهٔ قلیلی است از یك ناحیه بناحیهٔ دیگر نقل مکان نمایند . در فصل زمستان گاهی از اوقات باوجود محفوظ بودن محل اقامت باز گله ها و رمه صدمات عظیمه میکشند اما چون بهار در میرسد این ایلات و عشائر بطرف کوهستان میروند و در تابستان گله‌هاشان را در اماکن‌مرتفعه میچرانند و چون فصل‌خزان میرسد باز باراضی زمستانی

خود نزول میکنند و محتمل است که در آنجاهم زراعت داشته باشند . این طوائف صحرا گرد فوق العاده نادانند ، در خانه که باشند از پله بالا رفتن اسباب وحشت ایشان است لیکن در کوهستان خودشان اشخاص رشید و دلیر میباشند و در صورت لزوم برای تاخت و تاز و زدو خورد یا تیراندازی و شکار گوزن و بز کوهی مستعد و حاضرند و کیفیات زندگانی ایشان را بسیار جسور و متهور و پر طاقت ساخته است .

عقل حکم میکند که بسیاری از اهالی ماد و پارس از همین قبیل بوده و تا اندازه‌ای که کیفیات آب و هوا و وضع زندگانی تغییر نیافته هرگاه قیاس کنیم که مردمانی آزاد و جنگی و مردانه مانند چادر نشینهای امروزی بوده‌اند بخطا نرفته‌ایم و یقیناً بعضی از قبائل حالیه از اعقاب همان جماعت میباشند . یونانیان معاصر ایرانیان قدیم هم همین عقیده را در بارهٔ احوال ایشان داشته و دیگر یونانیان در محافظت خاك خود در مقابل دولت پارس آوازه و نام جاوید یافته‌اند . پارسیان دلاور و شجاع هم که باوجود بدی حربه واسلحه در جنگ پلاته نیزه‌های یونانیان را شکسته ازجان گذشتند و خواستند راه برای خود باز کنند از نام و افتخار بی‌نصیب نماندند .

عادات و رسوم

مردانگی که بصورت شجاعت و همت ظاهر میشود بهترین پایه و زمینه است برای اینکه شخصی متصف بصفات حسنهٔ دیگر شود و تعلیماتی که ایرانیان بالاختصاص می‌یافتند سواری و تیر اندازی و راستگوئی بود ، از استقراض نیز احتراز داشتند .

مهمان نواز و کریم و بخشنده و نظر بلند بوده اند

راجع بصفت ممدوحهٔ اخیر ما اینرا بطور شاهد مثال ذکر میکنیم که **هرودوت** نقل میکند یکنفر یونانی برای حفاظت کشتی خود که بدست دشمن نیفتد آنقدر جنگ میکرد تا اینکه بدنش ریش ریش میشد . پارسیها این شجاعت او را تقدیر میکردند و نگاه میکردند اگر زخمهایش کشنده نیست آنرا شسته و می‌بستند و با او مانند یکنفر پهلوان سلوك میکردند ، خرید وفروش را در بازار فرومایگی میدانستند و حتی در این ایام هم ایرانیهای ذیشأن راضی بورود در دکان نمیشوند .

در مقابل صفات حسنهٔ مزبور معایبی که ازایشان باید ذکر کرد خود گم کردن در اقبال یا ادبار و کبر و غرور بسیار و میل بتجمل و تفنن بود . اگر چه این صفت در تمام ملل ترقی‌یافته و خوشبخت پیدا میشود . در فراست‌و سرعت انتقال و حسن محاوره و حاضر جوابی و لطف طبع مقامی عالی داشتند . بنظر میآید که ایرانیان در مصارف مخصوصاً راجع به خوراك مسرف بودند . **هرودوت** مینویسد « پارسیها بعدازغذا انواع تنقلات میخوردند » و عجب این است که امروز هم این ملت باستان همین عادت را دارند . در خصوص‌شکوه و تفصیل ضیافتهای ایشان درضمن وضع زندگانی سلاطین‌اشاره خواهیم کرد .

پارسیان هم مانندیونانیان و سیت ها مایل بجام شراب بوده و **هرودوت**میگوید « هنگام شب پس از صرف شراب در حال مستی مسائل مهمه را تحت مذاکره میآورند و سحر گاهان اگر سببی برای تغییر رای نمی بافتند تصمیم میگرفتند » . اولادمتعدد داشتن در نزد ایشان علامت سعادت و اقبال بوده و هست و از این حیث از اروپائیان جدید که از ادای وظائف خانواده طفره میزنند عاقل‌تر بوده‌اند و از نمونه‌های معروف کثرت اولاد در ایرانیها **فتحعلیشاه** است که هنگام وفاتش سه‌هزار باز مانده داشته و از این جهت در نزد رعایای خود امتیاز فوق‌العاده حاصل نموده است .

قوانین

قوانین مردم ماد و پارس که لایتغیر بود بنظر میآید که‌فوق‌العاده سخت بوده لیکن یقیناً سختی آن‌از قوانین دول سابقه بیشترنبوده است . پادشاه هر چه اراده داشت میتوانست بکند لیکن نمیتوانست حکمی را که داده نسخ نماید . جان و مال رعایا باختیار پادشاه بود ولی سوء استعمال کردن اختیارات بواسطهٔ خوف از مقتول شدن کمتر اتفاق میافتاد .

قوانین جزائی برای قتل وهتك ناموس واین قبیل جنایات بزرگ مجازات‌اعدام‌را معین نموده و حق داشته . اما عجب این است که برای جرمهای کوچکترنیز ظاهراً همان مجازاتهای شدید را مقرر داشته بود ولی درعذر این فقره میتوان گفت درکشورغیرمنظم که زندانهای‌مرتب ندارد بامردمان بی تربیت غیرازاین چاره‌ای نداشتند و نباید حکم قتل

یا مثله را در بارهٔ راهزنان و دزدان و سایر اشرار با اقتضای زمان مورد ملامت قرار دهیم در صورتیکه میدانیم در کشور خودمان بعداز جلوس ملکه **ویکتوریا** نیز سرقت گوسفند مجازات قتل‌را داشت. راست است که خفه کردن آدم درتوی خاکستر[1] وزنده بگور کردن و پوست کندن و مصلوب نمودن در نظر مردم این عصر مجازاتهای فجیع مینماید لیکن در اروپا در قرون وسطی همین قسم جزا های فجیع میدادند.

موقع زنان

تعدد زوجاترا در آنزمان تشویق مینمودند ومثل این‌دوره[2] طبقات عالیهٔ نسوان خود را از انظار مخفی نگاه میداشتند. در مسافرتها برای آنان تخت روانها بکار میبردند که اطراف آنرا پرده ها مستور میداشت‌و درکتیبه‌ها و حجاریها هیچ وقت تصویر زن دیده نمیشود، اما ازطرف دیگر گمان میرود که زنان بدوی درحجاب نبوده واحتمال داردکه احوال آنها بهتراز زنان محجوب‌شهریان که حتی پدر و برادر خود را اجازهٔ پذیرائی نداشتند بوده است[3] لیکن چون این‌ترتیب در کلیهٔ مشرق زمین قاعدهٔ عمومی بوده پارسیان از این حیث مانندسایر همسایگان خود بوده‌اند معهذا انحطاط دولت عظیمهٔ پارس تا یك اندازه بواسطهٔ دسایس خواجه سرایان وزنهای اندرون یعنی حرمخانه بوده چه در آنجا اشتغال بکار وزحمت اسباب وهن‌وخفت محسوب میشد و وجههٔ همت آنان از این بابت بسی پست‌تر از زنهای یونانی بوده زیرا که در یونان هم اگرچه زنها خانه نشین بودند لیکن اوقات خود را مصروف رشتن و سایر اعمال خانه داری میداشتند و مادام که‌زنان مشرق زمین بیرون نیامده و تمیزبین‌خوب و بد را نیاموزند امیدی نیست باینکه اولاد ایشان بتوانند با فرزندان پدر و مادرهائیکه هر دو تربیت شده‌اند در یك درجه واقع شوند و این اصل از اصول اساسی مسلم‌است[4].

---

۱ ـ مجازات مزبور بدین ترتیب بود که بزهکار را در حفره‌ای که با خاکستر انباشته شده بود میانداختند که در آنجا او آهسته و تدریجاً خفه میشد «مؤلف».

۲ ـ یعنی زمان تالیف کتاب وگرنه امروز درمیان بانوان ایرانی هم رسم پرده متروك است «مترجم».

۳ ـ زنان بدوی که ازاین قیود آزادند، در لیاقت وفعالیت هیچ قابل مقایسه بازنان شهری نیستند وبهمین جهت فرزندان رشید و با کفایت بار میآورند «مؤلف».

۴ ـ امروز زنان ایرانی در زندگانی اجتماعی با مردان همقدم شده و تقریباً همان حقوق بآنها داده شده است که زنان ملل راقیه دارامیباشند «مترجم».

پادشاه و دربار او

در هیچ کشوری زندگانی ملی مانند ایران در اطراف پادشاه مرکزیت نداردو بنابر این وصف احوال و زندگانی پادشاه‌ایران بهتر از هر چیز معلوم میدارد که اوضاع ایران بعد از استقرار دولت شاهنشاهی چگونه بوده است. شکی نیست همانطور که مادی ها آداب و رسوم خود را از آشوری ها و آنها هم از دولتهای اقدم اقتباس کرده‌اند پارسیها هم در آداب و رسوم وارث اقوام و دوره های ما قبل خود بوده‌اند و حتی امروز نیز دیده میشود که پادشاه ایران آداب ازمنهٔ قدیمه را متابعت و القاب و اوصاف محتشمانهٔ آن ادوار را اختیار مینماید چنانکه در فصل « ۸۱ » آن القاب دیده‌میشود که‌عنوان فصل قرار گرفته است. سلطان‌صاحب اختیار مطلق بوده ، احکام و قوانین و امتیازات از شخص او ناشی میشده و نسبت‌خبط و خطا باو ناروا و سعادت و شقاوت تمام اهل کشور تابع اخلاق و طبیعت و لیاقت و کفایت او بوده است ، لیکن قدرت او تا یك اندازه محدود نیز میشده یعنی از او توقع داشتند که عادات کشور را رعایت و با بزرگان و اعیان مشاوره کند و احکام خود را نیز نمیتوانسته نسخ نماید.

لباس ارغوانی شاهنشاه پارس همان جامهٔ بلند باوقار مردم ماد بود و بر سرتاجی داشت بلند و مشعشع و این تاج منحصر به شاهنشاه و در حجاری های تخت جمشید منقوش است. گوشوار و بازوبند و زنجیر و کمربند نیز داشته و این جمله از زرساخته شده و در نقوش حجاری دیده میشود که شاهنشاه با ریش بلند و گیسوی بافته بر تخت پر زینتی قرار گرفته و عصائی در دست دارد که یك سر آن باریك و سر دیگرش‌منتهی به گوی زر میشود و پشت سر خادمی ایستاده و البته باد بزنی در دست دارد. مقدم درباریان رئیس پاسبانان است که طبیعتاً مقامش ازاهم مقامات بوده‌است، سالاران عمدهٔ درباری عبارت از خوانسالار و رئیس در خانه و رئیس خواجگان حرم بودند و سایر معتمدان‌واجزای دربار پادشاه عبارت بودند ازچشم وگوش سلطنت یعنی خفیه نویسان سلطنتی و پیشخدمتان و ساقیان و میر شکاران و قاصدان و عملهٔ طرب و طباخان. از

قراریکه **کتزیاس**[1] نقل میکند یومیه پادشاه تکفل پانزده هزار نفررا مینموده و برای تغـذیهٔ این جماعت گاو و گوسفند و بز و شتر و اسب[2] و خر بکار میبرده و میخوردند ؛ شتر مرغ و قـاز وهمه قسم شکار نیز جزء ماکولات ایشان بوده است . پادشاه تنها غذا میخورد اما بعضی اوقات ملکه و فرزندان محبوب را هم در سرغذای خود راه میداد و این عادت هنوز در ایران جاریست . در وقت خوراك پادشاه بربالش زرین تکیه میدادو شراب فراوان مینوشید و در ضیافتهای بزرگ پذیرنده و اداره کنندهٔ میهمانان بود . ظروف سیم وزر فراوان نمایش داده میشد چنانکه درانگلستان حالیه نیز معمول‌میباشد . اگرچه در آنجا ظروف زر خالص نادر است .

مشغلهٔ سلطنتی جنگ و شکار بوده و مادام که این اعمال متروك نشده مردانگی آنان کاملا محفوظ میماند . در محاربات پادشاه در قلب لشکر جا میگرفت و میبایست شجاعت و دلاوری ظاهر نماید . در موقع شکار مصادف شدن با شیر و گراز با تیر و کمان اگر چه بمدد سگهای شکاری هم بود البته بیش از شکار های بزرگ امروزی جرئت و قوت قلب لازم داشت . بعد ها شکار ها را مطابق رسوم آشوریها در « فرادیس » یا باغهای وسیع محصور نگاه میداشتند و یقین است که در این صورت صید بدست آوردن سهل تر ازاین بوده که شیری را در بیشهٔ خودش عقب کرده آن حیوان سبـع را شکار کنند . گورخر نیز همیشه از شکار های مطلوب بوده و ظاهراً سواران متعدد در سر راه آن حیوان میگماشتند و تدریجاً او را بمعرض صید میآوردند[3] .

در درون قصر و عمارت تفریح پادشاه بازی نرد بود لیکن چون سلاطین تمـام امور کشوری را به وزراء خود تفویض مینمودند برحسب قاعده میباید غالباً مبتلا بکسالت و مانند مردمان عیاش این دوره در گذراندن اوقات گرفتار حیرت بوده باشند چنانکه

---

۱ - Ctisias .

۲ - امروز در هیچ جای ایران گوشت اسب خورده نمیشود و اما گوشت شتر و آن گاهگاهی مصرف میشود و خود من بعضی اوقات کباب های خیلی خوبی از گوشت شتر خورده‌ام « مؤلف » .

۳ - Xenophon , Anabasis 1. s . 2.

مذکور است که بعضی مواقع به‌خراطی یا رنده کردن چوب‌خودرا مشغول‌میساخته‌اند. از اشتغالات ادبی هیچ مذکور نیست مگر اینکه در کتاب استرتوریهٔ ذکری از استماع قرائت کتاب تواریخ ملوك فارس وماد دیده شده وگمان میرود که‌آن پادشاهان برعکس سلاطین آشور و نیز رعایای آنهاکه هم میتوانستند بخوانندو هم بنویسند عموماً بی سواد بودند و ما در صورتیکه‌میدانیم **آلفرد کبیر** پادشاه انگلستان هم خط نداشته بلکه‌شاید خواندن‌هم نمی‌توانسته‌است[1]. بی‌سوادی شاهنشاهان ایران نباید غریب بنظر بیاید حتی در این دوره[2] هم من در ایران اشخاص ذیشان و الا مقام دیده‌ام که خواندن و نوشتن نمیدانستند و چون مکاتیب راامضاء ننموده مهر میکردندبی‌سوادی ایشان بسهولت معلوم نمیشد. بعد از پادشاه‌برحسب رتبه رؤسای خانواده های بزرگ بوده‌اند معروف بامرای سبعه که حق داشتند در هر موقع بحضور پادشاه پذیرفته شوند مگر در موقعیکه در حرم سرا بوده باشد. امرای مزبور تشکیل‌شورای دائمی‌داده غالباًمشاغل مهمه‌را متصدی بودند. بعد از این طبقه امرای جوانترو اعضای خانواده‌های بزرگ بوده‌اند. اهل‌کسب و تجارت نهایت بیقدر و خفیف بودند و بنابراین بین امرا و رعایا طبقهٔ متوسط نبود. هر یك از رعایا که بحضور شاه شرفیاب میشد در وقت ورود بخاك میافتاد و در تمام مدت حضور دستهای خود را باید پنهان کند و این عادت هنوز جاریست.

اما ملبوس و اسلحهٔ پارسیها و آن بطوریکه‌از بیان‌مختصر **هرودوت** مستفاد میشود بشرح زیر میباشد:

کلاه نرمی از نمد موسوم به **تیاراس**[3] بر سر میگذاشتند و قبای الوان تنگ

---

۱ - « بریتیش امپائر » تالیف پرفسور ای ، اف ، **پولارد** صفحهٔ ۲۳ « مؤلف ».

۲ - ولی‌باید دانست که ازچندین سال باین طرف‌ترقیاتی در آموزش همگانی کشور ایران پیدا شده‌بطوریکه در تمام دهات و قصبات حتی نقاط‌عشائر نشین‌گذشته از تاسیس آموزشگاهها برای خردسالان،کلاسهائی هم باجدیت تمام برای باسواد کردن کلانسالان تاسیس‌یافته است و آن اخیراً پیشرفتی بسزا حاصل نموده بقسمی که از میان اشخاص محترم و خانواده شاید امروزکمترکسی پیدا شود که خواندن و نوشتن را بداند «مترجم».

۳ - Tiaras.

آستین‌داری دربر میکردند که در آن پولك هائی از آهن مثل فلس ماهی ترتیب داده بودند و دربا زیر جامه استعمال مینمودند و بجای سپرهای معمولی سپر هائی استعمال میکردندکه بشکل سبد ساخته شده بود که زیر آن ترکش آویزان بوده است. نیزه‌های کوتاه و کمانهای بزرگ و تیرهائی از نی داشتند. گذشته از این طرف راست روی‌شال کمر کارد یا خنجری هم آویزان میکردند.

در حرمسرا ریاست و اولیت با ملکه بوده و او حق داشت تاج سلطنتی را برسر گذارد و بسایر زوجات تحکم کند، عایدی و مقرری مهم و اجزا و خدمهٔ مخصوص برای شخص خود داشت وهرزمانیکه ملکه زنی صاحب رشدوباجربزه بود نفوذ وقدرت کلی داشته است چنانکه تاریخ نظایر آنرا نشان میدهد. زوجات پست‌تر ظاهراً چندان نفوذی نداشتند وصدها ازاین قبیل زنانی‌که جزء حرم بودندجزیك‌شب دربسترسلطنتی شرکت نمیکردند مگر اینکه طرف توجه مخصوص شوند. نفوذ و اهمیت ملکه هم ممکن بود باوجود حیات مادر پادشاه نقصان یابد و ملکه تحت الشعاع او واقع شود و اعمال امستریس[1] معلوم میدارد که اقتدار وی تا چه درجه بوده است. خواجه سرایان در حرمخانه وقصر سلطنتی فراوان بودند و همینکه سلاطین عیاش و ضعیف‌النفس میشدند اثر مجالست و نفوذ آنان شاهزادگانرا که در تحت پرورش آنها بودند فاسد و دنی الطبع میساخت و این عیب امروز هم مشاهده میشود[2]. مخارج درباری بتفصیلی که مذکور داشتیم البته تحمیل بزرگی برکشور بود و این حال همیشه دوام داشته است و حتی **ناصرالدین** اخیرکه از سلاطین هوشمند ایران بوده تقریباً پنجاه زن‌داشته و برای‌جمیع آنها کم یا بیش مخارج گزاف متحمل میشده است.

این بود عادات عمدهٔ‌ایران قدیم و باید گفت که رویهمرفته‌محسنات آنان‌برمعایب غلبه داشته و چون مذهب ایشان راکه دارای تعلیمات عالیهٔ صحیح بوده در نظر بگیریم

1 - Amstris.

۲ ـ مقصود زمان تالیف‌کتاب‌است ولی درایران نو بواسطهٔ نبودن رسم پرده درمیان بانوان ازخواجه سرا و حرمخانه فقط اسمی در فرهنگ های قدیم باقیمانده است «مترجم».

می‌بینیم عجب نیست که این آریانهای هوشمند دارای چنین دولت عظیم شده و اقوام سامی و تورانی را در تحت تبعیت خود در آورده و حال آنکه تمدن را از آن اقوام اخذ نموده بودند.

زبان ایرانیان قدیم

معلومات ما در این خصوص خیلی زیاده از زمان **هاید**[1] است‌که درسال ۱۷۰۰ کتابی بطبع رسانید وکلیهٔ معلومات آن زمان را در آن کتاب گنجانیده بود. فاضل نامبرده در آن کتاب که موسوم بتاریخ مذهب ایرانیان قدیم و پارتیها و مادیها است میگوید کتیبه های قدیم ایران قابل اعتنا نیست و از روی کمال اطمینان حکم میکند باینکه کتیبه های مزبور بزبان ایران قدیم نوشته نشده است لیکن بمساعی **گرتفند**[2] و **لاسن**[3] و مخصوصاً **راولینسن**[4] زبان **کوروش** مکشوف و خوانده شد و لطف مطلب در این است که می بینیم بسیاری از الفاظیکه دلاوران عهد قدیم ایران بکار میبردند در نزد ایرانیان امروز هنوز مستعمل است از قبیل لفظ اسب و شتر وغیرهاو در حقیقت زبان آن‌دوره همان‌فرس قدیم‌است وعقیده‌ای که مسیو **اُپر**[5] در کتاب خود موسوم به «قوم وزبان مادیها» اظهار نموده مبنی براینکه خط‌نوشتن مأخوذ ازصور خطوط آشوری میباشد موجه‌است نظر باهمیت تأثیر آشوری برماد و پارس که سابقاً درفصل دهم مذکور داشتیم و همین‌نظر را درخصوص ترتیبات اجتماعی و قوانین ومعماری آن قوم‌نیز میتوان اظهارداشت.

کتیبه های بیستون که بسه زبان است

برای تکمیل تحقیقات راجعهٔ بزبان هخامنشیان وصف مختصری از کتیبهٔ بزرگ و کوهپارهٔ بیستون‌یابهستون مینمائیم. **یاقوت** کوه مزبور را بهستون ضبط کرده و **راولینسن** نیز این ضبط‌را اختیار نموده لیکن ایرانیان امروز آنرا بیستون میخوانند[6].

۱- Hydé. ۲- Grotefend. ۳- Lassen. ٤- Sir Henry Rawlinson.
٥- Oppert.

٦- من دراینموضوع مدیون «کتیبهٔ **داریوش** دربیستون» تألیف **کینگ** و **تمپ‌سن** هستم. ایشان درحینیکه نسخهٔ کتیبه را برمیداشتند در یك پالکی ضخیم وتراشیده‌ای نشسته بودند که آن جلو صخره در هوا معلق ودر حرکت بوده است «مؤلف».

مسافری که از کرمانشاه بسوی همدان میآید رشته کوهی می‌بیند که منقطع ومنقسم بقله هـای چند شده چنانکه در ایران این کیفیت مکرر دیده میشود. در پایه و قلهٔ آخری که شیب تندی دارد و چهار هزار پـا ارتفاع آن میشود یك عده چشمه موجود و باین واسطه منزلگاه خوبی برای کاروانان میباشد و محتمل است که این امر از بدو شروع تاریخ جریان یافته باشد. **داریوش** این محل را برای تثبیت و مخلدساختن اعمال خود اختیار نموده و حقیقتاً خوب انتخاب کرده است.

اقدم مورخینی که از این کتیبه ذکری کرده **دیو دور سیکولوس**[1] میباشد که در مائه اول میلادی میزیسته واو میگوید این حجاریها از آثار **سیمرامیس**[2] است و تصویر **داریوش** را با آنکه ریش دارد شمایل ملکهٔ افسانه مانند دانسته است. جهانگردان اروپائی اوائل مائه نوزدهم نیز چندان فراستی در این خصوص ظاهر ننموده‌اند چنانکه **گاردان**[3] صور آن حجاری را حواریون اثنی عشر فرض کرده و **سررابرت کرپرتر**[4] تصور کرده است که آن تصویر جنگ و غلبه اسرائیل میباشد. افتخار نقل کتیبه ها و ترجمهٔ صحیح آنها هرد و از آن **راولینسن** است. این دانشمند قبل از آنکه آن کتیبهٔ مفصل را که بسه زبان نوشته شده نقل کند در خواندن خطوط میخی ترقیاتی حاصل نشده بود. هرچند **لاسن** و دیگران تلفظ صحیح چند حرف از حروف خط میخی پارسی را درك کرده بودند. شخص چون شرح زحمات و مشکلات **راولینسن** را درنقل کتیبه‌ها از آن کوهپاره که تقریباً تخته سنگی عمودی است و بسه زبـان ترسیم یافته است میخواند متأثر میشود وچیزیکه اسباب خشنودیست آنستکه بنابر قول **کینگ** و **تمپ سن** که کتاب آنها در این موضوع جدید ترین و کاملترین مؤلفات است ترجمهٔ **راولینسن** هنوز معتبر و صحیح شناخته میشود. کتیبه‌ها که بواسطهٔ صعب‌الوصول بودن آنهـا

---

۱ ـ Diodorus Siculus. ۲ ـ Semiramis.

۳ ـ «Journal d'un voyage» پاریس، ۱۸۰۹، صفحهٔ ۸۳ «مؤلف».

۴ ـ «شرح یك مسافرت‌شخصی ازهند بلندن» چاپ دوم، جلد دوم صفحهٔ ۸۰ وصفحهٔ مقابل: لندن۱۸۲۷. «مؤلف»

بخوبی محفوظ مانده تصویر **داریوش** را نموده است با دو نفر از بزرگان ملازمان پادشاه که یکی از ایشان گمان میرود **گبریاس** پدر زن اوست. این مجلس برای این نموده شده که قهر و غلبهٔ پادشاه را بر دشمنان مجسم سازد و شاهنشاه ایستاده پای چپ خود را بر روی **گوماتا**ی مجوس محکم ساخته و **گوماتا** بر پشت خوابیده و دستهای خود را بحال تضرع بلند کرده است. در مقابل پادشاه نه نفر[1] از قائدین متمردین ایستاده‌اند درحالیکه دستهایشان بسته است و بواسطه بند بیکدیگر متصل میباشند و اسامی هر یك از آنها نیز مسطور است. بالای مجلس صورت **اهورمزد** میباشد که عبارتست ازصورت آدمی با ریش و حلقه‌ای ازنور که براو احاطه دارد. **داریوش** دست راست خودرا بعلامت پرستش بطرف آن صورت گسترده است. کتیبه های معروف این حجاری که بالسنهٔ ثلاثهٔ پارسی و شوشی و بابلی نوشته شده القاب **داریوش** و وسعت ممالك او را حکایت میکند. پس از آن قتل **بردیا** و **سمردیس** را با **کمبوجیه** و عصیان **سمردیس** کاذب یعنی **گوماتا**ی مجوس را در زمان غیبت **کمبوجیه** و مسافرت او به مصر نقل مینماید مقتول شدن مدعی کذاب را بدست **داریوش** نیز فی‌الجمله مشروحاً بیان میکند، پس از آن بتفصیل طغیان های متمردین را نسبت به **داریوش** میشمارد و کتیبه منتهی میشود به‌خطاب بسلاطین آینده که از مردمان کذاب بر حذر باشند و اخطار به خوانندگان کتیبه که از تخریب این حجاریها احتراز نمایند و لعنت بکسانی میفرستد که این یادگار شاهنشاهی را منهدم نمایند. در این مقام میگوید **داریوش** پادشاه میگوید اگر تو این کتیبه و این حجاریها را ببینی و آنها را خراب کنی و مادام که

---

۱ ـ و صورت آن بطوریکه در گراور کتاب از چپ براست نموده شده بدینقرار است:
ا ـ **اترین** اول مدعی شوشی ب ـ **نیدینتوبل** اول مدعی بابلی، ج ـ **فرورتس** مدعی مادی، د ـ **مارتیا** مدعی دوم شوشی، هـ ـ **سیترنتکماه** مدعی سگارتی، و ـ **ویازدیت پسد - سمردیس** دوم، ز ـ **اراخا** مدعی دوم بابلی، ح ـ **فرادا** مدعی مجوسی، ط ـ **سکنکا** پیشوای سیت‌ها که تصویر او در دوره های بعد اضافه شده است «مؤلف».

[1] Citrantakhma

سلسلهٔ تو باقی است آنرا حفظ ننمائی **آهورَمزدَ** ترا بکشد و نسل تو مقطوع شود و هرچه تو میکنی **آهورَمزدَ** آن را خراب کند.

۲۴- مقبرهٔ مفرغی هخامنشی در شوش
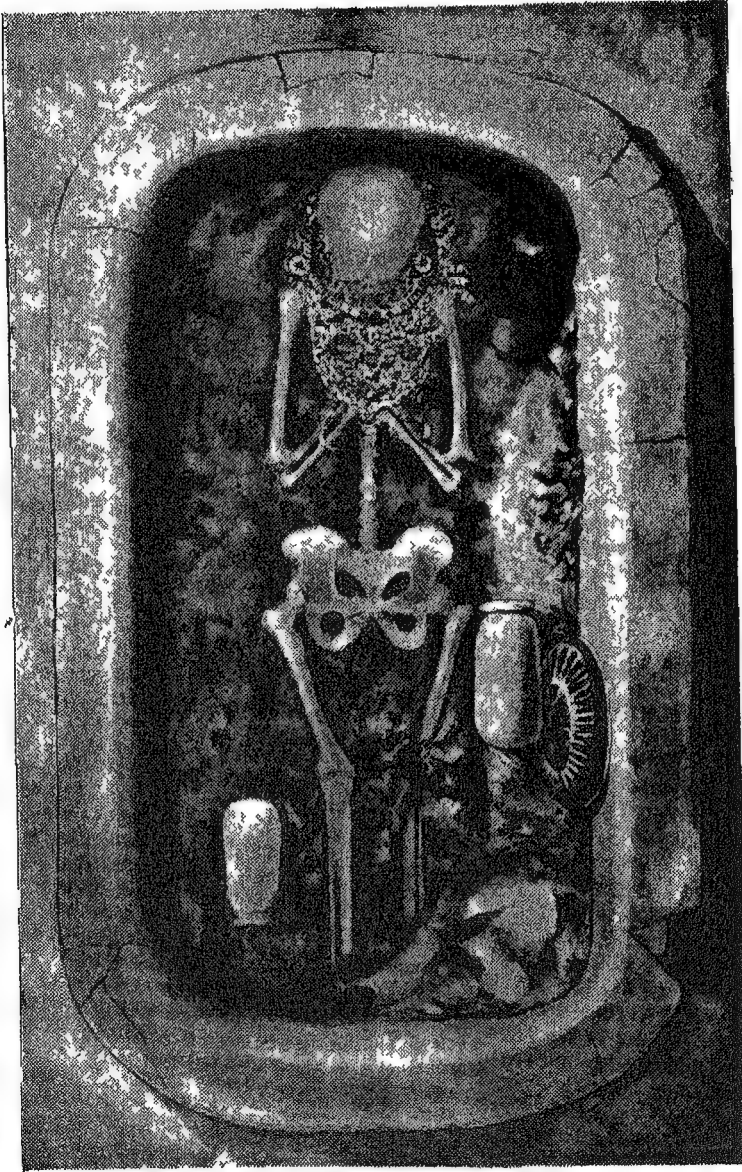
که وضع کالبد، جواهر آلات، سبوهای مرمری وظروف نقره را نشان میدهد.

(از کتاب خاطرات هیئت **دُمرگان** در ایران ۱۹۰۰ مجلهٔ ۸ صفحهٔ ۲ گرفته شده است.)

اهمیت این کتیبهٔ سه زبانی فوق‌العاده است چه آنها هم از جهت معلومات تاریخی گرانبها میباشد و هم از جهت مفتاحی که از خط میخی کتیبه های آشور و بابل بدست داده و بدینوسیله توانسته‌ایم کتیبه های مزبور را کاملاً کشف و حل نمائیم.

خرابه های پاسارگاد

اکنون بمآثر و مفاخر معماری هخامنشیان متوجه میشویم[1].

در وقتیکه پارس که یونانیان آنرا پرسیس خوانده‌اند ولایت کوچکی محسوب میشد پایتخت آن مسلم پاسارگاد بوده است و بنابراین شهر مزبور در بیان اجمالی که از خرابه های دولت قدیم ایران میخواهیم بنمائیم اقدمیت دارد. در این بیان فرض کنیم که مسافر چنانکه برای خود من در مسافرت اول واقع شده از سمت شمال بجنوب سیر نماید محل پاسارگاد با محل پایتخت دوم که معظم‌تر بوده تفاوت دارد زیرا که برای پایتخت اول محل کنار افتاده‌ای در درهٔ کوچکی[2] اختیار شده و حال آنکه پرسپلیس در جلگهٔ وسیعی واقع بوده‌است. بعبارت دیگر پاسارگاد پایتخت دولت کوچك ضعیفی بوده و پرسپلیس پایتخت دولت معظمی بشمار میرفته است. اولین خرابه ای که درپاسارگاد بنظر میرسد سطحه‌ایست که در قلهٔ تل کم ارتفاع مدوری ترتیب داده شده وآنرا تخت سلیمان میگویند زیرا که **سلیمان** در نظر ایرانیان نیز بهمان اندازه حشمت و مقام دارد که درنزدیهود دارا بوده است. سطحهٔ مزبور متوازی الاضلاعی است که طول آن کلیتاً سیصد پا و از قطعات عظیمهٔ سنگ سفید ساخته شده و بدواً سنگها بواسطهٔ بندهای فلزی بیکدیگر متصل بوده و بعد ها آن بند ها کنده شده‌اند و چون پله و خرابهٔ

---

1 - من در اینموضوع مخصوصاً بکتاب معتبر **لرد کرزن** مراجعه کرده و نیز « تاریخ صنایع » **پرو**☆ و **شی‌پیه** جلد ۵ وکتاب خرائن سیحون تالیف « ا . م . **دالتون** » از مطالعهٔ من گذشته‌اند. مستر **دالتون** در انتخاب تصاویر کتاب خویش بمن با کمال مهربانی مساعدت نموده‌است « مؤلف ».

☆ - Perrot et Chepiez

۲ - درسال ۱۹۱۷ وقتیکه یك راه عرابه‌رو بطرف درهٔ پلوار احداث میکردند خرابه های یك سد بزرگی (که آنرا در محل « قله جاسك » میگفتند) درنزدیك تنگ کمین کشف گردید. آب مخزن بوسیلهٔ نهری بپهنای سی پا (موسوم به جوب دختر) بپایتخت قدیم هخامنشی میرفته است و این ظاهر میدارد که اراضی اطراف پاسارگاد جمعیت نسبهٔ زیادی را میتوانسته است نگاهداری کند « مؤلف ».

عمارتی در آنجا دیده نمیشود بـاید بقاعده ناتمام مانده باشد. از این محل که بگذریم بیك قطعه سنگ آهکی میرسیم که بر روی آن صورت آدم بال داری منقوش است و آن تصویر **کوروش** کبیر یـا فراوشی یعنی فرشته اوست و جهـانگردان سابق بر روی آن سنگ این عبارت را « منم **کوروش** پادشاه هخامنشی »دیده و نقل کرده‌اند لیکن حالا محو شده و در حقیقت تشخیص کلیهٔ این تصویر مشکل است. اندازهٔ تصویر این قهرمان دلاور یعنی **کوروش** فی‌الجمله ازقد طبیعی بزرگتر و صورتش نیمرخ نموده شده ونظر ببالهـا و حاشیهٔ جامه‌ای که برای او نموده اند هیئت آشوری دارد، لیکن تاج مثلثی که بر سردارد ظاهراً مصری است، اما چهرهٔ او معلوم است که آریانی است و بنابراین میتوان باور کرد که این نقش باولین شاهنشاه آریانی تعلق داشته و در عرض قرون زیاد قیافهٔ آن دلاور برای ما محفوظ مانده است.

بـالاخره بمهمترین آثار پاسارگاد میرسیم و آن مقبرهٔ **کوروش** کبیر است و من وصف این بنا را در جای دیگر باین عبارت نموده‌ام «این‌مقبره که موضوع‌مباحثات بسیار شده و یقیناً معمار او یونانی بوده بدواً ستونهائی بر آن احاطه داشته که مسیو **دیولافوا** طرحی از آن را نموده و در واقع پایه های چند ستـون هنوز نمودار است، سالهـای متمادی این ساختمان بنـام مشهد مادر سلیمان نامیده میشد و اصل مقبره بالای هفت[1] طبقه از سنگهای آهکی سفید رنگ واقع است و هر طبقه مرکب از قطعات بزرگ میباشد و طبقات تحتانی بلند و صعود بر آنها مشکل ولیکن طبقات فوقانی کوتاه و سهل است. دیوار ها و سقف مقبره هم از سنگهای بزرگ و خـوش ترکیب ساخته شده و با آنکه بدویان بندهای آهنین اتصالی سنگها را کنده‌اند هنوز برسر پا میباشد. مدخل آن سوراخ تنگی است که برای داخل شدن در آنجا مجبور شدیم چهار دست و پا برویم و **آرین** مورخ وصف خوبی از مدخل مزبور نموده است. درون آن بواسطهٔ دودسیاه شده، طول آن ده پا و پنج انگشت و عرضش هفت‌پا و شش انگشت و ارتفاعش شش پا و ده انگشت است. درون این اطاق بکلی خالی و جز بعضی الواح و یك کتیبهٔ

۱ - رجوع شود بتصویرشمارهٔ ۱۹مقبرهٔ **کوروش** که درفصل سیزدهم‌صفحه۲۰۱ درج شده‌است «مؤلف».

عربی که بر دیوار منقوش است چیزی ندارد، **آرین** نقل میکنند که روی مقبره این عبارت نوشته شده ای مرد منم **کوروش** پسر **کمبوجیه** که سلطنت ایران را تأسیس کرده‌ام و پادشاه آسیا بوده‌ام پس از جهت این بنا برمن بخل مکن»[1]، من شخصاً سه مرتبه بزیارت این مقبره رفته‌ام و در آنجا موفق شده مختصر تعمیری[2] هم نموده‌ام و ضمناً در هر موقع باین نکته متذکر شده‌ام که دیدن مقبرهٔ اصلی **کوروش** پادشاه بزرگ و شاهنشاه عالم مزیت کوچکی نیست و من چقدر خوشبخت بودم که بچنین افتخاری نائل شده‌ام و در واقع شك دارم که آیا برای ما طائفهٔ آریانی هیچ بنای دیگری هست که زیاده ازمقبرهٔ مؤسس دولت پارس وایران که تقریباً دوهزاروچهارصدوچهل سال قبل از این در آنجا مدفون شده اهمیت تاریخی داشته باشد.

پرسپلیس

پاسارگاد در قسمت فوقانی درهٔ پلوار واقع است و رشته کوه مرتفعی آن را از پایتخت بعدی جدا میکنند که در تنگنای قشنگی ازآن رود مزبور با سرعت جریان دارد. این تنگنا باز و بسته میشود و در تمام فاصله بین دو پایتخت که چهل میل است کمربندی از کوهستان بنظر میرسد. شهر پرسپلیس درجلگهٔ مرو دشت واقع و آن جلگه همیشه حاصلخیز بوده و چون شاهنشاه ایران غالباً درفصل بهار آنجا بسر میبرد محل آن بخوبی انتخاب شده بود. در این محل خرابه های متعدد هست که باید شرح بدهیم ازجمله حجاربهای معروف سلسلهٔ ساسانیان است ولی آنرا در فصل دیگر بیان خواهیم نمود. از خرابه های متعلق به پرسپلیس یکی سطحه‌ای وسیع موسوم بتخت جمشید است که هیچیك از آثار و یادگارهای ادوار قدیم شبیه و نظیر آن نمی‌باشد و راجع باین آثار است که **خیام** میفرماید:

آن قصر که **جمشید** دراو جام گرفت   آهو بچه کرد و شیر آرام گرفت

---

۱ ـ رجوع شود به «ده هزار میل» صفحه ۳۲۸ «مؤلف».

۲ ـ بربام مقبره از تخمی که تصادفاً در آنجا افتاده و درخت کوچکی روئیده بود که ریشه های آن بتخته سنگ های بزرك فشار آورده، درزها و شکافهائی پیدا شده که رطوبت (از باران و شبنم) داخل آنها میشده است. من آن ریشه ها را دادم ازبیخ کندند و بعد تمام درزها وشکافها را دادم ازسیمان پرکردند. «مؤلف»

سطحهٔ پاسارگادرا سابقاً نام بردیم که نسبت بتخت جمشید کوچکتر است لیکن چون از دور
دیده میشود بنظر باشکوه تر میآیدزیرا که پاسارگاد مابین تپه های پست مدور ساخته شده
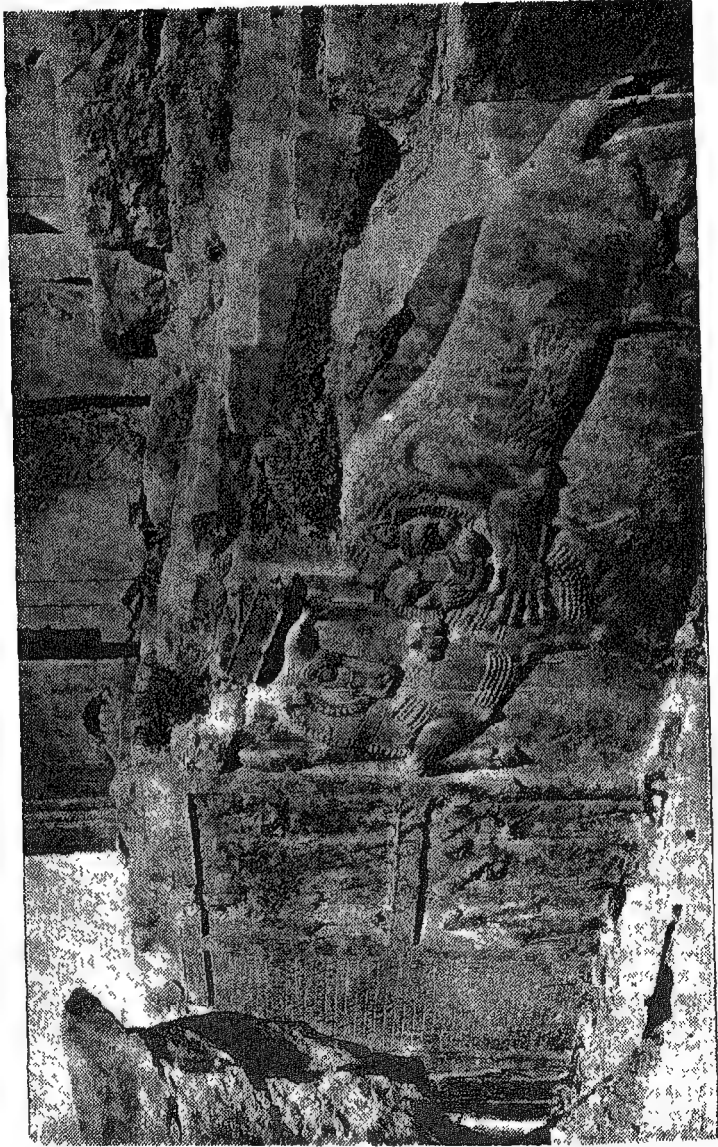
۲۳ - نقوش برجسته و کتیبه در کاخ خشایارشا

وپرسپلیس دردامنهٔ رشته کوه واقع است و نسبت بآن کوهها شکوهی ندارد. طول سطحه هزار و یانصد پا است درصورتیکه سطحهٔ پاسارگاد سیصد پا طول دارد و عرضش نهصد پا میباشد. اعمالی که در آن سطحه شده نظیر سطحهٔ پاسارگاد است یعنی قطعات بزرگ سنگ آهکی را بطور عجیبی بهم متصل ساخته اند. ضمناً بنظر میرسد که در ساختن این محل نظر تقلید و اقتباس از سطحه‌های مصنوعی حیرت انگیز آشور داشته‌اند و اگر این منظور نبود گمان نمیرود که چنین سطحهٔ عظیمی ساخته میشد ولی ایرانیها در تهیه و استفاده از دامنهٔ تپه نسبت به‌اساتید آشوری خود پیش رفته و بهتر از آنها کار کرده‌اند اگر چه زحمتی که آشوریان در اعمال خود کشیده اند بیشتر بود چنانکه مثلادر کیونجیك تخمین شده است که بایست بقاعده بیست هزار تن یومیه در ظرف شش سال زحمت کشیده باشند[1] .

پله‌های پلکان مضاعف آن سطحه اگر چه از قطعه های سنگ بسیار بزرگ ساخته شده لیکن چنان کوتاه است که من سواره بسهولت از آن صعود نمودم . چون ببالای سطحه رسیدیم در طرف مقابل پلکان رواق حیرت انگیز **کزرك سس**[2] **(خشایارشا)** را دیدم یادرگاه عظیم آن که مجسمهٔ گاو های بال دار بسبك نقوش آشوری و کیفیت مخصوص آنجا ایستاده اند و بالای آنها کتیبه ها بسه زبان منقوش و از جمله حاوی این عبارتست « منم **کزرك سس** پادشاه بزرگ ، شاهنشاه کشور های مختلف اللسان ، پادشاه دنیای بزرگ ، پسر **داریوش** پادشاه هخامنشی. **کزرك سس** پادشاه بزرگ میگوید بتوفیق **آهورمزد** این درگاه را ساختم و روی آن تمام ممالك وصف شده است » .

از این دو مجسمهٔ بزرگ که گذشتیم دوستون می‌بینیم که اصلاچهارستون بوده و تالار وسیعی را که هنوز موجود است ترتیب میداده است و در مدخل آن رو بکوه یك جفت مجسمهٔ دیگر هست که آنها نیز دائما حراست و پاسبانی کاخ را مینمایند، در اینجا با آنکه دست خرابی بمجسمه رسیده ظاهر است که مجسمه ها چهرهٔ انسانی

---

۱ ـ کتاب سلطنت های پنجگانه **راولینسون** ۱ ـ صفحه ۲۱۷ « مؤلف » .

۲ - Xerxes .

داشته و ریش دراز آنها هنوز بخوبی پیداست.

این رواق با شکوه البته مدخل قصر بزرگی بوده که اهم قصور پرسپلیس و آن نیز بنای **کزرکسس** یعنی **خشایارشا** میباشد. پلکان دیگر که باین قصر میرود حجاری عالی دارد. دیوار اصلی آن سطحه که تقریباً دوازده پا ارتفاع دارد مزین بسه ردیف از نقوش است. نقوش مزبور در طرف چپ عبارتست از سوار های مسلح باعراده ها و آنها پاسبان پادشاه میباشند که با حشمت و جلال با صدای موزیك پیش میآیند. در سمت راست نقوشی است که بین آنها صورت سرو ساخته شده و این صورتها آن نقوش را منقسم بچند دسته نموده و نقشهای مزبور اقوام مختلف اللسان کشور را ظاهر میسازد که از اطراف و اکناف هدایا و خراج میآورند. باری چون از این پلکان بالا روند بتالار **کزرکسس** وارد میشوند. تالار نامبرده دارای هفتاد و دو ستون بوده و آنها منتهی بسرستونهائی میشده اند که از دو نیم تنهٔ گاو ساخته شده وزیر گلوئی پاشاه تیر سقف برروی آنها واقع بوده و امروز فقط ده دوازده ستون از آنها برپا میباشد لیکن تالار مزبور که سقف آن از چوب ارز و دارای درهای بزرك بلند بوده تصویر و طرح کردنش آسان است. مجموع این عمارت عالی تخمیناً مربعی[1] میساخته که صدوپنجاه پا طول ضلع آن بوده است. مشکوك است که این تالار دارای دیوار بوده باشد، بلکه مظنون است که مثل قصر شوش که در کتاب **استر**[2] تورات وصف آن شده درپیش عمارت پرده ها آویخته ودرعقب وجنبین دیوار داشته‌است و این سبك در ایران بعداً نیز معمول بوده چنانکه تالارهای سلام سلطنتی که در این کتاب وصف آن شده شاهداین مدعاست و اکنون نیز اهم خصایص معماری ایرانی وجود تالارهای بزرگ است که جلوی آن باز و طرفین و عقب آن بسته میباشد.

قصر **داریوش** نیز اگر چه کوچکتر است دارای اهمیت میباشد و احتمال دارد

---

۱ - من در ۱۹۱٦ بعضی از این نقوش وتصاویر برجسته‌را دیدم که برو بر زمین افتاده بودند «مؤلف».

۲ - شرحیکه در باب اول آیه ٦ **استر** تورات ذکر شده بقرار زیر است:
پرده ها ازکتان سفید ولاجورد باریسمانهای سفید وارغوان درحلقه های نقره برستونهای مرمرسفید آویخته و تخته های طلا ونقره برسنگفرشی ازسنگ سماق ومرمر سفید ودر ومرمر سیاه بود «مؤلف».

که اطاقهای آن منزلگاه دائمی شاه بوده است لیکن در پشت سطحه تالار با شکوه صد ستون بوده که بزرگترین تمام آن عمارات و چنانکه از اسم آن ظاهر است سقف آن

۲۴ - قصر شوش، فریز شیران
(در شرح آن فصل یازدهم این کتاب تحت عنوان، کاشی کاری میانی و عمده، رجوع شود.)

برروی صد ستون واقع بوده در باروای بزرگی بطرف شمال داشته است. پهلوی رواق مزبور هم مجسمه های گاو بزرك و عظیم الجثه بوده و بتوسط دو دهلیز بزرگ وارد

تـالار میشدند. نقوش این تالار زیباترین تمـام نقوش آن سطحه است و شاهنشاه را مینماید که بر تخت جلوس نموده و چندین صف از رعایا اطراف او هستند و بالای سر او خداوندطیران مینماید. آنچه این تالار سلام **داریوش** را از سایر عمارات بیشتر طرف توجه ما قرار میدهد این است که احتمال کلی دارد **اسکندر** در همین تالاربساط جشن و عیش خود را گسترده باشد و میدانیم که برای کینه خواهی[1] از صدماتیکه از ایرانیان بریونانی ها وارد شده بود آن عمارت را آتش زد و مؤید این عقیده آنست که وقتیکه در آنجا کاوش کرده‌اند طبقهٔ ضخیمی از خاکستر چوب ارز درزیر زمین یافتند.

مقابر سنگی

قصور پرسپلیس حکایت از عظمت و قدرت شاهنشاه میکند، اما مقابری که در کوه دیده میشود در نفس تأثیر دیگر مینماید. مقبره‌های مزبوربیشتربه طرف‌مغرب واقع‌وسبك آنها ازمصراقتباس‌شده‌است. چون‌شخص ار دور نظر میکند در جلوی کوهپارهٔ عمودی چهار قطعهٔ صلیبی شکل می‌بینند که هریك منفذ سیاهی دارد و مدخل سنگی آن خراب‌شده است. در خارج صورت قبرها متشابه و مانند جبههٔ عمارتی است دارای چهارستون که فی‌الجمله از عمارت جدا و مدخل‌آن بین آنها واقع است. بالای آنها سطحه‌ایست و روی آن تختی دوطبقه که هر یك دارای نقوش است بشیوهٔ نقوش تالار صد ستون، پادشاه ایستاده وکمانی بدست چپ گرفته ودست راست‌را به‌علامت پرستش بطرف **آهورَمزدَ** که دربالا پرواز میکند دراز کرده است. یکی از این قبورکه‌من آنرا باکمال احترام معاینه کرده‌ام معلوم شده‌که متعلق‌به **داریوش**

۱ - روح قضیه این است که در قشون‌کشی **خشایارشا** بیونان و تسخیر شهر آتن ارگ و معبدآنجا را پارسیها غارت کرده سوزانیدند وهمین‌را **اسکندر** دستاویز کرده گفته است که آتش زدن بزرك آتن را میخواهد انتقام بکشد که آن بامر **خشایارشا** صورت گرفته بود ولی باید دید که محرك اصلی این پادشاه در دست زدن باینکار چه بوده است. در اینجا یکی ازنویسندگان معاصر که قلمش خالی از هرنوع آلایش است چقدر خوب میگوید که «**خشایارشا** هم میخواست انتقام سوزانیدن سارد و جنگل مقدس انرا بکشد» نویسندهٔ فاضل اضافه میکند که «شکی نیست که **خشایارشا** و هم **اسکندر** هر دو بد کردند و نتایج اعمال هر دو برای اعقابشان گران تمام شد ولی کی بایرانیها آتش زدن محلی را آموخت خود پارسیهای قدیم میگفتند که این درس را از یونانیها گرفته‌اند» «مترجم».

است . در فضای داخلی که مساحتش ۶۰ پا در ۹ پا میشود نه گور (نه برای جنـازه) درست شده است . این دخمه های عمیق با سنگهای چندی که از کوه بریده اند پوشیده شده‌است . این گورها قاعدتاً باید مال خانواده و کسان **داریوش** باشد . آثارنامبرده هنوز باقی وبحال خرابی و ویرانی است[1] .

زیرمقبره ها نقوش حجاری های ساسانی‌است که در جای خود شرح آنرا خواهیم داد . در مقابل آنها بنائی است که یقیناً تقلیدی از مقبرهٔ **لیسی** میباشد . بالاخره چند خرابهٔ دیگر هم هست که بی شبهه آتشکده بوده و پهلوی یکدیگر واقع شده‌اند و ازخود سنگ کوه آنها را تراشیده بودند و محتمل‌است که اقدم آثاری بوده باشد که از آن کیش باستانی مانده است .

در سفر اول خودم با آنکه شرحی که **لرد کرزن** در کتاب معتبر خود از این خرابه ها داده بدقت خوانده بودم معهذا از آنها سر در نمی‌آوردم تا اینکه چند سال‌بعد توانستم دوسه روز در آن نقطه توقف کنم و در آن موقع برخوردم باینکه سیاحت آن آثار عتیقه یکی از توفیقات بزرگ عمر من است .

کاشی کاری مینائی وغیره

اینك بەذکر کاشیهای‌زیبائی که**دیولافوا** درقصر **ارتاکزرکسس منمن** یعنی **اردشیر** دوم در شوش از زیر خاك در آورده است میپردازیم . اهم کشفیات **دیولافوا** عبارتست از دوحاشیهٔ بسیار قشنگ یکی موسوم بحاشیهٔ تیراندازان که زیباترین نمونه‌ایست از کاشی کاری ملون‌مینائی و آن پنج پا ارتفاع دارد وتصویر یك سلسله سپاهیان تقریباً باندازهٔ طبیعی انسان بطور برجسته برروی آن منقوش است . بشرهٔ مردها مختلف و از سفید تا سیاه همهٔ مراتب را دارا میباشند. نیزه های آنها که منتهی به دگمه های طلا میشود دلالت دارد بر اینکه از طبقهٔ سپاهیان جاوید میباشند و این جماعت در نظر دنیای متمدن آنروز مظهر جلال و

---

۱ ـ و این اشاره بوضعیت سابق آنهاست ولی‌اخیرا درسلطنت اعلیحضرت شاه سابق برای‌حفاظت‌آثار وابنیهٔ باستان‌کشورادارهٔ مخصوصی درمرکز ونیز ولایات بویژه درشیراز واصفهان‌تحت نظر فرهنك تاسیس شده در حفاظت ونگهداری آثار مزبور از طرف مأمورین رسمی مراقبت کامل بعمل میآید « مترجم » .

تجمل و حشمت و قدرت شاهنشاهان بوده‌اند . دیگری موسوم به حاشیهٔ شیران است و آن نیز الوان و تصویر شیر ها را مینماید که با دهان گشاده در حال حمله میباشند و این هر دو حاشیه را من در پاریس دیده و اگر چه در همان حال اعجاب کردم اما تصور میکنم وقتیکه به جبههٔ عمارت پادشاه هخامنشی نصب بوده و در آن آسمان صاف‌وشفاف جلوه و نمایش داشته است تأثیر و شکوه آنها طرف نسبت با حالت حالیه نبوده است . معلوم نیست که این کاشیهای مشتمل برنقوش حیوانات را باید صنعت ایرانی دانست یا منسوب به بابلی ها نمود ، لیکن نسبت به صنعت نقاری و حکاکی نمیتوان انکار کرد که در آن زمان به مرتبهٔ عالی رسیده و آن هنر ایرانی بوده است و چون استعمال مهر و خاتم در ایران متروك نشده این صنعت خوشبختانه هنوز در آن کشور باقی است و در سرلوحهٔ بعضی از فصول این کتاب نمونه‌هائی از این هنر ظاهر ساخته‌ایم .

کارهای زرگری هخامنشی

در دورهٔ پیش خوشبختانه اتفاق افتاد قسمتی از کناره های رود سیحون فرو ریخته اشیائی مکشوف شدند که امروز به دفائن یا خزائن سیحون[1] معروف میباشد . این اشیاء به‌هندحمل‌شده و از آنجا بالاخره بموزهٔ انگلستان رسیدند و ما برای توضیح و تشریح موضوع فوق چهارتای از آن اشیاء را در اینجا بطور شاهد مثال ذکر میکنیم :

از جمله یکی ارابهٔ زرین ایرانی قدیم است که نهایت درجه قابل ملاحظه است ، نه فقط از این جهت که نمونه‌ای از شاهکار زرگری آن دوره محسوب میشود بلکه‌از‌این حیث هم که آن شکل ارابه‌ای‌را که در ایران باستان معمول بوده بما نشان میدهد‌که از سایر آثار و یادگار ها این نکته مفهوم نمیشود . دیگر یك دستبند طلااست که آنهم بسی قابل توجه‌است چه میرساند که در آن زمان این هنر به درجهٔ عالی رسیده بوده است . مینا کاری در آن بکار برده شده اما نه بامینا بلکه با سنگ های آبی رنگ یا بطوریکه معلوم میشود با سنگ های لاجورد فام صورت میگرفته است . قسمت سوم عبارت ازصفحهٔ مدور کوچکی است از نقره که احتمال میرود قبهٔ‌سپر باشد که آن بواسطهٔ سه ورقهٔ نازکی

(۱ ــ « خزائن سیحون » تالیف ا . ا م . **دالتون** که ازکمك‌ملاطفت آمیز او من بسیار ممنونم « مؤلف ».

ازطلا روی نقوش برجسته نشانده شده‌است. گلمیخی است‌در وسط که بواسطهٔ پنج سوراخ سفته شده‌است حاشیه‌های اطراف آن‌زیبا وجالب دقت نظراست. سه نفر سوار نموده شده که‌دارند گوزن، بزکوهی، خرگوشی‌را شکارمیکنند. قطرآن ۸/۳ انگشت میباشد. بالاخره

۲۵ - گراور ظروف مفرغی خینمان

(درفصل ۱۹ کتاب‌دریك‌صفحه‌ای) یك کوزهٔ زرین خیلی خوشنمائی است که از مزایای آن یکی این است که دستهٔ آن بشکل کله شیر میباشد که مخصوص زرگران هخامنشیان‌است.

آلات و ادوات مفرغی خینمان

چند سال قبل هنگامی که در کرمان اقامت داشتم یکی از دوستان ایرانی من بمن اطلاع داد که در ضمن حفر زمین یك عده آلات و حربه های مفرغی یافته و مرا بدیدن آنها دعوت[1] نمود. این اکتشاف درناحیه‌ای واقع شده که موسوم به خینمان و در مغرب کرمان قرار دارد و هیچوقت درآنجا کاوش نشده بود. اشیاء مکشوفه عبارت بود ازدوسرتبربرنجی و ظروف و سنجاقها وسرنیزه ها و دو آلت دیگرکه مصرف آن هنوز مجهول است. نیز کوزه‌های بزرگ دارای غبار زردرنگی یافته وقبل‌ازرسیدن من دورریخته ولی دو کوزهٔ کوچك را نگاه داشته بودند. آنچه بیشتر طرف‌توجه میشدآن دوسر تبربودکه یقیناً اسباب زینت و تشریفات بوده و برای جنگ ساخته نشده بود. ظروف عبارت بود از یك چراغ کوچك و یك ظرف کوچکی شبیه بآنچه ایرانیها هنوزبرای‌شراب بکار میبرند. **کانون گرینول**[2] رساله‌ای[3] درخصوص این اشیاء مکشوفه نگاشته ومن آنرا درسال ۱۹۰۶ درمحضر مجمع موسوم به «مجمع آسیائی لندن» قرائت نمودم و اشیاء را بموزهٔ انگلیس تقدیم کردم. **سرهرکول رید**[4] و علمای دیگر که در آن آثار عتیقه بصیرت دارند آنها را ملاحظه نمودند و هیچکدام نتوانستند بدرستی تشخیص دهند که این اشیاء متعلق به چه عهدی بوده و یك علت آن این بودکه اولین اشیائی از این قبیل بوده است که در فلات ایران مکشوف شده و نظیر و شبیهی نداشته‌که با آن مقابله بتوان کرد. بعد ها تبر مفرغ دیگری که آن هم برای تجمل و تشریفات و از آثار باختری و دارای نقوش غریب بود بموزهٔ انگلیس آوردند، روی آن تصویر خرس و ببر و بز کوهی منقوش بود و **سرهرکول رید** احتمال کلی داد که نمونه‌ای ازمصنوعات باختری ایام **اسکندر** کبیر بوده باشد بنابراین

۱ - کتاب «ده هزار میل» صفحه ٤٤١ «مؤلف».

۲ - Canon GreenWell

۳ - رجوع شود به «Notes on a collection» از انتشارات مؤسسهٔ رویال انتروپ و نیز مقالهٔ **سرهرکول رید** را در مجلهٔ «Archaeologia» شمارهٔ ۵۸، صفحهٔ ۱ ملاحظه کنید «مؤلف».

٤ - «Man» سال ١٤، شمارهٔ ۲ فوریه ١٩١٤ «مؤلف».

۱ - Sir Hercules Read

اگر چه من نمیخواهم تشخیص زمانی برای اشیاء مکشوفه خودم بکنم معهذا مناسب دانستم که دراین فصل ذکری از آنها بنمایم.

خلاصه

درخاتمهٔ این شرح مختصر که ازخرابه های مهمهٔ دورهٔ هخامنشی دادم چون مکرر آن خرابه ها را شخصاً سیاحت نموده ام احساسات خود را هم بطور خلاصه میخواهم اظهار بدارم و آن اینست که ایران از ملل معتبری که با آنها ارتباط یافته از قبیل بابل، آشور، مصر و یونان البته اقتباسات زیاد نموده لیکن متابعت و تقلید صرف نکرده است و حتی مجسمه‌های گاوهای آشوری هم در قصر های بزرگ هخامنشی از حیث اهمیت دارای مرتبهٔ اولیه نیستندو قصور مزبور هرچند برای حشمت و جلال شاهنشاه ساختهٔ شده لیکن وقتیکه درباریان و سپاهیان در آن جمع میشدند البته در نظرمردمان نکته سنج و دقیق و هنر شناس آن نیز رونق و شکوه تمام داشته[1] حتی خرابهٔ تخت جمشید با صورت فعلی آن توجه ما را بطرف خود جلب نموده و ناگزیریم که بنظر تعجب و حیرت بآن نگاه کنیم.

---

۱ ـ در اینجا میتوان قول **پرو** و **شیلز** را تصدیق کرد که میگویند اگر چه هنر و صنعت ایرانی نسبت بسایر ملل قدیمهٔ متأخر است لیکن اصول و کیفیت آن نتیجهٔ دوق و سلیقهٔ صحیح اصلی مشرق زمینی است و خلاصه‌ای از محسنات هنرمندی مردم مشرق را جامع میباشد «مترحم».

سکهٔ داریك

فصل شانزدهم

ایران و یونان در زمان سلطنت داریوش

ایشان نخستین یونانیهائی بودند که جرئت کردند بلباس مخصوص مادیها اقبال کنند و مردم را بوضع آنها ملبس سازند، تا این زمان شنیدن نام ماد برای یونانیها موجب بیم و هراس بود. «هرودوت ۶، ۱۱۲»

نتائج مخاطرات

حمله بخاك یونان از طرف سپاهیان شاهنشاهی ایران که صدها هزار بودند و بالاخره دفع شدن آنها از وقایع تاریخی است که از حیث اهمیت و عظمت مزیدی بر آن متصور نیست و در حقیقت این واقعه اولین اقدامی بود از طرف مشرق زمین منتظم برای تسخیر مغرب زمین که از حیث انتظام آن مقام را نداشت. در اواخر آن دورهٔ محاربات نه تنها بیونان دست اندازی کرد بلکه بواسطهٔ نفوذ ایران کار تاژ هم حملهٔ شدیدی به مستعمرات یونانی جزیرهٔ سیسیل برد. از حسن اتفاق برای مصلحت نوع بشر این هر دو حمله عقیم ماند و بنتیجه نرسید[1].

۱ - باید دانست که معلومات ما درخصوص جنگهای ایران برعلیه یونان بطور کلی ازمنابع یونان گرفته شده است. **هرودوت** شکی نیست که تا اندازه ای استفاده ازمنابع ایرانی کرده، لیکن نقطه نظر در همه جا یونانی است. اسناد و منابعی که در این فصل و فصل آتی بهآنها مراجعه کردهام عبارتنداز: **هرودوت** ماکان، تفسیر **هرودوت** اثر **هو و ویل**، جنگ بزرگ ایران تألیف **گرندی** (Grundy)، تاریخ یونان اثر **بوری** (Bury). نهفته نماناد که کتابهای نامبرده به فرهنگ ما دراین باب خدمتی بسزا نموده و معلومات ما را در اینخصوص بسی ترقی و توسعه دادهاند. «مؤلف»

رعایای یونانی ایران

ایرانیان بواسطهٔ مسخر نمودن بلاد وجزایر یونانی آسیای صغیر و الحاق ولایت طراس و مقدونیه برثلث تمام نژاد یونانی تسلط پیدا کرده بودند، اما یونانیها بواسطهٔ تربیت وورزش ونیز استعداد آنها قوهٔ حربی مهمی داشتند. نیروی دریائی ایشان‌هم بهمان اهمیت نیروی دریائی فینیقیه بود وبوسیلهٔ همان نیروی دریائی بازرگانی را ازفینیقیه گرفته بودند؛ علاوه براین آزادی خودرا فوق‌العاده دوست میداشتند وکلیهٔ احوال و صفات آن قوم آنان را دارای قوت و قدرت ساخته که تسلط برآنها سهل نبود ویقین است که هیچیك از سلاطین اولیهٔ ایران بحقیقت احوال یونانیها که باسایر اقوامی‌که درتحت‌اطاعت ایرانیها درآمده مباینت کامل داشتند پی‌نبرده و نمیدانستند بچه‌طریق باید آنها را نگاهداری نمایند. گذشته از این چون یونانیها در اقصای حدود دولت ایران واقع بودند گمان نمیرود که چندان محل توجه و اعتنا گردیده باشند.

روابط بین یونان وآسیای صغیر

تبدیل یافتن پادشاه لیدی در سارد بساتراپ (والی) مسامحه کار ایرانی روابط یونان را باآسیای صغیر ازحیث تجارت ومسافرت ومواصلت چندان تغییری نداده بود. اشخاصیکه ازآسیای صغیر فرار میکردند باز دریونان مأمون وآسوده میشدند، چنانکه در عهد **کرزوس** هم همین ترتیب بود و نیز سلاطین مخلوع یونان غالباً بهم میهمانان آسیائی خود و همچنین حکام ایرانی آسیای صغیر متوسل شده از ایشان استمداد مینمودند. این کیفیت‌که پیغام دولت اسپارت برای **کوروش** بدان اشعار داشت در نظـر دولت عظیمی مثل دولت ایران همواره تحمل ناپذیرتر شده بالاخره منتهی بطغیان یونانیها گردید. از طرف دیگر از جانب یونان هـم غالباً دعوتهای تطمیع آمیز بایرانیها میرسید بالطبع ساتراپ جاه‌طلب شاهنشاه را اغوا میکرد که سعی در توسعهٔ نفوذ بلکه ازدیاد خاك وقلمرو ولینعمت خود بنماید ومحتمل‌است‌که اگر خود **داریوش** هم باین‌خیال نبود ساتراپهای سارد ازچندین سال بخیال توسعهٔ خاك دولت خود بودند.

اوضاع یونان

قبل از آنکه بذکر وقایع موصلهٔ بلشکرکشی یونان بپردازیم لازم است که توجهی باوضاع خود یونانیها بنمائیم . از چندین سال شهرآتن که منظور نظر حمله کنندگان وکلید تمام یونان بود گرفتارنفاق واختلافات شده **هیپ پیاس** [1] جبار که از خانوادهٔ **پیزیسترات** [2] بود و اسپارتیها اورا درسال ۵۱۰ قبل ازمیلاد اخراج کردند بهسیگیوم واقع درناحیهٔ تروواپناهنده شد وآنجا ازوالی ایرانی سارد استمداد نموده باتمام وسائل برعلیه آتن بنای دسیسه کاری را گذاشت .

بعد از آنکه جباری و استبداد سرنگون شد **کلیستن** [3] که از خانوادهٔ نجیب **آلکمیونید** [4] بود اساس حکومت آتن‌را برحکومت ملی گذاشت واین مسئله باعث کینه وعداوت جماعت اشراف شد وآنها اسپارت‌را دولت معتبر یونان دانسته باومتوسل شدند. اسپارت مسئول ایشان‌را اجابت کرده لشکر فرستاد و **کلیستن** مجبور شدکه در مقابل قوهٔ قهریه تسلیم شود . آتنی‌ها ازاین قضیه غضبناك شده برضد اسپارتی‌ها که جزو مستحفظین آتن بودند قیام کردند وآنهاهم رفقای آتنی خودرا تسلیم کرده از آتیك [5] مهاجرت نمودند، لیکن بزودی از متحدینی‌که درپلوپونس داشتند کمك گرفته بامزید قوه مراجعت کردند . مردم آتن از ناچاری نمایندگانی نزد ساتراپ سارد فرستادند . استاندار ایرانی در ازای مساعدت خود تقاضا نمودکه آتنی‌ها آب وخاك ارسال دارند وتبعیت دولت ایران‌را قبول کنند، سفرای آتن این شرائط را پذیرفتند، لیکن چون بشهر خود مراجعت نمودند درسال ۵۰۸ قبل از میلاد مردم آتن اعمال واقوال ایشان را انکار ونکول کردند. ضمناً حمله کنندگان پلوپونسی آتیك را بغارت دادند تا وقتیکه کرنت [6] از رفقای خود کناره گرفت وعقداتحاد منحل گردید . درسال ۵۰۶ قبل‌از میلاد باز آتنی‌ها سفرا بسارد روانه نمودند و از **آرتافرن** [7] ساتراپ تمنا کردند که از تقویت **هیپ‌پیاس** دست بردارد . در جواب بخشونت بایشان گفته شدکه باید **هیپ پیاس** را بوطن باز گردانید، از این فقره هم امتناع ورزیدند و لشکرکشی ایران بیونان تقریباً محقق شد، زیرا که امید موافقت

---

۱ - Hippias . ۲ - Pisistratus . ۳ - Cleisthenes . ٤ - Alcmaeonid . ٥ - Attica . ٦ - Corinth . ۷ - Artaphernes .

طرفداران خانوادهٔ **پیزیسترات**[1] طمع ساتراپ ایرانی را در توسعهٔ خاك تقویت میکرد وظاهراً دراین موقع جاسوسان فرستاده شدندکه قلاع وبنادر واستعداد جنگی یونان را تحقیق کرده خبربدهند. واقعهٔ ناکسوس[2] که اینك ذکرخواهیم کرد قسمتی‌ازنقشهٔ تسخیر جزایر چندی دردریای اژه بود تابرای لشکرکشی که منظورداشتند مرکزدریائی‌قراردهند.

طغیان یونانیان از سال ۴۹۹ تا ۴۹۴ قبل‌ازمیلاد

شك نیست دراینکه سبب مستقیم حرکت قوای پارس برعلیه یونان طغیان یونانیهای آسیای‌صغیر ومحرك آن جاه طلبی دونفر ازجباران یونانی بوده است که مهمترین آنها **هیستیه**[3] فرماندار میلت بوده که حفظ و حراست پل. دانوب را برعهده داشته **داریوش** درازای این خدمت شهری از بلاد طراس را باو بخشیده بود وچون برای آن شهر دژ واستحکامات ترتیب داد مورد سوءِ ظن نمایندهٔ شاهنشاه گردیده بشوش احضار وتوقیف شد، اگرچه بااحترام با او رفتار میکردند. فرماندار میلت درآنوقت **اریستاگر** داماد **هیستیه** بود، اوغلامی‌نزد داماد خود فرستاد وچون آنجا رسید گفت باید درخلوت سرمرا تراشید تا مقصود معلوم شود. چون سرش را تراشیدند دیدند بر پوست سرش عباراتی نقش (خال‌کوبی) شده مشعر برترغیب و تحریك یونانیها بطغیان نسبت بدولت ایران و این پیغام با این حسن تدبیر بموقع رسید. چه همان اوقات **اریستاگر** ساتراپ ایران را وادار کرده بود که بناکسوس حمله ببرد وبواسطهٔ خیانتی‌که دراین امر بظهور رسید ایرانیها موفقیت نیافتند. **اریستاگر** همواره مترقب بود که معزول شود بلکه مقتول گردد. البته در هر یك از بلاد یونانی آسیا جماعتی کم یا زیاد وجود داشتند که طرفدار ترك اطاعت ایران بودند وچون **اریستاگر** از جباری کناره گرفت شهر میلت زود بدست اهالی شهر افتاد و جباران دیگر که از ناکسوس مراجعت نموده و درکشتی بودند گرفتار ایشان شدند. **اریستاگر** باسپارت رفته برای مقاومت با پارسیها استمداد نمود ولی ثمری نبخشید، لیکن آتنی ها بیست کشتی و مردمان ارتریا پنج کشتی بکمك فرستادند و طاغیان بواسطهٔ این مساعدت مختصری قوت قلب یافته در سال ۴۹۸ حملهٔ

1 - Pisistratidae. 2 - Naxos. 3 - Histiaeus of miletus.

ناگهانی بسارد بردند و آن شهر را متصرف شدند، لیکن بردژ معتبر آن دست نیافتند و چون نتوانستند شهر را نگاه دارند ناچار آنرا تخلیه نمودند و در نزدیکی افسوس[1] گرفتار سپاهیان ایران شده ظاهراً مغلوب گردیدند، باینواسطه آتنی‌ها یونانیهای آسیارا بحال خود رها نمودند واین عمل اهل آتن که بدواً بیست فروند کشتی فرستاده درحرکت آزادی طلبی ابناءِ نوع خود شریك شدند و بعد آنها را تنها گذاشتند هم ازشرافتمندی دور بود و هم بامصلحت و مآل اندیشی منافات داشت.

استیلا یافتن یونانیها بر سارد بتمام آسیای صغیر انعکاس بخشید وبلاد یونانی را بطغیان واداشت. از آنطرف **داریوش** چنان غضبناك شد که بنابرروایات منقوله فرمان داد همیشه اوقات در موقع غذا یکنفر از بندگان باو یادآور کند و فریاد نماید که «اعلیحضرتا آتنیان‌را بیادآر» لیکن طغیان‌یونانیان بنظر مصلحت وبملاحظهٔ قوه واستعداد بکلی بیموقع بوده چه پارسیها تماماً در داخله اقدام مینمودند و هرشهریاناحیه‌ای را که میل داشتند جداگانه مورد حمله قرار داده وسایرین‌را وامیگذاشتند تانوبت بآنهابرسد. اما در عین‌حال شورشیان بعضی پیشرفتها کردند و مخصوصاً درکاریه که در آنجا دسته قشونی از ایران را منهدم ساختند.

جنگ لاد و سقوط میلت در سال ۴۹۴ قبل از میلاد

زدو خورد قطعی در دریا واقع شد. یکدسته کشتی مرکب از ۳۵۳فروند از یونان مجتمع گردید، لیکن ۶۰۰ فروند ناو[2] فینیقی و قبرس که در تحت فرمان پارسیان بودند بر آنها حمله بردند. ناوهای سامیان از میدان جنگ روگردان شده ناو های لسبی‌ها نیز پیروی ایشانرا نمودند و ایرانیان در جنگ لاد[3] مظفر گردیدند و میلت که پیشوای بلاد شورشی واهم[3] شهر های یونان بود بتسخیر ایرانیان در آمد. مردهای آن تقریباً تمامشان بقتل رسیدند وزنها وکودکان باسیری به‌آمپ[4] واقع دردهانهٔ دجله‌رفتند

---

۱ ـ Efhesus.

۲ ـ ناو = کشتی جنگی بمعنی اعم است «مترجم».

۳ ـ بنام جزیره‌ای مقابل میلت خوانده شده است «مؤلف».

٤ ـ Ampe.

و باین قسم شورش خوابید. نتیجهٔ مستقیم آن این بود که ربقهٔ اطاعت ایران را محکمتر از سابق بر رقبهٔ یونانیهای آسیای صغیر قرار داد و این نفاق و بی کفایتی و خیانتکاری یونانیان به **داریوش** و مستشاران او حق دادکه معتقد شوند تسخیر یونان چندان اشکالی نخواهد داشت لیکن از آنطرف این طغیان بآتنی‌ها فرصت و مجال داد که تهیهٔ نیروی دریائی نمایند که بواسطه آن در جنگ بزرگی که در پیش داشتند یونان را از خطر رهائی‌دهند. بعلاوه طراس و مقدونیه بواسطهٔخارج شدن ایرانیها از آن ولایات‌استفاده کرده مجدداً تحصیل آزادی نمودند.

لشکر کشی مردونیه بطراس ۴۹۳ قبل از میلاد

بعد از حصول مقصود در رفع فتنهٔ یونانیهای آسیا **داریوش**مصمم شد طراس و مقدونیه را دوباره مسخر کند وشاید عزم سیاست آتن وارتریا را نیزداشت. پس برای لشکر ایران دو راه درپیش بود: یکی مستقیم‌تر یعنی از دریای اژه و در بین راه تا آتن که فاصله‌اش از بنادر آسیای صغیر دویست میل میشد جزائر بسیار پراکنده و یقیناًبرراه دیگر ترجیح داشت، لیکن مادام که ناوهای یونان مقهور نشده انتقال لشکر عظیم از سوار و پیاده و ذخیره و تجهیزات و غیره از راه دریا خطرناك بود. از طرف دیگر راه خشکی اگرچه طول و پیچ و خم زیاد داشت لیکن سابق برین از آن راه رفته بودند و آنرا میشناختند. گذشته از اینکه ایرانیهای آن زمان‌هم مثل امروزنسبت بدریا بیگانه بودند و قوای‌شاهنشاه را هم در خشکی از آفت و آسیب دورمیداشتند، پس بملاحظات مزبور راه خشکی را اختیار نمودند. اول اقدامی که کردند این بود که **مردونیه** خواهر زادهٔ **داریوش** را بطراس فرستادند و او تسلط ایران را بر آنجا دوباره مستقر نمود و **الکساندر** پادشاه مقدونیه را مجبور کرد تعهداتی را که پدرش **آمینتاس** نسبت به **داریوش** نموده تجدید نماید. بعداز آن **مردونیه** عازم یونان بود لیکن طوفان دریا یك نیمه از ناوهائی را که وسیلهٔ حمل لوازم لشکری بود منهدم ساخت و پیش روی **مردونیه** غیر ممکن شد. بر حسب شیوهٔ تغییر ناپذیر **داریوش** که هیچ کسرا دائماً

1 - Mardonius.

بفرماندهی باقی نمیگذاشت مردونیه در سال ٤٩٢ قبل از میلاد احضار شد و دنبالهٔ

۲۶ - ظرف سفالین مربوط بشورای جنگی

تصویر بالا منظرهٔ شورای جنگ **داریوش**را نشان میدهد که برروی یكظرف سفالین منقوش گردیده است . صورتهای این تصویر قرمز رنگ و زمینهٔ آن سفید و زرد است . در صف بالا ، **هلاس** رب‌النوع را نشان میدهد که در وسط **زوس واتنا** دو رب‌النوع‌ایستاده است . طرف راست تصویر آسیا برروی مذبحی نشسته (بدن آن مانند بدن **افرودیت**[۱] رب‌النوع) با **دی‌سپش**[۲] (که مراد مکرو حیله است)صحبت‌میدارد . درطرف چپ **ارتیمس**[۳] رب‌النوع بریك آهوئی سوارویك تازی بکنار دارد . **آپللو** رب‌النوع قوئی‌برروی زانو دارد ونزدیك‌او **وکتوری** بالهای خودرا گسترده‌است .

درصف‌دوم **داریوش** برتخت نشسته و یکنفر مرد پارسی با اودرحال تعجب‌صحبت‌میکنند و پشت سر **داریوش** یکنفر سرباز ایرانی‌با شمشیر و نیزه ایستاده‌است . دراین صف پنج نفر دیگر که بظاهر دونفر آنها یونانی میباشند مشاهده میشود.درصف پائین خزانه‌دار شاه پهلوی میزی نشسته است . پنج تن‌ازشاهزادگان‌دراین‌رج‌دیده‌میشوند که‌سه‌تن‌ازآنهاظاهرآچیزی در خواست‌مینمایند. روی لوحه یا جعبه‌ای که خزانه‌دار دردست دارد نوشته شده « چهارصدتالان » و بر دورمیز اونیز پیکره های‌پول‌نقش گردیده .

۱ - Aphrodite. ۲ - Deception. ۳ - Artemis.

عملیات به **داتیس** و **آرتافرن** محول گردید و **آرتافرن** پسر ساتراپ لیدّیه بود.

لشکرکشی برای گوشمالی آتن وارتریا سال ۴۹۰ پیش از میلاد

چون عملیات **مردونیه** برای گوشمالی آتن وارتریا نتیجه نداد بنابراین شد که در سال ۴۹۰ قبل از میلاد نهضت دیگری برای مقصود بشود. نقشهٔ عمل این بود که **هیپپیاس** مستبد و قاهر را مجدداً بر آتن مسلط نمایند و البته او حاضر میشد که رؤسای مخالفین ایران رابقتل برساند و انتقام شاهنشاهرا از ارتریا بکشد. لیکن انهدام ناوهای جنگی ایرانی در مقابل دماغهٔ کوه آتس سبب شد که ازآن راه احتراز جویند. چون مردم شهر اژین و بعضی جزائر دیگر تسلیم ایرانیان شدند رای براین قرار گرفت که ناوهای شاهنشاهی راه مستقیم دریا را اختیار نمایند، پس جلگهٔ آلیانی راکه در ولایت کلیکیه بود برای محل اجتماع نیرو قرار دادند و آنها سوار کشتی شده بطرف یونیه روانه شدند و سامس را میعادگاه عمومی معین کردند. نیروی دریائی که عبارت از ششصد فروند ناو جنگی بود ابتدا از دریای ایکاری عبور کرده بناکسوس رفتند و سکنهٔ آنجا را ببندگی گرفتند و بعد از این پیشرفت ابتدائی متوجه دلوس گردیدند و بواسطهٔ معبدیکه در آن جزیره بود متعرض آن نشدند. پس از آن بجای اینکه بمقتضای مصلحت جنگی مستقیماً متوجه آتیك شوند بسواحل اوبیا[1] رفتند.

انهدام ارتریا

چون کشتی ها بنزدیك خشکی رسیدند در نهر بین اوبیا و اتیك داخل شدند و جمعی از سپاهیان را پیاده کرده ارتری رامحاصره نمودند و آن محل بواسطهٔ خیانت بتصرف ایرانیان در آمد و بسبب شرکتی که اهالی آنجا در طغیان یونانیهای آسیا و حملهٔ بسارد نموده بودند آنرا آتش زدند. بسیاری از سکنه بتلال فرار کردند وآنها که گرفتار گردیدند بولایت دور دست ایلام تبعید شدند. ظاهراً مردم آتن هم در این موقع اقدامی برای دستگیری از آن بلدهٔ بدبخت نکردند و اهالی آن شهر تمام زهر انتقام ایرانیان را نوشیدند.

---

۱ - Euboea.

جنگ ماراتن
۴۹۰ قبل از میلاد

قائدین سپاه ایران عوض اینکه آتن را منظور نظر اصلی قرار دهند اوقات عزیز و تمام قوهٔ خود را بمصرف امر جزئی رسانیدند ودشمن اصلی را غضبناك و متحد ساختند. دراین ضمن **هیپ پیاس** بایرانیها ملحق شده رأی داد که خوبست باطراف خلیج ماراتن روند و آن در اتیك و تقریباً در بیست میلی شمال شرقی آتن واقـع است، این رأی هم صائب بود زیرا که خلیج مزبور برای توقف سفاین (ناوها) بسیار مناسب و نزدیك اگر و پول یعنی ارگ آتن نیز بود و **هیپ پیاس** امید داشت که طرفدارانش بتوانند ارگ را متصرف شوند و محل نامبرده این مزیت را هم داشت که برای حرکات سواران بی مناسبت نبود. اما اتفاقاً در اینموقع هیچکس بطرفداری **هیپ پیاس** در آتن قیام نکرد و نه هـزار تن سپاهیان آتنی که قبل از جنگ یك‌هزار تن از مردم پلاته نیز بایشان ملحق شده بودند بدون مزاحم و معارض بحرکت آمدند و برای کارزار حاضر شده باستقبال مهاجمین رفته در محل مناسبی دراراضی ناهموار ازناحیه‌ای که راه بدرون خشکی داشت قرار گرفتند و منتظر رسیدن کمك ازاسپارت شدند، لیکن اسپارتیان بعذر غیرموجه که ما برای اقدام بجنگ باید منتظر نیمهٔ مـاه قمری شویم در آمدن تأخیر کردند. در حقیقت سفاهت اسپارتیان در این موقع باریك بی نظیر بود و محتمل است که تربیت ناقص آن جماعت ایشان را از حسن تناسب و درك مناسبات محروم نموده بوده است.

فریقین چندین روز روبروی یکدیگر قرار گرفتند و بنا بروایت **هرودوت** نظر بکثرت شمارهٔ پارسیان که ظاهراً بین چهل و پنجاه هزار تن بودند یونانیان بکنکاش درآمدند که آیا جایز است حال تعرض اختیار کنند یا باید منتظر حملهٔ دشمن شوند. رؤسای سپاه ده نفر بودند وبطور تساوی دو دسته شدند، یعنی پنج نفر موافق و پنج‌نفر مخالف گردیدند. اما **میلتیاد** که‌ایرانیها را خوب میشناخت رئیس کل و سایر همکاران را متقاعد کرد که اقدام بتعرض اهمیت تامه دارد وظاهر آنست که فرماندهی را هم باو واگذار کرده بودند تا نقشهٔ خود را بموقع اجرا بگذارد، طرح جنگی او این بود که

جناحین را قوت داده و برای اینکه کثرت عدد ایرانیها سبب احاطهٔ آنها نشود قلب را هم بسط زیاد بدهد.

حمله در زیر درهٔ ودانا با کمال سرعت وقوع یافت و فاصلهٔ بین دو اردو که درست یك میل بود در ظرف هشت یا نه دقیقه پیموده شد. ایرانیها از اینکه جماعتی از یونانیان بدون تقویت سواران بر صف لشکر ایران حمله میبرند هم تعجب کردند و هم واقعه را خفیف شمردند، لیکن قبل از آنکه آنها از تعجب بخود آیند یونانیان بایشان رسیده بودند و محاربه طولانی نشد. پارسیان و طوائف ساکا که در قلب بودند خوب مقاومت کردند و بلکه غلبه یافتند، لیکن آتنی ها در جناحین غالب شدند و بعد رو بقلب کردند و تلفات بسیار برلشکریان شاهنشاه وارد آوردند که شش هزار تن تخمین شده و از یونانیها بیش از دویست نفر کشته نشده بود. لشکریان پارس فراری گردیدند[1] و یونانیها آنها را تا کشتی‌های خودشان تعاقب نمودند و بقول **بایرون** شاعر انگلیسی کوه بالای سرو، دریا و دشت زیر پا و مرگ در پیش و ویرانی درپس آنها بود.

باری سواران و قسمتی از سایر سپاهیان قبلا بکشتی نشستند و از ناو های جنگی آنها فقط هفت فروند ازدست رفته بود. **داتیس**[2] که دروقت تهیهٔ حرکت بطرف فالرون ممکن بود گرفتار شود آن شب در مقابل ساحل لنگر انداخت و آتنی های هوشیار ومراقب ملتفت شدند که بالای کوه پنتیلیکوس سپری بطور علامت و نشانی برای دشمن نمودار شد. چون صبح در رسید کشتی ها بطرف جنوب رفته از دماغهٔ سونیون گذشتند و عازم فالرون شدند. اما همینکه آنجا رسیدند دیدند لشکر فاتح قبل از ایشان در آنجا صف کشیده و بنابراین جرأت نکردند با آنها مقابلی کنند. رویهمرفته تلفات

۱ ـ باید دانست که راجع بجنگ ماراتن روایاتیکه نقل شده از منابع یونانیهاست و شما میدانید وقتیکه واقعهٔ یك جنگ را دشمن بخواهد گزارش بدهد نوعاً تا بتواند مطالب را بنفع خود تمام کرده حتی اگر حریف مقابل پیشرفتی هم کرده باشد آنرا شکست جلوه خواهد داد و روی این اصل میگوئیم راجع بشکست و فرار ایرانان در این جنك تفصیلی که ذکرشده درآن (چنانکه خود مؤلف محترم هم درپائین اشاره میکند) گزافه گوئی شده و نمیتوان بآن اعتماد نمود «مترجم».

۲ - Datis.

پارسیها زیاده از عشرقشون ایشان نبوده واگر درماراتن هم لطمه خورده بودند نمیبایست دل شکسته و مأیوس شوند. لیکن سردار ایشان جبن بخرج داده عازم آسیای صغیرشد و بدنامی ابدی برای پارس فراهم کرد.

اگر چه ممکن است در تفصیل جنگ ماراتن بطوریکه بما رسیده است مبالغه و اغراق هم گفته باشند، لیکن در هر حال کمتر جنگی در دنیا چنین اثر معنوی داشته است، چه تا آن زمان قوهٔ پارسیان را قابل مقاومت نمیدانستند و یونانیها همواره در مقابل با آنها عاقبت مغلوب شده بودند. بنابر این آتنی ها در حالیکه مردم اسپارت ناجوانمردی کرده و از مساعدت بایشان مضایقه نموده بودند حق اینست که در مقابل قشونی که چهارپنج برابرعدد ایشان بود منتهای شجاعت و رشادت را ظاهر ساختند که عقب ننشستند و ایستادگی کردند و امروز هم بعداز دوهزار سال شخص چون درکتاب **هرودوت** کیفیت مهاجمهٔ یونانی هارا برلشکر نصرت اثر دشمن میخواند متأثر میشود. فی الواقع شور و شوق آنها در تاریخ جنگ بی‌نظیر بوده و باید گفت منتهای استیصال آنها را غالب ساخته و معلوم شدکه آتنی‌ها بتنهائی و بدون معاونت غیری جز مردم‌پلاته با جنگجویان شاهنشاه در میدان معرکه نبرد نموده و رعبی بدل ایشان انداخته‌اندکه باوجود کثرت عدد هم جرأت مقابلی با آنها را ننمایند. نتیجهٔ جنگ ماراتن چنانکه بعد از چندین قرن ملاحظه‌مینمائیم این بود، لیکن در نظر **داریوش** این واقعه خیلی مختصر و یك عدم پیشرفت ناقابلی مینمود که موجب تغییر خط مشی وسیاست او نمیبایست بشود.

شورش مصر سال ۴۸۶ پیش از میلاد

احتمال میرود که شورش مصر یکی از اولین نتایج جنگ ماراتن بوده باشد. در عهد **داریوش** آن کشورقدیم ترقی کرده‌وبواسطهٔ افتتاح راه آمدو شد با ایران بازرگانیش توسعهٔ بسیار یافته‌بود. علاوه براین **داریوش** نهر بین رودنیل و خلیج سوئز را تمام کرده یا دو باره افتتاح نموده بود و بازرگانی با داخلهٔ افریقا را تشویق میکرد. لیکن خراجهای جنگی گزاف تحمیل مینمود، در صورتیکه باعتبارات دولت ایران لطمهٔ سختی خورده و بنابر این در

سال ۴۸۶ قبل از میلاد شخصی موسوم به **خبیش**[1] برضد **داریوش** قیام کرد و مدعی شد که از خانوادهٔ **پسامتیکوس**[2] است و باین واسطه فتنهٔ مهمی برخاست و مدعی بسلطنت رسید.

وفات داریوش سال ۴۸۵ پیش از میلاد

داریوش که تا آخر عمر بیزرگ منشی و بلندهمتی باقی بود در صدد برآمد که در آن واحد بخواباندن فتنهٔ مصر و تهیهٔ مهاجمهٔ سنگین‌تری بیونان اقدام نماید و واقعاً اگر این شاهنشاه پنج‌سال دیگر عمر کرده بود کار یونان زار بود لیکن در سال ۴۸۵ قبل از میلاد در سال سی و ششم سلطنت خود درگذشت.

خصایل داریوش

حقیقت این است که کشور ایران سعادتمند بود که در یك عصر دو سلطان بزرگ داشته است. **کوروش** کبیر جهانگیر و مؤسس دولت ایران بود و **داریوش** که او نیز مستحق لقب کبیر است دائماً با دشمنان و حریف‌های مبرم در زدوخورد بوده و از این بالاتر آنکه کفایت و علم تنظیم و اداره داشته است. خصایل شخصی او بسیار عالی بود، فراست و هوش و مروت و انصافی بکمال داشته چنانکه اعدا عدواو یعنی یونانیان نام او را باحترام میبرده اند. بزرگان ایران که دست تعدی ایشان بواسطهٔ این پادشاه بسته شده بود اورا از روی تحقیر خرده فروش مینامیدند، لیکن این تحقیر در واقع تجلیل او محسوب میشود و یقین است که اگر قوهٔ اداره کردن و کفایت او درلشکر کشی نبود دولت عظیم پارس چندین قرن دوام نمیکرد و تا عهد **داریوش** سوم یعنی آن پادشاه جبانی که از **اسکندر** کبیر شکست خورد امتداد نمییافت. عدهٔ سلاطین بزرگی که درایران سلطنت کرده‌اند کم نیست، لیکن چون اوضاع و کیفیات زمان‌را در تحت‌نظر در آوریم تصدیق میکنیم که **داریوش** یکی از بزرگترین آن پادشاهان بوده‌و در میان بزرگان تاریخی قوم آریانی دراعلی مراتب واقع است.

---

۱ - Khabbisha. ۲ - Psammetichus.
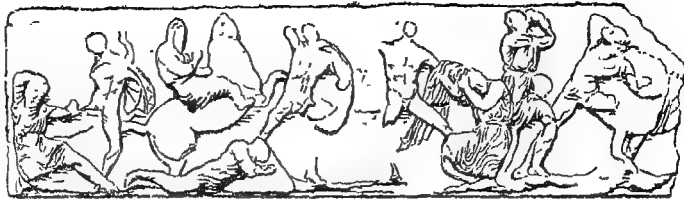
نبرد یونانیان با پارسیان
(فریز ، اقتباس ازمعبد آتنا نیک درآتن)

فصل هفدهم

دفع پارسیها از یونان

پادشاهی برفراز صخره‌ای که برسالامیس دریازاد مینگرد نشسته بود هزاران
ناو پائین آن صخره لنگر انداخته و انبوه مردمان در جنب و جوش بودند
واین همه ازآن او بود . وی سحرگاه ایشان را بشمرد ولی وقتی که
خورشید غروب کرد آنان کجا بودند ؟ «بایرن»

جلوس خشایارشا سال ۴۸۵ قبل ازمیلاد

داریوش برحسب عادت پارسیان زوجات متعدده داشت که از جملهٔ آنها دختر **گبریاس** بوده و **گبریاس** یکی از رفقای **داریوش** بود که درتوطئه وحملهٔ بر **گوماتای** غاصب با اوشرکت کرده بود . ازاین‌زن سه فرزند داشت که ارشدآنها مدتی وارث تخت وتاج محسوب میشد و **آرتابازان**[1] نام داشت ، لیکن زوجهٔ دیگر بنام **اتوسا**[2] که دختر **کوروش** بود سمت تقدم یافته در مزاج شاهنشاه پیر چنان نفوذ یافت که چون هنگام مرگ در رسید پسر آن زن را که **خشایارشا** نام‌داشت و یونانیها **کزرکسس** خوانده‌اند جانشین خود قرار داد و بلامنازع برتخت سلطنت جلوس کرد . این پادشاه جدید که در کتاب استرتورات بنام **اخشوروش** مذکور شده بحسن صورت و تناسب اندام معروف ، لیکن راحت‌طلب

۱ - Artabazanes . ۲ - Atossa.

و ضعیف‌النفس بود و بسهولت تابع رأی مستشاران میشد، شهوت پرست و طالب جاه و جلال ولی بی قید بنام بلند و افتخار بود و ظاهراً معایب نامبرده در وجود آن شاهنشاه باعث نجات یونان گردید. از ابتدا عدم پیشرفت پارسیها را در یونان امری غیر مهم میپنداشت، اما **مردونیه** اصرار کرد که تحمل این امر اسباب کسر اعتبارات دولت پارس خواهد بود و بقدری در این نظر پافشاری نمود که شاه هم با او موافق شد و لشکرکشی بزرگ مقرر گردید.

دفع شورش مصر در سال ۴۸۴ قبل از میلاد

بدواً **خشایارشا** متوجه مصر شد که فتنهٔ آن محل را بخواباند و با آنکه **خبیش** مدت دو سال کمال اهتمام را در تهیهٔ وسایل مقاومت نموده بود مصریان مقهور گردیده و مدعی ناپدید شد، اما طرفداران او سخت مجازات دیدند و دلتا بغارت رفت. برادر پادشاه که **هخامنش** نام داشت والی آنجا تعیین شد و کشور مصر مانند سابق استقرار یافت، امرای موروثی و کهنهٔ ولایت در اختیارات و تملك اموال خود باقی ماندند و از این جهت متعرض ایشان نشدند.

طغیان بابل در سال ۴۸۳ قبل از میلاد

مصر تنها برای **خشایارشا** اسباب زحمت نبود، بلکه در بابل هم فتنه‌ای برپا شده اگر چه آن دوام نکرد باین معنی که شخص مجهولی موسوم به **شماشریب**[1] مدعی سلطنت شد و علم طغیان برافراشت. لیکن ایرانیان چند ماه بابل را محاصره کرده بالاخره آنرا متصرف شدند، در اینموقع شهر و معابد همه را غارت کردند و اهل بلد را باسیری بردند. **خشایارشا** از رب‌النوع موسوم به **بل‌مردوك** نیز واهمه نکرد و خزائن آنرا هم بیغما داد. از آن ببعد بابل دیگر سربلند نکرد و تجارت و مذهب و نفوذ و اعتبارانش تدریجاً محو شد لیکن آن بلد معظم کار خود را کرده بود و حقیقتاً چون درست تأمل میکنیم که چه‌اندازه تمدن جدید ما مدیون بابل است از زیادی مرهونیت خود متعجب میشویم.

۱- Shamasherib.

تشکیل قشون بزرگ ایران و عدهٔ آن

درسال ۴۸۱ پیش از میلاد تدارکات بزرگترین لشکرکشی که در دنیا واقع شده باتمام‌رسید و درپائیز آن سال دستجات‌مختلفهٔ آن قشون در ولایـات کاپادوکیه جمع شده بطرف لیدیه رفتند.
خشایارشا زمستان را در آنجا بسر برده قوائی که در تحت فرمان داشت و آن از اطراف و اکناف کشورهای وسیعهٔ پارس فراهم شده بودند چنان رعب در دلها انداخته بودندکه هرچند البته بیشمار بوده لیکن درباره آن اغراق ومبالغه‌را بحدافسانه رسانیده‌اند، بهترین تشریحی که ازعناصر مختلفهٔ این قشون شده آنست که **هرودوت** نقل کرده واو نه‌تنها حسن بیان بخرج داده بلکه برای مورخین و همچنین اشخاصیکه دراستقصای شمارهٔ نژادها و قبایل انسانی میکوشند میزان خوبی فراهم کرده است. باری مقدم بر همهٔ طوایف پارسیان ومادیها بودندکه نیزه وکمان وشمشیر داشتند، بعد ازآن کیس‌سی‌ها و هیرکانیان (گرگانی ها) را ذکر میکند که حربهٔ آنها نیز مانند پارسیان بوده است‌پس از آن آسوریان که مغفر های مفرغی داشتند، باختریها، آریانیها، پارتیهـا و طوایف مجاورهٔ آنان که نیزه وزوبین داشتند، سپس طایفهٔ ساکا که جنگجویان معتبر بودند وکلاه دراز عجیب و تبرهای جنگی داشتند، بعد از آن هندیها با قباهای پنبه، حبشیان افریقا با ابدان منقش مسلح بکمانهای دراز و تیرهائیکه‌نوك آنها منتهی بسنگ میشد،حبشی‌های آسیا که احتمال میرود بومیان‌جنوب ایران و مکران بوده‌اند و مغفرهای عجیبی‌داشتند که آنرا از کاسهٔ اسب میساختند و همچنین طوایف دیگر حتی مردمان جزائردور دست خلیج فارس. بر هر جماعتی یکنفر پارسی گماشته بودند، کلیهٔ سپاه را اجمالا منقسم به گروهان وافواج ورسدها ودسته ها نموده بودند. فرمانروائی کل پیادگان‌را به**مردونیه (ماردونیوس)** واگزار کرده بودند، لیکن سپاه جاوید فرمانده مخصوصی داشت. اما سواران بیشتر پارسیها و مادیها بودند و تقریباً هشت هزار تن ساگارتیان که مردم‌شمال ایران و کمنداندار بودند ضمیمهٔ ایشان شده، طوائفی که سوار عراده شده وبا این‌حال محاربه مینمودند نیز جزء سواران محسوب میشدند. از طایفهٔ کیس‌سی ها نیز جزء آنها بودند، هندیان سوار عراده شده گورخر بعرادهٔ خود می‌بستند و وجود ایشان‌درجنگ

نباید چندان مفید فایده بوده باشد . از باختریان و کاسپیان و لیبیان که برعراده سوار میشدند نیز داخل سواران بوده بعلاوه جماعتی از عرب داشتند که سوار برشتران جمازه بودند.

نیروی دریائی عبارت بود ازهزار و دویست ناو که فینیقیان ومصریان ویونانیان رعیت ایران آنهارا فراهم ساخته بودند . درهرناوی چند نفر پارسی یامردم طایفهٔ ساکا بودند که بطور ملوان (ملاح) سپاهی بفرماندهان ایرانی معاونت مینمودند . ناوهای حمل و نقل عبارت از سه هزار فروند بودند .

بنابر روایت **هرودوت** ترکیب این لشکرکشی که در تاریخ معروف بقشون کبیر شده از اینقرار است :

نخست پیادگان	۱٬۷۰۰٬۰۰۰ تن
دوم سواران	۱۰۰٬۰۰۰ «
سوم ملوانان و سپاهیان دریائی	۵۱۰٬۰۰۰ «
مجموع	۲٬۳۱۰٬۰۰۰ تن

قوای امدادی و ملازمان وخدمتگزاران این‌عده‌را ازپنج میلیون تجاوز میدهد و البته این مقدار را نمیتوان باور نمود، اما چون ایرانیها ظاهراً بکثرت عدد و عظمت کشور اهمیت میدادند شاید بتوانیم قبول کنیم که نیروی خشکی و دریائی باضمام تبعه و خدمتگذاران بیك میلیون رسیده باشد . از این یك میلیون پس ازموضوع کردن عمله‌جات کشتی‌هادویست هزار مردان جنگی‌بیرون خواهدآمد . همچنین اتباع وپیروان در یك قشون شرقی زیاد میباشد، چنانچه از دستجاتی که در خطوط ارتباطی‌جا گرفته ونیز بیماران ومعلولین وغیره را بخواهیم ازعدهٔ فوق‌خارج کنیم آنوقت شمارهٔ قشون پارسی که دردریا وبالاخره درخشکی‌بایونانیان روبروشده‌اند زیادنخواهدبود، لیکن اینقدر مسلم است که تا آن زمان لشکرکشی بااین عظمت واقع نشده بود و این مسئله بهترین تصدیقی‌است که ازشجاعت ولیاقت یونانیها میشود، اما باید دانست که ضعف لشکرایران بواسطهٔ همین کثرت عدد بود زیرا که چنین سپاه عظیم‌را نمیتوان برای عملیات وحرکات

طولانی بکار برد، چون خواربار رسانیدن بآنها بسی صعب است و همچنین دور کردن آنها از دریا وناوها جز در ظرف چند روز در یك وقت ممکن نمیشد.

اوضاع جنگی یونان

در این حمله نیز مانند حملهٔ سابق آتن منظور عمده بود ومقرر شد ضربت شدید و حملهٔ اصلی بر شهر نامبرده وارد شود. از طرف دیگر پارسیها درکمال سهولت میتوانستند قوای دفاعیهٔ تنگهٔ کرنت یاخطوط دیگر را محصور کنند، مگر اینکه از طرف دریا مقاومت ببینند. بنابراین سرنوشت اسپارت هم بالاخره معلق بامر آتن میشد، اگر چه اسپارتی های نادان و متحدین ایشان که مأمور دفاع تنگه بودند این مسئله را بخوبی درك نمیکردند. خلاصه بواسطهٔ مساعی **تمیستوکل**[1] آتنی ها درظرف ده سال اخیر نیروی دریائی خود را فوق‌العاده ترقی و توسعه داده هم سفائن وناوهای تازه ساخته وهم تکیه گاه محکم پیرئوس را ایجاد نموده بودند، بنابراین میتوانستند دروقت ورود و مهاجمهٔ دشمن سکنهٔ ولایات را بجزائر مجاور انتقال دهند و بالاخره راه دریا را در پیش گرفته مهاجرت نمایند و در ایتالیا میهن جدیدی برای خود تهیه کنند. واقعاً **تمیستوکل** بهمین خیال هم افتاده بود.

دیگر ازاقداماتیکه کردند این بودکه سعی نمودند دراینکه تمام مناقشات داخلی را مرتفع ساخته هیئت اتحادیهٔ عظیمی درمقابل مهاجمین تشکیل دهند. ابتدا با **ارگوس**[2] داخل مذاکره شدند. لیکن چون مردم آن محل تقاضا داشتند که دولت ایشان ازحیث حقوق فرماندهی با اسپارت در یکمرتبه قرار داده شود این مذاکرات بینتیجه ماند. **ارگوس** باآنکه رفتارش موجب نگرانی زیاد بود علناً باپارسیها موافقت نکرد. با **گلن**[3] جبار سیراکوزنیز مذاکرات بعمل آوردند و بنا برگفتهٔ **هرودوت** او اصرار داشت که درمقابل کمکی که میکند سپهسالار ویاامیر قوای خشکی ویادریائی یونان بشود، لیکن باوجود کثرت عدهٔ سربازان و ناوهائی که در اختیار خود داشت معذلك سفرای یونان از قبول این پیشنهاد اوامتناع ورزیده حتی آنرا قابل توجه ندانستند. اما احتمال دارد که اوبواسطهٔ اینکه جزیرهٔ سیسیل درتحت تهدید حملات کارتاژیها بود نمیتوانست

---

۱ - Themistocles. ۲ - Argos. ۳ - Gelon.

بیونانیها معاونتی نماید. بالجمله مردم کریت و جزیرهٔ کورسیرا (کرفو[1]) هم در دفاع از این خطر مشترك مساعدتی ننمودند.

حرکت قشون عظیم

حرکت قشون عظیم از سارد چنانکه **هرودوت** حکایت کرده است منظرهٔ آن باید شگفت آمیز بوده باشد. درفواصل دستجات فقط سپاهیان زبده جا گرفته و مابقی اجتماعات بی‌ترتیب مردمان مسلح بودند و بدون نظم پیش میرفتند. لیکن همینقدر که چنین جمعیتی را بخوبی راه برده و خوراك بآنها میرساندند معلوم میدارد که دولت ایران تنظیمات عالیه داشته است. قوهٔ آن دولت از حیثیات دیگر نیز کم نبود چه علاوه براینکه دوپل محکم از قایق بر تنگهٔ داردانل بستند بررود استریمن[2] نیز پل زده و از میان دماغهٔ آتس نهری بریده بودند و این در آن فاصلهٔ بعیدهٔ ازمرکزدولت کار کوچکی نبود. از این گذشته در منازل مختلفه مخزنهای مهمهٔ خواربار فراهم کرده فقط مسئله‌ای که ممکن بود اسباب اشکال وزحمت شود تهیهٔ آب برای چنین لشکر عظیمی بود.

عبور از تنگهٔ داردانل خود کار بزرگی بود. دو پلی که در آنجا از قایق بسته و باین واسطه آنجا را معبر قرار داده بودند از طنابهای خیلی محکم ساخته شده بودند. عبور لشکریان در تحت نظر شاهنشاه واقع شد و او بر روی تختی از مرمر که بالای تلی نزدیك ابیدوس[3] زده بودند جلوس نموده درطلوع آفتاب از جام زرین شراب نثار دریا کرد و برای فیروزی و تسخیر اروپا دعا خواند. آنگاه جام طلاو قدحی از طلاو یك شمشیر پارسی بطور هدیه بدریا انداخت و سپاه جاوید با تاجهای گلی برسر مقدم صفوف واقع شده پا برروی پل گذاشتند و زیر پای آنها شاخه های مورد افشانده‌بودند. خلاصه لشکر عظیم (بیشتر) در زیر تهدید شلاق دسته دسته بخاك اروپا قدم گذاشتند و در دشت دوریسکوس[4] سپاهیان‌را شماره نمودند. ازآنجا به اکانتوس رفتند وآنجا موقتاً منقسم بسه دسته شدند تامجدداً در ترم[5] بهم متصل شوند.

چون مردم تسالی از یونانیها برای محافظت معبر کوه الیمپوس[6] استمداد نموده

۱ - Corfu. ۲ _ Strymon. ۳ -Abidos. ٤ _ Doriscus. ٥_Therma. ٦- Olympus.

بودند آنها بدواً ده‌هزار تن به تمپه فرستادند لیکن بگفتهٔ **هرودوت** آنان ملاحظه کردند که دشمن آنها رامیتواند در آنجا محصور نماید بنابراین عقب نشستند وچون اهل تِسالی درمقابل **خشایارشا** خودرا تنها دیدند مجبور بمسالمت و موافقت گردیدند. پس قشون پارس بلامانع از مقدونیه و تِسالی عبور کرده و بدون اینکه زد و خوردی بشود اکثر ولایات شمالی و مرکزی یونان منقاد ایران شدند و فقط تسپیا[1] و پلاته[2] شرافتمندانه مستثنی ماندند.

مدافعه در ترموپیل سال ۴۸۰ قبل از میلاد

چنانکه مذکور داشتیم اسپارتیها مأمور محافظت تنگهٔ کرِنت بودند و میل داشتند آتنیان ولایت آتیک[3] را درمقابل دشمن رها نموده بجنوب روند. آتنی‌ها این عقیده را ردکردند و حق هم داشتند وبالاخره پس‌ازعقب نشینی تمپه قرارداد ابلهانه‌ای که اساساً ناشی از اسپارتیها بود منتهی شد باینکه یك قوهٔ هفت هزار نفری در تحت ریاست **لئونیداس**[4] بفرستند تا معبر تنگ ترموپیل را حفظ نماید. این معبر موقع مستحکمی از یونان و واقع ما بین کوه و دریا بود. در ساحل یمین قریب سیصد فروند کشتی یونانی که درمقابل دماغهٔ آرتی میزیوم دراوبیه[5] موضع گرفته بودند آنرا محافظت مینمودند. هرگاه یونانیها باین نقطه مدد میفرستادند و باتمام قوای یونان آن موضع را حفظ میکردند محتمل است که قدرت **خشایارشا** بقوهٔ حربی‌درهم شکسته میشد، چنانکه برای **برن‌نوس**[6] ولشگرگول درسال ۲۷۹ قبل از میلاد اتفاق افتاد. باری دراینموقع شیوهٔ عملیات تدریجی بکار بردند وضرر دیدند. دستهٔ معتبری از قشون بهلاکت رسیده و پیشرفت دشمن راهم چندان تأخیر نینداخت. لیکن تأثیر اخلاقی که از ابراز شجاعت یونانیها در آن هنگام در سپاهیان ایرانی میبایست حاصل شده باشدمهم بوده سوءِ تدبیر یونانیها بهیچوجه از نام نیك ابدی **لئونیداس** و دلاوران همراه او نمیکاهد بلکه بر آن میافزاید.

۱- Thespia ۲- Plataea ۳- attica ٤- Leonidas ٥- Euboea
٦- Brennus

خشایارشا از تِرمْ با قشون بیشمار خود پیش رفت، لیکن چون خبر رسید که دشمن معبر را گرفته است متوقف شده دسته ای برای تحقیق امر فرستاد. خط ساحلی امروز خیلی پیش رفته اما در سال ۴۸۰ قبل ازمیلاد زبانهٔ باریکی از خاك فقط به پهنای صد پا دربای کوه بود، قوای یونانی بین دو نقطه اردو زده که از همهٔ نقاط تنگتر بود. جماعتی که برای تحصیل اطلاع رفته بودند خبر آوردند که یونانیان مشغول ورزش وشانه کردن گیسوان دراز خود میباشند مثل اینکه میخواهند بجشن و مهمانی بروند. **خشایارشا** چهار روز توقف کرد، ظاهراً بانتظار اینکه کشتیهای پارسی از معبر اریپوس[1] عبور کنند وبالاخره به مادیها و کیس‌سی‌ها و پس‌از آن بسپاه جاوید امرداد حمله برند. لیکن نیزه های کوتاه واسلحهٔ ناقص آنها باوجود جرئت وجلادتی که بخرج دادند بر یونانیها که اسلحهٔ کامل تری داشتند اثری نبخشید و صد ها از ایشان بهلاکت رسیدند. روز بعد محاربه تجدید شد و نتیجه مثل روز قبل بود. **خشایارشا** دلتنك شد تا اینکه بخت با پارسیها یاری کرد و یکنفر از یونانیهای خائن راهی از میان کوه بایشان نشان داد. پس سپاه جاوید را از آن راه روانه کردند و دسته قشون فوسیان که برای محافظت آن راه گماشته شده بودند نیز در ادای وظیفه کوتاهی نموده مقاومتی ظاهر نکردند و راه را رها کرده عقب رفتند. خبر این واقعهٔ هایله بسایر دستجات قشون رسید وهمه جا خالی کردند مگر اسپارتیها که سیصد تن بودند وتسپیان و مردم تِب که این‌دستهٔ اخیر (بنا بقول **هرودوت**) بزورسرنیزه نگاهداشته شدند. خلاصه این‌جماعت دلیرمنتظر محصور شدن ننشستند وبطرف پارسیان پیش رفتند وبدون ملاحظهٔ کثرت عدهٔ دشمن بمحاربه پرداختند تا تماماً جان خودرا باختند و نام ابدی حاصل نمودند،

زد وخورد های دریائی در آرتی میزیوم

دراین ضمن دردریا خیلی وقایع اتفاق افتاد. ناو های پارسی بعد ازحرکت لشکریان دوازده روز در تِرمْ توقف کردند، بواسطهٔ اینکه بین بندر و خلیج پاکازیان لنگرگاهی نبود، پس از آن ده فروند کشتی تندروپیش انداخته راه افتادند. ناو های مقدم به سه فروند

[1] - Euripus

ناو یونانی برخوردند که در مقابل مصب رود پنیوس[1] مشغول تفحص و پاسداری بودند. دو فروند از آن ناوها منهدم شده و ناو های مهاجمین بسلامت بساحل مگنزی رسیدند، لیکن چون عدهٔ آنها زیاد بود ناچار در هشت صف بخطوط موازیهٔ با ساحل قرار گرفتند و در حالیکه باین ترتیب لنگر انداخته بودند طوفان ناگهانی برخاسته ۴۰۰ فروند از این ناو ها را در هم شکست و بعد از آنکه طوفان تخفیف یافت ناو های باقیماندهٔ ایران بطرف افتا[2] که در مقابل آرتی میزیوم و در اصل خاك یونان واقع بود متوجه شدند.

پارسی‌ها بی‌تدبیر نبودند وتصورمغلوبیت هم برای خودنمیکردند، بنابراین ۲۰۰ فروند ازناوهای جنگی خودرا جدا کرده فرستادند که جزیرهٔ اِوبه را دور زده ازبغازی که آن جزیره را از اصل خشکی جدا میکند بالا روند.

یونانیها ازاین فقره مطلع شده درتحت فرماندهی‌دریاسالاراسپارتی بنام**اوری بیاد**[3] به اصل سفاین جنگی و ناو های ایران حمله بردند، و سی فروند از آنها را دستگیر نمودند، لیکن نتیجهٔ مبارزه قطعی نبود. شب روز بعدهم بازهوا بحال یونانیها مساعدت کرده‌طوفان‌کلیهٔ کشتی‌ها وناوهائی را که باطراف اِوْبه فرستاده شده بود درهم‌شکست یکدسته از ناوهای آتن که پنجاه وسه فروندبود ظاهرامستحفظ بغازکالسیس[4] بودنداین خبر خوش را برای یونانیها بردند، ضمناً ازطرف **خشایارشا** همواره بکشتیهای جنگی پارسیان امر میرسید که ناوهای یونان را شکافته بقشون متصل شوند. بنا براین در تمام خطوط زدوخورد شدیدی در گرفت، یونانیها درشرف مغلوبیت بودند و نصف ناو های آنها خراب شد. در این اثنا خبر رسید که لشکر ایران از ترموپیل عبور کرد، یونانیها برسیدن این خبر ایستادگی را مصلحت ندیده شبانه فرار کردند. اگر پارسیها آنها را تعاقب نموده بودند بسیاری از کشتیهای صدمه خوردهٔ آنان را دستگیر می‌نمودند، لیکن پارسیها با آنکه بابدبفراست دریافته باشند از فرار شبانهٔ یونانیها بی‌خبر ماندند. آنها با فرصت‌تمام از کنار ساحل اِوبه رفتند درحالیکه آتنی‌ها مؤخرهٔ آنها راتشکیل میدادند.

۱- Peneius ۲- Aphetae ۳- Eurybiades ٤- Chalcis

پیشرفت قشون پارس و تسخیر آتن

تا اینجا برای پارسیها بد پیش نیامده بود. ازسخت ترین‌معابر گذشته، ناو های یونانی هم بعد از دو محاربه عقب نشستند و راه یونان مرکزی بی مانع و منازع برای مهاجمین باز شد.

پس **خشایارشا** به فوسیس[1] رفته و آنرا بغارت داد، آنگاه قشون عظیم متوجه آتیك گردید. آتنیان چون درترموپیل امید موفقیت داشتند آتن را تخلیه نکرده بودند، ولی این کار را دراینموقع بعجله صورت دادند، زنها وکودکانرا به ترزن[2] واژین[3] وسالامیس[4] فرستادند، بعضی اشخاص هم بقول هاتف دلف که حرف مجمل ومبهمی زده وگفته‌بود آتن باید بحصار های چوبی خود اطمینان کند اعتماد کرده در آکروپل مانده بعد از مدافعهٔ شدید مغلوب ومقتول گردیدند وعاقبت آتن بدست مهاجمین افتاد و آنها بتلافی حریق سارد آنرا آتش‌زدند. شاهنشاه بعداز آنکه آتیك را بدلخواه خراب وآتن رامسخر نمود البته مطمئن بود که موقع نصرت وظفر آخری بزودی خواهد رسید لیکن مقدمات قیاس غلط بود ونتیجهٔ صحیح نداد.

جنگ سالامیس سال ۴۸۰ قبل ازمیلاد

تمیستوکل که دراقناع اسپارتیان وتصرف درمزاج ایشان‌کمال لیاقت وهنرمندی را ظاهر ساخت ناو های یونان را وادار کرد که پس از رها کردن آرتی میزیوم به سالامیس بروند تا اینکه ایشان بتوانند خانواده‌های خودرا نجات بدهند. درجزیرهٔ نامبرده آخرین امدادبایشان رسیده شمارهٔ آنها به قریب چهارصد فروند بالغ گردید که در واقع نجات یونان موکول بکثرت عدهٔ ناوها بود لکن باز عدهٔ ناوهای دشمن بر آنها فزونی داشت.

مسخر شدن آتن و پیشرفت ناوهای ایران بطرف فالرون[5] خیلی اسباب تشویش شده دستجات پلوپونسی اصرار کردند که باید کشتی ها بطرف کرنت بروند و در این باب ملاحظهٔ حال آتنیان را نکردند که خانوادههای ایشان درنتیجهٔ آن بمعرض‌دستگیری خواهند افتاد. عذر ایشان هم این بودکه میگفتند اگر در سالامیس مغلوب شدیم‌دیگر امید نجات از دست پارسیان باقی نمی‌ماند، لیکن در تنگهٔ کرنت قوای یونانیان اسباب

۱- Phocis ۲ - Troizen ۳ - Aegina ٤ - Salamis ٥ - Phaleron

قدرت و محافظت خواهد بود. این دلیل طوری در اذهان محکم مینمود که **تمیستو کل** بعجز افتاده بود لیکن در شورای جنگی که در تحت ریاست **اوری بیاد** منعقد شد شخصیت او بازظفر یافته نظریات خودرا پیش برد و ثابت نمود که فقط احتمال نجات یونانیان این است که در آبهای تنك محاربه کنند و در کرنت یقیناً کثرت عدد ناو های جنگی ایرانیها اسباب غلبهٔ ایشان خواهدگردید. دریاسالار کرنتی خواست با **تمیستو کل** معارضه کند باین بهانه که چون آتنیان وطن خودرا از دست داده اند حق اظهارعقیده ندارند. در پاسخ این دلیل **تمیستو کل** گفت در این صورت آتنیها به ایتالیا رفته وطن جدیدی برای خود تهیه خواهند کرد و دیگر داعی نخواهند داشت که در جنك باسایر یونانیها شرکت کنند. در این حیص و بیص که ممکن بود بعضی دستجات از جنك رو گردان شوند **تمیستو کل** نسبت برفقای خود حیله و دسیسه بکار برده تدبیری کرد و یونان را نجات داد باین معنی که قاصدی نزد **خشایارشا** فرستاد وپیغام داد که یونانیها درشرف عقب نشینی هستند وموقع آن رسیده که بکلی آنها رامضمحل نماید، **خشایارشا** چون از یونانیها خیانت کاری مکرر دیده بود این حرف را باور کرد و دستهٔ کشتی مصری خودرا که دویست فروند بود فرستاد تامعبرغربی بین سالامیس ومگار[1] رامسدود نمایند. پس از آن اصل ناو های خویش را از فالرون حرکت داد و آنها در اطراف جزیرهٔ پسیتالیا درسه صف قرارگرفتند و آن جزیره را هم قشون پارسی متصرف شدند. **خشایارشا** گمان میکرد نصرت و ظفر مسلم شده و عمدهٔ منظور او ممانعت از فرار یونانیان بود.

اریستید که اخیراً از تبعید مراجعت کرده بود خبر حرکات ناو های پارسیان را برای یونانیان آورد و برایشان ظاهر شدکه یا باید جنك کرده غالب شوند ویا مضمحل گردند و بخوبی دانستند که جان خود وخانوادهشان درگرو است. مزیتی که بر پارسیان داشتند اتحاد قومیت بود و اینکه محاربه باید در مجاری تنك واقع شود نیز برای آنها اسباب مساعدی محسوب میشد. ازآن طرف کشتی‌های پارسی دستجات مختلف بودند و

---

۱ - Megara

اگرچه ابتدا درلجهٔ دریا موضع داشتند لیکن تلاقی ایشان با دشمن در محلی واقع میشد که بتناسب عدهٔ کثیر آنها وسعت نداشت ومجبور بودند بطور ستون مقابل دشمن بروند درصورتیکه یونانیان بطورصف ایستاده بودند. اما رعایای شاهنشاه هم جبن وضعف قلب ظاهر ننمودند ودر پیش نظر ولینعمت پرسطوت خود کمال رشادت را ظاهر ساختند.

ابتدای این جنگ دریائی معروف برای پارسیها مساعد بود. همینکه طلیعهٔ صبح ظاهر شد یونانیها ازکثرت عدهٔ دشمن واهمه کرده ناوهای خودرا تقریباً بساحل بردند اما غفلتاً جرئت وجسارتی که ازیأس واستیصال دست میدهد ایشان را بدلاوری واداشت وبطرف دشمن حمله ور شدند. ناوهای فینیقی شاهنشاه که بین پسیتالیا و خاك یونان حرکت میکردند با آتنیان و اژینی ها روبرو شدند و یونانیهای یونی[1] که بین پسیتالیا و سالامیس درحرکت بودند با کشتیهای پلوپونسی مقابل گردیدند. جنگ در کمال سختی درگرفت، دراین تنگنا کثرت عدهٔ ناوهای پارسی برای ایشان بیشتر ضرر بخشید، اگر چه درمیسره غالب بودند ولی درمیمنه بالاخره مغلوب گردیدند وباتفاق آرا افتخار فتح و ظفر راجع بشجاعت و زرنگی آتنیها و اژینیها بود. بالاخره پارسیان درتمام صفوف عاجز شده به فالرُن عقب نشینی نمودند و دویست فروند ناو ایشان خراب شده یکعده هم با عمله جات دستگیر گردیدند. از یونانیها چهل ناو خراب شد، لیکن دشمن را تعاقب ننمودند.

این جنگ دریائی بزرگ که یکی از محاربات قطعی دنیا است بدین طریق خاتمه یافت ومن دراین باب با **گرانت** هم عقیده ام که نتیجهٔ این واقعه قطعی تر از اثرجنگ ماراتن بود درصورتیکه آنراهم **کریزی**[2] مورخ ازمحاربات قطعیه میشمارد. دراین جنگ **اشیل** شاعر دریکی ازسفاین جنگی بوده و درمحاربه شرکت داشته است درمنظومهٔ معروف خود که بعنوان پارسیان است شرح آن را بنظم آورده و آن (چنانکه در زیر از نظر خوانندگان میگذرد) قابل مطالعه است.

« در ابتدا نیروی دریائی پارس در برابر ایشان ایستادگی کرد وهنگامیکه جابر

۱- مراد یونانیان آسیای صغیر است (مترجم)

۲- Creasy

ناوگان عظیم ما تنگ شد دوست از کمك رساندن بدوست عاجز ماند . منقار های مفرغی متحدین برناوهای ما لطمه ها زد و آرایش پاروهای آنها را سخت آشفته کرد . ناو های هلنی (یونانی) با زبردستی برگشتند و با اهرمها برما ضربه‌ها زدند . بسیاری از کشتی‌ها واژگون شدند . دیگر کسی نمیتوانست دریا را تشخیص بدهد . زیرا در سرتاسر سطح آب بواسطهٔ پاره‌های ناوها واعضای بدن کشتگان راه بند آمده وسواحل وصخره ها از لاشه‌ها پوشیده شده بود ، هر زورقی بی‌انتظام میگریخت و هیچیك از زورقها یا واحد های ناوگان سپاه بربر[1] ما از این قاعده مستثنی نبود . ایشان با پاره های پاروها وتخته شکسته های تیز مانند مردان برماهیهای (تونی) یا گروه ماهیهای صید شده ، ضر به میزدند . ناله ها و شیون های در هم و برهم شورابه های آن دریا را تا مسافت زیادی پوشیده بود تا آنکه بالاخره حضور شب آن وحشت را ازنظر ها مستور کرد .»

یونانیان ملتفت اهمیت پیشرفت وغلبهٔ خود نبودند وشب را درسالامیس به تهیهٔ اسباب جنگ روز بعد گذرانیدند ، لیکن چون آفتاب برآمد دیدند از سفاین پارسی اثری نیست ویونان از هلاکت نجات یافته است .

مراجعت خشایارشا

درآخر محاربه **خشایارشا** بعجله شورای جنگ را تشکیل نمود و درآنجا **مردونیه** رأی داد که پادشاه بسارد مراجعت کند و تکمیل‌تسخیر یونان را باوواگذارنموده ۳۰۰ هزارتن‌لشکر برای اجرای این مقصود باو بدهد . شاهنشاه بی‌لیاقت هم شرافت وحیثیت ایران راملحوظ نداشته این رأی را قبول نمودوبه فراغت خاطر از آتیك حرکت کرد ، ضمناً چون دردوم ماه اکتبر سال ۴۸۰ قبل ازمیلاد کسوفی واقع شد اسپارتیها هم این واقعه را بهانهٔ قراردادند که ازجای‌خود درتنگهٔ کرنت حرکت نکنند .

خشایارشا بعد از آنکه توقفی در تسالی نمود عقب نشینی خود را امتداد داده وچندین هزار ازلشکریانش درعرض راه از گرسنگی وامراض تلف شدند . چون بتنگهٔ داردانل رسید پل راطوفان خراب کرده بود ، لهذا سفینه‌ای‌پیدا کرده‌خودبسلامت‌بساحل

۱ـ و آن بمعنی خارجی وبیگانه است (مترجم) .

آسیا رفت واز قراری‌که نقل کرده اند چندین هزار نفر دیگر از سپاهیان گرسنهٔ او نیز در آنجا ازگرسنگی بهلاکت رسیدند. یونانیها کشتی های ایران را دنبال کردند، لیکن نتیجه نگرفتند. چون به اندروس رسیدند شورای‌جنگی تشکیل داده بمشاوره پرداختند، **تمیستوکل** اصرار داشت که باید بطرف شمال رفت وپل تنگهٔ داردانل را خراب کرد. **اوری بیاد** چنانکه مترقب بود سخت مخالفت نمود، آن آتنی مزور چون دید حرف او پیش نمیرود از آن استفاده کرده آدمش را نزد **خشایارشا** فرستاد و اورا از قضیه مطلع ساخت. بواسطهٔ این قبیل اعمال افتخار بزرگ خودرا لکه‌دار نمود.

وقعهٔ دیگر از وقایع این دورهٔ مهمه در سیسیل واقع شد.

مهاجمهٔ کارتاژیان بر سیسیل سال ۴۸۰ قبل از میلاد

اهالی کارتاژ قوای مهمی برای حملهٔ به سیسیل و ضربت وارد آوردن بر یونان تهیه دیدند و شاید دیپلوماسی پارس هم دراین کار عامل بوده باطناً ایشان را باین عمل ترغیب کرده باشد.

خلاصه بعد از اینکه سواران وعراده های‌آنها بواسطهٔ طوفان تلف شده و از دست رفت به پانورمو[۱] رسیدند. سردار ایشان که **هامیلکار**[۲] نام داشت ازآن بندر کنار ساحل را گرفته به هیمرا[۳] که منظور نظر او بود رفت و آنجا را محاصره نمود. **ژلون** جبار سیراکوس بعجله بمدد **ترون**[۴] پادشاه هیمرا آمد و پنجاه هزار پیاده و پنجهزار سوار همراه آورد. کارتاژیان سواران سیراکوس را با خود بغلط متحد فرض کردند و در مقابل ایشان بدفاع نپرداختند، باین واسطه اردوی بحری آنها تخریب و **هامیلکار** مقتول شد. پس از آن **ژلون** برکارتاژیهای دل شکسته حمله برد وآنها مقاومتی ننموده تماماً کشته یا دستگیر شدند و جنگ هیمرا هم یکی از جنگ های قطعیهٔ یونانیها محسوب گردید.

جنگهای مردونیه

برده سوم یعنی‌بردهٔ آخر کشمکش طولانی‌دلیرانه‌بین لشکر‌بیشمار آسیا و یونانیهای شجاع‌وطن پرست‌بلند شد. **خشایارشا**هنگامیکه درتسالی توقف داشت زبدهٔ قشون خودرا که بواسطهٔ آن ایرانیان بلند همت میخواستند

۱- Panormus ۲- Hamilcar ۳- Himera ٤- Theron

یونان را برمستملکات شاهنشاه اضافه کنند به **مردونیه** سپرد. بنابراین سردار نامبرده از مزاحمت دستجات بی لجام ویژه از زحمت شخص شاه و درباریان او مستخلص شد، چه اینها قوه وقدرت حربی را اضافه نمیکردند ولی نگاهداری وخواربار رسانیدن بایشان بر اشکال کارمیافزود، گذشته از اینکه تقریباً مسلم شده است که هروقت دربار دراعمال نظامی مداخله نماید البته مصیبت و بدبختی نتیجهٔ آن میشود.

مردونیه در امر یونانیها مجرب شده بود و قبل از اینکه حرکتی بکند بدواً از هاتف های مختلف استشاره نمود، بعلاوه بتوسط **اسکندر** پادشاه مقدونیه با آتنیان بنای مذاکرات را گذاشت وتکلیف شرافتمندانهٔ اتحاد با شاهنشاه را بایشان نمود، اسپارتیان چون این امر را دانستند سفرا بنزد آتنیان فرستادند وعهد و پیمان کردند و با اینکه دولت اسپارت تا آنوقت شرکت مهمی در کار نکرده بود و آتنیان صدمات کلی خورده بودند معهذا تعهد سفرا را قبول کردند و درجواب شاهنشاه گفتند تا خورشید در مدار آسمانی خود باقی است ما با **خشایارشا** متحد نخواهیم شد. **مردونیه** چون دید آتنیان ازسایر یونانیها جدا نمیشوند از تسالی متوجه جنوب شد و مجدداً ده ماه بعد از نوبت اول آتن را اشغال نمود و آتنیان دست تنها مانده و متحدین مددی بایشان نرسانیدند، خانواده های خودرا به سلامیس فرستادند و در آنجا محفوظ ماندند، در این موقع باز **مردونیه** با آتنیان وهمچنین مردم ارگیوس[1] داخل مذاکره شد اما ثمری نبخشید، از آنطرف اسپارتیان باستحکام تنگهٔ کرنت میپرداختند و عقل علیل ایشان وافی نبود باینکه لزوم شرکت درعمل را احساس نمایند ودرحقیقت درتقاعد خود بقدری مداومت نمودند که نزدیك بود پیمان حوصله و طاقت آتنیان لبریز شود، بالاخره بعد از وفات **کلئومبروتوس**[2] وجلوس **پوزانیاس**[3] بنای فعالیت را گذاشتند ولشکر پلوپونسی مأمور بحرکت شد ومعجلاً بطرف شمال بملاقات دشمن شتافت. **مردونیه** آنچه از آتن باقی مانده بود خراب کرده به بئوتیه[4] رفت که در آنجا از متحدینی که داشت باو کمك شده بعلاوه برای حرکات و گردش سواران نیز مناسب تر از دشت پرتلال آتیك بود. لشکر یونان

۱- Argives ۲- Cleombrotus ۳- Pousanias ٤- Boeotia

که سوار نبودند دنبال رفتند و ابتدا در دامنه های کوه کی ته رُن[۱] قرار گرفتند چه در آنجا کمتر از جلگه در معرض حملات سواران پارسی بودند.

مردونیه تمام سواران خودرا در تحت **ماسیس تیوس**[۲] برای خسته کردن یونانیها فرستاد و آنها بشیوهٔ ایرانیها حملات متوالیه برده تلفات زیاد وارد آوردند و بالاخره اسب **ماسیس تیوس** مجروح شده اورا بزمین انداخت. یونانیها فوراً شتافته سردار افتاده را بقتل رسانیدند و هر چند سواران پارسی برای ذر بردن نعش او حملهٔ بسیار شدید بردند لیکن موفق نشدند و با تلفات زیاد با کمال افسردگی باردوی خود مراجعت نمودند.

جنگ پلاته در سال ۴۷۹ قبل از میلاد

لشکر یونان از این پیشرفت خود مغرور شده و از جهت فراوانی تهیه آب نیز اطمینان پیدا کرده از تحت حفاظت تلال در آمده موضعی اختیار کردند که یسار آن بر یکی ازشعب رود آسُپ[۳] تکیه داشت و یمین وی نزدیك چشمهٔ گارگافی بود و اصل رود آسُپ بین یونانیها وایرانیها کشیده میشد. در این حال سواران ایرانی بهتر میتوانستند کار کنند وموقع جدید یونانیها دومعبری را که خطوط ارتباطیه آنها ما بین آن دو معبر واقع میشد حفظ نمیکرد و بنابر این یك قافلهٔ مرکب از پانشد حیوان بارکش با رانندگان و شاید همراهان آنها گرفتار پارسیها شده قطعه قطعه شدند.

مردونیه میل داشت بیك جنك قطعی کار را تمام کند و شاید که علت اشتیاق او باتمام کار تنگی خوار بار بوده باشد نقشهٔ او این بود که سواران خویش را بکار انداخته یونانیها را بدست و پا بیندازد و تا اندازهٔ هم موفق شد. سوارانش که تیر انداز بودند و نمیتوانستند از نزدیك محاربه کنند بواسطهٔ انداختن تیر و زوبین لشکریان یونانی را خسته نمودند، چشمهٔ گارگافی را که مشرب تمام قشون یونان بود خراب و پر کردند واین مطالب را که **هرودوت** نقل میکند دلالت دارد بر اینکه اوضاع برای پارسیهاخیلی مساعد بوده است. یونانیها مقام تعرضی را رها نموده مصمم شدند شبانه عقب نشسته موقع

۱- Kithaeron ۲- Masistius ۳- Asopus

بهتری نزدیك پلاته اختیار نمایند و این امر مشکل ترین اعمال جنگی بود و بخوشی صورت نگرفت باین معنی که یکی‌ازسرداران اسپارتی چندین ساعت ازعقب نشینی امتناع ورزید وقلب لشکر که ازدستجات کوچك تشکیل شده بود ازجناحین جداشد وبنابراین چون روز بر آمد قسمت های عمدهٔ قشون اسپارتی و آتنی بقدری از هم فاصله داشتند که نمیتوانستند بیکدیگر معاونت نمایند و اسپارتیها بدشمن نزدیکتر بودند وسایر متحدین بهیچوجه دیده نمیشدند.

۲۷ سرباز سنگین اسلحهٔ یونانی و پارسی حامل پرچم که افتاده است . از یك کاسهٔ گلی درموزهٔ لور

(اقتباس از نقاشی دور (Doures))

مردونیه بقاعده باید فتح را مسلم دانسته باشد زیرا که تقریباً دویست هزارتن

ایرانی و پنجاه هزار تن یونانی داشت و در برابر او بیش از صد هزار تن یونانی نبود[1] و آنها هم لااقل بسه دسته منقسم شده وبیکدیگر نمیتوانستند مدد نمایند پس بشوق‌تمام سواران‌را بحمله نسبت باسپارتیان واداشت وسپاهیان جاویدرا هم دنبال ایشان‌انداخت. اسپارتیان که ساعت را نحس میدانستند تیرباران دشمن را تحمل کرده‌دست درنیاوردند تا موقعیکه معلوم شد نحوست گذشته است آنگاه با دشمن دست به گریبان شدند.

پارسی‌ها شجاعت فوق‌العاده ظاهر نمودند اما حربه و اسلحه شان کافی نبود وتمام مساعی که بکاربردند بیفائده ماند وعاقبت **مردونیهٔ** رشید هم‌که بر سپاه جاوید فرماندهی میکرد کشته شد وهزاران ازسپاهیان مزبور نیز در اطراف جنازهٔ او بقتل رسیدند. کشته شدن سردار که غالباً درمحاربات آسیائی‌اسباب پریشانی لشکر میشود در این‌موقع نیز همین اثر را بخشید وقشون پارس بااغتشاش تمام باردوی خود متحصن شده ضمناً آتنیان که بمدد اسپارتیان میآمدند گرفتار لشکریان یونانی **مردونیه** شدند لیکن این جماعت باستثنای بیوتی‌ها در امرمحاربه اهتمامی ظاهر ننمودند وچون آنها عقب‌کشیدند آتنیها برای یورش باردوی ایرانی پیش‌رفتند بواسطهٔ اینکه آنهامهندسین یونان محسوب میشدند و اسپارتی‌ها منتظر ورود ایشان بودند.

کشتاری که در اردوی ایران واقع شد فوق العاده بوده آسیائی های دل باخته چندان مقاومتی نکردند و ازقراریکه **هرودوت** نقل کرده فقط سه هزار نفر از ایشان جان بدر بردند، لیکن تصدیق میکنید که یکدستهٔ چهل هزار نفری بسرداری **ارته‌باز** که مخالف نظریات **مردونیه** بود وعقیده داشت که باید صبر کرد و با تأنی پیش رفت با نظم وترتیب کامل عقب نشینی کردند و با یونانیها بهیچوجه طرف نشدند، ازاین‌گذشته گمان نمیرود که پیادگان یونانی توانسته باشند قوهٔ مهم سوارهٔ پارسی را گرفتار کنند.

خلاصه شجاعت اسپارتیها فیروزی یونان را قطعی وکامل‌ساخت. لشکریان‌یونانی در میدان وسیع و اوضاع غیر مساعد گرفتار شده و فقط دو دسته از سه دسته حاضر بودند، آنها هم بیکدیگر نمیتوانستند قوه برسانند. معهذا با وجود کثرت عدد طرف

---

۱ - باید درنظر داشت که در تعداد قشون ازدوطرف مبالغه شده است (مؤلف).

مقابل و نواقصی که در کار خودشان بود نظام و اسلحهٔ یونانی اسباب نصرت و ظفر کـامل ایشان گردید.

جنگ میکال درسال ۴۷۹ قبل از میلاد

مقارن وقوع آن محاربهٔ مهم وشاید درهمان روز ناوهای پارسی که در مقابل سامُس توقف داشتند گرفتار یونانیها شده منهدم گردیدند. پارسی‌ها برای اینکه با فاتحین سالامیس روبرونشوند ناو های خود را بدماغهٔ میکال که در اصل خشکی واقع است کشیدند و در آنجا شصت هزار نفر ازسپاهیان آنهارا تقویت میکردند ومکان مستحکمی داشتند. اما دلاوران یونانی دست از شکار خود بر نمیداشتند و دشمن را بساحل تعاقب کرده یك فتح درخشان دیگر نیز نمودند وتمام ناوها را آتش زدند. این ضربت آخری تسلط پارس‌را بریونانیهای جزائردرهم‌شکست. طغیان زبانه‌کشید ومانند شعله‌ای منتشر شد. آتنی‌ها که صاحب اختیاری دریا را دارا شده بودند طاغیان را مدد کردند تااینکه یونانی‌های اروپا و جزائر همه آزاد شدند و قادر گردیدند که به برادران آسیائی خود برای تحصیل آزادی کمك نمایند.

تسخیر سس‌تس سال ۴۷۸ قبل از میلاد

واقعه ای‌که در این جنگ حیرت انگیز خاتم عمل بود تسخیر سِس تُس[1] است که چون در جانب اروپائی تنگهٔ داردانل واقع بود برای شاهنشاه محل خوبی بجهت پیاده کردن قشون محسوب میشد. چون رئیس اسپارتی ها لزوم واهمیت تسخیر این محل‌را نمی فهمید با دستجات خود بولایت خویش مراجعت نمود و تسخیر آن قلعهٔ مهم فقط باهتمام و پافشاری آتنی ها واقع شد. پادگان پارس فرار کردند لیکن آنها را تعقیب‌نموده گرفتار ساختند وتسخیر سس تُس جنگ بزرگ را ختم کرد وبنابراین آخرین واقعهٔ آن رستاخیز بزرگ محسوب میشود.

نتایج آخرین عمل

این محاربات عظیمه که قوم آریائی‌بزرگ آسیائی با ابناء نوع‌دور افتادهٔ اروپائی خود نمودند قابل این هست‌که تجدید نظری در

۱- Sestos

آن بنمائیم . اول مسئله ای که باید در نظر بگیریم اینست که یونانیها بچه سبب غالب شدند . گذشته ازخصائل تعجب انگیزی که آنها داشتند یکی ازمزایای ایشان این بودکه در اراضی ناهمواری جنگ میکردند که بآن مأنوس وآشنا بودند وبا تربیت وهیئت ایشان مناسبت داشت . درصورتیکه پارسیان معتاد بدشتهای وسیع و هموار آسیا بودند که در آنجا قشون پیاده هرگاه در تحت تقویت سواران نباشد البته درمقابل دشمن سواره عاجز میشود . علاوه براین تفاوت اسلحه کمال مدخلیت را داشت . یونانیها تربیت شده بودند باینکه حربهٔ سنگین رابسهولت حمل کنند وبکاربرند، درحالیکه ایرانیها چندان اهتمامی در امر اسلحه نکرده وکمیت لشکر را بیش‌ازکیفیت اهمیت داده بودند. بالاخره هرچند لشکر پارسی کاملا در تحت تربیت و ادارهٔ صحیح بود لیکن دوری یونان از مرکز و منشأ اصلی ایرانیها برای یونانیها خیلی مفید و مؤثر واقع شد . اهمیت جنگی این محاربات را ممکن است مبالغه کرده باشند زیرا که هرگاه **خشایارشا** فتح هم میشد ولایت دوری را چون یونان نمیتوانست زمان درازی نگاه بدارد و این عقیدهٔ **گرندی** صحیح است که « نجات یونان بواسطهٔ وقوع این جنگ بود نه نتیجهٔ آن . »

بعبارت دیگر بواسطهٔ مهاجمهٔ پارسیها و یونان بغض وعداوتی دریونانیها تولید شد که تمدن یونان را مانع گردید ازاینکه درتحت نفوذ مشرق زمین رفته ومستحیل گردد. بسیاری ازنویسندگان تصور کرده اند که دولت پارس بواسطهٔ طرد شدن پارسیها ازیونان بحال انحطاط افتاد وشکی نیست که باقی ماندگان قشون کبیر باکناف کشور پراکنده شدند و داستان شکست پارس را منتشر نموده‌اند .

لیکن می بینیم بعد از این جنگ نیزمدت ۱۵۰ سال دولت پارس درعرصهٔ دنیا یکه تازاست ، این امررا دلیل میگیریم براینکه دوران پارسیها بسرنرسیده و درحقیقت یونان که منقسم به دول کوچك بود وغالبا باهم مناقشه داشتند بعد ازفتوحات ماراتن وسالامیس و پلاته نیز مرد میدان وصاحب اختیارات آسیا محسوب نمیشد . بردن این گوی از آن میدان موقوف بود باینکه مقدونیه طلوع کند و در یونان تقدم و تسلط یابد و جهانگیر بزرگی بظهور آورد که شاید بتوان اورا بزرگترین هنرمند جنگی عالم

محسوب داشت . وقبل از اینکه این دلاور بمیدان آید یونانیها فقط درحاشیهٔ آسیای‌صغیر کار میکردند وسکنهٔ درونی باز مطیع اوامر والی سارد بودند .

اما اگر نویسندگان تاریخ یونان در قوت واهمیت ضربت واردهٔ بر ایران بواسطهٔ دفع شدن ازیونان مبالغه کرده اند شکی نیست در اینکه فتوحات یونانیها برای یونان و تمدن جدید اهمیت فوق العاده داشته است . **کوروش** بعد ازمغلوب شدن **کرزوس** با کمال آسانی یونانیهای سواحل آسیای صغیر و جزائر مجاور آنرا منقاد نمود ، **داریوش** پس از جنگ با سکاها (طوایف سیت) قشونی فرستاده حدود یونان شمالی را نیز در تحت اطاعت او در آورده بود . پس از آن چون لشکر کشی بزرگ شروع شد اکثر یونانیهای شمال ومرکز یونان‌سرتسلیم پیش‌آوردند وفقط دلاوران آتیك وپلوپونس باقی ماندند . اگرچه در پلوپونس هم مردم آرگوس طرفدار پارس بودند . آتیك نیز زیر پای دشمن افتاد و شهر آتن دو مرتبه گرفتار خرابی شد . دراین حال فتوحات یونانیها یك مرتبه یونان وتقریباً تمام مستعمرات اروپائی و آسیائی اورا مستخلص نمود . جزائر و بسیاری از بلاد آسیائی نیز آزاد شدند ، درحقیقت بواسطهٔ ضعف نفس **خشایارشا** که در بقیهٔ سلطنت خالی از افتخار خود بهیچوجه اهتمامی در امر یونان ننمود آنها از حال تدافع خارج شده مقام تعرض اختیار کردند و اینحال را تا وقتیکه **اسکندر** پایتخت ایران را آتش زد و صاحب اختیار آسیا شد ادامه دادند . اما از این گذشته اگر نظر بکلیهٔ عالم کنیم باید بگوئیم و قایع ماراتن و سالامیس و پلاته نه تنها غلبهٔ یونان بلکه فیروزی نوع بشر و پیشرفت یك آمال و مقصود[1] عالی تری بوده است وحتی امروز هم

۱- روح قضیه اینست‌که مردمان اروپا از حیث تمدن خودشان رامدیون یونان‌میدانند چه علوم وادبیات وصنایع یونانی بودکه بروم رفت واز آنجا باروپا سرایت‌کرد معلوم است‌که بااین‌مقدمه اروپائیهاحسیاتی رقیق نسبت بیونانیهای قدیم میپرورند و اکثر عقیده دارند که اگر ایرانیها در این جنك ها بهره‌مند میشدند اساس تمدن یونانی و بالنتیجه رومی واروپائی متزلزل میگشت، تعجب دراین است که **نلدکه** عالم آلمانی هم‌دارای همین عقیده‌است ولی باید دانست‌که دولت‌های آسیائی برخلاف‌دول اروپا هیچوقت متعرض تمدن ملت مغلوب وعوائد و رسوم آنها نبوده اند و صفحات تاریخ هم گواه بر این مدعاست

(بقیه در صفحه بعد)

نمیتوانیم کاملا تقدیر کنیم که مرهونیت ما نسبت بآن دلاوران جسور که اعمال و محاربات ایشان نسبت بگذشتگان و آیندگان خودشان کم نظیر بوده بچه اندازه است .

(تتمهٔ پاورقی صفحه ۲۷۹)
چنانکه **ماسپرو** دانشمند بزرگ فرانسوی در این خصوص میگوید اگر ایرانیها بهره‌مند میشدند تمدن یونانی از میان نمیرفت زیرا این تمدن در تحت سلطهٔ خارجی هم برتری خودرا حفظ مینمود. نقل از ایران باستان یا تاریخ مفصل ایران (مترجم) .

شکل عقاب هخامنشی
(اقتباس ازیك نشان بزرگ طلا در موزهٔ بریتانیائی)

فصل هجدهم

احوال دولت پارس بعد از طرد شدن از یونان

در ایام اخشورش (این امور واقع شد) ، این همان اخشورش است
که از هندتا حبش بر صد و بیست وهفت ولایت سلطنت میکرد .
«کتاب استر توراة باب اول آیه اول»

خشایارشا بعد از مراجعت از یونان

برای این دوره مأخذ موثق ما **هرودوت** است و چون کتاب معتبر اوبواقعهٔ تسخیر پِسس تُس ختم میشود تامدتی تاریخ ایران برای ما تا یك اندازه مجمل بود زیرا که هرچند در نوشتجات **توسیدید**[1] از وقایع مهمهٔ راجعهٔ بایران اشارتی هست لیکن تفصیل داده نشده است . باری **خشایارشا** بعد از عقب نشینی وهن آور خود زیاده از یکسال درسارد توقف نمودوظاهراً برای لشکرکشی جدیدیکه یونان را مقهورکند طرح میریخت لیکن نتیجه ای ازاو ظاهر نشد ، ضمناً پادشاه شهوت پرست عاشق زوجهٔ برادر خود **ماسیس‌تس**[2] شد اما چون آن زن با او موافقت نکرد مهر خودرا بر دختر او انداخت و برای رسیدن بمقصود تا مشروع خویش ساعی شد که آن دختر را بزوجیت پسر خود **داریوش** در آورد . ملکه **آمستریس**[3] را حسد بجنبش آمد و مادر دختر

۱- Thucydides· ۲- Masistes· ۳- Amestris·

را بچنگ آورده اورا تحت شکنجه و آزار قرار داد و ناقص کرد و این عمل بیرحمانه ماسیس تس را که درباختر بود وادار بطغیان نمود لیکن گرفتار شد وبقتل رسید. پس از آن خشایارشا ازسارد بشوش آمد ومدت چندین سال دیگر خبری از او نداریم.

تاخت و تازهای یونانیها در آسیای صغیر وجنگ اوریمدن، ۴۶۶ پیش ازمیلاد

همینکه شاهنشاه بمرکز دولت خود باز گشت حملات یونانیان درنظر ایرانیان البته خالی از اهمیت می‌نمود و یونانیها همچون از مرکز خود فاصلهٔ زیاد داشتند نمی توانستند بقلب دشمن ضربتی وارد آورند؛ از آنطرف مداومت درمحاربات برای آتن کمال اهمیت را داشت، بواسطهٔ اتحاد داس[1] که بموجب آن آتن قوای متحدین را تشکیل و اداره میکرد نیروی دریائی درست شده و در سال ٤٦٦ قبل از میلاد پس از دوازده سال محاربات دائمی مساعی یونان در تحت پیشوائی حیات بخش سیمن پسر میلتیاد[2] منتهی بیك فتح باشکوهی دراوریمدن واقع درخلیج پامفیلیه[3] گردید ودر آنجا یونانیان مانند واقعهٔ میکال قشون پیاده کرده و یکدسته از لشکریان پارسی را که متحصن بودند مغلوب ساختند و کشتی های ایشان را هم منهدم نمودند. این فتح مکمل شد باینکه هشتاد فروند کشتی یا ناو فینیقی‌که بمدد پارسیها میآمدند نیز گرفتار گردیدند ومیتوان قبول کرد که بحر پیمایان آسیائی بعد از این خسارت های فاحش هیچوقت با نیروی دریائی یونانی راضی بمقابله نمی‌شدند مگر اینکه ازحیث جمعیت و برتری قوهٔ اطمینان کامل حاصل مینمودند.

قتل خشایارشا، ۴۶۶ قبل ازمیلاد

ظاهراً این است‌که بی کفایتی وفساد اخلاق خشایارشا مکافات خود را همراه آورد و بعد از بیست سال سلطنت مصیبت آور بدست ارتابانوس[4] (اردوان) رئیس پاسبانان خود بقتل رسید.

خصال خشایارشا

خشایارشا راچنانکه سابقاً گفته‌ایم عموماً با اخشورش مذکور در توراة تطبیق میکنند وچندان نمیتوان از اوخوب گفت ویا

---

۱. Delos. ۲- Miltiades. ۳- Pamphylia. ٤- Artabanus.

تعریف کرد چه وقتیکه بسلطنت رسید مقتدر ترین دولتی را که تا آن زمان در دنیا دیده شده بود دارا بود، علاوه لشکری عظیم و وسایل و قوای بی نهایتی در دسترس داشت و با وجوداین‌میراث با شکوه همینکه در دریا یك لطمه‌ای از یونانیها خورد ترسید وبجای اینکه جنگ را مداومت دهد تا لکهٔ مغلوبیت را ازخود محو کند از یونان آشفته بآسیا فرار کرد وآنجا بقیهٔ سلطنت خودرا بعیاشی وهوسرانی بسر برده زمام امور را بخواجه سرایان واگذار نمود.

جلوس ارتاکسرك سس اول (اردشیر دراز دست) در ۴۶۵ قبل از میلاد

بنا بروایتی که محتمل الصدق است رئیس خواجه سرایان با **آرتابانوس** همدست بوده و قاتل بعد از قتل ارباب خود **ارتاکسرك‌سس** را که آن زمان طفلی بیش نبود بر انگیخته برادر بزرگش **داریوش** را متهم بقتل نموده وحکم اعدام اورا گرفته فوراً مجری‌داشت. باری **ارتاکسرك سس** اول (یعنی اردشیر) که درتاریخ‌معروف به دراز دست[1] میباشد با این وضع شریرانه برتخت جلوس نمود و مدت هفت ماه در حقیقت **اردوان** سلطنت میکرد حتی اینکه در بعضی تواریخ اسم او هم جزء سلاطین مذکور شده لیکن دوران او کوتاه بود باین معنی‌که بقتل ولینعمت و ولینعمت زادهٔ‌خود قناعت نکرده درصدد قتل پادشاه جوان نیز بر آمد لیکن در این مورد موفق نشد بلکه خودرا برسر اینکار گذاشت وانتقام کیرندهٔ او **مگابیز**[2] نام داشت و اومقدر بود درمدت سلطنت طولانی اردشیر اول نقش مهمی را بازی کند.

طغیان هیستاسپ (ویشتاسپ) درسال ۴۶۲ قبل از میلاد

با وجود این حوادث داخلی، کشور ایران انقلابی پیدا نکرد و برادر بزرگتر پادشاه جوان در باختر یعنی یکی از ولایات دور دست پرچم خود سری برافراشت. سپاهیان دولتی بر او حمله بردند و **اردشیر** شخصاً برایشان فرماندهی نمود و در دومحاربه

۱- **اللهٔ که** دراز دست را کنایه ازبسط ید وقدرت دانسته ولی‌آنچه قرین بقیاس معلوم میشود این است‌که آن بغرابت بدنی مربوط میباشد وگواه بر این معنی شرحی است در یشت ۱۷ (یت یشت) ذکر شده که آن بدینقرار است. تو نغزی ای **زردشت** و توخوب آفریده ای‌سپنتمان با پاهای خوب بازوان‌بلند، بتن توفر داده شده (و) بروان تو سعادت جاودانی (مؤلف).

۲ - Megabyzus.

برادر را درحدود سال ۴۶۲ قبل ازمیلاد مغلوب نمود وشکست های مزبور یقیناً کار اورا خراب و جمعیتش را پریشان کرد زیرا که از آن ببعد اسمی از او برده نمیشود.

شورش مصر ۴۶۰ تا ۴۵۴ قبل از میلاد

سابقاً مذکور داشتیم که بعد از طغیان آخری مصر بازشاهزادگان آن کشور از قدرت محروم نگردیدند و بنابراین وقتیکه ولایت لیبیا درتحت امارت **ایناروس** پسر **پسامتیك** بنای عصیان را گذاشت آن شاهزاده توانست قوای مهمی فراهم کند و ناحیهٔ دلتا طرفدار اوشد. اما دردرهٔ نیل که پادگان پارسی تمام مواضع مهمه را دردست داشتند تعرضی نکردند و آنچه میتوان حدس زد این است که هخامنش که سمت نیابت سلطنت داشت بواسطهٔ معاونتی که آتنیان بمصریان نمودند نتوانست این فتنه را بخواباند. در این موقع آتن بمنتهای عظمت خود رسیده بود و یك بنای مهمی برسم یادگار که برای قسمتی از اهالی شهر بریا شده هنوز موجود میباشد وآن اسامی ۱۶۸ تن از دلاوران آتنی را در بر دارد که تمام آنها درجنگ ۴۵۹ پیش ازمیلاد کشته شده‌اند و این سال همان سالی است که کشتی‌های یونانی بمصر رفته ودلاوران مزبوردرقبرس، مصر، فینیقیه، هالیس (در شبه جزیرهٔ آرگو[1]) ، اژنه[2] و مگارا[3] بقتل رسیده‌اند. باز جنگ دریائی دیگری هم که جنگ سکریفالیا[4] میباشد در همان سال واقع شد و یقیناً قومی که تاریخش دارای یك چنین یادداشت شرافتمندانه ای باشد خیلی کم است.

دراین موقع آتنیان‌دویست فروند کشتی تیری ـرم بمصر روانه کردند وآن دارای یك قوهٔ بزرگی بود که هم در خشکی میتواست جنگ کند و هم در دریا. متحدین در پا پرمیس[5] واقع در دلتا با سپاه پارس روبرو شدند و نتیجه این شد که هخامنش بقتل رسید ولشکریانش هلاك شدند. در این ضمن یکدسته از آتنیان اتفاقاً بناو های فینیقی برخوردند وپنجاه فروند ازآنها را غرق یا گرفتار نمودند. پس‌ازاین فتوحات آتنیان مغرور شده به ممفیس حمله بردند و بزودی آنرا مسخر ساختند، اما پارسیها قلعهٔ آن شهر را که معروف بحصار سفید بود نگهداشتند و مهاجمین را دفع نمودند و آنها مجبور

۱- Argive. ۲- Aegina. ۳- Megara. ٤- Kekryphalea. ٥- Papremis.

شدند از روی قاعده بمحاصرهٔ قلعه بپردازند .

در سال بعد یعنی سال ٤٥٦ قبل از میلاد لشکری ایرانی بعدهٔ سیصد هزار تن بپشتیبانی سیصد فروند ناوفینیقی تحت ریاست وفرمان **مگابیز**[1] که سردار قابلی بود بمیدان آمدند، متحدین ازمحاصرهٔ دژ سفید دست بر داشته بمقابلهٔ دشمن پرداختند، لیکن مصریان چنانکه اکثر اوقات در میدان جنگ مغلوب شده‌اند در این موقع نیز شکست خوردند ومدعی سلطنت یعنی **ایناروس** مجروح و گرفتار شد . دستجات یونانی عقب نشسته بجزیرهٔ پروسوپیس[2] که نزدیك بود پناهنده شدند ومدت یکسال و نیم که ابتدای آن از اول ٤٥٥ قبل از میلاد بود در برابر حملات پارسیها پایداری نمودند .

در این احوال لشکریان ایرانی مشغول برگردانیدن آب یکی از شعبه های نیل شدند . یك روز یونانیان ناوهای خودرا درخشکی دیده و ازناچاری آنها را آتش زدند و در موقع حملهٔ ایرانیها بیشترشان بقتل رسیدند . مابقی که نزدیك بششهزار تن بودند با شرائط آبرومندی تسلیم شدند و برای اینکه قرارداد بتصدیق شاهنشاه برسد آن جماعت را بشوش بردند . در این میانه پنجاه فروند کشتی وناو یونانی بیموقع بکمك متحدین خود آمده دریکی از دهانه های نیل وارد و گرفتار فینیقیان شدند و بتلافی شکست های سابق نصف آن کشتی‌ها را غرق کردند .

مغلوبیت یونانیها شورش مصر را خاتمه داد، لیکن جماعتی از میهن پرستان مصر بباتلاقها پناه برده در زد و خورد ولی نامنظم باقی ماندند و یکی از بازماندگان خانوادهٔ **آمازیس** را که **آمیرته** نام داشت بسلطنت برداشتند . خلاصه چون ازنظر نظامی باین جنگ بنگریم معلوم میشود که جمعیت های عظیم یونانی هم بالضروره در مقابل ایرانیها فاتح وغالب نبوده‌اند، اگر **اردشیر اول** مردی با عزم بود باز مستعمرات آسیائی یونان درتحت تبعیت ایران میرفت و استقلال یونان مسلماً متزلزل میگردید .

صلح کالیاس سال ۴۴۹ قبل ازمیلاد تقریباً

بعد ازضربت شدیدی که در مصر بقدرت آتن وارد آمد پارسیها قصد تجدید تسخیر قبرس نمودند . آتنیان نیز در صدد مخالفت

۱- Megabyzus- ۲- Prosopis.

برآمدند و درسال ۴۴۹ قبل ازمیلاد بعد ازآنکه یك قرارداد صحصحی برای مدت پنج سال با اسپارتیها بستند، سیمون راکه سردار کل متحدین بود با دویست فروند کشتی فرستادند، اما آن سردار قابل قبل ازآنکه پیشرفت حسابی بکند درگذشت و ناوها ظاهراً بواسطهٔ کمی آذوقه و خواربار مجبور شدند دست ازمحاصره کی تیون که در قبرس واقع

۲۸ـ قپه سپر نقره در موزه بریتانیائی
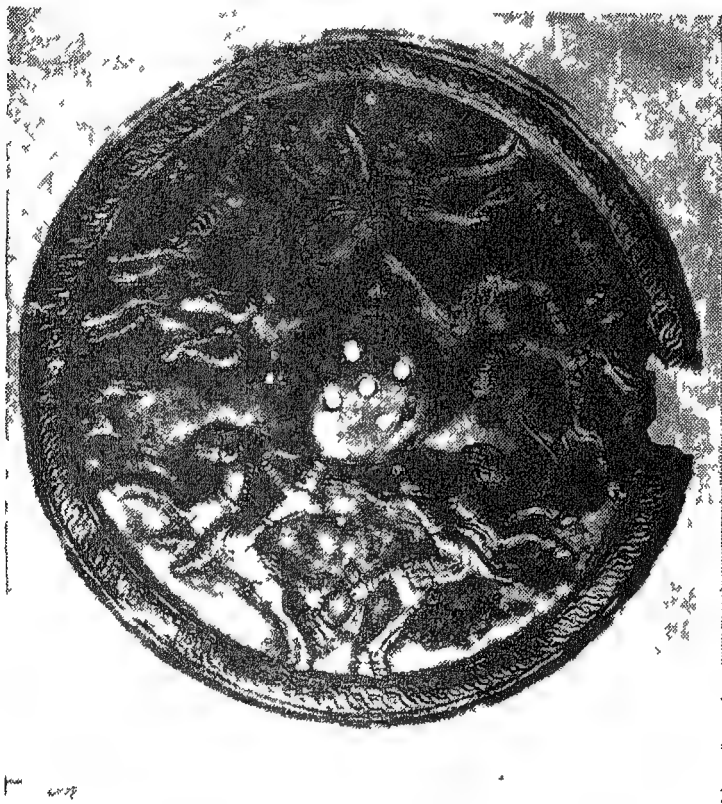
(اقتباس از «دفاین سیحون»)

نقش بالاصفحهٔ نقره‌است که ظاهراً قپهٔ سپر بوده است وآن بواسطهٔ سه ورقهٔ نازکی از زر روی نقوش برجسته نشانده شده وگل میخی است دروسط که بواسطهٔ پنج سوراخ بسته شده است . دورصفحه یك حاشیهٔ زنجیره دار نقش شده و در اطراف صفحه سه نفرسوار شکار خرگوش ، گورن و غزال مشغولند .

بود بردارند. چون از مقابل سالامیس که درهمان جزیره بود میگذشتند گرفتار سپاه

فروند ناو فینیقی شدند که مشغول پیاده کردن قشون بودند و مانند دفعات پیش یونانیها کشتی های جنگی دشمن را شکست داده یکصد فروند از آنها را گرفتار کردند و مابقی را غرق نمودند و در خشکی هم بر سپاهیان طرف مقابل غالب آمدند.

آتنیان این پیشرفت بزرگ را مغتنم دانستند؛ برای اینکه با شاهنشاه صلح کنند پس **کالیاس**[1] که از رجال سیاسی مهم بود بشوش رفت وقراردادی بسته شد که بموجب آن **اردشیر اول** استقلال تمام یونانیهائی که جزو اتحاد دلوس بودند تصدیق نمودوقبول کرد که کشتیهای جنگی در دریاهای یونان سیر ندهد وفقط کشتی بازرگانی حرکت کند؛ از آن طرف یونانی‌ها هم در نوبهٔ خود صرفنظر کردند از اینکه بقیهٔ یونانیها را از تحت اطاعت ایران در آورند. آنچه بر ایشان خیلی ناگوار بود این بود که دعاوی خود را برجزیرهٔ قبرس نیزاسقاط نمودند[2]. در انعقاد این قرارداد صلح ، یونانیها حزم واحتیاط بخرج دادند؛ چه برای حفظ اقتدار آتن مجبور بودند ازسکنهٔ آتیك همواره لشکر بگیرند وجمعیت آن ناحیه در شرف انهدام بود. از این گذشته جزیرهٔ قبرس از آتیك دور و به فینیقیه نزدیك بود و کشمکش برای آن جزیره مناسبت نداشت. بواسطه مصالحه آتن از خطر تعرض ایران محفوظ شد تا وقتیکه قوهٔ تعرض آن دولت محو و این خطر بکلی مرتفع گردید.

مقایسهٔ ایران و یونان با اسپانیا و انگلستان

اگر نظری بادوار و ازمنه افکنده بجای ایران اسپانیا را که از بعضی جهات طبیعی با آن مشابهت دارد بگذاریم و انگلستان را بجای یونان قرار دهیم می بینیم دولت مقتدری که شامل ممالك عدیدهٔ پرنعمت اروپا بودوثروت دنیای جدید را نیز بخود جلب مینمود برکشوری که نسبتاً بهمان حقارت یونان بود، هرچند جمعیت زیادتر داشت حمله

1- Callias.

۲- هلم (۲-ص ۱۷۶) انعقاد چنین پیمان صلحی را انکار نموده است و دلائل چندی هم برای آن اقامه میکند وممکن است بگوئیم عهد صلحی که رسمیت داشته باشد بسته نشده است مگراینکه حکمی را که متضمن این مواد بود شاه مهر کرده و بدان وسیله آبروی خودرا حفظ نموده است (مؤلف).

برد. در این موقع نیز مانند دورهٔ قدیم قدرت فوق العادهٔ دولت معظم در دریا بواسطهٔ شجاعت ومهارت دریائی اجداد ما درهم شکسته شد. اگرچه مانند جنگ با ایران بعد ازانهدام کشتی های اسپانیا معروف به ارمادای[1] کبیر جنگهای بسیار دیگر نیز واقع شد ونتایج مختلف بخشید، بالاخره حال مدافعه بدل بحال تعرض گردید و ملوانان انگلیسی درسال ۱۵۸۸ میلادی مانند آتنیان بعد از واقعهٔ سالامیس برای حمله‌ور شدن بدشمنان خود با وجود زیادی عدهٔ طرف مقابل حاضر بودند.

طغیان مگابیز

گزارشها و حالات **مگابیز** نسبت بایران در زمان یکی از بی کفایت ترین سلاطین آن کشور معلومات زیادی بدست میدهد. سردار مزبور برای تسلیم بقیهٔ قوای یونانی درمصر شرائط آبرومندانه‌ای قرارداد وعهد کرده بود قصد جان **ایناروس** را ننماید، اما ملکهٔ **امستریس** درکار بود و مدت پنج سال دائماً مزاحمت میکرد، تاآنکه بخونخواهی **هخامنش، ایناروس** بدار کشیده شد و قریب پنجاه نفر یونانی را هم سربریدند که آن زن دیو سیرت را راضی نمایند. این فقره در نظر **مگابیز** بی آبروئی و وهن بزرگی بود. بنابراین بیرق طغیان بر افراشت و دو دسته قشون را که بمدافعهٔ او روانه کردند پی در پی مغلوب کرد. بنا براین از سر تقصیرش گذشتند و باز در دربار پذیرفته‌شد. پس بمشارکت در شکار شیر دعوتش نمودند و درآن هنگام او بین شاه با شکارش واقع شده وبواسطهٔ این بی ادبی محکوم بقتل گردید ولی مجازات اورا تخفیف دادند و بسواحل خلیج تبعیدش نمودند. مدت پنج سال در آن نواحی خشك بسر برد و بهانهٔ مرض برص را پیش کشیده و بایران مراجعت کرد. کسی درصدد مخالفت او بر نیامد و عاقبت باز تقصیرش عفو شده نزد شهنشاه آمد و جزء مستشاران مؤتمن شاهنشاه بود وعمری طولانی کرد.

دورهٔ اغتشاش، سال ۴۲۵ قبل ازمیلاد

اردشیر با وجود بی کفایتی و نفوذ بد مادرش چندین سال بآسایش سلطنت کرد. دراین دوره آتنیان با اسپارتیان برای حفظ وجود خود در جنگ وجدال بودند و نمیتوانستند بنقاط دور

۱- Armada.

نظر بیاندازند. چون درسال ۴۲۵ **اردشیر** وفات کرد پسرش **خشایارشا** دوم جانشین وی شد. لیکن او بزودی درحال مستی بدست برادرش **سغدیانس** بقتل رسید. **سغدیانس**
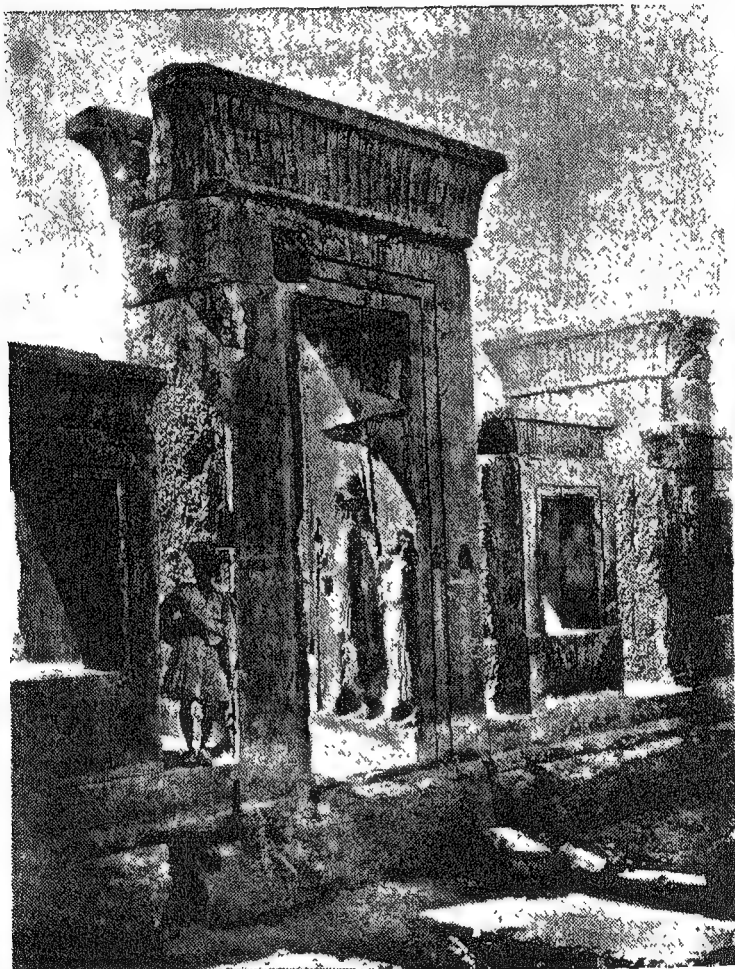
۲۹ - کاخ داریوش
(دیولافوا ، صنایع قدیم ایران)

نیز بنوبهٔ خود مورد حملهٔ **اخس** گردید و او پسر دیگر **اردشیر** وشوهر **پریزاتیس** دختر **اردشیر** بود. امرای ایرانی دوربیرق **اخس** جمع شدند و اگر چه با **سغدیانس** گفتگو

کرده بودند که اورا درسلطنت شریك کنند لیکن بطور خدعه با او رفتار کرده وبطریق آن روز ایران اورا در خاکستر خفه کردند.

اخس پس از هلاك برادر بنام **داریوش** دوم بسلطنت رسید[1].

پادشاهی داریوش نتوس ۴۲۴ - ۴۰۴ قبل ازمیلاد

مستشاران معتبر او **پریزاتیس** و سه نفر از خواجه سرایان بودند بنابراین عجیب نیست که در دورهٔ او طغیان ها و سرکشی های زیاد واقع شده باشد. اولین طغیانی که واقع شد از طرف برادرش **آرسی تس** بود و **آرتی فیوس** پسر **مگابیز** نیز باو ملحق گردید و بمدد مزدوران یونانی دو نوبت فاتح شد. اینوقت اخلاق یونانیها ازطلای وافر پادشاه بزرگ فاسد شده ازآن ببعد بهترین حربهٔ ایران پول بود. عاصیان از روی سفاهت بعهد و بیمان اعتماد کرده تسلیم شدند. لیکن آنوقت دیگر درایران سیاستمدارها قیدی بپیمان خودنداشتند و لذا آنها نیز مانند **سغدیانوس** بواسطهٔ خاکسترخفه شدند. معهذا یکنفر بیرق طغیان و خودسری برافراشت و او **پی سوت نس** والی لیدیه بود. لیکن مزدوران یونانی او در مقابل زر مسکوك **داریوش** پایداری نکرده از او سر بپیچیدند و او نیز مجبور بتسلیم و دارای سر نوشت سایر طاغیان گردید. چون گرفتاری او بحسن تدبیر **تیسافرن** واقع شد این شخص بجای او استاندار لیدیه گردید و چندین سال هنرمندی خودرا در تدابیر و دسایس بکار برد، بطوری که با یونانیها در سیاست امور یونان نفوذ تام و تمامی پیدا کرد.

تیسافرن و اتحاد با اسپارت ۴۱۲ قبل میلاد

در این موقع بود که لشکرکشی آتنیان بسیسیل مانند لشکرکشی کارتاژیان درموقع جنگ سالامیس و پلاته نتیجهٔ وخیم بخشید. **تیسافرن** که مردی هوشیار بود فوراً بخیال استفاده افتاد و با اسپارت عهدی بست که دو دولتین ایران و اسپارت با آتن بمحاربه بپردازند. بنابراین ترتیب سابق که دو دولت معتبر یونانی اختلافات داخلی

---

[1] ـ چون مادر شاه زن غیر عقدی بود بدینجهت او را **نتوس** میگفتند که بمعنی حرامزاده است (مؤلف).

خودرا کنار میگذاشتند وبرای مقابلهٔ با ایران متفق میشدند ازین رفته ترتیب دیگری مشاهده میشود که اسپارت وبعدها آتن وتب با ایران متحد میشوند که با رقیبان داخلی مجادله کنند. **تیسافرن** نقش خودرا با کمال لیاقت و زبردستی بازی کرد باین معنی که در معاونت بمتحد خود باندازه ای کوشش نمیکرد که حقیقتاً یکی از طرفین غلبهٔ کلی بر دیگری یافته موازنهٔ قوا بهم بخورد. باین واسطه نفوذ ایران را بسیار بسط داده و آن را بدون مخارج و زحمت زیاد در آسیای صغیر محکم نمود. اما ضعف قوهٔ حربیهٔ پارس نیز از این زمان شروع میشود یعنی راحت طلبی پادشاه و آسایش و خوشگزرانی طولانی پارسیها را ازقوت وقدرت انداخت بطوریکه غالباً ازیونانیان بطور مزدورداخل قشون خود میکردند وفرماندهان یونانی را درخشکی ودریا دخالت کلی درکار میدادند وهمین فقره برای ایرانیان نتایج وخیم بخشید.

داستان تری تخم

فساد دربار پارس و انحراف آن از رویهٔ مرضیهٔ **کوروش** و **داریوش** اول درزمان سلطنت **داریوش** دوم که پادشاه بیقابلیتی بود بواسطهٔ داستان **تری تخم**[1] بخوبی ظاهر میشود. این شخص داماد شاهنشاه بود ولی عاشق ناخواهری خود که **رکسانه** نام داشت شده درصدد توطئه و دسیسه برضد پدرزن خود برآمد تا از دست زوجهٔ خویش آزاد شود. همدستان او برای اینکه او را از انجام امر مطمئن کنند همه قسم خوردند که **آمستریس** را درکیسه کرده شمشیر های خودرا درکیسه فرو برند. اما این دسیسه بیشرفت نکرد و**تری تخم** بقتل رسید و **پریزات** یا **پروشات** بهانه‌برای اجرای بیرحمی‌وقساوت قلب خود پیدا کرده اول **رکسانه** را قطعه قطعه نمود، آنگاه تمام منسوبان**تری تخم** را که از جمله مادر وخواهر او بودند زنده بگور کرد. این بود وضع دربار پارس در دورهٔ یك پادشاه فاسد.

۱- Teritüchmes

دوسیکلی نقره متعلق به صیدا

روی سکه زورق جنگی ترسیم شده و پشت آن تصویر پادشاه بزرک است که در ارابه قراردارد ویکنفر هم همراه اوست

فصل نوزدهم

انحطاط دولت پارس

(کوروش کوچك) باقرار و اعتراف تمام اشخاصی که با او مراوده داشتند از تمام پارسیهائی‌که بعد از کوروش قدیم (کوروش بزرك) بدنیا آمدند بیش از همه قلب شاهی داشت وبیش ازهمه لایق سلطنت بود . گزنفون

کوروش کوچك

هیچیك‌ازجنگهای آسیا باندازهٔ لشکرکشی **کوروش** کوچك محل توجه واقع نشده وعلت عمدهٔ آن هم هنرنمائی‌های قشون‌یونانی بود که در تحت اختیار آن شاهزاده و فرمان **گزنفون** خدمت میکرد ، لیکن مردانگی و کفایت و کاردانی آن حادثه جوی بزرگ که با بیهنری و تن پروری سلاطین آنوقت ایران ضدیت تامه ظاهر میسازد خیلی محل نظر است و اثر آن برای خوانندهٔ تاریخ بمنزلهٔ نسیم خنکی است که بمسافری درمنطقهٔ حاره بوزد .

کوروش کوچك پسردویم **داریوش** بود ، چه پسراول **ارساسس** (ارشك) نام داشت که بعدهابنام **ارتاکسرك سس** دویم (**اردشیر** دوم) بسلطنت رسید . تولد **ارشك** درزمانی‌واقع شده که پدرش والی هیرکانیا بود وهنگامیکه **کوروش** بدنیا آمد پدر برتخت سلطنت جاداشت . بعلاوه **کوروش** محبوب مادرش بود وبواسطهٔ نفوذ او نایب‌السلطنهٔ آسیای صغیر شده دارای اختیارات تامه بود و تقریباً مستقل محسوب میشد و معلوم بود

که در ایام غیبت او از دربار، مادرش برای رسیدن او بسلطنت کار خواهد کرد.

روابط کوروش با اسپارت

این فرمانفرمای جوان از بدو امر مصمم بود که موقع خود را مستحکم سازد ومزایای مهمهٔ سپاهیان یونانی را درك کرده عازم بود بر اینکه از موقع خود استفاده نموده لشکر جراری جمع آوری ومرتب کند. پس ازآنکه اوضاع را بخوبی تحت مطالعه آورد براین عقیده شد که اتحاد با اسپارت برای مقاصد اومفیدتر تواند بود تا با دولت بحری مانند آتن. بنابراین با اسپارتیان بنای خصوصیت را گذاشت وبرئیس زیرك ایشان موسوم به **لیزاندر**[1] مدد مالی رسانید چنانکه قادر برغلبهٔ درجنگ مهم اگوس[2] پوتامی درسال ٤٠٥ قبل ازمیلاد گردید.

تیسافرن که موقعش ضعیف شده ودانسته بود که **کوروش** درصدد طغیان است شاهنشاه را بموقع از این قضیه آگاه کرد وبنابراین آن جوان جاه طلب بشوش احضار شد که رفتار خویش را معلوم سازد، لیکن چون بشوش رسید پدرش درسال ٤٠٤ قبل ازمیلاد درگذشت.

جلوس اردشیر من‌مون (تیزهوش) ٤٠٤ قبل از میلاد

با وجود نفوذ **پریزاتیس ارساسس** یا **ارشك** وارث تاج و تخت‌سلطنت شد وبعنوان **اردشیر** دوم ملقب به من مون یعنی تیزهوش بر تخت جلوس کرد و در پاسارگاد[3] تاجگذاری نمود. از قرار مذکور **کوروش** مصمم بود برادر را درموقع تشریفات تاجگذاری درمعبد بقتل رساند، لیکن **تیسافرن** مطلع شده برادر بدنیت را گرفتار کرد. پادشاه درحال غضب فوراً حکم بقتل او داد، لیکن مادرشان بازو های خودرا سپر او کرده و بالاخره معافیت اورا حاصل نمود. **اردشیر** ازنادانی نجابت وبزرگواری ایرانی راظاهر ساخته برادر جاه طلب را اجازه داد که بآسیای صغیر مراجعت نماید، چنانکه مترقب بود او در آنجا بنای تهیهٔ محاربه برای تحصیل تخت وتاج را گذاشت. سردار

۱- Lysander ۲- Aegospotami

۳- رجوع شود بشرح زندگانی **اردشیر** بقلم **پلوتارك** که درآنجا شرح جالب توجهی دراینخصوص ذکر شده است (مؤلف).

یونانی **کوروش** که **کلئارکوس** نام داشت و از اهالی اسپارت و مردی با عزم و مجرب بود بسرعت لشکرعظیمی از مزدوران یونانی فراهم ساخت. **کوروش** ازاسپارت نیز استمداد کرد، اگر چه آن دولت معاونت آشکار ننمود لیکن هفتصد تن از سپاهیان خودرا بخدمت اوگماشت. بالاخره سپاه **کوروش** ازسیزده هزار یونانی و یکصدهزار آسیائی مرکب گردید و در سال ۴۰۱ قبل از میلاد آن حادثه جوی بزرگ از مرکز خود بعزم تسخیر آسیا حرکت کرد.

لشکر کشی کوروش ببابل

کوروش همینکه از سارد راه افتاد وبرای اینکه مقصودخودرا ازهمه کس غیر از مستشاران خود پنهان دارد چنین وانمودکرد که قصد مطیع ساختن قوم بی‌سی‌دیان را دارد. لهذا از فریگیه یا می‌سیه[1] عبور کرده در بین راه با **اپیاکس**[2] زوجهٔ **سی‌ین‌نه‌زیس** ملاقات نمود و او مبلغ گزافی پول بوی داد. پس نیم دایرهٔ وسیعی پیموده بدربند های معروف سلیسی رفت، که بنا بقول **گزنفون** « بسیار صعب و ناهموار بود و اگرکسی در صدد ممانعت برمیآمد البته عبور از آن دربندها غیرممکن میشد.»[3] چون باین نقطه رسید قلل جبال را گرفته بودند، لیکن **سی‌ین‌نه‌زیس** ورود لشکریان **منون**[4] سردار تسالی **کوروش** را بهانه قرارداده شبانه لشکریان خودرا از آنجا برداشت و سپاه **کوروش** بدون زد و خورد به طرسوس رسید.

در این موقع **کوروش** از جهت لشکریان یونانی خود گرفتار مشکلات گردید. **گزنفون** که بعدها در همین لشکرکشی اهمیت کلی پیدا کرده نقل میکند که آنها ازبیش رفتن امتناع داشتند وبروی **کلئارکوس** رئیس خود نیز ایستادند تا بالاخره خواهی نخواهی بتطمیع ازدیاد مواجب و جیره راضی شدند پیش بروند. **کوروش** اینوقت

۱- Mysia ۲- Epyaxa

۳- به « اناباسیز » ترجمهٔ **ویلر** ۲۰۱، ۲۱ رجوع کنید. در کتاب **داوید فریزر** موسوم به « Lhe short cut to India » صفحهٔ ۷۱ این «دربندها» بطور وضوح شرح داده‌شده‌است (مؤلف).

۴- Menon

چنین عنوان کرد که منظور نظرش درهم شکستن قشون **آبروکوماس**[1] والی سوریه میباشد وچنین تصور میرفت که ساتراپ نامبرده از عبور نهر فرات ممانعت نماید، پس بسرعت از در بند های سوریه که بمنزلهٔ ترموپیل آسیا بود عبور کرده همواره با سفاین ارتباط خودرا محفوظ داشت ومهیا بود که هروقت قوهٔ دفاعیهٔ ظاهر شود پشت سر او لشکر پیاده کنند. اما **آبروکوماس** قصد ممانعت برادرشاهنشاه را نکرد واوازخاك حاصلخیز سوریه عبور نموده به تاپساکوس که کنار نهر فرات است رسید. آنجا او مطلع گردید که **ابروکوماس** آنچه کشتی بوده آتش زده وعقب رفته است.

در تاپساکوس یونانیان بالاخره ملتفت شدندکه با شاهنشاه طرفیت پیدا کرده اند بدون اینکه امید عقب نشینی هم از میدان جنگ داشته باشند و باز اینجا هم اختلافات سخت در پیش آمد و سپاهیان از سر کردهٔ خود که ایشانرا اغفال کرده رنجیده خاطر گردیدند. لیکن مجدداً آنهارا تطمیع کرده اضافه مواجب دادند و راضی کردند. آنها فقط بعشق پول مهیای تحمل مخاطرات شدند، **کوروش** هم بجهت حصول مقصود همه نوع خسارتی را متحمل گردید.

اتفاقاً در آن موقع آب فرات بسیار کم و نازل بود، بطوریکه مهاجمین توانستند از آب عبور کنند وبسرعت پیش روند، آنها روزی بیست میل راه پیمودند ودرهیچ جا از دشمن آثاری ندیده و نشنیدند. از قراریکه **گزنفون** نقل کرده مقصود از این عجله و شتاب این بود که بشاهنشاه مجال داده نشود که تمام قوای خودرا فراهم کند.

جنك کوناکسا
۴۰۱ قبل از میلاد

چون بولایت حاصلخیز بابل رسیدند بعضی سواران سبك اسلحه دیدند، اما چون حرکتشان را بطرف جنوب ادامه دادند اثری ازقشون ایران ظاهر نشد. پس از آنکه سه روزبطورصف جنگی پیش رفتند بظاهر مخبرین **کوروش** خبر صحیحی باو نرسانیدند و بنا بر این **کوروش** معتقد شد که **اردشیر** بابل را ترك گفته وباراضی مرتفعهٔ ایران رفته است. اما این اشتباه بود چه روز چهارم ناگهان سواری در رسید وخبر داد که لشکر بزرگ شاهنشاه

---

۱ -- Abrocomas

درظرف چندساعت ظاهرخواهد شد. بنابراین اطلاع **کوروش** مجال پیدا کردکه صفوف جنگ را ترتیب دهد. سپاهیان یونانی را تحت فرمان **کلئارکوس** در طرف راست یعنی بجانب فرات جاداد وخود برطبق عادت تغییر ناپذیر پارسیان درمیانه جا گرفته وششصد نفرسوار سنگین اسلحه راحافظ خود قرارداد و جزء عمدهٔ سواران را درچپ ودرتحت فرمان **آریائوس** وادار نمود.

لشکرجرار **اردشیر** که ظاهراً قریب یک کرور بود بر **کوروش** احاطه داشت، لیکن اودانست که هرگاه قلب دشمن را که شاهنشاه در آن جادارد بشکند مقصود حاصل میشود بنا براین به **کلئارکوس** امر داد که یونانیها را متوجه قلب دشمن نماید. **کلئارکوس** بوظیفهٔ خود عمل نمود و مجملاً جواب دادکه مراقب خواهم بود که آنچه باید بشود انجام پذیرد، اما از ترس اینکه هر دو جناحش خالی شود از نزدیکی فرات دور رفت.

شروع بجنگ باین طریق شدکه یونانیها بطرف عرادههای مسلح که در مقابل آنها بود واز آن انتظارات زیاد داشتند حمله بردند. نتیجهٔ آن فوق‌العاده بود، چه رانندهها و تمام صف رو برگردانیده فرار کردند و یونانیها دوسه میل آنها را تعاقب نمودند. **کوروش** شکست چپ لشکر ایران را ملاحظه کرد اما دانست که تاقلب شکسته نشده نتیجه قطعی نخواهد بود و چون سردار قابلی بود تهور و شتاب بخود راه نداده صبر کرد تا قلب لشکر ایران آهنگ پشت سریونانیها نمودند. آنگاه حرکت ششصد تن سواران شجاع خودرا بجانب شش هزارتن کادوسیان شاهنشاه متوجه نموده سرکردهٔ قوهٔ طرف مقابل را بدست خودهلاک کرد ومعرکه گرم شده وراه **کوروش** بمحلی که **اردشیر** درآن جا داشت باز گردید. **کوروش** درجوش جنگ وشدت غضب وعداوت فریادکرد دشمن را میبینم، پس نیزه گرفته بسینهٔ برادر کوبید، چنانکه جوشن او را سوراخ کرده ویرا از اسب غلطانید وصاحب اختیاری آسیا باید در پیش نظرش مجسم شده باشد. لیکن ناگهان زوبینی نزدیک چشم او فرو رفت و درآن هنگامه بهلاکت رسید. **اردشیر** زخم خفیفی برداشته بود، چون خبر قتل برادر را شنید بطرف قشون آسیائی حمله برد و آنها چون دانستند که

کوروش کشته شده بطرف شمال عقب رفتند.

تیسافرن در منتهای چپ صف پارسی بود و بر یونانیهائی که اسلحهٔ سبك داشتند حمله برد. اما تلفاتی وارد نیاورد، باردوگاه ایشان نیز مهاجمه کرد لیکن دفع شد. درین ضمن **کلآرخ** چون شنید اردوگاهش درخطر است ازتعاقب برگشت نمود وبرای احتراز ازخطرکه مبادا این قوه ازپهلوحمله کند پشت یونانیانرا برودخانه داده ثانیاً حمله برد. پارسیها یاد از شجاعت اجداد خود نکرده و جبن بخرج دادند و از مقابلهٔ بایونانیها تن زدند. بنابراین یونانیان بعد از تعاقب دشمن جبان‌خود با فیروزی باردو مراجعت‌نمودند. هرچند در واقع جنك بمغلوبیت ختم شده و علت عمدهٔ آنهم سوء فرماندهی **کلثارکوس** بوده است.

این واقعه معروف بجنك کوناکسا میباشد و نتیجهٔ آن فوق‌العاده بود زیرا که یونانیهااینوقت دانستندکه میتوانند (ازاینوقت) سپاه پارس‌را مانندگلهٔ گوسفند درپیش خود برانند. اگرچه تاچندین سال درصدد استفاده ازاین مزیت وبرتری خود برنیامدند لیکن معین است که **اسکندر** کبیراساس خیالات خودرا از تجربه بروی این واقعه اخذ نموده است[1]. اما باید دانست برای ایران کشته شدن **کوروش** جوان بد بختی بزرگی بود، چه آن‌جوانمرد بواسطهٔ لیاقت ومردانگی وتجربه‌ای که داشت شاهنشاه‌کاملی میشد که ممکن بود دولت ایران را بمقامیکه در زمان **کوروش** کبیر و **داریوش** اول داشت برگرداند ویقین‌است که روح تازهٔ بایران بخشیده وبا معرفتی‌که باحوال یونانیها داشت میتوانست دول یونانیرا بیکدیگر مشغول کند البته بمحواستقلال یونان موفق میشد، لیکن مشیت خداوند دیگر بوده است.

بازگشت ده هزار نفری

کمتر واقعهٔ از وقایع تاریخ مانند بازگشت ده هزار نفری مورد اعجاب و تحسین است. صبح روز بعد ازجنگ یونانیها در صدد

۱- ازهمین جاباید تصدیق نمودکه این‌جنگ برای دولت هخامنشی بسیار مضر و زیان آور بود زیرا آن بقول یکی‌ازنویسندگان معاصر نشان دادکه سپاه بزرك ایران‌فاقداهمیت جنگی‌است واین‌باعث جرأت وجسارت‌یونانیان شده نتایج میشومی‌درآتیه بارآورد وبنابراین عمل **کوروش** نسبت بایران جنایت‌وخیانتی بزرك‌بود (مترجم).

حرکت برای اتصال به **کوروش** بودند که خبردار شدند **کوروش** کشته شده ولشکریان اوگریخته اند . **کلئارکوس** یا**کل آرخ** تزلزل خاطربخود راه نداده تکلیف سلطنت را به **آری یه ئوس**[1] نمودند لیکن مشارالیه بعنوان اینکه امرای پارسی زیر بار نخواهند رفت مقتضی ندانست این تکلیف را قبول کند .

بعد از آن منادی از طرف **تیسافرن** ندا کرد که یونانیها اسلحهٔ خودرا تسلیم کنند وبرای اینکه ترتیبی در بارهٔ ایشان داده شود درحضرت شاهنشاهی حضور یابند . یونانیان از این عنوان متغیر شدند، لیکن چون در اوضاع حاضرهٔ خود مشاوره کردند واز امتناع **آریه ئوس** مستحضر شدند پیشروی را خلاف مصلحت دانسته شبانه شروع بعقب نشینی کردند وبنقطه ای رسیدندکه روز قبل ازجنگ آنجا بودند ودرآنجا بسپاهیان **آریه ئوس** ملحق شدند، پس بمشاوره پرداخته وسردار ایرانی معلوم‌نمود که حاجت خواربار موجب آنست که در مراجعت از راهی که برای آمدن پیموده اند صرف نظر نمایند و راه طولانی تری بطرف شمال اختیارکنند . او اظهارکرد که هرگاه دوسه روز در حرکت شتاب نمایند از خطر مجاورت شاهنشاه‌که لشکر بزرگ او ناچار باید آهسته حرکت‌کند آسوده خواهند شد و با سپاه کم هم آن پادشاه جرأت نخواهدکرد بر ایشان حمله نماید .

بنابراین صبح روز بعد قوای متحده بطرف شمال حرکت کردند و عجب اینکه بقشون شاهنشاه برخوردند . پارسیها بیش از یونانیان متوحش شدند لیکن آنها هم تمام شب را درتزلزل خاطر بودند . روز بعد با **تیسافرن** بمذاکرهٔ متارکهٔ جنگ پرداختند، بعد ازمباحثات زیاد قراربراین شدکه یونانیها را اجازه بدهندکه بدون مزاحمت بمیهن خود مراجعه نمایند . بالاخره آنها حرکت نمودند و**آری‌یه ئوس** هم با پادشاه مصالحه نموده باتفاق قوای **تیسافرن** بایونان همراه شدند تا بدجله رسیدند و ازدجله بوسیلهٔ پلی که مرکب از ۳۷ کشتی بود گذشتند .

چون چهار منزل دیگر طی نمودند به اُپیس که محل آن بخوبی معلوم است آمده

---

[1] - Ariaeus

و ازآنجا به زاب صغیر رسیدند . دراین نقطه **تیسافرن کلئارکوس** (کُلِئ آرخ) وسایر سرکردگانرا فریفته بملاقاتی دعوت نمود وازراه‌خدعه آنانرا گرفتارودستگیرکرد . این‌بلیهٔ
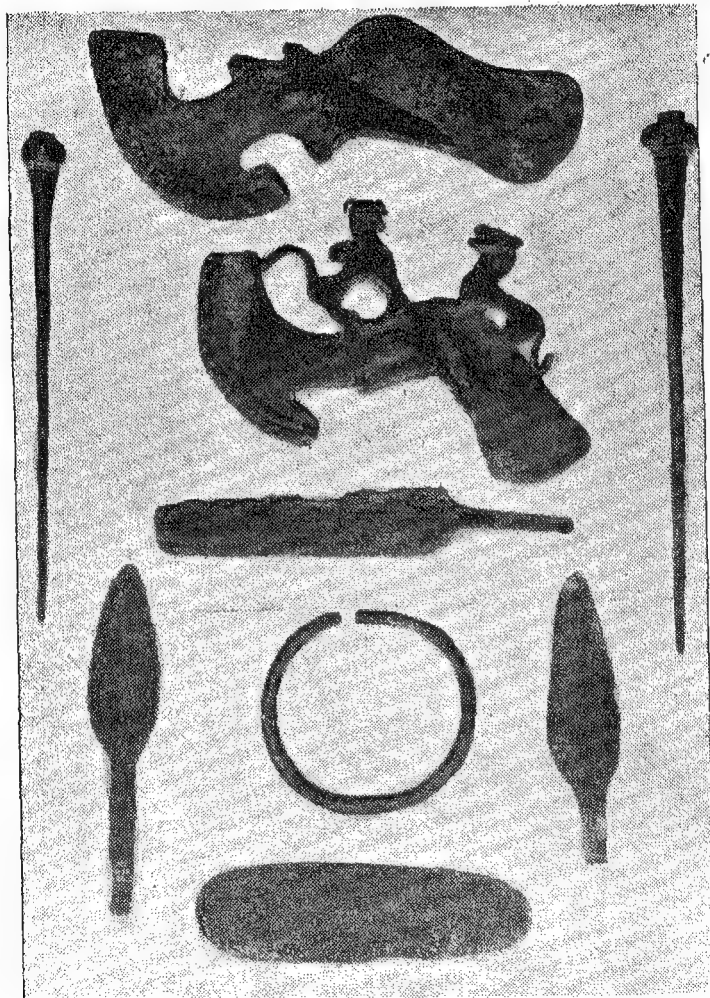
۳۰ - تصویر سرتبر های مفرغی وغیره از خینمان درشرح اشیاء فوق رجوع شود بصفحهٔ ۲۴۵

عظمی‌هم یونانیها رابتسلیم‌وتمکین نیاورد؛ درصورتیکه‌مصیبتی ازآن بالاترنبوده وهرجماعت دیگری البته برای تسلیم حاضر میشدند . خلاصه رئیس دستهٔ اسپارتی را فرمانده خود

قراردادند و **کزنفون** را هم معاون او معین کردند و باز راه افتاده بنای حرکت را گذاشتند درحالیکه لشکریان ایرانی خصومت خودرا ظاهر نموده بودند. بهر حال این جمعیت کم از بلاد قدیمهٔ آشور عبور کردند و **تیسافرن** چندین بار بمزاحمت ایشان پرداخت ولی حملات اوضعیف بود و چندان از روی حدت وحرارت واقع نمیشد و در هرمورد لشکریانش برای احتراز از زد و خورد با یونانیها عقب می نشستند و از آنها فاصله میگرفتند.

بالاخره از دست لشکریان ایران خلاص شدند لیکن درکوههای کردوك یا کرد و در اراضی مرتفعهٔ ارمنستان صدماتی بدش از پیش دیدند. اگرچه یونانیها چون در محاربه در نیه وماهور ید طولائی داشتند حملات ایلات وحشی کوهستانی را بخوبی‌دفع میکردند وخواربار هم تحصیل مینمودند. لیکن مشکلات وموانع طبیعی از قبیل برف‌و سرمای شدید زیاد بود وکم بودن تلفات ایشان هم برقوهٔ تحمل‌وطاقت آنها وهم برمهارت و زبردستی **کزنفون** دلالت دارد. باری ازطرف مغرب دریاچهٔ وان پیش رفته واز رشته کوه آسیای صغیر عبور نمودند. بالاخره سعادت یاری‌کرد وبجائی رسیدند که دریا نمایان شد و پس از انجام کاری که هیچوقت فوق آن واقع نشده بود به ترابزوس که امروز طرابوزان خوانده میشود وارد شدند.

از وقتیکه من طرابوزان را برای دفعهٔ اول دیدم تابحال زیاده از بیست سال است لیکن فراموش نمیکنم اهتزازی را که برای من دست داد هنگامیکه آن معبر را از دور بمن نشان دادند که یونانیها از آنجا دریا را دیده فریاد شادی برآوردند. همچنین وقتیکه کامپوس[1] را ساحت کردم که اردوگاه آن دلاوران بوده است در وقتیکه بعد از صدمات بی‌پایان وشجاعت و رشادت درخشان باستراحت پرداختند.

ایران و یونان بعد از واقعهٔ کوناکسا

نتیجهٔ‌طبیعی مغلوبیت **کوروش** کوچك این بودکه اتحادایران‌با اسپارت‌بواسطهٔ معاونتی‌که بمدعی سلطنت‌نموده بود بهم‌خوردولی اسپارت بعدازتجربه ای‌که بواسطهٔ واقعهٔ کوناکسا حاصل‌شده‌در

۱- Campos

صدد اعتذار ازشاه برنیامد. بلکه قشون ده هزارنفری‌را وادارکرد باینکه یونانیهای آسیا رادر مقابل **تیسافرن** و **فارنا باز**[1] ساتراپ‌های ایرانی‌محافظت نمایند. این دونفرهمچنان بایکدیگر رقابت داشتند که هریك حاضر بودند برای اینکه حریف را ازمیدان درکنند هرنوع مخارجی را برای مساعدت یونانیان تحمل نمایند. باز معلوم شد پول ایران در مزاج یونان کمال تأثیر را باید داشته باشد. حقیقتاً بنظر میآید که نه فقط مستعمرات یونان بلکه کلیهٔ آسیای صغیر درآنوقت میتوانستند از تحت حکومت ایران بیرون آیند اما طلاهای ایران کارخودرا کرد و **آگزیلاس**[2] که در محاربات کمال هنرمندی را ظاهر ساخت و در کنار رود پاکتول فتح نمایانی کردکه آن باعث شد **تیسافرن** بقتل رسد به یونان احضار شد. برای اینکه اتحادی را که بین تِب و آرگس و کرنت و آتن بر ضد اسپارت منعقد شده بهم بزند. اتحاد مذکور نتیجهٔ سیاست ایران و بپول **ایران**[3] تشکیل یافته بود. در این موقع نوبت بآتن رسید که با ایران همدست شود و **کنن**[4] که بعد از واقعهٔ آگس‌پتامی[5] بقبرس‌فرار کرده و بتوسط **فارناباز** بخدمت پادشاه ایران درآمده بود نیروی دربائی اسپارتی را در کنیدوس در سال ۳۹٤ قبل از میلاد در هم شکست و بابن جهت بطورغیر مستقیم سبب تجدید تسلط آتن دردریا گردید. درنتیجهٔ این‌غلبه یکدسته کشتی ایرانی بفرماندهی **فارناباز** و دریاسالار آتنی او بغارت و خرابی کرانه های پلوپونس پرداخت. دیوارهای طویل آتن درتحت حمایت او و بوسیلهٔ پول ایران دوباره ساخته شد وتغییر کلی اوضاع از اینجا ظاهر میشود که شهر تِب که چندی‌پیش اعداعدو آتن بود در این موقع با سایر دول یونانی بآتن مساعدت نمود.

مصالحهٔ انتالسیداس سال ۳۸۷ قبل از میلاد

باین طریق نائب السلطنهٔ ایرانی بحسن تدبیر یعنی بر انگیختن دول ضعیف یونان بر ضد اسپارت باز میزان تعادل را در یونان برقرار کرد وحیثیات دولت پارس بواسطهٔ نمایش قدرت دریائی

۱- Pharnabazus ۲ - Agesilaus

۳- **آگزیلاس** درحین‌حرکت حرف مضحکی زد وگفت مرا باهزارتن تیرانداز ازآسیا بیرون میکنند وآن اشاره است به داریك که در آن بطوریکه در بالای فصل۱٦ دیده میشود صورت تیر اندازی منقوش است. (مؤلف)

٤ - Conon ٥ - Aegospotami

شاهنشاه در دریای پلوپونس اعاده شد. چه تا آنوقت ناوگان پارسی داخل آن آبها نشده بودند. بالاخره اسپارت تقاضای صلح نمود و مذاکرات تا چندین سال طول کشید و تا یك اندازه علت آن اظهار مناغت از طرف ایران بود. عاقبت پس از آنکه سفیر اسپارت که **انتالسیداس** نام داشت مدتی در شوش متوقف بود بالاخره مصالحه واقع شده ولی نه باین‌طریق که عهدنامه بسته شود بلکه بموجب فرمانی از شاهنشاه که مقرر فرمود تمام خاك آسیای صغیر و جزائر قبرس و کلازومن[1] متعلق بدولت ایران است، لیکن ایالات یونان مستقل میباشند، باستثنای لِم‌نُس، ایمبروس و ایسکیروس که متعلق به آتن خواهند بود. این مصالحه که طرف قبول دول مهمهٔ یونان واقع شد برای‌ایران خیلی نافع بود چه متصرفات سابقهٔ او را اعاده میکرد و مداخلهٔ یونان را در آتیه نسبت بآسیای صغیر ممنوع میداشت. حاصل اینکه معاهدهٔ کالیاس[2] امضاء گردید و براعتبارات شاهنشاه بسی افزوده گشت و از زحمت دائمی محافظت آسیای صغیر آسوده شد.

برای یونان این مصالحه بطور کلی موجب خفت بود اما بجهت اسپارت خصوصاً نافع محسوب میشد چه تمام خاك خودرا حفظ کرد و در میان دول یونان سمت برتری ومزیت حاصل نمود، تا وقتیکه پیمانهٔ ظلم و جور او لبریز شد و درجنگ لوکترا[3] در ۳۷۱ قبل از میلاد بواسطهٔ مداخلهٔ دولت تِب بمجازات کامل رسید و امر او بخفت وخواری منتهی گردید.

محاربات مصر

ضعیف شدن حکومت مرکزی بالطبع بر اوضاع مصر انعکاس بخشید، چه اعقاب سلاطین آن کشور دارای قوه و قدرت بودند و در ۴۰۵ قبل از میلاد **آمیرته**[4] ثانی که نوادهٔ اولی بود در دلتا باز علم طغیان برافراشت وجمع کثیری بهواداری او برخاستند. چون در میان سپاهیان که در جنگ کوناکسا جزء لشکر ایران بوده‌اند اسامی مصریان بسیار دیده میشود میتوان استنباط کرد که **آمیرته** فقط بر یك قسمت از مصر تسلط یافته لیکن در مدت قلیل شش سال حکومتی که او داشته بطوری سلطنتش حقیقت یافته بود که وقایع نگاران مدارس مذهبی

۱- Clazomene ۲- Callias ۳- Leuctra ٤- Amyrtaeus

مصر هم اورا جزء دفتر اسامی فراعنه ثبت کرده‌اند. چون درگذشت نفوروت[1] نیا می
(یونانیها او را نه فه‌ریت[2] گفته اند) بنام خانوادهٔ مندسیان تأسیس سلطنتی نموده کار

۳۱ - یك کوزهٔ زرین هخامنشی در موزهٔ بریتانیالی
(اقتباس از دفاین سیحون) و در شرح آن رجوع سود بفصل ۱۵ .

های اورا تکمیل کرد و بتحصیل آزادی مصر موفق شد. این سلسله از روی حسن تدبیر
راه رفتند و بپول و لشکرهر گونه طغیان وفتنه ای را که ممکن بود بروز کند ودولت

۱- Naifaaurut ۲- Nepherites

ایران را مشغول بدارد تأیید می نمودند . با قبرس وکارّیه حتی یونان بابعد مسافت عقد اتحاد بستند ، ضمناً تدارکات جنگی نیز میدیدند وسرداران یونانی بسیار اجیر کردند ، مجرب ترین فرماندهان را جلب نمودند زیرا که مصریان نیز مانند پارسیان ملتفت‌شده بودند که نظام ومهارت یونانیان از ایشان برتر است .

از اتفاقات نیکو برای مصر این بود که بعداز واقعهٔ کوناکسا و ازاثرات آن واقعه اکثر قبایل جنگی آسیای صغیر طغیان کردند . جزیرهٔ قبرس نیززیرفرمان **اواگوراس**[1] با تقویت یونان ومصر ، مرکزی بجهت مخاصمهٔ با ایران گردید و بیك معنی از ضمائم سلطنت مصر محسوب شد. **هاکور** یا **آکوریس**[2] جانشین **نیفوریتس** در بین ۳۹۰ و ۳۸۶ یکی از حملات ایران را که جزئیاتش برما معلوم نیست دفع نموده بود وپس از آن بپول وغله پادشاه قبرس رانیز کمك نمود. آتن هم سپاهٔ مهمی بسرداری **کبریاس**[3] که از فرماندهان معتبر بود بآن خاك فرستاد . **اواگوراس** چنان خودرا باقوه وقدرت دید که دست اندازی بقطعهٔ اصلی نمود وشهر صور را بتصرف خود درآورد .

اوضاع واحوال روز بروز برای مصربهبودی میبافت؛ لیکن معاهدهٔ **انتالسیداس** ناگهان وضع را منقلب کرد و اولین صدمه بقبرس وارد آمد یعنی **اردشیر** قوهٔ عظیمی فراهم کرده درمقدمهٔ حملهٔ بمصر بتسخیر آن جزیره مشغول شد . **اواگوراس** مدت‌ده سال ارتش‌شاه را مشغول داشت وبابنواسطه خدمت بزرگی بمصر کرد وبالاخره باشرایط خوب با **اردشیر** مصالحه نمود . یعنی اجازه گرفت سالامیس را نگاه بدارد و عنوان پادشاهی‌هم داشته باشد . خلاصه باین واسطه شاهنشاه از پرداختن بمصر فراغت حاصل کرد ومدت سه سال در « عکا » تهیهٔ فراوان دید وآن محل را تکیه گاه خود قرار داد . در این موقع سلطان مصر **نختورهب**[4] بود وآنچه توانست بواسطهٔ اجیر کردن یونانیان وساختن قلاع با آن مهارتی که مصریان دراین کار همیشه داشتند در جلوگیری ازبلیه‌ای که در پیش بود کوشش کرد . **کبریاس** سردار یونانی را بفرماندهی قشون خود اختیار نمود وکلیهٔ دلتا را مبدل بیك اردوگاه محکمی ساخت .

۱- Evagoras ۲- Achorise ۳- Chabrias ٤- Nekhthorheb

در ۳۷٤ قبل ازمیلادتدارکات **اردشیر** تمام وعبارت بود از دویست هزارقشون آسیائی وبیست هزار یونانی وسیصد فروند ناو . **فارناباز** براین هیئت فرمانروائی میکرد . نفوذ شاه چنان قوت یافته بودکه یونانیها **کبریاس** را ازخدمت پادشاه مصربازخواستند و **ایفیکرات**[1] را که معتبرترین سردار آتنی بود بخدمت ایران در آوردند .

قلاع پلوزیوم بسیارمستحکم وطغیان آب نیل نیزمانع عملیات بود بنابراین پارسیها ازحملهٔ بآن ناحیه صرف نظر کردند وبنابرأی **ایفیکرات** قشونی درخفیه دردهانهٔ شعبهٔ مندسی رود نیل پیاده نمودند. مصریان ازقلعهٔ خود حمله بخارج کردند وچون مراجعت نمودند سپاهیان ایرانی هم باایشان داخل قلعهٔ شدند وبواسطهٔ این اقدام اولین خط دفاع مصریان شکسته شد . اگر بحرف **ایفیکرات** گوش داده و به ممفیس که خالی از پادگان بود حمله برده بودند احتمال کلی داشت که مصر را مسخر میساختند. لیکن **فارناباز** پیر و ازاقدامات خطرناك گریزان بود . بنابراین فعالیتی بخرج نداد و باین واسطه مصریان دو باره تعرض اختیار کردند . **ایفیکرات** رنجیده خاطر شده بیونان مراجعت کرد و چون رود نیل شروع بطغیان نمود پارسیها عقب نشستند ومصر مستخلص شد .

لشکرکشی بطرف کادوسیان

دراین اوقات طایفهٔ کادوسیان عاصی شده بودند و **اردشیر** بالشکر عظیم شخصاً بدفع ایشان پرداخت . لیکن مسکن طایفهٔ نامبرده ناحیه‌ای بودکه امروز گیلان خوانده میشود وبواسطهٔ جنگلهای انبوه وجبال صعب و رودهای متعددی که دارد وصول بآن ناحیه بسیار مشکل است . کادوسیان ترتیب جنگ گریز را اختیار کردندوکار خواربار را بر پارسیها سخت نمودند لیکن میان رؤسای ایشان اختلاف انداختند و کار بمصالحه کشید. لشکر ایران سالماً بازگشت نمود اماکاری ازپیش نبرده بود .

اواخر ایام سلطنت اردشیر ممنون

با آنکه لشکرکشی ایران بجانب مصر بکلی بیحاصل شد معهذا یونانی ها بواسطهٔ رقابت با یکدیگر دو باره در سال ۳۷۲ **انتالسیداس** را بشوش فرستادند تا حکم جدیدی از شاه صادر

۱- Iphicratis.

نماید که خصومت های موجودهٔ در یونان را خاتمه دهد. در ۳۶۷ قبل ازمیلاد مردم تبِ بخدمت شاه رفتند و سال بعد از آتن رسولان دیگری بحضور او رسیدند زیرا که هرچند آن شاهنشاه مردی ضعیف بود لیکن یونانیها چنان پست شده بودند که همه اورا بحکمیت قبول میکردند.

یونانیها **اردشیر** را خیلی اهمیت میدادند، اما در داخلهٔ کشور ایران دراواخر سلطنت او برعکس بود و ساتراپ های ایرانی از ترس اینکه از تقرب درگاه دور شوند یا از هوای جاه طلبی همواره عصیان میکردند. **تاخو** فرعون جدید مصر این اوضاع منقلب را مغتنم شمرده بسوریه دست اندازی نمود، اما در غیاب او انقلابی در داخلهٔ مصر واقع شد و **آگزیلاس** که ظاهراً با مصر مودتی نداشته باملاب مدد رسانید و **تاخو** مجبور شد بشوش فرار کند. مدت چندین سال اغتشاشات داخلی کشور مصر را از کار انداخت، بکوقت بنظر میآمد که شیرازهٔ دولت پارس از هم گسیخته لیکن بخت آن کشور هنوز نخوابیده و اختلافات دشمنان **اردشیر** که با یکدیگر جنگ و جدال داشتند و همچنین خیانت و رشوه خواری آنان موقع را حفظ نموده مانع خرابی کلی گردید.

اردشیر پس از چهل وشش‌سال سلطنت درسال ۳۵۸ قبل از میلاد در کبرسن وفات نمود. بنظر میرسد که مردی کریم وملایم وهمیشه برای عفو مقصرین حاضر بود لیکن **پریزاتیس** که زنی خطرناك بود کاملابر او تسلط داشت وپس از مسموم ساختن زوجه اش مسماه به **استاتیرا** با آنکه شاه کمال علاقه را بآن زن داشت باز از نفوذ او کاسته نشد.

باید دانست که بواسطهٔ نفوذ این زن ورأی فاسد او بودکه بسر ضعیف‌النفس وی دخترخود **آتس‌سارا** تزویج نمودواین‌امربعدها عواقب‌وخیم‌ظاهرساخت. ازمسائل‌قابل ذکر اینکه **اردشیر** برای اناهیتا ربه‌النوع تناسل مجسمه‌ای ترتیب داد و بدین واسطه تغییر یا توسعه‌ای در کیش ملی پدید آوردکه از افکار سامیهای بابل راجع به ربه‌النوع

طبیعت در آن راه یافته بود. از این مهمتر آنکه این پادشاه پرستش **میترا** را تجدید نموده و می‌بینیم پس ازآنکه این رب‌النوع مدتی دردورهٔ گاتها وکتیبه های هخامنشی
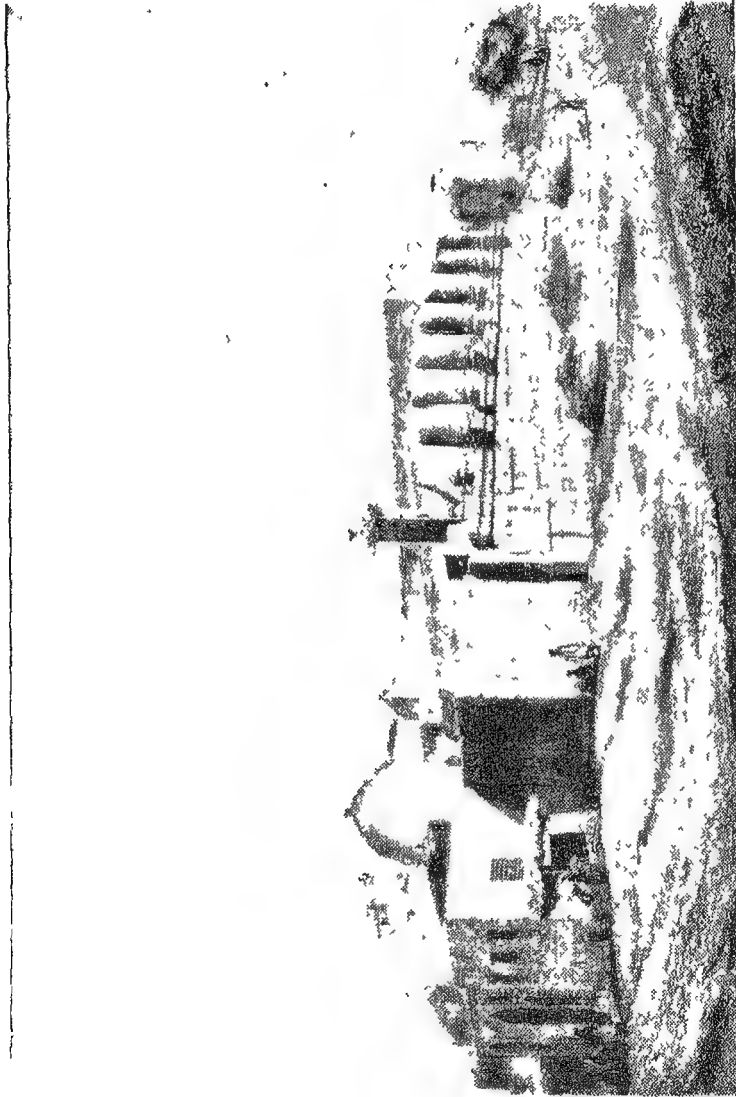
۳۲ - خرابهٔ یك معبد اناهیتا در کنگاور
ساختمان های عمارت در طرف چپ جدید است .

متروك مانده تدریجاً ظاهر شده و مقام او ازخداوند صلح مبدل برب‌النوع جنگ میشود. بقول **مولتن** منشاء ثنویه هرچه میخواهد باشد این رب‌النوع نیز در خط رسیدن بمقام

عالی مذهب **میترا**[1] بوده است .

جلوس اردشیر سوم سال ۳۵۸ قبل از میلاد

شاهنشاه پیر صدها زن در اندرون خود داشته وظاهراً متجاوز ازصد پسرپیدا کرده است لیکن بیشترآنها قبل از پدردرگذشتند و از آن جمله فقط سه پسر **استاتیرا** که **داریوش** و **آریاسپ** و **اُخس** نام داشتند از زن عقدی وقابل جلوس برتخت محسوب میشدند . چند سال قبل از وفات شاهنشاه **داریوش** بولایتعهد معین شد . اما **اُخس** که در دسیسه کاری زبر دست و فرزند لایق **پریزاتیس** بود آن پسر را وادار بقتل پدر نمود . باین عنوان که پادشاه در خیال آنست که ولایتعهد را از او سلب نماید . **داریوش** فریب‌خورده درصدد اقدام برآمد وامرش مکشوف شده بقتل رسید . برادر دیگر موسوم به **آریاسپ** را نیز **اخس** فریب‌داد باینکه تومتهم بهمدستی **داریوش** شده‌ای ومانند او نیز بقتل خواهی رسید لهذا آن شاهزادهٔ بدبخت برای اینکه گرفتار این مصیبت نشود بدست خود انتحار نمود . بااین دسایس وخیانتها **اخس** بولایتعهد رسید و **آتس‌سا** نیز باومدد کرد، و **اخس** وعدهٔ تزویج‌اورا داده بود . این مصائب خانوادگی اجل **اردشیر** را نزدیك ساخت . چون اودرگذشت **اخس** بسلطنت رسید و **اردشیر** سوم خوانده شد . در اول سلطنت خود تمام شاهزادگان را بقتل رسانید و حتی گفته اند شاهزاده خانمها را هم باقی نگذاشت .

تسخیر صیدا و القیاد مصر سال ۳۴۲ قبل از میلاد

تخت پادشاه جدیدبر پایه‌های استواری‌قرار نداشت؛ موفق نشدن پدرش بتسخیر مصر آن کشور را مرکزی برای مخالفت با ایران ساخته بود . هر وقت استانداران یـا دولتهای دست نشانده می خواستند خودرا از قید تبعیت ایران آزادکنند از مصر بایشان مدد میرسید . بر **اخس** ظاهر شد که تا مصر را دوباره مسخر نسازد سایر طاغیان را

---

۱ ـ آئین قدیم زردشت صفحه ۱۳۸ . کتیبه ای در کاخ **اردشیر ممنون** در شوش پیدا شده که بشرح زیر است :

با توفیق **اهورامزد** ، **انه‌هتا** و **میترا** من این کاخ را بنانمودم . (مؤلف)

نخواهد توانست بجای خود بنشاند . اقدام اولی که برای این کار کرد بکلی بی ثمر شد و قشون **نکتانبو**[1] در تحت فرماندهان یونانی قوای ایران را شکست فاحش دادند . هیچوقت مصر باین اندازه قوت نیافته بود حتی قوت قلب و شجاعت سپاهیانش نیز خوب بوده است . در نتیجهٔ این شکست ایران سوریه و آسیای صغیر و قبرس طغیان کردند ، بلکه فینیقیان نیز در تحت ریاست **تن نس**[2] پادشاه صیدا قیام نموده قصر سلطنتی لبنان و انبارهای خواربار را که برای جنگ مصر فراهم شده بود آتش زدند. سردار آتنی **اخس** در قبرس موفق شد اما در آسیای صغیر ساتراپ فریگیه که عصیان کرده بود به تقویت آتن و تب مقاومت نمود، **تن نس** درسوریه پیشرفتی کرد که **نکتانبو** راوادار نمود از او تقویت کند و چهار هزار تن از مزدوران یونانی را بمدد او فرستاد.

اما **اخس** مانند پدر مردی ضعیف النفس نبود ، مجدداً لشکری عظیم فراهم کرده شخصاً بطرف صیدا رفت . **تن نس** بامید اینکه بواسطهٔ دیوارهای مرتفع و خندق های سه گانهٔ شهر محفوظ خواهد ماند اهل شهر را رها کرد و مزدوران یونانی که از مصر آمده بودند به پول ایران فریفته شدند و اهالی صیدا باینواسطه از مدافعه منصرف گردیدند . نمایندگان ایشان که پانصد نفر بودند بفرمان شاهنشاه خونخوار بقتل رسیدند، بقیهٔ مردم هم مصمم شدند خود و خانواده ها و خانه های خویش را بقربانی بدهند و این تصمیم را اجرا کردند . چون **اخس** وارد شهر شد جز تلی ازخاك ومخروبه چیزی ندید و آنرا بمبلغ گزاف بکاوش کنندگان وجویندگان گنج بفروخت، بمحض اینکه شهر صیدا مسخر شد **تن نس** هم بقتل رسید وسایر بلاد فینیقیه نیزمنقاد شدند .

لشکر ایران که درصیدا چندان معطل نشدند راه قدیم را پیش گرفته بجانب جنوب متوجه گردیدند . چون بیلوزیوم رسیدند بواسطهٔ نهرهای مخصوص آب را بر گردانیدند و سدها کشیدند . لیکن مصریان در عقب حصاری که در تحت تهدید بود حصار دیگر بر پا نمودند و مانند سابق مهاجمهٔ پارسیها پیشرفت نکرد وبنظر میآمد که طغیان آبها لشکریان ایران را در هم شکنند اما یکی ازسرداران یونانی که در خدمت ایران بود جسارت بخرج

---

۱ - Nectanebo· ۲- Tennes·

داده از یکی از نهرها بالا رفت و پشت سر مصریان را گرفت و چون بر او حمله بردند حملات را دفع نمود. **لکتانبو** چون دید خطوط ارتباطیهٔ او متزلزل شد بطرف ممفیس عقب کشید. پادگان پلوزیوم و سایر مراکز مهم بعقیدهٔ اینکه تنها مانده اند تسلیم شدند بنابراین مصر دوباره در سال ۳۴۲ قبل ازمیلاد بدست ایران افتاد. **اخس** با کمال بیرحمی وظلم با آن کشور رفتار نمود وسوء تدبیر **کامبیس**[1] را پیروی نموده گاو **آپیس**[2] را کشت وگوشت اورا درضیافتی به شکرانهٔ تسخیر دیوار سفید بمهمانان خورانید. معابد را غارت کرده شهرهارا خراب نمود و هزار ها ازمصریان را بقتل رسانید و پس از آنکه نام پارسی را اینطور اسباب رعب و وحشت نمود به بابل مراجعت کرد.

قتل اردشیر سال ۳۳۶ قبل از میلاد

مظفر و منصور شدن پارسیان در جنگ مصر موجب امنیت و آرامش قسمت غربی کشور شد، **آرتاباز** که چندین سال درحال طغیان بود به مقدونیه فرارکرد، سلاطین و امرای دیگر سرتسلیم پیش آوردند. دول رقیب یونان نیز نسبت بپادشاه متملق شدند و در اطاعت اوامر او تعجیل کردند وچشم بپول او دوختند. معهذا اوضاع ولایات نسبت بزمان **داریوش** تفاوت کلی کرده بود. ولایات بحرخزرکه غیرممکن الوصول بودند به استقلال خود باقی ماندند، پنجاب بکلی از تبعیت ایران ببرون رفت، در جاهای دیگر هم استحکام نظارت و مراقبت که برای نگاهداری چنین کشور عظیم لازم بود سستی یافته بود. لیکن **اخس** قدرت وقابلیت داشت وبحسن تدبیر **باگوواس**[3] که از خواجه سرایان بود ادارهٔ حکومت ترقی کرد. ضمناً مراقب ترقیات دولت جدیدالظهور مقدونیه نیز بودند و از آن جلوگیری مینمودند. اما تزویر و دسیسه، حسن ادارهٔ آن رجل سیاسی را عقیم میکرد بطوریکه عاقبت در سال ۳۳۶ خود را مجبور دید ولینعمت خویش را بقتل رساند و اگر چنین نمیکرد خود بهلاکت میرفت. اکثر فرزندان شاه هم مقتول شدند و جوانتر از همه که **آرسس** یا **ارشك** نام داشت به سلطنت برداشت لیکن آن جوانهم چون آثار خودسری بروز داد بفرمان خواجهٔ بیرحم شربت فنا نوشید.

۱- Cambyses ۲- Apis ۳- Bagoas

جلوس داریوش کدمان
۳۳۶ قبل ازمیلاد

خواجهٔ مزبور شخص نامعلومی را بنــام **کدمان** که ظاهراً از نژاد هخامنشیان بوده اختیار کرد و او بعنوان **داریوش سوم** بر تخت جلوس نمود. چون این پــادشاه آخرین شخص از یك سلسلهٔ معظم میباشد مـورد توجه و محبت است. در اوقات محاربهٔ کادوسیان در جنگ تن بتن شخص عظیم الجثهٔ را بقتل رسانیده بشجاعت و رشادت معروف شده و در عوض این خدمت حکومت ارمنستان باومفوض شد. بنظر میآید که نسبت باسلاف نزدیك خود کریم و صالح بوده و اگر او در موقع عادی بود بخوبی میتوانست کشور داری نماید. از بدبختی او دولت جدیدی در مغرب طلوع کرده و بزرگترین دلاورجنگجوی عالم در آن دولت زمام امور را بـدست گرفت. **داریوش** با تمام وسائـل و اسبابی که در قدرت دولت ایران بود در مقابل مهاجمهٔ شرر بار **اسکندر** کبیر نتوانست برابری نماید.

سکهٔ فیلیپ مقدونی

فصل بیستم

طلوع دولت مقدونیه تحت سلطنت فیلیپ و اسکندر

ما با چه عجایب‌آدمی ناگزیر بنبرد شده ایم! این‌کسیست‌که برای بچنگ آوردن نیرو وگشادن‌کشور یك‌چشمش را از دست داد وشانهٔ اوبضرب دبوس شکسته یکدست ویکپای وی ازسوزش سرما سیاه گشت. بخت از وی هرچه خواست بی مضایقه پیش وی نهاد مگر درنامجوئی وافتخارکامرواگردد.

«دیموستن خطیب یونانی دروصف فیلیپ مقدونی»

جغرافیای مقدونیه

برای کسانیکه مثل من معتقدند بر این‌که جغرافیا برتاریخ تأثیر شدید داردین مسئله قابل توجه است که‌طبیعت‌چون پلوپونس‌و یونان مرکزی‌را منقسم بقطعات جداگانه‌ای ازخاك نموده وچندان وسائل ارتباطیه از خشکی برای آن قرار نداده ، یونان را مانع شده است از اینکه مقریك ملت واحد باشد، بلکه آنرا مجموعه‌ای ازدول کوچك ساخته که بالاختصاص برای امرمعاش خود متوجه بدریا باشند. لیکن چون بنقشه نظر اندازیم مشاهده خواهیم کردکه حال مقدونیه غیر از این است چه آن کشور دارای درهٔ وسیع واردار[1] میباشد که پر نعمت و عبور از آن آسان و منتهی بدلتای بسیار حاصلخیزی است که از آبهای خودآن دره و رودهای دیگر ساخته شده است. مزایای مزبور امروز بواسطهٔ موقع سالونیك[2] ظاهر میشود که بندر مهم اینقسمت ازاروپا میباشد ودرنقطه‌ای واقع است که وسیلهٔ ارتباط‌آن باداخله ازمجرای

---

۱ ـ Wardar.

۲ ـ سالونیك در ۳۱۵قبل ازمیلاددرمحل ترمهٔ (Therma) قدیم بنا شده و بنام **تیسی او نیکا** ناخواهری **اسکندر** کبیر و زن **کاسندر** موسوم بوده است (مؤلف).

واردار بسیارخوب است و میتواند ثروت فلاحتیِ آن ناحیه را بخود جلب نماید . حاصل اینکهٔ مقدونیه آنچه را که دول دیگر یونان فاقد بودند یعنی کیفیت طبیعی و وسعت و حاصلخیزی خاکی که لازمهٔ پروردن سکنهٔ زیاد است دارا بود وآن کشور جانشین یونان شد تقریباً بهمان دلیل که پرتقال در دایرهٔ سیاحت بحری و استعمار جانشین ونیز وژنوا وسایر جمهوری های کوچك گردید .

سکنهٔ مقدونیه

گمان میرود مقدونی ها از دو نژاد بودند : یکی که عنصر غالب بود یونانی و بعقیدهٔ[1] یونانیها بیشتر از مهاجرین ارگس بود و طایفهٔ قدیم تر آریانی بودند ، ولی یونانیها آنها را بربر یعنی بیگانه و وحشی میخواندندو از جلگهٔ حاصلخیز بکوهستان صعب میراندند . بمرور زمان این دو طائفه با هم مخلوط شدند اما این اختلاط کامل نبود .

بطورکلی خصائص برجستهٔ آن قوم شجاعت ومردانگی بود . هرمردی که دشمنی را نکشته ربااین واسطه شجاعت خودرا ظاهر نمی نموده می بایست بندی بکمر ببندد و حق نداشت با مردان دیگر سر میز بنشیند ، مگر اینکه بدست خود گرازی کشته باشد . **اسکندر** که یکنفر مقدونی کامل محسوب است شکار را از بهترین وسائل تربیت برای جنگ میدانست و آنرا بر اعمال ورزش و زورخانه ترجیح میداد و شکی نیست که حق با او بوده است . درمقابل این صفات حسنه مفاسدی که داشتند عادت غریب آنها بشرب خمر بوده است که باعث وقوع فجایع اسفناك میگردید ، چنانکه درشرح حالات **اسکندر** مشهود خواهد شد . تعدد زوجات نیز شایع و نتایج آن که عداوتهای خانوادگی و قتل اقارب است حاصل بود .

مردم مقدونیه بواسطهٔ جدا بودن ازملل دیگر وحالت روستائی که داشتند نسبت به آتنیان مجرب تربیت شده البته پست تر بودند ، اما وحشی محسوب نمیشدند . **فیلیپ** و **اسکندر** هر دو بقدری مفتون صنعت و ادب بودند که مقدونیه سبب انتشار تربیت و

۱ - من بمرهونیت خودم نسبت بکتاب نفیس پروفسور د . ج . **هوگارت** موسوم به «فیلیپ و اسکندر مقدونی» اعتراف دارم (مؤلف) .

تمدن یونانی در آسیا گردید. نیز همانطور که کیفیت جغرافیائی یونان بر مردم آن اثر کرده باعث تشکیل دول متعددهٔ علیحده ای در آن خاک گردید که سکنهٔ آن دارای استقلال نفس وبعلاوه فطرتاً دریا نورد بودند، در مقدونیه وسعت خاک و بعد مسافت آن از دریا وخوبی وسائل ارتباطیه و زیادی نعمت و ثروت سبب شد که ملت واحدی از کشاورز وگله دار و شبان در تحت ادارهٔ یکنفر پادشاه درآنجا تشکیل یافت وصحیح گفته اند که وقتیکه مقدونیه شروع بعملیات بزرگ خود نمود ازحیث اوضاع سیاسی کیفیت یونان را در اعصاری که **هومر** وصف آنرا نموده داشته است.

تاریخ قدیم مقدونیه

وقایع تاریخ قدیم مقدونیه عبارتست ازمساعی حکمرانان جلگه ها که نسبتاً متمدن وبحتمل یونانی الاصل بودندبرای اینکه قبایل کوهستانی را مطیع کنند و در تحت تربیت و انتظام در آورند. حقیقت این است که از احوال آن کشور خبری نداریم تا زمانیکه ایرانیها پس از جنگ سیتیان (سکا ها) **آمین تاس**[1] را در تحت اطاعت خود در آوردند که در آن زمان او چنانکه در فصل چهاردهم مذکور داشتیم پادشاه آن ولایت بود.

هرودوت در کتاب خود نقل میکند که اولین سفرای پارسی که به دربار **آمین تاس** رفتند در ضیافتی که بخاطر ایشان داده شده بود بپادشاه اصرار میکردند که مخدرات خودرا حاضر کند. پسر پادشاه که **اسکندر** نام داشت ازاین بی حرمتی غضبناک شد. چون ایرانیها مست شدند در عوض زنها جوان هائی مسلح بخنجر حاضر کردند و آنها پارسیهـا جسور را با ملازمان ایشان بهلاکت رسانیدند. بعد برای جلوگیری از مفاسدی که قتل اشخاص برای آن کشور تولید میکرد لازم بود تدابیر وچرب زبانیهای بسیار بکار برده شود ولی آن بدست وارث **آمین تاس** (**اسکندر**) با موفقیت انجـام گرفت. توضیح اینکه چون هیئتی از طرف پادشاه ایران برای تحقیق فرستاده شد او خواهر خودرا برئیس آن هیئت بمزاوجت داد. همینکه لشکرکشی بزرگ پارس شروع شد **اسکندر** که جانشین پدر شده بود به پارسیها ملحق گردید اگرچه بقدر امکان از

۱- Amyntas

محبت بیونانیها هم مضایقه نمیکرد.

پردیکاس[1] که ازسنه ۴۵۵ تا ۴۱۳ قبل از میلاد سلطنت کرد درضمن تاریخ جنگهای پلوپونس اسمش مذکورو بکفایت وتدبیرشناخته شد، وجانشین او که **آرشلاؤس**[2] نام داشته دراداره کردن ماهر بوده وقشون خوبی تربیت داده است. نیزشعرا و هنروران یونان را در دربار خود دعوت کرده و از آنها نوازش مینمودکه از جمله **اوری پیدس**[3] **آگاتون**[4]، **زیوکز**[5] بودند. بعد از آن دورهٔ هرج و مرجی بنظر میرسد که طولانی است ومعلوماتی چندان از آن دوره دردست نیست واینقدر هست که کشتارهای عدیده در آن زمان واقع شده وبالاخره چون برادر **فیلیپ** نیز کشته شد **فیلیپ** در سال ۳۵۹ قبل از میلاد بسلطنت مقدونیه رسید.

حسن ادارهٔ فیلیپ از سال ۳۵۹ تا ۳۳۶ قبل از میلاد

کفایت فوق العادهٔ **فیلیپ** از اینجا ظاهر میشود که در عرض سنوات معدوده مقدونیه را از حالت یك دولت ضعیف که دائماً در تحت تهدید همسایگان خود بوده بیرون آورده دولت مقتدری ساخت که در تمام یونان سمت تقدم و تسلط داشت. این پادشاه در ایام جوانی مدت سه سال بطور گروگان در تب که آن زمان دولت نظامی مهم یونان بود بسر برده تجاربی که در آن مدت درضمن معاشرت با **اپامینونداس**[6] حاصل کرده مادام العمر فراموش ننموده بود. لیاقت او تنها در اداره کردن کشور نبود بلکه قشونی ازپیاده ترتیب داد موسوم به **فالانژ**[7] که هرچند درجناحین محتاج بمحافظت بود لیکن خود بخوبی میتوانست نسبت بهر نوع لشکریان دیگر درآن عصر حمله ور شود. از این گذشته قشون سوارهٔ خودرا نیز ترقی داده بطوریکه مقاومت با آن غیر ممکن بود. در محاصرهٔ قلاع فنون مؤثری تعلیم کرد ونیروی دریائی هم ایجاد نمود. این مردفوق‌العاده

۱- Perdiccas. ۲- Archelaus. ۳- Euripides. ٤- Agathon. ٥- Zeuxis.

٦- Epaminondas

۷- **فالانژ** از ستونی بضخامت یا بعمق شانزده ترکیب یافته که اسلحهٔ آن نیز نیزه‌ای بطول شانزده پا بودو بدین‌ترتیب میتوانست صف پنجمی صف اولی را حمایت کند (مؤلف).

این مسئلهٔ اساسی را هم که «به زر میتوان لشکر آراستن» از نظر دور نداشت. چنانکه از استخراج معادن طلا و نقرهٔ مقدونیه دولت فراوانی که پیشرفت خیالات بلند او بر آن مبنی بود تهیه نمود. بعضی از دول یونان مخصوصاً تب و آتن با قدرت **فیلیپ** مخالف بودند ومحرك ضدیت آتنیان بیشتر فصاحت وبلاغت **دیموستن** بود وخطابه های معروف آن خطیب بزرگ که برضد **فیلیپ** انشاد کرده موسوم به فیلیپیك میباشد هنوزدر مدارس اروپا موضوع درس وبحث است ومعلوم میسازد که آن گویندهٔ بلیغ با کمال علو مقامی که دربیان وسخن سرائی داشت ازاوضاع روزگار وتناسب دول بیخبر بود ونداانست آتنیان تربیت شدهٔ راحت طلب با وجود اتحاد با دولت جنگی تب باز حریف **فیلیپ** که مردی سرباز منش واهل زحمت وتعب است نمیشوند وازعهدهٔ او بر نمیآیند، درجنگ هائی که این سردار بزرگ بآن اقدام نمود چنان فتح وفیروزی حاصل کرد که اسباب تعجب است. با قبایل ایلیریه محاربه کرد و آنها را قتل عام نمود. با آمفی پولیس[۱] جنگ کرد و آنرا مسخر ساخت، با تسالی کارزار کرده و آنرا متصرف شد، با فوسیان طرف شد و آنها را مغلوب ساخته است، پس از آن ولایت تراس را تا پروپونتیس[۲] یعنی دریای مرمره را مسخر کرد، اگرچه نتوانست برینتوس[۳] را متصرف شود و آن شهری بود بسیار مستحکم و درمغرب بیزانس واقع بود. خلاصه تمام یونان برضد او قیام کردند بعلاوه شاهنشاه ایران طرفیت داشت و چون **فیلیپ** مشاهده کرد که نیت او در مسلط شدن بر داردانل انجام نمیگیرد متوجه تسخیر یونان گردید.

جنك خرونه
۳۳۸ قبل از میلاد

دولتین تب و آتن با هم متحد شده در خرونه[٤] با **فیلیپ** روبرو شدند و روز حساب برای ایشان رسید و این اولین دفعه‌ای بود که یك قشون جنگی ملی با لشکر طرز قدیم (چریك) ومزدور مقابل میشد، جنگ خیلی سخت بود اما **فیلیپ** کاملا فاتح گردید و اسباب فتح و ظفر را هم عاقبت **اسکندر** جوان فراهم کرد که سواران سنگین اسلحه را بمهاجمه بطرف میمنهٔ دشمن که لشکریان تب در آنجا بودند واداشت، تلفات متحدین کمر شکن بود چه

۱- Amphipolis· ۲- Propontis· ۳- Perinthus· ٤- Chacronea·

از آتنیان به تنهائی سه هزار تن مقتول یا اسیر شدند و از مردم تِب هم اگر زیاد تر نبود کمتر نمیشد . سلطان فاتح با تب بکمال سختی رفتار کرد ، نه فقط ریاست او را از بلاد بئوسیان مرتفع ساخت بلکه استقلال را از خود او نیز سلب کرد وجماعتی از تبعید شدگان را با یك عده از پادگان مقدونی در آنجا بگماشت ، اما با آتن که آن نیز بحال ناتوانی افتاده بود بخوشی معامله کرد ، اهالی آن شهر را آزاد نمود و با آن شهر عقد اتحاد بست و آنرا محل افتخار نامید ، آنگاه بجانب پلوپونس[1] روانه شد و در آنجا تنها دولت اسپارت با اومقاومت نمود و بنابراین خاك آن دولت منحصر بناحیهٔ اصلی اویعنی لاکونیا[2] گردید .

انتخاب فیلیپ بسرداری کل یونان
۳۳۷ قبل از میلاد

یك سال بعد از جنگ خرونه در تنگهٔ کرنت[3] مجمعی از تمام نمایندگان دول یونان بغیر ازاسپارت منعقدگردید و در آن‌مجمع **فیلیپ** بیان کردکه میخواهم یك‌اتحاد جدیدی ازیونانیان تشکیل دهم بطوری که تمام دول دارای استقلال خود باشند وبا ریاست من برای محاربهٔ ایران متفق شوند تا صدمات غیر قابل تحملی را که از ناحیهٔ آن دولت مهاجم بر ایشان وارد شده تلافی نمایند . دول یونان نسبت بشاهنشاه که در این وقت چندان محل خوف و وحشت نبود عداوت مخصوصی نداشتند ، لیکن در انتخاب **فیلیپ** بسر داری کل مجبور و شاید هم که خوشوقت بودند از اینکه آن پادشاه قوای خودرا مصروف جنگ آسیا کند و از یونان دور سازد. یقین است که عداوت یونانیان نسبت به **فیلیپ** ظاهر نبود ، اما **فیلیپ** گویا این مسئله را میدانست ، آنچه منظور اوبود سرداری کل یونان بود و چون این مقصود حاصل شد مقضی المرام بمقدونیه مراجعت کرده بنای تهیهٔ مهاجمه بدولت ایران را گذاشت .

المپیاس

اولین‌زوجهٔ **فیلیپ** ، **المپیاس**[4] دختر اسیری از**اپیرو**[5] زنی بدیع الجمال بود ، لیکن تندخو و گاهی اوقات اعمال بیرحمانهٔ‌خوفناك از او صادرمیشد معهذا زن بزرگی بوده و چون مادر **اسکندر** است‌درتاریخ کمال اعتبار

۱- Peloponnesus. ۲- Laconia. ۳- Chorinth. ٤- Olympias. ٥- Epirote.

را دارد. **اسکندر** پسر یگانهٔ این زن بود و در کار آن پسر اهتمام فوق العاده میکرد؛ تدریجاً **فیلیپ** از زوجهٔ خود بیزار شد. چون از یونان مراجعت کرد یکی از زنان هم وطن خودرا تزویج نمود. درجشن سرور و عروسی عم عروس که **آتالوس** نام داشت **اسکندر** را توهین و درپاکزادی او تشکیك نمود. شاهزادهٔ جوان پیالهٔ خودرا بصورت **آتالوس** زد، **فیلیپ** در حال مستی بروی پسر شمشیر کشید واوپدر رااستهزا کرده با مادرخوداز دربار دور شد واین مشاجره مرتفع گردید. اما چون **اسکندر** خواست دختر ساتراپ کاریه را بزنی بگیرد بازمناقشه بمیان آمد، **فیلیپ** نهایت غضبناك شده این مواصلت رابهم زد وچهار نفر ازرفقای **اسکندر** را که گمان میکرد برضد اوکارمیکنند تبعید نمود. دو نفر از آنها **هارپالوس**[1] و **بطلمیوس** بودند، **بطلمیوس** بعدها در تاریخ اهمیت تام یافته و بسلطنت رسیده است.

قتل فیلیپ ۳۳۶ قبل از میلاد

اوضاع سیاسی باعلی درجهٔ خوبی بوده **فیلیپ** بتهیهٔ جنگ بزرك میپرداخت که در سال ۳۳۶ قبل از میلاد بدست یکنفر **پوزانیاس**[2] نام بقتل رسید. علت آن این بود که **آتالوس** نامبرده اورا توهین کرده و **فیلیپ** از جبران هتك شرف او امتناع ورزیده بود، در مقدونیه قتل نفس شایع بود و هرچند **اسکندر** متهم بپدر کشی گردید ولی گمان نمرود که دست تحریك در این کار داشته باشد. ازطرف دیگر ممکن است **المپیاس** بواسطهٔ بیوفائی شوهر کینه دردل گرفته و تصور کرده باشد که اگر ضربتی وارد نیاورد شاید ولیعهدی پسرش مورد مخاطره شود.

خلاصه **فیلیپ** که نقشهٔ تسخیر آسیا را کشیده حربهٔ فتح و فیروزی را تیز ساخته بود در جوانی در گذشت و اگر زنده مانده بود محتمل است که در تاریخ هم اوبعنوان فاتح آسیامذکورمیشد. اما اگرچه بخت با اوهمراهی نکرد و ازمعاصرین وی هم چیزی تراوش نکرده، لیکن همین امرکه او اول کسی است که یك دولت اروپائی بمعنی جدید

۱- Harpalus· ۲- Pausanias·

تأسیس نموده یعنی یك ملت مسلح با منظور و آمال واحد تشکیل داده[1] دلیل بربزرگی قدر اوست و نمیتوان آنرا ازنظردور داشت . چنانکه بعضی ازمورخین گفته‌اند حق‌این است که رویهمرفته اروپامردی چون پسر **آمینتاس** نیاورده بود تاوقتیکه نوادهٔ **آمینتاس** بعرصه رسید .

شهرت فوق العادهٔ اسکندر کبیر

اگر بگوئیم **اسکندر** کبیر ازمعروفترین مردان دنیاست چندان بخطا نرفته ایم حتی اینکه امروز هم در تمام آسیا تا حدودچین نام او مشهور ومذکور است . شخص مسافر در مشرق زمین‌همه جا این مطلب را مشاهده میکند و محض نمونه من دو مثال از دو کشور که چند صد میل از یکدیگر فاصله دارند میآورم.

اولا خواننده را دعوت میکنم که بکشمیر با من همراهی کرده سلاسل کوههای عظیمهٔ هیمالیا را طی کنند و به گلگیت و از آنجا به هونزه بیایند که یقیناً اقصی بلادعالم است و تا چند سال قبل هیچ جهانگرد اروپائی بآنجا قدم نگذارده بود. در این درهٔ دور دست راجهٔ کوچکی‌حکمرانی دارد و او مدعی‌است که از اعقاب **اسکندر** میباشد. این ادعای اورا نمیتوان بکلی واهی شمرد چه بنا بقول **مارکو پولو**[2] پادشاه بدخشان هم این ادعا را داشته است ومیتوان تصور کرد که این هر دو ادعا مبنی‌است بر روایات ناشیهٔ از سلطنت یونانی باختری که هنوز آثار آن در آن ممالك کوهستانی باقی است .[3]

از هونزه تا ساحل مکران مسافتی بعید است . در آنجا در سال ۱۸۹۷ یکنفر صاحبمنصب تلگرافخانه هنگام مراقبت سیمی که درطول آن ساحل بیحاصل کشیده‌شده بود بدست قبایل وحشی کاروان[4] مقتول شد و حال‌آنکه حیات انگلیسیها در آن ناحیه تا آن زمان بسیارمحترم بود وسبب عمدهٔ قتل‌آن انگلیسی این بود که قبایل مزبورشنیده

۱ـ رجوع شود بکتاب «فیلیپ واسکندر مقدونی» صفحه ۳(مؤلف) .

۲- Marco Polo

۳ـ رجوع شود بکتاب «Yule's Marco Polo» جلد اول صفحه ۱۵۷ (مؤلف).

۴ـ رجوع شود بکتاب «ده هزار میل» فصل ۲۴ (مؤلف) .

بودند که عثمانیان هم‌کیش ایشان یونانیان، ملت اسکندر ذوالقرنین[1] را مغلوب ساختند آنها چنین تصور میکردند که این مغلوبیت وشکست یك ضربت خیلی سخت بقدرت وحیثیت تمام ملل اروپا واردساخته است بنابراین سر گذشت مقتدرترین فرزند اروپا کمال اهمیت را دارد وبرای من شخصاً اهمیت آن بسیاراست، بواسطهٔ اینکه مدت چندین سال بیافتن طرقی که آن مرد بزرگ در ایران طی نموده اشتغال داشته ام. لامحاله در یك قسمت از آن طرق من اولین اروپائی بوده‌ام که رد پای آن دلاور نامی‌را تعقیب ودنبال کرده منازلی را که او طی‌نموده است پیدا کرده ام.

افسانه های اسکندر

در اینجا لازم است اشاره کنم باینکه در بارهٔ دلاور مقدونی افسانه های بسیار گفته شده است، در این باب بقدری مبالغه کرده اند که شخصی که از مشرق زمین بنام **اسکندر** شناخته میشود تقریباً بکلی افسانه ایست. باید دانست که بسیاری از افسانه های راجع به **اسکندر** از طرف یونانیها اشاعه شده و مبدأ آنرا میتوان بمائه دوم میلادی رسانید. بنابراین روایات **اسکندر** پسر یکی ازپادشاهان مصربوده است. اما ازنظر ایرانی چون ملاحظه کنیم مهمترین کتابی که از **اسکندر** گفتگو میکند منظومهٔ معروف **فردوسی** است، آن شاعر بزرگ در شاهنامه **اسکندر** را از خانوادهٔ سلطنتی ایران بیان و قلمداد میکند که **دارا** یعنی **داریوش** دختری از **فیلقوس** روم (یعنی فیلیپ یونانی) را تزویج کرده بعد اورا مطلقه ساخت از وی **اسکندر** بوجود آمد **داریوش کدمان** پسر دوم **دارا** واز زوجهٔ دوم بوده، بنابراین پادشاه مقدونی برادر صلبی پادشاه ایران میشود. جنگهائیکه اودرآسیا کرده است برای این بوده که تاج و تخت موروثی خودرا از اقربای خویش بستاند. در اینجا من این مطلب را میخواهم اضافه کنم که غالب ایرانیان این افسانهٔ تاریخی را با جوش وحرارتی قبول نموده و از آن اظهار شعف و خوشوقتی مینمایند در صورتیکه هیچ

۱- «صاحب دو شاخ» لقب مزبور اشاره است باینکه اورا پسر **آم مون** (**ژوپیتر**) خیال کرده اند چه **آم مون** بطوریکه در نقوش و تصاویر نموده شده است شاخی مانند شاخ قوچ در هر یك از صد غین او وجود دارد (مؤلف).

منطقی برای آن نیست، ولی این افسانه های خیالی باید اسباب مسرت و خوشوقتی اروپائیها و آسیائیها هردو باشد زیرا که آن در ادبیات مذهبی وغیر مذهبی هر دومورد اتفاق واقع شده و از جمله در قرآن هم بآن اشاره شده است .

دورهٔ جوانی و جلوس اسکندر

این مسئله محل اتفاق است که مواهب درخشانی را که طبیعت به **اسکندر** عطانموده بود حتی دراوان طفولیت ازوی ظاهر وهویدا بوده است، از جمله در غیاب **فیلیپ** پدرش از ایلچیهای ایران پذیرائی که بعمل آورد **پلوتارك**[1] حکایت آنرا نقل کرده مینویسد که در این مجلس **اسکندر** بدرجهٔ ازخود ابرازلیاقت دادکه اسباب تعجب ایرانیان شده ودیدند که **فیلیپ** با آنهمه‌شهرت خود دربرابر خیالات بلند ودوراندیش **اسکندر** ابداً قابل ذکر نیست. حکایت معروف دیگری که ذکرمیکنند اینست که وقتیکه بوسیفالس[2] را برای فروش‌آوردند **فیلیپ** به بهانهٔ اینکه شرور وغیر قابل سواری‌است ازخریدن آن ابا نمود ودراینموقع **اسکندر** حاضر بود اظهار داشت که آن اسب غیر از اینکه از سایهٔ خودش میرمد عیب دیگری ندارد، این بگفت وآن حیوان‌را رو بآفتاب نگهداشت وسبك سارانه جستن‌کرده برپشت آن حیوان قرار گرفت و بکلی آنرا رام و مطیع خود نمود، اینجا **فیلیپ** از کثرت خوشحالی فریاد کرد هان فرزند دلبندم **اسکندر** تو سلطنتی را که در خور مقام و استعداد تو باشد انتظار داشته باش چه مقدونیه برای تو بسی‌کوچك و ابداً گنجایش تو را نخواهد داشت . اینها یك سلسله حکایاتیست که راجع به **اسکندر** گفته شد واینك از نظر حقیقت و واقعه نگاری در اطراف وی سخن میرانیم و میگوئیم که یکی از خوشبختی های بزرگ این مرد این بوده است که زیر دست معلمی مثل **ارسطو** تعلیم و تربیت یافته است و او درتعلیم علم و ادب حرارت وجوشی‌که در **اسکندر** پدیدآورد خستگی نا پذیر حتی در تمام دورهٔ حیاتش فتوری درآن روی نداد، بعلاوه او در قسمت مهم زندگانی خود از محیط نا مطلوب دربار دور بوده و تمام اوقاتش بمطالعه و شکار و تفریح مستغرق و بپیوسته سرگرم ورزش بدنی و روحی بوده است .

---

۱ - Plutarck. ۲ - Bucephalus.

میدان جنگ پرنتو[1] اول میدانی بود که این شاهزادهٔ جوان بآموختن تجارب جنگی پرداخته است؛ درسن شانزده سالگی درغیاب فیلیپ به‌نیابت سلطنت‌منسوب گردید لشکری برعلیه شورشیان میدی[2] فراهم آورده بر آنها غلبه کرد، درجنگ خرونه چنانکه در فوق مذکور داشتیم یکی از جناحین لشکر تحت فرمان او بود و میگویند که او اول کسی بوده است که بدستهٔ مشهورمقدس حمله برده وصفوف آنهارا ازهم شکافت وازین‌رو وقتیکه بجای پدر برتخت بنشست نه فقط در فنون جنگی و نیز در ادارهٔ امورتجارب قابل توجه داشت، بلکه از لحاظ اینکه مادرش المپیاس از نظر فیلیپ افتاده بود یقین داشته است که باید چند سالی برای تخت وتاج مشغول جنك باشد وبالنتیجه سنش از بیست تجاوز نکرده بود که یك سر و کلهٔ سالخوردهٔ بروی شانه های جوانش مشاهده میشد.

شناختن یونان اسکندر را بسلطنت

طبیعی است که تا آنوقت قابلیت و لیاقت اسکندر درنظر طوایف داخلی ونیزدشمنان خارجی‌معلوم نبوده است؛ ولی‌طولی نکشید که درس عبرت بآنها در این باب داده شد.

بعد ازقتل معمولی یك عده ازاقارب وخویشان خودکه آنهم احتمال میرود که به واسطهٔ نفوذ و تحریك المپیاس بوقوع رسیده باشد اسکندر بسوی ترموپیل عزیمت نمود، در اینجا انتخاب او بسرداری کل قشون بر علیه دولت ایران از طرف‌کلیهٔ ایالات یونان باستثنای اسپارت‌که مانند همیشه بیطرف مانده بود و چندان هم مهم نبود تصدیق گردید. این پادشاه جوان پس از آنکه این قضیه مطابق دلخواه او خاتمه یافت توجه خودرا بطرف‌دشمنان شمالی معطوف‌داشته وبعد ازیکسال ازجلوسش لشکرش‌را بطرف ممالك بالکان سوق داد. معروف است که در جریان این جنگ او در یك تنگهٔ خیلی سخت در نتیجهٔ ابراز لیاقت و تدبیر فوق العاده ای خطر عظیمی را از قشون خود دفع نمود و اجمال آن اینست که اهالی (بقلهٔ کوه پناه برده) ارابه های زیادی که در آنجا جمع کرده بودند از بالا بزیر پرتاب کردند (تا سپاهیان مقدونی در زیرآن خرد شوند)

---

۱ - Perinthus.   ۲ - Maedi.

اسکندر ملتفت شده فوراً بسپاهیان خود دستور داد صفوف خود شان را بگشایند و یا بخوابند و تنشان را با سپر ها بپوشانند و بالاخره از همین راه غیر مترقبه‌ای که پیدا شد کلیهٔ ارابه ها رد شده وصدمهٔ باحدی نرسید. مقصود اصلی وی عبور ازرود دانوب بود که با نهایت شجاعت قشونش را بدون خطر ازجلوی چشم دشمن عبورداد و از این عملیات دلاورانه تمام طوایف مجاور رااز لیاقت و مهارت جنگی خود مستحضر و آگاه ساخت. بعد بطرف ایلیریه[1] عزیمت نمود و در آخر بمقدونیه مراجعت کرد، در آنوقت رسولانی (با تحف وهدایا) ازطرف پادشاهان خود بنزد **اسکندر** آمده خواستار صلح و روابط دوستانه شدند.

انهدام تب

جنگ دیگر **اسکندر** از جنگهائیست که نه تنها از حیث لیاقت و شجاعتی که از خود ابراز نموده اهمیت داشته است بلکه مسئله‌ای هم بر اومسلم گردید که نمیتواند بر یونانیان اعتماد نماید، توضیح آنکه خبر بیونان رسید که **اسکندر** فوت نموده، قبل ازتحقیق صحت و سقم این خبر مردم تب عموماً با آتنیان و سایر یونانیان جمع شده اهل سارد هم بآنها کمك مالی داده یکدفعه شورش کرده و پادگان مقدونیه را محاصره نمودند، دستهٔ دیگر یونانی که بودند ابراز همدردی نموده و **دیموستن**[2] حرکت کرده تا هر قدر بتواند اسلحه و مهمات جنگی فراهم کند ولی قبل از آنکه بتواند متحدینی برای خود تهیه کند و یا از جائی کمکی بآنها برسد **اسکندر** با قشون فاتح خود وارد بوئیتیه[3] گردید، او در ابتدا شرایط سهل و ملایمی برای صلح پیشنهاد نمود ولی شورشیان احمقانه رد نمودند، این بود لشکر مقدونیه باپادگانی که بودند در کادمیا[4] (قلعهٔ تب) به لشکریان تب حمله بردند شش هزار تن مقتول و سی هزار تن بلکه عملاتمام مردان سکنه را اسیر گرفتند، صدمه و خسارتی که باهل تب رسید نظیر همان صدمه و خسارتی بوده است که آنها در زمان اقتدار خود بسایر شهر های بوئیتیا وارد کرده بودند، شهر را باستثنای معابد وعمارت بیندار باقی را با خاك یکسان نمودند و سکنه را تمام اسیر و استقلال را از تب سلب کردند،

---

۱ - Illyria ۲ - Demosthens ۳- Boeotia ٤- Cadmea ٥ - Pindar.

اسکندر در تمام این موارد نفس خود را ضبط کرده و بطرزی عاقلانه ملایمت را از دست نداد، او در این جنگ درس عبرتی داد که مثل صاعقه آوازه اش در تمام یونان بپیچید و بدینوسیله بنیان سلطنت خود را مستحکم ساخت و در عین حال از هر گونه تعدیات و اجحافات که سبب تهییج احساسات یونانیان باشد خود داری نمود، این جنگها برای یک پادشاه جوان که تازه بر تخت نشسته است مهم و ضروری بوده است، خاصه برای او که در نظر داشت از مملکت خود بخارج حرکت نماید اثرات خوبی هم بخشید، زیرا از جمله در تمام این مدت مدید که از اروپا دور بوده است نائب‌السلطنهٔ او توانست با تمام انقلابات داخلی مقاومت کرده و هیچوقت محتاج نشد که از قشون آسیا کمکی برای او فرستاده شود.

قسمتی از منظر شکار پارسیان
اقتباس از یك ظرف سفالین در موزهٔ هرمتاج .

فصل بیست و یکم

جنگهای گرانك و ایسوس

ای سروران محتشم ، اسکندر پادشاه درهمهٔ روی زمین مثل و مانند نداشت ،
تنی پیلوار و بصلابت فولاد داشت، سپاهش بیشمار و درخوسی و پهلوانی سمر بود،
درهنگام جنك ورامش و باده گساری از اندرز های ارسطو بهره بر میگرفت
و از تربیت این استاد بآنجا رسید که همه مردان دور و نردیك راشیفتهٔ خودساخت.

از داستان کهنه اسکندر
وبر ، ۱، صفحهٔ ۱۲۶

اوضاع قبل ازجنگ بزرگ

قبل از بیان بزرگترین جنگهای تاریخی اجازه میخواهم برای لحظه ای قلم را باوضاع قبل از جنگ وعوامل مهمه ای که در کار بودند معطوف داریم . ما در ابواب گذشته مناسبات وروابط دولت ایران را بایونان مرتباً مذکور داشتیم وبا مراجعهٔ بآن ظاهر میشودکه دولت پارس درآن وقت بی‌اندازه فرتوت و در شرف انحطاط و انقراض بوده است . اما **اسکندر** در اینموقع يك قوهٔ قاهرهٔ جوانی بنظرمیآمد . بعلاوه **اسکندر** طرفدار ومروج يك تمدن عالیتری ازتمدن پارس بوده است که درآنجا اطاعت کور کورانه نسبت بشاه سد عظیمی در جلوترقیات بوده وبهیچوجه با حریت فکر و آزادی اهالی یونان قابل تطبیق و مقایسه نبود . اما راجع بوضعیت نظامی اولا این‌مطلب دور ازحقیقت است که بگوئیم **اسکندر** که مانند سایر سرکردگان و ژنرال های بزرك دنیا یکنفر محصل لایق بود کلیهٔ موانع

مشکلاتی را که در جلو میدید اهمیتی بآن نمیداد و یا وقعی بآن نمیگذارد. هر چند موقع مواجه شدن با دشمن مسئله غرور جوانی وهوای کشور ستانی وا میداشت که خودرا با بزرگترین مشکلات ومخاطرات مواجه نماید. از طرف دیگر اگر بگوئیم که ضعف و انحطاط دولت ایران تا این حد بود که یکنفر حادثه جوی متهور و جسور میتوانسته‌است آنرا بآسانی ازپای‌درآورد وطعمهٔ خود سازد بنظر من راه خطا پیموده‌ایم زیرا اولا **داریوش کدمان** که فرمانش درداخلهٔ کشور نافذولازم الاجرا شمرده میشد شخصی بود مجرب و کار آزموده بعلاوه در شجاعت و دلاوری شهرتی بسزا حاصل کرده بود، مسلماً نسبت به بسیاری ازاسلافش لایق وکافی‌تر هم بوده است. دیگر این را هم باید در نظر داشت مهماتی که آنوقت تحت اختیار ساتراپ های آسیای صغیر بود بهمان اندازه بود که **اسکندر** حاضرداشت، از جمله همان مزدوران یونانی بودند که درمقابل قشون مقدونیه با کمال جلادت جنگ میکردند، نه مزدوران تنها بلکه از نظر نظامی تمام یونانیان ساکن آسیای صغیر مسلماً پشت بپشت هم داده در مقابل لشکر مقدونیه تا آخرین لحظه مقاومت میکردند وپا فشاری‌مینمودند. ولی‌بطوریکه ذیلا معلوم‌خواهدشد فوت **ممنن**[1] فرمانده شاهنشاه در اینموقع خوشبختی فوق العاده ای بوده که بمهاجمین رو نمود، نیروی دریائی ایران همچنانکه درمحاصرهٔ ملتو[2] کاملا بثبوت پیوست بدرجهٔ کمال بوده و بدینجهت عبور از بغاز داردانل هم نهایت درجه صعب و مشکل بوده است ولی باز از حسن اقبال بادشاه مقدونیه در آنموقع تمام تنگه ها از پادگان فینیقیها خالی بوده است.

علاوه تا بعد از فتح فینیقیه **اسکندر** در این میانه دائماً نگران بود که مبادااز ایران لشکر مهمی بیونان فرستاده شود و بواسطهٔ عداوت یونانیان با طمع وحرص آنان بپول دولت ایران هر وقت باشد موقع را طوری بحرانی کند که یکنفر قائد و سردار عادی در اینصورت جرئت نکند که تمام قشون خودرا بطرف آسیا حرکت دهد درحالتی که مثل آنان دشمنی از عقب و نیروی دریائی مثل دولت ایران از جلو مراقب باشند،

---

۱ - Memnon ۲ - Meletus.

اما پارسیها چنین خیال میکردند و شاید این خیال آنها درست هم بوده است که حملهٔ **اسکندر** یکنفر جوان گمنامی بایران از حملهٔ **آژیلوس**[1] یکنفر کهنه سرباز بالاتر نخواهد بود، پارسیها با خود میگفتند **پارمنو** و **آتالوس** دو نفر از سواران **فیلیپ** با ده هزار تن در ۳۳۶ قبل ازمیلاد حمله بآسیای صغیر آورده و درابتدا هم فتح نمودند لیکن وقتیکه **ممنون** وارد جنك شده و در مقابل ایستاد لشکر مقدونیه تاب مقاومت نیاورده و بالاخره رو بهزیمت نهاده وبعد از شنیدن خبر قتل سردار خود بطرف اروپا مراجعت کرد، خلاصه هرگاه از هوش وعقل فوق‌العادهٔ **اسکندر** قطع نظر کنیم‌موقع قشون مقدونیه بیش از این اجازه نمیداد که فقط قسمتی ازهمان ایالات ساحلی آسیای صغیر را فتح نموده بتصرف خود در بیاورند و بفاصله های زیاد و تصادفاتی که پیش میآمد خسته شده از میان میرفتند و این فقط از تدبیر و عقل **اسکندر** بود که اسلحه و آلاتی که از زیر دست **فیلیپ** بیرون آمده بود همانها را بکار برده تا خود را مـالك آسیا قرار داد.

حرکت قشون در ۳۳۴ قبل از میلاد

در موسم بهار ۳۳٤ قبل از میلاد **اسکندر** با قشون مهم خود از مقدونیه حرکت نمود و بطرف آسیا روانه گردید و شاید این مسئله در ظـاهر خیلی اسباب تعجب بود که برای چنین مقصد مهمی جماعت قشونی که تهیه شده غیرکافی میباشد، چه عدهٔ آن رویهمرفته از سی وپنج هزار تجاوز نمیکرد که پنجهزار آن سواره و الباقی پیاده بودند و از مجموع آن تقریباً یك نصف آن مقدونی بود، تسالی ها و قبایل مجاور قسمت مهم این قشون را تشکیل داده بودند لیکن معدودی ازیونانیان در صفوف قشون خدمت میکردند، گرچه دستجاتی از پلوپونسی‌ها و سایر متحدین یونان نیز ذکر شده است که داخل در این قشون بوده اند، اما از طرف دیگر قشون مزبور طوری تعلیم و تربیت یافته بود که با قشون نظامی و نیز با عشایر کوهستانی هر دو میتوانستند بخوبی جنگ کنند، روحیات این قشون بواسطهٔ فتوحات پی در پی و همچنین اعتمادش بر صاحبمنصبان خود خیلی عالی و قوی

۱ - Agesilaus.

بود و دیگر تعلیمات جنگی و اسلحه و مهمات آنان بدرجهٔ عالی بود که تا آنوقت نظیر آن در دنیا دیده نشده بود، اما راجع بقلت این عده نظر **اسکندر** این بود که در هر فتحی میتواند نفرات جدیدی داخل در قشون نموده وازاینراه تلفاتی را که از راه بیماری یا قتل دست میدهد جبران نماید، گذشته از این قبل از اینکه یك کشور دولتمندی را فتح کند از عهدهٔ پرداخت بودجهٔ یك قشون مهم زیاد بر نمیآمد چنانکه میدانیم بودجهٔ قشونی او خیلی سبك بوده حتی بطوریکه از خودش نقل شده است وسایل این جنك را در ابتدا بیشتر از راه استقراض فراهم آورده است.

خط سیر قشون تا هلس پونت (داردانل) معلوم و این همان راهی بود که چندی قبل از این قشون مقدونیه آنرا پیموده بودند، بقدر یکه ممکن بود در حرکت و سیر تسریع نمودند و محتمل است که میخواستند از هر گونه اطلاعی که در این باب به ایرانیان میرسد جلوگیری شده باشد وبیشتر ازهمه باید برای سالم ماندن یکصد و شصت قایق جنگی و وسائل نقلیه اضطراب داشته باشندکه بدون آن ممکن نبود بتوانند بطرف آسیا عبور کنند، روز بیستم بهسستوز[1] رسیدند و چون ابیدوز[2] طرف مقابل ساحل را قشون مقدونیه بعداز آخرین جنگ در دست داشته اند این بود بدون درنگ سوار کشتی شده بطرف آسیا روانه شدند و بدون هیچگونه تصادمی هم در خشکی پیاده شدند. این مطلب را خوب میتوان تصور نمود که پادشاه مقدونیه در اینجا برای **زئوس** و **آتن** و نیز برای هراقله اجداد خیالی خود با چه شوق و شعفی قربانی کرده است.

جنگ گرانیك ۳۳۴ قبل از میلاد

اسکندر بطور قطع مطلع شد که برای جنك با او سپاه زیادی جمع آوری شده است، این بود اول بزیارت قبر **اشیل** (پهلوان داستانی یونانیها) در دشت البوم[4] رفته پس ازآن بلافاصله طرف ساحل شمالی ابیدوز روانه گردید و درگرانیك ساحل رودی که آب آن نزدیك سیزیکوس[5] از شهرهای مهم آنزمان بدریای مرمره میریزد جنك بزرگی واقع شد و این اولین جنگی بود که روی داد. از **آریان** چنین مسطوراست که **ممنن** سر کردهٔ قوای مهم مزدوریونانی

۱ - Sestos. ۲ - Abydos. ۳ - Zeus. ٤ - Elium. ٥ - Cyzicus.

در اینجا بسرداران ایران پیشنهاد نمود که باید عقب نشست، شهر و دهات را آتش زد (و آنچه خوار بار در سر راه **اسکندر** است باید معدوم کرد) ولی ایرانیان که آنوقت مست بادهٔ کبر و غرور بودند آنرا رد نمودند و الحق در هیچ جنگی هم ایرانیان بقدر اینجا از خود غیرت و مردانگی بروز ندادند و اگر همین طور دارای انتظامات خوب هم بودند **اسکندر** نمیتوانست بر آنها غلبه کند. قشون ایران در سمت راست رودخانه قرار گرفته بودند که عبور از آن خیلی مشکل بوده است، اگرچه پایاب بود ولی سوراخ و گودیهای زیاد داشت، علاوه کناره های آنهم خیلی‌بلند ومرتفع بوده است، تمام سواره نظام را که عدهٔ آن بالغ بر بیست هزار تن بود در میدان جنگ حاضر نمودند و مزدوران یونانی را که بالغ‌بربیست‌هزارتن میشدند بطور ذخیره نگاهداشتند. ایرانیان یقین داشتند که فتح با آنها خواهد بود و بواسطهٔ غرور حاضر نشدندکه پیاده نظام را در میدان جنگ حاضر کنند و شاید در باطن آنها را پست و حقیر میشمردند، اما ازطرف مقدونیها و آنها تمام قوای نظامی و اسلحهٔ جنگی که داشتند بکار انداختند، اولاً پیاده نظام سنگینی که بود بدو قسمت تقسیم شد و با یك عده سواره نظام تسالی هاتحت‌فرمان **پارمنیو** در جناح چپ قرار گرفتند و اما **اسکندر** سواره نظام عالی و مهم خودرا در جناح راست جمع نموده و بغرض تهدید خط آنرا ازخط قشون ایران خارج ساخت و از اینراه دشمن را وا داشت که اوهم بر طول یسار مرکزش افزوده و آنرا بالا ببرد و همین جا فرمان دادکه حمله ببرند ولی مراقب بود که اتصالش از مرکز بریده نشود، ابتداپیشرفت با ایرانیان‌بود، اینان زوبینهای‌خوددرابطرف چابك‌سواران پرتاب میکردند که پائین آنها ازوسط رود خانه بعلی رغم عدهٔ زیاد تقلا وکشمکش میکردند، ولی یکدفعه سواره نظام سنگین اسلحه بمدد آنها برخاسته و نائرهٔ قتال بشدت مشتعل گردید وبین ایرانیان با زوبین هائی‌که داشتند و مقدونیها با نیزه های بلندآنها زد و خورد غریبی درگرفت. دراین بین نیزهٔ اسکندر شکست، فوراً حربهٔ تازهٔ باو رسانیدند ودرهمین میانه چشمش به **میترادات**[1] (مهرداد) داماد **داریوش** افتاد، صورتش را نشانه نمود و اورا

1 - Mithradatis.

روی خـاك انداخت ، در این هنگام ضربتی روی کلاه خود او وارد آمد ولی با کمال فرزی ضربتی بحریف‌زده کارش‌را تمام کرد واینجا باز به **اسکندر** حمله شد ودراینمرتبه **کلیتوس**[1] از وی دفع نمود ، در این اثنا آثار فتح در سپاهیان مقدونیه ظاهر شده و بنای گرفتن کنار رودخانه را گذاشتند . آنها ایرانیان را که زوبین های آنان نسبت به نیزه‌های خودشان کوتاه وقابل مقاومت نبود از جلو راندند و بالاخره ایرانیان مرکز را خالی کرده و آن بچنگ لشکرمقدونیه افتاد وهمین جنگ را خاتمه داد . سواره نظام پارس شکست خورده بنای فرار را گذارد و بیچاره مزدوران یونانی را در مقابل حملهٔ دشمن بدون آنکه از پشت سر کمکی داشته باشند باقی گزاردند . **اسکندر** غدقن کرد که فراریان را عقب نکنند بلکه مهم صفوف از هم ریخته را بانجام رسانند ، این بود که از هر طرف سواره و پیاده یونانیان حمله بردند و آنها باکمال شجاعت جنگیدند و معذلك خیلی زود از هم پاشیده فقط دو هزار نفر اسیر افتادند .

تسلیم شدن سارد ۳۳۴ قبل از میلاد

بعد از جنگ فوق از ایران قشون منظمی در آسیای صغیر باقی نماند و سارد با حاکم جبان و نامردی که داشته است تسلیم گردید و این یك اقبال دیگری بود که به **اسکندر** رونمود زیرا که محل مزبور دیوارش را سه رجه بالا برده و بقسمی مستحکم بود که بکلی خارج از دسترس معلوم میشد و از اینرو پادگان آن میتوانستند حملات تدافعی اختیار کرده خود را محفوظ دارند و تسلیم دشمن نشوند وتصرف آن برشأن و جلال اهل مقدونیه افزوده علاوه برثبوت مهارت جنگی و لیاقت نظامی آنها مهمات زیادی هم‌که فوق‌العاده گرانبها بود بدست آنها افتاد . **اسکندر** پس از فتح لیدیه بـا حسن مراقبتی به انتظام و ادارهٔ امور کشوری آن مشغول شده و از این ثـابت نمود که مقصود اصلی وی این است که کشورهای مفتوحه برای او باقی‌و برقرار ماند . ساتراپ (والی) بواسطه ضعف دربار،سه شغل مهمی را که در ابتدا هر یك ازدیگری مجزا و بشخص مستقلی داده میشد بـا هم توام و همه را خود شخصاً بعهده داشته است . توضیح اینکه او عـلاوه

---

۱ - Clitus.

بر حکومت کشوری امارت لشکر و ریاست کل دفتری و مالی را هم دارا بوده است. **اسکندر** شغل نظارت در امور مالی و امور نظامی هر یك را از دیگری مجزا نموده با اختیارات تامه بدست یکنفر کاردانی سپرد که مربوط بدیگری نبوده است. وی این انتظام را در هر یك از ایالات شاهنشاهی که بتصرف در میآورد معمول و مجری میداشت.

محاربه کاریه، لیکیه پامفلیه، پی سیدیه و فریگیه

اسکندر پس از فتح سارد عازم شد که پیش از حرکت بطرف مشرق محض تحکیم کار خویش اول متصرفات یونان‌را در ساحل آسیای صغیر بتصرف خود در آورد. چنانکه افس[1] قبول اطاعت نموده و **اسکندر** در آنجا بجای حکومت شخصی حکومت ملی تشکیل داد. اما میلت[2] بنای مقاومت را گذارد و پادگانی که در آنجا بوده بواسطهٔ نزدیك بودن کشتی‌های‌جنگی ایران تشجیع شده حاضر شدند که جنگ کنند. نیروی دریائی ایران اگرچه‌انتظامش در آن موقع خوب نبود ولی اهمیت زیاد داشت. فرمانده آنها ناوهای مقدونیه را گذارد که پیش بروند ولی از طرف ساحل جلو آنها رابستند. خیلی کوشش نمودند که نیروی دریائی مقدونیه را داخل جنگ کنند، حتی **پارمنیو** هم رای داد که دعوت آنها را اجابت نموده مصاف دهند، ولی **اسکندر** محض رعایت حزم و احتیاط از این اقدام جلوگیری کرده حاضر نشد که خود را بمخاطره بیندازد. او در آخر نیروی دریائی خود را یکی بواسطهٔ مصارف زیاد و دیگردون نیروی دریائی ایران بود منحل ساخته و همه را از خدمت مرخص نمود.

خلاصه میلت پس از محاصرهٔ مختصر با حمله بتصرف **اسکندر** در آمد. نسبت بباشندگان و مزدوران یونانی که سالم مانده بودند خیلی خوب سلوك نمود. مخصوصاً مزدوران یونانی را داخل درقشون کرده سپس بقصد هالیکارناس[3] افتاد. اینجا که مرکز نظامی ممنن بود قلعه ای بسیار مستحکم و پادگان زیادی هم داشت و بدینجهت تصرف آن فوق العاده مهم و موقوف بودبر کوشش زیاد. بالاخره خندق قلعه را امر کردپر

---

۱ - Ephesus ۲ - Miletus ۳ - Halicarnassus.

کرده و دسته قشونی را که برای محاصرهٔ قلاع تربیت شده بود حاضر ساخت. پادگان یکدفعه یورش آورده ولی غیر از تلفات وخسارت زیاد نتیجهٔ گرفته‌نشد، آخرالامر ممنن مجبورشده شهر را آتش زدو با سپاهیان خود عقب نشسته بدو دژمحکم دیگری پناهنده گردید. **اسکندر** که در این جنگ تلفات زیادی داده بود در صدد تسخیر آن دو دژ برنیامد. آنها همینطور باقی ماندند تا سال بعد **انتیپاتر**[1] آنجا را بتصرف در آورد. **اسکندر** از هالیکارناس دسته‌ای از قشون‌خود را که تازه داماد شده بودند مرخص نمود. بشرط اینکه در بهار آینده مراجعت‌نموده سرخدمت حاضر باشند. در عوض بقدرامکان بر نفرات جدیدالورود افزود. نیز یکعده ازسپاه جدیدالورود را به طرف پلوپونس‌اعزام داشت، سپس خط سیرش‌را راست بطرف ساحل ادامه داد و برای اینکه نیروی دریائی ایران را از میان ببردشهرهای چندی را که متعلق به‌لیکیه و پامفلیه بودند فتح نموده تحت اطاعت خود درآورد. این بلاشك از مسائلی شمرده میشد که فوق‌العاده مهم و قابل ملاحظه بوده است.

پس ازاین قشون ازسمت‌شمال روانه‌شده تاعبورش بحدود پیسیدیه افتاد، دراینجا دچار حملات سخت عشائر کوهستانی گردید. ولی آن حملات رابا تلفات زیاد ازخود دفع نمود. سپس داخل فریگیه شده و آنجا را تصرف نمود و تحت انتظام درآورد. در گوردیوم پایتخت سلاطین فریگی نظامیان تازه داماد و قشون جدیدالورود فوق‌الذکر مراجعت نموده به اصل قشون که عدهٔ آن بالغ بر چهار هزار تن بوده ملحق گردیدند. و اقعاً اگر آنها نرسیده بودند تلفاتی که در این میانه از جنگ ونیز از بیماری وارد شده بود و نیز پادگانی که لازم بود تهیه شود جبران و تدارك آن خیلی مشکل بود.

ظاهراً غرض اصلی **اسکندر** که طرف ساحل را تحت قوای معظم ایران باقی گذارده و خود بطرف آسیای صغیر پیش رفت این بوده است که خود را بجادهٔ بزرگی که منتهی بداخل ایران میشد برساند. ولی شکی نیست که خبری که از ببش داده شده

---

۱ - Antipater.

بود که سیادت آسیا از آن کسی خواهد بود که گره ارابهٔ **گردیوس**[1] اولین پادشاه زمین را باز نماید اورا بکلی ربوده بود. امثال اینگونه خیالات که در دماغ وی مؤثربود ویرا بطرف گردیوم جلب کرد و بندمزبور را قطع نمود. پس از اندکی هوا بهم خورد و آسمان امضاء و قبولی خودرا هم با رعد و برق به معرض ظهور و بروز رسانید (یعنی صدای رعد و برق بلند شد.)

فوت ممنن
۳۳۳ قبل از میلاد

در این بین **ممنن** که درتعقیب نقشهٔ خود که جنگ را بمقدونیه ببرد و میدان محاربه را در آن حدود تشکیل دهد چیوس[2] را تصرف کرده وسپس توجه خودرا بسمت میتیلن[3] معطوف داشت. در این اثنا که مشغول عملیات بود مریض شده ودرهمان مرض از دنیا برفت. این حادثه واقعاً بآمال شاهنشاهی ایران لطمهٔ خیلی بزرگی وارد ساخت. پس ازفوت اویکدسته قشون پارسی به‌سیکلادس[4] فرستاده شد، ولی شکست خورد واین همان بواسطهٔ نبودن کمکی از طرف دولت ایران بوده است که در ۳۳۲ قبل ازمیلاد در اسپارت علم طغیان بر افراشته شده ابداً نتوانستند کاری ازپیش ببرند ولی درسال ۳۳۰ قبل ازمیلاد **انتیپاتر** نائب السلطنه درمیگالوپولی طغیان مزبور را فرو نشاند.

جنگ ایسوس - نوامبر
۳۳۳ قبل از میلاد

مرحلهٔ دوم جنگ **اسکندر** از وقتی شروع میشود که ازگردیوم برای مصاف دادن با شاهنشاه حرکت میکند. آری تا اینجا شمشیرهائی که از روی آنها گذشته تمام آن متعلق بساتراپها (ولات) و دور ازمرکزبوده است. اینك که دارد پیش میرود و بخوبی میداند که باید با قوای‌متحدهٔ ایران مقابل شود عبورش ازطریق‌کاپادوکیه بوده‌است. درتمام راه‌هیچگونه اتفاقی هم نیفتاد. ولی پس از یك حرکت تندی وقتیکه بدربند های مشهور رسید مانند **کوروش** کوچك دیدکه آنهارا محکم گرفته اند. **اسکندر** مهیا شدکه شب بمستحفظین که استحکام‌آنها غیر قابل تسخیر بود حمله ببرد بدین امید که ازاین‌راه هراس و وحشتی درآنها تولید نماید. این امیدیکه داشت صورت نگرفت. لیکن از این حرکت‌واقدام پیش

1 - Gordius. 2 - Chios. 3 - Mytilen. 4 - Cyclodis.

ازآنچه منظور بود برای او حاصل گردید، باینمعنی که مستحفظین پس ازاطلاع ازجلو آمدن خصم محل خودرا خالی کرده وبا کمال عجله روبهزیمت نهادند. **اسکندر** وقتیکه آن محل را مشاهده کرد که طوری بنا شده است که میشود با جمعیت کمی راه را بر دشمن مسدود[1] ساخت ازحسن طالع خود بسی تعجب نموده خوشحال گردید. بالاخره داخل کلیکیه[2] شده وپس ازشتابی که در حرکت بعمل آمد تارسوس[3] را بتصرف در آورد. در اینجا او در آب سیدنوس[4] که خنك بود آب تنی کرد و بدین سبب بمرضی سخت خطرناکی مبتلاشده ناچار متوقف گردید ولی بزودی بهبودی حاصل نمود. آنوقت **پارمنیو** را اعزام داشت که دروازه های سوریه را که قبلا نسبت به **کوروش** کوچك از آن اشاره بعمل آمده تصرف نماید. بعد خودش از پشت سر به تأنی راه می پیمود وهر قدر که پیش میرفت موقع خودرا مستحکم میساخت. در وسط راه شنید که **داریوش** سمت شرقی دروازه در دو منزلی منتظر او می باشد. پس خود را برای جنگ آماده ساخته و با کمال اطمینان باستقبال دشمن شتافت.

در این اثنا شاهنشاه از تأخیر کردن سپاه مقدونیه چنین نتیجه گرفت که باید **اسکندر** ازجنگ منصرف شده باشد. این بود حرکت کرده ازهمان زنجیره کوههائی که بود عبور کرده و ازتنگهٔ معروف بدربند آمان گذشت، اینجا دفعةً معلوم شد که اوپشت سر **اسکندر** واقع شده است لذا بطرف ایسوس پیشرفت. بیمارانی که ازقشون مقدونیه عقب مانده بودند اسیر گشته وهمه را بیرحمانه بقتل رسانیدند.

اسکندر که از دربندهای سوریه گذشته بود بدواً گذارش این امر باو رسید آنرا تصدیق ننمود، ولی اکنون که صدق آن آشکار گردید تمام سرداران وافسران خود را جمع کرده بآنها چنین گفت: اینك خداوند بی پرده در این جنگ با شما همراهی کرده **داریوش** را مجبور ساخته که با قشون انبوه خود سرزمین تنگی را بین دریا وجبال

---

۱ ـ تا اواسط مائه نوزدهم که انفجاری درین صخره هارخ داد بارهای شتران را بواسطه تنگی گردنه با دست میبردند (مؤلف).

۲ - Cilicia ۳ - Tarsus. ٤ - Cydnus. ٥ - Port Amonique.

لشکرگاه قرار دهد، محلی که در دست است برای حرکت افراد قشون وسعت و گنجایش دارد وکاملا میتوانند عملیات کنند. برخلاف محلی که دست ایرانیان است بواسطهٔ تنگی جا از عدهٔ زیاد خود ابداً نمیتوانند استفاده کنند بلکه تماماً ضایع خواهد شد، نیز سفر جنگی وکارهای نمایان ده هزار نفر یونانی را که همه میدانند بیاد آنها آورد.

جنگ ایسوس که از جنگهای قطعی دنیا شمرده میشود در نزدیک شهری بنام مزبور در دشتی روی داد که عرض آن کمتر از دو میل[1] بوده است. دشت مزبور بتپه‌هائی در شمال شرقی و بخلیج اسکندرون در جنوب غربی واقع شده، رودخانهٔ کوچکی هم که آب آن بدریا میریخت در واقع حافظ ایرانیان بوده است، سپاه عظیم ایران که از دستجات و طوایف مختلفه تشکیل یافته بود بالغ برششصد هزار تن میشد. از میانهٔ آنها سی هزار مزدور یونانی بوده که مساوی با تمام لشکری بود که **اسکندر** با خود داشت. شصت هزار نفر **کارداس**[2] جماعتی که نمیتوان هویت آنها را معلوم داشت در جناح چپ ایستاده، مزدوران یونانی تحت سواره نظام در جناح راست قرار گرفته بودند. بیست هزار تن اطراف تپه ها را محکم گرفته و اگر سردار آنها کفایت نظامی از خود بروز میداد بخوبی ممکن بود قشون مقدونیه را از عقب تهدید نماید. بقیهٔ لشکر ایران بمنظور معاونت وتقویت یکطرف صف کشیده و ابداً داخل در جنگ نشد. خود **داریوش** بر طبق رسم تغییر ناپذیر در قلب لشکر قرار گرفت.

اما **اسکندر** در برگشت از دربندهای سوریه لشکر خودرا فوراً باندازهٔ گنجایش میدان صف آرائی نمود، باین معنی سواره نظام سنگین خود را تحت فرمان خودش در جناح راست قرار داد و دستجات منظم فالانژ ها را تحت **پارمنیو** با بقیهٔ پیاده نظام در جناح چپ نگاه داشت. در اینجا **اسکندر** دیدکه سواره نظام پارس در جناح

۱- **هولم**، ۳، ۲۳۹، عرض دشت مزبور راسه میل معین کرده است، لیکن **کالیستن** که همراه **اسکندر** بود آنرا چهارده استاد یا بعبارت دیگر زیاده ازیك میل و نیم دانسته است. هرچند در مسافت آن اختلاف است ولی ظن قوی آنست در آنوقت دشت نامبرده از دو میل کمتر بوده است (مؤلف).

۲ - Cardaces.

راست میدان جنگ قرار گرفته اند برای تعدیل این وضعیت سواره نظام تسالی را در مقابل برای حفاظت دستجات منظم فالانژ ها تعیین نمود . در قسمت عقب
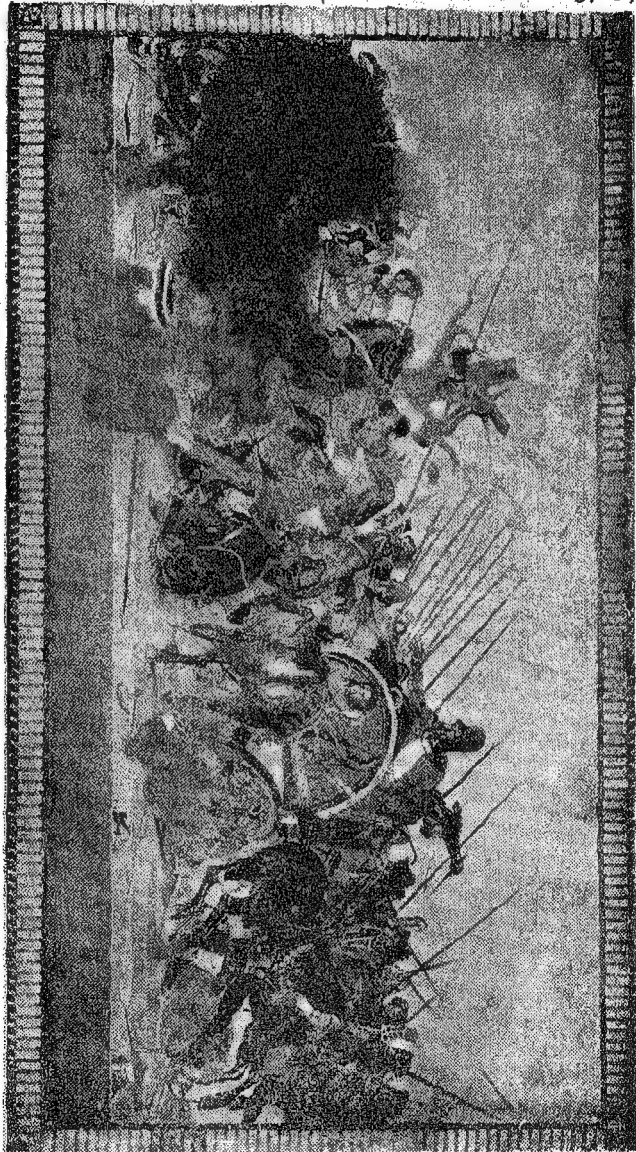
۳۴ - جدال اسکندر در ایسوس
اسکندر به (داریوش کودمان) حمله میبرد .
(از خاتم کاری که در پمپه کشف شده و حالیه در موزهٔ ملی ناپل است .)

نگرانی که داشت وقتیکه حالت غفلت وکاهلی دستجات ایرانی را دید که از خطوط

جنگی خارج بودند بزودی این نگرانی او مرتفع گردید. بطوریکه **آریان** نقل کرده است او نخست مردانش را آرام داده سپس فرمان داد که آهسته بطرف ساحل رودخانه که سپاه ایران در آنجا با کمال خونسردی منتظر حمله بود پیش بروند، نظیر کوناکسا قشون پارس نتوانست در مقابل حملهٔ یونان پایداری کند و مثل گوسفند رو بهزیمت نهاد، ولی مزدوران یونانی استقامت ورزیده ومحکم ایستادند.

چون صفوف فالانژ بواسطهٔ عبور از رودخانه بهم خورد جنگ مغلوبه شده و جدالی سخت درگرفت. عاملی که جنگ را خاتمه داد همانا وحشت و خوفی بود که بر **داریوش** غالب شد، باین معنی وقتی که طغیان وشدت نایرهٔ جنگ بطرف او زور آور گردید یکدفعه دست پاچه شده ورو بفرار نهاد وحتی برای سبک کردن ارابهٔ خود سپرش را بدور انداخت.

درخاتم کاری منظرهٔ جنگ «**اسکندر**» شکل سربرهنهٔ طرف چپ بطوریکه نشان داده شده به **داریوش** حمله میبرد ودراین بین نیزه‌اش بیکنفر ایرانی اصابت کرده‌است. درمقابل، صورت پادشاه هخامنشی که بنظر میرسد آثار وحشت‌وخوف‌ازوی نمایان است و ارابه چی اسبهای ارابه‌را دارد باشلاق میزند. در وسط خاتم کاری مزبور دیده میشودکه یکنفر پارسی ازاسب پیاده شده واسبش‌را به **داریوش** تقدیم میکند. نقل میکنندکه این‌پادشاه جبون امرداد مادیانها را که کره های آنها درعقب جا گذارده‌شده بودند درطول جاده با کمال سرعت برانند ودرآخربرای آنکه جان خودرا محفوظ‌دارد ارابه را گذاشت وسوار براسب گردید. دراین بین قشون فاتح جناح راست مقدونیه بکمك **پارمنیو** بطرف چپ شتافت. دراینجا مزدوران شجاع‌یونانی مانندجنگ گرانیك که‌همقطاران‌پارسی، آنهارا تنها گذاشتند شرافتمندانه‌جنگیدند، ولی بی‌فائده، مگراینکه کمك کرده جان شاهنشاه نالایق‌را ازخطر محفوظ داشتند. چه **اسکندر** او را تعاقب نکرد مگر وقتی‌که دید جنگ‌را برده وفتح نصیب وی شده است. تلفات قشون ایران درجنگ وآنهائیکه درحال‌وحشت‌وسراسیمگی‌باطراف‌وتپه هاپرا کنده شدند مینویسند که بالغ برصد هزار تن بوده است.

سراپردهٔ **داریوش** که مادر وزن ودودخترش درآن بودند ازجمله غنائمی بوده که نصیب فاتح مقدونی گردید، ولی اوبااسیران خودش بااحترام ونزاکت و ادب رفتار نموده وعلو همت خودرا ازاینراه بثبوت رسانید. معادل یك میلیون لیره غنیمت بدست آوردند، ولی خزانهٔ عمده که باقشون بوده است **پارمنیو** آنرا بعد در دمشق تصرف کرد.

نتایج حاصلهٔ ازجنگ ایسوس حیرت آور وخیلی غریب بوده است وآن فقط این نبود که مقدونیها لشکری را که متجاوز ازده برابر عدهٔ آنهابود شکست دادند بلکه این نکته هم برآنها مکشوف گردید که سپاه ایران اگرچه ازحیث عده زیاد هم باشد نمیتواند درمقابل آنها درمیدان جنگ ثبات و استقامت ورزد.

فی الواقع وقتی که شاهنشاه باحال وحشت ازجلو اسکندر فرارکرده ایالات غربی امپراطوری عظیم خودرا واگذارد که بدون اینکه حمایتی ازآنهابشود مقاومت کنند ویا به مهاجم تسلیم گردند ورق کشورستانی آسیائی برگشت. درخاتمهٔ بیان میگوئیم که ایسوس درردیف یکی ازجنگهای قطعی دنیا میباشد.

محاصره و تصرف صور ۳۳۲ قبل از میلاد

اسکندر پس ازفتح ایسوس بطرف فینیقیه که هدف منظوربعدی وی بودپیشرفت. شهرهای آن مانند آرادوس [۱]، آرواد [۲] حزقیل ونیز صیدا که ازخسارات تاراج **اخوس** [۳] تا یك اندازه بیرون آمده بود وشهرهای دیگر قبول اطاعت نمودند. مقصود **اسکندر** ازفتح فینیقیه همانا انهدام نیروی دریائی ایران بوده است ودرنتیجه خواست خطری را که برای اوازعقب تصور میرفت جلوگیری کرده باشد. از جمله میخواست که آنجارا مرکز تشکیلات اساسی جدیدی قرار دهد تاازآن بتواند بعملیاتی که درنظر داشته است بپردازد. چنانکه همین سبب گردید که قبرس که آن نیز ازحیث نیروی دریائی مرکز مهمی شمرده میشد تسلیم شود وبتصرف فاتحین درآید وآن ازجمله اماکنی بود که فتح آن مقدمتاً برای الحاق مصر لازم وضروری شمرده میشد.

صور آنوقت یکی ازشهرهای بزرك فینیقیه بود، خرابی وانهدام صیدا سبب ازدیاد ثروت وقدرت وی گردید بطوریکه آن قابل بسی توجه بوده است. این «شهر تاج بخش»

۱ — Aradus. ۲ - Arvad of Ezekeil. ۳ - Achus.

اشعیا دریك جزیره‌ای واقع شده که فاصلهٔ آن بخشکی نیم‌میل بوده‌است. برای دفاع از دشمن دارای برج وباروئی بس محکم ومرتفع بود. لذا اهالی اعتماد بقوای خود نموده وهمانطور که با ایران عمل کرده و فاتح هم شدند اینجا نیز فرمانداران آن جمع شده گرچه بدواً قبول اطاعت نمودند ولی بعد سرازاطاعت باز زده حاضر نشدند که **اسکندر**را باقشونش اجازه بدخول شهر دهند. توضیح اینکه **اسکندر** بصوریها گفت که میخواهد برای ملکارت، **هراکل**[1] صورقربانی کنده که آن ازهرا کلی که دریونان پرستش میشد قهرمانی علیحده بوده است، صوریها به **اسکندر** جواب دادند بیك نفر یونانی یامقدونی اجازه نخواهند داد بشهرشان داخل شود. **اسکندر** ازاین جواب درخشم شده تصمیم گرفت که از خشکی پلی بنا کنند و بدان وسیله شهری را که دست یافتن بآن نا ممکن شمرده میشد تصرف نماید. علاوه براین بنای پل هم در مقابل یك دشمن خطرناك و از جان گذشته کاری بس صعب ومشکل بوده است.

بالجمله شروع بکار کردند و بواسطهٔ عملجات بیشماری که بکار انداختند ابتدا پیشرفت‌قابلی‌هم‌نمودند. ولی‌وقتیکه بجاهای عمیق دریا که دردسترس‌قایقهای جنگی صور بود رسیدند کارگران متصل‌مورد حمله واقع‌شده وازکار بازمیماندند. برای‌جلوگیری از این‌صدمات وحفاظت کارگران امرکرد دوبرجی سوار برماشین آلات در (منتهاالیه) پل برپا کردند. معذلك صوریها بنای مقاومت‌را گذاشته برج هارا با آنچه بود بوسیلهٔ یك کشتی پر ازمواد محترقه با کمك قایقهای جنگی که دارای چهار صف پارو زن بوده برباد دادند[2]. **اسکندر** امرکرد دوباره پل‌را ازنو بنا کنند. ایندفعه عرض آن‌را بیشترگرفتند

---

[1] - Heracle.

[2] - و شرح آنرا چنین نوشته اند که صوریها دماغهٔ کشتی بزرگی را پر از ماسه و سنگ ریزه کردند وکشتی مزبوررا پس از اینکه با قیر اندودند از مواد محترقه پر کردند. بعد از آن آنرا بدم بادهای تند دادند، بادها کشتی را با سرعتی حیرت آور بطرف پل برده وچنسان بخاك زدکه دماغهٔ کشتی در خاك فرو رفت، در این حین صوریهائی که در کشتی بودند مواد محترقهٔ کشتی را آتش زده بیرون جستند ودر قایق هائی که قبلا تهیه شده بود جا گرفته باافکندن مشعلهای افروخته بطرف پل ومقدونیها شروع‌کردند، کشتی قیر آلود همینکه آتش‌گرفت بادها این آتش را دراطراف پرا کند. طولی نکشید که از این آتش ها شعله هائی تمام پل واطراف‌را فراگرفت، برجهای چوبین مقدونیه و هرچه سوختنی بود طعمهٔ آتش گردید «مترجم».

وبرجهای زیادی هم ساخته روی آن سوار نمودند. دراین بین مردم صیدا وفینیقی‌های دیگر باهشتاد کشتی ازبحریهٔ ایران جدا شده با**اسکندر** داخل درقرارداد شدند. چیزی نگذشت که ملوك قبرس‌هم بایکصد وبیست کشتی بآنها ملحق شده بطرف‌مقدونیهارفتند. این قضیه باعث ضعف نیروی دربائی صوری‌هـا گردید، بالاخره **اسکندر** با نیروی دریائی خود جداً بمحاصرهٔ شهر پرداخت.

آلات و ادوات محاصره که آنرا روی پل جدید سوار کرده بودند نتوانست بحصار مستحکم شهر آسیبی برساند. اینجا باید گفت که ازساختن پل جـدید برای منظوری که بود چندان فائده‌ای حاصل نشد. ولی بعد او این آلات و ادوات را بکشتیهای خود سوار کرده بآن قسمت حصار که چندان محکم نبود حمله برد. درآخر فرمـان یورش عمومی داده شد. **اسکندر** از سوراخی که باکشتیهای دارای ماشین آلات جنـگی در دیوار پیدا شده بود داخل صور گردید. پس از گرفتن برجهای چندی روی حصار بشهر وارد شد - قشون مقدونیه بواسطهٔ مقاومت سخت اهالی وکشتن عده‌ای ازهمقطاران آنها را روی دیوارهای شهر بکلی ازخود خارج شده شروع بقتل عام نمودند. زنان وکودکان درکارتاژ (که قبلا بآنجا فرستاده شده بودند) سالم ماندند. لیکن‌از مردان صور هشت‌هزار تن مقتول وسی هزار تن‌را اسیر کرده برده وار فروختند. بدینطریق صورکه «بازرگانان وی شرفای جهان بوده‌اند[1]» (طعمهٔ حریق شده) از آن جز خرابه‌هائی باقی نماند.

الحاق مصر ۳۳۲ - ۳۳۱ قبل ازمیلاد

بـاید دانست برای حملهٔ بمصر سقوط صور اولین قدمی بود که برداشته شد. چنانکه **اسکندر** پس ازصور عـازم غزه گردید. اهالی باوجود تهدید سختی که اخیراً شده بـود بنای مقاومت‌را گذاردند. بواسطه اینکه شهر و دژ آن در یك زمین خیلی مرتفعی قرار گرفته بود امر شد خاکریزی در ۲۵۰ پا ارتفـاع و ۱۲۰ پـا عـرض دورا دور شهر بنا کردند آنوقت بانقب ها قسمتی از دیوار قلعه را خراب کرده وبعد ازسه حملهٔ غیر مظفرانه‌فتح نصیب وی گردید، پـادگان قلعه آنقـدر جنگیدند تـا همگی کشته شدند. مصر پس

۱ - اشعیا، ۲۳، ۸.

از این بدون کشمکش بدست فاتح مقدونی در آمد. نائب السلطنهٔ پارس چون دید که دیگر مقاومت نتیجه ندارد تسلیم گردید. **اسکندر** مانند **کوروش** بزرگ خدایان ومعابد مصریان‌را فوق‌العاده احترام نموده ونسبت بسکنه با کمال محبت رفتار کرد. از جمله شهر اسکندریه‌را بنیان نهاد که آن ازعالیترین شهرهائی است که اوطرح آنها را ریخته وچون مسائل خیالی در دماغش فوق‌العاده مؤثر بوده اخیراً بزیارت واحهٔ اسرار آمیز **آمون**[1] رفت. اینجا بطوریکه از منابع رسمی مستفاد میشود او به پسر **آمون** شناخته شده بود. پس از انتظام امور مصر وتعیین ولات مصری که بنام او حکومت کنند دو باره بصور آمد، در آنجا او نیروی دریائی را معاینه و بازرسی کرده برای پیشروی بمرکز امپراطوری ایران بلافاصله مشغول تهیه گردید.

۱ - Ammon.

سکهٔ نقره متعلق به‌صیدا در حدود ۳۸۴-۴۰۰ قبل از میلاد

فصل بیست و دوم

خط سیر اسکندر کبیر تا مرگ داریوش

تو شهر ویرا میگری و باختر را مشاهده میکنی ، برج و باروی اکباتانه
رفعت و استحکامی ویژهٔ خویش دارد ، آنجا یکصد دروازهٔ هکاتم پلیس
پیش روی تو گشاده است ، و از آن دور شهر شوش را خواهی دید که
برکنار رود خوهس پس بنا شده و در این رود آبی گوارا که شایستهٔ
جام شاهان است درجریان میباشد .

« بهشت بازیافتهٔ میلتون »

جنگ آربیل
۳۳۱ قبل از میلاد

چون **اسکندر** از صور بیرون آمد طرف مشرق بقصدتاپساکوس واقع در ساحل فرات روانه گردید. درست همان راهی که **کوروش** کوچك سابقاً پیموده بود . در آنجا دوپلی از قایق یافت که بدستور او ساخته بودند. نیروی مختصر پارس مرکب ازسه‌هزارتن که در اینجا مأمور بودند از عبور او جلوگیری کنند بواسطهٔ نرسیدن کمك ازجنگ احتراز جسته عقب نشستند . واقعاً منظرهٔ جنگ فوق‌العاده حیرت آور است که چطور شد **داریوش** با داشتن سواره نظام زبدهٔ زیاد برای جلوگیری از لشکریان یونانی کوششی بعمل نیاورده و حرکت آنها را که اسلحه شان سنگین و عدهٔ سواران سبك اسلحه هم خیلی کم بوده مختل نساخته است . در این جلگه های صاف و وسیع (باچابك سوارانی که

بجنك و گریز معتاد بودند) بایستی قشون مقدونیه متصل مورد حمله واقع بشود ، همچنانکه در چند قرن بعد پارتی ها (دراین جلگه ها) همین کار را کردند یعنی به رومیان حملات مظفرانه کرده و غرور آنها را درهم شکستند .

بالجمله پس ازعبور ازفرات **اسکندر** ازوسط ناحیهٔ حاصلخیز بین‌النهرین پیش رفته تااینکه ازکاریه گذشته بدجله رسید ، دراینجا هم **داریوش** درنتیجهٔ غروراهمال کرده اهتمامی درجلوگیری از اونمود . اگر چه بواسطهٔتندی آب دجله نتوانست بدون صعوبت واشکال زیاد ازآن عبورکند . **اسکندر** پس ازاین ازساحل دست چپ بطرف آسور قدیم که درآن وقت آتوریا مینامیدند گذشته درگوگمل نزدیك خرابه های نینوا بفاصلهٔ تقریبا هفتاد میل از اربیل که این جنك بهمان نام خوانده شده **داریوش** را دریافت که در آن صحرای وسیع وهموار که مخصوصاً آنرا برای حرکت سواره نظام وارابه ها که نهایت درجه طرف اعتماد او بودند انتخاب کرده و بانتظاری وی میباشد . آری **داریوش** بتجربه فهمیده بودکه روبرو شدن بامقدونیها درصحرای تنك وناهموار که سپاهیان او نتوانند عملیات کنند بی‌حاصل است . عدهٔ قشون اوکه ازنقاط مختلفهٔ کشور تهیه شده بقولی متجاوز از یك‌میلیون بود . جماعتی هم ازقشون اجیر یونانی‌با او بودند ولی شمارهٔ آنها مانند ایسوس مختصر بود . دیگر پانزده زنجیر فیل‌هم در خط جنك حاضر وصف بسته بودند واین اول دفعه ایست که دریك‌جنك بزرك تاریخی‌فیل دیده می شود .

مقدونیها که یگانه حریف زبردست آنها درایسوس یونانیهای اجیر بودند بایستی حس کرده باشند که اعتماد آنها به‌رشادت ودلاوری خود وعملیات وورزش های طولانی جنگی ونیز راهنمائی سردار خودشان است واین اعتمادهم بواسطهٔ حرکات و عملیات آرام وبادقت**اسکندر** توضیح ونشان‌داده شدکه‌پس‌ازتحصیل اطلاعات صحیحه‌ازوضعیت شاهنشاه چهار روز بقشون خود استراحت داده‌واردوی‌خودش‌را مستحکم‌نموده بارو بنهٔ سنگین‌وبیماران‌رادرآن‌جای‌دادوعده‌ای‌راهم‌برای‌حفاظت‌آنها‌گماشت.اوبدینطریق‌موضعی راتدارك کردکه قشونش بتواندبه‌آزادی عملیات کند ودرهنگام‌ضرورت عقب‌نشینی‌نماید.

این دو لشکر قریب هفده میل ازهم فاصله داشته ویکرشته تلال وتپه های پستی در اینمیانه حایل و آنهارا ازهم جدا میکرد. او وقتیکه از این تپه‌ها گذشته سپاه عظیم ایران را جلو خود دید فوراً شورای جنگی آراست تادراین باب مشورت کنند که آیا بایدفوراً شروع بجنگ کرد یانه. **پارمنیو**[1] که رأیش محل اعتمادبود چنان مصلحت دانست که قبلا اطلاعات مقدماتی صحیحی از میدان جنگ درمورد گودالها یا کمین گاهها تحصیل کرده و از انتظامات وترتیبات دشمن نیز تحقیقاتی بعمل آرند. بالاخره اردو زده شد و **اسکندر** ظاهراً بی هیچ مانع ورادعی ازطرف دشمن تمامی میدان را کاملا رسیدگی وتحقیق نمود. **پارمنیو** ازلحاظ کثرت لشکر ایران بعلاوه رأی داد که شبیخون بزنند. **اسکندر** این رأی او را نپسندید وگفت: ظفررا بدزدی بدست نیارم.

لشکر ایران که تمام شب را زیر اسلحه بودند بامر **داریوش** به ترتیب جنگی درآمده خوددرقلب قرارگرفت ویکدسته ازاقارب شاه وسواران ممتاز یاجاویدان ویراحمایت وحراست میکردند ودودسته ازقشون اجیر یونانی تفسیم وهر یك دریکطرف شاهنشاه جاگرفته وقراولان سوارهٔ سلطنتی بافیلها وپنجاه ارابه درجلو جاداشتند، جناحین راست وچپ ازدستجات مختلف ازسواره وپیاده ترکیب یافته وبایدصفوف آنها ازهرطرف تافاصله زیادی کشیده شده باشد. لشکر مقدونیه که بالغ برچهل هزارتن پیاده نظام وهفت هزار سواره نظام بود بوضع همیشگی صف بسته، **پارمنیو** دررأس فالانر درجناح چپ جاگرفت ودستهٔ نیرومندی ازسواره نظام تسالی وی را حمایت میکردند. خود **اسکندر** دررأس جناح راست که ازسواران عالی مقدونی ترکیب یافته قرارگرفت.

نظر به برتری فوق العادهٔ لشکر ایران ازحیث عده نیروئی هم بطور احتیاط تشکیل و مامور حفاظت قسمت عقب گردید. او قشونش تا اینقدر خوب ورزیده شده و تا این حد بطرف دشمن بچشم حقارت مینگریست که باکمال جرأت وجسارت قشون دست راست خود را بحملهٔ جناح چپ ایرانی که تقریباً رو برو شدن با قسمت اعظم دریای لشکر بود فرمان داد وبااینکه **داریوش** میتوانست ازموقع استفاده نموده وفرمان حملهٔ عمومی بدهد ولی برای این که اختلالی در نظم وترتیب سپاه عظیم

---

۱ - Parmenio.

وجسیم وی روی ندهد مجبور شد همهٔ لشکر را بکار نیندازد. بالاخره **داریوش** وقتیکه میدان جنگ را که نظم و ترتیب آن با کمال دقت داده شده بود گذاشته داخل زمین های ناهموار گردید دید که از ارابه ها کاری ساخته نخواهد شد و لذا قشون سوارهٔ جناح چپ خود را فرمان حمله داد. این حمله دراول ظفرمندانه بود، جنگ سواره نظام که متعاقب آن رویداد بی نهایت سخت و شدید بود تا اینکه نظم و ترتیب دوباره برقرار و دستجات منظم یونانی صفوف دشمن را بهم پیچیدند، در این مورد ارابه هائی را که حامل داسهای بزرگ و خیلی هم موجب امیدواری بودند (هرچند درکوناکسا معلوم گردیدکه مقابلهٔ آنها باقشون‌ورزیده ودارای‌تعلیمات نظامی‌بیفائده‌است) فرمان حمله داده لیکن این‌حمله ظاهراً بواسطهٔ نرسیدن کمک مؤثری از طرف سوار یا پیاده نظام سبك اسلحه کاملاً بی نتیجه ماند، زیرا که پیاده نظام سبك اسلحهٔ یونانی زوبین‌هایشان را با قوت تمام بطرف آنها پرتاب کرده جلو آنها را بریدند و ارابه چیها را بزیر انداختند وفالانژ ها و قتیکه مجبور میشدند ناچار صفوف خود را گشوده تا ارابه‌ها بگذرند. و بعد ازعقب عده‌ای‌را با مستحفظین ومهتر های آنها را باضربتها خراب کردند، حملهٔ به جناح چپ قشون ایران و بعد عده‌ای هم که بمدد آنها فرستاده شد باعث گردید که شکاف بزرگی در صف نزدیك **داریوش** پیدا شد و از همین طرف **اسکندر** بسر کردگی سواران رفیق که قسمتی از فالانژ ها آنها را تقویت میکردند حمله برد، جنگی تن بتن دراینجا آغازکه آن منتهی بفرار مضطربانهٔ **داریوش** گردید، درصورتیکه هنوز جریان جنگ بیك میزان باقی بوده ونتیجه آن معلوم نبوده است او خائفاً ازمیدان فرار نمود.

میدان جنگ بقدری وسیع بود که این خبر دفعتاً انتشار نیافت، **پارمنیو** در میان ازدحام وهجوم دشمن گیر کرده وچنان درفشار بود که کسی نزد **اسکندر** فرستاده ویرا به‌کمك طلبید[1] و اوهم با جمعیت خود بکمك وی شتافت، بین راه بدستجات سواره

۱- شاید این پیغام‌را پارمنیو برای این داده‌که ازتعاقب بازش دارد تا اینکه فتح تمام بشود، چه غفلت از این احتیاط بود که یونانیهای کوناکسا را بتهلکه انداخت (مؤلف).

نظام پارتی ، هندی ، پارسی برخورد که بحال فرار بودند ، کوشش مأبوسانهٔ فراریان مزبور برای اینکه از وسط راهی باز کنند سبب گردید که عدهٔ زیادی از مقدونیها تلف شدند ولی وقتیکه **اسکندر** بمحل اجتماع لشکر رسید دیدکه **پارمنیو** با کمك سواران تسالی بر جناح راست دشمن غلبه کرده و همه در کار فرارند ، بنا بر این مجدداً بدنبال **داریوش** شتافت ودرهمان شب بزاب بزرگ رسید و از آنجا چندساعتی برای استراحت لشکر واسبان بااحتیاط توقف نمود، روز دیگر باز مشغول تعاقب شده تا به آربلا[1] که آربیل کنونی باشد رسید و آن هفتاد میل از میدان جنگ فاصله داشت ، چون نتوانست به **داریوش** دست یابد علاوه لشکر و اسبان هم از کار افتاده بودند از تعاقب پادشاه مغلوب دست کشیده **داریوش** را گذارد که بدون هیچ مزاحمتی به اکباتان بازگردد.

نتیجهٔ جنگ اربیل

اگرچه میدان جنگ بانظر پادشاه بزرگ انتخاب شده وتقریباً تمام قوای مملکت را بحمایت خود در آنجا حاضر ساخته بود ، از نظر نظامی ازپیش معلوم بوده است ، مگر اینکه بگوئیم درجنك تن بتن ممکن بود آسیبی به **اسکندر** برسد واگر این اتفاق میافتاد البته کار خاتمه پیدا کرده ومجرای تاریخ عوض میشد، درهرحال ازآن ببعد در **داریوش** دیگر امیدی برای مقاومت مسلحانه باقی نماند وکرسی امپراطوری ، مخصوصاً شوش وبابل بزرگ با تمام ثروت هنگفت و ذخائر آنها باختیار فاتح درآمد و **داریوش** مثل یکنفر فراری جز اینکه درحواشی مملکت خود بجنگ و گریز اقدام کند چارهٔ دیگری نداشت و (افسوس) اینهم برای آخرین سلطان هخامنشی براثر خیانت رذیلانه وپستی که نسبت باو نمودند ممکن نشد صورت گیرد. **کریسی**[2] در شرحیکه راجع باین جنگ نوشته است از قول **ناپلئون** چنین میگوید : نام بلندی که **اسکندر** برای قرنهای زیاد و در میان ملل مختلفه حاصل نموده است او شایسته این نام بلند میباشد اما اگر در آربیل شکست میخورد چه میکرد در صورتیکه فرات و دجله و بیابان قفر در عقب واقع شده و قلعه و استحکامی هم که محل پناه وگریزگاهی باشد در این میانه نبوده وپانصد فرسنگ هم تا مقدونیه مسافت داشته است ، مسلماً جواب آست

۱- Arbela. ۲- Creasy.

که **اسکندر** همان کار را میکرد که **گزنفون**[1] کرد.

تصرف بابل و شوش

فاتح مقدونی ازآربلا بطرف بابل راند ودرآنجا ازطرف حکومت و کهنه وسایر طبقات مردم ازوی پذیرائی شد، چه احتراماتی را که او در مصر نسبت‌بخدایان آنجا بعمل‌آورده بود شنیده وجلب شده بودند، **اسکندر** نظیر **کوروش** کبیر، دستهای بعل را گرفت و حکم کرد معبدیرا که **اردشیر** خراب کرده بود تعمیر کنند، بابلیها از این کار راضی ومسروروازآن ببعد دولتخواه اوشدند.

ازبابل **اسکندر** درمدت بیست روز بشوش درآمد؛ یونانیها شوش را مرکز پادشاه بزرگ میدانستند ودرآنجا **اسکیلوس**[2] پرده بازی پرسا[3] را بمعرض نمایش گذارد. درآن شهر پنجاه هزار تالان یا شانزده میلیون و پانصد و پنجاه هزار پوند[4] با اشیاء نفیس دیگر که قیمت آنها از حساب بیرون بود بدست آمد که از جمله دو مجسمهٔ هارمودیوس[5] و اریستوگی‌تون[6] بوده که ازمفرغ ساخته بودند، **اسکندر** آنهارا بآتن عودت داد که بعداز چند سال **آریان** آنهارا در آنجا مشاهده نموده است.

تصرف پرس‌پلیس و پاسارگاد

اسکندر در شوش فتح خودرا باوشکوه جلال تمام نمایش داد؛ قربانیها و مشعل‌دوانیها[7] ونیز جنگهای ژیمناستیکی بعمل آمد؛ جشن مزبور مصادف شد با رسیدن پانزده هزار نفرات تازه که بکمکش آمده بودند ونظر باحتیاج مبرمی که بوجود آنها بوده است بخوبی پذیرفته شدند، چه از عدهٔ قوا آنچه در این جنگها بواسطه قتل و ناخوشی تقلیل یافته بودند نفراتی بجای آنها لازم بود گذاشته شود، علاوه برای مراکزی که جدیداً مفتوح شده و اهمیت نظامی داشته است لازم بود

۱- Xenphon. ۲. Aeschylus. ۳- Persau.

۴-درصورتیکه تالان نقره مراد باشد مقدار آن همان استکه در بالا ذکر شد و الا اگرتالان طلا باشد مبلغ آن معادل یکصد وسی و دومیلیون وچهارصد هزار لیرهٔ انگلیسی میشود (مؤلف).

۵- Harmodius. ٦. Aristogeiton.

۷- یکنوع مسابقه‌ای بود بین دوشیزگان بدینطریق که شمع هائی دست هرکدام میدادند و او با یك پــا میدوید در صورتیکه شمع خود را روشن نگهداشته و شمع همگنان خود را خاموش میکرد علامت بردن بود (مترجم).

یادگان بگذارند، اوبعد ازاین مصمم گشت که بفلات ایران وخانهٔ مقدس پارسیان داخل شده و بتمام دنیا نشان بدهد که دولت آنها زوال یافته است .

بالجمله ازکارون عبور نموده ازاهوازحالیه براهی که دوپایتخت را بهم وصل مینمود یعنی راه بهبهان که آنزمان معمول بود و حالیه ظاهراً بواسطهٔ خرابی هر دو پایتخت کمتر عبور میشود عزیمت نمود، جماعت اوکسیان که درتپه های سخت ناهموار آنجا ساکن بودند و همیشه از رعایای غیر جنگی پادشاه بزرگ که از آن راه عبور میکردند باج راه میگرفتند از لشکریان **اسکندر** نیز مطالبهٔ باج راه کردند. **اسکندر** جواب داد که در سرگردنه‌های خود حاضر شده بگیرند، پس ازآن ازراهی غیرمعمول بهمان فرزی وشتابی که همیشه درعملیات وکارهای خود مینمود ناگهان بسر دهکده‌های آنها فرودآمد وایلات غافلگیر شده باطراف متفرق شدند و دراین هنگام **کراتروس**[1] با قوای خود مکانهای مرتفعهٔ آنها را که بتنگهٔ محل عبور افراز داشت بتصرف درآورد، سپاهیانی که بهمراه **اسکندر** بودند دفعهٔ دوم هجوم برده قبلاً تنگه را گرفتند، اینجا قبایل اوکسیان بدون هیچگونه مقاومتی ناچاربتسلیم شدند .

پارمنیو باقسمت اعظم لشکروباروبنه ازراهی که راه ارابه‌روخوانده میشد(یعنی از راه رامهرمز و بهبهان کنونی) بطرف پارس فرستاده شد و این راه غیر از قسمتی که بواسطهٔ عبور و مرور قوافل یا عابرین پوشیده شده باقی بهمان حالیست که پیش از دو هزار سال بوده یعنی بحال طبیعی باقی میباشد و خود **اسکندر** با سرعتی که معتاد بود ازکوهستانها بطرف دروازهٔ پارس راند که درآنجا نائب السلطنهٔ پارس دیواری در جلو تنگهٔ کشیده وباچهل هزارسپاه برای مدافعه حاضر شده بود، عملیات جنگی ترموپیل در اینجاتجدید گردید، مقدونیها ازراهی که ازمیان‌تپه‌ها میگذشت قبل‌ازطلوع صبح بآنطرف تنگه ناگهان بر سر پارسیان ریخته و بانك شیپور آنها **کراتروس** را که در جلو تنگه منتظر بود خبردار ساخت و پارسیها از دو طرف محصور شده کشتاری هولناك در گرفت و باید دانست که این تنها مقاومت منظمی بود که از ایرانیان بعمل آمد .

1- Craterus .

اسکندر بعد از این فتح بطرف بند امیر راند و در آن‌جا امر بساختن پل نمود و از آن گذشته باستخر پایتخت پادشاهان بزرگ درآمد و در آنجا یکصد و بیست هزار تالان‌معادل با بیست وهشت میلیون ودویست ونود هزار پوند با غنائم بیشمار دیگر بدست آورد. بطوریکه **پلو تارك** مینویسد ده هزار گاری قاطری و پنجهزار شتر برای حمل و نقل این خزائن لازم بود، خوانندگان نباید این رقم کثیررا بنظر تعجب نگریسته و آنرا حمل بر اغراق کنند، چنانچه شما بخاطر بیاورید که از تمام بلاد آسیا طبقه بعد طبقه منابع خطیر هنگفتی بپادشاه بزرگ میرسیده است ألبته رفع این تعجب خواهد گردید و نیز میدانیم که بعد از انتشار ثروت بی پایان چه رواجی در تجارت دنیای متمدن پیدا شده است، بالجمله پاسارگاد نیز بتصرف در آمد.

قصور عالیهٔ پرس پلیس طعمهٔ حریق گردید وبقتل‌عام سکنه فرمان دادند، **آریان** می‌نویسدکه این عمل تلافی خطاهائی بودکه پارسیان در یونان ویژه درآتن مرتکب شده بودند و این بعید نیست همینطور باشدکه مورخ مزبور گفته است؛ زیرا که میدانیم عدهٔ زیادی از اسرای یونانی در استخر حضور فاتح آمده و ناله های آنها برای انتقام طبعاً لشکریان را باینکار واداشته است.

پلوتارك دربیان خود اشعارمشهور **دریدن**[1] را شاهد آورده و آن بقرار ذیل است - « **تیموتیوس**[2] فریاد میکند. انتقام، انتقام. ارواح انتقام را به بین که برخاسته، مشاهده کن مار هائی را که پرورش داده اند چطور از میان گیسو های خود صفیر میزنند و جرقه هائی که از چشمان آنها برق میزند. اینان اشباح یونانیانی هستند که در جنگ کشته شده اند و ابدان آنها بدون دفن و کفن در صحرا افتاده. بکش انتقامی که درخور این مردمان رشید است. ببین مشعلها را که چگونه ببالا میاندازند، چگونه مساکن پارسی‌ومعابددرخشان‌خدایان مخالف، ایشان‌را نشان میکنند، شاهزادگان با سرور خشم آمیز تحسین گفتند، پادشاه برای انهدام مشعلهٔ بدست گرفت، **تائیس**[3] رهنمائی کرد و او را بمطلوب وی رسانید مانند **هلن**[4] دیگر تروی[5] دیگر را آتش‌زد».

۱- Dryden. ۲- Timotheus. ۳- Tais. ٤- Helen. ٥- Troy.

تصرف اکباتان
۳۳۰ پیش از میلاد

اسکندر اکنون صاحب بابل وشوش و استخر گردیده و فقط اکباتان پایتخت تابستانی باقیمانده است، او بر طبق عادت خود بعجله وشتاب بطرف ماد روانه شد، دربین‌راه شنیدکه **داریوش** مشغول تدارك جنك سیم است، اما وقتیکه نزدیك اکباتان رسید معلوم شد که پادشاه ایران بطرف دروازهٔ کسپین (دربند خزر) گریخته که قبلا خانواده وبار وُبنهٔ سنگین خود را بآنجا فرستاده بوده است، پس در آنجا توقف کرده سپاهیان خودرا دوباره منظم‌ساخت، سواران تسالی‌وبعضی‌متحدین یونانی را که میخواست بوطن خود برگرداند بانعامات خود مشعوف وممنون ساخت، **آریان** مینویسد که بسیاری از آنهـا در عوض مراجعت بوطن‌مایل‌شدند که تاهرجا شده با**اسکندر** همراه باشند، قشونش اینوقت‌تماماً ازنظامیانی تشکیل یافته بود که شغل نظام را وسیلهٔ زندگانی خود قرارداده وغیر ازقائد خود دیگری‌را نمی‌شناختند. اوخزانهٔ خطیر خود را که بقول **دیودور** یکصد وهشتاد هزار تالان یاچهل‌میلیون طلای خالص بود دراکباتان گذارد وشش هزارقشون‌مقدونی را مستحفظ آنجا قرارداد وبدین ترتیب محل مزبور یك مرکز قشونی بسیار مهم‌ایالاتی که تازه مفتوح ساخته بودگردیدکه حقیقتاً هم این‌انتخاب ازنظرموقع مرکزی ومسافت بالنسبه عادلهٔ آن از بابل، شوش واستخر خوب انتخابی بوده است. **پارمنیو** را با دستهٔ خودش بسمت شمال از ناحیهٔ سخت کادوسیا روانه نمود و دستورداد که درهیرکانیـا باو ملحق شود و اوهم این عمل‌را که لزوم آن معلوم نیست بخوبی انجام داد.

تعاقب داریوش ومرگ او
۳۳۰ قبل ازمیلاد

این‌ترتیبات وقتی‌که باتمام رسید **اسکندر** باقشونی زبده و نیرومند به‌تعاقب داریوش بیچـاره شتافت و امید داشت‌که اورا درراگا[1] یعنی سرزمین ری که خرابه‌های‌آن در چند میلی جنوب طهران واقع است بدست بیاورد. اومدت پنج روز در ری قشونش را راحتی داد وبعد درامتداد راهی که امروز راه بست طهران ومشهد است بسمت مشرق رهسپار شد، این‌راه تماماً از دامنه های‌جنوبی سراشیب یك زنجیره کوهی‌میگذرد که در آنزمان به‌تاروس[2] معروف

۱ ـ ازاکباتان (همدان فعلی) تاراگا یعنی ری دویست میل است «مؤلف».

2 - Taurus.

بوده است و بندرت اتفاق میافتد صحرای کبیر ایران که تقریباً سرتاسر آن متصل

۳٤ - دربندهای خزر

اقتباس از کتاب « سفر از ترکیه بایران » تألیف (ئیمر دیهل)

بکوه است نمایان باشد وآن درتمام ادوار خط سیر راه بزرگی بود که اکباتان وباختررا بهم وصل مینموده است، او منزل اول به دربندهای خزر[1] رسید، روز دوم از آنجا گذشته و شنید که بسوس والی باختر و برزانت[2] والی اراکوسیا وسیز

۱ - کرزن در کتاب خود موسوم به «ایران» محل مزبور را دقیقاً زیر نظر گرفته وتفصیل در آن صحبت داشته است . ویلیام جکسون که دراین مسئله اطلاعات مخصوص دارد بانتیجه تحقیق کرزن که گردنهٔ سردره گردنه ایست که آریان ذکر کرده است موافق میباشد (مؤلف) .

۲ — Barsaentes .

نبرزن[1] فرمانده لشکر سواره پادشاه آواره و فراری را محبوس ساخته اند و این خبر باعث گردید که در حرکت بیشتر شتاب نماید، چنانکه بعد از پیمودن دو منزل خیلی طولانی باقشون خستهٔ خود بجائی رسید که باو خبر دادند تمام ایرانیان ابنعمل جنایتکارانهٔ **بسوس** را تصویب کرده مگر سپاهیان اجیر یونانی باوفا که چون نتوانستند از این جنایت جلوگیری کنند ناچار از آنها جدا شده بطرف کوهستان رفته اند. در روز پنجم این حرکت پرمشقت **اسکندر** بقریه ای رسید که مطلع شد ایرانیها شب قبل درآنجا منزل داشته‌اند و چون فهمید که راه نزدیك تری از آنجا بمنزل بعد هست لذا بعضی ازصاحب منصبان خودرا برداشته با پانصد سوار زبده عصر همان روز حرکت نمود و پس از طی پنجاه میل راه قبل ازطلوع صبح بایرانیها رسید، مقاومتی بعمل نیامد، **بسوس** چون **اسکندر** را متعاقب خود دید فرمان داد که **داریوش** را کشته فرار نمودند، **اسکندر** ارابه‌ای را که جسد **داریوش** در آن تازه از زخمها بی جان شده بود یافته که بدون راننده درحرکت بود و دورهٔ حیات آخرین پادشاه یك سلسلهٔ باعظمتی که زیاده از دویست سال برآسیا فرمانروائی میکردند بدین بدبختی سپری گردید.

محلی که در آنجا **اسکندر** به **داریوش** رسید عین آن بدرستی معلوم نیست ولی افسانه‌های ایرانی آن محل‌را درنزدیکی دامغان نشان میدهند که بحقیقت‌نزدیك‌میباشد. این محل در مشرق ری در حدود دویست میل فاصله و باشش منزل خیلی سنگین واقع است که مطابق آنچه **آریان** ذکر کرده حد وسط پنج منزل (اول) هر منزلی سی میل و منزل آخرین که در پیمودن آن کوشش زیادی بعمل آمده پنجاه میل بوده است و البته در گرمای تابستان ایران حتی **اسکندر** نمیتوانسته است بیش ازاین از عهده برآید، علاوه در شرحی هم که از **آریان** ذکر شده تقریباً اشاره ایست بمحل مزبور چه او مینویسد وقتیکه ارابه ها و بار و بنهٔ سنگین به‌هیرکانیا فرستاده شد آنها از زنجیرهٔ جبال البرز از شاهراهی که طولانی‌تر بوده است عبور نمودند. حالیه تنها راهی که ازمیان‌این کوهها میگذرد راهی‌است که از شاهرود به گرگان میرود و اگر **اسکندر**، **داریوش** را

1 — Nabarzanes.

در شاهرود گیر آورده باشد با این حرف درست درنمیآید و نمیتوان اینرا بابیان مزبور تطبیق داد وگذشته ازین شاهرود درپنجاه میلی مشرق دامغان یا دویست وپنجاه میلی مشرق ری واقع است ، پس دلایلی که در دست است تماماً محلی را نشان میدهد که نزدیک بدامغان میباشد. بهرحال مرگ **داریوش** بدست رعایای خائن خودش خوشبختی دیگری برای **اسکندر** بوده است، چه این قضیه نه تنها باعث این شد جنگ وگریزهای سرحدی که ممکن بود درفته رفته کسب اهمیت کند ازبین رفت، بلکه نفرت وشئامت این عمل هم بر **بسوس** افتاد نه **اسکندر**، درخاتمه این فاتح موافق جوانمردی خود جسد **داریوش** را با تشریفات لازمهٔ شاهانه در استخر امرکرد دفن نمودند.

ابوالهول
مدال طلا اقتباس از موزهٔ بریتانیا

فصل بیست و سوم
حد کشور گشائی

این مردرا بردیگر کشورگشایان روزگار هرگز نمیتوان برابر ساخت ، چرا
که پشت جهانی ازهیبت نام وی میلرزید وشمس‌القلادهٔ انجمن مردان نامدار
و آزادگان گیتی بشمار میرفت . «شاسر درداستان‌کشیش»

تسخیرهیرکانیا ، پارت ، اریا (هرات)

میراث امپراطوری ایران اکنون به **اسکندر** اختصاص یافته و اومیتوانست تسخیر کشورهای شرقی مجاور را بدیگران محول نماید لیکن چون هوای کشورگشائی و جاه طلبی بر وجودش غالب‌بود وعطشی که برای فرمانفرمائی وبسط‌نفوذ درسراسر جهان داشت وموفقیت‌های شگفت انگیز وی مخصوصاً آنرا تیزتر کرده و مرگ **داریوش** هم تخفیفی باین عطش او نداده بود لهذا از نزدیکی دامغان لشکر مقدونیه را بسمت شمال سوق داد تا در کوهستان بقبایل تپوری حمله ببرد . شاید همین اسم باشد که در لفظ طبرستان که نامیست که مازندران کنونی درقرون وسطی بدان‌معروف بود ضبط شده است . مقصود **اسکندر** هیرکانیا بود ولی اوقشونش را بسه قسمت تقسیم نمود تا هراندازه دست یافت دامنهٔ فتوحات را توسعه داده و دیگر نگذارد قبایل کوهستانی با هم متحد شده از

سمتی بوی حمله ور شوند وخودش شخصاً راه بسیار سخت ولی کوتاه تری‌را اختیار نموده بطرف آبشار خزر راند. عده‌ای ازرجال‌فوق‌العاده ممتاز پارس که دررکاب **داریوش** بودند با والی (استاندار) هیرکانیا وپارت بنزدوی آمدند. در (زادرا کرت) پایتخت هیرکانیا که محتمل است محل‌استراباد (گرگان)، و یا قریب بآن باشد این‌سه قسمت قشون بهم‌ملحق گردیدند. در این هنگام جمعی دیگر از نجبا و اشراف پارس باتفاق والی تپورستان و هزار و پانصد تن قشون اجیر یونانی بنزد او آمده اطاعت خودشان را عرضه نمودند.

زمان توقف قشون درهیرکانی مرّدها یا ماردها که درمغرب تپوری وزیردماوند ساکن بودند بنای هجوم وحمله را گذارده ولی بآسانی‌جلوگیری ومغلوب شده ودرتحت حکومت نائب‌السلطنهٔ تپوری کـه دوباره بمقام خود منصوب شده بود قرار گرفتند.

اسکندر در (زادرا کرت) بعد از مراجعت از جنگ ماردها قربانی کرد وجنگ ژیمناستیکی بپا نمود، آنگاه درمسطورات **آریان** میخوانیم که «بعدازاین‌نمایش بطرف پارت حرکت کرده و از اینجا بحدود اریا و سوسیا شهری از نواحی آنجا داخل گردید.» عموماً تصور میکنند که **اسکندر** از سمت جنوبی البرز گذشته و درشاهرود داخل جادهٔ تهران و مشهد شده است ولی این‌تصور چنانکه غالباً اتفاق میافتد گویاناشی از نارسائی اطلاع باین ناحیه بوده و بعد طرف قبول نویسندهٔ بعد از نویسندهٔ دیگر شده بدون اینکه تحقیقی بعمل آرند، ولی بـا عدم دسترسی باطلاعات صحیحه اقرب بعقل آن است که فاتح بزرگ مقدونی بدرّهٔ حاصلخیز گرگان که استرآباد در آنجا واقع است رفته وازین درّه دو راه خارج میشود یکی درّهٔ (نوده) که بواسطهٔ کوهستان به پورسیان و ناردین میگذرد ودیگربه‌تنگهٔ گرگان میرسد واین دو راه هردو ازچمن معروف قالپش یاگالپوش عبور میکنند، چنانکه درافسانه‌ها نیز مشهوراست **اسکندر** درآنجا اردو زده لشکریان خودرا راحت داد. راهی‌که ازآن داخل درّهٔ کشف رود میشود وشامل‌سوسیا یا طوس و مشهدکنونی است باینجهت تعیین شده‌که درآنجا در دیوار جبال شکافی‌واقع است‌که برای‌عبورلشکریا ارابه های حمل و نقل مناسب میباشد. نگارنده درسنهٔ ۱۹۰۸ از این راه عبور کرده و شکی از اینکه **اسکندر** از این راه گذشته است برای من باقی

نماند[1]. **ساتی بارزان** والی اریا در سوسیا بنزد وی آمده عرض اطاعت نمود، در اینجا به **اسکندر** خبر رسیدکه **بسوس** باسم **اردشیر** لقب پادشاه بزرگ بخود گرفته‌است لذا مصمم گشت اورا دنبال کند. او ازاریا که درشمال غربی افغانستان واقع است وحکومت آنرا به‌نائب السلطنه سابقش واگذار نموده بود عبور کرده بطرف بلخ راند و در آنجا شنید که **ساتی بارزان** با **بسوس** همدست شده و علم طغیان بر افراشته نمایندهٔ مقدونیه و ملتزمین و همراهـان او را بقتل رسانیده اند و مردم را بپایتختی که **آرا ته کوانا**[2] خوانده میشد جمع کرده اند، **اسکندر** مثل‌همیشه درحرکت شتاب نموده بطوریکه هفتاد میل مسافت را دوروزه پیمود وبالاخره آتش فتنه را خاموش نمود، محل **آراته کوانا** بدرستی معلوم نیست ولی محتمل است که آن در هری رود باشد و این احتمال از آنجا قوت پیدا میکندکه **اسکندر** درهمان حدود اسکندریه‌ای بنا نموده است که آن بنابعقیدهٔ عموم درجنب هرات حالیه بود. نه‌اینکه هرات جای تازه‌ای بوده است برعکس رباعی در این باب گفته شده که مضمونش اینست:

لهراسب بنای هرات را گذاشت، **گشتاسپ** آنرا بالا برد، بعد ازاو **بهمن** ابنیهٔ آنرا ساخت، **اسکندر** رومی کار را بکمال رسانید.

الحاق سیستان و عزیمت به هیلمند

این طغیان وسرکشی نقشهٔ جنگ **اسکندر** را تغییر داده بجای حرکت ازطرف مشرق ببلخ مصمم گشت که از طرف جنوب به **بارسنت**[3] والی‌درنگیانا یازرنگیانا[4] که درهلاک **داریوش** دخالت داشته است حمله ببرد، **اسکندر** میترسید که **بارسنت** خط ارتباط اورا که با فتوحات حیرت انگیزخود بازگذاشته بود قطع نموده باوجود مسافات بعیده وازجهت برانداختن خانواده‌ای که از قدیم استقرار یافته بود مملکت دچار هرج و مرج گردد.

۱- بیان این موضوع بتفصیل منجر باطناب میشودو جای آن در این کتاب نیست، هر چند من برای تحقیق این امر بخصوص دو باربآنجا سفر کرده ام. (مؤلف)

۲ - Artacoana. ۳ - Barsaentes.

۴ - این اسامی استعمال یونانیها واززرنج (حالیه به‌نادعلی معروف‌است) گرفته شده است که هنوز این‌اسم در زره‌یکی‌ازگودیهای بسیار بزرگ محفوظ میباشد. «مؤلف»

پایتخت این ایالت درآنوقت (فاراه) ودر کنار رودخانه‌ای بوده‌است که بهمین اسم خوانده میشد وآن‌هنوز خالی ازاهمیت نبوده‌است ولی مرکز جمعیت ایالتی بایستی همیشه درمصب **هیلمند** بوده باشد، این رودخانه مجرای خودرا باختلاف اوقات تغییر داده و تا از روی علم آثار عتیقه (که قریباً بآنجا خواهد رسید) چیزی در این باب بدست نیاید نمیتوان درست تشخیص داد مصبی که محل اجتماع مردم بود آنوقت درکدام نقطه بوده است، **سرهنری ماک‌ماهون**[1] که اقوالش محل وثوق میباشد از بعضی منابع چنین استنباط کرده که آن مصب (تراکان) است وخرابه های رامرود را پایتخت آری‌اسپا[2] معین نموده که مقدونیها بعد از (درانگیانا) بآنجا رفته‌اند. مینویسند که **کوروش** این طایفه را در ازای کمکی که باو نموده بودند بلقب باافتخار آورگت یا خیر خواند و **اسکندر** نیز آنها را عزت نموده بروسعت اراضی آنها افزود.

این آخرین نقطهٔ جنوب است که **اسکندر** در مشرق ایران بآنجا رسید، قسمت بزرگی ازلوت سیستان را از ایالت کرمانیایا کرمان جدا میکند که در مراجعت ازهندوستان ازآن عبور نمود، اکنون **اسکندر** بطرف‌مشرق‌را نده واز آراکوسیا[3] که ناحیه‌ایست دروسط هیلمند گذشت ومحتمل‌است که درمحل جیریشك کنونی ازرودخانه گذشته بشاهراهی که از زمان خیلی قدیم معمول بوده به‌ارقنداب رسیده و در آنجا اسکندریهٔ دیگری بنا نمود که قندهار امروزیست. از آنجا تقریباً بطرف شمال برگشته ازجاده‌ای که همیشه راه متداول عمومی‌بوده به‌کابل رسید. همین راه ولی ازسمت مقابل آن پس از زیاده از دوهزارسال لگدکوب لشکر اروپائی دیگر یعنی قوای انگلیس در تحت اقتدار لرد **روبرت**[4] گردید.

۱ـ مراجعه شود به «بازدید و اکتشافات جدید در سیستان» در مجلهٔ انجمن جغرافیائی سلطنتی شمارهٔ سپتامبر ۱۹۰۶. تت درتذکرهٔ خود راجع بهسیستان در قسمت (۱) صفحهٔ ۸ طایفهٔ دهارا باآورگت ها یکی دانسته است، کتاب مزبور مشتمل بر یکرشته اطلاعات گرانبهائی است که خودش مستقلا جمع آوری کرده است «مؤلف».

۲ـ Ariaspae. ۳ـ Arachosia. ٤ـ Roberts.

گذشتن از هندوکش و الحاق باختر ۳۲۸ قبل از میلاد

در شمال کابل نزدیک بیک رشته جبال عمدهٔ آسیا که **اسکندر** از آنجا عبور نموده به **هیر کانیا** رفت نزدیک قریهٔ **چاریکار** شهر دیگری بنا نمود، زیرا که این نقطه بواسطهٔ اتصال سه رشته راه که از تنگه‌های مختلف باختر میگذشتند دارای اهمیت زیاد بود

این شهر را **اسکندریه کاکازوم**[1] نامیده و یکعده مقدونیهارا در آنجا نشانده پادگان قرار داد که حالت آنها بسیار غم انگیزاست زیرا که امیدی برای آنها بدیدار میهن باقی نماند تا وقتی که **اسکندر** در گذشت بیست هزار پیاده وسه هزار سواره نظام ازآنان که پادگان آسیا بودند شروع بمراجعت بمیهن خود نمودند ولی آنهارا بتصوراینکه جزوفراریان هستند بفرمان **پردیکاس** نائب السلطنه ببیرحمانه بقتل رسانیدند.

اسکندر طاهراً از تنگهٔ نجشیر ازکوه **هندوکش** گذشت، تنگهٔ مزبور اگرچه طولانی ولی سهل‌العبور ترازتنگه های دیگر است وارتفاعش یازده هزار و ششصد پاست در صورتیکه ارتفاع تنگهٔ کوشان چهارده هزارو سیصد پا میشود، لشکریان مبتلای بسرما وتنگی آذوقه شدند، مینویسند که درکوهستان آنجا جز درخت سقز باستثنای کوهی و نیز سلفیوم (بونجه) یااسافتیدا یکنوع گیاه بدبو دیگرچیزی نمیروید، مقدونیها بدون تصادمی بجائی فرود آمدند که حالیه افغان ترکستان خوانده میشود وبلخ بزرگ که بواسطهٔ قدمت و ارتباطش با**زردشت** طرف احترام ایرانیان بوده‌است باشهر اورس شهری مجهول الهویه بدست فاتح افتاد، فتح بلخ مخصوصاً قابل توجه‌است زیرا بعلاوه شهرتیکه آن بعدها حاصل نمود وام‌البلادخوانده شده‌آخرین شهربزرگی بود ازمملکت ایران که اینک بالتمام الحاق گردید.

دستگیری بسوس

پس ازتسخیر وفتح بلخ سواران باختری **بسوس** ویرا تنهاگذاشته واو فراراً بطرف سیحون راند، با آنکه آن نواحی خراب و ویران‌بود **اسکندر** اورا تعاقب نموده‌ازجیحون گذشت ومحلی را که ازرودگذشته محتمل است که کیلیف[2] باشد، عبور او باکلکهائی بوده که با پوست ساخته و با کاه انباشته

---

۱ - (Caucasum) این رشته کوه که حالیه بهندوکش معروف است درآنوقت به کوههای قفقاز هند معروف بوده است «مؤلف».

۲ - Kilif .

بودند و آن پنج روز بطول انجامید و در امکان توسعهٔ عملیات لشکر مقدونی از طرف **اسکندر** در ساحل طرف راست سیحون که حالیه اثری از آن نیست کاملاً مشکوك میباشد. بالاخره **بسوس** بواسطهٔ غدر و خیانت **سپیتامن**[1] فرماندهٔ سواران سغدی گرفتار گردیده و در اکباتان بدار مجازات آویخته شد.

پیشرفتن اسکندر بطرف جیحون یا سرداریا

دراینوقت **اسکندر** از طرف شمال بمرکندکه سمرقند وپایتخت آیندهٔ **امیر تیمور** است عزیمت نموده وبا لشکریان خود در آنجا راحت نمود و در حدود شرقی امپراطوری پارس به جیحون که امروزه به سرداریا معروف است پیش رفت ودرآنجا اسکندریهٔ اسکات یامنتهارا بنیان نهاد که عبارت از خجند حالیه است، برای اینکه از وسعت امپراطوری ایران و مسافتی را که مقدونیها طی نمودند تذکری داده باشم مینویسم که خجند در طول پنجاه درجه با تقریباً در سه هزار و پانصد میل در مشرق یونان واقع است وبریك اروپائی که درقرن بیستم زندگی میکند اینمعنی درآنروزی که وسایل ارتباطیهٔ عصرحاضر بوده بدرستی معلوم نمیشود مگر اینکه درایران مسافرت نموده بفهمدکه درآنجا حد معمول مسافت دریکروز پانزده میل یك منزل عادلهٔ کاروان است یانود الی صد میل درهفته است که لنگ وتوقف درمنازل هم در آن داخل میباشد.

اولین مصیبت و آسیب مقدونیها

هنگامی که **اسکندر** سرگرم این اموربود خبررسیدکه **سپیتامن** که قبول اطاعت کرده بود طغیان نموده است و لذا با همان جدیت و پشتکار همیشگی خود از سیحون عبور کرده جماعت سیت یاسکاها را که در ساحل راست برای کمك بیاغیان اجتماع نموده بودند مغلوب و متفرق ساخت. در این بین لشکری را که او برای گشودن حصار و تسخیر سمرقند فرستاده بود **سپیتامن** بکمك گروه زیادی از سکا ها که از طرف صحرا رسیده بودند در درهٔ پولی تی مت (زرافشان کنونی) معدوم کرد؛ **اسکندر** فوراً حرکت نمود؛ اماوقتی بآنجا رسید که کار گذشته بود، ناچار بکفن و دفن کشتگان برداخت، ولی بانتقام این

---

[1] - Spitamenes

کار از قتل و غارت و خرابی آن درهٔ حاصلخیز چیزی فرو گذار نکرد . او از آنجا به زاریاسپ[1] رفت و چلهٔ زمستان ۲۸ ـ ۳۲۹ را با لشکریان خود در آنجا گذرانید و سپاه عظیمی از یونان در اینجا بمدد او رسید که در این حیص و بیص رسیدن سپاه مزبور خیلی بموقع و غنیمت بوده است .

تسخیر کوه سغدیها

لشکر مقدونیه پس از ایام راحت دوباره از سیحون گذشت . **اسکندر** خودش بطرف مرکند روانه شد . چهارستون از لشکریان برای تسخیر آنجا مأمور شده و این کار را آنها بدون اشکال بانجام رسانیدند ، وقتیکه این عملیات در جریان بود **سپیتامن** از مخالفین شدید **اسکندر** حمله ور شده و تاز اریاسپ پیش آمد ولی **کراتروس** ویرا تعقیب نموده و فرارش داد . لیکن در حملهٔ دوم شکست خورده و سکاها در آخر سر اورا بعنوان هدیهٔ صلح برای **اسکندر** فرستادند، پس باختر و سغدیان هر دو مطیع شدند .

این جنك تأثیری مخصوص در تسخیر کوه سغدیان بخشید ، چه پادگان آنجا مقدونیها را مورد طعن و سرزنش قرار داده و بلاف و گزاف میگفتند که فقط مردمان بالدار میتوانند این قلعه را بگیرند . اینجا **اسکندر** برای کسانیکه اول از آن کوه بالا بروند پاداش بزرك قرار داد و دسته‌ای از قشون اینکار را که محال بنظر میآمد ازعهدهٔ آن برآمده و باطناب و قلاب بالا رفتند ، وقتیکه آنها بقلهٔ کوه رسیدند و ازبالا بطرف دژ نگاه کردند فوراً پادگان آن تسلیم شده سر باطاعت درآوردند، در میان اسرائی که درآنجا یافتند یکی **رکسانا**ی قشنك دختر رئیس باختریها بود که **اسکندر** او را بعد تزویج نمود ، زمستان

---

۱ ـ سرت.هیلدیك* (رجوع شود به «در بندهای هند» صفحهٔ ۹۰) محل مزبور را با قندراب یکی دانسته لیکن چون آنجا کوهستان است مشکل بتوان قبول نمود که اسکندر آنرا اقامتگاه زمستانی قرارداده باشد بعلاوه ما میدانیم که سپیتامن با قسمتی از سواران سکائی بهزاریاسپ هجوم برده و اگر از قیاس امروزی کار گرفته شود معنی ندارد که آنها خودشان را در آن کوهستانها گرفتار کرده باشند. احتمال قوی میرود که زاریاسپ صحرای باز و قریب برود سیحون بود و ممکن است آن محل را با بلخ تطبیق و یا یکی دانست «مؤلف»

*Sir T. Holdich

۳۲۸ـ۳۲۷ قبل از میلاد[1] را در نوتوکا مابین سمرقند و بخارا که محل با خضارت و طراوتی است و ظاهراً **کارشی** حالیه میباشد بسر بردند. زیرا که غیر از آنجا محل بـا خضارت دیگری در کوهستان جنوب سمرقند یافت نمیشود و در بهـار آتیه **اسکندر** فتوحات خود را در آن صفحه بواسطهٔ تسخیر پاریتاك یـا طوایف کوهستانی بدخشان تکمیل نمود.

حمله بهند ۳۲۷ قبل از میلاد

فتوحات مشرق ایران وانتظام امور آن سامان تقریباً درمدت دو سال بانجام رسید وبالاخره درتابستان ۳۲۷ قبل ازمیلاد مقتضیات حملهٔ بهند ازهرجهة فراهم شد زیرا همچنانکه درحدود ۱۹۰۰ سال بعد هندوستان جالب نظر پرتقال وهلند وانگلیس وفرانسه گردید، درآنزمان هم مطمح نظر **اسکندر** شده بالشکر مقاومت ناپدیرخود عازم تسخیرآنجا گردید وبایك صدو بیست هزارلشکرقوی پنجه مجدداً ازهندوکش عبورکرده به نیکه[2] که بعقیدهٔ **سر توماس**[3]ـ **هولدیك**[4] کابل حالیه است رسید ودر آنجا **تاکسیل** پادشاه اظهار اطاعت نمود، قسمت عمدهٔ لشکر را بهمراه **هفس تیون**[5] بشمال تنگهٔ خیبر[6] فرستاد وآن بـا خطوط سیر **اسکندر** طرف شمال پیشاور تطبیق شده و خود با لشکری زبده بطوایفی که در طرف جنوب سلسلهٔ جبال مسکن داشتند با حفظ خطوط ارتباطیهٔ خود که همیشه آنرا درنظر داشت حمله برد وهمه را مغلوب ساخت، گرفتن اُرنس دوم دراین جنك تولید اختلاف زیادی درمیان نوبسندگان نموده است که محل آن درکجاست وبزعم **هولدیك** از عهدهٔ حل این مبحث نتوانسته اند برآیند. سپاهیان مقدونیه چندین شهر را محاصره نمودند

۱ـ **هوگارت** درضمیمهٔ خودش بکتاب «فیلیپ واسکندر مقدونی» صریحاً مینویسد که **اسکندر** قسمت قشون کشیها وعملیات جنگی از زمان فوت داریوش تا رسیدن بهندوکش را درحدود چهارده ماه انجام داده است ومن بدون تردید بااین عقیده همراهم (مؤلف).

۲ـ Nicaia ۳ـ Sir Thomas Holdich.

۴ـ مراجعه شود به «در بندهای هند» فصل ۴ و ۵ که درآن ازراههائیکه **اسکندر** اتخاذ کرده بحث شده است. کتاب «هند باستان» تألیف **ماك کریندل** نیز در این مرحله وارد شده است واین کتابها هردو مفید وذی قیمت میباشند (مؤلف).

۵ـ Hephaestion.

۶ـ بمقالهٔ مقدماتی رجوع شود (مؤلف).

و هرچند تلفات آنها چندان سنگین نبود ولی خسارات و زحمات‌شان نسبت بنتایج حاصله موافقت ومناسبت نداشت، خاصهٔ اینکه خود **اسکندر** بواسطهٔ مزراق ازشانه و بواسطه تیر ازپا مجروح گردید وشاید این‌خبر که **هرکول** پهلوان داستانی یونان قادر برتسخیر آرَن نبوده است جهه عمدهٔ این جنك باشد و در هر صورت اثرات اخلاقی ومعنوی این‌جنك بایستی زیاد باشد.
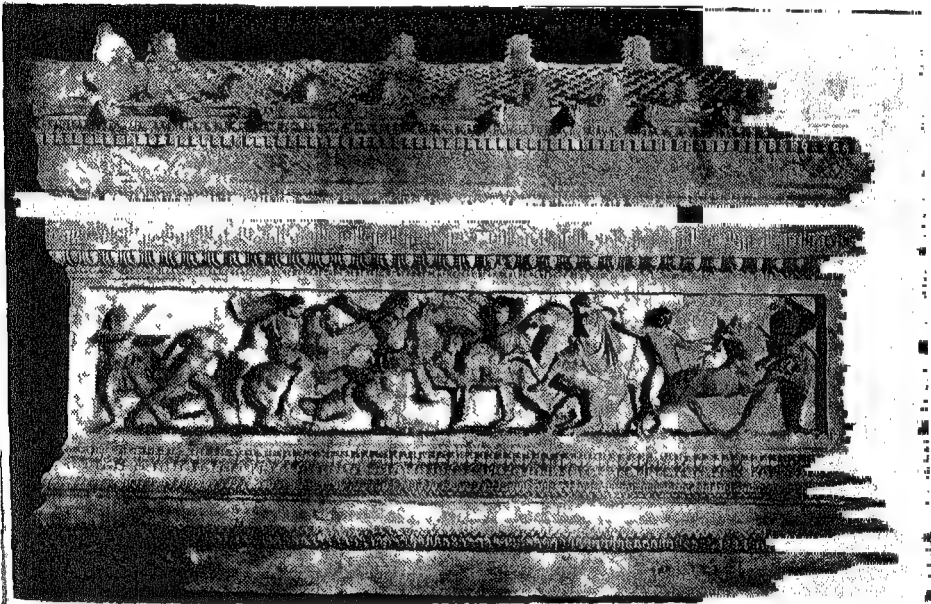
۳۵ - اسکندر در حال جدال

(نقش برجسته بروی جعبهٔ سنگی که درصیدا بدست آمده و بتابوت اسکندر کبیر شهرت دارد)

واقعهٔ غریب این جنك ورود بشهری است که نیسا نامیده شده واهالی آن مدعی بودند که ازنسل **دیونیسوس** میباشند وشاهد براین مدعا اینکه گیاه عشقه فقط در حول و حوش شهر آنها میروید و در جای دیگر یافت نمیشود. **اسکندر** از شنیدن این افسانه خشنود شد،

نیسا، شهری که دیونیسوس۱ آنرا بنا نمود

۱- Dionysus.

چه این مسئله باعث تحریك مقدونیها گردید که با افعال این خدا همچشمی نمایند و بنا بر این با نیسائیها بمهربانی رفتار نموده و بافتخار **دیونیسوس** لشکریان از پیچکهای زیادی که در آنجا یافته بودند تاج هائی ساخته بر سر گزاردند وسرود هائی‌خوانده از اسامی مختلفهٔ وی استمداد کردند.

عبور از رود سند

در این هنگام **هفس‌تیون** از اتك برود سند رسیده در جائیکه پهنایش قریب یکصد متر میشد قبل از ملحق شدن **اسکندر** به قسمت عمدهٔ لشکر پلی از قایق بر روی آن بنا نمود، **تاکسیل**[1] نیز پیشکشی زیادی از نقد و فیل وگاو وگوسفند با هفتصد سوار فرستاده بود و در عین حال پایتخت خود تاکزیلارا که بزرگترین شهر پنجاب بود وخرابه‌های آن دروسط راه بین اتك‌وراول ـ پندی است تسلیم کرد و **اسکندر** برای شناختن اهمیت این موقع به قربانیها و جنگهای نمایشی اقدام نموده و برای گذشتن از رود سند منتظر رسیدن ساعت سعد گردید، پس به تاکزیلاوارد شده با نمایشات دوستانه در آنجا پذیرفته شد و در عوض این پذیرائی‌بر وسعت آن کشور افزود.

جنگ با پروس ۳۲۶ قبل از میلاد

یکعده سپاه مقدونی در تاکزیلاساخلو (پادگان) گذارده شده و قشون همیشه فاتح اوبطرف هیداسپ که امروزه به‌جلوم‌معروف است روانه شد که در آنجا **پروس** یکنفر پادشاه مقتدر لشکر عظیمی جمع کرده و بافیلهای بسیارمحکم وقوی‌خودرا مجهز ساخته بود، مقدونیهاوقتیکه کنار رودخانه رسیدند اردوی **پروس** را در طرف مقابل رود خانه مشاهده نمودند. موقع‌خیلی‌مهم وباریك بود چه اولاً رود جلوم درطغیان وعبور ازآن ممکن نبود. علاوه به اسبهای **اسکندر** اعتماد نبود که با فیلها روبرو شوند، اما هوش و استعداد **اسکندر** درتصادفات بامشکلات بیشترقدرت نمائی‌مینمود، او ازبرا کنده کردن سپاهیان‌وفرستادن آنها متصل بجاهای مختلف بدین خیال که گدارهائی پیدا کنند‌ولی برای اغفال هندیها وانمود که میخواهند خواربار جمع کنند پروس را خاطر جمع ساخته و بالاخره از محلی

1- Taxiles.

که هفده میل بالای اردوی دشمن وجزیرهٔ پرازدرختان برومند بود از رودخانه عبور نمود ، هنگامیکه مشغول تدارك عبور بودند طوفان شدیدی از باد و باران درکار بود ولی قبل از طلوع صبح موقوف شد ، سپاهیان در طراده ها نشسته بعد از گذشتن از جزیره بطرف ساحل مقابل رانده و فوراً جاسوسان این خبر وحشت اثررا به **پروس** متهوّر رساندند .

چون مقدونیها بخشکی رسیدند ملتفت شدند که بعدازهمهٔ این زحمتها هنوز ساحل رودخانه نیست بلکه آن خشکی جزیرهٔ دیگری است که در آن حرکت میکنند وباید از رودخانهٔ دیگر که جریانش تند تر و آبش تا سینه میرسیده بگذرند ، در آنجا **اسکندر** به پسر **پروس** برخورد که نیروئی مرکب ازدوهزار سوار و چندین اراده باخود داشت؛ زدوخورد شدیدی درگرفت و بالاخره هندیان فرار نموده وسردارشان هم مقتول گردید. در این هنگام **پروس** سپاه مختصری با چند فیل برای احاطه و محاصرهٔ آن عده از سپاهیان مقدونی که در اردو باقیمانده بودند باقی گذارده وصفوف جنك را با عدهٔ لشکریان خود در نزدیکی چیلیبانوالا بیاراست و این همان محلی است که در ۱۸۴۹ لشکر انگلیس با سیك های دلاور و رشید برابر شده که شاید بسیاری از آنها از نسل لشکریان پروس بودند و چون بهیبت فیلها و وحشت و رعبی که از آنهـا ظاهر میشد اطمینان داشت دویست زنجیر از آنها را درصد قدم فاصله جلو قشون نگاهداشت وسی هزار پیاده نظام درعقب آنها گذارده وسواره نظام واراده هارا در جناحین* قرار داد ، **اسکندر** سپاهیان خود را بواسطهٔ طی کردن راه دراز درشدت باران وعبور از رود جلوم خسته دیده آنهارا امرباستراحت نمود وضمناً درصددتحقیق ازوضع قشون دشمن برآمد. چون دید که فیلان تمام صف جلورا گرفته‌اند مصمم گشت که ازجلو حمله ننماید بلکه سواره نظام عالی خود را بکار انداخته اساساً ازجناح چپ **پروس** حمله ورگردد .

سنوس دستور داشت که با دستهٔ خودش ازسمت راست[1] یونانیها دور زده همینکه

۱ــ پلوتارك که قولش درمسائل جنگی چندان معتبر نیست میرساندکه سنوس بجناح راست هندیان حمله ور گردید (مؤلف) .

دید اسکندر با سواره نظام دشمن درگیر و دار است سعی کند که پشت هندیهارا بگیرد و آنها را در هراس اندازد، بفرماندهان فالانژ دستور داد که تا سواره نظام حملهٔ خود را بانجام نرساند ازجای خود پیش نروند، سواره نظام هند چون دید که خطر ازطرف عقب متوجه آنان شده‌است درتدارك فرستادن دسته‌ای ازقشون برای مقابلهٔ با آن‌خطر برآمده که در اینموقع **اسکندر** حمله نموده و آنها را از جلو رانده ناچار بعقب فیلها پناه بردند، دراین هنگام صفوف فالانژ پیش رانده وبواسطهٔ فیلها که درمیان‌شان ریخته و آنهارا زیر پاخرد میکردند موقع مهم وهولنا کی پیش آمد، سواران هند بحملهٔ دوم مبادرت نمودند ولی‌مقدونیهای منظم‌که اطلاعات تعبیةالجیشی آنان بیشتر بود موفق‌شده همه آنها را تا فیلها عقب نشاندند وچنان ایشان‌را تعاقب نمودند که با فیلها مخلوط گشته آنها را ازهمه طرف محصور و در فشار انداختند و در این گیر و دار هندیان بفرمان نگاهداشتن فیلها قادر نشده بواسطهٔ زخمهائی که بآنها رسیده بود بدون آنکه فرقی بین دوست و دشمن بگذارند بهر دو حمله میبردند، خودی وبیگانه را زیر پا میگرفتند، ولی مقدونیها (چون فضائی‌زیادتر برای‌عملیات داشتند) در وقت حملهٔ آنها میتوانستند خود را عقب کشیده میدان را خالی کنند بر خلاف هندیها چون در میان فیلها گیر کرده و بآنها متصل وچسبیده بودند لذا تلفاتشان خیلی سنگین شد وبالاخره چون فیلها در حمله مطیع نشدند مقدونیها نزدیك رانده لشکر هندرا درهم شکستند، دراین هنگام **کراتروس**[1] ازرودجلوم گذشته وارد میدان جنك گردید ونظر باینکه لشکریاش تازه نفس بودند فراریان را تعاقب نموده شکستی فاحش بآنها دادند.

پروس که برفیلی ضخیم سوار بود و تا لشکریانش فرار نکرده بودند مردانه در میدان جنك میکوشید رو بگریز نهاد ولی اورا گرفته نزد **اسکندر** آوردند، **اسکندر** از او پرسید چگونه میخواهی با تو رفتار کنم درجواب با کمال مناعت گفت: چنانکه با پادشاهی رفتار میکنند **اسکندر** گفت این بجای خودش ولی بگوئید برای شما چه میتوانم بکنم. گفت: درآنچه گفتم همه چیزهست.

۱- Craterus.

اسکندر در این جنك در منتهای عظمت و بزرگی بود و در تمام عملیات هیچ خطائی ننمود و این اول دفعه ای بود که لشکریانش پس ازطی مسافت طولانی‌درشب طوفانی و مشقت عبور از رود جلوم با عدهٔ زیادی از فیلهای جنگی مواجه گردیدند. این فتح قطعی بود و بالاتر ازهمه رفتاری بود که نسبت بدشمن مغلوب ظاهر ساخت. **کوئنتوس کورتیوس**[1] کلمات ذیل را از قول **اسکندر** بیان میکند: بالاخره خطری مشاهده میکنم که‌با جرئت‌من برابری مینماید و نبردی است که حالا باحیوانات وحشی و از عناصر غیرعادی بعمل میآید. این کلمات مختصر بیانی است جامع از این جنك مشهور و اهمیت آنرا ازنظر ما میگذراند.

پایان فتوحات

مقدونیها با وجود فتح درخشانی که کرده بودند از مقاومت سختی که هندیان از خود بروز داده و نیز از تلفات این جنك که نسبتاً سنگین[2] بود افسرده شده ودلسرد گردیدند ومعذلك **اسکندر** بعد ازبنای‌یکه در محل میدان جنك بیادگار فتح و نیز بنای بوسِفالی درنقطهٔ عبور از رود خانه بیادگار اسب جنگی معروف خود که مدت کمی بعد از جنك مرد لشکر را بدون هیچ اندیشه از بارندگیهای خیلی سخت آن موسم حرکت داد واز آ‌سِسنس (چناپ) و نیز هیدراتس (روی[3]) بترتیب عبور نموده درهرطرف نواحی حاصلخیزی که بودند مفتوح ساخت‌تا اینکه لشکربساحل راست هیفاز (بیز[4]) رسیده ودر آنجا اردو زد.

مقدونیها وقتیکه شنیدند که در سمت مشرق آن مملکت پادشاهانی هستند بسیار مقتدر که ازفیلان جنگی وشمارهٔ لشکر بر **پروس** تقدم دارند اجتماعاتی تشکیل داده و نطقهائی کردند که خلاصهٔ آنها این بود که بقدر کفایت در این سفر پیش رفته اند و ازطول طریق وجنگهای بی‌نهایت همگی خسته شده و شائق بمراجعت بوطن و متمتع شدن از ثمرات زحمتهای خودشان میباشند واما نطق عالی **اسکندر** دراین مقام این

۱- Quintus Curtius.

۲- آریان عدهٔ تلفات‌را درحدود سه‌هزارنوشته ولی دیودور یك‌هزارتن تخمین کرده است (مؤلف).

۳- Ravie. ٤- Bias.

بوده است که : مقصود از زحمت خود زحمت است بشرطیکه آن زحمت برای انجام مرام ومقصود عالی ودرخشان باشد: نطق مزبور که منویات او را ظاهر میساخت بآنها تأثیر ننمود و **سنوس** که از سرداران درجهٔ دوم بود جوابی مقعولانه داده اظهار داشت که از برای مقاصد وکارهای انسانی باید حدی تصور نمود. ازلشکریانی که از یونان حرکت نمودند قلیلی باقیمانده‌اند واگر **اسکندر** میخواهد تمام عالمرا مسخرسازد اول بایدبیونان مراجعت کرده فتوحات خودرا درآنجا نمایش داده ومجدداً لشکری برای اینکار تجهیز کند.

اسکندر از شنیدن این حقائق تلخ درخشم شده مجلس را متفرق ساخت و بامید اینکه لشکریان از این خیال منصرف بشوند تاسه روزعزلت اختیار نموده بالاخره چون اثری ازپشیمانی آنها ظاهر نگردید او بوسیلهٔ قربانیها استخاره کرد تا معلوم دارد عبور بآنطرف (هیفاز) صلاح است یا نه. جواب مساعد نبود، بزرگترین سرباز دنیا بامقدونیها موافقت نموده و مغلوب متابعان خود گردید و لذا فرمان مراجعت[1] صادر نموده و آن با نمابشات مسرت انگیز پذیرفته شد، امرشد بشکرانهٔ فتوحات ونیز بیادگار زحماتی که کشیده شده است دوازده محراب برای خدایان بنا کنندو پس ازاداء مراسم جشنی که معمول بود لشکریان شروع ببرگشت به روی[2] نموده‌که احتمال میرود از نزدیکی لاهور گذشته و بوزیر آباد که کنار چناب است آمدند و این همان جائی است که حالیه نقطهٔ اتصال خط آهن معمولی میباشد.

پس **اسکندر** بطرف هیداسپ پیش‌رفت ودرآنجا توقف نموده امر کرد کشتیهائی برای حمل هشت هزار تن بسازند و پس از آنکه حاضر شدند، آنها را برای انجام مسافرتی‌که اهمیت آن در تمام مسافرت های قدیم بیشتر است بآب انداختند. در اینجا لازم است این نکته‌را خاطر نشان کنیم‌که بسیاری ازاین راهها را که نویسندگان یونان نوشته اند تاکنون هیچ اروپائی دیگر نه پیموده‌است لیکن از بیاناتی‌که دراین خصوص بما رسیده ویژه از بیانات قابل وثوق **آریان** میتوانیم این‌راهها راتشخیص داده بشناسیم.

۱ـ درکتاب (ده هزار میل) فصل ۱٤ بحرکت اسکندر از هند بشوش تخصیص داده شده است (مؤلف).

۲- Ravi.
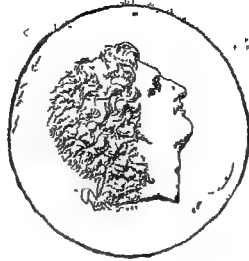
مدال اسکندر کبیر

اقتباس از خزینهٔ طرسوس در «کابینه دوفرانس»

فصل بیست و چهارم

مرگ اسکندر کبیر و نیز کارها و صفات او

او به هیرکاینها ازدواج و به اراکوسیها کشاورزی آموخت ، سغدیها را واداشت که پدر ومادرشان را یاری کنند نه اینکه مقتول سازند و نیز پارسیها را بر این داشت که محارمشان را محترم دارند نه آنکه با آنان زنا شوئی کنند ۱ ولدروس۲ حکیم کسی است که به سکاها تعلیم داد که مردگانشان را دفن کنند نه اینکه آنها را طعمهٔ خودشان سازند (پلوتارك راجع به اسکندر کبیر) .

رفتن به اقیانوس هند

حرکت **اسکندر** را بطرف اوقیانوس هند عقب نشینی اسم گذاردن محققاً درست نیست ، چه او رود جیحون را بطیب خاطر حد شمالی فتوحات قرار داد و بعد درهند لشکریانش حد جنوبی را پنجاب معین کردند واو مانند یکنفر فاتح از حدود جلوم برود سند سرازیر شده صحرای خشك جدروسیا[۳] را پیموده پس از تصرف و تمشیت بلاد متصرفهٔ خود بنواحی جنوب شرقی ایران رسید ومسافرتی را بانجام رسانید که اگر بنقشه رجوع کنیم خواهیم دانست که مابین مصر وپنجاب مرکز مهمی باقی نماند که صدای پای جنك آوران او را نشنیده ویا نیرو

۱ـ در مقدونیه و اهالی آن نیز ازدواج محارم شیوع داشته است (مترجم).

۲- Wondrous. ۳- Gedrosia.

و توانائی آنها را نفهمیده باشد .

کشتیهای مرتب و با عظمت او درموسم پائیز ۳۲۶ قبل ازمیلاد از رود جلوم شروع بمسافرتی کردند که طول خط آن فقط در دریا نهصد میل بوده و قریب بیکسال بایستی طول بکشد تا بانجام برسد . **نه آرخ** که در میان بحر پیمایان عالم درجهٔ اول را حائز بوده است و مقدر شده بود که این شهرت پایدار را بنام خود برباید بریاست این سفاین مقرر وبدقت تمام منازل و توقف گاهها را معین نموده درحالتیکه دستجات سپاهیان نیز ازدوطرف رود در خشکی با او راه می‌پیمودند ، پس برود چناپ داخل شده و آن بدون خطر از غرقاب و گردابها نبود ، **اسکندر** که همیشه تشنهٔ تحصیل نام و افتخار بود از کشتی بیرون آمده شکستی فاحش بجماعت مالیان وارد ساخت ودرهنگام حمله وهجوم بشهر عمدهٔ آنها که مُلتان حالیه است فقط بـا سه نفر ازسربازان مخصوص خودش بسنگر آنها داخل شد ومقدونیها بکمك او رسیده ویرا از شدت جراحت قریب بمرك یافتند . در اینجا میتوان تصور نمود که ازخبر مرك او چه وحشت و اضطرابی رویداده و نیز بعد از نجات ازمرك ومراجعتش باردو وسواره خود را بلشکریان نمودن و بآنها اظهار مهربانی کردن چه مسرتی حاصل شده است .

او ازپاتاله منتهی الیه مصب سند **کراتروس** را باسه دسته ازسپاهیان وبیماران و فیلها مرخص کرده و دستور داد که ازطریق رخج وسیستان بایران برود وخودش رو به محیط سرازیرشده و باوجود طوفان سخت وشدید وموجهای مشوش وآسیب وشکستی که به کشتیها وارد آورد بی خطر پیش رفت و وارد محیط گردید. او در آنجا برای **پوسیدن**[1] رب النوع قربانیها گذرانید و پس از تقدیم شراب و انداختن ساغر بشکرانه در دریا از رب‌النوع درخواست نمود که **نئارکوس**[2] را درسفرش ظفرمند گرداند .

حرکت از رود سند به شوش در ۳۲۵ قبل از میلاد

اینکه **اسکندر** تمامی طول مکران کنونی‌را خط سیر خود قرارداده با اطلاعاتی که مسلماً از مخاطرات این‌راه داشت برای این بوده که به نیروی دریائی خود که برای تکمیل این سفر

۱- Poseidon ۲- Néarchus .

تاریخی تکیه اش بآن بود درموقع ضرورت خوار بار برساند ودیگر شنیده بود که فقط **سمیر امیس**[1] (ملکهٔ داستانی آسور) و **کوروش** تقریباً با تلف کردن تمام قشونشان از صحرای جدروسیا جان بدر بردند و از نظر جـاه طلبی خواست چیزی بر افتخارات خود افزوده و کاری بیش از **سمیر امیس** و **کوروش** کرده باشد. او از آرابیوس[2] که پورالی[3] حالیه است بطرف دریا متمایل گشته امر کرد چاههائی جهة تحصیل آب برای استعمال سفاین بکنند، سپس بولایت اوری تیان طرف غرب تاخته وبعد ازآن داخل جدروسیا شده تا چند منزل از سواحل دریا جدا نگردید ولی بشدتی دچار تنگی خوار بار شد که لشکریان خواربار را که برای سفاین ذخیره کرده بودند خوردند و در این منازل بود که سوداگران فینیقی که بـا اردو بودند مقدار زیادی مرّ مکی و سنبل هندی بدست آوردند.

قریب یکصد میل از آرابیوس دور شده کوه راس مالان قشون را مجبور ساخت تا رودخانهٔ هینگول بداخلهٔ صحرا رانده واین رشته کوه مابین آنها و دریا بکلی حائل گردید، در این جاست که حالت لشکر منتها درجهٔ سختی رسید و بنـا بقول **آریان** « حرارت آفتاب وفقدان آب بسیاری ازلشکریان را تلف نمود ... زیرا باراضی شن زاری برمیخوردند که مانند گل سست و نرم بوده وچنانکه شخصی در لجن یا در ماسه و برف فرو میرود در آنها فرو میرفتند و بهمین مثابه ازحرارت هوا وعطش هم درشکنجه بودند» . نگارنده در اکتبر ۱۸۹۳ سفری از چابهار تا سواحل مکران به جه و باهرا در صحرا نموده هیچ سفری برمن باین اندازه سخت نگذشت و از آن صدق قول **آریان** بر من ظاهر گردید. براستی وضع مکران بقدری سخت است که بقول **استرابو** اگر قشون بواسطهٔ خرما و کلم خرما ازاین مهلکه جان بدر نمیبردند یك تن باقی نمی ماند که خبرسارین را بما برساند.

اسکندر در نزدیکی باسنی مجدداً بکنار دریا رسید وبواسطهٔ کندن چاهها در ساحل آب خوردن بدست آورد و به گوادر آمـد، از این بندر راهیست طبیعی که از

---

۱ - Semiramis. ۲ - Arabius. ۳ - Purali.

کنار رودخانه بدرون مملکت میرفته‌است وچون محقق گردید که ادامهٔ راه ازکنار دریا سبب اتلاف قشون خواهد بود **اسکندر** از همین راه بوادی حاصلخیزی که پورا درآن واقع است رسیدوسپاهیان سختی کشیده و از پا درافتادهٔ او توانستند درآنجا راحت کنند.

پورا[1] که بلوچها آنرا امروزپاهرا و ایرانیها فهرج میخوانند در درهٔ حاصلخیز بلوچستان ایران واقع است. خرابه هـای دو دژ خیلی کهنه درحوالی آن موجوداست واز آثار چنین بدست میآید که این محل ازقدیم بوده است، **آریان** میگویدکه درمدت شصت روز از"ارا"[2] به پورا رسیدند وچون از روی نقشه این مساحت ششصد میل است بهر جهت مدت مسافرت با این مسافت مطابقت مینماید، بعلاوه چون سپاهیان در رسیدن بـاولین ناحیهٔ حاصلخیز طبعاً بتجدید قوا پرداخته لهذا از "درهٔ رودخانهٔ بمپور تجاوز ننموده وبطور اطمینان میگوئیم که وسط زمستان را در بلوچستان بسر برده‌اند. **اسکندر** در آنجا مجدداً با استانداران و فرمانداران ایرانی خود روابط حاصل نموده است. ازپورا همه جا کنار رودخانه‌را گرفته پیش رفت تابجائی که آب آن به‌هالیل رود در هامون یا دریاچهٔ معروف به‌جازموریان داخل میگردد.

من در سال ۱۸۹٤ هنگامیکه جاهای پـای اسکندر را تعقیب میکردم این قسمت را که او در سفر مهم خود پیموده کشف نمودم، در وادی هـالیل رود که محتمل است رودبار حالیه باشد یك اردوگاه ثابتی تشکیل گردید و درطرف بالای این وادی من در سال ۱۹۰۰ یك عطر دان مرمری مال یونان که برای عطریات و روغن آلات برای تدهین استعمال میشده است و چهارصد سال قبل ازمیلاد تاریخ آن میشود پیدا کردم و آن اکنون یکی ازذخائر گرانبهای من‌میباشد وممکن‌است تعلق به **اسکندر** داشته باشد.

دراردوگاه ثابت مزبور اسکندریه‌ای بنا نموده که قاعدتاً بایستی گولاشکرد حالیه باشد و درآنجا **نئارکوس** که ازطول سفر ومشقت راه با چهرهٔ واژگون ولباس مندرس بنزد **اسکندر** رسید، در اول وهله که **اسکندر** وضع پریشان او را دید همچو خیـال

۱- برای تعیین وتشخیص پورا رجوع شود به «ده هزار میل» صفحهٔ ۱۷۲ (مؤلف)

۲- Ora.

کرد که سفاین (ناوگان) او تلف شده ولی بعد از شنیدن خبر سلامتی آنها میتوان تصور نمود که ازاین خبر چه مسرتی دست داده و باچه حرارت وجوشی قربانیها شده وعطایا وانعاماتی تقسیم گردیده است.

در وادی هالیل رود کراتروس بعد از طی طریق از هیلمند و عبور از لوت با

۳۶ - یک آب انبار در لوت

احمال واثقال وفیلها باردوی اسکندر پیوست وبااوضاع مساعد وتدارکات فوق العاده بدون اینکه از هیچ طرف مخالفت و نزاعی انتظار برود اردوی اسکندر شروع بحرکت نمود، نئارکوس بطرف ناوگان رفته وآنها را انسالماً باهواز رسانید درحالتیکه هفس تیون ازساحل درطول سیرناوها همه جا با اوهمراه ومربوط بود. اسکندر باقشونی زبده وسبك اسلحه ازخط سیرجان وبائومات[1] به پاسارگاد آمده درآنجا چون مقبرهٔ سیروس را شکافته دید و بطوریکه مینویسند او از این جسارت خیلی محزون گردید. لشکر عظیم در اهواز بهم پیوسته ازکارون بواسطهٔ پل عبور نموده بشوش رسید و در اینجا این مسافرت بزرگ

1- Baomat.

تاریخی باشادیهای ظفرمندانه وتزویج وازدواج بین بزرگان مقدونی وایران بانتها رسید.

مسافرت به بابل پس از چندی **اسکندر** که همیشه از بیکاری ملول میشد بکشتی نشسته ازکارون سرازیرشد و داخل خلیج فارس گردید، سواحل پست را گرفته بمصب دجله رسید. اواین رود بزرگ را سیر کرده تا به اپیس که بالای بغداد کنونی است وارد شده وبعد ازچندین ماه درتابستان ۳۲۴ این مسافرت بانجام رسید.

در اپیس اظهار داشت که قصد دارد بسیاری از کهنه سربازان معمر خود را با پاداشی که در خور آنهاست مرخص کند وبا وطانشان بفرستد و این امر باعث خشم سپاهیان گردید وحس رقابت آنان را بحرکت آورد چه همچو فهمیدند که هزاران مشرق زمینی تعلیم دیده اند که تامناصب و مقاماتشان را اشغال کنند وخود **اسکندر** را نیز خیال کردند که تغییر وضع داده خداوند توانای جنك یك قوم آزاد مبدل بیك پادشاه مطلق العنان و مستبد شرقی گردد و هزاران ملازم وخدمتگزار دورش را گرفته باشند و لذا سربازان جنك آزموده خودشان را مورد خفت پنداشته همگی باهم متفق شدند وفریاد کردند که پادشاه تمامی مارا مرخص کند وبطور استهزاء باوراهنمائی میکردند که جنك را خودش باپدرش آمون ادامه دهد. این رفتار فتنه انگیز **اسکندر** را متغیر ساخت و حکم کرد سردسته های فتنه را فوراً گرفته سیاست کردند وخود نطقی در برابر سپاهیان نمود و با جوش و حرارتی بآنها خاطر نشان کرد که چگونه کشور خود را از فقر و استیصال خلاصی بخشیده بثروت رسانیده است. پس بقصر خودش مراجعت نموده قراولان و پاسبانان خود را از ایرانیان قرار داد، خدم وحشم را ازآنها معین و مقامات ومناصب عالی را نیز به ایرانیان واگذار نمود و این امر بر یونانیان خیلی ناگوار گردیده ناچار ازدرمسکنت وجزاعت درآمده با گریه وزاری بوزش خواستند، بالاخره در یك جشن بزرگی این قضیه اصلاح شد.

پس **اسکندر** باراضی مرتفعهٔ ماد مسافرت نموده به کرّه های اسبان مشهور به نیسائی که در آن جا داشت رسیدگی کرده و از غفلتی که در بارهٔ آنها شده بود دید

نقصان فاحشی در آنها راه یافته است. مرگ رفیقش هفستیون در اکباتان نیز باعث صدمه و ملال خاطر او گردیده و تخفیف آنرا جز اشتغال بامری شایسته چاره ندید لذا تدارك جنك با طائفه کوسی که در قلل جبال لرستان مسکن داشتند پرداخت، با وجود سرما وجنك وگریز دشمن این آخرین جنك هم مانند سایر جنگها قرین ظفر گردید و برسم وحشیان برای راحتی روح هفستیون قربانی زیادی از کوسیان کرد.

پس فاتح بزرك بطرف بابل حرکت نموده و در بین راه بساختن ناوگانی در هیرکانیا برای سیاحت و تفحص و اکتشاف بحرخزر امر نمود. زیرا که درآنزمان یقین
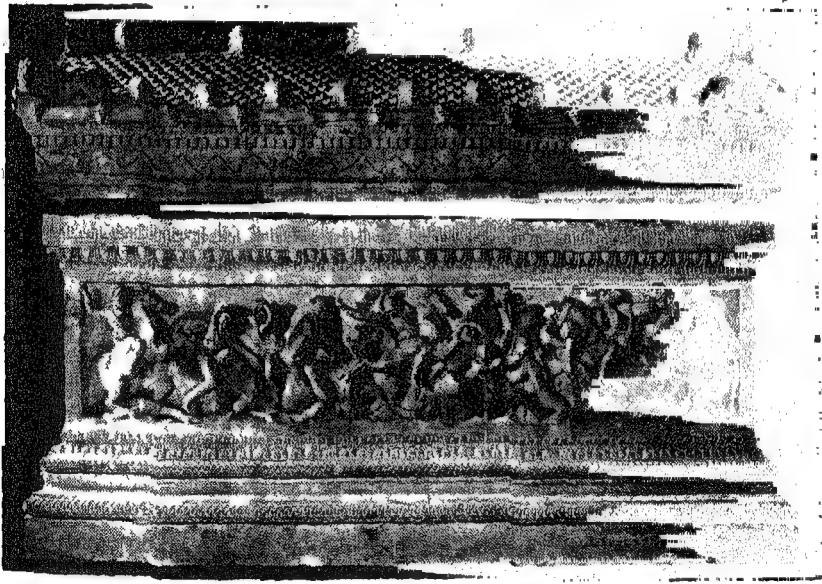
۳۷ ـ تصویر شکاراسکندر
(نقش برجسته روی جعبهٔ سنگی که در صیدا بدست آمده وبتابوت اسکندر کبیر شهرت دارد)

نداشتند که بحرخزر محصور بخشکی است وازرود ولگا نیز اطلاعی نداشتند. سفرا از هرجانب مثل کارتاژ، لیبیا، اتیوپیا، حبشه، ایتالیا، گل برای عرض اطاعت و تهنیت

بخدمت آمدند. این فروتنی‌ها واحترامات مبسوط زیاد بایستی بر کبر وغرور این سرباز بزرگ افزوده باشد، باری وقتیکه خواست داخل بابل شود کهنهٔ معبد بل یابعل از او خواهش کردند که وارد شهر نشود، ولی این اندرز آنان در وجود او ابداً مؤثر واقع نشد و بالاخره او ظفرمندانه بپایتخت قدیم آسیا داخل گردید.

مرگ اسکندر کبیر ۳۲۳ قبل از میلاد

اسکندر باین امپراطوری معظم ووسیعی که داشت اکتفا ننموده بخیال حملهٔ به عربستان افتاد و برای این مقصود فوراً شروع بتحصیل اطلاع مقدماتی و امر بساختن کشتیهای محکمی نموده و بدست مردمان فنیقی آنها را مهیا و مجهز ساخت. سفری بطرف سفلای فرات کرده و شروع ببنای یك دارالعمل کشتی در ساحل نمود. در این تهیه و تدارك ناگهان به تبی مبتلا گردیده که ظاهراً از اثر باطلاق و مرداب‌های فرات بوده است وباوجود داشتن تب از دادن دستورات و اوامرلازمه وگذرانیدن قربانیهای مرسومه کوتاهی ننمود، ولی بالاخره مرض شدت کرده واز زبان افتاد. او پس از اظهار ملاطفت ا سربازان دل شکستهٔ خود که صف بسته ازجلوی وی گذشتند درزمان شباب یعنی درسی ودوسالگی و اوج شهرت و آخرین درجهٔ عظمت ازاین جهان درگذشت.

تحقیق و موشکافی در اصطلاح یونانی ویونانیت

چون دانستن تأثیر فتوحات یونان درامپراطوری ایران خالی از اهمیت نیست لذا قلم را بطرف آن معطوف داشته میگوئیم که لازم است برای حصول این مقصود قدری در اطراف هلنیزم (تقلید آداب‌وزبان یونانی) که برمشرق تحمیل شد غورنمائیم.

بوان[1] فصلی‌روشن ومشبعی باین موضوع تخصیص[2] داده ازجمله مینویسدکه کارعمدهٔ عصر تاریخی یونان همانا متحد ساختن آزادی و مدنیت بوده است و این کاملاً صحیح و درست میباشد. همچنانکه در حالات قوم سومر و آکد اشاره شد سکنهٔ بابل بیشتر بر اثر اوضاع طبیعی آزادی بآن معنی که یونانیان از این لفظ اراده میکردند دارا نبودند چه دول قدیم هرکدام نه فقط روی استعباد و غلامی قرار داشتند بلکه

۱ـ Bevan.

۲ـ «خاندان سلوکی» فصل اول (مؤلف).

مراقب بودند که رعـایای آزاد آنها هم بهر حکمی که از آنها صادر میشود بدون چون‌و چرا تن در داده اطاعت نمایند. اما از این طرف در یونان اوضـاع طبیعی همیشه مولد آزادی بود ولی اشتیاق شدید آنها بآزادی مانع بود که آنها در نتیجهٔ اتحاد و اتفاق خود را یك دولت بزرگ نیرومندی ظاهر سازند و حتی تا آخر تاریخ یونان چنین اتحـادی که چندی طول کشیده باشد وجود نداشته است.

باید دانست که مقدونیه‌را جزو یونان نمیتوان بشمار آورد زیرا که آن از چند طائفهٔ کوهستانی تشکیل یافته بود که در زیر فرمان سلطانی مستبد بودند، لیکن سلطان مزبور کاملاً درتحت تأثیرتعلیمات یونان بوده‌است. همینطور اسکندر فانوس‌کش‌هیلینزم و جانشین و سلالهٔ اسلافی است که همه در دل و زبان یونانی بودند. ولی مانند سلاطین مستبد او ودیگران باروح‌یونانیت که دربعضی صفات وخیالات مخالف بااستبداد بوده‌است همیشه درجدال بودند، زندگی یکنفر یونانی درزیر نفوذ این حس است که وظائف خود را نسبت بشهری که در آن ساکن است ادا نموده وخود را عضوی از آن بداند. این است آنچه او را دوستدار آزادی و هویت و جوهر سعی و کوشش قرار داده که بواسطهٔ این صفات گرانبها بر آسیائیها تفوق داشته است. ولی همین یونانیها بواسطهٔ فقدان خصائـل وصفات دیگر از مشارکت و توحید مساعی دائمی که برای تشکیل و تحکیم ملل متحدهٔ یونان کمال ضرورت را داشت محروم بودند. سلاطین مقدونیه مستبد بودند و بنا بر این بنظر یونانیها ظالم مینمودند، معذلك سلاطین مزبور در مذاق و مسلك یونانی بودند و برای کسب شهرت بآتن نگاه میکردند و نسبت بهم میهنان خود رفتارشان غیر از رفتاری بوده است که بارعایای آسیائی میکردند.

مقایسه بین یونانی وامپراتوری بریطانیا

دراین جا خالی از مناسبت نیست که یونانیان را تشبیه بخودمان (انگلیسی ها) وامپراطوری آنهارا تشبیه بامپراطوری بریتانیـای کبیر نمائیم. اینمطلب مسلم است که کارگـذاران و مدیران بریتانیـای کبیر اکثر از آموزشگاههای عمومی استخدام میشوند، که درورزش بدنی و تربیت عقلی و فکری از بعد از انحطاط یونان بیش از همه نمایندهٔ روحیات یونـانیان

میباشند وحتی برعالیترین روحیه وفکر یونانی تفوق جسته اند . این نوع تربیت در یك سوسیته و اجتماعی که از بیشتر نقاط نظر نمونهٔ جمهوری میباشد موجد پاره‌ای خصائل وصفات ونیز پدید آورندهٔ یکنوع افکار وخیالاتی است که هیچیك از سایر نژاد هـای اروپائی نمیتواند با آن رقابت وهمسری نماید . چنانکه یکنفر انگلیسی غـالباً در اداره کردن امور توانا ودرسایهٔ عشق وعلاقه‌اش باقسام بازی و ورزشهای بدنی میتواند در هر جای عالم بسلامت زندگی کرده عقل وادراك وفعالیت و غیرت و سعی و جدیت خود را محفوظ بدارد . همانطور که **اسکندر** کبیر درنقاطی که دارای اهمیت نظامی بوده قلاعی ساخت وپادگان‌هائی در هر جـا گذاشت که میتوانستند هرکدام زندگانی خودشان را مطابق محیط تازه ادامه دهند امروز نیز دولت بریتانیا هندرا با مشتی کارگذاران وسربازان نگاه داشته و این جماعت درامکنه‌ای که برای آنهـا ساخته شده است زندگانی خودرا بخوبی اداره نموده ازعهدهٔ وظائف مرجوعه کاملاً برمیآیند، هرچند در سالهای اخیر وجود راه آهن وخطوط تلگراف کار را برای آنها سهل وآسان کرده است .

در خاتمهٔ این مقایسه میتوانم مقدونی‌هارا نیز باسکاتلندی مانند کنیم که ازنژاد طوائف بی تربیت صحرائی تشکیل یافته واکنون در تأسیس سلطنت و تشکیل دولت همـان بازی را میکنند کـه طوائف و قبائل مقدونی در زیردست پـادشاه مشهور و نامی خود نمودند .

نتایج و اثرات یونانیت یااصطلاح یونانی

پس از بیان خصائل یونانی وتشریح یونانیت حال بخوبی‌میتوان این را تصور نمود که با ترتیبات معمولی وضع وحالت این اقوام مغلوبه (تحت‌حکومت سرداران یونانی) بهتر از زمانی شده که در تحت سلطهٔ پارس بودند، مثل اینکه یکنفر انگلیسی توجهی که به هندیها دارد به مراتب بیش از توجهی است که هندیها نسبت به هموطنان خود دارند . ما میدانیم که سرداران یونانی به متابعت مسلك سلطان خود در قلع و قمع اشرار و قطاع الطریق و برقراری قواعـد و نظامات اهتمام نموده ولی پس از مرگ رئیس خود رقـابت های متهورانه و بلند طلبی های وحشیانه ای از آنها بروز کرد . آری مقدونیهـا بواسطهٔ

جنگهای متوالی این میراث درخشندهٔ خودرا ضایع ساختند و معذلك روحی که گفتیم باقی ماند اگرچه جنگها بکلی تمام شد ولی سپاهیان مشغول، کم ومیدان وسیع بود و باید تصدیق کنیم که مثل هندوستان درزمان شورش درنواحی وبلدانی که دوراز میدانهای جنگ بودند وضع امور بآرامی رو بترقی بود.

مسئلهٔ دیگر که ذکر آن خالی از اهمیت نیست مسئله انتشار یافتن ذخائر و گنجینه‌های هخامنشی است گو که آن دروهلهٔ اول بین سر کردگان وتابعین معدودی تقسیم شده در یونان بمصرف بنای معابد وفواید عامه رسید ولی اساساً افتتاح این خزائن وگنج خانهٔ آسیا تجارت را در دنیای آنروز بکثرت رواج داد وچون راههای عبور بمشرق برای هر نوع مراوده و معامله باز شد بخوبی میتوان فهمید که چرخ امور تجارت و بازرگانی و معاملات کاملا بحرکت درآمده وآن بطور فوق‌التصوری بسط وتوسعه‌پیدا نمود.

مطلب دیگری که قابل ملاحظه‌است اینکه درافسانه‌های ایرانی **اسکندر** بزرگ را مخرب دیانت **زرتشت** قلم داده اند در صورتیکه آن بکلی بیحقیقت است. **استرابو**[1] مینویسد که او مردم‌را ازاین رسم وحشیانه که اشخاص‌را درحین مرگ بسگان مقدس عرصه میداشتند منع نمود و شاید بواسطهٔ برانداختن اینگونه امور زشت بوده که اورا بر عکس آنچه در واقع بوده است نمایش داده‌اند. اینرا هم باید بخاطر داشت که اینگونه افسانه ها در بارهٔ او ازطرف رؤسای مذهب و بالاخره از منابعی که عناد داشتند بما رسیده است.

کارها و خصائل اسکندر بزرگ

باید دانست که **اسکندر** هم ازحیث کار وهم ازحیث صفات و خصائل در بالا ترین نقطهٔ مدنیت یونان قرار گرفته است. اما کارهای او همانا بردن قوای یك کشور فقیرولی‌دلیری مثل مقدونیه که همیشه در معرض تهدید کشورهای یونان و طوائف حول وحوش بود بطرف‌دنیای معلوم در حالی که بهر جا رسید آنجارا فتح نمود و منظم ساخت و مدنیت را در آنجا انتشار داد او بواسطهٔ اجرای عدالت و بناءِ شهرها در نقاطی که اهمیت نظامی داشت و

---

۱ - استرابو ۱۱، ۵۱۷ (مؤلف).

سکونت دادن یونانیان را در این شهرها و ابراز عقل و کفایتی حیرت انگیز بل جاذب و جالب کشور های مفتوحهٔ خویش‌را حفظ مینمود و این کارهای مهم و معظمی که او در ظرف یازده سال انجام داد اثرات نیك آنها در بسیاری از جاها تا چندین قرن بر جای بود. بطوریکه **آریان** میگوید که پس ازمرگ اوازیونان تارود سند تمام کشورهای بابل و آریانها وتورانیان که در زیر اقتدار سلاطین یونانی باقی ماندند روح یونانیت در آنها نفوذ داشت. نیز از کارهای این شخص فوق العاده شکستن سدها بین مشرق و مغرب بود وهرگاه موفق‌میشد که تمام یونان‌را درتحت‌تأثیر نظریات‌عالی‌خود جلب نماید نتایجی بزرگتر ازآنچه بود حاصل‌میشد. ولی حتی آتن ازحسادت خود دست نمیکشید واسپارت ازعداوت خود چیزی فروگزار نمیکرد. اما خود این عوامل بردرجهٔ لیاقت وکاردانی **اسکندر** افزوده و راستی هرگاه موقعیت عصر و دورهٔ کوتاه سلطنت و سایر عوامل خارجی زمان این پادشاه‌را رویهم درنظربگیریم خواهیم دید اینگونه عملیات وموفقیتها درمیان سلاطین هرگز نظیر نداشته است.

آریان و **پلوتارك** درکتابهای خود باکمال بیطرفی نسبت باین پادشاه قضاوت نموده وحتی ازذکر خبطها ومعایب او اغماض وچشم پوشی روا نداشته بلکه نواقص اخلاقی‌اورانیز مانندمحاسنش‌ازپرده بیرون ریخته‌اند وهرخواننده بخوبی‌تشخیص‌خواهد داد که شرح حال او در اینجا بتفصیل‌وازروی‌واقع وبیطرفی‌نوشته شده است. درمکران **اسکندر** یك جرعه آب گرانبها را در حضور سربازان خود برخاك ریخت. نظیر این واقعه و اثرات آن درمورد هیچیک از فاتحین بزرگ دیده نشده و کمتر موردی است درتاریخ که سیرت اخلاقی سلاطین بدین دقت وصراحت تشریح شده باشد، **اسکندر** زنانرا محترم میشمرد ودانشرا دوست میداشت ودرشهامت وجوانمردی‌سرآمدعصر وورد هر انجمن میبود، حریص بود اما بشهرت تنها، راستی شاید هرگاه اورا هم در مقابل دادگاهی محاکمه میکردند میتوان فرض کنیم او نیز مانند **لرد کلایو** سردار معروف انگلیسی میگفت: «بخدا!! آقای دادستان! همین لحظه هم من از سکون و آرامش خود درشگفتم». غریزهٔ سکون ومتانت وخویشتن داری ومخصوصاً طرز سلوك او نسبت

بدیگران بی‌نظیر و از صفات برازندهٔ اوبشمار است . **اسکندر** نه تنهــا در سربازی نظیر نداشت بلکه درسیاستمداری نیز بسیار زبردست ونقشه هــا و تدابیرش پیوسته بموفقیت منجر میگردید. این مرد شیفتهٔ تحقیق و تفحص بود . تمام رشته های دانش را دوست میداشت و تا آخرین نفس این غریزه دراوباقی بود .

درخاتمهٔ بیان حالات این مرد که شاید مشهورترین مردانی باشد که تا کنون قدم بدین عالم نهاده این جمله را ازمورخ بزرگ او **آریان** درزیر نقل مینمائیم :

«بعقیدهٔ من در آنزمان هیچ نژادی ازنژادهای انسانی وهیچ شهری حتی‌هیچیك از افراد انسانی باقی نماند مگر آنکه نام وشهرت **اسکندر** در وی رسوخ و نفوذ داشته است و بنابراین یك چنین قهرمان عدیم‌النظیری بنظرم بدون دخالت خدایان از مادر زائیده نشده است »

سیلکوس نیکاتور
(اقتباس از یك سکهٔ فیلتروس پرگاموم ۲۸۱ - ۲۶۳ قبل از میلاد درموزهٔ بریتانیا)

فصل بیست و پنجم

جدال و جنگ بین جانشینان

در میان آ نهائیکه بعداز **اسکندر** وارث تاج و تخت وی شدند **سلوکس** بزرگترین پادشاهان زمان خود گردید ، دارای افکار وخیالات فاتحانه بوده ووسعت قلمروش ازتمامی آنان فزونی داشته است . (آریان)

مسئلهٔ وراثت و جانشینی

مرگ ناگهانی و بر خلاف انتظار **اسکندر** کبیر و نبودن پسر بالغی از او چنان تولید اختلاف و نزاع و جنگ سر جانشینی و سلطنت نمود که دنیای معلوم‌را تادونسل متشنج و گرفتارساخت . **رکسانه** از **اسکندر** حامله بود و انتظار داشت وارثی برای **اسکندر** بزاید . از طرف دیگر **استاتیرا** دختر **داریوش** اخیراً بازدواج **اسکندر** درآمده بود وپسرسه سالهٔ غیرمشروعی بنام **هراکلس** از **برسین** زن بیوهٔ **ممنون** داشت . ازمدعیان تاج وتخت یکی برادر نامشروع او **آریده‌ـ فیلیپ** ناقص العقل بود. **المپیاس** مادر **اسکندر** هم مورد ملاحظه و بنظر اهمیت و احترام دیده میشد و همینطور خواهرش **کلئوپاتر** که بیوه و ملکهٔ اپیروس بود، **سینان** [1] دختر **فیلیپ** و نیز دختر او **اوریدیس** که بعد بزنی **آریده فیلیپ** در آمد از کسانی بودند که در همین ردیف بشمار میآمدند.

جنگ اول بر سر جانشینی تقریباً از هنگامی شروع شدکه جسد **اسکندر** هنوز

1- Cynane.

سرد نشده بود، **پردیکاس** که اعظم رجال دولت و از زمان سلطنت **فیلیپ** تا آخر حیات **اسکندر** دارای مشاغل عمده ولی مردی خودخواه وبیرحم ودنی الطبع بود درشورائی که از سرداران ورجال مملکت منعقد شده وتصمیم گرفته بودند که تا پیدا شدن یکنفر وارث برای **اسکندر** مملکت را اداره نمایند بسمت ریاست تعیین گردید، از طرف دیگر رؤسای سربازان و نظامیان پیاده بنمایندگی طبقهٔ پائین که بیغرض ودولت خواه بودند **آریده-فیلیپ** را بسلطنت بر گزیدند.

موقع خیلی باریك و خطرناك بود ولی در اینمیانه اتفاق بر این کردند که مراسم پاك کردن (برای مجازات محرکین) اجرا گردد و آن موافق عادات مقدونی چنین بود که سگی را کشته[1] روده های آنرا در دشتی بدو طرف میانداختند و بعد تمام نظامیـان از سواره و پیاده حاضر میشدند از ما بین آن دو حصه عبور کرده و بدینوسیله مراسم پاك کردن بعمل میآمد، بالاخره همین کاررا کردند وبجنگی که بظاهر بهانه و ساختگی بود مشغول شدند. پیاده ازیکطرف وسواره نظام وفیلان ازطرف دیگر بیکدیگر حمله بردند، در نتیجه پیاده نظام مغلوب و موقع چنان خطرناك گردید که نزدیك شد کار از جنگ ساختگی و صوری بواقعی کشیده و آن صورت حقیقت پیدا کند، بالاخره رؤسای پیاده نظام که طرفدار **آریده-فیلیپ** بودند ونزدیك بود پایمال پیلان گردند ناچارتسلیم‌شدند وقرارشد که **آریده-فیلیپ** تاوقتیکه طفل **اسکندر** بحد بلوغ نرسیده پادشاه و **پردیکاس** نائب السلطنهٔ مملکت باشند و هریك از سرداران‌هم بمملکتی مأمور شدندومحققاً قصدی نداشتند جزاینکه بعد از ورود بمحل مأموریت خویش راه خودسری پیش گرفته بیرق استقلال برافرازند و خودرا پادشاه بدانند و بااین جهت این اشخاص در تاریخ باسم (دیادوچی[2]) یا خلفای **اسکندر** نام برده شده‌اند.

دراین گیر ودار **رکسانه**، **استاتیرا** دختر **داریوش**را فریب‌داده ببابل برد واورا در آنجا بقتل‌رسانید وبعداز مدتکمی بواسطهٔ پسری که ازاو بوجود آمد واورا **اسکندر** نامیدند موقع خودرا مستحکم ساخت.

---

۱ - «خرافات درعهد عتیق» تألیف سرژ.ح. فرزر ۱-۹۰۸ «مؤلف».

2- Diadochi.

مرگ پردیکاس
۳۲۱ قبل از میلاد

منازعاتی که برای منافع شخصی در جریان بود بسرعت منجر بجنگ عمومی گردید، **پردیکاس** پس از دسایس بسیار موقع خویش‌را بواسطهٔ تزویج **کلئوپاترا** تثبیت و تحکیم نموده وتوجه **المپیاس** ذی‌نفوذ را از اینراه بطرف خود جلب کرد، این تغییرات **آنتی گون**[1] حکمران فریگیه را چنان بهراس انداخت که بنزد **آنتی‌پاتر** فرار نمود که درسال قبل جماعتی از یونانیان را که پرچم طغیان برافراشته بودند درجنگ معروف به‌لامیان مغلوب ساخته بود، درابنوقت **پردیکاس** عزم کرد که **بطلمیوس** را از میان بر دارد و بتصور اینکه‌سرازفرمان‌خواهد پیچید اورا ازمصراحضار کرد و **بطلمیوس** که خیلی زیرك‌وبافطانت‌بود فوراً اطاعت‌نموده و بمرکز قشونی حضور بهمرسانید و بهمین جهت این محکمهٔ عالی او را از عصیان و نافرمانی تبرئه نموده اجازهٔ مراجعت بمقر حکمرانی خود داد، **پردیکاس** که خودرادر این مقدمه مغلوب دید با لشکر بجانب مصر راند، سه دفعه سعی کرد که از نیل عبور کند عاجز گشت، بالاخره مقدونیها بر ضد او بر خاسته و بدست صاحبمنصبان خویش بقتل رسید، کار با**بطلمیوس** بصلح انجامید ولشکریان بر گشته بقوای **آنتی‌پاتر** پیوستند.

طلوع سلوکس

یکی ازسردسته‌های شورش که‌مقدر بودبسلطنت برسد**سلوکس**[2] بود، این شخص یکی از مقربان **اسکندر** بود که بواسطهٔ زورمندی و ابراز رشادت و جرأت با وجود جوانی در تمام جنگهای هندوستان مصدر خدمات بزرگ گردیده وفرماندهی هیپاس پیتهای شاهی بـا پیاده نظام متوسط (که از حیث‌اسلحه مقام وسطی‌را بین‌سپاهیان سبك وسنگین‌اسلحه دارا بود[3]) باو واگذارشد، درجشنهائیکه درشوش ازطرف **اسکندر** برای زواج‌مقدوسها بابانوان ایرانی برپا گردید دختر **اسپیتامن**[4] که درباختربهمراهی **اکسیارت** با**اسکندر** درمقام مخالفت برآمد واسمش **اپاما** بودقسمت**سلوکس** گردیده وبمزاوجت‌وی‌درآمد و بنابراین‌سلسلهٔ معروف‌سلوکیها

---

۱. Antigouns. ۲- Seleucus.

۳ ـ ازسرباران نامبرده وقتی استفاده میشد که والاثر بکار برده نمیشده‌است وانها اسلحه شان نسبهٔ سبك‌تر بوده است «مؤلف».

٤ - Spitamenes.

که **سلوکس** مؤسس و بانی آن میباشد از نژاد ایرانی و مقدونی ممزوج است .

پس از مرگ **اسکندر** در زمان نایب السلطنگی **پردیکاس سلوکس** فرمانده سواران موسوم برفقا گردیده در مصر صاحبمنصبان بتحریك واغوای او بخیمهٔ نایب السلطنه هجوم بردند .

چون پیاده نظام مقدونی را در این انقلابات دخالت نداده بودند وی برضد **آنتی پاتر** برخاسته ودولشکر بمخالفت برابرهم ایستادند ، وقتی که **آنتی پاتر** خواست آنانرا بنصیحت و دلالت آرام کند سنگها بطرف او پرتاب نموده و اگر **آنتی گون** و **سلوکس** مداخله نمینمودند کار بر او دشوار میشد ولی آنها مداخله کرده هنگامه را خوابانیدند ، در تقسیم ثانوی ایالات (درواقع امر تقسیم دولت **اسکندر** بین سرداران او بود) **سلوکس** در ازای این خدمت در آنزمان حکمران بابل گردیده و فوراً در مقام بسط قدرت و توسعهٔ حوزهٔ حکمرانی خود بر آمد .

جنگ برای تحصیل تفوق و اقتدار

بعد از تقسیم ثانوی ایالات تا مدت بیست سال بواسطهٔ جنگهای دائمی که باعث تجزیه و تفریق مملکت شدند وقایعی بپیچیده و درهم بوقوع بپیوسته که اینك ما آنها را بطور اختصار در پائین ذکر مینمائیم : **پی تون** والی ماد و **پوکستاس** والی پارس هردو ازصاحبمنصبان خیلی بزرگ و معتمد **اسکندر** بودند لیکن اولی یعنی **پی تون** بقدری جاه طلب و کم صبر بود که بمحض اینکه در مقام خود استقرار یافت بطرف پارت حمله ور گشته و در نتیجه والی آنجا رو بهزیمت نهاد و اینعمل باعث شد که **پوکستاس**[1] نیز موقعی بدست آورده لشکری از خود و حکمرانان مجاور فراهم نموده بماد تاخت و **پی تون** را ازآنجا خارج ساخت واو مجبوراً برای طلب امداد ببابل رفت .

انتی گون و اومن ۲

در همین اوان **انتی گون** با **اومن** نائب پادشاه اخیر که در آن وقت تنها نمایندهٔ خانوادهٔ **اسکندر** در آسیا بود شروع بجنگ نموده و در ۳۲۰ قبل از میلاد اورا مجبور ساخت که در یکی از دژهای کاپادوکیه

۱ - Peukestas . ۲ - Eumenes .

پناهنده گردد. سال بعد **آنتی پاتر** با وفا رحلت نمود وچون مقام نیابت سلطنت خودرا به **کاساندر** پسرش تفویض نکرده بلکه بیکی ازهمقطاران خویش موسوم به **پولیس پرخون** واگذار نمود این شخص یعنی **پولیس پرخون** برای اینکه خودرا ازشر **کاساندر** حفظ کند به **المپیاس** پیوست وجداً بطرفداری ازادعای اوپرداخت واین سبب شد که **اومن** قوت گرفته توانست یك چندی درمنازعات ومحارباتی که برسرسلطنت جریان داشت ابراز لیاقت کند، سرداری سوارانی که همه دارای سپرهای نقره بودند ومحافظت ذخائروخزائن سلطنتی باو تفویض گردیدوازاینجا رونقی هم درامرخاندان سلطنتی پیدا شد ولی درسال ۳۱۸ قبل از میلاد نیروی دریائی او دربیزانس از **آنتی گون** و **کاساندر** شکستی فاحش خورد: **اومن** سرداری بود قابل و با کفایت، او فوراً از خشکی بسوی ولاة و استاندارانی که به **پی تون** حمله ور شده بودند رفته آنها را باطاعت و کمك خویش دعوت نمود، زمستان ۳۱۸ و ۳۱۷ قبل از میلاد را دربین النهرین بسر برد ودربهار که عازم شوش بود در سی میلی بابل اردو زده توقف نمود، **سلوکس** سعی کرد که بسواران او دارای سپرهای نقره صدمه وآسیبی برساند اما نتوانست و بالاخره **اومن** درشوش بسایر ولات پیوست.

در اینمیانه **آنتی گون** با لشکر **سلوکس** که برای اجرای مقصودی که داشتند باهم توحید مساعی نموده بودند بشوش رفته وآنجارا مسخر کرد ولی هنگامیکه میخواست ازکارون عبور نماید **اومن** با او رو برو شده ویرا شکست داد، رودخانه را پراز اجساد کشتگان نموده و چهار هزار نفر اسیر گرفت، در جنگی که در دفعهٔ دوم رویداد سواران دارای سپر نقره که عده شان بالغ بر شصت تن بود همه را ازجلو رانده اما احمال واثقال خودرا از دست دادند، آنها در اینوقت مرتکب یك کار ننگینی شدند که در تاریخ جنگ کمتر نظیر آن دیده شده است. توضیح آنکه سردار غیر مغلوب خودشان **اومن** را بدست خود گرفته تسلیم **آنتی گون** نمودند و او هم با وجود توبیخها وملامتهای **نثارکوس** اورا بقتل رسانید، **نثارکوس** کسی است که نام بلند و ارجمندش را در تمام مقامات حفظ نموده و نظیر او در میان سرداران خیلی کم بوده است. تاریخ جنایت مزبور در سال ۳۱۶ قبل از میلاد میباشد.

تفوق آنتی گون بعد از مرگ اومن ۳۱۶ قبل از میلاد .

آنتی گون، اومن را که مستحق کشتن میدانست دوستانه در مجلس مشاوره دعوت کرده و مقتول ساخت . پوکستاس نیز بطوراسرارآمیز معزول گردید وپس ازضبط خزائن اکباتان وشوش که بهای آن بچندین میلیون لیره بالغ میشد بافتح وظفر بطرف بابل حرکت نمود و مصمم بود که برای تکمیل فتوحات خویش سلوکس مهمان دار خودرا هم از میان بر دارد ولی سلوکس بمصر گریخت و بطلمیوس بحمایت او بر خاست، در اینوقت آنتی گون بر تمام حریفان خود تفوق یافته و چون ناوگان او کامل و موقع خودرا چنان محکم کرده بود که اگر همه دشمنان او متفق میشدند مشکل بودکه بتوانند با او مقاومت کنند ولی بطوریکه معلوم میشود او بدین خیال افتاد که آنهارا یکی بعد از دیگری ازمیان بردارد.

انهدام خانوادهٔ اسکندر کبیر

عداوت وحشیانه وحسادت المپیاس واوریدیس[1] که نمونه‌ای از وحشیگری و بیرحمی فرِدگند[2] و برون‌هیلد[3] بود سبب عمدهٔ انهدام خانوادهٔ اسکندر کبیر گردید و در عین حال اخلاق جانشینان اسکندر بصورت خیلی بدی نمودار بود، زیرا باستثنای آنتی پاتر که باین خانواده وفادار ماند هیچیك از سردارانی که اسکندر از آنها ذیحق بود درحفظ تاج و تخت برای وارث بیچارهٔ او هیچ کمك واقدامی ننمودند، کاساندر[4] که مورد توجه پدرش واقع نشده بود با آنتی گون متحد شده و در نتیجهٔ جنگ بحری دربسفر اقتدارش بجائی رسید که یونان‌را فتح کرده وآنرا ازدست پولیس پرخون نایب السلطنه منتزع ساخت، پس اولین مصیبت خانوادهٔ اسکندر شروع گردید . المپیاس از اپیروس ناگهان بمقدونیه آمده در صدد گرفتاری آریده ـ فیلیپ وزوجهٔ دسیسه کارش اوریدیس برآمد وبابیرحمی وحشیانه آنهارا شکنجه نموده وبالاخره بقتل رسانید، باینطور که فیلیپ را تیر باران کرده ودربارهٔ اوریدیس لطفاً اجازه داد که خودش‌را ازحلق بیاویزد، پس ازآن این ملکهٔ بیرحم صدها نفر ازبستگان خانوادهٔ آنتی پاتر را گرفتار کرده و نسبت بهمه با کمال قساوت و بیرحمی رفتار نمود ولی مراجعت کاساندر این جریان‌را بهم زده وانقلابی در آن ایجاد نمود باینمعنی المپیاس

۱ - Eurydice · ۲ - Fredegond · ۳ - Brunhild · ٤ - Cassander ·

در پیدنا محصور گردیده و بسزای جنایات بسیاری که کرده بود سنگسار شد .

پس ازاین **اسکندر** جوان ومادرش **رکسانه** بچنگ **کاساندر** افتاد وچون بایکی ازدخترهای **فیلیپ** ازدواج کرده و بآرزوی سلطنت بود این پادشاه جوان و مادرش را چند سال در حبس نگاهداشته و پس از اینکه دید زمزمه هائی در میان مردم بلند است در سال ۳۱۱ پیش از میلاد پسر **اسکندر** کبیر را بطور شرم آوری بقتل رسانید واین واقعه در تاریخ یکی از واقعاتی است که بینهایت رقت انگیز میباشد ، او **کلئوپاترای** بیوه ملکهٔ اپیروس و نیز **هراکلس** پسر غیر مشروع **اسکندر** را مقتول ساخته و بالاخره بقسمی این خانواده‌را ریشه‌کن نمودکه غاصبین سلطنت خاطرجمع شدندکه دیگر کسی باقی نمانده است که دعوی کند از خانوادهٔ سلطنت و وارث تاج و تخت میباشد .

جنگ غزه ۳۱۲ قبل از میلاد

چنانکه ببازیگران عمدهٔ این صحنهٔ بازی نظربیفکنیم می‌بینیم که در سال ۳۱۲ قبل از میلاد یا هشت سال بعد ازمرگ **اسکندر** چهار نفر از اهل مقدونیا باقتدار خود باقیمانده و بقیه مانند **پردیکاس** و **اومن** و **پولیستاس** و **کراتروس** ازین صحنه ناپدیدگردیده و **سلوکس** نیز بهزیمت رفته بود ، توضیح آنکه **آنتی گون** از دربای مدبترانه تا باختررا بتصرف در آورده و **بطلمیوس** مصررا محکم بچنگ گرفته ، **کاساندر** در یونان و مقدونیه مشغول سلطنت و **لیزیماك**[1] در تراس و آسیای صغیر دولتی برای خود تشکیل داده بود .

نظر باینکه **آنتی گون** ازباقی قوی‌تر بوده وتعادل و توازن قوه بهم خورده بود لذا آن سه حکمران که بالنسبه ضعیف‌تر بودند باهم اتحاد کردند که بمرور از قوهٔ او بکاهند تادر سال ۳۰۱ جنگی قاطع در حوالی ابسوس[2] روبداد و اولین ضربهٔ شدید از دست **بطلمیوس** باو رسید که بهمراهی **سلوکس** بشام رفته شکستی فاحش در آنجا به **دمتریوس** پسر لایق‌وکافی **آنتی گون** واردآورد واین‌شکست تدبیرونقشهٔ **آنتی گون** را برای حملهٔ باروپا واژگون ساخت .

۱- Lysimachus . ۲ - Ipsus.

سلوکس دوباره بابل را تصرف میکند
۳۱۲ قبل از میلاد

از جرئت وجلادتی که سلوکس درآنجا ازخود نشان داد معلوم میشود که اثرات شکستی که خورده بود دروجود او خیلی مهم و زیاد بوده است که تنها باهزار سوار برای تصرف ولایتی که از دست داده بود حرکت نمود، واقعاً در **سلوکس** یك رشته قهرمانیهائی دیده میشود که ارباب بزرك وی **اسکندر** را بیاد مامیآورد، درحالیکه قشون مختصر او از جنگ شانه خالی کرده و میخواستند ویرا تنها گذاشته متفرق بشوند؛ از انتشار یك خبر غیبی که نوید سلطنت باو داده بود و نیز بوسیلهٔ نطقی که مثل نطقهای **اسکندر** مؤثر وآتشین بود آنها را نگاه داشته وباعده‌ای ازسربازان مقدونی که باوملحق شده بودند از کرخه گذشته به بین النهرین رسید و بعد باامید اینکه از طرف دوستانش مددی باو میرسد بسوی بابل راند، ازقضا این امیدکه خیالی بیش نبود مقرون بحقیقت گردیده نه تنها اهالی بابل بلکه صاحب‌منصبان مقدونی نیز اورا باشوق‌وشعف پذیرفتند و با رفع تمام موانع مظفر و منصور در اول اکتبر ۳۱۲ قبل از میلاد مجدداً ببابل داخل شد وتاریخ خاندان سلوکی هم بعقیدهٔ جمهور از این روز شروع میشود.

چون **سلوکس** میدانست که طرفداران **آنتیگون** باو حمله ور خواهند شد بدون تأمل به تهیهٔ نیرو پرداخت و طولی نکشید که **نیکانور**[1] والی ماد باهفده هزار مرد مسلح بجنگ وی‌روانه گردید و**سلوکس** هم به‌تعجیل باقشونی که پنج یك قشون‌دشمن بود باستقبال او شتافت، در این میدان شکست سختی بدشمن داده و خود والی را که بطرف مادمیگریخت تعاقب نموده بالاخره بقتل رسانید.

حملهٔ دمتریوس ببابل
۳۱۱ قبل از میلاد

پس ازجنگ‌غزه **آنتی گون** که میدانست‌دشمن‌عمدهٔاو **بطلمیوس** است مهیای تسخیر مصر گردید، ولی برای تلافی این شکستی که به **نیکانور** وارد شده بود اول پسر خود **دمتریوس** را باپانزده هزارلشکر زبده روانه بابل نموده وباو تاکید نمود که پس‌ازانجام کار آنجا بعجله خودرا باردوی مصر برساند، دربابل کسی باقشون وی مقاومت ننمود زیرا **پاتروکل** که

1- Nicanor.

درغیاب **سلوکس** فرمانده بود قشون مختصری که در بابل داشت بنقطهٔ دوری فرستاده که از آسیب مصون ماند وخود او فقط مراقب حرکات **دمتریوس** بود ومشارالیه چون مانعی در جلو خود ندید فقط بغارت بابل که درواقع برخلاف منافع پدرش بود اکتفا نمود وبدون اینکه یك اثر باقی از خود در آنجا بگذارد مراجعت نمود.

تشکیل دولت سلوکی از سال ۳۱۲ تا سال ۳۰۲ قبل از میلاد

بعد از مراجعت **دمتریوس** از بابل **سلوکس** بافتح و ظفر مندی ازماد بآنجا برگشت وچون یقین داشت که **انتی گون** بواسطهٔ اشتغال بمهام دیگر نمیتواند متعرض بابل شده وآسیبی بدانجا برساند لذا درصدد تسخیر ممالك شرقی ایران وافزودن آنها بمتصرفات خویش برآمد. درسال ۳۰۲ پیش از میلاد بعد ازنه سال جنگهای فاتحانه حدود مملکت خود را از یکطرف تارود سیحون و از طرف دیگر تاپنجاب امتداد داد، در هندوستان با**چاندارا گوپتا** فاتح مشهور که درتاریخ معروف به**ساندارا گوت** وجداعلای **اسوکای** مشهور است تلاقی نمود. درآغاز امر خودرا مهیا نمود که بااو داخل جنگ شود ولی پس از اندکی تأمل بر او معلوم شد که سود این جنك با ضرری که ممکن است از آن حاصل شود نمیارزد لذا بنا را برصلح گذارده تمام متصرفات یونـانی را در هند تاجبال هندوکش باو واگذاشته و در عوض پانصد زنجیر فیل جنگی و مبلغی هنگفت پول نقد بگرفت وپس ازامضاء معاهدهٔ صلح دختر خود را نیز بپادشـاه هند ازدواج نمود واین معـاهده از طرفین براستی رعایت شد.

در ظرف این اوقات**سلوکس** قلمرو وسیع خودرا به هفتاد و دو حکومت تقسیم نمود و با این ترتیب مانع شد از اینکه کسی از اتباع او بتواند سربطغیان بر آورد یابیش از اندازه مقتدر گردد. او پس از این پایتخت خودرا از بابل بسلوکیه انتقال داد و آن شهری بود که خود او درساحل دجله بنا نموده وچهل میل تابابل مسافت داشت. ظاهراً مقصودش ازاین‌تغییر پایتخت این‌بودکه یونانیت وزبان وآداب یونانی‌راکه دربرابر روایات واجتماعات بابلی ها درآنجا رو بضعف بود در سلوکیه رواج داده تقویت نماید.

۱- Patrocles

آنتیگون و بطلمیوس

دراین میانه جنگ درمغرب بابهره مندیهای مختلف ادامه داشت. دمتریوس بتسخیر قبرس مشغول بود که ناگاه بحریه ای درتحت فرمان خود بطلمیوس در آنجا پدیدار گردید و در جنگی که واقع شد مصریان کاملاً شکست خوردند و علاوه بر ناوگانی که غرق شدند چهل کشتی جنگی و هشت هزار مرد و غنائم بسیار بچنگ حریف در آمد. در تعقیب این فتح آنتیگون بمصر تاخت ولی شکست خورد. مانند پردیکاس درجزیرهٔ رُدس نیز که دمتریوس ازتسخیر آن عاجز گشته بود دچار یأس گردید، چه بطلمیوس با پول و لشکر باینجا مدد زیاد کرده و آن جزیره را در مدافعه کامیاب گردانید

جنگ ایسوس
۳۰۱ قبل از میلاد

در سالهای آخر در حالیکه آنتیگون[1] فقط بنگاهداری متصرفات خویش میپرداخت در ۳۰۲ قبل از میلاد لشکریان لیزیماك و کاساندر متفقاً بآسیای صغیر درآمدند. دمتریوس که در یونان مشغول فتوحات بود بعرصهٔ جنگ طلبیده شد. اما این جنگ بواسطهٔ وجودسلوکس خاتمه یافت، چه در آخر سال ۳۰۲ قبل از میلاد او با بیست هزار پیاده ودوازده هزار سوار و چهار صد و هشتاد زنجیر فیل ویکصد ارادهٔ جنگی مسلح بکاپادوکیه وارد شده و در بهار ۳۰۱ پیش از میلاد در اسوس واقع در ولایت فریگیه، کنار شاهراه مابین سارد و شوش بقشون لیزیماك بپیوسته و بمیدان جنگ در آمد. در ابتدای امر دمتریوس بقشون سواره که در زیر فرمان آنیتوخوس[2] پسر سلوکس بود حمله برد و ویرا شکست کامل داده منهزم ساخت ولی بهمان قسم که در این او اخر برای پرنس روپرت[3] اتفاق افتاد تامسافت دوری مشغول تعاقب قشون شکسته گردید. در این اثناء سلوکس فیلان جنگی را بکار انداخته و پیروزی حاصل نمود و تکمیل فتح بواسطهٔ کشته شدن آنتیگون دلاور در عرصهٔ جنگ بوده است که تا نفس واپسین در انتظار مراجعت فرزند رشید خود بود. این فتح بـاعلادرجه دارای اهمیت بوده است زیرا با وجود اینکه دمتریوس متصرف قسمتی از یونان و کلیکیه و

۱ - Antigonus. ۲ - Antiochus. ۳ - Prince Rupert.

قبرس وصور و صیدا بود وسفاین جنگی گاهی در تحت فرمان داشت سوریه بدست **سلوکس** افتاد وآسیای صغیر از آن **لیزیماك** گردید.

پس از این وقایع **سلوکس** در میان سلاطین همان مقام را پیدا کرد که **آنتیگون** قبل از او دارا بود. بنا بر این برای تعادل قوه **بطلمیوس** و **لیزیماك** برضد او اتفاق کردند وشاید از همین جهت بود که **سلوکس** مجدداً در صدد تغییر پایتخت خویش از مرکز کشور بساحل نهر اورنت برآمده وشهر انطاکیه را با شکوه و جلالی بنیان نهاد که اهمیت واعتبار آیندهٔ آنرا خبر میداد.

حالات دمتریوس پولیورسس[1] پس از جنگ ایپسوس

ما قسمتی ازکارهای خیلی بزرگ **دمتریوس** را که لقب معروفتر اوپولیورستس (گزیدهشهرها) میباشد ذکر نمودهایم. **پلوتارك** ویرا تشبیه به **آنتونی** کرده و دروجه مشابهت بین آنها شرحی که نگاشته بشرح زیراست: «یك رشته بهرهمندیهای بزرگ و تباهیهای مدهش، منافع عمده وخسارات هنگفت نصیب هردوگردیده وبالاخره مجبور بکنارهگیری شدندولی بعد دفعةً سلطنت خودرا بدست آوردند.» پس از جنگ ایپسوس تاچند سال هیچکس در علومقام بپای او نمیرسید و چون دخالت درتمام وقایع مهمه دارد لذا مختصری ازحالات اورا لزوماً در اینجا مذکور میداریم:

پس ازآنکه **سلوکس** کارش بالاگرفته نفوذواقتداری حاصل کرد که **آنتیگون** قبل ازاین دارا بود **بطلمیوس** و **لیزیماك** هردوخودرا بطوریکه اشارهشد مجبور بمخالفت او دیدند، او فتح باب موافقتی با **دمتریوس** نمود. **استراتونیس** دخترش را که نوهٔ **آنتیپاتر** بود برای خویش خواستگاری نمود.

دمتریوس از این معنی خوشحال گردیده بادخترش بسوریه آمد وهردو پادشاه مدت دو ماه درکمال موافقت و یك جهتی باهم بسر بردند. تا آنکه **سلوکس** بدین خیال افتاد کلیکیه را از او بخرد وصور و صیدا را نیز از وی تقاضا نمود زیرا بواسطهٔ اقامتش در انطاکیه تصاحب آنها برای وی اهمیت زیاد داشت. ولی **دمتریوس** در

1 - Demetrius Poliorcetes.

عوض جواب این تقاضا برعدهٔ قشون مستحفظ نواحی مزبور افزود و بسوی مغرب برگشت.

جلوس بر تخت سلطنت مقدونیه

در ۲۶۷ قبل از میلاد **کاساندر** ازاین جهان درگذشت ویك سال بعد پسرش **فیلیپ** نیز بپدر ملحق گردید و سلطنت مقدونیه بدو پسر دیگرش رسید و هر دو باهم سلطنت میکردند ولی باز فطرت وحشیانهٔ مقدونی در **آنتیپاتر** بروز نموده مادر خود را بقتل رسانید. **دمتریوس** موقع را مناسب دیده سلطنت مقدونیه را در ۲۹۳ قبل از میلاد تصاحب نمود و چیزی نگذشت که بتدارك جنگ آسیا افتاد. **لیزیماك** و **بطلمیوس** از این قصد آگاه شده **پیرهوس**[1] پادشاه اپیروس‌را محرك شدند که باتفاق **لیزیماك** بهمقدونیه حمله نمایند. این جا **سلوکس** از موقع استفاده نموده کلیکیه را بتصرف خود درآورد.

اهالی مقدونیه **دمتریوس** رابرای افراط در عیش و عشرت حقیر و پست شمرده **پیرهوس** را که سربازی دلیر وهمدوش **اسکندر** میدانستند بسلطنت برگزیدند و در نتیجه **دمتریوس** بهزیمت رفت. **پلوتارك** این بیت را که **سوفوکل**[2] بدهان **منلاس**[3] انداخته است دربارهٔ او میسراید و مضمون آن این است:

افسوس که طالعی در من یافت میشود که با عرابهٔ سریع السیر خدایان گردش میکند.

پس از چندی که آفتاب طالعش درکسوف بوداین پادشاه آواره و سرگردان‌قشونی جمع نموده درآسیای صغیر شهر ساردرا مسخرنمود. **آگاتوکل**[4] پسر **لیزیماك** دراین هنگام در میدان نبرد ظاهر گردید و هرچند کاری از پیش نبرد اما لشکر **دمتریوس** ازتنگی خواربار وعلیق دچار زحمت ومشقت شده وبالاخره درمعبرلیکوس بسیاری‌تلف گردیدند وبعدازراهی که سابقاً **اسکندر** طی کرده بود به‌طرسوس رسید وازآنجا بادامادخودطرح موافقت ودوستی‌ریخت. **سلوکس**اول عزم کرد که جوانمردانه‌اورا بپذیرد. ولی **پاتروکل**[5] براومدلل داشت که پذیرائی وتوقف چنین شخصی‌جاه طلب وبی‌آرام

۱- Pyrrhus ۲- Sophocles ۳- Menelaus ٤ Agathocles ٥- Patrocles

در حدود کشور او خطر ناك است ولذا از این خیال منصرف و با سپاهی آماده درکلیکیه باستقبال وی شتافت. **دمتریوس** که راه را برخود مسدود دید مردانه بجنگ در آمد و چندین لشکر **سلوکس** راشکست داد تا بواسطهٔ مرض ناگهانی از کار افتاده وبستری شد و بسیاری از لشکریانش او را ترك گفتند. این مرد بزودی از بیماری خلاص شده باسپاهی قلیل که در وفا داری خود باقیمانده بودند باکمال رشادت بسوریه حمله ور گردید. **سلوکس** همه جا بدنبال او شتافته تا بسپاه مختصر او رسید و یك دفعهٔ بر سر آنها فرود آمد.

اسیر شدن و مردن او

دمتریوس کوشید که خودرا بساحل دریا برساند اما نتوانست وبالاخره به **سلوکس** تسلیم شد. در ابتدا اورا با احترام شاهانه پذیرفت و از وی پذیرائی نمود ولی بعد اورا بقلعهٔ اپاما واقعهٔ درکنار اورنت[1] فرستادکه درآنجا محترماً محبوس باشد. پس از دو سال ازافراط درشرب ازین جهان درگذشت.

شکست و مرگ لیزیماك
۲۸۱ قبل از میلاد

اسارت **دمتریوس** فوق العاده برقدرت و اعتبار **سلوکس** افزود و بر اثر وقایع دیگری که در آنوقت وقوع یافت بر دوحریف خود که هنوز خیلی خطرناك بودند استیلا یافت. توضیح اینکه **بطلمیوس** بواسطهٔ کبرسن سلطنت را بپسر کوچکتر خویش معروف به **فیلادلفوس**[2] واز بطن **برنیس**[3] بود و خواهر

1 - Orontes .

۲ ـ من برای روشن ساختن این نسب‌ها وقرابت‌ها که درهم وپیچیده است جدول زیر را ضمیمه میکنم که آنرا از کتاب ممالك اسکندر تألیف پروفسور ژ. پ **مهافی** اقتباس شده است :
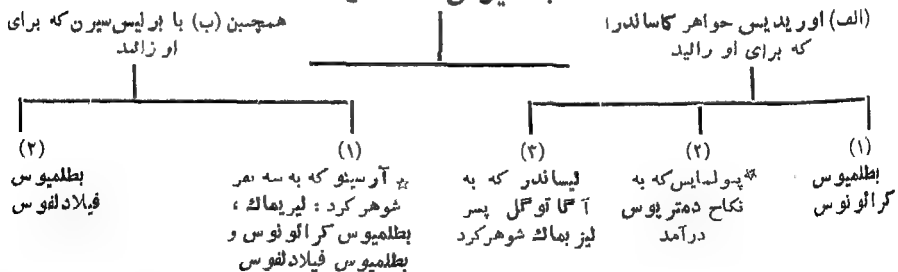
* Ptolemais ☆ Arsinoe .

۳ـ Berenice .

صلبی وبطنی خودرا در حبالهٔ نکاح داشت وا گذار نمود. لیکن پسر بزرگش **بطلمیوس کرائو نوس**[1] از این عمل رنجیده خاطر شده‌بدربار **لیزیماك** روی آورده و در آنجا بمهربانی پذیرفته شد، ولی در باطن برضد **آگاتوکل** شوهر خواهرش سعایت نموده و بنای اسباب چینی را گذاشت و در نزد پدر ویرا متهم ساخته و بکشتن داد، بعد ازآنجا بدربار **سلوکس** شنافت. چیزی نگذشت که بیگناهی **آگاتوکل** مکشوف و باعث نفرت مردم از **لیزیماك** گردید، **سلوکس** موقع را مغتنم شمرده بر او حمله کرد و چون رعایای **لیزیماك** همه از او متنفر و بیزار بودند نتیجهٔ این جنگ که میدانش در آسیای صغیر بود درست معلوم نیست در جنگ دیگر که در کوروس واقع شد و نقطه اش بدرستی معلوم نیست **لیزیماك** کشته شد و ازینرو آنچه از دست **پردیکاس** و **آنتیگون** رفته‌بودنصیب **سلوکس** گردید. چون او نیز بسن پیری رسیده کشور وسیعهٔ خود را بپسرش وا گذاشته عزم کرد بقیهٔ عمرش را در مقدونیه وطن‌عزیز خویش بسر برده وبسلطنت آنجا قناعت نماید.

کشته شدن سلوکس نیکاتور
۲۸۱ قبل از میلاد

لیکن تقدیر بر خلاف میل وآرزوی اوبود، چه وقتی که‌بمقدونیه رهسپار شده و از تنگهٔ داردانل عبور نمود در حالیکه بشنیدن حکایات یکی از معابد قدیمه مشغول بود **بطلمیوس کرائونوس** ضربتی با زده و کارش را تمام کرد و **سلوکس نیکاتور** یا فاتح که اعظم جانشینان **اسکندر** بود روز عمرش بدینطریق بآخر رسید و مرگ او یکفصل از تاریخ را بانتها رسانید.

---

[1] - Kerounus

سکهٔ نقرهٔ سلوکس سوم ، سوتر (کراونوس)

فصل بیست و ششم

دولت اسالکه تا ظهور پارتیها

لشکر آماده کار زار گردیده ، کوس و نای رزم بغرش درآمد ،
آنها فیلانرا بین فالانژها تقسیم نمودند ، برای هرفیلی یکهزارتن مقرر گردید
که زره برتن راست کرده و خود برنجی برسر داشتند .... بقیهٔ سواران
را بین دوجناح لشکر برای هراساندن دشمن وخدمت به فالانژ هانگاه داشتند .
وقتیکه آفتاب برسپرهای برنجی وطلائی لشکر تابیده لمعان آن کوههای اطراف
را روشن ساخته و مثل شعلهٔ آتش میدرخشید ،

«لشکر سلوکی ، اقتباس ازمکابیر»

جلوس آنتیوخوس (سوتر)
۲۸۱ قبل از میلاد

این اقدام شنیع **کرائونوس** بنیان خاندان سلوکی را متزلزل ساخته و از شکست سپاه بری وبحری وی چنین بنظر میآمد که دولت جوان سلوکی و اژگون خواهد شد و گویا مسافت های زیاد یعنی وسعت کشور و نیز نبودن وسائل ار تباطیه و راههای خوب فرصتی به **آنیتوخوس** داد که توانست ازاین بلیه خودرا نجات دهد. بعلاوه این را هم باید بخاطر داشت که او جوانی خام و بی تجربه نبود بلکه از اشخاصی بودکار آز موده و در فنون جنگی و نیز ادارهٔ کشور مهارت و لیاقتی بسزا داشت . او در شروع امر تمام همش را باستحکام مقام خود در سوریه مصروف داشت . در این هنگام برادر زنش نیز **آنتیگون گناتا** پسر **دمتریوس** بکمك وی برخاسته و بسرعت تمام به **کرائونوس**

حمله‌برد . اگرچه گمان میرود که این‌حمله‌برای‌حفظ مقدونیه‌بود ولی بهرحال‌شکستی سخت باو یعنی **کرائونوس** وارد آمده و بیونان وسطی گریخت .

هجوم گالی ها و مرگ کرائونوس
۲۸۰ قبل از میلاد

قدرتی را که کرائونوس از راه جنایت بدست آورده بود مقدر نشده بود که آن تاچندی برای‌وی باقی بماند بلکه بسرعت زوال پیدا نمود چه در هجوم خطرناك گالی هـا یا باصطلاح یونانیان گالاتیان که تمام نواحی و اطراف را ویران کـرده و بر باد داده بودند . **کرائونوس** در ۲۸۰ قبل از میلاد مغلوب و کشته شد و در حقیقت بسزای عمل خود رسید . در همین سال مقدونیه نیزمعرض تاخت و تـاز این جماعت و حشی واقع شده که تنها بکشتن و تاراج و سوختن اکتفا نمیکردند بلکه اطفـال یونـانیان را نیز میخوردند . آنها دربهاربعد، ازتنگهٔ ترموپیل گذشته و شروع بخرابی یونان‌نمودند ولی در نزدیکی دلفی شکست خورده و یونان از خطر جست .

آسیای صغیر تا درجه ای از آسیب حملات آنها محفوظ مانده بودولی اتحادشمالی (اتحادی‌که مردمان قسمت شمالی آسیای صغیر تشکیل‌داده بودند) مانند بی‌تانیه ودولت مقتدرهرقلیه ائتلاف منحوسی با آنها کرده قسمت زیادی ازین وحشی هارا بکمك خود طلبیدند . بعد از این آسیـای صغیر هم عرضاً و طولاً میدان قتل و غارت و حریق واقع گردید وبالاخره نواحی فریگیه را اشغال کردند .

شکست گالی‌ها از آنتیوخوس اول

آنتیوخوس اول بواسطهٔ این ظفری که برگالی ها یافت ملقب‌به سوتر یعنی منجی‌گردید . **لوسیان** راجع باین جنگ میگوید که جماعت گالی ها دارای چهل هزارسوار و نیزاراده های جنگی بسیار بودند . هنگامیکه شروع بحمله نمودند فیلهـای **آنتیوخوس** بجلـو صف آمـده و بمحض نمایان شدن آنهااسبهای دشمن رمیده برگشتند و هرج ومرج غریبی در لشکر آنها افتاد و ازاین راه فتحی کامل نصیب مقدونیه گردید . بعد از آن **آنتیوخوس** جشن های بزرگی گرفت و صورت فیلی را بیادگار این فتح ساختند . باری گالی ها تکچندی که‌از این میگذرد دیده میشود جزء سپاهیان اجیر داخل در قشون مخالف شده برای

آنها جنگ میکنند ولی بعد بمرور زمان توطن اختیار کرده نسبةً تربیت شده تمدن پیدا کردند، اگرچه بسیاری از آنها تا سالیان دراز براهزنی و گرفتن باج بزور ازعاجز و مسافر میپرداختند.

تقسیم کشور های اسکندر بعد از هجوم گالی ها

فتنهٔ طائفهٔ سِلتْ دورهٔ معاصرین **اسکندر** کبیر را خاتمه داده و پس از آن بر خرابه های دولت **اسکندر** سه دولت بزرگ باقی مانده با کشور های کوچك چندی که درحول وحوش آن سه دولت بزرك بطور استقلال میزیستند. اما از میان این سه دولت بزرگ مهم تر از همه از حیث وسعت خاك و جمعیت و منابع ثروت دولت سلوکی بوده است. این خاندان بواسطهٔ خویشی و قرابتی که با خانوادهٔ سلاطین مقدونیه داشتند کارشان بالا گرفته و قدرتی بسزا حاصل نمودند زیرابطوریکه ذکر شد **سلوکس نیکاتور استراتونیس** خواهر **آنتیگون گوناتا** را ازدواج نمود وبعد پسری که از زن دیگر داشت و جانشین او میگردید بآن زن عاشق شد و پدر برای اینکه پسرش را ازخود راضی بدارد اقدام بامری شنیع نموده آن زن را طلاق گفته باو واگذاشت و نیز یکی از دختران **سلوکس** که از زن اولش بود به دائی خود شوهر کرد. از این وصلت نیز بر استحکام مبانی اتحاد این دوخانواده افزود. دیگر دولت مقدونیه که آن از همه کوچکتر وکمثروت تربود، این دولت بواسطهٔ حیثیت وعنوان ونیز مردان جنگجوئی که داشت مادرممالك محسوب میشد ولی ضعیف تر از دو دولت دیگرباقیمانده بود ودولت دیگر مصر بود که بواسطهٔ کثرت محصول و اتصال ایالات و نواحی آن بهم و نیز موقع منیع و نیروی دریائی ورواج بازرگانی استیلا وقدرتی بسزا داشت. جزیرهٔ قبرس جزء وی بوده ونیز براتحادیهٔ جزائرسیکلاد قیمومت و نظارت داشت وآنوقتیکه باخاندان سلوکی بنای خصومت را گذاشت قوای مخصوص خودرااظاهرساخته توانست بسیاری ازبنادر وسواحل آسیای صغیر یونان را درزیر نفوذ خوددرآورد وآن در عین حال مشابهتی باآتن داشت که غیر از جزائر ونقاط ساحلی قوای خودرا برای استملاك یا استعمار جا های دیگر بکار نمی برد. خاندان **سلوکس** و **بطلمیوس** بواسطهٔ ازدواج **آپاما** دختر **سلوکس** به **ماگا** نا برادری **بطلمیوس** دوم بهم متحد شده بودند. این سه دولت مهم لشکر ملی از خود نداشتند بلکه تکیه گاهشان بلشکریان مزدور یونانی بود

وبدینجهت فوق العاده مقید بودند که در یونان شهرتی بسزا داشته باشند و این اعتماد بلشکر اجنبی و نداشتن قوای ملی قهراً باعث دسیسه واسباب چینی گردیده وعاقبت ضعف و انحطاط هرسه دولت مزبور را فراهم آورد.

چند کشور دیگر که نسبت بسه کشور نامبرده واقع در درجهٔ دوم بوده درنواحی کوهستان یا جاهائی که دسترسی بآن مشکل بود وجود داشت مانند اتروپاتان درمشرق که آذربایجان حالیه است و متصل بآن طرف غرب، ارمنستـان که بطور کلی سلطنتی مستقل بود. دیگر کاپادوکیه واقع در قلب آسیای صغیر که یك خاندان ایرانی درآنجا سلطنت مینمود. **پنتوس**[1] در طرف شمال که در سالهای اخیر شهرتی بسزا حاصل کرده بود، **پی‌تی‌نیا** که در تحت حمایت غارتگران گالی میزیست. **پرکاموس** حکومت تازه‌ای که یکی ازسرداران **لیزیماك** موسوم به **فیله تاروس** آنرا تأسیس کرده بود. در اروپا نیز ایالت تراس است که دست طایفهٔ سلت بود، همچنین اتحادیهٔ اتولیان و بعضی از ایالات یونان که آنوقت نسبتاً کم ثروت وضعیف ولی برای اتفاق وکمك وهمراهی مفیدبودند، باز در اروپا اپیروس درزیر سلطنت **پیرموس** که داخل در همین شمار است. خلاصه یك رشته کشور ها و ایالاتی از همین قبیل که همه با هم مربوط بودند از اتروپاتان تایونان امتداد داشت که در میدان سیاست طرف توجه و اهمیت بودند.

مرگ آنتیوخوس سوتر ۲۶۲ قبل از میلاد

سالهای اخیر **آنتیوخوس** مبهم و تاریك است و از وقایع عمدهٔ آن ایام یکی جنگ قاطع او با مصر میباشد که در سال ۲۷۴ شروع شد. **بطلمیوس** بحسب ظـاهر در ترویج یـونانیت سعی بلیغ میکرد و در دو سال اول ظفر با او بود ولی پس از مداخلهٔ **آنتی گون** مصریهـا در کوس[2] شکست خوردند. زندگانی **آنتیو خوس** تا آخرعمرصرف زد و خوردهائی‌شده که برای نگاهداری کشور های وسیعهٔ خود میکـرده و این مهمی بود بس خطیر و مشکل چه محل اقامت واقعی او در آسیـای صغیر از مرکز کشمکش و کشورش دور و ما بین سوریه و ایران بیابانهای کویر فاصله بود. پس از نوزده سال جنگهای پی درپی

1- Pontus. 2- Cos.

که گاهی غالب و گاهی مغلوب بوده درسن کهولت بشرافت از این جهان رخت بربست . او یکی از سلاطین کافی و لایق خاندان سلوکی بشمـار میرود . سلطنت او و نیز سلطنت **بطلمیوس** در مصر عصر طلائی یونان بوده است . در سایهٔ تشویق ومعارف پروری او بود که **بروسوس** [1] تاریخ بابل را مدون نمود و آن تاریخی بوده که بخط میخی نوشته شده ولی افسوس که امروز بیش از چند قطعه از آن در دست نیست و بزعم دکتر **ماهافی** ترجمهٔ اول اسفار پنجگانهٔ تورات هم بزبان یونانی که تا یهودیان ساکن مصر از آن منتفع گردند در این زمان شده است .

آنتیوخوس تئوس
۲۴۶-۲۶۴ قبل از میلاد

سلطنت **آنتیوخوس** دوم که اهالی می لت اورا ملقب بخدا کرده بودند تا چند سال عبارتست از یکرشته جنگهای متوالی خونینی با مصر که عاقبت نه تنها بصلح بلکه بمصاهرت و خویشی منتهی گردید ، چه **آنتیوخوس** پادشاه سلوکی **برنیس** [2] دختر **بطلمیوس** پادشاه مصر را از روی مواد صلح بحبالهٔ نکاح درآورد و زوجهٔ اول خود **لاادیس** [3] را با اینکه سال ها زن او بود و از وی اولاد داشت طلاق گفته و از خود دور ساخت ولی **لاادیس** با تحریکاتی چند مجدداً اسباب ازدواج خودرا فراهم ساخت ودرسال ۲۶٤ ق . م .شوهر خودرا بزهر هلاك نمود . در بارهٔ این پادشاه مینویسند که بسیار شهوت پرست ومتاف بوده است و این احتمال میرود که مقرون بحقیقت باشد .

قیام باختر در ۲۵۶ قبل از میلاد و پارت در ۲۵۰ قبل از میلاد

دردورهٔ این سلطنت ، باختربا سغدومرو متحدشده درتحت قیادت حکمران **دیودوت** یونانی قیام نموده و عاقبت موفق شدند باینکه سلاطین سلوکی تامدتی آن نواحی را بحال خودوا گذاشته و **دیودوت** بفراغت بتحکیم مبانی دولت خود پرداخت ، پس از چند سالی که از این واقعه گذشت پـارت نیز قیام نموده و بـالاخره موفق بتحصیل استقلال گردید . سلاطین سلوکی نمیدانستند که این ابر کمی که از حدود شمالی برخاسته است مقدر شده که تمام افق مرکزی آسیا را احاطه نماید . آذربایجان

1- Brossus. 2- Berenice. 3- Laodice.

را نیز در زیر حکومت حکمران ایرانی خود کارش بالا گرفته و اقتدارش رو بفزونی نهاد و چنانکه می‌بینیم این رشته کشور هائی که در درجهٔ دوم بودند بدون هیچ مزاحم و معارضی از باختر تا یونان همه خودسر و مستقل گردیدند.

جنگ سوم سوریه و حمله بسوریه و ایران ۲۴۵ قبل از میلاد

مرگ **آنتیوخوس** دوم منتج بجنگ هولناك داخلی گردید که **لاودیس و برنیس**[1] دوزن وی مسبب واقعی آن بودند. نفوذ و اقتدار **لاودیس** که پسرش **سلوکس** اینوقت تقریباً برشد و کمال رسیده بود طبعاً زیادتر بود لیکن اگر حریفش میتوانست از موقع استفاده کند مصر بحمایت وی بر میخاست و با دشمنش جنگ میکرد. باری **لاودیس** بحریفش حمله برده اول ضربتی که بوی زد اشخاصی را گماشت که طفل صغیرش را دزدیدند. مادر طفل جرأت وجلادت بخرج داده قسمتی از قصر سلطنتی را که دارای استحکامات بود متصرف شده در آنجا اقامت گزید، ولی از نادانی اهمیت موقع را از دست داده و بسوگند **لاودیس** اعتماد نموده عاقبت مقتول گردید.

در این اثنا **بطلمیوس فیلادلف** بمرد و پسرش **بطلمیوس** سوم که ملقب به اورگت[2] یعنی منعم بود بجای پدر برتخت نشست و با مهارتی که در فنون حربی داشت بسرعت لشکری نیرومند فراهم کرده شروع بجنگی نمود که معروف بجنگ سوم سوریه میباشد. منابع اطلاعات ما دراین جنگ کتیبهٔ سنگی است که در سواکین[3] کنونی بدست آمده وآنرا یکنفر راهب مصری موسوم به **کسماس اندی کپلست**[4] نقل نموده‌است. مضمون کتیبه فوق العاده مهم وآن بقرار زیر است: «او (یعنی **بطلمیوس**) با پیاده و سواره نظام ونیز نیروی دریائی وفیلان **اتیوپی**[5] وفیلهای تروگ لودی تیک[6] که‌خود و پدرش در این حدود دستگیر کرده و برای جنگ مجهز کرده بودند بطرف آسیا راند وبعدازاینکه خودرا مالك تمام‌نواحی اینطرف فرات قرارداد... ازشط مزبورعبور کرده بعد از تسخیر بین‌النهرین و شوش و پارس و ماد و تمام آنچه از بلوکات ونواحی تاباختر

1. Berenice. 2- Euergetes. 3- Suakin. 4- Cosmas Indicopleustes.

5 - مراد مرزهای جنوب مصر است که سیاهان مسکن دارند «مترجم». 6-(Troglodític) مرادسواحل بحر احمر است «مؤلف». 7- رجوع شود به (هولم) جلد چهارم صفحهٔ ۲۱۱ «مؤلف».

باقیمانده بود... او از راه کانال لشکر فرستاد[1]» کتیبه دراینجا شکسته شده ولی از منابع دیگر میفهمیم که **بطلمیوس** بواسطهٔ حوادثی که درمصر رویداد مجبور بمراجعت گردید، هرچندبرای اتمام امور،سپاهی عقب سرخودگذاشت ولی اینجنك وعملیات سپاه بیشتر بیغماگری وتاراج شبیه است تا بیك فتح باقی وپایدار. جنگهای دریائی او نیز فاتحانه وبسیاری از بنادر وسرزمینهای واقعهٔ در سواحل را اشغال کرد ولی مثل جنگهای سابق نتیجه (قاطعیت) نداشت.

منظرهٔ دوم این جنگ داخلی آنست که **سلکوس** دوم که از وضع و رفتارش چندان اطلاعی‌دردست نیست پس‌ازآنکه ناوگان وی درفلسطین ازطوفان منهدم گردیدند در این حملهٔ **بطلمیوس** اوکاملا مغلوب شد.

جنگ انسیرا در حدود ۲۳۵ قبل از میلاد

دراینموقع بحرانی **سلکوس** برادرخود **آنتیوخوس‌هیراکس**[2] را بمدد طلبید، از شنیدن این خبر و حرکت لشکر از طرف شمال **بطلمیوس** خاتمه بکار داده و عهد صلحی برای ده سال با **سلکوس** بست و حال آنکه **آنتی‌گون** یابظن غالب ملکه مادرش مایل بمدد کردن به **سلکوس** نبودند، بلکه بواسطهٔ ادعائی که بتمام ممالکت داشته جنگ داخلی‌هولناکی آغاز شد، در اول غلبه با **سلکوس** بود ولی وقتیکه **مهرداد** پادشاه پنت حکمران پنطوس بمدد **آنتی‌گون** برخاست ولشکر خودرا با لشکر گالی‌ها بمیدان جنگ در آورد قوت **سلکوس** در برابر آنها ضعیف شده درانسیرا ولایت فریگیه در سال[3] ۲۳۵ شکستی فاحش از این‌لشکرمزدور خوفناك به **سلکوس** وارد آمد وبقرار مذکور ببست هزار تن ازلشکر اوتلف گردیدند وخبر مرگ خودش نیزشایع شد ولی‌بزودی معلوم شد که‌بطرف کلیکیه فرارکرده و ازآنجا بجمع آوری باقیماندهٔ لشکر شکست خوردهٔ خود پرداخت.

ولایت شمالی توروس[4] بطور قطع از **سلکوس** دوم منتزع گردید و بواسطهٔ

---

۱ ـ رجوع شود به (هولم) جلد چهارم صفحهٔ ۲۱۱ (مؤلف).

۲ - Antiochus Hierax.

۳ ـ مراجعه شود به (هولم) جلد ٤ صفحهٔ ٤٤۲ حاشیه ۲ (مؤلف).

٤ - Taurus.

این انتزاع **آنتیوخوس هیراکس** نیز ازحفظ کشورخود نومید شد، زیرا طایفۀ گالیها که قوه و قدرت خودرا خوب حس کرده بودند راحتش نمیگذاشتند و بالاخره مقامش را متزلزل ساختند، عاقبت صلحی مابین دو برادر واقع شده و**سلکوس** توانست که‌توجه خود را بامور پارتیها و باختر معطوف دارد.

۳۸ - منظرۀ بهار در البرز
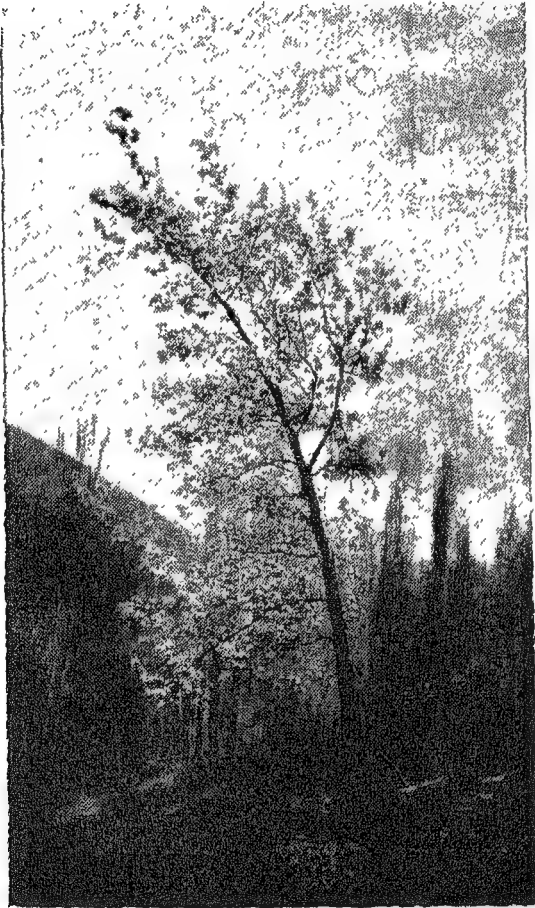
جنك سلکوس دوم با پارتیها

جنك **سلکوس** دوم درشمال کشور آشفتۀ خویش متعلق بتاریخ پارتیها است و در فصل آتیه ذکر خواهد شد. در اینجا ما همینقدر مینویسیم که **سلکوس** ملقب به **کالینیکوس** یعنی فاتح

درخشان که بظاهر این لقب چندان برای او برازنده نبوده است **آرشك** را درپارت شکست داده بطرف بیابانهای کویر شمالی هزیمتش داد، بعد او بسرعت مراجعت کرد ولی **سلکوس** بسوریه برگشت چه بهمان اندازه که از طرف پارتیها ترسان بود از مشکلات ومخاطرات ایالات مغربی خود نیز اضطراب داشت و باید دانست که درحالات او بیش از این چیزی نوشته نشده است. این مرد چند سال بعد در سال ۲۲۷ـ۲۲۶ پیش از میلاد بعدازسلطنتی آمیخته باعدم بهره‌مندی ونومیدی ازاسب‌خود بزمین خوردو مرد.

آتالوس پادشاه پرگام و آنتیوخوس هیراکس

بعد ازطلوع **آتالوس پرگام** که جلوسش درسال ۲۴۱ـ۲۴۰ قبل از میلاد بود مقدرات خـاندان **سلکوس** در تحت نفوذ او واقع شد، این مرد درسالهای اول سلطنت خویش خدمتی بزرك بعالم یونانیت نمود، چه بواسطهٔ فتوحات پی درپی و اضمحلال گالی‌ها و راندن آنها از سواحل بطرف جبال یونان را از شر فتنهٔ آنها نجات داد و در نتیجهٔ اینکار نفوذ او در آسیای صغیر بسط و توسعه یافت و بمتصرفات **آنتیوخوس هیراکس** تجاوز نمود که کارش در این زمان بقدری مشکل شد که نگهداری سارد هم برای او سخت بود، اگر چه از وقایع این ایام اطلاع کامل مشکل است پیدا کرد ولی چنین مستفاد میشود که چون **آنتیوخوس هیراکس** خودرا در مقابل حریف عاجز و زبون دید بخیال تسخیر سوریه افتاد وبدواً حمله به بین‌النهرین‌برد ودرآنجا **سلکوس** شکست خورده به‌کاپادوکیه گریخت و در سال ۲۲۹ـ۲۲۸ قبل از میلاد پنجه بپنجهٔ **آتالوس** افکند و درچهار جنگ متوالی شکست خورده عاقبت در ۲۲۸ـ۲۲۷ یکسال قبل از مرك بـرادرش در یکی از جنگها بدست طایفهٔ گالی کشته شدو آسیای صغیر کاملا در اختیار **آتالوس** واقع گردید. زیرا که‌مرگ **سلکوس کالی‌نی‌کوس**[1] ازهر اقدامی برای اتحادوپیوند دادن‌ممالك وسیعه ولی آشفتهٔ خاندان **سلکوس** جلوگیری نمودوهمچنانکه هولم[2] میگوید اوضاع داخلهٔ آسیا در آنزمان شبیه بود بوضع خاك جرمن درایام جنگ سی ساله.

---

۱ ـ Selucuc Callinicus. ۲ ـ Holm.

سلکوس سوم ۲۲۶–۲۲۳ قبل از میلاد

باری که پردوش وارث تخت و تاج **سلکوس** معروف به **سلکوس سوتر** گذاشته شده بود باید دانست که آن خیلی سنگین وطاقت فرسا بوده‌است . اما بطوریکه معلوم میشود او در مقابل مشکلات جرئت و فعالیتی از خود بروز داد و در حقیقت تمام ایام سلطنتش که خیلی کوتاه بود برای حفظ میراث خود در جنگیدن با **آتالوس** صرف گردید که نتیجهٔ آن درست معلوم نیست و عاقبت در سال ۲۲۳ قبل از میلاد کشته شد .

اختتام یک عصر بزرگ

نظر بتغییرات عمده‌ای که درسال ۲۲۱ قبل از میلاد دراوضاع تاریخ عالم رویداد **پولی بیوس**[1] مورخ این سال را سال آغاز تاریخ خود قرار داده است . چه **بطلمیوس اورگت** سلطان مصر و **کلومن**[2] پادشاه اسپارت و **آنتی گن دزن** پادشاه مقدونی که از سلاطین معظم بودند از این عالم بنوبت رخت بر بسته و تخت سلطنت خود را بجوانی کم تجربه واگذشتند که باستثنای **آنتیوخوس** که کسب شهرتی نموده ولی عاقبت بپستی و مذلت از میان رفت هیچیک از آنها لیاقتی از خود بروز ندادند، ما البته موقعی بدست خواهیم آورد که وقایع سلطنت این پادشاه اخیرالذکر را باپارتیها مربوط و متصل سازیم . چه تغییرات و اقعهٔ در ایران از این تاریخ شروع شده و در همین زمان بود که پارتیها طلوع کرده پس از مختصر فتوحاتی که در ابتدا نموده بسرعت باوج ترقی رسیده تمام ایران را تحت نفوذ خود در آوردند ، در مغرب هم یکدورهٔ تازه‌ای دراین زمان شروع گردید باینمعنی که دولت روم پس از گرفتن تمام متصرفاتی را که یونان در سواحل ایتالی داشت و نیز بعدازضمیمه کردن قسمت اعظم از جزیرهٔ سیسیل ببهانهٔ خسارتی که از دزدان دریائی ایللیریه ببازرگانان رومی وارد شده بیونان و به کورسیرا[3] قدم میگذارد ، اگر **آنتی گون دزن** بعد از شکست دادن **کلومن** زنده مانده بود و در صدد استحکام آنچه را که بتصرف در آورده بود بر میآمد ، یونان متحد میتوانست در مقابل روم که اول طلوع قدرتش بود سدی برپا نموده و میدان تجاوزات او را محدود نماید ولی تقدیر برخلاف این بود

۱ - Polybius. ۲ - Cleomenes. ۳ - Corcyra

ایران در تحت حکومت مقدونیه

قبل ازاتمام وقایع این ایام مناسب اینست که شمه‌ای ازاوضاع ایران در تحت سلطنت **اسکندر** و جانشینان او بیان نمائیم ،
اگر حالات ایرانیان را بطوریکه **هرودوت** ذکر کرده است با حالات مقدونیها مقایسه نمائیم در وضع و ترتیب زندگانی و تعیشات هردو مشابهتی محسوس بنظر میرسد، چه‌این هر دو ملت مایل بشکار و اسبان و سگان شکاری را دوست میداشتند و مانند یکدیگر بعیش و عشرت معتاد بودند ومخصوصاً در میان نجبای‌این دو قوم عشق‌بجنگ‌وتحصیل غنیمت و غارت بحد کمال‌بود ، عقاید عالی مذهب ایرانی مانند راستگوئی وسایرمزایای اخلاقی پسند یونانیان بود و بهمین ملاحظه **اسکندر** ایشان را قومی سزاوار احترام و شایستهٔ تزویج و ازدواج دانست و در این باب بسبب تزویج **رکسانه** وتخصیص دادن او را بمادری فرزند وارث خود سرمشقی بیونانیان داد. **استاتیرا** دختر **داریوش** را تزویج نمود و این هر دو بانو مشرقی را زوجهٔ قانونی خود قرار داد ، **سلکوس** هم که مدتها سلطنت ایران در خاندان او برقرار بود **اپاما** دختر **سپیتامن** را بنکاح خود در آورده و سلاطین آن خاندان از نسل همین زن بوده‌اند و این اختلاط و امتزاج نژاد بالضروره باعث تأثیراتی قوی در وضع خانوادهٔ **سلکوس** گردیده که مناسب تر آنست که آنرا یونانی ایرانی بخوانیم نه یونانی خالص و بنابراین هیچ جای تعجب نیست از اینکه ولاة و استانداران پارس و ماد ایرانی باشند و همچنین لشکریانی که محل وثوق آنهابوده از ایرانی بسیج شده باشند، اگر چه از جزئیات امور چیزی در دست نیست. ولی در این مسئله هم کمتر شك داریم که **اسکندر** کبیر تا اندازه ای مصالح خود را در این میدانست که کلیهٔ نجباء و خواص ایران را از طرز اوضاع خودشان شاکر و راضی نگهدارد و بهمین جهة بود که امتزاج و ازدواج را در میان آنها شایع نمود و اگر غیر این بود بایستی اخبار و روایات زیادی از سرکشیها و طغیانهای آنها در دست داشته باشیم و حال آنکه بر خلاف خیلی کم از این مقوله شنیده میشود .

فتوحات یونان در اوضاع رعایا و طبقات پست ایرانیان چندان تأثیری ننمود .

مگر انهائیکه بمیدانهای جنگ نزدیك یا با شهرهای یونانی نشین مجاور بودند، ظن غالب اینست که آزادی در میان ایلات و عشایر دائر و ظلم در میان سکنهٔ دهات و بلوکات جاری بوده است، بتجربه بر من معلوم گردیده است که کوه‌نشینان سیار بواسطهٔ سختی جا و مکان و عدم دست رسی حکومت بآنها از آزادی برخوردار و متمتعند بر خلاف کسانی که در قرا و دهها ساکنند که همیشه در معرض ظلم و تعدی واقع میشوند، چه در آسیا ظلم نشانهٔ قدرت است و در حقیقت در اروپا هم تا این اواخر جریان امور بهمین منوال بوده و ظلم و تعدی عمومیت داشته است.

این مسئله بر ما پوشیده است و نمیدانیم که یونانیت ایرانیان تا چه حد و چه اندازه بوده است، از مسطورات نویسندگان یونانی چنین مستفاد میشود که چندین شهر یونان نشین در مغرب ایران که از آنجمله اروپوس[1] و هراکله هردو در یك موضع های سوق‌الجیشی نزدیك ری بنا شده‌چنانکه **پولی بیوس**[2] میگوید «**اسکندر** مصمم گشت که سدی در جلوی تعرض وحشیها بنا کنند و بر اثر آن سرزمین ماد پر از شهر های یونانی نشین گردید[3]» احتمال میرود که یکرشته شهرها یا دژهای یونانی بین ماد و باختر وجود داشته است و ما میدانیم که **اسکندر** مستعمره نشین‌های زیادی در آن نواحی خیلی دور قرار داده و بعد رفتاری که با آنها هنگام مراجعت باوطان خودشان شد چقدر سخت و بیرحمانه بوده است. در برسیس[4] که تا حدی در کنار باقیمانده می‌شنویم شهری بود موسوم بانطاکیه‌و نیز در کارمانیا که عبارت از کرمان کنونی‌است اسکندریه‌ای بنا شده بود که همچنانکه ذکرشده همان گولاشکرد ده کوچکی‌است درشمال شرقی بندر عباس و من‌مخصوصاً آنرا دیده‌ام، در سیستان‌محل پایتخت بدست **اسکندر** بنام پروفتاسیا[5] جزء کولونی و مستعمره نشین یونانی قرارگرفت و بالاتر از آن درطرف شمال نیز اسکندریه ای در کنار هری رود بنا نمود و در همین ناحیهٔ نسبهٔ حاصلخیز دو شهر یونانی دیگر هم تحت توجهات بعض از خاندان سلوکی بنا گردید، در خاتمه

---

۱ - Europos. ۲ - Polybius.

۳- پولی بیوس ۱۰ - ۲۷ - ۳ (مؤلف).

٤ - Persis. ٥ - Prophthasia.

میگوئیم که هیکاتم پی‌لوس پایتخت پارتیها و نیز اومنیه واقع در هیرکانیا را هم بایددر همین ردیف بشمار آورد .

شهرهای یونانی‌در امپراطوری ایران

در نتیجهٔ بیانات بالا اینک‌ما برای لحظه‌ای قلم را ببیان وضعیت شهرهای یونان معطوف میداریم. اگرما نفوس مقدونیه ویونان را که ازحیث عده‌دراقلیت‌تامه بودندباجنگهای خونین وهولناك آنها را که دائماً با آن اشتغال داشتند در نظر بگیریم اینمطلب صاف و روشن میشود که چنانچه ایشان در حفظ افکار و خیالات و سایر خصایص و ممیزات ملیهٔ خود ثابت و استوار نبودند یقیناً در میان هر قومی که ساکن بودند پس از یکی دو نسل مستحیل شده از بین میرفتند. چنانکه سرنوشت آنها عاقبت تا درجه‌ای همین بود : یعنی بالاخره در اقوام مغلوبه مستحیل گردیدند ، همین مخاطره درمیان انگلیسیان ساکن هندوستان نیز محسوس میشود چه بتجربه محقق شده‌است که اطفال انگلیسی که در هند تربیت میشوند در رتبه پست‌تر از اطفالی هستند که در انگلستان تربیت میشوند، چون یونانیان نمی‌توانسته اطفال خود را برای تربیت بیونان بفرستند ناچاربایستی‌بشهر-هائی بفرستند که در آداب ورسوم حتی‌المقدور یونانی باشند و در آنجا تربیت گیرند اگر چه آن‌شهرها در کنار دجله یا در فلات ایران‌باشد بنابر این خصایص‌و ممیزات ملیهٔ خود را بسرعت از دست داده و بتدریج طبیعت ثانوی پستی برخود میگرفتند ،چه زیست و تربیت آنها در میان اشخاصی بود که یونانیان آنها را بنظر چاکری وخادمی نگاه میکردند که از ارتکاب بهیچ عملی پروا نداشتند و از این جهة یونانیان هلاس باین یونانیان بنظر تحقیر مینگریستند و همچنانکه تربیت یافتگان انگلستان بتربیت شدگان هندوستان مینگرند .

یوسیدونیوس[1] که ازاهل اپامه است ۱۵۱-۱۳۵ پیش از میلاددر شرح زندگانی کوچ نشینان یونانی و راه یافتن فساد در صفات مردانگی آنها بواسطهٔ لهو لعب چنین بیان میکنند - سکنهٔ این شهرها بواسطهٔ خصب و فراوانی نعمت ازسختی وتلاش معیشت

---

۱ - Posidonius .

آسوده وفارغ بوده زندگانی آنها عبارت بود ازتکرار جشنها وتشکیل مجالس انس والفت، بسربردن درمهمانخانه های عمومی و گذراندن اوقات خودرادر خوردن غذا های لذیذ و شرابهای گوارا و بالاخره نواختن آلات طرب در سرتاسرشهر از مشاغل عادیه بود ».[1]

وقتیکه حالات باشندگان شهرهای سوریه که وسائل ارتباط و مراوده وآمیزش آنها بایونان محفوظ بوده است این باشد که گفتیم آنوقت حالت شهرستانهائی را که بایونان آمیزش و مراودهٔ مرتبی نداشتند خوب میتوان فهمید که سکنهٔ آنها تا چه اندازه ازطبیعت اوایهٔ خود سقوط کرده و از بلندی بپستی گرائیده بودند، اما راجع بدوام و بقاء یونانیت اینمطلب قابل ملاحظه است که باختر را پس از آنکه پارتیها از اصل امپراطوری جدا ساختند یعنی از آنجا صرف نظر نمودند این ناحیه تاچندین طبقه مرکز علم و تمدن یونان بوده است .

---

۱ - Posidonius a P . Athen . V . 210 f . and X11 527 e.

اولین سکهٔ نقره پارت با تصویر ارشك اول یا تیرداد اول

فصل بیست و هفتم

قیام پارتیها و ظهور روم در آسیا

پارت یك قطعهٔ وسیع و پهناوری نیست و بدینجهت برای تأدیه نمودن باج وخراج تحت سلطنت ایران ضمیمهٔ هیرکانیا شده‌است وپس از این... وآن گذشته ازاینکه‌مساحت زیادی ندارد جنگل وکوهستانی است وچیزی در آن بعمل نمیآید (استرابو ۱۱ــ ۹ــ۱)

پارت اصلی

باید دانست که پارت میهن یکقوم دلاور ورشیدی است که چندین قرن دنیای معلوم را ما بین خود و دولت روم قسمت کرده بود وآن بطوریکه بر نگارنده‌معلوم‌است قسمتی ازخراسان واستراباد کنونی میباشد که‌من آنحدود را مکرر سیاحت وگردش کرده ام . حدود این قطعه‌را بطور قطع‌نمیتوان تعیین کرد ولی آنچه محقق‌بنظرمیآیداینست که حد(مرز) غربی‌آن هیرکانیا قسمتی ازمازندران کنونی و یك قسمت از استراباد بوده است و تحقیقاً قسمت سفلای درهٔ گرگان واترك جزوهیرکانیا و قسمت علیای آن متعلق به پارت میباشد . در دامنه های جنوبی توروس اراضی پارت حتی در دوره های قدیم معلوم‌میشود که‌بیش از دامنهٔ شمالی آن کوهستان بسمت مغرب امتداد داشته است ؛ شك نیست کـه پایتخت آن در حوالی دامغـان بوده است که درقرون وسطی بنام قومس خوانده میشد واین همان اسم تاریخی کومیس است که ازروی مسطورات بطلمیوس[1] آنقسمت از پارت است که متصل به هیرکانیا

۱ ــ بطلمیوس ٦ــ٥ــ۱ و نیز رجوع شود به استرابو کتاب ۱۱ ، بند ۹ (مؤلف) .

میباشد . این ناحیه از طرف مشرق محدود است به رود تجن که در یکقسمت از مسیر خود مرز ایران امروز را معین میکند، حد شمالی کویر بوده است که در آنوقت خوارزم میگفتند و این همان قراقورم امروزه است و بالنتیجه وسعت ناحیهٔ مزبور از رود تجن از طرف مشرق تا آخرین نقطهٔ مغرب آن بطول پانصد میل است ولی عرضش در هیچ جا باطول آن موافق نیست . در داخل این حدود درهٔ گرگان و اترك بسیار حاصلخیز است . کشفرود از رود های خراسان نیز درهٔ پر محصولی را مشروب میسازد . نیشابور وترشیز درصورتیکه دومی را جزو پارت بدانیم هردو ازنواحی حاصلخیز پارت محسوب خواهد شد وامروزجنگل آن ازتنگهٔ گرگان شروع شده تمام نواحی بحر خزررا فرا گرفته است ولی از دامنه های شمالی رشته جبال البرز تجاوز نمی نماید و بغیر از محل نامبرده در هیچ نقطه ای از این امکنه که نسبتاً حاصل خیز است جنگلی وجود ندارد. احتمال میرود که در دوره‌های باستان در دامنهٔ جنوبی آن کوهستان درختان عرعریاسرو کوهی میروئیده است ولی یقیناً از دورهٔ ما بعدالتاریخ درختان انبوهی که بتوان اسم جنگل بآن گذاشت در آن موضع وجود نداشته است و خبری هم که دلیل براین مطلب باشد در دست نیست و مسطورات مورخین مشعر بر این است که سر زمین بسیار زر خیز هیرکانیا باولایات نسبتاً خشك فلات ایران فرق و تفاوتی محسوس و آشکار داشته‌اند .

منابع تاریخ پارتی یااشکانی

گاردنر[1] درشروع کتاب خودراجع بتاریخ پارت چنین مینویسد : - در میان تواریخ کمتر تاریخی است بقدر تاریخ پارتیها این گفتهٔ قدیم بآن صدق کند که « تاریخ عبارتست ازعلم بیك رشته افسانه» . این سخن بی شبهه درست وراست است . در هرجا که تماس با سوریه یاروم پیدا میکند ومخصوصاً درآنجائی که صحبت از جنك وجدال است اطلاعات جامعی ازپارت بدست میآید لیکن درسایر مواقع

۱ — منابع عمدهٔ این دوره که تااندازه‌ای غامض وبسیاری ازسنه ها و تاریخ وقایع آن روی حدس وتقریب قرار گرفته بشرح زیر است . « ششمین سلطنت شرقی » تألیف **راولینسون** ۱۸۷۳ . «مسکوکات پارتیها» تألیف پ . **گاردنر** ۱۸۷۷ . «کاتالوگ اشیاء موزهٔ بریطانیا» تألیف **رت** ۱۹۰۳ . کتاب علامه **فن گوتشمید** موسوم به (Geschichte Iran und sein Nachbarländer) . مقاله تحت عنوان «پارت» در دائرة‌المعارف بریتانی چاپ یازدهم (مؤلف) .

فقط اشاراتی است که تصادفاً شده و یا شهادت مسکوکاتی است که طرف توجه واقع شوند . تنها تاریخ پادشاهان اولیهٔ این خاندان منحصر است بهمان نوشته های ژوستن که گذشته از اختصار در مطالبش نیز اختلاف است و راجع به پادشاهان آخری اشکانی نیز ما تاریخی مسلسل و مرتب در دست نداریم مگر قلیلی آنهم متفرق و نا مرتب . از مسطورات مورخین ایران و عرب هم مطالبی که ارزش تاریخی داشته باشد بدست نمیآید و متأسفانه مسکوکات هم تا انقضای قرن اول مسیحی که تقریباً اواسط سلطنت پارتیها است دارای تاریخ نیستند ولی بواسطهٔ صورتهائی که از اول برروی سکه ها بوده و تاریخی که اخیراً درآنها رسم شده دراستناد تاریخی اهمیت و ارزش زیاد پیدا میشود . و یژه در فقدان منقورات سنگی یا کتیبه ها که برای مقاصد مورخین سودمند وسرمایهٔ اطلاعات توانند بود و باید دانست که مسئلهٔ تاریخ ازمنه در پادشاهان اولیهٔ پارتیها باعث تولید مشکلات بسیار است .

خاندان اشکانی

اصل خاندان اشکانی را از روی تحقیق نمیتوان تعیین نمود چه اقوال مورخین روم و یونان در اینخصوص باهم اختلاف زیاد دارند ولیکن آنچه محقق شده اینست که دودمان اشکانی که بمخالفت و طغیان برخاستند اصلاً بومی نبوده بلکه ازخارج بدین سرزمین آمده بودند . درکتیبه‌های بیستون **داریوش** از پارتیهای بومی و ارکانا یا هیرکانیا اسم برده و آنها بهمان اندازه از نژاد آریا محسوب بوده که همجواران آنها بوده اند . مهاجمین مذکور ازطوائف تورانی سمت شمال موسوم به پارنی ازطوایف صحرانشین معروف بهداعه یا داهه[1] میباشند و مسکن ایشان درمشرق بحر خزر در جائی بوده است که ترکمان یموت کنونی اقامت دارند و مخصوصاً درمیدان آربل[2] در جناح چپ لشکر مشغول جنك بوده اند . در واحهٔ آخال سمت شمال رود اتك در قرن دهم میلادی بلکه خیلی پیش ازآن، ناحیهٔ باسم دهستان وجود داشته و درآن شهری موسوم بهمین اسم که بعقیدهٔ ایرانیها در اعصار پهلوانی، **کیقباد** بانی آن بوده است امروز هم بهمین نام مشهور میباشد . بعلاوه هنگامی که من کنجکاوی در این مسائل

۱- Dahae ·

۲ـ کتاب انابسز ۳ ، ۱۱ . طائفهٔ داهه بطوریکه درفصل سوم ذکر شده ازطوائف عمدهٔ ایران میباشد (مؤلف) .

مینمودم مطلع شدم که در میان جماعت دز[1] که شعبه‌ای از طایفهٔ یموت میباشند روایتی مشهور است که آنها از نژاد سلاطین هستند و بهمین لحاظ ترا کمهٔ یموت آنهارا بنظر احترام نگریسته وانجب طایفه میشمارند وشهرکله ماران‌را که الحال خرابه‌اش موجود و ذکری از آن خواهد آمد بزمان استعلاو استقلال آنان نسبت میدهند. من همینقدر میدانم که این اسامی مشتق ومستخرج ازدها میباشد و بیش از این هم لازم‌نمیدانم در این مسئله سخن گویم.

اشك یا **ارشك** بزرك که مؤسس نامعلوم این سلسه است ظاهراً در آساك[2] که مکانی است در ناحیهٔ استابن مسکن داشته و چنین بنظر میآید که ناحیهٔ نامبرده و آحهٔ آخال حالیه باشد، هرچند **گوتشمید**[3] مورخ آنرا قوچان میداند ولفظ‌آساك‌را درتلفظ و ترکیب با لفظ اشکانی که ایرانیان این سلسله‌را بدین نام میخوانند مشابهت نیست و آن باسم محلی‌که بقلم نگارنده در این ناحیه ونیز تا جنوب طبس[4] یاد داشت شده هنوز باقی میباشد. از طرف دیگر ممکن است که اشکانی اسم‌اصلی‌این‌سلسله باشد اما نام **ارزاسس** کـه این سلسله در مغرب بدین نام معروف شده اند گمان نمیرود که نام شخص باشد بلکه‌آنرا بدین قصد بخود گرفته‌اند که سلسلهٔ تورانی‌را به سلسلهٔ هخامنشی‌منسوب سازند. بایدبخاطر داشته‌باشیم‌که نام **اردشیر** دوم(منمن) **ارزاسس**بوده‌است. اینجاست که صریحاً گفته شده خاندان **ارزاسس**[5] از نسل **اردشیر** میباشد. این را هم بـاید گفت که **ارزاسس** هخامنشی زمانی که پدرش ساتراپ هیرکانیـا و یحتمل پارت هم بوده متولد شده است که این نیز مؤید نظریهٔ مزبور تواند شد.

۱- Daz.

۲ ـ کتاب «خاندان سلوکی» ۱، ۲۸۵ (مؤلف).

۳- Gutschmid.

٤ـ «مسافرت پنجم به ایران»جریدهٔ R. C. S شماره‌نوامبر ودسامبر ۱۹۰۶ ومطابق اقوال مورخین‌ایرانی مؤسس خاندان اشکانی **اشك** از نسل پادشاهان قدیم ایران بوده‌است (مؤلف).

٥- **سینسل** (Syncell) صفحهٔ ۵۳۹ .. (مؤلف).

پیدایش خاندان اشکانی ۲۴۹-۲۴۸ قبل از میلاد

پارتیها سال پیدایش خاندان خودشان راچنان معین کرده‌اند که مطابق با سال ۲٤۹ ـ ۲٤۸ قبل از میلاد میباشد. سال مزبور باید یادگار یك فتحی باشد که **ارزاسس** یعنی اشك اول نموده است ولی این نه یك مطلب مسلمی است ونه اهمیتی دارد.

حالات اشك اول ۲۴۹-۲۴۷ قبل از میلاد

اشك اول که با برادر خود **تیرداد** در آساك یا اسعاك مسکن داشت بتلافی حرکت زشتی که حاکم یونانی آن محل نسبت ببرادر کوچکتر کرده‌بود بآن حاکم حمله برده اورا بقتل رسانید. کشتن این حاکم که اسمش باختلاف **فریکلس**[1] یا **اقاتوغاس** ذکر شده است مقارن بود با وقتیکه باختریها ومارجیها وسغدیها سربطغیان برآورده وخودرا ازقیدتبعیت حکومت مرکزی خارج ساخته بودند، از برای شخص رشیدی مثل **اشك** که رئیس طائفه یا بعبارت دیگر رئیس دسته ای از راهزنان[2] بشمار میرفت موقع مناسب بود که بخیال خودسری افتاده ونواحی حول و حوش خودرا ضبط نموده و عزم کشورگیری نماید. جزئیات حوادث آن اوان برما درست معلوم نیست‌ولی‌اشخاص عمده‌ای که دراین صفحهٔ آسیا خودنمائی کرده‌وموجد شورش وانقلاب گردیدندیکی **دیودوتوس** استاندار (والی) باختر و دیگر **آندراگراس** استاندار پارت ونیز رئیس قبائل وایلاتی که‌تازه درآستابن استیلا یافته و ظاهراً به پارت حمله برد. **اشك** اول گویا در سال ۲٤۷ قبل از میلاد در یکی از جنگها کشته شده جای خودرا خالی گذاشت و اگر چه هویتش مجهول و صورتی است نامعلوم ولی مؤسس سلسله ای بزرك گردید.

هیکاتم پیلس پایتخت

تعیین پایتخت پارتیها محل اشکال است. **راولینسون** که از کتب روم ویونان‌اطلاع داشته محل آنرا درحوالی‌شهرجاجرم[3]

۱- Pherecles.

۲ـ **ژوستین** (کتاب ٤۱ بند ٥) مینویسد «یکنفر**ارشك** نام که هویت‌اونا معلوم لیکن جرئت وشجاعتش معلوم ومسلم است‌دراین عصر قیام نمود، او از راهزنی معاش میکرد .... ولی میان یکنفر رئیس قبیلهٔ صحرا نشین ویکنفر راهزن فرق مختصری است که اتفاقاً **ژوستن** ملتفت آن نشده است (مؤلف).

۳ـ به نقشهٔ متعلق بکتاب «ششمین سلطنت شرقی» رجوع شود (مؤلف).

تشخیص داده‌است. ازطرف دیگر **آپللودروس** ارتمیتا[1] آنرا درهزار و دویست وشصت استاد یا یکصدو چهل وچهار میلی مشرق در بند های‌خزر دانسته است . **پولی بیوس**[2] نیز در ضمن وقایع‌جنك **آنتیوخوس** کبیر با **ارشك** سوم مینویسد که اوهکاتم پیلس (یعنی شهر صد دروازه) را گرفته و بعد بطرف کوهستان تاگی رانده و به هیرکانیا فرود آمد. اینوقت تاگی یاتاك دژی بوده‌است‌معروف در رشته کوههای البرز ،پنا گاه‌اخیر **سپهبد** طبرستان ، و در آنزمان دژ نامبرده را از بنا های باستان میداسته اند و دلائل دیگری از طرف **شندلر**[3] و **ویلیام جکسون** ذکر شده است و محل هکاتم پیلس را میتوان حالیه با همان شهر قدیم قومیس تطبیق کرد که در هشت میلی جنوب دامغان کنونی و در حدود شانزده میلی ازتاك‌است. اما اینکه پارتیها پایتخت خودشان‌رادرآخرین نقطهٔ‌مغربی قلمر وخود قرار داده امریست عجیب‌وهمین است که گاهی مرا‌باشتباه میاندازدو احتمال دارد که انتخاب این نقطه بابن ملاحظه باشد که دشمن بزرگ خودشان را پادشاه سلوکی میدانسته باابنکه انجا شهر یونانی نشین بوده است .

تسخیر هیرکانیا بدست اشك دوم ۲۴۷-۲۱۴

تیرداد که محتمل است **اشك** یا **ارشك** دوم باشد در پارت جانشین برادر خود گردید و گویا اول پادشاه پارتی است که سکه هائی از او در دست داریم .

تیرداد از روی حقیقت بانی ومؤسس این‌سلسله است و دعوی او دراین افتخار مقرون باساسی‌است محکم ، طالع باو مدد داده دراندك زمانی پس‌ازجلوس وی **سلکوس کالی نیکوس** در برابر **بطلمیوس اورگت** که به ممالك شرقی او تاخته بود مستأصل گردید و اگر چه **بطلمیوس** از بابل تجاوز ننموده بود ولی مدعی بود که سپاهیانش تمام مملکت **سلکوس** را تا بلخ گرفته اند و هر چند اشغال آن شهر موقتی بود ولی ضربتی سخت به خاندان **سلکوس** وارد آورد ، چه جنگهای داخلی که برای او پیش‌آمد مانع شدکه بتواند قوای خودرا بدفع مخاطرات وحملات خارجی مصروف دارد وشکست

1- Apollodorus of Artemita.

2- Polybius. 3- Schindler.

او در انسیرا یحتمل باعث صدمهٔ بزرگی برای او شده باشد، بهر حال این سوانح وپیش آمد ها سبب خوشبختی **تیرداد** گردیده و بلامانع هیرکانیا را ضمیمهٔ متصرفـات خود گردانید.

اشک دوم و سلکوس دوم

سلکوس دوم که در حوادث و انقلابات جرئتی سزاوار تحسین داشت با برادر خود صلح کرده و بدین عزم که ممالـك از دست رفتهٔ خودرا در مشرق دو باره بتصرف در آورد با لشکر بسیـار بطرف ماد روانه گردید، راجع باین جنك و تفصیل کشمکشها و تصادفات مربوطه شرحی ذکر شده ولی آنچه مسلم میباشد اینست که **تیرداد** در اول وهله از میدان فرار کرده بنواحی مابین سیحون و جیحون رفت و قبایل اسپاسیاکا از او پذیرائی نموده و باز مراجعت کرد و معلوم نیست که جنك قاطعی با **سلوکوس** نموده باشد ولی خلاصه این است که این پادشاه بدبخت بی نیل بمرام بممالك مغربی خود مراجعت کرد و پارتیها مجدداً در قلمرو خود مستقر شدند و بیادگار این فتحی که ادعا میکردند عیدی گرفتند که تاچند نسل درمیان ایشان برقرار بود و این نزدیك بعقل است که **تیرداد** شکستی به لشکر **سلکوس** وارد کرده اما آن شکست آنقدر سخت نبود که به اصل هیئت سپاه صدمه‌ای وارد سازد.

دارا پایتخت جدید پارتیها

تیرداد پس از شکست و کناره گیری **کاللی نیکوس** بقیهٔ سنوات عمرش را در ترتیب و تمشیت ایالات مفتوحهٔ خود صرف کرد و شهرهای پارت را مستحکم نمود و محلی را برای پایتخت جدیدی انتخـاب و آنرا در ناحیهٔ آپاوُرتن یا آپاوارتا[1] بنانمود. این شهر را ازهرطرف کوههائی دارای شیب هـای تند در احاطه داشت و نیز دارای جلگهٔ حاصلخیزی از اطراف بوده وجنگلی انبوه با نهر های جاری واراضی با ثروت و شکارگاههای بسیار بآن نزدیـك بوده است، **تیرداد** اسم آنرا دارا نهاد و داریوم هم خوانده شده است، محل این شهر هنوز معین نیست ولی

۱- **برنهوفر** (Brunnhofer) اپاورتارا همان بوارد (Bavard) دانسته است و اگر چنین باشد میتوان آن را حمل بکلات نادری نمود، زیرا که آن نزدیك ابیورد دوشاخ کنونی میباشد، لیکن من تصور نمیکنم که پارتیها قلمرویشان آنوقت درطرف مشرق آنقدر وسعت پیدانموده که پایتخت خودشان را در این ناحیه قرار داده باشند بعلاوه در این ناحیه جنگل دوستی هم وجود نداشته است (مؤلف).

ظن قوی اینست که دردرهٔ گرگان بوده، چه بنظرمن مزایای مذکوره ازقبیل جنگل وآب و غیره غیر از آنجا در جاهای دیگر وجود ندارد، نگارنده در اثنای مسافرت ۱۹۱۲ در آن صفحات بکوهی مرتفع بر خوردم که شکلاً شبیه بجبل‌الطارق و اسمش کله ماران است، این کوه بفاصلهٔ پنجاه میل از مشرق استرآباد در درهٔ گرگان واقع و خرابه های بسیار در آن‌دیده میشود که کاشف ازمحل مزبور است. باری پس از چندی دارا برای پایتخت مناسب‌واقع نگردیده وشاید بواسطهٔ کمی آب‌بوده است، چنانکه در ایام مسافرت من نیز همینطور واقع‌شد. یعنی آب کم بود ولذا به هیکاتم پیلس برگشته و تا قرن اول میلادی آنجا پای تخت بود.

اوایل حالات آنتیو خوس بزرگ ۲۲۴-۲۱۳قبل ازمیلاد

آنتیوخوس سوم که جوانی بودبسن هیجده برخلاف انتظار بتخت سلطنت سلوکی جلوس نمود. **اکائوس**پسر عم مقتدر او در اینموقع نسبت‌باو اظهار اطاعت و دولت‌خواهی نمود وهنگام ورودش از بابل بسوریه مقدونیهائی که درآنجا بودندمقدم‌اورابخوبی پذیرفتند. اوبپاداش این نیکی **آخه‌اوس**رانایب‌السلطنهٔ‌آسیای صغیربااختیارات تامه برقرارنمود، **مولون**[1] استاندارماد وبرادرش **الکساندر** حکمران پرزیس رادرماورای‌مشرق‌دجله‌اقتدارتامه‌داد. بدبختانه این پادشاه جوان در اینموقع زیر نفوذ **هرمیاس**[2] وزیر که مردی بود حسود ورشوت خوار واقع گردید و بهمین جهت حکمران ماد و پرزیس در ۲۲۱ قبل ازمیلاد ظاهراً برای حفظ خود ولی در حقیقت بواسطهٔ موفقیت **دیودوت** و **ارشك** در مشرق پرچم سرکشی بلندکردند، **اپی‌جنس**[3] که سرداری بود با کفایت به **آنتیوخوس** اصرار کرد که خود شخصاً بجنك باغیان حرکت کند. ولی **هیرمیاس** باین دلیل که پادشاه باید در مقابل پادشاه به جنك روداورا ازاین عزیمت مانع آمد واشکری تحت‌فرماندهی سرداری نالایق بدین جنك فرستاد که تلفات زیادی داد و مغلوب‌شد. این سانحه سبب انتباه **آنتیوخوس** گردید. او قبلاً برای جنك بامصریان حرکت کرده ولی نتوانست از تنگهٔ مابین لبنان و ماورای لبنان حرکت کند وبالاخره‌حاضرشدکه شخصاً زمام اموررا

۱- Cuslan .

۲- Kemias . ۳- Epigenes .

بدست گرفته و باموانع و مشکلات مقاومت نماید، **اپی جنس** در نتیجهٔ یك توطئه بقتل رسید، معهذا حضور رئیس خاندان **سلکوس** سبب گردید که سپاهیانی که در مقام تمرد و طغیان بودند باطاعت و دولت خواهی بر گشتند و بدین جهت **مولون** و بعضی از همدستان او خود را کشتند.

آنتیوخوس به سلوکیه که در کنار دجله بود پیش رفت و نیت **هیرمیاس** این بود که قساوت و بیرحمی و حرص و طمع خود را درآنجا بکمال رساند، برعکس پادشاه بترحم و ملایمت با آنها رفتار نموده **هیرمیاس** را از سختگیری و اذیت جلوگیری کرد و از سلوکیه حرکت کرده از جبال زاگرس گذشت و به آذربایجان آمد، حکمران آنجا که ایرانی بود سر باطاعت فرود آورده و تکالیف او را پذیره شد.

در این اثناء **هیرمیاس** که برای قتل ارباب خود مشغول توطئه و سازش بود بدست اعوان پادشاه بقتل رسید. **آنتیوخوس** از تحریکات مضرهٔ او خلاص شده بسمت مغرب برگشت که از چارهٔ **آخه اوس** که با او در مقام مخالفت و درصدد بردن مملکت بود بر آید و چون لشکریان بحال اطاعت و فرمانبرداری باقی بودند **آخه اوس** مجبور شد که مقاصد خائنانهٔ خود را که تا بحال آشکار میکرد ترك نماید.

در این هنگام **آنتیوخوس** فراغتی حاصل نمود که حمله به سل سوریه[1] ببرد و اولین قدمی که در اینراه برداشت تسخیر بندر سلوکیه بود. این بندر بیش از ۱۲ میل از انطاکیه فاصله نداشت و ارتباط آن ازطریق دریا برقرار میگشت، پول که گره گشا و مفتاح جمیع امور است دروازه های این بندر طبیعی ضروری را گشوده و **تیودوت** اتولیان که در سال ۲۲۱ **آنتیوخوس** را محروم نموده بنادر صور و عکارا بتصرف **بطلمیوس** سلطان مصر داد، **آنتیوخوس** آنوقت امیدوار بودکه ناحیهٔ سل سوریه که زیاد بآن علاقمند بود بزودی بتصرف وی خواهد در آمد تا دوسال میدان جنگ دائر و در تمام اینمدت غلبه با او بود، اما در سال ۲۱۷ قبل از میلاد مصریان تدارك کاملی باقشون اجیر یونانی دیده و **بطلیموس** از راه صحرا بسمت شمال رهسپار شده در رافیه که آخر حد شمالی صحرا بود با **آنتیوخوس** روبرو گشت، جنگی سخت وقوع یافت، فیلهای

۱- Goel-syria

هندی **آنتیوخوس** فیلهای افریقائی **بطلمیوس** را عقب راندند، در این گیرو دار **آنتیوخوس** حمله بجناح چپ سپاه‌مصری برده و بر آنها فائق آمد و تا چند میل‌آنها را تعاقب نمود ولی از طرف دیگر کار بعکس این واقع گردید یعنی بواسطۀ حملۀ جناح راست مصری شکست بر جناح چپ لشکر **آنتیوخوس** وارد آمده و از میدان فرار نمودند.

بطلمیوس بهمین اندازه ظفر قانع شده زود با حریف خود صلح نمود و برای **آنتیوخوس** که اعتباراتش را از دست داده بود فراغتی حاصل شد که با **آخه‌اوس** بی مسلك برابر گردد.

در ۲۱۶ **آنتیوخوس** از توروس[1] عبور نمود، اگر چه جزئیات‌آن بما نرسیده ولی‌ظاهراً ظفر با او بود، چه دو سال بعد از این تاریخ می‌بینیم که **آخه‌اوس** را در سارد بمحاصره انداخت و بالاخره با غدر و خیانتی که تفصیل آن از بسیاری داستانهای مدهش دهشت آورووحشت انگیزتر است **آخه‌اوس** را شبانه در خیمۀ شاهی با زنجیر بسته و بیرحمانه بقتل رسانیدند. این جنگ سبب استقرار سلطنت خاندان سلوکی در مرکز آسیای صغیر و اتفاق با **اتالوس** گردیده و مجال به **آنتیوخوس** داد که بتواند لشکرش‌را بسمت شرق سوق دهد.

اشك سوم و آنتیوخوس کبیر ۲۰۹ قبل از میلاد

اکنون قلم را بطرف پارتیها معطوف داشته مینویسیم که اشك سوم مانند پدرش از مشکلات خاندان سلوکی و جنگهای آنها با اکائوس استفاده نموده درمقام بسط نفوذ و اقتدار پارت‌برآمد. بدواً بنواحی ماردیا (مرو) تاخته و پس‌ازآن ازدروازه های معروف خزر گذشته، در طرف غربی آن مادرا جیانا باری و سایر شهرهای عمده را گرفته و بالاخره اکباتان پایتخت مادعلیارا بتصرف در آورد وظن قوی آنست که تا گردنۀ زاگروس پیشرفته و در آنجا از او بطور مؤثری جلوگیری شد، **آنتیوخوس** پس از مرگ **آخه‌اوس** بدواً بارمنستان حمله برد و پس از غارت آنجا در سال ۲۰۹ قبل از میلاد به ماد تاخته و

[1]. Taurus.

اکباتان‌را که‌ازجانب پارتیها پادگان ومستحفظی نداشته‌است متصرف گردید؛ این پایتخت استیاژا[1] از چیزهای گران بهائی که داشت و هنوز بدان میبالد یکی قصر کهن‌مجللی بود دارای ستونهائی از چوب که بطور معجزه آسائی از حریق نجات یافته بودهرچند بعد از مرگ **اسکندر** از ظرفهای طلاو نقرهٔ آن چیزی برجا نمانده و همه را دستبرد کرده‌بودند و همچنین معبدی بود باسم معبدآناهیتا که تا آنوقت از تطاول ایام ودستبرد اجانب محفوظ مانده و دارای اشیاءِ نفیسه و ذخائری گران‌بها بود؛ **آنتیوخوس** که در آنموقع در نهایت احتیاج بود چهار هزار تالان از آنجا بغنیمت ربوده و رفع احتیاج خود را از تاراج معبد نمود.

در اینوقت **اشك** سوم ماد راخالی گذاشته و ناپدید گردید و برای اینکه‌ازتعاقب او عاجز شوند احتیاطاً سعی نمود که قنوات واقعهٔ در عرض راه را آ گنده یا مسموم کرده و از تشنگی دشمن را مستأصل نماید؛ ولی **آنتیوخوس** باو مجال نداد تـا این خیال خودرا بانجام‌برساند، چه با سواره‌نظام‌حرکت کرده خیلی زود جلو رفت‌ونگذاشت که آب ها راآلوده کند و بالاخره از دروازه های خزر گذشته هیکاتم پیلس را ضبط نمود؛ چه پارتیها در قوهٔ خود ندیدند که آنجا را حفظ نمایند، پس از چندی توقف‌در هیکاتم‌پیلس وراحت دادن بلشکر **آنتیوخوس** احتمال میرود از راهی که **اسکندر** کبیر رفته بودحرکت کرده و با وجود استحکامات و موانعی که پارتیها در کوههای توروس ایجاد کرده بودند؛ او سپاه خود را از آن کوهها گذرانیده به هیرکانیا داخل گردید و در عرض این مسافرت **اشك** بمناسبت محل از جنگ و گریز و تاختن و عقب نشستن کوتاهی نکرده تا اینکه ازاین راه حریف قوی را خسته و عاجز نموده وحاضرش ساخت که صلح کند و باخوداو را متحد سازد.

عزیمت آنتیوخوس به باختر و کرمان و پنجاب ۲۰۸-۲۰۴

پس از رفع غائلهٔ پارتیها **آنتیوخوس** عزیمت به باختر نمود، حکمران آنجا یکنفر یونانی موسوم به **اوتی‌دموس**[2] که قبل از این خانواده **دیودوت** را منقرض ساخته و خود بجای آنها

---

[1] - Astyages. [2] - Euthydemus.

نشسته بود در کنار رود تجن جنگ را آماده گردانید، **آنتیوخوس** در یك جنگ سواره رشادتی از خود بروز داده و شکستی بلشکر مخالف وارد ساخته که بپای تخت گریخته و در آنجا محصور شدند، پس از مدتی محاصره که نتیجه‌ای حاصل نشد، بالاخره مزاوجتی در میانه واقع و کار بصلح ختم گردید، پس **آنتیوخوس** باز هم از راهی که **اسکندر** پیموده بود از کوهستان هندوکش عبور نموده از درهٔ کابل باسکندریهٔ اپود کوکازم[1] رسیده و از تنگهٔ خیبر گذشت و داخل پنجاب گردید، جانشین **اسوکه** یعنی پادشاه آنجا صلح را بمبلغی نقد و یك عده فیل از او بخرید و پادشاه سلوکی پس ازقدری تاخت و تاز در آنحدود دنبالهٔ رود سند را گرفته بسیستان آمد و از آنجا از همان راهی که یکصد سال قبل **کراتروس**[2] طی کرده بود از لوت گذشته به نرما شیر وارد شد، زمستان را در کرمان و شاید در همان محلی که **اسکندر** توقف نموده بود بسر برد وبعدسفری به گرا[3] (القطیف کنونی) کنار خلیج فارس وسلوکیه کنار دجله نمود و از این، مسافرت جنگی طولانی خود را خاتمه داد، او در این سفر بربسط اعتبار ونفوذ خاندان خویش افزوده و مصالح و منافع آنرا تعدیل و تأمین نمود.

نخستین ارتباط بین ایران و روم

درتاریخ ایران ازارتباطات اولیهٔ بین یونان وروم صحبت داشتن اگر چه مختصر هم باشد ممکن است چنین بنظر بیاید که ما از موضوع بکلی دور رفته‌ایم، لیکن مقدر بوده است که دولت اخیرالذکر در تاریخ امپراطوری ایران نفوذی بسزا پیدا کرده تا این حد که اگر از بیان موضوع فوق بکلی صرفنظر نمائیم ممکن نیست مسائل مهمهٔ مترا کمه را بهم مربوط ساخت.

این مسئله مسلم است که اگر از روم مستقیماً سفیری بحضور **اسکندر** کبیر فرستاده نشده باشد، از سایر کشورهای ایطالیا سفرائی در بابل بدربار آن پادشاه حضور بهمرسانیده‌اند و یحتمل که خیال ضمیمه نمودن ایتالیا وکار تاج بکشور های مفتوحه در ضمیر آن فاتح بزرگ بوده است، در جنگهائی که مابین جانشینان **اسکندر** برای

---

1 -Apud Caucasum. 2- Craterus. 3- Gerrha.

سلطنت واقع شده روم خیلی کم ذی‌نفع بوده ودخالتی نداشته است واول رابطه‌ای که بین‌او و یونان حاصل شد معاهده‌ای بود تجارتی که درسال ۳۰۶ قبل از میلادبا ایالت رودس[1] که آنوقت در اوج اقتدار بود بسته شد و این یکسال قبل از محاصرهٔ مشهور **دمتریوس پولیورستس**[2] واقع گردید.

اولین لشکری که از یونان در میدان رزم باروم حاضر شده و سواره نظام‌فالانژ با افواج روم مقابل گردید بسرداری **پیرهوس** یگانه سربازآن عصر بود و بدین ترتیب روابط مستقیم آغاز گردید که بقول ممسن[3] و چقدر هم خوب گفته: تمام ترقیات بعدی قدیم و یك قسمت‌از تمدن‌جدیدروی آن تمهید یافته است. در سال ۲۸۰ **پیرهوس** بایتالیا حمله‌ور گردید، هیبت و خوف فیلان او اسبان و سربازان روم را از پیش‌راندو دو دفعه بر آنها یعنی رومیان شکست وارد آورد ولی از بسیاری تلفات این فتح و ظفر برای اوخیلی گران‌تمام شد؛ درسال ۲۷۵ بعد از جنگی بیحاصل درسیسیلی بازبایطالی برگشت ولی ایندفعه افواج رشید روم بر او فائق آمده‌و عقاب را بآشیانهٔ خود راندند.

جنگ اول مقدونیا ۲۱۵-۲۰۵

بعد از اتمام جنگ **پیرهوس** دولت روم بواسطهٔ‌اشتغال بکارهای ایتالی و جنگ اول پونیك[4] نتوانست بـه مهم یونان بپردازد، معهذا پس از اتمـام قسمتی از آن جنگ بزرگ که در مدت جریان آن یونانیهای ایتالی و سیسیلی‌اقتدار روم را دیده و در زیر فرمان وی درآمده بودند، مجلس سنا مصمم گردید که موقع جدید خود را بیونان بشناساند، برای این منظور اول‌قدمی که برداشت تعاقب دزدان دریائی ایللیریه بودکه در نتیجهٔ‌این‌عملیات کورسیراو ابولونیاو دیرراکیوم موافقت و همراهی خود رابا روم بطور تابعیت‌پذیرفتند و این امر در سال ۲۲۹ قبل از میلاد واقع شد و تعرض دومین در سال ۲۱۹ یکسال قبل از شروع بجنگ قطعی النتیجهٔ کارتاج اتفاق افتاد که مدت بیست سال دولت روم برای حفظ خود بآن مشغول بود.

۱- Rhodes. ۲- Demetrius Poliorcetes. ۳- Mommsen.

۴. مراد جنگ‌های سه گانه روم بافرطاجنه میباشد (مترجم).

موقع برای حملهٔ دیگر بروم از طرف یونان خیلی باریك و سخت بود، هنگامی که خبر شکست فاحش روم در تراسمن[1] در سال ۲۱۷ قبل از میلاد به **فیلیپ**[2] پنجم مقدونیا رسید، درصدد برآمد که **هنی بال**[3] را مدد نماید و بظاهر تا مدتی برای او ممکن بود که اتحادی از یونانیان تشکیل داده و اقدام بکار کند ولی این پادشاه بمفاد این مثل «کسی که پدر را کشت باید پسر را نیز بکشد» همتی که اینکار را بکند در او نبود، در کارها تسامح داشت و آنچه دراول وهله توانست بکند این بود که قراردادی با **هنی بال** بست و حقیقت اینست که او ازخوف اقتدار بحری روم جرئت نکرد که از دریای ادریاتیك عبور نماید، در عوض بمتصرفات روم در اپیروس حمله برد آنهم با کمال دودلی.

البته ممکن نبود که دولت روم این عملیات را دیده آرام بماند و لذا در اپیروس لشکری از کشتی پیاده نموده و مقدونیهارا مورد حمله و هجوم قرار داد. بعلاوه از روی تدبیر موفق گردید اتحادی از اتولیانها و حکومات کوچك یونان برضد مقدونیا تشکیل دهد، تراسی‌ها و ایللیریها و **اتالوس** زیرك پادشاه پرگاموس نیز ملحق باتحادیهٔ مزبور گردیدند، معذلك فتح در آخر نصیب **فیلیپ** گردید، لیکن بواسطهٔ خسته شدن ازجنگ با روم صلح نمود بدین شرط که طرفین آنچه قبل از جنگ داشتند در دست آنها باقی ماند که این جا نقطهٔ برگشت تاریخ بوده باین معنی که اگر **فیلیپ** دراینموقع رشدولیاقت بخرج داده لشکر ورزیدهٔ خود را بسرعت از طرف دریا بایتالیا داخل میکرد، کار دولت روم را که دم واپسینش بود میتوانست بجائی برساند که دیگر نتواند تجدید حیات کند، چه بعد از شکست **هاسدروبال**[4] در متاروس[5] که در سال ۲۰۷ قبل از میلاد اتفاق افتاد روم در نهایت ضعف و خستگی بود، اما **فیلیپ** عوض اینکار باظهار خصومت زبانی اکتفا کرده ودستی از آستین بیرون نیاورد و از این تکاهل نه تنها رقم فنای خود را امضا کرد بلکه تمام عالم یونانیت را با مقدرات شوم خود شریك ساخت.

تاراج مصر بدست فیلیپ پنجم و آنتیوخوس بزرگ

اندك زمانی بعد از مصالحهٔ خلاف مصلحت باروم **فیلیپ** پنجم با **آنتیوخوس** متفق گردیده و قرار گذاشتند که مستملکات

1-Trasymenes.

۲- او پسر **دمتریوس** خوبصورت و پدر **پرسیوس** بود (مؤلف).

3- Hannibal. 4- Hasdrubal. 5- Metarus.

خارجی مصر را مابین خود تقسیم کنند و بدین قصد حمله بمتصرفات تراس و جزایر متعلقه بخاندان **بطلمیوس** برده‌ولی پرگاموس‌ورودس باهم‌متحد شده او رابعقب‌راندند. در جنگ اول دریائی ظفر با آنها بود، ولی تلفات از هر طرف سنگین لیکن در جنگ دوم فتح نصیب **فیلیپ** گردید و بهرجهة او با توسعهٔ بمستملکات و افزایش‌حوزهٔ اقتدار خود در موسم پائیز ۲۰۱ قبل از میلاد به‌مقدونیا مراجعت نمود و در سال بعدفتوحات خود را بواسطهٔ گرفتن سواحل تراس کامل کرد.

آنتیوخوس هم در نوبهٔ خود مانند رفیقش درکار فعال بود، انتقام شکست در رافیه[۱] و طمع الحاق سل سوریه بمتصرفات خود خاطرش را آسوده نمیگذاشت وبظاهر در ۱۹۹ قبل از میلاد این خیال را از قوه بفعل آورده ولی وقایع آن بتفصیل ضبط نشده است و بعد از این قضایا بقلمرو پرگاموس تاخته وچون مستحفظ و پادگانی درآنجا نبود دست بتاراج گشود چه **اتالوس** پادشاه آنجا درآنوقت‌باتفاق سپاه روم بجنگ**فیلیپ** رفته بود و بدینواسطه از طرف دولت روم بوی اعتراض شد و اوهم از آنجا خارج گشت، مقارن این حال سپاه مصر به سل سوریه حمله برد و قوائی را که از طرف **آنتیوخوس** در آنجا پادگان بودند بیرون کرد، **آنتیوخوس** بخلاصی آنجا شتافت‌ودر نزدیکی سرچشمهٔ رود اردن فتحی‌قاطع نمود، این کشمکش عاقبت منجر باین شدکه **آنتیوخوس** ازخیال مصرافتاده‌وتسخیر فلسطین‌رادرنظرگرفت ولی‌لشکراودراین‌جنگ مغلوب و درصیداءمحصور و بالاخره تسلیم‌شدند و این جنگ با محاصرهٔ غزه خاتمه‌پیدا نمود که درآنجا اهالی فلسطین حیثیت و شرافت **خاندان**[۲] **منوان**[۳] راکاملا رعایت نموده و دفاعی کردند که در تاریخ جنگ مشهور میباشد و معذلك **آنتیوخوس** آن محل را درآخر بغلبه گرفت.

---

۱. Raphia.

۲ - تاریخ قدیم شرق نزدیک‌صفحهٔ ۷۲ (مؤلف).

۳- Minoan.

جنگ دوم مقدونیا
۲۰۰-۱۹۷ قبل از میلاد

در سال ۲۰۰ قبل از میلاد وضع روم نسبت به پنج سال قبل، تغییر کلی نمود زیرا در جنگ دوم پونیك[1] بواسطهٔ شکست فاحشی که در ۲۰۲ قبل از میلاد در زاما به هنی بال داد مظفریتی کامل حاصل نمود و جمهوری روم فراغتی پیدا کرده توانست که عطف نظری بمشرق نماید و بعبارهٔ اخری از طریق مقدونیا وسعتی بقلمرو خود بدهد.

بعد از مراجعت **پیرهوس** از ایتالیا مجلس سنا قرار داد مودتی با **بطلمیوس فیلادلفوس** بسته و رعایت آنرا بعدها همیشه مد نظر میداشت وبرطبق آن عمل مینمود تا آنکه **بطلمیوس اپیفان** که بعد از پدر بر تخت شاهی مصر نشسته بود بواسطهٔ صغر سن تحت الحمایگی روم را قبول نموده و بدینوسیله روابط و مناسبات حسنه بین روم و مصر درآنوقت بحد کمال رسید و روم رسماً حامی مصر شد، قراردادی که دولت روم تقریباً در سال ۲۰۵ با **فیلیپ** بسته بود قراردادی موقت و موقوف بصلاح وقت بود و رعایت آنرا تا موقعی لازم میدانست که خطرات جنگ پونیك رفع شود، اگر چه اقدام بجنگ در اینموقع بر خلاف میل عموم بود چه جنگ دوم پونیك تمام ملت را خسته و مایل بصلح نموده بود، معذلك دولت روم ذو فوج قشون در برندیزی[2] از کشتی پیاده کرد و آغاز خصومت نمود، **فیلیپ** تا مدتی خود را در مقابل قوای روم نگاهداشته و ایستادگی نمود، بطوریکه لشکر روم از تنگی خواربار واشکالات دیگر درعسرت و زحمت افتادند ولی سخت ترین جنگی که بوقوع رسید همانا جنگ قاطع میدان سینوسیفالا[3] نزدیك تپه های تمپ[4] در سال ۱۹۷ قبل از میلاد بوده است که عملیات و اقدامات لشکر مقدونیا بی‌ثمر ماند و سیزده هزار تن هم بقتل رسید، پس صلحی که شرایط آن چندان سنگین نبود بعمل آمد وسبب این صلح هم تنها این نبود که **فیلیپ** میتوانست آنها را تا چندی با جنگ و گریز دچار زحمت نماید بلکه علت عمده‌اش این بود

۱ـ جنگهای سه‌گانهٔ روم باقرطاجنه مراد است (مترجم).

۲ - Brindisi. ۳ - Cynoscephalae. ٤- Tempe.

که **آنتیوخوس** کبیر که تا آنوقت از جنگ بر کنار بود برای دخول بمیدان جنگ آماده میگردید.

آنتیوخوس کبیر ودولت روم ۲۰۰ - ۱۹۱ قبل از میلاد

اولین ارتباط رسمی بین **آنتیوخوس** و دولت روم ارتباطی بوده است که درسال ۲۰۰ قبل ازمیلاد پدیدار گردید، درسال مزبور سفارتی ازروم که حامل آخرین پیشنهاد قطعی (اولتیماتوم) بود بنزد **فیلیپ** پادشاه مقدونیه فرستاده شد و آنسفارت مأمور بود که دربار **آنتیوخوس** و **بطلمیوس** را نیز دیدار کند، در دربار اول مسئلهٔ قاطعی صورت نگرفت ولی در دربار دوم بطوریکه فوقاً اشاره شد سلطان صغیر مصر در تحت حمایت روم قرار گرفت، اگر **آنتیوخوس** مردی بزرگ بود در اخراج افواج روم به **فیلیپ** امداد و همراهی مینمود ولی بعوض اینکار هیئتی بسفارت برای تهنیت بروم فرستاد و درسال ۱۹۷ که اساس سلطنت **فیلیپ** در شرف انهدام بود برای تأمین وتحکیم مقام خود در آسیای صغیر بآنجا عزیمت نمود در حالیکه حریف برای تاج و تختاو مشغول جنگ بود.

نتیجهٔ جنگ سینوسیفالا برخلاف میل **آنتیوخوس** نبود، چه از روی نادانی خیال میکرد که نه تنها آسیای صغیررا دوباره متصرف میشود بلکه سلطنت مقدونیا را نیز تصاحب میکند ونظر بهحقیقتی که برای آن خوابهای پریشان خودتصورمیکرد اقداماتی برای تجدید اقتدار خود در شهر های واقعهٔ در اطراف تنگهٔ داردانل و اونیای[1] شمالی مینمود. یکی از این شهرها معروف به (لامپ ساکوس[2]) واقعهٔ درطرف آسیا نزدیك **ابیدوس**[3] بدست آویز اینکه با ماسیلیا[4] وابسته است بدولت روم متوسل شده و برای تأیید این امر از ماسیلیا نیز سفارتی بدربار روم رفته توجه مجلس سنا را باین مسئله جلب نمود. بعلاوه اهالی ماسیلیا که با طایفهٔ گول ساکن درهٔ رن قرابت نژادی داشته باقوام خود که در آسیای صغیر سُکنی داشتند یعنی جماعت گالی ها نوشتند که به لامپساکوس اعانت و همراهی کنند.

۱- Ionia · ۲- Lampsacus· ۳- Abydos· ٤- Massilia·

در بهار ۱۹۶ پیش از میلاد **آنتیوخوس** داخل اروپا گردید و شهر لیسیماکیا را که سابقاً **فیلیپ** به تراسیها واگذاشته و آن خراب شده بود دوباره ساخته و پسر خودرا بسمت نیابت سلطنت در آن ناحیه بر قرارنمود . **فلامی نینوس**[1] سردار رومی و کمیسیونی مرکب از ده نفر که قبلا آزادی یونان را اعلام کرده بودند در اینموقع آزادی یونانیان آسیا را نیز اعلان نموده و به **آنتیوخوس** تکلیف کردند که تمام شهرهائی را که از **فیلیپ** و **بطلمیوس** گرفته واگذار و تخلیه کند ، بالاخره دخول **آنتیوخوس** باروپا باعث عداوت و خصومتی سخت گردید ، **فیلیپ** نیز بواسطهٔ این حرکت که از دوست قدیمی او سر زد و نتایجش بیشتر بخود او بر میگشت طبعاً هنگام خصومت و دشمنی با روم دوست جدید خود اتفاق نموده و بدو پیوست. اینوقت سفارتی از روم حامل پیام اعتراضیه بنزد **آنتیوخوس** فرستاده شد ، پادشاه سلوکی از این بهانه تراشیها متحیر گردید ، در این اثنا خبری شایع شد که **فرعون** پادشاه جوان فوت شد ، ازاین خبر هردو دسته بجانب مصر شتافتند ولی **آنتیوخوس** در بین راه فهمید که این خبر اصلی ندارد ، علاوه سفاین او هم که بواسطهٔ طوفان شکسته بود بطرف انطاکیه مراجعت نمود ، مقارن این احوال **هنی بال** بحضور وی آمده بی ساخته اظهار اطاعت نمود و گفت که هر خدمتی باو ارجاع شود حاضر است انجام دهد و اگر این پادشاه موافق هدایات اینمرد نامی و مجرب و کار آزمودهٔ کارتاژ عمل مینمود شاید در کارهایش رونقی پیدا شده و جریان امور بهتر از آنچه بود میشد .

در سال ۱۹٤ پیش از میلاد فتح کامل **تراس** بدست **آنتیوخوس** انجام گرفت و در همان سال رومیها در دورهٔ درخشان خودشان برای یکمرتبه تحت تأثیر عواطف و احساسات رفته تمام پادگان خود را از یونان برداشتند ، غافل از اینکه ایالات کوچك زیاد یونان فوراً پناهنده بدولت دیگر خواهند شد. در این اوان **هنی بال** نقشه‌ای کشید که بر طبق آن خودش بسرکردگی سپاه بار دیگر حمله بایتالیا برده و کارتاژ هم علم طغیان بر افراشته و **آنتیوخوس** نیز قرار بود بیونان بتازد لیکن **آنتیوخوس** نتوانست

1- Flamininus.

درك کند که مواجه با چنین خطری محتاج بپیش‌بینیهای کامل وتدارکات و بسیج کافیست.
اوتا اندازه‌ای بی‌جهة وبدون مقصودی از کار پهلوخالی کرده وسررشته را بدست حریف
داد و معلوم نیست که برای مقابل شدن با آن قوهٔ خطرناکی که باو نزدیك میشد تهیهٔ
لشکر قابلی هم دیده باشد، بهر حال بعد از اینکه شنید که جماعت اتولی ها **دمتریاس**[1]
را که شهر عمدهٔ ماگنسیا[2] بود محاصره کرده‌اند و با وجودیکه موقع از دست رفته ووقت
دیر شده بود یکدفعه مصمم شد با همان‌مقدار لشکری که حاضر داشت و آن بیش‌ازیازده
هزار نفر نبود بیونان برود، در حقیقت برای ارباب آسیا این لشکر خیلی کم و مختصر
بود و امدادی هم تا بهار ممکن نبود برسد.

ما لازم نمیدانیم که تفصیل توطئه‌و دسایس ایالات مختلفهٔ یونان را که تأثیرشان
در این جنگ خیلی کم بود در اینجابیان نمائیم. در بهار ۱۹۱ قبل از میلاد لشکرروم
بجنگهای تعرضی اقدام نموده بهمراهی **فیلیپ** عازم تسالی گردید، **آنتیوخوس** که
امدادی بقدر کفایت ویاهیچ باونرسیده بود خود را بهشالسی‌دراوبیا عقب کشید وبالاخره
به‌ترموپیل معروف دنیا مقام گزید، این‌محل در آن ایام مثل ایام **لئونیداس** مستحکم‌تر
از آن بود که بحمله ویورش کسی‌بتواند بر آن غالب آید، ولی دسته‌ای‌از لشکریان روم که
در صعود بکوه و کوه‌پیمائی‌ماهر بودند از محلی که در حفاظت آن رعایتی نشده بود عبور
کرده از عقب، اردوی **آنتیوخوس** را بمخاطره انداخت و سپاهش را متفرق ساختند،
این شکست قاطع بود و **آنتیوخوس** بعجله باجمعی به‌افیسوس[3] گریخته و متحدین‌خود
را در یونان‌بمقدرات خودشان واگذاشت‌واینطوربافتضاح جنگ اول با روم‌بانتهارسید.

جنگ ماگنسیا ۱۹۰ قبل از میلاد

بطوریکه معلوم‌میشود **آنتیوخوس** بعد از مراجعت بآسیاچنین
تصور میکرد که هرچند قبلا در حفظ مدافعهٔ یونان کوتاهی‌نموده
ولی حالا که وقت دارد و اسباب برای او فراهم است میتواند
دوباره‌سعی‌و کوشش‌نموده‌شاهد مقصودرا بدست‌بیاورد لیکن **هنی‌بال** که سابقاً بهدایات
او **آنتیوخوس** وقعی نمی‌نهاد و اکنون آنچه میگوید پذیرفته میشود باو خاطرنشان

۱-Demetrias. ۲-Magnesia. ۳-Ephesus.

کرد که رومیهای حریص تا در خاك خودش با او مقابل نشوندآسوده نخواهند نشست، بنابراین بهتر اینست به حفظ تاج و تخت‌خود کوشیده و هر اقدامی که میخواهد بکند لازم‌است دراین زمینه بکند، ازطرف دیگر رومیان نسبت باین‌جنگ یکی بواسطهٔدوری از قلب دولت خود و دیگر سختیهای مسافرت در خشکی و نیز عبور از تراس با بودن دژهای **آنتیوخوس** که راه را سد نموده بودند بدبین بوده و از آن خوف وبیم‌داشتند و قطع نظر از حملات کوهستانیهای تراس در سستوس[1] و ابیدوس[2] دودژ محکم تنگهٔ داردانل قوائی مرتب‌و حاضرو آماده بودند و بالاتر از همه مسئلهٔ خواربار بودکه‌بقدری مشکل مینمود که بالاخره رومیان‌چارهٔ کار را منحصر ببحریه دیده و برای جنگ‌آتیه بتهیهٔ اینکار افتادند .

رومیان فرصت را غنیمت دانسته و ابداً وقت را بهدر ندادند چه قبل از این که **آنتیوخوس** بتواند خود را در مقابل دشمن کاملامجهز سازد خبر ورود کشتیهای روم به‌دلوس[3] شایع گردید. ولایات جزائر دریای‌اژه گرچه مغلوب **آنتیوخوس** نشده بودند لیکن از خوف خطر نسبت به آزادی‌خود بالاخره با مهاجمین همدست شدند و مهمتراز همه پیوستن جزیرهٔ رودس‌بروم و اتحاد محکم پرگاموس با آنها بود و این سبب شد که موقعیت روم چنان مستحکم و قوی گردید که چیوس[4] بـا قرب آن به افیسوس مرکز خواربار و سایر ذخائر جنگی‌منتخب‌گردید، بواسطهٔ این اتحاد ها و اتفاقهائی‌که‌گفتیم مابین **آنتیوخوس** و مستملکات‌او در تراس از خشکی قطع روابط گـردید و روابط دریائی نیز موقوف به نیروی دریائی او بود که بدون‌آن کشور در تهدید و استقلال‌آن در مخاطره بوده‌است، دریاسالار **پولیکزنیداس**[5] در نظرگرفت که‌قبل از اینکه کشتیهای متحدین‌بهم‌اتصال‌پیدا کنندبکشتیهای‌روم‌حمله ببرد لیکن موفق بانجام این‌منظورنگردید. دریا سالار روم که در سابق از مقابلی‌با نیروی دریائی **آنتیوخوس** دوری مینمودحالا بعد از اتصال با ناوگان پرگامن حاضر شده که با حریف روبرو گردد، همانطوری که در حرب یونان گفته شد در این میدان **آنتیوخوس** از تهیهٔ قوای کافی غفلت ورزیده‌ولذا

۱- Sestos. ۲- Abydos. ۳- Delos. ٤- Chios. ٥- Polyxenidas.

ناوگان رومی که شمارهٔ آنها بصدوپنج فروند میرسید نیروی دریائی **آنتیوخوس** رامرکب از هفتاد کشتی کوچکتر آنهم با زحمات زیاد جمع آوری شده بودند شکست دادو بهرحال تفوق دریائی بفاتحین اختصاص یافت.

آنتیوخوس بمخاطراتی که در جلو داشت کاملا پی برده با تمام مساعی درمدت زمستان بتهیهٔ قوا پرداخته و درماگنسیا واقعهٔ دردرهٔ هرموس[1] مابین دریا و سارد لشکری فراهم آورد. هرچند درجنگ قبل به نیروی دریائی اوشکست وارد آمده ولی ناوگان اوتمام منهدم نشده بودند وازاینرو امیدوار بود که با فراهم کردن کشتیهای تازه در بندرگاه افیسوس میتواند در موسم بهار جنگ را از سر گیرد و لذا **هنی بال** را ببندر صور وشهرهای فینیقیه فرستاد تا نیروی دریائی ازهرجهة مکملی در آن حدودتهیه نمایدولی او این اقدامات را بایداز اول کرده باشدکه نکرد.

چون موسم بهار رسیددریا سالار روم بسمت شمال رانده سیستوس[2] رامسخرنمود و پس از آن ابیدوس را محاصره کرد، در اثناء محاصره که کار بر محصورین خیلی سخت شده بود خبر رسید که کشتیهای رهودی بر اثر حیلهٔ **پولیکزنیداس** منهدم گردیدولذا محاصره موقوف گردید، از اینبعد کشتیهای روم هم خودرا منحصر بمراقبت درعملیات دشمن نموده در صورتیکه **آنتیوخوس** بخرابی نواحی پرگاموس پرداخت، دراین اثناء سپاه روم مرکب از سیزده هزار پیاده و پانصد سوار از طرف مقدونیا نزدیك میشدند و از طرف دیگر **هنی بال** نیز قرار بود که درآنموقع باناوگان فینیقی وارد بشود.

دسته‌ای از ناوگان تازهٔ رودس بجلو ناوگان فینیقیه ومقابلی باآنها فرستاده شدودرآن طرف دهنهٔ اوریمدن در محلی موسوم به‌ساید[3] که چندین سال قبل ازآن ناوگان یونان بر ناوگان فینیقیه و لشکر ایران فتحی نمایان حاصل کرده بودند. اینك باز ناوگان یونان شکستی فاحش به ناوگان مکمل وعالی فینیقی وارد ساختند. **پولکیزنیداس** باوجود نرسیدن کمك باو آنچه کوشش بود برای بدست آوردن شاهد فتح بعمل آورد، ولی باآینکه عدهٔ لشکرش فزونتر از لشکر طرف مقابل بود عملجات کشتیهای او که از اهل سوریه بودند

1- Hermus. 2- Sestas. 3- Side.

جرئت نکردند که با رومیها مواجه گردند و از اینرو سیادت بحری که بدون آن ورود قشون بآسیا غیر ممکن بوده بالاخره نصیب جمهوری روم گردید .

آنتیوخوس فوراً تمام قوای خود را که در متصرفات خارج از مملکت بطور پادگان گذاشته بود احضار نموده و بقدری در اینکار عجله و شتاب نمود که انبار های خواربار و ذخایری که در لزیماکیا[1] فراهم کرده بود ترك گفته و بدشمن وا گذاشت و بعلاوه خواستار صلح گردید ، بدین شرط که از متصرفات خود در اروپا دست کشیده و نصف خسارت جنگ را هم بدهد ، رومیان این پیشنهاد را رد کرده تمام خسارات جنگ را مطالبه نموده و دیگر علاوه بر تخلیهٔ متصرفات اروپا تخلیهٔ قسمتی از آسیای صغیر واقعهٔ در شمال رود توروس را هم تقاضا نمودند ، قبول این شرائط برای **آنتیوخوس** که هنوز مغلوب نشده محال بوده است و لذا جنگ شروع شده و دو لشکر در ماگنسیا برابر یکدیگر صف آرائی نمودند ، فرماندهی جناح راست را خود **آنتیوخوس** برعهده داشت ، اوسواره نظام روم را که مختصر و ضعیف بود از پیش رانده و غافل ازقسمت عمدهٔ قشون دشمن بتعاقب سواران مزبور پرداخت نظیر آنچه در رافیا کرده بود ، اینجا جناح چپ او بواسطهٔ عقب کشیدن ارابه‌های جنگی بطرف سواره‌نظام برهم خورد وصفوف پیاده نظام را از ترتیب انداخته جلو سواران فالانژ را بگرفت و شکست بر آنها وارد آمد و این شکست بعینه مثل شکست **داریوش کودمان** درمقابل **اسکندر** بود و **آنتیوخوس** بهمان حالی که پادشاه سابق ایران ازآربل فرار کرد ازمقاومت و پافشاری مأیوس شده راه فرار را پیش گرفت .

صلح اپامه ۱۸۸ قبل ازمیلاد عاقبت شرائطی که صلح بر آن قرار گرفت همان شرائطی بود که قبل از جنگ تقاضا شده بود ، توضیح اینکه **آنتیوخوس** ازمتصرفات خویش در اروپا چشم‌پوشیده و قسمت آسیای صغیر واقعهٔ درشمال رودتوروس و مغرب هالیس را تخلیه نمود و خسارت هم بر پانزده هزار تالان اوبوئیك[2] یاسه میلیون و ششصدهزار لیره مقرر گردید که بپردازد و بیست نفر هم که خود رومیها آنها را انتخاب

---

[1]- Lysimachia. [2]- Euboic .

نمودند بعنوان گروگان داده شد و تسلیم **هنی‌بال** و **تواس**[1] ورئیس اتحادیهٔ اتولی‌ها و جمعی دیگر مطالبه شدند، هرچند **هنی‌بال** به **کرت**[2] فرار کرده و عاقبت مجبور شد که زندگانی‌پرافتخـار و درعین حال آمیخته‌به‌حرمان و ناکامی خود را بمسموم کردن خویش خاتمه دهد .

صلح اپامه نتایج بعیده‌ای در برداشت چه آن نشان دادکه دولتی که بتواند باروم مقابلی کند بلا تردیدوجود ندارد، ممالك سلوکی نسبةً محدود وضعیف شده ولی‌دولتی گردید که قلمرو آن بهم متصل و محکم و استوار بوده است ، پرگاموس حـریف آنهـا که بیشتر ولایات تخلیه شده بوی وا گذار شد دولتی بزرگ گردید و چون بـرای **آنتیوخوس** دیگر در مغرب امیدی باقی نماند در صدد جنگی در مشرق افتادوازسوریه بیرون آمد که دیگر بآنجا برنگشت .

او در سال ۱۸۷ قبل از میلاد در مسافرتی که برای تاراج معبد **بل** واقعهٔ در کوهستان الیمیا مینمود بقتل‌رسید ، شرحیکه در کتاب **دانیال** راجع بمرگ اومسطور است بقرارذیل میباشد:«پس بسوی قلعهٔ سرزمین خویش توجه خواهد نمود، امّا لغزش خواهدخورد و افتاده ناپدید خواهد شد .»[3]

دولت پارت تا زمان سلطنت مهرداداول ۲۰۹–۱۷۰ قبل از میلاد

اینك ما قلم‌رابطرف پارت معطوف داشته ومیگوئیم که بعداز حرکت **آنتیوخوس**، **ارشك** باصلاحات داخلهٔ‌خود که ازجنگ فرسوده‌شده‌بودوترمیم خسارات‌وارده پرداخت وجانشین‌او یعنی پسرش **فری‌یاپت**[4] نیز بهمین‌وتیره عمل‌نموده واز عمران وآبادی مملکت غفلت نورزید، چنانکه در سال ۱۸۱ قبل از میلاد **فرهاد** اول برتخت سلطنت جلوس نمود که کاملا از خسارت و صدمات جنگـی بیرون آمده بود و او ماردی را که در زیر دماوند واقع است بمتصرفات خود افزوده و شهر شاراکس را در طرف غربی

۱- Thoas· ۲- Crete·

۳-دانیال ، ۱۱ ، ۱۹ (مؤلف) .

٤- Phriapatius·

دروازه‌های خزر و اراضی مادراجیانا بنا نمود ولی باید دانست که توسعهٔ پارت و تـرقی آن از درجهٔ ایالت بکشورو مملکت در زمان سلطنت **مهرداد** برادر و جانشین وی بوده است و بالاخره او این گوی افتخار را ربود.

دولت باختر ۲۰۵-۱۷۰ قبل ازمیلاد

برای فهم وقایعی که مربوط بتاریخ ایران است در اینجا لازم میدانیم ذکری برسبیل اجمال از دولت باختر نمائیم، این دولت از سمت جنوب بجبال هندوکش و از سمت شمال بوادی جیحون اتصال داشته است، **اوتیدموس**[1] پادشاه آنجا وجانشین مقتدراو **دمتریوس** ازهندوکش عبور نموده در نتیجهٔ یك رشته جنگهائی که نمودند افغانستان شرقی و قسمتی ازپنجاب رابمتصرفات خود افزودند. بعلاوه روابط بازرگانی را نیزازهرطرف وسعت وبسط دادند، ولی این ترقی چندان دوام ننمود زیرا که برای **دمتریوس** مدعی داخلی پیدا شده و مقهور وی گردید و این کشور کوچك که بواسطهٔ جنگهای دور دست در مضیقه وفشار واقع شده بود جنگهای داخلی نیز مزیدبر علت شده و بالاخره رو بضعف و انحطاط نهاد.

این مطلب ازنظر دولت پارت دارای اهمیت فوق العاده بوده است که فعالیت مهاجمانهٔ باختر عوض توجه بمغرب بطرف هند متوجه شده است، دولت یونانی باختر در آخراین دوره‌ای که تحت دقت نظر است در یك وضعیتی بود که بغیر اینکه ازحدود متصرفات اصلی خود دفاع کند و یك چندی نیز متصرفات جدیدش را نگاهدارد از عهدهٔ کـاری بر نمیآمد (یعنی ازحال تعرض بکلی افتاده بود).

خلاصه :

در این فصل (فصلی که بآخر رسید) صحبت ما از کشورهائی بود که از هم بکلی دور بودند. ملاحظه کنید دولت وکشورپارت در مشرق نسبت بروم واقع درغرب بدرجاتی بسیار فاصله داشته است، مابین این دوسرزمین که رو بترقی و تعالی میرفتند یونان بود که هیچگاه در مقابل خطری مشترك حاضر باتحاد و اتفاق نبوده است و همین نقص هم باعث بربادی وی گردید. آسیای صغیر نیز در اینوقت منقسم به ایالات ودولت هائی میشد که همه دردرجهٔ دوم بودند ومهمتر ازهمه در

1-Euthydemus.

این میانه پرگاموس بوده لیکن اتحادیهٔ رود س که ریاست جامعه شهر های آزاد واقعهٔ در ساحل دریا باوی بود بواسطهٔ داشتن نیروی دریائی دارای اهمیتی بسزا بوده است و موافق طبیعت و ساختمان روحی یونانی این دو کشور همیشه با هم در مقام مخالفت و مخاصمت بوده گاهی این بروم متصل میشد و گاهی آن وبازممالك دیگری بودند ازقبیل بی‌تی نیه و پنت[1] و کاپا دوکیه و نیز ایالاتی که در تصرف طائفه غلاطی ها و سایر طوائف وحشی باقی بودند . البته درسوریه هنوز اطاعت و دولت خواهی نسبت‌بخاندان سلوکی برقراربوده‌اما یونانیها و مقدونیهای آنجا مثل هم یکنواخت انحطاط پیدا کرده هیچیك را آن قوه واستعداد نبود که با افواج روم برابری کنند و بالاخره دولت مصر بود که دولتی بود قبلاتحت‌الحمایه و نقشی را که‌میتوانست بازی کند دردرجهٔدوم بوده است، حتی هیچ امری‌را بی معاونت وهمدستی روم اقدام نمیکرد . غرض دولت روم در نتیجهٔ جنگ ماگنسیا در مغرب فرمانفرمای مطلق‌شده و یك دائره‌ای هم ازدول‌درجهٔ دوم در اطراف او تشکیل‌یافته که هیچیك را نیروی مخالفت با او نبوده بلکه هرکدام را جمهوری روم میتوانست لدی الاقتضاء در خود تحلیل ببرد .

از طرف دیگر در مشرق‌خاندان اشك‌یا ارشاك طلوع نموده با ترقی‌حیرت‌انگیزی در مدنیت یونانی اساس حکومت خود را درپارت و هیرکانیا تأسیس وتحکیم نمود وبعد در مقام توسعه و ازدیاد حوزهٔاقتدار خود بر آمده بالاخره حدود قلمرو خودراباحدود قلمرو روم متصل ساخت، بطوریکه بعداً معلوم خواهد شداین دودولت نظامی وجنگی در سرزمینی که مناسب‌با سواران سبك اسلحه‌است پنجه بپنجهٔ هم افکنده و درنتیجه سلطنت آسیائی در تمام موارد در جای خود ثابت و استوار مانده حیثیت و مقام خود راکاملامحفوظ میدارد لیکن هردودولت مزبور ازمناسبات وارتباط باهم استفاده نموده و آن، مظاهر ومناظر مشرقی ومغربی آنها را توسعه وبسط داده راه اعتلاء و ارتقاء را برای هر دو مهیا و آماده ساخت .

---

1. Pontus .

سکهٔ سیم زمان مهرداد اول

فصل بیست و ششم

توسعهٔ پارت وانحطاط خاندان سلوکی

آنتیوخوس معروف به اپیفان با لشکری جرار بر سر یهود تا خته وشهرشان را بغلبه وزور گرفت و گروه زیادی‌راکه طرفدار **بطلمیوس** بودند ازدم شمشیر گذرانید ولشکرش را فرمان داد که آنهارا بدون هیچ ترحم یاامتیازی غارت‌کنند. خودش معبدرا بکلی خراب وویران نمود، چون اسیر خشم وغضب بود یهودان را بترك شریعت و آئین آبائی خود وموقوف داشتن ختنه ونیز قربانی کردن خوك درمذبح مجبورساخت.

(یوزفوس[1]، محاربهٔ یهود)

خاندان سلوکی—۱۸۸- ۱۷۵ قبل‌ازمیلاد

مرگ **آنتیوخوس** سوم بدورهٔ جنك های متوالیه‌ای که منتهی بشکست قطعی گردید خاتمه‌داد وشاید صلاح این خاندان هم‌در همین بود که این پادشاه مغلوب ومسلوب‌الاعتبار اینطور بسرعت از نظرها غائب گردد، چه صلح وآرامش‌بمنتها درجهٔ ضرورت‌رسیده بود وآنهم ممکن نبود صورت گیرد مگر تحت نظریك پادشاه جدیدی که نکته‌ای را که گفتیم حقاً درك کرده و ضرورت برگرداندن اوضاع را بحالت اول کاملاحس کرده باشد.

نتیجهٔ جنك ما گنسیا گذشته از انتزاع آسیای صغیر در ارمنستان هم انعکاس بخشیده و آن از قید رقیت خاندان سلوکی خود را آزاد نمود و ولایاتی هم‌که قسمتی از ایران کنونی را تشکیل میدهند شاید پیروی از آنها نموده سر ازاطاعت پادشاهان

1- Josephus.

سلوکی برتافتند، چه آنها تا اینوقت از قید تبعیت آزاد نشده بودند. از طرف دیگر بدست آوردن دو ولایت مهم زرخیز یعنی سل سوریه و کلیکیه این نقصان بزرگ وکسر فاحش راجبران نموده وازآنوقت دولت سلوکی بطورصحیح اطلاق برهمان‌دولت سوریه وشام میشده است.

سلکوس چهارم ملقب به **فیلوپاتر**[1] که بسریر شاهی نشست مجبور بود که غرامت جنگ باروم را درچنین وقتی که شئون واعتبارات این‌سلسله بدرجهٔ صفر رسیده بود از رعایای خود مأخوذ دارد. مدت چهارده سال در صلح وسلم که وضعیت عصر و پیش آمد وقت آنرا ایجاب کرده بود سلطنت نمود ولی‌خالی ازشکوه و جلال و عاقبت در ۱۷۶ - ۱۷۵ بدست نخست وزیر خود بقتل رسید.

جلوس آنتیوخوس اپیفان ۱۷۵ قبل از میلاد

پس از آن برادر **آنتیوخوس** چهارم تاج شاهی برسر نهاد، او مدتی بعنوان گروگان در روم اقامت داشته است. بسیار مسرف و دارای صفات متضاد بود، این است مورخین در خصایل او اختلاف کرده اند، بعضی اورا نابغه و بعضی دیگر دیوانه دانسته‌اند ودرهرحال او اقساط غرامت جنگ‌را درسرموعد بدولت روم میپرداخت واز همراهی بادشمنان این‌جمهوری بزرگ اجتناب میورزید و ارتش مصر را که در صدد استرداد سل سوریه بر آمده بود رانده و از این جنگ که در جریان آن اسکندریه در محاصره بود غنیمتی زیاد بچنگ آورد. بجنگی‌تازه مبادرت نموده وغالباً باید درآنوقت بتصرف تمام مصرموفق شده باشد.

جنگ پیدنه، ۱۶۸ قبل از میلاد

در این اثناءدولت روم‌بجنگی مشغول گردید که‌آن عموماًمعروف بجنگ‌سوم‌مقدونیامیباشد، **فیلیپ** پنجم‌تدارکات‌جنگی وافرو کینه و دشمنی زوال نا پذیری نسبت بدولت غربی برای پسر خود **پرسوس**[2] بمیراث گذاشت. مشار الیه در صدد بر آمد که اتحادی از یونان بر ضد دولت «برابره» تشکیل دهد ولی از عهدهٔ اینکار برنیامد و البته انتظاری هم غیر ازاین نبوده است، تا در سال ۱۷۱ قبل از میلاد لیژیونهای رومی دو باره در اراضی یونان

1- Philopator · 2- Perseus·

از ناوگان پیاده شده و بجنك پادشاه مقدونی که هیچکس با او متحد نبود پرداختند.

پیشرفت جنك تا مدت دو سال با **پرسوس** بود و اگر او در این جنك اموال و خزائن خودرا آزادانه‌مصرف میکرد ممکن‌بود شکست فاحشی برروم وارد سازد ولیکن اینمرد نه سیاستمدار بود و نه سرباز چنانکه در میدان پیدنه وقتیکـه قشـون دشمن را فالانژ مقدونیا از جلو راند اگر در این حین یك حمله‌ای از طرف قسمت عمدهٔ سواره نظام بعمل میآمد جنك آنروز قاطع میشد ولی-سربازان رومی موقع بدست آورده نظام فالانژ را که **پرسوس** از رساندن مدد بوی کوتاهی کرده بود برهم زده و مغلوب نمود و به کفارهٔ این جبن و بی کفایتی **پرسوس** اسیر شده در کوچه های شهر روم او را برای نمایش دادن فتح گردانیدند. **پولی‌بیوس**[1] تاریخ استقلال دولت روم را از این جنك گرفته است زیرا باستثنای مجاهدت و کوشش مأیوسانه ای که از طرف **مهرداد** پادشاه پنت[2] بعمل آمد این آخرین جنگی بود که از طرف دو لتهـائی کـه مـدعی جمهوری روم بودند بوقوع پیوست.

تخلیهٔ مصر از طرف آنتیوخوس، ۱۶۸ قبل ازمیلاد

روم دراینوقت فرصتی بدست آورده لشکری جرار بمصر روانه نمود و نیز سفیری بدون درنـك نزد **آنتیوخوس** فرستاد. از قراریکه **پولی‌بیوس** مینویسد وقتیکه سفیر مزبور بنزد پادشاه رسید ورقه‌ای دست وی داد مشتمل برتصمیم رسمی مجلس سنا که بایداو مصررا تخلیهٔ نماید و بعدسفیر نامبرده دائره ای روی ریك بدور خود کشیده وگفت قبل از اینکـه من پارا ازاین دائره بیرون نهم باید جواب مرا بدهی، **آنتیوخوس** را جرئت امتناع نبود، فوراً مصر را تخلیه نموده و بکشور خود برگشت و برای اینکه امر را مشتبه‌نماید و مرحمی بزخم خود گذاشته باشد جشنی که مرسوم ایام فتح و نصرت است بادبدبه و شکوهی خارج ازبیان برپا نمود.

جنگهای انتیوخوس درمشرق و مرك او ۱۶۵-۱۶۴

آنتیوخوس دانست که دیگر نمیتواند درمغرب سیاست‌تعرضانه وتهاجمانهٔ خود را ادامه دهد این بود مصمم گشت که کشورهای

1- Polybius. 2- Pontus.

از دست رفتهٔ خود را در مشرق استرداد نماید و عمده محرك او در این اقدام اضطرار و احتیاجی بود که بواسطهٔ اسرافهای بیهوده باو دست داده و چیزی در خزانه باقی نمانده بود. او اقتدا بپدر خود نموده بدواً بارمنستان حمله برد و خیلی زود آن کشور را باطاعت و انقیاد خود در آورد وشك نیست که خراجی هم از آنجا بگرفت و پس از آن بسوی ماد رانده ولی از رفتار و عملیات او در آنجا اطلاعی در دست نداریم و ظاهراً مواجه با ضدیت و مخالفتی نگردید و نام اکباتان بافتخار او به اپیفانیا [1] تجدید شد. در لرستان بی‌پروا از نصیبهٔ **آنتیوخوس** کبیر در صدد بر آمد که معابد آنجا را از نفایس اموالی که از موقوفات و نذورات جمع شده بود خالی سازد لیکن طوائف وحشی کوهستانی ویرا مجبور بفرار نموده از اراضی خود بیرون کردند. او بطوریکه در کتاب مکابیز [2] ذکر شده بعد از این فرار خجلت آور چیزی نگذشت که دیوانه شدو در تابا [3] که محلی است در پرسیس [4] در زمستان ۱۶۵ — ۱٦٤ درگذشت و سلطنت او باوجود فتوحاتی که کرده بود مملکت را دچار ضعف و مسکنت نمود.

آنتیوخوس اپیفان و یهودان

رفتار **آنتیوخوس اپیفان** بایهود واذیت و آزاری که بآنها رسانیده چون از مسائل ضمنی است قاعدتاً نباید در اینجا بآن اهمیت داد لیکن بواسطهٔ همین تعقیب ها و ظلم و ستم اوست که نامش معروف شده است و بنابرین نمیتوان اینموضوع را مسکوت عنه گذاشت. [5] کولونی محقر و مهاجر نشین کوچکی که ازیهودبدست **نحمیا** احداث شده بود موقع خودرادرفلسطین حفظ نموده و از آنزمان تا اینوقت که زاید بر دو قرن میشد امور خود را تحت نظر کاهنی بزرگ اداره مینمود ولی آتش نزاع و جدال بر سر سل سوریه آنجا راهم فرا گرفته وبالاخره محل مزبور را داخل درقلمرو سلسلهٔ سلوکی نموده و یکی ازمستملکات آنها محسوب گردید.

۱- Apephanea· ۲- Maccabees· ۳- Tabae· ٤- Persis·

٥ - وآن در فصل ۲۵ بتوسط **بوان** ذکر شده است و نیز رجوع شود بکتاب **یوزفوس** وکتاب مکابیز (مؤلف).

در ایام فتوحات **اسکندر** کبیر که جمعی از اسرای یهود را بهیرکانیا فرستاده شهر های سوریه اعم از کنعان و فلسطین و فینیقیه چه بواسطهٔ مسکن گزیدن یونانیان درآن شهرستانها و چه بواسطهٔ سرایت آداب و رسوم قوم غالب بیشتر آنهـا در زبان و عادات و اخلاق بیونانیت تبدیل یافتـه بودند و مطابق مسطورات **یوزفوس** و دو کـتاب مکابیز اهالی اورشلیم نیز بیونانیت گرویده بودند و در ثبوت آن همینقدر کافی است که بر اثر تقاضای هیئتی از نمایندگان یهود ورزش‌خانه‌ای که مرسوم یونانیان بود بهمان‌سبک و اسلوب دراورشلیم نیز بنانمودند، مگر اهالی آنجا دراین‌مسئله دوفرقه شدند؛ یکفرقه این عمل را مقبول شمرده جوانان خود را بورزش هـای یونانی و برهنه شدن در آنجا مجاز نمودند و فرقهٔ دیگـر برضد این اساس بوده مطابق اخبار و روایاتی که از قدیم در دست داشتند آنرا ممنوع میدانستند.

آنتیوخوس که غیر از اخذ خراج بچیز دیگر توجه نداشت احتمال قوی میرود که یهودیان را در اداره و سوءِ ادارهٔ محل محقر آنها مجاز و مختار ساخته ولی بعدمجبور شده خودش مستقیماً امور آنها را تحت نظر بگیرد وشخصاً دخالت نمایدزیرادر غیبت **آنتیوخوس** در مصر یهودیان بطرف **بطلمیوس** میل نموده و بر **آنتیوخوس** طغیان نمودند و عاقبت پس از مصر باورشلیم رفته و مطابق نوشتهٔ **یوزفوس** که مـا آن را تحت عنوان فصل جاری مذکورداشتیم نه تنها معبدرا توهین و تاراج نمود بلکه‌داخل قدس‌الاقداس[1] نیز گردید و بدین نیز اکتفا نکرده مصمم گشت که اورشلیـم را مجبـور بقبول یونانیت کند. برای اجرای این‌منظور آئین ختنه را منسوخ کرده و در صحن معبد قدیم یهود معبد دیگری برای اجرای آداب و مراسم یونانی بنانمود و خوك را در آنجا قربانی کرد. این اقدامات و عملیات او یهودیان را بهیجان آورده در تحت ریاست **یهوداامکابیوس** بنـای زدوخورد را گذاشتند و فتوحاتی درخشان نمودند ولی بعداز مرگ **آنتیوخوس** بآنها آزادی کامل داده شد و اجازه‌دادند که آداب ورسوم‌مذهبی را موافق شریعت یهود بجای آرند و نیز عفو عمومی بآنها داده شد.

۱ - قسمت داخلی معبد اورشلیم بود کـه فقط کـاهن‌بزرك یهود آنهم سالی یکروز در آنجا حق ورود داشت (مترجم).

دمتریوس منجی
۱۵۰-۱۶۲

پس از مرگ **آنتیوخوس اپیفان** پسرش که طفلی بود نه‌ساله در تحت سرپرستی **لی‌زیاس**[1] نامی بر تخت نشست . بی کفایتی و فساد اخلاق سرپرست نامبرده هرج و مرجی در کشور تولید کرده تا کار بجائی رسید که نمایندهٔ سیاسی روم را در ۱۶۳ـ۱۶۲ قبل از میلاد بقتل رسانیدند . **دمتریوس** پسر **سلکوس** چهارم که بطور گروگان در روم میزیست موقع را مناسب دیده در تریپولی واقع در فینیقیه از کشتی پیاده شده وعموم رعایا و لشکریان مقدمش را پذیرفته در سال ۱۶۲ قبل از میلاد سریر سلطنت را اشغال کرد.

تیمارکوس میلسی والی مادکه درروم معروف‌بود فوراً بدانصوب شتافته‌از مجلس سنا تقاضا نمودکه ویرا بسمت پادشاهی‌ماد بشناسد ؛ در نتیجهٔ این تقاضا که بلاشك رشوت زیادی هم ضمیمهٔ آن شده بود فرمانی از مجلس نامبرده صادر شد که خلاصه‌اش اینست که تا جائیکه تماس و ارتباط بروم دارد **تیمارکوس** پادشاه‌است. بدست‌آویز این فرمان ظاهراً حمله بسوریه برد ولی همچنانکه برای **مولون**[2] پیش آمد کرد نفوذ خاندان سلطنت سبب گردیدکه لشکریان از دور او پراکنده شده و بهمان بدبختی که دریکصد و شصت سال قبل از میلاد بسلف او روی آورد مبتلاگردید.

دمتریوس در وقت ورود ببابل و پذیرائی او در آنجا بلقب سوتر یعنی نجات دهنده ملقب گردیدو درتاریخ نیزبهمین لقب‌معروف است و در همان‌سال ابلاغ رسمیت و شناسائی‌مقام خود را ازدولت روم‌بدست آورد وعلی‌الظاهر آتیهٔ درخشانی‌داشت‌لیکن **اسکندر** نامی که ادعای فرزندی **آنتیوخوس اپیفان** را میکرد رقیب او شد و بکمك مصر و حمایت روم بجنگ این نوباوهٔ شجاع خاندان **سلکوس** شتافت . اخلاق حمیدهٔ او کافی بود که در نزد اهالی سوریه که در اخلاق منحط شده و بسدرجهٔ پستی رسیده بودند منفور گرددچنانکه در جنگ‌اول‌**دمتریوس**غالب آمده ولی در جنگ دوم‌مغلوب شد و تا آخرین نفس در میدان جنگ پایداری نمود تا کشته شد و تقریبا این آخرین پادشاه معتبرخاندان معروفی است که روبزوال میرفت.

1- Lysias، 2- Molon،

فتوحات مهرداد اول پادشاه پارت ۱۷۰ - ۱۳۸ قبل ازمیلاد

اینك ما خامه را بطرف پارت معطوف داشته مینویسیم که **مهرداد** اول بموجب وصیت برادرش که درمدت حیات خویش فیلادلفوس را لقب اختیار کرده بود برسریر شاهی جلوس نمود. این پادشاه تازه موافق صورت سکه‌ای که در اول این فصل در بالای آن با سیمای شدید وقاهر و قیافهٔ موقر و سنگین دیده میشود افعالش نیزباصورت وی تطابق داشت بطوریکه سابقاً ذکر شد سلاطین یونانی باختر بواسطهٔ اشتغال بفتوحات ماورای جبال هندوکش در قلمرو اصلی خودضعیف شده بودند. **مهرداد** موقع را مغتنم دانسته دوناحیه از متصرفات آنها را که در سرحد واقع شده بودند گرفته بقلمرو خود ضمیمه کردو چون **اوکراتید**[۱] سلطان باخترهمش مصروف بخارج بود بطوریکه بایست اهتمامی در استرداد بلاد ازدست رفتهٔ خود ننمود، تا وقتیکه **آنتیوخوس اپیفان** حیات داشت **مهرداد** کمال احتیاط را بعمل آورد که ضدیت و خصومت او را بطرف خود متوجه نسازد لیکن پس از مرگ **تیمارکوس** ناگهان برماد تاخته و با جنگی خونین آن سرزمین را مسخر نمود. دراین اثناء بواسطهٔ شورشی که در هیرکانیا بر پا شده بود بسمت شمال عطف عنان نموده آن شورش را فرو نشاند، پس از آن از مرکز جدید خود به‌الیمه[۲] برگشته و آنجارا بقهر و غلبه گرفت وکلیهٔ پارس وبابل را که ازهمراهی و کمك از مغرب قطع امید کرده بودند در حیطهٔ اقتدار خود درآورد و بالاخره در اندك مدتی پارتیها مملکتی تأسیس کردند که از باختر تا فرات و از دریای خزرتاخلیج فارس وسعت داشت؛ **مهرداد** که **داریوش** سلسلهٔ اشکانی محسوب میشود بعد ازاین تا چند سال بدون اینکه بخیال فتوحات تازه‌ای بیفتد درصدد انتظام و تمشیت قلمروخود بر آمد.

در این اثنا پسر **اوکراتید** پادشاه باختر پدر خود را کشت و ارابه‌اش را روی جسد مرده او رانده و ازدفنش ممانعت نمود لیکن این پادشاه جدید مورد حمله وهجوم تورانیها و نیز زرانگیها و هندیها قرار گرفت و در همین اوان یعنی در حدود سال

۱. Eucratidas ۲. Alyma

یکصدو پنجاه قبل ازمیلاد **مهرداد** هم بباختر حمله کرده در صورتیکه او بکلی ازمقاومت عاجز بوده است .

دمتریوس پادشاه سوریه که وقایع جنگ او بعدها ذکر خواهد شد بقشون باختر ملحق گردید ولي شکست خوردن و اسیر شدن او آخرین امید کمك ازسوریه را قطع نمود و باختر خسته و وامانده از سمت شمال شرقی مورد هجوم طایفهٔ سکا واقع شده درحالیکه ایالات مغربی اوضمیمهٔ قلمرو پارتیها گردید وسکنه ازمساکن اصلی خود رانده شدند، معذلك دولتی بنام باخترهند دردامنه های جنوبی هندوکش تشکیل یافته و تا پنجاه سال هم دوام نمود ولی بعد بواسطهٔ حمله و هجوم طوایف وحشی صحرا نورد ازمیان رفت .

خاندان سلکوس
۱۵۰ - ۱۴۰

با مراجعه بتاریخ خاندان **سلکوس** دیده میشود که **اسکندر** مدعی ملقب به بالاس[۱] در تحت نفوذ **بطلمیوس فیلومتور**[۲] سلطان مصر چهار پنج سال در سوریه سلطنت نمود، **کلئوپاتر** دختر نامبرده را بحبالهٔ نکاح خود در آورد ولی مدتی نگذشت که تغییری در اوضاع روی داده **دمتریوس** دوم معروف به نیکاتور[۳] پسر**سوتر** که جوانی چهارده‌ساله بود بروی کارآمد و با اوجنگیده و مغلوبش نمود. **اسکندر** فرار کرده پس از یك شکستی که از **فیلومتور** خورد بقتل رسید و **کلئوپاتر** را پادشاه جدید بزنی گرفت. سوریه بواسطهٔ کشته شدن **فیلومتور** در جنگ از تبعیت مصر خارج گشت و باز مدعی دیگر پیدا شد و او **آنتیوخوس** ششم موسوم به **دیومپوس**[٤] پسر **اسکندر** بالاس بود که از **کلئوپاتر** بوجود آمده بود. **دیودوتوس**[٥] نام که نژادی پست داشت از اوحمایت میکرد. اهالی انطاکیه حاضرشدند که مقدم پسر **اسکندر بالاس** را بپذیرند و تا چندی دو پادشاه در سوریه سلطنت میکردند، **آنتیوخوس** درانطاکیه وایالات شمالی و **دمتریوس** درنواحی جنوبی. **دیودوتوس** که اسم **تریفون**[٦] بخودنهاد در ۱٤۳ـ۱٤۲ **آنتیوخوس** جوان‌را کشت وتاج وتخت را

۱— Balas. ۲— Philometor. ۳— Nicator. ٤— Diompus. ٥— Diodots
٦— Tryqhon.

در ۱۳۰ قبل‌ازمیلاد که دولتش نضج وقوامی گرفت مهیا گردید که با **فرهاد** پسر وجانشین **مهرداد** دست‌وپنجه نرم کند وبدینمنظور لشکری‌زیاد فراهم‌آورد که‌دستجات یهود هم تحت سرکردگی **ژان هیرکانوس**[1] نوهٔ **مکابی**[2] اول درآن داخل بودند . عدهٔ همراهان واعضاء واجزاء این اردو همچو معلوم میشودکه ازحد افزون بوده است و همین کثرت عده وزیادتی جمعیت هم ظن‌قوی مبرودکه سبب‌شکست وی گردید. دربین‌النهرین مانند برادرش مورد پذیرائی‌گرم اهالی واقع گردید وجمع کثیری زیر پرچم او در این‌جا جمع شدند. در سه جنگ بردشمن غالب آمده بعلاوه بابل و ماد را نیز در تحت استیلای خود درآورد. پارتیها درجلو او به دژها و استحکاماتی که در میهن خود داشتند عقب نشستند و چنین معلوم میشد که باجد بزرگش **آنتیوخوس** و مثل او در نصیبه‌ای که داشت شریك بوده نایل‌بفتوحات نمایان خواهدگردید لیکن دراثناء زمستان و هنگام شدت سرما قشونش منحل شده وبشهرهای اطراف پرا کنده گردید و هر قسمتی در یك جاسکنی گزید. اهالی این‌شهرها از سوء رفتار ایشان و شاید بیشتر از زیادتی جمعیت این اردو (که مردم مجبور بودند خواربارآنها را بدهند) بستوه آمده حتی نفرتی در آنها تولید شده (وطبعاً طرفداراشکانیها گردیدند). مخصوصاً یکی‌از سرداران اوازتعدیات وتحمیلات زیاد برمردم وگرفتن عوارض ناروا نام خود راننگین و ببدی معروف ساخت. پادشاه پارت در اینموقع‌از درصلح داخل شده‌اماشرایط‌آن از طرف فاتح غالب چنان سنگین بود که قابل‌قبول نبود چه ازجملهٔ این شرایط‌یکی این‌بود که‌**فرهاد** فقط بایالت پارت قناعت نموده از باقی ممالکی که ازساوکی‌ها گرفته‌دست بر دارد و دیگر مبلغی بعنوان باج وخراج‌بپردازد ونیز **دمتریوس** محبوس را تسلیم‌دارد.

فرهاد دراین جا آخرین تدبیرش را بکار برد، یعنی‌**دمتریوس** را که برای چنین روزی‌در حبس‌نگاهداشته بود آزاد کرده بایك عده سوار بسوریه روانه داشت که برای **آنتیوخوس** درآنجا مشکلاتی فراهم کند لیکن ازخطائی‌که بعد ازحریفش سر زد معلوم شد که اینکار چندان ضرورتی نداشت زیرا بر اثر تحریکاتی که شده بود

۱- John Hyrcanus . ۲- Maccabee .

شهرهای ماد سر بطغیان برآوردند، اهالی این بلاد حمله به‌پادگان‌های خودبرده و همه را بقتل رسانیدند. **فرهاد** موقع را مغتنم دانسته با لشکریان خود بکمك آنها بها کباتان شتافت و در بین راه نزدیکی همدان به **آنتیوخوس** برخورده باو که موقعش از حیث عده خوب نبود حمله برد. این آخرین مرد جنگی خاندان سلوکی جراحتی بر داشته و شکست خورد و بعد برای خوف از اسارت خود را از بالای کوه پرت کرده زندگانی پرمشقت خود را خاتمه داد. پادشاه اشکانی بقیهٔ قشون عظیم دشمن را اسیر کرده وبعد باشدت غضب به‌سلوکیه راند و سکنه را بشدید ترین وضعی سیاست و مجازات کرد.

زوال خاندان سلکوس

لیکن مذکورهٔ بالا شرحی بود که فقط برای آگاهی خوانندگان ذکر شد و حقیقت امر این است که مرگ **آنتیوخوس** سی‌ده باقتدارات وسیعهٔ خاندان سلوکی خاتمه داد. ازآن تاریخ ببعد قوهٔ مختصری هم که برای آنها باقیمانده بودصرف منازعات داخلی گردید. چنانکه چند سال بعدازاین تاریخ که دولت روم درمقام توسعهٔ کشور وبسط فتوحات خود برآمد جنگهای او باپادشاه پُنت و ارمنستان بود والا از نسلهای **سلکوس** که رو بانحطاط و زوال گذارده بودند هیچ اسمی نیست.

مقام خاندان سلوکی در تاریخ

خاندان سلوکی که درتاریخ ایران وحتی در یك صحنهٔ وسیعتری مقام بس مهم و درخشانی را دارا میباشد مقتضی است قبل از اینکه ما این سلسله را ترك کنیم لحظه‌ای مکث کرده نقشی را که آنها بازی کرده‌اند تحت مطالعه بیاوریم.

بوان[1] میگوید درسلطنت جانشینان **اسکندر** سه‌عقیدهٔ متمایز وجود داشته‌است یکی عقیدهٔ شرقی ودیگر مقدونی و عقیدهٔ سوم مال یونان بوده است و اما عقیدهٔ مربوط بشرق و آن عبارت بود ازاینکه‌پادشاه‌را هیچوقت نمیتوان مسئول دانست وآنچه میکند مشروع وحق است و باید دانست که این عقیده حتی درحیات **اسکندر** شروع بانتشار کرده بود ولی در این شك نیست که آن دو عقیدهٔ دیگر یعنی یونانی و مقدونی با آن تصادم داشته است.

---

۱ ـ خاندان «سلوکی» فصل سی‌ودوم (مؤلف).

از طرف دیگر پادشاهان سلوکی مدعی بودند که با پادشاهان مشرق زمین فرق و تفاوت دارند و این ادعا تا یك اندازه راست هم بوده است و این سخن شاید مقرون بحقیقت باشد که ایشان‌دررفتار خود با افراد کشور بین مشرقیها که بتحمل و بردباری عادت کرده بودند با مقدونیها و نیز یونانیها که بـایدآ نها را در اینقسمت نقطهٔ مقابل دانست فرق میگذاشتند.

در مقدونیا سلطان‌را وجودی عالیشأن میدانستندوجنبهٔ خداوندگاری باو میدادند لیکن در جریان عمل از این رتبه و مقام او کاسته بلکه در بعضی مواقع تحت نظـارت اشراف درجهٔ اول کشور و قوای ارتش قرار میگرفت. در مشرق زمین این نظارت بعوض اشراف مملکت با درباریان و مخصوصاً با آ نهائی بوده است کـه مورد توجه و طرف علاقهٔ شخص پادشاه بودند و اما دخالت قشون در انتخاب یا تعیین یك پادشـاه باید دانست که آن برسبیل اتفاق پیش میآمد، چنانکه **آنتیوخوس** بزرگ بهمدستی و کمك قشون بسلطنت رسید و در حقیقت سلطنت سلوکی ها دوجنبه داشت چه آن نسبت برعایا و افراد مشرقی سلطنتی‌بود استبدادی لیکن این استبداد بواسطهٔ قشونی‌که اصلا بومی و در واقع قشون ملی بود تعدیل می یافت و از سورت آن میکاست، از این گذشته تمام خصایل و صفات و نیز عملیات و اقدامات و یا رویه و خط مشی آن ها در تحت تأثیر زبان و افکار یا طرز پرورش‌وآموزش یونانی بوده است و بنابرین‌مهمترین چیزهائی که خاندان سلوکی از خود بمیراث گذاشته این است کـه چراغ مدنیت و عقاید و افکار یونان را فروزان نگاهداشته تا اینحد که پرتو آن در پارتیهای خشن نیز ظاهر و نمایان گردید، از این بالاتر مشرق ادنی کـه قسمت مهم وعمدهٔ آسیاست بر اثر اشاعت و انتشار تمدن یونان در آنجا ازغلبه و هجوم طوایف و حشی محفوظ مـاند. هرچند این خاندان در آخر ازکار افتاده ناتوان شدند واین وحشیها کارخودرا کردند، اما روم بجای آنها نشسته تاچندین قرن طوایف‌صحرا نشین آسیای مرکزی‌وریگستان عرب را بجای خود نشانده و از حملات آنها جلوگیری نمود تا اینکه روم بیزانس هم رو به‌انحطاط نهاد و در برابر حمله و هجوم دولتی تازه سپر انداخت و از بین رفت.

چهار درخمی نقرهٔ ارداول

فصل بیست و نهم

دولت پارت و روم و پنت

> من انتقام خودم را بقدری که ممکن بود از دنیا گرفتم ، مرگ فقط اجرای نقشهٔ مرا ناتمام گذارد . من دشمن رومی‌ها و استبداد آنها هستم و یوغ افتضاح آور آنها را بگردن نگرفتم . من جرئت دارم که مباهات کنم زیرا در میان تمام اشخاص مشهور فقط من سرآمد کینه جویان رومی‌ها بوده‌ام . هیچکس مانند من فتح را برای آنان گران تمام نکرد. هیچکس مانند من تاریخ رومی ها را پر از مصیبت و بدبختی نکرد . «راسین[1]، مهرداد»

خطر طوایف صحرانورد

پوشیده نماناد که تاعصر حاضر منابع و مدارکی که تاریخ ایران را باچین مربوط سازد در دست نبود؛ لیکن امروزه بمساعدت و زحمات بعضی ازارباب این فن که شایستهٔ نام بلند ارجمند و سزاوار همه نوع افتخارند میتوانیم در مبادی و چگونگی مهاجرت این طوایف وحشی بیابان گرد که اثراتی در تاریخ عالم گذاشته‌اند تحقیقاتی بعمل آوریم .

در سال ۲۵۰ قبل از میلاد که مقارن باطلوع سلسلهٔ اشکانی است وقایع مهمی در کشور چین روی داد که منجر به زوال خاندان چو[2] که چندین هزار سال[3] سلطنت

۱- Racin. ۲- Chou.

۳- منابع عمدهٔ نگارنده دراینموضوع بشرح زیر است: «یکهزارسال تاتار» تالیف ی ،ح، **پارکر** ، «قلب آسیا» تالیف ف ، ح، **سکرین** وسر **دنیسون رس** . «دلایل جغرافیائی تاریخی برشخصیت‌هون - نوهون» اثر **کالمن نماتی** Kalman Nemati . «مجلهٔ آسیائی سه ماهه» شمارهٔ آوریل ۱۹۱۰ . در خصوص طائفهٔ سکا رجوع شود به «سکستان» بقلم دکتر ف ، و، **توماس** ، «جریدهٔ ر: آ، س» شمارهٔ ژانویهٔ ۱۹۰۶ (مؤلف) .

از طرف دیگر پادشاهان سلوکی مدعی بودند که با پادشاهان مشرق زمین فرق و تفاوت دارند و این ادعا تا یك اندازه راست هم بوده است و این سخن شاید مقرون بحقیقت باشد که ایشان‌دررفتار خود با افراد کشور بین مشرقیها که بتحمل و بردباری عادت کرده بودند با مقدونیها و نیز یونانیها که بـاید آنها را در اینقسمت نقطهٔ مقابل دانست فرق میگذاشتند.

درمقدونیا سلطان‌را وجودی عالیشأن میدانستندوجنبهٔ خدا وندگاری باو میدادند لیکن در جریان عمل از این رتبه و مقام او کاسته بلکه در بعضی مواقع تحت نظـارت اشراف درجهٔ اول کشور و قوای ارتش قرار میگرفت. در مشرق زمین این نظارت بعوض اشراف مملکت با درباریان و مخصوصاً با آنهائی بوده است که مورد توجه و طرف علاقهٔ شخص پادشاه بودند و اما دخالت قشون در انتخاب یا تعیین یك پادشـاه باید دانست که آن برسبیل اتفاق پیش میآمد، چنانکه **آنتیوخوس** بزرگ بهمدستی و کمك قشون بسلطنت رسید و در حقیقت سلطنت سلوکی ها دوجنبه داشت چه آن نسبت برعایا و افراد مشرقی سلطنتی‌بود استبدادی لیکن این استبداد بواسطهٔ قشونی‌که اصلا بومی و در واقع قشون ملی بود تعدیل می یافت و از سورت آن میکاست، از این گذشته تمام خصایل و صفات و نیز عملیات و اقدامات و نا روبه و خط مشی آن ها در تحت تأثیر زبان و افکار یا طرز برورش‌و آموزش یونانی بوده است و بنابرین‌مهمترین چیزهائی که خاندان سلوکی از خود بمیراث گذاشته این است کـه چراغ مدنیت و عقاید و افکار یونان را فروزان نگاهداشته تا اینحد که پرتو آن در پارتیهای خشن نیز ظاهر و نمایان گردید، از این بالاتر مشرق ادنی کـه قسمت مهم وعمدهٔ آسیاست بر اثر اشاعت و انتشار تمدن یونان در آنجا ازغلبه و هجوم طوایف و حشی محفوظ مـاند. هرچند این خاندان در آخر ازکار افتاده ناتوان شدند واین وحشیها کارخودرا کردند، اما روم بجای آنها نشسته تاچندین قرن طوایف‌صحرا نشین آسیای مرکزی‌وریگستان عرب را بجای خود نشانده و از حملات آنها جلوگیری نمود تا اینکه روم بیزانس هم رو به‌انحطاط نهاد و در برابر حمله و هجوم دولتی تازه سپر انداخت و از بین رفت.

چهار درخمی نقرهٔ ارداول

فصل بیست و نهم

دولت پارت و روم و پنت

من انتقام خودم را بقدری که ممکن بود از دنیا گرفتم ، مرگ فقط اجرای نقشهٔ مرا ناتمام گذارد . من دشمن رومی‌ها و استبداد آنها هستم و یوغ افتضاح آور آنها را بگردن نگرفتم . من جرئت دارم که مباهات کنم زیرا در میان تمام اشخاص مشهور فقط من سرآمد کینه جویان رومی‌ها بوده‌ام. هیچکس مانند من فتح‌را برای آنان گران تمام نکرد. هیچکس مانند من تاریخ رومی ها را پر از مصیبت و بدبختی نکرد . «راسین[1]، مهرداد»

خطر طوایف صحرانورد

پوشیده نماناد که تاعصر حاضر منابع ومدارکی که تاریخ ایران را باچین مربوط سازد در دست نبود، لیکن امروزه بمساعدت وزحمات بعضی ازارباب این فن که شایستهٔ نام بلند ارجمند و سزاوار همه نوع افتخارند میتوانیم در مبادی و چگونگی مهاجرت این طوایف وحشی بیابان گرد که اثراتی در تاریخ عالم گذاشته‌اند تحقیقاتی بعمل آوریم .

در سال ۲۵۰ قبل از میلاد که‌مقارن باطلوع سلسلهٔ اشکانی است وقایع مهمی در کشور چین روی داد که منجر به زوال خاندان چو[2] که چندین هزار سال[3] سلطنت

۱- Racin. ۲- Chou.

۳- منابع عمدهٔ نگارنده دراینموضوع بشرح زیر است: «یکهزارسال تاتار» تالیف ی ، ح، **پارکر** . «قلب آسیا» تالیف ف ، ح، **سکرین** وسر **دنیسون رس** . «دلایل جغرافیائی تاریخی برشخصیت‌هون – توهون» اثر **کالمن نماتی** Kalman Nemati . «مجلهٔ آسیائی سه ماهه» شمارهٔ آوریل ۱۹۱۰ . در خصوص طائفهٔ سکارجوع شود به «سکستان» بقلم دکتر ف ، و، **توماس**. «جریدهٔ ر. آ. س» شمارهٔ ژانویهٔ ۱۹۰۶ (مؤلف).

داشتند گردید، سپس این کشور پهناور بچندین ایالت تقسیم شد که همیشه با هم بزدو خورد اشتغال داشتند لیکن پس از چندی که از این میانه گذشت شخصی شجاع و نامدار موسوم به تسین[1] از میان برخاسته و بالاخره اقتدارات مرکزی را تجدید نمود. بزعم جمهور او همان شخصی است که بانی دیوار چین گردید وسدی در مقابل تهاجمات و حملات طوایف وحشی صحرا گرد بنا نمود و ازاین راه درطریق نهضت ومهاجرت آنها تغییراتی حاصل گشت.

در دو قرن قبل از میلاد چین برای دفعهٔ اول یك دولت معظم جهانگیری گردید و در همان اوان طوایفی که در تاریخ چین معروف بودند به هون نو[2] یا هونها با طوایف صحرانشین مجاور موسوم به یوئه چی جنگیده و آنها را بسمت مغرب تارودخانهٔ ایلی[3] راندند. در این جا آنهابطوایفی برخوردند قوی و نیرومند و چون دیدند که نمیتوانند بر ایشان ظفر یابند لذا بطرف جنوب رانده شده و در حدود طایفهٔ سکا فرود آمدند؛ طایفهٔ اخیرالذکر در سال ۱۶۳ قبل از میلاد از اراضی خود مهاجرت کرده درسواحل رود تاریم[4] مسکن گزیدند. سکاها به نوبهٔ خود به سر داریه هجوم برده دولت یونانی باختر را منحل و تارو مار کردند. مهاجرت و حرکت طوایف یوئه‌چی سبب گردید که طوایف وحشی دیگری که از پشت سر بآنها فشار آمده و رانده میشدند مانند امواج دریا پی در پی بممالك جنوبی که نسبةً متمدن بودند هجوم برده تا اراضی تازه‌ای بدست آورده و درآنجاها سکنی گزینند.

گر چه این مهاجرت ها و تهاجمات خوش بختانه در یکوقت صورت نمیگرفته بلکه بمرور زمان واقع میشد اما در تولیدخطر غیر قابل تدارك همه باهم شریك بودند، چه هر ناحیه ای را که تارومار کرده در آنجا جایگیر میشدند ناحیهٔ دیگر دچار همان فتنه و بلیه میگردید و بهمین ترتیب تمام عالم تمدن از این نهضت و جنبش در معرض مخاطرهٔ هتی‌ها یاطوایف وحشی صحرا گرد بودند که از خصایص آنها این بود که پیران قبیلهٔ خود را کشته و از گوشت آنها تغذی مینمودند و نیز زنان در میانشان

---

۱ - Tsin. ۲- Hiung-Nu. ۳- Ili. ٤- Tarim.

مشترك بودند و دیگر در همهٔ عادات و آداب بخشونت و وحشیگری رفتار مینمودند. و البته استیلا و غلبهٔ چنین قومی بلیه و تهلکهٔ بزرگی برای نوع بشر بوده است. بنابعقیدهٔ بعضی حتی امروز هم جنس زردپوستان موجب خوف و وحشت میباشند ولیکن ژاپون که از ممالك عمدهٔ تورانی است داخل کمیتی[1] ملل گردیده و چین هم برای نیل بدین سر منزل مقصود کوشش میکنند؛ بنابراین ما اینرا بمشکل میتوانیم بفهمیم که درآنروز شکست خوردن بدست آنها عبارت بود از مرگ، آری مرگ زن و مرد و کودك ولی بعد از شکنجه های بسیار و یا یك زندگانی که مرگ بمراتب بر آن ترجیح داشته است.

فتوحات طوایف صحرانشین در پارت

در همین زمان پرخوف و خطر بود که **فرهاد** دوم پس از فاتح شدن در مقابل قوای سلوکی برای تسخیر سوریه خود را معطل نکرده بدون درنگ برای دفاع از مملکت خویش بپارت شتافت. او بسیاری از لشکریان **آنتیوخوس** را که اسیر کرده بود داخل قشون نمود. وقایع این جنگ را مورخین بتفصیل ذکر کرده‌اند و بظاهر معلوم میشود که آن تا چند سال هم طول کشیده است ولی در آخر پارتیها بواسطهٔ قصور یونانیانی که در لشکر پارت بودند و نیز مرگ پادشاه شکست خوردند. جانشین **فرهاد** کار های ویرا دنبال کرد و جنگ را ادامه داد؛ لیکن او هم نتوانست از عهدهٔ این طایفهٔ خونخوار بر آید و عاقبت در جنگ کشته شد.

مهرداد دوم ۱۲۴–۸۸ قبل از میلاد

بعد از این شکست دوم چنین بنظر میآمد که پارتیها در شرف زوال و اضمحلال میباشند لیکن در این میانه **مهرداد** دوم که پادشاهی خوش بخت یاسرداری لایقتر بود برسریر شاهی نشست. او از عملیات و اقدامات خود تغییری در اوضاع پدید آورد و در جنگ با طوایف وحشی چنان درس عبرتی بآنها داد که اراضی پارت را بکلی ترك گفته با قوای خود بجستجوی سر زمینی افتادند که بتوانند با سکنه وقوای آنجا مقاومت کنند و عاقبت

۱– Comity

بر سر کشوری که امروز افغانستان خوانده میشود ریختند. **مهرداد** حقیقةً تا این درجه موفقیت حاصل نمود که ولایت چندی را درطرف مشرق گرفته ضمیمه کرد. از سکه هائی که دردست است ثابت میشود که در خلال آن ایام شاهزادگانی دارای اسامی والقاب اشکانی در نزدیکی جبال هیمالیا سلطنت داشته‌اند. باری **مهرداد** بعداز تمشیت وانتظام امور ولایات تازهٔ خود بمغرب امپراطوری خویش متوجه گردید؛ چه **هیمروز**[1] نایب ـ السلطنهٔ بابل در مقام خود سری و طغیان برآمده ولی قوت وقدرت سلطان پارت باقشون جرّاری که آماده داشت بیش از این بود که کسی بتواند با اومقابلی کند ولذا **هیمروز** بآسانی مقهور و مغلوب گردید.

پارت و ارمنستان

ما در ضمن جنگ های کشور گشایان آشور شرحی ازارمنستان وپایتخت آن وان ذکرنموده و گفتیم که طوایف نری[2] واُرارتو و نیز من نای[3] در آنجا سکنی داشتند، لیکن در سدهٔ هفتم پیش از میلاد ارمنی‌ها که از نژاد آریامیباشند بظاهر ازسمت مغرب وارد این سرزمین شدند. **هرودوت**[4] وقتیکه دستهٔ سپاه آنها را درجزو لشکر عظیم **خشایارشا** ذکرمیکند آنان را ازمهاجرین فریژی قلمداد کرده است. در کتیبه های بیستون درمیان ولایات امپراطوری ایران ارمنستان (ارمینا) هم ذکر شده است و در تاریخ بعدی ما ارمنستان را گاهگاهی میشنویم ولی رویهمرفته حائز اهمیت خاصی نیست؛ اینمطلب قابل ملاحظه است که ارامنه خودشان را باسم «هایکا» مینامند که آن لفظ جمع ومفردش «های» نام پهلوان داستانی آنها میباشد، زمانیکه **مهرداد** اول در مقام توسعهٔ قلمرو خود بر آمد ارمنستان که مجبور باطاعت و فرمانبرداری **آنتیوخوس** اپیفان بود دوباره طوق تابعیت خاندان سلوکی را دور انداخت و این امر بظاهر معلوم میشود که بکمك و دستیاری پارت صورت گرفته است؛ چه سلطان جدید آن که از ۱۵۰ تا ۱۲۸ قبل ازمیلاد سلطنت کرده یکنفر اشکانی موسوم به **وال‌ارساسیس**[5] بوده است. فرزند او که باپنت جنگ کرده است

1- Himerus. 2- Nairie. 3- Mannai.

5- Val-Arsaces.

۴- هرودوت ۷، ۷۳. (مؤلف)

تا ۱۱۳ قبل از میلاد سلطنت داشته و بعد **ارتاکسیاس**[1] جانشین وی گردیدکه او همان **ارتاوسدس**[2] **ژوستن** مورخ میباشد. قریب بیکصدسال قبل از میلاد **مهرداد** بدین کشور حمله برده است، هر چند شرح این جنگ بما نرسیده ولی از اشارات **استرابو** چنین مفهوم میشود که **تیگران** فرزند بزرگ پادشاه ارمنستان چند سالی برسم گروگان در پارت میزیست و از این بطور وضوح معلوم میگردد که دولت پارت فاتح بوده است، لیکن **ارتاوسدس** مدتی بسلطنت باقی بوده و بعد از او ارمنستان تا مدت بیست سال تحت سلطنت **تیگران** بوده و حدود آن در اینمیانه توسعه یافته از خلیج ایسوس و دریای مغرب تا بحرخزر امتداد داشته است. ما در شرح حالات پادشاهان پارت مسئله ارمنستان راکه در درجهٔ اول اهمیت است مرتباً ذکر خواهیم نمود.

توسعهٔ روم ۱۹۰ - ۱۴۹ قبل از میلاد

هنگامیکه **آنتیوخوس** کبیر از افواج روم در ماگنسیا[3] شکست خورد بنظر چنین میآمد که استقلال دول آسیای صغیر و سوریه بایستی خاتمه یابد لیکن دولت روم عقب نشسته و تا یك پشت سیاست عدم مداخله را تعقیب مینمود و شاید آن مبنی بود بریك سیاست عاقلانه ای که باو القا شده بود. دولت های مختلف مزبور دراینمدت بدون هیچ مداخلهٔ مسلحانه از طرف مغرب بحال خود بوده و آنچه میلشان بود مطابق آن عمل میکردند. در سال ۱۶۸ قبل از میلاد بواسطهٔ جنگ پیدنه و تصرف مقدونیه وضعیت بکلی تغییر پیدا کرد، چنانکه تخلیهٔ مصر از طرف **آنتیوخوس** اپیفان براثر حکم موجز و شدیداللحنی که باو شده بود شاهدیاست بر این مدعا. چندسال بعد ازاین (۱۵۱ـ۱۴۵ قبل از میلاد) یکنفر مدعی در مقدونیه پیداشد و اکائی ها نیز پرچم مخالفت بر افراشتند و این حوادث و پیشآمدها منجر بتاراج کرنت[4] و دخول یونان در تحت تبعیت حکمران (فرماندار) رومی مقدونیا گردید، هرچنددولت روم در ابتدا دخالتی مستقیم در ادارهٔ

۱– Artaxias. ۲– Artavasdes.

۳– این اسم در بعضی نوشتجات فارسی «مگنزیا» نیز ضبط شده است (مترجم).

٤ - Corenth.

آن کشور نمود. در سال ۱٤٦ قبل از میلاد کارتاژ بدست سی پیو[1] سردار روم سقوط یافته و او بعد از تصرف آنجا شهر را چنان خراب کرد که باخاك آنرا یکسان نمود. باز قضیهٔ دیگری پیش آمد که آن شاید دراثر یعنی اثر مستقیم ازهمه مهمتر بودو بالاخره توجه دائمی روم را بطرف مشرق جلب نمود و آن چنانست که پادشاهان پرگام همیشه از متحدین ثابت جمهوری روم بودند، اگر چه خدمات **اومنس**[2] پادشاه آنجا در جنگ پیدنه[3] نسبت بدولت روم بلاعوض مانده و پاداش آن داده نشده بود معذلك جانشین او **آتالوس** که در وقت مردن وارثی نداشت در ۱۳۳ قبل از میلاد کشورش را در وصیت خود بروم واگذاشت. این وصیت مورد قبول واقع شده سری که از **اومنس** باقیمانده و در مقام ادعا بر آمده بود مغلوب گردیدو دولت روم کشورنامبرده را بتصرف در آورد باینمعنی قسمتی از آن که جزء تراس بود بمقدونیا که آنوقت ولایتی متعلق بهروم بود ملحق شد ونواحی وبخش‌های مشرقی آن به **مهرداد** بنت[4] که او نیز از متحدین روم بودوا گذار شده و آن قسمتی که بیشتر از همه ذیقیمت و گران بها بود باسم «آسیا»[5] ولایت رومی گردید. این تقسیم در سال ۱۲۹ قبل از میلاد بترتیب بالا بانجام رسید. دولت روم در اینوقت وضعیتی پیدا کرد که بکلی مغایر با وضعیت او در اواخر قرن دوم بودچنانکه از این تاریخ ببعد طریقه‌و مسلکی را که دنبال میکرد نظیر بریتانیای کبیرآن طریقه‌و مسلك نتیجهٔ مستقیم یك نقشهٔ مهاجمه و تجاوز کارانه‌ای نبود که با تأمل و فکر یا اراده و اختیار کشیده شده باشد بلکه پیش آمد و اوضاع وقت و یرا بر آن مسلك مجبور ساخت.

تشکیل سلطنت مهرداد ششم پادشاه پنت ۱۹۰ - ۱۲۰ قبل از میلاد

مهرداد بنت که از طرف پدر به پادشاهان هخامنش واز طرف مادر بسلاطین سلوکی میرسد داهیه ای مثل او در عرصهٔ تاریخ خیلی کم میشود پیدا کرد، در کودکی بواسطهٔ قتل پدر یتیم مانده

۱– Scipio. ۲– Eumenes. ۳– pydna.

٤- اینکه من این اسم را به سکی که در نوشتجات قدیم روم بوده استعمال میکنم برای این است که تا از **مهرداد** همنام خود پادشاه پارت فرق پیدا کند (مؤلف).

٥- این لفظ درکتب عهدجدید درهمین معنی استعمال شده‌است. رجوع شود به اعمال رسولان باب ۱٦ آیه ٦-(مولف).

در محیطی حتی محیط خانواده اش که پر از فساد اخلاق یعنی غدر و خیانت بود پرورش یافته و این طرز پرورش اخلاق اورا صلب وسخت واز راستی منحرف ساخته بود ونیز بر اثر آواره گردی و سرگردانی که در زندگی خود بآن معتادشده ساختمان بدنی وی محکم و قوی بوده است. خصایص عقلی وی او را برای درك صنایع و ادبیات یونان قابل و مستعد کرده و بقدر کفایت از آنها بهره مند گشته بود. در عدم صداقت و قساوت قلب کمتر پادشاهی نظیر او یافت میشده ولی در جدیت و فعالیت و نیز دخول در مشکلات و کفایت و قابلیت باعث تعجب همه بوده است. شروع سلطنتش در سر زمینی مثل پنت شده که دور دست و بی اهمیت بوده است، چه آن شامل نواحی جنوب دریای سیاه بود که از سینوپ[1] و طرابوزان تا حوالی باطوم حالیه وسعت داشته است، لیکن چندی نگذشت که دارای امپراطوری معظم و قوی مشتمل بر مینگرلیا[2] و ایمری‌تیا[3] در مشرق دریای سیاه و سواحل شمالی آن گردید. پیش‌آمد و اوضاع هم آنوقت با این جوان فاتح مساعدت نمود، چه شهرهای یونان در آن زمان باندازه‌ای ضعیف و ناتوان شده بودند که با اقوام غارتگری که آنها را تهدید نموده[4] و از هیچگونه تعدی و تحمیلات نامشروع فروگذار نمیکردند تاب مقاومت‌نداشتند ودر نتیجهٔ این اوضاع ناگوار از **مهرداد** استمداد نموده ورودش رابرای‌خود مانندیك نجات دهنده گرامی شمردند. از اینجا کشوری بنام بوسپوروس[5] برای او تشکیل یافت که نه تنها از حیث نقد و جنس نافع و سود بخش بود بلکه انواع فوائد و منافع دیگری که بتصور آید از آنجا بدست میامد. او فتوحات خود را تا این جا خاتمه نداده ارمنستان کوچك راهم بقلمروخویش افزود. با **تیگران** که آنوقت بجای پدر برتخت ارمنستان نشسته بود طرح اتحاد و دوستی ریخته قرار دادی بست و دخترش **کلئوپاتر** را نیز بنکاح او در آورد، اگرچه جزئیات این قرارداد برما معلوم نیست، لیکن بظاهر باید

۱- Sinope. ۲- Mingrelia. ۳- Imeritia.

٤ - **مومسن** (کتاب ٤ فصل ٨) کتیبه‌ای را در البیا (Olbia) واقع در نزدیکی دهنه دنیپرذکر میکنند که در آن کتیبه شرحی از زمان معاصر راجع بمظالم و اذیت و آزار دائمی طایفهٔ سیت یاتوراتیها ذکر شده است(مؤلف).

٥-Bosporus.

که آن مشتمل بر تعاون و همراهی بهم و نیز تعیین حدود کشور گشائی و قلمرو همدیگر بوده است. اکنون دیده میشود که **مهرداد** پادشاه پنت که یکی از متفقین روم بود بواسطهٔ عقد قرارداد مزبور با ارمنستان متحد شده حدود استیلا و نفوذ خودرا درمقابل پارتی ها رسانیده است بجائی که باید آنرا باصطلاح امروز منطقهٔ نفوذ آنهایعنی پارتیها خواند.

تاکنون بمنافع دولت روم مستقیماً مداخله ای نشده بود ولی بر اشخاص خبیر و بصیر باید معلوم شده باشد که ایجاد این دولت جدید با مراتب و کیفیاتی که ذکر شد برای امنیت مشرق بفال نیك شمرده نمیشد، خاصه وقتیکه پافلاگونیه وکاپادوکیه هم جزو قلمرو **مهرداد** در آمدند. اینجا مجلس سنای روم مجبور بعملیات گردیده در سال ۱۰۲ قبل از میلاد کلیکیه را دولت روم ببهانهٔ اینکه اهالی آن جزء دزدان دریائی در آمده بودند در تحت اقتدار خود در آورده بفرماندار آن جا **لوسیوسولا**[1] دستور داد که مداخله در امور کاپادوکیه نماید. **مهرداد** در اینموقع جرئت نکرد که از عملیات نمایندهٔ روم جلوگیری نماید، **سولا** بسرعت از وسط این کشور گذشته وآنجا را محل تاخت و تاز قشون خود قرارداد. این اولین موقعی بود که لشکر روم بساحل فرات یعنی بیك جائی رسید که مقدربود در آینده سرحدمشرقی آن امپراطوری ونمایشگاه علمیاتی بس بزرگ گردد. لیکن این نهضت **سولا** نتیجهٔ دائمی نداشت چه پس ازمراجعت او **تیگران** پادشاه ارمنستان نمایندهٔ روم را ازآن سرزمین خارج کرد وپافلاگونیه نیز که قبلا تخلیه و واگذار شده بود تحت تصرف در آمد. پس از وصول این خبر سنای روم افسر رومی دیگری را بسمت سفارت ونمایندگی بآنجا روانه نمود و در سال ۹۰ قبل از میلاد **مهرداد** مجدداً آنجا را واگذاشت.

ابتدای روابط مابین پارت و روم ۹۲ قبل از میلاد

در این شکی نیست که **مهرداد** دوم پادشاه اشکانی جداً مراقب ترقی و بزرگ شدن ارمنستان بوده و رفتارش را با نظر دقت می نگریست چه **تیگران** پادشاه آنجا بحمایت **مهرداد** اشکانی بجای پدر بر تخت ارمنستان نشسته و در حقیقت تخت و تاج

[1]- Luciussulla.

خود را مرهون مساعی وی میدانسته و بپاداش نیکی هایش قسمتی از نواحی ارمنستان را طبق معاهده‌ای بـاو واگذار کرده بود ولی‌پس از آمدن روی کار نه تنها آنچه‌داده بود پس گرفت بلکه بحدود پارتیها دست اندازی نموده صفحاتی را که جزء دولت پـارت می شناختند غارت کرد. عاقبت پس از اینکه **سولا** بنمایندگی روم بساحل فرات رسید سفیری از طرف دولت پارت برای بستن یك قرار داد تدافعی و تهاجمی بنزد وی فرستاده شد، این ملاقات متضمن فال بدبود چه **سولا** سفیر روم بواسطهٔ نفوذی که داشت مقام محترم را بین پادشاه کاپا دوکیه و **اروباز**[1] سفیر ایران اشغال میکرده و لذا **اروباز** پس ازمراجعت بپارت بجرم اینکه احترام دولت متبوعهٔ خودرا منظور نداشته‌است محکوم شده ونقد حیاتش را از کف داد. باری **سولا** از انعقاد چنین قرار دادی شانه خالی کرد و شاید در این باب اختیاری هم نداشته است و در هـر صورت این موضوع‌بحال وقفه افتاد، هرچند این مطلب قابل تذکار است‌که این دودولتی‌که مقدرشده بودسالیان دراز برای منافع شرق وغرب دست وگریبان باشند در بادی امر با هم به منظور دوستی فتح باب مراوده نموده بنای اتحاد ویگانگی را گذاشته اند.

نخستین ارتباط چین با ایران ۱۲۰- ۸۸ قبل از میلاد

واقعاً دانستن این مطلب خیلی دلچسب است که **مهرداد** دوم نه‌اول پادشاه ایرانی است که بـاب ارتباط ومناسبات با جمهوری بزرگ غرب‌را بازنموده بلکه اولین سفیرچین را نیز که بدیدار ایران آمده بود دردربار خویش پذیرفته است[2]

علمای چین باهم اتفاق دارند که تا یکصدوچهل قبل از میلاد اطلاعی‌درچین از اوضاع غرب نبوده است، ولی در دورهٔ خاندان **هان** هیئتی به‌اطراف و جوانب‌اعزام شده، از جمله چند تن هم به سر زمین پارت که به اصطلاح آنها (آن سیه[3]) گفته

۱- Orobazos.

۲ ، اطلاع چینی‌ها ازایران باستان، بقلم ی. ح. **پارکر** (مجلهٔآسیائی سه‌ماهه ژانویه ۱۹۰۳) . ، ارتباط چین باآسیای غربی ومرکزی درقرن دوم میلادی، (شانگهای ۱۸۸۰) تألیف ت. و. **کینك سمیل** ، چین و شرق رومی، تألیف دکتر ف. **هرت**. (مولف).

۳ - An-Sih.

میشد سفر کرده وبدانجا ورود کرده‌اند . **کینگ سمیل**[1] اول کسی است که معلوم داشته لفظ (آن سیه) زبان چینی محرف کلمهٔ ارزاسس[2] میباشد . شرحیکه نمایندگان چین راجع به پارت گذارش میدهند مشعر است که درآن سر زمین برنج و گندم و موکشت میکنند، دورا دور شهر ها دیوار کشیده شده است ، آن کشور بسیار بزرگ و پهناور است ، بعلاوه اشاره بسکه های نقرهٔ پارتی میکنند که رواج داشته وبرانها شکل پادشاه معاصر منقوش بوده است و نیز مینوبسند که نوشته‌ها و یادداشتهای ادبی آنها عبارتست از علائم ونشانه‌هائی که‌از پهلو به پهلو[3] روی پوست میگذارند . این بیان بظاهر اشاره است به پار چمنت[4] (بزبان انگلیسی پوستی است که روی آن کتابت میکردند) که بطوریکه از نام‌آن بر میآید کاغذ مزبور ازشرق نزدیك باروپا رفته است چه آن مصحف «پرگامنا»[5] ی لاتینی است که اختراع و محل ساخت آن در پرگاموس بوده که یکی از شهرهای آسیای صغیر است . در این گزارش از امپراطوری روم که در آنزمان‌ازحوزهٔ اطلاعات‌آنها خارج بود ذکری‌نشده‌است . سپس‌دراین مشروحه از«آب باریك» اسم‌برده شده است‌که آن بطوریکه **کینگ سمیل** معلوم میدارد نقل‌یك دریای محصور بخشکی‌در حوضهٔ تاریم بوده است که دریاچهٔ لپ[6] قسمت باقیماندهٔ آن میباشدو احتمال میرودکه این مأموربن‌سیاسی خبری از دریاچهٔ هامون که درسیستان‌است شنیده ولی درگذارش خودشان حکایت را بیك محل تازه وخیلی دوری احاله داده اند ، چنانکه از این قبیل اشتباه عادت جهانگردان شرق وغرب هر دو بود میکردند .

ونیز ذکر شده‌که سفرای مزبور دربرگشت ، پیشکشی‌هائی برای پیشکش کردن به **هان**باخود آوردند که‌از آنجمله «تخم‌مرغهای‌مرغان بزرگ‌وشعبده بازهای‌ماهرلی‌کین[7]» بوده‌است، مراد ازاین تخم‌مرغهاتخم شترمرغ‌است که ازصحرای‌عربستان میاوردند . اگر چه **کینگ سمیل** اظهار میکند که در آن ایام شتر مرغ دربیابان لوت وجود داشته است

1- Kingsmill.

۲- که‌بفارسی ماآورا **اشك** مینامیم ـ (مترجم) . ۳ـ چون خط چینی‌از بالا به پائین یعنی‌عمودی است معمولا باید این کتابت بطورافقی‌نظراین‌مسافردقیق‌النظر راجلب کرده‌باشد (مؤلف) .

4-Parchment.

5-Pergamena. 6- Lop. 7- Li-Kien.

ولفظ « لی کین » هم محتمل است که از کلمهٔ هیرکانیا تصحیف شده باشد. نمایندگان سیاسی بالا که روابط بین ایران و چین را روشن ساخته اند **پارکر** مینویسد که تاریخ ن بین ۱۲۰ - ۸۸ پیش‌ازمیلاد بوده‌است.

ك عصر تاريك در تاريخ پارتیها ۸۸ -۶۶ قبل از میلاد

این قضیه که دولت پارت خواستار اتحاد با روم شده است خود گواهی است بر صدق این مدعا که قوای ارمنستان بوسیلهٔ کمك و همراهی پادشاه پنت بقدری بوده (که دولت نـامبرده) نمی توانسته است با آن روبرو شود. هر چند ما اکنون وارد زمانی میشویم که وقایع تاریخی آن مبهم و تـاریك است، اما میدانیم که **تیگران** (پادشـاه ارمنستان) بدین پایه‌قوت داشته است که پارت را شکست داده وولایاتی را که جزودولت آن پادشاه اشکانی که‌درحدود ۸۸ قبل‌از میلادمرده وهمچنین جانشین اوشناخته میشد گرفته‌وبقلمرو خود افزوده‌است ونیز میخوانیم که او ازجنگ پنت استفاده کرده‌مخصوصاً قسمت علیای بین‌النهرین و ماد آذربایجان را از پارت انتزاع کرده ضمیمه نموده است وهمچنین‌درسمت‌مغرب صفحاتی را که واگذار بسلوکی‌ها بوده بتصرف درآورده است. این جنگها بین ۸۵ قبل از میلاد و ۷۴ قبل از میلاد رویداده و چنانکه گفته شد ارمنستان که یك ایالت کوچکی بود بتدریج بسط بیدا کرده‌یك مملکت معظم وپهناوری گردید. **تیگران** وقتی که روی سکه های خودش لقب شاهان قدیم آسیا « شاه شاهان » را بزبان یونانی ترسیم کرد اوفقط امری را که انجام یافته یا شرح‌واقعه‌ای را که‌بوقوع بیوسته درج نمود.

برای تا مدت بیست سال یعنی از سال ۸۸ قبل از میلاد تـا **۶۹** قبل از میلاد پارتیها دردورهٔ **سیناتروس**[1] ودیگر پادشاهان‌نقش درجهٔ دوم یا تابعیت را بازی‌کرده در جنگ‌های مابین روم و پُنت و ارمنستان‌بیطرفی خودرا بدشواری حفظ نمودند، لیکن در

1- Sinatruces.

سال ٦٦ قبل از میلاد که پمپی[1] بجای لوکولوس[2] بسرداری سپاه روم در آسیامنصوب شد انقلابی در جریان امور رویداده وضعی دیگر در کار ها پدیدار گردید.

مهرداد ششم و روم ٨٩-٦٦ قبل ازمیلاد

این پادشاه پُنت که مکرر تسلیم روم گردیده در وجود خودقوتی حس کرد که پنجه به پنجهٔ دولت غربی یعنی روم بیفکند. چون لشکری بقدر کفایت تحت اختیار نمایندگان رومی در آسیا نبود **مهرداد** بهپرکاموس هجوم برده وبنای تاخت و تاز را گذاشت، اوخویشتن را منجی وانمود کرد و تا پنج سال از مالیات و حقوق دیوانی معافشان داشت. از طرف دیگر تمام مردم ایطالیائی را که در حوزهٔ آسیا ساکن بودند و شمارهٔ آنهابههشتادهزار تن[3] میرسید ناگهان قتل عام کرد. نیروی دریائی او دلوس[4] وپیرائوس[5] را ضبط کرد. آتن تبعیت او را اختیار نموده و بیشتر شهر های یونان هم اقتدا باو کردند.

سولا با سی هزار لشکر در اپیروس پیاده شد و بطرف آتن پیشرفت، او قصد کرد به پیرائوس بالا برود ولی موفق نشد، ناچار بنارا بر محاصره گذاشته و از اینکار هم چندان نتیجه‌ای نگرفت. آتن در سال ٨٦ قبل از میلاد تصرف شده ولی پیرائوس مفتوح نگردیدمگربعدازحرکت نیروی دریائی **مهرداد**که برای ملحق شدن به‌لشکر پُنت به‌ترموپیل پیشرفت. **سولا**که در این‌هنگام پانزده‌هزار نفردر زیر فرمان داشت **مهرداد** را با یکصد هزار سپاه درکارونیه ملاقات کرد و این همان محلی است که **فیلیپ** پادشاه مقدونیه قوای متحدهٔ آتن و بوتیه[6] را در آن محل شکست داده بود. جنگی سخت و مأیوسانه در گرفت و عاقبت ترتیب و انتظام غرب بر عده و شمارهٔ شرق غالب شد و شکست فلاکت باری بسپاه **مهرداد** واردآمده وجنگ خاتمه یافت. سپس بنابر صلح گذارده شده، بیست‌هزارتالان بعنوان غرامت جنگ و هفتاد فروند کشتی جنگی‌به‌**سولا**

1- Pompey· 2- Luculus·

٣- این عدهٔ زیاد صحت این تفسیر **سنکا** (Seneca) را به ثبوت میرساند که رومی هر کجا رافتح مینمود آنجا را آباد میکرد (مؤلف).

4- Delos· 5- Piraeus· 6- Boeotia

سردار روم تسلیم گردید. این جنگ که عموماً معروف بجنگ اول **مهرداد** میباشد بدین‌طریق خاتمه یافت.

جنگ دوم **مهرداد** چندان اهمیتی نداشت‌ولی جنگ سوم مفصل وطولانی بود. **مهرداد** که از اوضاع و احوال روم خوب‌اطلاع بهمرسانید واز مرگ **سولا** وفتوحات **سرتوریوس**[1] در اسپانیا که با او بنای اتحاد و دوستی را گذاشته قرار دادی در ۷۵ قبل‌از میلاد بسته بود آگاهی یافت ونیز از فتنه وآشوب روم یعنی‌جنگ خسته کننده برعلیه غلامان وشمشیربازان‌که درزیر فرمان **سپارتاکوس**[2] جمع‌شده بودند مستحضر گردید موقع را (بالنتیجه) مساعد دیده در سال ۷۴ قبل از میلاد اقدام بجنگ نمود. او حمله‌به‌بی‌تی‌نیه برد که پادشاه‌آن به **آتالید**[3] اخیر پادشاه پرکاموس‌تأسی جسته قلمرو خود را در وصیت بارث جمهوری روم گذاشته بود. در ابتدا غلبه و پیشرفت باز بـا **مهرداد** بوده است. لیکن وقتیکه **لوکولوس** سردار روم بمیدان آمد سپاه پُنت را که بمحاصرهٔ کی‌زیکوس[4] مشغول بود محصور نمود، شکستی سخت بر آنها وارد آمده (رومیان‌قسمتی را کشته یا اسیر کردند) ومعدودی‌که جان‌بدر بردند به لامپ ساکوس[5] گریختند. در اینموقع نیروی دریائی **مهرداد** نیز از طوفان خراب و ازکار افتاد. در طول سال ۷۳ قبل از میلاد و سال بعد **لوکولوس** در پُنت بعملیات جنگی پرداخته تاآنکه **مهرداد** ناچار شده به‌ارمنستان پناهنده گردید.

تیگران پادشاه ارمنستان دراین میـانه غرور و نخوتی بخرج داد که آن‌منجر به استیصال وسقوطاو گردید، توضیح اینکه در مقابل تقاضای سردار روم از تسلیم‌کردن **مهرداد** پدر زن خود ابا و امتناع نمودو هنگامیکه لیژیونهای روم در سال ۶۹ داخل ارمنستان شدند او از روی حقـارت‌میگفت « این رومیها اگر بعنوان سفارت آمده اند خیلی زیاد و اگر برای جنگ آمده باشند خیلی کمند » ولی پس از آراستن صفوف و اشتغال بجنگ سپاهش مانند‌کاه از جلورومیها پراکنده شده وبسمت مشرق‌فرار کرد. در سال بعد نیز با تهیهٔ تازه وارد جنگ گـردید که دو باره شکست یافت و اگر قشون

1- Sertoriws، 2- Spartacus، 3-attalid، 4- Cyzicus، 5-Lampsacus،

روم ازپیشرفتن درکوهستان ودخول درناحیهٔ آرارات امتناع نکرده بود **اوکواوس** فتح ارمنستان را تکمیل نموده بود ولی از اینجهت ازآنجا بطرف جنوب که اراضی بالنسبه صاف و مسطح بود رانده و نصیبین را مسخرساخت . در فصل بهار سال ٦٧ قبل ازمیلاد **اوکواوس** به پُنت که **مهرداد** دوباره در آنجا ظاهر شده بود مراجعت کرد و از اینجا بار دیگر قصد ارمنستان نمود ولی سپاهیانش باز عصیان نمودند . پس **اوکواوس** از انجام امری که در نظر گرفته بود یعنی فتح ارمنستان مأیوس گردید زیرا که آن تا یك اندازه بعد مسافت و تا یك اندازه هم کوهستانی بودن مواضع و میدانهای جنگ بینهایت مشکل مینمود .

عملیات پمپی در مشرق ٦٧-٦٣ قبل از میلاد

پمپی از بزرگترین مردانی است که روم از خود بوجود آورده است، اعمال اینمرد در مشرق کفایت فوق‌العادهٔ او را ثابت مینماید . وی قبلا در افریقا واسپانیا خود را بطور درخشان مشهور و برجسته کرد و بعد بموقع وارد ایطالیا گردید تا دربربادی شمشیر بازان **سپارتاکوس** سهم عمده ای بگیرد . در افتخار مقهور ساختن آنها که کار خطیری بود با **کراسوس** شرکت نمود و بنابراین او قبل ازمأموریت بمشرق زمین درنظرهم میهنان خویش مقامی بلند و ارجمند داشته است .

آغاز جنگهای او در مشرق هنگامی بود که از طرف دولت روم با اختیارات تام وتمام مأمور باستیصال دزدان دریائی کیلیکیه گردید که غارتگری آنها نه تنها دردریا خطرناك بود بلکه زندگی وآزادی ساکنین کشورهای مجاور را نیز مانند کورسرهای[1] قرون وسطی تهدید مینمود . او در علم لشکرکشی دریائی بوسیلهٔ انتظام و ترتیبی که داد کفایت و فراست غریبی از خود ظاهر ساخته و آبهای ایطالیا را از وجود این دزدان هیبتناك صاف و پاك نمود و اکتفا باینهم نکرده آنان را تعاقب کرد و مجموع کشتی های آنها را در آبهای خودشان محو و نابود ساخت که این خود کاری بس قابل ملاحظه بوده است .

در این هنگام **پمپی** مأموربخاتمه دادن جنگ **مهرداد** گردید، او بفوریت حرکت

1. Corsoirs.

کرد و زمانی که بخشکی رسید و خواست زمام امور را بدست گرفته وارد عمل گردد
پنت باز درتصرف **مهرداد** بود. **لوکولوس** هنوز درکوهستانهای هالیس علیا بسرمیبرد
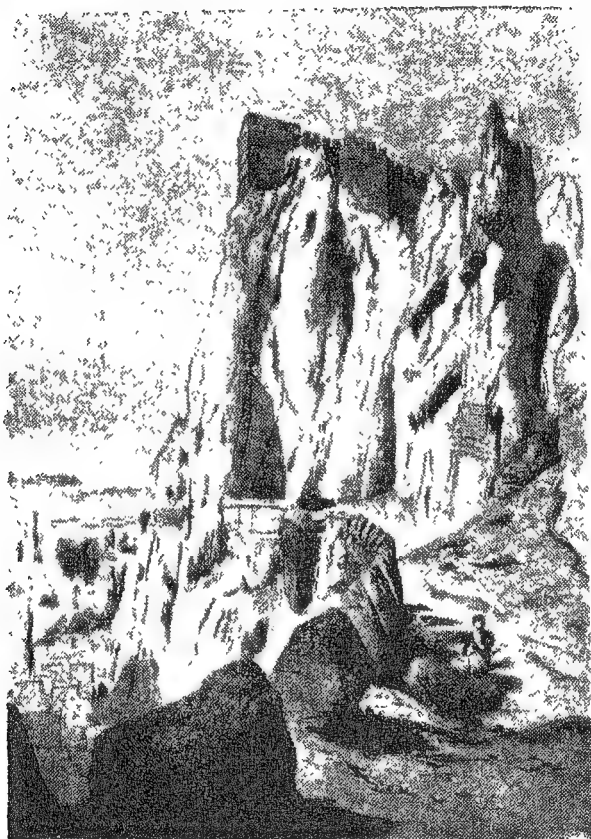
۳۹ - قلعهٔ وان

و **گلابریو** جانشین وی تا کنون اقدامی در انجام مأموریت خود ننموده بود وعملیات
جنگی در نمایشگاه جنگ بحال وقفه و همینطور سه لژیون در کلیکیه بیکار بوده ودر
حقیقت غیر از وجود یك عنصر جدید و یك قائد فعال انتظـاری درکار نبوده است.

این رومی بزرگ جدیت و پشت‌کارغریبی ظاهر ساخته و روح تازه‌ای‌درجنگ
دمید و شهرت نام او سبب شد که بسیاری از سربازان کار آزموده که دست از جنگ

کشیده یا از خدمت منفصل شده بودند مجدداً در زیر بیرق او جمع شده و داوطلبانه بخدمت مشغول گردیدند. در بهار سال ٦٦ قبل از میلاد او حرکت کرده ریاست و قیادت دستجات قشون را که با **لوکولوس** بود خود بعهده گرفته و شروع بعملیات جنگی نمود، هرچند لژیون های کلیکیه هنوز به قشون عمده ملحق نشده بودند. **مهرداد** که از روبرو شدن با **پمپی** اجتناب داشت بنای عقب نشینی و جنگ و گریز را گذاشت تا آنجا که رومیان از تعاقب لشکر سبك سیر او منصرف شدند و بتسخیر والحاق کشور پرداختند. **مهرداد** در این گیرودار کاری که توانست کرد این بود که از اطراف راه ارتباط **پمپی** را قطع کرده و او را بمحاصره انداخته مجبور بحرکات تدافعی نمود، ولی وقتی که لژیون های کلیکیه رسیدند او لشکرگاه پنت را با قوای زیاد محصور نموده راه ارتباط و گریز را از اطراف بر محصورین بست. **مهرداد** بعد از متجاوز از یکماه که دچار مضیقهٔ خواربار بود یك شب از محاصره بیرون جسته و بطرف مشرق فرار نمود لیکن دردل شب مورد حملهٔ افواج روم گردیده بکلی شکست خورد و سپاهیانش تار و مار شدند، ولی او باعده‌ای که باقیمانده بود بسرعت از سواحل فرات بالا رفته خواست بارمنستان پناهنده شود لیکن **تیگران** دراینموقع نه تنها از پذیرفتن او امتناع ورزید بلکه جائزه‌ای هم برای سر او مقرر داشت ولذا **مهرداد** ناچار بطرف زاویهٔ شرقی دریای سیاه فرار کرد. **پمپی** تا رود فازیس[1] او را تعاقب کرد. عاقبت **مهرداد** به بوسفور سمیری رسید که پسرش که بر ضد وی قیام کرده بود در آنجا بوده است و چون دراین نقطه هم محل امنی برای خود نیافت بکشتن خویش مبادرت نموده و بحیات خود خاتمه داد.

باری **پمپی** از تعاقب او صرف نظر کرد ولی او باینقدر یعنی هزیمت دادن **مهرداد** از کشور خویش قناعت ننمود بلکه به ارتاکزاتا[2] پایتخت ارمنستان که وصل به ایروان فعلی است راند. **تیگران** پادشاه آنجا را با پسرش که بدین نام خوانده میشد بنزد خود طلبید و شرایط صلح را بآنها تلقین نمود. مبلغ شش هزار تالان یا یك میلیون وچهارصد هزار لیره بگرفت، بعلاوه مبلغی هم انعام بنام لشکریان دریافت داشت. تیگران از ممالك

---

1. Phasis. 2. Artaxata.

متصرفهٔ خود بضمیمهٔ کلیکیه و فونیسیه[1] و مخصوصاً سوریه دست بردار شده و همه را واگذاشت و در حقیقت مستملکات و قلمرو های وی بدولت و کشور اصلی تقلیل یافته و او پادشاه تابع روم گردید. لیکن **تیگران** جوان ازروی نادانی ازاین فرمانروائی یعنی حکمرانی در یك ولایت استنکاف نمود وبدین جرم محبوس شده و با زوجه اش اسباب رونق وشکوه جشن پیروزی فاتح گردید.

کمتر افسری تا آنوقت بخوش اقبالی **پمپی** در این جنك بوده است. در مورد **مهرداد** شما ملاحظه کنید ضربت‌های مهلکی که **لوکولوس** بآن پادشاه وارد ساخت فقط تمرد و عصیان لشکر اینمردرا ازنیل‌به افتخار فتح قطعی باز داشت، برخلاف **پمپی** که فقط بایك جنك توانست او را رانده و تقریباً مانند یکنفر فراری از آسیا خارج‌سازد و دیگر درارمنستان بدون هیچ جنك و خونریزی و تا یك اندازه باید گفت در نتیجهٔ خوف و رعبی که از**لوکولوس** به **تیگران** دست داده بود شرایط صلح را باو دیکته کرد. او بدین وسیله نه فقط بعضی ثروت خیز ترین و از نظر سوق الجیشی مهمترین و لایات شرق نزدیك را ضمیمه کرد بلکه مبالغ هنگفتی هم نقد دریافت داشت که توانست انعاماتی به لشکریان خود بدهد و همه را از خود راضی و خوشنود دارد. باید دانست‌که **پمپی** برای‌این خوش اقبالی شایستگی‌هم داشت، اویك بهادر کشوری یا دربار[2] نبود و از اینرو هم فتح وظفر به پشت کار و مردی او ضعف و فتوری وارد نیاورد.

بعد از مطیع ساختن **تیگران** بوادی غور[3] یا قور شتافته و طوائف آلبانی را مقهور ساخت، از محل قشنك خوشنمائی که امروز معبر خط آهنی است که باطوم را به بادکوبه وصل میسازد گذشته بدرهٔ فازیس داخل گردید و از آنجا بطرف دریای سیاه فرود آمده ناوگان خود را دیدار و معاینه نمود. غرض از طی این‌مسافت، نزدیک

۱- Phoenicia.

۲ ـ مقصود از بها دردربار بهادریست که روی مراحم والطاف شاه ودربار این لقب باو اعطاء شده باشد نه روی لیاقت نظامی و هنرهای جنگی. (مترجم)

۳- Kur.

شدن به پادشاه پیر یعنی **مهرداد** بود و پس از آنکه دانست نمیتواند بـا و برسد و نیـز یقین کرد که از این ببعد برای پُنت از ناحیهٔ او خطر و آسیبی نخواهد بود بوادی غور برگشته و آنجا را تحت اطاعت درآورد و بنا بگفتهٔ **پلو تارك** مورخ مقصود عمدهٔ **پمپی** از این مسافرت رسیدن بسواحل بحر خزر بود و تا سه منزل هم بدریا مانده طی طریق نمود ولی از انجا بواسطهٔ کثرت مارهای زهر دار مجبور به مراجعت گردید. بهر حال **پمپی** داخل نواحی و نقاطی گردید که **اسکندر** کبیر بدانجاها قدم ننهاده بود. پس از مراجعت از این نواحی به ارمنستان صغیر رفته و در آنجا از پادشاهان ماد و سوزیانا نـامه هائی بوی رسید.

پمپی و فرهاد سوم پادشاه پارت

پمپی از اینرو که یکنفر دیپلومات قابلی بود بعد از ورود به آسیا بادربار **فرهاد** سوم فرزند **سناتروك**[1] وارد مذاکره شد که اگر **فرهاد** درجنك با ارمنستان با وی همراهی کرد ولایت کـردون و ادیابن[2] را که **تیگران** گرفته بود بدولت پارت برگرداند. این شرط مورد قبول واقع شده و اتفاقاً فرزند ارشد **تیگران** باجمعی از پیروان و طرفداران خود آنوقت دردربار پارت بود برای **فرهاد** سوم ایفاء و اجرای آنچه را که قول داده بود مشکل نبود و لذا باسپاه نیرومندی بهمراهی شاهزادهٔ فراری به ارمنستان هجوم برده و **تیگران** را از پایتخت وی ارتاکزا تا به کوهستان راند و بعد بتصور اینکه جنك را بانتها رسانیده اتمام محاصرهٔ ارتاکزاتارا بعهدهٔ شاهزادهٔ ارمنی گذاشته وخود به پارت برگشت، لیکن بعد ازحرکت پادشاه پارت **تیگران** یکدفعه بر سر لشکـری که حصار داده بودند فرود آمده و همه را از آن کشور بیرون کرد، بعد ازاین واقعه **پمپی** بطوریکه در بالا ذکر شد در این صحن نمایش ظاهر شده و شرایط صلح را املاء کرد. **فرهاد** که آدیابن را قبلا مسترد داشته بود به اشغال کُردون پرداخت، لیکن **افرانیوس**[3] نمایندهٔ **پمپی** پارتیهارا بیرون کرده و آن ولایت مورد نزاع را به ارمنستان واگذاشت.

این عهد شکنی که کار پستی بود و نیز امتناع اهانت آمیز **پمپی** ازاینکه **فرهاد** را

[1] Sinatruces. [2] Adiaben. [3] Afranius.

« شاهنشاه » خطاب کند در صورتیکه همه آنرا قبول داشته و استعمال میکردند تولید حس نفرت و عداوتی نسبت برومیها کرد که باندك مدتی ثمری تلخ بار آورد . احتمال دارد که پمپی بالژیون های فاتح خود بخیال حملهٔ بپارت افتاد ولی در آخر ملتفت شدکه مخاطرهٔ آن زیاد است سیاستش راتغییرداده مسائلی را که مابین پارت وارمنستان محل اختلاف بود بحکمیت مراجعه داده وعده‌ای را هم حکم تعیین کرده و آنهامسائل مورد نزاع بین پارت و ارمنستان را تسویه نمودند .

هلاك مهرداد ششم بدست خود ۶۳ پیش از میلاد

مهرداد نظیر خویشاوندش **آنتیوخوس** اپیفان که یکنوع جنون بر او غالب بود در اینموقع وارد آخرین مرحلهٔ عمر طولانی خود شده بود و معذلك مشغول تدارك لشکر تازه‌ای بود تاایطالیا حمله ببرد که اینوقت از تمام طبقات قشون بر خلاف این نقشهٔ عجیب و متهورانه با هم متحد شده و پسرش **فرناك** هم در رأس آنها قرار گرفته بنای شورش را گذاشتند. این گرگ پیرکه از مشاهدهٔ این اوضاع امید خود را از هرطرف مقطوع دید کاسهٔ زهر را اول بزنان‌ودختران خود داده و درآخر خود نیز ازآن نوشید و باینطریق هیبت ناك **مهرداد** پادشاه پنت در ۶۳ قبل از میلاد هلاك شد و با مرگ او بزرگترین دشمنی که میتوانست در مشرق مقابل دولت مقتدر روم پافشاری کند از میان رفت . بنا بقول **پلوتارك** تمامی لشکریان « **پمپی** » از شنیدن این خبر جشنی بپا کردند که گوئی با مرگ **مهرداد** تنها، چندین هزار دشمن آنها بدرود حیات گفته‌اند .

نتایج جنگهای پمپی

جنگ های **پمپی** و نتایج حاصلهٔ ازاین جنگ‌ها را میتوان بشرح زیر خلاصه کرده و چنین گفت : او خاك پنت راسراسر مفتوح ساخت و قسمتی را ضمیمه کرد که بابی‌تی نیهٔ مجاور متفق روم گردید، ارمنستان و نیز بسفورسیمری را دولت دست نشانده قرارداد . مردمان البانی و ایبری درهٔ غوررا مسخرساخت . اگرچه پارت‌راتحقیر واهانت نمود اما نتوانست ویرا مطیع ورام‌کند. او دررفتارش بااین‌دولت شرقی‌نشان‌دادکه درسیاست‌مداری ودوراندیشی‌خیلی‌عقب‌میباشد. در سوریه از شناختن امرای خاندان سلوکی که حکومتهای کوچك داشتند امتناع نمود.

عناصر مختلفهٔ ماجراجو وشورش طلب را سرکوبی کرد وهریك رابجای خودنشانید.آخرین مقاومتی که از آنها بظهور رسید از طرف یهودیان بود. روم اینوقت با پارت مواجه گردید، لیکن تقاضای فرهاد که باید فرات مرز رسمی دو دولت باشد نه صراحةً تصدیق شد و نه قابل توجه‌قرار گرفت. بعلاوه پمپی نامه ها وپیغاماتی‌از ایالات، ازقبیل سوزیانا که مثل پرزیس مستقل بود و مادکه مسلماً از ایالات تابعهٔ پارت بشمار میآ مددریافت داشته و با آنها داخل روابط گردید. خـلاصه ترتیباتی‌که داده شد بمنظور انجام یك اقدام نهائی نبود بلـکه منظور از آن انجام یك پیشرفتی بود و جریان حوادث بعدی مدلل داشت‌که روح قضیه از همین قرار بوده است.

چهار درهمی نقرهٔ ارد اول

فصل سی‌ام

پارت و روم - اولین آزمایش قدرت

پارتیها مثل اینکه حکمفرمائی دنیا را با رومی‌ها تقسیم کرده بودند و اکنون خودشان فرمانروای مشرق زمینند ... درسه مرتبه مورد حملهٔ رومیها واقع شدند و با آنکه این حملات توسط معروفترین سرداران رومی و دربهترین موقع عظمت و جلال آنان صورت گرفت معذلك پارتیها نه تنها ازرومیها دست کمی نداشتند بلکه برآنان نیز غالب آمدند. «ژوستن کتاب ۴۱ بند ۱»

امور داخلی پارت
۵۷-۵۵ قبل از میلاد

هنوز از مراجعت پمپی دوسال نگذشته بود که **فرهاد** بدست دو پسرخود بقتل رسید. **مهرداد** فرزند بزرگتر برتخت نشست ولی بواسطهٔ ظلم و بیرحمی از تخت بزیرش آوردند و **ارد** پسر کوچك « شاهنشاه » شده و پادشاه مخلوع را به حکمرانی کشور ماد فرستاد. اما او از این انتخاب ناراضی بوده سر بطغیان برآورد و پس از مدتی جنگ و جدال شکست خورد و بسوریه فرار نمود و به **گابینیوس**[1] فرمانفرمای رومی سوریه پناهنده شد. او وجود این شاهزاده را برای مقاصد خود در مشرق مغتنم دانسته مقدمش را گرامی داشت. لیکن هنگامیکه مشغول بسیج ولشکرکشی بود یك پیش آمد خوبی برای او کرد که طبعاً ازاین سفرجنگی منصرف گردید، توضیح اینکه مبلغ دومیلیون وپانصد هزار لیره باو تقدیم نمودند که بامور داخلی مصر

1 - Gabinius.

مداخله کند و این پیش‌آمد سبب گردید که **مهرداد** بحال خود گذاشته شد و چون اهالی ساوکیه و بابل متمایل باو بودند ببابل رفت ولی عاقبت **ارد** ویرا در آنجا محصور واسیر نموده بقتل رسانید .

تعیین کراسوس بحکمرانی سوریه ، ۵۵ قبل از میلاد

باید دانست که مارکوس لیسینیوس **کراسوس**[1] یکی ازمعروفترین مردان روم در آنزمان بشمار آمده ولی بین او با **پمپی** یا قیصر درسیرت و صفات فرق کلی وجودداشت؛ اینمرد منصب ومقامش را اساساً بوسیلهٔ پول و نقدینه هائی بدست آورده که همهٔ آنها را از راههای پست و ناشایست تحصیل کرده بود. **پلوتارك** مورخ میگوید که حتی کسانیکه زیاد لایقش میدانستند در بارهٔ وی چنین میگفتند که او در همه جا مردیست شجاع جز در میدان جنگ. باری در ۵۵ قبل از میلاد **کراسوس** بحکومت سوریه منصوب گردید و چون از شهرت رقبای خود حسد میبرد در اینموقع شروع بلاف و گزاف نموده و میگفت که قشون خود را تا باختر و هند پیش برده به اقیانوس مشرق خواهد رسانید. او در اول زمستان از بندر برندیزی حرکت کرده چندین کشتی او در طوفان تلف گردید؛ پس از آن از وسط مقدونیا و تراس پیش رفته بآسیای صغیر درآمد. وقتیکه بانطاکیه میرفت دربین راه **دیوتاروس**[2] پادشاه سالخورده را ملاقات کرده که يك شهر تازه‌ای بنیان مینهاد. **کراسوس** بکنایه و مزاح باو گفت « خیلی از روز گذشته که شروع بکار ساختمان کرده‌اید[3] » او در جواب گفت «شما هم در این صبح خیلی زود شروع بجنگ باپارت ننموده‌اید »

کراسوس از فرات گذشته این جا موفقیت و ظفری نصیب وی شده استاندار (والی) پارت را شکست داد ، لیکن عوض اینکه او را تعاقب کند و بابل را که آنوقت

1- Marcus Licinius Crassus . 2-Deiotarus .

۳ - چون پادشاه نامبرده پیر شده بود **کراسوس** خواسته بشوخی بگوید در این آخر عمری دارید چه میکنید و چون سن **کراسوس** هم در آنوقت بالغ بر شصت سال بود لذا فوراً در جواب گفت شما هم اول صبح شروع بجنگ باپارت ننموده‌اید (مترجم) .

در تصرف **مهرداد** بود مسخر سازد بسوریه مراجعت کرد و فصل پائیز و زمستان ٥٤ قبل از میلاد را در آنجا بسر برده از تاراج معابد و اخذ باج و خراج خزانهٔ خود را مملو و گرانبار نمود.

طرح حملهٔ به پارت ٥٣ پیش از میلاد

در بهار ٥٣ قبل از میلاد **کراسوس** عازم جنگی گردید که از مدتی ورد زبانش بوده و از آن صحبت میکرد. **ارتاوسدس** پادشاه ارمنستان بدواً ویرا ملاقات کرد و قول داد که شانزده هزار سوار و سی هزار پیاده بکمك او بفرستد ولی ضمناً نصیحت داد و گفت خط حرکت را از خاك ارمنستان که دوست شما است قرار دهید که آن چون کوهستان است برای عملیات پیاده نظام رومی مساعد میباشد برخلاف سواران پارتی که آزادی عملیات نخواهند داشت، لیکن **کراسوس** گوش باینحرف نداد و جاگه های بین النهرین را بواسطهٔ شناسائی و بلدیتی که از سابق نسبت بآن داشت و دیگر عده‌ای از رومیها را در آنحدود پادگان گذاشته بود اختیار نمود و بالاخره سپاهیانش را از همین راه بحرکت در آورد.

ارد کاملا متوجه باین امر بود که کشورش در معرض هجوم و مخاطرهٔ دشمن است ولی چون از وضع اخلاق **کراسوس** اطلاع کامل داشت چندان خائف نبود. او در بهار همین سال هیئتی بسفارت نزد **کراسوس** فرستاد که این پیغام خشم آور را باو برساند که « اگر این جنگ از طرف مردمان روم بوده (و آنها خواسته اند با پادشاه پارت بجنگند) البته او (پادشاه) اعلان جنگ میداد و هیچ ترس وبیمی ازبدترین عواقب آن نداشت ولی اگر **کراسوس** فقط برای منافع شخصی خود میخواهد بخاك او تجاوز کند حاضر است بسفاهت او رحم آورده اُسرای رومی را آزاد کرده بنزد او بفرستد». **کراسوس** گفت جواب این پیغام را در سلوکیه خواهم داد. از این سخن سفیر پارت خندیده دست خودرا بطرف او دراز نموده گفت اگر از کف دست من ممکن است مو بروید شما هم رنگ سلوکیه را خواهید دید.

بالاخره **کراسوس** دست باینکار خطیر زده از فرات عبور نمود وباهفت لژیون (فوج رومی) و در حدود چهار هزار تن سواره وهمانقدر هم سپاهیان سبك اسلحه از

سنگ انداز و کماندار که رویهمرفته عدهٔ آنها به چهل ودوهزار تن میرسید بدون هیچ معارض و تصادمی وارد زگما[1] گردیدو چنین ظاهر میشود که مقصودش این بود که از سواحل دست چپ فرات راه‌پیموده تا بنقطهٔ مقابل سلوکیه که درجائیکه دورودخانهٔ بین النهرین بهم متصل میشوند برسد ولی نفوذ یك شیخ عرب موسوم به **آریامنس** و دسیسه و تحریك او سبب گردید که او از این خیال‌خویش منصرف شده نقشهٔ‌حرکت خودرا تغییر داد. این‌عرب مکار که‌درخفیه با **ارد** همراه وهمدست بود به **کراسوس** گفت که قسمت عمدهٔ قشون پارت بمشرق گریخته و تعاقب آنها هیچ ممکن نیست صورت گیردمگر از راهی که نزدیکتر باشد و باوجود رأیهای عاقلانه‌ای که‌به **کراسوس** داده شد که حزم و احتیاط را از دست ندهد ولی او نپذیرفته و بطمع اینکه زودتر به قشون پارت رسیده و از غارت و تاراج دشمن‌خود را بهره‌مند سازد بحرف شیخ عرب خط سیرش را برگردانیده پشت بر فرات کرد و از صحرای باز بین النهرین بجانب مشرق رهسپار گردید.

ترتیب و انتظامات جنگی ارد

ارد انتظاماتی که برای این جنگ داد بدینگونه بود که شخصاً با تمام نیروی‌پیادهٔ پارت‌به ارمنستان رفت تا **ارتاوسدس** پادشاه آنجا را از موافقت‌با رومیان مانع گردد و نگذارد که قشون سوارهٔ ارمنستان بمدد آنها فرستاده شود زیرا میدانست که سواره نظام رومیان بقدر کفایت نیست. او بعداز ورود بارمنستان نه تنها به‌این مقصدنایل گردیدبلکه‌معاهدهٔ وداد و اتفاقی هم با **ارتاوسدس** منعقد ساخت که آن بوسیلهٔ ازدواج محکم و استوار گردید؛ آنوقت مقابلی با **کراسوس** را بعهدهٔ **سورنا**[2] سپهسالار لشکر پارت واگذاشته تمام قشون سوارهٔ پارت را که در جنگ کوهستان عاجز وبر عکس در جنگ جلگه وصحرا ماهر و زبر دست بودندتحت فرمان او بمیدان جنگ روانه داشت.

این مرد یعنی **سورنا** که فوق العاده باعث حیرت رومیها گردید و ظاهراً نقشهٔ هر دو جنگ را خود ترتیب داده بود دارای خصایل نیکو ولی در هوس‌رانی مفرط و

۱- Zeugma ۲- Surena.

بعیش و عشرت معتادمخصوصاً در سفرها هزار شتر بار و نبهٔ خاصهٔ او را حمل مینمودند و دویست ارابه زنان و رامشگران و خدمه‌ای را که وسایل واسباب عیش وآرامش او بودند حرکت میدادند و معهذا در هنگام کارزار و مقابلهٔ با حوادث به فعالیت و پشت کار و نیز کفایت و رشادت مسلم بود . این سردار لایق پس از اتمام این جنگ و تحصیل این فتح بزرگ، **ارد** بدرجه‌ای ازنام وشهرت وی خائف گردید که به پاداش این خدمت او را بقتل رسانید .

در مقایسه مابین قشون پارت وروم

باید دانست که قشون سوارهٔ پارت بر دو قسم بود سبك اسلحه وسنگین اسلحه ، اماقسم اول و آن بجلادت و هنرمندی مشهور وحتی در اشعار **هوراس**[1] موضوع ستایش و تعریف است ، آری اسبان آنها سریع - السیرو جهنده و اسلحهٔ آنها منحصربه تیروکمان و از اوان کودکی آنهارا بتیراندازی درشدت تاخت هنگام رفتن بجلو و یا برگشتن بعقب[2] تربیت کرده بودند و از اینرو در جنگ ها بار های شتر از تیر های نازك با آنها حمل میکردند و وقتیکه استعمال آنها لازم میشد ویژه درموقعی که باپیاده نظام رومی مقابل میشدندبواسطهٔ مهارت در تیر اندازی بطور قیقاج گاهی بحمله و گاهی بگریز فوق‌العاده خطرناك بودند و اما قشون سنگین اسلحه و آن بکلی بر خلاف این بود چه اسلحهٔ آنها شبیه به اسلحهٔ سرکردگان فرنگ درقرون وسطی بود . اسبهای آنها حامل برگستوان و خود سواران در زره و چهارآینه مستور واسلحهٔ عمدهٔ آنهانیزه‌های ضخیم ودر میدان جنگ بصف حرکت میکردند چنانچه قشون حریف مانند آنها مسلح نبود مسلماً مقهور میشد .

پیاده نظام روم که شهرت داشت وقسمت عمدهٔ قشون هم مرکب از آنهابودبرای جنگ نزدیك و دست بدست تعلیم یافته بودند و شاهکار آنها پرتاب کردن زوبین بود و پس از آن باصفوفی که تنگ بهم چسبیده بودند دست بشمشیر میآختند ولی بایددانست

۱- Horace

۲ - ایرانیان روی اسب در حال تاخت باکمال دقت و مهارت تیر میاندازند . تیراندازی آنهادر این حال از عقب طوریست که سواره نظام اروپائی را بحیرت میاندازد اما شك نیست که با استعمال زین اروپائی اینکار از آنها ساخته نیست (مؤلف) .

که درمقابل دشمن سواره حمله‌های آنها انقدرفائده بخش نبود، گذشته ازاین زوبین های آنها بمسافت تیرهای پارتی که بر تیرهای تیراندازان رومی مزیت داشت نمیرسید. اماسواره نظام رومی و آن هر چند از حیث تعلیمات نظامی و نیز از حیث اسلحه ممتاز بود ولی در این جنگ حریف سواران پارتی نبوده است و بعلاوه چنانکه مذکور داشتیم عده‌شان هم در اینمورد نسبت بسواران پارت کم بود.

جنگ کاره یاحران
۵۳ قبل از میلاد

بعد از گذشتن از فرات **کراسوس** سه چهار منزل پیش رفته تا اینکه برود خانهٔ بلیک[1] رسید. این نقطه بمسافت سی میل از کرهه (کاره) واقع شده و محل نامبرده همان شهر حران است که در کتاب مقدس ذکری از آن بعمل آمده است. در این جا رومیان ناگهان بقشون پارت برخورده و **اریامنس** که از روی نوشتجات **پلوتارك**، **سورنا** را در خفیه از حرکات و مقاصد قشون روم با خبر میساخت و برای منفعت خودش جداً برای استیصال رومیان کمر بسته بود بیك بهانه‌ای ازاردوی **کراسوس** خارج شده ملحق بقشون پارت گردید. سردار روم که باطلاعات ناقص خویش اعتماد داشت عوض اینکه قشون خسته و تشنهٔ خود را امر باستراحت نماید بیدرنگ آنها را بمیدان جنگ سوق داده و همچو خیال کرد که بآسانی میتواند بر حریف غالب آید.

اما **سورنا** شمارهٔ قشونش را ازدشمن پنهان داشته علاوه هیمنه وشکوه اسلحهٔ آنها را هم بواسطهٔ پوشاندن در پوستها و رداها ظاهر نمینمود که در آنزمان این مسئله از نظر تاثیرات اخلاقی و روحی مهم شمرده میشد، ولی همینکه بقشون روم نزدیك شدند اول طبلهای مخصوصی که درجنگ برای تحریص سپاهیان داشتند کوفته واز صدای مهیب و ناهنجار آنها (که شبیه بنعرهٔ جانوران درنده بود) رعب و هراسی در دلها انداختند. سپس پوستها و روپوشها را از سلاحهای خود کنده وکلاه خودها و جوشن‌های رخشان مثل شعلهٔ آتش بجلوه در آمدند، دستجاتی هم که در بستیهای زمین پنهان شده بودند بمیدان تاخته و خودشان را بدشمن نمودار کردند. موافق نوشتجات **پلوتارك**

---

[1] -Belik.

پارتها در اول خواستند که باسواران سنگین اسلحهٔ خودشان به گروهان مربع رومیان حمله برند ولی دفعةً از این قصد منصرف شده از روی بصیرت شیوهٔ جنگی مخصوص خودرا عازم شدند بکار برند، باینمعنی که پس از حملهٔ اول عقب نشینی و گریز را بهانه کردند و باطراف پرا کنده شدند و گروهان مربع روم را احاطه کردند و بعد آنها « تدابیر حربی پارتی » راکه بعدها بدان معروف بودند ظاهر ساخته یکدفعه بنای حمله را نهادند و رومیان را که تنگ بهم چسبیده بودند با تیرهای کشندهٔ خود بشدت تیر باران کردند ، لژیونهای رومی حمله بردند اما آن در اینمورد سودی نداشت چه سواران پارت بدان سرعت که حمله می‌آوردند فرار میکردند .

کراسوس که حال را بدینمنوال دید به پسر خود **پوبلیوس**[1] فرمان داد که جلو حملات سواران پارت را بگیرد و نگذارد قشون را بکلی محاصره کنند، **پوبلیوس** که از کشور گول[2] باو ملحق شده و درآنجا او زیر دست قیصر خدمت کرده امتیازاتی درعلم جنگ حاصل کرده بود با هزار وسیصد سوار و سی جمعی سرانداز و یکدستهٔ پانصد نفری از ساده نظام برای تقویت سواران قشون پارت حمله کرد سواران سبك اسلحهٔ پارتی گویا برای بدام انداختن او از جلو در رفته و رو بفرار نهادند این جوان رشید که خود را فاتح تصور مینمود دشمن را تعاقب کرد و ساده نظام هم ویرا حمایت مینمود لیکن پارتیها یکدفعه بعقب برگشته و بوضع مهیبی روبدشمن نهادند ، خاك و غبار زیادی برانگیخته بحدی که فضارا تیره نموده بود که تگرك تیر بر رومیها باریدن گرفت، سواران سنگین اسلحه هم بعد بمدد رسیده از همه طرف آنان را محاصره کردند در این رستاخیز با وجود رشادت حیرت‌انگیز سواران گول **پوبلیوس** که ساده سینه بر سواران پارتی حمله، سکم اسبها را با شمشیر میدریدند وحتی نیزه ها را از دست آنان گرفته و از اسب بر زیرشان میکشیدند معهذا تمامی این سپاه رومی که در عده از دشمن خیلی کمتر بود مغلوب و معدوم کردند و **پوبلیوس** نیز بزخم تیر از پا در آمده و بعد بسلاحدارش امر کرد با زخم دیگر کارش را تمام کنند

کراسوس مصمم گشته بود که فرمان پیشرفت وحملهٔ عمومی بدهد که در این هنگام

---

1 – Publius ، 2- Gaul،

سر پسرش را بالای نیزه مشاهده نمود و از مصیبتی که باووارد شده بود با خبر گردید، پارتیها از این بهره‌مندی تشجیع شده بر کوشش و جد و جهدشان افزودند و سواران سنگین اساحه را هم بکار انداختند و با تمام قوا با دشمن گلاویز شدند. آنها تا غروب آفتاب بدون هیچ وقفه سرگرم پیکار بودند وغروب آفتاب مطابق عادات خود به‌اردوی خویش که دور از میدان‌جنگ بود برگشتند ولی آواز دادند پیش از اینکه ما وظیفه‌ای را که‌بعهده داریم بدستگیر کردن **کراسوس** کاملا‌بانجام برسانیم یك‌شب باو مهلت میدهیم تا در مرك پسرش سوگواری کند.

بطوریکه **پلوتارك** مینویسد **کراسوس** بالمره مایوس بود و لذا **او کتاویوس** و **کاسیوس**[1] که ازمعاونین و نائبان‌او بودند فرمان‌عقب نشینی شبانه دادند و امیدداشتند بدینوسیله ازچنگ‌دشمن‌نجات خواهند یافت. پارتیها ازاین‌عزیمت‌دشمن‌باخبر بودندولی تجاهل کرده رومیان فرسوده و مأیوس‌رابحال خود گذاشتند که بدون هیچ مانعی این قصد فرارشان را بموقع اجرا بگذارند ولی چون صبح شد بفراغت باردوی رومیان ریخته زخمیهائی را که در اردو گذارده بودند از وجع و درد خلاصشان کرده تمامی آنها را کشتند و بعد بلافاصله عقب سپاه شکست خورده روانه شدند که آنوقت درکاره و دژ آنجا محفوظ درامن بودند.

رومیان چنان خود را باخته بودند که عوض اینکه در دژ نامبرده که جای مستحکمی بود مکث کنند و خود را از تکان و تزلزل و اضطراب بیرون آرند شب‌بعد هم امر بکوچ و فرار داده شد، اما این جا نظام‌و ترتیب دسته‌جات بهم خورده‌هردسته‌ای بیکطرف هزیمت نمود. دراینمیانه **کراسوس** با یکدسته از قشون بر اثر خیانت راهنماو بلدی که داشت بیك تپه های کوچك وپستی رسیده بود که قشون پارت‌بسروقت‌وی رسیده وباو سخت حمله بردند. **او کتاویوس** دراینموقع بانیروی‌خود برای نجات وی‌شتافته و سپاهیان کمی‌روی تپهٔ‌مسلط‌برقشون‌پارت‌پایداری‌نموده ودرنتیجه پارتی‌هارا عقب‌راندند.

سورنا برای تکمیل ظفر و بهره‌مندی خویش در اینجا بحیله دست برد. اودم‌از

---

۱ ـ او بعد از قتل قیصر پیشوای روم گردید (مؤلف).

وداد و دوستی زده و از آشتی صحبت داشت و گفت حاضر است با روم صلح کند و تمامی سپاه وی را بگذارد آزادانه باوطان خودشان برگردند، اما **کراسوس** باین سخن اعتمادی نداشت و از قبول آن امتناع مینمود لیکن سربازان و افسران سرکش و متمرد فشار آورده بالاخره وی را مجبور کردند که تسلیم شود و اینمرد نیز با حس جرئت و شهامتی که در نهاد فرزندان اصلی روم بوده است از روی شرافت بقبول آن تن در داده بنزد **سورنا** رفت و او **کراسوس را** بطور خیلی دوستانه پذیرفت و باو گفت عهدنامه‌ای ما بین این دو دولت موجود و بقوت خود باقی است ولی شما رومیان عهدی که می‌بندید شرایطش را زود فراموش میکنید. مقصود **سورنا** از این سخن خلاف عهدی بود که قبل از این از **پمپی** بظهور رسیده بود. باری او سخنش را ادامه داده و گفت بنابرین بهتر آنست که بکنار رودخانهٔ (فرات) رفته و در آنجا عهد نامه را امضاء کنید. **کراسوس** هم با این نظر موافقت نمود و امر کرد یکی از اسبان سواری خودش را برای او بیاورند، لیکن سردار پارت مجال نداد و گفت اینك اسبی با یراق طلا حاضر است و در تحت اختیار شما گذارده میشود و خواهی نخواهی او را بر اسب نشانده و بسرعت راه انداخته بردند. نایب **کراسوس** ملتفت این غدر و حیله شده برای خلاصی و نجات او دست بشمشیر کرده و بیکی حمله برد، این جا زد و خورد شروع گردید و **کراسوس** در این هنگامه و جنگ تن بتن مقتول گشت.

دستجات قشون روم بعد از مرگ سردار خودشان بحال هرج و مرج افتاده پراکنده شدند و در راه و بیراه شکار عربها گردیدند و فقط قلیلی از آنها جان بدر بردند، چنانکه از چهل هزار تن سپاه روم یك نیمه در این جنگ تلف شده و ده هزار از فرات گذشتند و ده هزار نفر دیگر اسیر گردیده در مرجیانا (مرو کنونی) آنها را سکونت دادند و این رومیها با بومیان آمیزش کرده اختلاط و امتزاج پیدا نمودند، واقعاً اگر از آثار این گروه انبوه رومی که در این واحهٔ تاریخی سکنی داشتند یك روز مکشوف گردد بی نهایت مهم و دلچسب خواهد بود.

پلوتارك شرحی در زندگانی این رومی بدبخت نوشته و بذکر منظرهٔ دربار پارت

و نمایشی که هنگام وارد کردن سر او داده میشد شرحش را خاتمه میدهد. در اوقات عروسی پاکاروس پسر ارد با خواهر ارتاوسدس مجالس جشن وضیافتی که منعقد میشده در یکی از این مجالس بازیگران و آکتور ها باك کای اوریپید[1] (یکنوع درام) را نمایش میدادند ومدعوین و تماشا چیان از آن کیف میکردند که در این هنگام سر کراسوس رادرمیان آنها انداختند. این جا پلوتارك مینویسد که پارتیها ازدیدن آن غرق شعف و شادی گردیدند... ژازن[2] آکتور یونانی سر کراسوس را بدست گرفته باحال هیجانی پر از شور و شعف بیتی از ابیات درام مزبور را مناسب حال خواند که آن بشرح زیر است - « ما امروز شکار قوی پنجه وبا قوتی را صید کردیم و یك نخجیر عالی ونجیبی را از کوهستانها بدینجا آوردیم ». از این مناسب خوانی تمامی اهل مجلس لذت بردند.

جمله پارتیها به سوریه ۵۱ - ۵۰ قبل ازمیلاد

جنگهائی که در طول قرن های زیاد بین مشرق و مغرب روی داده ازمیان آنها جنگ کاره یاحران بیشك دارای اهمیت زیادمیباشد چه آن اعتبارات از دست رفتهٔ دولت مشرقی را بر گردانید و اقتدار نمایندهٔ معظم دولت مغربی راضعیف نمود ولی باید دانست نتایجی که از این جنگ حاصل شد ازچندین حیث بقدر اهمیت آن یا آنقدریکه بیش بینی میشد نبوده است وسبب آنهم این بود که اولا قشون پارت جز درجنگ جلگه و دشت باز مهارت و هیبتی نداشت و ثانیاً سپهسالار برا که منتهای کفایت و لیاقت را از خود بروز داده بود بی جهت از میان برداشتند.

کاسیوس ریاست باقیماندهٔ قشون کراسوس را خود بعهده گرفت ، سوریه اینوقت سر بعصیان و شورش برداشته بود لیکن دولت پارت قریب دو سال رومیان را واگذاشت که توانستند در این مدت شکستی که خورده بودند آنرا جبران و تلافی کنند زیرا که پارت دراین مدت بدینقدر قناعت مینمود که فقط دستجات چندی که براه زنان و یغما گران همانند بودند بسر وقت آنها میفرستاد و از طرف دیگر دولت مرکزی روم هم بواسطهٔ جنگ خطرناك داخلی نمیتوانست در این موقع کمك بحکومت سوریه نموده نیروی کمکی

۱- Becchae of Euripides ، ۲- Jason

اعزام دارد معذلك حکمران نامبرده دردفاع ازشهرهاوجلوگیری ازکلیهٔ حملات و تعرضات لیاقت وکفایت قابل تحسینی از خود ابراز داشت .

بالاخره در سال ۵۱ پیش از میلاد حمله‌ای که این مدت مایهٔ خوف و اضطراب بود بوقوع رسید و لشکری باسازوبرگ مرکب از سواران سبك اسلحه تحت فرمان **پاکاروس** به سوریه تاختن آورد ولی در محاصره و گشودن شهرهائی که دارای مستحکمات بود نتوانستند کاری از پیش ببرند . **کاسیوس** اگرچه مجبور شد که انطاکیه را پناهگاه خود سازد ولی گاهگاهی از جنگهای تعرضی کوتاهی نمیکرد و در مقابل قشون پارت عملیاتی شبیه بطرز جنگی آنها مینمود یعنی حمله میبرد و بعد از میدان میگریخت و پارتیها را به تعاقب خود وامیداشت و در کمین گاههائی که قبل از وقت تهیه دیده بود بطرف آنها برگشته انتقام میکشید و باوصف احوال **پاکوروس** از جنگ خسته نشد واز رود فرات که گذشته بود برنگشت ودر تهیهٔ آن بود که پس از گذشتن زمستان جنگ را از سر گیرد لیکن او این نقشه خود راتغییر داده و بجای اینکه دوباره بسوریه حمله ببرد ویرا اغوا کردند که بر ضد پدر توطئه و سازش کند اما پیش از اینکه این سازش صورت عمل بخود بگیرد **ارد** از قضیه خبردار شده و پسر خائنش را بدربار احضار نمود .

در تابستان ۵۰ قبل از میلاد قشون پارت از فرات بعقب برگشت و بدینگونه نخستین جنگ و زور آزمائی با دولت مغربی خاتمه یافت که بطور بدی دچار خفت وپستی گردیده نتوانسته بود خسارت وزیان واردهٔ برحیثیات واعتباراتش را جبران و تلافی کند ، برعکس دولت پارت که از فوائد ومنافع سرشارمادی و معنوی برخوردار و دارای سلطنتی در درجهٔ اول بوده است که متصرفات مشرقی دولت روم را در معرض مخاطره میداشت .

درهم نقره پاکروس اول

فصل سی و یکم

دومین آزمایش قدرت

اکنون توای پارت تیر انداز ضربت خوردی . اینك روزگار منت گذارده مرا منتقم خون مارکوس کراسوس قرار داد ، جنازهٔ پسر شاه را پیشاپیش لشکرمابیر ای ارد پاکروس تو در عوض مارکوس کراسوس هدف گردید .

« شکسپیر در درام انتونی و کلئوپاتر »

جنگ داخلی بین سزار و پمپی[1] ۴۹-۴۸ قبل از میلاد

پس از ختم جنگ اول پارت و روم چندی نگذشت که جنگ بزرگ داخلی بین **قیصر (سزار)** و **پمپی** شروع گردید . زاید است گفته شود که اثرات جنگ مزبور در اقصای پارت نیز انعکاس یافت؛ **پمپی** که مبانی اقتدارش از اول در مشرق زمین استحکام یافته بود در ۴۹ قبل از میلاد و یا در سال بعد با **ارد** فتح باب ارتباط نموده و عجب این است که پادشاه پارت باوجود خصومت و عداوتی که قبلا با **پمپی** داشت از قبول روابط با او استنکاف نورزید و چون مأمور سیاسی روم از **ارد** پرسید که درجنگ داخلی که تهدید میکند با چه شرطی نیرو بمدد **پمپی** خواهد فرستاد در پاسخ گفت باین شرط که سوریه در عوض باو واگذار بشود. **پمپی** از این مطلب ابا نمود و **ارد** نیز فرستادهٔ او **هیروس** را توقیف کرد.

---

۱ - این اسم (پامپی) نیز ضبط شده است (مترجم) .

نتیجهٔ جنگی که مابین این دو سردار رومی رویداد این بود که **پمپی** در سال ۴۸ قبل از میلاد در فارسال بکلی مغلوب گردید و پس از مغلوب شدن ابتدا خیال کرد که بدربار پارت پناه ببردولی بقراریکه نوشته‌اندچون شنید که میان قیصروانطاکیه موافقتی حاصل شده است از این خیال منصرف گردید ولی بنابر مسطورات **پلوتارك** دوستان **پمپی** با این نظر او یعنی پناهنده شدن به **ارد** مخالفت کرده گفتند که اینکار برای او ویژه برای زنش **کرنلیا**[1] خیلی خطرناك است و لذا به پادشاه مصرکه در اوان طفولیت بود پناه برده و در آنجا بدست وزیران سلطان بطور خیانت و غدر مقتول گردید.

قیصر و شرق نزدیك در ۴۷ قبل از میلاد

قیصر (سزار) یکسال بعد از فتح مهم خود بسوریه وآسیای صغیر رفت که در ضمن آتش فتنهٔ **فارناسیز**[2] پسر **مهرداد** پادشاه پُسفور را که در مقام استرداد تمام خاك پنت برآمده بود فرو بنشاند، چه کوششهای **فارناسیز** در بدوامرفاتحانه وسپاهیان محلی روم شکست خورده بودند، **قیصر** فقط یك لژیون بمدد سپاهیان مغلوب برده و در دوم ماه اوت ۴۷ قبل میلاد در زیلا[3] مورد حملهٔ سخت و متهورانهٔ **فارناسیز** واقع گردید لیکن پس از جبران و تلافی شکست واردهٔ از حملهٔ مزبوربدشمن حمله برده و سربازان روم فاتح درآمدند و **فارناسیز** رو بهزیمت نهاد . برادر نامشروعش ویرا تعاقب نمود و بعددر نتیجهٔحمایت روم بسلطنت بسفور نایل گشت و شاید این فتح زیلاکه شهرت تاریخی دارد بواسطهٔ بیان موجزی باشد که راجع بآن فقط در سه کلمه از طرف قیصر بمجلس سنای روم اعلام شده است که « آمدم ، دیدم ، فتح کردم». نظر باینکه وجود قیصر در اینموقع برای کارهای مهمتری در مغرب لازم و ضروری بود احتمال نمیرود که بفکر خونخواهی **کراسوس** افتاده باشد ولی در سه سال بعد از این تاریخ که فتوحات و پیروزیهای خود را در تمام قلمرو روم بپایان رسانیده بود برای اینکه شهرتی بر شهرت های سابق خود بیفزاید در صدد جنگ با حریف مشرقی یعنی دولت پارت بر آمد و هوا خواهان **سزار** که همیشه در مجلس سنا میل وارادهٔ او را تأیید میکردند چنین انتشار دادند

1- Cornelia. 2- Pharnaces. 3- Zela.

که در کتاب سی بیل[1] درج است که روم وقتی بر پارت غلبه خواهد کرد که آن کشور بفرمان یك پادشاه بوده باشد . بازی از مجلس سنای مطیع فرمان لازم در این باب صادر شد و لژیون ها (افواج) فراهم و حتی بحرکت درآمده روانه مشرق گردیدند که قضا کارخود را کرد یعنی درروز پانزدهم ماه مارس ٤٤ قبل از میلاد خنجر آزادیخواهان پارت را از یك مخاطره ای که شاید درتمام دوران تاریخ وی بزرگترین خطر بشمار میآمد خلاصی بخشید ، چه **قیصر** با مهارت زیادی که درجنگ وبصیرتی که در سیاست داشت و نیز تجاربی که از جنگ های اولیهٔ روم اندوخته بود یقیناً آن مملکت را متصرف و **ارد** را مقهور و همان معامله را بااومیکرد که **اسکندر** کبیر با **داریوش** کرد .

سوابق حالات مارك انطونی[2]

باید دانست که عملیات هیچیك از نامداران روم در آنزمان در شرق نزدیك بقدر عملیات **مارك انطونی** دارای اهمیت نیست و بنابرین لازم است که مختصری از سوابق حالات او را مذکور داریم . در فصل گذشته اشاره باینمطلب شد که **گابی نیوس**[3] حکمران رومی در سوریه مبلغ هنگفتی تعارف گرفته بکشورمصر حمله برد ، مارکوس **آنتیوخوس**[4] نوهٔ وکیل مدافع معروف وفرزند ژولیه[5] یکی از اعضاء خانوادهٔ **سزار** دراین **جنگ** فرمانده کل قوا بود . اوقبلا بواسطهٔ دستگیر کردن **اریستو بولس**[6] سردار یهودان شورش طلب و پسر او که کارمهم خطیری بود رشادت و مهارتی ابراز داشته وشهرتی بسزا حاصل کرد .

در جنگ برضد مصر که رئیس قسمت سواره نظام بود عملیاتش باعث پیشرفت سپاه روم گردید و در گرفتن پلوزیوم که مفتاح کلیهٔ آنکشور محسوب میشد وقشون پادگان آن از شجعان یهود بودند او فوق العاده اظهار شایستگی نمود و نیز درجنگ آخرین ، او شجاعت غریبی ازخودبروزداده وپس ازاینکه سلطنت مصربازبه **بطلمیوس** واگذار گردید این پادشاه که در حال غضب بود برای اینکه بمردم بفهماند که دو باره به تخت و تاج رسیده است خواست از جماعتی که با او سابقاً ضدیت کرده بودند انتقام کشیده و قتل عام کندولی **مارك آنطونی** در این امربا او مخالفت نموده و کوشش کرد که این مقصود

1- Sibyl · 2- Mark Antony · 3-Gabihius · 4- Marcos Antiochus 5- Julia · 6- Aristobols ·

بعمل نیاید و ازاینرو در مراجعت ازمصر نام نیکی از خود درحسن نیت ولیاقت وکفایت بیادگار گذاشت .

قبل از جنگ داخلی،او بهواخواهان قیصر (سزار) که در سنا مدافع ملت بودند امداد مینمود ودرجریان محاربات، اودرمیدان فارسال فرمانده جناح چپ بودهوخدمتهای شایانی به **قیصر** کرد . اینمرد بعد از قتل ولینعمت خویش تمام نوشتجات و اسناد ونیز وجوه نقداو را خود تصاحب نمودهو تا وقتی که **اوکتاوین** بعنوان وارث حقیقی **سزار** بروی کار نیامده بود رئیس و جانشین آن خانواده بوده است ، زمانیکه این دو با هم بنای نزاع وجدال را گذاشتند **اوکتاوین** بر **انطونی** غالب آمده و اورا بطرف کوهستان الب راند ، لیکن چیزی نگذشت که او با هیفده لیژیون که تحت فرمان خود جمع کرده بود برگشته و بالاخره **اوکتاوین** را مجبور بصلح کرد . پس هردو سردار باهم متحدشده برای جنگ با **بروتوس**[1] و **کاسیوس**[2] بمقدونیا حرکت کردند . در ۴۲ قبل از میلاد پیروزی که در جنگ فیلیپی نصیب آنها شد قسمت عمدهٔ آن مرهون عملیات **انطونی** بوده است ، چه **اوکتاوین** تا ایندرجه علیل بود که با تخت روان اورا حرکت میدادند. بعد از این فتح **انطونی** بسمت مشرق حرکت کرد و چنان خراج سنگینی بمشرقیها تحمیل کرد که وقتی بطور اغراق باو گفتند که آسیا دویست هزار طالان برای خدمات شما حاضر کرده است ، او هم بدون پروا گفت « اگر این مبلغ را ندادهاند ازمتصدیان آن مطالبه کنید و اگر دادهاند و مصرف شده است پس ما خراب و ورشکست خواهیم بود ». کثرت اسراف و تبذیر و افراط در خودنمائی ونیز غرور و بی پروائی او حدی برای فشار وسخت گیری اهالی بلاد مشرق باقی نگذاشت و چیزی که کسر داشت همانا وجود **کلئوپاتر**[3] ملکهٔ مصر بود که او نیز در اینموقع با کشتی به سیدنوس بر **انطونی** وارد شده و آن عرصه را جلوگاه حسن خود قرار داد و ترجمهٔ شعری که **شکسپیر** در اینباب گفته بشرح زیر است : « کشتی که **کلئوپاتر** در آن نشسته بود مانند سریری درخشان درمیان آب افروخته، سکان کشتی از طلاو شراع آن ارغوانی بود» و ازاینوقت

۱-Brutus. ۲- Cassius. ۳- Cleopatre.

ببعد **انطونی** بالمره در زیر نفوذ وفرمان این زن که در حسن و زیبائی و دانش بینظیر بود واقع شده میل و اراده اش بروجود **انطونی** حکمفرما بوده است .

حملهٔ پارت تحت فرمان پاکروس ولابینوس ۴۰-۳۹ قبل از میلاد

تعجب در این‌است که در میدان فیلیپی یکدسته قشون پارت هم پیکار میکرده است. **ارد** که از میان آب گل آلود ماهی میجست در ابتدا یك دستهٔ کوچکی از نیروی خود را به کمك **کاسیلیوس باسوس**[1] فرستادکه یکی از طرفداران **پمپی** بوده و بعد قصد کرد سلطنت مستقلی تشکیل دهد. درسال ۴۳ قبل‌از میلاد **باسوس** به **کاسیوس** ملحق شده و قسمت قشون‌پارتی‌را هم باخود آورد و این افسر لایق که در دربار پارت معروف بود موقع را غنیمت دانسته برای ایجاد روابط و مناسبات حسنه قشون‌نامبرده را باتحف و هدایای گران‌بها بنزد **ارد** برگردانید. در پاداش آن یك عده از سواره‌نظام درجنگ فیلیپی بکمك او فرستاده‌شد و این اول دفعه‌ای است که قشون پارت‌دراروپا دیده میشود .

شکست بروتوس و **کاسیوس** ـ که بنا بخواهش خودش بدست یکی از غلامان پارتی وی کشته شد بآسانی میتوانست که بین فاتحین و پادشاه پارت مشکلاتی تولید نماید، اما **ارد** بواسطهٔ ضعفی که از جنگهای همیشگی داخلی عارض امپراطوری روم شده بود خود را از او قویتر میدانست و مصمم بود که از موقع استفاده کند. در اینزمان دولت پارت‌یك ژنرال رومی را که نامش **کنتوس لابینوس**[2] بودتحت اختیار خود داشت. سردار نامبرده سابقاً ازطرف**بروتوس**و**کاسیوس** بسفارت بدربار **ارد**آمده و بعد نظر بخوفی‌که داشته‌است دیگر به‌میهن خود برنگشت بلکه در دربار پارت‌مشغول خدمت شده بود و هرچند از سرداران نامی نبود ولیکن خدماتش به پارتیها ذیقیمت و قابل تقدیر بود .

ارد که فرزند خود **پاکروس** را از تقصیری که داشت عفو نموده بود در بهار سال چهلم قبل از میلاد که تقریباً ده سال بعد از جنگ اول بود او را باتفاق **لابینوس**

1-Caeciliu Bassus . 2-Quintus Labinus.

با لشکرزیادی بسوریه روانه نمود و آنها ازفرات گذشتند و **انطونی** که برای پیشوائی قشون روم بایستی در اینموقع حضور داشته باشد برای حفظ منافع خودش بر علیه **او کتاوین** ویرا بمغرب طلبیدند و بنابرین سوریه را بیکی از سرکردگان نالایق خویش موسوم به **دیسیدیوس ساکسا**[1] واگذاشته خود بروم رفت. پارتیها در وهلهٔ اول آنچه درجلو آنها بود همه را جاروب کردند. آنها پس از شکست دادن **دیسیدیوس ساکسا** اپاما وانطا کیه هر دورا مجبور بتسلیم نمودند. آنوقت این دوسردار ازیکدیگرجدا شده **پاکروس** بطرف جنوب و **لابینوس** از رود تاروس عبور نمود. **پاکروس** تمام خاك سوریه را باستثنای بندر صور مسخر ساخت وبفلسطین رفت ، در آنجا دو نفر یکی **هیرکانوس**[2] و دیگری **انتی گونوس**[3] عمو و برادر زاده که رقیب هم بودند برسرسلطنت منازعه داشتند. **انتی گونوس** هزار طالان که معادل دویست و چهل هزار لیره باشد با پانصدزن یهودی به **پاکروس** تعارف داد و سلطنت او را تصاحب کرده و تا سه سال هم سلطنتش دوام نمود. **لابینوس** نیز در جنگهای خود فاتح گردیده و **دیسیدیوس** را در جنگ دوم بقتل رسانید و پس از آن بجنوب آسیای صغیر تاخته و بفتوحاتی که کرده بود مغرور گشته خود را امپراطور نامیده و سکه بنام و صورت خود زد.

صلح براندیزیوم ، ۴۰ قبل از میلاد

در این میانه **انطونی** در ایتالی موفقیت حاصل نموده وبواسطهٔ صلح براندیزیوم تقسیم ثالثی در قلمرو روم بعمل آمد ، بدین معنی که متصرفات افریقائی روم به **لاپیدوس**[4] واگذار گردید ولایات شرقی هم که سرحد آن سکودرا (سقوتری کنونی) تعیین شده بود به **انطونی** داده شد ، خلاصه **انطونی** و **او کتاوین** باتفاق هم وارد روم شده و از طرف اهالی بمناسبت صلحی که مابین این دو سردار واقع شده بود استقبال شایانی بعمل آمده و عموم اظهار مسرت وشادمانی نمودند و بعد برای استحکام مبانی این صلح **او کتاویه** خواهر **او کتاوین** که بلیاقت و کمال آراسته بود به نکاح **انطونی** در آمد.

۱-Decidius Saxa. ۲-Hyrcanus. ۳-Antigonus. ٤-Lapidus.

فتوحات ونتیدیوس
۳۹ قبل ازمیلاد

در موسم پائیز ۳۹ قبل از میلاد **انطونی** برای ادامهٔ جنگ در آسیا از روم حرکت نموده و چون در راه بیونان رسید **پبلیوس وینتدیوس**[1] یکی از صاحب‌منصبان خود را بجنگ **لابیدنوس** روانه داشت. افسر نامبرده به **لابیدنوس** هنگامیکه عدهٔ کافی حاضر نداشت حمله برده و او هم که غافلگیر شده بود ناچار به‌کلیکیه عقب نشست، شرح واقعه‌رابه **پاکروس** خبر داد و او نیز از قشون سواره عدهٔ زیادی بکمك وی فرستاد که درتحت اختیار وی باشند. ولی عدهٔ مزبور مستقلانه بنای عملیات را گذاشته ناگهان به **ونتیدیوس** حمله برده وشکست خورد. در نتیجهٔاین حرکت **لابینوس** مستأصل‌مانده ابتدا دستگیر شده سپس مقتول گردید. **پاکروس** از این‌پیش آمد شوم مضطرب‌گشته به نواحی شمال سوریه عقب کشید. در این جا **ونتیدیوس** بهمین قدر که سوریه‌را از جنگ دشمن خارج ساخت اکتفا کرده از روی عقل و احتیاط به تعاقب او دیگر نپرداخت.

شکست و مرگ پاکروس‌در
۳۸ قبل ازمیلاد

این شاهزادهٔ پارتی نتوانست کشور مفتوح خود را در تصرف حریف ببیند لذا پس از موسم زمستان از فرات عبور نمود. **ونتیدیوس** درابتدا به‌عملیات تدافعی‌پرداخته اردوی خود رادر بالای تپه‌ای قرار داده و خندقی دور آن کند و اطراف آنرا مستحکم نمود. سپاهیان پارت بدوا تحریك شده دلیرانه بآن تپه حمله بردند و بالارفتند ولی‌ناگهان‌دروازه های اطراف اردوباز و افواج رومی بیرون ریخته بـا قشون پارت در آویختند و آنها را به عقب رانده مرد و مرکب را از بالا بزیر غلطانیده و دست از تعاقب آنها نکشیدند، ولی سواران پارتی در مقابل پا فشرده هنگامهٔ جنگ سخت و عاقبت **پاکروس** کشته شد و جنگ‌خاتمه یافت،سپاهیان پارتی بطرف‌پل قائقی فرات فرار کردند که‌ازآنجابگذرند، ولی راه را بر آنها گرفتند واز این قشون فقط یکدسته جان در برد که ازطرف شمال به‌کماژن[2] گریخته بود.

1-Publius Ventidus. 2-Cammagene.

نتایج این جنگ بظاهر گمنام در درجهٔ اول اهمیت بوده‌اند چه تا آنوقت پارتیها سرایالات آسیائی روم باآن دولت مهیای جنگ بوده وچندین بار هم بآن نواحی هجوم برده وتااندازه‌ای هم راتق وفاتق بوده‌اند اما بعداز این جنگ ازحمله وهجوم دست کشیده ازآن پس بحفظ مرزهای خود قناعت مینمودند، فقط ارمنستان که در منطقهٔ نفوذ آنها واقع شده مستثنی بوده است.

مرگ ارد- ۳۷ قبل از میلاد تقریباً

مرگ **پاکروس** صدمهٔ بسیار سختی به **ارد** وارد آورد. این پادشاه پیر بعد از ایـن دست از سلطنت کشیده و پسر بزرگش **فرهاد** چهارم را بجای خود بر تخت نشانید. سکهٔ پادشاه نامبرده اول سکه‌ایست که دارای تاریخ است. او اول کاری که کرد این بود که برادرانش را بقتل رسانید. پدرش وقتیکه این خبر را شنید او را سخت ملامت کرده در نتیجه ویرا نیز به فرزندانش ملحق ساخت، بدینطریق سلطنت با شکوه و طولانی این پادشاه که شهرت پارت را بجائی رسانیدکه شنیدن اسمش اهالی روم را بخوف و وحشت میانداخت بآخر رسید، این مرد شاید در عداد رجال بزرگ نبوده است و غلبهٔ قاهرانه اش بـر **کراسوس** مرهون کفایت و لیاقت **سورنا** سپهسالار پارت بود. معهذا چون عظمت و قدرت کشور خود را بپایه ای رسانید که با روم همدوش و در یك ردیف قرار گرفت سزاوار تعریف و تمجید است.

عزیمت انطونی[1] بجنگ پارت، ۳۶ قبل از میلاد

فرهاد چهارم پس از کشتن پدر وبرادران خود شروع بسلطنتی مخوف و دهشتناك نموده و بسیاری از اعاظم و رجال دربار ازاو رمیده وترك وطن گفتند و بهرطرفی که میتوانستند فرار کردند، از جمله شخصی موسوم به **مونه‌زس** از سرکردگان نامی و معروف **پاکروس** بود. ایـن شخص بنزد **آنطونی** رفته و او را آگاه کرد که برای حملهٔ بپارت موقع مناسب است.

فرهاد ازاین قضیه مضطرب گشته **مونه‌زس** رااستمالت نمود وبنزد خویش طلبید.

---

۱ -Antony ۲-Monaeses

انطونی نیز بـاو اجازهٔ مراجعت داده ضمناً دستور داد که به **فرهاد** حالی کند که مقصود او از این جنگ استرداد بـیرقهائی است که از قشون روم گـرفته شده است و نیز رهـائی اسرائی است که تا کنون زنده وباقی هستند، ولی او ازاین اظهار فقط میخواسته است که دربار پارت را اغفال کرده باشد چه آنطونی ازفتوحاتی که بدست **ونتیدیوس** شده بود حسد برده برای یك جنگی که شهرتش را فوق شهرت او قرار دهد انتظـار وقت میکشید، بنابراین در خفیه مشغول تهیه گردید و بزودی موفق شده شانزده یـا هیجده فوج جنگ آزموده که عدهٔ آنها به شصت هزار تن میرسید حاضر ساخت. بعلاوه ده هزار سوار گالی و ایبری وسی هزار سپاه ذخیره و رویهمرفته لشکری مهیب وجرار ترتیب داد. **ارتاوسدس** پادشاه ارمنستان نیز قراردادی در خفیه با او بست و بر طبق آن ملتزم گردید که شش هزار سوار و هفت هزار پیاده در میدان جنگ بکمك او حاضر سازد، با اینکه لازم بود که قبل از اینکه بپارت وقت بدهد که بتکمیل قوای حربی خود بپردازد بوی حمله ببرد برائر عشق و علاقهٔ مفرط او به **کلئوپاتر** نتوانست میدان رزم را بر مجلس بزم ترجیح دهد. بالاخره وقت عزیزش را صرف صحبت او کرده و تـا نیمهٔ تابستان ۳۶ قبل از میلاد از جای خود حرکت ننمود. نتیجه این شد که وقتیکه با قشون خود که عدهٔ آن بالغ بر یکصد هزار نفر بود خواست از فرات بگذرد قشون پارت سواحل فرات را چنان محکم نگاهداشته بود که برای **آنطونی** عبور از فرات ممکن نشد. لذا از سمت شمال بـارمنستان رفته و در آنجا پذیرائی گرمی از او بعمل آمد. **ارتاوسدس** باو پیشنهاد کرد که چون عمدهٔ قشون پارت اینوقت درساحل فرات جمع هستند بهتر این است که نقشهٔ جنگ را تغییر داده از ارمنستان به ماد آذربایجان حمله برده وپراسپا[1]

---

۱ - (Praaspa) و این همان خرابه های موسوم به «تخت سلیمان» میباشد که واقع در یکصد میلی ارومیه است. **راولینسون** باشتباه رفته میگوید که اکباتان قدیم در آنمحل بنا شده بود (رجوع شود به فصل دهم کتاب حاضر) ونیز رجوع شود بکتاب «ایران گذشته وحال» تألیف **ویلیام جکسون** فصل ۱۱ و**سترابو** کتاب ۱۱ وفصل ۱۳ که در آنجا «ورا» Vera مصحف «بیر» Bir که بمعنای دژ آمد با پراسپا یکی شناخته شده است (مؤلف).

پایتخت آنجا را بتصرف درآورد، چه حکمران آنجا از متفقین پارت است و از اینجهت یك کار بزرگی از پیش برده‌خواهد شد. **انطونی** با این پیشنهاد موافقت نموده وچنین معلوم میشود که نمیدانست قشون پارت درآنجا حاضرخواهد بود. پس او قشون خود را دو قسمت نموده‌قسمتی که مشتمل برباروبنه و ماشین آلات محاصره بودبعقب گذاشت وخود با قسمت دیگر بتعجیل پیش رانده و بسوی پراسپا شتافت، مقصود او این بود که بی‌خبر بآن شهر حمله‌برده و آنرا بتصرف بیاورد، ولی وقتی که بآنجارسید دید رسیدن بمقصودی که در نظر گرفته بود ناممکن و بالاخره احتیاج به ماشین آلات محاصره پیدا کرده مجبور شد که بانتظار رسیدن آنها بنشیند.

در این میانه پارتی هاهمانطور که‌انتظار میرفت دنبال قشون **انطونی** را گرفته وچون بلای ناگهانی‌برسر **استاتیانوس** که ستون دوم‌تحت حفاظت و فرمان‌او گذاشته شده و از عقب حامل آلات و ادوات محاصره بود ریخته وکاملافاتح درآمدند چه‌در همان وهلهٔ اول او را با هزار نفر رومی کشتند و تمام ماشین آلات و اسباب محاصره‌ای که بااو بود همه را تصاحب نمودند. معلوم‌است این حادثهٔ غیر مترقبه یك‌ضربت خیلی سختی بوده که بر **آنطونی** وارد و باعث اندوه تمام رومیان گردید. ولی رستاخیزوقتی شد که پادشاه ارمنستان متحداو هم خلاف عهد کرده با قشون خود از اوجدا گردیدو بدنبال‌کار خودش رفت. بالجمله تمام سعی‌وکوشش او در تسخیر آن دژ مستحکم‌طبیعی بهدر رفت. خواربار رو به کمی گذاشت. قشون پارت بعادت مألوف خود بجنگ‌وگریز پرداخت. چندانکه **آنطونی** تلاش کرده‌که با دشمن در میدان جنگ روبرو شودممکن نشد. موسم پائیز هم در رسید و روزانه موقع خطرناکتر میشد. پس برای این که حیثیت و آبروی خود را بظاهرحفظ کرده باشد به پارتیها پیغام داد که اگر بیرقهائی‌را که از **کراسوس** گرفته‌اند مسترد دارند و اسرای رومی را رها کنند محاصره راترك خواهد گفت. درجواب این اظهار غیرازسخریه و استهزا چیزی نشنید. بالاخره مصمم گشت که کوچ کرده مراجعت نماید؛ این‌مراجعت از دوراه ممکن بودصورت گیرد، یکی از این دو راه راهی که طرف مشرق دریاچهٔ رضائیه بوده است که آب آن قابل

آشامیدن نیست ولی اراضی اطراف آن جلگه وهموار است؛ دیگر راهی است که از سمت مشرق ازمیان کوهستان میگذرد. چون **آنطونی** شنید که قشون پارت راه جلگه را گرفته‌است‌از روی‌مصلحت‌راه کوهستانی که‌از حوالی تبریزعبور میکند انتخاب نمود. تا دو روز بدون اینکه با هیچگونه مقاومتی برخورد کنند حرکت نمود ولی روز سیم دسته‌ای از سپاهیان پارت نمودار شده اطراف این قشون فراری را گرفتند، رومیان در شکست **کارسوس** بتجربه‌فهمیده بودند که چاره تا کتیك یا تدابیر حربی‌سواران پارت که میزنند و میگریزند فقط و فقط بکار انداختن دستهٔ فلاخن اندازان است که گلولهٔ سربی را بطرف آنها پرتاب کنند. این بود که دست باین‌کار زدند وبعد حملات سواران گول هم بموقع توی کار آمده بالاخره دفع شر دشمن‌را از آنها نمود. ولی‌صبح روزبعد بار دیگربسروقت آنها آمده و آنچه توانستند کردند. خلاصه تا نوزده‌روزمتوالی رومیان مورد تهدید حملات فلاکت بار پارتی‌هابوده وهرروز جمعی‌از قشون روم تلف میشد؛ بعلاوه تنگی‌خواربارو نبودن آب و شدت سرماهم برفلاکت ومصیبت آنها افزوده و بهلاکت و تباهی آنها کمك میکرد.

در يك جنگی که در حوالی تبریز واقع شد هشت هزار از قشون روم مقتول و مجروح شدند و عاقبت بحال فلاکت و درماندگی به رود ارس رسیده پس از عبورازآن از صدمات قشون پارت خلاصی یافتند زیرا که فرهاد بیش‌از این ایشان‌را دنبال نکرد و بهمین قدر اکتفا نمود که آنها را از قلمرو خود خارج ساخت، ولی مصیبت قشون روم هنوز بآخر نرسیده بود چه قبل از آنکه بمقر زمستانی خود برسند هشت هزار نفر دیگر در این میانه رهسپار دیار عدم گردیدند.

باید دانست که **آنطونی** دراین عقب نشینی درجریان احوال از بروز همدردی و مردانگی و سایر صفات محموده روحیهٔ قشون را بطرف خود جلب نموده، درحس اطاعت و فرمانبرداری آنها نمیگذاشت اندك خللی وارد آید. **پلوتارك** مینویسد که اودرجریان این احوال عقب نشینی ده‌هزار تن ورد زبان او بوده، متصل میگفت «آه! «عقب نشینی‌ده هزار نفر» آری اوحیات دلیران‌یونانی را یاد مینمود که باوجودمشکلات

وسختی هائی که در این قسمت از آسیا داشته و بمخاطراتی که بیش از مخاطرات او گرفتار بوده‌اند معهذا خودشان را به مأمن نجات رسانیده بودند.

جنگ او در ارمنستان ۳۴-۳۳

محتمل است **آنطونی** بخیال ادامهٔ جنگ بوده‌است. ولی برگشت بنزد **کلئوپاتر** و ملاقات آن دلبر رعنا دیگر مجالی باو نداد که به‌اجرای این منظور بپردازد. در موسم زمستان پادشاه ماد که در تقسیم غنائم رومی سهمی بطور دلخواه نبرده بود جرئت کرده زبان بشکایت و ملامت کردن و ایراد گشود. چون از خشونت‌مزاج وسبعیت طبع **فرهاد** آگاه‌بودخود را مورد تهدید دیده ناچار بنای‌طغیان‌را گذاشت، اورسولی به اسکندریه‌نزد **آنطونی** فرستاد وباو وعدهٔ همه نوع همراهی‌داد. سرداروم که خیلی مایل بکشیدن‌انتقام‌ازپادشاه ارمنستان بود این اظهار موافقت را غنیمت‌دانسته و پیشنهادی که کرده بود باکمال میل پذیرفت. بالاخره‌در سال ۳٤ قبل ازمیلاد بغتةً به ارمنستان تاخته و با حیله‌های‌جنگی **ارتاواسدس**را گرفتارکرد. پس از آن به‌نهب و غارت پرداخته و در هر جا قشونی پادگان گذاشته بمصر معاودت نمود. او در سال ۲۳ قبل از میلاد بار دیگر بدین‌حدود خود را ظاهرساخته وبه‌رود ارس رسید، او قراردادی باپادشاه ماد بسته و برطبق آن قسمتی از ارمنستان را برقلمروی افزود، دسته‌ای از پیاده نظام‌روم را هم تحت اختیار او گذاشت. اما برای اینکه مقام خود را در مقابل **اکتاویوس** محفوظ دارد ناچار موضوع پارت و پارتیها را از نظر انداخته تمام قوای خود را متوجه روم ساخت. ظن قوی آن است که **فرهاد** در اینموقع که بحال خود گذاشته شده بود برای انتقام از پادشاه ماد فرصتی بدست آورده آن دست نشاندهٔ عاصی را مقهور نموده و محبوس ساخته است، سپس به‌اتفاق **ارتاگزیاس** پسر **ارتاواسدس** به ارمنستان تاخته وبلادی را که در تحت محافظت قشون روم بود ولی از جائی بدانها کمک نمیرسید از تصرف آنان خارج ساخت، لشکریانی را که پادگان آن نواحی بودند همه را اسیر نمود. دراندك زمانی ارمنستان بحال سابق خود برگشته و از تبعیت روم‌خارج گردید، معلوم است که بواسطهٔ این جنگها و پیشرفت ها اعتبار دولت پارت بیش از پیش رو بفزونی نهاد، زیرا

قشون **استاتیانوس** را مقهور و نابود نمود و **مارك آنطونی** را با تلفات بسیار سنگین از قلمرو خود خارج کرده بطوریکه او دیگر جرئت نکرد که از سرحد پارت قدمی جلوتر بگذارد ونیز ارمنستان را جزء منطقهٔ نفوذ خود قرار داد.

فرهاد چهارم و تیرداد ۳۳-۳۰ ق.م

پس از این فتوحات، سبعیت طبع وشقاوت **فرهاد** رو به فزونی نهاده و بحدی او را خطرناك جلوه داد که در سال ۳۳ قبل از میلاد أهالی پارت تحت قیادت یکی از نجبای کشور موسوم به **تیرداد** شورش کردند. **فرهاد** ناچاربنزدطوائف‌آسیای وسطی رفته و**تیرداد** بجای‌اوبر تخت نشست ولی پس ازسه سال **فرهاد** با سپاهی‌که ازآن طوائف‌تدارك کرده بود مراجعت کرد، **تیرداد** درمقابل اوتاب مقاومت‌نیاورده بالاخره مغلوب شده پسر کوچکتر **فرهاد** را با خود برداشته به **اوکتاوین** که آنوقت در سوریه بود ملتجی گردید. پسر **فرهاد** بطور گروگان پذیرفته شد. **تیرداد** هم تحت حمایت قرار گرفت لیکن سیاست محافطت‌کارانهٔ آنوقت روم اقتضا نکرد که از فرات‌تجاوز نموده به‌حدود پارت‌قدم‌بگذارد.

پس‌دادن بیرقهای روم ۲۰ قبل از میلاد

مدت هفت سال که ازاین‌تاریخ گذشت یعنی در سال۲۳ قبل‌از میلاد **فرهاد** باب روابط‌و مناسبات بادولت‌روم را مفتوح‌ساخته تسلیم **تیرداد** مدعی خود ورهائی پسرش را خواستار گردید.

اوکتاوین که آنوقت‌امپراطور **آگوستس**‌خوانده‌میشد از تسلیم **تیرداد** ابا نمود ولی مراجعت پسرش را بدون اینکه فدیه‌ای بخواهد پذیرفت، لیکن درعوض بیرقهای‌روم را تقاضانمود. فرهاد با مسرت‌تمام به پسرش رسید، ولی در پس دادن بیرقهای‌روم‌موافقتی نشان نداد. پس از سه سال که ازاین‌قضیه گذشت و امپراطور بار دیگر بطرف‌کشور های شرقی خودسفر نمود **فرهاد** از عاقبت این استنکاف‌خود در پس‌دادن بیرقهابیمناك شده و بالاخره‌تمام آنها را بنزدامپراطور فرستاد. این قضیه اثر حیرت انگیزی‌در روم بخشید. چنانکه در تمام روم شادیها کردند و جشنها گرفتند. قیصر ابهت و جلالش در سرتاسرمملکت‌بالا گرفت نویسندگان‌آنروزاین‌واقعه‌را با آب‌وتاب‌زیادنوشتند؛ تعریف ها از او کردند و مدح و ثنا گفتند. از جمله**هوراس**شاعر معروف رومی در

ضمن شاهکارهائی که از خود باقی گذاشته لیاقت قیصر را در اینمورد سروده است[1] .

پایان دومین آزمایش قدرت

جنگهای مارك آنطونی بمنازعات و محاربات مابین دولت پارت و روم، بازیگر عمدهٔ شرق‌وغرب، صورت‌دیگری‌داد.بواسطهٔ اینکه فرهاد بیرقهای روم را پس داد یکی از دواعی عمدهٔ حملات خصمانهٔ روم بر علیه همسایهٔ قوی و زبردست‌خود مرتفع گردید. آگوستس که از روی عقل از جنگ‌های خارجی اجتناب داشت سیاست‌دولت را بر این قرارداد که قلمروش را زیاده بر آنچه دارد نباید وسعت بدهد. از اینطرف‌فرهادهم‌متوجه باین نکته‌شدکه‌دوستی باروم‌برای او بغایت مفید و سودمنداست، لذا فرزندانش‌را وقتیکه بزرگ شدند بدربارا گوستس فرستاد. هرچند علت عمدهٔ اینکار درباطن این بودکه از شر رقابت آنها خودرامحفوظ دارد، ولی بظاهر چنین وانمود کرد که آنها را بطور گروگان بدربار روم میفرستد. بالجمله یك روح آرام‌مسرت بخشی آنزمان در مناسبات این دو دولت‌حکمفرما بوده‌ است، نظیر همان روحی‌که پیش‌از جنگ در امپراطوری بریتانیای کبیر وجودداشت و تاخت و تاز ها و تجاوزات خصمانه‌ای که بخاك یکدیگر میکردند تا مدت یکصد سال بین دو دولت همسایه موقوف شد.

۱– Tua, Caesar, aetas
fruges et agris rettulit uberes,
et signa nostro restituit Iovi
derepta Parthorum superbis
postibus, et vacuum duellis
Ianum Quirini clausit et ordinem
rectum evaganti frena licentiae
iniecit emovitque culpas
et veteres revocavit artes.

حجاریهای پارتی درگاه عمدة الحضره

فصل سی و دوم

تشکیلات دولت پارت و مذهب و معماری آن

یك مردمان با (بیك اداره) یك اردوگاهی بدون سابقه و لاحقه، بدون مذهب، بدون، سیاست و طرز ادارهٔ خاص بخود مدت پانصد سال قیمومت شرق را بعهده داشته و آسیا را از قشون روم حفظ نمودند «گاردنر - درخصوص پارتیها»

تشکیلات دولت پارت (اشکانی)

تاریخ پارت از نظر وسیعتری همان تاریخ ایران و آسیای وسطی است که در تحت سلطه و تفوق ارساسیان (اشکانیان) بوده، این طائفهٔ صحرا نورد طوائف و اقوام مختلفه ای را که بزیر فرمان خود در آوردند نه در عمران و آبادی قدمی برداشتند و نه در بهم پیوستن آن طوائف و اقوام مغلوبه در یك ملت بذل مساعی نمودند. کلیهٔ قلمرو آنها از شهر صد دروازه دو قسمت شده، قسمت علیا مشتمل بر یازده استان و بخش سفلی دارای هفت استان بوده است. بطور کلی میتوان گفت که پارتی ها هر ایالت و پایتختی را که میگرفتند مادامیکه میدیدند که احکامشان نافذ و مجری و خراج پرداخته میشود بهمین اکتفا کرده در امور داخلی آن ایالت مداخله نمیکردند و سکنه را در هر رشته ای که بودند

بحال خودشان وامیگذاشتند. آنها وقتیکه یك کشور را فتح میکردندیادوباره آنرا بسلطان آنجا وامیگذاشتند که مانندیك پادشاه دست نشانده حکومت مینمود و یا یکنفر والی از طرف خود موسوم به (ویتاکسا) برای ادارهٔ آن میگماشتند. مثلا ماد آذربایجان، خوزستان، فارس، آدیابن هر کدام سلطانی از خود داشتند، برعکس کشور بابل که یکنفر ساتراپ در آنجا حکومت مینموده است. بقول جی بن[1] وضع حکومت پارت خیلی شبیه بوضع حکومت اروپا در قرون وسطی بود، اما شهر های یونانی نشین و آنها بطوریکه سابقاً ذکر شده است زیاد و در سرتاسر مملکت پراکنده بودند و غالباً آباد هم بوده‌اند با آنها بطریق غیر معمول رفتار میشده است. این شهرها دارای حکومت بلدی بوده و از روی حقوق و امتیازاتی که از قدیم دارا بودند عملا خود مختاری داشتند (یعنی هر کدام جمعیتی بودند مستقل و دولت پارت نظارتی بر آنها نداشت)، مثلاشهر سلوکیه که طرفدار خانوادهٔ سلکوس و دارای یك کرور نفوس و بلوك آباد و حاصلخیز از هر طرف ویرا احاطه کرده‌بود مقام شهر آزاد را دارا بوده است. فقط خراجی معین بخزانهٔ پارت میپرداخت، جماعات یهود هم استقلال داخلی داشتند، هر چند که آن بپای استقلال یونانیان نمیرسیده است. حتی بعضی شهرهاشان نظیر مال یونانیان مقام شهر آزاد را دارا بوده است، هر وقت جنگی با دولت غربی پیش میآمد این دولت های نیمه‌مستقل شهرهای یونانی چنانکه ازپیش هم اشاره شده‌است باعث ضعف دولت پارت بلکه وجودشان خالی از خطر نبود، اما ازطرف دیگر احتمال میرود که همان نفوذ یونانیت باعث بقای این سلطنت گردید. چنانکه از عنوان «فیل‌هلن» یعنی محب یونان که در سکه های بسیاری از شاهان پارت استعمال میشده است میشود پی برد که این اتصال و پیوستگی تا چه اندازه سودمند بوده است.

وضع شاه

اعضاء خانواده و منسوبین سلطنت رتبه و مقام خود را بقدری بالا برده بودند که بقول **آمیانوس مارسیلینوس** «آزردن نژاد ارساس را هر کسی گناه کبیره شمرده و ازآن اجتناب مینمود»، نظر بهمین تعظیم و

۱ - (Gibbon) رجوع شود بکتاب «انحطاط و سقوط» جلد اول صفحهٔ ۳۲۹ چاپ اسمیت (مؤلف).

احترامی که از خاندان **ارساس** بعمل میآمد هیچوقت مدعی که خون آن نژاد در عروقش نبود برای تخت و تاج پیدا نمی شد. درعین حال دومجلس شوری برای جلوگیری از عملیات (خود سرانهٔ) پادشاه بزرگ بطور توارث وجود داشت. یکی از آنها شورای خانوادگی که مرکب بود ازاعضاء ذکور خاندان سلطنتی که بحد بلوغ و رشدرسیده بودند. دیگر مجلس سنا که از نجبای سالخورده و کار آزموده و نیز مشایخ و بزرگان روحانی تشکیل می یافت، نظیر مجلس‌اعیان امروز انگلیس، به‌انضمام خانوادهٔ سلطنت هفت خانوادهٔ دیگر بـرسم دورهٔ هخامنشیان در کشور وجود داشتند. پادشاه بـاید از خاندان اشکانی انتخاب شده واین انتخاب را هم دومجلس نامبرده که مجلس‌مغستان یا مهستان از آن تشکیل می یافت باید تصدیق نماید (توضیح اینکه هر دو مجلس وقتیکه با هم منعقد میگردیدآنرا مغستان مینامیدند) حق گذاشتـن تاج بر سر سلطان پس از انتخاب تعلق به **سورنا** داشت کـه منصب‌سپهسالاری به توارث با اوبود، ازاینجا میتوان دانست که ادارهٔ آرتش دولت اشکانی نهایت ابهت و اهمیت را دارا بوده است. اکابر و بزرگان‌روحانی‌معروف به «ماجی[1]» یا «صوفی» بودند. این جماعت‌چون‌نمایندهٔ مذهب رسمی کشور و دارای تعلیمات‌عالی بودند مانند کشیشان قرون وسطی در اروپـا و علمای حالیهٔ‌ایران‌مرغوب ترین املاك و اراضی‌راما‌لك بوده وعلاوه برحقوق‌وامتیازات مخصوصی کـه داشتند تشکیل حکومت مقتدرهٔ رؤسای روحانی هم به دست آنها بوده است. در اینجا ما این را ناچاریم اضافه کنیم که نزدیکی بپادشاه برای همه‌کس میسر نمیشد و لذا اشخاص دور وبیگانه ناگزیر بودند تمثال پادشاه را که از زرساخته شده و در شهرهای عمده گذاشته بودند تعظیم کنند. برای سلطان تاجی از جواهر وتختی از طلابود کـه از پادشاهان هخامنشی باقیمانده بود.

ارتش — بظاهر چنین معلوم‌میشود که‌در دولت پارت غیر از گارد سلطنتی سپاه دائمی وجود نداشت، مانند دورهٔ هخامنشی هروقت‌جنگی روی میداد به سلاطین دست نشانده و استانداران امریه ای صادر میشد که هر کدام

1- Magi.

لشکری ازحوزهٔ حکمزانی خود فراهم نموده دریك روزمخصوص درمحل معینیحاضر شوند. هزینهٔ این لشکر کشی تماماً بعهدهٔ خود آنها بوده‌است.

قشون پیاده، مثل ایران امروز چندان محل اعتنا نبوده است، برطبق آنچه‌در قضیهٔ **کراسوس** مذکور داشتیم قشون کار آمد وجنگی پارتیها همان‌سواران سبك اسلحه وسنگین اسلحه بوده وما بهترین تاکتیك سپاهیان پارت و نیز ضعف آنها را در موفق نشدن بتعاقب رومیان درشب در آنجا یعنی درجنك با **کراسوس** نشان دادیم.

درجنگ با **آنطونی** معلوم است که **فرهاد** پادشاه پارت کوشش‌داشت که لشکر دشمن را قبل ازرسیدن زمستان از خاك خود خارج کند، چه میدانست که نمیتواند قشونش را تا آنوقت یعنی تایکمدت طولانی تحت‌السلاح نگاه دارد و این نیز یك ضعف دیگر آنها راکه ضعف شدیدی است ظاهر میدارد. پارتیها از فنون حربی که‌ازمدتی قبل از **اسکندر کبیر** در یونان معمول بود بکلی محروم وبی بهره بوده‌اند. ماشین آلات وادوات محاصره وقلعه گیری هم نداشتند با اینکه بسهولت میتوانستند بوسیلهٔ رعایای یونانی خود این آلات و ادوات را تهیه نمایند. حتی وقتیکه ماشین آلات محاصرهٔ رومیان‌را که‌خیلی‌عالی‌هم بوده‌از **آنطونی** گرفتندقدرآنهارانداسته وهمه‌راخراب کردند.

هرگونه عملیاتی راجع به کشتی رانی درنزد این قوم یعنی پارتیها که فقط به سواری واسب دوانی علاقهٔ مخصوصی داشتند مجهول بود با اینکه هیرکانی ناحیه ای است که در سواحل دریای خزر واقع است. مادرسابق دریك مورد نسبت به پارسیها هم همین نظریه را اظهار داشته‌ایم.

دربار

مطابق رسوم پادشاهان هخامنشی که در اختلاف فصول ازشوش به پرسپلیس وازآنجا بهاکباتان حرکت مینمودند درباریارت‌نیز زمستان را در بین‌النهرین و تابستان‌را درماد وپارت بسر میبرد. پایتخت زمستانی شهر تیسفون بود که در ساحل یسار دجله مقابل سلوکیه وچندین میل پائین بغداد بنا شده‌بود. اکباتان پایتخت وسطی وهکاتم پیلس‌هم مرز هیرکانیا (شاید **سترابو**[1] اشتباهاً

---

۱ - ۱۶،۱،۱۶ (مؤلف).

انرا با هیرکانیا یکی دانسته است) پایتخت سوم آنها شمرده میشد. ری‌نیز که سرراه‌ماد علیا وپارت یا هیرکانیا واقع میباشد غالباً اقامتگاه آنها و شاید دارای کاخهای شاهی نیز بوده است. ازجمله کاخی هم دربابل داشته‌اند که ازآن فقط ازنوشتجات **فیلس تراتوس** شرحی بما رسیده است. نامبرده چنین میگوید: «سقف کاخ ازالواح مفرغ زینت یافته که بغایت شفاف و درخشان بودند. دراین ساختمان اتاقهائی مخصوص زنان و اتاقهائی مخصوص مردان وسالونها وایوانهائی وجود داشت که تمام دیوارهای‌آن یا باخشت‌های جواهر نشان زروسیم اندود ویا تصاویر ونقوش ساخته شدهٔ از زرناب‌مزین بوده است. موضوعات تصاویر ونقوش نامبرده را از افسانه‌های یونان منجمله‌اندرومیده[1] وارفیوس[2] که مکرر بمعرض‌نمایش گذاشته‌شده بودگرفته بودند ...»تسخیرشهر آتنه وجنك ترموپیل وکانالی‌را که درکوه‌اتس[3] حفرشده بود دراینجاشما مشاهده مینمودید ... یکی از اتاقهای مخصوص‌مردان‌سقفی‌داشت گنبدی مانندآسمان که تمامی‌آن‌ازیاقوت های نیلی ترکیب یافته بودکه از همهٔ احجارکریمه نیلی‌ترمیباشد وآن در رنگ شباهت‌تام وتمامی‌بآسمان داشته است.

برخلاف‌انتظار ازشرح زندگانی روزانهٔ شاه اطلاعی دردست نداریم، هوس رانی و خوشگذرانی **سورنا** را که بر **کراسوس** غلبه یافت مادرنوشتجات **پلوتارك** در بالا ملاحظه نمودیم. پادشاه ملبس‌بلباس‌اهالی ماد بود، موی سررا از وسط دوشقه میساخته و چهره را باآب و رنگ زینت‌میداده‌است، ده‌هزار سوار خاصه بانضمام امراو افسران و خواص سلطنت درسفرها با پادشاه حرکت‌میکردند. باروبنه و لوازم مسافرت مفصل و باعظمت بود. ازاین قرائن وامارات استنباط میشودکه وضع زندگانی باتجمل وجلالی بیش ازآنچه ذکر شد میگذشت.

وضع زنان

موافق آئین تعدد زوجات که در مشرق زمین مرسوم است زنان درتحت‌تحکم‌وزبردستی بوده‌اند. مانندپادشاهان هخامنشی‌سلطان یك زن عمده که ملکه شناخته‌میشود وعدهٔ کثیری هم‌متعه یامترس و کنیزان که اغلب آنها یونانی بودند داشته است. جدائی زنان از مردان یعنی‌حرم سرا ورسم حرم که در

1 Andromeda. 2- Orpheus. 3- Athos.

مشرق رواج داشته درمیان آنها نیز بوده‌است . اما خواجه‌سرایان برعکس ایام هخامنشی دارای نفوذ و قدرتی نبوده‌اند. بغیراز **موزا** کنیز ایطالیائی هیچیك ازملکه‌های پارت مانند ملکه های سلاطین هخامنشی اقتدارو استیلانداشتند. حقیقت این است که‌پارتیها مردی خودشان را بدرجهٔ معتنابهی محفوظ داشتند و آنهم غالباً برای این‌بوده است که آنها هیچوقت رسوم وعادات صحرانشینی خود را ازدست ندادند .

زندگانی پارتیها

از زندگانی پارتیها اطلاعی که داریم نسبتاً خیلی کـم و مختصر است ، ولی ازهمین مختصر هم میشود تصویر آنرا بخاطر آورد .

در این شکی نیست که کار عمده وباشرف نزد آنها اول از همه اشتغال بجنگ ، و جدال و پس‌از آن اشتغال بصیدو شکار بوده‌است . ما درسابق شرحی راجع بشکار که اقسام آن درآن زمان زیاد بوده است مذکور داشتیم وهرچند بیان مزبور راجع به‌قرق گاهها بوده است ولی ازآن میتوانیم یقین حاصل کنیم که پارتیها مانند پارسیها و مقدونی ها شغل شکار را همیشه درمد نظر داشته‌و علاقهٔ خاصی بآن‌داشتند . این گفته **ژوستن** راخوب میتوان فهمید که میگوید قسمت عمدهٔ مواد اغذیهٔ‌آنها از گوشت شکار بوده است، به‌شرب شراب نیز معتاد بوده‌اند که از خرما ساخته‌میشدو آنرا همچنانکه درهمه جا معمول‌است درمجالس و جشن وسرور علناً مینوشیدند ، آلات موسیقی آنها عبارت بود از فلوت یا نی‌لبك ونیز طبل یادهل . درضیافتها و اعیاد اغلب مجالسشان برقص خاتمه پیدا مینمود مانند سایر اقوام صحرانشین درایام بدویت خوراکشان ساده و محدود بوده‌است ، ولی پس ازرسیدن بدولت و نعمت معلوم است تغییر عادت داده همه نوع گوشتی حتی گوشت خوك و اقسام بقولات وسبزی‌آلات میخوردند . نان آنها ازخمیر ورآمده وبسیارسبك و متخلخل بوده بطوریکه خوبی آن درروم هم‌شهرت داشته است .

لباس

لباس پارتیها مانند پارسیها قبائی بود بلند وگشاد که درآن زمان معمول مردمان ماد بوده و شلواری فراخ که میان جماعت پتان الان هم مرسوم‌است . بجای کلاه چیزی بشکل نوار برگرد سرمی بستندکه از دوطرف منتهی بدو رشتهٔ‌درازمیشد ویا «تیار»تاجی مخصوص‌پادشاهان‌هخامنشی برسرمیگذاشتند.

موهای ریش وسررا پیچانده مجعدمینمودند؛ ولی این رسم باختلاف اوقات تغییرمیکرد. هنگام جنگ سلاح آنها کلاهخودی بود ازفولادصیقلی شده؛ یراق اسبها بسیاربا ثروت و قیمتی ودهنهٔ و گل میخهای زرین معمول بوده است . اسلحهٔ عمدهٔ ملی کمانی بود پرقوت وشمشیری‌هم حمایل میکردند؛ بستن قمه درمیان تمام‌طبقات بدون تخلف‌معمول بود. حربهٔ عمدهٔ سواران سنگین اسلحه نیزه‌بوده‌است .

لباس **اشك** اول بطوریکه درمسکوکات دیده شده‌و **گارد**نر آنراذکر مینماید بدین قرار بود : « خودی مخروطی شکل‌شبیه بخودهای آشوریها برسر داشته که دنباله‌یاآویزهٔ زره از اطراف آن‌برای حفظ گوش و گردن آویخته بوده است و نیمتاجی یونانی‌برآن بسته گوشواره ها بگوش آویخته وگردن بندی ساده درگردن داشت؛ زرهی دربر مشتمل برپولك ها ویا حلقه‌ها که بازوها را تابنددست و پاها را تا قوزك میپوشانیده‌است وروی آن عبا یا جبهٔ نظامی پوشیده کفشها را بابند بساق پا میبست» اما پادشاهان بعد از **اشك** این لباس رامتروك و فقط بجامهٔ نرم وعبائی برروی آن اکتفا میکردند .

قوانین ورسوم

از قوانین پارتیهاچندان‌اطلاعی در دست‌نیست و معذلك‌میتوانیم تصویری ازآن بخاطربیاوریم. بنای قوانین آنها برخشونت وسختی و شدت بوده و در مجازات و تنبیه رعایت تعادل وتناسب با گناه را نمی‌نمودند ولی‌آنها در این‌مسئله منفردنبودند؛ رسوم‌اصلی آنهاهمان رسوم بدویت‌وصحرانشینی وتااندازه‌ای هم پابند عادات و رسوم پارسیان بودند و غالباً تمدن یونانی درآنها رسوخ داشته است . استعمال تاج یونانی ونیز القاب یونـانی که معمول آن عصر بوده نفوذ یونانیت رادرآنها نشان میدهد؛ تقویم آنها اگرچه ازروی تاریخ **ارساس (اشك)** بوده ولی تاریخ سلوکی هم در میان آنها معمول و شایع بوده است[1] صفات شخصی آنها عالی؛ بااسرا مهربان؛ در اقوال خود ثابت و در رعایت عهود ساعی‌بوده‌اند و آنچه در نوشتجات **هوراس**برخلاف

---

۱ ــ یك لوحهٔ بابلی در موزهٔ بریطانی (شمارهٔ ۳۳۰۰۹ ، اطاق متعلقهٔ ببابل ، قفسهٔ ج ، شماره ٤٤٣) موجود میباشد که رسید وجوه متفرقه‌ای از نقره در آن ثبت شده است. تاریخی که دراینجا ذکر شده عبارتست از : ١٥٤ اشکانی مطابق با ٢١٨ سلوکی و ٤٩ قبل از میلاد (مؤلف) .

محاسن آنها نوشته شده بی‌اصل و گویا منشأ آنها غالباً ازروی افسانه‌هاست ؛

مذهب

مذهب پارتیها مانندرسومشان ترکیبی بوده‌وآن از سه منبع مختلف گرفته شده ظاهراً در اوایل امر که بدولت و اقبال رسیدند معتقد بمذهبی نبودند مگر پرستش اشك که او را بانی و مؤسس سلطنت خود میدانستند ولی باین پرستش اجدادی تنها اکتفا نکرده‌بعضی از عقاید و اصول زردشتی دورهٔ هخامنشی را نیز مانند مبارزهٔ دائمی بین اورمزد خالق خیر و دروغ وشر قبول نمودند ، بآفتاب هنگام طلوع نماز کرده و آنرا بنام قدیم میترا پرستش‌مینمودند و همینطور ماه را نیز میپرستیدند ، به بعضی خدایان دیگر نیز کـه گویاآنها را عوامل و کارکنان اورمزد تصور کرده و محافظت پادشاهان و خانواده های آنان را مربوط بآنهامیدانستند ، درست مانند وجود های مجرد دورهٔ هخامنشی معتقد بودند . سواد مردم پارت زیادتر همان هیاکل اجدادشان را که گرانبها ترین اندوختهٔ هر خانواده اعم از عالی و دانی بوده است میپرستیدند ، به سحر و افسون که از خصائص مذهب بابلیان بود اعتقاد کامل داشتند .

مغها در اول بغایت محترم شمرده میشدند ، پاکی و قدوسیت آتش و نیز عدم تدفین اموات را تعلیم میدادند ، در مجلس اعیان پارتی یا مهستان عضویت داشتند ولی بعد این اهمیت و احترام از آنها کاسته و در آخر نفوذشان قریب به‌صفر گردید وآن‌تا یك‌اندازه از اینجا ناشی شد که پارتیها نسبت بمذاهب یونان و یهود تساهل و تسامح روا داشته مخالفتی در تـرویج آنها نمیکردند و اخیراً مسیحیت[1] هم در آن کشور راه یافته و بنای انتشاررا گذاشت‌و چنین‌معلوم میشود که سلاطین اسرهون[2] از همان اوایل مسیحیت بآن مذهب گرویده‌اند و این مخصوصاً بثبوت رسیده است که در سال ۱۹۸ میلادی درادیسا پایتخت‌اسرهون‌که در آنوقت مرکز کلیسای شرقی‌بود شورائی برای تعیین‌تاریخ عید قیامت‌مسیح منعقد بود ، برخلاف‌آنچه از ضعف و انحطاط مذهب ملی درآنعصر نوشته‌شده‌است مامیدانیم که ولگاش[3] اول یکی‌از پادشاهان پارت‌آنچه از

---

۱ - مذکور درکتاب «کلیسای آشوری» تألیف دکتر و. آ. وگرام (مؤلف).

۲ - Osrhone. ۳ - Volgases.

کتاب اوستا باقیمانده بود جمع آوری نموده‌وی وجانشینانش عشق وعلاقهٔ خاصی بمذهب **زردشت** نشان میدادند.

در نوشتجات **فیلوستراتوس**[1] که از سال ۱۷۲ تا ۲۴۴ میلادی میزیست در وصف بابل که قسمتی از آن نقل شده است ما میخوانیم که هیاکل زرین خدایانی را که میپرستیدند اطراف گنبد نصب مینمودند ومانند ستارگان آسمان میدرخشیدند و این درهمان اطاقی بود که شاه برای داوری وحکمرانی می‌نشست ونیز چهارچرخ افسونی زرین بود که از سقف آویخته و با صورت **نمسیس**[2] رب‌النوع پادشاه را تحذیر مینمودند که خود را از سایر مخلوق برتر نشمارد، این چرخها زبان خدایان‌خوانده میشده و بدست مغهائی نصب میشدندکه درکاخ شاهی رفت وآمد و یا تقربشان بپادشاه زیاد بوده است[3].

بالاخره‌ازاین‌مسئله که‌درسکه‌های ازمنهٔ‌اخیره‌صورت پلاس[4]، ارتمیس[5]، زئوس[6] و شاید هم **اپالو** دیده میشود منقوش است ثابت میگردد که زمانی هم برپارتیها گذشته است که به بعض از ارباب انواع یونانیهارسماً معترف و معتقد بوده‌اند.

ادبیات

پارتیها ادبیاتی از خود دارا نبودند و همین مبرهن میدارد که آنها تا چه اندازه از صنایع و فنون زمان صلح دوربوده‌اند، ممکن است بعد از تصرف شهرهای یونانی نشین ادبیات یونانی را فرا گرفته باشندوالبته اینمعنی در مظاهر و مناظر آنها اثری بخشیده همانطور به میلیونها سکنهٔ‌اروپای‌فعلی تأثیر نموده‌است، این قول **پلوتارك** که در پارت انواع بازیهای یونان رواج داشت‌قابل بسی توجه است‌و اینمطلب محقق است که تعلیم زبان یونان در پارت وسعتی بسزاداشته

۱-Philostratus. ۲- Nemses

۳-Philostratus, vit. Apoll. Tyan. 1. 25 (quoted from the Sixth Oriental Monarchy, P. 417).

٤-Pallas. ٥- Artemis. ٦- Zeus.

و کلیهٔ تحریرات ومکاتباتشان درین‌زبان بود[1] .

معماری و پیشه و هنر

فرگوسن[2] در کتاب معروف خود راجع به « تاریخ معماری » مینویسد که‌معماری‌شرقی ازفتوحات **اسکندر** کبیر تازمان طلوع ساسانیان‌ساده وخالی‌ازهرگونه‌ترکیب بوده‌است، این نظریه بطورکلی درست ومتین‌است، لیکن درهاترا(الحضره) واقع مابین دجله وفرات بفاصلهٔ چند میل در مغرب بلاد آشور خرابه هائی هنوز موجود است که آنها را منسوب به‌پارتی خالص میدانند. برای اینکه شهر مزبور تااوائل قرن دوم بعد از میلاد موقع مهمی را دارا نبوده و **آمیانوس۔ مارسلینوس**[3] در سال ۳۶۳ میلادی مینویسد « هاترا از مدت متمادی‌است که‌ویران ومتروك مانده است » .

شهر نامبرده محاط به دیـواری مدور وضخیم بوده و بواسطهٔ برج و باروئی که در فواصل معینی بنا شده بودند استحکام یافته و با خندقی عمیق و پهن که شهر را در احاطه داشت حفظ و حراست میشده است . محیط شهر متجاوز از سه میل بود.دروسط آن آثار کاخ سلطنتی موجود میباشد . ساختمان عمدهٔ آن عبارتست از هفت طالار کـه باندازه‌های مختلف ازنود پا در چهل واز سی پا در بیست متوازی یکدیگر قرارگرفته‌اند، طالارهای نامبرده تماماً مسقف ضربی میباشند . ارتفاع آنها مختلف ونیز روشنائی آنها از دهنه و هلال هائی بوده است که بسمت مشرق باز میشده است. **میس گرترود بل**[4] مینویسد « طالار بزرگ که آن در قسمت داخل ،کار باین نداریم که اندازه‌اش‌چیست، بواسطهٔ ستون یا پایه تکه و پاره نشده (یعنی در وسط آن ستون و پایه‌ای نیست) یکی از بناهای شاهانه و مجلل و عالی بشمار آمده تااینحد که هیچ نقشه و طـرح مربوطه به‌معماری را نمیشود بر آن‌برتری داد . این طاق بزرگ مجلل توجه معماران ساسانی‌و

---

۱ - دوسند بزبان یونان باستان مورخهٔ سال ۲۲۵ سلوکی(۸۸ قبل از میلاد) و ۲۹۵ (۲۱-۲۲ قبل‌ازمیلاد) بترتیب و مربوط به‌نقل‌و انتقال یك تا کستان که جدیداً درماد غربی کشف شده است برای اینموضوع نهایت درجه مهم و قابل توجه میباشد . رجوع شود بمقالهٔ (Ellis H.Munns) در جریدهٔ « مطالعات زبان یونان» شمارهٔ ۳٤، صفحه ٦۹ ، ۱۹۱٤ ، بخش دوم (مؤلف) .

۲ -Fergusson. ۳ - Ammianus Marcellinus. ٤ - Miss Gertrude Bell .

نیز معماران اولیهٔ اسلام را جلب نموده و یقیناً در دماغ آنها نفوذ داشته است. حقیقت آن است که مزایا و طرز و شیوهٔ آن معماری ها هنوز هم حکمفرما میباشد؛ سر در

۴۰ - کاخ سلطنتی در الحضره، قسمت جلو ایوان شمالی یا تالار بزرگ
اقتباس از کتاب «الحضره» تألیف آندره دانشمند آلمانی
«نشریات علمی انجمن شرقی آلمان» شمارهٔ ۹ سال ۱۹۰۸

مشرقی با یك رشته نیم ستون های چسبیده به دیوار زینت یافته و حجاری هائی روی طاقهای مدخل ایوان ها بعمل آمده که عبارت از کله های آدمی یا تصاویر و اشکال نسوان بوده است.

عقب این ایوان ها ساختمانی بود مربعی که از یکی از ایوان های بزرگ بدانجا داخل میشدند و آن محاط بیك دالان دارای سقف ضربی بوده است. ساختمان مزبور چنین بنظر میآید که برای عبادت ساخته شده و جزو پرستش خانه شمرده میشد. بالای در مدخل آن با مقرنس کاری بسیار زیبا آرایش یافته و اندرون بنا ساده و خالی از

۱ - «کاخ و مسجد دراخیدر» و اگر شائق بهترین و آخرین تألیفی باشید که درباب الحضره انتشار یافته رجوع کنید به «هاترا» بقلم **آندره** از نشر علمی انجمن شرقی آلمان شمارهٔ ۹، ۱۸۰۹ (مؤلف).

آرایش بوده و روشنی آن فقط از یك در تحصیل میشده است .

علاوه برساختمانهائی که‌در بالا ذکر شده در نقاط چندی در بین‌النهرین هم مانند نیفر[1] و شرقاة[2] کاخهائی ازپارتیها کشف شده‌اند. در کوه بی‌ستون معروف حجاری از پارتیها موجود میباشد که برحسب دستور **گوتارزس**[3] صورت گرفته است . حتی نام او بخط یونانی در بالای تخته سنگی که محل حجاری است خوانده میشود و آن مشتمل بر دو لوحه است : لوحهٔ طرف چپ که قسمت اعظم آن حالیه ضایع و محو شده دارای چند تصویر ایستاده‌ای که سه‌تـای آنها هنوز پدیدار میباشد . اما لوحهٔ طـرف راست و آن بهتر محفوظ مانده و مشتمل‌برسه تصویر سواره‌ولی به‌نسبت کوچکتر وخردتر میباشد. سواری که در وسط دیده میشود تصویر **گوتارزس** است که برقیب خود **مهرداد** حمله برده ویرا سرنگون‌نموده است ورب‌النوع بال‌دار فتح تـاجی برسر او میگذارد . صورت افتادهٔ **مهرداد** و اسب او در لوحهٔ طرف چپ نزدیك سوار سومی یکنفر[4] ازحامیـان **گوتارزس** است که بتاخت با نیزه‌ای که همراه دارد بیاری او میآید . این حجاری ها در مقابل حجاری ساسانیان بنظرچیزی نمیآیند لیکن در ترقی و تکامل تاریخی صنایع مشرق زمین اهمیتی بسزا دارند .

مسکوکات

ما با اشارهٔ مختصر به‌مسکوکات[5] پارتیها فهرست ناقص کارهای صنعتی وفنی آنها را در اینجا خاتمه میدهیم . اولا درسلطنت آنها سکه های طلا وجود نداشته است ، اما دراهم و آن تماماً دارای صورت **ارشك** میباشد در حالتیکه بطرف راست نشسته و کمانی که‌زه آنرا کشیده بدست گرفته است . در مسکوکات دوره‌های های اولیه، مؤسس و بانی این سلطنت روی دوش **اپو و**[6] نشسته، بـر عکس درسکه‌های اخیربه پشت تکیه بتخت‌نموده است . استعمال و ترسیم‌سنگ مخروطی دلفی[7]

۱ ـ Niffer. ۲ ـ Cherkat. ۳ ـ Gotarzes.

٤ ـ به حجاریها وکتیبهٔ بیستون، تألیف **کینگ** و **تامپسون** مراجعه کنید (مؤلف) .

٥ ـ بفهرست مجموعهٔ اشیاء موزهٔ بریتانیا تألیف و ، **روت** مراجعه‌کنید(مؤلف).

٦ ـ Apollo. ۷ ـ Delphi.

واضح است که از سکه‌های پادشاهان سلوکی گرفته شده است که در آنها آپولو باکمانی در دست در « مرکز عالم » قرار دارد . نوشته و خطوط روی سکه ها یونانی است مگر

۴۱ـ کاخ سلطنتی الحضره ، دیوار جنوبی ایوان جنوب یا دالان بزرگ
اقتباس ازکتاب « الحضره » تألیف آندره دانشمند آلمانی
نشریات علمی انجمن شرقی آلمان شماره ۹ سال ۱۹۰۸

سکه‌های **ولگاش** پنجم و **ارتبان** (اردوان پنجم) و نیز **ارتاواسدس** (۲۰۸-۲۲۸ میلادی) که‌بخط یونانی وپهلوی هر دو میباشد . در مسکوکات اولیهٔ اشکانیان « **ارشك**

شاه» نمایان میباشد، لیکن **فرهاد** اول لقب «پادشاه بزرگ» اختیار میکند. **مهرداد** اول خود را «شاهنشاه» میخواند وسلاطین بعدی تازه القابی بالاتر از آن انتخاب میکنند. در طرف دیگر سکه صورت پادشاه معاصر منقوش میباشد. **گاردنر** مینویسد که مسکوکات پارتیها دو قسم بوده است: اول مسکوکات نقرهٔ چهاردرهمی با یکعده مسکوکات معینی از مس، دوم سکهٔ یك درهمی نقره و ابول و مسکوکاتی از مس درهمان حدود وچنین معلوم میشود که سکه های قسمت اول دربلاد یونانی نشین و قسمت دوم درمراکزی که مستقیماً تحت حکمرانان پارتی بودند ضرب میشده است.

۱ - Abol. پول قدیم یونان در حدود چهل دینار است (مترجم).

چهار درخمی فرهادو موزا

فصل سی و سوم

نزاع و جدال بر سر ارمنتسان

از نامه‌ای که اردلان پادشاه اشکانی باو (تی بریوس) نوشته و از کشتارها و ضعف نفس و فسق و فجور و پدرکشی او را توبیخ و سرزنش نموده وتحریکش کرده بود که خودکشی کند و نفرتی را که مردم حقاً از او داشتند بدینوسیله جبران نماید حال‌تغیر وخشمی بوی‌دست‌داد که درهمهٔ عمرش چنین‌حالی بوی‌دست‌نداده بود.
«سوئه تنیوس[۱]- تی بریوس،۶۶،۸»

مسئلهٔ ارمنستان

اگر اختلاف نظری بین پارت و روم سر ارمنستان روی نداده بود احتمال داشت که روابط دوستانه بین آن‌دودولت مدتها دوام پیدا کند، **اگوست**[۲] بعد از برگشت **انطونی** قراری را که‌ازطرف پارتیهاداده شده بود قبول نموده و برطبق آن **ارتاکزیا**[۳] پادشاه بلامعارض ارمنستان گردید. اماپس‌ازمرگ او در سال ۲۰ قبل از میلاد **تی بریوس**[۴] بفرمان امپراطور به‌ارمنستان رفته **تیگران** برادر **ارتاکزیا** را بجای وی منصوب‌داشت. او نیز تا سال ۶ قبل از میلادسلطنت کرده و در گذشت. اهالی ارمنستان اینوقت‌پسر و دختر او را بسلطنت برگزیدند، این اقدام خودسرانه و کاشف از استقلال باعث رنجش خاطر **اگوست** گردیده‌لشکری بدانجا فرستادوشخصی‌را که‌امپراطورنامزدکرده‌بودبجای وراث‌حقیقی برسریرسلطنت ارمنستان

۱. Seutonius. ۲ - Augustus. ۳ - Artaxia. ٤ - Tiberius.

برقرار نمود و چیزی نگذشت که شورشی در ارمنستان برپا شد. **فرهاد** پادشاه پارت که بانتظار چنین روزی بود به‌حمایت شخص دیگری موسوم به **تیگران** که برای سلطنت قبولی عامه داشت قیام‌و اقدام نمود. **اگوست** هرچند پیر و کهن سال بود معذلك مصمم گشت که نفوذ روم را در ارمنستان تثبیت کند و لذا پس از تأمل زیاد که انجام این امر مهم را بکدام یك از سرداران خود محول دارد **کایوس**[1] نوه و پسر خواندهٔ خویش را با اختیارات تمام بطرف مشرق روانه داشت.

قتل فرهاد چهارم ۲ قبل از میلادو معاهدهٔ با روم ۱ بعداز میلاد

از قرائن وامارات همچوبنظر میرسید که مجدداً بین این دو دولت قدرت آزمائی بعمل آید یعنی جنگ درگیرد که بواسطهٔ قتل **فرهاد** بدست پسرش **فرهاد** کوچك فرزند ایام پیری او از کنیز ایطالیائی **موزا**[2] نام اوضاع بکلی تغییر نمود.

این شاهزادهٔ پدرکش برتخت نشست، اگرچه **اگوست** در ابتدا از شناختن او بسلطنت ابا نمود ولی عاقبت قرار براین شد که دریکی ازجزایر فرات از **کایوس** ملاقاتی بعمل آرد، این ملاقات و مصاحبهٔ تاریخی یك سال بعد از میلاد واقع شد و **فرهاد** کوچك که اساس شاهی او مخصوصاً محکم و استوار نبود متعهد گردید که از آن ببعد بهیچوجه مداخله در امور ارمنستان ننماید و روی شرط مزبور که بر طبق آن صادقانه عمل شده قراردادی منعقد گردید و بمناسبت آن جشن های مجلل و با شکوهی بپا گردید.

فرهاد کوچك، و نن، اردوان سوم

فرهاد کوچك در نزد رعایای خودش منفور بود و قسمتی از این نفرت بواسطهٔ احترامات رسمی زیادی بود که از مادرش بعمل میآورد وحتی صورت مادر را در مسکوکات ترسیم نموده بود، لذاچیزی نگذشت که او را کشتند و بعد جانشین او **ارد** را نیز که ازخاندان **اشك** بود باو ملحق ساختند، پس مجلس مغستان از دولت روم درخواست کرد که **و نن** پسربزرگ فرهادرا که در روم میزیست به‌پارت روانه دارد واوفرستاده شد. در بدوورود مقدمش را گرامی داشتند، اما عادت و خوی خارجی وی ونیز همراهان بیگانه‌ای که از روم

۱ - Caus. ۲ - Musa.

با او آمـده و مناصب و مشاغل عـالی را اشغال کـرده بودند، بعلاوه بی میلی او بشکار و افراط در عیش و طرب عدم رضایت در مردم ایجاد کرده بالاخره در مقـام عصیان و شورش برآمدند، **اردوان** حکمران ماد آذربایجان را که از نسل **اشك** بود بسلطنت دعوت کردند. وی نیزاین‌دعوت‌را اجابت نمود. اگرچه مجاهدت وکوشش او در اول بی ثمر[1] مانده ولی در ثانی موفق گردیده **ونن** را بخارج کشور راند. پادشاه مغلوب بارمنستان گریخت وچون تخت سلطنت آنجا خالی بود در ۱۶ میلادی اهالی او را بسلطنت‌برگزیدند، **اردوان** بجنگ بـا او مبادرت‌نمود، **و نن** تاب مقاومت‌نیاورده ناچار ارمنستان را ترك گفته بسوریه فرار کرد و در آنجا در پناه روم قرار گرفت.

روم، پارت، ارمنستان ۱۸-۳۵ میلادی

دولت روم‌اینوقت برای‌نمودن نفوذ واقتدارخود باموررارمنستان باز بنای مداخله‌را گذاشته **ژرمانیکوس**[2] برادر زادهٔ **تیبریوس** را به‌مأموریت و سفارت فوق‌العاده بمشرق روانه داشت، او در ۱۸ میلادی بحوزهٔ‌مأموریت‌خویش واردشده و لدی‌الورود با لشکر زیادی به آرتاکستا پایتخت ارمنستان شتـافت و یکنفر شاهزادهٔ بیگانه ولی مورد قبول ارامنـه را انتخاب کرده ویرا بنام **ارتاکزیا**بسلطنت آنجااعلام نمود، **ژرمانیکوس** بعد از آن بطرف سوریه حرکت کرد. در آنجا سفرای پارت بنزد وی‌رفتند، ازجملـه اظهار داشتند که پادشاه متبوعشان حاضر است با او درکنار فرات ملاقات کند نظیر ملاقاتی که **فرهاد** کوچك با **کایوس** نمود (یعنی پادشاه پارت مایـل است که عهد مودتی کـه درآن زمان بین پارت و روم منعقد شده بود تجدید نماید) ولی این تقاضا پذیرفته نشد.

اردوان در طی سالهای بعد بقدری درکار های عدیدهٔ خود پیشرفت حاصل‌نمود که در سال ۳۴ میـلادی کـه **ارتاکزیا** فوت شد به ارمنستـان رفته و پسر بزرگ خودرا معروف به **ارشك** برسریر شاهی نشانید و در همانوقت هم سفیری کـه سفارتش

---

[1] - اینمطلب قابل تذکاراست که **ونن** این قاعده و رسم‌جاری‌را که در مسکوکات نباید اسم شخص پادشاه ذکرشودنقض نمود، چنانکه روی‌سکه‌های اومذکوراست، و **ونن** شاه که **اردوان** را مغلوب‌ساخت، و این کـار او یعنی استعمال مسکوکـات بجای اعلامیهٔ سیاسی سرمشق خوبی برای دیگران گردید (مؤلف).

[2] - Germanicus.

مهیج و خشم آور بود بدربار روم فرستاد. **تی بریوس** در پاسخ آن یکی از فرزندان **فرهاد** چهارم را که هنوز زنده و در روم بسر میبرد بسوریه روانه نمود، چه یقین داشت که بمحض رسیدن او بسوریه عدهٔ زیادی از سران پارت بدورش جمع شده و او را بسلطنت خواهند برداشت ولی این توطئه بواسطهٔ فوت شاهزاده بی نتیجه ماند و شاید در همین موقع که در اوج اقتدار بود نامه مشهوری را که عنوان فصل قرار گرفته به **تی بریوس** قیصر نوشته است. او در این نامه به منزوی مظلم و تیرهٔ جزیرهٔ کاپری[1] شدیداً توصیه مکند که خوبست موافق میل تبعهٔ خودش بخودکشی اقدام کند، **تی بریوس** از مضمون نامه در خشم فرورفته نه فقط مدعی تخت و تاج دیگری که آن **تیرداد** برادر زادهٔ شاهزادهٔ متوفی بود در مقابل او فرستاد بلکه مردمان ایبری و سایر طوائف مجاور را نیز برضد او قیام داد. **فرس مَن**[2] پادشاه ایبری ازاین مدد وهمراهی تقویت شده اسباب قتل **ارشك** را فراهم آورد و بعد به ارمنستان تاخت و پایتخت آنجا را بتصرف درآورد. **اردوان** پسر دیگرش **ارد** را بجنگ این مدعی فرستاد و پس از جدال سختی نیروی پارت مغلوب و مقهور گردید.

تغییر وضعیات اردوان سوم ۳۶ - ۳۷ میلادی

اردوان در سال بعد یعنی ۳۶ میلادی بشخصه عازم میدان جنگ ارمنستان گردید، پس از آن حکمران رومی سوریه موسوم به **وی تلیوس**[3] بطرف فرات پیش رفت و این سبب شد که **اردوان** از ارمنستان عقب نشست ولی بطریق وهن آوری که سران کشور با کمك روم برضد وی سازش و دسته بندی نموده مجبورش ساختند که بطرف بیابان های هیرکانیا فرار کند، او در آنجا اوقات خود را بشکار و انتظار مصروف میداشت، چنانکه خودش میگوید «منتظرم تا اینکه پارتیها در بارهٔ یك پادشاه غائب منصفانه قضاوت کرده از کرده خودشان پشیمان شوند، گرچه آنها نسبت به پادشاه حاضر هم زیاد وفا دار باقی نخواهند ماند»[4].

۱- Capri. ۲- Pharasmanes. ۳- Vitellius.

۴- تاسی توس، انالز (Annales) ۳٦.٦۰ (مؤلف).

و این همانطورکه‌او گفته بود صورت وقوع پیدانمود ، توضیح اینکه **تیرداد** بموافقت زعمای کشور با تجلیل واحترام به تیسفون وارد شده مطابق آئین کشور بدست **سورنا** دیهیم سلطنت برسر گذاشت و چون امر خود را تمام شده می پنداشت توجهی بکار حریف خود ننمود ، طولی نکشید که بطوریکه **اردوان** پیش‌بینی کرده بود جمعی که از ترتیبات جدید پادشاه تازه ناراحت بودند بدور او جمع شده موقعی که **تیرداد** انتظار حملهٔ اورانداشت برسراوتاخته وبدون‌معارضی‌دوباره‌مالك تخت‌وتاج پارت گردید.

صلح با روم ، ۳۷ میلادی

تی‌بریوس قیصر در اینوقت تمایل به‌صلح پیدا کرده‌وبرائر آن **وی‌تلیوس** حکمران سوریه در سال ۳۷ میلادی در یکی از جزائر فرات با **اردوان** ملاقات نموده پیمانی بسته شد که شرائط آن مطابق بود با آنچه بین **فرهادك** با **کایوس** صورت گرفته‌بود . دراینجا بازارمنستان از منطقهٔ‌نفوذپارت خارج گردید. گذشته ازاین **اردوان** یکی ازفرزندان خود را بدربار قیصر فرستاد که رومیان او را بچشم گروگان میدیدند ، گوخود پسر با پدرش اینطور تصور نمیکردند.

پس از این معاهده نجبا و سران کشور جمع شده **اردوان** را بار دیگر از کشورخارج کردندولی‌او بار دیگر مراجعت نمودو پس ازمدت کمی ایام حیاتش سپری شده در گذشت . در سلطنت او قتل عام هولناك یهود بوقوع پیوست، تقریباً شبیه‌بقتل عام ارامنه که در زمان ما واقع شد[1] در سال ۴۰ میلادی سلوکیه بنای طغیان وشورش را گذاشت و آن تا هفت سال دوام نمود. **اردوان** پس از سلطنت طولانی و سی سال حوادث وانقلابات در حدود ۴۰ میلادی در گذشت.

وردان‌وگودرز ۴۰-۵۱ میلادی

تاریخ پارت بس از مرگ **اردوان** مملو از منازعات داخلی است . دوپسر او با یکدیگر در مقام منازعه برآمده وهروقت‌هم فتح وپیروزی نصیب‌یکی‌بوده است ، بالاخره **وردان** که‌ممدوح **تاسی‌توس** میباشد بمکرو خدعه کشته شد. **گودرز** پس از قتل او درسال ۴۶ میلادی

۱ ـ گوبامراد همان‌کشتار هولناکی است که از ارامنه در اواخرجنگ ۱۹۱۴ بدست ترکیه‌جدید صورت‌وقوع پیدا نمود (مترجم).

خود تنها بنای حکمرانی را گذاشت . پس از سه سال مجلس مغستان از او تنگ آمده سفیری بروم فرستاد و از **کلو دیوس**[1] قیصر درخواست کرد که **مهرداد** پسر **وِنن** را که در روم میزیست روانه دارد ، این درخواست مورد قبول واقع شده بـار دیگر یکنفر مدعی تاج و تخت پارت از روم از فرات عبور کرد. جمعی از نجبا و سران پارتی باو ملحق‌شدند . ولی با این حال **گودرز** در آخر بر اوغالب آمد . برای آئین پیروزی او همچنانکه‌در فصل‌سی‌و دوم اشاره نمودیم نقش‌برجستهٔ کوه بیستون تشکیل یافته‌است .

کشمکش و جنگ برسر ارمنستان

پس از مرگ **گودرز** دوباره باروم سرارمنستان نزاع سختی در گرفت ، جانشین‌او **وِنن** دوم چند ماهی بیشتر سلطنت نکرد، پس از **بلاش**[2] اول پسر بزرگ‌وی که اززن‌غیر عقدی یونانی بود از بدوسلطنت بخیال تسخیر ارمنستان بوده ومیخواست سلطنت‌آنجارا ببرادر خود **تیرداد** ببخشد . سلطنت این کشور بدبخت هنوز با **مهرداد** برادر **فرس‌من** پادشاه ایبری (گرجستان) بود ، ولی نامبرده پسری داشت بنام **رادامیست**[3] که بسیار جاه طلب‌بود . پدر برای آنکه این‌غریزهٔ پسرش را جای‌دیگر بکار زده باشد ویرا دلالت نمود که‌عموی خود را بقتل رسانده تاج و تخت را تصاحب‌نماید . نقشهٔ زشت و قبیحی که برای‌اینکار کشیده شد با موفقیت انجام گرفت ، **بلاش** پادشاه پـارت که‌وضع ارمنستان رامغشوش دید پس‌از جلوس‌برتخت در سال ۵۱ میلادی بدون درنگ بآنجاحمله برده‌قوای‌حریف رابکلی تارو مار کرد، ولی بعد بواسطهٔ بیماری واگیرداری که درآن سرزمین متعاقب قحطی شیوع یافت مجبور گردید که آن کشور را ترك گوید .

این جا **رادامیست** به‌محل خود برگشت‌و تا سه سال‌هم‌درسکون وآرامش‌بود . پادشاه پارت مدتی گرفتار مهم ادیابن بوده و پادشاه آنجا که دست نشاندهٔ وی

---

۱ - Claudius .

۲ - **بلاش** مخفف‌و **لگاش** است وروميها و لگاش را ولگزس ضبط کرده‌اند (مترجم) .

۳ - Rhadamistus .

بود بمنازعه و مناقشه میپرداخت. او در صدد حملهٔ بآنجا بود که خبر رسید داهی‌ها وبدویهای دیگر بخاک او هجوم آورده‌اند، ناچار شد که بجنگ مهاجمین ودفاع ازکشور خود بپردازد، بعد از دفع این فتنه **عزت** سلطان ادیابن در گذشته و با برادرش **منوبازوس**[1] هم که بجای وی نشسته بود **بلاش** جنگ و نزاعی نداشت. لذا با تمام قوا متوجه تسخیر ارمنستان گردید. **رادامیست** بار دیگر مورد حمله واقع شد ودوباره فرار نموده و سلطنت ارمنستان به **تیرداد** واگذار گردید.

بلاش و نرو ۵۵-۶۳

در این هنگام که **نرو**[2] با لقب قیصر بتازگی برتخت نشسته بود اخبار این محاربات در روم موجب پریشانی و تشویش خاطرها شده وتصمیم قطعی گرفته شدکه برای اعادهٔ نفوذ واقتدار روم درارمنستان جداً مشغول عملیات‌شوند. حقیقت‌این‌است اگر دولت روم‌اقدامات **بلاش** را بنظر لاقیدی مینگریست هرآئینه لطمهٔ بزرگی بسیادت روم وارد میشد.

در ۵۵ میلادی لژیونهای روم تحت فرمان **کربولو**[3] که بهترین سرداران روز بود مهیا شدند که بمیدان جنگ بروند. **بلاش** بواسطهٔ شورشی که پسرش **وردان** برضد او در کشور برپا کرده بود خود را آنوقت ضعیف دیده موقتاً مصلحت ندانست که با رومیان مقابلی کنند، لذا به تکالیف آنها تن در داده حتی برای اطمینان خاطر آنها گروگان نیز بروم فرستاد، ولی سه سال بعدکه پسرش را مقهور ساخته و میتوانست با **کربولو** مقابلی کند فوراً اعلام کرد که ارمنستان باید جزوپارت شناخته شود. این اعلام درواقع اعلان جنگ بود. **کربولو** بیدرنگ حرکت نموده و به‌ارمنستان که بدبختانه از چندین قرن میدان مبارزهٔ شرق نزدیك بوده است داخل گردید، **بلاش** در اینموقع باز به شورش دیگری در هیرکانیا دچار گردید. ناچار **هم** خود را بدانطرف معطوف داشت. هرچند **تیرداد** که ازجانب او سلطان ارمنستان بود لژیونهای روم را با قوائی که داشت استقبال نموده وتامدتی با آنها مشغول زدوخورد بود، عاقبت در ۵۸ میلادی آرتاکساتا پایتخت ونیز دوسال بعد

1- Monobazus. 2 -Nero. 3- Corbulo.

از آن شهر تیگرانوسرتا[1] را ازدست داده مجبور بعقب‌نشینی و فرارگردید. دولت‌روم ارمنستان را بیکی از شاهزادگان کاپادوکیه موسوم به **تیگران** بخشیده و نقاط جزءآنرا به پادشاهان مجاور که در این جنگ با سپاهیان روم همراهی کرده بودند عوض داد.

چون **بلاش** گرفتار و دستش بسته بود تا این‌هنگام‌جنگی‌بین روم وپارت‌اتفاق‌نیفتاد ولی او اکنون که فرصتی بدست آورده است اعلام نمود که مجهز شده دعاوی پارتیها را صورت عمل‌بدهد، بالاخره در مزو پوتامیا(بین‌النهرین) با حریف وارد پیکارگردید، ولی باز مایل به بستن قرارداد گردید و بالاخره‌موافقت حاصل شد که سپاهیان پارت و روم هردو ارمنستان را تخلیه کنند تا بـا دربار روم داخل مذاکره شده قراردادی‌در بـاب ارمنستان بدهد ولی سفرا و نمایندگان پارت بدون اخذ نتیجهٔ قطعی مـراجعت کردند. در این میانه قیصریکی از افسران مورد علاقهٔ خود را که **لوسیوس پتوس**[2] نام‌داشت به شرق برای همکاری با **کربولو** روانه نمودواو وارد گردید. این سردار معتقد بود که با یستی سیاست دفع‌الوقت وکندی را کنار گذاشته و با حرارت‌وجدیت بیشتری جنگ کرد وارمنستان را با شمشیر جزءِ قلمرو روم قرارداد.

در فصل پائیز که مدت متارکهٔ جنگ تمام شد **کربولو** از فرات درمقابل نیروی بیشمارپارت‌عبور نموده در نزدیك‌ساحل‌چپ رود موقع‌محکمی‌گرفته وحکم دادرومیان خندقهائی دور اردوی خودشان کندند. **پتوس** از سمت کاپادوکیه به ارمنستان‌تاخته‌و آنجا را بدون هیچ ضدیت و مقاومتی غارت نمود. او بهمین اکتفا کرده جنگ را تمام‌شده پنداشت، از اینرو در موسم پـائیز بمقر زمستانی عقب کشیده دو لژیون خود را به محلی بین تاروس و فرات فرستاده و یك لژیون دیگـر را در پنت گذاشت و بعضی افسران و افراد قشون را نیز رخصت انصراف داد. **بلاش** موقع را غنیمت دانسته غفلة باردوی روم حمله برد. ازخوشبختی‌او **پتوس** نه‌فقط استعداد برای مقابلی نداشت بلکه کم دل‌وبی‌جرئت هم بود. این مرد عوض‌اینکه انتظا ورود **کربولو** را بکشد که‌بانیروی خود به‌امداد وی میشتافت دست و پای‌خود را گم کرده بقبول مواد پیشنهادی‌دشمن‌تن

1- Tigranocerta. 2-Lucius Paetus.

در داده و حاضر شد تمام دژها و استحکامات رومیان را تسلیم نموده و ارمنستان را نیز از قوای رومی خالی کنند تا باروم وارد مذاکره شده قرارداد تازه‌ای بسته شود و پس از آن لژیون‌ها با حال فضاحت به فرات عقب نشستند که در آنجا به **کربولو** و نیروی امدادی تصادف کردند.

بار دیگر حس مردانگی و شهامت باستانی رومیان بحرکت آمده سفرای پارت را بی اینکه پیشنهادهای آنها را بپذیرند برگرداندند. **کربولو** بااختیارات تام و تمام مأمور شد که جنگ را تعقیب کند. او بطرف ارمنستان حرکت نمود. ولی در آنجا باز مذاکرهٔ صلح بمیان آمد. بالاخره قراردادی بدین شرط بسته شد که **تیرداد** بروم رفته و تاج سلطنت ارمنستان را از دست قیصر دریافت نماید. این قرارداد در سال ۶۳ میلادی بسته شد. هر دو طرف آنرا امضا کردند ولی **تیرداد** (در رفتن بروم مسامحه کرده) تا در سال ۶۶ میلادی بآنجا رسید.

نصیب تیرداد بهسلطنت بدست نرو ۶۶ میلادی

تیرداد با شوکت و ابهت تمام و موکبی مرکب ازسه هزار سوار پارتی از راه خشکی رهسپار روم گردید. هزینهٔ این سفربا روم بود که روزانه در حدود شش هزار پوند تا مدت نه ماه طول ایام مسافرت از خزانهٔ دولت پرداخته میشد، مراسم تاج بخشی و تشریفات لازمه باشکوهی هرچه تمامتر بعمل آمد. **تیرداد** با پیروزی وشادی به‌ارمنستان برگشت، امور کشورش را طبق آئین پارت دوباره‌مرتب ساخت، چنانکه **راولینسون**[1] مینویسد قبول شدن یکنفر پادشاه اشکانی درارمنستان از طرف روم ازتاج بخشی **نرو** امپراطورکه جزنامی بیش نبود بمراتب مهمتر و مزایای آن بیشتر میباشد.

بهر حال صلح مابین این دو دولت بزرگ تا پنجاه سال دوام نمود، بطوری که جریان امور نشان میدهد روم حاضر وآماده بود که با حریف زورمند خود موافقت نماید. همین طور دولت پارت هم در نوبهٔ خود از تحریك حس عداوت و دشمنی حریف غربی خود احتراز مینمود.

1-Rawlinson.

دورهٔ تاریك در تاریخ پارت ۶۶–۱۰۸

پس از انعقاد عهدمودت بین دو دولت بزرگ تاریخ پارت بقدری تاریك است که حتی اسامی پادشاهان آن بدرستی معلوم نیست مگر بواسطهٔ وقایعی چند که پرتوی از آنها به این ظلمت افکنده میشود ،

در ۶۹ میلادی **وسپاسیان**[1] والـی فلسطین مصمم گشت امپراطـوری روم را تصاحب کند ، **بلاش** باو پیغام داد که حاضر است چهل هـزار سوار پارتی باختیار او بگذارد ، ولی چون سردارهای او قبلا در ایطالیا پیشرفت کامل کرده بودند این تکلیف او را با اظهار امتنان رد نمود ، باز **بلاش** در ۷۱ میلادی به یادگار فتوحات **تیتوس** در یهود تاجی ازرز برای او فرستاد .

در ۷۵ میلادی آلان ها به همدستی اهالی هیرکانیا به کشور پارت تاخته ماد و ارمنستان را غارت کردند ، **بلاش** ازامپراطور روم درخواست کرد که نیروئی بمدداو بفرستد ولی **وسپاسیان** از پذیرفتن آن خودداری نمود . آلان‌ها پس ازغارت وخرابی کشور با غنائم فراوان به امکنهٔ خود برگشتند ، درسال ۷۷ میلادی **بلاش** بسلطنت پرازحوادث وانقلاب خود که رویهمرفته کامیاب بود خاتمه داده زندگی را بدرود گفت ، هر چند بواسطهٔ فتنهٔ طائفه آلانی وعصیان هیرکانی درآخرعمردچار ورشکستگی وناکامیابی گردید .

پس از او **پاکروس**[2] جانشین وی برتخت نشست ، در سلطنت او فتنه و آشوب خیلی زیاد بود ، چنین معلوم میشود که کشور درمیان سه چهارسلطان تقسیم شده و هر یك در منطقه‌ای دعوی شاهنشاهی داشته است . **پاکروس** بقرار معلوم در سال ۱۰۵ میلادی درگذشت ، **اسروئس**[3] (خسرو) بجای او پادشاه شد ، در سلطنت سراسر آشفتهٔ او صلح طولانی با روم به‌انتها رسید .

۱-Vespasian. ۲-Pacorus. ۳-Osroes .

سکهٔ سیم اردوان پنجم

فصل سی و چهارم

انحطاط و سقوط پارت

تراژان یکمرد نامجو وجاه طلبی بود، ما دامیکه بشر مخربین و تباه کنندگانش را بیش از بانیان خیر و ولینعمت های خود تمجید و تحسین میکند بزرگترین عیب نامجویان و مردان بزرگ همانا شهوت آنان برای تحصیل افتخار نظامی خواهد بود. گیبن، کتاب «انحطاط و سقوط»

اوج امپراطوری روم

گیبن مورخ شهیر در آغاز کتاب ذیقیمت خود مینویسد که روم‌دردورهٔ **نروا**[1]، **تراژان**[2]، **هادریان**[3] ودونفر **آنتونینس**[4] نام زیاده از هشتاد سال مسعود و خوش بخت بوده است ولی‌پس از مرك **مارکو آنتونیوس**[5] رو به تنزل وانحطاط نهاد؛ بنا براین دربیان تاریخ این عصر باید این نکته را در نظر داشت که دولت پارت مقابل با یك رومی است که در اوج قدرت ولیاقت بوده در صورتیکه خود پارت‌بطرف انحطاط وزوال میرفته است. جای بسی تعجب است که همیشه ارمنستان سبب تولید نزاع و جنك بین پارت و روم بوده است. بعد ازفوت **تیرداد** درحدود ۱۰۰ میلادی **پاکروس** پادشاه اشکانی یکی‌از پسر های خود را بنام **اکسیدار**[6] بدون مراجعهٔ به قیصر یا اجازهٔ او بسلطنت ارمنستان منصوب نمود

تراژان‌وارمنستان ۱۱۴-۱۱۵ میلادی

1- Nerua. 2- Trajan. 3-Hadrian. 4- Antonines. 5-Marcus Antoninus.
6- Exedares.

واین نسبت به حقی که دولت روم در این مسئله داشت یکنوع تعدی بوده و بآن لطمه وارد میساخت. ازبداقبالی پارت کشور روم دراینوقت تحت فرمانفرمائی **تراژان** یکنفر سرباز نامی بوده است. او از سال ۱۰۱ تا ۱۰۷ میلادی به گرفتن داکیه [۱] اشتغال داشت و آن ناحیه ای است درشمال رود دانوب و تقریباً شامل رومانیای کنونی بود. در سال ۱۱۴ میلادی این امپراطور بواسطهٔ تدرّب در این جنگ‌دارای قوای نظامی کافی و مکمل گردیده و لژیونهائی جنگ آزموده در زیر فرمان حاضر کرد. بعد مصمم جنگی در مشرق گردید که از وقایع مهم تاریخی است.

خسرو که از سال ۱۰۶ تا ۱۲۹ برتخت ایران جالس بود هیئتی به سفارت‌با هدایا و تحف به نزد **تراژان** فرستاد. آنها در آتن ویرا ملاقات کرده گفتند «پادشاه پارت به ملاحظهٔ میل قیصر وجلب نظر او **اکسیدار** را از سلطنت ارمنستان‌برداشته و میخواهد **پارتامازیریس** [۲] را با تصویب امپراطور بجای او نشانده و دیهیم سلطنت را از دست او دریافت کند».

هرگاه **تراژان** واقعاً مایل بر این بود که این قضیه بطورسابق فیصل یابد بایستی در اینموقع اظهار مساعدت نموده و پیشنهاد سفرارا قبول نماید. لیکن چون در سر هدای کشور گیری داشت و میخواست به **اسکندر** کبیرتماس پیدا کند لذا ازپذیرفتن هدا یا امتناع نموده در جواب گفت که پس از رسیدن به سوریه آنچه مقتضی شد بعمل خواهد آمد و این اخبار به وقوع جنگ بوده است.

تراژان به انطاکیه رسیده در آنجا استعداد حربی و لشکری خود را از همه جهت مکمل نموده وهم در اینجا بعضی سلاطین تابعه و فرستادگان آنها را بحضورخود پذیرفت.

در اینمیانه از **پارتامازیریس** پادشاه تازهٔ ارمنستان نامه ای بوا و رسید. چون در این نامه او خود را پادشاه خوانده بود پاسخی بآن نامه داده‌نشد. مجدداً نامه‌ای بدون اختیار لقب بلکه بطور متعارف نوشت. به مکاتبه دومی اجازهٔ جواب داده شد. ولی

۱ - Dacia. ۲ - Parthamasiris.

ضمناً باو فهمانده شد که اگر خودش بخدمت قیصر برود تاج سلطنت‌را مانندپدرش از دست وی دریافت خواهد نمود.

در بهار ۱۱۵ میلادی **تراژان** بطرف فرات رفت. از آنجا به‌ارمنستان عزیمت نموده منتظر ورود **پارتامازیریس** گردید. این شاهزادهٔ جوان باموکبی‌مختصر به‌قیصر وارد شده و موافق ترتیبی که از پیش داده شده بود تاج سلطنت رااز‌سرخود برداشته بپای قیصر نهاد و مترصد بود که **تراژان** آنرا بردارد و باو مسترد سازد، ولی قیصر نه تنها شاهزادهٔ پارتی را از تاج محروم کرد بلکه پس از مراجعت او پستی نهاد خود را ظاهر ساخته جمعی را بعقبش فرستاد واورا بقتل رسانیدند. مردم روم بسبب این رفتار خیانت‌آمیز او را به غدر و خدعه شناختند.

فتح بین النهرین ۱۱۵-۱۱۶

تراژان پس از خلاصی از سلطان‌ارمنستان‌به مقصودی که‌داشت نایل آمده ارمنستان کبیر و صغیر را داخل در قلمرو روم نمود. فرستادگان طوائف مجاور را بـه نزد خـود پذیـرفته قدرت و عظمت روم را بآنها ظاهرساخت، او ازارمنستان‌به‌نصیبین‌آمده **آبگار**[1] دراینجا اطاعت‌خودراپیشنهادکرد. چون بهرطرف‌روآوردفاتح شد بین النهرین‌را نیزداخل‌قلمرو دیگر روم ساخت. فصل زمستان را درانطاکیه بسر برد که‌آن درایام توقف وی بواسطهٔ زلزلهٔ شدید ویران شده نفوس بیشماری تلف گردیدند. در بهار ۱۱۶ به بین النهرین برگشت وقطعات کشتیهائی ساخته (که بآسانی حمل میشدند) و بعد آن قطعات رابهم متصل‌نموده دردجله بآب انداخت. بعد به آدیابن حمله برد. چون از طرف**خسرو** کمکی نرسید در دفاع آن کوششی بعمل نیامد و آن تسخیر شده جزو قلمرو روم گـردید. آنوقت **تراژان** عوض اینکه‌بطرف پائین‌دجله‌برود ازآن‌عبور کرده شهرهاترا (الحضره) را بتصرف آورد. سپس از فرات بطرف بابل رفت، دراینجا باز مقاومتی از هیچ طرف نشد، لذا در مدتی قلیل سلوکیه و تیسفون را پشت سرهم گرفت. بالاخره تمام نواحی و اراضی که از این دو رود خانهٔ تاریخی مشروب میشدند بتصرف وی در آمدند.

1 - Abgarus.

تراژان بطوری خود را کامیاب دید که بطرف پائین دجله حرکت نموده و خود را تا خلیج فارس رسانید که هیچوقت پرچم روم در آنجا برافراشته نشده بود.

عقب نشینی تراژان ۱۱۶ میلادی

خسرو نمیخواست بآسانی تسلیم گردد وشاید انتظاری هم غیر از این نبوده است. هرچند ازروبروشدن بالشکر روم احتراز مینمود ولی سعی بلیغ داشت که اهالی کشور را تهییج نموده برضد رومیان بشوراند. یکدفعه **تراژان** خبردار شد که در هریك از مراكز و نقاط متصرفی مهم اهالی سربه طغیان و عصیان برداشته خطوط ارتباطیهٔ او را تهدید مینمایند. او دانست که از عهدهٔ نگاهداری بلاد متصرفی خود برنمیآید، لذا برای حفظ تفوق و سیادت روم یکی از شاهزادگان اشکانی را بسلطنت پارت برگزیده وخود شروع به عقب نشینی نمود. دراینمیانه تنها ایالتی که درمقابل اوجداً پایداری نمود الحضره بوده است. **تراژان** هرچه کرد نتوانست آنجارا باطاعت آورده واهالی را که آشوب کرده بودند سرکوبی کند. وی در اینجا دچار انواع بلیات شده تااینکه مجبوربه عقب نشینی ومراجعت گردید.

سال بعد **خسرو** به تیسفون آمده رومیان را از آنجا بیرون کرد، ولی آدیابن وبین النهرین وارمنستان درتبعیت روم باقی ماندندوشاهنشاه نتوانست حمله به آن نواحی ببرد. بنابرین حاصل جنگهای **تراژان** این شد که ولایات نامبرده ضمیمهٔ روم گردیدند.

تخلیهٔ ارمنستان و بین النهرین و اسطهٔ هادریان ۱۱۷ میلادی

ازخوشبختی پارتیها در سال ۱۱۷ میلادی **تراژان** درگذشت، **هادریان** جانشین او عقیده‌اش براین بودکه مرزهای روم بهمان قرار باشد که **اگوست** قیصر تعیین کرده بود. بنابرین فرمان داد که سپاهیان روم سه ایالت مزبور را تخلیه نموده واز فرات عقب بنشینند. در سال ۱۲۲ قیصر روم وشاهنشاه پارت دریکی ازنقاط مرزی همدیگر راملاقات کردند. چون سیاست روم باپارت کاملا مساعد ووحدت نظربین آنهاحکمفرما بودارتباط بین دولتین دراینوقت بسیار صمیمانه بوده است.

هجوم و غارت طایفه آلانی ۱۳۳ میلادی

پس از این وقایع وضعیت داخلی پارت تاچندین سال آرام و مردم درامن وآرامش بودند. مهمترین حادثه‌ای که رخ داد حمله و هجوم آلان‌ها بوده است که بتحریك فرس‌من[1] سلطان ایبری از دربندهای قفقاز که دردست او بود به پارت ریخته ویك قسمت ازآنها نیز به کاپادوکیه شتافتند، ولی دراینجا بدست آریان مورخ معروف رانده شدند. ازطرف دیگر پادشاه پارت دست به یك سیاست مضری زده باپرداخت مبلغی نقد آنهارا از خود راضی ساخته این فتنه رادفع نمود. او درحقیت دراین عمل ضعف خودرا ظاهر ساخت.

حملهٔ بلاش سوم بسوریه ۱۶۱ میلادی

درسال مزبور زمانی که مارکوس اورلیوس[2] امپراطور روم شد سلطنت پارت با بلاش سوم بوده است که چهارده سال قبل ازاین بر تخت جلوس نموده بود، او بار دیگر مصمم گشت که همینکه موقع مناسبی بدستش آمد باروم وارد پیکار گردد. همانطور که اغلب درگذشته اتفاق میافتاد اولین ضربهٔ جنگ برارمنستان وارد آمده و آن موردحمله قرار گرفت. پادشاه آنجا که درتحت حمایت روم میزیست معزول واخراج شده و تیگران نامی که از خـاندان سلطنت سابق بود بجای او برقرار گردید.

الیوس سوریانوس[3] که اصلا ازنژاد گول بودفوراً بایك لژیون به مقـابله شتافته وارد کارزار گردید تیراندازان پارت لشکر او را بکلی نابود کرده و پارتیها باردیگر ازفرات گذشته به سوریه حمله‌ور شدند.

جنگهای اویدیوس کاسیوس ۱۶۵،۱۶۳[4] میلادی

هنوز پائیز ۱۶۲ میلادی تمام نشده بودکه لشکریان روم آمادهٔ میدان جنگ گردیدند. حکمران سوریهٔ ابتدا به جنگ تدافعی پرداخت ولی طولی نکشید که شروع به جنك تعرضی نمود. در ۱۶۳ دریك جنك سختی نزدیك اوروپوس[5] پارتی‌هارا شکست داده و به حالت هرج و مرجی آنهارا به اینطرف فرات عقب نشاندند، درارمنستان نیز که اهالی باروميان موافق بودند استاتیوس پریسکوس[6] بدون اینکه مقاومتی بشود ارتاکساتارا گرفته وخراب کرد.

۱- Pharas manes. ۲ - Marcus Aurelius. ۳ - Aelius Severianus.
٤ - Avidius Csaius. ٥ - Evropus. ٦ - Statius Priscus.

سوهاموس[1] پادشاه سابق را که به‌روم گریخته بود بازدعوت کرده و برتخت نشاند و بار دیگرامور ارمنستان بوضع سابق خود برگشت. **کاسیوس** به‌اینقدرا کتفا نکرده در تقلید ازکارهای **تراژان** واینکه درجاه طلبی بااوهمسری کرده باشد داخل قلمرو پارت گردید، اوبه‌بابل رفت‌ودر عرض‌راه فتح دیگری‌نمود. سلوکیه‌را که‌دژ یونانی‌شرقی بودوهمچنین تیسفون را گرفته غارت‌وویران نمود. ازآنجا ازهمان راه تاریخی‌به سرزمین ماد رانده‌و ازاین پیشرفت بر **تراژان** ازکارهائی که‌کرده بود تفوق پیدانمود. دراینوقت طاعون هولناکی شیوع یافت وآن باعث عقب‌نشینی سپاهیان روم گردید. اما بین‌النهرین غربی که‌نصیبین کرسی‌آن بوده‌در تصرف روم‌باقیماند. بالاخره‌این جنگ‌به‌جهانیان معلوم‌داشت که‌دولت پارت ازحالا همپایهٔ امپراتوری روم نیست.

جنگها ی سوروس ۲ در شرق ۱۹۴ - ۱۹۷ میلادی

بلاشسوم باحال ناکامی درسال ۱۹۱ ازدنیارفت. **بلاش**چهارم جانشین اوبرتخت نشست. دولت‌روم پس‌ازمرگ **پرتی ناکس**[3] گرفتارجنگ داخلی‌شده ومدعیانی چنداز هرطرف سربلندنموده کشور را دچار تجزیه‌و تقسیم نمودند. لژیون های رومی که‌در سوریه بودند **پسینوس نیگر**[4] را امپراطور شناختند. **بلاش** در ابتدامعلوم میشود که سفیری به‌نزد اوفرستاده درضمن تبریك وتهنیت اظهار داشت که‌اگر لازم باشد قشونی ازپارت بمدد او به‌فرستد. سلاطین دست‌نشاندهٔ او نیزازوی‌پیروی نموده‌همین درخواست رانمودند، لیکن‌وقتی خبررسید که **سوروس** رادر روم بدامپراطوری شناخته‌اند **بلاش** مردد شده‌در اجرای وعدهٔ خود ازروی احتیاط‌تعلل روا داشت ودرعین حال‌یك سیاست دوپهلوئی‌را تعقیب نموده به‌سلطان‌دست‌نشاندهٔ هاترا رااجازه‌داد که‌لشکری ازتیراندازان زبدهٔ‌خود رابه‌مددمدعی شامی بفرستد. درسال ۱۹۴ بین‌النهرین غربی‌از جنك داخلی روم استفاده کرده پرچم طغیان برافراشت ودستجات روم را که درآن نواحی بودندنابود ساخت، هرچند نصیبین که پادگان خیلی قوی و نیرومند داشت از سقوط محفوظ ماند.

سوروس که‌از مدعیان‌بسیارلایق برای‌امپراطوری روم‌بود **نیگر** راشکست داده

1- Sohaemus. 2 - Severus. 3 - Pertinaxe. 4 - Pescinnus Niger.

بیدرنك ازفرات عبور کرده نصیبین را که درمحاصره بودنجات داد، حتی برای اعادهٔ سیادت وتفوق روم قشونی بجانب دجله فرستاد وآدیابن راتحت اطاعت درآورد. **بلاش** درامداداین ایالات تابعهٔخود جنبشی ننمود، لیکن پس از عزیمت **سوروس** درسال ۱۹۶ اودرآن محل ظاهر شده پادگان روم رااز آدیابن رانده و بیرون کرد. دربین النهرین فقط نصیبین در تصرف باقیماند.

دراین میانه **سوروس** رقیب دیگرش راکه **الینوس**[1] نام داشت ودارای اهمیت بوددر جنك بزرگی نزدیك لیون[2] حالیه شکست داد، درسال ۱۹۷ بهسوریه برگشت وحاضر شدباپارتی‌ها حسابش راپاك کند. ارمنستان اظهار اطاعت نموده عهد صلحی بین دولتین منعقد گردید. **آبگار** پادشاه ادسا واقع در خسرون نه‌فقط بـه اردوی روم پیوست بلکه برای اثبات صداقت ووفا داری خودگروگان هم‌داد.

سوروس به‌مانند **تراژان** برای‌حمل مهمات وخواربار کشتیهائی ساخته وآنها رابه‌فرات انداخت. بوسیلهٔ یك‌نهر قدیم که هر دو شطرابه‌هم‌وصل مینمود ازفرات داخل دجلهٔ گردیده غفلةً به‌پارتیها حمله برد و شهر سلوکیه راگرفت.

بلاش برای‌دفاع از تیسفون لازمهٔ کوشش‌رابعمل‌آورد لیکن شکست خورد، برای باردوم درظرف چندسالی‌رومیان به‌پایتخت پارت داخل شده‌وآنرا به‌بادیغماو غارت‌دادند، دراینجا فاتح بازبواسطهٔ تنگی خواربارمجبور به‌عقب نشینی گردید. اونیز مانند**تراژان** جلودیوارهای محکم‌و پادگان دلیرو جسور قلعهٔ‌ها ترا(الحضره) پاهایش به سنك خورده نتوانست کاری‌از بیش ببرد اگر چه در سوراخ اولی که‌به‌دیوار شهر پدید آوردند بنظر میآید که‌اگر به دژ یورش میبردندشهررا میگرفتند، ولی‌امپراطور به‌خیال‌اینکه‌سپاهیان اگر آنجا رابه‌قهرو غلبه بگیرند حق غارت وچپاول خواهند داشت ونمی‌خواست خزائن معبد آفتاب که‌درآن‌شهر بود به‌چنگ‌آنها افتد، بلکه آرزو داشت تمام آنها مخصوص‌خود اوباشد لهذاوقتی که‌شکاف‌به دیوارافتاد لشکریان رامانع از یورش گردید. قدری‌به‌انتظار ماند که‌شاید اهالی شهر تسلیم شوندوآن خزائن هنگفت برای او محفوظ بماند، ولی

[1] - Allinus. [2] -Lyon.

خبری از آنها نشد، بلکه در همان گیرو دار سوراخ وشکاف وارده را مرمت نمودندو از اینجا امیدامپراطور به‌یأس‌مبدل گردید، شهرمزبور درمدت‌قلیلی دوامپراطور باعظمت را از گشودن خود مأیوس و نومید ساخت. جریان اخیر این جنك گواه دیگری است برضعف وانحطاط دولت پارت چه درحین‌عقب نشینی قشون روم پارتیهاخوب‌میتوانستند همه نوع آسیب و اذیت وآزار به آنها برسانند، ولی هیچ اقدامی از طرف آنهانشد و در محاصرهٔ هاترا نیزجنبشی نکردند ومساعدتی نسبت به محصورین از آنها به بروز وظهور نرسید. باید دانست که نتائج وفوائد مادی این‌جنك که برای روم اهمیت داشت این‌بود که ولایت آدیابن برمتصرفات روم اضافه شده و از آن تاریخ به بعد منتزع نگردید، چه دولت‌پارت برای‌استرداد متصرفات از دست رفتهٔ خودهیچ اقدام‌اساسی ننمود وکوششی از خود نشان نداد و معلوم بود که دارد بانقراض میرود.

اردوان و بلاش آخرین پادشاه پارت ۲۰۹-۲۲۶ میلادی

پس از مرك **بلاش** چهارم درسال ۲۰۹-۲۰۸ مابین دو پسراو **اردوان** و **بلاش** کار به‌جنك‌ونزاع کشید، چون‌قوای‌هردوبرادر با هم مساوی بوده پس از فتح ابتدائی **بلاش**، هردوی آنها با هم صلح کرده‌وکشور را درمیان خود تقسیم نمودند. ایالات مغربی به **اردوان** واگذار شده و بابل را برادر دیگر تصاحب نمود. تفصیل این جنك داخلی درست بر ما معلوم نیست، ولی بطوریکه مینویسند **کاراکالا**[1] که پس از پدرش **سوروس** در سال ۲۱۱ میلادی بر تخت نشست سال بعد به‌مجلس سنا تبریك گفت که پارت دشمن دولت روم بواسطهٔ نزاع و جنك داخلی درسر تاج وتخت تجزیه‌شده است.

خدعه و خیانت کاراکالا ۲۱۶ میلادی

درسال ۲۱۵ **کاراکالا** که **بلاش** را درابتدا به سلطنت‌شناخته بود با **اردوان** فتح باب ارتباط نموده‌سفرائی با هدایائی ثمین وگرانبها به نزد او فرستاد و تقاضای تزویج یکی از شاهزاده خانمهای پارتی را نمود و مخصوصاً اظهار داشت که اتحاد روم و پارت که امروزدنیای معلوم در زیر فرمان آنهاست باعث ازدیاد قوت وتکثیر ثروت هردو خواهد بود.

1- Caracalla.

اردوان آگاه بود که **کاراکالا** باچه‌حیله وخدعه‌ای‌پادشاه‌ادسارا گرفتارساخته و نیز از خیانت او نسبت به پادشاه ارمنستان هم‌خوب‌اطلاع داشت ، لذا به‌احتیاط‌اینکه مبادا با اوهم چنین رفتاری در نظر داشته باشد جوابی با نزاکت ولی طفره‌آمیز داده‌و با معاذیر و بهانه هائی که اهالی مشرق در آن ماهرند او را از سرباز نمود ، ولی‌مجدداً سفیری از **کاراکالا** آمده تقاضای پیش را تجدید نموده و او را از صداقت و صمیمیت امپراطور در این زمینه مطمئن‌کرده و باین وصلت راضی ساخت. پس **اردوان** نامه‌ای بامپراطور نوشته و او را دعوت کرد که خود آمده عروسش را ببرد. امپراطور روم با خیانت و غدر منفوری بمحل موعود حاضر شده و بغتةً به میزبان خود حمله‌ور گردید. هرچند **اردوان** بزحمت از این ورطه نجات یافته فرار کرد ولی قشون و سرکردگانی که در آنجا حضور داشتند او همه را از دم شمشیر گذرانده و دهات وشهرها را به باد غارت داد اما شآمت این غدروخیانت گریبان گیر وی شده وطولی نکشید یعنی درسال ۲۱۷ در نزدیکی کاره او را کشتند.

آخرین‌جنگ مابین پارت و روم ۲۱۷

اردوانپس‌ازفرارازمجلس‌عروسی‌بجهة‌این‌خیانتی که‌میخواست او را شکار کند به‌تهیهٔ سپاه و ترتیب مهمات جنگ پرداخته و بطرف اردوی رومیها حرکت کرد، اما وقتی که‌بمرزرسید شنید که **کاراکالا** مرده و در همین اثنا سفرای جانشین او **ماکرینوس**[1] بر او وارد شده و تقاضای عهد صلح نمودند. **اردوان** شرط عمدهٔ عهد صلح را استرداد بین‌النهرین‌وادای مبلغی غرامت وتاوان قرار داد. چون شرائط سنگین بود هر دولشکر در نصیبین شروع بجنگ نمودند. رومیها ازتیرهای زهر آلود سواران پارتی و نیزه‌های سربازان زره‌پوش شتر سوار آسیب کلی دیده از میدان جنگ عقب نشستند وبرای اینکه ازتعقیب‌دشمن محفوظ باشند گلوله های خاردار در عقب خود ریختند. روز دوم نیز بجنگ پرداخته و نتیجهٔ قطعی حاصل نشد ، ولی روز سوم رومیان شکست خورده و به اردوی‌خودفرار کردند. اینوقت‌طرفین از جنگ خسته واز بسیاری کشتار دل شکسته‌شده بصلح گرائیدند

1- Macrinus.

رومیها بدادن مبلغی که معادل یك میلیون و هفتصدوپنجاه هزار لیره بود صلح را خریدند؛ هر چند این مبلغ ظاهراً بعنوان هدیه و تعارف داده شد و هر چند بعضی ایالات تابعهٔ پارت بتصرف رومیان باقیماند لیکن طومار جنگهای طولانی بین دو دولت به مظفریت پارت خاتمه یافت.

انقراض دولت پارت
۲۲۶ میلادی

اردوان در اینوقت به اوج عظمت و اقتدار خود باقی بود و گمان نمیرفت که خاندان او نزدیك بانقراض است. اما در حدود دویست و بیست میلادی **ارتاگزرسیس** که نزد هم میهنانش باسم **اردشیر** معروفست و پادشاه دست‌نشاندهٔ پارس بود پرچم خودسری و طغیان برافراشته پس از سه جنگ بزرگ عاقبت **اردوان** را در صحرای هرمز واقع در چند میلی شرق اهواز کاملا شکست داده وبقتل رسانید؛ اگرچه بعد از مرگش **ارتاواسدس** بجای وی نشست و مسکوکاتی هم باسم او موجود است و احتمال دارد که این مرد پسر او بوده لیکن سلطنت سلسلهٔ پارت در جنگ تاریخی هرمز بانتها رسید.

ارتباط چین و ایران
۲۵-۲۲۰

درفصل ۲۹ شرحی بطوراختصار از روابط نخستین بین چین و ایران مذکور داشته‌ایم و مطلبی‌که در اینجالازم است آنرابنظر خوانندگان برسانیم اینست که تقریباً پس از گذشتن یك‌قرن از آن تاریخ باز سفارتی از چین «بمغرب» فرستاده شده است و ازگذارشهائی که در تاریخ هان اخیر داده شده چنین بر میآید که روم یابعبارت روشن تری متصرفات مشرقی روم مورد علاقهٔ دولت چین واقع شده درسال ۹۷ میلادی **پن‌چائو**[1] سردار معروف چین یکی از افسران خود را **قان‌ینیگ**[2] بپارت و روم روانه نمود؛ اینمرد که شخص لایقی بود از راه هیکاتم‌پیلس (شهر صددروازه) و همدان ببابل مسافرت کرده است وعلاوه در نظر

۱ - در اوقات توقف کاشغر بمن اطلاع دادند که یادگاری از پن چائو (PanChao) در آنجا هنوز باقی میباشد و بقراریکه نقل میکردند شهر مزبور در یکموقع محاصره شده و پادگانهای آن از رودخانه محروم ودچار بی آبی گردیدند، در این هنگام **پن‌چائو** از حضرت **موسی** تقلید نموده زمین را کندو چشمهٔ آبی جاری گردید که آن‌هنوز معروف به «چشمهٔ پن‌چائو» میباشد (مؤلف).

۲ - kanying.

داشت که از راه آب به خلیج فارس رفته از آنجا داخل اوقیانوس هند و بحر احمر شده از آلانا که واقع در رأس خلیج عقبه است به پترا و سوریه برود ولی وقتیکه مطلع شد که این مسافرت برای او دو سال طول خواهد کشید روی حزم واحتیاط ازاین خیال خویش منصرف گردید و چنین بنظرمیآید ناخدایانی که **قان ینیگ** برای این مسافرت بآنها مراجعه کرده بود مایل نبودند که اینشخص چینی از اسرار تجارت سودمندی که در آنزمان در میانشان جاری بود اطلاع حاصل کنند.

و اما اطلاعات و حقایقی که بوسیلهٔ سفراء بعدی گزارش داده شده وآن بشرح زیر است «آنها (اهالی تاتسین یاروم[1]) تجارتشان باانسیه[2] (پارت) و تین چو[3] (هند) ازمیان دریا یك برده سود میکنند . . . پادشاه تاتسین (روم) همیشه آرزومند بوده که با چین ارتباط داشته باشد لیکن آنسیه (پارتیها) مانعندو میخواهندداد وستدکالاهای ابریشمی چین با خود آنها باشد از اینرو او دچاراشکال بوده ونتوانسته باما ارتباط پیدا کندمگر در سال نهم امپراطوری **هوان**[4] (۱۶۶ میلادی) کهدر آنوقت **آنتون** (**آنتونینوس**[5]) پادشاه تاتسین (روم) از ماورای جیهنان[6] (راه هندوچین) سفارتی با هدایای گرانبهای چندی از قبیل عاج و شاخ کرگدن و لاك پشت فرستاد» . از قراریکه **پارکر** مینویسد این هیئت که بنام سفارت خوانده شده و حامل محصولات «تنگه ها» بوده اند بظاهر بازرگانانی جهانگرد و دریانورد از اهل روم بودند نه هیئتی که بعنوان سفارت از طرف امپراطوری روم فرستاده شده باشد. درهرصورت این مطالب اگر چه جزئی است لیکن اطلاع برآنها بسیار سودمند است، زیرا که آن لااقل نشان میدهد که موقع مرکزی کشور پارت همچنانکه در طی تاریخ ذکر شده نه تنها آنرا محط نظر مغرب قرار داده بلکه شرق دور نیز ولی قدری کمتر بآن نظرداشته و میخواستهاست راهی برای تجارت پیدا کنند. در خاتمه اینرا هم نباید نهفته گذاشت که این ارتباط رسمی در هر مورد از روی صلح وسلم و پیشقدم هم چین بوده است.

---

۱ -Ta-Tasin. ۲- An-Sih. ۳ - Tien-Chu. ٤ - Hwan. ٥ - Antoninus.
٦ - Jihnan.

پرستش میترا در اروپا

چون تاثیر ایران دراروپابنظر میآید که بیشتر بواسطهٔ پرستش **میترا** یا میثرا[1] بوده است بنابرین مناسب میدانیم که شرحی در اینموضوع برسبیل اختصارمذکور داریم. **میترا** (مهر) یکی از قدیمترین خدایان آریان هاست. در سرود های ویدادرا ستعانت و استمداد تالی **آهورامزدا** قرارداده شده و دراوستا مقام واسطه را بین **اهورامزدا** و اهریمن حائز و یکی از بزرگترین ایزد ها میباشد که برای انهدام شرور و بدیها و حکمرانی برجهان بواسطهٔ خدای مطلق آفریده شده است. او خدای نور است و چون نور و حرارت با هم توام هستند لهذا خدای افزایش، برومندی و برخورداری نیز هست. از تکامل و ترقی بیشتری که مخصوصاً در سلطنت **اردشیر** دراز دست حاصل شده معلوم میشود که او را حامی سلاطین و رب‌الجنود و خدای فتح و پیروزی نیز میدانسته‌اند. ماه هفتم سال و روز شانزدهم از هر ماه برای **میترا** مقدس و روز عبادت شمرده شده و در ترکیب اسامی پادشاهان مانند میترادات (مهرداد) و سلاطین دیگر اسم **میترا** دیده میشود.

چون دولت ایران شروع به توسعه و ترقی نمود مراکزی برای پرستش **میترا** در بابل و سایر بلدان استقرار یافت. در بابل این خدا را با **شاماش**[2] خدای خورشید یکی میدانستند و پرستش **میترا** را رسوم دیگری بود. پس از تجزیه و تقسیم کشورهای اسکندری سلسله هائی درپنت، کاپادوکیه، ارمنستان و کماژن برقرار گردیدند که هر کدام خود را از نژاد پادشاهان هخامنشی می شمردند و بر اثر آن خدایان سابق ایران را پرستش مینمودند.

باید دانست که پرستش مزبور در خارج آسیا تامدتهای متمادی بر مردم مجهول بوده است. یونانیان ابداً بآن عطف توجه نمینمودند و همین سبب بود که آن بکندی پیش میرفت، معذلك این همان مجسمه سازان یونان بودند که نقوش بر جستهٔ معروف

---

۱ ـ من بکتاب مهم «رموزمیترا» تالیف (Cumont) مراجعه کرده‌ام و نیز شرحی که در دائرة‌المعارف بریتانی راجع به **میترا** مذکور است از نظرم گذشته. در فصول ۸-۹-۳۲ کتاب هم صحبت از **میترا** شده‌است (مؤلف).

۲ - Shamash.

میترا را نمایش داده و او را با **هلیوس**[1] یعنی آفتاب یکی میدانستند.

چنین بنظر میآید که مهر پرستی در روم بواسطهٔ دزدان دریائی که **پمپی**[2] در سیلیسی آنها را اسیر و دستگیر نموده بروم برد معروف گردید و آن مانند دیانت مسیح در اوایل امر میان جمعی که ازطبقات پست بودند رواج پیدا نمود ولی دراواخر قرن اول میلادی مخصوصاً در میان سپاهیان وبازرگانان وغلامان به سرعت انتشار یافت. از اواخر قرن‌دوم، امپراطوران روم در ترویج این مذهب سعی بلیغ مینمودند. زیرا که آن این عقیده را که پادشاهان دارای جنبهٔ الهی و شایستهٔ ستایشند تأیید میکرد، **دیوکلسین**[3]، **گالریوس**[4]، **لیسی‌نیوس** امپراطوران روم این‌خدارا حامی‌وسرپرست دولت روم میدانستند. در اوان فرمانفرمائی آنها پرستش **میترا** به پایه ای رواج پیدا نمود که معبدهائی برای **میترا** در تمام کشور ژرمن (آلمان) تا یورك[6] وچستر[7] برپا گردید. اما اعتلای‌مسیحیت باعث انحطاط آن شده و در زمان **قسطنطین** لطمهٔ بزرگی براین مذهب ایرانی وارد آمد. هرچند درامپراطوری **ژوابن**[8] به‌اهمیت و اعتباراولی خود عود نمود ولی درایام **تیودوسیوس** کبیر[9] در ۳۹٤ بکلی دراروپا متروك گردیده و خاتمه یافت.

اما افسانه های مربوط باین خدای مقتدر چه بوده اینك قلم را بطرف آن معطوف میداریم. **میترا** بطورخارق‌العاده‌ای ازتخته سنگی تولدیافته وبمحض‌پدیدآمدن بر تمام مخلوقات‌غلبه کرد. نامی‌ترین کاراواین بود که با گاو مقدس اورمزد برخورده ویرا مقهور و قربانی کرد. مرگ این حیوان باعث حیات زمین گردید. در مجسمه‌های **میترا** قتل گاو را بدست او چنین نموده‌اند که سگی بر او (گاو) پریده و در افکندن او کوشش مینماید، ماری که نشانهٔ زمین است بواسطهٔ خوردن خون این شکار، برومند و بارور میگردد.

اما راجع برموز و اسرار این مذهب باید دانست که در آن هفت درجه یا مقام

١- Helios.

۲ ـ رجوع شود بفصل ۲۹ کتاب (مولف).

۳ - Diocletian. ٤ - Galerius. ٥ - Licinius. ٦ - York. ٧ - Chester.

٨- Julian. ٩- Theodosius.

مطابق هفت سیاره وجود دارد . مجاهدات وریاضاتی که برای طی این درجات معین شده گذشته از اینکه مدتهای زیادی وقت لازم دارد پرخوف و خطر هم هست، برای سلاك

۴۲ـ تصویر میترا وقتل گاو نر بدست او
(اصل در واتیکان است)

یعنی کسانی که میخواهند داخل در مبادی این اسرار بشوند سوگندی باآداب مخصوص لازم است یاد کنند . جماعت نسوان ازاین امتیاز بکلی محروم میباشند، ازآداب ورسوم مخصوص این مذهب همانا عشاء ربانی است با آب ونان و یحتمل شراب هم در آن بوده است .

مذهب **میترا** نوع بشر را بمراسم و آداب باطنی وسری دعوت مینماید . علاوه به یك زندگانی بهتری پس از مرگ آنها را امیدوارمیسازد . مانند اصول تعلیمات **زردشت** راستی وپردلی وپاکی برای مجاهدهٔ دائمی با قوای اهریمنی و بدی از لوازم این مذهب میباشد. **میترا** قهرمان خوبی بوده و پیروان او عاقبت به فتح وغلبهٔ او مطمئن بوده اند.

در اواخر قرن سوم میلادی مهر پرستی دین خالص ایرانی بامسیحیت که اصلاازدیانت یهود برخاسته بود ولی از مبادی و اصول ایرانی که محتمل است سابقاً بواسطهٔ یهود اخذشده باشد خالی نبود برابرهم ودر یك‌ردیف قرار داشتند ، لیکن نظر به‌بعضی جهات که عمدهٔ آن محرومیت‌زنان بوده است از امتیازات آن مذهب ونیز روا داشتن شرك در طریقهٔ توحید و بعضی رسوم وحشیانه ای که در آن داخل شده بود ، مذهب میترا در مقابل حملات‌مسیحیت‌مغلوب شده وپس‌از یك منازعات‌سخت وکشمکش‌مأبوسانه‌ای معدوم گردید ، چه بواسطهٔ اشتراك این دو مذهب با هم در بسیاری از تعالیم انهدام‌آن ممکن نبود که بآسانی صورت گیرد . یکی از یادگارهای مذهب‌میترا که هنوزهم‌درمیان مسیحیان باقیمانده روز ولادت‌حضرت مسیح‌میباشد که آن در اصل روز پیدایش میترا بوده است .

خلاصه

سلسلهٔ پارت (یا خاندان اشکانی) نمیتوانـد در این معنی ادعـای بزرگی کند و بگوید در انعامات گـران بهائی که ما امروز ازآنها متمتعیم سهمی داشته و چیزی بجهان بخشیده است . برعکس در دوره های تـاریخی نیست سلسله ای که تااین اندازه فاقدآثاربوده با کمتر ارث برای اعقاب گذاشته باشد ، لیکن در مردی و مردانگی الحق خاندان مزبور همه نوع قابل‌تحسین و تمجید میباشد ، برای اینکه در مدت قریب‌به‌پانصد سال سلطنت در یك خاندانی بوده است که فقط‌چند تن از آنها سست‌وزن طبیعت و یا تحت نفوذ خواجه سرایان بوده‌اند که‌گیبن مورخ شهیر آنان را جزو حشرات موذی شرق بشمار آورده است و از اینرو پادشاهان پارت‌را با بعض از پادشاهان بزرگ اخیرهخامنش و نیز بابعضی امپراطوران روم بخوبـی میتوان همپایه دانست ، بواسطهٔ نبودن تشکیلات و فقدان تعلیم و تربیت که خود نقص بزرگ پارتیها بوداموز کشور بر پایهٔ محکم و ثابتی برقرار نبود وازاینرو آنها را بترکان عثمانی تشبیه کرده‌اند که در رشادت و شجاعت کامل برعکس در فنون متعلقهٔ بصلح و آرامش ناقص میباشند .

اردشیر اول

فصل سی و پنجم

طلوع سلسلهٔ ساسانی .

بدستور گفت آنزمان اردوان — که این عزم با وی چرا شد روان
چنین داد پاسخ که این فراوست — به شاهی ز نیك اختری پر اوست

(فردوسی)

نسبت شاهان ساسانی

سلاطین ساسانی شکوه وجلال سلطنت هخامنشی را تجدید نموده و یك فصل برجسته و درخشانی را بر تاریخ ایران افزودند. ایرانیان این سلسله را نه فقط برای عظمت واقتدارشان بلکه از این جهت هم که ایران را که یکی از ایالات شاه شاهان اشکانی را تشکیل میداد استقلال تمام بخشیدند تجلیل و احترام مینمایند. مورخین اروپائی دورهٔ ساسانی را بدینواسطه مهم میدانند که وقایع تاریخی ایران در این دوره بجای افسانه صورت تاریخی بخود میگیرد، هر چند این جا هم میتوان گفت که اصل و منشاء این خاندان پشت پردهٔ افسانه هـای قدیم مخفی و مستور است.

مرگ **رستم** که در فصل دوازدهم سمت ذکر یافت باید آنرا خاتمهٔ عصر پهلوانی ایران دانست. **اسفندیار** که **رستم** او را در آخرین پیکار مهم خود بقتل رسانید پسری از خود گذاشت که نامش **بهمن** بوده است، وی بعینه همان **اردشیر** است که در تاریخ به **اردشیر** درازدست معروف میباشد و بدینطریق این پادشاه اخیرهخامنشی در تاریخ چنانکه مورخین ایران نوشته‌اند از پادشاهان بزرگ تاریخی محسوب میشود وسلسلهٔ

ساسانی خود را از نسل همین پادشاه شمرده و نسب خود را باو منتهی مینمودند. چنانکه برطبق افسانهٔ مندرجهٔ درحماسهٔ رزمی **فردوسی** **بهمن** خواهر خود **هما** را تزویج کرده و **دارا** از او پس از مرگ پدر بوجود آمد، **ساسان** برادرش بواسطهٔ پیدا شدن **دارا** وارث تخت و تاج از سلطنت مأیوس و به یکی از کوه های ترکستان منزوی شده بشغل شبانی مشغول گردید. این مرد همان **ساسان** است که سلسلهٔ ساسانی از او بظهور رسیده است.

چنانکه در فصل بیست و هفتم مذکور داشتیم راجع بسلسلهٔ پارتیها که باشکانیان معروف و مورخین ایران آنها را کلیتاً «ملوك الطوایف» مینامند در شاهنامه که حماسهٔ ملی است تجاهل و بی اعتنائی شده در شرح احوال یك سلسله‌ای که چندین قرن در ایران سلطنت داشتند بابیات چندی اکتفا شده است. اما از طرف دیگر قصهٔ **اسکندر** که ما آنرا در فصل بیستم مذکور داشتیم تا ایندرجه در مشرق قبولی عام پیدا نموده است که وقتی در حماسهٔ رزمی ایران یعنی شاهنامه دیده میشود که میگوید **دارا** دختر **فیلیپ** مقدونی را تزویج نموده و ازوی **اسکندر** بوجود آمده است هیچ تعجبی از آن برای خواننده پیدا نمیشود.

باری این افسانه ها از جمله یك مسئلهٔ مبهم و نامعلومی را که از نظر ما میگذرانند این است که پادشاه اخیر هخامنشی همان پادشاهی است که ساسانی‌ها خودرا از نسل برادر وی میدانستند، ولی باید بخاطر داشت که پارتیها هم نظیر ساسانیان خود را از نسل سلاطین هخامنشی قرار میدادند، هر چند نویسندگان ایران بملاحظهٔ تنفر از ملوك الطوایفی اشکانی هیچوقت دعوی مزبور را تصدیق نمی‌نمودند. اما افسانهٔ **اسکندر** در ایران باید دانست که آن از منابع خارجی بدبدآ مده است و این مطابق تعبیر **مسعودی** یکی از اسرار سیاسی و مذهبی است که مرگ **اسکندر** در سال ۳۲۳ قبل از میلاد با آنکه فاصله‌اش با ظهور ساسانیان بانصد و چهل و نه سال بوده مورخ ایرانی از مقدار آن کاسته فاصلهٔ آنرا دویست وشصت و شش سال نوشته‌است. از اینجا خوب میتوان پایهٔ اطلاعات ایرانیان‌را درتاریخ بدست آورد ونیز میتوان فهمید که وارثین

مفاخر **کوروش** و **داریوش** چقدر عظمت و جلال تاریخی عدیم‌النظیر نیاکان خود را فراموش کرده و از نظر داده اند.[1]

ظهور اردشیر

پیدایش سلسلهٔ سلاطین باستان مخصوصاً در مشرق زمین همیشه با پاره‌ای حکایات عجیبه و افسانه های غریبه توأم بوده‌است، بنا براین چگونه میشود **اردشیر** یا **اردشیر دراز دست** از آن مستثنی باشد آری ظهور **اردشیر** مشحون است بیك سلسله حکایاتی فریبنده که از آن اینقدر میتوان مسلم داشت که **اردشیر** پسر **پاپك** مانند جد اعلای مقتدر خود **کوروش** پادشاهی بود تابع ودست نشانده، تا آنکه موقع مناسبی بدست آورده برادران خود را مقتول ساخت وشاهنشاهی پارتیها را از بیخ برانداخت. لیکن نویسندگان پهلوی این حکایت را به سادگی خودباقی نگذارده شاخ و برگ هائی به آن افزودند. چنانکه مطابق کارنامك که ذکر آن در فصل ۱۴ بیاید و طبق بیان **فردوسی** معلوم میشود که ایران تحت سلطه و اقتدار

---

۱ - **طبری** و **مسعودی** دو نفر ازمورخین عرب دورهٔ ساسانیان رانوشته اند. ابوجعفر **محمد طبری** از میانهٔ مائهٔ نهم تا دهم میلادی میزیست . اودرکتاب قطور خودمعروف به تواریخ ایام یا تاریخ انبیا وسلاطین، تاریخ بشررا ازآغاز خلقت تانهصدوپانزده میلادی را برشتهٔ تحریر در اورده است ، پروفسور **زوتنبرگ** فرانسوی این کتاب را از نسخهٔ فارسی بفرانسه ترجمه و طبع و نشر نموده است . **ابوالحسن علی مسعودی** که قدری بعدتر میزیست کتاب مروج الذهب خود را در ۹۴۷ میلادی به‌اتمام رسانیده است و آن بقلم **باربیر دومینارد** بفرانسه ترجمه شده است. این دوکتاب بسیار مفید و ذیقیمتند. دورهٔ ساسانیان شاهنامهٔ **فردوسی** نیز جنبهٔ تاریخی دارد .

از کتاب‌های عمدهٔ اروپائی کــه در این باب نوشته شده عبارت‌است از الف- هفتمین دولت بزرك شرقی تألیف ج ، **رالینسون** .

ب· Geschichte der perser und Araber zurZeit der Sasaniden

تألیف پروفسور **نولدکه** .

ج- ترجمهٔ **آمیانوس مارسیلنوس** بقلم «Yonge»، ازکتاب اخیرالذکر بدبختانه سیزده فصل اول آن مفقود وازبین رفته است .

ازمسکوکات ومخصوصا از، کلکسیون سکه‌های ساسانی* اثر **درن** معلومات واطلاعات زیادی برای‌ما حاصل شده است (مؤلف).

*Dorn's Collection des monnaiesSassanides

اردوان که رومیان او را «آرتاباوس» مینامیدند به دویست و چهل ایالت هریك تحت سلطانی تقسیم میشد؛ از آنجمله شخصی بنام **پاپك** که پادشاهی فارس با او بود و در اصطخر میزیست اولاد نداشت. شبی او **ساسان** شبان خود را در خواب دید که از بالای سرش آفتاب طلوع نموده تمام روی زمین را روشن ساخت. شب دیگر در خواب دید که او برفیل سفیدی سوار است و مردم باو تعظیم و تکریم مینمایند. در شب سوم چنین دید که آتش مقدس از خانهٔ **ساسان** مشتعل شده بدرجه‌ای که تمام دنیا را ضیاء و روشنی داد. او از این خوابهای عجیب خود متحیر شده حکما و دانشمندان را احضار کرده تعبیر خوابهای خود را از آنها خواست. درجواب متفقاً گفتند که سلطنت ایران به **ساسان** یا پسرش منتقل خواهد گردید؛ **پاپك** بعد از استماع و اطلاع براین امر **ساسان** را طلبیده اورا از آتیهٔ درخشان وی مستحضر ساخت. سپس امر کرد لباس های فاخر باو پوشانیده و دخترش را بوی کابین بست و **اردشیر** از او بوجود آمد.

یك حکایت شیرین دیگری که در این باب نقل شده این است که وقتی **اردشیر** بحد بلوغ رسید از پایتخت **اردوان** که در سرزمین ری واقع بود بطرف فارس گریخت؛ او دوشیزه‌ای خوبصورت و با فطانت و هوشی را که ندیم **اردوان** بود و اخیراً بخود **اردشیر** علاقه پیدا کرده بود با خود برد؛ **اردوان** پس از اطلاع از امر غضبناك شده بتعاقب آنها شتافت تا آنکه بدهی رسید که فراریان از همانجا عبور کرده بودند؛ در اینجا باو خبر دادند که آنها سواره مانند باد گذشتند و از عقب شان قوچ بزرگی هم حرکت مینمود. روز دوم کاروانی که میگذشت به **اردوان** خبر داد که آن قوچ را دیدند کنار یکی از آن سواران نشسته بود. **اردوان** که این خبر را شنید دانست که آن قوچ عبارت از شکوه و جلال سلطنت است و لذا نومید شده از تعقیب **اردشیر** منصرف گردید.

بیامد دو رخساره همرنگ نی ‌‌‌‌ ‌ چو شب تیره گشت اندر آمد بری

(فردوسی)

اگرچه مطالبیرا که مذکور داشتیم صرف حکایت بوده، ولی همین حکایات چون بما حالی میکنند چگونه ساسانیها حقوق آسمانی خود را بدست آوردند ذیقیمت و قابل

اهمیت میباشند، بدیهی است که رعایای آنها این حق مشروع را طوری استقبال مینمودند که هیچ غاصبی که در رگهای او این خون مقدس جریان نداشت نمیتوانست درمقابل آن کامیابی حاصل کند.

اردوان و اردشیر

تفصیل نزاع و جنگ **اردشیر** دست نشانده با **اردوان** شاهنشاه متبوع خود دردست نیست، ولی یك حکایت نزدیك به عقلی که از نویسندگان ایران بما رسیده معلوم میشود که **اردشیر** پیش از آنکه کارش با **اردوان** بقتال وجدال بکشد رخصت یافت که ایالات سرحدی کرمان را بقلمرو خود ضمیمه نماید، ممکن است در اینجا گفته شود که قلعهٔ بزرگ کرمان موسوم بقلعهٔ **اردشیر** وافسانه مشهور « کرم » مربوط به ایالت مزبور باشد.

بالجمله **اردوان** در آخر خشمگین وتهییج شده بفارس حمله برد و با **اردشیر** نای پیکار را گذاشت. **اردشیر** در یك میدان هولناکی **اردوان** را شکست داد، در صورتیکه تلفات طرفین در این جنگ خیلی سنگین بوده ولی در میدان دیگر او بآسانی و بدون دادن تلفات زیاد نایل بفتح و ظفر گردید، برعکس تلفات وخسارت پارتیها بغایت سخت و سنگین بوده است.

جنك هرمز

آخرین جنگ **اردشیر** با **اردوان** درصحرای هرمز سمت شرقی اهواز رو بداد، در این جنگ پارتیها شکست کامل خورده و خود **اردوان** هم بقتل رسید. بطوریکه یکی از مورخین ایران مینویسد یکنفر از دلاوران پارس با شاهنشاه پارتیها تن بتن مشغول نبرد گردید، در اثناء نبرد حیله کرده روبفرار نهاد و بعد عنان برگردانده تیری بطرف **اردوان** پرتاب کرد که بقلب وی کارگر گردید، این جنگ آخرین جنگی است که اساس یك خاندان مجلل و باشکوهی را استوار ساخت که چهارصد سال در یك ملت مغرور و متکبری سلطنت نمود، تاوقتیکه ستارهٔ اقبال **محمد(ص)** از افق ریگستان عرب طلوع کرده دنیا را زیروزبر نمود.

جنگهای مشرقی اردشیر

مطابق بیان طبری پس از تسخیر نواحی سرحدی خراسان، مرو، بلخ و خیوه ملوك کوشان و توران و مکران سفرای خودرا

به دربار **اردشیر** فرستاده و پیشنهاد اطاعت نمودند. اماحملهٔ این پادشاه ساسانی به‌هندباید دانست که آن بطورعموم مسلم نیست، لیکن از بیان **اسمیت**[1] ظاهر[2] میشود که آمدن سفرای مذکور ناشی از این جا بوده است که **اردشیر** به هند حمله برده بود، چنانکه از تاریخ فرشته بر میآید او به **هند** حمله ور شده و تا نزدیك سرهند رسید، لیکن پادشاه آنجا در های شاهوار، طلا، جواهرات، فیلها بنزد **اردشیر** برسم باج و خراج فرستاد و از این راه **اردشیر** را وا داشت که بایران مراجعت نماید. در ثبوت این مطلب جدیداً سکه ای از برنج بدست آمده که در یکطرف آن علامت پادشاه اخیر کوشان و طرف دیگر مانند سکه های خود **اردشیر** صورت آتشکده ترسیم یافته است و البته این یکدلیل روشنی است که بانی خاندان ساسانی فقط بایران و چند ایالت مجاور آن قناعت نکرده بلکه برای اینکه قدم بقدم از اجداد بزرگ خود پادشاهان هخامنشی پیروی کرده باشد بهندوستان حمله برده و از پنجاب باج و خراج گرفته است.

اردشیر و سوروس اسکندر[3] **۲۲۸-۲۳۲ میلادی**

اردشیر پایهٔ سلطنت خود را تا اینحد محکم ساخت و اقتدارش را رسانید بجائی که یقین کرد میتواند ضرب شستی به امپراطور روم نشان دهد. لذا در سال ۲۲۸ میلادی از فرات عبور کرد. **اردشیر** از این نظر که بر مثل **اردوانی** که اشکر عظیم روم را مجبور ساخت که بیك صلح غیر شرافتمندانه‌ای تن در دهد غالب آمد امید واثق داشت که بر امپراطور روم فائق آمده سپاهیان تازه شکست خوردهٔ ویرا مغلوب خواهد ساخت. گذشته ازهوای کشورستانی و تحصیل نام محتمل است پیش آمد و وضعیات هم ویرا مجبور ساخته باشد که خود را وارث تاج و تخت هخامنشی اعلام نموده و متصرفات سابق نیاکان خودرا مطالبه کند.

سوروس که بجای قیصر نشسته جوانی بود صاحب عزم و اراده، بعلاوه فطانت

۱- Vincent Smith.

۲ - «حملهٔ **اردشیر** بابکان به پنجاب» ف.ر.آس شمارهٔ آپریل ۱۹۲۰ (مؤلف).

۳- Severus Alexander.

وهوش غریبی هم دارا بود. او وقتیکه از بسیج ایرانیان با خبر شد باهمیت موقع پی برده دانست که جمع آوری سپاه مدتی وقت لازم دارد و لذا نامه ای بنزد **اردشیر** فرستاد و او را در این نامه نصیحت نمود که بحفظ و ادارهٔ ممالك مفتوحهٔ خود مصروف شده کاری نکند که موجب انقلاب و آشوب آسیا گردد. بعلاوه نوشت که اینکار برای او خالی از خطر نخواهد بود که فقط به استظهار یك امید واهی وارد درجنگی بزرگ گردد که بر او معلوم خواهد داشت که مصاف با روم غیر از مصاف با عشائر وحشی مانند عشائر خودش میباشد و این را هم اضافه نمود که لازم است او فتوحات **اگوست، تراژان، سپتمیوس سوروس**[1] را بخاطر آورده و از آن تنبه حاصل کند.

اردشیر در جواب این نامه هیئت مخصوصی مرکب از چهارصدتن ایرانی راکه ازحیث قامت و صورت و لباس های فاخر و اسلحه و یراق اسب و سایر اسباب تجمل ممتاز بودند برگزیده بسفارت نزد امپراطور فرستاد. سفرای مزبور پیغام پادشاه خودرا با طرز جسورانه و بی باکانه‌ای که موجب اشتعال غضب بود تبلیغ نمودند وازامپراطور جداً خواستند که باید شام و باقی متصرفات خودرا در آسیا تخلیه نموده وایرانیان را بحال خود واگذارد که کشور های موروثی خودشان را در دست داشته باشند وامپراطورروم بهمان قسمت اروپا که بلامعارض است قناعت نماید. نمایندگان ایران در این پیغام بدرجه‌ای جسارت وبی نزاکتی بخرج دادند که با اینکه سفیر نوعاً محترم شمرده شده‌و مسئولیتی متوجه وی نمیگردد معذالك امپراطورحکم کرد که آنهارا گرفته‌مانند اسرای جنگ توقیف نمودند وخود دراین بین بتهیهٔ وسائل جنگی که وقوع آن نزدیك بود مشغول گردید.

چنانکه در پائیز سال ۲۳۱ میلادی نیروی مهیبی در انطاکیه جمع نمود، در اینجا رومیان نقشه‌ای که بخاطرشان رسید این بود که لشکر را بسه قسمت تقسیم کردند. یك قسمت آن که مخصوص شمال بود فرستاده شد که بهمراهی **خسرو** پادشاه ارمنستان بماد آترو پاتن حمله ببرد. بقسمت جنوبی امر شد که ایران بخصوص یا چنانکه قویاً محتمل است سوزیانا را تهدید نماید واماقسمت سوم دستور داشت که دررکاب امپراطوربمنظور

۱- Septimius Severus

حمله بقلب کشور مشغول عملیات باشد. این نقشهٔ غیر عملی جنگ که لشکر را بسه قسمت جدا گانه تقسیم نمودن که هیچیك نتواند موقع لزوم کمك قابلی بدیگری بدهد در واقع مقدمه برای شکست و مغلوبیت بوده است، بالجمله لشکر شمالی که به ماد آتروپاتن حمله بردند بواسطهٔ نبودن قوای ماد کامیابی حاصل نمودند ولی در بر گشت خسارت خیلی سخت دیده وکاری هم که مهم باشد از پیش نبردند. اما **اردشیر** لشکر خود را عاقلانه جمع کرده به لشکر جنوب که تنها بود حمله برد و همه را نابودساخت. **سوروس** از این حادثه بخوف و هراس افتاده فرمان عقب نشینی عمومی داد. در اینجا ممکن است این خیال پیدا شود که پس از این فتح قاعدةً باید **اردشیر** به شام حمله برده باشد لیکن چون در حقیقت مقصود ایرانیان در این جنگ تصرف ارمنستان بود لذا **اردشیر** با کمال حزم و احتیاط بهمین فتح قناعت نموده و ظاهراً در سال ۲۳۲ میلادی عهد صلحی فیمابین منعقد گردید. در خاتمه باید دانست که ارمنستان در سلطنت ساسانیان همان سرنوشت را پیدا نمود که در دورهٔ اشکانیان دارا بوده است یعنی مابه النزاع دو امپراطوری روم وایران واقع شده بود

جنگ اردشیر با ارمنستان

پس از عقب نشینی رومیان ارمنستان بامنابع و قوای شخصی برای مقابلهٔ با لشکر ایران باقی ماند و این سلطنت کوهستانی بجنگ برخاست باستظهار اینکه اغلب لشکر ایران سواره بودند، راستی **خسرو** پادشاه ارمنستان بقدری خوب از عهدهٔ دفاع بر آمد که **اردشیر** از فتح آن مأیوس گردید، اوقول داد که هرکس این دشمنش را از میان بردارد این دومین مقر سلطنت یعنی ارمنستان از آن او باشد. دراینجا یکی از نجبای ایران که خون ارساسی (اشکانی) در رگهای او جاری بود این خدمت را بعهده گرفته و حاضر شد که **خسرو** را بقتل برساند، وی برای جلب اطمینان طرف مقابل خود را مانند یکنفر فراری که در تلاش مأمن و پناهگاهی است از اردو بیرون رفت، **اردشیر** هم برای تثبیت این امر جمعی را برای دستگیری او از عقب روانه نمود. اینمرد بالاخره موفق شده **خسرو** را بقتل رساند، ولی در هنگام فرار از ارتاکساتا در رود ارس غرق شدو **اردشیر** بدون دادن بهائی بمقصود

خود نائل گردید . او خیلی زود این کشور را اشغال کرده ضمیمهٔ ایران نمود. ولی طفل شیرخواری که خسرو داشت موفق نشد بدست بیاورد . بلکه کسانش در خفیه وی را سالماً بیرون بردند . این فتح آخرین فتح نظامی مؤسس خاندان ساسانی بوده است ،

اردشیر یازنده کنندهٔ دیانت زردشت

ما در فصل سی و دوم کتاب گفتیم که پارتیها بدواً اصول دیانت **زردشت** را اختیار نموده ولی بعد آنرا از نظر داده تعلیمات واردهٔ این مذهب را بتدریج از میان بردند . چه مذهب آنها بیشتر پرستش ماه و آفتاب و تماثیل سلف بوده است . باضافه یك رشته طلسمات و اورادی که ازمذاهب سامی گرفته بودند. در نتیجه آتشکده ها رو بویرانی نهاد و دربسیاری اماکن آتش مقدس خاموش گردید ، بالاخره چیزی نگذشت که نفوذ مغ ها بکلی از میان رفت، **اردشیر** در صدد بر آمد که حقوق و احترامات مغ ها را بحالت اول بر گرداند ولذا فرمانی صادر کرد که علمای دیانت و مبلغین احکام مذهبی که جامعهٔ ملتند از نزدیکان خاص پادشاه محسوب و از هر جهت مورد توجه مخصوص شاهانه میباشند . او نه فقط دهات و اراضی زیادی بآنها برسم انعام داد بلکه عشریه‌ای هم برای آنها برقرار نمود. در نتیجهٔ این اقدامات تمام تماثیل و صورت ها منهدم شده و پرستش ماه و آفتاب همه از میان رفت و تمام افراد ملت به پیروی تعلیمات آئین قدیم **زردشت** پرداختند. این پادشاه برای تأمین وحدت ملی مجلسی از مغ ها تشکیل داده و از میان آنها هفت نفر که در تقوی و پاکدامنی بالاتر از همه بودند انتخاب گردیدند. این هفت نفر از بین خود یکنفر مؤبد جوانی را بنام **آرداویرف**[1] که در پارسائی مقام شهرت را حائز بود بنمایندگی خود تعیین کردند، برطبق حکایتی که از نویسندگان ایرانی بما رسیده است نمایندهٔ مذکور پس از انجام وضو و آداب ومراسم تطهیر معجونی که مثال خواب بود استعمال کرده و براثر آن بخواب رفت و درتحت مراقبت شاه و هفت نفر از بزرگان کشور تا هفت روز خوابش طول کشید . وی پس از انقضای مدت مزبور از خواب بیدار شده بلافاصله آهورمزدا راالملا کرده یکنفر نویسنده آنرا برشتهٔ تحریر وتدوین درآورد .

۱ - Arda-viraf.

این نوشته‌ها بعد از این برای علمای مذهب مأخذ اصلی قرار گرفت.

این جوش مذهبی **اردشیر** و مؤبدها (چنانکه بقیاس هم نزدیک است) هیچوقت نمیگذاشت که بسایر مذاهب آزادی داده ویا بطور تساهل مذهبی با آنها رفتار کنند بلکه بنای صدمه و آزار را با آنها گذاردند. خاصه از دیانت **مسیح** که دیدند عرض وجود نموده است بنای جلوگیری را گذاشتند، مخصوصاً از وقتیکه سلطنت روم شرقی دیانت **مسیح** را اختیار نمود از آنوقت این مذهب در ایران طرف بی مهلی و نفرت مردم واقع گردید.

کارهای بزرک و خصال اردشیر

راجع بانتظامات **اردشیر** مطالب چندی که بما رسیده چنین مینماید که اودائماً در این صدد بود آن سلاطین جزورا که استقلال نیمرسی آنها برای اقتدار پادشاه بزرگ خطر داشت از میان بردارد. او مرام و منظورش تشکیل ملتی بود که نقطهٔ اتکاء آن بمذهب و مقامات مذهبی باشد. رویهٔ او در انتظام اموربیشتر مشابه به رویهٔ **داریوش** بود و هیچ نمیشود او را با پارتیها طرف نسبت قرارداد؛ او لشکر حاضر خدمتی ترتیب داده و آنرا تحت فرمان سران و افسرانی قرار داد که هریك مستقل واز والیان واستانداران کشور جدا بوده است. این کلمات از اوست که میگوید« ملك حاصل نشود مگر به لشکر ولشکر فراهم نگردد مگر بزر؛ زر بدست نباید مگر بزراعت و آبادی و زراعت و آبادی بدون عدل و داد صورت نخواهد گرفت».

واقعاً چقدر خوب بود که جانشینان او همیشه این کلمات را آویزهٔ گوش کرده و برطبق آن عمل مینمودند.

اردشیر از سلاطین عاقل وسائس ومدبری بود که همیشه در فکر رفاه وآسایش رعایای خود بوده وباین نکته کاملاً توجه داشت که اساس انتظام امور عدل وانصاف است، او همیشه کوشش داشت که قواعد و اصول خود را بموقع اجرا بگذارد.

راجع بوصایای این پادشاه بپسرش **شاپور** در هنگام موت بیانی که **فردوسی** میکند میتوان آنرا بمواثیق و پیمان های سیاسی تعبیر نمود. ازجمله به **شاپور** خطاب

گرده‌چنین میگوید. «بدان که ملك و دین باهم توأم میباشند و هریك را باید نگهبان دیگری دانست. انتظام امور کشور باید طوری باشد که کسانی را که خدای متعال زیر سرپرستی من و تو قرار داده‌است از ما راضی شده و دعای خیر آنان را بطرف خود جلب نمائیم».

این بود خلاصهٔ از کلمات برجسته و حکایاتی که از این بانی خاندان ساسانی بیادگار مانده است. اگر هم صفت شجاعت و دلاوری وی تاحدی پشت ابر های ضخیمی مستور مانده باشد معذلك این را با یقین کامل میتوان تصدیق نمود که **اردشیر** پسر پاپك در پرستشگاه شهرت و نام مقام ارجمند وبلندی را حائزمیباشد.

کتیبه بزبان پهلوی در نقش رجب

فصل سی و ششم

شاپور اول اسیر کنندهٔ والرین

این پیکر مزده پرست خدایگان شاپور شاهشاه ایران و غیر ایران آسمانی نژاد از
ایزدان پسر مزده پرست خدایگان اردشیر شاهنشاه ایران آسمانی نژاد پور ساسان
بابك پادشاه « ترجمهٔ کتیبهٔ پهلوی نقش رجب »

جلوس شاپور اول
۲۴۰ میلادی

شاپور[1] بانقول نویسندگان مغرب شاپور اول در سال ۲٤۰ میلادی بجای پدر والامقامش بر تخت نشست . مطابق عقیدهٔ نویسندگان ایران مادرش دختر **اردوان** بود او بعد از آنکه بنکاح **اردشیر** در آمد قصد کرد که تلافی خون پدر شوهرش **اردشیر** را مسموم سازد ، گو موفق بانجام این امر نشد ولی در نتیجهٔ این سوء قصد **اردشیر** حکم کرد ویرا بقتل برسانند و چون او به **شاپور** حامل بود وزیر **اردشیر** جانش را از خطر رهانیده با پسری که از او متولد شد در یك محل مخفی نگاهداری نمود روزی **اردشیر** از نداشتن فرزندی که جانشین او گردد اظهار دلتنگی نمود ولی بعد که شنید پسری از او موجود میباشد بغایت خوشحال گردید او برای آزمایش اینکه پسر از نسل پادشاه است امر کرد وی با عده‌ای از هم بازیهایش در حضور شاه چوگان بازی کنند که در این بازی **اردشیر** شهرتی بسزا داشت ، چنانکه گوئی جلو پادشاه عمداً انداخته شد و **شاپور** جرئت نموده

[1] ـ معنای این اسم «پسر شاه» است .

بتنهائی برای ربودن آن گوسفند کرد و از همین جا پدر شاد شده فهمید که او پسر اردشیر است .

با توجه باینمطلب که مدت سلطنت اردشیر بعد از واقعهٔ قتل اردوان چهارده سال بوده است بمشکل میتوان این حکایت را تصدیق نمود چه از حکایت مزبور معلوم میشود که سن شاپور درابنوقت که برتخت نشست سبزده سال بوده است .

از طرف دیگر حکایتی که احساسات و خاطرات مردانه و دلیرانهٔ مؤسس یك خاندان بزرگ را بما نشان میدهد خطاست که آن حکایت را از نظر بیندازیم .

شورش ارمنستان و هاترا (الحضر)، ۲۴۰ میلادی

خبرفوت اردشیر که به ارمنستان و هاترا رسید هردو یکدفعه بنای شورش را گذاشتند، نائره شورش ارمنستان به آسانی جلوگیری شده و فرو نشانده شد و اما هاترا چون شاپور از حصار آن مطلع بود که استحکامش بحدی است که تراژان و سیویروس نتوانستند بر آن دست یابند لذا بمحاصرهٔ آنجا باقاعده کوشش ننمود بلکه در صدد افتاد که حیله‌ای بکار برد . اتفاقاً پادشاه یاغی دختری داشت که حاضر شد قلعه را تسلیم شاپور کند مشروط براینکه او را برای خود تزویج کند، شاپور هم قبول نمود چنانکه هاترا را بدست دغا و غدر و خیانت پیشهٔ این دختر فتح نمود اما او عهد خود را شکست و آن دختر نابکار را بدست میرغضب داده اعدامش کرد .

اولین میدان جنگ درمقابل روم ، ۲۴۴-۲۴۱ میلادی

شاپور بعد از استقرار سلطنت خویش و تثبیت مرزهای مملکت عازم گردید که از اوضاع پریشان روم که بمنتها درجه رسیده بود استفاده کند . توضیح اینکه سوروس اسکندر حریف اردشیر درخفیه بقتل رسیده و تراسیان ماکسی مین [1] که هیکل مهیبی داشت مدت سه سال بالقب امپراطور از همان اردوگاه خویش حکمرانی کرده و بقدری هم خشونت و سختی از خود بروز داد که تمام مملکت از وی نفرت کرده و بالاخره او هم در نوبهٔ خودش بقتل رسید و از آنوقت اغتشاش وهرج ومرج درسرتاسر

۱ ـ Thracian Maximin.

کشور حکمفرما گردید. هنگامیکه **شاپور** با لشکر خود حمله برد امپراطور روم جوانی بود موسوم به **گوردین**[1] سوم. اول مقصود ایرانیان فتح قلعهٔ نصیبین بود که بآن نائل آمدند و مطابق بیان خود ایرانیها دیوار های آن فرو ریخت مثل دیوار جریکو[2] که در کتاب **یوشع** مذکور است، ممکن است این حادثه براثر وقوع زلزله رویداده باشد. او بعد از این کامیابی مهم آنچه بود همه‌را ازجلو برداشته تا بدریای مدیترانه رسید حتی انطاکیه را هم قبضه نمود. لیکن این تصرف مانند تصرف پارتیها دائمی ویا تشکیلاتی در کار باشد نبوده بلکه بیشتر همان تاخت و تاز و قتل و غارت بوده است.

یك چندی که از این قضیه گذشت لشکر روم اسماً تحت امپراطور جوان در این صحنه عرض وجود نموده ولشکر **شاپور** شکست خورده دوباره از فرات گذشت، لژیونهای روم آنان را تعاقب نموده نصیبین‌را بعد از شکست سخت‌دیگری که دررسائنه[3] بین آن قلعهٔ محکم و کاره به قشون ایران وارد ساختند[4] دوباره بتصرف‌خوددرآوردند لشکر تعاقب کنندهٔ روم‌از دجله‌هم‌گذشته بتهدید تیسفون پرداخت مگرنتوانست بهره‌مندیهائی که حاصل کرده بود باتمام برساند؛ چه کشته شدن امپراطور جوان‌سبب اخراج لشکر روم گردید و **فیلیپ** غاصب سریعاً با **شاپور** داخل مذاکرهٔ صلح شده و باشرایط و موادی موافق دلخواه پادشاه ایران عهدصلح انجام گرفته ودرسال ۲۴۴ میلادی مشرق را تخلیه نمود.

جنگ دوم - مرحلهٔ اول ۲۶۰ - ۲۵۸م.

شاپور قبل از انقضای چهارده سال از حملهٔ اولی دو باره بخاك روم‌حمله برد در این جا تاریخ ایران بیچیده و تاریك است‌و چنین‌معلوم میشود که در ناحیهٔ‌دوردست‌بلخ جنگهائی‌رویداده سلاطین اسامان استقلال خود را موفقانه حفظ نموده‌اند و آن سلاطین‌پس از چندی مخصوصاً قراردادی با روم بسته‌اند.

شاپور نظیر جنگ‌اول‌او برضد دولت غربی بنای تاخت و تاز را گذارده‌آنچه

1- Gordian. 2-Gricho. 3- Resaina

۴ - رجوع شود به **آمیانوس مارسلینوس** ۱۷،۵،۲۳ (مولف).

مقاومت و شدت بود همه را از جلو برداشت . مردم انطاکیه که همگی بلهو و لعب مشغول و از این حادثه بیخبر بودند ناگهان چشم باز کرده خودشان را در چنگال دشمن گرفتار دیدند.

اسارت والرین
۲۶۰ میلادی

بالاخره لشکر روم مثل سابق ولی اینوقت تحت فرمان **والرین** امپراطور معمر برای خلاصی انطاکیه برخاسته و دوباره آنرا پس گرفته **شاپور** را از انطاکیه خارج ساخت، لیکن در این جا دست خیانتی درکار بود؛ توضیح اینکه **مکریانوس**[1] کوتوال (حاکم) که در حقیقت فرمانده قوا بود بخیال تاج و تخت افتاده برای اجرای اینمنظور او نقشهٔ کشیده در نزدیك ادس لشکریان روم را طوری در محاصره انداخت که **شاپور** آنها را از خلاصی بکلی
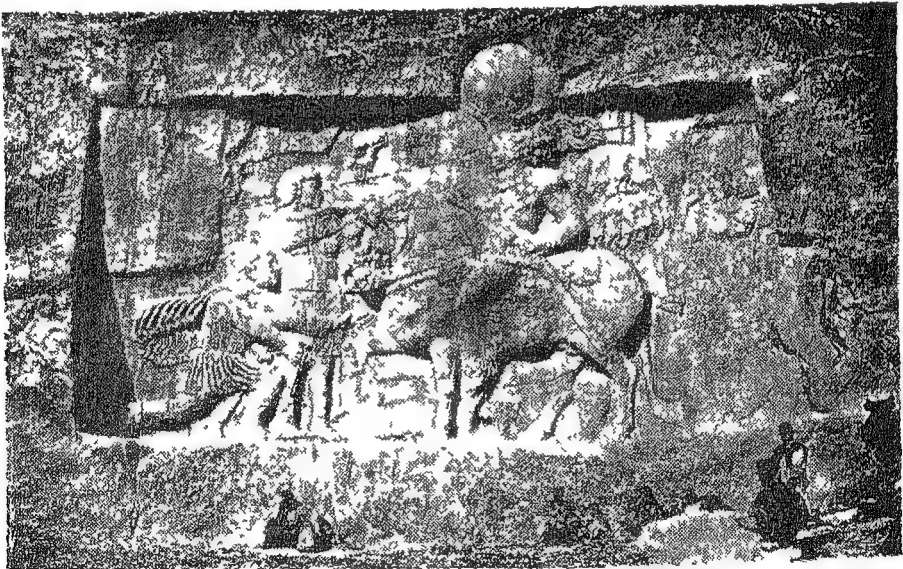
۴۳ ــ تصویر شاپور کبیر و والرین

مأیوس ساخت و حتی یك کوشش مأیوسانهٔ آنها که خواستند صفوف دشمن را شکافته فرار کنند با تلفات زیاد دفع گردید. در این اثناء قحطی هم پیدا شد. **والرین** بعد

۱ - Macrianus.

از کوشش زیاد که بتواند از خطر رهائی یابد تمام بی نتیجه مانده در یك مجلس مذاکره یا مشاوره‌ای درست مثل **کراسوس** دستگیر گردید، هرچندکه نسبت بسلف خود بمراتب بدبخت‌تر بود چه او با حال ننگ و رسوائی تامدتی زنده باقیماند وشاید کمتر حادثه‌ای در تاریخ پیدامیشودکه اثر روحی آن ازاثر روحی اسارت یك امپراطور روم بدست پادشاهی از یك خاندان جدید بیشتر باشد و باید این تأثیر در آنوقت عالمگیر شده و مسلماً خبر آن فوراً مثل صاعقه در تمام اروپا و آسیا پیچیده و همه را مات ومبهوت ساخته‌است. این وقعهٔ بزرگ و مهم در پرس پلیس و شاپور روی سنگی بطور یادگار منقور وکنده شده است و آن یقیناً تا انقراض خاندان ساسانی همواره ورد زبان خاص و عام بوده و هیچوقت از خاطر ها محو نمیشده است.

گذشته‌ازهمه درمذلت وبدبختی این امپراطورهم چیزها نوشته‌اند، وقایع‌نگارانی که از همه باینعصر نزدیکتر میباشند مینویسندکه او بحال اسارت باقیماند تا اینکه بمرد و در اینمدت با او بمانند یك برده رفتار میشد و از اینجا هم میتوان بآن پی بردکه در آثار حجاری و نقوش بر جسته زنجیر بر بازو های او آشکار و نمایان میباشد. نویسندگانی که بعد تر آمده مینویسند که اورا درحالتیکه لباس شاهانه در بر و زنجیر بر گردن داشت برای تماشای عموم حاضر میساختند و انگشت نمای عامه بوده‌است لیکن بیانی که‌زیادتر مشکوك و درعین‌حال ممکن است راست باشد بیان **لکتنتیوس**[1] از نویسندگان ۳۱۲ میلادیست که مینویسد این پیرمرد بیچاره مثل چهارپایهٔ سواری بفاتح بیمروت خود خدمت میکرده است و دیگر بعد از مردن پوست بدنش را کنده برای اینکه یادگاری ازفتح مزبور باشد نگاهداشتند[2].

1- Lactantius.

۲ـ نظر به عداوتی که آنوقت روسای روحانی و پیشوایان مذهب **مسیح** به‌ایرانیان داشتند نسبت‌هائی که به **شاپور** داده‌شده‌است ناشی از تعصب و بعضی ازمحققین جدید که ازآنجمله **یوستی** میباشد صحت آنرا انکارکرده‌اند (مترجم)

مرحله دوم جنگ
۲۶۰ میلادی

مکریانوس پس از انجام نقشهٔ خائنانهٔ خود قبای ارغوانی را زیب پیکر نموده و خود را امپراطور لقب داد و بعد بقصد **گالیه نوس**[۱] پسر **والرین** حرکت کرد تا بااودرسر امپراطوری مشغول پیکار گردد. **شاپور** اینجا برای اینکه رقیبی بـروی کار آورده برمشکلات روم بیفزاید و نیز قدرت وسطوتش را بسط داده باشد نقش‌تازه ای بازی‌کرده یکنفر **سیر یادیس**[۲] نامی را از اهل انطـاکـیه که در اردوی خودش پناهنده بود به خلعت امپراطوری مخلع ساخته و لقب قیصر باو داد. اینمرد صورتش در نقش برجستهٔ سابق الذکر سومین صورتی است که مابین صورت **شاپور** و **والرین** منقوش میباشد.

باری **شاپور** بعد از نصب **سیر یادیس** بامپراطوری روم بار دیـگر از فرات گذشت و انطاکیه را قبضه کرد، از تنگه های توروس گذشته و در واقع تمام آسیای صغیر در آنوقت تحت اختیار وی بوده است. او قیساریهٔ مازکا[۳] را که بزرگترین شهر کاپادوکیه بود تسخیر کرد، لیکن باز برای تشکیلات و اداره و انتظام‌متصرفات‌خـوبش هیچ اقدامی ننمود و شـاید آن بواسطهٔ فقدان لشکر ثابت ونیروی دائمی بوده است. خلاصه او با کمال جلادت و قساوت فقط‌بقتل و غارت پرداخت و پس از اینکـه آتش آز و حرصش در تخریب وانهدام فرو نشست آنوقت‌بدون هیچ فشاری بلکه بمیل‌خاطر از کاپادوکیه که ممکن بود انرا با سوریه ضمیمهٔ امپراطوری خود کند مراجعت‌کرده بطرف فرات روانه گردید درحالتیکه پشت سر خودوادیها و صحراهائی‌باقی گذاردکه مملو از اجساد کشتگان بوده‌و نیز هزاران مرد و زن و کودك با خود به‌اسارت برد.

شاپور و اذینه پادشاه
پالمیر یا تدمر
۲۶۰-۲۶۳

تدمر که در صحرائی درست ما بین فرات و دمشق واقع شده و فاصلهٔ آن از هر یك از دو طرف تقریباً یکصد و سی میل میباشد یکی از بلاد معروف بوده است وآن بدست **هادریان**[٤] بمنظور دژ سرحدی روم و دیـگر باز شدن یك راه غـربی بین سوریه و عراق بنا شده بود. در این زمان که **شاپور** در آن نواحی مشغول تـاخت و

۱- Gallienus. ۲- Cyriadis. ۳- Mazaca. ٤- Hadrian.

تاز بود تدمر از حیث موقع بازرگانی شهری بسزا داشته و آن بدست یك پادشاه نیم رسمی موسوم به **اذینه** اداره میشده است .

اینمرد باهمیت موقع پی برده نامه ای به **شاپور** نوشته و آنرا با یك کاروان شتر حامل تحف و هدایای قیمتی بنزد پادشاه ساسانی فرستاد . **شاپور** که نامه را خواند ازلحن آن که استقلال امیر نامبرده رامینمود درغضب شده حکم کرد تمامی هدایا و تحف را در نهر فرات ریختند و بعد گفت این **اذینه** کیست و ازکدام سرزمین است که جرئت کرده چنین نامه ای به پیشگاه خداوندگار خود بنگارد . حال اگر خواهان تخفیفی در عقوبت خود میباشد بایستی دست بسته به بارگاه ما شتافته و سجده کنان از حضرت ما پوزش بخواهد ولی باید دانست که **شاپور** از این کبریائی و غرور خودش نتیجه ای که نبرد زیان هم‌دید؛ چه **اذینه** از موقع خویش که درپناه صحاری خشك لم یزرع واقع شده بود استفاده کرده هنگامی که **شاپور** باغنائم فراوان جنك بطرف مشرق برمیگشت عدهٔ کثیری از سواران جنگی صحرا نشین را جمع کرده راه عبور را قطع نموده بر لشکر ایران حمله برد . این هجوم و حملهٔ ناگهانی سبب گردید که نه تنها مقدار مهمی از غنائم بلکه بعضی از بانوان شاه نیز بچنك دشمن افتاد . این شکست ناگهانی بدرجه ای لشکر ایران را مضطرب ساخت که هنگام عبور از فرات که یقین کردند از چنك اعراب صحرائی رهائی یافته اند حاضر بودند با نهایت میل تمام نقودی که با خود داشتند تسلیم اهالی شهر ادس کنند تا بگذارند سالماً از آنجا خارج گردند .

اذینه را نمیتوان در عداد یکنفر مهاجم و غارتگر بشمار آورد . بلکه بطوریکه معلوم میشود وی از اشخاص بزرك نامی بود . چه پس از اخراج ایرانیان در سال دویست و شصت و سه میلادی به بین‌النهرین حمله برد و **شاپور** را در یك جنك شکست داده شهر مداین را محاصره نمود .

دورهٔ مختصر و کوتاه این شخص بزرك فوق العاده درخشان بوده است . زیرا سوریه و بین‌النهرین و سایر ایالاتی را که **شاپور** تصرف کرده و بعد تخلیه نموده بود او همه را گرفته و در تصرف نگاه داشت . بعلاوه با **گالینو** امپراطور روم چنان عاقلانه

رفتار نمود که طرف اعتماد وی قرار گرفت. مجلس سنای روم اورا به لقب اعلیحضرتی مفتخر ساخته و مقام ویرا به رسمیت شناخت و خلاصه پیش از اینکه دورهٔ حیات این مرد بواسطهٔ قتل سپری گردد تدمر تحت مراقبت و حمایت وی یک دولت مقتدر و وزین دستی گردید که آن خصم ایران و دوست متفق روم بوده است.

زنوبیا

زن بیوهٔ قشنگ او **زنوبیا** که خون بطالسه در رگهای وی فوران داشت و در شمار یکی از زنان بزرگ عالم میآید سلطنت خود را در تمام بلاد مفتوحه تثبیت و برقرار نمود، حتی کشور مصر را به تدمر الحاق کرد. دورهٔ چند سالهٔ کوتاه حکومت او و کار هائی که کرده حیرت انگیز بوده است. اگر وی تبوغ **اورلین**[1] را تصدیق کرده و سر تسلیم فرود میآورد ممکن بود سلطنت خود را حفظ نماید ولی حاضر نشد که خود را مطیع جلوه دهد و تسلیم شود، لذا شیرازهٔ سلطنتش ازهم پاشیده و خودش هم در زنجیر طلا مقید گردید. **زنوبیا**ی مغرور آئین فیروزی روم را زینتی بخشید. بالاخره استقلال نیم رسمی تدمر از میان رفته بار دیگر مرز های امپراطوری ایران با مرز های روم بهم اتصال پیدا نمود.

کارهای شاپور در موقع صلح

شاپور در سال های اخیر سلطنت خویش مخصوصاً به عمران و آبادی کشور توجه نموده به ترویج صنایع وفنون میکوشید. از جمله کارهای بسیار عمده و بزرگ او خوشبختانه یکی بنای سد شوشتر است. در چندین سال قبل خود من آنرا دیده‌ام[2]. اگرچه آن متأسفانه خراب شده محتاج به مرمت است معذلک هنوز موقع طغیان کارون خدمت کرده و دفاع مینماید اما ترتیب ساختن سد مزبور و آن این بوده که تمام آب رودخانه را به شعبه‌ای که از آن خارج کرده بودند بر گردانیده اند و آن معروف به آب گرگر است که هنوز موجود میباشد. کف رودخانه را با سنگهای خیلی محکم فرش نموده اند. خود سد از سنگهای بزرگ سماقی که تمامشان را بهم پیوند داده‌اند ترکیب یافته است که با چشمه ها و دریچه

1 - Aurelian.

۲- رجوع شود به کتاب «ده هزار میل» صفحهٔ ۲۵۲ (مؤلف).

های مربوطه برای انجام آبیاری اراضی مجاور بغایت مناسب بنا شده است.

مسافت طول پلی که روی سد قرار گرفته مجموعاً ۵۷۰ یارد[1] میباشد، چنین معلوم میشود که **شاپور** در اینکار از اسرای رومی خود استفاده کرده و بدست آنها آنرا انجام داده است، از جمله غرائب امر که دیدنی است اینکه بند قیصر که دستگیری و اسارت و **والرین** را بیاد ما میآورد هنوز باین نام خوانده میشود.

درنزدیکی کازرون که نیمه راه بین بوشهر و شیرازاست خرابه های مهم **شاپور** واقع است که آنرا در ابتدا بیشاپور یا کار خوب **شاپور** مینامیدند. در دو طرف یکی از رود خانه های کمیاب ایران در دهانهٔ دربند قلعه خرابه ای که معروف به «دن بولا» واقع شده در منتها درجهٔ استحکام بوده‌است. اگر یك سلسله نقوش بر جستهٔ باعظمت وشکوه ونیز مجسمهٔ عدیم النظیر **شاپور** نبودند هر آینه استفادهٔ از این خرابه هابسیار مشکل بود و نمیتوانستیم این ساختمان ها را در این خرابه ها مشخص و معلوم‌داریم، چنانکه در این اواخر اکتشافاتی که در این باب شده مدرك و منبع آن مجسمهٔ **شاپور** بوده است و آن واقعاً قابل دیدن است[2].

همچنین نیشاپور که وقتی‌از شهرهای معروف خراسان بوده‌از بناهای**شاپور**اول میباشد، هرچند که **شاپور** دوم دو باره آنرا بنا کرده است. خود من‌در ۱۹۰۹ دونقطهٔ باستانی را که حالیه تقریباً صاف و محو گردیده کشف کردم و عقیدهٔ اهل محل براین بود که آنها را خاندان ساسانی‌پشت سر هم بنا کرده‌اند و اگر آن درست وصحیح‌باشد این اکتشاف خیلی‌دلچسب وقابل توجه خواهدبود و در هرصورت‌محل‌مزبورشایستهٔ آنست که توجه باستان شناسان را در آینده بطرف خود جلب نماید[3].

مانیها

در میان مذاهب مشرق که در نوع انسان تأثیری بسزا بخشیده است مذهب مانی[4] را هم یکی از آنها باید شمرد. پاره ای از

---

۱ ـ واحد طول معادل ۱۴ گره . یك یارد مساوی باسه پامیباشد (مترجم).

۲ ـ رجوع شود به«ده هزار میل» ۳۱۷ ونیز رجوع شودبه «ممالك‌شرقی‌خلفا» صفحه ۲۶۲ (مؤلف).

۳ ـ به مجلهٔ «انجمن‌جغرافیائی همایونی» شمارهٔ اپریل ۱۹۱۱ رجوع کنید (مؤلف).

۴ ـ بهترین بیانی‌که در این باب شده شرحی‌است‌که در تاریخ ادبیات ایران تألیف **برون** صفحهٔ ۱۵۴ درج میباشد. نیز رجوع شودبه دائرةالمعارف بریتانی و الاثار **البیرونی** (مؤلف).

شرح حالات و تعالیم دینی این مرد بزرگ زائیدهٔ آئین میترا (مهر پرستی) بوده‌است و آن تا چندین قرن نه‌فقط درمشرق بلکه در مغرب زمین نیز انتشار تام داشته است، بنابه روایت **البیرونی**، **مانی** درسال ۲۱۵ یا ۲۱۶ میلادی متولدگردید. وی‌ازیك پا ناقص‌و لنگ‌بوده است، در هنگام تاجگذاری **شاپور** شروع‌به‌دعوت کرد، تا چندسالی هم در دربار پادشاه ساسانی مقام مهمی‌را حائز بوده است، ولی پس از آن طرف‌بی‌میلی پادشاه واقع شده از ایران تبعید گردید، مطابق عقیدهٔ **البیرونی**، **مانی** در ایام آوارگی کشورهای هند و تبت و چین را سیاحت نمود. پس از مرگ **شاپور** در سال ۲۷۲ به ایران‌باز گشت. **هرمز** جانشین **شاپور** ورودش را گرامی شمرد، **مانی**‌در اینموقع‌اجازه یافت که‌تعالیم مذهب خود را آزادانه‌منتشر سازد، وی‌بیشتر بین مسیحیان بین‌النهرین به‌نشر اصول و تعالیم مذهب خود میپرداخت. به فاصلهٔ کمی پیروان زیادی دور خود جمع کرد. موفقیت او در یك‌مدت‌کمی ثابت میکند که آئین میترا مردم را قبلا‌برای قبول این مذهب مستعد و آماده ساخته بود. ازسوءطالع این پیغمبر حامی‌وسرپرستش بیش از یکسال سلطنت نکرد و پس از او **بهرام** اول حکم داد **مانی** را دستگیر کردند و گفت «این شخص چون مردم را به ویران کردن جهان دعوت مینماید لازم است‌ما قبلاخودش را ویران یعنی اعدام‌نمائیم». چنانکه **البیرونی** مینویسد**مانی**‌را‌بحکم **بهرام**‌اول مقتول و پوست بدنش راازکاه انباشته بدروازهٔ جندی شاپور که بنام‌دروازهٔ مانی مشهور است آویختند[1].

اصول تعلیمات **مانی** چه بوده است؟ **برون** در یك عبارت جامعی اینمطلب را خلاصه میکند و میگوید آئینی را که او تبلیغ نموده همان آئین زردشتی میباشدکه با مسیحیت آمیخته شده است، چنانچه در عبارت تناقض نباشد آئین او را تقریباً‌میتوان چنین تعریف کردکه‌آن‌یکرشته زهد وریاضتی است که‌به آئین زردشتی پیوند شده است، چه مذهب **زردشت** چنانکه در فصل نهم ذکر شده اساساً یك مذهب طبیعی و اجتماعی بوده است. مذهب مزبور مخصوصاً از روزه‌ممانعت میکند و پیروانش راترغیب‌مینماید

---

۱ - بکتاب نامبرده صفحهٔ ۱۹۱ رجوع کنید، جندی شاپور در نزدیك کازرون است (مؤلف).

که «برومند و بارور باشند». آری او پیروان خود را بترویج و کثرت توالد و تناسل ترغیب و از هر گونه ریاضتی برخلاف طبیعت جلوگیری میکند برعکس **مانی** که میگوید برای رستن از جهان مادی و پلید بایستی آخرین درجهٔ وسایل را بکار برد و بالنتیجه ترویج و تکثیر نسل انسانی را جزو شرور و اعمال پلید شمرده است و **بهرام** چنانکه در بالا گفتیم بهمین قسمت از تعالیم او ایراد داشته است. این دو آئین هر دوی آنها قائل بدو اصل میباشند» در اینجا **برون** شرحیکه ذکر نموده ما آنرا درزیر بنظر خوانندگان میرسانیم «درمذهب زردشتی آفرینش خیر و شر، کشور **اهوراه‌زدا** و آن دیگر کشور اهریمن، هر کدام قسمت معنوی و نیز مادی را در بردارد... از طرف دیگر مطابق نظریهٔ **مانی** اختلاط نور و ظلمت که سبب بنیان جهان مادی و عنصری است در اصل پلید و نتیجهٔ فعالیت قوای شر و پلیدی میباشد ... عالم بتمامه فرو خواهد ریخت و آخرین حریق و اشتعال رهائی نور و حل و تصفیهٔ قطعی آنرا ازظلمت فناناپذیر و غیر قابل استخلاص مُسجل خواهد ساخت».

مانی رسالت **زردشت**، **بودا** و **مسیح** را تصدیق نموده است، ولی در خصوص **مسیح** بیان خاصی دارد و میگوید **مسیح** حقیقی روح محض بوده و جسم نداشت و شخص مصلوب بنام مسیح یکی از مخالفین وی «پسربیوه‌زن» بوده است، این مسئله قابل ذکر و جالب توجه است که پیمبر اسلام نیز راجع به **مسیح** همین نظریهٔ **مانی** را تعقیب و اتخاذ نموده است[1].

بالجمله فرقهٔ مزبور با اعدام پیغمبر خویش از بین نرفته بلکه سالیان خیلی دراز در عالم منتشر بوده است. آری مانویها با پاپ و رئیس روحانی خاص بخودشان ابتدا در بابل و بعدها در سمرقند با همان جنبهٔ بدبینی که اساس شریعت و آئینشان بر آن مبتنی بود قرنها دوام نموده و ترقیات و پیشرفت های ادبی و صنعتی و فنی از هر حیث داشته‌اند. حتی پس از ظهور اسلام آئین **مانی** اهمیت خود را از دست نداده در آسیای مرکزی تا نواحی تبت اشاعت و انتشار داشته است. در قسمت اروپا آئین **مانی**

۱- سورهٔ ٤ آیهٔ ١٥٦ «وقولهم اناقتلنا المسیح عیسی بن مریم رسول‌الله وما قتلوه وما صلبوه ولکن شبه لهم» (مؤلف).

تا جنوب فرانسه جلو رفته‌بود، در ۱۲۰۹ **سیمون دومون فرت**[1] بنام دفاع ازمسیحیت برعلیه آلبی‌ژن[2] که‌متهم به‌تبعیت‌از**مانی** بود بنای‌جنگ وجدال‌را گذارد. **سن اگوست**[3] قبل از قبول آئین مسیح چندین سال[4] پیرو **مانی** بوده است.

فوت شاپور اول ۲۷۱ بعد از میلاد

بیشك این یکی از خوشبختی های خاندان ساسانی بوده است که برای ریختن‌شالودهٔ‌یك‌امپراطوری جدید واستحکام وتشیید‌مبانی آن، دوپادشاه‌بزرگ مقتدری‌پشت‌سرهم‌آمدند. **اردشیر** و **شاپور** را میتوان به **کوروش** و **داریوش** تشبیه کرد، هرچند که این دو پادشاه هخامنشی‌در پاره‌ای خصائل‌وصفات بالاتر و کامل‌العیارتر از آن دو پادشاه ساسانی‌بودند. **شاپور** مانند **داریوش** گواینکه سرباز جنگجوی‌فاتحی بوده است بیشتر خود را یکنفر مدیرواصلاح کننده نشان داد، چنانکه عملیات مهم و نمایان او در شوشتر و آثار حجاری و نقوش برجستهٔ ونیز ابنیهٔ عظیمه و شهرهائی را که در عصر خویش بنا نموده است این مطلب را مدلل میدارند. بنا به‌عقیدهٔ ایرانیان **شاپور** دارای وجاهت و صباحت منظر بوده و نقوش‌برجستهٔ موجوده‌هم‌این عقیده‌را تأیید میکند. بعلاوه راجع بسخاوت‌وجوانمردی او نیز روایاتی ذکر شده است، از اینرو این پادشاه که در سال ۲۷۱ میلادی وفات یافته است باید مرگش موجب تأثر و سوگواری عموم رعایای وی گردیده باشد.

هرمز و بهرام اول ۲۷۱-۲۷۵ میلادی

قاعدتاً در بدوتأسیس‌هرخاندانی‌مؤسس آن سلسله حتماً‌شخص غیرعادی و فوق‌العاده خواهد بود و اخلاف‌وی نیز تادوسه‌پشت دارای همان روح مردانگی و علو همت میباشند ولی سلطنت ساسانی بالعکس پس‌از آن دو پادشاه مقتدر عظیم‌الشأن بدست پادشاهان نسبتاً ضعیف و

۱- Simon de Monfort.

۲- (Albigenses.) و شرح آن بطور خلاصه این است که کاتولیك‌ها تشکیل اردوئی داده بتحریك پاپ درسال ۱۲۰۹-۱۲۲۹ املاك این طایفه را تاراج کرده ودر ۱۲٤٥ باسقوط قلعهٔ آنها در مونت‌سکوراین فرقه‌مضمحل گردید (مترجم).

۳- Saint Augustine.

٤- بطوریکه نوشته‌اند او بعد از نه سال از دین **مانی** برگشت و کتابی برضد آن دین نوشت (مترجم).

سستی افتاد. جانشین **شاپور** اول **هرمز** گردیدکه فرمانفرمای خراسان بوده است ولی پس از یکسال سلطنت درگذشت و جانشین وی برادرش **وره ران**[1] یا **بهرام** اول بوده که از ۲۷۲ تا ۲۷۵ میلادی سلطنت نموده است. **بهرام** ظاهراً سلطان بی کفایتی بوده است، چنانکه در موقعیکه **اورلیان** امپراطور روم به **زنوبیا** حمله کرد بجای اینکه کلیهٔ قوای خود را بدفع رومیها اعزام دارد و کشور تدمر را که مانند سدی بین ایران وروم واقع شده بود از خطر نجات دهد بالعکس سیاست مهلك نیمه اقدام را در پیش گرفته فقط قسمت مختصری از قشون خود را بدان سمت فرستاد. کشورتدمر در نتیجهٔ این غفلت و سوء سیاست بدست رومیها افتاد و تا این اندازه نیز قناعت ننموده به تصور عدم رضایت روم برای جلوگیری ازخصومت و دشمنی وی سفیری با تحف وهدایائی نفیس وگرانبها بدربار روم فرستاد، ازجمله جبهٔ ارغوانی رنگ بود که دربافت وساخت آن بقدری مهارت بکار رفته و بدرجه ای ثروتمندو عالی بود که جبهٔ ارغوانی امپراطور روم در مقابل آن عادی و معمولی بنظر میآمد.

درسال ۲۷۵ **اورلیان** پس ازجشن پیروزی وی موقع را برای قشون کشی بایران مناسب دیده و بالاخره نیروی امپراطوری بحرکت درآمد. او مردمان آلان راواداشت که از سمت شمال داخل خاك ایران گردندو خود بطرف بیزانس رهسپار گردید، دراینجا اوحکم قتل عده ای از مأمورین وسران عالیرتبه را صادر نمود، ولی حکم مزبور قبل از اجراء توسط یکنفر از منشیان خاص بسمع محکومین رسیده و آنان نیز برای نجات خودشان **اورلیان** را بقتل رسانیدند. این واقعه یکی ازخوش بختیهای شاهان ساسانی بود، چه اگر **اورلیان** بقتل نمیرسید محتمل است که آنچه را فتح میکرد ضمیمهٔ امپراطوری خود مینمود، بهرحال **بهرام** نیز درهمان سال مانند **اورلیان** در گذشت.

سلطنت ولشکر کشی بهرام دوم ۲۷۵ - ۲۸۳

خوشبختانه وقایع سلطنت **بهرام** دوم که بجای پدر برتخت نشست کاملا توسط مورخین ایران وقسمتی هم بواسطهٔ آثار حجاری ونقوش برجسته ضبط شده وباقیمانده است.او دربدوامر بطوریکه

1- Varahran.

مینویسند چنان جباری وسفاکی نمود که توطئه‌ای برای قتل او چیده شده ولی مؤبد مؤبدان وسط افتاده بالاخره آتش فتنه رافرونشاند. **بهرام** نیز درمقابل به‌خطایای خویش معترف گردیده تاپایان عمر بعدل و داد رفتار کرد. این پادشاه باسکا های سیستان جنگیده و آنان را تحت اطاعت درآورد، همینطور در ولایات دور دست مشرق مشغول پیشرفت بود که ناگهان ولایات غربی مملکت معرض خطر سخت واقع شده ناچار توجه خود رابدان طرف معطوف داشت.

حمله و جنگ کاروس ۲۸۳ میلادی

نیروی نظامی روم که **اورلیان** روح تازه و باعظمتی بآن بخشیده بود اساساً خسارت و آسیبی ندیده بود که اینوقت یعنی هشت سال بعد **کاروس** مصمم گشت که نقشهٔ سوق‌الجیشی آن سرباز بزرگ را خود بعهده بگیرد. او قوای خود را که بهر نوع مشقت وسختی درجنگ با سامارت ها و اراضی بی آب و علف تربیت کرده بود بمرز ایران سوق داد و در آنجا بربالای تپه‌ای ارد وزده ثروت خبزی جلگه ها را که تا جنوب شرقی کشیده شده بود بآنها نشان داد که درصورت ظفر همه را متصرف خواهند شد. پادشاه ایران که نیروی وی صدها میل از مرز دور افتاده بود مصلحت در مذا کرهٔ صلح دانسته هیئتی بسفارت بنزد امپراطور فرستاد. این سفرا درعوض اینکه ببارگاه امپراطوری رهنمائی شوند که با شکوه و جلالی برتخت نشسته افسران ارشد اطرافش را گرفته باشند بحضور پیرمردی معرفی شدند که برزمین نشسته غذائی مرکب ازیك قطعه گوشت خوك نمك‌سوز خشك شده وچنددانه نخود سفت جلواو گذاشته شده وداشت آنرابا کمال اشتها میخورد واین همان **کاروس** بود که فقط به‌جبهٔ ارغوانی که برتن داشته میشد ویرا بجاآورد و شناخت که امپراطور است، **کاروس** بدون اینکه فرصتی برای تعارفات معموله باقی گذارد کلاه خود را که برای پوشانیدن سر بی موی خویش برسر میگذاشت از سر برداشته قسم یاد کرد که هرگاه شاهنشاه ایران تسلیم نشود او سریعا ایران راماننده سر خودش صاف و ازاشجار عاری و برهنه خواهد نمود... اتفاقا **کاروس** آنچه گفته‌بود بعمل آورد. آری او تمام مقاومت ها را درهم شکست واراضی بین النهرین را بتصرف

درآورد و تانزدیك تیسفون رسید ولی دورهٔ پیشروی او زود بانتها رسید، چه ناگهان رعد و برق شدید و سختی در لشکرگاه ظاهر شده و بلافاصله امپراطور را در خیمه اش مرده یافتند. معلوم نیست که او در نتیجهٔ این قدرت نمائی خدا یعنی در اثر رعد و برق هلاك شد و یا از بیماری جان سپرده و یا آنکه همراهانش بوی خیانت کرده او را کشتند؛ ولی عقیدهٔ عموم بر این بوده که برق باو اصابت کرده و بر اثر آن ویرا مورد غضب و خشم خدایان میدانستند. بواسطهٔ همین فال بد محنت آور لژیونها و افواج رومی بهول واضطراب افتاده وباغریو و غوغا عقب نشستند و این دفعه نیز ایران ازاین خوش اقبالی که بطور فوق‌العاده رونموده بود نجات یافت.

تصرف ارمنستان توسط تیرداد ۲۸۶ میلادی

در مبارزهٔ طولانی بین امپراطوری روم و ایران غالباً ارمنستان سبب تولید نزاع و جنگ بوده است. اگر چه این سرزمین زیاده از یك پشت جزو متصرفات ایران بشمار میرفت لیکن در جریان اینمدت اهالی کوهستانی مغرور آن بفرمانفرمائی سلسلهٔ ساسانی بهیچوجه تن در نمیدادند و این تا یك‌اندازه بواسطهٔ عدم بردباری و تعصبی بوده که نسبت بمذهب ملی آنهاابراز میشده است ویك شاهد مثال آن که زننده وتعجب‌آوراست اینکه دریك هنگام مجسمهٔ مقدس ماه و آفتاب را که چهار قرن قبل بدست **وال آرساذیس**[1] نصب شده‌بود در هم شکسته‌و آن هیجان و انقلاب‌عظیمی در ارمنستان‌پدیدآورد. در ۲۸۶ میلادی **دیوکلشین**[2] که‌درسال قبل‌به‌امپراطوری‌انتخاب شده بودمصمم گشت که‌عملیات نظامی **کاروس** را ادامه دهد. وی درقدم اول شخصی را موسوم به **تیرداد** پسر خسرو که بدستور **اردشیر** کشته شده بود بسلطنت ارمنستان برگزید. این مدعی‌تاج‌وتخت اجداد اشکانی خود قیافهٔ عالی وبا شکوهی داشت علاوه بطوریکه مکرر در خدمت دولت روم نشان داده بود فوق‌العاده‌شجاع و دلیر بوده‌است. وی بمحض اینکه با یکدسته‌قشون رومی بمرز ارمنستان نزدیك شد تمامی ملت بیاری او برخاسته و مقدمش را گرامی

---

۱ - رجوع شود به‌فصل ۲۹ (مؤلف).

۲-Diocletian.

شمردند و بالاخره پادگان ایران اخراج شده و این مرد یعنی **تیرداد** نه فقط بر سلطنت ارمنستان دست یافت بلکه بمرز ایران بامعافیت ازسرا تاخت وتاز کرد.

جنگ نرسی با روم ۲۹۶-۲۹۷ میلادی

بهرام در سال ۲۸۲ درگذشت وجانشین او **بهرام** سوم فقط چهار ماه سلطنت نمود. اینوقت مابین دوبرادر که ظاهراً فرزندان کوچکتر **شاپور** اول بودند نزاع وجدال در گرفت، بالاخره **نرسی** بر **هرمز** فایق آمده و اورا ازصحنه ناپدید ساخت. درسال ۲۹۶ میلادی یعنی سه سال بعد از جلوس خویش **نرسی** به ارمنستان حمله کرد و **تیرداد** را از آنجا براند و نامبرده فرار کرده ملتجی بروم گردید، **دیوکلشین** که آنوقت در اوج عظمت وقدرت بود بجنگ گرائیده به **گالریوس** [1] امر کرد که از دانوب گذشته نیروی سوریه را بقصد ایران حرکت دهد، از طرف دیگر **نرسی** نیز ببین النهرین که از ایالات روم بود تاخت برد و در دشت باز بین النهرین که برای سواران سبك اسلحه مساعد بوده تلاقی دو لشکر رویداد. در دو جنگ اول نتیجهٔ قطعی حاصل نشد ولی در جنگ سوم نزدیك کارهٔ تاریخی رومیها کاملاً شکست خورده بکلی تارومار شدند، فقط مشتی از فراریان از آنجمله **گالریوس** و **تیرداد** خودشان را بفرات انداخته بصعوبت جان بدربردند.

شکست نرسی و واگذاری پنج ولایت ایران بروم ۲۹۷

در زمستان سال بعد **دیوکلشین** **گالریوس** را بفرماندهی لژیونهای الیریان کسیل داشت که شکست سال بعد را تلافی نماید، اینمرد از شکست سابق خود تجربه آموخته از جلگه و دشت باز اجتناب نموده در عوض از اراضی کوهستانی ارمنستان پیشرفت و با یك شبیخون و حملهٔ ناگهانی باردوی ایران فاتح گردید، **نرسی** با زخمی که برداشته بود فرار کرد ولی چون قشونش تقریباً تارو مار شده بعلاوه خانواده‌اش و نیز عدهٔ زیادی از نجبای بزرگ ایران بدست رومیها اسیر شده بودند مجبور بتقاضای صلح گردید.

سفیر او (که بنزد **گالریوس** برای خواهش صلح آمده بود) سعی میکرد برای

---

۱ - درامپراطوری روم اینوقت دوامپراطور فرمانروائی میکردند ودوقیصر تحت فرمان آنها بوده که یکی از آن دو همین **گالریوس** است (مؤلف).

آقای خودش شرایط بهتری تحصیل نماید (وی تشبیه لطیفی بکار برده) اظهار داشت که ایران و روم بمنزله دو چشم یك بدن میباشند که بایستی مشترکاً همدیگر را زینت وآرایش دهند. **گالریوس**[1] ازجا در رفته طرز رفتار با **والرین** را تذکار نمود وسفیر ایران را مأیوسانه مرخص کرد و همینقدر گفت که شرایط صلح معین گردیده و آن درموقع خود بنظر آقای وی خواهد رسید. بالاخره سفیر روم بنزد شاه ایران آمده و شرایط زیر را پیشنهاد کرد. الف - واگذاری پنج ولایت مأورای دجله بروم ب - دجله بجای فرات باید مرز آن دو مملکت باشد. ح - افراش خاك ارمنستان تادژ زنتاواقع درماد
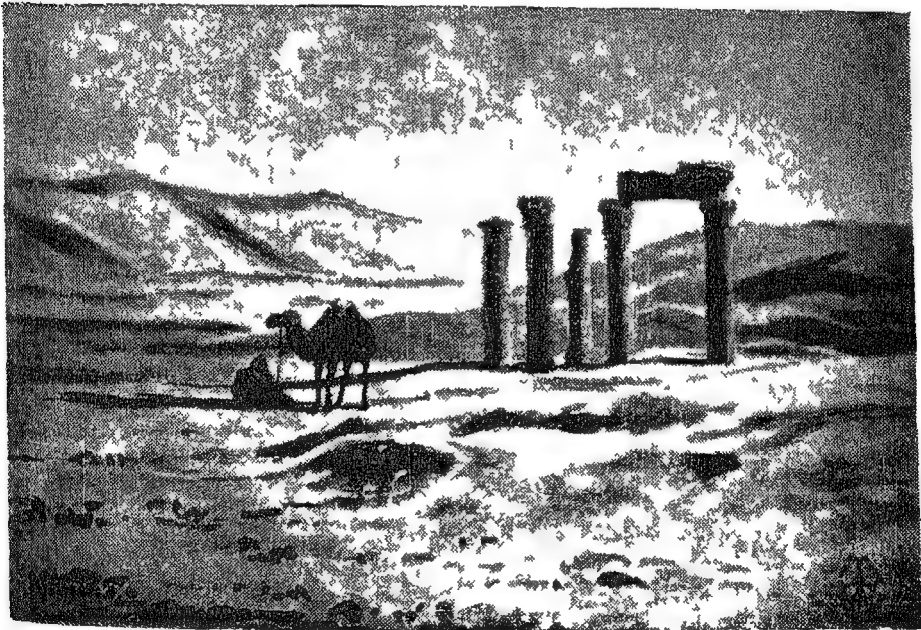
۵۴- خرابه‌های یك میدان عمومی
ازروی نقاشی آب رنگ و گرام اقتباس شده است

(آذربایجان) د- ایبری[2] باید تحت الحمایهٔ روم قرار گیرد. ه - برای معاملات بازرگانی که بین ایران و روم واقع میشود نصیبین یگانه محل خواهد بود.

۱- Calerius

۲ - مراد گرجستان است (مترجم).

بند اخیر بنابخواهش **نرسی** حذف گردیده است‌وبنابرین مافقط‌باچهارماده دیگر سروکار داشته و اینك میرویم از آنهاسخن میرانیم · اولا ولایات وا گذاری بروم‌کدام بوده تااندازه‌ای محل تردیداست؛ لیکن قسمت جنوبی‌دجله مرز ایران وروم قرارگرفت درصورتیکه قسمت فوقانی آن هردو طرف رود در‌تصرف روم‌درآمد وهمین خود اهمیت منافعی را که دولت غربی در اینجا حاصل نموده بما مدلل میدارد . قسمت وا گذاری تادژ‌زنتاهم مبهـم و تاریك میباشد چه‌این‌محل معلوم نیست‌کدام ودرکجا واقع‌شده بود و از بند چهارم مقصود و منظوری که بوده اینکه ایبری‌که پادشاه آن سراسر دربندهای زنجیره جبال‌قفقاز رادر تصرف داشت زیر نفوذ واستیلای روم قرار گیرد .

این جنگ و جدال با روم که **نرسی** خود آتش آنرا روشن کرده بود عاقبت مصیبت و بلابار آورد؛ زیرا ولایاتی را که‌روم اکنون بطور دائم اشغال کرده اولا خود این ولایت پر قیمت بوده و دیگر از حیث موقع اهمیت زیاد داشته اند چه تصرف آنها بدست دولت مخالف؛ تیسفون را از طـرف جنوب و نیز ماد را از سمت مشرق تهدید مینموده است و نیز ارمنستان از تبعیت ایران بکلی خارج گردید . این پادشاه ناکام‌و بد طالع در ۳۰۱ میلادی وقتیکه پیشرفت دولت روم را به پایه ای مشاهده نمودکه در دورهٔ هیچیك از اسلاف او اعم از اشکانی و ساسانی بدان پایه نبوده است چشم از تاج و تخت پوشیده و از سلطنت کـناره گرفت .

(شاپور بزرگ)

فصل سی و هفتم

شاپور بزرگ

درسپیده دم تمامی صحرا ، تاهرجا که چشم کار میکرد ازبرق اسلحه‌میدرخشید، سواران غرق سلاح جلگه ها و تپه ها را پرکرده بودند ، **شاپور** بر اسب خویش نشسته پیشاپیش تمامی‌لشگر میرفت و بیالا ازهمه در میگذشت ، چیزی بشکل قوچ که از زر ساخته و جواهر نشاندهٔ بودند بجای تاج برسر داشت ، کوکبهٔ عظیمی از طبقات مختلفهٔ ارباب مناصب از هر ملت و قومی که دردنبال او بودند بیشتر برجلال وعظمت وی میافزود .

(امیانوس مارسلینوس ۱۹-۱)

پیدایش شاپور دوم ۳۰۹ میلادی

پدر **شاپور** بزرگ **هرمز** دوم بود که از ۳۰۱ تا ۳۰۹ میلادی سلطنت کرده است، او مینویسند که شوق وافری به‌بنای عمارات داشته ونیز عدالتخانه‌ای برای فقرا و بینوایان تأسیس کرده بود که اگرازطرف توانگران ستمی بآنهابشود بانجاشکایت کنند. بعدازمرگ وی، **هرمز** وارث طبیعی او بوده لیکن نجبای مملکت که او را بواسطهٔ علاقه‌اش بفرهنگ یونان‌بد داشتند از انتخاب او بسلطنت ابا نموده در مقابل طفلی‌را که هنوز درشکم مادر وجنینی بود که آن عبارت از **شاپور** دوم باشد پادشاه و صاحب تاج وتخت بر گزیدند و حتی پیش از اینکه متولد بشود مراسم تاجگذاری پس از اعلام مؤبد موبدان که جنین

مزبور پسر است با شکوه تمام بعمل آمد . این پادشاه بطور فوق العاده مدت هفتاد سال تمام سلطنت کرده و معاصر با ده امپراطور روم بوده است که اول آنها **کاربوس** و آخر آنها **والن‌سی‌نین** میباشد .

اوایل‌سن و محاربات اولیه ۲۳۷-۳۰۹ میلادی

سلطنت طولانی **شاپور** به دوره‌هائی چند تقسیم میشود که‌قسمت اول آن عبارت از ۲۸ سال پیش از جنگهای او با روم بوده و ایران در جریان این مدت طولانی تا وقتیکه این پادشاه جوان زمام امور را در شانزده سالگی مستقلابدست گرفت رویهٔ دفاعی داشته و برائر آن مورد تهاجم اقوام و طوایف مجاور بوده است و مخصوصاً اعراب ساکن بحرین که در آنزمان شامل‌الحساء والقطیف و نواحی مجاور بود بیشتر بایران دست اندازی نموده و تاخت و تازها کرده‌اند . حتی تیسفون در نتیجهٔ یك تهاجم ناگهانی از طرف بین النهرین مسخر گردیده است، لیکن‌وقتیکه این پادشاه تازه بروی کار آمده و زمام دولت‌رابدست گرفت رویهٔ جدی و تعرضی اختیار کرده و تقریباً بعد از لشکر کشی **سناخریب** این اول دفعه است که یك قشون کشی‌دریائی دیده میشود که‌درخلیج فارس بعمل‌آمده که فرماندهی آن در آنموقع با خود پادشاه بوده است، وی در این قشون کشی‌کاملا فاتح در آمده اسرای عرب را برای انتقام کشیدن از تهاجمات و تاخت و تازهای آنان امر کرد کتف‌شان را سوراخ کنند وریسمانی از آن بگذرانند و این رفتار بیرحمانه لقب ذوالاکتاف را برای وی تحصیل نمود .

اولین جنك با روم ۳۳۷-۳۵۰ میلادی

روابط بین ایران و امپراطوری روم از چندین سال باینطرف خوب نبود .**هرمز** در ۳۲۳ میلادی از زندان گریخته به **قسطنطین**پناه برده بود و او مقدم این‌شاهزادهٔ فراری‌را گرامی شمرده وی را باآغوش باز پذیرفت . بعلاوه ازوقتیکه دیانت حضرت **مسیح** دردورهٔاین امپراطور دیانت رسمی امپراطوری‌روم گردیده و اوحمایت ازمسیحیان را جزوتکالیف

خود میدانست[1] شاید شاپور ملتفت این نکته شده که اگر زود مبادرت بجنگ نکند هر
آینه دچار اغتشاش و انقلاب داخلی خواهد گردید، بهره‌مندیهای او در جنگ وجوانی
این پادشاه نیز ویرا بسوی حادثه جوئی ترغیب میکرد. ازطرف دیگر مصاف دادن باپادشاه
قسطنطنیه که بهترین سرباز عصر خود بود کار آسانی بنظر نمی‌آمد و بظاهر شاپور
در انتخاب مردد بوده لکن از خوش اقبالی او این امپراطور بزرگ در همان اوان یعنی
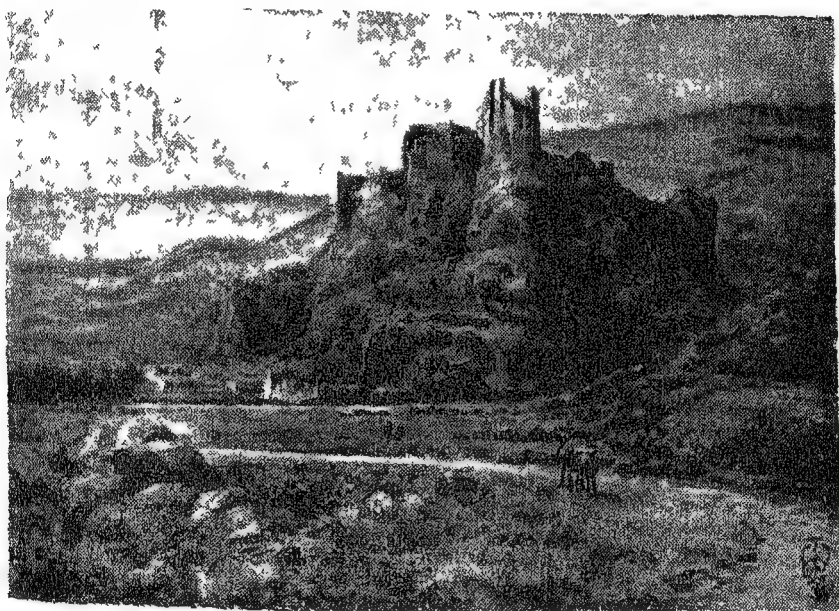
۴۵ - خوشاب قلعه ــ یک دژ ویرانهٔ رومی درکردستان

سال ۳۳۷ میلادی در اثنـاء مسافرتش بمرز شرقی امپراطوری روم درگذشت و
شاپور از چنگال حریف مقتدری خلاصی یافت

۱- قسطنطین در یک نامه‌ای که به شاپور نوشته از جمله چنین مینویسد «پس شما خوب میتوانید تصور کنید که من چقدر خوشحالم که میشنوم ایران یعنی بهترین ناحیهٔ آن مملکت از این طبقه مردم که این نامه را من بخاطر آنها بشما مینویسم زینت و آرایش یافته است. مقصودم مسیحیان هستند. موضوعی است که نهایت درجه طرف توجه و مورد علاقهٔ من میباشد.» (Eusebius, Vita Constantini Magni iv 9.) (مؤلف)

قسطنطین امپراطوری روم را مابین سه پسر خود تقسیم کرده بود، شاپور در نتیجه بجای امپراطور عظیم روم اکنون مواجه با یك پادشاهی شده که گذشته از منازعات احتمالی داخلی منابع ثروت وقدرتش هم از خود بمراتب کمتر بوده است، حوادث و تصادفات دیگر هم تماماً اینوقت مساعد بحال شاپور بوده‌اند، از جمله تیرداد پادشاه ارمنستان که وقتی مسیحیان را عذاب و شکنجه میکرد سپس مسیحی متعصبی گردیده و بواسطهٔ اینکه برعایای خود در قبولی اینمذهب جدید اعمال جبر وزور مینمود همهٔ آنها ازوی متنفر بودند. وی در ۳۱۴ میلادی مرد و جانشینانش نالایق و ضعیف در آمده و در نتیجهٔ بی حالی آنها این مملکت که نرسی انرا او اگذار نموده مجدداً بدست آمده بود، گذشته از همه بعد از مرگ قسطنطین لژیونها و افواج روم عصیان نموده بنای شورش را گذاشتند.

و بالنتیجه شاپور موقع را مناسب دیده در ۳۳۷ میلادی با دستجاتی از سواران سبك اسلحهٔ خود از سرحد (مرز) عبور کرد و در همانوقت بت پرستان ارمنستان را بشورش برضد رومیان تحریك نموده واعراب را هم واداشت که بخاك روم حمله ببرند. کنستانتیوس که هنگام جلوس بر تخت بیست ساله بود بمقابلهٔ باشاپور بمرز شرقی شتافت، ولی در اینجا دریافت که قوای وی در شماره و مهمات از دشمن کمتر وضعیف تراست. با اینحال شاپور در ابتدا بهمان تاخت و تاز اکتفا کرده و از اینراه دشمن فرصت یافت که برشمارهٔ نیروی خود افزوده و نظم و ترتیبی بسایر کار های خود بدهد، چنانکه دستجات روم در ارمنستان غالب آمده واین سال بیش از انتظار مساعد بحال کنستانتیوس خاتمه یافت.

در سال ۳۳۸ شاپور نصبین را که مرکز عمدهٔ روم در بین النهرین محسوب میشد محاصره کرد ولی مدت محاصره دوماه طول کشید و بنا بروایت تئودور (اگر قابل قبول باشد) براثر دعای یوحنا اسقف اعظم آنشهر، انواع حشرات از قبیل پشه و مگس بر محاصرین استیلا یافت و شاپور مجبور بعقب نشینی گردید، سپس جنگ ولی جنگ و گریز بدون پیشرفت قابلی ادامه یافت. شاپور حمله باطراف وحول و حوش

شهربرده و قشون روم را در دشت شکست داده ولی از عهدهٔ تسخیر دژها و استحکامات عدیدهٔ رومیان برنیامد. او در ۳۴۱ میلادی بدین شرط باارمنستان قرارداد مودّت بست که **ارزاس** (اشك) پسر **تیرانوس** را که ویرا دستگیر و کور کرده بود بر تخت جای دهد و اینکار وضع را بیشتر مساعد کرده او در ۳۴۶ بار دیگر برای تسخیر نصیبین مجاهدت و کوشش نموده ولی باز موفقیتی حاصل نشد.

دو سال بعد **شاپور** با لشکر عظیمی به بین النهرین حمله کرد و در نزدیکی سینگا را که سنجارحالیه باشد با قشون **کنستانتیوس** رو برو گردید. امپراطور روم در ابتدا رویهٔ دفاعی اختیار کرده با نیروی خود تکیه به تلال وتپه های مجاور داد وشاپور پس از اینکه لشکر گاه خود را ازهمه‌جهت مستحکم ساخت قدم بمیدان گذارد ودشمن را بجنك طلبید. رومیان نیز قبول نموده آمادهٔ پیکار شدند. اینجا لژیونهای رومی بر دشمن فایق آمده حتی به اردوی ایران هجوم بردند و دست به قتل و غارت گشودند، اما رومیان بعد ازاین فتحی که نصیب آنها شد غفلت و بی احتیاطی نمودند که **شاپور** با سواران سبك اسلحه غفلتاً برسر آنها تاخته وبالاخره فتح شایانی حاصل‌نمود که آن منتهی بقتل عام رومیان گردید. سربازان رومی پیش از آنکه معدوم شوند یکی ازفرزندان پادشاه بزرك‌را که بچنك آنهاافتاده بود درتحت‌شکنجه وعذاب‌از پای‌درآوردند و باوصف احوال جنك سنجار چون **کنستانتیوس** دستگیر نشد فتح قطعی نبود وجنك تا سال ۳۵۰ ادامه داشت که **شاپور** برای بارسوم یعنی آخرین دفعه با تمام قوا متوجه تسخیر نصیبین گردید. **کنستانتیوس** اینوقت بار و پا رفته و شاید قسمتی از قشون‌را هم باخود برده‌بود. **شاپور** باعدهٔ ازسربازان‌هندی وپیلان جنگی‌بمحاصرهٔ دژ بزرك‌پرداخت و امر داد دراطراف شهرزمینی‌را حفر کرده دریاچهٔ مصنوعی ترتیب‌دادند وبعدکشتیهای جنگی درآب انداختند. محصورین درشهر شجاعانه دفاع نمودند تا اینکه بواسطهٔ فشار آب در بنیان قلعهٔ آنجا شکافی پدیدار شد وهمانوقت **شاپور** سواره‌نظام خودرا بافیل‌هائی که حامل هودجهای جنگی بودند فوری امر بحمله نمود ولی از این حمله نتیجهٔ بدست نیامدچه اسبها و پیلان همانطورکه انتظار میرفت بگل فرو رفتند واهالی نصیبین مردانه

وبا کمال رشادت دفاع نموده ودیوار تازه ومحکمی در مقابل آن شکاف بنا نهادند. **شاپور** بادادن بیست هزارتن تلفات از محاصرهٔ نصیبین مأیوسانه مراجعت کرد و برای دفاع از حملهٔ تورانیها بسمت شمال امپراطوری خویش شتافت، **کنستانتیوس** نیز گرفتار اغتشاشات داخلی گشته در نتیجه تامدت هشت سال جنگ ایران و روم متارکه شد.

تعقیب و آزار سخت مسیحیان

در این جای هیچ تردید نیست که رسمی شدن آئین مسیح در امپراطوری روم بدست **قسطنطین** اساساً سبب گردید که **شاپور** نسبت به کلیسای مشرق بدبین شود و به مسیحان اظهار عداوت نماید. مخصوصاً سیاست بی رویهٔ امپراطور مزبور در حفظ و حراست منافع پیروان این مذهب بیشترسبب تحریك شده‌واین‌عداوت‌را زیاد نمود. مسلماً پادشاه‌بزرگ‌وارکان دولت او دراین عملیات شدیداًمتغیر شده تصور پاره ای نقشه ها و توطئه‌های سیاسی در پشت این پرده نموده‌اند. نظیر موضوع منافع اروپا درمسیحیان ساکن ترکیه قبل از جنگ بین‌المللی که موجب سخط شدید دولت ترکیه گردید. باید دانست که دراینقسمت حق با **شاپور** بوده است زیرا که او میدانست مسیحیان درباطن با امپراطوری روم همراه وهمواره پیروزی آندولت را از دل خواهانند و درنتیجه نسبت بسلطنت و دولت او بی‌علاقه ومخالف میباشند وبالاخره مذهب درآن ایام مثل امروز در مشرق ایجاد گرداب هائلی در میان افراد نژاد واحد نموده وسبب افتراق بین اهالی یك مملکت گردید. نقطهٔ نظر ایرانی در اینخصوص یا نوع اعتراض به مسیحیان چه بوده شرحیکه ذیلاً بنظر خوانندگان میرسد این مطلب را بخوبی آشکار میسازد.

« مسیحیان تعلیمات مقدس ما را از بین میبرند و مردم را از ستایش آفتاب و آتش باز داشته بخدای واحد دعوت میکنند، آب را بواسطهٔ غسل تعمید آلوده بکثافت مینمایند، ازازدواج و توالد خود داری دارند و ازجنگ در رکاب شاهنشاه اجتناب مینمایند، در ذبح وکشتن حیوانات وخوردن گوشت آنها هیچ باك ندارند، اجساد مردگان را درزمین دفن میکنند وآفرینش مار وحیوانات گزنده‌را بخدای خیر محض نسبت

میدهند، ملازمان پادشاه را تحقیر نموده و به بسیاری از آنها سحر و جادو میآموزند »[1].

اولین حکمی که برعلیه مسیحیان از دربار ایران صادر شد این بود که آنها برای کمک بههزینهٔ جنگ درعوض خدمت شخصی باید دوبرابر مالیات بپردازند. **مارشیمون**[2] کاتولیك که مأمور جمع آوری وجوه مزبور بود از نظر اینکه گرفتن مالیات مضاعف اجحاف بهفقراست ونمیتوانند از عهدهٔ پرداخت آن برآیند ودیگر وظیفه یکنفر کشیش جمع آوری مالیات نیست حماقت کرده دراجرای امریهٔ مزبور تعلل نموده زندانی گردید و در روز جمعهٔ مقدس یعنی ایام شهادت **مسیح** در سال ۳۳۹ با پنج اسقف دیگر و صد نفر راهب در شهر شوش پایتخت قدیم ایلام اعدام گردیدند و پس از اینواقعهتا مدت چهل سال تمام مسیحیان دستخوش قتل عام و آسیب وآزار بودند وکنائس بسیاری منهدم و ویران شد و عدهٔ کثیری از راهبین و راهبات بجرم تخطی ازتعالیم مقدسهٔ **زردشت** مورد شکنجه و اذیت و آزار سخت و شدید قرارگرفتند، مخصوصاً از بعد از حملهٔ **ژولین** امپراطور روم بایران واسترداد نصیبین با پنج ولایت دیگر بتوسط **ژوین** این تعقیب و شکنجه و آزار شدت پیدا نمود. خلاصه تا پایان سلطنت طولانی **شاپور** مسیحیان بدبخت ایران فرار و آرام نداشتند.

محاربات شرقی شاپور ۳۵۰-۳۵۷ میلادی

از محاربات شرقی **شاپور** که از سال ۳۵۰ تا ۳۵۷ امتدادداشت اطلاعات مامحدود واز تفاصیل وجزئیات آن بیخبریم. مااینقدر میدانیم که از جملهٔ این مهاجمین طایفهٔ خیونت معروف به هیاطله وظاهراً ازونی با اوزیون بودهاند، طائفهٔ گلابی که شاید گیلان باسم آنان موسوم شدهباشد دربین طوایف مهاجم بالا نیز ذکر شده است و چنین معلوم میشود که **شاپور**

۱-(Acts of Akib–Shima, Bedj, II ,351) نقل از کتاب «کلیسای آشوری» با اینکه دکتر **آ. و گرام** این کتاب معتبر را مکرر مراجعه کردهام و نیز کتاب «گهوارهٔ بشر» تألیف نویسندهٔ فوق و میبوی، ... **آ. و گرام** که کتاب نفیسی است از مطالعهٔ ما گذشته است (مؤلف).

۲- (Mar shimun) ایمرد اسقف بزرگ کلیسای روم بود (مترجم).

روبهمرفته فاتح در آمدم واز این جنگها بر اعتبار و اقتدارش افزوده‌است، چه وقتیکه جنگ با روم دوباره شروع شده دسته‌ای از هونها برای جنگ با روم در قشون ایران بوده‌اند و اینهاهمان هیاطله‌هستند که اخیراً موجب خرابی و بدبختی اهالی مغرب زمین گردیده صدمه و آسیب زیادی بر آنها وارد کرده‌اند.

قرداد بین ارمنستان و روم ۳۵۴ میلادی تقریباً:

شاپور پس از شکست رومیهاهنگامیکه‌سمت‌شمال شرقی‌مملکت خویش بمنظور مطیع ساختن طوایف وحشی حرکت میکرد ارمنستان راتحت نفوذ خود تصور نموده و جزء مستملکات‌خود میدانست ولی **ارزاس** پادشاه آنجا که از عزیمت **شاپور** مطلع گردید موقع‌را برای‌خلاصی‌ازقید تابعیّت ایران مناسب دانسته فوری بدربار قسطنطنیه سفیر مخصوصی روانه کرد و تمنای عقد معاهده و مزاوجت با خاندان امپراطوری روم را نمود. **کنستانتیوس** مسئول پادشاه ارمنستانرا بحسن قبول پذیرفت و **اولمپیا**[1] دختر سرداری را برای آن پادشاه انتخاب نمود که آن با کمال افتخار مورد قبول واقع شده و بانوی مشارالیها ملکهٔ ارمنستان گردید سپس قراردادی بسته[2] شد و ارمنستان‌مجدداً تحت نفوذ روم در آمد.

حملهٔ دوم با روم تا مرگ کنستانتیوس ۳۵۹ میلادی

موقعیکه **شاپور** با طوایف وحشی شرق ایران مشغول جنگ بود از مغرب باو خبر رسید که امپراطور روم میل دارد مبارکهٔ جنگ بین روم و ایران را تبدیل به عهد صلح دائمی نماید البته این خبر از افسران سرحدی دولت روم نشر کرد و همانها تمایل **کنستانتیوس** را برای صلح اشاعت داده بودند و این سبب شد که **شاپور** تصور کرد که امپراطور شخصاً درمقام تقاضای‌صلح بر آمده است ومؤید این نظرهم‌نامه ای‌است که درآن‌موقع او به **کنستانتیوس** نوشته و آن‌تا کنون‌محفوظ مانده است. نامهٔ‌مزبور

---

1 - Olympias

۲ - باید دانست که تاریخ این قرارداد وازدواج مسلماً باید پیش از ۳۵۱ میلادی باشد چه **اولمپیا** نامزد **کانستنس** برادر امپراطور بود که در ۳۵۰ میلادی درگذشت و چون وقوع این‌امر درسالی بود که‌**شاپور** بطرف‌مشرق حرکت نموده بنظرم‌که تاریخ صحیح آن سال ۳۵۲ میلادی بوده است (مؤلف).

بشرح زیر است : «**شاپور** شاه شاهان برادر آفتاب و ماه به برادر خود **کنستانتیوس قیصر** روم درود میفرستد... علما و نویسندگان ممالک خود شما همگی گواهند و میدانند که نواحی مقدونیه و سواحل رود استریمون در تصرف اجداد من بوده است و اگر بخواهم که همهٔ این نواحی را بمن مسترد دارید زیاده روی نکرده ام لیکن چون مسالمت جوئی و شیوهٔ اعتدال را دوست دارم لهذا باین اکتفا کرده ارمنستان و بین النهرین تنها را که بطور تقلب وحیله از جد من گرفته شده از شما میخواهم که بمن پس داده شود... و ضمناً اخطار میکنم که اگر سفیر من بیجواب برگردد پس از انقضای زمستان با تمام قوای خود بدانسمت متوجه شده وبا شما در جنگ خواهم بود.» از مندرجات فوق چنین مفهوم میشود که وقوع جنگ حتمی بوده است و سفیری که بعد از طرف **کنستانتیوس** بدربار ایران فرستاده شده قادر برجلوگیری از جنگ نبوده است. بهرحال یکنفر رومی که پناهنده بدولت ایران بود به **شاپور** پیشنهاد کرد که بجای حمله و محاصرهٔ دژهای بین النهرین و تضییع وقت ومال بهتر آنست که بسوریهٔ بلادفاع و ثروتمند حمله نماید وآنحدود را به حیطهٔ تصرف دربیاورد و **شاپور** نیز پیشنهاد مزبور را پذیرفته برطبق آن عمل نمود. **امیانوس مارسلینوس** مورخ مشهور که خود نیز در جنگ حضور داشت شرح واقعه را بطور وضوح بیان میکند که چگونه او برای تحصیل اطلاعات مقدماتی از قشون دشمن فرستاده شده و از بالای یك تپهٔ بلند مرتفعی صحرای بزرگ وسیعی را نگاه کرده و دیده که تمامی صحرا پر از انبوه (مردمان و عساکر بیشمار ایران) بوده است. او **شاپور** و نیز **گرمبیاتس**[1] سلطان مشهور خیونت یاهون ها را دیده و شناخته است. مشارالیه بعد از معاینه و دقت کامل در وضع قشون و تحصیل اطلاعات لازمه از طریق دجله بعجله مراجعت میکند که تا سردارش را مستحضر سازد.

شاپور خط سیر خود را مستقیما بطرف مغرب و فرات ادامه داده و هیچ بفکر محاصرهٔ نصیبین نیفتاد بلکه نقطهٔ نظرش حملهٔ بسوریه بوده است ولی دید که رود فرات

۱- Grumbiatis

بواسطهٔ طغیان بهاری غیر قابل عبور میباشد و لذا نقشه‌اش را تغییر داده بالاخره بسمت شمال شرقی، آنطرف مونس‌ماسیوس[1] متوجه گردید و در نزدیك آمد یا دیار بکر حالیه فتحی‌نموده ولی بعد، از مقصود اصلی خود منصرف شده در صدد محاصره و تصرف دژ مهم آنجا برآمد. آمد دارای مستحکمات عالی طبیعی واقع در ساحل راست دجله بود و بالغ بر هشت هزار تن هم نیرو داشت. **شاپور** در ابتدا امید داشت که سکنهٔ شهر را با القاء رعب و هراس به اطاعت بیاورد ولی از آن نتیجه‌ای نگرفت و بعد کوشش نمود که با حمله و یورش آن قلعهٔ مستحکم را بگیرد، اینهم بیثمر و منتهی بمرگ پسر پادشاه هباطله گردید، این جا ناچار شهر را با قاعده‌حصار داده و بعملیات‌محاصره‌پرداخت و پس از دفاع دلیرانه‌ای از طرف محصورین که‌مورخ رومی در آن شرکت داشت‌اتفاق افتاد یکی ازستونهای‌داخلی محصورین خراب شده توده‌های خاك و مصالح آن، خندق را پر کرده راهی‌ازخارج بداخل بیداشد ولشکریان‌ایران فوراً آنجا را بتصرف‌درآوردند، در این جا مجاهدات و کوشش های پادگان ها بهدر رفته دیگر نتوانستند از دشمن جلوگیری کنند. **شاپور** به قهروغلبه وارد شهر گردید و بواسطهٔ تلفات زیادی که داده بود از جا در رفته حکم قتل عام داد، افسران رومی که‌دستگیر شدند مصلوب و یا باسیری‌وبردگی دچار گردیدند. **شاپور** بعد از گرفتن آمد برای اینکه زمستان در پیش بود مراجعت نمود.

در بهار آینده‌او دژ سنجار را بآسانی‌تصرف کرد و از محاصرهٔ نصیبین صرفنظر نموده بطرف شمال رفت، او بیزابد را حصار داده و به تصرف در آورد، نظیر دیار بکر آنجا هم پایداری سختی ازخود نشان داده ولی نتیجه جز تسلیم‌و دستخوش قتل عام‌شدن چیزدیگری نبود، **شاپور** خط‌سیرش‌را ادامه داده متوجه‌ویرتا[2] گردید وآن دژ رامدتی محاصره کرد. محل‌وموقع این‌دژامروزه‌کاملا معلوم‌نیست‌ولی‌مطابق‌بیان‌بعضی‌نویسندگان باستی که در منتهی‌الیه بین‌النهرین‌باشد. هرچندکه او درآخر بدون موفقیت‌وکامیابی ازجلو دیوار آن عقب کشید.

---

۱ -Mons Masius. ۲ - Virta

در جریان اینمدت کنستانتیوس از خوف پسر عم خود ژولین رقیب داخلی وی که در میان افراد قشون خود مقام ارجمندی را حائز شده و اصرار داشتند ویرا به رتبهٔ «اُگوست» بردارند نمیتوانست خود را زیاد درجنگ با ایران مشغول سازد ولذا حرکاتش بطئی و خیلی به‌تانی پیش میرفت، او بعد از یك پیشرفت بدون شتاب از وسط آسیای صغیر، پادشاه ارمنستان را دعوت نموده بوسیلهٔ انعامات زیاد سعی کرد که او را نسبت بروم باوفا نگاهدارد. اوآنوقت مصمم گشت که بیزابد را دوباره بگیرد ولی بعد از حملات نومیدانهٔ چندی شکست خورده برگشت واین آخرین عملیات جنگی کنستانتیوس بود، چه در پایان سال آتی یعنی در ۳۶۱ میلادی همان سالی که شاپور درعبور ازدجله خودداری کرد این امپراطور بعد از چهل سال فرمانروائی در گذشت.

بسیج ژولین، ۳۶۳ میلادی

ژولین بجای عم خود جلوس نموده ویکی ازجنگ‌های فوق‌العاده شبیه‌بدرام دراینزمان بین ایران وروم رویداد. این امپراطور جدید قبلا در جنگ با گالها فوق العاده از خود ابراز لیاقت نموده فقط مرگ کنستانتیوس آن مملکت را از آتش جنگ داخلی محفوظ داشت. (یعنی اگر نامبرده وفات نمی نمود ژولین در حیاتش مقام ویرا اشغال میکرد).

باری این امپراطور سربازمنش وفاضل دانشمند همینکه بر تخت نشست هوای همچشمی با ترائان برسرش جایگیر شده مصمم گردید که بمشرق حمله ورگردد. او مرکز فرماندهی خود را به انطاکیه انتقال داده با فعالیت و جدیت فوق‌العاده به‌تهیه و تدارك جنگ پرداخت. هیئتی بسفارت ازطرف شاپور بدربار وی‌اعزام گردید ولی به‌هیئت مزبور بیدرنگ وبنابر بعضی اقوال باخشونت‌وتندی جواب رد داده‌شد. شاپور ازسفرای خود دریافت که امپراطور مصمم برای جنگ شده و باید مهیای حملات سخت و شدید او باشد.

ژولین کبر و غرورش به‌پایه‌ای بود که‌در رفتار با متحدینی که‌داشت ابداً رعایت اصل وجاهت عمومی یا عقل و سیاست را نمینمود. مثلا مشایخ و رؤسای ساراسن یعنی اعراب صحرانورد بـا تمام دستجات خود ازمؤتلفین و متحدین او بوده‌اند لیکن بدین

بهانهٔ آمیخته به تفرعن و غرور که« یکنفر پادشاه جنگجو باید آهن داشته باشد نه طلا»
از دادن انعامات و عطایائی که آنها بر حسب معمول از دولت روم دریافت میداشتند
امتناع ورزیدواین جای تعجب نیست که آنها هم در جریان لشکرکشی و جنگ برعلیه
ایران کناره گیری کرده نه فقط رومیان ازکمك یکدسته قبایل جنگجو که همیشه بآنها
احتیاج داشتند محروم ماندند بلکه خسارات و تلفات زیادی هم از این قبایل بر آنها وارد
گردید. نیز رفتار متکبرانه‌اش[1] با **ارساس** پادشاه ارمنستان حقیقة بر خلاف سیاست
بوده است، چه او ورعایای وی که مسیحی بودند طبعاً مایل نبودند که به **ژولین**[2] مرتد کمك
و همراهی کنند، از این گذشته صلاح پادشاه ارمنستان در این بوده که بیطرف بماند
و بهر طرف که فاتح در آمد خوشامد گوید، چنانکه یکدسته از سپاه ارمنستان تحت
فرمان **پروکوپیوس**[3] و **سباستیان**[4] ملحق برومیها شده بیکی از نواحی دور دست
ماد حمله بردند. لیکن دستهٔ مزبور بیخبر و بدون هیچ اخطاری اردو را ترك گفته به
میهن خود شتافتند و بیشترموجب آشفتگی و تشویش خاطر سرداران رومی گردیدند.

بالجمله سپاه معظمی بالغ بر یکصد هزار تن مردان جنگی در اول مارس ۳۶۳
میلادی بقصد ایران از انطاکیه حرکت کرده و بسرعت تمام متوجه طرف فرات گردید
و بالاخره از رود نامبرده گذشته فقط خط سیر خود را بطرف کاره (حران) ادامه
دادند و در آنجا چندی توقف نمودند. **ژولین** نقشه‌ها و خط سیر نظامی خودرامخفی
و مستورمیداشت، هر چندساختمان ناوگان در فرات باید نشان داده باشد که خط حرکت
او درهٔ شط نامبرده خواهد بود. در این جا او سپاه خود را دو قسمت کرده قسمتی را
مأمور کرد که به ارمنستان رفته باکمك و همکاری **ارزاس (اشك)** پادشاه آنجاولایات

۱ - ظاهراً در سال ۳۶۳ میلادی نامه‌ای به **ارساس** نوشته خواهش نموده است که لشکری را برای جنك آماده کرده منتظر فرمان باشد. سیاق عبارت و مضمون نامه طوری متکبرانه و مغرورانه بود که موجب رنجش او گردید (مترجم).

۲ - این امپراطور مخالف با آئین مسیح و در پی انهدام آن بود (مترجم).

۳ - Procopius. ٤ - Sebastian.

مرزی ایران را غارت کنند و پس از غارت آن مجدد دوباره در جلو تیسفون به سپاه عمدهٔ روم ملحق گردند.

خود ژولین مصمم گشت از طریق شط فرات حرکت کند، هرچند برای فریب دادن دشمن امر بجمع آوری خوار بار در نواحی دجله صادر نمود. چنانچه مطابق روایت امیانوس مارسیلونوس و بدلالات او با سپاه روم بطرف جنوب فرات مرافقت نمائیم مناظر شورآور و مهیّجی از نظر گذشته یکهزار و یکصد فروند کشتی در اینجا بنظر میرسد که ضمیمهٔ نیروی امپراطور گردیده و قبایل ساراسن که بزعم مورخ رومی نه دوستی با آنها و نه دشمنی هیچیك مطلوب نیست برای اظهار اطاعت و قبولی خدمت بنزد امپراطور آمدند. باری او از کالینکوس نزدیك ملتقای بلیك با فرات به ملتقای آن با خابور رفت و سپاه عظیم روم از آن رود بزرگ بمرز امپراطوری در سرسزیوم دژ مهم معتبری که دیوکلسین بنانهاده بود رسید.

بعد از عبور از خابور بوسیلهٔ پلی از قایق قرار شد احتیاطات نظامی را کاملا رعایت نموده و دستجات قشون باهم و با قاعده حرکت کنند. توضیح اینکه بدستهٔ سواره نظام امر شد که زیر فرمان آرین تئوس[1] ونیز هرمز یکنفر مدعی ساسانی (بطور قراول) طرف مشرق پیش بروند، چند دسته سپاه نیزه دار هم تماس و ارتباط با ناوگان را حفظ میکردند و بقیهٔ نیرو را در وسط جا داده با نظم و ترتیب قابل توجهی حرکت میکردند که تا دشمن را از عدهٔ خود بخوف و هراس اندازند. ژولین برخلاف تراژان نتوانست قسمت عمدهٔ شهرهائی را که در پشت سر گذاشت متصرف در بیاورد و یا اکثریت اهالی را مطیع سازد بلکه مجبور گردید که آنها را بحال خودشان یعنی عدم اطاعت باقی بگذارد، آری یك مانع بزرگ پیشرفت کارا و این بوده که فن استحکامات و قلعه بندی که پارتیها از آن بیخبر بودند مورد دقت نظر و استفادهٔ ساسانیان واقع بوده و در آن مهارتی بسزا داشته‌اند. چنانکه در قضیهٔ سیروس جوان ملاحظه شد برای ژولین هم که خط سیر او را میپیمود هیچگونه تعرض و مصادمتی از طرف نیروی نظامی رخ نداد تا آنکه از

1 - Arinthaeus.

جلگه‌های وسیع بین‌النهرین گذشته وارد سرزمین حاصلخیز بابل گردید. در این نقاط هم از طرف سالار سپاه ایران جنگ و جدالی واقع نشد. فقط طوایف و دستجات دور دست با رومیها بطور جنگ و گریز تصادم مینموده و به آنها آزار و آسیب می رسانیدند.

ژولین خط‌سیرش را یکنواخت در کنار فرات امتداد داده تا به پریسابور یا بعبارت روشنتر فیروز شاپور رسید که شهری دارای استحکامات بسیار مهم و واقع در یك جزیرهٔ مصنوعی بوده است. او مصمم برای تسخیر آ شهر گردید، بزودی حصار آن از هم ریخته و شهر بتصرف وی در آمد، لیکن خود قلعه وارگ که دارای استحکام طبیعی قابل ملاحظه‌ای بود در مقابل حملهٔ ناگهانی و هجوم دشمن کاملا پایداری نمود، هرچند که امپراطور شخصاً بیکی از دروازه های آن حمله کرد. ژولین که مانند بسیاری از ژنرالهای بزرگ دارای معلومات و اطلاعات قابلی بود در اینجا بفکر یك برجی متحرك عالی از اختراعات دمتریوس پولیورستیز[1] افتاد و فورا بساختن آن فرمان داد. برج نامبرده چنان مردمان قلعه را بوحشت انداخت که با شرایط چندی حاضر بصلح گردیده و تسلیم گشتند.

لشکر بعد ازاین موفقیت بطرف پائین رودخانه متوجه شده تا به «نهرپادشاهی» که فرات را به دجله وصل مینمود رسید. در اینجا سیلاب های مصنوعی و نیز تعرض اتصالی دشمن پیشروی آنها را درطول نهرنامبرده بتأخیر انداخت ولی هرطوربودازاینجا هم پیشرفته تا به دژ دیگری معروف به «ماهوزملکا» رسیدندوآنرا بوسیلهٔ نقب‌زدن تسخیر کردند. بعد از آن سپاه روم بجلو حرکت کرده تا بدجله نزدیك گشته مقابل تسفون رسید که قصبه‌ای بود مجزای از سلوسی متصل بآن که آنوقت خرابه بوده است.

در اینجاچیزیکه ژولین رابوحشت‌انداخت‌این بودکه‌او دریافت که«نهرپادشاهی» زیر گذشته بدجله می‌پیوندد و چون بی‌نهایت مایل بود با سپاهیکه گمان میکرد به پائین

---

۱ - Demetrius Poliorcetis.

دجله میرود مربوط و متصل باشد و فهمید که نخواهد توانست ناوگان خود را بطرف بالا و برخلاف جریان تند آب بکشاند، موقع سخت و مشکل بوده است ولی معلومات و اطلاعات اینمرد دراینمورد نیز بارآور شده و این اشکال‌را رفع نمود. توضیح اینکه او از سابق در اوضاع آنحدود مطالعات زیاد نموده میدانسته است که نهری از بالای کُشّه خارج گشته بدجله میریخته‌است ولذا درمقام تحقیق واستفسار برآمده ودرنتیجه شعبهٔ نامبرده را که آنوقت مدروس ومتروك بوده است کشف و دوباره آنرا دائروافتتاح نمود و کشتیهای خود را در آن انداخته از بالای کشّه وارد دجله‌ساخت.

در اینجا سپاه ایران نمایان شد و معلوم گردید که در کنار دجله آمادهٔ جدال و پیکار هستند زیرا که صفوف بهم چسبیدهٔ سربازان جنگی با ساز و برگ تمام دیده میشدند که در یمین ویسار قرار گرفته وپیلان عظیم الجثه عقب سر آنها در حرکت میباشند (که از مشاهده آنها رومیان در خوف و هراس افتادند).

ژولین بجای اینکه از نقشه‌ای که **اسکندر** در مقابل **پروس** بکار برد پیروی و استفاده کند مصمم گشت که در هنگام شب حمله ببرد. اگر چه دستهٔ اول قشون از تیرهای آتشین دشمن که آن موجب حریق ناوگان گردید آسیب زیاد دیدندولی عاقبت رومیان موفق شده خودرا بساحل رسانیدندو در طرف یسار شط موضع محکمی گرفتند و هنگام طلیعهٔ صبح‌حمله بردند و ایرانیان پس از دوازده ساعت پایداری به تیسفون پناه بردند و رومیها آنها را تا دروازه‌های شهر تعاقب نمودند. غنائم این جنگ خیلی‌زیاد بود و مبالغ هنگفتی سیم وزر واشیاء گران‌بهای دیگر بدست آنها افتاد.

عقب نشینی و مرگ ژولین ۳۶۳ میلادی

ژولین بعد از شکست دادن پادگان ایران در تیسفون با یك سوم از سپاه خودش و پس‌از انتقال بقیهٔ نیرو در آنطرف دجله چنین تصور میرفت که بلافاصله تیسفون‌را که دارای مزایا و استحکامات طبیعی موقعی نبود محاصره خواهد نمود و این مسئله که این دلیر ترین دلاوران دنیا ابدأدست باینکار نزد قابل ملاحظه‌وفهمیدن آن بنظر مشکل میآید‌درست است که او از نیروی امدادی که در کنار دجله انتظار آنرا میکشید مأیوس بود

معذلك يك نيروی مرکب از شصت هزار سرباز جنگ دیدهٔ رومی که بواسطهٔ موفقیت و کامیابی ترغیب و تشجیع شده و نیز آوردن آلات و ادوات محاصره بوسیلهٔ کشتیها تماماً میرساند که ژولین درنظر گرفته عملیات کند یعنی تیسفون راحصار داده بگیرد، و در نتیجه شاپور را وادار بیك جنگ قطعی نماید. ممکن است گفته شود که چون ژولین قلاع و مستحکمات نواحی فرات‌را زیاده از اندازه‌ای که انتظار داشت مستحکم و استوار دید چنین پنداشت که استحکام و صلابت تیسفون بیش از آنست که بتواند آنرا با محاصره بگیرد و بعبارت دیگرسلسلهٔ ساسانی که در فنون وطرز اداره‌ازاشکانیان بمراتب شایسته‌تر بودند در بناء قلعه و فن قلعه‌بندی مهارتی بسزا داشته‌اند و از اینرو تیسفون را غیر قابل تسخیر قرار داده‌بودند و این يك نظری‌است که آمیانوس مورخ‌آنرا تأیید نموده است.

اما با فرض اینکه محاصرهٔ تیسفون‌غیر عملی بود باز هم جای تعجب است‌که‌چرا ژولین کوشش نکرد قشون شاپور را در میدان بمبارزه مجبور سازد، چنانکه‌اگرجای او اسکندر بود باهمهٔ قلت وسایل و اسباب دست باینکار میزد. واضح است که اگر ژولین آن قشون را بمیدان‌کشیده و شکست میداد شهر تیسفون باحتمال‌قوی خود بخود تسلیم میشد در اینموضوع هر قدر بیشتر غور میشود روشن‌تر میگردد که برای انجام يك چنین عملی که در حقیقت از مسائل عادی فن جنگ بشمار میآید ژولین نقشه‌ای نیاندیشیده بود، چه‌نظربعجله‌و شتابی که‌در اتمام کارو دیگر مسافت بالنسبه کمی که به‌تیسفون داشت تصور نمیکرد مجال بیابد پیش از آنکه بشهر برسدبا قشون شاپور روبرو شود و در میدان بمبارزه پردازد و این حقیقت هم بر او مسلم بود که یگانه‌راه پیروزی دست‌یافتن بر آن قشون میباشد.

لیکن اقدامات و عملیات ژولین‌بکلی بی اساس و برخلاف منطق بوده است‌زیرا بعد از آنکه مصمم گشت که‌تنها تیسفون راترك گوید بجای اینکه با شاپور دست‌وپنجه نرم کند به دست‌پاچگی کشتیهای خود را آتش زده سوزانید و این خود سبب تجری و جسارت دشمن گردید و بعد هم بطرف کردستان عقب نشینی کرد، شما ملاحظه کنید

این عملیات او با عملیات **اسکندر** چقدر با هم تفاوت دارد! **گیبون** بنا بعقیده‌ای که بعض از نویسندگان اظهار داشته‌اند مینویسد که **شاپور** پیش از عقب نشینی امپراطور تقاضای صلح نمود ولی باین تقاضا باکبر و غرور جواب منفی داده شد. **دارلمنیون** میگوید که **آمیانوس** مورخ هیچ ذکری دراینباب یعنی اعزام نماینده‌برای این منظور ننموده است، لیکن احتمال دارد پیشنهاداتی در اینخصوص بطور غیر رسمی شده باشد که تا به بهانهٔ اظهار صلح دشمن را بیازمایندو راجع به‌استعدادو عدهٔ او ونیز روحیهٔسپاه روم اطلاعات سودمندی بدست آورند ونیز ممکن است که **ژولین** تقاضای نمایندگان را رد کرده باشد نظیر **شارل** دوازدهم که بعینه در یك چنین موقع سخت و مشکلی همین کار را کرد. آری این دوسردار از آنچه در سلف بالاترشان یعنی **اسکندر** گفته شد خیالی بودند و درکار ها یك سلیقهٔ بسیار عجیب و غریبی داشته‌اند.

باری این عقب نشینی خطرناك در۱۶ ژوئن گرمترین فصول سال شروع گردید و هنوز قشون مسافتی طی نکرده بود که غبار غلیظی از افق جنوبی نمایان گردید، بعضی ها تصور کردند که دستهٔ از قبایل ساراسن‌یا رمهٔ از گورخران در حرکت‌میباشند ولی بر **ژولین** ظاهر بود که‌پادشاه‌بزرگ در تعاقب وی بحرکت آمده است. به‌قطامر حرکت رومیان از دستبرد و اذیت و آزار دشمن مختل گردید بلکه طولی نکشید که جنگ بین آنها درگرفت، گرچه فتح باقشون روم بوده است. اما مسئلهٔ خواربار و علیق اسبان مشکل شده و رومیان از این حیث به‌مضیقه افتادند **ژولین** با ساراسن‌ها رفتار خلاف سیاستی که‌نموده بود بایدا و از این کارخود سخت نادم و پشیمان شده باشد؛ چه آنها جزوسواران‌سبك اسلحهٔ ایرانی دریك مسافتی قرار گرفته وخواربار برای‌قشون تهیه میکردند؛ لژیونهای رومی چون به‌تانی‌حرکت میکردند نمیتوانستند غله و علیق را که بدست دشمن‌از جلو طعمهٔ حریق میشدحفظ کنند ولذاچند روزی که‌از حرکت از تیسفون گذشت مبتلابقحطی گردیدند.

روز ۲۶ ژوئن بود که در طرف شمال نزدیك سامره بیمانع و بدون دیده‌ان حرکت میکردند که ناگهان به **ژولین** که در جلو بود خبر دادند پس قراول قشون

مورد حمله واقع شده و او را بعجله به کمك طلبیدند. وی باستخلاص قسمت مزبور شتافت ولی برسیدن بعقب قشون دوباره بجلو که از دشمن آسیب دیده بود احضار شد. این جا جناح راست مورد حملهٔ سخت واقع گردید و امپراطور از کثرت عجله وشتاب فرصت نکرد کاملا مسلح شود وناچار بدون چار آینه برای تحریص وتشجیع افواج خود بجنگ شتافته و مردانه پیکار میکرد و در حینی که علائم فیروزی داشت ظاهر میشد که یکدفعه زوبینی از دشمن بطرف او پرتاب شده و ضربت مهلکی بر پهلوی راستش وارد آمد و با همان حال جراحت ویرا به اردو برگردانیدند. این خبر هیجانی در لشکریان او تولید کرده با تمام قوا مستعد و آماده شدند که انتقام خون اورا بکشند ولذا پی درپی بایرانیان حمله برده و با دادن تلفات زیاد آنان راعقب راندند. در این اثناء ژولین کوشید که سوار بر اسب شود لیکن دید نمیتواند ناچار تن بمرگ داده و بدین ترتیب او دلیرانه در میدان جنگ درگذشت و از عمرش اینوقت بیش از سی و یك سال نگذشته بود. امیانوس مینویسد که «ژولین حقیقة مظهر شجاعت ودلاوری بوده است» تاثیری که او بردشمنان رشیدو جوانمرد خود بخشیده است از اینجا میتوان آنرا خوب فهمید که صورت اودر نقاشیهای ایرانی بشکل شیری نموده شده است که از دهان وی آتش شراره میزند وصورت مزبور در نزد ایرانیان کنایه از شجاعت بوده و هست.

رد شدن پنج ولایت و نصیبین به شاپور ۳۶۳ میلادی

پس ازمرگ ژولین، ژووین یکی ازافسران معروف بجای نامبرده به امپراطوری برگزیده شد، وی درهمان روزانتخابش یك جنگ دیگری با ایرانیان نمود که منتها درجهٔ حرارت وحدت را ازخود بروز داده وبعد باسپاه خویش بطرف سامره حرکت کرد. رومیان چهار روز دیگر کنار دجله راه پیمودند ولی حمله وهجوم دشمن بقدری سخت وهولناك بود که دراینمدت فقط هیجده میل توانستند طی مسافت کنند. سپاهیان روم اینوقت بدرجهٔ مرعوب گردیدند که برای اینکه از چنگ ایرانیان خلاص شده پس از چند روز طی مسافت اجباری خودشان را در آنطرف دجله بمرز روم برسانند جداً وبا فریاد و فغان درخواست

کردند که بآنها اجازه داده شود که از دجله بطوز شنا عبور کنند. ژوین ازبیم اینکه مبادا شورشی برپا شود ناچار بتقاضای آنها تن درداد. او بدواً بیك دستهٔ پانصدنفری از گال ها
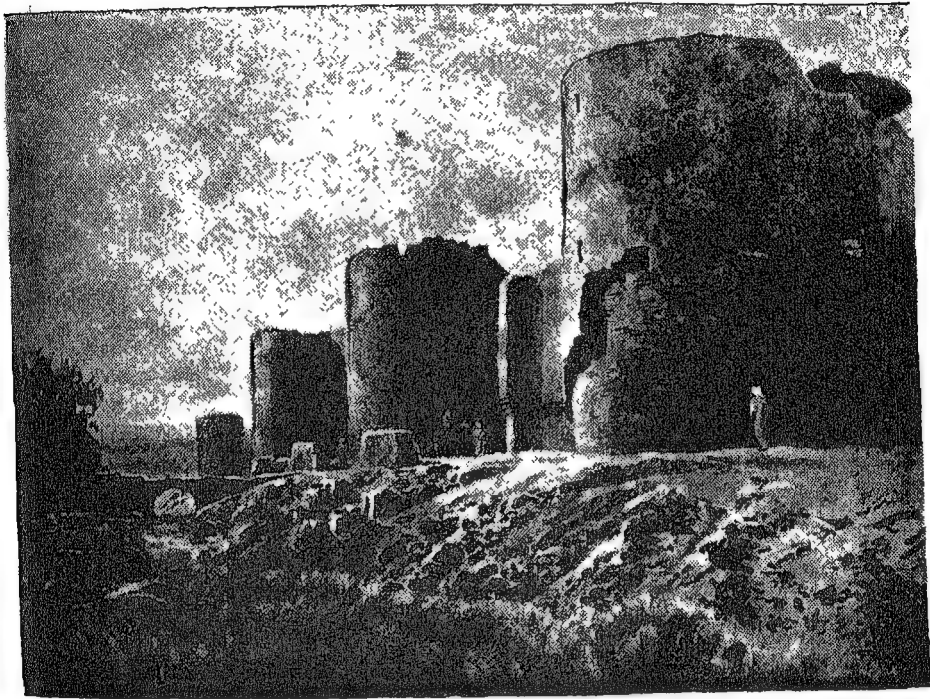
۴۶ ـ حصار دیار بکر

و سامارتین ها که معروف به شنا گری بودند اجازهٔ این کار را داد و آن با موفقیت هم صورت گرفت یعنی سالماً از دجله عبور نمودند ولی سایر دستجات که در شناگری عاجز بودند مکث کردند و بعجله تخته پاره‌ها و مشکهائی فراهم کرده زورقهائی‌ترتیب دادند و بدینوسیله از آب عبور کردند.

شاپور که قشونش از حملات بسربازان کار کشتهٔ رومی سخت فرسوده‌شده‌بودند فقط باین قناعت کرده که از راه جلوگیری از خواربار بر حریف پیروزی حاصل کند، آری چون وضعیت او اجازهٔ حملهٔ جدیدنمیداد لذا باب مذاکرات صلح را با رومیها مفتوح ساخت و آن از طرف آنان که بستوه آمده‌بودند حسن استقبال شد. شرایط‌صلح

برای رومیها بسیارسنگین وغیرشرافتمندانه بود، زیرا که آن تمام آنچه را که دیو کلسین بدست آورده بود از چنگ رومیان بدربرد، چه بموجب این عهد صلح، اول- پنج ولایت آنطرف دجله که نرسی آنها را تسلیم داشته‌بود تماماً مسترد گردید، دوم- نصیبین وسنگارا (سنجار) یکی از دژهای قسمت شرقی بین‌النهرین بایران بر گشت. سوم- ارمنستان از منطقهٔ نفوذ رومیان خارج گردید.

و یك رشته جنگهای طولانی بدین ترتیب بافتخار ایران بدست شاپور خـاتمه یافت و در مقابل این خدمات حقاً ملقب بکبیر گردید و اوست که ایران را باوج عظمت و رفعت رسانید که از زمان جهان گشائی اسکندر دارای چنان مقامی نبوده‌است. البته تسلیم پنج ولایت برای رومیها افتضاح آور بود، اما ضربت سخت جبران ناپذیر همانا تخلیه و تسلیم نصیبین بوده است که تقریباً از مدت دو قرن باینطرف مرکز اقتدار روم و در حقیقت حصار مملکت شمرده میشد، بعلاوه جماعت کثیری از اروپائیان درآنجا سکنی داشتند که مجبور برترك علاقه بوده و بایستی از آنجا حرکت کنند.

سیاست ایران و روم در ارمنستان وایبری

بظاهر چنین تصور میرفت که شاپور بعد از فتح درخشان خود و امضاء عهدنامهٔ صلح بدست ژوین، در ارمنستان دارای همه‌نوع اقتدار و نفوذ خواهد بود ولی اینطور پیش نیامد، توضیح اینکه دورهٔ سلطنت ژوین بیش از چند ماهی دوام ننمود وجانشین وی والن‌سی‌نین[1] مملکت رابدوقسمت شرقی وغربی تقسیم نموده‌قسمت شرقی را ببرادر خویش والـن[2] وا گذار کرده و بدین لحاظ وضع تغییر نمود. عهدنامهٔ بالا آشکارا رد نشد لیکن امپراطوری که با شاپور عهد صلح بسته بود اکنون مرده و خانوادهٔ جدیدی بـروی کار آمده است. شاپور که شایق بود ارمنستان را باسرع وقت تحت نفوذ خـود بیاورد بیچاره ارزاس (اشك) را فریب داده بدربار خویش دعوت کرده و در همانجا او را فـوراً از دو چشم محروم ساخت ولی زنجیر های دست او از نقره ساخته شده که آن علامت احترام بوده است.

۱- Valentinian. ۲ - Valens.

شاپور بعد از این موفقیت که بطور غدر آنرا حاصل کرده بود بارمنستان هجوم برده و تنها دژ ارتوژراسا[1] که زوجهٔ رومی **اشك** با خزاین و اموالش بآن دژ پناهنده شده بود با **شاپور** بنای مقاومت را گذاشت . او در جریان احوال به ایبری مجاور ارمنستان نیز حمله برد و **سورُماسس**[2] را که از جانب دولت روم در آنجا سلطنت میکرد بیرون کرده و **اسپاکورس**[3] نام پسر عم سلطان مخلوع را بجای او بر تخت سلطنت وادی غور جای داد. **شاپور** اینوقت بایران بر گشت ولی برای تکمیل کشور گشائی خود نیروئی پشت سر گذاشت .

چنانچه روم نسبت بعهد نامهٔ **ژوین** وفا دار میماند شاید تغییرات جدیدی در وضعیات حاصل نمیشد ولی **پارا** پسر **ارساس** که بمرز گریخته بود به ارمنستان برای پیشوائی دستجات ملی برگشت و از طرف دولت روم هم از وی تقویت و همراهی شدو این قضیه سبب گردید که **شاپور** باز بمیدان جنگ شتافت، ارتوژراسا با تمام خزائن **ارساس** بتصرف در آمد و **پارا** مجبور بصلح شده رسماً تبعیت و فرمانبرداری **شاپور** را بگردن گرفت .

در ۳۷۰ میلادی روم علناً در امور داخلی ایبری مداخله نمود و **دوك**[4] **ترنتیوس** مأمور گردید که با دوازده لژیون بایبری رفته **سورُماسیس** را دوباره بر تخت بنشاند . دوك مشارالیه بآنکشور تاخته و تا ساحل رود غور را بدون اشکال بتصرف در آورد و در آنجا با **اسپاکورس** پادشاه دست نشاندهٔ **شاپور** مواجه گردید و بالاخره قرار بصلح انجامیده قراردادی فیمابین بسته شد که بموجب آن کشور مزبور بین دو پسر عم تقسیم گردید و این قرار و تصفیه چون بدون مراجعهٔ بدربار ایران صورت گرفته بود **شاپور** وقتیکه مطلع شد متغیر گردید، سفرای وی از روم بدون اخذ نتیجه بر گشته و بنابرین جنگ باز تغییر ناپذیر گردید .

---

۱ -Artogerassa. ۲ - Sauromaces. ۳– Aspacures.

٤- (Duke Terentius.) از القابی که بیشتر در اینزمان رواج داشت ، لقب دوك، و « کنت » بود و مخصوصاً «دوك» از آن یکی دیگر زیادتر مهم و مورد توجه بوده است . (مؤلف)

دربهار ۳۷۱ پادشاه ایران از سرحد عبور کرده در نقطهٔ موسوم به وگابانته[1] بر رومیان حمله برد . در ابتدا رومیان برای احتراز از نقض عهد و رعایت مواد عهدنامه رویهٔ تدافعی پیش گرفته از مبادرت بحمله خودداری مینمودند لیکن بعد با یرانیان حمله برده و آنها را عقب نشاندند و خلاصه تا چندین سال این نزاع و جنگ بدون هیچ نتیجهٔ قطعی دوام داشت .

شرح حال اسف آور **پارا** را **امیانوس** بتفصیل نوشته است و از آن معلوم میشود که او بتوسط **دوك ترنتیوس** به بهانهٔ تجدید عهد صلح بدربار روم دعوت شد . **پارا** از این دعوت حس خدعه نموده فهمید که میخواهند اورا ازسلطنت خلع کنند ولذا رو بفرار نهاد . اگر چه دنبالش کردند ولی سالماً بسواحل فرات رسید . او بوسیلهٔ پشته های تیر و الوار که باکمال عجله و شتاب آنها را فراهم نموده از شط عبور کرد ولی بعد ملتفت شد که قشون روم هر دو راه ارمنستان را بسته اند و لذا از راهی که یك نفر راهگذر اتفاقی ویرا رهنمائی نمود به جنگل گریخت . صاحبمنصبان رومی که نتوانستند او را بچنگ بیاورند رسما بروم گزارش دادند که **پارا** بوسیلهٔ سحر و جادو از انظار غایب گردیده است . **والن** بیعقل آنرا بدون تحقیق قبول نموده بقتل **پارا** مصمم گشت در صورتیکه اینمرد علاقه و ودادش را تا آخر با رومیان قطع نکرده بود . بالاخره یکی ازمأمورین رومی آن شاهزادهٔ بدبخت را حسب الامر در یك مجلس ضیافتی بقتل رسانید .

انعقاد عهدصلح بین روم و ایران ۳۷۶ میلادی

قرار داد متارکهٔ جنگ بین ایران و روم بسته شد اما این قرارداد بعد از چندی نقض شده دوباره بین آنها جنگ درگرفت تا کار بعقد صلح انجامید . اگر چه شرایط این عهدنامه بر ما درست معلوم نیست ولی گویا دولتین متعاهدین متعهد شده اند که ارمنستان و ایبری را بحال خود واگذارند تا بطوراستقلال حکمرانی کنند و چون دو کشور نامبرده مذهباً

۱ - Vagabante.

مغایر[1] ومخالف با ایران بوده‌اند پس این عهد صلح درنتیجه هردوی آنهارا وامیگذارد که با روم دوست وبا ایران دشمن باشند .

مرگ شاپور ۳۷۹

و این آخرین جنگی بود که **شاپور** برعلیه روم نمود چه بعداز این او پس از یکدوره سلطنت بطور فوق‌العاده طولانی و درعین حال پیروز و کامیاب در سن کهولت با کمال شرافت و ابهت از اینجهان در گذشت .

از خصایص و صفات مختصهٔ او خیلی کم برما معلوم است و همینقدر می دانیم که از شهریاران مقتدر و توانا بود، ترکیب‌عالی باشکوه و شهامت وشجاعتی‌بسزاداشت. مردمش نسبت باو صمیمی و فداکار بودند. جنگ ممتد و طولانی با روم را با وضع و ترتیبی که ادامه داده نشان میدهد که او نه تنها درفنون جنگی‌کامل بود بلکه‌یك روح ثابت تزلزل ناپذیری که بسیاری از افراد این سلسله آنرا فاقد بودند در او وجود داشته است .

بعلاوه جنگهای او برضد هیاطله تا آنقدریکه بر ما معلوم میباشد خود گواه صادقی‌است که اودرامور نظامی‌و نیزدردیپلوماسی هردو مهارت داشت. ظاهراً اوکتیبه و نقوشی از خود باقی نگذاشته است، لیکن شهرهای زیادی‌بنا نموده از جمله ساختمان مجدد نیشابور تصور میرود که بدستور او بوده است .

ما از بیان‌فوق چنین نتیجه میگیریم که‌**شاپور** در برقراری‌عهد صلح مزبورایرانرا باوج رفعت و عظمت رسانیده قویترین دشمنان آنمملکت یعنی دولت روم را برجای‌خود نشانیده‌و ضربت مهلکی بحیثیت و اعتبار وی وارد آورد. بعلاوه دشمن مقتدری که‌مرز های‌شرقی را تهدید نماید. باقی نماند ما این بیان **امیانوس‌مارسلینوس** را که عقیدهٔ یکنفر بیگانهٔ معاصر را در بردارد در اینجا بمناسبت‌نقل کرده و این فصل‌را ختم‌میکنیم، مورخ‌نامبرده راجع بجنگ شاپور بر علیه **قسطنطین** چنین‌مینویسد. «اقبال شرق، صور

---

۱ ـ مقصود این است که ارمنستان و ایبری هر دو مسیحی و با روم هم‌مذهب بوده‌اند و از اینرو با ایران که آئین زردشتی داشت معلوم است دشمن بودند (مترجم) .

خطر عظیم را دمید، چه پادشاه ایران که از کمك و یاری طوایف وحشی هولناك که اخیراً آنان را زیر اطاعت در آورده بود تقویت یافته و او که بیش از همه به‌بسط نفوذ و توسعهٔ قلمرو خود حرص داشت مشغول تهیهٔ نفرات، مهمات و خواربارگردید. عقل شیطانی را با عقول مستشاران انسانی خود در آمیخته از هر کاهن و غیب گوئی راجع به آتیه استمداد و استشاره نمود»[1].

---

۱ ـ ۳۸، ٤ (مؤلف).

یك مهر یاقوت رمانی واره ران یا بهرام چهارم

ترجمهٔ مضمون مهر بهرام چهارم
، واره ران، پادشاه کرمان پسر پرستندهٔ اورمزد، شاپور مقدس ، شاه‌شاهان‌ایران
و غیر ایران ، آسمانی نژاد ازجانب خدا،

فصل سی و ششم

جنگ با هیاطله (هونهای سفید)

اما تو بر آن خواهی برآمد و مثل باد شدید داحل آن خواهی شد ومانند ابرها
زمین‌را خواهی پوشانید، تو وجمیع افواجت وقومهای بسیار همراه‌تومیباشند
و تو از مکان خویش از اطراف شمال خواهی‌آمد ، تو وقومهای‌بسیارهمراه
توکه جمیع ایشان اسب سوار و جمعیتی عظیم ولشکری کثیر میباشند .
(کتاب حزقیال نبی باب۳۸ آیهٔ ۹-۱۵)

اردشیر دوم ، ۳۷۹ - ۳۸۳ میلادی و شاپور سوم ۳۸۳- ۲۸۸

چنانکه اکثر پس از یك‌دوره‌سلطنت طولانی باشکوه‌وجلال‌اتفاق افتاده است جانشینان اولیهٔ **شاپور** کبیر ضعیف و سست و آرام طلب درآمدند . از **اردشیر** دوم غیراز اینکه‌مالیات‌ها رابخشیده و بدینجهت ملقب به نیکوکار شده چیز دیگری معلوم‌نیست.او مدت چهار سال از ۳۷۹ تا ۳۸۳ پادشاهی نموده و در سال‌اخیر از سلطنت خلع گردیده

است . جانشین **اردشیر** دوم برادر زاده‌اش **شاپور** سوم در سال دوم جلوسش قراردادی با دولت روم بسته و نیز بسرکوبی طایفه‌ای از اعراب موسوم به «ایاد»[1] لشکر کشید و در طاق‌بستان نزدیک کرمانشاه تصویر خودش و **شاپور** کبیر را حجاری کرده‌است که آن تا بامروز باقی میباشد. وفات وی در سال ۳۸۸ م بوده است .

تجزیهٔ ارمنستان ۳۸۴ میلادی

رومیان بعد از قتل **پارا** آنهم بدان ذلت و خواری که سابقاً ذکر شد یکی از شاهزادگان اشکانی موسوم به **وارازتاد** را بسلطنت ارمنستان نامزد کرده ولی اختیارات واقعی را بیکی از نجبای ارمنستان موسوم به **موشگ** واگذار نمودند. **وارازتاد موشك** را بواسطهٔ سوءظنی که ازاو حاصل کرده بود در یك مجلس ضیافتی بقتل رسانید. این قضیه سبب تهییج برادر **موشك** که **مانوئل** نام داشت گردیده برضد **وارازتاد** قیام کرد و تاج و تخت را بنام عیال بیوه و دو پسر **پارا** تصاحب نمود . او چون خود را بالاخره مجبور بکشمکش با روم میدانست بدواً سفیری بنزد **اردشیر** فرستاد و حاضر شد بدربار ایران خراج فرستاده و تبعیت آندولت را قبول نماید . شرایط معاهده باعجله و شتاب تمام انجام گرفت و یکنفر والی (استاندار) با ده هزار قشون به‌ارمنستان اعزام گردید که بمعیت **مانوئل** در آنجا حکمرانی نماید، این حکمرانی دونفری که غیر ممکن و نشدنی است ناگهان بدست **مانوئل** خاتمه پیدا نمود، توضیح اینکه باو خبر رسید که میخواهند ویرا دستگیر کنند ولذا برپادگان های ایران حمله برده و تمام آنها را نابود ساخت . اینمرد تاوقتیکه حیات داشت بر جای خود ثابت و مستقل مانده وپس ازمرك او درسال ۳۸۳ میلادی دولتین ایران و روم نزدیك بود باز برسر ارمنستان داخل جنك شوند، اما چون روم ازضربت سخت‌تزلزل آوری که ازگوت ها درجنگ ادرنه درسال ۳۷۸ خورده بود هنوز سربلند نکرده بود واز اینطرف در ایران سلاطینی که سلطنت میکردند تماماً دم ازصلح زده رزمجو و جنگی نبودند ولذا در ۳۸٤ م عهد صلحی بین دولتین بسته شد که بموجب آن قسمت اعظم شرقی آن ضمیمهٔ دولت ایران شده و قسمت غربی آن متعلق بروم گردید . در

۱ــ مسعودی ، مروج‌الذهب جلددوم ۱۸۹ (مؤلف) .

این دو قسمت نمایندگانی از خاندان قدیم اشکانی حکمرانی مینمودند ولی استقلال ملی ارمنستان بکلی معدوم گردید، چنانکه استقلال ملی لهستان در سالهای اخیر بهمان ترتیب وبه همان دلیل معدوم گردیده است. آری، اشراف متمرّد و گردنکش درهر دوجا مصالح مملکت خود را نسبت بمنافع و ترقیات شخصی بیشتر قربانی مناقشات جزئی وعداوت های شخصی نموده ونتیجه در مورد آن کشور باستان این شد که دولت ارمنستان محو ونابود شده ومسئله ارمنی آغاز گردید

بهرام چهارم ۳۸۸-۳۹۹ میلادی

بعد از مرگ شاپور سوم بهرام جانشین وی گردید. از مضمون امضاء وسجل این پادشاه که محفوظ مانده وآن سر صفحهٔ فصل جاری را تشکیل میدهد چنین معلوم میشود که او قبلا پادشاه کرمان بوده است. در زمان سلطنت او خسرو والی (استاندار) ارمنستان ایران ازاینکه حکومت ولایات رومی هم واگذار بوی گردید باستظهار کمک تئودوسیوس ازتابعیت ایران بنای سرپیچی و یاغیگری را گذارد، ولی آن امپراطور عاقل برای احتراز از جنگ خسرو را بسر نوشت خودش باقی گذاشت و مساعدتی باو ننمود وبالاخره نامبرده دستگیر شده در قلعه ودژ فراموشی زندان دولتی محبوس گردید وبرادر وی بهرامشاپور بجای او استاندار ارمنستان شد وازوقایع سلطنت بهرام چهارم چیز دیگری ذکر نشده است تا دریك شورشی بدست یکی از سربازانش مقتول گردید.

یزدگرد گناهکار ۳۹۹-۴۲۰ میلادی

یزدگرد اول بجای بهرام برتخت نشست. اوظاهراً شخص ملایم و صلح خواهی بود، ولی اگر رزمجوئی وسلحشوری اسلافش در وی وجود داشت موقع برای جنگ کاملا مناسب ومقتضی بوده است، چه دولت روم در این اوقات گرفتار جنگهای داخلی وتهاجمات برابره بود. توطئه ودسته بندی ویاغیگری وطغیان، تاراج روم بدست آلاریك[1] در ۴۱۰ میلادی بکلی آندولت را از پا در افکنده بود. واقعا فتح سوریه و آسیای صغیر در آنوقت خیلی آسان و یزدگرد باحتمال قوی میتوانست تمام ولایات متصرفی سلاطین هخامنشی را پس بگیرد، ولی روابط ایران و روم بسیار

۱ - Alaric

صمیمانه بوده چنانکه آرکادیوس[1] امپراطور روم‌شرقی در هنگام وفات پسر کوچك خود تئودوسیوس را به یزدگرد سپرد و پادشاه ایران هم این وصیت اورا قبول نموده خواجهٔ دانشمندی را به تربیت و سرپرستی تئودوسیوس برگماشت و تا آخر سلطنت وی ذکری از جنگ و جدال با دولت روم شرقی درمیان نبود.

رویهٔ یزدگرد نسبت به مسیحیان

جامعهٔ مسیحی که از شکنجه و عذاب مدت متمادی و سخت و بیرحمانهٔ شاپور کبیر متلاشی و تقریباً نابود شده بود پس از مرگ او بتدریج رو به بهبودی و اصلاح نهاد. ما انتخاب یکنفر جاثلیق سلوکیه را میشنویم که در زمان شاپور سوم بعمل آمده ولی این فقط در سلطنت یزدگرد اول بود که وضعیت مسیحیان رسماً اصلاح شده و بنای پیشرفت را گذاشتند. ماروتا اسقف بین النهرین در همین اوان با عده‌ای از نمایندگان دولت روم بدربار ایران فرستاده شد که جلوس تئودوسیوس دوم را به یزدگرد سرپرست وی اعلام دارد. اسقف نامبرده یزدگرد را از بیماری شفا داده و توجه شاهنشاه را از اینراه بطرف خود جلب و در وجود او نفوذی بسزا حاصل نمود. این ملاطفت شاهانه بزودی بارآور شده و درسال ۴۰۹ میلادی فرمان رسمی مبنی بر آزادی کامل مسیحیان در آداب مذهبی و اجازهٔ تجدید ساختمان کلیسا های خودشان صادر گردید. اهمیت فرمان مزبور نسبت بکلیسای روم شرقی باندازهٔ اهمیتی میباشد که حکم مشهور میلان[2] نسبت بکلیسای غرب دارا بوده است. این فرمان رتبه ومقامی که باین فرقه رسماً اعطا کرد همانست که امروز در ترکیه شناخته شده است که بعنوان یك ملت واحد تشکیل هیئت جامعهٔ مسیحیون داده و امور جاریهٔ

۱- Arcadius.

۱ ـ حکم میلان همان حکمی است که در فرمانفرمائی قسطنطین در شهر میلان صادر شده است. این امپراطور مذهب مسیح را در عوض مذهب قدیم روم قرار داده اعلان کرد که هرکس هرمذهبی که میخواهد داشته باشد وآداب آنرا بآزادی بجا بیاورد،چه درامور الهی هیچکس را نباید از پیروی طریقی که بدان مایل است ممنوع داشت. تفصیل آن رجوع شود بتاریخ قدیم روم تألیف ذکاءالملك (مترجم).

آنان با دولت توسط یکنفر رئیس یا پیشوای مذهبی صورت میگیرد که از طرف آندولت معین میشود.

متعاقب صدور این فرمان، مجمع معروف سلوکیه بسال ۴۱۰ میلادی منعقد گردید که در آنجا باحکام وعقاید واصول مجمع نیقیه[1] موافقت شده وهمهٔ آنها تصویب گردیدند. بنا بعقیدهٔ **ویگرام**[2] در مجمع نیقیه که در سال ۳۲۵ میلادی برای مبارزهٔ با اصول عقاید **آریوس**[3] منعقد گردید از ایران[4] نماینده حاضر نشده بود. کشیش مشارالیه قائل شده بود که «اب و ابن» در یك عرض نیستند بلکه بین آنها فرق و تفاوت است، زیرا که «اب» از ازل موجود برخلاف «ابن» که حادث ومخلوق ارادهٔ «اب» بوده است، بعبارت دیگر پسر در سرشت مشابه با پدر بوده اما در یك عرض و دارای یك حقیقت نیستند و این دو تعبیر در زبان یونانی بدو کلمه‌ای ادا شده است که فقط بوسیلهٔ حرف واحد (Iota) اختلاف کلی با هم پیدا میکنند ولی این تفاوت و اختلاف بزرگ ناشی از یکحرف تفرقه بین مسیحیان انداخته و دنیای مسیحیت را بهم زده دچار آشوب و اضطراب نمود. در مجمع نیقیه **آتاناسیوس**[5] که زبدهٔ انجمن بود اختیار این اصل را

۱ - (Nicaea) باید دانست که مجمع نیقیه اول مجمع عمومی بود که برای رفع اختلاف بین کشیشان در باب حقیقت وجود حضرت **عیسی** بامر **قسطنطین** در شهر نیقیه منعقد گردید و دویست و پنجاه نفر از خلفای مسیحیان در آنجا حاضر شدند و کشیشهای درجهٔ پست‌ترهم همراه ایشان بودند. بالاخره در این مجمع پس از مباحثات رای **آریوس** را باطل دانسته اصولی برای مذهب اختیار نمودند و آن مبنی براین بود که حقیقت اب و ابن یکی و در یك عرض میباشند و **قسطنطین** این رای را حتمی و برای عموم مسیحیان واجب القبول دانسته **آریوس** و اتباع او راتبعید کرد و کتب اورا سوزانید. اقتباس از تاریخ مختصر دولت قدیم روم تألیف ذکاء الملك (مترجم).

۲-Wigram ۳-Arius

۴ - «کلیسای آشوری» صفحهٔ ۷۵، **جمس** اسقف نصیبین رئیس مجمع مزبور بود، لیکن نصیبین آنوقت جزو امپراطوری روم شمرده میشد. **یحیی** نام خلیفهٔ ایران بظاهر برمیآید که بوده است، ولی ممکن است که لفظ پرشیا غلط خواندهٔ کلمهٔ پرهه(Perha) باشد (مترجم).

۵ - **آتاناسیوس** یاسنت آتانازاسقف اسکندریه یکی از برجسته‌ترین مدافع مذهب مسیح بشمار میاید، اینمرد بزرگترین دشمن آریوها بود. درشورای نیقیه که اصل تثلیث تصدیق و عقیدهٔ **آریوس** تکذیب شد اولین مقام را حائز گردید و باین مناسبت پنج دفعه بامر امپراطورهای **آرین** تبعید گشت (مترجم).

که « پسر با پدر هردو از یك گوهر میباشند » تحکیم واستوار نمود و مجمع کسانی را که از قبول این امر امتناع ورزیده لعنت کرد و بکفر و الحاد محکوم ساخت. بعقیدهٔ **ویگرام** ایران از این بحث و جدال آریوس[1] نه فقط آسودگی خاطر داشت بلکه از آن بی اطلاع هم بوده و این از نظر وضع متزلزل و مخاطره آمیز وی بسیار هم خوب و مساعد بوده است.

یزدگرد شاید در این زمان بفکر غسل تعمید افتاده و حتی بر این شد که مغ ها را تنبیه و سیاست کند و آنها نیز برضد وی بر خاسته چنانکه در تاریخ ایران مذکور است ویرا اثیم و گنه کارخواندند، ولی پس از چندی منتقل گردید که این عمل او دور از حزم و احتیاط بوده لذا دوباره بآئین خود برگشته به انهدام فرقهٔ مسیحی حکم داد و در نتیجه تا مدت پنجسال تمام مسیحیان مورد تعاقب سخت و شکنجه وعذاب دولت ایران بودند.

افسانهٔ عجیب مرگ یزدگرد

از حالات این پادشاه که یکی از کارهای او بناء شهر یزد میباشد اطلاعات ما خیلی کم است. وفات وی چنانکه **فردوسی** حکایت میکند در نزدیکی دریاچهٔ سوار یاسو محل صید سمور آبی قریب بشهر نیشاپور رویداده که اکنون معروف بچشمهٔ سبز و بطور افسانه در قلب کوههای نیشاپور واقع است و بر طبق این حکایت اسب سفیدی دارای دست و پای ریز و کفل گرد شبیه بگورخر از دریاچهٔ نامبرده بیرون آمد وشاه بگرفتن آن فرمان داد ولی هیچکس موفق باینکار نگردید، آخرالامر خودشاه زینی برداشته بنزدیك اسب رفت و او آرام گرفته ابداً شرارتی ازوی بروز نکرد، حتی شاه وقتیکه زین بر پشت وی نهاد و تنگش رامحکم بست این جانور مهیب و شریر هیچ تکان نخورد بلکه محکم برجای خود ایستاده بود ولی همینکه بعقب وی رفت یکدفعه او بجنبش آمده مانند رعد بنای غرش را گذاشت وبا هردو پا وسمهائی که مثل سنگ سخت بود چنان بشاه نواخت که سرش باتاج کیانی بخاك افتاد و اسب بعد

---

[1] مراد **آریوس** اسکندریه بوده است که در ۳۳۶ میلادی درگذشت. وی منکر الوهیت مسیح بوده است. (مترجم)

از این بدریاچه رفته اثری از او معلوم نشد.

جانشینی بهرام گور بقهر و غلبه

بعد از مرگ یزدگرد اول بزرگان ایران در نظر داشتند که هر دو فرزند او بهرام و شاپور را از سلطنت ایران محروم بدارند. بهرام برای اینکه در میان اعراب صحرا نشو ونما یافته بود قابل سلطنت نمیدانستند و دیگریرا ببهانهٔ اینکه ارمنستان را رها کرده بفکر تاج و تخت افتاده است شایستهٔ اینمقام نمیدیدند، ولی بهرام که دارای شخصیت و مردی بود با نیروئی از اعراب بربزرگان ونجبای کشور فایق آمده و آنان را بدون خوف از جنگ داخلی مطیع و رام نمود. بنابر افسانه های ایران، بهرام تاج را مابین دو شیر ژیان نهاده و بمدعی خودش خسرو که پسر عم وی و از طرف نجبای مملکت انتخاب شده بود پیشنهاد کرد که هرکس تاج را از بین این دو حیوان درنده ربود سلطنت از آن او باشد. خسرو امتناع نموده و بهرام با جرئت وجسارتی که در تمام دورهٔ حیاتش مشهود بود برای تصرف آن کوشش نموده و بالاخره مظفر و کامیاب گردید.

لشکر کشی بر ضد روم ۴۲۰ - ۴۲۱ میلادی

این پادشاه جدید شکنجه و عذاب مسیحیان را که پدرش یزدگرد در سالهای اخیر سلطنت خویش بنا نهاده بود باحرارت جوش ادامه داده و در اینقسمت رفتار او بقدری بیرحمانه و سخت و شدید بود که جمع کثیری از مسیحیان ایران فراراً از مرز خارج شده تحت حمایت و حراست روم قرار گرفتند و این قضیه بهرام را بغضب آورده تسلیم رعایای خود را از دولت روم تقاضا نمود و پس از امتناع آندولت اعلان جنگ داد.

اینجا رومیها پیشدستی کرده جلوتر از حریف بجنگ شتافتند، آنها ازدجله گذشته ارز روم یکی ازولایات استردادی شاپور کبیر را مورد تاخت و تاز و قتل و خرابی قرار دادند. رئیس آنها اردابوریوس[1] از نسل آلان بهبین النهرین رو آورده نصیبین را محاصره کرد. هرچند بهرام با سپاه عظیمی بخلاصی آنجا شتافت و رومیان

[1] -Ardaburius

عقب نشستند. **موسی خورن**[1] (نویسندهٔ ارمنی) ذکر میکند که **بهرام** خود بشخصه مدت سی روز تئودوزیوپولیس (ارزروم حالیه) را که از ولایات ارمنستان روم بود در محاصره داشته است و مطابق بیان نویسندهٔ بالا ایرانیان از مدافعات سخت اسقف شهر و مجاهدات شدید او صدمه و آسیب دیده دست از محاصره کشیدند، این مرد نه فقط مدافعین را تقویت و تشجیع نموده بلکه منجنیق بزرگی تعبیه کرد و یکنفر از شاهزادگان جنگی ایران را بقتل رسانید.

بهرام با سردار رومی قرار گذاشت که هر کدام پهلوانی از خود بمیدان بفرستد تا تن بتن با هم نبرد کنند (و پهلوان هر طرف که کشته شد آنطرف مغلوب شناخته شود) از طرف رومیها یکنفر گوت موسوم به **آریوبندوس**[2] انتخاب شده و نامبرده بر حریف ایرانی خود فایق آمده و او را بقتل رسانید و **بهرام** نیز قرار داد مزبور را پذیرفته عقب نشست. در این اثناء **اردابوریوس** دربین النهرین تمامی سپاه ایران را که گرفتار دامی کرده بود نابود ساخت. اعراب متفق ایرانیان نیز تلفات و خسارات زیادی دیدند و بالنتیجه **بهرام** حاضر برای صلح گردید و فرستادهٔ رومی را بحضور پذیرفت. در اینموقع نیروی جاوید یا فوج روئین تن مغرور به التماس اجازه خواستند که برای آخرین بار بر رومیان حمله ببرند و امیدداشتند که در اثناء مذاکرهٔ صلح رومیان را از پای در آورند، چنانچه در ابتدا موفقیتی هم حاصل نمودند اما بزودی سپاهیان تازه نفسی بکمك نیروی روم رسیده سپاه جاوید را تا آخرین تن نابود ساختند.

صلح باروم ۴۲۲ میلادی

شرایط این عهد صلح که در ۴۲۲ میلادی انعقاد یافت در دست نیست ولی تصور میرود که نه تنها به مسیحیان در پناهنده شدن بروم اجازه داده شد بلکه **بهرام** هم موافقت کرد که از شکنجه و عذاب مسیحیان دست بردارد. ازطرف دیگر زردشتیان نیز ازاذیت وآزار رومیان ایمن گردیدند. **گیبون** راجع باین جنگ مینویسد که اسقف آمد تمام ظروف (طلا و نقره) کلیساهای حوزهٔ خودش را آب کرده

۱ - چون **امیانوس مارسیلونوس** کتاب ذیقیمت خود را تا سال ۳۷۸ میلادی سال جنك ادرنه، ختم کرده ناچار در بیان وقایع اندوره از منابعی استفاده شده که اعتبار آنها دردرجهٔ پائین است (مؤلف).

۱ - Areobindus.

فروخت و از پول آن هفت هزارتن اسیر ایرانی را خرید و بنزد **بهرام** فرستاد. ممکن است این کار خیر و اقدام شرافتمدانهٔ یك نفر مسیحی حقیقی مؤثرواقع شده وشاهنشاه ایران را راغب کرده است که از شکنجه و عذاب مسیحیان خود داری کند و این رویه را موقوف دارد که آن همانقدر که بیرحمانه بود خلاف مصلحت و سیاست هم بوده است.

اعلان استقلال کلیسای شرقی ۴۲۴ میلادی

این تعاقب و اذیت و آزار ها یك نتیجهٔ مهم دربر داشته‌وسبب گردید که پیشوایان کلیسای شرقی فهمیدند که بهترین طریق برای آنها اینست که ازکلیسای روم غربی جدا شوند.بالاخره در سال ٤٢٤ میلادی‌مجمع **دادیشوع**[1] منعقدگردید و از جاثلیق «**دادیشوع**تقاضا شد که با لقب بطریق تاج‌خلافت مسیح‌را برسر نهاده خود را از کلیسای روم غربی‌مجزی بداند و مقرر شد که در آتیه از وی کاملا و بدون مراجعه به پطریك های‌غرب‌اطاعت و فرمانبرداری شود و این سیاست نتایجی بس سودمند بخشید؛ چه از این تاریخ‌به‌بعد کمتر از اذیت و آزار مسیحیان چیزی شنیده میشود.

تبدیل ارمنستان ایران به والی‌نشین ۴۲۸ میلادی

در همین سال که قرارداد با روم بسته‌شد **بهرام** که شکست‌اودر جلو تئودوزیوپولیس موقعیت وبرادرارمنستان ایران ضعیف و متزلزل ساخته بود ناگزیر شد مسئول اهالی را اجابت کند؛ لذا یکی از پسرهای **بهرام‌شاپور** را بسلطنت ارمنستان ایران تعیین کرد؛ ولی اشراف و رجال گردنکش کشور باز خوشنود نشدند و بنای شکایت را گذاشتند تا بعد از شش سال کشمکش و منازعات داخلی التماس کردندکه یکنفر ساتراپ یا استاندار ایرانی برای آنجا تعیین گردد. این خواهش آنها پذیرفته شد و استقلال محدودی هم که ارمنستان ایران داشت بدین ترتیب بدست لیدرهای خودش خاتمه‌پیدا کرد؛ تذکراینمطلب‌خالی‌از اهمیت نیست که **اسحق** خلیفهٔ ارمنستان با این عمل‌انتحار سیاسی که آن یك ملت مسیحی را تحت سلطه و بندگی یك ملت زردشتی آورد جداً

---

1 - Dad Ishu

مخالفت کرده و برای جلوگیری آن بسیار کوشش کرد .

ظهور هیاطلة

چنانکه در سابق ذکر شد[1] یوئه‌چی‌ها سك ها را در ۱۶۳ قبل ازمیلاد ازمسکن مألوف خودشان واقع در حوزهٔ تاریم محروم و بیرون کردند . در ۱۲۰ قبل از میلاد سك هـا را مردمان یوئه‌چی از باختر راندند و آنها در آنجا مسکن گزیده و آن تا چندین پشت مرکز آنان باقیماند . در ۳۰ قبل از میلاد یکی از طوایف یوئه‌چی موسوم بکویشانگ طوایف‌دیگر را مطیع کرده‌دولتی تشکیل داد و این طـایفه نزد رومیها معروف بکوشان میباشد، **آنتونی** هیئتی‌بسفارت بنزد این طایفه فرستاد و رؤسای کوشان درزمان فرمانفرمائی **اوگوست** بروم رفته‌اند. کوشان بتدریج رو بانحطاط نهاده و بجای وی نژاددیگری بروی کار آمد که نزدچینیها موسوم به‌یتا و رومیها ویرا افتالیت یاهونهای سفید خواندند و اما نزد ایرانیها معروف به‌هیتل یا هیأطله میباشد . اسامی سه‌گانهٔ بالا (چینی ، رومی ، ایرانی) ازقرار معلوم از کلمهٔ یتالیت[2] مأخوذ میباشد که بمعنی رئیس است . بهر حال این واردین جـدید یعنی هیاطله با یوئه‌چی‌ها هرچند قرابت نژادی داشتند اما از آنهائیکه بیرون شان کـرده بودند بکلی مغایر و ممتاز بوده‌اند، باری این طایفهٔ قوی و زورمند در ۴۲۵ میلادی‌از جیحون عبور کرده بخاك ایران بنای تاخت وتاز را گذاشتند و بنابقول مورخین‌ایران هجوم آنها سبب اضطراب عظیمی‌در ایران گردید .

لشکر کشی بهرام گور برضدهونهای سفید

بهرام بظاهر چنین مینماید که از خبر هجوم هیاطله دست و پایش را گم کرده است، چه بجای اینکه بجمع آوری کلیهٔ قوای مملکت بپردازدبقصد شکار بطرف آذربایجان‌روانه شده‌اعتنائی به مستدعیات‌یاتوبیخات وزرا و اعیان دربار خود ننمود، لیکن‌بمحض‌اینکه داخل‌زنجیره جبال‌البرز گردید (و باصطلاح رد گم کرد) او حرکت خود را فوق‌العاده سریع و تند نمود، قوائی فراهم کرده و رو بمرز شرقی آورد . حرکات یا توجه و انتهاضش‌را کاملا

---

۱ ـ در فصل ۲۹ کتاب .

۲ـ Ye-tai-li-to.

مخفی داشته بطوریکه احدی از مقصدش اطلاع حاصل نکرد. او طرح شبیخونی ریخت و در تاریکی غفلة بدشمن حمله کرد و در اینقسمت او نقشی را بکار برد که آن بیك اندازه مشابه با نقش **جدعون**[1] بوده است که برای غلبهٔ بر مدیانی‌ها به شکستن کوزه و سبوها مبادرت کرد. **بهرام** نیز انبان ها را پر از سنگریزه نموده بگردن اسبان آویخت، او کاملا دشمن را غافلگیر کرد که نتوانست دست و پای خودرا جمع کند واسبهانیز بکلی وحشت کرده بنای رمیدن و فرار را نهادند. خلاصه خان و بسیاری از سران و افسران او را کشته و زوجهٔ معتبر خان را دستگیر کرده غنائمی فراوان بدست آورد. برای تکمیل فتوحات خویش **بهرام** هیاطله را تا آنطرف جیحون راند و بار دیگر شکستشان داده مجبور ساخت که تقاضای صلح نمایند، در صحت واقعی این لشکر کشی **بهرام** هیچ جای شبهه و تردید نیست چه ولایات شرقی ایران بعد از این تا اواخر سلطنت طولانی این پادشاه کاملا امن بوده است و در عین حال ایران تا چندین نسل معرض خطر حمله و هجوم این صحرانشینان وحشی بوده و آن، خیال فرمانروایان این کشور را بخود مشغول میداشته است.

حکایت لشکر کشی **بهرام** را بهند که میگویند پادشاه هند سند و مکران را در عوض خدمات او برعلیه دشمن مشترك تقدیم کرده است نمیشود معتبر دانست اما اصل قضیه را من تصور میکنم که تا اندازه‌ای متکی بمدارك تاریخی باشد و درهرصورت این مطلب در ایران انتشار دارد که **بهرام** بطوریکه **فردوسی** هم نقل میکند دوازده هزار لوری با خود از هندوستان بایران آورد که تا وسایل و اسباب رقص و آواز را برای ملت او آماده کنند وبنا بعقیدهٔ جمعی کولیها از نسل آنها میباشند.

بهرام گور شکارچی ماهر و زبردست

احساسات یا مهر و علاقه‌ای که ازطرف ایرانیان نسبت به **بهرام** هنوز ابراز میشود از اینجهت است که او همیشه و در تمامی اوقات نمونهٔ یك شکارچی مقتدر باقیمانده و آن تا این پایه‌است

---

۱ ـ خوانندگان اگر از تفصیل آن بخواهند مطلع شوند به «سفر داوران» توراة باب ٦ و ٧ مراجعه کنند. (مترجم)

که او به «گور» تنها جانوری که شکارش مورد علاقهٔ وی بود مکنی شده و آن همیشه با اسمش بطور غیر قابل انفکاك همراه است . او در آخرکار درنزدیکی اسوپاس، جنوب عربی آماده در تعاقب حیوان نامبرده در یك ریگ روان با ناتلافی نقد حیاتش را از کف داد . چنانکه عمر خیام در اشعار گفته است .

بهرام که گور میگرفتی همه عمر — دیدی که چگونه گور **بهرام** گرفت

۴۷ ـ ظرف نقرهٔ بهرام گور

کارها و خصال بهرام گور

سلطنت و حکم فرمائی این پادشاه بزرگ را میتوان چنین خلاصه کرد و گفت که او جنگ غیرموفقانهٔ با روم را باشرایط آبرومندی خاتمه داد قانون عدل و داد را بدون تبعیض مجری داشت زراعت و کشاورزی، دانش و ادب، پیشه و هنر را ترویج نمود عشق به شکار و تفریح هیچوقت او را از انجام وظیفه باز نداشت و هنگام وفاتش در ۴۴۰ میلادی ایران در اوج قدرت و عظمت بوده است .

یزدگرد دوم و لشکر کشی او بر ضد روم وهیاطله

جانشين **بهرامگور** پسرش **یزدگرد** دوم بود که در ۴۴۰ میلادی بتخت نشست، او بعد از جلوس، ظاهراً بواسطهٔ بعضی تجاوزات مأمورین سرحدی روم باندولت اعلان جنگ داد. **تئودوسیوس**[۱] امپراطور فوق‌العاده مایل بکناره گیری از جنگ بوده و نماینده‌اش در دربار ایران موفق شده قراردادی بست که بموجب آن هیچیك از دولتین در نزدیکی مرز مشترك دژ یا استحکاماتی بنا نکنند و شرایط دیگری نیز بوده که از جمله یکی اینکه دولت روم مبلغی سالانه بدولت ایران تأدیه کند و دولت اخیر در مقابل در دربند قفقازیه، نقطه‌ای که بر آمدگیهای کوه قفقاز بدریای خزر کشیده شده است پادگان قوی نگاهدارد. **یزدگرد** بعد از این بمرز های شرقی خود متوجه شده و از ۴۴۳ تا ۴۵۱ میلادی جنگ‌هائی با هیاطله کرده که درظرف اینمدت ظاهراً دو مرتبه هم از آنها شکست خورده است.

شکنجه و عذاب اهالی ارمنستان و بین النهرین بامر یزدگرد

مؤبدان چنانکه انتظار میرفت پیوسته اصرار میورزیدند که باید ارمنستان از دیانت مسیح صرفنظر نموده بکیش قدیمی خود برگردد. در این جای تردید نیست که برای مصالح مملکت هم این امر که یك کشور کوهستانی نسبت بروم مسیحی لاینقطع بنظر مودت و دوستی نگاه کند مضر و زیان بخش بود و لذا اینطور تصمیم گرفته شد که ارمنستان را از راه سلم و آشتی و مهر و محبت بطرف ایران جلب و دوست صمیمی وی نمایند، برای اجرای اینمنظور **مهرنرسی** وزیر **یزدگرد** با اختیارات و دستورات مخصوص بدانجا فرستاده شد ولی او بطورکلی در مأموریتی که داشت بهره‌مندی نیافت، پس از آن نیرو بکاربرده شد وارمنستان در آخر کار بدودستهٔ مخالف منحل گردید و نتیجه این شد که پس از چندین سال نزاع و جنگ در ۴۵۵ یا ۴۵۶ دستهٔ مسیحی مغلوب وخلیفه **یوسف** شهید شد وبقیهٔ جنگی‌های مسیحی ازارمنستان بروم فرار کردند. شکنجه و عذاب مسیحیان شیوع یافته و تابین النهرین دامنهٔ آن امتداد پیدا نمود. ما

۱ -Theodosius.

میدانیم که **یحیی** مطران با هزاران مسیحی در کرکه واقع در مغرب حلوان کشته شدند و کرکه امروز موسوم بکرکوت میباشد. ذکر اینمطلب خالی از فایدهٔ تاریخی نیست که هنوز همه‌ساله عده‌ای از مسیحیان در کلیسای محقر واقع در تپهٔ کوچك خارج شهر برای یاد آوری کردن از این شهدای مسیحی که این محل بخون آنها رنگین شده است احتفال مینمایند.

غصب سلطنت توسط هرمز در سال ۴۵۷ و برانداختن او بدست فیروز در ۴۵۹ م

یزدگرد دوم در سال ۴۵۷ میلادی درگذشت. پسر کوچکش **هرمز** در غیاب برادر بزرگتر خود که حاکم سیستان بود تاج و تخت را تصاحب نمود و **فیروز** که از این قضیه آگاه شد فرار کرده بهون های سفید پناه برد و آنها هم‌ویرا نیك پذیرفته با لشکری مجهزش کردند که بمدد آن او **هرمز** را شکست داده و دستگیر نمود، پس از این فتح بسمت البانی ولایات واقعهٔ در مغرب دریای خزر رهسپار شد و آن ولایات را که استفاده از جنگ داخلی نموده شورش کرده‌بود دوباره بتصرف در آورد. این پادشاه براثر حسن کفایت و لیاقت ذاتی در اداره و تمشیت امور معروف بوده است. ازجمله مینویسند که درزمان پادشاهی او کشور ایران ازرودجیحون تا دجله چندین سال دچار قحط وغلا گردید و آفت مجاعه و گرسنگی سرتاسر ایران را تهدید بمرگ نمود، ولی این پادشاه لایق از تمام جوانب و اطراف خواربار بایران وارد نموده ودرنتیجهٔ این اقدامات اهالی ازخطرجانی محفوظ مانده وکسی ازگرسنگی نمرد.

اولین مصاف فیروز با هون‌های سفید

عمدهٔ آشفتگی وتشویش خاطر **فیروز** چنانکه در حالات اسلاف او دیده شده محاربات باهون های سفیدبوده است. اودرجنگهای نخستین کاری از پیش نبرد و لذا از در مسالمت در آمده عهد صلحی منعقد ساخت که یك شرط آن این بودکه یکی از دختران خود را به **خوشنواز** (لقب فارسی سلطان هیاطله) ازدواج کند. **فیروز** دشمن مهیب خودرا جاهلانه تحقیر و اهانت کرده کنیزکی رابجای بنات سلطنتی برای او فرستادواین شیادی وقتیکه کشف شد موجب تنفروخشم وغضب زایدالوصفی گردید. **خوشنواز** برای تلافی کردن ازاین

اهانتی که باوشده بوداز **فیروز** درخواست کردکه‌چون‌جنگی‌باطوایف همسایه‌برای اوپیش آمده است‌افسران‌چندی برای اداره ودادن دستور باوبدهد. شاهنشاه ایران‌سیصدتن از افسران وسرداران خودرا بخدمت **خوشنواز** فرستادو اوهم کلیهٔ آنان را پس‌از ورود گرفته‌عده‌ای را بقتل‌رسانید وبعد بقیهٔ آنان را دست وپا وگوش‌بریده بنزد **فیروز** فرستاد و پیغام داد که سزای پادشاه ایران در مقابل جسارت و اهانت بخاندان سلطنتی هیاطله همین بود که بسرداران و صاحبمنصبان او رسید.

بعد از وقوع این قضیه دوباره جنگ درگرفت و **فیروز** اردوگاه خــود را شهر گرگان قرارداد. من خودم در نزدیکی این بلد خرابه های دیواری را کـه از شمال رودخانهٔ گرگان به‌سمت بحرخزر ممتداست‌دیده‌ام. بعقیده **راولینسن**[1] این دیوارحصاری بوده که **فیروز** برای مدافعهٔ از هیاطله ساخته است. حـالا این‌دیوار به‌سد اسکند یـا قزل‌الانگ (دیوار قرمز) معروف است. از این نقطه **فیروز** بکشور دشمن حمله‌بردولی چنان منهزم و مجبور بفرار شد که سر از پا نشناخته و سراسیمه بدرهٔ سراشیب وپر درختی پناهنده گشت. هیاطله پس از آنکه‌پادشاه ایران با تمام قوا در دره پناهنده گردید ویرا محاصره نمودند **فیروز** از موقعیت‌خطرناك خود خبردار شده پیشنهاد صلح نمود. شرایط سهل‌وملایمی ازطرف‌هیاطله اظهار گردید. قرارداد صلح بسته شد مشروط بر اینکه آن‌اولا دائمی باشد ودیگر **فیروز** بایستی‌برای‌اقرار به آقائی پادشاه هیاطله سجده کند[2]. **فیروز** مجبوراً تن بقضا داده این شرط را هم پذیرفت لیکن او بدستور مؤبدان هنگام طلوع آفتاب بطرف مشرق سجده کرد که برای پرستش ایزد ایران سجده کرده باشد نه برای مخلوق فانی.

شورش ارمنستان
۴۸۱-۴۸
م

مأمورین رسمی ایران‌بابومیهای ازدین‌برگشته بقدری‌درزردشتی کردن ارمنستان اصرار ورزیدند که بالاخره آنکشور آمـادهٔ انقلاب گردید. اتفاق افتاد **فیروز** بدست‌طایفهٔ کوشان که‌آنوقت

---

۱ ـ جریده ر، ج، س، شماره ژانویه سال ۱۹۱۱ (مؤلف).

۲ ـ بنا بگفتهٔ **طبری**، **فیروز** در یك بیابانی بدام افتاد و بدینطریق تقریباً تمام‌لشکریان خود را از دست داد (مؤلف).

در ولایات ساحلی بحر خزر سکنی داشتند شکست خورد واین، موقع مناسبی به‌ارامنه داده شروع بشورش و بلوا نمودند. ارتا گزاتا را تسخیر کرده و **ساهاگ** نام ازخانوادهٔ نجیب با گراتید رابشاهی برداشتند. درسال آتی دو دسته از قوای ایران برعلیه ارمنستان و ایبری هردو بعملیات پرداختند. پادشاه ایبری ظاهراً با پادشاه ارمنستان درشورش برضد ایران موافقت کرده بود لیکن در آخر با او غدر نموده و سبب شد که ایرانیان قشون ارمنستان را مغلوب نموده وپادشاه آنها کشته شد. **واهان** رئیس کل قوای ارمنستان فرار کرده و تا مدتی متواری بود ولی مرگ **فیروز** وضعیت را تغییر داده و مجدداً آئین مسیح در قلمرو ارمنستان حکمفرما شد.

شکست فیروز از هون های سفید و مرگ او ۴۸۳ م

فیروز از اهانتی که باو از طرف **خوشنواز** شده بود سخت در رنج بوده و دائما در صدد بود که‌این کسرراجبران واین لك را ازخود پاك کند. چون اینمطلب در عهدنامه ذکر شده‌بوده که‌نباید او هیچوقت با نیروی خود از ستونی که معین شده تجاوز کند ولذا برای رفع این محظور و اینکه نقض عهد نکرده باشد امر داد که ستون را از جای کنده همه جا پیشاپیش‌سپاه حرکت دهند و او با نیروی عظیمی که از جمله پانصدفیل جنگی نیزبوده‌بطرف مشرق روانه شده‌به‌بلخ‌رفت که‌درآنجا هون‌ها منتظروی بوده اند. سپاهیان ایران وقتیکه بدشمن نزدیك شدند از آنها تقاضا شد که نقض عهد نکنند و از عواقب آن حذر کرده با آنها داخل جنگ‌نشوند و این بنا بقول **طبری** سبب شد که نیمی از سپاهیان **فیروز**را از وی جدا شده و او با بقیهٔ سپاه خود حمله برد و درخندقی که در سرراه لشکر کنده و روی آنرا باچوب ونی پوشانیده بودند افتاده همگی واز آنجمله خود **فیروز** تلف گردیدند و بدین‌ترتیب‌دورهٔ سلطنت طولانی این پادشاه که‌در میان‌هم‌میهنانش بشجاعت‌معروف است‌بعد از یك‌سلسله شکست ومغلوبیتهائی خاتمه یافت.

ایران خراج گذارهون‌های سفید ۴۸۵ - ۴۸۳ میلادی

بعد از **فیروز** برادرش و **لگاش** که یونانیهااو را **بلاس** مینامند برتخت نشست، وی بدواً برفع غائله هیاطله پرداخت وفرماندار سیستان‌را مأمور کرد که‌با **خوشنواز** عهد صلحی منعقدسازد،

نامبرده برای اینکه در مذاکرهٔ صلح کامیاب گردد قوای زیادی جمع آوری کرده وبالاخره فرزی و مهارتی که از خود در تیراندازی نشان داد پادشاه هیاطله را حیران و مشوش ساخته آنوقت وارد مذاکرهٔ صلح گردید و در این مذاکره تا این اندازه موفقیت حاصل نمود که **خوشنواز** حاضر شد اُسرارا با غنائم فراوانی که از سپاه ایران گرفته بود رد کند مشروط براینکه پادشاه ایران سالیانه مبلغی خراج بدهد و از قرار معلوم این خراج تا مدت دو سال هم پرداخت میشد.

قرارداد با ارمنستان

ولگاش (**بلاش**) که جداً طرفدار صلح بود توجه خود رابعداز این بطرف ارمنستان معطوف داشت. **واهان** (سردار ارامنه) برای انعقاد قرارداد صلحی بین ایران و ارمنستان شرایطی پیشنهاد نمود که از آنجمله آتشکده هائی که در ارمنستان بنا شده تماماً خراب شود. ارامنه در پیروی دین مسیح مطلقاً آزاد باشند ونیز فرمانی دائر برآزادی درمسائل مذهبی بوده است. **بلاش** پیش از اینکه این پیشنهادات بامضای او برسد گرفتار جنگ داخلی گردید، توضیح اینکه **زادن** یکی از پسرهای **فیروز** بدعوی تخت وتاج برخاسته وبنای انقلاب وآشوب راگذاشت. **واهان** با یکدسته از قشون جرار سوارهٔ ارمنستان بیاری پادشاه شتافت و در نتیجه حریف شکست خورده مغلوب گردید. اینجا **بلاش** بواسطهٔ کمکی که از **واهان** باو شده بود قرار داد مزبور را امضاء کرد و چیزی نگذشت که **واهان** حکمران ارمنستان گردید و ارمنستان و ایبری در آنوقت برای نخستین بار از دولت ایران راضی و با وی باطناً همراه شدند.

مباحثات بین مسیحیان ایران در اصول عقاید

در اثنای سلطنت **فیروز** مسئلهٔ بحث وجدال در ذات یا حقیقت خدا بار دیگر دنیای مسیحیت را متزلزل ساخته وکلیسای ایران هم در این مباحثات طرفیت پیدا نمود. من این مباحثات و منازعاتی را که در مسائل مربوطهٔ بهالهیات شده نمیخواهم بتفصیل مذکور دارم، لیکن از نظر اهمیت سیاسی آنها لازم دانسته شرحی بر سبیل اختصار در اینجا بنظر خوانندگان برسانم.

در مجمع نیقیه اینموضوع مطرح بحث شده و آن بالاخره بدق[3] و لعن یا انهدام مذهب **آرین** خاتمه پیدا نمود ولی در صدهٔ پنجم میلادی نزاع مزبور تجدیدشده و دنیای مسیحیت در اصول عقاید بدو قسمت زیر منقسم گردید : آیا **عیسی** دارای دو طبیعت بوده یا یك طبیعت ؟ و بعبارت دیگر آیا جنبهٔ خدائی و بشری **عیسی** مطلقاً از یکدیگر منفصل بوده است و یا وحدت داشت ؟ و دیگر آیا مریم مادر خدا بود ویافقط مادر **عیسی** جنس بشر؟ **نسطوریوس**[1] که در ۴۲۸ میلادی در قسطنطیه بطریق بود قائل شد که **مریم** مادر **عیسی** بوده است نه مادر خدا و اینکه دو حقیقت ودو شخص در اینجا وجود داشته. **سیریل**[2] اسقف اسکندریه در مجمع سوم کلیسا که آن در ۴۳۱ درایفسوس[3] منعقد گردید نفوذپیدا کرده این اصل را با دوازده ایراد رد کرد و پیروان آنرا محکوم ساخت . در اینجا کشیشان او بمخالفین خود حمله برده و مجمع مزبوررا بدرجه‌ای از اعتبار انداختند که آن معروف بمجمع راهزنان گردید .

در مجمع چهارم این کلیسا که در ۴۵۱ در شالسدون[4] منعقد گردید اصل یا عقیدهٔ « یك شخص دارای دو طبیعت» و نیز تفوق مقرخلافت پاپ در این مجمع قطعی و مسلم گردید ، اما در امپراطوری روم شرقی افکار و احساسات عمومی کلیهٔ متمایل به «حقیقت‌واحده» بوده‌است . این مذهب وحدت تا مدتی در کلیسای بیزانس رواج داشت و این همان عقیده واصلی است که کلیسای ایران با آن تماس پیدا نمود .

زمانیکه **اباس**[5] اسقف بامر مجمع راهزنان تبعید گردید یکنفر **برصوما**[6] نام از اهل ادسا را نیز بااواخراج کردند. اسقف نامبرده وقتیکه در مجمع شالسدون تبرئه شده و بمحل خویش برگشت **برصوما** هم بااو مراجعت نمود. بعد ازمرگ اسقف نامبرده در ۴۵۷ میلادی **برصوما** به میهن خود ایران برگشت و اسقف نصیبین گردید . او دارای استعداد زیاد ولی قدوسیت کمی بود . وقتی که بطریق در طی نامهٔ خودش بیکی از

---

۱ ـ ساختمان روحی **نسطوریوس** را از اولین نطقی که جلو **تئودوسیوس** امپراطور کرده میتوان فهمید چه بوده است او چنین میگوید تو اهل بدعت و ضلال راازبیخ و بن برکن من ایرانیان راباشمااز میان خواهم برداشت (مؤلف).

۲- Cyril. ۳- Ephesuse. ٤ -Chalcedon. ٥- Abas. ٦- Bar-Suma.

اسقفان روم این عبارت را درج کرد که « خداوند ما را گرفتار دولتی کرده که ملعون است » پرصوما که نامه بدستش افتاده بود آنرا به فیروز رسانید و بالاخره نویسنده‌را گیر انداخته و سبب شد که او بقتل رسید .

از اینوقت برصوما نهایت اقتدار را در کلیسا پیدا نمود . وی با قوای سلطنتی عازم سفر شد تا این اصل را که « مسیح دو طبیعت مجزی از یکدیگر داشته » بر قرار کند.[1] ممکن‌است فیروز پی باین نکته برده که استقرار این‌عقیده درایران سبب میشود که کلیسای ایران از کلیسای قائل به‌طبیعت[2] واحدهٔ مسیح جدا شده تفرقه بین آن ها پیدا خواهد شد و لذا برصوما را تقویت و تشویق میکرد ، چنانکه مشارالیه آزادانه اعمال جبر و زور مینمود . از طرف دیگر معلوم میشود که اصول او عموما مورد پسند اهالی بوده و بحسن قبول آنرا تلقی مینمودند زیرا که میدیدند با قبولی آن ازکلیسای قسطنطنیه جدا شده و در نتیجه از دشمنی و زجر و آزار دولت ایران ایمن و آسوده خواهند زیست و همینطور هم واقع شد .

یك قانون مهم دیگری‌که او آورد این بود که اجازه داد کشیشان ازدواج کنند و افکار و خیالاتی که راجع به رهبانیت و تجرد بین فرقهٔ کشیشان رواج داشت همه را از میان برد . در اینجا ممکن است گفته شود که نفوذ عقاید و خیالات عاقلانه و معتدلانهٔ زردشتی هم ولو این نفوذ مادی بود در اینمسئله یعنی در الغاء رسم تجرد تائیر داشته است . امروزه این‌رسم خلاف منطق‌در کلیسای آشوریها شایع‌میباشدونسطوری-های ساکن بین بغداد و رضائیه که باسم فوق خوانده میشوند معتقدند که کشیش ممکن است ازدواج کند برخلاف اسقف ها که اززناشوئی اکیدا ممنوع‌میباشند .

یك کارمهم دیگری که بدست‌برصوما صورت‌گرفت این بود که در ۴۸۹ میلادی وقتیکه زنو[3] امپراطور مدرسهٔ ادسا مرکز تعلیمات مذهب نسطوری را بست اینمرد

---

۱ - مقصود این است‌که او تمام کلیساها را دیده وآنها را نسطوری‌گرداند (مترجم).

۲ - معنای آن این است که کلمهٔ خدا کاملا در رحم مریم باجنبهٔ بشری‌متحد گردیده‌وفقط یك شخصیت ازآن پیدا شد (مترجم) .

۳ - Zeno

فوراً مدرسهٔ نامبرده را در نصیبین دائر ساخت و این همانطور که **ویگرام** مینویسد خدمت بسیار عالی و مهمی بود که او انجام داد، چه اعراب که بوسیلهٔ آنها در قرون وسطی علم و ادب در اروپا شایع گردید از نسطوریها تعلیم گرفته و علوم آنها از همین سرچشمه آب میگرفته است و بدینجهت **برصوما** یك حق بسیار بزرگی بر ما دارد.

در خاتمهٔ این بیان مختصر میگوئیم که ارمنستان در مجمع و اغارشاپات[1] (پایتخت قدیم که حالیه آنرا اکمیادزن[2] گویند) که آن در ۴۹۱ منعقد گردید رسماً از مجمع شالسدون قطع رابطه کرده و در نتیجهٔ آن، موافقت خودش را ظاهراً با عقیدهٔ باینکه حضرت عیسی دارای طبیعت واحده بود اعلام داشت لیکن در حقیقت از اعتراف به تفوق بطریق قسطنطنیه امتناع ورزیده و خود را از این قید آزاد ساخت و این اعلام، ارمنستان را سوا کرده چنانکه تا بامروز هم از هر کلیسای دیگری علیحده و جدا میباشد.

۱- Vagharshapat. ۲- Echmiadzin.

قباد

فصل سی و نهم

مغلوب شدن هونهای سفید

بعد از گذشتن از بیابان و باتلاق و نیزار ، آنها (هونها) داخل جبال شده پس از پانزده روز طی طریق بسرحد ماد رسیدند ... آنها در جلگه به آرتش ایران برخوردند ، این جا از بارش تیر هوا تیره شده ناچار از جلو نفرات دشمن عقب کشیدند . «گیبون، انحطاط و سقوط»

جلوس قباد ۴۸۷ میلادی

قباد (که اصل آن کواد بوده است) بعد از کوشش های بی‌ثمر به هونهای سفید پناه برده و از طرف **خوشنواز** نیك پذیرفته‌شد ، لیکن بعد از سه سال از تاریخ ورودش نیروئی آماده و حاضر شد که او را در اثبات دعوای خودش کمك کند وچنین معلوم میشود که این تغییری که در سیاست رویداده برای این بوده که **بلاش** از پرداخت خراج سالانه تخلف نموده است . اتفاقا در اینمورد هیچگونه انقلاب یا جنگ داخلی بیش نیامد ، چه آن پادشاه در ٤٨٧ میلادی موقع مناسبی درگذشت و یا بقولی کور شده‌واز لیاقت سلطنت افتاد و بالاخره **قباد** شاهنشاه شناخته شد .

لشکر کشی بر علیهٔ قوم خزر

اولین کار بزرگ سلطنت طولانی **قباد** همانا لشکر کشی بر علیه خزر ها وحشیانی بوده است که از راه قفقاز بدشت کوریا کورا

تاخت و تاز میکردند. این طایفه که عبارت از اتراك باشند تاثیرش در تاریخ ایران تا این اندازه است که دریای کاسپین را هنوز ایرانیها خزر[1] میخوانند، بالجمله **قباد** این قوم را بآسانی و در همان حملهٔ اول شکست داده جمع کثیری را مقتول و غنائم زیادی‌هم بدست آورد.

ظهور مزدك

درست در همین زمان بود که **مزدك** که از اهل اصطخر و یا بقول **طبری** از مردم نیشاپور بود کیش و آئین تازه‌ای آورده هزاران نفوس را داخل آئین خویش نمود. آئین مزبور عبارت از اصول کمونیزم یامذهب اشتراکی‌بوده است. بر طبق این اصول تمام مردم یکسان آفریده شده و همه‌حق‌دارند مساوات خودرا در دنیا برقرار داشته و از آن برخوردار باشند (یعنی از نعمتهای این جهان بالسویه بهره گیرند) و بنابرین مال وزن هر یك بایستی مشترك بین همه باشد، وی علاوه در قسمت روحانیت و ترقیات معنوی تعلیمات سختی آورده که از آن جمله زهد و پارسائی، اشتغال باوراد واذکار، پرهیز از غذای حیوانی ومحترم‌شمردن‌حیات حیوانات‌میباشد. او در اشاعت و انتشار عقاید و اصول خود نیرنگی بکار برد، توضیح اینکه در زیر آتشکده حفره یا زیر زمینی‌بنا کرده و در آنجا تا بالای آتشکده لوله ای قرارداد وبدستیاری یکنفر ازمعتمدین خودش (که‌در زیرزمین نشانده بود) مدعی شدکه من با این عنصر مقدس (آتش) مکالمه میکنم و با او صحبت میدارم، چنانکه‌درحضور پادشاه این حیله را با کمال موفقیت انجام داده و در نتیجه **قباد** جلب شده در سلك مریدان او در آمد. پیروان این مذهب کارشان بر اثر همراهی پادشاه و ترویجی که از آن مینمود بدرجه‌ای بالا گرفت که حتی ارمنستان مسیحی از اذیت و آزار آنها بستوه آمده نزدیك بود سر بطغیان برداشته واز دست ایران برود.

خلع قباد و حبس او
۴۹۸-۵۰۱ میلادی

این پادشاه‌در نتیجهٔ گرویدن‌بعقایدو اصول**مزدك**طرف بی‌میلی‌و بغض‌اهالی‌واقع شده‌تااینحد‌که بزرگان‌وسرکردگان‌آرتش‌بهمراهی رئیس مؤبدان برعلیه او گرد آمده و بالاخره او را از سلطنت

۱ ـ بکتاب حاضر، فصل دوم «بحرخزر» رجوع شود(مؤلف).

خلع کرده برادرش **جاماسپ** را بر تخت نشاندند. باوجودیکه خشم مردم باندازه ای بود که قتل او را خواستار بودند معهذا این برادر از روی مهربانی راضی بقتل او نشده بالاخره مردم را ازاین خیال منصرف ساخته ویرا درقلعهٔ مشهور فراموشی زندانی کرد.

سلطنت ثانوی قباد ۵۰۱-۵۳۱

معذلك او بدستیاری زنش که بقولی ویرا در جامه های خود پنهان کرده اززندان فرار کرد وبنزد هیاطله رفت و درآنجا از وی پذیرائی بعمل آمده بکمك و تقویت پادشاه آنجا بایران برگشت، چون **جاماسپ** مقاومتی نکرد دوباره بر تخت بنشست . رعایای متمرد و سرکش دوباره سر اطاعت فرود آوردند، ولی این دفعه با **مزدك** رسما همراهی ننمود، هرچند باصول این مذهب هنوز علاقمند بوده و از پیروان او شمره میشد.

جنك اول او باروم (بیزانس) ۵۰۳ - ۵۰۵

درسلطنت **قباد** صلح هشتاد سالهٔ با روم خاتمه پیدا نموده ویك سلسله جنگ های متوالی خونینی آغاز گردید. این جنگ ها ازقوای طرفین کاسته و هر دو را بضعف نهادند وآن راه را برای فتوحات عرب باز کرد.

یکی از مواد صلحی که در ۴۲۲ بین **یزدگرد** دوم و **تئودوسیوس** دوم (تئودوز) امپراطور بیزانس انعقاد یافت و ما آنرا در فصل سابق مذکور داشتیم این بود که دولت روم سالیانه مبلغی بدولت ایران برای نگاهداشتن پادگان قوی در دربند به پردازد و سخن اینجاست که آن در تمام مدت صلح پرداخت نشده بود و **قباد** که بجهت انعام متفقین یا دوستان هیاطلهٔ خود احتیاج مبرمی به پول داشت لذا اقساط عقب افتاده را مطالبه کرد و **اناستاس** امپراطور متعذر شد که ایران چون در موقع خود مطالبه نکرده مرور زمان این حق را از میان برده است و بر اثر این جواب جنگ بین دولتین اعلان گردید.

دراین جا ابتدا ارمنستان روم هدف واقع شده و سپاه ایران ناگهان بانجا حمله برده و موفقیت کامل هم حاصل نمود. ارزروم چون غافلگیر شده بود تقریبا بلافاصله تسلیم گردید. **قباد** اینمملکت را بحال خرابی انداخته بطرف آمد (دیاربکر) روانه شد.

این محل بواسطهٔ محاصرهٔ آن بدست **شاپور** معروف بوده است، دژ بزرگ آنجا پس بعد از هشت روز محاصره گرفته شد، گو این مقصود با دادن پنجاه هزار تلفات حاصل

۴۸- جام نقرهٔ ساسانی

گردید و سپس سر این گاه‌ها یکدسته از سپاهیان روم از حملهٔ **قباد** نابود گردید ولی بدبختانه در این اثناء خبر رسید که هیاطله شمال شرق ایران هجوم بردند، ناچار پادشاه بزرگ بصلح شدن [illegible] عمدهٔ قوای خودرا برداشته در ۵۰۳ بطرف خراسان

حرکت نمود، رومیان که از این قضیهٔ آگاه شدند قوی دل گردیده ازدجله عبور کردندو دیار بکر (آمد) و نصیبین هردو را محاصره نمودند. درین هنگام سفیری از طرف **قباد** رسید و تکلیف صلح نمود. رومیان که گرفتن آمد را مشکل خیال میکردندولی بیخبر از اینکه خواربار تمام شده وآرتش ایران بمضیقه افتاده است، پیشنهاد صلح را بمسرت قبول نمودند و خلاصه اینکه یکهزار پوند[1] طلا دادند و در عوض جاهای از دست رفته را باز پس گرفتند. عهدنامهٔ صلح در ۵۰۵ تنظیم شده و طرفین متعهد شدند که تا مدت هفت سال آنرا محترم شمرده بخاك یکدیگر دست اندازی نکنند.

آخرین جنگ با هیاطله ۵۱۳-۵۰۳ میلادی

جنگ بر علیه هیاطله تا مدت ده سال طول کشید و راجع به‌آن همینقدر میدانیم که **قباد** کاملا پیشرفت کرده اما از تفاصیل و جزئیات آن چیزی دردست نیست واز آنوقت این صحرانوردان وحشی و خطرناك درسیاست ایران اهمیتی که سابق داشتند آن اهمیت را بکلی از دست داده و نفوذشان بکلی خاتمه پیدا نمود چنانکه بعد از این (مثلا در دورهٔ **نوشیروان**) هروقت نامی از آنها برده میشود البته مهاجم نیستند بلکه مورد هجوم و حملهٔ شاهنشاه واقع شده‌اند. خلاصه خطر هون های سفید که سالها ایران را تهدید مینمود آن خطر از میان رفت.

قتل عام مزدکیان ۵۲۳

عدهٔ مزدکیان از زمان جلوس **قباد** روزانه در ازدیاد بود، ولی بعد این خیال برای آنها پیداشد که ممکن است بعد از **قباد** مورد تهدید واقع شده و جانشین او امر به قلع و قمع آنها کند موقع خود را متزلزل و مخاطره آمیزمی پنداشتند و توطئه‌ای کردند که پادشاه را که آنوقت پیر بود مجبور کنند از سلطنت استعفا داده و آنرا بیکی از پسر هایش **فتاسارساس** وا گذارنماید، چه اوآئین **مزدك** را قبول نموده و قول داده بود که بعداز رسیدن بسلطنت آنرا مذهب رسمی مملکت کند. **قباد** که از این دسیسه وسازش آگاه شد ابتدا روی خوش نشان داده حاضر شد که از سلطنت کناره گیرد ولی بعد آنها

---

۱ ـ هزار لیرای طلا بودولیپا درحدود ٦٥ مثقال کنونی وزن داشت (مترجم).

را اغفال کرده تمام سران و بزرگان شان را درمجلس جشنی دعوت نمود تا بـا حضور همه تاج و تخت را به فتاسارساس واگذار کنند و پس از جمع شدن حکم کرد تمام آنها را از دم شمشیر گذرانیدند.

شورش در ایبری

قباد بعد از فراغت از جنـگ با هیاطله و نیز آسوده شدن از آشوب و انقلاب داخلی توانست توجه خود را بر روابط و مناسبات با روم معطوف دارد. در این اثناء مواجه با انقلاب و آشوب ایبری شده ناچار از خیالی که داشت منصرف گردید و اما فتنه و آشوب ایبری و آن از اینجا ناشی شد که او ابلهانه رویهٔ تساهل مذهبی پیشینیان خود را از دست داده به گورجنس[1] پادشاه ایبری فشار آورد که مذهب مسیح را ترك گفته دیانت زردشتی را قبول نماید گورجنس بروم ملتجی شده تقاضا نمود که در اینباب باو کمك کنند، امپراطور هم و عدهٔ همراهی داده ولی در واقع بآن عمل ننمود و درنتیجه گورجنس (گورگین) به لازیکا گریخت، همان محلی که مقدر بود بعد از کمی نمایشگاه جنگ بین این دو دولت بزرگ واقع گردد.

جنگ دوم با روم (ایرانی) ۵۳۱-۵۲۴

در ظرف جنگ ده سالهٔ ایران با هون های سفید رومیان فرصت را غنیمت دانسته بمرزهای مملکت ایران بنـای دست‌اندازی را گذاشتند و در دارا یا داراس در کنارهٔ جنوبی مون مازیوس در یك منزلی نصیبین دژ بسیار معظم و محکمـی بنـا نمودند. قباد از ایـن نقض عهد بتوسط هیئت اعزامی بدربار دولت روم اعتراض نمود ولی از اناستازیوس[2] نتیجهٔ رضایت بخشی دراینباب حاصل نشد، امپراطور اخیرالذکر در ۵۱۸ میلادی در گذشت. و ژوستن[3]، کاپیتان گارد، بجای وی بر تخت نشست و او سیاست خصومت آمیز روم را تعقیب نمود، این امپراطور بر ضد دولت ایران با یکی از سلاطین هونهای ساکن شمال قفقاز عقد اتحاد بست و کمی بعد از این تبعیت شاهزاده لازیکا را که تحت الحمایهٔ دولت ایران بود قبول نمود (دراین جا باید روابط دوستانه تاریك شده باشد) اما جنگ فوراً شروع نشد، حتی درسال ۵۲۰ میلادی قباد به ژوستن تکلیف کرد که خسرو را بفرزندی قبول

1- Curgenes. 2- Anastasius. 3- Justin.

کند، اگر چه **خسرو** پسر بزرگ وی نبود اما مقدر بود که بجای او بر تخت نشسته بنام **نوشیروان** که در تمام دنیا مقام شهرت را حائز است سلطنت نماید.

ظن غالب این است که **قباد** بدین فکر افتاد که همانطور که **تئودوسیوس** (تئودوز) از سرپرستی و حمایت **یزدگرد** فایده برد پسر محبوبش هم از همراهی قیصر بهره‌مند گردد (یعنی اگر اشخاصی بخواهند که مانع سلطنت او بشوند دولت روم بحمایت وی برخیزد) وسلطنت او بیشتر مورد توجه و قبولی عامه واقع گردد ولی با همهٔ این احوال **ژوستن** آنرا ردنمود.
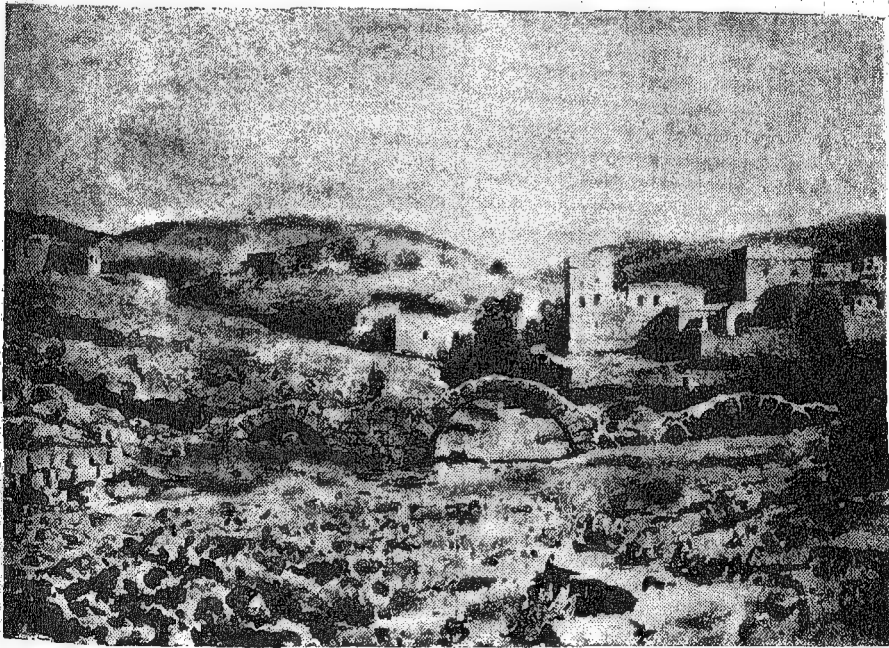
۴۹ ـ یک خرابه در داراب

بالاخره وقتیکه ایبری محل تاخت و تاز واقع شد و سپاه ایران به لازیکا حمله برد رومیان در ۵۲۶ داخل ارمنستان ایران شدند. در این جنگ **بلیزاریوس**[1] معروف فرمانده بود. او در اینجا شکست خورده همچنانکه در بین النهرین هم رومیان نتوانستند

---

۱ - Belisarius.

نایل به افتخاری گردند. در سال بعد، از هیچ طرف دست بکار مهمی زده نشد و در ۵۲۸ رومیان تحت فرماندهی **بلیزاریوس** دوباره شکست خوردند. **ژوستی نی ین**[1] چنین تصور کرد قوائی که تحت‌فرمان **بلیزاریوس** بودند بغایت ضعیف و کاری‌ازآنها ساخته نیست و لذا او را بسرداری مشرق‌تعیین‌و باسپاه قوی و نیرومندی مرکب از ۲۵ هزارتن که قسمت زیاد آن از مردمان ماساژت‌بود مجهزساخت. سردار ایران (**فیروز مهران**) بدارا شتافت؛ واقعا چقدر دلچسب است که بعد از قرنهای زیادی که ازآن تاریخ گذشته است از مکاتبات و پیغاماتی که بین‌این‌دوسردار ردو بدل شده‌استحضاری حاصل کنیم. طرفین هردو روبه آسمان‌کرده و ازخدا خواستند که حق رامظفرو منصور بدارد و **فیروز** با نخوت وغرور تمام‌درآخرین نامهٔ‌خود بسردار رومی نوشت: «لازم‌است فردا اسباب حمام وناشتای مرا در داخل‌حصار دارا[2] حاضر سازی (که بعد از گرفتن‌شهر و صرف ناشتا میخواهم حمام بروم)».

بالجمله سردار رومی بعملیات دفاعی پرداخته سپاهش را در محلیکه از پیش بدقت تعیین کرده بود بترتیب قرارداد بطوریکه قسمت جلو آن از خندق عمیقی محفوظ بود. **فیروز** که عدهٔ‌سپاهش دو برابر سپاه **بلیزاریوس** بود بدوا فرمان داد که دشمن را تیرباران کنند. این جا بارش تیر یکباره بر سر رومیان باریدن گرفت. واقعا هم آرتش ایران در تیراندازی ماهر و زبردست بوده است؛ اما همچو معلوم‌میشود که بقدر کفایت تیر نبود و لذا جنگ تن به‌تن شروع گردید؛ دراین‌هنگام جناح چپ رومی‌دچار اختلال گردید؛ لکن بواسطهٔ‌حملهٔ سواره نظام‌ماساژت از خطر محفوظ ماند؛ بعد ازاین بلافاصله دسته‌های جاوبدان صفوف لژیون ها را در جناح راست رومیان درهم‌بپیچیده و آنرا متزلزل ساختند؛چه **فیروز** اصلا ازهمین‌طرف فرمان‌حمله‌داده بود وچنین بنظر میرسد که فتح باایرانیان است ولی بازسواران ماساژت حمله آور شدند و آنها ستون طویل ایران را که رومیان را عقب نشانده بود شکافته و دوقسمت کردند و همین جا

۱- Joustinian.

۲-رجوع شود به «هشتمین دولت» صفحهٔ ۳۶۹. در آنجا تمام نامه مذکور است (مؤلف).

این جنگ هولناك خاتمه پیدا کرده و فتح نصیب رومیان گردید. تلفات ایرانیان خیلی زیاد بود. بلیزاریوس بهمین اندازه که فاتح در آمده اکتفا کرد و از دنبال کردن فراریان صرفنظر نمود

این جنگ اهمیت فراوان دارد، چه آن نشان میدهد که لژیونهای روم چگونه نسبت به پیش ضعیف شده و چطور لشکریان ایران در فنون جنگی پیشرفت کرده اند و الحق در هیچیك از جنگهای سابق، ایرانیان درجنگ تن بهتن بدین نظم و ترتیب و اطاعت نظامی بکار نکرده‌اند و اگر ماساژت های تازه نفس نمیشدند، رومیان با همهٔ اینکه موقع جنگی آنها خوب بود و وضع آن محال قشون کاملا مناسب داشت بازشکست میخوردند، البته این ممکن است که اگر این میدان مثل جنگ کاره با تیراندازان سواره تنظیم یافته بود، بدون اینکه بهم نزدیك شده و بجنگ تن‌به‌تن منتهی شود رومیان شکست میخوردند و اینرا هم باید در نظر داشت که عدهٔ سپاه ایران دو برابر عدهٔ رومیان بوده است

رومیان در ارمنستان نیز لشکر ایران را شکست دادند. در آنوقت قباد بقدری پیر بود که نمیتوانست خود شخصا فرماندهی قشون را بعهده گرفته در میدان جنگ حاضر شود، معلوم است که از این پیش آمد با گوار تا چه اندازه ناوسخت گذشته است.

سال ۵۲۹ اهمیتی که دارد فقط از اینجاست که ساراسن های وحشی یعنی اعراب صحرا نورد تحت قیادت منذر پادشاه[1] حیره بشام هجوم برده تا انطاکیه را به باد تاراج دادند و چهارصد راهبه را او برای رب‌النوع العزی (ستارهٔ زهره) بوضع خونین و دهشتناکی قربانی نمود و این واقعه باید در آن زمان یك وحشت و اضطراب فوق‌العاده‌ای در دنیای مسیحیت ایجاد کرده باشد

در سال ۵۳۱ دولت ایران بعذر اینکه مذاکرات صلح با روم بی‌نتیجه مانده با اعراب ساراسن تحت منذر برای حملهٔ بشام اتحاد کرد و بالاخره متحدین بشام حمله

---

۱ - رجوع کنید بکتاب «تاریخ ادبی اعراب» تألیف آر. نیکلسون صفحهٔ ۳۸ که در آنجا شرح قصه و قیام این دولت نگارش یافته است و نیز رجوع شود بفصل های ۴۲ و ۴۴ کتاب حاضر (مؤلف).

بردند، بلیزاریوس سردار رومی که مراقب بود پس از اطلاع بلافاصله باقوای خود با عجلهٔ هرچه تمامتر حرکت کردو بالاخره کاری کردکه بین قوای ایران و شهرانطاکیه که هدف منظوربود حایل شد و بنابرین لشکریان ایران از گرفتن انطاکیه که منظور اصلی آنها بود نومید شده عازم مراجعت شدند. بلیزاریوس که قوای وی از سواران ایزٌری، لیکاأانی و عرب ترکیب یافته بودند مایل شد که متعرض آنها نشود وبگذاردکه برگردند ولی لشکریان وی بنای مخالفت راگذارده جدا ایستادندکه دشمن را تعاقب کنند و نتیجه این شد که در نزدیکی کالینکوس جنگ شروع شده و آن تقریبا بشکست رومیان تمام شد، توضیح اینکه سواران ایزٌری ولیکاانی بحال هراس و دستپاچکی میدان را خالی گذاشته فرار کردند و میمنهٔ سپاه رومیان بواسطهٔ فرارآنها مختل گردید، اینجا بلیزاریوس با تدابیر حربی پشت بدشمن نمود و از فرات روبرگردانید در حالتیکه با پشت سر می جنگید. او بهمین طور روز را شب کرد و در تاریکی هنگامیکه ایرانی ها کنار کشیدند قشون خودرا در قائق نشانیده از نهرعبور داد و این آخرین میدان جنگ مزبور بوده است. خبرفوت قباد سبب گردید که قشون ایران بخاك ایران برگشت.

اهمیت سلطنت قباد

چنانچه چند سال سلطنت غاصبانهٔ جاماسب بحساب سلطنت قباد آورده شود این پادشاه مدت چهل سال سلطنت کرده است. ممکن است که او یکی از بزرگترین پادشاهان سلسلهٔ خود بشمار نیاید اما در این شك نیست که در امور لشکری مقام بلند ارجمندی را دارا بوده است، ظن غالب این است که خلع او بیشتر برای تصمیمی بود که در تجدید عظمت واقتدار دولت ایران داشت. پیشرفت او در دفعهٔ ثانی ثابت میکنند که علاوه بر مسائل لشکری در سیاست هم یدی بسزا داشته است، اگر مابه تفاصیل وجزئیات ده سالی را که او در جنگ با هیاطله، همان قبایل وحشی که قشون ایران راشکست داده وفیروز را بقتل رسانیدند ونیز ایران را خراج گذار خود ساختند دسترسی پیدا کنیم احتمال دارد که سابقهٔ قباد وشرح حال اوزیاده ازآنقدریکه هست درخشان و قابل ستایش واحترام باشد. بنابقول طبری اوزیاده ازهر پادشاهی شهربنا نموده است که ازآنجمله شهرکازرون معروف واقع بین بوشهر وشیرازمیباشد که ازشاهپور

چندان فاصله ندارد و دیگر گنجه از بلاد قفقاز که از بناهای **قباد** است و حالیه آنرا الیزابت‌پول[1] مینامند. در هنگام مرگش باوجودشکستی که در میدان آخر خورده‌بود ایران در منتها درجهٔ عظمت و اقتدار بود. برای اخلافش قشونی باقی گذاشت که در جنگهای با روم وهیاطله ورزیده‌شده و در فنون حربی کار کشته و مجرب‌وماهر بودند.

چینیان از انقراض اشکانی[2] و طلوع سلسلهٔ ساسانی بیخبربودند

ارتباط بین چین و ایران در دورهٔ ساسانیان

ولی این اولین دفعه است که می‌بینیم در یادداشت های آن‌ها از دولتی موسوم به پوسز[3] یعنی ایران‌اسم برده شده است. ما درفصل سی‌و چهارم کتاب شرحی راجع بتاریخ چین ذکر نمودیم و اینك دنبالهٔ همان بیان را که ناتمام مانده بود گرفته میگوئیم که تزلزل وانحطاط یك سلسله سبب شد که‌روابط و مناسبات بین چین و ایران زیاده از دویست سال قطع شده تا در قرن پنجم در دورهٔ سلاطین توباوئی[4] که در شمال چین از ۳۸۶ تا ۵۸٤ سلطنت کرده‌اند نمایندهٔ سیاسی بایران فرستاده شده است، پادشاه ایران هم در مقابل‌هیئتی را با چند زنجیر فیل تربیت شده بعنوان هدیه بدربار چین فرستاده است. هیئت مزبوراز طرف **خوتان** توقیف‌شده ولی‌بعد، ازتوقف‌خارج شده‌اند وروبهمرفته درحدود ده‌سفارت در اینمیانه یعنی مابین ٤۵۵ و ۵۳۱ میلادی ردوبدل شده است. شرحی که نمایندگان چینی‌راجع بایران ذکر کرده‌اند قابل سی توجه و شایستهٔ ذکر میباشد و اینك ماعین آنرا درزیر نقل میکنیم: - پایتخت دولت پوسز یعنی ایران در سوه‌لی[5] (تیسفون) واقع است ... و آن دارای‌صد هزار خانوار میباشد. این‌سرزمین نسبةً مسطح وهموار است، محصولات طبیعی آن عبارتست از- طلاو نقره، مرجان، عنبر، مروارید اعلا، اشیاء زجاجی، آبگینه آلات، بلور، الماس، مس، شنجرف، جیوه یازیبق، منجمله از کالا های آن حریر گلدار، گلدوزی یاململه دوزی، پنبه، فرش‌قالی، پردهٔ قلاب دوزی میباشند...

۱- Elizabetpol.

۲ ـ بدکیار اسمطلب خالی از اهمیت نیست که درماته پنجم ایالات و دولت های خرد چندی دررودسیحون سفلی وجود داشته که آنها را آسه یاپارت میامیدند (مؤلف).

۳-Posz. ٤ - Toba wei. ۵ - Sohli.

آب و هوای آن خیلی گرم است. خانواده‌ها در منازل‌شان یخ نگاه میدارند. قسمت اعظم سرزمین از احجار رملی تشکیل یافته است. برای آبیاری درهرجا ترتیب قنوات داده‌اند. غلات و حبوبات پنجگانهٔ آنها مثل مال چین مرغوب و نیز طیور و سایر حیوانات قشنگ و خوب میباشند... اسبان عالی نژاد، الاغهای درشت و بزرگ و نیز شتر بکثرت در این کشور تربیت میشوند... همچنین فیلان سفید و شیر و تخم‌مرغهای بزرگ پیدا میشوند. مرغی‌است در آنجا بشکل شتر[1] ولی دارای دوبال که در امتداد یک خطی میتواند پرواز کند اما از صعود عاجز است. مرغ نامبرده علف و گوشت هردو میخورد و نیز میتواند آتش بلع کند».

در این یادداشت ذکری از جلوس پادشاه برتختی از طلا بشکل شیر با تاج مجلل و با شکوه خود بعمل آمده و نیز شرحی راجع بلباس ملی آنزمان و رسم و آئین جلوس و تاجگذاری بیان شده است و حتی از عناوین والقاب درباری هم اسم برده‌شده است که از آنجمله «موهوتان» است که مراد از آن بلاشك مؤبد میباشد و دیگر سپهبد یا فرمانده کل که بلفظ «سیه بویوه» ذکر شده است. راجع به ازدواج برادرو خواهر ذکری بطور خاص بعمل آمده‌ومینویسد که آن‌مذموم میباشدو نیز درخصوص دفن نکردن جسد مرده بلکه انرا درمنظر و مرئی گذاشتن وهمچنین‌درنجاست حاملین جنائز بدخمه که آن حتی امروز درمیان زردشتیان معمول میباشدبیانی بعمل آمده است.

گذشته از گزارشهای عمومی گران بهای فوق که نتیجهٔ مشاهدات چینیان‌است گزارش دیگری است از یك عده نمایندگان مخصوص که ما آنرا ذیلا نقل میکنیم: — در دورهٔ سلطنت‌شنگوئی[2] (۵۱۸-۵۲۰) پادشاه ایران نامه‌ای با تحف و هدایابهمراه هیئتی بدربارچین فرستاده که آن بشرح‌زیر است: — فرزند مملکت‌پهناور آسمانی‌زائیدهٔ آسمان است. ما امید داریم جائی که آفتاب طلوع میکند برای همیشه متعلق‌به فرزند

---

۱ ـ دانستن اینمطلب خالی از فایده نیست که در ایران کنونی هم حیوان مزبور که از مشاهدهٔ آن و نیز دیدن تخم آن فرستادگان چینی متعجب شده اند بهمین‌نام خوانده میشود (مؤلف).

۲ ـ (Shenkwei) قباد چنانکه در بالا ذکر شده از ۴۸۷ تا ۵۳۱ بر تخت سلطنت ایران جالس بوده‌است. او معروف به **کواد** یا کوات نیز بوده است که خیلی شبیه بلفظ مزبور چینی میباشد (مؤلف).

آسمان در زمین باشد. پادشاه مملکت ایران کی‌هوتو (کوباد) ازراه تمکین هزار ودهر اراحترام وکرنش میکند» دربارچین این اظهارات را بخوبی تلقی کرده واز آنزمان ببعد آنها غالباً هدایا و تحفی بدربار چین میفرستند و مخصوصاً در سال دوم (۵۵۵م) پادشاه آنها[1] دوباره هیئتی را با امتعه و اشیاء محلی بدربار چین فرستاد.

این گزارشهای جالب وجاذب چنانکه ملاحظه میشود چندان نیازی بشرح و بیان ندارند و خوانندگان کتاب هرقدر (چنانکه صفحات کتاب نشان میدهد) بیشتر آنها را مطالعه کنند همانقدر صحت و حقیقت آنها در نظر ظاهر و آشکار میگردد. واقعا در تاریخ چیزی از این دلچسب‌تر نیست که راجع بیك ملت و یا یك مملکت مطالبیکه از منابع مختلف و درعین حال مشابههم نقل شده یکدفعه دیده شود که آن مطالب از یك منبع بتمام معنا جداگانه‌ای هم تصدیق و تایید گردیده است.

---

۱ - در این زمان **انوشیروان** عادل بر سریر شاهی جالس بوده است (مؤلف).

نوشیروان عادل

فصل چهلم

نوشیروان عادل

غلامی که میزبان او را خریده ، در وحت آزاد از یك آدم لئیم است ، چه اولی ممکن است آزاد گردد بر خلاف دومی که هیچوقت نمی ... (از گفته های اخلاقی نوشیروان)

جلوس بلامعارض نوشیروان ۵۳۱ میلادی

بنا بگفتهٔ پاره‌ای مورخین هنگامیکه قباد فرار کرده بنزد هیاطله میرفت در نیشابور دختر دهقانی را گرفته انوشیروان یا نوشیروان از وی پیدا شد . این پادشاه که نویسندگان اروپا او را خسرو واعراب کسری مینامند حقیقتاً یکی از بزرگترین و نامی ترین پادشاه سلسله ساسانی می باشد .

او خیلی طرف مهر و علاقهٔ پدرش قباد بود و بیش از همهٔ فرزندانش ویرا دوست میداشت ، چه تولد او در نیشابور با مرگ ولاگاس یعنی بلاش اول و بر طرف شدن جنگ خانگی تصادف کرده و این تصادف را او فال نیك گرفته وطالع ویرا میمون دانست .

کاارس (کاوس) پسر ارشد قباد چون سلطنت را حق خود میدانست بعد از مرگ پدر خود را پادشاه اعلام نمود ، ليكن مه بود[1] وزیر اعظم وصیت‌نامهٔ قباد را که باسم نوشیروان بود بیرون آورد و به استناد آن او خود را شاهنشاه خواند . گرچه یك دستهٔ قوی وجود داشت که طرفدار سلطنت زامس پسر دوم قباد بوده لیکن بواسطهٔ

1- Mehbud

نقصی که داشت یعنی یك چشمش کور بود مطابق رسوم مشرق زمین قابل سلطنت نبوده است ولذا پیروان اوتدبیر اندیشیده پسرش‌را بسلطنت برداشته وپدر را قرار دادند که نایب‌السطنهٔ او باشد. **نوشیروان** از این توطئه واقف گردیده قبل‌از فوت وقت تمام برادران خود با اولاد ذکور آنها را با کمال بیرحمی بقتل رسانید، فقط پسر **زامس** که نامش **قباد** بود از این مهلکه جان در برده و فرار کرد.

اعدام مزدك وقتل عام پیروان او

او سیاست بیرحمانه‌ای را که در بارهٔ برادرانش اتخاذ کرده‌بود در بارهٔ **مزدك** هم که ازقتل‌عام سابق جان دربرده بود عین آن سیاست را مجری داشت، توضیح اینکه **مزدك** با یکصدهزار از پیروانش را رهسپاردیار نیستی ساخته و از این اقدام هولناك او، فرقهٔمزبور بکلی محو ونابود گردید.

چندقرن بعد ازآن، **نظام‌الملك** در کتاب خود مینویسد که اسمعیلیان ازنسل **مزدك** میباشند. بهر حال **مسعودی** میگوید این پادشاه‌بعد از قتل عام مزدکیان به **نوشیروان** یعنی پادشاه جدید ملقب گردید؛ لیکن چیزیکه نزدیك بعقل میباشد این‌است که آن از «نوشك ربان» یعنی روح جاوید گرفته شده است.

صلح با روم ۵۳۳ میلادی

تعجب در این است که **نوشیروان** با اشتهارات زیادش در فتوحات و کارهای نمایان لشکری‌معذلك بعد از استقراربرتخت سلطنت مایل شد با بیزانس صلح کندو محتمل است که او خاطرش هنوز از انقلاب وآشوب داخلی آسوده نبود واوضاع را مقتضی‌خصومت وجنگ باروم نمیدانست. از آنطرف **ژوستی‌نین** هم‌میخواست ازبابت جنگ مشرق آزاد شده‌تمام قوای خودرا بطرف ایتالیا و افریقا اعزام دارد و به‌تسخیرآن قطعات به‌بردازد و بنابرین طرفین حاضربصلح شده و مواد آن به‌سهولت تنظیم‌و بالاخره جنگی که درمدت سی سال دوام داشت روی شرایط زیرختم گردید.

(۱) روم متعهد است که مبلغ یازده هزار[1] پوند طلا برای حفاظت دربند و سایر دژهای قفقاز بدولت ایران به پردازد و دولت نامبرده هم باید در این نقاط‌پادگان

---

۱ - معادل پنج کرور تومان پول حالیهٔ ماست (مترجم).

قوی نگاهدارد. (۲) روم میتواند دارا را در تصرف نگاهدارد اما نباید آنجارا مرکز لشکری خوددر بین‌النهرین قراردهد (۳) هرقدرازولایت لازیکا که در تصرف طرفین بود ازاین ببعدهم بهمان حال باقی خواهد بود. (٤) روم وایران همیشه با هم متحدخواهندبود.

پیشرفت های روم در افریقا و ایتالیا

ژوستی نین بعدازصلح مزبورازدوخوردهای مشرق فراغت حاصل کرده باتمام قوامتوجه تسخیرشمال افریقا وایطالیا گردیدوبتوسط سردار نامی خود **بلیزاریوس** پیشرفتهای نمایانی در آن نواحی حاصل نمود و این فتوحات و پیشرفتهای او در مدت شش سال بعد از صلح براقتدارات وی افزوده و سپاهیانش در طول اینمدت کارآزموده و ورزیدهٔ جنگ شده و آن تا اینحد خطرناك بنظر میآمده که **خسرو** که درابتدا بسهمی از غنائم قناعت میکرد حالااز اینجهت که مبادااوباقوای متحدهٔ خود تحت فرمان **بلیزاریوس** ایران راموردتهدید قرار دهد به‌تشویش و اضطراب افتاد، علاوه محرك خارجی هم در اینخصوص پیدا شده بر نگرانی وی افزود، توضیح اینکه درسال ۵۳۹ ازطرف گوت‌های شرقی ایتالیا و نیز از طرف ارمنستان سفرائی بدربار **انوشیروان** آمدند و آنها اهمیت موقع راخاطرنشان نموده اظهار داشتند که لازم است او در این هنگام که **بلیزاریوس** در ایتالی مشغول است فوراً بروم اعلان جنگ بدهد و الا کار از دست خواهد شد. نمایندگان مزبور با دلایل قوی وقابل توجهی نظر **خسرو** راجلب نموده برای نقض عهد فشار آوردند تا آنکه **نوشیروان** برای بهم زدن صلح موسوم بصلح دائمی تصمیم گرفت.

گرفتن انطاکیه و غارت آن بدست نوشیروان

این حملهٔ **نوشیروان** ناگهانی بوده و روم در مقابل رویهمرفته آماده نبوده‌است. شاهنشاه بعوض اینکه قواش را درحملهٔ به‌دژ سرحدی بین‌النهرین ضایع کند ازفرات قسمت سفلای سیرسیزیوم دژ مرزی که سابقا در بیان جنگ **ژولین** بآن اشاره شد گذشت و برای اینکه زهر چشمی از سایر شهر های سوریه گرفته باشد با سکنهٔ شهراولی که اشغال گردید با کمال بیرحمی رفتار نمود و بعد بطرف انطاکیهٔ ثروتمند تاخت، بلاد عرض راه را بباد غارت دادو از آنها خون‌بها خواست. شهر انطاکیه تقریبا در ده سال قبل از این براثر زلزله

های متوالی خراب و بکلی زیرو رو شده بود، دژها واستحکامات شهر صورت بدی بخود گرفته و بحـال خرابی افتاده بود، حتی پادگان کافی برای دفاع نداشت و نتیجهٔ این وضعیت آن شد که این پایتخت سوریه باتمام خزائن و نفایس گران بهائی که داشت شکار رام پادشاه ساسانی گردید واو هم در تعقیب همان سیاست قهر و غلبه تمام مساکن و عماراتی را که صاحبان آنها خون بهانداده بودند خراب کرده آری سلاطین ساسانی هم اغلب مانند پارتیها در فتوحات خود چندان در قید تصرف دائمی و مملکتداری نبوده بلکه منظورشان بیشتر غارت و خراب کردن بوده است، پادشاه بزرگ پس ازرسیدن بمنظور اساسی خود وارد مذاکرهٔ صلح گردید و راضی شد باشرائط زیر قشون خود را عودت بدهد. اول اینکه دولت روم مبلغ پنجهزارپوند[1] طلابابت خسارت جنگ بدولت ایران دادنی باشد. دوم. بابت هزینهٔ حفاظت دربندو سایردژها مبلغ پانصد پوند طلاسالیانه بدولت ایران بپردازد.

او تصویب معاهدهٔ بالا را معلق گذاشته سپس از موقع استفاده کرده به سلوسی بندر انطاکیه درآمدو درآن جا درآب آبی رنك دریای مدیترانه استحمام کرده به تقلید عادات پوسیدهٔ فاتحین آشوری بناء مذبح نمودو قربانی برای آفتاب کرد و در مراجعت از آن جا از اپامه و دارا و سایر شهرهای عرض راه تقدیمی ها یا نعل بها خواست و همه را هم وصول نمود ولی ظاهراً خبرتصویب عهدنامه درادسا باورسید.

بر اثر نقض بعضی ازمواد عهدنامه **ژوستی نین** که ازفتوحات درخشان **بلیزاریوس** اکنون موقعیت وی تغییر کرده و اقتداری بسزا حاصل نموده بود عهد نامهٔ جدید را بکلی برهم زده و بارمسئولیت آنراهم بدوش **نوشیروان** گذاشت، شاهنشاه که ازاین عملیات خودش فایده کم برده بود در زمستان بعد بساختن شهری نظیر انطاکیه در نزدیکی تیسفون مشغول گردید و مطابق بیان **طبری** این شهر بدل تا اینحد مشابه با اصل بود که اسرای انطاکیه بدون زحمت خانه های جدید خود را یافته و داخل آن میشدند.

۱ـ وآن معادل سیصدو بیست و پنجهزار مثقال طلا است (مترجم).

جنك در لازیکا
۵۴۰ - ۵۵۷
میلادی

شرحی در سابق راجع به‌لازیکا گفته شد و این همان کلشیس[۱] قدیم است که‌در سال ۵۲۲ به تبعیت روم در آمده‌و بعد‌بتدریج قلعهٔ معتبریرا که نام آن پترابود رومیان گرفته و بالاخره داد و ستدو بازرگانی را در آن جا انحصاری کردند که از اینراه صدمهٔ زیادی به اهالی وارد گردید .

لازیکا در بدوامر یعنی در آغاز تابعیت طبق قراردادی که شده بود نه خراجی بروم میداد و نه‌پادگان رومی قبول میکرد ولی در آخر رومیان بنای تعدی و اجحاف را گذاشتند تا اینکه پادشاه آنجا ناچار شده در ۵۴۰ بدربار ایران ملتجی گردید واز آندولت کمك خواست. **نوشیروان** دراینباب‌تأمل وفکرزیاد نمود وچون‌تحت‌الحمایگی لازیکا در آنوقت چندان طرف میل ایران نبود بدواً حسن استقبالی نکرد وچنین‌خیال میکرد بعهده گرفتن حمایت لازیکا یك بار سنگینی است بردوش او ولی بعد بدینخیال افتاد که چون مالك آن‌ناحیه گردد میتواند کشتیهای‌بزرك و مهم جنگی بدریا انداخته متصرفات بیزانس را مورد حمله قرار دهد و تجارت آن حدود را بدست خود بگیرد و روی این نظر ، او حاضر شدبار حمایت‌پادشاه لازیکا را بدوش بگیرد و به بهانهٔ اینکه قبایل هون به ایبری حمله برده اند ودفع آنها را ازوی خواسته اند فوراً و بدون فوت وقت عازم آن دیار گردید و پیش از رسیدن قشون امدادی روم پترا را محاصره کرده وبتصرف‌درآورد ودر نتیجه لازیکاجزو ایالات‌شاهنشاهی ایران قرار گرفته وخاك‌ایران بدریای سیاه متصل گردید ولی لازیکا بزودی ملتفت شد که بار اطاعت و تمکین از پادشاه بزرك سنگین‌تر از بار اطاعت و تمکین ازدولت روم میباشد مخصوصا وقتی که باشندگان آنجا داخل دیانت مسیح شدند این سنگینی بیشتر محسوس گردید .

نوشیروان از تملك‌آنکشوربدون یك تغییرات اساسی یأس حاصل نموده‌تصمیم گرفت که تمامی سکنه را بیرون کرده و جای‌آنها را از رعایای خودش پر کنند . او برای اجرای اینمنظور عجیب بدینخیال افتاد که **گوبازس** پادشاه لازیکا را بقتل‌برساند

۱ - Colchis.

ولی موفق نشد چه پادشاه نامبرده از این نقشه باخبر شده فوراً به **ژوستی‌نین** ملتجی شده و از وی کمك طلبید و او هم حمایت‌ویرا بگردن گرفته و بالنتیجه در ۵۴۹ میلادی اعلان جنگ داده شد و آن تا مدت هشت سال هم دوام نمود. پترا بدست رومیان محاصره شد و قسمت اعظم پادگان آن معدوم گردید، آری عدهٔ پادگان شهر بقدری تقلیل یافت که‌تقبی که در یکمورد خواسته بودند بدیوار شهر وارد کنند اگر دوباره اینکار را میکردند هرآئینه موفق بگرفتن شهر میشدند، لیکن ژنرال رومی آنرا بتأخیر انداخت و در این امیدبود که از **ژوستی‌نین** قول بگیرد که (در صورت تصرف پترا) جائزه مخصوصی باو داده‌شود که ناگهان سپاه امدادی ایران بالغ برسی‌هزار نفر وارد شده و تمامی‌محاصرین‌را منهزم‌ساختندو چون‌آن محل قابل‌برای نگاهداشتن قشون زیاد نبود لذا فقط پنجهزار تن ایرانی برای کمك به پادگان آنجا گذاشته شد و عدهٔ مزبور هم بدست قوای متحدهٔ روم و لازیکا تماما با تلفات زیاد منهزم و متفرق گردیدند.

در سال بعد جنگ‌قاطعی رویداد، توضیح اینکه بسردار قشون ایران تیری‌اصابت کرده از پای در آمد و بالنتیجه رومیها کاملاً فاتح در آمدند، پترا دوباره محاصره‌شد و پادگان های شجاع ایرانی بعد از ابراز دلاوری شایان تقریبا تمام آنها یا مقتول و یا مجروح گردیدند. دژ معظم آنجا سقوط کرده بدست رومیها افتاد. ولی این وضع باز تغییر پیدا نمود، چه عدهٔ خیلی زیادی ازایران با چندین زنجیر فیل در این معرکه ظاهر شده و لازیکا بجز نواحی چندی که دست رومیان بوده بقیه بدست قوای ایران افتاد. این‌بود جریان‌امور در سال ۵۵۱ میلادی که آن منجر بانعقاد عهد صلح گردید، لیکن لازیکا و نیز منطقهٔ ساراسن ها هردو از این قرارداد صلح خارج بوده و ازاینرو عهد نامهٔ مزبور برای آسایش خاطر **گوبازس** پادشاه لازیکا و رعایای او تأثیری نداشته است.

در سال ۵۵۲ میلادی نصرت و ظفر نصیب ایرانیان بوده است و اگر از موقع استفاده میکردند یقیناً رومیان‌را ازآن حدود خارج‌میساختند، توضیح اینکه **گوبازس**

بنزد **ژوستی‌نین** از ژنرال های رومی شکایت‌نمود و آنها هم برای دفاع از خودشان ویرا متهم بغدر و خیانت ساختند و در نتیجه بآنها اجازه رسید که ویرا دستگیر کنند. **گوبازس** بنای تعرض و مقاومت را گذاشته و بالاخره مقتول گردید و این سبب‌شد که مردمان لازیکا دوباره از روم‌برگشته بایران تمایل پیدا نمودند، لیکن چون‌ازطرف ایرانیان در آنموقع همراهیهای لازم نشد لذا در ۵۵۵ میلادی با روم داخل‌مذاکره شده و با وی متحد گردیدند مشروط براینکه دولت روم قـاتلین **گوبازس** را سیاست کنند و دیگر **تزاتس**[1] برادر **گوبازس** بجای او پادشاه باشد.

سردار ایرانی با قوای زیاد ولـی خیلی دیر در میدان جنـك ظاهـر شده و در فازیس[2] دهنهٔ رودخانهٔ موسوم بهمین اسم بررومیان حمله کرد وایرانیان‌که‌از رومی‌هادر شماره‌زیادتر بودندنزدیك بودحصار چوبی‌بی‌بنیان‌را خراب‌کرده بردشمن غالب‌آیند، ولی ژنرال‌رومی‌حیله‌ای بکاربرده‌شهرت‌داد که‌لشکری ازبیزانس بکمك‌وی قریباً‌واردمیشود، سردار ایرانی برای جلوگیری از اشکر خیالی مزبور سپاه خود را بـدو قسمت منقسم کرده و همین باعث گردید که شکست خورده و از آن ناحیه رانده شد. **نوشیروان** از این پیش آمدهای سخت ناگوار دانست‌که برای جنگ با روم از راه دریا خیالی‌که‌کرده بود بکلی بی‌اساس بوده و اینکه لازیکا فاصله‌اش بیش از اینهاست که بتواند آنـرا تملك کند. بعلاوه او گرفتار زدوخورد های دیگری در مشرق‌بوده میخواسته است خاطرش از این رهگذر یعنی ازجنگ با روم فارغ و آسوده باشد.

دومین صلح باروم ۵۶۲ میلادی

در سال ۵۵۷ میلادی قرارداد متارکهٔ جنگ برای مدت پنج سال بسته شد و آنـب بالاخره بعقدصلحی منجرشدکه در ۵۶۲ میلادی بشرح زیر منعقد گردید: برای خارج شدن از لازیکا و چشم پوشی از تمام دعـاوی بر آن ناحیه سالی سی‌هزار سکهٔ طلاشرط شد که دولت روم به **نوشیروان** بدهد و اماشرایط دیگـر صلح‌مزبور وآن این بود که: مسیحیان از هرگونه تعقیب و اذیت و آزار بـاید مصون باشند ولی دیگران را هم نباید بدین‌خود

1 -Tzathes. 2 - Phasis.

دعوت کنند. دارا نباید مرکز قشونی‌شرق‌باشد. ایران باید حفاظت دربند راخودبعهده بگیرد. این معاهده تا مدت پنجاه سال بقوت خود باقی خواهد بود.

معاهدهٔ بالا روبهمرفته برای هر دو دولت متعاهد مطلوب و خوب بود، راست است که روم متعهدشده مبلغی سالیانه به پردازد اما در عوض لازیکا را هم‌که‌درتصرف دولت ایران بود پس گرفته است و همینطور سایر مواد آن معقول و صاف وروشن‌است و مینماید که هر دو طرف از جنگ خسته و فرسوده شده‌اند. بیشك این امر محقق‌بودکه غرورملی ایرانی‌مبلغی‌راکه‌روم متعهد شده به پردازد باج و خراج‌خواهد وانمود کرد، چنانکه **طبری** همین را بماخبر میدهدو میگوید روم بایران باج وخراج میداده است، لیکن دولت مقتدر غربی معلوم نیست خیال کرده باشد که از این راه لطمهٔ فاحشی به حیثیت و اعتبار او وارد خواهد آمد چه میدید که در قبال پرداخت این مبلغ ایالتی را که هم از حیث ثروت خیزی و هم ازحیث سوق الجیشی مقام اهمیت را دارا میباشد مالك میشود.

ظهور ترکان

ترکان که چینی ها آنها را توچویه[۱] مینامند خودشان را از نسل اسنایکی[۲] از قبایل‌هوینگ‌نو[۳] یعنی هون ها[٤] میدانند. در ٤٣٣ میلادی براثر فشار و اذیت و آزار امپراطور **توبا** سوم هفتصدخانوارشان‌بمرز‌های طایفهٔجون‌جون[٥] مهاجرت کردند و آنها نام خودشان (ترك) را از کوهی بشکل کلاه‌خود اخذ کردند که آن هنوز دربعضی السنهٔ‌ترك « درکو[٦] » نامیده میشود. حرفهٔ آنها در میان طایفهٔ جوجون‌آهنگری بود، لیکن بتدریج‌کارشان بالا گرفته تا این اندازه قوی شدند که رئیس آنها **تومن** یکی‌از شاهزاده خانه‌های قبیلهٔ بزرگ آنجاراخواست بزنی بگیرد و این درخواست اورد شده و درجنگی که بعدا رویداد طایفهٔ جون جون بطوری شکست خورد که دیگر نامی از او باقی نماند.

۱- Tuchueh ۲ - Assena. ۳- Huingnu.

٤ - رجوع شودبکتاب «یکهزار سال تاتاریان» تألیف **پارکر** (Bk. iv) ونیز رجوع شودبه «قلب آسیا» صفحهٔ ۲۹ (مؤلف).

٥- Gwen Gwen. ٦- Durko.

دراواسط قرن‌ششم ترکان درتاریخ ایران‌اول‌بارعرض وجود نمودند. دراینزمان آنها بدوقسمت منقسم گردیدند؛ یکی‌ترکان‌قسمت شرقی‌که نواحی شمال یعنی‌ازمغولستان تاکوههای اورال را در تصرف داشتند ودیگر ترکان قسمت غرب‌که از جبال آل تای تا سردا‌ریا را اشغال کرده‌بودند . **تومن** خاقان اول در ۵۵۳ میلادی در گذشت وپسرش **کولو**[1] بجای وی برتخت نشست؛ مدت سلطنت او خیلی کوتاه بود و **مقان‌خان**[2] برادر او بوده است که در ۵٥٤م با **نوشیروان** مناسبت وارتباط پیدا میکند .

مطیع کردن هیاطله

اینمطلب که **نوشیروان** توجه خودرا بطرف هیاطله معطوف داشته است ظاهر میدارد که او مانند **ژوستی‌نین** بعدازپیمان اولی توانسته از متارکهٔ جنگ و پیمان صلح بعدی استفاده کرده مبادرت بیك سلسله جنگهائی کندکه آن آوازه و شهرتش را باوج کمال رسانیده است . لیکن ازتفصیل این جنگها و شرح وقایع آنها با قید سنه بی‌اطلاعیم فقط سطور چندی بطور کلی‌میتوان‌در اطراف آن نگاشت .

هیاطله که بدست **قباد** شکست دیده و از میان رفته بودند اکنون **نوشیروان** با **خاقان** ترك متحدشده بخاك آنها هجوم میبرد ؛ لشکر ایران کاملا فتح نموده‌وپادشاه هیاطله مقتول و خاکش بین **نوشیروان** و متفقین او تقسیم گردید و تا جائیکه معلوم میشود جیحون برای بار دیگر مرز ایران شناخته شده و ایران طبق این قرار داد بلخ تاریخی رادوباره بدست میآورد . **انوشیروان** برای تحکیم مبانی عهد صلح دختر **خاقان** ترك را بزنی گرفت و پسری که بعد از خودش بر تخت نشسته از همین زن بوده است .

جنك برعلیه طائفه خزر ٥٧٦

یکی از جنگ های او که اهمیت آن کمتر از جنگ با هیاطله میباشد جنگ با طائفهٔ خزر بوده است؛ این طائفه که در زمان **قباد** شکست دیده بودند دوباره موردحملهٔ **نوشیروان** واقع شده وسر زمین آنهابباد‌تاراج رفت و هزاران تن از این قبایل وحشی طعمهٔ شمشیر گردیدند .

---

۱ - Kolo. ۲ - Mokan Khan.

جنك عربستان ٥٧٦

تقریباً در آغاز قرن ششم میلادی حبشی ها که مسیحی بودند بعربستان حمله بردند ویمن را بتصرف در آورده و آنرا جزء حبشه کردند. اساس تصرف و استیلای این فاتحین در آن دیار بدست ابرهه یك سرباز جنگی معروف تقویت وتحکیم یافته حتی چندین کلیسا درصنعا بنیان نهادند، این فتوحات و پیشرفتهای حبشی هادرعربستان طبعاً موجب خوشوقتی دولت روم بوده برعکس خاطر انوشیروان را بالطبع مشوش میساخته است و اوکه تشنهٔ فتوحات جدید بود تصمیم گرفت که ناگهان بآن ناحیه حمله برده حبشی‌ها را از آنحدود خارج سازد. در همین اوان اتفاق افتاد که یکی از شاهزادگان خاندان قدیم حمیر بدربار شاهنشاه ایران پناهنده شده و به کسری مکرر فشار آورد که مهاجمین را از یمن خارج ساخته ویرا مالك تاج وتخت اجدادی خود سازد. کسری کشتیهای خود را با یك عده قشون از خلیج فارس حرکت داد و آنها از کنارههای ساحل غربی عربستان طی طریق نموده سالماً واردعدن شدند. اعراب حمیر که با خبرشدند بحمایت شاهزادهٔ خود برعلیه حبشی ها برخاسته و به مسروق آخرین عضو خاندان ابرهه حمله برده شکستش دادند و شاهزادهٔ حمیری تحت عنوان نایب السلطنهٔ انوشیروان بر تخت نشست. واقعا وقتیکه می‌بینیم که از اوبولا تا عدن دو هزار میل فاصله دارد این لشکرکشی قابل بسی ملاحظه می باشد.

مطابق شرحی که طبری نوشته است نوشیروان لشکری بطرف هندروانه داشت و در نتیجه قطعات چندی از آنکشور را گرفت ولی این لشکرکشی مسلم نیست وممکن است جنگی در آنصفحات پیش آمده وقشونی بدانحدود فرستاده باشد.

جنك با اتراك

محتمل است که ترکان بعد از گرفتن ولایات ماوراءالنهر هیاطله بر اقتدارشان افزوده تا اینحد که برای ایران عامل خطر شناخته شدند و در هرصورت اینمطلب مسلم است که در سال ٥٦٧ دیزابل[1] یا زیل زیبلوس[2] سفیری بدربار انوشیروان فرستاد تا پیمان اتحادی فیمابین منعقدسازد،

[1]- Dizabul. [2]- Silzibulos.

او از این پیش آمد بغایت مشوش شده در صدد افتاد که سفرا را مسموم سازد ووانمود کنند که آنها از عوارض طبیعی بیمار شده مردند؛ لیکن وقتیکه دیزابل از این جسارت وتخطی آگاه شد غضبناك گردیده هیئتی بدربار ژوستن[1] فرستاد ودرنتیجه قراردادمودتی فیمابین بسته شده برای استحکام روابط دوستی سفیری هم ازجانب دولت رومدر ۵۶۹ میلادی بدربارخان رفت. در این اثنا ترکان بخاك ایران حمله‌ور شدند لیکن بعدازرسیدن لشکر ایران فوراً روبهزیمت نهادند. دیزابل وقتیکه دید نتوانست با قوای خودکاری از پیش ببرد دوباره سفیری بدربار روم فرستاد (۵۷۱ میلادی) واز ژوستن درخواست نمودکه عهد صلح با ایران بهم بزند و با اتراك متحد گردد و حال آنکه از مدت آن فقط نه‌سال گذشته‌بود.

جنك سوم با روم ۵۷۳ - ۵۷۹ میلادی

با کمال تعجب ژوستن از معاهدهٔ با ایران چشم پوشیده و عهد صلح را نقض کرد؛ گوئی‌همان موجبانی که نوشیروان‌راواداشت که بعد از عهد صلح اول او با روم حمله بشام ببرد ژوستن هم تقریبا روی همان موجبات این عهد صلح را نقض نمود. بعبارت دیگر او از قوه و اقتدار حریف سخت نگران شده و ترسید که آن تعادل و توازن را بهم بزند. علاوه براین‌پادشاه بزرگ آنوقت سنش بالغ بر هفتاد سال بود و ژوستن چنین گمان میکرد که او پیر و ضعیف شده نمیتواند کاری از پیش ببرد؛ لیکن این شیر پیرهنوز قوی و خطرناك بوده چنانکه بمجرد احساس خطر شخصا فرماندهی قوا را بعهده گرفته باسپاه عظیمی افواج روم را که نصیبین‌را محاصره کرده بودند شکست داده و تا دارا آنان را تعاقب نمود و آن شهر را هم محاصره کرد ودرهمان هنگام یکدسته قشون طیار[2] مرکب از شش هزار سوار زبده حمله بسوریه برده و اطراف انطاکیه را آتش زده شهر اپاما را خراب کرد و بعد از بربادی تمام آن نواحی بر گشته جلودارا به نوشیروان ملحق گردید.

---

۱ - Justin.

۲ - مقصود از طیار سواره نظام سبك اسلحه است که بسرعت ازجائی بجائی حرکت میکند (مترجم).

او برای این دژ بزرگ آلات و ادوات محاصره بکار برده بعلاوه آب شهر را برگردانید و درحدود ۵۷۳ میلادی دژ نامبرده ناگزیر به تسلیم گردید. براثر این شکست، ژوستن دیگر نتوانست سلطنت کند ناچار استعفا داده و جای خود را به کنت تیبریوس[1] داد و این امپراطور جدید چاره را در این دید که برای مدت یکسال با نوشیروان قرار داد متارکهٔ جنگ به‌بندد. او این متارکهٔ جنگ را روی اضطرار به‌مبلغ چهل و پنجهزار سکهٔ طلا خرید و دراینمدت به‌جمع آوری سربازان تازه نفس و تجهیز قوای زیاد از حدود رن و دانوب و نواحی سرحدی مشغول گردید، ولی پس از انقضای مدت مزبور هم او باز جرئت نکرد که بجنگ مبادرت کند ولذا مدت متارکهٔ جنگ را برای سه‌سال تمدید نمود و در مقابل متعهد شد سالی سی هزار سکهٔ طلا به‌پردازد، ولی ضمناً شرط شد که ارمنستان از این‌حکم مستثنی باشد.

پس از انعقاد این قرار داد جزوی فوراً ناحیهٔ کوهستانی مورد حمله واقع شد و نوشیروان بزودی ارمنستان ایران را مطیع ساخته و بعد به ارمنستان روم حمله کرد، لیکن دراینجا بتوسط کورس نام یکنفر سردار سکائی که در خدمت دولت روم بود جلوگیری شده پس قراول یا ساقهٔ لشکر ایران شکست یافته بنه و آرد و بتصرف دشمن درآمد ولی پس از مدت کمی شاهنشاه این شکست را جبران نموده شبانه به‌اردوی رومیان حمله برد و پس از آن برای گذراندن زمستان به ایران برگشت. سردار رومی ازغیبت او استفاده کرده به‌ارمنستان ایران حمله کرد. درسال ۵۷۶ م یك دسته از لشکریان روم شکست خیلی سختی دید و درسال بعد حادثهٔ جنگی مهمی رخ نداد. درسال ۵۷۸ میلادی هر یك از قوای طرفین بدون هیچ رادع ومانعی (درخاك دیگری) بنای تاخت وتاز را گذاشته دست بتاراج گشودند.

هریس[2] سردار رومی جانشین امپراطور شده بعد از تاراج ارمنستان ایران به‌بین النهرین شرقی رانده سنجار را گرفت. او به‌تمام آنحدود تاخته بعلاوه دسته‌ای را مأمور کرد که بکردستان هجوم ببرند. نوشیروان سالخورده اینوقت برای گذراندن

۱- Count Tiberius. ۲-Maurice.

تابستان بکوهستانهای آنجا رفته بود و از بالای کوههای مرتفع تاخت و تاز ها و خراب کاریهای آنان را مشاهده نموده باشتاب تمام خود را به‌تیسفون رسانید و کمی بعدازاین از اینجهان در گذشت .

جامعهٔ مسیحی در سلطنت نوشیروان

ما در فصل سی‌و هشتم کتاب دیدیم که چگونه کلیسای ایران بواسطهٔ قائل شدن به « دوطبیعت » در مسیح از امپراطـوری مجاور که تا هر جا که مربوط به‌نیمه شرقی وی بـود طـرفدار طبیعت واحدهٔ مسیح بوده است جدا گردید ، اما در دورهٔ ژوستن بعقیدهٔ دیوفیزی تیزم[1] یعنی اعتقاد باینکه مسیح دارای دوطبیعت است برگشت شده برای برقراری صلح و آشتی بین روم شرقی با روم همین عقیده در تمام قلمرو روم شرقی اشاعت یافت و شاید همین باعث شد که مسیحیان در ایران دوباره مورد شکنجه و عذاب واقع شده باشندلیکن خوش بختی که بکلیسا رو نمود این بود که مارابا[2] کبیر یکنفر زردشتی که داخل در دین مسیح شده بود بطریق شد . اگر چه نوشیروان وقتیکه نوشی‌زاد پسر مسیحی او پرچم مخالفت بر افراشت مارابا را تهدید نمود که چشمانش را در آورده و در یك گود ماسه ای او را زندانی کند ولی این بطریق دلیر جرئت کرده بحضور نوشیروان آمد و این پادشاه هرچند سخت بود اما بزیور عدل و انصاف آراسته بوده است، بطریق مشارالیه را نوازش فرموده و ازاو در گذشت .

فعالیت کلیسای ایرانی یانسطوری درآنزمـان واقعاً حیرت انگیز بـوده است ، چنانکه در سال ٥٤٠ م درنتیجهٔ خدمات و مساعی کلیسای نامبرده درهرات وسمرقند تأسیس حوزهٔ اسقفی گردید و نیز برای انتشار دیانت مسیح در چیـن قدمهای وسیعی بر داشته شد . مبلغین اعزامی که مقدر بود موفقیت هـای شایانی حاصل کنند تا این اندازه مقید به‌آداب ورسوم‌ایرانی‌بودندکه‌تمام کلیساهای نسطوری که‌دراین‌حدود تأسیس نموده‌نام آنها را « معابد ایرانی » گذاشته بودند وهمین کارهای مهم و نمایان مذهبی بوده است که افسانهٔ (پـرسترجان)[3] از آنـها پیدا شد .

۱- Deophysitism. ۲- Maraba. ۳- Prester John.

مساعی و کوشش هائی هم که در هند برای تبلیغات مذهبی بعمل آمد قابل بسی توجه بوده که نتایج آن حتی امروز هم ظاهر و آشکارمیباشد[1]. آوردماند که در اثناء قرن ششم یکنفر اسقف ایرانی‌موسوم به **ایون**[2] بلندن رفت و در آن جا به تبلیغ مذهب مسیح پرداخت، چنانکه در ۱۰۰۱ میلادی یکنفر کاشتکار در هنتنگدون شائر[3] جسد او را بطور معجز آسائی کشف کرده و کلیسائی هم بیادگار آنمرد مقدس ساخته شدکه نامش کلیسای **سن ایوی**[4] بنام خوداو بوده‌است و بنظر نگارنده این اول ارتباطی است که بین ایران و انگلستان پیدا شده است و دیگر در همان زمان یکنفر معروف به **هرمزداز** «عطیهٔ الهی» پاپ انتخاب شده و جای تردید نیست که این اولین وسیلهٔ ارتباط بین ایران و اروپا را فراهم ساخته است.

خصایل نوشیروان و کارهای او

انوشیروان عادل در تاریخ ایران تا آنجائیکه بر ایرانیان معلوم است بیشك بزرگترین پادشاه ایران بشمار میآید و این از آنجاست که آنها بطوریکه در سابق اشاره‌شده است ازکارهای **کوروش کبیر** و **داریوش** یاسایر شاهان‌مملکتشان قبل‌ازسلسلهٔ ساسانی‌بیخبر میباشند. صفات او هویدا است که آمیخته با قدرت و عدالت هردو بود و این در مشرق زمین مطلوب و پسندیده است ، در آنجامردم رافت و مهربانی پادشاه خودشان‌را که آمیخته با کفایت و قدرت نباشد تحقیر میکنند. اما کار های او که در فصل آتی به تفصیل ذکر خواهد شد از جمله یکی ترتیب‌مالیاتی است ارضی در نقد که از روی دقت درجه‌بندی شده و با اینصورت تمام اراضی مزروع را مرتبا هرساله اندازه گرفته و محصولات را تخمین میکردند و دیگر ارتش ثابت منظم و با حقوق معین تشکیل داده سوء استفاده و تجاوزاتی که بود حتی بنام اشخاصی جیره و حقوق میگرفتندکه اصلاوجود نداشتند ازتمامی‌اینها جلوگیری کرد، سوء استفاده های مزبور هنوز در ایران جریان دارد منتها کمتراست.

---

۱ ـ «طلوع جغرافیای‌جدید» جلد اول صفحات ۲۱۱-۲۲۳ (مؤلف).

۲- Ivon. ۳-Huntingdonshire.

۴ ـ «کلمات ومواضع» تالیف (Isaac Taylor) صفحه ۲۳۱ (مؤلف).

در فلاحت و کشاورزی هم قدمهای وسیعی برداشته از جمله برای آباد کردن اراضی بائر کشاورزان را بدادن بذر، افزار و حیوانات لازم تشویق مینمود و این عمل مخصوصا درتمام مدت سلطنت او جریان داشت.
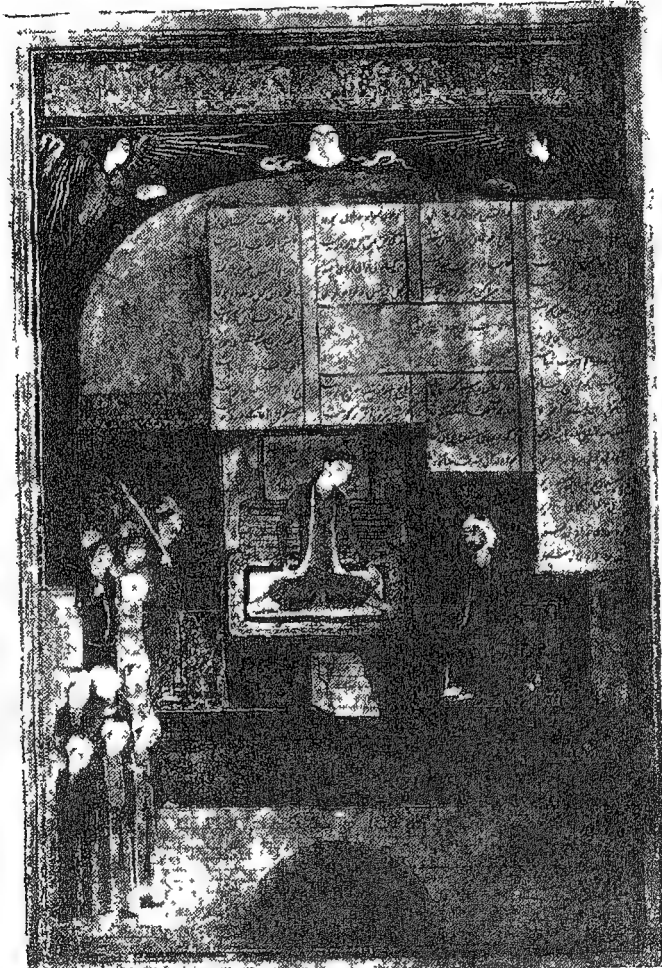
۵۰ ــ انوشیروان و بزرگمهر
(از روی یك مینیاتور ایران ، درموزهٔ بریتانیا)

او فهمید که ایران محتاج به تکثیر نفوس است اصرار داشت که باید هر مرد وزنی ازدواج ونیز کار کنند، کاهلی و گدائی هردو در دورهٔ این پادشاه باحرارت وشوق

جزو جرائم مستوجب تنبیه و سیاست شمرده میشدند.

باهمیت وسایل ارتباط پی برده و دید که بواسطهٔ غفلت از آن یك امپراطوری بدین معظمی روبضعف و خرابی نهاده است و لذا به‌امنیت طرق و شوارع پرداخت، مسافرین و جهانگردان را تشویق کرد که بایران سفر کنند، از واردین ومیهمانانش پذیرائی گرم نموده و همه نوع نوازش و محبت در باره آنها مرعی‌میداشت که‌ازآنجمله هفت نفر از حکمای فلاطونی جدید یونان بودند که ژوستی‌نین آنها را تبعید کرده بود. بنابعقیدهٔ برون آمدن‌این‌حکما بایران‌ازاینجاحائزاهمیت میباشدکه مسالك تصوف یا طریقهٔ سلوك و عرفانی که بعدها درایران میان ایرانیان پیدا شده ازهمین سرچشمه آب گرفته است.

این پادشاه با کثرت مشاغل و توجه بمسائل و امور زیاد از فرا گرفتن علم و دانش‌هم غفلت نمیورزید. او حکمت ارسطو و افلاطون را در یك ترجمهٔ فارسی که بامر او صورت گرفته بود خواند، در جندی شاپور دانشگاهی تأسیس کرد که در آنجا علم طب بطور خاص تدریس میشد، در صورتیکه از تعلیم حکمت و فلسفه و سایرفنون ادبی هم غفلت نمیشده است. فرامین یانصایح وکلمات اردشیر بابکان در سلطنت او دوباره شایع شده و جزء آئین ودستورعالی کشور اعلام گردید.

یك «خودای‌نامك» یعنی کتاب شاهان مشتمل برتاریخ مشهور و افسانه های ایران نیز تدوین گردید و این همان کتابی است که فردوسی اساس حماسهٔ رزمی معروف خود را بر آن قرار داده است. حتی از هند که در آنزمان اقصی بلاد شمرده میشد کتب و آثار پیل‌پای[1]، پیشقدم‌ادبی حکایات اسوپ[2] آورده شد و همچنین بازی شطرنج[3] ونیل ازآن سرزمین دوردست وارد‌ایران گردید و اینرا هم باید یادآور

۱- (Pilray) مراد از آثار و کتب پیل‌پای ظاهرا کلیله ودمنه است (مترجم).

۲- (Aesop) اسوپ نویسندهٔ حکایاتی است مشهور که تاآن زمان بنام او باقی‌مانده و معروف است که او اول غلام بوده و بعد از آزادشدن کی‌زوس پادشاه لیدیه از او بسیار قدردانی نمود (مترجم).

۳- اسم این بازی هندی «چاترانگا» یا چهاردرجه بود ولی ایرانیان وقتیکه‌آنرا انتخاب کردند اسمش‌را‌غلط شطرنج گذاشتند و لفظ «شاه» از طرف فرزندان وفادار ایران بدان الحاق‌ومتصل گردید واما کلمهٔ «Chess» درزبان انگلیسی بایدداست که‌آن‌از (Échecs) فرانسه‌گرفته شده است (مؤلف).

شد که دو نفر از زهاد متهور یا مخاطره جوی ایران کرم ابریشم (تخم نوغان) را از ختن [1] که دور دست‌ترین بلاد بود آوردند، حقیقة در اینعصر ایران مرکز تبادل افکار بین شرق و غرب بوده است.

قصص و حکایاتی که از این پادشاه نقل شده زیاد است، از آنجمله **مسعودی** مینویسد عظمت و شکوه کاخ **کسری** به سفیر امپراطور روم نموده شد و آن مورد تحسین واقع گردید ولی او وقتیکه ملاحظه نمود که شکل مربع عمارت درجاو بی‌قاعده و نامنتظم است تعجب نمود وسبب آنرا جویا شد، اطلاع دادند پیرزنی زمین متصل آنرا مالك بود که بهیچ قیمتی حاضر بفروش نشد و **کسری** هم نخواست آنرا بزور بگیرد. سفیر فریاد کرد! این نامنتظمی ونقص بمراتب زیباتر ازمربعی میباشد که بتمام معنی کامل است.

از حِکَم و امثال **نوشیروان** که در دسترس ما گذاشته شده بسیار و از آنجمله است که «گران‌بهاترین اندوختهٔ آدمی برای هنگام حاجت احسانی است که بشخص کریم نموده باشد» در جای دیگر چنین میگوید «ایام نعمت و خوشی بیك چشم بر هم زدن میگذرد برخلاف روزهای رنج و محنت که ماهها طول میکشد تا سپری گردد».

ما فتوحات درخشان این پادشاه را در سابق ذکر نمودیم و چنانچه سایر کارها و اصلاحات مهم کشوری او را ضمیمه کنیم این جاعدل و داد ولیاقت و استعدادش درحسن ترتیب و انضباط، وسعت نظر و بلندی فکر او در تساهل مذهبی و بالاخره فطانت و هوش یا عقل و درایت وی یك شخصیت فوق‌العاده‌ای را درنظر ما مجسم میسازد، چنانکه فرزندان واقعی ایران هم همین عقیده را که مبنی برحقیقت است در باره او دارند.

بزرگمهر

چون شرح احوال **نوشیروان** تمام نخواهد بود مگر اینکه از وزیر معروفش **بزرگمهر** هم ذکری شده باشد لذا خاطر خوانندگان را بشرح زیر معطوف میدارد. اینمرد برجسته ابتدا توجه شاهانه را بطرف خود جلب نموده برای آموزش و پرورش فرزندش **هرمز** تعیین گردید. اگر چه **هرمز** در بدو امر صدمه‌ای به احساسات این استاد وارد آورده ویرا از خودش رنجانید، ولی بعد پوزش خواسته همه نوع محبت واحترام باو مینمود. **بزرگمهر** زود کارش بالا گرفته بمنصب

[1] - Khotan

وزارت رسید و سیاری از اصلاحات **نوشیروان** را میتوان بحسن کفایت وکاردانی او منسوب داشت .

در یکی از حکایات مشهور مشرق زمین نقل شده است که یکوقت مجمعی از حکما با حضور کسری منعقد و این سؤال مطرح گردید که بزرگترین بدبختی کدام است ؟ یکنفر حکیم یونانی گفت که آن بنظرم پیری و کودنی است که با فقر و استیصال جمع شده باشد ، دانشمند هندی گفت ، امراض جسم است که به آلام روحی اضافه شده باشد ، **بزرگمهر** گفت من خیال میکنم که بدترین مصائب و بدبختی برای آدمی آنست که ببیند عمرش قریب باتمام است وکار نیکی نکرده باشد . این جواب مورد پسند واقع شده و نظر حکمای خارجه را بطرف این مؤبد دستور جلب نمود ، او در دورهٔ **نوشیروان** ونیز در دورهٔ جانشینان وی نفوذی بسزا داشته مگر **خسرو پرویز** که بعقیدهٔ عموم او را بجرم مسیحی شدن بقتل رسانید .

«پادشاه دشمنی را که برزمین افتاده لگدمال میکند»

فصل چهل و یکم

تشکیلات، زبان و معماری در دورهٔ سلسلهٔ ساسانی

«مجسمه‌ایست عظیم که‌میماید مال یك آدمی‌است پرشور ومیگویند کـه آن مجسمهٔ **سامپسون** است و دراطراف آن مجسمه های زیادی هستند که لباسشان طرز و ترکیب لباس فرانسه است ودیگر گوشهای آنها خیلی دراز میباشند و این مجسمه ها تماماً نیمه برجسته است»

«ژوسفاباربرو درباب مجسمه‌سازی ساسانیان روی تخته سنگ»

ادارهٔ دولت ساسانی

در اصلاحات و نظم نوین **نوشیروان** و اصول و مبانی آن شرح مبسوطی که **طبری**[1] نوشته و **مسعودی** هم آنرا تثبیت و تأیید نموده است بسیار دلچسب و شیرین میباشد و چون این سیستم و طریقه همواره مورد توجه شاهان بعد بوده و برطبق آن عمل مینمودند حتی خلفای اسلام هم همان را سرمشق خود قرار داده‌اند لازم میدانم که آنرا بطور تفصیل مذکور دارم.

نوشیروان پس از جلوس برتخت دریافت و دید که تعدی و اجحاف، جوروبیداد، فساد اخلاق، اغتشاش و ناامنی، تعصب مذهبی و بالاخره جنجه و جنایت

---

۱ - جلد دوم صفحات ۲۳۲-۲۲۲ من بکتاب «ایران درزمان ساسانیان» تألیف سرآرتور **کریستن سن** نیز مراجعه نموده ام (مؤلف) .

سراسر کشور را فرا گرفته است و انوشیروان با یك ارادهٔ آهنین تصمیم گرفت که برای خاتمه دادن باین اوضاع ناگوار شروع باصلاحات اساسی نموده نظمی نوین برقرار نماید. اول قدمی که برداشت کشور را به چهار ایالت (استان) بزرگ تقسیم نمود که آن بشرح زیراست الف ـ شرق مشتمل برخراسان و کرمان ب ـ غرب که عبارت بود از عراق و بین النهرین پ ـ شمال متضمن ارمنستان و آذربایجان ت ـ جنوب شامل فارس و خوزستان. این حوزه‌بندی نوین و دادن اختیارات زیاد بچهار والی و استاندار تا یك اندازه خطرناك بنظر میآید؛ لیکن براثر نفوذ شاه و جدیت و فعالیت شخص او و نیز بوسیلهٔ جاسوسان و کارآگاهان که درتمام مملکت متفرق بودند از هر سوء استفاده و خطری که متصور بود جلوگیری میشد.

مالیات ارضی

اصلاحات مالی و آئین جدید او در اخذ مالیات بمراتب مهمتر از حوزه بندی‌مزبور بوده است، چه شاید از زمان هخامنشیها رسم براین جاری بود که دولت قسمتی از محصول راکه آن روی حاصلخیزی زمین تعیین میشد دریافت میداشت ومیزانش هم از یك دهم تا یك نیم بوده است و این طریقهٔ مالیات که بواسطهٔ اجحافات و تحمیلات مأمورین طاقت فرسا شده نه‌تنها زارع را از کار دلسرد میکرد و نمیگذاشت که برمقدار محصول خود و در آمدش بیفزاید بلکه سبب اتلاف وخرابی هم‌بوده است‌چه تاجمع کنندگان مالیات یا تحصیلداران مقدار سهمی دولت را معلوم و مفروز نمیکردند[1] زارع نمیتوانست محصولش را بردارد و یا میوه و سردرختی ها را جمع کند. **نوشیروان** مالیاتی با کمال بصیرت و فراست وضع نمود مرکب ازنقد و جنس هردو ولی بدینطریق که اول اراضی را حکم داد مساحت کردند و بعد از هر جریبی یکدرهم نقد با مقدار معین و معلومی جنس مقرر داشت گرفته شود و این میزان که فقط برای اراضی مزروع بود هیچوقت زیاد نمیشد و در نتیجه زارع آزاد بود و میتوانست

---

۱ ـ **طبری** در جلددوم صفحهٔ ۱۵۲ کتابش حکایتی نقل کرده که قابل توجه است و آن بشرح زیرمیباشد **قباد** یك روز طفلی را دید که خوشه انگوری از یك درخت انگورچید. مادر طفل که اینرا دید ویرا کتك زده و خوشه‌را ازدستش گرفت وبدرخت بست. **قباد** اززن جهت پرسید درپاسخ گفت چون سهمیهٔ پادشاه از جمع و مفروز نشده جرئت نمیکنند دست بدرخت بزنند (مؤلف).

برای فائدهٔ خودش کار کند و محصولش را هر قدر بخواهد بسط و توسعه بدهد و مخصوصاً مطمئن بود که آنچه کشت میکند محصولش را خود خواهد برداشت؛ بطوریکه مینویسند هر سال تمام اراضی مزروع را درست بازدید و معاینه میکردند تا بفهمند کجا آبادشده و کجا نشده است و اینکار چون احتیاج با جزاء وکارمندان زیاد دارد مشکل است آنرا باور کرد ولی اینقدر مسلم است که در این قسمت پیشرفت قابل ملاحظه ای شده و وضعیت کشاورزان نسبت بهپیش بمراتب بهتر و رضایت بخش تر بوده است. علاوه بر مالیات ارضی مالیاتی بردرختان میوه‌دار وضع نمود و نیز مالیات بر مستغلات و مالیات سرانه هم بوده است. مالیات های فوق‌الذکر در سه قسط ، درهر چهار ماهی یك قسط پرداخت میشد وبرای جلوگیری از تعدی و اجحاف مأمورین بهمغ‌هااختیار داده شد که در اعمال آنها نظارت کنند.

پیشرفت در آبیاری و وسایل ارتباط

علاوه بر اصلاحات اساسی بالا **نوشیروان** در ترقی و توسعهٔ وسایل آبیاری همواره کوشش مینمود ، او در ساخت سدهاوبندها و سایر وسایل آبیاری که در آنوقت مثل امروز قسمت اعظم محصولات کشاورزی نتیجهٔ مستقیم آن بود بذل مساعی نموده وقدمهای وسیعی برداشت؛ برای ازدیاد نفوس مملکت ازدواج را مخصوصاً در میان فقرا و تهیدستان ترویج نمود و نیز قسمتی از اسرای خارجه را در جاهای مختلف کشور جا داد. همچنین در باب وسایل ارتباطیه از هر نوع اهتمام‌داشته اهمیت‌بسزا بآن میداد؛ جاده‌های عمدهٔ تجارتی محفوظ و در تعمیرپل ها ونگاهداری راهها نهایت مراقبت و اهتمام بعمل میآمده‌است. اروپائیانی که امروز بایران سفر میکنند چیزی در نظر آنها زننده‌تر از این نیست که می‌بینند موضوع جاده ها وپل‌ها بکلی در طاق نسیان گذاشته شده و ابدا توجهی بآنها نمیشود و این موجب حزن و ملال است که دیده شود باشندگان کشور باین وضع قانع وراضی میباشند[1]. اما درداد‌گستری ، اگرچه **نوشیروان** درهنگام ضرورت بیرحم

۱- اشاره بوضعیت سابق راههای کشوراست ولی خوانندگان کتاب میدانند که ازبیست سال‌واندی باین طرف این‌وضعیت بکلی تغییر کرده درساختمان طرق و احداث راههای متعدد درایران انقلاب‌حیرت‌انگیزی رویداده است ، من در پاورقی صفحه ۳۶ کتاب حاضر شرحی درسبیل اجمال دراینباب نوشته‌ام وتکرار آنرا زاید میدانم (مترجم).

و سخت دل بود، شاید این اول دفعه‌ایست در تاریخ ایران که شدت و سختی با رافت و رحم هردو بهم آمیخته شده است ویژه در مورد جوان.

ممکن است ایراد شود که این اصلاحات تماماً نتیجهٔ مستقیم فعالیت و مراقبت دائمی شخص اول مملکت و نفوذ و اقتدار شخص او بوده‌است و آن تا یك اندازه صحیح هم هست، معذلك اینرا هم میتوان انکار کرد که یك رجل نامی و مخصوصاً اگر موفق شده که مدتهای زیادی برسریر حکومت باقیماند با شخصیت خودش اثری در اصلاحات باقی خواهد گذاشت که نه فقط رعایا و زارعین از برکت آن تا یك نسل در رفاه بوده زیر بار ظلم و بی‌حسابی نمیروند بلکه کارمندان و متصدیان امور مالی هم باید نسبت به ایام پیش از اصلاحات جاریهٔ در تمام کشور بیشتر کار آمد و فعال و کمتر حریص و متعدی باشند.

آرتش

بزرگترین تباین و اختلاف بین پارتیها و سلسلهٔ ساسانی اختلاف و تباینی است که در ترکیب قوای نظامی آنها وجود دارد. در سلطنت پارتی‌ها سواران سبك اسلحه جز تیر سلاح عمدهٔ دیگری نداشتند واما سواران سنگین اسلحه باید دانست شمارهٔ آنها خیلی کم بوده و بندرت هم نقش مهمی در جنگ بازی کرده‌اند و راجع به ساده نظام هم، همانطورکه در ایران حالیه دیده میشود قسمت مزبور خیلی کم مورد توجه و اطمینان بوده است.

لکن در دورهٔ ساسانیان اساساً فتح یا شکست منوط و مربوط به سواره نظام عالی بوده‌است. این سواران مانند سرداران قرون وسطای اروپا دارای اسلحهٔ سنگین بودند، سواران زبده را از متفقین نسبهٔ پست مثل ساراسن ها فراهم می کردند. سرباز سوارهٔ ایرانی بطوریکه در نقوش برجسته مشاهده می‌شود کلاه‌خود برسر گذاشته وزره وجوشن بر تن راست کرده است و دیگر یك سپر مدوری بر پشت آویزان است. اینها اسلحهٔ دفاعی بوده و اما اسلحهٔ تعرضی و آن از یك نیزهٔ سنگین و شمشیر و گرز تشکیل می‌یافت.

اعضاء و جوارح اسبان را هم بقدری از صفحات آهن می پوشانیدند که اسبان جنگی همانند اسبهای عرابه‌ای که در نقوش برجسته دیده می شوند برای اینکار لازم

داشت همچنانکه برای سرداران قرون وسطای اروپا اسبی شبیه بآن بوده است که امروز در لندن نژاد آنرا می بینیم که گاری آب جوفروشی را میکشد. تیراندازان مثل کمانداران قرون وسطی قسمت مهم پیاده نظام را تشکیل میدادند. آنها از پشت سپرهای مشبکی با نهایت تندی و فرزی و نیز مهارت و استادی تیرانداخته و دشمن را بستوه میآوردند. این سپرهای مشبکی را هخامنشی ها از آشوری ها گرفته و تا زمان ساسانیان در آرتش ایران رواج داشته است. بقیهٔ پیاده نظام پشت سر تیراندازان برای تقویت و حمایت آنها مقام داشته و اسلحهٔ تعرضی آنها نیزه و شمشیر بوده است ولی اسلحهٔ دفاعی آنقدر نداشتند، این دسته قشون چنانکه عملیات جنگی نشان میدهد با لژیون های رومی بخوبی جنگیده و از عهدهٔ سربازان رومی هم آورد و حریف خود درست برمیآمدند، برخلاف سپاه پیادهٔ پارتیها که تقریباً همیشه از جنگ تن بتن اجتناب میکردند.

و این بطوریکه در فصل بیست و دوم ذکر شد، در اربیل بود که فیلها نخستین بار در یك جنگ رسمی معروف عرض اندام نموده اند و اما چه نقشی بازی کرده اند ذکری از آن بعمل نیامده است، از آنوقت به بعد اهمیت فراوانی بآنها در جنگ داده میشد، گرچه پارتیها از این قسمت غافل بوده و اهمیتی باین حیوان نمی دادند، حتی در لازیکا که از مرکز خیلی دور افتاده بود سپاهیان ساسانی فیلان جنگی با خود برده بودند. این فیلها چنانکه در آتیه معلوم خواهد شد در جنگ برعلیه اعراب نقش خوبی بازی کرده و خدمت نمایانی کردند.

از جمله تفوق و برتری شاهنشاهی ساسانی نسبت بسلسلهٔ پیش این بوده است که در فنون محاصره و گشودن قلاع و شهرها مهارت داشتند و از تمام آلات و ادوات محاصره استفاده میکردند. پادشاهان ساسانی، مخصوصا در دورههای اخیر هر قلعهٔ مهمی را که مورد حمله قرار میگرفت تسخیر نموده برخلاف پارتیها که عملا از عهدهٔ تسخیر یك شهر دارای برج و بارو برنمیآمدند. طریقهٔ معمول در محاصره این بود که بوسیلهٔ گودالهائی که میکندند، تحت حفاظت سپرهای مشبکی پیش رفته تا به خندق شهر میرسیدند و بعد آنرا با خاك و خاشاك پر میکردند، آنوقت با گرز و دبوس یا سایر ادوات بدیوار

میزدند تامنفذی پیدا میشد و سپس حمله بشهر میبردند؛ یا اینکه برجهـای متحرکی نزدیک دیوار بنا میکردند و با منجنیق های سوار بر آن دشمن را از استحکامات خود میراندند؛ ماهیچ دلیل نداریم که بگوئیم ساسانیان درفن محاصرهٔ شهرها بر رومیان که ابتدا استاد آنهابودند برتری داشته اند؛ لیکن نسبت به پارتیها ابدا جای تردید نیست که آنها درتمام قسمت های مربوطهٔ بفن حرب بمراتب جلوتر بوده اند.

درقشون نوشیروان بکسانی حقوق داده میشد که کارآمد و درست مسلح و آماده کارباشد و با اگر جزو سواره نظام بودند ازاسلحه واسباب سواری آنها چیزی کم نباشد. چنانکه دراین باب نقل شده که شاهنشاه یکی رابا اختیارات تام برای پرداخت حقوق تعیین نمود و نامبرده تمام افراد قشون رادرمیدانی سان دیده اما درپرداخت وجه تعلل نمود تا آنکه خود نوشیروان هم برای دریافت حقوق خود حضور پیدا کند؛ بالاخره شاهنشاه نیز درحالیکه سلاح زیب تن کرده سواره وارد میدان گردید. دراینجا اومورد بازرسی کامل واقع شد ودر نتیجه معلوم گردید دوزه کمان یدکی راکه جزو اسلحهٔ سواره نظام بود باخود ندارد ولذا اشاره شدکه برگردد وآنرا با خود بیاورد. این پادشاه نامی هم حسن اطاعت نشان داده بقصر برگشت و آن دوزه کمان را برداشته بدانمحل عودت نمود وپس ازبازدید وسان قشون چهار هزار و یکصد درهم یاپانصد ودوازده پوند که عالیترین حقوق یعنی حقوق درجهٔ سپهسالاری آنروز بود دریافت داشت.

ازاین بیان ثابت میشود که نوشیروان در تشکیل ارتش ثابت مرتب برخلاف روش تحمیلی ملوك الطوایف رویهٔ اردشیر را برگزیده است.

شاه و دربار

عظمت وشکوه دربارشاهان ساسانی وتجملات آن حیرت انگیز بود بطوریکه درتاریخ عالم نظیرآن درهیچیك ازخاندانهای سلطنتی دیده نشده است. نقل میکنند دیو کلسین درطرز لباس ونیزدر رسوم وآداب درباری از پادشاهان ساسانی تقلید مینموده است. نقوش برجسته صورت صحیح و واقعی اسلحهٔ عالی جنگی؛ زربفتهای پر ثروت؛ زین و یراقهای مجلل وباشکوه راکه بامر شاهنشاهان نمود شده برای ما محفوظ داشته ودردسترس ما گذاشته اند. محیط شاه یعنی اطاق تختگاه بزرگ او نمونهٔ کامل ازحشمت و

جلال بوده است و از جمله نفایس آن یکی قالی زربفتی معروف به « فردوس شاهی »
یا بهارستان کسری میباشد. طول این فرش هفتاد و عرض آن شصت ارش بود. شرحیکه
میور[1] دربنباب نوشته ما آنرا در زیر از نظر خوانندگان میگذرانیم. این فرش باغی‌را
نمایش میداد که خاکش از طلاوزمین آن از نقره و چمن آن زمرد و جویبارش‌ازلؤلؤ
و مروارید بوده است و نیز اشجار و اثمار و گلها و ریاحین آن تماماً از خرده های
درخشان الماس ویاقوت و سایر جواهرات نفیسهٔ گران بها تشکیل یافته بود. این فرش
عدیم‌النظیر و تخت بزرگ زرین که هرپایهٔ آن از یك قطعه یاقوت تشکیل یافته بود و
نیز تاج شاهی بی بها که بواسطهٔ حجم و سنگینی زیاد آنرا بر سقف آویزان کرده بودند
واقعاً هربیننده ای را مات و مبهوت میساخت.

آئین دربار نیز شاهانه و فوق‌العاده مجلل و عالی بود. اولاً پادشاه دورازسایرین
که در اینمیانه پرده‌ای هم حایل بود برتخت می‌نشست. این‌جا حتی از بزرگترین
رجال‌درباری تاوقتیکه بطور خاصی اجازت نمی‌یافت نمیتوانست نزدیك برود. **مسعودی**
مینویسد دربار از سه طبقهٔ بزرگ تشکیل می‌یافت.اول صاحبمنصبان ارشدوشاهزادگان
بزرگ نامی‌در سمت راست‌تخت بفاصلهٔ سی پا دورازپردهٔ شاه‌میایستادند وبعداستانداران
و فرمانداران‌ونیز پادشاهان دست نشانده بهمین فاصله پشت سرصف میکشیدند و درآخر
بازیگران و نوازندگان و سازندگان بودند که طبقهٔ سوم را تشکیل میدادند گارد. شاهی
ظن‌قوی آنست که درسمت چپ تخت میایستادند. وقتیکه شاه‌یکی از رعایا اجازهٔ‌حضور
میداد او با دستمالی دهان خود را می بست تا از دم او « مقام مقدس شاهانه » آلوده و
پلید نشود، او وقتیکه از پرده داخل‌میشد فوراً بروی‌خاك میافتاد وهمینطور افتاده بود
تا آنکه اجازه می یافت بلند شود.

وضع زنان از بعضی جهات خوب و پسندیده بود چه یك چنین قانونی که آنها را
منزوی کند درکارنبود بلکه آزادی داشته‌اند. عدهٔ زنان **خسروپرویز** در میان شاهان
ساسانی از همه زیادتر بوده است، چنانکه **طبری** مینویسد عدهٔ زنانی که او در حبالهٔ

---

۱ - Muir

خود داشت دوازده هزارنفر بودند ومعذلك‌عشق وعلاقه وخاص‌او به **شیرین** بوده‌است. بطوریکه اززمان هخامنشی‌ها معمول بود هریك‌از پادشاهان‌یك زن‌معتبر داشت که‌عموماً شاهدخت (شاهزاده) بود، هرچند این رسم استثنا پذیر هم بوده است، این عدهٔ زنان او معمولا باید بسیاری از سلاطین ضعیف‌را از پا در انداخته و تحمیل زیادی بر مـالیهٔ مملکت بوده است.

عمدهٔ مشغولیت و تفریح شاهان ساسانی شکار بوده است و برای اینکار ترتیبی که معمول بود اینکه در قورق گاهها (فرادیس‌یاباغهای بزرگ سلطنتی) جانوران‌شکاری زیـاد جمع میکردند و یادر یك محل شکار خیزحیوانات‌شکاری را از جلو رانده‌بسمت محوطه ای که پرچین یا طنـابی بدور آن کشیده بودند میبردند. قوش بازی هم از قدیم معروف و متداول بوده حتی از میان افسران دربار ساسانی یکی هم قوشچی باشی بوده است.

بازی چوگان نیز در میان پادشاهان ساسانی معمول بود. چنانکه سابقاً در تـاریخ پهلوی مذکور داشتیم **اردشیر** مؤسس این سلسله بدربار **اردوان** دعوت شده ویکروز با پسران پادشاه بشکار و میدان چوگان بازی میرود و آن بنظرم اول دفعه‌ای است که دیده میشوددر تاریخ ذکری از چوگان بازی‌بمیان آمده است ونیز **شاپور** اول، علاقه‌ای که باین بازی داشت ما آنرا در سابق ذکر نمودیم.

ازمیان پادشاهان اخیرنه‌تنها **خسروپرویز** بلکه **شیرین** وبانوهای‌اومعروف است درساعات تفریح چوگان بازی میکردند چنانکه **نظامی** دراینخصوص سروده است:

چو در بازیگهٔ میدان رسیدند | پریرویان ز شادی می پریدند
روان شدهر مهی چون آفتابی | پدید آمد ز هر کبکی عقـابی
گهی‌خورشیدبردی گوی‌و گه‌ماه | گهی شیرین گرودادی و گه‌شاه

و اما بازیهای توی خانگی و آن شطرنج بود که در بالا ذکر شد. نوا و موسیقی بطوریکه حجاریها و نقوش برجسته نشان میدهند مقام بسیار شایسته و ارجمندی را دارا بوده است‌و حتی در شکارگاهها ارکستر و دستهٔ مغنی همراه بوده و شاه‌دراثنای تاخت

و تاز از شنیدن نغمات والحان دلپذیر روحش تقویت می‌یافت واینکه در شهرهای بزرك ایران هنوز معمول است که هنگام طلوع و غروب آفتاب ساز میزنند تاریخ آن اگر بقهقرا برویم ظن قوی اینست که منتهی بدورهٔ ساسانیان[1] میشود .

۱۵- کاخ ساسانی در فیروز آباد

زبان پهلوی

اینمسئله که زبان رسمی دورهٔ ساسانیان چه بود تا یك اندازه

---

۱ ـ افتخار عوالم شیعه صفحات ۸۷-۸۶ (مولف) .

مبهم و تاریك است. کتب و رسائل زیادی که حجم آنها طبق نظریهٔ **وست** [1] وتخمینی که کرده باندازهٔ حجم تورات میباشد در پهلوی بما رسیده است و باید دانست که این لفظ یعنی کلمهٔ پهلوی بیشتر در خط است نه لغت و زبان ولی عموماً بدین رفته اند که زبان رسمی ایرانیان در دورهٔ ساسانیان پهلوی بوده است. تاریخ اولیهٔ استعمال این زبان و تکلم بآن تا چهار صد سال پیش از میلاد است و آخرین کتابی هم که در آن نوشته شده متعلق بقرن نهم میلادی میباشد، لیکن در اثناء نیمهٔ آخری حیات آن، استعمال پهلوی محدود و منحصر به نقل از کتابهائی بوده که پیش باین زبان نوشته شده بودند. یکی از چیز های شگفت آوری که در این زبان وجود دارد آنست که آنچه خوانده میشود کاملا غیر از آنچیزی است که نوشته شده‌است. مثلا بجای عنوان پادشاه «شاه شاهان» بزبان آرامی «ملکان ملکا» نوشته شده در صورتیکه آن «شاه شاهان» خوانده شده است و یك مثال دیگر که عمومی است «لاهما» برای نان نوشته ولی نان خوانده میشود و مانند آن و این رسم و طرز تحریر برای مردمی که خط کتابت آنها از علائم و رموز تشکیل یافته و یا مجموعهٔ این حروف را دائماً بجای علامت و نشان میگرفتند یك امر عادی بوده است چنانکه پروفسور **برون** تحقیقاً نشان داده علم سیاقی که امروز در تمام ایران متداول است که در حساب بکار میبرند مخفف یا مصحف اشکال نامهای عربی است که برای شماره های مختلف استعمال میشوند.

من در فصل نهم کتاب شرحی از اوستا بطور مختصر مذکور داشتم و گفتم که آن بزبان ویژه موسوم به اوستائی نوشته شده و تا طلوع سلسلهٔ ساسانی مهجور و در طاق فراموشی گذارده شده بود ولی در این زمان و بتوسط **اردشیر** کتاب مزبوردقیقاً جمع آوری شده و مدون گردید. این کتاب بواسطهٔ رواج یافتن مطالعهٔ کتابهای مقدس **زردشت** دوباره در پهلوی شرح شده و برحجمش افزود، در فرنگستان تقریبا تا زمان

[1] - «مقدار» «زبان» و «عصر ادبیات پهلوی» تألیف فاضل مشارالیه **برون** در تاریخ ادبیات ایران شرحی بطور اختصار در اینباب نوشته و من خودم را مدیون کتابهای پروفسور نامبرده میدانم (مؤلف).

اخیر کتب مقدس **زردشت** را زند اوستا مینامیدند ولی اکنون بر همه مبرهن گردیده که زند شرح برمتن باستان بزبان پهلوی‌است واما پازند وآن عبارتست ازشرح برشرح .
ممکن است سئوال شود که بین فارسی امروز با پهلوی نسبت وارتباطی که‌هست‌چیست؟
درجواب میگوئیم که پهلوی زبان مهجور و متروك ایرانی میباشد، چه پیش از ورود زبان عرب بآن تکلم مینمودند . اگر برای تحصیل کرده‌های امروز ایرانی زبان مزبور گفته شود در صورتیکه (هوزوارش) آنرا بردارند تا اندازه ای قابل فهم میباشد .

کتیبه‌های پهلوی روی تخته سنك

کتیبه‌ئی که از پهلوی در احجار منقور است و قسمت زیاد آنها حل شده‌مشتمل برمطالب مهم تاریخی میباشدواز آنجمله «نقش‌رجب[1]»است که تاریخ آن متعلق بزمان **اردشیر** میباشد.
این کتیبه بدو لهجۀ پهلوی‌نوشته‌شده است و ترجمه‌ای هم از یونانی ضمیمۀ آن‌میباشد در پایان قرن هیجدهم‌میلادی‌د. **ساسی** برای ترجمۀ آن بکمك یونانی‌کوشش مظفرانه نموده لیکن با همۀ این موفقیت های درخشان و مساعی و کوشش های خیلی سختی که دراینباب تا کنون شده هنوزبرای روشن کردن‌این یادداشت های تاریخی خیلی‌چیزها باقیمانده که حل نشده است .

ادبیات پهلوی

وست[2] کتب و نوشتجات پهلوی را بسه قسمت زیر تقسیم‌کرده است . الف ـ تراجم و تفاسیر متن‌اوستا در پهلوی. ب ـ کتابهای پهلوی راجع بامور مذهبی. پ ـ کتب‌ورسائل غیر مذهبی. اماقسمت اول وآن مشتمل است بربیست‌وهفت کتاب‌یارساله‌ولی بطوریکه **وست** خاطرنشان میکند آنهارانمیتوان نمونۀ خوب ادبیات پهلوی دانست زیرا مترجمین پارسی بواسطۀ اوستا پابند بوده‌اندکه لغات و الفاظ آنرا همانطور که بوده مرتب و مدون نمایند و اما قسمت دوم و آن پنجاه و پنج کتاب و رساله است و حاوی پانصد هزار لغت یا واژه میباشد . در ایـن

---

۱ ـ وآن عنوان فصل ۳۶ کتاب قرار داده شده است .

۲ – West

قسمت، ادبیات ذیقیمت زیادی موجود و در دسترس ما گذاشته شده که از آنجمله است دینکرت یعنی سنن واعمال مذهبی و نیز بوندهشن یا اساس دهنده که دارای اهمیتی بسزا میباشند. وست کتابهای دیگری را هم ذکرنموده بعلاوه امثال، تفاسیر و روایات زیادی را نیز اسم برده است.

و اما قسمت اخیر و آن فقط یازده کتاب و رساله است که قدیمتر از همه یاتکار زریران میباشدو آن رمانی است در پهلوی که در پانصد سال بعداز میلاد نوشته شده است. این داستان چنانکه براون مینویسد بتمام داستان های رزمی ملی مربوط میباشد، گوکه آن یك حکایت بیش نیست لیکن عناصر ومواد اصلی وی همانست که درطبری وشاهنامه موجود میباشند و این قضیه بسیار مهم و قابل دقت نظر است و از این کتاب هم نفیس تر کار نامك پهلوی ارت خشیر پاپکان میباشد که نولدکه آنرا بآلمانی ترجمه نموده است. کتاب نامبرده در ششصدسال بعد از میلاد نوشته شده است و از مقابلهٔ آن با شاهنامه معلوم میشود که فردوسی در متابعت از اسناد و مآخذ ساسانی خود تا چه اندازه دقیق و مواظب بوده است. کتابهای دیگر شامل رسایل و مقالاتی هستند در عجایب سیستان و بازی شطرنج و اما در موضوع شعر و شاعری ابداً چیزی از ساسانیان بما نرسیده است.

نمونهٔ معماری ساسانی

از آثار معماری و فنون پارتیها چون چیز قابلی در دست نیست نمیتوان سبك معماری سلسلهٔ نامبرده را وصف نمود چه بوده است. البته شاهان ساسانی آثار و یادگارهای مجلل و باشکوهی را از معماری هخامنشیان خیلی بهتر از وضعی که امروز از آنها بنظر میرسد بمیراث برده‌اند و اما از آنجا که کرسی حکومت ایران در ایران اصلی نبوده بلکه در درهٔ دجله و فرات واقع شده و تیسفون که ازپارتیها بطور میراث بآنها رسیده پایتخت واقعی بوده است لذا ایشان برای احتیاجات خودشان درمعماری ازهاترا یعنی الحضر وتیسفون نمونه گرفتند.

خصایص عمدهٔ معماری ساسانی

قدیمترین ابنیهٔ ساسانی همگی تقریبا روی نقشهٔ واحدی بنا شده اند که نهایت درجه بسیط و ساده است. من در نظر گرفته‌ام بعض از این کاخها را که شهرتی بسزا دارند ذیلا

بطور خیلی مختصر تشریح و توصیف نمایم.

کاخهای مزبورکه در شکل، مربع مستطیل میباشند عموماً در طول شرقی وغربی ساخته شده و مدخل بنا یعنی سرسرا یا طاق بلند عالی درست در وسط واقع است بطوریکه آن یك خاصهٔ برجستهٔ کاخ میباشد واین طرز حتی در ابنیهٔ مذهبی و مسکونی فعلی ایران هم دیده میشود و دیگر از خصایص و ممیزات، تعداد اطاقهای مربعی شکل است که مطوق و گنبدی و هرکدام بدیگری راه داشته یعنی تو درتو بوده است. حیاط و صحنی نظیر ایران کنونی یك خاصهٔ ثابت و تغییر ناپذیر شمرده میشده است. کاخهای دواشکوبه درهیچ جا دیده نمیشود. تزئینات بنا عبارتست ازطاق نماها، مقرنس کاریها، ستون های مربع یا نیم ستونها همچانکه درهاترا (الحضر) بود و اما زینت های داخل کاخ و آن گچ کاری ورنگ آمیزی ونقاشی بوده است.

کاخ فیروزآباد

در جنوب شرقی شیراز سر دوراهی که بسمت بوشهر میرود کاخ جور وحالیه معروف بهفیروز آباد واقع است و آن از باستانی ترین کاخهای ساسانی شمرده شده و تاریخ ساختمان بطوریکه نوشته‌اند از قرن سوم میلادی است. طرح و زمینهٔ بنامستطیل میباشد وآن سیصدو بیست پا درازی دارد و هفتاد پا پهنا. مدخل کاخ فقط یکی است وآن عبارت از یك طاق هلالی قشنگی بوده که از آنجا داخل یك تالار گنبدشکلی میشده که نود پا درازی و چهل وسه پا پهنا داشته‌است، در هر یك از دو طرف این منظر عالی تالارهای کوچکتری قرینهٔ هم وجود داشت، پشت سر این اطاقهای عمده و اساسی سه اطاق مربعی پوشیده از گنبد های بیضی شکل بودند، گنبدهای مزبور بعقیدهٔ بعضی قدیمترین نمونهٔ گنبد[1] ایران میباشند، این آپارتمانها با راهرو در و مدخل های آراسته و نیز پنجره های مصنوعی آنها به اطاقهائی راه داشته است که بطرف یك صحنی درحدود نود پای مربع باز میشدند و گردا گرد آن اطاقهائی باندازه‌های مختلف بناشده بودند.

---

۱ ـ « تاریخ و ترقی وتکامل تدریجی گنبد درایران» تألیف ك. آ. ث **کرسول** (Cresswel) (مجلهٔ ر. آ. س شمارهٔ جولای ۱۹۱۴). عقیدهٔ نویسندگان امروز عموماً برخلاف سابق براینست که کاخ فیروزآباد قدیمتر از سروستان است (مؤلف).

تزئینات بیرونی که عبارتست از هلالهای بلند و تنگ و نیم ستونهائی بشکل نی به مجموع این ساختمان معظم صورتی که داده‌است ساده و بطور قطع بی پیرایه میباشد؛ هرچند تناسب آن برای یك دژ محکم و معظم بیشتر از یك عمارت مسکونی است. منجمله کاخ سروستان واقع در نزدیکی فیروزآباد است، گو که آن قدری بعدتر بنا شده لیکن قرابت نزدیکی باین کاخ قدیم دارد.

طاق کسری

طاق معروف کسری[1] که منظرهٔ آن بطوریکه در فصل چهل و دوم ذکر خواهد شد اعراب را مات و مبهوت ساخته بود بدبختانه امروز جز پاره های یك تالار مسقف طاقی به پهنای ۲۵ متر و ۸۰ سانتیمتر چیزی از آن باقی نمانده‌است؛ شاهنشاه ساسانی معمولا در این اطاق بر تخت زرین خویش نشسته بر عایایش خود را نشان میداد. تالار مزبور حتی در دوره های بربادی خودستایش هر یك از طبقات مسافرین را که بدجله و از آنجا به بغداد سفر میکردند جلب مینموده است. تزئین و آرایشی که بسر در یا جلو عمارت داده شده‌است بواسطهٔ ستونها و هره‌ها عمارت را بچندین قسمت منقسم نموده و نتیجه‌ای که از آن حاصل شده بطوریکه از گراور کتاب معلوم میگردد بی‌نهایت جاذب و فریبنده است. چون از این کاخ مجلل جز یك خرابه چیزی باقی نمانده لذا نمیتوان راجع به شیوه و طرز آن اظهار عقیده نموده زمینه و طرح بنا را که از شاهکار های معماری عصر نوشیروان است معلوم داشت ولی در این شکی نیست که آن از روی نقشهٔ کاخهای فوق‌الذکر بنا شده است. خاقانی خرابهٔ این کاخ را برای موعظت و عبرت موضوع قرارداده قصیده‌ای گفته که چند بیت آن این است.

هان ایدل عبرت بین از دیده نظر کن هان

ایوان مداین[2] را آئینه عبرت دان

---

۱ - این کاخ، ایوان یا طاق کسری هردو نامیده شده است واین دواسم درمعنا یکی وفرقی با هم ندارند ولی اصطلاح اولی قدیمتر میباشد.

۲ - مداین یعنی شهرها اسمی است که اعراب به‌تیسفون میدادند چه باء آن مطابق روایات از بهم‌زدن‌هفت شهر و هفت‌قصبه صورت گرفته‌است (مؤلف).

یك ره ز ره دجله منزل بمداین کن
از دیده دوم دجله بر خاك مداین ران

از آتش حسرت بین بریان جگر دجله
خود آب شنیدستی کآتش کندش بریان

تا سلسلهٔ ایوان بشکست مداین را
در سلسله شد دجله چون سلسله شد پیچان

کاخ خسرو در قصر شیرین

کاخ فیروز آباد وسروستان نسبةً کوچك و در بناء آنها منظور این نبود که جمع کثیری از خدمتگذاران و چاکران را در آنها منزل داده باشند ولی اکنون قلم را بطرف کاخی معطوف میداریم که اساساً با آنها تفاوت و فرق دارد و آن عبارتست از «عمارت الخسرو» یا کاخ خسرو در قصر شیرین که در سمت غربی دامنه‌های زاگروس واقع و تاریخش هم از آغاز صدهٔ هفتم میلادیست. کاخ نامبرده در پارکی که محیط آن شش هزار متر میباشد بناشده است، در بعضی جا ها دیوارش هنوز نمودار است و آن شش متر و نیم ارتفاع دارد، در این نزهتگاه وسیع امروزه بجز ریشه‌های درختان خرما و انار چیز دیگری دیده نمیشود، لیکن نویسندگان عرب شرح قشنگی این باغ و شمارهٔ جانوران نادر و کمیابی را که در آن آزاد می گشتند به تفصیل نوشته اند .

این کاخ مجلل که شعاع برکهٔ آب مصنوعی جلو آن چشمها را خیره مینمود در طول شرقی و غربی بنا شده و دارای ۳۴۲ متر طول و از عریض ترین نقطه ۱۸۷ متر عرض بوده است. در سمت شرقی عمارت پله‌کانی دو ردیف بود که منتهی بایوانی میشد که ۹۹ متر پهنا داشته است . این ایوان بر اطاقهای مسقف طاقی چندی قرار داشته که سه اطاق آن مدخل یك دهلیز طویلی را تشکیل میدادند و اطاقهای متعدد دیگری هم باین دهلیز راه داشته‌اند . مدخل اصلی عمارت از همان پله‌کان فوق وازوسط ایوان بیك سرازیری میگذشت که با ۲۴ ستون آرایش یافته بود و از آنجا به آپارتمان شاهنشاه داخل میشدند . اول تالار بزرك و وسیع این کاخ بسه راهرو تقسیم شده و منتهی

باطاق مربعی میشده است و بعد از آنجا باطاقهای دیگری داخل میشدند و ایوان مسمی

۵۴- تزئینات کاخ ماشیتا
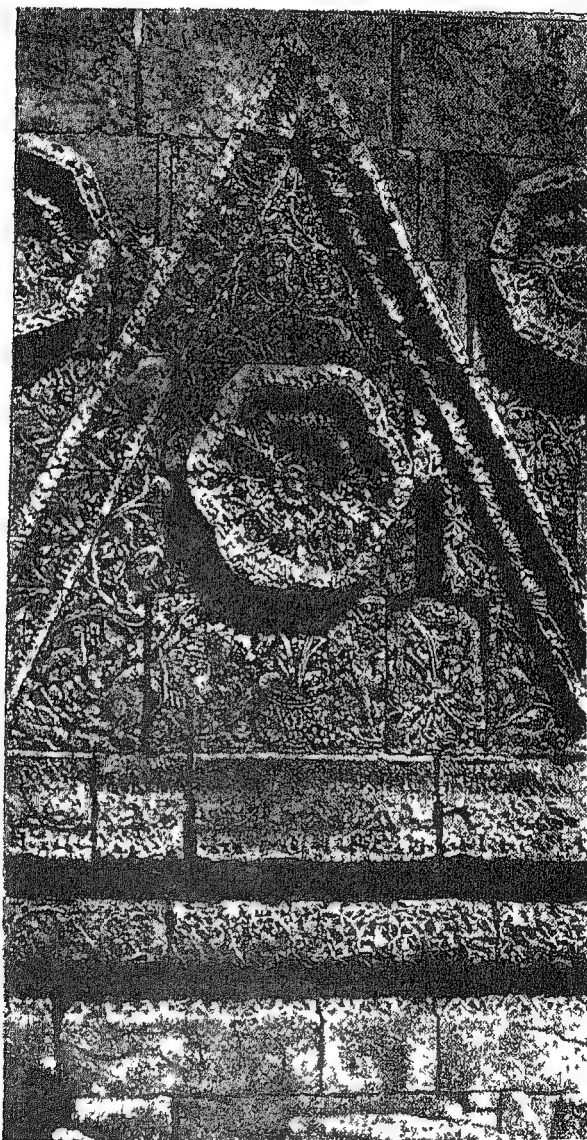
(اقتباس از کتاب «هفتمین دولت بزرگ شرقی»)

نیز در مرکز حیاط قصر دیده میشد اطاقهای پادشاه (نظیر آنچه در تخت جمشید است) دارای سقف چوبی برخلاف اطاقهای دیگر که عموما طاقی بودند مصالح و موادی که در این ساختمان بکار رفته از سنگهای آهکی کاخهای هخامنشی پست‌تر میباشد که درآن صحاب این مواد زیادتر بوده است. ستونها از آجر تراش و با گچ اندود شده و در انقسمت هم با مواد کاخهای مجلل هخامنشی تفاوت کلی دارد.

کاخ مادیتا

و آن در آغاز صدهٔ هفتم میلادی بدست خسرو پرویز بنا شده و نسبت به «عمارت خسرو» وسعتش کمتر است، تزئینات این کاخ از حیث قشنگی و تناسب الحق حیرت‌انگیز و نمیتوان نظیر آنرا در سایر جاهای ایران پیدا کرد سنگهای سختی که بچندین مثلث تقسیم‌شده و در هر قسمتی گل و بته منقوش و بعد در تمام اطراف آن شاخ و برگ و حیوانات و میوه جات حجر کرده‌اند که از میانهٔ آنها بسیاری از حیوانات نمودار است و میتوان آنهارا تمیز داد و شناخت.

در شاهنشاهی ایران هیچوقت چنین تزئیناتی که نمونهٔ جمال و نفاست و ظرافت باشد دیده‌نشده و این بدست مسرفانهٔ خسرو پرویز سبکسر در محلی که چقدر از ایران مسافت داشته صورت گرفته است، ولی مقدر نبوداو بیش از چندسالی از آن متمتع شود.

نقوش بر جسته در نقش رستم

مشهورتر و عالیترین شاهکار فنی شاهان ساسانی نقوش برجسته در نقش رستم و باطوریکه نامیده شده اند «صورت رستم» میباشند که نمونه‌های دیگری و مثل آن جالب توجه در شاپور و سایر جاها موجود میباشد من در فصل یازدهم شرحی راجع بمقابر و دخمه‌های پادشاهان مقتدر هخامنشی که در تخته‌سنگ‌ها بریده‌اند مذکور داشتم و در زیر همین ها است که شاهان ساسانی شرح فتوحات و مفاخر و سرورهای خودشان را با کمال اهتمام نقر کرده‌اند قبل از توصیف این تصاویر که بکمر وقسکه نزدیك میرسد میبینند آنها را که با یك ابهت و عظمتی روی تخته سنگ هائی که سراشیب گذارده شده قرار دارند. خالی از دلچسبی نیست که تذکر داده شود که حقیقت آنها مثل حجاریهای ستون‌از سالیان دراز مکتوم بوده و فقط از یکصد سال است که پرده از روی این راز بر داشته

شده است. ایرانیان قرنها بود صورت مبارز منقور دارای ریش بلند را متعلق به رستم پهلوان نامی خود دانسته و چیزی غیر از این در مُخیلهٔ آنها خطور نمیکرد و این اشتباه
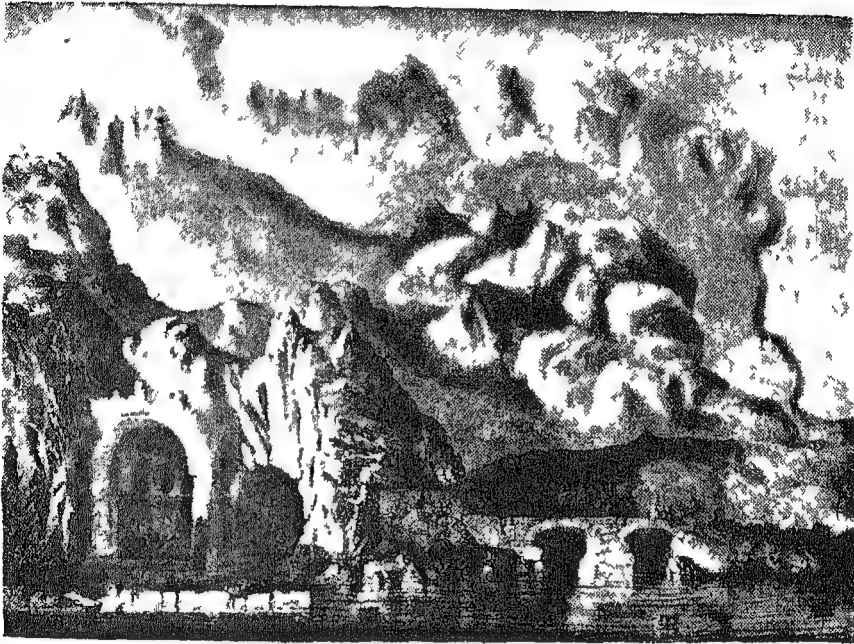
۵۳ ــ طاق بستان در کرمانشاه

در اسم «صورت رستم» هنوز دوام دارد چه در باب نقوش برجسته دیده میشود همین اسم از تمام طبقات بطور ثابت استعمال میشود. شکی نیست که مسافرین و جهانگردان اروپائی هم در نوشتجات خود راجع باین موضوع بخطا رفته بیاناتی که در این باب نموده‌اند از حلیهٔ صحت و حقیقت عاریست؛ از میانه آنها (فقط) ژوسفاباربرو[1] از اهل ونیز که در قرن پانزدهم بایران سفر کرده است بیانی که در اینخصوص نموده قابل بسی توجه میباشد و این همان بیان جالب و جاذبی است که ما آنرا عنوان فصل جاری قرار داده‌ایم. حتی نیبور[2] که در آخر قرن ۱۸ میزیست تشخیص ایرانیان را که آن متعلق به رستم است اعتراف نموده و بالاخره تا نیمهٔ قرن ۱۹ این عقیدهٔ غلط یعنی انتساب نقش

۱ـ Josefa Barbaro ۲ـ Niebuhr

این حجاریها به‌پارتیها رواج داشته است و فقط در این اواخر عقیدهٔ مزبور متروك و منسوخ گردید.

تعداد نقوش برجسته در نقش رستم هفت تاست که چهارمین یا دستهٔ میانی آن فوق‌العاده مهم و قابل توجه میباشد چه آن اسارت و دستگیری والرین امپراطـور روم رادر نظر ما مجسم میدارد که بزرگترین افتخارجنگی‌خاندان‌ساسانی بشمارمیآید. کرزن شرحی محققانه دربنباب نوشته کـه بهتر این میدانم عین آنرا در زیراز نظر خوانندگان بگذرانم: این سطحه دارای‌سی‌وپنج و نیم پاطول وشانزده پا عرض‌آن میشود واما ارتفاعش از زمین‌تا به پای صورتهای‌مزبور و آن در حدود ٤ پامیباشد.صورت‌میانی که اندازهٔ قامت آن بزرگتراز‌قامت انسانی‌میباشد صورت شاپوراست‌که بر اسبی‌سوار و دونفر رومی مقابل وی ایستاده اظهار اطاعت و انقیاد مینمایند و آنها یکـی قیصر اسیر و دیگر سربادس[۱] و یا میریادس[۲] یکنفرفراری و پناهندهٔ انطاکی‌است که شرح حالش بدرستی معلوم نیست‌ودر اینجا او را فاتح بقصد تحقیر و استهزاء بلباس‌ارغوانی[۳] ملبس نموده است . پادشاه ساسانی با موهای زیاد دسته کرده‌ای است که روی شانه اش ریخته ونیز تاج گلی‌برسر گذاشته‌است که بربالای آن‌چیز مدوری بشکل گلوله‌قراردارد. ریش بلند و انبوه وی از زیر ذقن بسته و گره زده شده است و گردن بندی از جواهر بگردن افکنده‌است . از قفای او در هوا ونیز از غلاف شمشیر و دم مفتولی اسب جنگی وی سربند یاموی بند خاصی معلق و آویزان است. اعضا از کمر به پائیـن در شلوار پهن و فراخی که در آنزمان متداول بوده مستور و پوشیده است . دست چپش به‌قبضهٔ شمشیر طویلی وصل است و دست راست را بطرف سریادس دراز کرده و مینماید که میخواهد سدارس[٤] یا حلقهٔ معاهده را بدست اوبدهد؛ سریادس هم در این حال‌ایستاده دستهایش را بطرف شاه دراز کرده است .شامیان بلباس‌رومیان‌ملبس میباشندوهمچنین

---

۱ -Cyriadis ۲ -Myriadis

۳ - لباس‌مزبورمخصوص امپراطوری روم بوده‌است (مترجم) .

٤ - Cydaris

قیصر که درجلوی‌وی روی‌یکزانو افتاده‌دستهایش‌بطرف‌شاه دراز است‌وصورتش‌مخصوصاً مینماید که از شاه طلب ترحم میکند. و **الرین**نیز تاج گلی بر سر نهاده و این دو اسیر هر دو حلقهٔ آهنی به پای‌آنها است .

سه تا از صفحه های دیگر جنگجوی سوارهٔ با جرئتی را نشان میدهد . مجلس هفتم‌وآن سپردن حلقهٔ معاهده یا واگذاری مقام سلطنت است به **اردشیر** پاپکان‌بدست **هورمزد** رب‌النوع واین نقش که تصور میکنند قدیمترین‌حجاری ایران میباشدقدری خشن‌وناهنجار است ونیز صورت‌اسبهای‌خدا و شاه که یکدست را بلندکرده‌وسرهاشان بهم متصل است‌نسبت‌بسواران‌خودشان‌بکلی بی‌تناسب میباشد. صورت‌جانب‌راست ناظر، صورت خدا و رب‌النوع است که عصای‌سلطنتی را بدست **اردشیر** می‌سپارد، مؤسس سلسلهٔ ساسانی یکنفر دشمن را که روی زمین خوابیده است دارد لگد مال میکند و آن محتمل است **اردوان** آخرین پادشاه پارتیها باشد .

مجلس شکار خسرو پرویز

اینك ما قلم را بطرف طاق بستان معروف واقعهٔ در نزدیك کرمانشاه که یادگار **خسروپرویز** است معطوف میداریم، این بنای‌یادگاری‌مرکب‌میباشد از دوطاق عمیق‌که درسطح کوه بریده شده‌است، اکثرارتفاع آن سی‌پا و عمق‌بیست‌و دو پا میباشد، روی سطح صخره سنگ‌وسط طاق بشکل‌هلالی قرار دارد و در پشت بغل های طاق دو فرشتهٔ بال دار فتح حجاری شده‌اند که‌آن‌تصور میرود بدست صنعت‌گران‌یونانی صورت گرفته‌است . همچنین تزئینات‌اطراف‌غارهم‌بنظر میرسد که از هنروران یونانی باشد. اشکال قسمت داخلی دیواره بدو قسمت منقسم میشود . قسمت بالا و قسمت پائین . در قسمت بالا **خسرو پرویز** است که تاج گلی از دست دو نفر از حامیان خود میگیرد و اما در طرف پائین باز شکل شاه دیده میشودکه برشبدیز سوار میباشد. در طرفین طاق از دو رقم اشکال و نقوش تزئین یافته که در یکی شکار آهواست و در دیگر شکار گراز . در شکارگاه آهو چنین مینمایدکه‌شکار را بوسیلهٔ‌فیلان بطرف محوطه‌ای‌که دورآن توری‌کشیده‌شده است‌میرانند . صورت شاه درچندین جای این سطحه خوب‌ظاهر و آشکار است که در یك جا وارد میشودوجای

دیگر دارد شکار میکند و یا بطرف شهر بر میگردد . این ورزش تفننی که تصویر آن نموده شده ظن قوی میرود در یکی از «فرادیس» یکی از باغهای سلطنتی بعمل آمده است و مؤید برمصنوعی بودن محل مزبور هم حضوریك عده‌نوازنده میباشد. درشکارگاه گرازهم فیلان چندی دیده میشوند که‌شکارها رابطرف یك محوطهٔ بی مخرجی‌میبرند و پادشاه گراز های جنگلی را از میان قایقی که در آن نشسته است تیر میزند . در این جا دوباره دیده میشود که جانوران شکاری رابه‌محوطهٔ دیگر جمع میکنند و دستهٔ سازندگان باز دیده میشوند که درمیان قایق نشسته مشغول نواختن میباشند ، در یك گوشه خوکهای افتاده بنظرمیرسند که امعاء واحشاء آنها را بیرون آورده برپشت‌فیلها میاندازند (که بسرای سلطنت حمل کنند) و رویهمرفته این‌نقوش و اشکال قابل‌بسی توجه میباشند و شایستهٔ این است که در اطراف آنها زیاد غور شود .

زرگری ساسانیان یاکارهای آنها در نقره آلات

ما از این هنر جالب و جاذب آنها بوسیلهٔ سه پارچه ظرف که گراور آنها درج کتاب است‌میتوانیم اطلاع پیدا کنیم.درظرف اول صورت **بهرام‌گور** منقور است که شیری را باشمشیردارد میکشد و در ظرف دوم صورت **شاپور** دوم است که بشکار آهو مشغول میباشد و این سلاطین را ازپوشاك سرشان که‌در هر کدام بوضع مخصوصی‌جداگانه است‌خوب میتوان شناخت و اما ظرف سوم و آن یك منظر عالی و باشکوهی از شکار شیر ، گراز و قوچ کوهی را در کمال وضوح از نظر ما میگذراند .

هنرمزبور مطابق اصول فنی نهایت درجه‌مهم میباشدچه اشکال ونقوش‌آن‌باظرف، یك پارچه نیستند بلکه هریك جداگانه ساخته شده و بعد با ظرف جوش داده‌اند .

مجسمهٔ شاپور اول

تنها مجسمهٔ معروفی از ایران که امروزه موجود است مجسمهٔ واقعهٔ در غاری نزدیك شاپور میباشد و آن متأسفانه بدست جنایت کارانهٔ آنهائی که مخالف با این نقوش‌و آثارند بحال بدی‌افتاده‌است، صورت‌مزبور ابتدا روی یك تخته سنگ جداگانه‌ای کنده شده و بعد بسقف غار آنرا وصل کرده اند . هنگام دخول درغار چشم ناظر به‌پایهٔ مجسمه‌ای میافتد که چهار پا ارتفاع دارد و آن در

صخره‌ای که حالیه موجود است بریده شده و صورت پاهای با یك قسم کفش دم پائی هنوز در آن باقی میباشد. این مجسمه در پشت سر بیك وضع خیلی اسفناکی افتاده ولی میتوان تشخیص داد که تصویر **شاپور** اول است که مخصوصاً در شهری که خود آنرا بنا نموده حکمرانی میکند.

۵۴ - جام نقره ساسانی
(متعلق به قرن چهارم میلادی)

اظهار نظر در معماری و هنرهای زیبای ساسانی

ما از بیان مختصر فوق با تصاویر ضمیمه بهترین فنون ساسانی را معلوم داشتیم و اکنون چیزیکه باقیمانده این است که از مشاهدهٔ این آثار نظری که بطور کلی پیدا میشود خلاصهٔ آنرا مذکور داریم این شاه و کاخها ما خاطر نشان میکنند که در بناء آنها منظوری که بود حفاظت شخص شاه و نیز استتار وی از انظار عمومی بوده است و بنا بر این قیود بمعمار امر میشده است که طالار وسیعی بنا کند که شاه در آن طالار بتواند بوسیلهٔ پرده ها از انظار مستور بماند ولی طالاری که برای وزرا و نجبا و سفر

پاسداران و چاکران یا خدمتگذاران که عدهٔ آنها به‌هزارها میرسید گنجایش و جای کافی داشته باشد و باوجودیکه اقتضای هوای ایران آنست که جلو عمارت باز باشد بناء چنین طالاری خود بتنهائی نهایت مهارت وعظمت فنی معماری انعصر را از نظر مامیگذارند، چنانکه پس از یکهزار سال مطابق همان نقشه در مشهد مسجد عالی ساخته شده که تا بامروز در ایران مورد توجه واستفاده است.

همینطور حجاران وهنروران ساسانی مانند معماران کاخهای آنها از آثار پیشینیان خود استفاده نموده ولی صنعت و هنرخود را چندین برابر ترقی دادند. نقوش برجسته خاصه نقش **شاپور** اول دارای شکوه وجلال و عظمت بسیار است. اگرچه اسبهائی که آرام ایستاده حجاری‌شده‌اند بنظر نتراشیده و زمخت میآیند، ولی برصفحه هائی که اسبان در حال تکاپو میباشند روحی درآنها دمیده‌شده زنده وحساس بنظرمیآیند. نقوش برجستهٔ شکارگاهها مظهر فعالیت وزنده دلی است و در تمام این حجاریها اسلحه‌ولوازم وآلات جنگ و یراق اسبهابا اسلوب کامل فنی وسلیقهٔ عالی‌حجاری شده‌اند. شاید گفته شود که در نقوش عهدساسانی چنانکه‌در تخت جمشید دیده میشود تنوع کمتراست‌ولی چون اصول معماری اشکانیان و فنون آنها خیلی مبتذل و پست بوده و هنرهای زیبای آن دوره در تمام شرق نزدیك انحطاط یافته صورت بدی بخود گرفته بود لهذا این پیشرفتی که براثر نهضت ملی و جوش وطنی درفنون سلسلهٔ ساسانی حاصل شده است و کاخهای‌باعظمت‌و شکوه و حجاریهای نفیسه‌ای‌که بوجودآورده و بالاخره‌بسط‌وتوسعه‌ای که در صنایع و فنون بشردادند قابل بسی توصیف وتمجید میباشد.
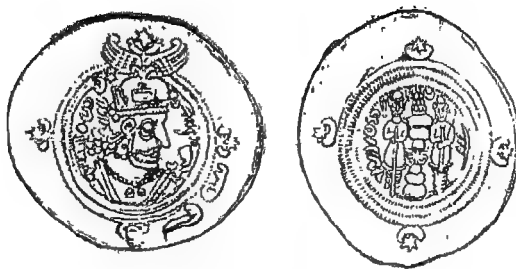
شکل سکهٔ خسرو پرویز

فصل چهل و دوم

خسرو پرویز و هراکلیوس (هرقل)

سحرگاهان، بانوی زمانه پسری زرین‌سر و زردمو زائید ـ این ماه بطالع سعد بجهان آمد ، فرشتگان ازآسمان فریاد زدند «خداوند یاور او باد» در دوهفته خسرو مانند بدر، ماه تمام زیبا شد ، یکسال پس از آن گیسوی او مانند شب قدر گردید و قدسروش بالا کشید، مرغ چمنزارش نواخوانی آغازکرد، روی‌غنچهٔ دهان‌او شبنم نشست ولاله ازرشك گونه‌های اوخونین دل گشت . « تولدخسروپرویز »

« ترجمهٔ آهی، اترگیب، تاریخ شعر وادب عثمانی جلد دوم صفحه ۳۱۱ »

ادامه جنك با روم ازطرف هرمزداس‌چهارم

هورمزد که‌نویسندگان‌غرب‌ویرا **هرمزداس** چهارم‌میخوانند پسر **نوشیروان** از دختر خان ترکان بوده‌است، او بدون هیچ معارض ومخالفی برتخت‌جلوس نمود . ابتدا وعده داد که‌پیروی از پدر و الاتبارش کرده با عدل و داد رفتار نماید ولی‌طولی نکشید که خصایل‌وصفاتش بکلی تغییر کرد و بنای جورو ستم را گذاشت . این‌پادشاه جدید پیشنهاد صلح امپراطور روم را دائر بردرخواست معاوضهٔ ولایت ارزانن[1] و افومن[2] دژ محکم آنرا با دارا که همیشه محط نظر امپراطوران روم بود ردکرده و جنگ با روم را که جریان آن غیر قاطع و خسته کننده بود ادامه داد. مُریس[3] که هنوز مقام فرماندهی داشت بعد از ردشدن پیشنهاد صلح بخاك ایران‌حمله‌ورشد، اودرتابستان ۵۷۹ میلادی نیروی خودرا

۱- Arzanane. ۲- Aphuman. ۳- Maurice.

از دجله عبور داده بدون اینکه با نیروی منظمی مواجه گردد اراضی ایران را مورد تاخت و تاز قرارداد و تمامی حاصل ها را ویران کرده خسارات زیادی از اینراه وارد آورد. او در سال ۵۸۰ میلادی چند فروند کشتی جمع آوری نموده به خیال تعقیب سیاست ژولین و مخصوصاً بدین خیال که اعراب ساراسن را که تابع ایران بودند روبخود کرده بطرف سرسبز بوم رفت ولی این قبایل صحرا نورد غدر و خیانت خود را ثابت نموده رئیس آنها **آدرمان**[1] با قوای زیادی کالینیکوس[2] را تهدید نمود و این سبب شد که سردار رومی ازخیالات بلندخویش صرف نظر کرد، اووقتیکه دید خطوط ارتباطیه اش در تهدید است ناچارنیروی خودرا برعلیه **آدرمان** بکار انداخته واو را کاملاشکست داد. درسال ۵۸۱ میلادی **مریس** بیك دسته سپاه ایران که به کونستانتیا[3] حمله برده بود شکست سختی دادولی بجای اینکه بهره مندیهای خود را تعقیب وتکمیل کند (بطمع جانشینی امپراطور) با شتاب تمام به قسطنطنیه رفت و **تیبریوس** امپراطور که به بیماری مهلکی مبتلا و بحال مرگ بود تاج و تخت را بوی برگذار کرده در گذشت.

بعد از حرکت **مریس** از منطقهٔ جنگ ایرانیان بنای پیش رفت را گذاشته فتح و غلبه در همه جا با آنها بوده است، مگر در یکموقع که بدست **فیلیپیکوس**[4] برادر زن **مریس** شکست دیدند. **هراکلیوس** (هرقل) پدر امپراطور آینده که بهمین نام خوانده میشود در این گیرودار ظاهر گردید، ولی نظر باینکه قسمتی از نیرو زیرفرمان اوبود نه تمام نیرو لذا نتوانست کارمهمی ازپیش ببرد، درسال ۵۸۸ میلادی شورش سختی در سپاه روم روی داد ولی با این حال یك دسته از قشون ایرانی را بالاخره نزدیك مارتی-روپولیس[5] شکست دادند و این همان دسته ایست که لشکر روم را که داخل ولایت ارزانن شده بود از با در آورده متفرق ساخت. در سال بعد دژ مهمی که بود بدست خیانت کارانهٔ خود رومیان سقوط یافته و **فیلیپیکوس** برای استرداد آن کوشش کرد، ولی شکست خورده و بعد هم بمرکزاحضار گردید. **کمنتیولوس**[6] بجای وی منصوب و **هراکلیوس** هم نایب او بوده است. این فرمانده جدید مصمم گشت

۱- Adarman. ۲- Callinicus. ۳- Constantia. ٤-Philippicus. ٥-Martyropolis.
٦- Comentiolus.

به مزوپوتامیا (بین‌النهرین) حمله ببرد. او در یك جنگی قریب به صیبین شکست‌خورده مجبور بفرار گردید، اما **هراکلیوس** وضعیت قشون را بحال اول بر گردانید و فتح نمایانی در آخر نصیب او شد؛ باین معنی که سردار ایرانی مقتول و اردوی او بدست رومیان افتاد.

هجوم ترکان بایران و شکست آنها تقریباً در ۵۸۸ میلادی

جنگ در مزوپوتامیا سالها بطور غیر قاطع طول کشیده که در این میانه ایران مورد تهدید حملات ترکان واقع گردید. آری ترکان که دیدند **هرمزداس** از یکطرف به زد وخورد با روم مشغول واز طرف دیگر مورد بی‌میلی رعایا واقع شده موقع‌را مناسب‌دانسته بایران حمله‌ورشدند، لیکن **هرمزداس** یکی‌ازسرداران خودرا موسوم‌به **بهرام چوبین** که سرداری لایق ودلیر بود مأمور دفع آنها نمود. او هم با یك عده از مردان مجرب و کار آزموده که سنشان کمتر از چهل سال بود به مبارزهٔ ترکان شتافت و در یك محاربه‌ترکان را سرکوب نموده حتی خود خان‌هم در آن محاربه بقتل رسید. جنگ دیگری‌هم بعدازاین واقع شده که ترکان درآن جنگ کوشش مأیوسانه نموده معذلك مغلوب شدند وپسر خان هم اسیر گردید؛ غنائمی که دراین‌جنگ نصیب‌ایرانیان گردید افزون از شمار است حتی‌بنابر قول میرخوند[1] دویست و پنجاه هزارشتر برای حمل آنها لازم بوده است. **طبری** که با لحن مسرت آمیزی این حکایت را نقل کرده‌است میگوید ببینید چگونه پلان و شیران جنگی خان بزرگ وقتیکه‌ایشان راسرباران کردند ناچار رو بفرار گذاشتند و بعد که پوشیده از آتش شدند (یعنی نفت انداز ان آتش‌در آنها زدند) ایشان روی باز پس نهاده وخود را بلشکرگاه‌اند رافکندند). سپس راجع به غنائم، مورخ نامبرده طریق اعتدال‌را پیموده مینویسد غنائم این جنگ از طلا ونقره و سایر جواهرات قیمتی بار دویست و پنجاه وشش‌شتر بوده است[2].

۱ - ازمورخین مائه پانزدهم میلادی است.

۲ - جلد دوم کتاب مزبور صفحه ۲۶۲.

جنگ لازیکا ۵۸۹ میلادی

پس از شکست ترکان **هرمز** بلافاصله سردار فاتح خود را مأمور ساخت که به لازیکا حمله ببرد که در آنوقت بلادفاع و خالی از پادگان بوده است، ولی بعداً از این قضیه از طرف روم قشونی باسرع وقت به کمك آنجا رفته و **بهرام** در جنگی که رویداد شکست خورد. این پادشاه که از سردار خودش بواسطهٔ فتوحات پی در پی او از روی حماقت و دیوانگی حسد ورزیده و بغض او را در دل داشت حال که اوشکست خورده موقع را برای کینه‌جوئی مغتنم دانسته نه فقط او را از فرماندهی محروم ساخت بلکه ویرا توهین نموده و از آبرو و اعتباری که داشت انداخت. باینمعنی که یك چرخ پنبه‌ریسی و مُشتی پنبه با یکدست لباس زنانه برای این سردار فرستاد.

عصیان بهرام چوبین و قتل هرمز

لشکریان **بهرام** بواسطهٔ این توهین و بی احترامی که به سردارشان شده بود بنای طغیان را گذاشتند و ملحق به آرتش مزوپوتامیا شده بطرف تیسفون پایتخت روانه گردیدند. **هرمز** قوائی بدفع آنها فرستاد و قوای مزبور هم طوق اطاعت این پادشاه ستمکار را از گردن خارج ساخته ملحق به سپاهیان باغی **بهرام** شدند. در این هنگام بواسطهٔ یك انقلابی که در خود دربار روی داد کار **هرمز** تمام شده و مردم همگی از اطرافش پراکنده شدند. بالاخره او بدست **بوستام** و **بندوی** دو برادر زن خود کورشده وبعد بقتل رسید.

سلطنت خسرو پرویز ۵۹۰ میلادی

خسرو دوم پسربزرگ او که در تاریخ ایران به **خسرو پرویز** نامیده میشود بر سریر شاهی نشست. وی آخرین پادشاه معروف ساسانی است و این خیلی مستبعد بنظر میآمد که او بیش از چند ماهی تخواهد توانست برتخت باقی ماند.

شکست و فرار خسرو بطرف مزوپوتامیا

خسرو پس از جلوس برتخت نامه‌ای به **بهرام چوبین** نوشت و در آن نامه اظهار داشت که چون **هرمز** در گذشته‌است جهتی برای این استنکاف شما از قبول اطاعت متصور نیست. چنانچه

آن سردار نامی اطاعت نماید و یرا شخص اول دولت خواهد نمود.

این سردار باغی جوابی نهایت درجه سخت و وهن آور به **خسرو** نوشت. او بهپادشاه خود امر داد تاج از سر بردارید و بعد نزد من آئید تا شما را حاکم ولایتی کنم، **خسرو** بهعلیرغم این جواب تند و جسارت آمیز باز نامهای به **بهرام** نوشت که شاید بتواند ویرا جلب کند، ولی فائده ای نبخشید و لذا قوای زیادی جمع آوری نموده و بطرف این سپاه یاغی روانه گردید. در آنجا هم هر قدر کوشش کرد که به وعدهٔ عفو و گذشت **بهرام** را جلب کند نتوانست، در این میانه یک شب **بهرام** شبیخونی باو زده در نتیجه **خسرو** مجبور بفرار گردید. چون نمیتوانست تیسفون پایتخت را نگاه دارد و یا از آن دفاع نماید ناچار راه فرات را پیش گرفت، **بهرام** چهارهزار سوار ازعقب سراو فرستاد، لکن خال او **بندوی** حیله کرده خودرا بجای پادشاه بزرگ قلمداد، سواران او را گرفته بهتیسفون بردند. در نتیجه **خسرو** از خطر جسته بهرهنمائی یکنفر از رؤسای عرب بنام **ایاس** سالما بهسرزمین روم رسید. در آنجا میزبانان رومی با کمال احترام ازوی پذیرائی نموده و قرارشد درهیراپولس اقامت گزینند تا از طرف امپراطور دستور مقتضی برسد.

برگشت خسرو باسپاه روم و سلطنت ثانی او

موریس امپراطور تا مدتی در این باب با امنای دولت مذاکره کرده راجع به سیاستی که باید در این خصوص اتخاذ کنند تبادل نظر نمود، بالاخره رأی مقتضی گرفته شده بشاهزادهٔ مخلوع فراری نوشته شد که امپراطور او را بفرزندی قبول نموده قوائی برای شکست **بهرام** وجلوس برتخت تحت اختیار وی خواهد گذاشت، ولی در مقابل قرار شد ارمنستان ایران و نیز قلعهٔ دارا و مارتیروپولیس بروم برگذار گردد.

بهرام در این اثناء تاج و تخت را تصرف نموده و برسریر شاهی استقرار یافته بود، لیکن وقتیکه معلوم گردید که از طرف امپراطور روم به **خسرو** وعدهٔ همراهی شده مقامش بواسطهٔ توطئهها و شورشها متزلزل گردید. بالجمله در بهار ۵۹۱ میلادی

خسرو بطرف دجله راند وپیش ازاینکه ازنهربگذرد یکدسته‌ازقوای اوبه **دیزاسیوس** سردار **بهرام** را غفلة و بطور غریبی دستگیر کرده بنزد وی آوردند و بعد از نهر عبور کرد . بینی و گوشهای اسیر بدبخت رادفعة قطع‌نموده و بعد در یك مجلس ضیافت‌بزرگی ویرا حاضر کردند تا شاه و سایر مهمانان او را بازیچه کرده و مسخره و ریشخند کنند و آنگاه بطوریکه **تیوفیلاکتوس** بما خبر میدهد او را بقتل رسانیدند .

القصه او از دجله روانه شد و مقارن این اوقات آرتش آذربایجان کـه بتوسط دو خال او فراهم شده بود به سپاه وی ملحق گردید با اینکه **بهرام** قاعدةً بایدبا تمام قوا از اتصـال آنها جلو گیری کرده باشد . بعلاوه یکدسته سپاه روم تیسفون و سلوکیه هردو را بتصرف در آوردند و این البته یك ضربت خیلی سختی بوده است که برحریف وارد آمد ، بالاخره جنگ بین فریقین شروع گردید . در جنگ اول قلب سپاه **بهرام** بواسطهٔ رومیان بهم خورده و لذا مجبور شد به پناه تلال و تپه ها عقب بنشیند، پادشاه بزرگ وی‌را تعاقب نمود ، ولی **بهرام** از پشت تپه‌ها حملات دشمن را با تلفات‌زیاددفع کرده مگر وقتیکه شب شد او بطرف‌جبال کردستان عقب کشید و ازاین‌عمل‌ضعف خود را به ثبوت رسانید . بالاخره در نزدیك قلعهٔ مشهور گانزا کا یا شیز موضع گرفته‌وهمان جا را مأمن قرار داد . بطوریکه‌سابقا مذکور داشتیم اینجاهمان محلی است که **آنطونی** آنرا محاصره نمود .

خسرو بتعاقب دشمن روانه شد و بالاخره جنگ دیگری بین او با **بهرام** روی‌داد. این جنگ که بزرگتر ازجنگ اولی بود وقتی بوقوع پیوست که چندین زنجیر فیل بکمك **بهرام** فرستاده‌شده علاوه بر عدهٔ قوای وی هم افزوده شده بود . جنگ خیلی سخت وهولناك بود، امانتیجهٔ آن قطعی و **بهرام** بطورقطع‌شکست خورد . توضیح اینکه‌**بهرام** ابتدا بجناح راست‌رومیان‌حمله برد (وآن قسمت ازقشون شروع بعقب نشینی نمود) ولی **نارسیس** سردار هوشمند ولایق آنهابك دفعه‌بکمك شتافته قشون را از عقب‌نشینی جلوگیری نمود . بعد او همانطوریکه درجنگ اول هم کرده‌بود به‌قلب لشکر **بهرام** حمله

برده سپاه متمرد و یاغی را از هم پاشید. **بهرام**[1] خودش فرار کرد، از همان راهی که **داریوش‌سوم** از جلو **اسکندرکبیر** فرار کرده بود. بالاخره به ترکان پناهنده گردید.
از این طرف **خسرو** فاتح با حشمت و جلال بطرف تیسفون پایتخت روانه شد. درآنجا متحدین خود را به عطایا و انعامات شاهانه نوازش فرموده مرخص نمود و دو باره برتخت موروثی که حالا بااین فتوحاتی که کرده حق طلق او بود جلوس کرد. با این حال هنوز مقامش خالی از خطر نبود، چنانکه حس کرد که مورد بی‌میلی رعایای خود میباشد، تا اینحدکه ناچار از **مریس** امپراطور خواهش کرد یك دسته سپاه رومی مرکب از هزار نفر برای گارد مخصوص او اعزام دارد. **خسرو** (چون مظنون بقتل پدر بود) در این صدد افتاد که تمام آنهائی را که در قتل پدرش شرکت‌داشتند مجازات کند تا مگر از این راه‌نظرمردم را بطرف خود جلب و مقام خود را تحکیم نموده‌باشد. او در این اقدام حتی از دو خال خودش که تا چه اندازه مرهون خدمات آنها بوده است نگذشت. بعلاوه یك خوش بختی دیگری در این میانه باو رو نمود و آن این بود تدبیری که‌برای قتل **بهرام** اندیشیده بوددر آن کامیابی حاصل‌نموده آن‌سردار خطرناك را که بازگشت او بایران باقوای ترك در هر موقع احتمال میرفت معدوم ساخت.

جنك با روم ۶۰۲ میلادی

در مدت‌سلطنت **مریس** مناسبات بین‌دربار قسطنطنیه‌باتیسفون خیلی روشن و مخصوصا روابط دوستانه بین آنها برقرار بوده است. درسال ۶۰۲ میلادی وقتیکه **مریس** به قتل‌رسید**خسرو** تصمیم گرفت که به‌خونخواهی دوست و همدست محسن خودش برخاسته از آنهائیکه در قتل او شرکت‌داشتند انتقام بکشد. این خدمتی را که اوبعهده گرفت وسائل‌تسهیل آن فراهم شد، باین معنی که **نارسس** فرمانده قشون رومی که **خسرو** تخت و تاج خود را مرهون خدمات او میدانست از شناسائی **فکاس** امپراطور جدید سر بر تافته

[1] - یك‌حکایت شیرینی که دراینجا نقل شده این است‌که **بهرام** دراثناء فرار به پیرزنی که‌ویرانمی‌شناخته است بر خورده و او راجع بوضعیت صحبت میکند، پیرزن میگوید کسیکه از خاندان سلطنت نیست بسلطنت برخیزد کاملا احمق است (مؤلف).

و بر ضد او لشکر کشیده به ادسا رفت[1] و در آنجا موضع گرفت. باری سپاهیان ایران درهرجا فاتح شده ودر ۶۰۵ میلادی‌پادشاه‌بزرگ دارا را پس‌از نه‌ماه محاصره تسخیر نمود. پس از این فتح نمایان آمد و سایر دژهای مزوپوتامیا تماماً بتصرف ایران در آمدند.

در ۶۰۷ میلادی نیروی ایران حرّان، ادسا و سایر استحکامات قسمت غربی بین‌النهرین را گرفت و بالاخره از فرات گذشته هیراپولیس و برهوا[2] حلب امروزه و سایر شهرهـارا در حیطهٔ تصرف در آورد. در همان اوان دستهٔ دیگری ازقوای ایران بعدازحملهٔ بارمنستان به‌نواحی‌مجاور کاپادوکیه‌داخل‌شده حتی فریزی، گالاثی‌وبی‌تی‌نی که سالیان درازبود از صدمات جنگ محفوظ مانده موردحمله و محل تاخت‌وتازقشون ایران قرار گرفتند. این مهاجمین دامنهٔ‌این‌حمله و تاخت و تاز را تا این اندازه توسعه داده و تا این حد به قسطنطنیه نزدیك شدند که اهالی شهر برای اولین بار دهات واقعهٔ در ساحل مقابل را مشاهده میکردند که مهاجمین آتش زده و شرارهٔ آن بلند است.

جنك ذوقار در ۶۱۰ میلادی تقریبا

مقارن این‌اوقات یعنی بین ۶۰۴ و ۶۱۰ میلادی بقول **نولدکه** وسال ۶۱۱ بنابر گفتار**میور**[3] یك جنگ مختصری واقع شد که در آنوقت چندان مهم و قابل توجه بنظر نمی‌آمده ولی در ازمنهٔ بعد بواسطهٔ نتائج و اثرات مهمه‌ای که از آن‌به‌ظهور رسیده‌است اهمیتی‌بسزاحاصل نموده‌رویهمرفته آنرا دارای نتائج‌خیلی مهمه میدانند اجمال اینمقال‌آنست‌که **نعمان**‌ملك حیره در حاشیهٔ شرقی صحرائی که وادی‌فرات‌را از بیت المقدس جدا میکند درآنعصر حکومت میکرد. اتفاقا یك دشمن خطرناکی‌که میدانسته اعراب راضی‌نمیشوندکه دختری بایرانیان بدهند دسیسهٔ زیرکانه‌ای بکار برده **خسرو** را خبردار ساخت که **نعمان** دختر زیبائی دارد. اینجا آتش شوق شاه مشتعل شده خواست او را بزنی گرفته جزء حرم و زنان زیادی‌که داشت قراردهد، لیکن امیر عرب از قبول آن استنکاف ورزیدوشاهنشاه

---

۱ - هرچند اتفاق افتاد که او را فریب داده به قسطنطنیه بردند و در آنجا در بازار، زنده درآتش انداخته سوزاندند (مؤلف).

۲- Berhaoa· ۳-Muir·

ازاین استنکاف او درخشم شده فوائی بسرداری **ایاس** رئیس قبیلهٔ طی برای دستگیری او فرستاد. **ایاس** کسی است که به **خسرو** هنگام فرارش بطرف روم کمك و خدمت کرده بود. بالجمله **نعمان** وقتیکه از قضیه آگاه شد بنزد قبیلهٔ شیبانی رفته تمام دارائی خود را برئیس آن قبیله‌**هانی** نامسپرد وخود برای عذرخواهی بخدمت **خسرو** آمد ولی **خسرو** عذرش را نپذیرفت و او را بقتل رسانید.

بعد از این‌وقعه برئیس قبیلهٔ شیبانی حکم شد دارائی **نعمان** را تسلیم کند؛ ولی او از قبول آن سر برتافت و لذا نیروئی مرکب از چهل هزار تن عرب وایرانی برای سرکوبی قبیلهٔ مزبور و اجراء امریهٔ پادشاه بزرك اعزام گردید و پس از کشمکش ها و حملات چندی دستهٔ عرب که در سپاه ایران بود فرار کرده و ایرانیان شکستی سخت خوردند و تماماً نابود شدند. **طبری** مورخ‌شهیر چنین مینویسد: «این اول‌دفعه‌ای بود که اعراب از ایرانیان انتقام کشیدند» اما باید دانست که این بیان **طبری** درخور نتایج بسیار مهم این جنگ که درزمان پیغمبر اسلام واقع‌شده نیست؛ چه اگر درجنگ ذوقار فتح با ایران شده بود هر آینه مشکلات اعراب در هجوم بایران بمراتب بیشتر بوده و ارتقاء اسلام شاید دوچار وقفه میشده است.

جلوس هرقل ٦١٠ میلادی

امپراطوری بیزانس در این اثناء به بحرانهای شدید و سخت برخورده ودورهٔ هرج ومرج شروع گردید. **فکاس**[١] که یکنفر صاحبمنصب درجهٔ پست بود بریاست‌لشکر دانوب برضد قسطنطنیه انتخاب گردید.

در سال ٦٠٢ میلادی انقلابی در این شهر رویداد که منتهی به خلع **مریس** گردید. **فکاس** بامپراطوری برگزیده شد ولی بعدمعلوم گردید که در مقاومت‌بامشکلات سیاسی آنموقع بکلی عاجز ونمیتواند از عهدهٔ مهام اموربر آید. او باج وخراج‌زیادی به آوارها[٢] داده و در برابر مسائل‌مربوطهٔ بایران هم ابدا مقاومتی از خود نشان نداد و رویهمرفته یك آدم نالایقی درآمد و این وضعیت تا مدت هشت سال دوام نمود تا اینکه درسال ٦١٠ میلادی **هرقل** پسرحاکم افریقا که در برابر **فکاس** ابرازشخصیت و

١- Phocas ٢-Avars.

لیاقت نموده بود از طرف مردم برای ریاست در انقلابی که برضد **فکاس** غاصب کرده بودند دعوت شد ، او هم با کشتیهای جنگی چندی از افریقا حرکت کرده و بدون تصادمی وارد قسطنطنیه گردید وبالاخره خود راامپراطوراعلام نمود ، وی پس ازجلوس برتخت وقتیکه تیرگی اوضاع سیاسی را دید بلافاصله باداره وانتظام امور پرداخت .

غارت انطاکیه و گرفتن اورشلیم بتوسط پرویز ۶۱۱ میلادی

در سال ۶۱۱ میلادی **خسرو پرویز** از اوضاع آشفته وپریشان روم استفاده نموده دوباره بهسوریه حمله برد. پس از شکست دادن قوای ضعیف روم انطاکیه و اپاما را غارت نموده و در سال بعد برای بار دوم به کاپادوکیه حمله ور شد . درسال ۶۱۴ میلادی **خسرو** دمشق را گرفت . سردارش در سال بعد یك جنك تباه کننده ای برعلیهٔ جماعت مسیحی از این مرکز تبلیغ نمود و در نتیجه ۲۶ هزارتن یهود باو پیوسته اورشلیم را پس از محاصره، تصرف و تاراج نمودند . از جمله صلیب مقدس که آنرا صلیب حقیقی میگفتند و متبرك تر و مقدس ترین ذخائر مسیحیان روی زمین بود به تیسفون حمل شد .

در کاغذی که این فاتح مغرور به **هرقل** نوشته مضمون آن که خیلی شبیه به احضاریه یا امریه‌های معروف **سناخریب** میباشد بشرح زیر است : « از طرف **خسرو** بزرگترین خدایان و مالك تمام روی زمین به **هرقل** غلام پست و بیحس خودش ، شما میگوئید که ما بخدای[1] خود وثوق و اطمینان داریم . (که بما کمك میکند) خیلی خوب، پس چرا آن خدای شما نتوانست اورشلیم را از دست من خلاص کند ... بیخود خودتان را باین عقیدهٔ واهی که به **مسیح** دارید فریب ندهید و حال آنکه او حتی نتوانست خود را از چنك یهودیان خلاصی بخشد بلکه او را بهدار زده و بعد بدنش را با میخ کوبیده و باین وضع فجیع مقتولش ساختند .

حدود فتوحات ایران بدینقدر که گفته شد محدود نبوده بلکه درسال ۶۱۶ میلادی **شاهین براز** سردار ایرانی ازریگستان عبور کرده بفلسطین حمله برد و اسکندریه مرکز

۱ - مراد حضرت **مسیح** است (مترجم) .

مهم بازرگانی مصر را بدون هیچ تعرض و تصادمی گرفت . قشون ایران تقریباً پس از نهصد سال بار دیگر وادی نیل را اشغال نمود . این فتح باید اثر غریبی در دنیای آن روز کرده باشد.

سقوط کالسدون ۶۱۷ میلادی

از طرف شمال هم دسته‌ای از لشکریان ایران از کاپادوکیه روانه شده به کالسدون حمله بردند که در ساحل بی تی نی مقابل قسطنطنیه واقع بود هرقل ملاقاتی از شاهین ایرانی سردار ایرانی نمود و بصلاح دید او سفرائی برای درخواست صلح به دربار خسرو فرستاد ، ولی خسرو به فقط حکم کرد سفرای مزبور را حبس نمودند بلکه سردار خود را برای اینکه هرقل را مغلوباً به پایتخت او حاضر نکرده است به مرگ تهدید نمود. در سال ۶۱۷ میلادی کالسدون متصرف ایرانیان در آمده و با این فتح دولت ایران تمام متصرفات دولت هخامنشی را دوباره مالک گردید ، بعبارة اخری امپراطوری ایران بهمان وسعتی که در دورهٔ هخامنشی داشت رسید . لیکن در خصوص اداره و انتظام این کشور های مفتوحه بدرستی معلوم نیست و نمیتوان دانست که آن چه بوده است . احتمال میرود که غیر از اخذ مالیات و گرفتن حقوق دیوانی منظور دیگری نبوده است . اما از طرف دیگر در ماشیتا[1] واقعهٔ در موآب[2] دیده میشود که ساختن کاخ وعمارت پرداخته اند و از این معلوم میشود که منظور تصرف دائمی و نگاهداری بلاد مفتوحه بوده است

اوضاع یاس آور امپراطوری روم

از بیان فوق خوب میتوان فهمید که اساس امپراطوری بیزانس در مقابل قوت و زور شاهنشاه بکلی متلاشی شده وازهم پاشیده ، زیرا که آن منحصر شده بود به شهر قسطنطنیه با بنادر چندی در آسیا و باقیماندهٔ یونان و ایتالیا و افریقا با این بزرگی اوضاع ومناظر هولناک آوارها هم به تراس هجوم برده و از طرف خشکی پایتخت را مورد تهدید قرار دادند . موقع تا اینقدر باریک و یأس آور بود که هرقل تصمیم گرفت به قرطاجنه فرار کند . او قبلا

۱- Mashita ۲-Moabe

خزینهٔ خود را از دریا روانه کرده و خودش هم عازم حرکت بود که قصدش فاش و سر ملا گردید. اینجا اهالی تماماً بمخالفت برخاسته جداً مانع حرکت امپراطور گردیدند. خلیفه هم با آنها همراه شده و بالاخره **هرقل** مجبور گردید که در کلیسای ایا صوفیه قسم یاد کند که با هر نوع بلیه و مصیبتی که بر سرش وارد آید تحمل کرده پایتخت را رها نکند. از انطرف مسئلهٔ غارت رفتن صلیب حقیقی و نامهٔ (وهن‌آور) **خسرو** به **هرقل** مردم را بهیجان آورده و سبب تحریك احساسات مذهبی آنها گردید و چنین خیال کردند که گذشته از کشور، دنیای مسیحیت و دیانت **مسیح** در معرض خطر واقع شده است لذا کلیسا اجازه داد تمام ظروف و اوانی طلا و نقره آنرا ذوب کرده سکه کنند و بمصارف جنك رسانند. حتی خیرات غله وجنس بدون هیچ مخالفتی در قسطنطنیه منسوخ گردید، یعنی قرار شد تمام آن ها را به ارتش تخصیص داده و برای جنك ذخیره کنند

جنگهای معروف هرقل
۶۲۲ - ۶۲۷ میلادی

جنگهائی که باعث شهرت و نام آوری **هرقل** گردیده بقدری شبیه به درام میباشند که کمتر جنگی مثل آن میتوان درتاریخ پیدا نمود. راست است این امپراطوری همچو معلوم میشد که در شرف زوال و اضمحلال است، اما هنوز يك وسیلهٔ بسیار مهم وگران بهائی برای نجات آن وجود داشت و آن عبارت از تسلط بردریا و داشتن نیروی دریائی بوده‌است. در اثبات تفوق و برتری نیروی دریائی کافی‌است همینقدر گفته شود که این‌امپراطور مأیوس در ۶۲۲ میلادی‌قسطنطنیه را درحالیکه دشمن در يك میلی آن تمرکزداشته است سالما رها کرده و با ناوگان امپراطوری برای نجات اروپا از تسلط و حکمفرمائی ایران روانه گردید.

غلبه برشهر براز
۶۲۳ میلادی

با وجود بدی هوا و انقلاب جوی امپراطور به سرعت از هلس‌پونت (داردانل) گذشته واز دریای‌اژه عبور کرده به‌خلیج ایسوس رسید که بواسطهٔ فتح **اسکندر** کبیر معروف میباشد. در این جا امپراطور همانطور که انتظار میرفت مواجه با قشون **شهربراز** سردار

ایرانی که مأمور حمله بود گرویدند؛ ولی در یك جنگی که بین او با سردار نامبرده نزدیك سرحد ارمنستان واقع شد فتح نصیب وی گردید. این اولین فتحی میباشد که پس از مرگ مریس تا این هنگام نصیب رومیان شده است و فتح مزبور این جنگ اول را خاتمه داد و بعد امپراطور به نتائج حاصلهٔ آن اکتفا کرده برای گذراندن زمستان بقسطنطنیه رفت.

قرار پادشاه بزرگ ۶۲۳ میلادی

هرقل در سال دیگر باز درسایهٔ نیروی دریائی در لازیکا پیاده شده و با دستجات زیادی از متحدین خودش که از جملهٔ آنها قبائل خزر بودند بارمنستان حمله کرد. خسرو که احتمال میداد غافلگیر شده است با چهل هزار تن قشون در کانزاکا[1] با شیز موضع گرفت و به دو دسته قشون خویش فرمان داد که برای حملهٔ بامپراطور باو ملحق شوند. لیکن هرقل بر سرداران ایران که فاصلهٔ آنها خیلی زیاد بود پیشی گرفته قبل از رسیدن آنها با عجله و شتابی فوق العاده بطرف کانزاکا رانده یکدفعه درمقابل اردوی خسرو قرار گرفت. پادشاه بزرگ ازجنگ احتراز جسته و آن محل را تخلیه نمود وسپاهش هم متفرق گردید. او خودش را از آنجا نجات داده بزنجیره جبال زاگرس روآورد و آن حدود را محل جولان خودقرار داد. موسم پائیز که رسید امپراطور بطرف آلبانی برگشت که زمستان را در آنجا در درهٔ قور بسر ببرد. این بهره مندیها در آن زمان باید بر حیثیت و اعتبار روم بسی افزوده باشد، چه هرقل تمام قصبات و دهات و شهرهای عرض راه را که از آنجمله ارومیه (رضائیهٔ کنونی) مولد زردشت بودهمه را خراب و ویران ساخت، حتی آتش مقدس را که باید همیشه روشن باشد خاموش نمود.

غافلگیر شدن شهر براز ۶۲۴ میلادی

شاهنشاه در سال ۶۲۴ میلادی حالت دفاعی بخود گرفته لشکری به آلبانی فرستاد که جنگ امپراطور را در ناحیهٔ دوردست متوقف سازد و نگذارد که نزدیك بیاید، ولی این نیرو چون کافی نبود نتوانست کاری از پیش ببرد. هرقل دوباره از جنوب بداخل ارمنستان پیش رفت، سه دسته قشون ایرانی ولی جدا از هم باو نزدیك شده و سپاه قلیل ویرا تهدید

[1] - Canzaca.

مینمودند. لکن او قبل از اینکه آنها بهم ملحق شوند حیله کرده چنین وانمود کرد که با کمال بی‌نظمی فرار میکند. و بدینوسیله دواردو را با خود روبرو نموده و هر دو را تا سالی عقب نشانید. بعد باردوی سوم حمله برده شکست فاحشی بوی وارد آورد. او مخصوصاً در این جنگ **شهربراز** را غافلگیر کرده تمامی قشون اورا نابود ساخته و اردوی ویرا متصرف آورد. زمستان را نیز در سالبان[1] سربرد و آن بطوریکه نشان داده شده «وان» کنونی میباشد.

شکست شهربراز درساراس، ۶۲۵ میلادی

در سال بعد با در جنگ چهارم **هرقل** با سپاه خود از ولایت ارزانن گذشته بلاد مارتیرو پولیس[2] و آمد را تسخیر نموده و بعد از سمت غرب بفرات راند و در آنجا حریف دیرین خود **شهربراز** را دید که مهیای کارزار شده و راه عقب نشستن را بر او مسدود ساخته است. لکن امپراطور تمام نیروی خود را از نهر فرات از گذاری که یافته عبور داد و به کلکیه رفت که در آنجا بندرها و خاک روم نزدیک‌تر بوده است. **شهربراز** ویرا تعاقب کرده وجنگ سختی ولی غیر قاطع در ساحل رود ساراس روی داد. وقتیکه شب شد سردار ایران عقب نشست ولی در شجاعت و استقامت امپراطور شرحی است منقول از خود **شهربراز** که ما آنرا در زیر مینویسیم. «آیا امپراطور را می بینی چگونه در میدان جنگ، یک تنه با کمال جلادت مقابل انبوه دشمن ایستاده بیکار میکند؟ آیا می‌بینی او را که چگونه مانند سندان در جای خود استوار و از ضرباتی که باو میرسد هیچ پروا نمیکند[3]؟» حقیقتاً یک ستایش قابل ملاحظه‌ای است که از دهان یک دشمن رشید و دلاوری نموده شده است. هرقل در زمستان آن سال در کاپادوکیه سر برد.

محاصرهٔ قسطنطنیه و شکست شاهین براز ۶۲۶ میلادی

در سال بعد **خسرو** از این شکست های پی در پی سخت بوحشت افتاده ناچار یک اقدامات مهمتری دست زد؛ او عقد اتحادی باخان آوارها بسته و بعد دواردو تشکیل داد که یکی از آنها مراقب

1-Salban 2-Martyropolis

۳- تئوفان صفحه ۳۶۳ .

عملیات خود هرقل باشد و آن دیگر به معیت آوارها بقسطنطنیه حمله برده و آنجا را تصرف کنند. هرقل که شاید نمیتوانست در مقابل این جمعیت زیاد ایستادگی کند دو اردو ترتیب داد. یکی برای دفاع از شهر و دیگر تحت فرماندهی برادرش تئودور که به اول قشون برّی ایران حمله ببرد و خود شخصاً بطرف لازیکا حرکت نمود. او بتفلیس حمله کرد ولی کاری از پیش نبرد.

خلاصه در غیبت او تئودور با کمك انقلاب هوا و آمدن طوفان تگرك که آن در مقابل صورت سپاهیان ایران بود شاهین براز فاتح کالسدون را شکست داد. سردار مشارالیه هم پس از این شکست از بیم خشم پادشاه بزرگ خود را باخته درگذشت.

در جریان این احوال آوارها بقسطنطنیه حمله و هجوم بردند ولی نتوانستند کاری از پیش ببرند و ناچار برگشتند، نیروی دریائی از سپاه ایران جلوگیری نمود و نگذاشت که در این محاصره و حمله بآوار ها کمك کنند لذا مانند یکنفر تماشاچی ضعیف و ناتوانی فقط ناظر جریانات بودند.

یعارت رفتن دستگرد و فرار خسرو پرویز ۶۲۷ میلادی

هرقل چون اوضاع را کاملا مساعد دید لذا در پائیز ۶۲۷ میلادی بقصد حمله بدستگرد روانه شد. محل مزبور اقامتگاه پادشاه بزرگ، و در هفتاد میلی شمال تیسفون واقع بود. او پس از ورود بزاب کبیر انتظار کشید تا قشون ایران که در کانزا کا بود برسد، چه خوف این داشت که خطوط ارتباطیهٔ او را قطع نمایند. در ۱۲ دسامبر جنگ بزرگی در نینوا روی داد. اگر چه سردار ایران بقتل رسید ولی سربازان او شکست نخوردند بلکه بسنگرهای خود (بمسافت کمی) عقب نشستند که در آنجا نیروی امدادی بآنها پیوست. هرقل بنای فشار و حمله را گذاشت. خود خسرو گرچه در محلی اقامت گزیده که بواسطهٔ یك نهر عمیقی موسوم به براز رود واقعهٔ در نزدیکی دستگرد محفوظ بوده است. معهذا وقتیکه دید دشمن بزرگ او دارد پیش میآید خود را باخته و این بدنامی دائمی را بر خود هموار ساخته پایتختش را رها کرد و فرار نمود. سپاهیان او در کنار نهروان جمع شدند و هرقل وقتیکه مطلع شد که عمق نهر خیلی زیاد، علاوه

قوای زیادی جمع آوری شده‌است و گذشته از همه دویست زنجیر فیل هم‌در میدان حاضر کرده‌اند مصمم گشت که از محاصرهٔ تیسفون صرفنظر کند و بهمان بهره مندی - هائیکه نصیب او شده بود اکتفا نماید ، اوبالاخره بطرف شمال روانه شده و در ماه مارس به کانزاکا رسیدکه ازاین معلوم میشود سپاه او اینوقت برای جنگ وحرکت در زمستان خوب ورزیده شده بود.

خلع و قتل خسرو پرویز ۶۲۸ میلادی

این جبن و بزدلی **خسرو** یعنی فرار او از میدان جنگ و نیز بغارت رفتن پایتخت لطمهٔ بزرگی به حیثیت و اعتبار او وارد ساخت ، بعلاوه از توهینی که بجنازهٔ **شاهین** کرده بود اشراف و نجبا را ازخود متنفرساخته وهمه را ازدورخود پراکنده نمود ، با وصف این‌احوال هنوز کوشش میکردکه **شهر براز** راهم مقتول سازد ونیزسایر سران لشکرخود را بجرم عدم موفقیت در جنگ بحبس فرستاد وظن قوی آنست که آنها را بقتل‌رسانید ،

در این اوضاع و احوال تمام وسائل‌و اسباب برای عصیان و طغیان بکمال‌رسید چنانکه هیئت زبردستی بسرکردگی فرمانده‌پادگان تیسفون که عده ای از نجبا هم‌جزو آنها بود **خسرو** بدبخت را گرفته در محلی موسوم به «خانهٔ تاریکی» توقیف نمودند که خوراکش درآنجا منحصر بآب و نان خالی بوده است ، علاوه دشنام های‌سختی باو داده وتوهینات زیادی بوی وارد آوردند ، حتی بسیاری از فرزندانش را که از آنجمله است **مرداس‌شاه** پسر محبوبش که او را برای جانشینی خود برگزیده بود همه را جلو چشم او بقتل رسانیدند ، بعد خودش را هم بفرزندانش ملحق کردند.

خصال خسرو پرویز

خسرو پرویز در ادبیات و صنایع نفیسهٔ ایران بزرگترین‌پادشاه بنظر میرسد ، شکوه و جلال و خزائن و اموال و عشق او بزوجهٔ قشنگ مسیحی خویش و بالاخره علاقه خاصش به اسب سیاه خود شبدیز در همه جا معروف و شعرا در این باب داستانها گفته یا سروده‌اند . نیز هیچیك‌ازسلاطین ساسانی بقدر او فتوحات نمایان نکرده واگر در این پادشاه کفایت و لیاقت اداره و انتظام وجود داشت هرآینه ممکن بود امپراطوری وی باندازهٔ امپراطوری اجدادش

هخامنشیان توسعه پیدا کند، دیگر از بدبختیهای او این بود که یکنفر سرباز زرنگ و نیز جدی و فعال مانند هرقل در زمان او بر تخت روم جالس بوده است .

طبری شرحی راجع بخزائن و گنجها و تجملات او نوشته، از جمله میگوید «او دارای تختی بود از یك پارچه طلا که بر چهار پایه از یاقوت قرار داشته است» نیز عدهٔ شتران و اسبان و چهارپایان او را مینویسد که بالغ بر پنجاه هزار بوده‌است، هزار زنجیر پیل، دوازده هزار زن ونیز چندین مثقال[1] زرمشت افشار داشت که چون موم نرم و نقش پذیر بود[2]، دستاری بود که شاه دست را با آن پاك میکرد و هر وقت میخواستند آنرا صاف وتمیز کنند در آتش میانداختند .

خصائل و صفات او کاملا با هم تضاد داشته است . بواسطهٔ فتوحات نمایانی که در بدو امر در جنگ نصیب وی گردید اخلاقش رو بفساد نهاد . با اینکه این فتوحات بشخص خودش ارتباطی نداشته بلکه مرهون کفایت و لیاقت سرداران وی بوده است . اودراوان جوانی جبان وترسو نبود. فقط در یك زمانی تحت تأثیر دیانت مسیح بود، اما در این شکی نیست که او در تمام عمرش شیفته و فریفتهٔ شیرین بوده است . بالاخره در دورهٔ پیری ضعیف النفس، ستمگر و جور پیشه و کینه‌جو شده و بمحض اینکه اقتدار ونفوذش از بین رفت خودش هم سقوط کرده رو به زوال نهاد .

ترقی مذهب مسیح در دورهٔ پادشاهان اخیر ساسانی

وقتیکه ما وضعیت کلیسای ایران را در آن عصر تحت نظر میگیریم می‌بینیم که هرمز جانشین نوشیروان عادل همان سیاست و خط مشی آزادانهٔ پدرش را تعقیب نموده به رعایای مسیحی خود آزادی میدهد و از اذیت و آزار آنها اجتناب میکند، چنانکه مینویسند مغان باو فشار آوردند که مسیحیان را تعقیب نموده و آزار کنند درجواب گفت چنانکه تخت ما بر چهارپایه قرار دارد نه دوپایه همچنان حکومت ما بریهودیان ومسیحیان و زردشتیان نیز استوار میگردد .

---

۱ ـ بقولی وزن آن دویست مثقال بود (مترجم) .

۲ ـ در مجلهٔ انجمن آسیائی همایونی، شماره اکتوبر ۱۹۱۰ صفحهٔ ۱۱۳۶ شرحی راجع باین گنج عدیم النظیر ذکر شده است (مؤلف) .

خسرو پرویز که چندی در میان رومیان سرحدی بسر برده بود بیش از همهٔ اسلاف خویش با مسیحیان مساعد بوده است و یك قسمت آنهم بواسطهٔ نفوذ کاملی بود که **شیرین** در وجود او داشت، چنانکه او (**شیرین**) کلیساها و خانقاه هـای زیادی بنا نموده است. نوشتجـاتی در دست میباشد که مینماید این شاهنشاه تا چه اندازه به اوراد واذکار مشایخ و اولیای مسیحی[1] معتقد بوده است. در این شکی نیست که در یکی از جنگهای اولیه خلیفهٔ سالخورده **سبریشوع**[2] مجبور بود با قشون همراه باشدتا از دعای وی فتح و ظفر نصیب او گردد، در عین حال به **شهر براز** اجازه داده شد که یك جنگ تباه کننده‌ای بر علیه مسیحیان تبلیغ نماید. بعد هاهم وقتیکه **هرقل** فتوحات نمایانی حاصل نمود **خسرو** حکم کرد خزائن واموال تمام کلیساها را ضبط کنند و دیگر عقیدهٔ نسطوریان را که بدعت شمرده میشد امر شد در همه‌جا قبول نمایند. **ویگرام**[3] در اینجا چنین مینویسد. هر چند **برصوما** نسطوری بوده است معذالك **یشوع یاب**[4] بطریق در ملاقات با **موریس** امپراطور وقتیکه عقاید خود را اظهار داشت تمام آن مورد قبول واقع شده و جزء ارتدوکس بشمار آمد. فاضل مشار الیه معتقد است که قضیهٔ محکوم شدن **تئودور**[5] موپ سوس تیا بود که سبب شده کلیسای آشوری یا سوریه از کلیسای روم جدا گردید.

۱ـ ازجمله درکتاب «هفتمین دولت شرقی» صفحهٔ ٤٩٧ نامه‌ای بطور نمونه درج است. «کتاب حکام» تألیف اسقف مارگا که بدست **والیز بوج** (Wallis Budge) طبع و نشر شده است راجع بکلیسای نسطوری از ٥٩٥ تا ٨٥٠ میلادی حاوی اطلاعات مهمه‌ای میباشد. در جلد دوم فصل سی‌و پنجم ثابت میکنند که توطئه و سازشی که برعلیه **خسرو پرویز** شد باعث آن **شمطا** (shamta) تکفیر اسقف مسیحی بوده است (مؤلف).

۲- Sabr-Ishu.

۳ـ «کلیسای آشوری» صفحهٔ ۲۲۰ (مؤلف).

٤ -Ishu yabh. ٥- Theodore of Mopsuestia.

سکهٔ یزدگرد سوم

فصل چهل و سوم
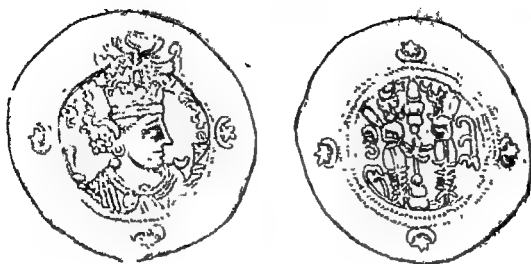
سقوط امپراطوری ایران بدست اعراب

نماینده عرب حضور یزدگرد سوم چنین میگوید: «آنچه راجع بوضع سابق اعراب گفته شد راست و درست است. خوراك آنها سوسمار زنده بود، دخترهایشان را زنده بگور میکردند، شاید بعضی از لاشهٔ مردار ها میهمانی میکردند و خون میآشامیدند ... آری این وضع سابق آنها بود. اما خداوند به فضل خودش پیغمبری از میان مامبعوث کرد و بدست او کتاب مقدسی فرستاد که دین حق را بماتعلیم میدهد.»

سلطنت قباد دوم وصلح او با روم ۶۲۸ میلادی

قباد دوم خود را پس از خلع پدر پادشاه اعلام نموده و برتخت ننشست. نخستین اقدام او همانا صلح با **هرقل** است. وی نامه که در این باب بهامپراطور نوشته با مضمون جوابیهٔ او هر محفوظ مانده واز دیدن آن معلوم میشود که این دوپادشاه چه اندازهیی بمضرّت این جنگ ها برده و فهمیدهاند که آن موجب خرابی و زو دولت و ملت آنها میباشد. حتی **هرقل** منظورش از تمام این جنگهای برق آسا فق دفاع بوده است. و الا خودش هم از جنگ خسته وفرسوده شده کاملا حاضر بود که نظر **قباد** را استقبال نماید. خلاصه محاربات سخت وحشتناك ۲۶ سال به صلح خاتمهیا

و عهد صلح بدین شرط بسته شد که اولاطرفین آنچه خاك و اسیر از همدیگر گرفته‌اند پس بدهند .

از جملهٔ شرایط یکی تسلیم کردن صلیب حقیقی بوده است . رد کردن صلیب در تاریخ ۶۲۹ میلادی باعث شد که در روم شرقی جشنها گرفتند . خود **هرقل** به‌بیت‌المقدس رفته در میان هلهله و شادی آنرا برده در مزار مقدس گذاشت. در همین اوان یك دسته از اعراب داخلهٔ عربستان به دستهٔ از اعراب **هرقل** که در سمت شرقی رودخانهٔ جردن مسکن داشتند حمله بردند . محتمل است این واقعه در آنوقت‌چندان مهم بنظر نمیآمد ، امایك پیش‌آمد یا فال خیلی‌میشومی‌بود ، چه‌آن اول حمله‌ایست که اسلام به‌مسیحیت فاتح ولی خسته و فرسوده نموده است .

کشتن تمام برادران‌خود و مرگ او ۶۲۹ میلادی

قباد دوم پس از این باصلاحات داخلی پرداخته عوارضی را که **خسروپرویز** از مردم میگرفته است موقوف داشت . نیز زندانیان را آزاد کرد و نسبت به آنهائیکه ظلم و ستم شده بودتا آنجا که میتوانست مهربانی نمود ،ولی این کار های نیك‌ورأفت و مهربانی که از خود بروز داد چون ممکن است حمل به نیك نفسی او بشود لذا لازم میدانیم‌این حقیقت را هم اظهارداریم که او تمام‌برادرانش را بقتل رسانید ،خودش هم پس از چندماهی از مرض‌طاعونی که آنوقت درحدود شرق نزدیك شیوع یافته‌بود در گذشت .

غصب سلطنت از طرف شهربرازومرك او ۶۲۹ میلادی

ارتاگزرسس (**اردشیر**) که طفل هفت ساله بود خود را پادشاه بزرگ اعلام نمود. شاهنشاهی ایران که بواسطهٔ جنگ های طولانی‌با روم فرسوده و ازکارافتاده واینك‌با یگانه وارث‌نابالغی که بر تخت است با مرگ دست بگریبان شده بآخرین دقایق حیاتش نزدیك‌میشد . **شهربراز** که در زمان**قباد** از اطاعت‌او سرپیچی کرده کشورهای مفتوحه را برومیان مسترد نداشت و منتظر انتهاز فرصت بود حال موقع را مناسب دانسته درصدد تصاحب تاج و تخت برآمد . او با **هرقل** برای اینکه ویرا با خود

همراه کنند قراردادی بست که بموجب آن مصر و شام و آسیای مرکزی را (که تا آن وقت آنها را تخلیه نکرده بود) بروم مسترد دارد. بعلاوه مبلغی هم سالانه به پردازد، هرقل تا اینحد با سردار مزبور موافقت نمود که وصلت هائی نیز با او کرد.[1] بااین ترتیب هرکسی پیش خود چنین خیال میکرد که **شهربراز** یك خاندان جدیدی تأسیس خواهد کرد، ولی کلماتی که آن پیر زن به **بهرام‌چوبین** گفته بود باز مصداق پیدا کرد. اگر چه قتل این پادشاه صغیر خیلی زود و بآسانی صورت گرفت ولی **شهربراز** هم بیش از دو ماهی نتوانست بر تخت باقی بماند. مشارالیه بدست سربازان خودش بقتل رسیده وبعد نعش او را در میان کوچه‌های تیسفون گردانیدند و ندا کردند هرکس که از خاندان شاهی نباشد و بر تخت ایران نشیند بسرنوشت **شهربراز** و عقوبتی که او شد مبتلا خواهد گردید.

در دورهٔ کوتاه سلطنت او دو وقعهٔ مهم رو نداد. اولا کشورهائی که وعده کرده بود تخلیه کنند به **هرقل** رد گردیدند و دیگر خزرها لشکر ایران را شکست داده بر ارمنستان استیلا یافتند.

دوره هرج ومرج ۶۲۹-۶۳۴ میلادی

پس از این دو دختر از **خسروپرویز** بر تخت نشستند ولی هر دو زود از نظر غائب گردیدند. بعینه مانند قبل از سقوط سلسلهٔ هخامنشی هرج و مرج شیوع یافته مدعیانی از اطراف دشت سر هم برای سلطنت پیدا شدند و تقریبا بلافاصله هم محو و نابود میشدند. من اسامی ایشان را در پاورقی کتاب از نظر خوانندگان میگذرانم[2].

جلوس یزدگرد سوم ۶۳۴ میلادی

یزدگرد سوم از تخمهٔ خاندان **ساسان** و مطابق بیان **طبری** پسر **شهریار** از زن حبشی و نوهٔ **خسروپرویز** بود که بطور گمنامی در حدود اصطخر میزیست، بالاخره بر تخت امپراطوری

---

۱ - دختر خود **شهربراز** را برای پسرش زنی گرفت و وهاش را بعنکاح ولیعهد درآورد (مترجم).

۲ - و آنها بدینقرارند. - **پوراندخت** دختر **خسروپرویز**. بعد از او **گشناسپده** بر تخت نشست، پس از وی **آذرمیدخت** خواهر **پوراندخت** شاه شد. آنوقت **خسروسوم** روی کار آمد، بعد **خورازاد - خسرو - فیروز**، **فرخ زاد**، **خسرو** و **هرمز** یا **هرمز داس** بنوبت به پادشاهی رسیدند (مؤلف).

آشفته قرار گرفت. گوئی او مانند **داریوش کدمان** بدبخت که از چندین جهت بـا او شباهت دارد (از دیوان‌قضا) محکوم بود که نظاره کند و به‌ببیند یك خاندان عالی شأنی که خود آخرین پادشاه وی میباشد دارد بانقراض میرود.

لشکرکشی خالد برعلیه نواحی غربی امپراطوری ایران ۱۲-۱۳ هجری (۶۳۳-۶۳۴)[1]

این لشکرکشی از طرف یك دولت تازه‌ایست که دفعتاً در عربستان تشکیل یافته و بالاخره آن دولت طومار شاهنشاهی ایران را در نبشت. ما راجع بظهور اسلام و عملیات و اقداماتی که منجر به حملهٔ عراق و شام شده شرحی بطور مبسوط در فصول آتی مذکور خواهیم داشت. در این جامقصودما همین قدراست که درخصوص لشکرکشیهائی که اعراب در بدو امر برعلیه نواحی سرحدی غرب شاهنشاهی ایران نموده و آن منتهی بسقوط و اضمحلال شاهنشاهی مزبور گردید شرحی بطور اختصار مذکور داریم.

خالد سرلشکر عرب که از سرداران نامی و در جنگجوئی معروف بود بالشکری که تقریبا تمام آن از اعراب بدوی صحرا گرد تشکیل یافته بود بطرف شمال که از کناره های خلیج فارس چندان دور نبود روانه شده به ناحیهٔ سرحدی پادشاه بزرگ حمله کرد. او ابتدا به **هرمزان** حاکم آن حدود چنین پیشنهاد کرد. « دیانت اسلام را قبول نما تا بـا ما برادر شده از هر اذیت و آزاری در امان باشی ، ورنه باید تو و مردمت جزیه بدهید. اگر این را هم ابا کنی بر ما هیچ ایرادی نیست ، بلکه خودت را باید ملامت کنی، اینك مردمی که برای جنگ با تو مهیا شده‌اند همانقدر که تو حیات را دوست داری آنها بمرگ علاقمند میباشند. »

منزل سرحدی کشور ایران موسوم به‌حفیر چندمیل در عقب کویت کنونی واقع بود که‌اولین جنگ در این نقطه واقع شد. دراین‌جا نهر آبی که بود در تصرف ایرانیان بوده است. **خالد** ندا درداد که ازمیان ما دوفریق هرکدام شجاع‌تر است چشمه هـای

---

۱ ـ در خصوص سنه های مربوطهٔ به‌اسلام ، سال هجری در اول داده شده و بعد سال مسیحی‌را بین‌الهلالین مذکور داشته‌ایم (مؤلف).

آب از آن وی خواهد بود» این بگفت و فوراً شروع بحمله کرد. او با هرمز به‌جنگ مرد و مرد (مبارزهٔ دو سردار) مشغول شد. این عرب متهور و جسور عوض اینکه کمین کند دفعتاً حمله برده با ضرب خنجر کار حریفش را ساخت. مسلمانان بدشمن که‌بواسطهٔ کشته شدن سردار دلسرد شده بود حمله بردند و همه را منهزم ساختند. غنائمی که در اینجا بدست مسلمانها آمد خیلی زیاد و از آنجمله فیلی بوده است که آنرا مخصوصاً بمدینه فرستادند. این فتح که بآسانی حاصل شد معروف به «جنگ زنجیر» یا «ذات السلاسل» میباشد. چه‌بعض ازسپاهیان ایران برای‌جلوگیری از فرارزنجیر شده‌بودند. ولی بعد بواسطهٔ رسیدن قوای امدادی ایران، فاتحین سخت مورد تعقیب‌واقع شده ودر شعبه (کانال) دجله جنگ سختی بین آنها درگرفت. مخصوصا مسلمانان در یکموقع در خطر واقع شده مجبور گردیدند که عوض حمله بدفاع بپردازند. لیکن در این میانه عدهٔ زیادی بکمك آنها رسیده‌و در نتیجه فتح دیگری نصیب آنان شد. **خالد** که بزرگترین قائد و سردار لشکر بشمار میرفت در این جنگ بر اثر ابراز شجاعت و دلاوری غنائم فراوانی بدست آورد. باز در والاجا[1] نزدیك مصب دجله و فرات جنگی بین آنها با لشکر ایران که مرکب‌از عرب وایرانی‌بودند روی‌داد. فتح برای بار سوم نصیب‌مسلمین گردید ولی بعد از یك جنگ مأیوسانه‌ای .

مدت یك ماه که از این قضیه گذشت **خالد** یك جنگی کرد که از تمام جنگهای قبل سخت تر و هولناکتر بوده است. توضیح اینکه او بسمت شمال طرف بالای فرات پیش رفته و در الیس واقع بین‌ابله وحیره مورد حملهٔ لشکر ایران که مرکب از عرب و ایرانی بودند واقع گردید. بدواًاعراب از طرف ایرانیان حمله بردند ولی‌رئیس آنان بدست خالد کشته شد. سپس ایرانیان حمله‌ورشدند چون فتح تا مدتی بنوبت از طرفی نصیب طرف دیگر میشد **خالد** از این بافشاری ایرانیها در خشم شده قسم یاد کرد که از خون دشمن نهرقرمزی جاری کند. بالاخره مسلمانان فاتح درآمده و سردار عرب برای ایفای قسم وحشیانهٔ خود تمام اسرارا جمع کرده و همه را مانند گوسفند قصابی

۱- Walaja.

ذبح نموده تا اینحد که گندم سپاه فاتح از نهری آسیا میشد که آب آن از خون قرمز بوده است.
خالد پیشرفت خود را بطرف تنگهٔ غربی فرات ادامه داده تا کهان به امغیشیا حمله برد.
پس از آن آب زیادی با خود حمل کرده حیره را محاصره نمود . اهالی با استحکاماتی که این شهر دارا بود حاضر بصلح شدند. اعراب هم موادو شرائط سهلی با آنها پیشنهاد کرده بالاخره آن شهر را بدین طریق تحت اطاعت آوردند . این قسمت لشکر کشی اعراب بتصرف انبار وعین تمار واقع در شمال منتهی گردید .

لیکن فاتح عرب که مقدر بود قرار نگیرد شنید ایاس که از راه دما در وسط صحرا باوی تشریك مساعی نموده و مشغول خدمت بود در خطر افتاده ویرا بکمك طلبیده است لذا خود را فوراً به ایاس رسانده بمحض ورود با قوای وی حمله به قبائل دشمن برده و آنها را با تلفات زیاد شکست داد، اعراب قلعهٔ دما را بتصرف آورده وتمام پادگان آنجا را از دم شمشیر گذرانیدند .

خالد درمراجعت به حیره بافتح وفیروزی ازعین تمار به اعراب قبیلهٔ تغلب و ایرانیها هر دو حمله برده وهمهٔ آنها را مغلوب ساخت. بعد ساحل فرات را گرفته بالا رفت و در فیراض شهر سرحدی روم نیز فتحی کرده درآنجا برای روزهٔ رمضان لشکر خود را استراحت داد؛ ورود او در آنجا پادگان رومی را بوحشت واضطراب انداخت. آنها برای جلوگیری ازاین خطر عمومی ومشترك به لشکر ایرانی ملحق شدند واین قوای متحده ازکنار فرات پیش رفته حمله به خالد بردند؛ ولی سردار عرب درانجا نیز یك فتح قطعی دست یافته و هزاران تن از دشمن را از دم شمشیر گذراندند. تاریخ این جنگ ۱۲ هجری (٦۳٤) و آخرین جنگ خالد در حدود ایران بوده است؛ زیرا که او کمی بعد ازاین مأمور شد فرماندهی لشکر را به مثنی واگذار کرده وبا نصف عدهٔ خود به کمك مجاهدین یرموك که در زحمت و فشار بودند بشتابد. این سرباز بزرك امرخلیفه را اطاعت نموده هرچند ازاین جهت که تسخیر شاهنشاهی ایران از دست وی خارج و به دیگران واگذار گردیده نا راضی بود ، لیکن چون وعده داده شد که بعد از فتح سوریه دو باره به ایران مراجعت خواهد نمود ترغیب شده لشکر خود را با مثنی تقسیم

کرده همکاران ودوستانش راکه دیگربعد ها به فرماندهی آنها نایسل نگردید وداع نموده ازراه نافور یاصحرا بطرف دما حرکت کرد.

جنك های مثنی ۱۳-۱۴ هجری (۶۳۴ - ۶۳۵)

عدهٔ سپاه مثنی اینوقت بالغ برنه هزار تن بود. معلوم است این عده در مقابل لشکر عظیم ایران قابل مقاومت نبوده وضعف خلیفه را درعلم نظام ولشکر کشی بخوبی نشان میداد لیکن چون خالد قبلا تمامی زنان واطفال ونیز بیماران رامراجعت داده بود فرمانده عرب آزادبوده می توانست بدون هیچ نگرانی باتمام عدهٔ خود به جنك بپردازد وچون قبلا ازمدتی خبر ورود لشکر ایرانی راشنیده بود لذا حیره را رها کرده واز ساحل فرات گذشته تقریباً در حدود بابل قدیم باکمال جرئت وجلادت منتظر حملهٔ دشمن گشت وبالاخره جنك شروع گردید. در راس لشکر ایران فیلی بودکه اسبان اعراب ازاو میرمیدند ولذا ویرا محاصره نموده وازپا درانداختند. اینوقت مسلمانان یکدفعه حملهٔ خیلی سختی برده وشیرازهٔ لشکر ایران را ازهم دریدند وتــا دروازه های پایتخت آنها را راندند. مثنی دراین میانه ملتفت شدکه بدون قوای امدادی حتی موقع خود راهم نمیتواند حفظ کند یکنفر را ناچار بهمدینه فرستاده وموقع راکاملا به ابوبکر توضیح داد. خلیفه که آنوقت دربستر بیماری وبحال مرك بودبه عمر دستور دادکه لشکری به اسرع وقت فراهم کرده به سرحد ایران اعزام دارد.

مسئولیت این خدمت را بدواً کسی بعهده نمی گرفت مگر ابوعبیده از اهل طایف که از کلمات محرك ومهیج مثنی ترغیب شده حاضر بحرکت گردید و بالاخره بـا هزار نفرسپاه تازه نفس از مدینه خارج شد.

دراین میانه بهمثنی خبر دادندکه سپاه جراری ازدشمن بایك عده قوای امدادی بطرف حیره پیش میروند، بنابراین اوتمــام آن ناحیه راگذاشته بصحرا سر راه مدینه عقب نشست ودرآنجا منتظر ورود ابوعبیده گشت، چنانکه پس ازورود سردار مزبور این دو لشکربهم پیوسته وبه دو دستهٔ قشون ایران یکی بعد از دیگری حمله بردند بدون اینکه بامقاومت سختی مواجه گردند.

رستم فرماندار ایرانی خراسان که با اختیارات تامه در تیسفون مأمور جنگ شده بود به عجلهٔ تمام لشکر تازه نفسی فراهم آورده تحت سرداری بهمن جادویه بدان حدود فرستاد. این لشکر بطرف نقطهٔ نزدیکی بابل روانه شدند که در آنجا اعراب موفق شده بوسیلهٔ پلی ازقایق ازفرات گذشتند. دراین جنگ بهمن سی زنجیر فیل داشت. فیلهای مزبور باعث وحشت اسبهای مسلمانان گردیده بطوری که هیچ قدم به جلو بر نمیداشتند بنابراین اعراب مجبور شده پیاده جنگ کنند. دراینجا ابوعبیده بیك فیل سفید زخمی وارد کرده وآن جانور هم ویرا زیر پای خود گرفته کارش را تمام نمود. بعد هر یك از افسران عرب که به میدان آمدند کشته شدند. اعراب در ابتدا بنای شکست خوردن را گذاشتند. در اثنمیانه یکی ازسربازان بایك وضع دلیرانه ندا در دادکه این لشکر یا باید فتح کنند و یا تاآخرین نفر کشته شود. این بگفت وقائق اولی که بود طنابش را بریده وآنرا میان آب رها کرد. اینکار او همه را مات ومبهوت ساخت.

مثنی که عمده بواسطهٔ بدوی بودن ونداشتن نسب عالی پس ازآمدن ابوعبیده ازکار افتاده بود اکنون که ابوعبیده کشته شده بجای وی به میدان جنگ شتافته و به فرماندهی لشکر پرداخت، این سردار کوشش کرد که ایرانیان را معطل نگاهدارد تا پل را دوباره بجای خود برقرار نماید، ولی او دراین کوشش که خودش هم دراثناء آن زخم برداشت چندان موفقیتی حاصل نکرد، چه تلفات مسلمانان بالغ برچهار هزارتن بوده، درصورتیکه دوهزار تن هم بطرف مدینه فرار کردند. بالجمله پس ازاین جنگ که معروف به جنگ پل است او فقط توانست سه هزار تن جمع آوری کند. اگر بهمن آنها را تعقیب کرده بود هرآینه همه را ازمیان برمیداشت، ولی ازخوش بختی اعراب انتشار یافت که درتیسفون شورشی بپا شده ولذا سردار ایرانی باسپاه خود بعجله مراجعت بپایتخت نمود. مثنی که ابداً مأیوس نبود بابقیهٔ عدهٔ خود سالماً مراجعت کرده به الیس[1] رفت.

عمر خبر این بلیه را باعظمت روح تلقی نموده حتی به خلیفهٔ اول قوت نفس داد ومشغول جمع آوری سپاه گردید. قوای امدادی به زودی رهسپار میدان جنگ

۱- Allis.

شدند. در این اثنا خود مثنی هم از میان قبایل دوست عده ای جمع آوری کرده وقتیکه نیروی تازه از مدینه رسید بار دیگر به میدان جنگ شتافت و در نزدیکی کوفه طرف راست ساحل غربی شعبهٔ فرات که در آنوقت بویب[1] می نامیدند با دشمن مصاف داد.

ایرانیان که به فتح اولی مغرور بودند بدون هیچ اندیشه ای از پل گذشته درسه ستون بزرگ با فیل‌ها بطرف مسلمانان پیش رفتند ونائرهٔ جدال وقتال مشتعل گردید. بدواً همچو معلوم میشد که فتح با حمله کنندگان یعنی ایرانیان است، ولی مثنی در میان متحدین خود یکنفر سرکردهٔ مسیحی بود، حمله برده قلب لشکر ایران را مختل ساخته و همین هم جنگ را خاتمه داد. ایرانیان شکست سختی خورده تقریبا تمامشان یا کشته شدند ویا درآب غرق گردیدند. تلفات مسلمانان هم خیلی زیاد وسنگین بوده است اما تصور میکردند که فتح مزبور باندازهٔ تلفات وارده ارزش دارد، چه در نتیجهٔ همین تلفات زیاد غنائم وافری بچنگ آوردند ونیز مهماتی بدستشان آمد که ازآنها برای جنگ های بعد بسیار استفاده نمودند. مثنی بواسطهٔ زخم کاری که در جنگ پل بر داشته بود پس از چند ماهی درگذشت ومسلمانان یکی از بزرگترین سردارشان را از دست دادند.

جمع آوری سپاه عظیم برای جنگ با ایران ۱۴ هجری (۶۳۵)

تصرف دمشق در ۱۴ هجری (۶۳۵) وشکست لشکر روم‌شرقی در یرموك وبسر مغلوب شدن آنها در وادی اردن موقع سیاسی ونظامی را بکلی تغییر داد. چه توقف قشون مسلمانان درسوریه از آنوقت به‌بعد لزومی نداشت و خلافت اسلامی میتوانست این سربازان کارآزمودهٔ فاتح را برای تسخیر شاهنشاهی ایران اعزام دارد، علاوه اوامر واحکامی ازمقام خلافت بنام قبایل ودستجات مختلفه صادر شده که تحت سلاح رفته وحاضر برای جنگ گردند. گذشته ازهمه تکلیف به‌جهاد وانتشار امریهٔ آن ایجاد حرارت وجوش نموده جماعت زیادی از تمام نقاط و زوایای عربستان بعجله وشتاب زیر سلاح رفته حاضر برای‌خدمت شدند. بالاخره سپاه‌عظیمی جمع آوری شده و سعدوقاص به سرداری‌آن انتخاب گردید.

او معروف است اول کسی است که دراسلام خون ریخته، علاوه در تیراندازی ید بسزا

1- Bowaybe

داشت این امیر تازه یکی بواسطهٔ خصایل و اوصاف جنگی و دیگر نسبتش به پیغمبر (خواهر زادهٔ مادر پیغمبر بود) نفوذ زیاد داشت. عمر هم به او مساعدت کرده سی هزار تن مردان جنگی را تحت فرمان او قرار داد که از میان آنها یك هزار و چهارصد تن جزو صحابهٔ پیغمبر بودند.

سعد پندی را که مثنی در هنگام مرك داده بود بکار بسته صحرای عربستان را پشت سر خود قرار داد. زنان و اطفال را هم در اودزیب[1] گذاشته خود با لشکرش بقادسیهٔ معروف شتافت، یك دشتی که از طرف غرب محدود بخندق شاپور بود که در آن زمان یك نهر آب جاری بوده است و اما از طرف مشرق و آن به شعبهٔ غربی فرات منتهی میشده است. سعد این محل را نزدیك به پلی از قایق اردوگاه خود قرار داد و در همانجا انتظار کشیده تا اینکه دشمن بر سرش تاخت آورده و در میدانی که خودش انتخاب کرده بود باوی روبرو شد.

هیئت اعزامی به نزد یزدگرد ۱۴ هجری (۶۳۵)

در این موقع عمر هیئتی مرکب از بیست تن از بزرگان عرب را به دربار یزدگرد فرستاد تا اورا به اسلام دعوت کنند، در ورود به تیسفون مردم این هیئت را دیده آنها را بواسطهٔ لباسشان استهزاء مینمودند، مخصوصاً کمانشان را به آلت پشم ریسی زنها تشبیه میکردند، ولی بدن لاغر و خشکیده و در عین حال متهور وجسور وخاصه لحن نظامی آنها نظر یزدگرد را که در آنوقت از سقوط شام هم باخبر شده بود جلب کرده آنان را به احترام بپذیرفت و پرسید که مقصودتان از رسالتی که دارید چیست؟ آنها بوسط یکنفر مترجم اظهار داشتند که باید اسلام را قبول کنید و یا جزیه بدهید، پادشاه در جواب مانند فرزند حقیقی ایران با کمال حقارت به آنها نگریسته اشاره به فقر وفاقه و بدبختی آنها کرده گفت شما همان مردمی هستید که سوسمار میخوردید و اطفال خود را زنده بگور میکردید. نمایندگان عرب با لحن سادهای تصدیق نموده گفتند که وضع آنها در سابق همینطور بود ولی حالیه آن وضع بکلی تغییر کرده است، آری ما فقیر و گرسنه بودیم لیکن خدا خواسته است که غنی و سیر شویم و حالا که تو شمشیر را اختیار

1- odzayb

گردی پس حکام بین وما و تو همان خواهد بود. واقعاً برای یکنفر نقاش ماهر چه موضوع دلچسب وقابل توجه ایست !

بالجمله یزدگرد ازانکه این اعراب صحرا گرد نسبت باو احترامی را که لازم بود بجا نیاوردند و نیز از مضمون پیغام در خشم شده از این جهت که آنها قاصد بودند مرخصشان کرد والا همه را بقتل میرسانید.

جنگ قادسیه ۱۴ هجری (۶۳۶)

درسال بعد کوشش فوق‌العاده ای ازطرف یزدگرد پادشاه بخت برگشته بعمل آمده لشکری بالغ بر یکصد وبیست هزار تن جمع آوری نمود و سرداری این لشکر را به رستم واگذاشت. این سردار از فرات عبور کرده داخل «سواد» شده دنبال لشکریان عرب افتاد. جنگ قادسیه که مانند جنگ اسوس در عداد جنگهای قطعی دنیا بشمار میآید چهار روز متوالی دوام داشت. در روز اول اسبهای عرب از فیلان که آنها را جلو نگاهداشته بودند فرار کردند، چنین بنظر میآمد که فتح بالشکر ایران است، اما بعد که دسته‌ای از تیراندازان به فیلها حمله بردند سواران عرب ازخطر جسته وایرانیان را عقب نشاندند. درروزدوم لشکر امدادی عرب ازسوریه وارد شد. ابتدا جنگ چندان شدتی نداشت وطرفین بجنگ وگریز می‌پرداختند، ولی اخیرا اعراب سواره نظام ایران‌را شکست دادند این روزجنگ بنفع مسلمانان خاتمه یافت آری دراین روز پیشرفت با مسلمانان بود که تلفات آنها پنج یك تلفات ایرانیان بوده است باین معنی که تلفاتشان دوهزار تن درصورتیکه تلفات ایرانیان بالغ برده هزار نفر میشد.

در روز سوم برای بار دیگر فیلها در خط جنگ ظاهر شدند، ولی قعقاع بن عمرو رئیس نیروی امدادی که از شام آمده بود چشم فیل بزرگ سفیدی‌را با نیزه کور کرد، دیگری با فیل دیگر بطرز آنرا معمول داشت، یعنی دو چشم ویرا در آورد، بالاخره فیلها برگشته در لشکر ایران باعث اختلال شدند، اعراب بواسطهٔ رسیدن قوای عمده‌ای از شام قویدل شده وقتیکه شب شد روحیهٔ مسلمانان بهتر از روحیهٔ لشکر ایران بود، واقعاً در آنها تا اینقدر روح اعتماد بود که دو تن از سردارانشان هرکدام جداگانه با

عدهٔ مختصری در تاریکی شب بلشکر ایران حمله بردند و جنگ در تمام شب جریان داشته است. این شب‌را لیلة‌الهریر مینامند، چه صداهائی شبیه به صدای شغال و سگ ز طرفین فضا را پرکرده بود. در روز چهارم یعنی روز آخر جنگ اعراب قلب لشکر ایران را متزلزل ساختند، در این هنگام باد سختی بنای وزیدن را گذاشت که رمل و شن زیاد را به سر و روی سپاه ایران میریخت، بر عکس اعراب که پشت به طوفان باد داشتند چندان صدمه ندیدند، **رستم** سردار ایران وقتیکه خودرا درمعرض خطر دید بدون آنکه به حیثیت وشئون یا رتبهٔ بلندسرداری خود اهمیت بدهد میان بعض بار و بنهٔ و قاطر ها پناه برد تا خود را از خطر این طوفان حفظ کند، در این گیرو دار یکی از بارها سخت بزمین افتاده **رستم** را مجروح ساخت، او مضطرب شده خود را توی نهر انداخت که شاید بواسطهٔ شنا جانی از میان‌دشمن بدر ببرد، لیکن **هلال‌بن‌علقمه** پشت
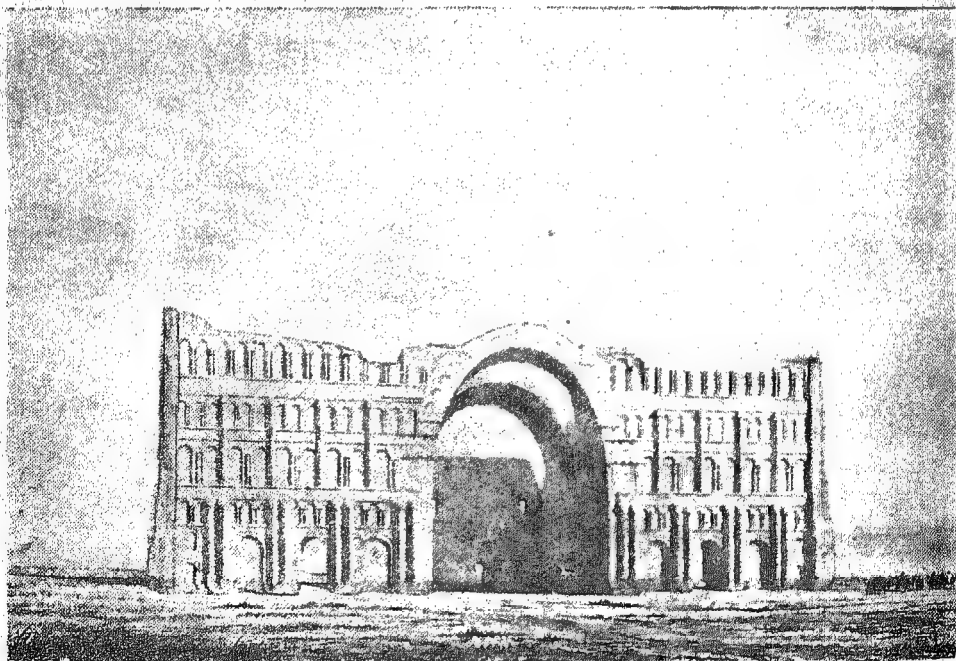
۵۵ ـ طاق کسری در مداین

سر میان آب جسته و ویرا گرفته بیرون آورد و بقتل رسانید، او برتختش نشسته فریاد

کرد « به خدای کعبه که من رستم را کشتم » این واقعه لشکریان ایران را بهراس انداخته دلهای خود را باختند و بالاخره خود را میان نهر انداخته هزاران نفر در آب غرق شدند.

فتحی که در این جنگ نصیب اعراب شد قطعی بود و آن در روح اخلاقی و حس شجاعت و شهامت ایرانی نه فقط از حیث تلفات زیاد تأثیر بخشیده بلکه از این جهت هم که درفش کاویانی بیرق مشهور ایران در آنجا بدست دشمن افتاد صدمهٔ زیادی به روحیهٔ ایرانی وارد ساخت. می‌نویسند عربی که آنرا بدست آورده بود بهشتصد پوند فروخت. در صورتیکه قسمت اصلی جواهرات آن سی هزار پوند بوده است.

تصرف مدائن ۱۶ هجری (۶۳۷)

پس از فتح قادسیه مطابق امریهٔ عمر، سعد لشکر خود را برای مدت دو ماه استراحت داد. بعد او وارد حیره شده وسپس از فرات نزدیك برج بزرگ بابل گذشته و بتدریج تمام آن نواحی را از دشمن صاف و پاك نمود، تا اینکه خود را بکنار دجله رسانید در این جا پس از همهٔ این عملیات بالاخره مستعد پیشرفت بمدائن گردید در این میانه او حملهٔ نیروی اعزامی از طرف ملکه مادرشاه را دفع نموده و قهرمان آن در جنگ مرد و مرد مقتول گردید. وی باسپاه عرب کنار دجله توقف کرد. اعراب نگاه خیره شان از آنطرف بطاق کسری افتاد. این فرزندان وحشی صحرا به بنا‌های حیرت انگیز آن که آوازه‌اش را دورادور شنیده بودند به هیبت نگریسته یکدفعه از حلقوم هزاران از این اعراب صحرانورد صدای تکبیر بلند شده همگی بآواز بلند گفتند «الله اکبر» وچنین خیال کردند منزل مقصودی که خداوند بآنها توسط پیغمبرش وعده داده بود همین است که حالا بآن رسیده اند باید دانست که ناحیهٔ عربی این شهر یعنی سلوکیهٔ قدیم وطرف راست ساحل رودخانه استحکاماتی که داشت محکمتر از آن بوده که آلات محاصرهٔ عرب بتواند از عهدهٔ آن برآید، ولی این ناحیه در اثناء محاصره یکدفعه بتصرف واطاعت اعراب در آمد. **یزدگرد** در صدد برآمد قراردادی با مسلمانان به بندد که بموجب آن تمام آنچه در ساحل عربی دجله است بآنها واگذار گردد بشرط آنکه متعرض بقیهٔ قلمرو او نشوند. ولی این پیشنهاد بطور استهزاء رد گردید. وضعیت پادشاه بزرگ هنوز یأس آور نشده و وسائل دفاع را بکلی فاقد نبود،

چه دجله که آب آن خیلی تنداست بین او بااعراب فاصله بود واعراب که در کشتی رانی بی‌بهره بودند یزدگرد میتوانست حملات آنها را بی‌ثمر گذاشته موقع عبور از آب مدتها آنهارا معطل نگاهدارد، ولی همینکه مطلع شدکه مسلمانان بدجله نزدیك شده‌اند از تیسفون خارج گردید. سعد جائی را که چندان تندو عمیق نبود پیدا کرده با لشکریان خویش بی‌باکانه از رود گذشت ، در ساحل دست چپ عملا دفاعی بعمل نیامد. ایرانیان که فقط بخیال فرار بودند پایتخت قشنگ و مجلل و با شکوه خود رابدست دشمن واگذار کردند، دشمنی که هنوز تحقیرشان نموده ومیگفتند آنها سوسمار خور هستند.

جشنی که در پایتخت شاهنشاه برای فتح گرفته شده مانند آنچه درخرطوم در ۱۲ قرن بعد واقع شد باید دانست که آن در پایان یك رشته جنگهائی بوده است بس حیرت انگیز. میور دراینجا مینویسد شرحیکه راجع به فرعون که دربحراحمرغرق شده برای موعظت وعبرت درقرآن مسطوراست ونیز این آیات فوق العاده مناسب مقام میباشد «چه بسیار واگذاردند ازبوستان‌ها وچشمه ها و کشتزارها و مکانات ومنازل نیکو وزیباو نعمت یا چیزهای قشنگ ومطبوعی که درآن شادان بودند، همچنین ماآنرا بگروه دیگر بمیراث دادیم[1].»

در این جا غنائمی بدست اعراب آمد که هیچوقت در مخیلهٔ آنها خطور نکرده و از دیدن قصور و عمارات مجلل و با شکوه و بساتین و باغهای عالـی مات و مبهوت گردیدند. اموال و غنیمت هائی که بدست آوردند حتی ازتشخیص آنها عاجز و نمیتوانستند بفهمند که چیست. اکثر آنها طلارا بـرای اولین بار در اینجا دیدند و ایشان آن را نمی‌شناختند. کافور را مشك می‌پنداشتند. این غنائم باندازه‌ای بود که وقتیکه آنرا میان مجاهدین عرب تقسیم کردند بهریك ازایشان پانصد پوند رسید ، در صورتیکـه عدهٔ این مجـاهدین بالغ برشصت هزار تن بود. باید دانست که این مبلغ برای اکثر آنها یك مبلغ زیاد هنگفتی بوده و بایستی آنها را ثروتمند کرده باشد. بی شك تخت طلاو سایر اشیاء نفیسهٔ حیرت انگیزی که درخزانهٔ تیسفون بودکه از آن جمله اسبی بودکه

---

۱. سوره دخان آیهٔ ۲۵ تا ۲۸ واصل آیات این است «کم ترکوا من جنات وعیون ، وزروع و مقام کریم، ونعمة کانوا فیها فاکهین، کذلك واورثناها قوماً آخرین» (مترجم)

تماماً از طلای خالص از موضوعاتی است که نویسندگان عرب از شرح و وصف آنها خسته نمیشوند.

جنگ جلولا ۱۶ هجری (۶۳۷)

سعد مایل بود که لشکر شکست خوردهٔ ایران را بطرف حلوان تعقیب نماید و آن قلعهٔ بسیار محکمی در گردنه‌های جبال زاگرس بوده است. لیکن **عمر** باحزم و احتیاط سیاستمدارانه‌ای او را از پیشرفتن منع نموده و دستور داد که تابستان را در مداین بگذرانند. فاتحین پس از این دستور فرصت یافته به‌تشیید مبانی قدرت و نفوذ خود و ضمنا تمتع از اللذائذ نعمت های این پایتخت تاریخی پرداختند، تا اینکه موسم پائیز رسید و خبر دادند لشکر زیادی از ایران گرد آمده که طلایهٔ آن در جلولا جاگرفته است، دژی که معروف بود غیرقابل تسخیر میباشد. لذا **هاشم بن عتبه** و **قعقاع** با دوازده هزار تن بدانجا فرستاده شد و جنگ سختی بین فریقین درگرفت، حتی در اثناء آن بهردو طرف کمك رسید. ایرانیان در میدانی خارج قلعه پس از یك جنگ مأیوسانه بازشکست خورده و فتح نصیب اعراب گردید. **یزدگرد** که هیچوقت او را کسی در خطوط جنگی ندید بطرف ری گریخت. **قعقاع** حلوان را گرفت و آنرا مرکز پادگان اسلامی قرار داد. غنائم وافری در اینجا بدست اعراب آمد، از جمله یکصدهزار اسب ممتاز از چراگاه ماد گرفتند که مسلماً از نسل اسبهای مشهور نیسی هخامنشی بودند.

الحاق بین النهرین و تصرف ابله ۱۶ هجری (۶۳۷)

سعد که پس از این میل داشت **یزدگرد** را تعقیب کند نامه‌ای به **عمر** نوشته و از وی در این باب دستور خواست. **عمر** که یقیناً آنوقت هوای جهانگیری در سر نداشت شرحی که در جواب نوشته بدینقرار است. « من آرزومندم که میان بین النهرین و کشورهای آنطرف جبال سدی باشد که نه ایرانیان بتوانند از آن بگذرند و نه اعراب، جلگهٔ عراق[1] برای احتیاجات ما کافی است. » بنابراین **سعد** به‌تسخیر شهرهای بین النهرین پرداخت. در این قسمت او تا اینجد موفقیت حاصل نمود که در قلیل مدتی تمام ایــن کشور زرخیز را تحت نفوذ

۱- اعراب دره های دجله وفرات تابالای بین النهرین راعراق عرب مینامیدند. در شمال شرقی آن، ولایت مجاور زمین کوهستانی ایران را ابتدا جبال میگفتند. اما نام اخیر «عراق عجم» یعنی عراق ایرانیها باید دانست که تاریخ آن ازقرن دوازدهم میلادیست. کوفه وبصره دریك وقت به «عراقین» معروف بودند. (مولف)

اسلام در آورد ونیز از سمت جنوب یعنی طرف خلیج فارس دستهٔ دیگری از اعراب بسرکردگی عتبه بندر ابله را بتصرف در آورد و آن مرکز بازرگانی باهند وبه بصره که بعداً جانشین وی گردید نزدیك بوده است .

بناء کوفه و بصره ۱۷هجری(۶۳۸)

پس از تصرف ابله اعراب روی خرابه‌های آن محلی برای توقف سپاهیان خود بنا نمودند که بتدریج ترقی کرده تا اینکه شهر گردید لیکن چون آب وهوای آنجا بقدری بد بود که قابل تحمل نبوده است لذا به تلاش محل تازه‌ای افتادند. بالاخره بصره را بجای آن اختیار نمودند که بفاصلهٔ ده میل درشمال غربی شهر تازه واقع و محل ابله را اشغال مینموده است . باید دانست که هیچیك از شهر های مسلمین باستثنای بغداد مانند لنگرگاه بصره منظرهٔ دلفریبی که مخصوص مشرق است ندارد . اینجا همان محلی است که میلتون اشاره میکند سندباد ملاح سفردریائی مشهور خود را از آنجا آغاز نهاده است .

امروزه شعب و رودخانه‌های کوچك اینجاجالب وجاذب وامور بازرگانی آن در کمال رونق است ، لیکن هوای آن هم گرم و هم ناسالم است من یکی از تابستانها رادر آنجا گذرانیده‌ام ولی هیچ خوشم نمیآید که آنرا بخاطر بیاورم. بالجمله عمر وقتیکه گونه‌های زرد اعراب مدائن را دید متوحش شده دستور داد کوفه را نیز بنا نمودند. انتخاب آنهم از این جا بوده که بصحرا اتصال داشت ، همان صحرائی که قسمت مهم مردی و شجاعت و جسارت آنها مرهون آن بوده است . بعد ازبناء این شهرها حیره که فاصلهٔ آن با کوفه چندمیلی بیش نبودو نیز مدائن روبانحطاط نهادند. میور دراینجا چنین مینویسد "این دو محل نو آباد بسکنهٔ عرب خالص خود ترقی نموده شهر هائی شدند دارای یکصدو پنجاه هزارتن نفوس و نفوذشان در ادبیات و الهیات اسلام ازتمام ممالك اسلامی فزونی پیدا نمود".

در تمام این جنگ ها که در یك مورد منتهی به‌بناء این دو شهر گردید چیزیکه فوق‌العاده از مهاجمین‌عرب تعجب آور میباشد این است که آنها نه فقط فتح میکردند بلکه با یك مرام و نظام تابتی ب تمام خانواده‌های خود در کشور های مفتوحه مسکن

میگزیدند. چنانکه خود من در ایران به قبائل عدیده‌ای از اعراب بر خورده‌ام که حتی از تاریخ ورود خود بایران اطلاع داشتند ونیز در صحبت با آنها معلوم بود که از ترک گفتن میهن اصلی خود عربستان هیچ تأثری هم ندارند.

لشکر کشی از بحرین و شکست

یکی از لشکر کشی های مسلمین که بشکست منتهی گردید لشکرکشی ازبحرین بوده است. توضیح اینکهٔ علاء حاکم بحرین از راه دریا حمله بفارس برد. این عرب حادثه جو ناوگانش رابدون محافظ ونگهبان گذاشته بانیروی خود در داخلهٔ کشور تا مسافت زیادی بابهره‌مندی پیش رفت، ولی درآخر بادشمن گلاویز شده وشکست خورد، بااینحال توانست قاصدی بمدینه نزد عمر اعزام دارد ودر نتیجه عتبه با دوازده هزار تن به کمك او شتافت. قوای امدادی با لشکر علاء پیوسته دشمن را عقب راندند. معذلك مجبور شده بطرف بصره بر گشتند.

فتح خوزستان و تصرف شوشتر ۱۹هجری (۶۴۰)

هرمزان حاکم خوزستان ازاین پیشرفت ایرانیان برعلیه علاء و مسلمین بحرین تشجیع شده در این صدد افتاد که اعراب را از اهواز بیرون کند واین سبب شد که عتبه تصمیم گرفت که پیش برود. او هرمزان را ازخط کارون عقب رانده و اعراب اهواز را پس گرفتند وباوصف احوال هرمزان را گذاشتند که در آخر باو پرداخته کار اورا خاتمه بدهند، چنانکه در سال ۱۹ هجری (۶۴۰) دررامهرمز محل فتح بزرگ اردشیر، اعراب اورامستأصل ساختند و او ناچار بشوشتر کرسی این ایالت فرار نمود، محل مزبور پس از هیجده ماه محاصره سقوط یافته بدست اعراب افتاد، هرمزان به‌مدینه نزد عمر فرستاده شدتا آنچه او مقتضی میداند در بارهٔوی بعمل بیاورد، این ایرانی زرنگ و باهوش پس از ورود بر خلیفه اظهار عطش نموده آب خواست، جام آبی بدست او دادند، ایکن او حیله کرده در خوردن آب به بهانهٔ اینکه مبادا دفعتا او را با خنجر بقتل برسانند درنگ نمود، خلیفه گفت نترسید تا این آب را نیاشامیدید حیات شما محفوظ و از خطر ایمن خواهید بود، این جا هرمزان آب جام را برزمین ریخت، عمر هرچند زرنگ تر بود، قولش را حفظ کرد. هرمزان نیز داخل در دین اسلام گردید و از خطر نجات یافته حقوقی

هم برای معاش او معین گردید . مطلب قابل ملاحظه این است که او در دفاع خودش در خصوص مخالفت با اعراب اظهار داشت که ازطرف پادشاه بزرگ دستور داشته و ناچار بود بر طبق آن عمل نماید و این بالاخره بر عمر مسلم داشت که باید جنگ با ایرانیان را بپایان برساند.

۵۶ ـ قلعهٔ نهاوند

جنگ نهاوند ۲۱ هجری (۶۴۲)
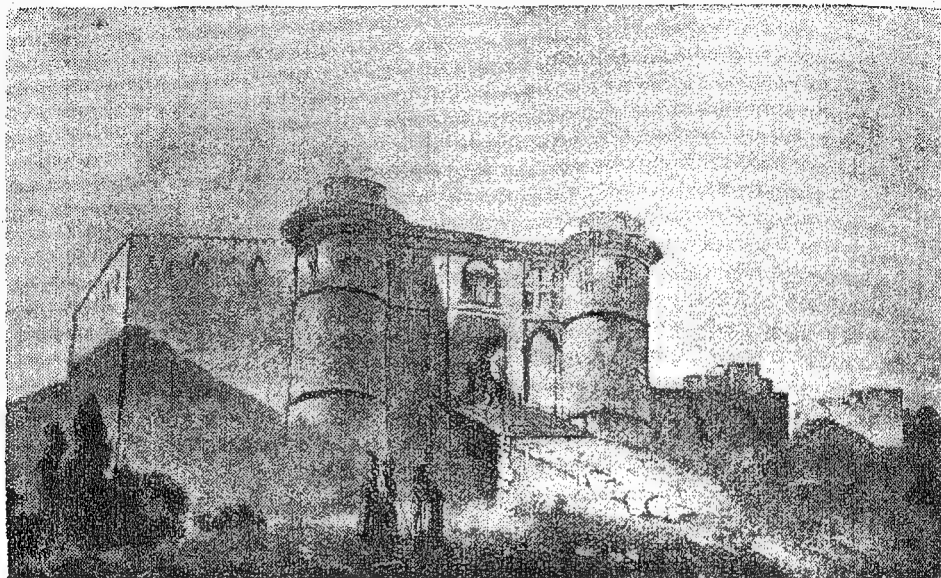
در ۲۰ هجری (۶۴۱) **یزدگرد** باز کوشش کرده و لشکر فراوانی جمع آوری نموده با دستجاتی از هر یك از ولایات شاهنشاهی که مطیع و مسخر نشده بودند بجنگ اعراب فرستاد ، خلیفه اینجا مقتضی دانست که جنگ دفاعی را اختیار کند ، او **نعمان** را از خوزستان طلبیده و فرماندهی لشکر را باتمام اختیارات باو واگذار کرد . عدهٔ لشکری که با او بود بالغ برسی هزار تن بوده است ، نیروی خوزستان بطور غیر مستقیم باو کمك نموده یعنی بطرف پرسپولیس پیش رفتند . مسلمانان از راه حلوان حرکت کرده ، در این اثناء خبر رسید که لشکر ایران مشتمل بر یکصد و پنجاه هزار تن تحت سرداری **فیروزان** فرمانده سابق میدان قادسیه در نهاوند پنجاه میلی جنوب همدان اردو زده اند . سردار عرب فوراً بقصد حمله بدان سمت شتافت.

لشکر ایران با وجود عدهٔ زیاد جنگ دفاعی را پیش گرفته از پشت سنگر ها پیکار میکردند. در صحرا فقط زدو خورد های کوچکی روی میداد و آنها امیدوار بودند اعراب را از این راه خسته کنند، بدین جهت جنگ طول کشید و خوارو بار سپاه عرب نزدیك بهاتمام بود. در این حال **نعمان** حیله بکار برده عقب نشست و چنین وانمود کرد که خبر فوت خلیفه رسیده است. این تدبیر نتیجهٔ خوبی بخشید، چه **فیروزان** فریب خورده به تعقیب دشمن پرداخت. همینکه سپاهیان ایران بجائی رسیدند که منظور **نعمان** بود مسلمانان برگشته وجنگ شروع گردید. اعراب چنان سخت حمله ورشدند که بالاخره ایرانیان تاب مقاومت نیاورده مهیای فرار گردیدند. در این هنگام که موقع ظفر بود **نعمان** کشته شد، ولی کشته شدن او تغییری در وضع جنگ روی نداد. بلکه سپاهیان او بیشتر بهیجان آمده بر کوشش خودشان افزودند. ایرانیان و از آنجمله **فیروزان** در معابر تنگ کوه گرفتار آمده تماماً بقتل رسیدند. مینویسند زیاده از یکصد هزار تن از سپاه ایران دراین میدان نابود شدند.

نتیجهٔ این جنگ آخر که میتوان آنرا بجنگ آربل تشبیه کرد (مانند جنگهای زنجیر وقادسیه که در ردیف جنگهای گرانیك و ایسوس واقع شده اند) از پیش معلوم و ظاهر و آشکار بوده است، لیکن اعراب آنرا فتح الفتوح نامیده اند.

تسخیر ولایات ایران

در تسخیر ولایات مختلفهٔ ایران بطور سریع (پس از فتح نهاوند) **طبری** شرحی مفصل و مبسوط نوشته و ضمناً نشان میدهد که هریك از این ولایات و ایالات خود بتنهائی قوائی جمع کرده با اعراب جنگیدند، بدون اینکه از طرف پادشاه بزرگ فراری کمکی بآنها بشود. اعراب پس از فتح نهاوند برحسب دستور **عمر** بطرف اصفهان حرکت کردند. این شهر مهم پس از جنگی که در آن جنگ سردار سالخوردهٔ ایرانی کشته شد بتصرف اعراب درآمد. درسال بعد لشکر عرب بطرف کرمان روانه شده فتحی درسرحد این ایالت نمودند. آنها تا جلگهٔ حاصلخیز جیرفت سمت جنوب شرقی و نیز از طرف شمال تا ولایت قهستان و شهر طبس پیشرفته بعلاوه دستهٔ دیگری بهسیستان حمله بردند. زرنج پایتخت آن را فتح نکردند، ولی وقتی که

مسلمانان این ایالت را اشغال نمودند خود پایتخت تسلیم گردید. بالاخره مسلمین مکران خشک لم‌یزرع را مورد حملهٔ شکست ناپذیر خود قرار داده و حدود فتوحات شرقی برحسب امریه **عمر** تاهمین جا محدود گردید.

اما در شمال شرقی حاکم ری لشکری از گرگان، طبرستان و قومس جمع کرد؛ لیکن بواسطهٔ خیانتی که در کار بود شکست خورد. لشکریان عرب بعد از این از همان جاده‌ای که پادشاه بزرگ هخامنشی یعنی **داریوش کدمان** از جلو **اسکندر** فرار کرده بود بطرف مشرق روانه شدند. آنها از البرز گذشته بطرف گرگان رفتند. حاکم آنجا قبول اطاعت نمود. دوستون دیگر ازسپاه عرب بطرف آذربایجان حرکت کرده ودرشمال تا قلعهٔ مشهور دربند خود رارسانیدند وتمامی این ایالت مهم وزرخیز سرتسلیم خم نموده تحت اطاعت و انقیاد در آمد. فتح خراسان بظاهر آخر از همه تحت نظر گرفته شد. فقط طبرستان در نتیجهٔ جنگل‌های انبوه و مسدود استقلال خود را تحت نظر سلاطین و شاهزادگان موروثی معروف به‌سپهبد تاسال ۷۶۰ میلادی حفظ نمود[1].

سامیها در امپراطوری های بابل و آشور نفوذ پیدا نموده دولت هائی بجای آنها تشکیل دادند؛ تا اینکه آریانهای ماد وپارس ایشان‌را ازمیان برده وخود بجای آنها قرار گرفتند. اینان‌هم به نوبهٔ خود پس از دانصد سال‌سقوط یافته تحت حکومت وفرمانروائی قومی از نورانیان در آمدند؛ تا در قرن سوم میلادی دو باره آریان ها عرض وجود نموده براریکهٔ سلطنت و فرمانفرمائی قرار گرفتند. آری یکی از خاندانهای‌عالی آریا یعنی ساسانیان در حدود چهارصد سال حکومت و سیادت نموده و آخرین درجهٔ عظمت و جلال را دارا بودند؛ تا اینحد که امپراطوری روم را واژ گون ساختند؛ ولی بعد (بحکم طبیعت) روبهٔ ضعف و انحطاط نهاده بتدریج شکسته و فرتوت شدند و آن تا یك اندازه هم بواسطهٔ احساسات سخت و شدیدی‌بوده است که اجازه نمی داد یکنفر سردارکافی و لایقی برتخت قرار گیرد.

---

۱ ـ رجوع شود به «تاریخ طبرستان» ابن اسفندیار که **برون** آنرا طبع و نشر نموده است و نیز مراجعه شود به «یادداشت گب» صفحه ۴۶ (مؤلف).

آری ایران پس از یك دوره جنگ‌های خانه‌برانداز و صدمات و لطمات شدید و سخت فرسوده شده در میدان قادسیه ولی پس از یك جنگ دلیرانه و ابراز شهامت و شجاعت سقوط کرده و زمام حکومت و فرمانفرمائی پس از دوازده قرن از سقوط نینوا دوباره بدست سامی‌ها افتاد.

مرگ یزدگرد سوم
۳۱ هجری (۶۵۲)

یزدگرد یك عضو جبان و بزدل یك خاندان سلحشور جنگی ازری باصفهان و از آنجا بکرمان گریخته و سپس از آنجا هم بطرف بلخ فرار نمود. او از **فغفور** چین و **خاقان** ترك کمك طلبید. اما **فغفور** چین تقاضای ویرا رد کرده حاضر نشد یاری کند، ولی **خاقان** مسئول ویرا مورد توجه قرار داده مایل شد باو کمك بدهد، مگر بعد بواسطهٔ عدم رضایت از رفتارش امتناع ورزیده. بالاخره او دورهٔ زندگانی ننگین خود را در کلبهٔ یك آسیابانی در نزدیکی مرو خاتمه داد. باین معنی که آسیابان مزبور او را بطمع لباس فاخر و جواهری که همراه داشت بقتل رسانید. بنابر روایتی یك مراسقف مسیحی جسداورا گرفته دفن کرد و آرامگاهی هم بالای قبرش بنا نمود. خاطرهٔ این پادشاه ملی از دلها محو نشده بطوریکه پارسیان (زردشتیها) هنوز بانهایت صمیمیت و وفاداری هر سنه در ۲۱ سپتامبر بمناسبت جلوس او برتخت جشن گرفته و سنهٔ عالم شاهی مخصوصا ازهمین تاریخ شروع میشود. اوازطرف زردشتیان آخرین پادشاه ساسانی شناخته شده است.

چنانکه دیده شد آخرین پادشاه نالایق خاندان عظیم‌الشأن ساسانی پس از ده سال ازجنگ نهاوند بطور شرم آوری رهسپار دیار فنا گردید، نمیتوان هم او را (ازروی قانون) بتقصیر بزرك با خیانت مهمی متهم داشت، لیکن چون فقدان مردی و شجاعت و شهامت در سلاطین استبدادی مفاسد و معایبش بیش از معایب و مفاسد هر جنایت و تقصیری است لذا باید گفت که **یزدگرد** سوم مانند **داریوش کدمان** که باهم شباهت زیادی دارند در پیشگاه تاریخ محکوم و حقا هم محکوم میباشد.
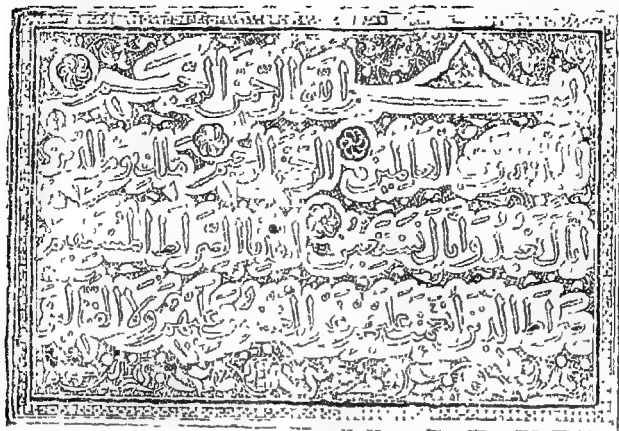
سورة فاتحه

فصل چهل و چهارم

شرح احوال (حضرت) محمد در مکه

بنام خداوند بخشندهٔ مهربان

ستایش خدا را که پروردگار جهانیان ، بخشنده و مهربان و صاحب روز جزاست خدایا ترا میپرستیم و از تو کمك میجوئیم ، ما را براه راست هدایت کن. راه آنها که نعمتشان دادی ، نه آنها که غضب شدگانند و نه آنها که گمراهانند .

« ترجمهٔ سورهٔ بالا »

سرزمین عربستان

اگر چه ما در فصل سابق راجع به نتائج حاصلهٔ از ظهور اسلام شرحی بطور اجمال مذکور داشتیم ولی نظر باهمیت فوق‌العادهٔ اینموضوع و تأثیرات مهمه‌ای که در ایران بخشیده مقتضی است که آنرا مسلسلا از ابتداء بیان نمائیم [1] .

۱ـ کتابهائی که دریباب از نظر ما گذشته وما ازآنها استفاده کرده‌ایم عبارتند از «خلافت ونیز حیات محمد» تألیف سرویلیام میور . (Geschichte der Chalifen) (در چهار جلد) تألیف دکتر گستاو ویل (Gustav Weil) . «تاریخ علمی اعراب» ، تألیف و ، آ ، نیکلسن (Nicholson) «عربستان مهد اسلام» تألیف ، م ، زومر (Zwemer) (مؤلف) .

شبه جزیرهٔ عربستان که مساحت آن چهار برابر فرانسه است دارای یك فلات مرکزی است موسوم به نجد که یك نصف این شبه جزیره را تشکیل داده و حد وسط ارتفاع آن سه هزار پا میباشد. گرداگرد آن از هر سمت خصوص درحصهٔ جنوبی ریگستان لخشك واقع است . در ماورای این صحاری چول زنجیره کوههائی کشیده شده اند که قسمت غالب آنها پست و برهنه یعنی عقیم و نازا میباشد، ولی در نواحی عمان طرف شرق و در قطعهٔ یمن سمت غرب ارتفاع این جبال نسبةً زیاد میشود، پشت‌سر خط ساحلی عربستان سدی از کوه نا شکسته کشیده شده و آن از بحر احمر تا تنگهٔ باب المندب امتداد دارد و از آنجا هم بطرف مشرق و شمال شرقی تارأس الحد جلو رفته و بهمین طریق خلیج فارس را دور میزند . این مسافت رویهمرفته بالغ بر چهار هزار میل میباشد، در تمام این حدود مشکل است بتوان یك انگرگاه یابندر طبیعی مناسبی پیدا نمود و از این رو دست یافتن بر این شبه جزیره از هر سو مشکل می باشد و چون اهالی باین نکته متوجه بوده لذا سرزمین خودشان را جزیرةالعرب نامیده اند .

وسائل ارتباطیهٔ داخلی عربستان نیز خراب است ، زیرا صحرای بزرك عربستان که آنرا ربع الخالی (سرزمین خشك و برهنه) مینامند از دیر باز کشور را بدو قسمت تقسیم و نقطهٔ شمال را از جنوب مجزی نموده است . شاید در نتیجهٔ وجود همین سد طبیعی باشد که می‌بینیم در یکی از دوره‌های اولیه چادرنشین‌های وحشی شمالی به‌لسان عربی تکلم نموده برخلاف سکنهٔ یمن و حمیر جنوبی بسیار متمدن به زبانی تکلم می‌نمودند که شش قرن پیش از میلاد متروك و زبان عربی تفوق پیدا کرده است .

در جغرافیای طبیعی ایران ما این نکته را خاطر نشان نمودیم که بین رودسند و شط‌العرب رود خانهٔ مهمی که بدریا متصل باشد وجود ندارد ، ایران مملکتی است دارای بیابان و صحرای بدون رودخانه و مقدار بزندگی آن در شمال شاید کمتر از ده انگشت و در جنوب بالغ بر پنج انگشت میباشد ، اما عربستان باید گفت که ازاین حیث نسبت بایران از بخشش های طبیعت خیلی کم سهم برده است ، البته در ایران

هم صحاری بزرگی است که قسمت معظم کشوررا تشکیل میدهد ونیز رود خانه‌ای دراین حدود یافت نمیشود ، معهذا عربستان هم ازحیث صحاری و هم از حیث احتیاج به‌آب چنانکه در جغرافیاوقتیکه آنرا اسم میبریم میگوئیم که آن خیلی درطرف‌شدت واقع شده است ، ولی بایددانست که از آثار شهرهای قدیمی که در این صحاری‌بدست‌آمده و همچنین از قرائن و امارات دیگری مستفاد میشودکه عربستان تقریباً دردوهزار سال پیش بقدر امروز خشك وچول نبوده است.

اهمیت مکه

باید دانست که رونق و شکوه عربستان بیشتردر تجارت باشرق بوده است تا محصولات داخلی خود ، حتی‌درزمانهای خیلی‌قدیم در حدود صدهٔ دهم قبل از میلاد ادویه جات ، طاوس ومیمون هندوستان ازراه دریا بسواحل عمان حمل‌شده و از حضرموت ایالت واقعهٔ مقابل هندبسمت مارب مرکز حکومت سبا راه کاروان‌رو وجود داشته و از آنجا از طریق مکه و پترا بغزه عبور و مرور مینمودند ، از مراجعهٔ به‌نقشه بخوبی معلوم میشود که مکه بواسطهٔ واقع شدن آن تقریباً بین راه‌حضرموت و پترا از این خط تجارتی تا چقدر استفاده نموده ومرکز آمد و رفت بازرگانان و عبورو مرور قوافل‌و جمعیت زیاد واقع شده بود ، چنانکه در کتاب **خرقیل**نبی‌راجع به تجارت و ثروت صور شرحی که ذکر شده بشرح زیر میباشد[1] «عرب وهمه سروران قیدار بازرگانان دست تو بودند با بره‌ها و قوچها و بزها با تو دادو ستد میکردند تجارشبا ورعمه سوداگران تو بودند ، بهترین همهٔ ادویه جات و هرگونه سنك گرانبها و طلابعوض‌بضاعت تو میدادند ، حران وکنه و عدن وتجارشبا وآشورو کلمد سوداگران توبودند » .

بیان مزبور از یکی‌از انبیاء بنی‌اسرائیل است که در پانصدو نودو نه قبل‌ازمیلاد بحکم **بخت‌النصر** بطور اسارت در آنحدود بسر میبرد وسعت و اهمیت این تجارت را بخوبی ظاهر میسازد . نکته‌ای که در اینجا قابل توجه میباشد این است که عدن **خرقیل** که امروز جزء مستملکات بریتانیای کبیر است زیاده از دو هزار سال قبل

---

۱ - باب ۲۷ آیه ۲۱ و ۲۳ .

هم بهمین نام خوانده میشد، شاید بازرگانی دریائی هند که در قرن اول میلادی از باب المندب به بحراحمر شروع گردیده بالنتیجه راه کاروان رو بتدریج متروک و شهرهائی که در سابق آباد بودند روبخرابی نهادند،

مذهب قدیم اعراب

آئین مذهبی که در مکه رواج داشت بعقیدهٔ **میور** نویسندهٔ بزرگ ما باید آنرا ازیمن سراغ گرفت، ناحیه‌ای که سکنهٔ اولیهٔ آن باحتمال قوی بومی ومتوطن بوده‌اند. آنها مذهب صابئین را با خود آوردند، مذهب مزبور عبارتست از اعتقاد بخدای یگانه و پرستش اجرام سماوی. اعقاب این طایفه که غالب آنها در حدود بصره و محمره سکنی دارند جهانگردان آنها را بطور غلط نصارای تابع یحیی میدانند، در صورتیکه این طایفه خود را «ماندیان[1]» مینامند، درمیان آنها غسل تعمید و رسم وضوجاری میباشد، کتاب مذهبی آنها زبور و ستارهٔ[2] شمال را مقدس میشمارند، **ادوین آرنولد**[3] درطی بیان خود راجع بمذهب صابئین بشرح زیرمینویسد: «اسلام در صحرائی تولد یافت که مادرش صابئی و یهود بمنزلهٔ پدر و دایهٔ آن نصرانی بوده است» وحقیقت هم همین است که او اشاره نموده است، اعراب جاهلیت بنام کواکب سبعه دارای هفت معبد بودند ورب النوع هائی را می‌پرستیدند که درقرآن اسم سه تای آنها ذکر شده است. اول لات که از بت های بزرگ مکه بوده. دوم العزی[4] که به ستارهٔ زهره اختصاص داشته‌است، سوم منوة سنگی بود که آنرا مقدس میشمردند، بعلاوه اصنام دیگری را بعدد ایام سال در کعبه جمع کرده که هر روزی بیکی از آنها تخصیص داشت که پرستش مینمودند.

---

۱ - Mahdean.

۲ رجوع شود بفصل بیست و هشتم و کتاب «عربستان مهد مذهب اسلام» تألیف **زومیر**. اعراب آنهارا نظر برسم وضوئی که دارند مغتسله نامیده‌اند.

۳ - Edwin Arnold.

٤ ـ و این بافتخار همین الهه بود که منذر پادشاه حیره طوریکه در فصل ۳۹ ذکر شد چهارصد راهبه را قربانی نموده. (مؤلف)

کعبه

در مکه مرکزی که برای پرستش معدن شده بود اسم آن کعبه[1] بوده است. در گوشه شرقی آن سنگ سیاهی مایل بسرخی نصب نموده و چنین معتقد بودند که آن از آسمان فرستاده شده است، سنگ مزبور بشکل نیمدائره و خیلی کوچك یعنی شش انگشت درهشت انگشت میباشد، زائرین
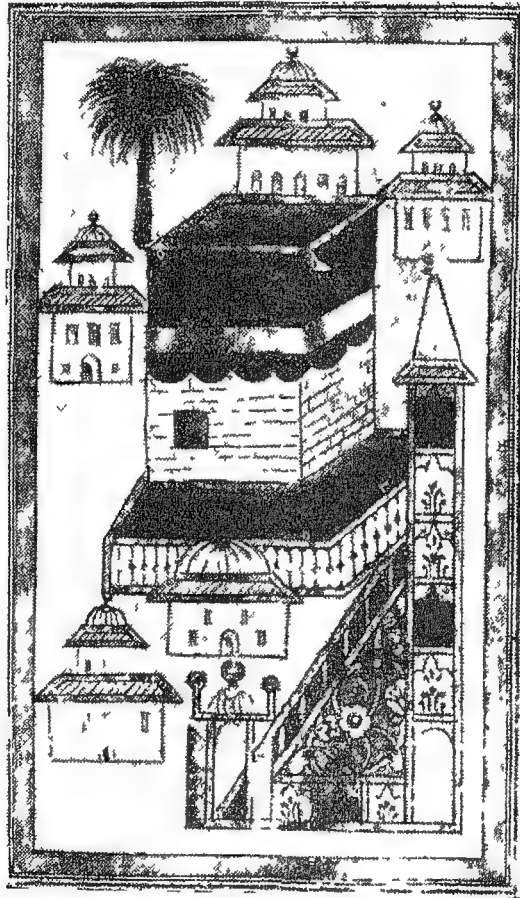
۵۷ - تصویر کعبه

که هفت مرتبه خانه را طواف مینمودند درهر دفعه این سنگ راهم با کمال احترام می‌بوسیدند، در حج صغیر (حج امرادی) لازم بود بین صفاومروه هفت مرتبه سعی بعمل

۱ - و آن بمعنای مکعب است.

آرند ودر حج کبیر (تمتع) موظف بودند عرفات را که کوه کوچکی است سمت شرقی مکه درك نموده و در وادی منابر علیه شیطان رمی حجره نمایند . در خاتمهٔ این اعمال حیواناتی را که بنام قربانی آورده بودند میکشتند؛ اما این مناسك را به **ابراهیم** نسبت دادن و از آثاراو شمردن چنانکه‌معروف هم همین‌است غیر از استیلای نوشتجات یهود و اینکه از طرف آنها این امر اشاعت یافته باشد منشاء و مدرك دیگری برای آن نیست و همچنین از پاشنهٔ پای **اسمعیل** که بزمین خورده و چاه زمزم پیدا شده است از جمله شهرتهائی است که هنوز برای آن مدرك صحیحی در دست نیست . در هر صورت مردم بناء خانه کعبه و وضع آن مناسك و اعمال را از آن **ابراهیم** و **اسحق** می دانند ،

اجداد پیغمبر

چون مسئلهٔ نسب‌در میان عرب‌اولین‌درجهٔ اهمیت رادارامیباشد لهذا لازم است که راجع به قبیله وآباء و اجداد (حضرت)**محمد** شرحی برسبیل اجمال ذکر نمائیم. در اواسط قرن پنجم میلادی **قصی** یکنفراززعمای قریش[1] حکومت مکه‌را دارا شده و او تمام افراد قبیلهٔ خودرا در این شهر جمع‌نمود. **قصی** علاوه برسرداری درایام جنگ و قضاوت‌در ایام صلح که برحسب رسوم وعوائد آن عصر دارا بود کلید داری خانهٔ کعبه وسقایت حاج نیز بـاو محول بوده است. پس ازفوت **قصی**ونیزفوت پسر ارشد بین وراث نزاع سختی درگرفت . آنهائیکه‌ازطبقهٔ اکبر اولاد بودند حاضر نشدند که از اختیارات فوق سهمی هم به‌طبقهٔ کوچکتر داده باشند . این نزاع وکشمکش بین آنها رسیدبجائی که نزدیك بود به قتال وجدال بکشد . حامیان اولاد کبار دستهای خود رامیان کاسهٔ خون غوطه داده جلو اصنام مشغول‌استعانه‌شدند. **هاشم** هم که ازطرف‌صغار ولایت داشت بحلف وقسم مبادرت‌نموده با وقایع دیگری‌که رویداده بالاخره قراربراین شدکه کلیدداری‌خانهٔ کعبه‌وسرداری‌ایام‌جنك با اولاد کبارو

---

۱ ــ بعضیها قریش را مشتق از لفظی دانسته‌اند که معنای آن دشتر بسیار اصیل میباشد . و این اگر صحیح باشد مع‌التعجب نام **زردشت** هم بطوریکه احتمال‌داده‌اند تقریبا همین معنا را دارد و این توافق واقعاً یك توافق غریبی است ، رجوع شود بفصل نهم کتاب حاضر (مؤلف) .

سقایت حاج و اطعام در ایام حج بصغار برگذار شود .

چندی که از این میانه گذشت **هاشم** در نتیجهٔ جوانمردی وبذل وبخشش مقام بلند ارجمندی پیدا کرده و محسود **امیه** برادر زادهٔ خویش واقع گردید، نامبرده بنای رقابت با **هاشم** را گذاشت . بالاخره **امیه** عمش را نزد کاهنی که شغلش قضاوت در لیاقت شخصی وشایستگی‌های ذاتی بود بمنافره طلبید و **هاشم** روی عقاید عشیره‌ای ناچار تن بدین منافره داده ولی شرط کرد که هرکدام که محکوم شد علاوه بردادن پنجاه شتر سیاه چشم مدت ده سال هم از مکه مهاجرت نماید . قراردادمزبور بر له **هاشم** تمام شدو **امیه** بعد از دادن ۵۰ شتر که تماماً نحر شده صرف ضیافت گردید بطرف شام حرکت نمود . اینواقعه بسیار مهم استچه رقابت بین بنی هاشم و بنی امیه از اینجا آغاز شده و آن ثمرات محنت آوری در برداشت . در سال ۵۰۰ میلادی **هاشم** که در سن رشد و کمال بود در مدینه از یك خانوادهٔ عالی دختری را بنکاح خود در آورد و از وی فرزندی موسوم به **شیبه** بوجود آمد . **هاشم** در ۵۱۰ میلادی در گذشت و تمام اختیارات او به برادرش **المطلب** برگذار گردید .وی مطابق رسوم خاندانی با پیشانی گشاده بادامهٔ ضیافت و مهمانداری پرداخت .

شیبه چند سالی در مدینه توقف نمود و اخیراً عمش او را برداشته با خود بمکه آورد . در اینجا اشتباها او را در ابتدا بخیال اینکه غلام است **عبدالمطلب** مینامیدند و این لقب از برای او در تمام دورهٔ زندگانی باقی ماند ، در یك دعوای خانوادگی مربوط بـه مسئله مالی بالاخره نزاع مزبوردر نتیجهٔ ورود هشتاد نفر از اقارب طرف مادراو بمکه، برله او خاتمه یافت. وقتیکه **المطلب** فوت کرد **شیبه** با اختیارت تمام جانشین او شد و چون یك پسر بیش نداشت نفوذش در یك زمان کم بود ، ولی اخیراً بخت بااو مساعدت کرده محل چاه مقدس زمزم را کشف و آن در ازمنهٔ قدیم بهمان وضعی که دیده شده موجود بوده است. چاه مزبور از وقتیکه بدست وی افتاد بواسطهٔ اینکه امر سقایت مکهٔ خشك با او بود کارش بالا گرفت و بعد بواسطهٔ پیداشدن فرزندان دیگر حیثیت وی مثل پدرش فزونی یافت . او یك نذر خیلی غریبی کرد وآن این بود که اگر ده پسر

بوی عطا شد یکی از آنها را در نتیجهٔ این حسن اقبال قربانی کند، وقتیکه این عده بکمال رسید قرعه انداخته شد و آن باسم **عبدالله** پسر کوچک افتاد، هنگامیکه پدر آماده گردید که بعهدش وفانموده فرزندش راقربانی کند مردم جمع شده و او را وادار کردند که بین **عبدالله** وده شتر قرعه انداخته تامگر شتران خونبهای **عبدالله** واقع شوند، نه بار قرعه انداخته شد و در هر بار بنام **عبدالله** افتاد، ولی دفعهٔ دهم که انداختند و آن بنام شترها اصابت کرد، تمام شتران را که بالغ بر صد نفر بود نحر نموده وهمهٔ آنها صرف ضیافت اهل مکه گردید و بدینطریق **عبدالله** از کشته شدن محفوظ ماند، چون سن او به بیست و چهار رسید پدرش از خویشان خود دختری را که اسمش **آمنه** بود برای وی تزویج نمود، او پس ازدواج بعزم تجارت به قافله‌ای به شام مسافرت کرد، در مراجعت از این سفر در مدینه فوت کرد، در بیستم ماه اوت ۵۷۰ میلادی از زوجه‌اش **آمنه محمد** متولد گردید.

اوضاع سیاسی عربستان پیش از ولادت پیغمبر و نیز پس از ولادت

در میان روابط خارجی قبیلهٔ قریش رابطه ای که نقل شده قراردادی میباشد که **هاشم** با امیرغسانی یکی از شیوخ نصرانی عرب که پایتخت او بسترهٔ سمت شرقی اردن بود بسته است و نیز ذکر شده که **هاشم** ازدولت امپراطوری فرمانی تحصیل کرده بود باینکه قریش آزادند بشام مسافرت کنند، ولی احتمال قوی میرود که فرمان مذکور امضائی که داشت امضاء نمایندهٔ محلی امپراطور بوده است.

ما در فصل چهارم این مطلب را ذکر نمودیم که یکدفعه حبشه که پایتخت وی آنوقت اقصم کنارهٔ بحراحمر بود به یمن حمله برده و آنرا تصرف نمود، در ۵۷۰ میلادی یعنی سال ولادت پیغمبر **ابرهه** نائب السلطنهٔ قابل حبشه در عاصمهٔ آن کردوستی را مرهم این بود که هتاکی وبی احترامی که بکلیسای واقعهٔ در صنعاء شده است ملاشده و احتمال دارد که روی موجبات سیاسی قصد کرده بود کعبه را منهدم سازد، **ابرهه** صدمات و جاهایی که در حضرش بعمل

---

۱ - **ابرهه** به زبان حبشه محرف ابراهام یا **ابراهیم** [illegible] پیداشده است رجوع شود بدائرة المعارف اسلامی (مؤلف).

آمـد همه را دفع نمود، تـا اینکه بطـائف رسید که در سه منزلی مکه سمت شرق واقع است و از اینجا او یك عده سپاه مهاجم و غارتگر خود را مقدمتاً روانه نمود که آنها حیواناتـی را که بغارت گرفتند از جمله دویست نفر شتر **عبدالمطلب** بوده است، وی با قوای عمدهٔ خود کـه در اینمیانه یك عده از فیلان مهیب جنـگی هم بود پشت سر حرکت نمود و در خارج شهر مکه اردو زد، به‌اهل مکه که از این پیش آمد متحیر و مضطرب بودند پیغام داد که غرضش صدمه و آزار به‌آنها نیست بلـکه‌مقصودوی فقط‌انهدام کعبه است. **عبدالمطلب** خودرا به‌اردوی دشمن رسانیده و **ابرهه** را ملاقات نمود، درنتیجه اوحاضر شد که شتران **عبدالمطلب** را ردکنند، لیکن از تصمیمش‌حاضر نشد برگردد.

دراین‌روایت چنین ذکرشده‌که **عبدالمطلب** نزد **ابرهه** فقط‌ازشتران‌خودسؤال نمودواز کعبه اسمی‌نبرد.اظهار حقارت‌آمیز **ابرهه** راهم‌جواب سخت داده وگفت که کعبه‌بمساعدت نوع انسانی ابداً احتیاج‌ندارد، چنانکه روزی‌که برای این‌اقدام مقررشده بود فیلان از حرکت باز مانده و قدمی بجلو بر نداشتند. این ناکامی که برای **ابرهه** و اشکرش رویداد تفصیل آن درقرآن‌چنین ذکر شده است ـ «آیا ندیدی پروردگارتو با سپاه فیل چه‌کرد؟ آیا حیلهٔ جنگی ایشان را باطل و بی ثمر نگردانید؟ و او فرستاد برعلیه ایشان جوقه‌جوقه مرغان کوچکی را که میانداختند روی آنها سنگریزه‌هائی از گل پس گردانید ایشان را مانند کاه خردشده[1]» مضمون آیات فوق بیان روشن و واضحی است ازبیماری معروف به‌آبله که آنرادر عربی سنگریزه هم مینامند و این مطـابق با تاریخ هم هست. اشکـر حبشه رو بهزیمت نهادند و خود **ابرهه** در صنعا بهمین مرض‌منحوس در گذشت. این خبر که کعبه از امداد آسمانی محفوظ ماند در همه جا انتشار بیدانمود، بدیهی است که علاوه بر اینکه بر احترامات کعبه افزودمقام و مرتبت قبیلهٔ قریش‌هم بدرجهٔ بس عالی رسید.

---

۱ ـ سورهٔ ۱۰۵ واصل آیات این‌است ـ «الم‌ترکیف فعل‌ربك باصحاب‌الفیل،الم‌یجعل کیدهم فی‌تضلیل،وارسل علیهم طیرا ابابیل،ترمیهم بحجارة من‌سجیل، فجعلهم کعصف مأکول، (مترجم).

پس از فوت **ابرهه** پسرش **یقصم** بجای پدر از طرف **مسروق** به‌سیاست سلطنت منصوب گردید و آن چهار سال طول کشید، درزمان پادشاهی **مسروق** بوده است که نیروئی ازطرف **انوشروان** اعزام ودر نتیجه حبشی ها ازمیان برداشته شده وسلاطین

۵۸ - حضرت محمد و حجر الاسود
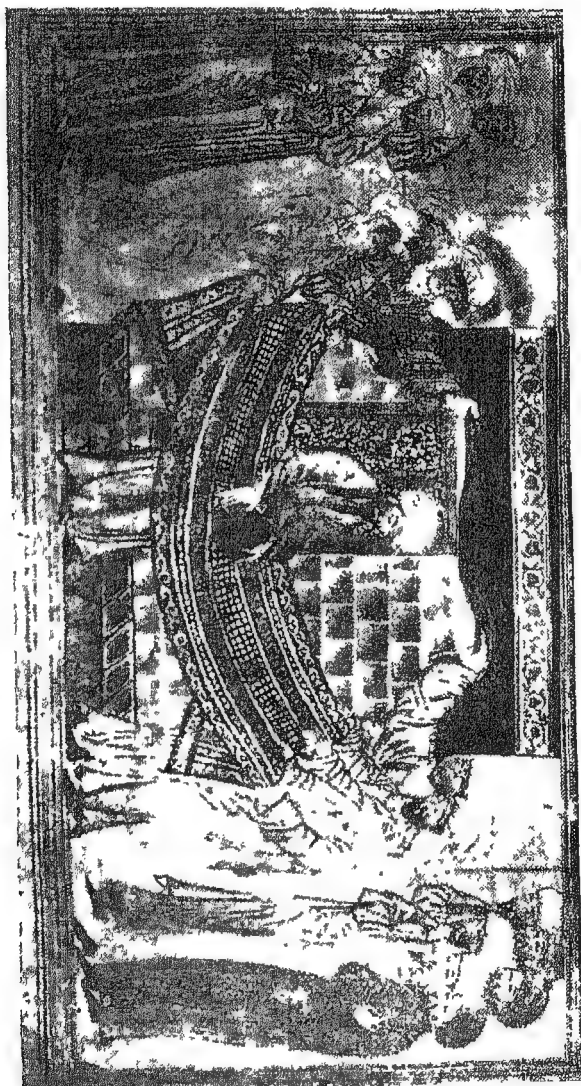
قدیم دوباره روی کار آمده تحت حمایت شاهنشاهی ایران در تخت سلطنت قرار گرفتند. **طبری** که راوی این خبر است می‌نویسد وهبی که **صائف** برتخت پادشاهی قرار گرفت

عبدالمطلب ویرا ملاقات کرد، او معروف است که در ۵۷۸ میلادی درگذشت و بنابرین تاریخ این لشکرکشی باید بین ۵۷٤ و ۵۷۸ میلادی بوده باشد.

ایام کودکی و دورهٔ جوانی تا سن کمال محمد

حضرت **محمد** وضعش در اوان کودکی امیدبخش نبود چه اولا پدرش که از دنیا رفته بود تمام ترکهٔ او عبارت بود از یك دختر کنیز و پنج شتر وچند گوسفند و یك خانه، ولی در عین حال اقربا و خویشان مقتدری داشت. مطابق رسم آنزمان او رابیك زن صحرانشینی ازقبیلهٔ بنی‌سعدکه اسمش **حلیمه** بود سپردند. وی در میـان فرزندان آزاد بادیه بسر برده تـا اینکه سنش به شش سال رسید، او در هوای بادیه پرورش یافته و در یك محیط خیلی آزادی روحیاتش تشکیل یافت. اگر چه بطوریکه مینویسند مانند مرض صرع حـالت غشی در او وجود داشت. علاوه لغتی که بنی‌سعد بدان تکلم مینمودند فصیح ترین لغات عرب بوده است. چنانکه خود پیغمبر در سالهای اخیر بطور مباهات میفرمـود «منم عرب حقیقی در میان شما چه‌خودم از نسل قریش ولغت من لغت بنی سعد میباشد.»

بدیهی است که تربیت اودر میان یك چنین قبیله‌ای که فصیح ترین لغات رادارا باشد خود یك بخشش بزرگی بود که بـاو عطا گردید. این هم کاشف از حقیقت و وفا و حق شناسی **محمد** است که هیچوقت ما در رضاعی خود را از نظر نداده و نهـایت محبت و بزرگواری را در بارهٔ شخص‌او و خانواده‌اش مبذول میداشت.

خلاصه وقتیکه سنش بهشش سال رسید او را برداشته بمدینه آوردند. چنانکه چهل وهفت‌سال بعداز این که بمدینه هجرت نمود بخوبی توانست خانه‌ای را که درآن سکنی داشت تشخیص داده و جزئیات زندگانی آنوقت را بخاطر بیاورد. پس از مـدت کمی **آمنه** طفلش را برداشته بطرف مکه روانه شد. ولی او در بین راه وفـات یافت. این یتیم بعداز این در دامن جدش **عبدالمطلب** تربیت‌میبافت تا اینکه به‌هشت‌سالگی رسیده **عبدالمطلب** هم فوت کرد. نفوذ واقتداری که بنی هاشم دارا بودند پس از فوت **عبدالمطلب** لطمهٔ زیادی بدان رسید و آن بهمین حال باقی بود تا وقتیکه پیغمبر مکه‌را فتح کرد. پس از **عبدالمطلب** تربیت **محمد** بعموی وی **ابوطالب** برگذار گردید. او

آخرین درجهٔ محبت ومهربانی‌را دربارهٔ وی‌مبذول میداشت وازاینجاهم معلوم میشودکه این طفل از همان اوان کودکی دارای خصائص و صفاتی بس جالب وجاذب بوده است. او وقتیکه بدوازده سالگی‌رسید تحت سرپرستی عمش **ابوطالب** باکاروانی‌بشام‌مسافرت نمود . این سفر بعالم تجربه و بصیرت و بینائی وی دراموو خدمت نمایاتی کرد .

در مسابقهٔ شعری بازار عکاظ سمت شرقی مکه که سالانه تشکیل مییافت فکر جوان و روشن او از شنیدن اشعار شعراء قبایل بسی متأثر شد ، بعلاوه کلمات‌خطباء یهود و نصاری را هم در مواقع‌مختلف استماع مینمود . تقریبا در جریان همین مسابقهٔ شعری یکنفر رئیس قبیلهٔ هوازن به‌دست رقیبی که حلیف قریش بوده بقتل رسید . این عمل باعث اشتعال نائره جدال وجنگ قبائلی گردید . خلاصه چندین زدو خورد سخت نومیدانه‌ای بین‌آنها روی دادکه در یکی‌از آنها**محمد** حضور داشت . ولی تفوق وامتیازی در امور جنگی از خود در این معرکه بظهور نرسانید . از این گذشته در شرح حالات او دیده‌نشده‌است که اوهیچوقت در رزم وجنگ ممیزاتی‌ازخود نشان‌داده باشد . گذشته از این جنگهای موسوم به‌حرب‌الفجار اودر جوانی به شبانی که ازمشاغل پست است اشتغال داشت چنانکه خودش درسالهای اخیر چنین میفرماید "حقیقتا هیچ پیغمبری در دنیا پیدا نشده مگر اینکه شغل او در یکموقع شبانی بوده‌است " .

او در مکه از وقتیکه‌به‌لقب «الامین»ملقب گردید بایدوجاهت و اهمیتی درمیان مردم پیدا کرده‌باشد . اگر شغل شبانی **محمد** مبنی بر فقر **ابوطالب** نباشد میتوان گفت که او این شغل را برای کمك بعالم استغراق و مراقبهٔ خودش اختیار نموده‌است؛ لیکن وقتیکه مراحل‌عمرش‌به‌بیست و پنج سال رسید احتیاجات‌حاضره واداشت که نظارت **خدیجه** را که از زنان‌بیوه و مالدار قریش بود قبول نموده با کاروان **خدیجه** به شام سفر نماید . در بوسترا او مال‌التجارهٔ خود را بطور دلخواه مبادله نمود . در مراجعت‌از این سفر محبت همین جوان در قلب **خدیجه** جای گرفته و پس از تحصیل اجازه از پدرش ولی با تدبیر و حیله بنکاح **محمد** درآمد . این تزویج بسیار میمون اتفاق‌افتاد و **محمد** با اودر کمال خوشی بسر برد . هرچند دوپسری که ازاوداشت هردوی آنها

فوت کردند . بطوریکه معلوم میشود در جریان این احوال که او کماکان به‌انتظام امور خدیجه می پرداخت همیشه این خانم از محامد صفات شوهرش تمجید نموده وچنین وانمود میکرد که اویکنفر آدم عادی نیست . مدتی که از این میانه گذشت و سن حضرت بالغ برسی‌وپنج سال گردید قریش کعبه را از نو تعمیر نمودند . هریك‌ازطوائف چهارگانهٔ قریش‌تعمیر یك دیوار رابعهده گرفت . وقتیکه بناء دیوار را چهار یا پنج قدم از زمین بالابردند وبناشد حجرالاسود را دوباره در محل‌خود یعنی زاویهٔ سمت‌مشرق‌نصب کنند ، در اینجا روی این مسئله که کدام یك باید باین افتخار نائل آمده و سنگ مزبور را در محل خود بگذارد نزاع سختی میان قبائل در گرفت که نزدیك بود کار بجدال و قتال بکشد تا آنکه یکی از معمرین شهر قضیه را بدین طریق حل نمود که اول کسی که باینجا آمد قضیه را از او خواسته وهرچه او قضاوت کرد همگی قبول‌نمایند . اتفاقاً محمد اولین کسی بود که گذارش بدانجا افتاد؛ لذا شرح قضیه را باو گفتند؛ در جواب عبای خود را پهن‌کرده‌و سنگ را میان عبا گذاشت و هر یك از رؤسای‌طوائف چهارگانه را دستورداد که یك گوشهٔ آنرا بلند کرده بمحل خود برسانند وبدین طریق سنگ‌را وارد معبد تازه نموده ودرآنجامحمد سنگ را بادستش به‌محل‌خود نصب‌نمود . شاید درقلب وی‌این خیال‌پیداشده باشدکه‌این رسیدن‌او بموقع به‌اشارهٔ غیبی‌بوده‌است .

ما در فصل چهل و دوم مذکور داشتیم که بین ٦٠٤ و ٦١١ میلادی جنگ ذوقار واقع گردید . محمد که اینگونه مسائل و امور را باعلاقهٔ خاصی استقبال‌مینمود وقتیکه شنید عرب در این جنگ فاتح شد مینویسند که یك دفعه فریاد کرده و فرمود «الیوم انتصفت العرب من‌العجم وبی‌نصروا» باید دانست که راجع باین دورهٔ آنحضرت چیز قابلی ذکرنشده است . او از تمام خیالات و مشاغل دنیوی خود را آزاد ساخته و فقط به‌چند نفر از خویشان و دوستان صمیمی خود میپرداخت ، از این رو توانست خود را بیك سلسله تفکرات و اذکار و اوراد سرگرم ساخته و به اینگونه امور اوقاتش را مستغرق دارد . مسطور است که او مانند سایر پیغمبران غالباً بکوهها و بیابانها رفته عزلت میگزید و بحالت مراقبه بسر میبرد .

نزول وحی بوسیلهٔ جبرئیل

میور در کتاب خود مراحل و مقدماتی را که منتهی باین شد که **محمد** خود را پیغمبر اعلام کند با قلم خیلی عالی‌بیان نموده و مطابق بیان او حضرت در میان کوه حرا نشسته و یا حرکت میکرد ومسلماً اینوقت بحالت استغراق‌بوده است که ناگهان صورتی برویظاهر گردید. این‌تازه واردآسمانی بی‌پرده و بطورآشکار و نظاره کنان آمد مقابل‌وی ایستاد و این همان‌جبرئیل پیغام‌آور خدا بود که‌اینوقت‌از آسمان ومقام «قاب قوسین‌اوادنی» ظاهر شده و از جانب آقای خود فرمان‌قابل یادداشت ذیل را آورده « بخوان‌ای محمد بنام پروردگارت اینکه آفریداشبارا، آفرید آدمی را از خون بسته، بخوان‌پروردگارت را که گرامیر است ، آنکه‌آموخت آدمیرا بخط ، آموخت‌آدمیرا آنچه نمیدانست[1] »

۵۹ ـ ظاهر شدن فرشته به‌پیغمبر
(از روی میناتورف مارتین حرو نقاشیهای ایران)

---

۱ ـ سورهٔ ۹٦ آیهٔ ۱ تا ۵ و اصل آیات این است ، اقرأ باسم ربك الذی خلق . خلق‌الانسان من‌علق، اقرأ وربك‌الاکرم ، الذی علم‌بالقلم ، علم‌الانسان مالم یعلم (مترجم) .

اشتغال به‌امر نبوت ۶۱۳-۶۱۴ میلادی

بین ۶۱۳ و ۶۱۴ میلادی یعنی سال چهل و چهارم زندگانی پیغمبر بود که اعلام نمود او یکنفر پیغمبری است صاحب‌وحی و الهام که از جانب خدا بر عرب مبعوث گردیده است. پیروان او هر چند خیلی کم ولی بصحت عمل و زهد و تقوی معروف بوده‌اند. در میان آنها یکی پسر عمش **علی بن ابوطالب** ودیگری **خدیجه** زوجه‌اش و **زید** پسر خوانده وی بود. مهمتر از همه **ابوبکر** بود که یکی از قریش و صاحب ثروت، علاوه ازحیث صفات و سجایای شخصی مقام بلندی را دارا بوده‌است. اشخاص دیگری هم که بعداً ایمان آوردند عبارت هستند از . **سعد، عثمان و عبدالرحمن** ومخصوصاً **عبدالرحمن** چهارنفر دیگر را با خودش داخل دراسلام نمود، تا بعد از سه یاچهار سال که از تاریخ بعثت گذشت و او هم در اینمیانه مرتباً بدعوت وتبلیغ میپرداخت یکعدهٔ پیروانی بالغ بر چهل نفر اطرافش گرد آمدند که همگی دارای ایمان قلبی بوده و مقدرات خود را بدست وی سپرده بودند، اما هموطنانش که اورا از ابتدای طفولیت دیده و می شناختند چندان اعتنائی بکلمات او نکرده و مطالبش را بنظر حقارت تلقی میکردند، البته انتظاری هم غیراز این نبوده‌است، ولی‌درآخر بملاحظهٔ تماسی که بکعبه داشتنداین حس بی‌اعتنائی مبدل بعداوت و خصومت علنی گردید و بالاخره شروع به تعقیب پیغمبر نمودند . همین تعقیب سبب گردید که مردم به‌تعلیمات پیغمبر که در تحت حفاظت‌عمویش **ابوطالب** بود بیشتر اقبال کنند. اگر چه پیروان آن حضرت که حافظ و نگهبانی نداشتند بعضی را زندانی و دستهٔ را میان آفتاب سوزان نگاه داشته و با بقیه بغایت بد رفتاری می کردند.

جلای وطن موقتی بطرف حبشه ۶۱۵ میلادی

شکنجه و آزار پیروان پیغمبر بدرجه ای سخت شده و منظرهٔ آن بحدی هولناك گردید که بآنها اجازه داده شد که به حبشه هجرت نموده در نزد پادشاه حبشه که نصرانی بود پناهگاهی موقتاً تحصیل کنند. این بود که در تاریخ فوق هیئتی‌مرکب از یازده تن به بندرشیبه نزدیك جده فرار نموده و از آنجا سالماً وارد افریقا شدند. این ملاقات تاریخی که

که بانجاشی شده ابن‌هشام[1] تفصیل آنرا ذکر نموده است و آن صورت اصلی قابل توجه‌اوایل‌اسلام‌را درنظر ما مجسم مینماید: درجواب سئوال نجاشی که چراپناهندگان با اینکه از میهن خود آواره شده‌اند بدین نصاری داخل نمیشوند لیدر مسلمانان چنین میگوید: « ای پادشاه ما جماعتی بودیم وحشی و بت ها را میپرستیدیم، مردار ومیته را میخوردیم، هرگونه اعمال قبیحه‌را مرتکب میشدیم، حتی بامحارم خود عمل شنیع میکردیم، همسایه را اذیت وآزارمیرسانیدیم، اقویانسبت به ضعفا ظلم وستم‌روامیداشتند، این‌اعمال درمیان‌ما شایع بود تا اینکه خداوند پیغمبری از میان ما بر ما مبعوث ساخت که حسب و نسب و امانت و دیانت و صدق و وفا و پاکدامنی او کاملا بر ما معلوم میباشد. او ما را بطرف‌خدا دعوت‌میکند که به یگانگی وی معتقد شده و اورا پرستش نمائیم. سنگ ها وبت ها را که ما وپدران‌ما از سالیان دراز می‌پرستیدیم‌دوربیندازیم، او بما تعلیم میدهد که در گفتار راستی را شعار خود قرار داده و در ایفای به‌عهدو قول ثابت باشیم، محارم را محترم شماریم و حقوق همسایه را ادا کنیم. از ملاهی و مناهی دوری جوئیم. خون کسی‌را نریزیم، ازکارهای ناشایست و مکر و فریب وحیله و خوردن مال یتیم اکیداً ما را منع‌نموده است، از نسبت‌شنیع بزنان محصنه جلوگیری نموده، ما را به پرستش خدای یگانه تعلیم داده به اینکه برای او هیچگونه شریکی‌قائل نشویم. زکوة مال و روزهٔ رمضان را برما واجب کرده است.» احتمال دارد نجاشی پس از شنیدن این حقایق به‌گریه افتاده وفریاد کرده باشد که « این تعلیمات‌درحقیقت با تعلیماتی که موسی آورده دوشعاعی است که منتهی به‌یك چراغ میشود.»

---

۱ - ابن‌هشام اولین تاریخچه زندگانی پیغمبر را در ۸۲۸ میلادی نوشته است (مؤلف).
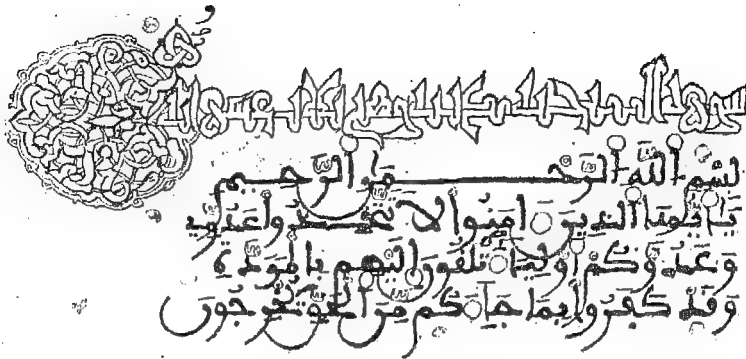
آیه‌ای از قرآن

فصل چهل و پنجم

هجرت بمدینه و استحکام دین اسلام

ای آنکسانیکه ایمان آوردید مگیرید دشمن مرا ودشمن خودتان را دوستان ، میفرستید بسوی ایشان بدوستی وبتحقیق کافر شدند بآنچه آمد شما را از حق ، بیرون میکنند رسول را و نیز شما را که‌ایمان میآورید بخدا پروردگارتان .

«ترجمهٔ آیات بالا»

هجرت یا جلای وطن بمدینه ۶۲۲ میلادی

از بعثت پیغمبر چندین سال گذشت و نتوانست در امر رسالت پیشرفتی حاصل کند، بلکه متصل برانکار قومش میافزود . کینه و بغض قریش بدرجه‌ای کسب اهمیت نمود که‌تامدت دو یاسه‌سال بنی هاشم را در فشار سخت انداخته درهای معامله و مراوده را بکلی بروی آنها بستند. از حوادث بزرگی که برای پیغمبر در اینمیانه رخ داد یکی این بود که علاوه برفوت **خدیجه** صمیمی ترین زنان او ، **ابوطالب** هم از این جهان در گذشت . اگرچه **ابوطالب** تا آخر حیات بدین سابق باقی بود ولی با این حال مساعدت و همراهیهای خستگی ناپذیر وی در بارهٔ پیغمبر قوی ترین شاهدی است برفضیلت و علو مقام او .

یك چندی که از رحلت خدیجه گذشت پیغمبر به طائف رفت تا اهالی آنجا را به‌اسلام دعوت نماید، ولی اینجا هم غیر ازصدمه و اذیت و آزار نتیجهٔ دیگری عائد نشد. او از شهر خارج گردید ولی جمعی از اجامر و اوباش او را تعاقب نموده ناچار بمکه مراجعت کرد در حالیکه درهای امید از همه طرف بروی خود بسته میدید، لیکن چون تقدیر یك روزهای درخشنده تری برای او ذخیره کرده بود جماعتی که بقصد حج از مدینه بمکه آمده بودند تعالیم وی بدرجه‌ای در آنها مؤثر گردید که جمع کثیری از سکنهٔ عرب مدینه بوی گرویده و بدین جدید ایمان آوردند. یهودیان که قسمت عمدهٔ سکنهٔ این شهر راتشکیل میدادند ازاین پیش‌آمد مبهوت بودندچه‌میدیدند شرك و بت‌پرستی یکدفعه رو بزوال نهاده و توحید بجای آن قرار میگیرد.

اخیراً هیئتی مرکب از هفتاد نفر از مشایخ شهر در نزدیکی مکه جلسهٔ مخفیانه تشکیل داده واز پیغمبر دعوت کردند که با کسان خود مکه را که در آن غیراز عداوت و بغض چیزی مشهود نیست‌ترك گفته بمدینهٔ سراسر مودت عزیمت‌نماید. یاران پیغمبر بعد از وعده خواهی مزبور بدسته‌های کوچکی منقسم و هر یك جداگانه بطرف مدینه‌روانه شدند. درآخر خود پیغمبر با ابوبکر صدیق بطور مخفی حرکت کرده و درغاری که درسمت جنوب‌مکه بود پنهان شدند و چند روزی هم در آنجا بودند، بالاخره در روز ۲۰ ژوئن سال ۶۲۲ میلادی که سن پیغمبر آنوقت به پنجاه و پنج بالغ بود این مسافرت‌مشهور تاریخی شروع گردید،همین‌روز است که مسلمانان آنرامبدأتاریخ سال خودقرارداده‌اند. این حرف که هر پیغمبر مادامیکه دروطن و میان عشیره و قبیلهٔ خود میباشد نمیتواند مقامی برای خود احراز نموده نفوذ کاملی حاصل کند یك‌حقیقتی است که هرکس آنرا تصدیق مینماید. اگر آنحضرت در مقابل صدمات واردهٔ از عرب و حملات آنها بوسیلهٔ مهاجرت بمدینه‌قوه‌ای برای خودتشکیل نمیدادو ازاین‌راه خود راقوی و مقتدرنمیساخت مسلماً اسلام با وفات پیغمبر آن خاتمه پیدانموده و حالت حاضره بهمان حالت سابقه‌ای که در قرون وسطی بود باقی بوده است.

بناء اولین مسجد در مدینه

پیغمبر با کمال احترام و شوق وشعف وارد مدینه گردید، جمعی ازسران شهر که حضور داشتند هر کدام پیغمبر را بخانهٔ خود دعوت مینمودند. چون نمیخواست هیچ یك از قبائل را دراینباب بردیگری مقدم نموده باشد لذا با یك لحن جالب توجهی فرمود این شتر سواری من هر کجا که خوابید در همانجا ورود خواهم کرد. مردم همه نگران بودند که یکدفعه دیدند این حیوان طرف شرقی شهر مقابل یك خانهٔ بزرگی که درب آن باز بود ایستاد وروی زمین خوابید. پیغمبر زمین آنجا را خریده و از سنگ و خشت و چوب بشکل چهار دیوار مسجدی در آنجا بنا نمود. قبله‌ای که مسلمانها بطرف آن نماز میکردند معین شد که بیت‌المقدس باشد. اذان یعنی اعلان نماز بشرح زیر مقرر گردید «الله اکبر! الله اکبر! اشهدان لااله الاالله. اشهدان محمداً رسول‌الله، حی علی الصلوة، حی علی الفلاح، الله اکبر، الله اکبر». وواقعاً درنظر یکنفر مسافری که در آنوقت از اروپا وارد می شد عجیب‌تر از این چیزی نبود که میدید آخر شب (وقت سحر) هنگامیکه دربستر خواب آرمیده است دفعة از آهنگ قشنگ اعلان نماز از خواب جستن کرده می نشست.

مخالفت با یهود

با وجود پذیرائی یهود از پیغمبر در موقع ورودو مساعدت های پی در پی آنها در بارهٔ بستگان وی علاوه بر اینکه حس رقابت های داخلی یهود را یکدفعه تحریك نمود باب مخالفت و عداوت قبائل سه گانهٔ یهود را نسبت بدین جدید مفتوح ساخت و آن، وقتی آشکار گردید که بغتةً امر نمود که مسلمانها به متابعت وی بیت‌المقدس را که قبله بود ترك گفته و نماز را طرف مکه بجای آرند. این مسئله یعنی منسوخ شدن قبله یك ضربت سیاسی بود که از طرف پیغمبر بر یهود وارد آمد، چه آن علاوه بر بروز یك حس عدم رضایت پیغمبر نسبت به یهود بالضروره تمایلات ملت عرب را هم بطرف او جلب کرد، چه در آئین جدید هم رجحان و مزیت اولیهٔ مکه محفوظ و برقرار ماند.

جنگ بدر سال ۲ هجری (۶۲۳) و اخراج بنی قینقاع

شش ماه که از ورود پیغمبر و یارانش بمدینه گذشت مهاجرین که تمشیتی بکارهای خود داده واستقراری پیدا نمودند خانواده وفامیل خودشان را ازمکه خواستند که بطرف مدینه حرکت نمایند. قریش با اینکه ممکن بود آنها را بطور گروگان نگاه دارند معذلك بآنها اجازهٔ عزیمت دادند. در این اوان کاروان های تجارتی قریش با شام از طرف آنحضرت مورد حمله واقع گردید، لیکن در اول موفقیتی حاصل نشد و بی نتیجه ماند، هر چند درسال دوم هجری کاروان کوچکی را در راه بین طایف و مکه دستگیر نموده و یك نفر از قبیلهٔ قریش هم بقتل رسید و این اولین موفقیت و ظفری بود که نصیب پیغمبر گردید.

ولی چیزی نگذشت که بیك فتح بزرگتری نائل گردید؛ چنانکه تمام مورخین اسلامی بواسطهٔ نتائج زیادی که ازاین فتح نصیب اسلام گردیده خود این سال را در تاریخ اسلامی سالی تازه قرار میدهند و شرح آن بطور اجمال این است که خبر رسید قافلهٔ ثروتمندی از قریش از شام بیرون آمده و بمکه میرود. پیغمبر بقصد اینکه جلو قافله را بگیرد با سیصد تن بطرف بدر شتافت. از طرف دیگر بمجرد رسیدن این خبر بمکه قریش با تمام قوائی که داشتند بعزم قتال از مکه بیرون آمدند. اما کاروان و آن بواسطهٔ منحرف شدن ازجادهٔ اصلی از دستبرد حریف محفوظ ماند. پیغمبر وارد بدر شده مطلع گردید که قریش بانهصدتن جمعیت درآن حوالی اردو زده اند. باید دانست که قریش پس از شنیدن این خبر که کاروان سالم مانده است چندان مایل بجنگ باعشیره و هم قبیله های خود نبودند. لیکن پیغمبر دراینجا متوجه این نکته شد که یا باید فتح کند و یا این لکهٔ بدنامی را که پشت کردن بدشمن باشد برخود هموار سازد و لذا تصمیم گرفت که بدشمن حمله ور شود. جنگ در ابتدا همانطور که معمول آن زمان بود بجنگ هم آورد یا مردو مرد شروع شده، در این قسمت مسلمانان کاملا کامیاب گردیدند. بعد هم که جنگ مغلوبه شد مجاهدین اسلام دشمن را از جلو راندند و بالاخره قریش تاب مقاومت نیاورده پس از دادن چهل و نه تن تلفات رو بفرار نهادند، در صورتیکه عدهٔ مقتولین مسلمانان از چهارده نفر تجاوز نمینمود. در میان

مقتولین یکعده از دشمنهای بزرگ پیغمبر هم داخل بوده است و از میان اسیران آنهائیکه مورد عداوت شدید مسلمین بودند همه را با کمال خونسردی سر بریدند وباقیمانده را بطرف مدینه حرکت داده و تا موقع کارسازی فدیه از آنها بخوبی نگاهداری نمودند، اما غنائم زیادی که بدست آورده بودند پیغمبر یك پنجم آنرا بخودش تخصیص داده بقیه را میان مجاهدین بالسویه تقسیم نمود، بایددانست که فتح بدر در اسلام ازمسائل حیاتی بوده است. زیرا اگر پیغمبر بطور هزیمت بمدینه رومیآورد احتمال قوی میرفت که دشمنان او بروی فائق آمده و شخص او را از پا در میآوردند، چون او این فتح را در مقابل قوائی حاصل نموده بود که عدهٔ آنها سه برابر قوای خودش بود لذا خود را جلو پیروانش بحق ثابت نمود وفتح مزبور را مبنی برتأیید آسمانی ونصرت الهی جلوه داده، چنانکه درسورهٔ هشتم قرآن بشرح زیر خبر میدهد «فلن تقتلوهم ولکن الله قتلهم»

پس از واقعهٔ بدر **محمد** در خود چنین قوه و استعدادی مشاهده نمود که با قبیلهٔ بنی قینقاع یکی از قبائل ثلاثهٔ یهود که در مدینه مسکن داشتند وارد میدان کارزار شود، نظر باینکه دو قبیلهٔ دیگر به هم کیشان خود در این جنگ ابداً همراهی ننمودند قبیلهٔ مزبور در نتیجهٔ نرسیدن خواربار و مهمات جنگ مجبور به تسلیم گردیدند. نظریهٔ پیغمبر در ابتدای امر این بود که تمام آنها را از دم شمشیر بگذارند، لیکن در آخر قرار بر این شد که ایشان تمام مایملك خود را گذاشته جلای وطن نمایند. چون تمام آنها زرگر و اسلحه ساز یعنی اهل حرفت بودند لهذا پس از حرکت چیزی از قبیل اراضی و نخیلات برای مسلمانها از خود باقی نگذاشتند.

واقعهٔ احد سال سوم هجری (۶۲۵) و اخراج بنی نضیر

همینطور که پیغمبر با قدم خیلی سریع جلو میرفت ناگهان دچار حادثهٔ بزرگی گردید و اجمال آن این است که قریش بقصد انتقام و تلافی شکست غزوهٔ بدر با یك جوش و حرارت فوق التصوری با سه هزار نفر جمعیت با ساز و برگ در صحرای احد خارج مدینه مقابل قوای پیغمبر که از هزار تن تجاوز نمینمود صف کشیده مستعد قتال گردیدند. اگر چه اینجا هم مانند غزوهٔ بدر در مبارزهٔ تن به تن فتح با مسلمین بود،

لیکن در جنگ مغلوبه مردان نامی قریش بروز شجاعت داده و بر مسلمانان غالب آمدند و خود آنحضرت جراحت برداشت. اگر پیش بینی پیغمبر نبود که از پشت سر جمعی را بدهنهٔ تنگ کوهی مقرر فرمود که مسلمانان را از هجوم سوارهٔ لشکر کفار محافظت نمایند احتمال قوی میرفت که مصائب و بلایا بحدی باشد که هیچ قابل تدارك و جبران نباشد. بهر صورت پیغمبر هفتاد و چهار تن از مردان جنگی خود را در این میدان از دست داده به حیثیت وی هم صدمهٔ محسوسی وارد آمد. با وجود این بوسیلهٔ نطق های بلیغ و آتشین، پیروان خودرا جمع کرده بآنها خاطرنشان نمود که این بلیه امتحانی است که لازم بود از آنها بعمل آید. بالاخره توانست برای سال بعد جمعیتی فراهم کرده قبیلهٔ دیگر یهود موسوم به بنی نضیر را از مدینه اخراج نماید، از اخراج قبیلهٔ مزبور که تماماً فلاحت پیشه بودند اراضی و نخیلات زیادی باقی ماند که پیغمبر آنها را بین رؤسای انصار تقسیم کرد و بهر یك از آنها حصهٔ قابلی عطا نمود.

محاصرهٔ مدینه و قتل عام بنی قریظه ۵ هجری (۶۲۷)

پس از دو سال از واقعهٔ احد قریش با جمعیت انبوهی مرکب از ده هزار تن بطرف مدینه روانه شدند، نظر بکثرت و اهمیت قوای دشمن کسی نمیتوانست خیال کند که میشود با آنها مصاف داد، این بود برحسب تدبیر **سلمان** فارسی مقرر گردید در اطراف مدینه خندقی حفر کنند و بدین وسیله شهر را از مخاطرهٔ هجوم دشمن محفوظ دارند. نقشهٔ مزبور که خارج از تصور عرب بود مهاجمین قریش را مات و مبهوت ساخت و پس از چند حمله ولی بی نتیجه قوای خود را برداشته مراجعت نمودند. وقتیکه خاطر پیغمبر از طرف قریش ایمن گردید آنوقت بنی قریظه سومین قبیلهٔ یهود را که ساکن مدینه و با مهاجمین همدست بودند حکم داد قتل عام نمایند. غنائمی که یاران پیغمبر از این راه بدست آوردند قابل بسی اهمیت بوده است. هزیمت قریش در این جا شکست فاحش اُحد را جبران نمود و دیگر بواسطهٔ خالی شدن مدینه از قبائل یهود که دشمن مهم اسلام بودند کار پیغمبر بالا گرفته و برشوکت و جلال وی بسی افزود.

صلح حدیبیه ٦ هجری (٦٢٨)

یکی از اقدامات مهم پیغمبر اینکه بقصد حج بطرف مکه حرکت نمود و این در سال ششم هجرت واقع شد. اگر چه قریش پیغمبر و یارانش را اجازهٔ ورود بمکه ندادند ولی اخیراً عهد و پیمانی معروف بصلح حدیبیه منعقد گردید که در آن قید شده بود که درسال بعد آنها مجاز میباشند مکه را زیارت کنند. بزرگترین فائدهٔ این عهد نامه این بود که آن اولین عهد نامه‌ای است بین مسلمانان با قریش که در آن حقوق طرفین بطور تساوی منظور گردیده بود.

اعزام نماینده به دربار سلاطین ٧ هجری (٦٢٨)

در شرح احوال پیغمبر چیزیکه زیادتر از همه مهم و جالب توجه میباشد مراسلاتی است که بعنوان ملوك اطراف یعنی **هرقل**، **کسری**، حکومت یمن، مصر و پادشاه حبشه ارسال داشته است. نامه‌ای را که باسم کسری شاهنشاه ایران فرستاده بشرح زیراست« بنام خدای بخشندهٔ مهربان. از طرف **محمد** رسول خدا به **پرویز** پسر **هرمز** و بعد من تعریف میکنم خدا را بتو که نیست خدائی غیرازاو، ای **خسرو** متدین باسلام شو مصون و محفوظ خواهی بود والا مهیای کارزار با خدا و رسول باش و نخواهی آنها را عاجز یافت والسلام»[1] مطابق روایت، شاهنشاه ایران نامه‌را از هم دریده و جواب نداد. وقتیکه این خبر به پیغمبر رسید ویرا نفرین نموده و گفت « مزق کتابی مزق الله ملکه (یا) اللهم مزّق ملکه».

فتح خیبر ٧ هجری (٦٢٨)

فتح خیبر ناحیهٔ حاصلخیز پرثروتی واقع در صد میلی شمال مدینه که یهود در آن مسکن داشتند دومین فتح نمایان پیغمبر حربی بوده است. دراین جنگ پس ازاینکه **علی** که آنوقت بمصاهرت پیغمبر نایل گردیده و **فاطمه** دختر پیغمبر را بنکاح خود در آورده بود **مرحب** یکی از ابطال یهود را با شمشیر دو حصه نمود وحشت و هراسی بر یهود مستولی شده که دیگر نتوانستند درمقابل مسلمانان مقاومت نمایند. مهارت فنی ایرانیان وذوق سرشار آنان چنانکه در گراور مندرجهٔ کتاب ملاحظه میشود این واقعه را بحدی رنگ آمیزی

---

١ ـ بسم الله الرحمن الرحیم من **محمد** رسول الله الی **ابرویز** بن **هرمز** اما بعد فانی احمد الیك الله لا اله الا هو یا **خسرو** اسلم تسلم او ائذن بحرب من الله ورسوله و لم یعجزهما والسلام.

نموده که آنراجالب توجه عامه قرار داده‌است. تصرف خیبر برمنابع ثروت اسلام افزود. غنائمی که بدست آمد بسی قابل توجه بوده‌است، بعلاوه چون این نقطه آخرین مرکزی بوده است که یهود درقرب وجوار مدینه داشته و مسلمانها آنرا هم تصرف کردند این بود از آنوقت ببعد دیگر نام و نشانی از یهود باقی نمانده خیال مسلمانها از این رهگذر بکلی فارغ و آسوده شد.

انجام وظائف حج ۷هجری۶۲۹

در تاریخ زندگانی پیغمبر از چیزهائیکه خیلی مهم و فوق العاده بنظر میآید همانااعمال حجی است که در تاریخ فوق بجا آورده است، چنانکه مطابق عهد و پیمانی که در این باب بسته‌شده بود قریش شهر مکه را برای سه روز خالی نموده پیغمبر با دو هزار نفر وارد گردید، سه مرتبه خانهٔ کعبه را طواف کردند، سعی صفا و مروه را بحالت سواری بعمل آورده و شترهائی را که بعنوان قربانی ازمدینه آورده بودند همه را نحر نمودند. درروزپسین اذان یعنی بانگ نماز گفته شد و مطابق همان ترتیبی که در مدینه معمول بودبا جمعیت خود مشغول نماز گردید. در صورتیکه قریش در این هنگام بالای کوهی مشرف به کعبه ایستاده و از روی تحقیر این منظرهٔ غریب را تماشا میکردند. حج مذکور بر ابهت و جلال پیغمبر افزوده و چیزی نگذشت که **خالد** بن **ولید** افسر بزرگ با چند نفر از اشخاص مهم اسلام را قبول نموده و ملحق به پیغمبر گردیدند.

جنگ موته ۸ هجری (۶۲۹)

دائرهٔ قشون کشی و تهاجمات از مدینه، اکنون تا بحدود شام بسط پیدانمود. قدمهای سریع و فعالیت پیغمبر هراس وبیمی در اطراف تولید کرد که یك عده از سپاه امپراطوری مرکب ازرومی و اعراب محل که در جناحین آن واقع شده بودند با یك عدهٔ مرکب از سه هزارنفراز قوای عمدهٔ او در موته نزدیك بحر المیت وارد میدان کارزار گردیدند. **زید** که سمت سرداری داشت با آنهائیکه قائم مقام وی بودند پشت سرهم بقتل رسیدند، فقط استعداد وهوش زیاد **خالد** لشکر را ازتفرقه‌وشکست کلی محفوظ نگاهداشت. ولی تلفات و خساراتی که در این جنك به مسلمانان وارد شد خیلی سنگین بوده است.

فتح مکه ۸ هجری (۶۳۰)

سطوت و جلال پیغمبر بجائی رسیده‌بود که شکست غزوهٔ موته چندان سکته‌ای بآن واردنساخت ، چنانکه چند ماهی که ازاین قضیه گذشت بسرداری ده هزار تن جمعیت ناگهان بمکه حمله برد و در واقع فتح آنرا سرلوحهٔ فتوحات و افتخارات گذشتهٔ خود قرار داد . ازطرف اهل مکه هیچگونه مقاومتی بعمل‌نیامد و او هم کمال فتوت رادر بارهٔ آنها مرعی‌داشته در نتیجه عدهٔ کثیری از آنان اسلام آوردند . پیغمبر پس از انهدام تمام اصنامی که‌در خانهٔ کعبه جمع بود بت‌های خصوصی‌را هم حکم کرد که‌هرکجا یافت شود همه‌راشکسته برباد دهند . حکم مزبور بدون هیچ‌تصادمی‌صورت‌اجراپیدا نمود، بالاخره بدون ریختن خون این شهر مقدس با مقام روحانیت و سیادتی که در عربستان مخصوص آن بود بتصرف مسلمانان در آمد ، این فتح زمانی به اوج کمال رسید که فتح قبیلهٔ هوازن‌هم که در حدود جنوب شرقی مکه سکنی داشتند بآن منضم گردید .

آخرین لشکرکشی پیغمبر ۹ هجری (۶۳۰)

غزوهٔ بتوك آخرین غزوه‌ای‌ست که پیغمبر شخصاً در آن حضور داشته است واجمال آن این‌است که آنحضرت شنید لشکرزیادی از طرف **هرقل** امپراطور برای محاربهٔ با وی فراهم شده‌است ، لذا با سپاهی مرکب از سی هزار تن مردان کاری‌که ده هزار نفر آن سواره بودند بـا شهامت و جدیت فوق‌العاده برای مصاف دادن با لشکر **هرقل** طرف بتوك که‌سمت‌شرقی خلیج عقبه واقع است حرکت نمود . لیکن بعد از ورود به‌آنجا معلوم گردید که این خبر بی‌اصل بوده است ولی برای اینکه از این بسیج نتیجه گـرفته باشد در ایـن صدد بر آمد که نفوذ خود را در آن حدود بسط داده و موقعیت خود را تحکیم نماید . این بود امیر نصرانی ایله[1] واقع در راس خلیج‌عقبه را امر به‌اطاعت نمود . اوهم ناچاربقبول شده و برطبق پیمانی که بسته شد مقرر گردید که‌بعنوان جزیه مبلغی سالانه تقدیم‌نماید، دیگر دومة‌الجندل را بدست **خالد** فتح کرده و امیر آن که‌نصرانی بود اسلام را قبول نمود و بعد از این حُسن نتیجه و کامیابیها، پیغمبر به مدینه مراجعت کرد، در حالیکه

۱- Ayla.

بر عظمت و اقتدار وی بسی افزوده‌شده‌بود، چنانکه طائف آخرین شهری که خواست با قوای پیغمبر مقاومت نماید فوراً محاصره شده و بالاخره مجبور باطاعت گردید، در حقیقت نفوذ واقتدار آنحضرت این وقت باوج کمال‌رسیده بود.

آخرین احکام پیغمبر

در آخر سال نهم هجرت(٦٣١) پیغمبر سورهٔ برائه را بازبان علی در مکه اعلام و انتشار داده ومقرر داشت جماعت‌مشرکین تا چهار ماه به آنها مهلت داده شود که در این‌میانه اسلام را قبول کنند و اگر مدت منقضی شود و بحال شرک باقی بمانند البته سخت تعقیب‌خواهند شد. اما یهود ونصاری که‌اهل کتابند شرایط سهل‌تری در بارهٔ آنها منظور و قرار براین شد که اگر با کمال حقارت جزیه بدهند البته آزاد و از هر گونه تعقیب یا تحمیلی معاف خواهندبود.

پیغمبر پس از فراغت از این امور هیئت هائی ترتیب داده و آنها رااطراف عربستان حتی عمان اعزام داشت. مردم هم در همه جا احکام این پیغمبر نافذ الحکم را گردن نهاده و بطوع و رغبت اسلام را قبول نمودند.

سفر حجة الوداع ١٠ هجری (٦٣٢)

در این سال که سن آن بزرگوار بهشصت و سه‌سال بالغ و آخرین درجهٔ ابهت و جلال را دارا بود عازم گردید بقصد حجة‌الوداع مکه را زیارت نماید واین در حقیقت مهری بود که پای تمام کامیابی های‌او خورد، چه هرکس که تا اینجاباوی بود ودید که اومرام ومقصودمقدسی را که در نظر داشت کاملاانجام داده است ممکن نبود بتواند از همدردی و تجلیل و توقیر خودداری نماید. او آخرین کلامش‌دروداع با اهل مکه که با یك حرارت و جوش مخصوصی آنرا به‌آواز بلندادا کرد این بودکه گفت:

«خدایا گواه باش که من امر رسالت را به‌انجام رسانیده و دراداء وظیفه‌ای که بعهده داشتم دقیقه‌ای را فروگذار نکردم»

رحلت پیغمبر ١١ هجری (٦٣٢)

او پس از مراجعت بمدینه چیزی نگذشت که مبتلا به‌تب شده و تا چند روز سخت در بستر خوابید. یکروز صبح ابوبکر در مسجد نماز جماعت‌میکرد که پیغمبر ورودنمود. اصحاب‌ازدیدن

وی خوشحال گردیدند. او بعد از فراغ ازنماز آنها را موعظه نمود و این آخرین وعظی بود که از آن حضرت شنیده‌شد،چه‌بعد از این چیزی نگذشت که دارفانی را وداع نمود.

سیرت و اخلاق

هرکسی حالات وخصائل (حضرت) **محمد** را بی‌طرفانه مطالعه کند تصدیق میکند که او به‌شهامت‌وشجاعت اخلاقی،محبت‌واخلاص‌و سادگی و بی آلایشی متصف بود. بعلاوه در سعی و عمل خستگی ناپذیر و در عقل و تدبیر داهیه بوده است. **مویر** در این باب خوب قضاوت نموده بین دورهٔ اول تیره بختی با سالهای اخیر فتح و فیروزی و قدرت و نفوذ او فرق گذاشته است. چه مطابق بیان او وقتیکه پیغمبر حکمفرما یا پادشاه عربستان شده و گرفتار مهام امور کشور گردید در خصائل و صفاتش نظر دنیوی برنظرروحانی غلبه یافت و چارهٔ هم غیر ازاین‌نبوده‌است. حتی مواردی نسبت بیرحمی وغدر باو داده شده. اما باید دانست که در قضاوت حالات این شخص خارق‌العاده نباید عصرحاضر را میزان قرار داد، بلکه دوره ودنیائی راباید در نظرگرفت که قساوت و بیرحمی درآن عصر ودوره متداول و ازامور عادی‌بوده‌است. وی‌نظیر **سلیمان** که باو شباهتی بسزاداشت دراواخر عمر بزن عشق وعلاقهٔ‌مفرطی پیدا کرده بود، ولی در این امرهم اگر بخواهیم منصفانه قضاوت کنیم باید رسوم و عادات همان عصر را مقیاس قرار دهیم. این مطلب‌مسلم است اشخاصی مانند **ابوبکر** و **عمر** که دارای صفات برجسته بودند هیچوقت از او چیزی ندیدند که از ارادت ومحبت آنها ذره‌ای کاسته شود. او تا آخر عمر شیمهٔ تواضع و فروتنی و شفقت و محبت رااز دست نداد. با غنی وفقیر هر دو یکسان به‌حسن‌ادب رفتار مینمود. با اینکه اوهرگونه مقام بلندی را میتوانست ادعا کند معذلك از میان تمام معالی القاب و درجات همیشه خود را باین معرفی مینمود و میفرمود او فقط یك پیغمبر عادی است که برای انذار مردم مبعوث گردیده است.

اما از لفظ اسلام معنائی که در نظر عرب جلوه گر بود میتوان از روایت زیر آنرا کشف نمود « روزی جبرئیل‌بصورت یکنفر عرب نزد پیغمبر حاضر شده ندادرداد

یا رسول‌الله حقیقت اسلام چیست ؟ پیغمبر جواب داد که اسلام اقرار به خدای یگانه و تصدیق باینکه من‌فرستندهٔ او میباشم ، سپس بپاداشتن نماز و اداء زکوة و گرفتن‌روزهٔ رمضان و بجا آوردن حج » .

این تعلیمات تأثیرات مهمهٔ درعرب بخشیده و درهای هرگونه برکت و نعمت را بروی‌ایشان‌باز نمود و آن توحیدخالص را بآنها که مشرك و بت پرست بودند تعلیم‌داده و دیگر اخوت و اتحادی بین آنان ایجاد نمود. اسلام رسم دختر کشی را ازمیان عرب برداشت . حقوق زن را حفظ نموده و غلامان را بسی مورد توجه قرار داد . استعمال شراب را بکلی منع و جلوگیری کرده است . یکی از اشخاص بیطارف بمن چنین گفت که اسلام در هندوستان ملیونها نفوس را تربیت کرد و آنانرا صاحب مناعت نفس و سایر معالی صفات نموده است ، تا اینحد که بنظر حیرت انگیز میآید و این همانست که ما قبلاتذکر دادیم که اسلام خدمت نمایانی‌باعراب نموده و ابواب نعمت را بروی آنها گشوده‌است. همچنین‌اثری که‌در مغول‌هابخشید از این کمتر نبوده‌است ، چه وحشیگری و قساوت و شقاوتی که در اول داشتند با رحم و انصافی که پس از دخول در اسلام پیدا شد هیچ با هم طرف‌مقایسه نیستند . غازان یك قسمت‌مهم از معالی صفاتش ازقبیل عدالت و انصاف و رعایت حال زیردستان بلاشك از برکت اسلام بوده است . در افریقا وقتیکه یکنفر حبشی بدین اسلام داخل میشود از توحش و بربریت بیرون آمده‌داخل مرحلهٔ آدمیت میشود . چنانچه‌بهمان وضع افریقائی خود باقی بماندلباسش بهتر ، اطوار و رفتارش پسندیده‌تر وبالاخره یك انسان خیلی نظیف و آراسته بنظر میآید ، ولی‌از طرف دیگر وقتیکه یکنفر از همان حبشی ها بدین مسیحی داخل میشود بسا اوقات او نمیتواند تمدن پیچیدهٔ ما رافرا گیرد ، اگر اتفاقاًبخواهد از تمدن پیچیدهٔ ماتقلید کند جز یك تقلید مضحکی چیز دیگر نخواهد بود. این بیان ما تا حدی به ملل آسیائی هم صدق میکند ، اما باندازهٔ خیلی کم زیراسامی ها و آریانی ها هر کدام از تمدن قدیم خودشان آغاز میکنند .

اگر همانطوریست که من معتقد میباشم که مذهب برای انسان ایجاد شده نه

انسان برای مذهب شخص منصف نمیتواند از تمجید و تعریف یك چنین انسانی که بافتخارات مهم و موفقیت های بزرگ نائل گردیده است خودداری نماید. لیکن برعلیه این فوائد و منافع غیر قابل انکار یك سلسله الزاماتی هم از قبیل تعدد زوجات، حجاب و گوشه نشینی زنان، برده فروشی، پستی فکر و خیال مسلمانان و رفتار سخت آنها با غیر مسلمان بدوش اسلام بار شده است. اما تعدد زوجات بواسطهٔ ترقیات بشر و احتیاجاتی که در امور اقتصادی پیش آمده است کم کم دارد زائل میشود. همینطور است قضیهٔ حجاب چنانکه در ترکیه معدوم گردیده است[1] گوشه نشینی زنان نیز هم چیز تازه‌ای نیست همانطور که عدهٔ زیادی از عیسویات اسپانی بحالت انزوا از قدیم باقی هستند و شاید این حالت هم تا درجه‌ای بجا و بموقع باشد.

در خصوص برده فروشی که از قدیم الایام معمول بوده پیغمبر این رویه را تصویب نمود، ولی در عین حال مخصوصاً در عبارتی تصریح میکند «خدای را ستایش کنید و نسبت بعموم حتی به غلامان خودتان مهربان باشید» بهرحال ایرانی‌ها حقوق این طایفه را بیشتر محفوظ و از نقطهٔ نظر اعتمادی که به آنها دارند جزء عائله و خانوادهٔ خودشان محسوب و همه نوع شفقت در بارهٔ آنها مرعی داشته و ازنوکر شهریه بگیر امتیاز میدهند. درهرصورت ازمواصلت با غلام طفلی که بدست میآید مربوط بخانوادهٔ خود گشته و از تحت رقیت و بندگی خلاص و آزاد میشود. با توجه بحرکات و اعمال هاکین[2] معروف که غلامان افریقا را به امریکا برده میفروخت آیا ممکن است ایرادی باین رویه نسبت بعالم اسلام متوجه سازیم؟ بعقیدهٔ من نه، آزادی فکر و اجتهادات شخصی در میان مسلمانها و همچنین کاتولیك ها دارد توسعه پیدا میکند، هر چند بسیاری از ملاها در قسمت اولی و **پاپ** در دومی منکر با این آزادی و حقوق طبیعی میباشند. رسیدیم بسر سرسلوك ناهنجار با اهل مذاهب دیگر و میگوئیم که تا اوائل عصر جدید معمول بشر بطورکلی این بود که غیرمذهب را جداً تعقیب نموده و باکمال خشونت و سختی با غیر

---

۱ - در ایران کنونی هم رسم پرده‌ای که درسابق بود امروز نیست (مترجم).

۲ - Hawkins.

هم کیشان خود معامله مینمودند . این مطلب هم مسلم است که نسبت بطرز سلوك محکمهٔ تفتیش مذهبی معاملهٔ مسلمین بانصاری بهتر بوده است، اما تساهل مذهبی یا آزادی در مسائل دینی وآن امروز از جمله مزایائی است که مواود ترقی وتمدن جدید میباشد .

چنانچه سرگذشت رجال تاریخی دنیا را مطالعه کنیم لابد در هر کدام یك سلسله نقایص و معایبی هم‌بنظر میرسد ۰ در خیلی موارد دیده میشود که معروف‌ترین آنها کسی است که لغزش‌های وی بیشتر آشکار و نمایان میباشد . عقیدهٔ شخصی‌من این است‌که **محمد**(ص) درمیان‌مشاهیر عالم باهمه‌ضعف نقائص بشری بزرگترین‌انسانی‌است که بایك مرام عالی تمام هم خود را مصروف این داشت که شرك و بت پرستی را از ریشه منهدم ساخته و بجای آن‌افکار بلند اسلام را برقرار سازد. خدمت وافر نمایانی که از این راه به نوع بشر نموده خدمتی‌است که من آنرا ستایش نموده و سرتعظیم فرود میآورم .

قرآن

کتابی که نام آن قرآن است اساس مذهب اسلام میباشد . بعقیدهٔ پیروان آن که متجاوز از صد ملیون میباشند الفاظ و عبارات‌کتاب مزبور عین الفاظ وعبارات‌خدا و محتویات آن مطابق ادعای آنحضرت‌تماماً الهاماتی است از طرف‌خدا که بتوسط جبرئیل براو نازل گردیده‌است . قرآن در مدت ۲۳ سال دورهٔنبوت پیغمبرنازل شده وبعدپیروانش بوسیلهٔ کتابت و قوهٔ حافظه تمام‌آنرا حفظوضبط نموده‌اند. پایهٔفرهنگی عربستان در آن عصر ازاینجا معلوم میشودکه علم خط وکتابت‌ازکمالات نادره‌شمرده‌میشدحتی‌بنابعقیدهٔعموم‌شخص پیغمبرهم‌ازخواندن‌ونوشتن عاری‌واز این رو قوهٔحافظه نسبت به‌عصرجدید قوی‌تربوده است، چنانکه درمیان صحابه در زمان پیغمبر خیلی‌ها بودند که تمام قرآن را حفظ داشتند ۰ اما امروز این عنوان (بواسطهٔ کم شدن حفاظ) جزء افتخارات مذهبی شمرده میشود .

باید دانست که سُور و آیات قرآنی در زمان پیغمبر مرتباً تدوین نشده بود و این چنانست که ابداًقابل تردید نمیباشد، چه **عمر** پس از رفع غائلهٔ مسیلمه‌بهٔ**ابوبکر**

اظهار داشت که نظر بکم شدن عدهٔ حفاظ اجزاء قرآن را لازم است جمع آوری کرده تدوین نمائیم. این بود بوسیلهٔ **زید** یکی از کُتاب مشهور پیغمبر این وظیفهٔ دیانتی بجریان افتاده حصه‌های مختلف قرآن‌را از سینه های مردم‌بروی برگهای درخت‌خرما و الواح سنگی‌جمع کرده تدوین نمودند. این نسخه که در صحت وقاطعیت آن حرفی نبود رسمیت پیدا کرد. تا اینکه در طبقهٔ بعد تحت نظر **عثمان** مجمعی مرکب‌از **زید** و سه نفر از قبیلهٔ قریش تشکیل یافته نسخهٔ‌دیگری تدوین نمودند و آنرا احتیاطاً بانسخهٔ اولی مطابقه نموده‌و پس از تکمیل‌فقط همین نسخه را رسمیت داده شایع ساختند وباقی نسخ راآنچه که بود سوزانیدند، در نتیجهٔ اهتمام فوق این مطلب را نمیتوان تردید کرد که قرآن امروزه که در تمام دنیای اسلام منتشر است عیناً همان قرآنی است که زمان خلافت **عثمان** تدوین‌شده است. هرچند سلسلهٔ بعضی مضامین و آیات قرآنی‌از هم مقطوع و جملات آن با هم مربوط نیستند ولی در اینکه آیات عین همان آیاتی است که برای پیغمبر نازل شده ابداً جای‌حرف نیست. این مسئله که درطول این‌همه قرون متمادی نسخهٔ اصلی آن بین مسلمانان تا این وقت محفوظ مانده قابل بسی‌توجه میباشد. قرآن باتفاق‌عموم به‌زبان قریش وبرطبق محاورات قبیلهٔ مزبور که افصح‌قبایل بود انزال یافته و آن بعقیدهٔ مسلمین از حیث مزایای ادبی اولین کتاب شمرده‌میشود، همانطوریکه ما نسبت بکتب مقدسه (انجیل‌وتوریة) معتقدمیباشیم. فقط مزیت قرآن نسبت بکتب‌مقدسه جای‌انکار نیست که آنها زبان اصلی خودرااز دست داده وترجمه‌ای هستند از کتب اولیه.

اما بیان‌اصول تعالیم قرآن و آن از موضوع بحث ماخارج میباشد. فقط‌چیزی را که لازم میدانیم تذکار دهیم این است که چون مقصود اساسی (حضرت)**محمد** در سوره‌های مکی اعلای کلمهٔ توحید و بیخ برنمودن شرك و بت پرستی بوده است لذا برای تنفیذ و تحکیم‌این امر که‌خود را کاملامسئول آن میدانست عظمت و جلال‌خدای یکتا و پستی و حقارت اصنام رادر صفحات کتاب با بیان‌عالی و الفاظ و عبارات‌برجسته شرح داده است و در اثناء همین بیانات آخرین درجهٔ لذائذ بهشت و شدائد و عقوبات

جهنم را با اسلوبی بس جالب توجه و مؤثری بیان نموده است. چنانکه نیکلسن مینویسد این بیانات محمد در حقیقت ترجمان یك رشته احساسات و جذباتی است که درسراسر وجوداوحکمفرما بوده است. اینك یکی ازسوره های اولیهٔ (مکی) قرآن رامحض نمونه ذیلا ازنظرخوانندگان میگذرانیم: آنگاه که آسمان بشکافد، وآنگاه که ستاره هافروریزانیده شود، و آنگاه که دریاها راه بهم داده شود، و آنگاه قبرها زیرو زبر کرده شود، داندهرنفسی آنچه را پیش فرستاده وباز پس داشت، ای انسان چه چیز غره کرد ترا به پروردگارت که کریم است. آنکه آفریدترا پس تمام نموداعضای ترا، پس معتدل نمود ترا، درهرصورتی که خواست ترکیب داد ترا، نه چنین است بلکه تکذیب کنند روز جزا را بدرستی که برشماست مستحفظین و نگهبانان، کرامیان نویسندگان میدانندآنچه راکه میکنید[1].

اما در سور وآیات مدینه بقسمت های عملی مذهب اهمیت داده نظامات واحکام و قوانینی که در مواقع حاجت ازوم پیدا میکرد بیان شده اند، ولی آن حرارت وجوش آیات مکه در اینجا خیلی کم است. معذالك مسئله پرستش خدای یگانه که در حقیقت دیباچهٔ مذهب اسلام راتشکیل میدهد و محو شرك و عبادت اصنام یك قدر مشترکی است که در تمام این مقامات محفوظ میباشد.

۱ـ اذاالسماء انفطرت. واذا الکواکب انتثرت. واذاالبحارفجرت واذاالقبور بعثرت. علمت نفس ما قدمت و اخرت. یاایهاالانسان ما غرك بربك الکریم. الذی خلقك فسوىك فعدلك فی ای صورة ماشاء رکبك. کلا بل تکذبون بالدین وان علیکم لحافظین. کراماً کاتبین. یعلمون ماتفعلون.

ابی الحسن ابی تراب اسدالله الغالب

امیرالمؤمنین علی ابن ابی طالب علیه السلام

القاب علی (ع)

فصل چهل و ششم

اسلام تحت خلفای چهارگانهٔ اول

ایران بطورسیاسی تایك‌مدتی از نعمت استقلال وموجودیت ملی محروم و تحت خلافت‌وسیعهٔ عرب که از جبل‌الطارق تا رود جیحون امتداد داشت مستهلك بوده لیکن در قسمت عقلانی وفرهنگی و آن‌بزودی براثر قابلیت و استعدادوذکاء و دهاء افراد خود حقاً مقام‌تفوق و برتری را احراز نمود. «برون»

عصر خلافت ۶۳۳-۱۲۵۸ میلادی

در ۶۳۲ میلادی خلافت از ابوبکر شروع شد و اختتام آن همزمانی‌بود که هولاکوخان بغداد رادرتاریخ ۱۲۵۸ میلادی تاراج کرده و مستعصم عباسی را بقتل رسانید. پس از وقوع این حادثهٔ بزرگ تقریباً تا سه‌قرن منصب خلافت در اولاد عباس که در مصر تحت حمایت سلاطین مملوك‌بوده‌اند باقی بوده است، تا اینکه سلطان سلیم عثمانی در سال ۱۵۱۷ میلادی سلاطین مملوك را منقرض ساخته خلیفهٔ بیچاره را مجبور ساخت که لقب و سایر نشان های خلافت را باو واگذار کنند. این‌اقدام (چنانکه در فصل ۶۲ کتاب درج است) مبنی براین بوده است که سلاطین عثمانی دعوی خودشان را بر اساس مقام مقدس خلافت و دیگر القاب عالی قرار داده بودند.

دورهٔ خلافت را بسه دورهٔ متمایز زیر میتوان تقسیم نمود.

۱ ـ دورهٔ چهار خلیفهٔ اول ۶۳۲-۶۶۱ میلادی که دورهٔ حکومت روحانی بوده است.

۲ ـ خلفای اموی ۶۶۱ـ۷۴۹ میلادی دورهٔ خودسری وشرك و استبداد.

۳ ـ دورهٔ عباسی ۷۴۹ـ۱۲۵۸ میلادی که دورهٔ تفوق ایرانیها شمرده میشود.

نسبت نامهٔ قریش

برای کشف شُعب مختلف قریش وقرابتی را که هر یك به پیغمبر داشته‌اند اینك نسب نامهٔ قریش را مطابق جدول زیر که از خاندان مسلمان« لن پول[1] » گرفته شده و راهنمای بی‌قیمتی است ذیلا از نظر خوانندگان میگذرانیم.

۱ - Lanepoole
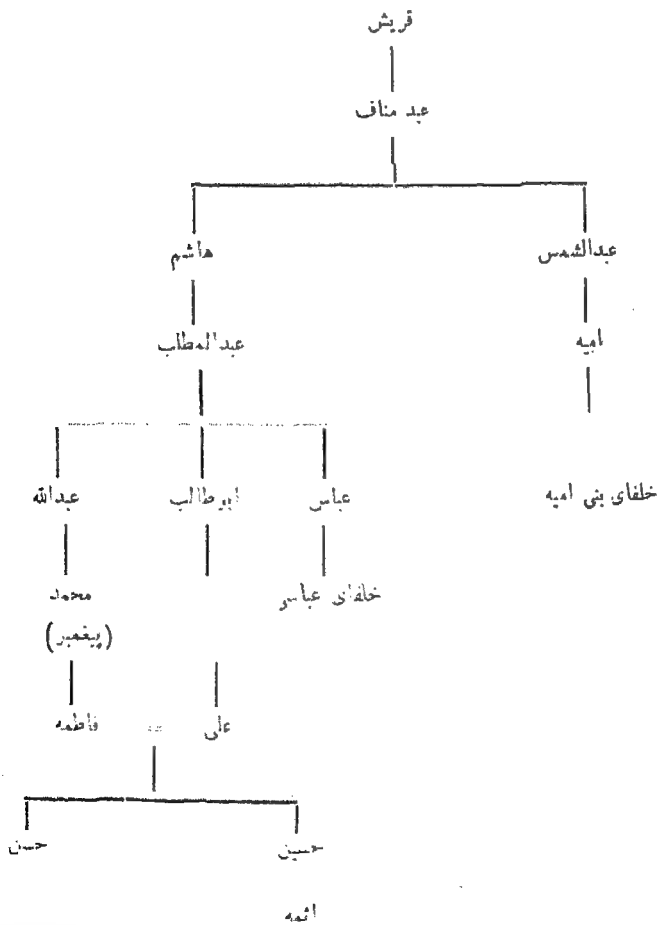
انتخاب ابو بکر بخلافت

قبل از اینکه جسد پیغمبر دفن شود صحابه مجمعی برای تعیین خلیفه تشکیل دادند. در اینجا نزاع آغاز شده‌و نزدیك‌بود سر تعیین یکنفر خلیفه دست‌به شمشیردراز کرده شروع به‌خونریزی نمایند، ولی درآخرموفق شده **ابو بکر** را بخلافت‌تعیین کردند، اوعمرش در این‌هنگام که بخلافت منصوب گردید بالغ برشصت سال و در اخـلاق طبعاً ملایم و نرم بوده است، ولی عقیده و ایمان به پیغمبر پایهٔ شهامت اخلاقی او را به درجه‌ای رسانیده بودکه نظیر آنرا درتاریخ نمیتوان پیدا نمود.

شورش ۱۱هجری (۶۳۲)

شکستی که در غزوهٔ موته به‌لشکر اسلام وارد آمد پیغمبربرای جبران آن قبل از بیماری خود لشکری به‌آن سمت اعزام‌داشته بود. **اسامه** که فرمانده آن لشکر بود پس از اطلاع از هائله وفات پیغمبر پرچمی که باو سپرده شده بود بازآورد. در اینجا **ابو بکر** از خود ابراز شجاعت و شهامت نموده دستور داد که این لشکر بهمان سمتی که از طرف پیغمبر مأمور است باید حرکت کنند در صورتیکه پس از رفتن آنها شهر مدینه (آن هم درچنین موقع مهمی) تقریباًازقوای دفاعیه خالی ماند، ولی از نتائجی که بعدگرفته شد معلوم گردید که **ابو بکر** در این رأی خود تا چه اندازه صائب‌بود. بهرحال قوت نفسی‌که او دراین موقع ازخود ظـاهر ساخت‌حقیقةً فوق العاده بوده است. زیرا طغیان و سرکشی در سرتاسر عربستان توسعه پیدا نموده بود و غیراز مکه و مدینه و نیز طائف‌که ثابت باقی ماندند تمام قبائل عرب علم‌طغیان برافراشته و حتی قبائل اطراف مدینه هجوم آورده شهر را محاصره‌نمودند، لیکن **ابو بکر** با کمال شهامت تمام مردان‌کاری را تحت سلاح آورده و به بدوی های مهاجم حمله بردند و پس‌از کشتار زیاد تمامی آنهارا پراکنده و متفرق ساختنند. **مویر**[1] مینویسد که اگر در این موقع خطرناك چشم زخمی به‌مسلمانها میرسید هر آینه اسلام خاتمه پیدا نموده و اثری از آن باقی نمی‌ماند ولذا این فتح نمایانی که **ابو بکر** حاصل نمود در حقیقت شایان هرگونه تحسین میباشد. پس از دو ماه مخاطرهٔ سخت مراجعت

۱- Muir

فاتحانهٔ **اسامه** خلیفه را نیرو بخشیده و برحیثیت ومقامش بسی افزوده برای سر کوبی تمام آنهائی که علم طغیان برافراشته بودند جداً شروع بکار نمود.

ابوبکر با یك حسن اعتمادی سران اسلام را احضار کرده و جزیرة العرب را به‌یازده حوزه تقسیم نمودو برای هر حوزه ستونی اعزام داشت و آن پرچمی که بیش از همه مهم بود به**خالد**داده شد. اولین مأموریت او این بود که برای سرکوبی بنی‌طی و بنی‌اسد که تحت‌لوای **طلحه** مدعی نبوت جمع شده بودند طرف شمال حرکت نماید. **خالد** بحوزهٔ مأموریت خود حرکت نمود. اولا با حسن تدبیر بر قبیلهٔ طی فائق آمدو بنی‌اسد هم پیغمبر خود را درمیدان جنگ تنها گذارده تسلیم شدند.

جنگ دیگر **خالد** بابنی تمیم بوده است که بالاخره بقتل عام آنها منتهی گردید. مهمترین جنگهای **خالد** جنگ با **مسیلمه** بود که به ادعای نبوت قیام کرده و بالغ بر چهل هزارتن مردان جنگی از قبیلهٔ بنی حنیفهٔ یمامه پشت القطیف تحت لوای او گرد آمده بودند. این جنگ یك جنگ خیلی سخت مأیوسانه‌ای بود. درحملهٔ اول دشمن صفوف مسلمانان را از هم دریده و آنها را عقب راند، لیکن مسلمین دوباره جمع شده‌و بشدت بر بنی‌حنیفه هجوم بردند ودر نتیجه آنها روبفرار نهاده به باغی که محصور بود پناه‌بردند. قهرمانان اسلام در تعاقب دشمن داخل باغ شدند، این باغ که از این وقت بواسطهٔ کشتار زیادبباغ مرگ نامیده شد یکی از باغهائی بود که هیچوقت از خاطر ها محو نمیشد. در این سلاخی و کشتار که نسبت بهر دو طرف سخت و وحشتناك بود مسلمانان هزارو دویست تن مردان خودشان را از دست دادند که سی و نه تن آنها از مردان جنگی شمرده میشدندکه درك خدمت پیغمبر را کرده و جزء اصحاب بودند. بالجمله این فتح بزرگترین فتحی بود که نصیب مسلمانها گردید، چنانکه چند ماه بعد از این فتح که یك سال از رحلت پیغمبر گذشته بود دوباره سکون و آرامش در سرتاسر عربستان حکمفرما گردید وبرای هرقسمت آن (چنانکه قبلا ذکر شد) **ابوبکر** قوائی اعزام داشت که کسی را یارای مقاومت با آنها نبود.

جنك يرموك ۱۳ هجری (۶۳۴)

نگارنده درفصل ۴۳، میدانهای جنگ اسلام را درایران شرح داده و اینك مناسب میدانم که مختصری از جنگهای اعراب و کار های شگفت آمیز آنها را در سایر میدان ها بیان نمایم.

باید دانست که در این بیانات اسناد و مدارك ما تقریباً همان اخبار و روایاتی است که از عرب در دست داریم. هرچند در این روایات طبعاً از مسلمان ها طرفداری شده است، معذلك يك سلسله حقایقی که غیر قابل انکار میباشد میتوان از آن بدست آورد.

پیروزیهای **ابوبکر** که شرح آن در فوق گفته شد قبائل عرب را مغلوب و پراکنده نمود، لیکن دعوت آنها بجنگ و تحصیل غنائم سبب گردید که دور هم جمع شدند وبواسطهٔ فتوحاتی هم که متوالیاً حاصل نمودند قبایل و دستجات نه فقط مردان جنگی خود را حرکت میدادند بلکه بقصد سکونت درکشورهای پرنعمت و زرخیز تری همگی دست بهم داده يك دفعه بخارج هجوم بردند.

لشکرکشی خلیفه برای جنگ باشاهنشاهی ایران و امپراطوری روم آنهم دريك زمان اگر بخواهیم آنرا باتمام قواعد و اسباب عادی تحت مطالعه گرفته در آن قضاوت کنیم غیر از جنون و دیوانگی چلهٔ تابستان چیز دیگری بنظر نمی آید ولی در آخر همین دیوانگان غالب آمده دنیارا زیروزبر کردند. اگر چه همیشه باین امر ملتزم بودند که تا وقتیکه در يك میدان مطمئن بفتح و پیروزی نمیشدند در میدان دیگرحتی الامکان بدفع الوقت میگذرانیدند.

در سال ۱۲ هجری (۶۳۳) **خالد** در حالتیکه سرگرم فتوحات بود به کشور ایران حمله ور شد، در همان تاریخ **خالد** نام دیگری پسر **سعید** به نقاط سرحدی شام مأمور گردید که قبائل آن حدود را که دوست بودند جمع آوری نموده تحت انتظام بیاورد، ولی باو دستور داده شد که تا وقتی از طرف دشمن باو حمله نشود از جنگ پرهیز نماید. اما او درسال ۱۳ هجری (۶۳۴) بدون رعایت احتیاط از سمت شمال بدمشق حمله برده و بعد ملتفت گردید که در نزدیکی دریای طبریه خط ارتباط او مقطوع شده است. ناچار اردو را دست دشمن داده واعراب در این اثناء روبهزیمت نهادند، ولی

عکرمه که در حضرموت ابراز لیاقت کرده بود لشکر را جمع کرده و نگذاشت که از هم متفرق شده فرارنمایند. در این اثناء **ابو بکر** نیروی مهمی برای امداد به آن حدود اعزام داشت. چنانکه نسبت به سپاه ضعیفی که به **خالد** سپرده شده بود اینوقت لشکر شام اولین لشکر اسلام شمرده میشد، حتی از روایات معلوم میشود که زیاده از هزار تن صحابه درصفوف این لشکر قرار گرفته بودند، لشکر مزبور که عدهٔ آن بالغ برسی هزار تن بود بعلاوه شش هزار تن قوای احتیاطیه تحت سرکردگی **عکرمه** به چهارحصه منقسم شده وبه‌سمت‌شمال‌حرکت نمودند. ازسمت‌غربی هیبرون تاطرف شرقی‌دمشق‌هر ستونی جداگانه مشغول عملیات گردید و بالاخره شام رادر مخاطره انداختند.

هرقل برای سرکوبی این ستون هائی که از هم جدا بودندچهارلشکرفرستاد وآن ستونهادرسمت چپ ساحلی یرموك جزء شرقی نهراردن تمام بهم‌پیوستند، این دوسپاه تا چندین ماه مقابل هم‌صف کشیدند، ولی هیچیك جرئت نمیکرد که سبقت به‌حمله‌نماید **ابو بکر** که کاملامراقب ونگران بودحکم داد **خالد** عراق را گذاشته بطرف شام‌حرکت نماید. این‌سردار حسب‌الامر خلیفه با نه هزار تن بطرف مقصد رهسپار گردید، اواین جمعیت را از بزرگترین ریگستان خشك عبور داده و سریعاً به لشکر شام پیوست. وی درسال ۱۳ هجری (۶۳٤) دریك‌جنگ معروف بجنگ واقوصه[1] برلشکری که بهترین لشکر بیزانس بود غالب آمده و پیروزی کامل‌حاصل نمود و هزار تن ازسپاه دشمن‌را در شکافی از بین برده نابود ساخت، این‌فتح اگر چه برای مسلمانها خیلی گران تمام شد ولی شام را برای همیشه جزء متصرفات اسلام قرار داد.

وفات ابو بکر و خلافت‌عمر ۱۳هجری (۶۳۴)

دورهٔ خلافت **ابو بکر**دو سال طول کشید. او وقتیکه ملتفت‌شد که وفاتش نزدیك است عمر را بجای خود تعیین نموده از آن وقت تمام اوقات خود را بکارهای‌مردم تخصیص داد وتا آخرین دقیقهٔ حیات مصروف خدمات عامه بوده است. بالاخره او از این عالم درگذشت ولی در شرافت و سادگی و شجاعت اخلاقی نام بسیار بلندی از خود در تاریخ بیادگار باقی

1- Wakusa

گذاشت . ازجمله مواعظ و کلمات برجستهٔ اوبشرح زیراست « صالحترین بندگان خدا کسی است که توبه کار انرا امیدوار سازد و گناهکاران را دعای خیر کند و در حق صلحا نیکی و اعانت نماید» .

عمر که بخلافت منصوب شداول کارش این بود که **خالد** را از فرماندهی معزول ساخت . سپس قوای امدادی فراهم کرده بطرف شام روانه داشت که با تمام وسائل ممکنه به آنهائی که در میدان جنگ مشغول بودند کمك نماید . **عمر** تا وقتیکه حیات داشت امور لشکری اسلام در آخرین درجهٔ حسن انتظام بوده است .

تصرف دمشق ۱۴ هجری (۶۳۵)

دمشق که قدیمترین شهرهای دنیاست فتح آن در نظر فاتحین عرب فوق العاده مهم بوده است . نظر باینکه از علم محاصره بی خبر بودند برای وصول به مقصود نتوانستند یك راه ای علمی پیدا کنند بلکه فقط شهر را تحت مراقبت کامل خود نگاه داشته بودند ، لذا چندین ماه محاصره طول کشید و پیشرفتی در کار حاصل نشد . تا در آخر **خالد** که هر چند از منصب فرماندهی افتاده بود ولی هنوز بر لشکر ریاست واقعی داشت شبی حکم کرد خیك های چندی را از هوا پر کردند و بدین وسیله از خندق عبور نموده ازدیوار قلعه بالا رفتند وشهر راازاین راه بتصرف درآوردند. بفتح دیگری هم در صحرای اسدرالون[1] دست یافتند که آن بالاخره جنگ را خاتمه داده و سیادت مسلمین را در شام تحکیم و تنفیذ نمود ، پس از فراغت از امر شام بلافاصله قوای امدادی بطرف عراق حرکت نموده و آنها برای اینکه جنگ قادسیه را فتح کنند مخصوصاً بموقع ورود نمودند .

تصرف انطاکیه و تسلیم شدن بیت المقدس بسال ۱۵ هجری (۶۳۶)

پس از جنگ اردن لشکر اسلام بطرف شمال روانه شده وحمص را محاصره نمودند ، اهالی که نتوانستند پایداری کنند ناچار تسلیم شدند . انطاکیه را نیز محاصره کرده و پس از مصافی که درخارج دیوار شهر داده شدآنجا را هم تحت اطاعت درآوردند. **هرقل** که از زمان فتوحات درخشان او در ایران ده سال بیش

۱ - Esdraelon

نگذشته بود از شام خارج شده بیت‌المقدس را بمقدرات خودش وا گذاشت . این‌شهر مقدس که مرکز دیانت نصاری بود در سال ۱۵ هجری (۶۳۶) بتصرف مسلمین درآمد. عمر در این اثناء شخصاً وارد شام شده و آنرا بحالت انقیاد یافت . او برای افزودن درجهٔ اهمیت این واقعهٔ تاریخی بااهـالی خوب سلوك نموده ومسجدی هم که هنوزبنام او معروف است در آنجا بنا کرد .

فتح مصر ۱۹-۲۰ هجری (۶۴۰-۶۴۱)

زمانیکه اعراب در جنوب غربی ایران مـوقع خود را تحکیم مینمودند قبل‌از پیشرفتن بفلات ایـران عمروعاص فلسطین را گذاشته با چهارهزار تن بطرف مصر روانه گردید. عمر از شنیدن این خبر نظر بمخاطره ای که احتمـال میرفت مضطرب شده در وهلهٔ اول خیال کرد بسردار با جرئت‌خود دستور دهد که مراجعت نماید، ولی بعد ملتفت‌شدکه آن ناممکن وغیرعملی‌است لذا لشکری بقدرکفایت فراهم‌کرده بکمك عمرو روانه‌نمود؛ بالاخره عمرو با ۱۵ هزارتن سپاه جرار مصررا تحت‌فرمان خود درآورد. او بدواً مصر علیارا قبضه‌کرده سپس‌بطرف اسکندریه روانه شد. این دومین‌شهر امپراطوری بیزانس را محاصره‌نمود . حادثهٔ فوت هرقل هم در این موقع بحرانی مانع گردید که برای‌کمك و خلاصی محصورین نیروئی فرستاده شود، ناچار اهالی اسکندریه به صلح حاضر شده و شهر را تسلیم نمودند. عمرو قانع نشده بطرف غرب روانه گردید و سواحل جنوبی دریای مدیترانه تا طرابلس را ضمیمهٔ فتوحات خود گردانید .

قتل عمر ۲۳ (هجری۶۴۴)

حکومت اسلام دراین تاریخ بریك شالودهٔ محکمی تشکیل‌یافته بود . شاهنشاهی‌ایران و نیز قشنگترین و پرثروت ترین‌سرزمین های‌امپراطوری بیزانس جزءمتصرفات عرب قرار گرفته بود. عمر که‌تحت‌نظر ماهرانهٔ او تمام این میدانهای مهم از همه جهت به‌فتح و ظفر انجامیده بود ده سـال خلافت نمود . با اینکه شصت سال از عمر وی گذشته بود معذالك اعصابش خسته نشده وقوایش بسرحد کمـال بوده‌است که ناگهان بضرب حربه‌ای از پا در آمد . توضیح اینکه‌یکنفر غـلام ایرانی‌که ابولؤلؤ نـام داشت نزد خلیفه آمده و شکایت نمـود که مالك او

مالیاتی روزانه معادل دو درهم براو تحمیل نموده است ، در صورتیکه از عهدهٔ آن نمیتواند بیرون آید. عمر که اورا می‌شناخت در جواب گفت که برای یك شخص صاحب حرفهٔ لایقی که بعقیدهٔ مردم میتواند آسیای[1] بادی درست کند مبلغ فوق زیاد نیست ، در جواب این حرف ، او خلیفه را تهدید نمود . صبح فردا موقعیکه عمر در مسجد بجماعت مشغول بود با خنجر ضربتی بوی زد و از آن ضربت این خلیفه که پس ازبانی اسلام از بزرگترین رجال مسلمان بود از دنیا رفت .

او به جرئت و شهامت ، سادگی ، فراست و هوش موصوف ، خاصه در عدل و داد و انجام وظیفه خیلی سخت و شدید بوده‌است[2] آری از برکت همین خصائل وصفات بود که او توانست در مدت ده سال مهم جهانگشائی مقدرات اسلام را تحت نظر گرفته وآنرا کاملاحل و تسویه‌نماید . با این حال در ایران طوری‌است که از نام عمر بیزاری میجویند . حتی در روز وفات‌او تا چند سال قبل معمول بود جشن میگرفتند و یاصورت این خلیفهٔ فاتح ایران را ساخته آتش میزدند .

خلافت عثمان ۲۴ هجری (۶۴۴)

عمر در حال موت به عبدالرحمن اظهار تمایل نمود که جانشین وی باشد ، ولی او از قبول آن ابا نمود. بالاخره این‌امربه‌شوری ارجاع گردیدکه در آنجا یکنفر را برای خلافت تعیین کنند و با وصف احوال اختیار آن در آخر به عبدالرحمن واگذار گردید که هر کسی را صلاح می‌داند تعیین کند . او تا مدتی بین علی‌بن‌ابی‌طالب و عثمان مردد بوده‌،ولی درآخر به عثمان رای‌داد. خلافت عثمان دوازده سال طول کشید و چنانکه از خارج هم معلوم بود اینمرد دارای چنین خصائل و صفاتی‌نبود که بتواند در مواقع‌مهم بامشکلات مقاومت نماید . از اینطرف در اعراب بصره و کوفه روح سرکشی و تمردی که وجود داشت حتی عمر با اقتدارات فوق‌العادهٔ خود نمی‌توانست آنها را کاملا مطیع سازدو تنها

---

۱ ـ تصور میرود که این اول دفعه است که از آسیای بادی ذکری بمیان آمده است .

۲ ـ از گفته‌های اخلاقی قابل توجه اوست که بدبخت ترین حکمرانان کسی‌است که رعایا و اتباعش بدبخت و بیچاره باشند (مؤلف) .

وسیله مراعات مقام وحفظ شئونات قریش بود که این حربه هم بواسطهٔ سوء تدبیر **عثمان** که از خویشاوندانش بنی‌امیه تقویت مینمود از اثر افتاد یعنی بر اثر روی کار آمدن دستجات دیگر نفوذ قریش روبه صفر گذاشت.

توسعهٔ اسلام در سمت غرب ۱۴-۳۵ هجری (۶۴۶-۶۵۲)

حدود ممالك اسلامی هنوز باقی داشته و به انتها نرسیده بود، چنانکه تحت فرمان **ابوصرح** برادر رضاعی **عثمان** اعراب به طرف غرب بارکه حمله برده حتی کارتاژرا تهدید نموده و فرماندار آنجارا در یك جنك خیلی سختی شکست دادند ونخستین بیرق نیروی دریائی اسلام در همین موقع یعنی در ۲۸ هجری (۶۴۹) بنای اهتزاز را گذاشت. این کار مهم عالی منتج به تسخیر قبرس گردیده و در سه سال بعد از این هم تحت فرماندهی **ابوصرح** بر نیروی دریائی اسکندریه غالب شدند.

لشکر کشی به ایران ۳۱ هجری (۶۵۳)

خبر مرگ **عمر** که در ایران انتشار یافت اهـالی بنـای شورش و طغیان را گذاشته و سرتاسر کشور بر علیه عرب قیام نمودند ولی بواسطهٔ نبودن سردار لایق و کافی نتوانستند آن را اداره کنند و بـالاخره مغلوب گردیدند، سران اسلام نه فقط نقاطی را که ازدست داده بودند دو باره تصرف نمودند بلکه در صدد برآمدند که حکـومت اسلام را از سمت شرق توسعه دهند. این بود که **ابن عامر** حاکم بصره که ریاست این لشکر کشی بااو بود بدواًفارس را تحت اطاعت درآورده سپس از طرف اوت به قهستان حمله ور شد وآنجا را بتصرف درآورد. در پایان فتوحـات مزبور او به فرماندار هرات پیغام فرستاد که از وی اطاعت نماید. فرماندارمزبوربا کمال متانت جواب داد که پس ازفتح نیشابور او هم اطاعت خواهد نمود. **ابن عامر** فوراً به نیشابور حمله برد. در این اثناء اطراف وجوانب طوس را تماماً غارت کردند. در اینجا اعراب از سرما فوق العاده صدمه کشیدند، ارشهررا محاصره نموده وفرماندار آنجاناچار به تسلیم شده ۷۰۰ هزار دینار باتحف وهدایای زیادنزد سردار عرب فرستاد، در پایان امر فرماندار هرات ونیز فرماندار مرو هردو با **ابن عامر** صلح نمودند و این دران سالی است که بطوریکه قبلاذکر شده **یزدگرد** بقتل رسید. البته

مرگ او موجب فراغت و آسایش خیال خلیفه بوده است . بالجمله ابن عامر فتوحات خود را ادامه داده تا برودجیحون آنرا منتهی ساخت . بلخ و سایر ایالات خارج ایران را که تحت نظر شاهنشاهی ایران اداره میشدند بتصرف درآورد . در اینجا سرکردگان او از هندوکش عبور نموده کابل را مطیع و نواحی کرمان و سیستان را هم تسخیر نمودند. بااینحال نباید خیال کرد که عرب دچار حادثه‌ای نمیشد چه در آذربایجان از خزرها شکست سخت خورده و در برفهای کرمان یك فوج تمام تلف گردید[1] .

قتل عثمان ۳۵ ه (۶۵۶)

هر قدر خلافت عثمان بیشتر طول میکشید عدم رضایت مردم زیاد شده و بر وخامت اوضاع میافزود . موقعی که بدوی - های بصره و کوفه بر علیه تفوق قریش قیام نمودند طرفداری او از اقرباء خویش بنی هاشم را آزرده خاطر ساخته و تولید مخالفت نمود. در تاریخ ۳۴ هجری (۶۵۵) سعید عامل بصره بدست سکنهٔ آشوب طلب آن اخراج گردید. عثمان بجای اینکه مفسده‌جویان راسرکوبی کند ضعف نفس بروز داده مطابق میل آنها عامل دیگری اعزام داشت . در سال بعد جماعتی از بصره و کوفه و مصر مستقیما متوجه مدینه شده و پس از قصور وضعفی که در ابتدا از خود نشان دادند خانهٔ خلیفه را محاصره نمودند. اکابر شهر این خلیفهٔ هشتاد ساله را تنها گذاشتند و بالاخره دشمن وارد خانه شده ویرا بقتل رسانید و این عمل طوری خاتمه پیدا کرد که مرتکبین آنرا جزء افتخار خود شمرده ابدا دغدغهٔ خیالی در آنها نبود.

خلافت علی بن ابیطالب ۳۵ هجری ۶۵۶

پس از این حادثهٔ اسفناك حکومتی بشکل ترور در مدینه تشکیل یافت . در اثنای آن علی بن ابیطالب بنی عم و داماد پیغمبر بخلافت معین گردید . او در صغر سن اول کسی است که به پیغمبر ایمان آورده و درمیدانهای جنگ شجاعت و دلاوری و نیز کفایت و لیاقت

---

۱ ـ ممکن است این حادثه همانکه اعراب جیرفت را اشغال کردند در ساردو (Sardu) اتفاق افتاده باشد . رجوع شود به مارکوپولو یول (Yule's Marcopolo) چاپ کردیر (Cord'e-) جلد اول صفحه ۳۱۳ . (مؤلف)

فوق‌العاده‌ای ازخود بروز داده‌است. دورهٔ خلفای پیش، او در مدینه که مرکز خلافت بود توقف داشت وخیلی هم محترم بود، ولی در مهام امور مداخله نداشت. وی‌ازحیث قامت کوتاه و جسیم ونیز اصلع بوده است.

معاویه فرماندار شام

یکی از مقتدرترین رؤسای عرب **معاویه**است. پدر او **ابوسفیان** در جنگ احد سرکردهٔ قریش بوده است، ولی بعد اسلام آورد. **معاویه** که مؤسس خاندان‌بنی‌امیه است‌درجنگ های اولیهٔ اسلام بروز لیاقت داد و از طرف **عمر** بحکومت شام معین گردید. چندین سال بود که او این منصب را دارا و بر این شغل باقی بوده است. قبل از قتل **عثمان** او بمدینه آمده و از خلیفه در خواست کرد که باو اجازه داده شود تا با لشکر شام از او دفاع نماید، ولی این خلیفهٔ معمر قبول ننمود. پس ازکشته شدن **عثمان** او درمقام مطالبهٔ خون وی پیراهن خونینش را بالای مسجد دمشق آویزان‌نمود وتاوقتیکه خیالات **علی** خلیفه را نسبت بخود معلوم نداشت از هرگونه اقدامی خودداری مینمود.

اعلان جنگ برعلیه معاویه از طرف علی‌ابن‌ابیطالب ۳۵ هـ (٦٥٦)

علیع که زمام خلافت را بدست گرفت بوی نصیحت دادند که قاتلین **عثمان** را گرفته قصاص نماید، اوتامل داشت و میفرمود «قبل از آنکه قوه‌ای درکار باشدنمیشود مبادرت‌باین امرنمود» درعین حال او عوض اینکه‌با **معاویه** مدارا کند تامقام‌خودرا تحکیم نماید یکدفعه با کمال بی احتیاطی و بدون هیچ‌ملاحظه به عزل وی اقدام‌نمود، **معاویه** این وقت یقین کرد که او در توطئه قتل **عثمان** شرکت داشته‌است. این بود که از هر اقدامی غیر از جنگ منصرف شده و مصمم گشت که با خلیفهٔ جدید وارد میدان کارزار گردد.

جنگ جمل ۳٦ هـ (٦٥٦)

از جمله بد اقبالی های این خلیفه آن بود که **عایشه** یکی از زوجات خاص پیغمبر بر علیه او قیام نمود و شرح آن‌برسبیل اجمال اینست که **طلحه**[1] و زبیر اورا که‌درواقع‌آلت‌دست‌آنها

---

۱ - **طلحه** کسی است که جان پیغمبر را در جنگ احد حفظ نمود.

بود تحریك کرده بطرف بصره حرکت دادند. پس از نزاع و جدالی که بین آنها وهوا خواهان **علی** واقع شد بصره را بتصرف خود در آوردند. بورود قوای امدادی از کوفه، **علی** برای جلوگیری از جنگ داخلی شخصاً به‌بصره آمده و خیلی هم در اینباب کوشش کرد ولی موفق نگردید. زیرا قتلهٔ **عثمان** ناگهان بنای حمله را گذاشتند و بالاخره جنگ جمل شروع شد. این جنگ یکی از جنگهای خیلی سخت بوده و گروه انبوهی ازطرفین کشته شدند. منجمله **طلحه** و **زبیر** بقتل رسیده و **عایشه** هم دستگیر گردید. اینکه این جنگ را جمل نام نهاده اند برای این است که **عایشه** در هودجی که روی شتر نصب شده بود نشسته وارد میدان گردید، ولی با او وقتیکه مغلوب گردید با کمال فتوت و جوانمردی سلوك شد. باید دانست که این جنگ لطمه و صدمهٔ بزرگی باقتدارات و حیثیات اسلام وارد ساخت و اگر **علی** از ابتدای امر قاتلین **عثمان** را تعقیب نموده و از مراودهٔ با آنها اجتناب میورزید ممکن بود که این جنگ واقع نشود.

جنك صفين ۳۷ هـ (۶۵۷)

پس از فتح بصره علی(ع) طرف کوفه حرکت نموده و همین محل را هم مرکز خلافت خود قرار داد. در اینجا او لشکر زیادی جمع کرده بطرف صفین عزیمت نمود. او ریگستان عراق راازبالای فرات قطع نموده وبالاخره از دجله عبور کرد. **معاویه** هم با قوای کافی این وقت مهیای جنگ بوده است. چنانکه پس از کوشش های بی نتیجه برای اصلاح و پس از زدوخورد های مختصر و بی ترتیب بالاخره در سال ۳۷ هجری (۶۵۷) جنگ صفین آغاز گردید. این جنگ تأسف آور از این جهت که درآن نمایش های زیادی در جرئت و دلاوری داده شده و در مدت سه روزکار بوخامت و جنون کشیده بدون اینکه نتیجهٔ قطعی آن معلوم باشد ازجنگهای خیلی معروف بشمار میآید ولی **معاویه** بالاخره مرعوب شده ناچار حیله‌ای را که **عمروعاص** اندیشیده بود قبول نمود و بمردم شام دستور داد که هر يك قرآنی را بالای نیزه نصب نموده جلو بروند و فریاد کنند که این قرآن حاکم بین ما و شماست. بیائیدتا آنرا بین خود حکم قرار دهیم. **علی**(ع)

چون درست ملاحظه کرد دانست که این خود دامی است که گسترده شده ولی اصل مادهٔ نزاع و خصومت را خاتمه نخواهد داد. لیکن سپاهیان ظاهربین و متعصب او تهدید نمودند که اگر از قبول این امر تعلل و رزد او را تنها خواهند گذارد. حتی در تعیین حکم اختیارات او را محدود ساخته و بالاخره مجبورش کردند که در این باب تمام منافع و مصالح خود را بدست **ابوموسی** که یك آدم سست و بی‌حالی بود وا گذار کنند.

حکمین ۳۷ هجری (۶۵۸)

در وسط ریگستان محلی که نام آن دومة الجندل بود معین گردید که این امر خطیر در آنجا انجام گیرد. **عمروعاص** فاتح مصر وهمان کسیکه **معاویه** را بخلافت منصوب داشت با **ابوموسی** بدان‌سو حرکت نموده و هزاران اشخاص هم عقب آنها روانه شدند که به بینند نتیجهٔ این امر بکجا خواهد انجامید. این‌دو حکم‌بدواً یك مجلس خصوصی تشکیل داده با هم در آن مجلس قرار دادند که **علی** و **معاویه** هر دو را گذاشته و شخص ثالثی را برای خلافت تعیین نمایند. چنانکه **ابوموسی** در مجلس علنی این رأی را بمردم اعلام داشت، لیکن **عمروعاص** زیرك که پس از او شروع بسخن نمود اعلام کرد که من **علی** را از خلافت خلع وصاحب خودم **معاویه** را که منتقم خون **عثمان** و برای خلافت سزاوارترین اشخاص است بجانشینی **عثمان** منصوب داشتم. این مسئله یعنی اعلام خلافت **معاویه** در شام یك کامیابی غریبی بود که برای وی حاصل شده و لطمهٔ بزرگی به **علی** وارد ساخت. لیکن طرفداران آن حضرت نپذیرفتند که او از منصب خلافت کناره گیری کنند.

خوارج.

اگر چه تقدیر پس از مرور زمان برای **علی** اینطور بوسیلهٔ ملت ایران پیش آورد که درشأن ومقام همدوش پیغمبر قرار گرفت، لیکن او در دورهٔ زندگانی خود بسیار کم طالع بود. ملاحظه کنید او وقتی که مجبور گردید که برخلاف عقیدهٔ خود قضیهٔ تحکیم راقبول نماید بلافاصله دوازده هزارتن به‌بهانهٔ آنکه وی اختیار احکام الهی را بدست دونفر فاجر گذاشته است از میان

لشگر خارج شده وباهم قسم خوردندکه از فرمان هرخلیفهٔ سرپیچی کنند وغیر از حکم الهی حکم احدی را اطاعت ننمایند. واقعاً **علی** در موضوع خوارج صبرو تحمل قابل توجهی ازخود نشان داد. بالجمله پس از قضیهٔ حکمین وپیش از مبادرت به جنگ با **معاویه** ناچارشدکه مهم این پارسایان سالوس را که هرنوع تجاوزوافراط های مخوفی راروا میداشتند به اتمام رساند، لذا بطرف آنها عطف توجه نموده وبالاخره قسمت اعظم آنها رخصت یافته متفرق شدند وهزار وهشتصد تن که زیر بار هیچ شرطی نمیرفتند تماماً بقتل رسیدند. خوارج مکرر قیام نمودند وآنها نه فقط درعراق بلکه درایران هم بیرق طغیان برافراشتند. مخصوصاً جماعت زیادی ازاین متعصبین در اقصای کرمان با وضع هیبت ناکی صدمات وخسارات عظیمهٔ بمردم درمواقع مختلف وارد ساختند.

سال های اخیر خلافت علی

حضرت بار دیگر برای حملهٔ بشام وجنگ با**معاویه** سپاه زیادی فراهم کرد، ولی پس از توجه او بجنگ با خوارج سپاه مزبور بدرجه ای منحل گردیدکه از اعزام قوا به شام بکلی انصراف حاصل شد. حقیقت این است که اخیراً اعراب بطور غریبی از آنحضرت بی میل شده واز وی چندان اطاعت نمیکردند. درسال بعد ازواقعهٔ نهروان یعنی سال ۳۸ هجری(۶۵۸) کشور مصر براثر تغییر حکومت که ناشی ازسوء تدبیر بوده از تحت خلافت **علی** خارج گردید واین واقعهٔ سوء درآن حضرت فوق العاده تاثیر بخشید. معهذا برای اعادهٔ آن اقدامات موثری بعمل نیاورد. درهمان سال **خریت** یکی از رؤسای عرب که عقیدتاً با خوارج نزدیک بود درجنوب ایران بیرق طغیان برافراشته ومردم را برعلیه خلیفه برانگیخت. چیزی که قابل توجه است اینکه درتمام این انقلابات وجنگ های داخلی فقط مسلمانان شرکت داشتند، لیکن **خریت** علاوه برمسلمین ایرانی ها، اکراد ومسیحیها راهم برعلیه آن حضرت اغوا کرده وتماماً بنای شورش را گذاشتند. آنها حکومت عرب را ازفارس بیرون کردند. خلاصه تاوقتیکه او بقتل رسید وکشور امن وآرام گردید جنگ های خیلی سختی بوقوع پیوسته وخون های زیادی ریخته شد، **علی**(٤) **زیاد بن ابیه** نابرادری **معاویه** را بحکومت فارس منصوب نمود. او درامنیت داخلی ونیز در حسن

انتظام‌وادارهٔ امور لیاقت فوق‌العاده‌ای بروزداد، تااین‌حدکه مردم اورا به **انوشیروان** برابر مینمودند.

درسال ٤٠ هجری (٦٦٠) حضرت با **معاویه** صلح نمود وچنین بنظر میآمد که پس‌ازاین، مصائب‌وزحمات وی کلیتاً خاتمه پیدا کرد.

شهادت وی ٤٠ هجری (٦٦١)

وقتیکه خوارج دیدند که اصول مذهبی خود را با سر نیزه نمی توانند به‌مردم تحمیل کنند مأیوس شده ناچار سه نفر از میان آنها به‌ملاحظهٔ اوضاع پریشان حاضرهٔ خود با هم همقسم شدند که سه‌تن ازرؤسای بزرك اسلام‌را که عبارت‌از **علی**(ع)، **معاویه** و**عمرو** باشند درخفیه بقتل برسانند، ولی روزی را که برای انجام این مهم تعیین کرده بودند **عمروعاص** بواسطهٔ عدم حضور جان دربرد. **معاویه** زخم برداشت ولی کاری نبود. اماضربتی که به **علی** رسیدکارگر شده واز اثر آن دار فانی را وداع نمود. حضرت بر اثر همت وجوانمردی که فطری وی بوده وصیت کرد که اگر براثر ضربت وارده از دنیا رفت باید قاتلش را بهمان يك ضربت قصاص کنند وازشکنجه وآزاراو پرهیزنمایند، غرض پس ازانجام وصایای لازمه این‌خلیفهٔ که‌ طالع دارفانی‌را وداع وحکومت روحانی اسلام هم بافوت او خاتمه پیدا نمود.

خصائل و صفات علی بن ابیطالب

او ازمیان خلفا به شرافت و بزرگواری نفس مشهور و بغایت مراقب حال زیر دستان خود بود. القاآت رسل ونماینده‌ها در او تأثیری نداشت وبهدایات آنان ترتیب اثر نمیداد، باحریف مکار وغدار خود **معاویه** ابداًطرف نسبت‌نبودکه برای رسیدن بمقصودی که‌داشت سخت ترین جنایات را مرتکب شده ورذل ترین وسائل را برای پیشرفت خودش بسر میانگیخت، در عین حال فوق العاده دقیق وسختگیر بود. حالت توقف وتردیدی که در نهاد وی بود بعضی مواقع اورا بهاستبداد رای معرفی مینمود دقت ومراقبت های خیلی سخت او در امانت ودیانت باعث‌شده بودکه اعراب حریص که تمامامپراطوری را غارت کرده بودند ازوی ناراضی باشند، لیکن صداقت‌وصحت‌عمل ودرستی کامل، ریاضت‌وعبادت

از روی صدق وخلوص یاتجرد ووارستگی وآداب وخصائل محمودهٔ قابل توجهی که در او وجود داشت حقیقتاً صورت قابل ستایشی بوی داده بود . اینکه اهالی ایران در او مقام ولایت قائل شده واورا باصطلاح سر پرست حقیقی ومربی الهی میدانند واقعاً این عقیده قابل تحسین و شایان سی تمجید است. اگر چه مقام ومرتبهٔ او خیلی بالاتر از اینهاست.ازکلمات قصارش یکی اینکه میفرماید«حسن ادب بهتر است از ذهب» ودیگر «علم ودانش که باآن عقل سلیم نیست بی سود است» «ثروت مرد عاقل عقل و خرد اوست برخلاف دولت احمق عبارت ازضیاع وعقاری است که دارد» «گفتارخوبی که بااو کردار خوب نیست بیحاصل است»

حالت ایران **نولدکه** چنین مینویسد :«استیلای یونانیان در ایران غیر از تغییر اوضاع زندگانی ظاهری تأثیر دیگری نه‌بخشید. برخلاف استیلای عرب که دراعماق کشور تأثیرنموده درمذهب وآئین، عادات و رسوم و بالاخره درتمام شئون ملی ریشه‌دوانید» . باید دانست که برای پی بردن به‌نتایج واثرات حمله واستیلای عرب برایران لازم است که این بیان مهم فاضل مشارالیه را همواره در نظر داشته باشیم، چه‌آن مفتاحی است برای تمام این اوضاع و احوال . پس از جنگ نهاوند مقاومت های ایران در مقابل عرب تماماً محلی بوده است . اگر چه در فوت **عمر** یك شورش و انقلاب عمومی بر ضد عرب روی داد و نیز در دورهٔ خلافت **علی بن ابیطالب** طغیانهائی اتفاق افتاد ولی تمام آنها بی‌نتیجه ماند . راجع به زردشتی‌هاچنانکه عموماً خیال میکنند اینطور نبود که آنها را بین قبولی اسلام و جنگ مخیر کنند، بلکه در صورت اداء جزیه میتوانستندبه‌مذهب سابق خود باقی باشند . **سلمان** فارسی که قبلا مذکورداشتیم که در مدینه برای دفع قریش رأی داد که در اطراف شهر خندقی حفر کنند اول کسی بود که بدین اسلام در آمد. حتی از کثرت تقرب در عداد اهل بیت شمرده میشد . بعداً هزارها مردم از او پیروی نموده و دین اسلام را قبول نمودند که در میان آنها دسته‌ای از سربازان دیلم بودند که بدین اسلام داخل شده و کوفه را هم برای سکونت خود اختیار نمودند، ولی سخن اینجاست که قبولی اسلام هم یك اخوت و مساوات درستی بین آنها با عرب ایجادننمود

این بود که برای حفظ جان و مال‌خود، امرا و اشراف کشور ناچار تبعیت عرب‌راقبول و سرتسلیم خم نمودند. بی اعتنائی‌و تحقیر فاتحین نسبت باین ملت مغلوب خیلی بیشتر از استخفاف و تحقیری بوده است‌که نرمان ها نسبت به ساکسون ها میکردند، چنانکه از این قول تلخ و گزندهٔ زیر میتوان فهمید که آن تا چه اندازه بوده است.« فقط سه چیز است که نماز راباطل‌میکند، اول گذشتن یکی‌ازُموالی(حلیف‌یاتابع)ازجلومصلی، دوم‌حمار، سوم سگ[1]»، لیکن دوائرمالی‌ایران مطابق اصول قدیم این‌کشور اداره میشد و ایرانی ها عوض اینکه آنها را خارج کنند بوی کار بودند.

از قراریکه معلوم میشود در قرن دهم میلادی در فارس زردشتی ها اکثریت داشته‌اند و نیز در قهستان قسمت مرکزی خراسان حالیه جمع کثیری ساکن بوده‌اند. جماعتی هم از آنها ازراه هرمز به هندوستان‌مهاجرت نمودند، ولی عدهٔ آنها زیاد نبوده است. از مورخین عرب چنین برمیآیدکه جامعهٔ زردشتی ها و آتشکده های آنان در خیلی از نقاط ایران تا این اواخر باقی بوده است. حالیه از پیروان دین قدیم زردشت فقط دو دستهٔ بزرگی هستند که در کرمان ویزد مسکن دارند و مطابق اطلاعاتی که‌خود من بدست آورده‌ام زردشتی هایی دهات و بخش های مختلف شمال غربی نیز تا سدهٔ نوزدهم میلادی[2] اسلام‌نیاورده‌بودند.

اگر چه ایران تا مدتی موجودیت سیاسی‌خود را از دست داده مستقل‌نبود ولی از حیث استعداد و هوش توانست با قدم سریعی مزیت و برتری خود را برعرب به‌بروز و شهود برساند و پس از چند قرنی اعراب را که در علوم وادب کاملا تحت‌تأثیراین کشور بودند خارج ساخته و آنها را بهمان ریگستان که از آنجا سربلند کرده بودند عودت دهد، ولی از طرف دیگر سلوك زشت و تحقیری که از ایرانیها مینمودند اثر آن تا چند نسل باقی بود.

---

۱ ـ رجوع شودبه «تاریخ تمدن اسلامی جرجی زیدان (یادداشت گیب) (مؤلف).

۲ ـ رجوع شود بکتاب «ده‌هزارمیل، صفحهٔ ۱۵۶ (مؤلف).

کشتی شکست خورده طوفان کربلا
در خاک و خون طپیده میدان کربلا
گر چشم روزگار بر او زار میگریست
خون میگذشت از سر ایوان کربلا

مرثیهٔ محتشم

فصل چهل و هفتم

فاجعهٔ کربلا

خلافت حسن بن علی و کناره گیری او ۴۰ هـ (۶۶۱)

پس از شهادت **علی بن ابیطالب** فرزند بزرگش **حسن** (ع) بجای وی بخلافت منصوب شد. **معاویه** مهیای حملهٔ به کوفه گردید، در آنوقت برای پیشرفت مقاصد آل علی چهل هزار سپاه حاضر بود، لیکن این خلیفهٔ جدید با وجود انتساب او به پدر شرافتمند بزرگواری مانند **علی** (ع) مقابل زحمت ادارهٔ امور لشکری و یا مخاطرهٔ میدان جنگ بیشتر در حرم بفراغت میگذراند، این بود از قوای فوق الذکر فقط دوازده هزار تن را پیش قراول به حدود جنگی فرستاد و بقیه را پشت سر در مداین نگاهداشت و خود در همانجا توقف کرده اوقاتش را در باغها می گذراند و اندیشه داشت از اینکه بخت خویش را در

میدان جنگ آزمایش نماید.[1] هنگامیکه این خبر دروغ راانتشار دادند که جلودار قشون شکست خورده و از هم متفرق شدند فوراً عراقی‌های بی‌حمیت به اردوی خلیفه ریخته و آنرا غارت کردند، حتی شخص او را که در نظر داشت مطابق مصالح آنان با **معاویه** صلح کند کوشش داشتند که‌دستگیر کنند. از این پیش آمد هراسان‌شده نامه‌ای بعجله دائر برتسلیم‌خویش بنزد **معاویه** فرستاد ونوشت که او از خلافت کناره گرفته و مدینه را برای اقامت خود اختیار خواهد نمود مشروط بر اینکه بیت المالی که درکوفه است با مالیات یك ناحیهٔ ایران باو واگذار شود و دیگر دشنام و نا سزای بر**علی**(ع) که‌جزءنمازمقرر شده بود منسوح گردد. **معاویه** شروط فوق را بدون هیچ اشکالی قبول نمود مگر مسئله موقوف داشتن دشنام را که از قبول آن امتناع ورزید، هرچند متعهد شد که در این بـاب غدقن کند که در حضور اولاد علی کسی مرتکب چنین عمل ناسزائی نشود. بـالجمله این خلیفه به همینقدر قانع شده با زوجات خود کوفه را ترك گفته و برای اینکه در مدینه به‌فراغت بال بگذراند این مرکزمهم را از دست داد. هشت سال بعد هم به بیماری سل دارفانی راوداع نمود. محدثین‌ایران می‌نویسند[2] که از طرف **معاویه** او را مسموم ساختند ولی دلیل قاطعی برای آن در دست نیست بلکه برعکس **معاویه** از اینکه این خانواده مانند رئیس خود فارغ البال و در راحت و خوشی باشند استفاده میکرد.

۱ـ حضرت **حسن** مخصوصاً بحسن تدبیروشهامت وشجاعت موصوف، اززحمت ادارةاوراشکری ویامخاطرهٔ میدان جنك ابدا رو برگردان‌نمودواگراندیشه‌ای داشت فقط ازاین‌جهت بودکه بیاران خویش‌خاصه بمردمان بی‌ثبات عراقی خود اعتماد نداشت ومیدانست‌که در برابر دشمن پایداری نخواهند نمود و عاقبت همانطور که پیش بینی میکرد واقع گردید (مترجم).

۱ ـ گذشته از اقوال محدثین ایـران از اقوال نویسندگان بیگانه‌هم برمیآید کـه آنحضرت را مسموم کردند، چنانکه یکی از نویسندگان بیطرف انگلیسی در اینباب چنین مینویسد « نخستین پادشاه خاندان اموی مردی محیل و بی وجدان و بی عاطفه بوده‌است، او برای حفظ مقام‌خویش از هیچ جنایتی روگردان نبود، کشتن و سربریدن برای برانداختن دشمنان خوفناك خود از کارهای عادی‌وی شمرده میشد، دخترزادهٔ بزرك پیغمبر را باعث شد که مسموم کردند. **مالك اشتر** نخعی نمایندهٔ دلاور **علی بن ابیطالب** را با همین حربه معدوم‌ساخت.» رجوع کنید به صفحه۷۹ و ۷۸ ترجمهٔ فارسی‌تاریخ عرب و اسلام، تألیف امیرعلی هندی (مترجم)

وصایای معاویه به یزید در مرض موت ۵۶۱ ه (۶۸۰)

معاویه در مرض موت به یزید پسر و ولیعهدش وصایائی کـه نمود ومشکلاتی را که خبرداد او درپیش دارد بشرح زیراست : راجع به حسین بن علی مردم بی ثبات عراق او را اغوا خواهند کرد که پیرامون امر خلافت باشد، من بتو وصیت میکنم هنگامیکه بر او دست یافتی به ملایمت با وی رفتار کن و مبادا باو آسیبی برسانی که خون وی خـون پیغمبر- است . اما از عبدالله بن زبیر من برای تو بسی خائف و هـراسانم ، چـه او مثل شیر حمله میکند و مانند روباه محیل و مـکار است . چنانچه بر او فائق آمدی بدون فوت وقت باید دمار از روزگار وی بر آری » .

اگر نصایح و وصایای این خلیفه پس از مرگش بموقع اجرا میرسیددرمجرای تاریخ انقلاب کلی روی میداد .

دعوت حسین بن علی(ع) به کوفه

خبر مرگ معاویه که انتشار یافت همانطور که ایـن سلطان زرنگ و با هوش خبر داده بود حس محبت و هوا خواهی اهل عراق نسبت به حسین بن علی که آنوقت رئیس خاندان بـود به هیجان آمده نامه‌هائی نزد وی فرستادند مبنی بر اینکه اگر او به سمت کوفه حرکت کند از طرف اهالی همه قسم با او همراهی خواهد شد . وی با مطالعات زیادش دراین موضوع به اشتباه افتاده و بیانات غدر آمیز مردم کوفه راحمل به حقیقت نمود، لیکن اگـر اطراف این مسئله را بخوبی مطالعه کنیم هیچوقت آن حضـرت را در مطالبهٔ حقوق خاندانی خود ملامت نخواهیم کرد. گذشته ازهمه وضعیت اقتصادی او هم قبل ملاحظه بوده، چه برادر بزرگش قسمت اعظم عوائد خانوادگی را صرف احتیاجـات شخصی خود نموده و حضرت علاوه بر اینکـه خود دارای عائلهٔ سنگین و جمعیت زیـاد بود از لحاظ اینکـه رئیس خانواده است مجبور بود از زوجات و اولاد و کسان برادرش هم کاملا تکفل نماید . بالجمله از اهل مکه آنهائی که با آل علی بستگی داشتند نصیحت کردند کـه به اظهارات مردم بی وفای عراق ترتیب اثر ندهد . اگر بیان دلچسب عبدالله زبیر نبود که میدانست تا آن حضرت حیات دارد به مقصود خود نخواهد رسید ممکن بود کلمات آنان در او مؤثر واقع شده و از این سفر منصرف گردد .

حرکت به کوفه

حضرت مقتضی دید که اهل کوفه را قبلاً امتحان نماید این بود پسر عم خود مسلم را به نمایندگی از خود به کوفه فرستاد ولی عبیدالله که آنوقت به حکومت آنجامقرر گردیده‌بود این نماینده‌را گرفته بقتل رسانید، وصول این خبر تأسف‌آور به آن حضرت موجب وحشت و اضطراب گردید و او را از این سفر بکلی مأیوس ساخت، لیکن دید مسافتی که‌طی شده بیش از آنست که‌بتواند به‌عقب بازگردد، بعلاوه اقارب وارحامش هم جداً درمقام مطالبهٔ خون مسلم برآمدند. در نتیجه با یك هیئت خیلی مختصر کوچکی مرکب از سی نفر سوار و چهل نفر پیاده مکه را ترك گفته‌و از سمت شمال‌طرف کوفه روانه گردید، بدیهی است که ضعف حاصلهٔ از کمی عده خود دلیلی بودکافی برای مظلومیت و معذلك برای تکمیل آن و اینکه از هر شایبهٔ محفوظ مانده و ابداً تصور نشود که در او خیال حمله است یك مشت زن و بچه و اطفال کوچك جزء این هیئت بودند. در اثناء راه اخباری که رسید بیشتر باعث وحشت گردید. مخصوصاً یکنفر مسافری که از کوفه میآمد فریاد کرد یا حسین! دلهای اهل کوفه با تو و شمشیر های آنها بر خلاف تو میباشد. بدویهائی که باسم یاری و کمك تحت‌لوای وی جمع شده بودند وقتیکه این حال را مشاهده کردند مأیوس شده بتدریج پراکنده شدند.

وقتیکه نزدیك کوفه رسید یکی از سرکردگان که اسم او حر بود وارد شده‌جلو راه را بر حضرت گرفت و اظهار داشت مأمورم نگذارم جلوتر بروید، ولی با ادب اشاره نمود که میتواند از سمت‌راست یاچپ حرکت کند.حضرت ناچار کوفه را گذاشته بطرف راست روانه شد و قدری بدون مقصود از اطراف شهر طی مسافت‌نمودکه‌دراین میانه عمرسعد وارد گردید و رسماً او را امر به توقف داد. عمر کسی است که مطابق روایات‌ایرانی درازاء‌این‌خدمت یعنی پیشوائی سپاه برضدحسین‌بن‌علی‌حکومت ری باو وعده داده شده بود. باری‌مطابق اصولی که‌در عرب‌بود دراینجا بین‌آنهادیدارهاومذاکرات طولانی زیادی بعمل آمد و در نتیجه، آنحضرت حاضر باطاعت شد مشروط بر اینکه او را واگذارند به مدینه بر گردد یا بطرف دمشق حرکت نماید، ولی عبیدالله دید

صیدی که چنگالش باو بند شده نباید برایگان ازدست بدهد، این بود که شمر را که نامش در ایران فوق‌العاده منفور است روانه نمود تا عمر را مجبور کند که این هیئت بهانه‌جو

۶۰ ــ خرابه های ری
(نمایش برج یزید)
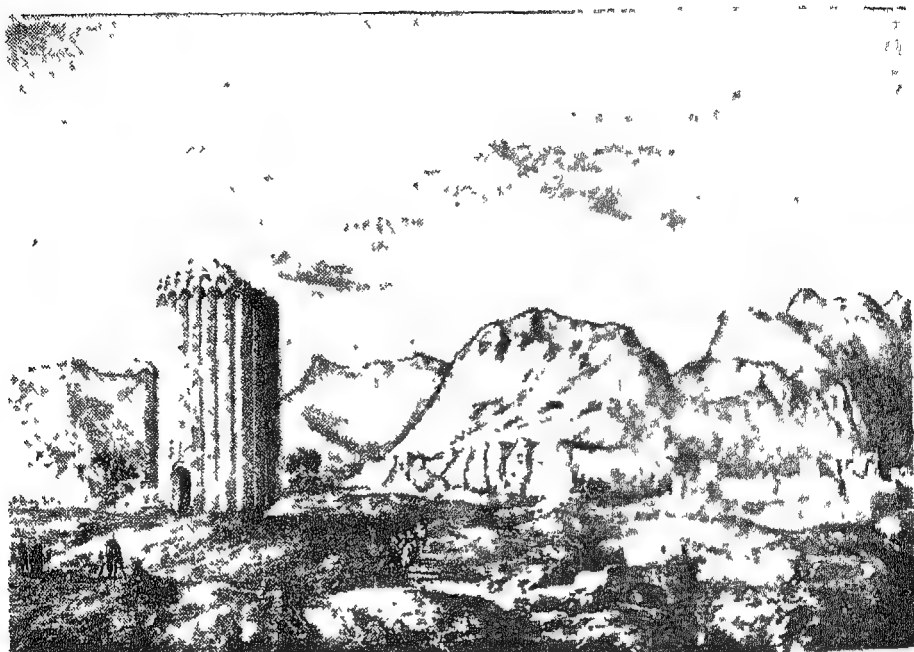
را اسیر بگیرد و در صورت تعلل عمر، خود بجای او منصوب و این مهم را به انجام رساند.

واقعهٔ مؤلمهٔ عاشورا

در دهم محرم ۶۱ هجری (۶۸۰) این مجلس غم انگیز که نمایش آن نزدیک بود، در میدانی تشکیل و تنظیم داده شد که در آن میدان، شهر کربلا بعدا برای حفظ این آثار تاریخی گردا گرد مرقد که آنرا مشهد یعنی محل شهادت حسین (ع) مینامیدند بنا شده و تدریجاً آباد گردید. این عدهٔ قلیل در حالتیکه راه عبورشان را به نهر آب مسدود کرده بودند برای اینکه از پشت سر محفوظ باشند و قصد خندق ناقص و ناهمواری حفر نموده و آنرا با نی و بوته‌های گز پوشانیدند. مخصوصاً خیمه را هم پشت سر پهلوی هم نصب نموده و باتمام قوا حاضر

شدند که برای دفاع از خود تا آخرین دقیقهٔ حیات با دشمن جنگ کنند. حقیقتاً آن شجاعت و دلاوری که این عدهٔ قلیل از خود بروز دادند به درجه‌ای بوده است که در تمام این قرون متمادی هرکسی که آنرا شنید بی اختیار زبان به تحسین و آفرین گشود. مینویسند که قبل از رسمی شدن جنگ حر ازمیان لشکر عراق خارج شده وبه‌جمعیت حسین پیوست. بعد متوجه اهل کوفه شده فریاد کرد «وای برشما ای اهل عراق! شما این شخص را دعوت کردید. او هم دعوت شما را اجابت نموده و بدیار شما رو آورد وحال نه فقط باو مکر و غدر نموده از وی یاری ننمودید بلکه بجنگ او حاضر شده و میخواهید خونش را بریزید. عجب‌تر از همه آب فرات را که نه تنها یهود و نصاری و صابئین از آن می‌آشامند بلکه خوك‌ها و سگ‌ها از آن بهره‌مند میشوند بروی او و عیال واطفال او بسته‌اید و نمیگذارید قطره‌ای ازآن بیاشامند».

لشکر که از ابتدا انتظاری غیر از این از آنها نبود یکدفعه به حرکت آمده و باران تیر از آنان شروع به‌باریدن گرفت. ارحام و کسانش مشت سرهم روی خاك افتادند. مردم کوفه بخیال اینکه حضرت را زنده دستگیر کنند از ابتدا متعرض شخص وی نشده او را باقی گذاشتند. لیکن وقتیکه معلوم شد که تا آخرین قطرهٔ خون خود ایستاده و تسلیم دشمن نخواهد گردید لذا در آخر باو هم حمله ور شده و خیمه های وی را سوزانیدند. او که در آنوقت از شدت تشنگی میسوخت بطرف فرات متوجه گردید. شمر با یکعده سوار نزدیك آمده در این میانه زخم تیری که کاری بود بر آن حضرت رسیده سپس بدنش را بطور خیلی وحشیانه مشبك ساخته و اسب روی آن تاختند. غرض یك نفر از مردان جنگی را باقی نگذاشتند. این یك مشت مرده دلیر غیرتمند مانند مدافعین ترموپیل یك نام بلند غیر قابل زوالی برای خود تا ابد باقی گذاشتند. وقتیکه سرهای شهدا را که عدهٔ آنها بالغ بر هفتاد بود وارد مجلس عبیدالله نمودند آن نامرد سنگدل با عصای خود بطور وحشیانه‌ای اشاره بدندانهای حسین نمود. فوراً یکی از معمرین عرب که حضور داشت با کمال سطوت فریاد کرد «ای پسر مرجانه آرام! این سری را که نسبت باو اینطور بی‌احترامی میکنی سر فرزند پیغمبر است. بخدا قسم که من

دیدم پیغمبر بالبهای خود همین لبرا میبوسید.

حرکت اهل بیت به شام و ازشام بمدینه

دو پسر کوچك و دو دختر و خواهر حسین (ع) را بطرف شام حرکت دادند. ممکن بود که این خانواده بواسطهٔ نداشتن سرپرست از بین بروند ولی یزید همینقدر مراقبت نموده آنها را از تباهی حفظ کرد. او اصل این اقدام فجیع وشنیع را از دوش خود خارج ساخته عبیدالله و سایر عُمال خود را مسئول قرار داد. نسبت باهل بیت احترامات زیاد بعمل آورده و مقرر داشت ایشان را بمدینه برگردانند. آنها بعد از ورود بمدینه هم دائماً بسوگواری مشغول بودند. مخصوصاً زائرین که از اطراف بزیارت قبر پیغمبر میرفتند وقایع غم‌انگیز کربلا و مظالم جبران ناپذیر بنی‌امیه را برای ایشان نقل نموده و سوزهای درونی خود را شرح میدادند تا اینکه ایام ترقی و اقبال بنی‌امیه سپری شده و دورهٔ انقراض و ذلت و تیره بختی آنان شروع گردید.

تعزیه

تعزیه که اصل آن نقل وقایع کربلا بود نه فقط در ایران که مذهب تشیع مذهب رسمی آنجاست بلکه در تمام آسیا یعنی درهرجا که عده‌ای از شیعیان که در آنجا جمعند هرسال این رسم را معمول میدارند. من مخصوصاً در این مجالس حضور یافته و از آن استفاده کرده‌ام. حقیقت این است که فغان وزاری اهل این مجالس از مردوزن به درجه‌ایست که هرکس از اشخاص خارج آنرا مشاهده کند بی اختیار شده قهراً کینه وبغض یزید و شمر را در دل میگیرد. بعلاوه غم و اندوهی در قلبش جمع میشود که از بیان خارج است. چنانکه منظرهٔ غم‌انگیزی را که من در این مجالس مشاهده کرده‌ام هیچوقت از یادم نمیرود.

بنیاد تاریخی فرقهٔ شیعه

یکی از نتایج شهادت حسین بن علی که عمده است پیدا شدن فرقهٔ شیعه میباشد. همچنین عقیدهٔ عموم ایرانیان است نویسندگان عرب ومتقدم‌تر از همه الیعقوبی که درقرن نهم میلادی میزیست مینویسند که شهربانو دختر یزدگرد به حبالهٔ نکاح حسین بن علی درآمد، مخصوصاً در تعزیه‌هائی که ذکر شد او را یکی از زنان صاحب شهامت وشجاعت نشان می‌دهند.

برون در یکی از کتابهای خود قسمتی از اشعار متعلق به **شهربانو** را ترجمه نموده و برطبق آن نامبرده جزو اسیران جنگ تحت نظر **حسن بن علی** بمدینه وارد شد و مخصوصاً او با این اسیر خود با کمال فتوت و مردانگی سلوک نمود. اگرچه **عمر** حکم کرد که او را در بازار برده فروش ها بمعرض فروش بگذارند لیکن **علی** که حضور داشت متغیر شده **عمر** را ازاین عمل جداً ملامت نموده گفت نسبت به بنات ملوک این کار سزاوار نیست. بالجمله همانطوریکه مردم ایران **اسکندر** را از طرف مادر از نسل پادشاهان هخامنشی میدانند اولاد و احفاد **حسین** را هم معتقدند که از طرف مادر بسلسلهٔ برجستهٔ ساسانی میرسند. در اینجا این نکته را باید در نظر داشت که ایرانیان در زمان ساسانی برای سلاطین حقوق آسمانی قائل بودند و آنها را سایهٔ یزدان می شمردند. چنانکه در فصول گذشته این مطلب ذکر شد و جای انکار نیست که همین عقیده یعنی اختلاط خون اخلاف **حسین** بخون سلاطین ساسانی باعث گردید که ایرانیها نسبت بخاندان علی تا این درجه که مشاهده میشود عقیده پیدا کنند و فداکار باشند ولی این را هم باید دانست که این عقاید بطور کلی مخالف با افکار و عقاید دموکراسی عرب و اسلام میباشند.

اساس و اصول مذهبی شیعه

اما این موضوع مهم در آن مخصوصاً دارای جنبهٔ دینی میباشد و باید دانست **علی** ابن عم پیغمبر اول کسی است که باو ایمان آورده است. گذشته از این او پسرخواندهٔ پیغمبر بوده و بعدهم به سمت مصاهرت وی نائل گردید بعلاوه چون از پیغمبر اولاد ذکور باقی نماند **علی**(ع) بیش از دیگران محبوب و منظور نظر وی بوده و مخصوصاً قرب و منزلتش نزد پیغمبر بواسطهٔ ابراز صمیمیت و فداکاری فوق العاده بوده است و از این رو جماعت شیعه معتقدند که در سفر حجة الوداع جبرئیل بر پیغمبر نازل شده و از طرف خدا امر نمود که **علی** را خلیفهٔ خود قرار دهد. لذا در مراجعت از مکه در غدیر خم حکم کرد از جهاز شتر منبری ترتیب دادند و رفت در بالای آن و دست **علی** را گرفته با خود بالا برد و در حضور تمام مردم او را بخلافت منصوب داشت و مردم همه با وی بیعت نمودند مخصوصاً

در روایات شیعه مینویسند که پیغمبر «شیرخدا» را بغل کرده و بسینهٔ خود چسبانید و مدتی هم بهمین حال باقی بوده و در نتیجه تمام فضائل و مناقبی که در پیغمبر بود ازآن
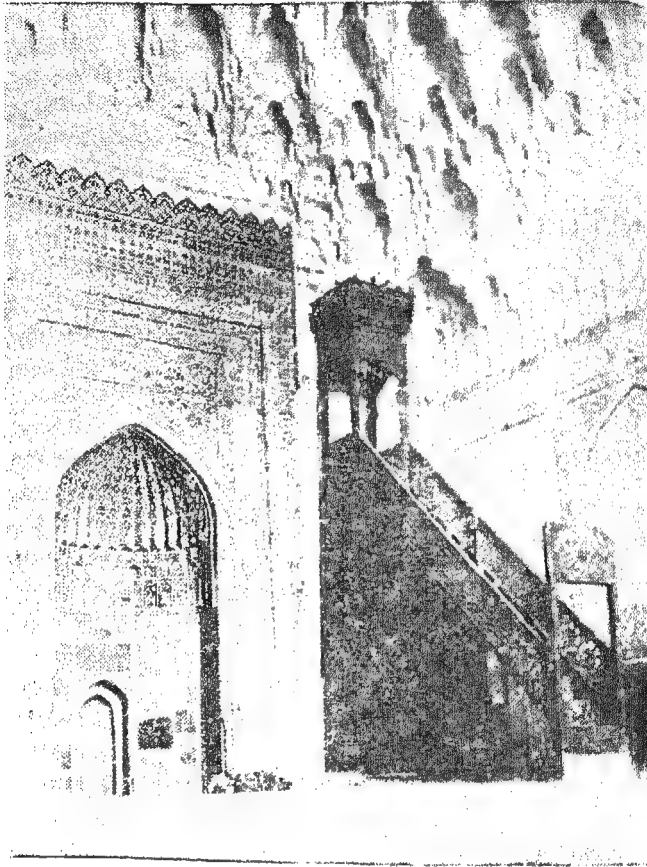
۶۱ - منبر مهدی عباسی
(در مسجد گوهر شاد مشهد)

وقت به علی منتقل گردید. این روزرا در ایران هرسال عید میگیرند و آنرا عیدغدیر خم مینامند. چون این عقیده را متکی بمدارك معتبره میدانند لذا خلفا را که عبارت از ابوبکر و عمر و عثمان باشند غاصب میشمرند. فقط علی و اولادش را خلیفه وامام برحق میدانند. آنها شأن علی «دست خدا» را تا این درجه بالا میبرند که از پیغمبر

نقل میکنند که فرموده « من شهر دانشم و علی دروازهٔ آنست». شیعه ائمه را معصوم و واسطهٔ بین خدا و خلق میدانند. حتی میگویند که بدن آنها سایه هم ندارد. ائمهٔ اطهار بعقیدهٔ شیعه دارای اختیارات مطلقه هستند و درجه و مقام آنان را بجائی میرسانند که اگر درست ملاحظه شود فوق پیغمبر قرارمیگیرند. ازجمله اصول عقائد شیعه این است که امام دوازدهم در سال ۲۶۰ هجری (۸۷۳) بطور غریبی غائب گردید و در شهر مرموز جابلقا مسکن گزیده و مرگ در او راه نیافته تا اینوقت حیات دارد. او زنده خواهد بود تا آنکه در آخر الزمان در مسجد گوهر شاد خراسان دوباره ظهور نموده مردم را هدایت و زمین را مملو از عدل و داد خواهد نمود.

حاجت بذکر نیست فرقه‌ای که عقائد فوق را دارا میباشند بین آنها باسایر فرق مسلمین که اساس مذهبشان فقط روی اقوال پیغمبر و خلفای راشدین است خصومت ومخالفتی شدیدخواهدبود، چنانکه درآتیه خواهیم مذکور داشت بین آنها جنگهای خونینی نظیر جنگهای کاتولیك های روم‌اسپانیا با اجداد پروتستان ما رویداده است. حتی امروز هم دیده میشود که بهمان عداوت سابق باقی میباشند و چنین معلوم میشود که بین آنها هیچوقت اتحاد و اتفاق‌کلمه پیدا نخواهد شد. ذکر اینمطلب خیلی اهمیت‌دارد که فقها و مجتهدین سنت و جماعت پیرو اقوال و فتاوی مؤسسان فرق چهارگانه یعنی حنبلی، شافعی، حنفی و مالکی میباشند برخلاف مجتهدین شیعه که تابع آن احکام قرآنی هستندکه ائمهٔ آنها تفسیر یا بیان و تاویل نموده‌باشند و در عین حال‌هم باجتهاد قائلند، بنابراین میتوانندحکمی را طبق قواعد اجتهادیه تغییر داده و حکم تازه ای استنباط کنند، هر چند که آن خیلی کم اتفاق میافتد. اما همینقدر هست که ازجمود و رکود علمای تسنن که آن مانع تمام ترقیات است علمای شیعه‌خود را رهائی بخشیده و از قید تقلید آزاد میباشند.

ما اینمطلب را اضافه می‌کنیم که پادشاهان‌شیعه‌دارای اختیارات مذهبی‌نیستند برخلاف سلاطین ترك‌درمیان‌اهل تسنن که مقام‌اولی الامری‌را دارا میباشند. درایران پس‌از سلاطین صفوی‌پادشاه اگر چه عملاوفعلا مایشاءاست حق قانون هم وضع میکند

لیکن از نظر مذهبی ویرا غاصب میشمرند. از جمله اعمال مذهبی شیعه زیـارت کربلاست، حتی لفظ «کربلا» از القابی است که در ردیف لقب «حاجی» قرار میگیرد، همچنین بزیارت قبر **علی بن ابیطالب** هم میروند. یکـی از مشاهد مقدسه و افتخار عالم شیعه خراسان است که در آن جا بطوریکه در فصل پنجاهم مذکوراست حضرت **رضا** امام هشتم مدفون میباشد، چنانکه لقب «مشهدی» در میان آنها ازالقاب درجهٔ سومی‌- است که برای خودشان اختیار نموده اند.

صورت سکهٔ درهم امویان

فصل چهل و ششم

ایران یکی از ایالات خلافت اموی

ایمردم کوفه ! من سرهائی راجلو خود می‌بینم که رسیده‌اند و چیدن آنها نزدیک است و دروگر و بردارندهٔ محصول هم خود من هستم، من خون هائی را می‌بینم که بین عمامه‌ها و شانه ها جاریست . ایمردم قسم بخدا که من مثل انجیر خشک شده نمیشوم وازکسانی نیستم که بتوان ویرا از مشک خالی ترسانید، امیر المومنین تیرهای تیردانش را کشیده منتشر ساخت وهر کدام از آنها را بدقت آزمایش نموده، چوبهٔ من است که آنرا او درصلابت و استحکام و تیزی وتندی بالاتر از همه یافت واین تیرمن هستم که او آنرا برعلیه شما متوجه ساخت .

« نطق حجاج بن یوسف در کوفه »

سلسلهٔ اموی

در دو فصل سابق مخصوصاً در فصل آخری وقایعی که از نظر سیاسی و مذهبی مربوط بایران بود تا حدی بتفصیل ذکر شده ضمناً از **معاویه** مؤسس خاندان اموی شرحی گفته شد، لیکن سلسلهٔ بنی امیه که در مدتی قریب بیك قرن در امپراطوری وسیعهٔ اسلام حکمفرما بوده اند ممکن نیست که درتاریخ ایران اهمیت و نفوذ سلسلهٔ مزبوررا نادیده گذاشت و گذشت و لذا فصل خاصی اختصاص بآن داده و اینك قلم را بطرف وی معطوف میدارم .

استحکام سلطنت معاویه

از تبعیت زیاد

در سال ۳۵ هجری (۶۵۶) سلطنت **معاویه** در شام آغازشده و درسال ۴۰ هجری(۶۶۱)بعد از کناره گیری **حسن بن علی** از خلافت زمام امور را بدست گرفت . درظرف دو سال پس از این قضیه تمام کشور اسلامی را تحت اقتدارات خود آورد و فرمانش درهمه‌جا نافذ گردید و آن از وقتی صورت عمل بخود گرفت که **زیاد** که از طرف **علی بن ابیطالب** در فارس حکومت داشت با **معاویه** بنای صلح و آشتی را گذاشت، وی پس‌ازامانی که‌باو داده شد بدمشق حرکت نمود . **زیاد** علاوه بر مالیات ایران که همه را بمرکز خلافت تحویل داد یك ملیون اشرفی هم باخود برده برسم پیشکش تقدیم **معاویه** نمود . این کفایت و لیاقتی که از خود بروز داد توجه خلیفه را جلب نموده باعث گردید که سابقهٔ قرابت او رانصدیق نماید . لذا حکومت‌بصره را برگذار باوکرده‌و پس‌ازچندی حکومت کوفه را هم بآن ضمیمه نمود ، او در کوفه سطوت و قهری ازخود نشان دادکه سازش ودسته‌بندی‌هائی که بر علیه‌بنی‌امیه‌در آنجا جریان داشت تماماً برطرف شد. مورخین عرب مینویسند که حاکمی مقتدر تراز **زیاد** نیامده است. او ازدجله تا سیحون و جیحون حکومت داشته و درعدل و داد هم همدوش **کسری** قرار میگرفت .

ترقی مسلمین از سمت مشرق

در عصر خلافت **معاویه** حاکمیت عرب در مشرق کاملااستقرار یافت ، هرات که در سال ۴۱ هجری(۶۶۲) پرچم خودسری برافراشت سخت سرکوبی‌شده‌ونیزکابل را دو سال پس از این تحت اطاعت درآوردند. غزنه ، بلخ و قندهار را هم لشکریان عرب تحت نظر گرفتند . درسال ۵۴ هجری (۶۷۴) اعراب‌از سیحون عبور کرده بخارا را بتصرف درآوردند. درسال ۵۶ هجری (۶۷۶)سمرقند بتصرف آنها درآمد . آنها ازشمال جیحون‌درجنوب تارودسند‌را‌متصرف‌شدندو‌درنتیجه این بلاداساس‌حکومت خودرا محکم و پایدارساخته ، بالاخره آنها بجای **اسکندر** کبیر قرار گرفتند .

زیاد از کوفه و بصره توسط پسرهای خود در ایران حکومت مینمود. ایالت خراسان که آنوقت جزء سلطنت اسلامی بود مشرق آن از سمت لوت تا سرحدات

هندوستان به چهار حوزه یا ناحیهٔ بزرك تقسیم و مرکز آنها عبارت بود از نیشابور، مرو، هرات و بلخ که هر یك بیك حوزه تخصیص داشت، از میان مراکز نامبرده فقط نیشابور بوده است که در مرز ایران کنونی واقع شده بود. در همین عصر قبائل و طوائف عرب برای سکونت به نواحی خراسان ریختند. اگر چه حملهٔ مغول و تاتار تمام آنها را از هم متفرق ساخت معذلك تا اینوقت علائم و آثارشان باقی میباشد. من در مسافرت‌های خودم در ایران مکرر از میان دستجات کوچکی از عشیره های عرب عبور کرده ام ویك رژیمان یافوجی که معروف به « عرب وعجم » میباشد هنوز اثرآن در بخش شاهرود وجود دارد.

موفقیت های شایان و شکست معاویه

معاویه محققاً در عداد یکی از خلفای بزرك بشمار میآید. او اولا دمشق پایتخت خود را یکی از پایتخت های مجلل و با شکوه دنیا قرار داده و هیچوقت هم بواسطهٔ عقل و تدبیری که داشت بسلطه واقتدار اودر آنجا لطمه‌ای که اساسی باشد وارد نیامد وکسی نتوانست آنجا را معرض حمله ویا مورد تهدید قرار دهد. همچنین درحدود هند که شرح آن در بالا سمت ذکر یافت فتوحاتی نصیب اوگردید. فقط میدان جنگ اسلامبول بودکه پس از مجاهدت وکوشش زیاد شکستی فاحش دید. آری بواسطهٔ اختراع آتش یونان مسلمانان در یکموقع علاوه برشکستی که درخشکی به آنها رسید در دریا هم مغلوب کشتی‌های یونانی شدند. لذا **معاویه** مجبور بصلح شده اماکنی که درتصرف مسلمانها بود قبول کرد تمام آنها را تخلیه کرده و تاوان جنگ وباج هم تأدیه نماید. مطلب قابل ملاحظه‌این است که باوجود این شکست فاحش که‌در غرب به مسلمین رسید درمشرق تزلزلی باقتدارات خلیفه روی نداد.

ولایت‌عهد یزید در ۵۶ هجری (۶۷۶) و خلافت او ۶۱ هجری (۶۸۰)

معاویه وقتیکه نفوذ و اقتدارش باوج کمال رسید درصدد برآمد که **یزید** پسر بزرك خودرا جانشین خویش نماید، هرچندمردم شام و کوفه باین امر تن در داده و این بدعت را قبول نمودند، اما ازاهل مکه و مدینه صدا بلند شده بنای مخالفت را گذاشتند

لیکن مرکز خلافت آنوقت دمشق بود و خلیفه که باسر نیزه مردم را مجبور میساخت با یزید بیعت کنند ابداً باین اعتراضات حتی اعتراضات اهل مکهٔ معظمه اعتنا نمی‌نمود ' احساسات مخالفت آمیزی که از مردم راجع به ولایتعهد یزید ابراز میشد از جمله مسعودی آنرا در دو قطعهٔ زیر چنین مینماید ·

خشینا الغیظ حتی لوشربنا   دماء بنی امیـة ماروینا

لقد ضاعت رعتیکم و انتم   تصیدون الا رانب غافلینا ·

معاویه که حسن انتظامات کشوری او شایان تمجید است در سال ۶۱ هجری (۶۹۰) در گذشت، یزید پسرش‌ازدختر یك شیخ بدوی برسریر خلافت نشست، اگر چه سلطنتش مانند این بود که بهارث بوی رسیده باشد و معذالك دورهٔ خـلافت او به آرامی نگذشت. بلکه دچار زحمت و مشکلات گردید· او چنانکه‌از ابیات فوق معلوم گردید بشکار خیلی مایل بود و ازاین جهت خیلی کم میتوانست بامور مملکت‌بپردازد، با این صورت چندان خود را برای سلطنت نالایق معرفی ننمود. راجع بواقعهٔ اسفناك کربلا که بگردن‌او بار و نامش از آنجا ملوث شده است معلوم نیست‌که تمام مسئولیت‌آن متوجه شخص او باشد·

طغیان ابن زبیر ۶۱ هجری ۶۸۰·

چنانکه معاویه پیش بینی کرده بود ابن‌زبیر خود را یـکی از رقبای خطرناك ثابت نمود. او حسین‌بن‌علی را به صحرای کربلا (جلوی مرگ) فرستاد. پس از شهادت آن حضرت توبیخ و ملامتی که از ارتکاب این عمل متوجه یزید گردیدا و از موقع استفاده نموده جماعتی را دور خود جمع کرد و یك دفعه علم مخالفت برافراشت. این مرد تـا مدتی یزید را اغفال نموده و چنین وانمود میکرد که در خط مخالفت نیست. یزید هم برای دفع او طبعا حاضر نمی‌شد اقدام اساسی کند، مگر در آخر یعنـی در ۶۳ هجری (۶۸۲) ناچار گردید لشکری بمدینه اعزام دارد. لشکر مزبور سربازان ابن‌زبیر راشکست‌داده‌و بعد مدت سه روز بغـارت ایـن شهر پیغمبر پرداخت' سپس بمکهٔ حمله برده و در یك محاصره که مدت آن دو ماه دوام نمود کعبه‌را آتش زدند. در اثنای ایـن وقـایع

مهم وحشتناك خبر رسید که **یزید** درگذشت . لشکر پس از انتشار این خبر **ابن زبیر** را درحالتیکه این شهر مقدس را کاملا درتصرف داشت بحال خود گذاشته متفرق گردید .

جنگ بخارا

در این هنگام که وقایع مهمه‌ای که ما آنها را خاطر نشان نمودیم در مرکز عالم اسلام رخ میداد آشوب و اغتشاش ، فتنه و فساد و بالاخره کشمکش و نزاع داخلی در نقاط دوردست شرق با بسط و توسعه جریان داشت . **یزید** در جلوس خود بخلافت **سلم بن زیاد** را بحکومت خراسان فرستاد . اووقتیکه خبر دادند که ملکهٔ بخارا بکمك خاقان ترك علم طغیان بر افراشته است فوراً با سر لشکرش **مهلب** که علاقهٔ خاصی بخراسان داشت برای فرونشاندن آتش انقلاب وطغیان بطرف بخارا حرکت کرد . **سلم** این لشکر متحد را شکست داده ملکهٔ بخارا را مجبور بصلح ساخت و بالاخره با جلال و جبروت بمرو بازگشت .

جنك قبائلی بدوی های شمالی و جنوبی ۶۱ - ۶۵ هجری (۶۸۵-۶۶۶)

قسمت شرق و بیشتر ناحیهٔ خراسان چندین سال در آتش نزاع و جنك داخلی که بین اعراب جنوبی وشمالی روی داد میسوخته است ، جنگ نامبرده مدت یك سال بدون وقفه جریان داشت ، بالاخره اعراب مُضر یا عربهای جنوب در هرات بعداز کشتن هشت‌هزارنفراز دشمن فاتح درآمدند . بعلاوه جنگ های دیگری هم روی داده و نفوس خیلی زیادی کشته شدند که منشاء آن جز رقابت های شخصی و یاخصومات و مناقشات داخلی چیز دیگری نبوده است؛ چنانکه همین رقابت های خطرناك تمام آن بهره‌مندی ها و ترقیات رابرباد داده و آنها را بهمان حالت سابقه که تاکنون باقی هستند برگردانید .

نزاع و اختلاف بر سر خلافت ۶۱-۷۳ هجری (۶۸۰-۶۹۲)

پس از مرگ **یزید** زمام خلافت بدست جوان ضعیفی افتاد که پس از ماهی چند درگذشت . سپس **مروان** یکی ازخویشان **یزید** خلیفه گردید . اوهم یك سال بیشتر دوام ننمود وپس ازاو پسرش **عبدالملك** خلیفه شدو چند سال‌هم خلافت اوطول کشید؛ در صورتیکه **ابن زبیر** در مقابل مدعی خلافت بودهو مدینه‌و مکه و عراق وشرق را هم

در تصرف داشت . در همین اثناء **مختار** هم از طرف **محمد حنفیه** خروج کرده کوفه را قبضه نمود و آنجا را مرکز خود قرار داد ، ولی در آخر بدست **مصعب** برادر **ابن زبیر** بقتل رسید . خود **مصعب** نیز در سال ۷۱ هجری (۶۹۰) از طرف **عبدالملک** شکست خورده و کشته شد .

ابن زبیر که اگر پس از مرگ **یزید** حیثیت و مقام خود را درست حفظ مینمود شاید خود مردم او را بخلافت انتخاب میکردند دوباره مورد حمله واقع شد و این بدست **حجاج بن یوسف** که یکی ازسرداران کافی ولایق **عبدالملک** بود بوقوع پیوست. این مرد که مجسمهٔ محبت بنی‌امیه بود در آغاز امر تهور غریبی از خود بروز داده مکه را که از مقامات مقدسه است بدون اینکه هیچ اهمیتی بآن بدهد محاصره نمود . درنتیجه جماعتی که دور **ابن زبیر** جمع بودند متفرق‌شدند . آخرالامر خود **ابن زبیر** پس از سیزده سال استقلال مانند یکنفر سرباز بقتل رسید . نامبرده یکی از رقبای خیلی زبر دست خلافت بشمار میآمد ، چنانکه پس از مرگ او خلافت **عبدالملک** در تمام ممالک اسلامی مسلم گردید .

قتل عام دشمنان حسین بن علی ۶۶ هجری (۶۸۵)

در سال ۶۵ هجری خوارج که مظالم و جنایات آنها ایران را بکلی متشنج ساخته بود در آخر نادم و پشیمان شده به خونخواهی **حسین**(ع) کمر همت بستند. لذا حرکت کرده‌ابتدا به زیارت قبر آنحضرت‌به کربلا رفتند. چشمشان که‌به‌قبر (شریف) افتاد بی‌تاب شده فغان و زاری به آسمان رسانیدند . بعد از آنجا حرکت کرده بشام حمله‌ور شدند . لیکن از لشکر شام شکست دیده بکوفه برگشتند . در سال بعد جنگ‌های هولناک و خونینی در کوفه روی داد که آن منتهی بقتل عام قتلهٔ **حسین** گردید . البته‌این انتقام و خونخواهی خیلی بجا بوده است و عُقده ازدل ایرانیها زبود . اهالی **ایران** چقدر خوشوقت شدند که **عمرسعد** و **شمر** و سایر اعادی از اهل کوفه به شدید ترین عذاب معدوم گردیدند. چون **مختار** مردم این شهر را می شناخت و از آنها کاملا واقف بود توانست همه را بدست آورده کیفر بدهد و فقط معدودی جان در بردند . **مختار** سر

عمر سعد و پسرش **حفص** را نزد **محمد حنفیه** فرستاد و معلوم میشود که در این توطئه (خروج **مختار**) دست او کاملا داخل بوده است.

خروج ازارقه

در سال ۷۴ هجری (۶۹۳) طایفه ای از خوارج معروف به ازارقه بکوفه حمله بردند. چون اعراب ازجنگ با این طایفه احتراز مینمودند لذا **حجاج** برای دفع آنها نامزد گردید، او ناگهان وارد کوفه شده درحالیکه نقاب بر چهره داشت و با همین حال یکسره به مسجد رفت و خطبهٔ غرائی انشاد نمود. هنگامی هم ازچهره نقاب را برداشت که از نامش سئوال کردند. بالجمله او در این خطبه که مضمون آن تحت عنوان این فصل نقل شده مردم را شدیداً تهدید نمود (از جمله اظهار داشت «انی اقسم بالله لااجد احداً من عسکره بعد ثلاثة الا ضربت عنقه و انهبت داره») از این کلام خوف و هراس در اهالی تولید شده فوراً بطرف معسکر وارد و هجوم برده و این بلیه را از خود دفع نمودند. باید دانست که این خوارج چندین دفعه کرمان بیچاره را مرکز قرار داده بکوفه حمله بردند، تا آنکه خود آنها بواسطهٔ تقسیم به شعب مختلفه ضعیف شده و بالاخره بدست **مهلب** یکی از سرداران رشید و لایق کار آنها خاتمه پیدا نمود. در پاداش همین خدمت نمایان هم حکومت خراسان بوی واگذار گردید.

خروج ابن اشعث ۸۰ هجری (۶۹۹)

چون یکی از سلاطین هندوستان معروف به **رتبیل**[1] در جریان محاربات ماوراء سیستان قوای مسلمین را در تنگه‌های نقاطی که حالیه افغانستان میگویند بعنوان فریب و خدعه محصور ساخته شکست فاحشی به آنها وارد آورده بود لذا لشکر زیدی تحت فرماندهی **ابن اشعث** برای جبران و تلافی آن اعزام گردید، سردار نامبرده در نتیجه امر بواسطهٔ سلوک خصمانهٔ **حجاج** نسبت بوی درغضب شده علم طغیان برافراشت. لشکریش هم بوی همراه شده بعلاوه مردم هم از اطراف او را ترغیب کرده برای دفع **حجاج** بوی کمک نمودند. در نتیجه **حجاج** را شکست داده از بصره بشام راندند، ولی او در شام سپاهی جمع آوری

---

1 — Rutbil

نموده برگشت. **ابن اشعث** این دفعه شکست خورد وبطرف کرمان فرار نمود. او بالاخره به‌پادشاه کابل پناهنده شده و آن پادشاه برای خوشنود ساختن **حجاج** ویرا گرفته به گماشتگانش تسلیم نمود.

طغیان موسی بن خزیم

حالت هرج و مرجی که در خراسان حکمفرما بود و نیز وضع آشفتهٔ حکومت عرب شرح وقایع تاریخی را که از روی مقیاس صحیح بهم مربوط و مفهوم باشند تقریباً نا ممکن ساخته است و تنها بواسطهٔ طغیان **موسی بن خزیم** و حالات او میتوان آن وقایع را شرح و توضیح داد. **ابن خزیم** در نتیجهٔ فتنه و فساد ملوك‌الطوایفی بسمرقند پناهنده شد. پس از کوششهای زیاد ولایت ترمذ را بتصرف خود در آورده و مدت پانزده سال در آنجا حکومت کرد. در آخر مورد حملهٔ لشکر زیادی شده مقتول گردید.

مرگ و خصائل عبدالملك

خلافت **عبدالملك** اگرچه مواجه بایك سلسله انقلاب و آشوب بود اما باید دانست که سلطنت بنی امیه در عصر او باوج کمال رسید. او حدود ممالك اسلامی را در مغرب به تمام شمال افریقا توسعه داد، باامپراطوری بیزانس اغلب به زد و خورد مشغول بود ولی بطور دفاع نه حمله وهجوم. در تمام پیش آمد ها بهره‌مند بود و بدون تردید یکی ازپادشاهان مقتدر محسوب است. او دارای عقل رزین ورای متین بود. اما این را هم نباید ازنظر داد که قسمت عمدهٔ موفقیت او مرهون کفایت سرداری مثل **حجاج** بود که لایق‌ترین سردار **عبدالملك** بشمار میرفت. در خلافت **عبدالملك** تأسیس ضرابخانه شد و اعراب شروع به سکه زدن نمودند. دیوان محاسبات که تا آنوقت بزبان فارسی بود و در حقیقت لطمهٔ بزرگی بود که به نفوذ ملت عرب وارد میساخت او اول کسی است که آنرا از فارسی بعربی نقل نمود.

محاربات در آسیای مرکزی ۸۶-۹۶ هجری ۷۰۵-۷۱۴

قوای اسلام تحت خلافت **ولید** پسر و جانشین **عبدالملك** از سمت مشرق بر وسعت ممالك اسلامی افزودند. حملات آنها که تا آنوقت بیشتر بطور یورش و تاخت‌وتاز بود صورت کشورستانی

بخود گرفت . قتیبه[1] که این عملیات و فتوحات در آسیای مرکزی نتیجهٔ مستقیم قدرت و لیاقت اوست مرورا مرکز فرماندهی قرارداده و هر سال بطرفی حمله برده موفقیت و پیشرفت تازه‌ای حاصل می‌نمود . او یکوقت از سیحون میگذشت و وقت دیگر از جیحون و مقصودش در مرحلهٔ اول فتح بلخ و طخارستان و فرغانه بود، ازسقوط بیکند مرکز بازرگانی بخارا غنائم بیشماری بدست او آمد . در سال ۹۰ هجری (۷۰۹) وی شهر بخارا رابه تصرف درآورد . درسال‌بعدیك‌شورش عمومی تمام انرژی او را بخودمشغول داشت، ولی بزودی‌از این رهگذر فارغ‌شده توانست‌به‌رتبیل در سیستان‌حمله‌ورشود. درتاریخ ۹۳ هجری(۷۱۲)او با لشکر خودبه خیوه‌مراجعت نمود . بعد از فتح نمایانی که در اینجانصیب او گردید شنید که سمرقندبدست شورشیان افتاده است . او با مردان کاری به‌سرعت هرچه تمامتر خود را بدانجا رسانیده وشهر را محاصره نمود ، پادشاه آنجا وقتیکه از ورود ماشین آلات جنگی باخبر شد خودرا باخته حاضر بصلح گردید بدین شرط که مبلغ هنگفتی برسم خراج به پردازد ، بعلاوه عده‌ای هم سوار بدهد . این فاتح عرب اجازت یافته وارد شهر سمرقند گردید . لیکن بقراردادی که بسته بود عمل نکرده آتشکده آنجا را حکم کرد سوزانیدند و بجای آن معبدی بنا نمودند ، بالاخره شهرکاملا بتصرف مسلمین در آمد. قتیبه در دوسال اخیر ده سالی که پر ازآشوب و انقلاب بود خود را بکاشغر رسانید ، در این میدان جنگ حکایت غریبی نقل شده که خلاصهٔ آن بشرح زیر است : سردار عرب قسم یاد کرد که خاك چین را بتصرف بیاورد، ولی پادشاه آنجا(احتمال دارد همان فرماندار سرحدی باشد) وقتیکه شنید یك بار خاك برای قدم زدن برروی آن با یك کیسه پول برسم خراج و چهار نفر از جوانان منسوب بخاندان سلطنت را که در آنها مهر خسودرا منقوش ساخته بودنزد قتیبه فرستاد و بدین وسیله اورا ازپابندی سوگندی که خورده بودرهائی بخشید . این قصه‌دارای حقیقت بسیار جالب و جاذبی است .

---

[1] ـ شرح جنگهای قتیبه در کتاب وقلب‌آسیاه مفصل ومشروح ذکر شده است (مؤلف) .

پیشرفت بطرف رود سند
۸۹-۹٦ هجری
۷۰۷-۷۱۴

در زمان سلطنت **ولید** مجاهدین اسلام بفرماندهی **محمد بن قاسم** از راه مکران بهسند هجوم بردند. افسر نامبرده اول مسلمانی است که پرچم اسلام را در هند برافراشته‌است. او ملتان را گرفت و غنائمی که در این حمله بدست آورد به یکصدو بیست میلیون تخمین شده است. ولی مرگ **ولید** که در این اوان اتفاق افتاد فتوحات این سردار را خاتمه داده نتوانست قدمی جلوتر برود، لیکن سکونت مسلمین در سند استقرار یافت و هنود تا وقتیکه جزیه یا مالیات مقرره را می پرداختند در پرستش اصنام آزاد بودند و مانع ورادعی در این باب از طرف مسلمانان نبود، در صورتیکه این عمل از مسلمین مخالفت با دستور پیغمبر بوده است.

موفقیت های شایان ولید
۸٦-۹٦ هجری
۷۰۵-۷۱۴

در خلافت کوتاه **ولید** نفوذ و اقتدار دولت اسلام به‌اوج کمال رسیده و آخرین درجهٔ شکوه و جلال را پیدا نمود، چنانچه بخواهیم شاهدمثالی برای‌آن بیاوریم میگوئیم که **عبدالملك** را با **قباد** و **ولید** را با **نوشیروان** باید در ردیف هم قرار داد. لشکر فاتح **ولید** از یك طرف فتوحات خود را تا رود سند و سرحدات چین توسعه داد و از طرف دیگر در سمت غرب به‌فتح اسپانیا نائل آمده که یك فتح بسیار درخشان و اساسی بوده‌است. باید دانست که قسمت اعظم این‌موفقیت و پیشرفت‌های حاصله ناشی از شخصیت خلیفه بوده که از سرحد چین تا دریای مدیترانه فرمان او نافذ و حرفش قانونیت داشته است.

شرحی که از منابع چینی هارسیده‌حا کی است که بین ۷۱۳ و ۷۵۵ میلادی ده هیئت اعزامی که یکی از آنها ظاهرا از طرف خود **ولید** بود از ایران به‌چین فرستاده شده ومورد پذیرائی آن‌کشور آسمانی واقع گردیدند، مخصوصا مینویسند از جمله هدایائی که به‌آنها داده شد یکی قلاب دوزی های «موی آتش» بوده‌که محتمل است مراد از آن همان پنبهٔ کوهی باشد.

محاربات یزید در گرگان و طبرستان ۹۸ هجری (۷۱۶)

وقتیکه **سلیمان** بر تخت نشست **قتیبه** حاکم خراسان بنای طغیان را گذاشت و بالاخره بقتل رسید. پس از قتل او **یزید بن مهلب** از طرف **سلیمان** به حکومت خراسان منصوب گردید. اوچون خاطرش از ضبط و ربط امور آن ناحیه فراغت یافت باسپاه جراری به جرجان که در قدیم به هیرکانیا معروف بود روی نهاد. جرجان اگر چه در جادهٔ بزرگ بین عراق و آسیای مرکزی واقع شده معذلك محل مزبور با طبرستان که مجاور آن بود تا آنوقت بحال استقلال باقی مانده بود. **یزید** دهستان را تسخیر کرد، اهالی جرجان راه فرار پیش گرفتند و **یزید** آنها را تعاقب نمود. گریختگان به جبال البرز پناهنده شده و بالاخره مجبور به تسلیم گردیدند. پس از قتل عدهٔ زیادی از اسرا و تاراج اموال مردم به طبرستان که آنرا امروز مازندران می‌نامند حمله‌ور گردید. او در بدو امر پیشرفت حاصل نموده ساری را بتصرف در آورد، ولی در یکی از جنگهائی که در این میانه روی داد مسلمین دشمن را تعاقب نموده و بیك دره‌ای که دشمن در کمین بود رسیدند و لذا محصور شده تلفات زیادی بآنها وارد آمد. آخرالامر **یزید** با سیصد هزار دینار سلامتی خود را خریده و سالما بطرف جرجان برگشت که آنوقت اهالی شورش کرده بودند. او مرزبان آن ملك را در یك قلعه ای که در بالای کوهی واقع بود محاصره نمود. احتمال دارد که این همان قلعه ماران[1] باشد که ما قبلا در بیان پایتخت پارتیها آنرا مذکور داشتیم. نظر باستحکام قلعه و اینکه یك راه بیشتر نداشت محاصرهٔ آن هفت ماه طول کشید. در آخر **یزید** بر اهل قلعه غالب آمده زنان و فرزندان آنها را اسیر و مردانشان را با مرزبان بقتل رسانید. ولی مانند **خالد** (که ذکر آن رفت) سوگند هولناکی که خورده بود که آسیاب را از خون مردم آنجا بکار اندازد و ازآرد آن نان ترتیب داده تناول کند حال موفق گردید که بر طبق آن عمل نماید. چنانچه در تعقیب اجرای قسم مزبور هزارها مردم بیچاره که بعزم شهر از راه عبور مینمودند شکار شده و مانند گوسفند ذبح گردیدند.

۱ — Maran.

دومین کوشش برای فتح قسطنطنیه ۹۹ هجری (۷۱۷)

از تاریخ شکست مسلمانان در جنگ اولی پایتخت امپراطوری بیزانس چهل سال‌نگذشته بود که **سلیمان** بقصد تسخیر این کشور از تمام جوانب و اطراف لشگری را که برای انجام این مقصد کافی میدانست جمع نمود. او اساس این جنگ را بجای حمله بیشتر بر دفاع و محاصره دشمن قرارداد. در اینجا از انبار های بزرك خواربار که برای لشکر تهیه شده بود باید ممنون بود (والااین جنگ را ممکن نبود زیاد ادامه بدهند)، لیکن آتش یونان و نیز زمستان خیلی سخت بالاخره مسلمانان را مجبور ساخت که از محاصره دست بکشند و همچنین کشتیهای جنگی ایشان در آخر شکست دیده از هم پاشیده شدند. باید دانست این دوشکستی که مسلمانان درپای دیوار قسطنطنیه خوردند خدمت آن بعالم مسیحیت بمراتب بیشتر از فتح نمایانی بودکه نصیب **شارل مارتل** گردیدو بعقیدهٔ من آنهمه اهمیتی که در تاریخ بآن داده شده محمول است برمبالغه و ابداً قابل مقایسه با شکست فوق‌الذکر نیست.

خراسان تحت خلافت عمر دوم (عمر بن عبدالعزیز) ۹۹–۱۰۱ هجری (۷۱۷–۷۲۰)

سلیمان مدت سه سال خلافت‌نمود وبعداز او **عمر بن عبدالعزیز** که از زهاد عصر خود بود بر سریر خلافت نشست. ازجمله اقدامات او یکی موقوف داشتن سب **علی بن ابیطالب(ع)** بود که موجب لوث و عصیان دائم‌اعقاب مسلمانانی شده بود که بدیانت و تقوی و پاکدامنی موصوف بودند. **عمر** اهل خراسان را زیاد مورد توجه قرار داده غدقن سخت نمود که از طرف کارمندان و امنای مالیه‌به آنها تعدی نشود. اگر چه آنوقت بسیاری بدین اسلام داخل‌شده‌بودند. او مخصوصا وکلاو نمایندگان کسانی را که بآنان ظلم و تعدی شده بود احضار کرده و خود شخصا بنای رسیدگی را گذاشته بعزل فرمانداران فرمان داد ونوشت که با تمام افرادمسلمین باید مطابق اصول مساوات عمل شود. ایرانیانی که بدیانت زردشتی باقی بودند با کمال عدل و انصاف با آنها عمل نمود و از خراب کردن آتشکده‌ها جدا جلوگیری نمود؛ اگر چه برای ساختن هرمان تازه (ساختمان مذهبی‌جدید) اجازت نداشتند.

خلافت یزید دوم ۱۰۱-۱۰۵ هجری (۷۲۰-۷۲۴)

پس از عمر بن عبدالعزیز **یزید دوم**[1] پسر **عبدالملک** خلیفه شد. او در ابتدای خلافت مواجه با شورشی گردید که بدست **یزید بن مهلب** همنام وی بپا شده بود و ناچار گردید که اول این آتش را فرو نشاند. **ابن مهلب** عراق را قبضه کرده و کارش بدرجه ای بالا گرفت که در فارس و کرمان و سایر مراکز ایران فرمانداران به‌نام او حکومت مینمودند. خلیفه برادرش **مسلمه** را سردار لشکر شام نموده بدفع **یزید** مأمور ساخت. درنتیجه **یزید** که سرکردهٔ انقلاب و شورش بود بقتل رسید. برادر های او که بطرف کرمان فرار کرده بودند دستگیر شده کشته شدند. عیالات آنها را اسیر و در بازار بفروش رسانیدند. **مسلمه** در پاداش این خدمت بزرگ بحکومت عراق و خراسان منصوب گردید. او حکومت خراسان را به ناپسری خود **سعید** که یك آدم ملایم و نرمی بود وا گذار کرده در حقیقت او راحافظ و نگهبان یك سرحد باین معظمی قرار داد. با وجود لشکر اعزامی **مسلمه** ایلات وصحرانشین های خجند و فرغانه عموما شورش کردند. اهالی سغد که ثابت ماندند قبل از رسیدن کمك صدمات زیادی دیدند. نظر به تخلف از عهدی که بسته بودند لشکر پس از ورود بآنها حمله برده جنگ و حملات غیر قاطعی بوقوع پیوست. بطور کلی باید گفت که در سلطنت **یزید** علائم انحطاط و زوال دولت بنی‌امیه نمودار گردید.

تبلیغ عباسیان

تقریباً دراین‌زمان‌بودکه **محمد** نوهٔ بزرگ **عباس** عموی پیغمبر به‌بهانهٔ اینکه‌از نسل **هاشم** شعبه‌ای ازقریش است بنای‌پیشرفت را گذاشت. او برای جلب رضایت فرقهٔ شیعه مدعی شد که خلافت حق اولاد **علی** بود ولی ایشان چون از حق خود دست بردار شدندلذا این حق به‌اولاد عباس تخصیص پیدا نموده است. او مدتی فراری و در ریگستان فلسطین متواری بود تا اینکه خود را براه کاروان‌رو رسانیده و بالاخره از مکه وارد شام گردید. در اینجا مرکزی‌بدست

---

[1] - اول مسافر انگلیسی که بمشرق سفرکرده واز طرف این خلیفه پرسش‌هائی از اوبعمل آمده شرحی‌درفصل ۵۲ ذکر شده‌است. «مؤلف»

آورده مشغول و سرگرم بلیغ گردید. اخیراً عده‌ای از طرف او بخراسان آمده و آن سرزمین را برای تبلیغ مستعدوقابل استفاده یافتند. مخصوصاً درمیان ایرانیانی که‌جزو موالی یعنی بندگان بشمار آمده و جدیداً داخل اسلام شده بودند، پس از چندی گماشتگان محمد بقتل رسیدند، لیکن تخمی که ریخته بودند بتدریج بار آور شده و پیروان زیادی‌در ایران و عراق گرد آمدند.

خروج زید بن حسین ۱۲۲ هجری (۷۴۰)

خروج زید و مجاهداتی که او برای پیشرفت مقصود خویش نمود در حقیقت تقویت بزرگی بود ازحزب عباسی‌ها. بهر حال اهل عراق روی عادت دیرینهٔ خودعهدو پیمانی راکه بااو بسته بودند به پایان‌نرسانیده وی راپس از خروج تنها گذاشتند، ولی او هم‌با کمال مردانگی با دشمن نبردکرده تا آنکه مقتول گردید. هرچند بواسطهٔ قتل او فرقهٔ شیعه در مقصودی که داشتند عقب افتاده و شکست فاحشی بآنها رسید، ولی از طرف دیگر باید تصدیق نمود که این حادثه سبب گردید که مردم در انهدام خاندان بنی‌امیه‌و تقویت ازعباسیان بیشتر باهم اتفاق کنند.

خلافت‌هشام ۱۰۵ - ۱۲۵ هجری (۷۲۴-۷۴۳) و جنگ تور[۱] ۷۳۲ میلادی

در تمام مدت خلافت‌هشام که نسبتاً طولانی‌بود سلطنت‌بنی‌امیه در تنزل و انحطاط بوده است. خوانندگان میدانند که وقایعی را که ما تا اینجا بطور اختصار ذکر نمودیم تمام آن مستقیماً مربوط به ایران بوده است، ولی این را نبایداز نظر انداخت که در زمان خلافت هشام مسلمانان به‌کشور فرانسه حمله بردند. این واقعه درسال ۷۳۲ میلادی بوقوع پیوست که درست یك قرن‌از رحلت بانی اسلام گذشته بود. دراین جنگ فتحی که نصیب شارل‌مارتل گردید مورخین اروپا آب و تاب زیادی بآن‌داده‌و فوق‌العاده آنرا اهمیت‌داده‌اند، در صورتیکه ممکن است بگوئیم که مطمح نظرمسلمانان در این جنگ بیشتر قتل و غارت بود نه‌فتح دائمی.

---

۱ - Tours.

ولید دوم و یزید سوم ۱۲۵-۱۲۶ هجری (۷۴۴-۷۴۳)

خلفای اخیر سلسلهٔ بنی‌امیه چندان قابل ذکر نمیباشند. **ولید** که در فسق و فجور مستغرق بود بدست پسرعم خود بقتل رسید. خود قاتل هم بعد از چند ماهی کشته شد، تمام کشور های اسلامی آنوقت بحال هرج و مرج افتاده و در همین حالت **ابراهیم** جانشین **محمد** باقدم سریعی ادعای عباسیهارا تعقیب نموده و بنای پیشرفت را گذاشت.

خروج عبدالله معاویه ۱۲۶-۱۲۹ هجری (۷۴۷-۷۴۴)

در مدت خلافت **مروان** دوم جانشین **یزید** سوم شورش و انقلاب زیادی در شام روی داد که در فرو نشاندن آن و سرکوبی شورش طلبان قساوت کاریها و جنایاتی که آنوقت یك امر عادی شمرده میشد بوقوع پیوست. مهمتر از همه طغیان **عبدالله بن معاویه** از اولاد **جعفر** برادر **علی بن ابیطالب** بوده است. توضیح اینکه پس از جلوس **مروان** بر سریر خلافت اهل کوفه با **ابن معاویه** بیعت نموده و در آخر ویرا تنها گذاشتند. او فراراً به مدینه آمد و عدهٔ کثیری در آنجا زیر لوای وی جمع شدند. او با این قوه و کمك خوارج اخیراً اصطخر را مرکز خویش قرار داده و فرمانداران او در اصفهان و ری و قم حکومت میکردند. در سال ۱۲۹ هجری (۷۴۷) از لشکر شام شکست خورده و مانند سایر مدعیان خلافت درهنگام شکست بطرف خراسان فرار کرد. **عبدالرحمن بن مسلم** مشهور به **ابومسلم** آنوقت در مرو مقیم بود. در ظاهر مردم را به بنی هاشم دعوت میکرد، ولی درواقع ناشر افکار عباسیان بود و از آنها ترویج مینمود. **ابن معاویه** نه آنکه در بارهٔ او بر خلاف انتظار هیچ نوع کمك و همراهی بعمل نیامد بلکه بدست حکومت هرات که تحت نفوذ **ابومسلم** بود بقتل رسید.

بر افراشته شدن پرچم سیاه عباسیان در خراسان ۱۲۹ هجری (۷۴۷)

انحطاط وضعیت حکومت مرکزی باعث شد که اعراب در همه جا به نزاع و جنگ داخلی مشغول گردیده و سطوت و هیمنهٔ خود را بدینوسیله از دست دادند. نظیر اسپانیا در اقصای غرب، افریقا، سوریه و عراق در تمام این اماکن و بلاد نفوذ خلیفه تقریبا بصفر رسید. و نیز در خراسان، **نصر** فرماندار آنجا که از حکمرانان مقتدر شمرده میشد

و در شکست و دستگیری **قرسول**[1] خاقـان لیاقت و کفایت نظامی خود را کاملا به ثبوت رسانیده بود معذلك طائفه‌ای از یمنی‌ها بر علیه او برخاسته و نزاع و جنـگ طولانی بین اعراب یمنی و مضر همانطور که خراسان را متزلزل ساخت اندلس را هم تکان داد. غرض در یك چنین عصر پر از انقلاب و آشوبی **ابومسلم** موقع را مغتنم دانسته پرچم سیاه عبـاسیان را که این آیه قرآن «اُذن للذین یقاتلون بانهم ظلموا» در آن نقش بود به اهتزاز در آورد.

این شخص نامی که خاندان بنی‌امیه را منقرض ساخته و بنی عباس را بجای آنهـا روی کار آورد ابتدا غلامی بود که **محمد** که در رأس خاندان عباسی قرار داشت ویرا در بازار مکه خریده بود. او بر اثر ابراز لیاقت و هنر و کار دانی محل و ثوق و مورد اعتماد واقع شده دائما بین جنوب فلسطین و خراسان میهن خویش در مسافرت و حرکت بود. از جمله انتشارات و تبلیغات او یکی این بـود که میگفت «من مظهر خدای بی همتا میباشم» این دعوی در آنوقت مورد قبول عامه واقع گردید. در پایـان امر او شروع بجنگ نمود و دسته بندیها و سازش هائی که از مدتی بطور خیلی عاقلانه جریـان داشت منتهی باینجا گردید که مرو و هـرات را قبضه نمود، **نصر** در یکی از گزارش های خـود به خلیفه مینویسد که دویست هزار نفر بـا **ابومسلم** بیعت کرده و بقید قسم قول وفاداری داده‌اند، در نتیجه از او برای جلوگیری از این انقلاب دائم التزاید در ضمن اشعار زیر تقاضای کمك مینماید.

اری بین الرماد و میض نار	واخشی ان یکـون له ضرام
و ان النار بـالعودین تذکی	وان الحرب مبدء ها کلام
فقلت من التعجب لیت شعری	آ ایقاظ بنی امیة ام ینام

مروان برای اعزام سپاه جدیت نمود، در ایـن اثناء **او ابراهیم** را که از آنوقت ببعد از این صحن نمایش ناپدید میباشد دستگیر کـرد. لیکن برادرانش **ابوجعفر** و **ابوالعباس** فراراً بکوفه آمده و در آنجا خود را مخفی کـرده محفوظ ماندند. **قحطبه**

---

۱ - Kursul

یکی از افسران کافی ولایق **ابومسلم** ، **نصر** را در دونقطه یکی نیشابور و دیگردرگرکان شکست داد و اورو بهزیمت نهاده از هر طرف برای خود پناهی میجست ، بالاخره از ری عبور کرده و قبل از ورود بهمدان در گذشت؛ لیکن **قحطبه** که **نصر** را درهنگام فرار تعاقب کرده بود وقتیکه بهری رسید با لشکر خلیفه مواجه گردید؛ این لشکر که از کرمان آمده بود از **قحطبه** شکست خورد و بالاخره نهاوند هم بتصرف **قحطبه** درآمد سپس او از **ابن‌حبیه** که در جلولا بود بهیك سو شده یکسره وارد کوفه گردید.هرچند این سردارشام پیشدستی نمود ولی‌ضعف‌نشان‌داده‌ودرکربلاماند و بالاخره این دو لشکر در نزدیکی شهر بهم تلاقی نمودند . **قحطبه** لشکر شام را شکست داد ولی خودش هم‌در این جا اسیر چنگال مرك گردید . **ابن‌قحطبه** که پس از پدر بسرداری لشکر منصوب‌شد کوفه رابتصرف درآوردو **ابوالعباس** که تا آنوقت مخفی وناپدیدبود ازخفا ظا هر گردید و همین سپاه فاتح پس از این ، خلافت او را اعلان‌کرده و با او بیعت نمودند .

جنك زاب بزرك ۱۳۲ هجری (۷۵۰)

هنگامیکه این کشمکش ادامه داشت نیروی دیگری که بتوسط **قحطبه** از نهاوندفرستاده‌شد لشکر **عبدالله‌بن‌مروان** را شکست داده قسمت علیای نهر فرات را بتصرف درآورد . **مروان** خلیفه که در حران توقف داشت ناچار قدم بمیدان کار زار نهاد ، اواز فرات عبورکرده با یکصدو بیست‌هزار مردان جنگی از سمت چپ روانه‌گردیدوبالاخره از پل زاب گذشته عازم شد که‌درمقابل **عبدالله** عموی **ابوالعباس** که‌فرمانده لشکربود جنگ را خاتمه دهد . او بـرای اینکه اعراب طمـع و حریص را به جنـگ تهییج کرده باشد به سران لشکر اظهار داشت من تمام خزائن و نقود خود را برای دادن انعام‌همراه آورده‌ام ، ولی دراین‌بیان سوء تفاهم‌شده قبائل‌چنین خیال کردندکه‌مقصودش فرار است . این بودکه خوف وهراس‌بر آنها مستولی‌گردیده یکدفعه روبهزیمت نهادندو از شدت اضطرابی که در آنها پیدا شده بود هزاران تن در میان رودخانهٔ بزرك افتاده غرق شدند . لشکر فاتح عباسیان در تعاقب آنها طرف موصل روانه شد **مروان** بدبخت بالاخره شکارشده وبقتل رسید و بامرگ وی خلافت‌خاندان بنی امیه انقراض‌پیدانمود.

حالت ایران تحت خلفای بنی امیه

ما در این فصل تاریخ ایران را از این حیث که جزءِ امپراطوری عرب بود تا جائیکه ممکن میشد بیان کردیم ، در یك دوره و عصری که استبداد و ظلم و جور عمومیت داشت و اشخاص ظالم و جور پیشه ای مانند **حجاج** از جانب خلیفه حکومت داشتند مسلم است که با ایرانیها خیلی بد سلوك میشده است . حتی حالت آنها در این عصر ابداً طرف مقایسه با زمان خلفای اولیهٔ اسلام نبوده که حامی عدل و داد و رافع ظلم و جوربوده اند . در اینجا باید دانست که اهل خراسان دز انقراض سلسلهٔ بنی‌امیه عامل خیلی مؤثر و قوی بوده اند . در میان مردم این سر زمین بوده است که نواب عباسیان توانستند صمیمی ترین و فداکارترین افراد را پیدا کنند . مخصوصاً در همین روز های مهم تماشائی می بینیم که برای خدمت بیك شخص اجنبی که ابداً ملاقات هم نشده است اشخاصی از اهل این قطعه دست از جان و مال خود کشیده و آخرین درجهٔ صمیمیت و فداکاری‌را در بارهٔ وی بروز دادند. حرارت و جوشی که در پیروان پرچم سیاه وجود داشت همان بود که در فوق اشاره شد ولذا بر سپاه شام غالب آمدند که حس و حرارتشان نسبت به خلیفه سلب شده و جز منافع شخصی یا نهایت عشیره ای منظور دیگری نداشتند وبنابراین مظفریت و پیشرفتی که برای‌اهل خراسان حاصل شد میتوان از حیثی آنرا جزو نهضت ملی شمرد که از ناحیهٔ مردم جفا دیده ناشی‌شده است . زیرا آنها باید حس کرده باشند که در تمام آن چیزهائیکه در تمدن و تهذیب لازم و ضروری است برار بابان خود یعنی اعراب مزیت وبرتری دارند.

ابو مسلم

فصل چهل و نهم

تفوق ایرانی در آغاز دورهٔ عباسی

تفوق ایرانیان بر اعراب یا ملت مغلوب بر غالب قبلاً از دیر زمانی در جریان بوده و مقدمات آن تهیه میشد و آن وقتی بحد کمال رسید که عباسیان که ظهور و اعتلاء شان مرهون ایرانیاست بر سریر خلافت نشستند. این خلفا گردش‌دار بر علیه اعراب از عناصر بیگانه قرارداده و بوثوق و اعتمادشان ... یعنی ایرانیان و مخصوصاً اهل خراسان بوده است. لذا آنان را بخود جلب و با خود دوست ساختند.

«دوزی — تاریخ اسلامی»

خاتمه یافتن وحدت مسلمان

سلسلهٔ بنی امیه و امپراطوری اسلام دو لفظی مترادف بوده اند و اما آن در بنی عباس درست نمی‌آید چه خلافت اخیرالذکر در اندلس هیچوقت و در افریقا از اول ولی بنوبت مورد تصدیق نبوده است و در ایران چنانکه در آتیه معلوم خواهد شد زمان بزمان که خلیفه ضعیف میشود سلسله‌های خود مختاری ظهور میکنند تا اینکه سیل بنیان کن هجوم تاتار به ایران سرازیر شده پس از صاف کردن آن کشور خاندان منحطهٔ عباسی را منقرض ساخته و بانقراض آن، خلافت را که قوهٔ معظمی بود خاتمه داد.

یك مطلب دیگر که تا جائیکه مربوط است بایران اهمیت خاصی را دارا میباشد این است که عباسیان موفقیت و کامیابی خودشان را بلشکریانی مدیونند که در خراسان

فراهم کردند . بدینجهت برای حفاظت و استقرار خاندان خود در مقابل عرب متکی بر آنها بوده‌اند . تنعم و خوشگذرانی اعراب که آنرا فتوحات و پیشرفت های فوق العادهٔ آنها آورد و رویه ای را که برای سیاست خود پیش گرفتند که آن بلاحرف بر ضرر امپراطوری اسلام بود سبب شد که قوهٔ جنگی آنها ضایع و فاسد گردید ، درست مانند منچوها در ایام اخیره درچین و طریقه‌ای را که برای بر قراری خود تعقیب نمودند. خاندان عباسی تا این درجه با اعراب دشمن بودند که دردستوریکه **ابراهیم** برادر **ابوالعباس** به **ابومسلم** میدهد میگوید «ملتفت باش که درخراسان حتی یکنفر که زبان او عربی است نباید باقی بماند بلکه باید کشته شود» راستی از یك عضوی از قبیلهٔ قریش چنین حکمی خیلی غریب است !.

جلوس ابوالعباس به خلافت ۱۳۲ هجری (۷۴۹)

پس از فتحی که در نزدیکی کوفه نصیب **قحطبه** گردید **ابوسلمه** وکیل یا نمایندهٔ خاندان **هاشم** در خراسان، کوفه را تصرف نموده و تحت عنوان «وزیر آل محمد» مشغول حکمرانی گردید . دو برادر **ابراهیم** که تا آنوقت مخفی بودند بیرون آمدند . **عبدالله ابوالعباس** برادر کوچکتر بود لیکن ازطرف مادر شریف بوده‌است ، بالنتیجه ادعای او نسبت به ادعای **جعفر** که مادرش کنیز بود اساسی‌تر وخود بخلافت شایسته تر شناخته شد . دراینجا شاید انتظار داشته باشیم که اعلامیهٔ خلافت **ابوالعباس** صورت عمل گرفته و فوراً انتشار پیدا کند ، ولی **ابوسلمه** آنرا بتأخیر می انداخت تا آنکه حامیان خاندان عباسی باو فشار آورده بالاخره **ابوالعباس** را بمسجد بردند . او بمنبر بالا رفته بر علیه بنی‌امیهٔ بدنام و غاصب حقوق پیغمبر شروع بسخن نمود . مینویسند که او در آخرخطبه در ضمن تهدید فریاد کرد « منم دست انتقام الهی ونام من **سفاح** یعنی خونریز است » او بهمین لقب هم در تاریخ مشهور شده است ، در صورتیکه هنوز مسلم نیست که او این لقب را برای خود اختیار کرده باشد .

قتل عام بنی‌امیه

اینکه این خلیفه را **سفاح** نامیده‌اند بمناسبت عملیات هولناکی است که بر علیه اغلب افراد این خاندان منکوب بدست وی انجام

گرفت . او هریك از شعب این خاندان را از بیخ بر انداخته بکلی نابود ساخت . در فلسطین عموی خلیفه پایهٔ جور و جفا و غدر و دغا را بالا برد ، باینمعنی پس از اعلام
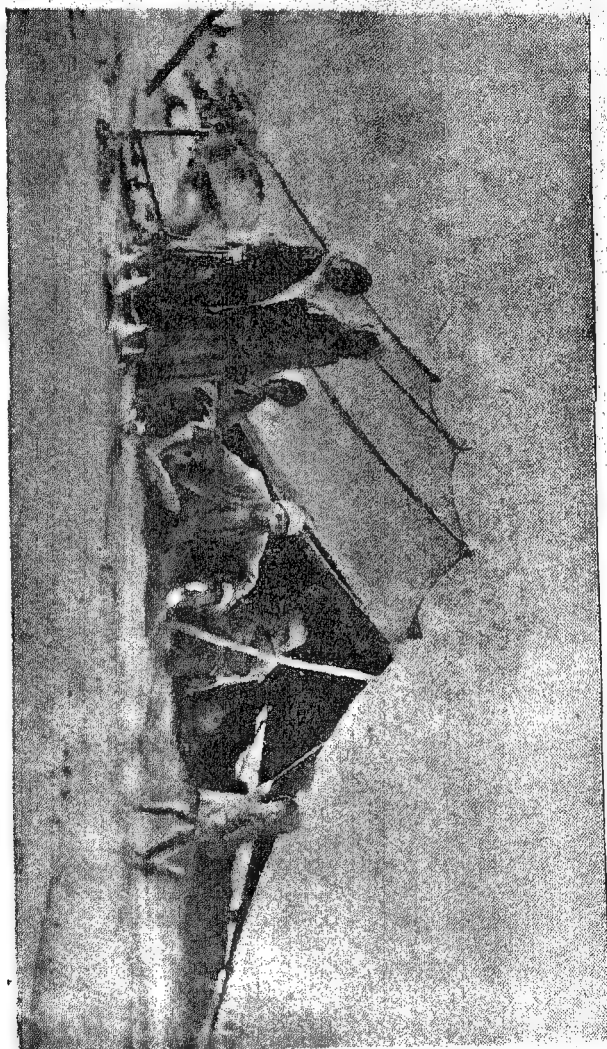
۱۴ - چادر نشینان ایلات تیموری

(ساکنین شمال شرقی ایران از نسل تیمورلنگ)

عفو عمومی برای تحکیم و تشیید مبانی آن ضیافتی کرد که در آن هفتاد نفر از سران بنی‌امیه مدعو بودند . وقتیکه هر یك درجای خود قرار گرفتند و مجلس رسمیت پیدا نمود یکنفر شاعر از جای خود برخاسته شروع بذکر مطاعن و جور و ستم بنی‌امیه نمود

در این اثناء بیك اشاره تمام هفتاد نفر را در همان مجلس بقتل رسانیدند. بعد فرش روی هفتاد جسد مرده گسترده وخان های طعام روی آن چیده مشغول خوردن شدند.

یکنفر از این خاندان که ستارهٔ اقبالش روشن بود از این حادثهٔ هولناك جان دربرده واز هرطرف در تلاش مأمنی برآمد، تا آنکه او را برای حکومت اندلس دعوت کردند. او در آنجا شالودهٔ خلافت خاندان جدیدبنی امیه را ریخت وموفقیت شایان و پیشرفت نمایانی هم نصیب وی گردید.

خلافت ابوالعباس و مرك او ۱۳۶هجری (۷۵۴)

در تمام مدت خلافت **ابوالعباس** طغیان و شورش در همه جا حکمفرما بود و این گویا بواسطهٔ سفاکی و خونخواری او بود که در عراق و شام لوای طغیان وسرکشی بر افراشته شد. هنوز لشکر زیادی طرفدار خلافت بنی امیه وجود داشت. بصره نیز علم مخالفت برافراشته وبالشکر خراسان سردارهاشمی بمبارزه برخاست، مخصوصاً در اینجا برای تشریك مساعی نقشهٔ عاقلانه ای هم درکار بود که خاندان عباسی را تهدید مینمود، لیکن هیچیك آنطوریکه خیال میشد بوقوع نرسید. اولا **ابن هبیره** باآنکه لشکرش باندازه‌ای بودکه میتوانست خلافت بنی امیه را درشام مستقرنگهدارد به‌واسط پناهنده شده واخیراً تسلیم گردید. مردان کاری وجنگ آزمودهٔ خراسان بصره را قبضه نمودند. اگرچه در خراسان و سایر نقاط شورش ها و انقلاباتی بوقوع پیوست لیکن قبلادر خلافت عباسی ها استحکامی پیدا شده بود که از این انقلابات خللی در ارکان آن راه نمی یافت.

قتل **ابوسلمه** گواه صادقی است برحق نشناسی و غدر این خلیفه. آری او این شخص را بمیهمانی دعوت کرده در ختم مجلس وقتیکه او تنها بمنزل میرفت بین راه ناگهان او رابقتل رسانیدند، پس ازاین واقعه چیزی نگذشت که **ابوالعباس** درگذشت. در مدت پنج سال خلافت او دامنهٔ کشتار و خونریزی، دغا و غدر، نقض عهد وپیمان، شکستن قسم، بیوفائی و حق ناشناسی وهزاران فجایع وشنایع دیگر بدرجه‌ای توسعه پیدا کرده بودکه نظیر آنرا در تاریخ اسلام نمیتوان نشان داد.

ابو جعفر منصور ۱۳۶-۱۵۸ (۷۵۴-۷۷۵)

ابوجعفر پس از **سفاح** بر تخت نشست و لقب **منصور** را برگزید عموی خلیفه **عبدالله** که در جنگ با **مروان** پیروز گشت بر علیه وی قیام نموده و بنای طغیان را گذاشت. **منصور ابومسلم** را برای دفع او نامزد کرد، این مدعی در حال مأیوسی هفده هزار لشکر خراسان را که فهمید نمیتواند به آنها اعتماد کند با کمال بیرحمی کشت. **ابومسلم** در آخر فتح نموده **عبدالله** را اسیر کرده و او را در بصره حبس نمود.

قتل ابومسلم ۱۳۷ هجری (۷۵۴)

درست همانطوریکه **ابوالعباس ابوسلمه** را کشت **منصور** حق شناس هم بقتل **ابومسلم** مقتدر مصمم گشت. **ابومسلم** که از دغا و غدر خلیفه بدگمان بود با یکی از دوستان خود در توقف ورفتنش نزد خلیفه مشورت کرده نظرش را پرسید در این باب چیست. او در جواب چنین گفت «شیری طعمه‌اش را که خارهای زیادی در آن فرو رفته بود نمیتوانست حرکت دهد، یك آدمخوش باوری که این ناتوانی شیر را دید و آه وزاری ویرا شنید رقت نموده خود را بوی رسانید. بدست عاطفت آن خارها را بکشید وبیرون آورد. ولی شیر در مقابل این احسان او را دریده و طعمهٔ خودش ساخت. مجوزی هم که برای این عمل خود اظهار داشت این بود که تو آدمی هستی که در کارهائیکه مربوط به تو نیست دخالت میکنی و اندیشهٔ آنست که بشیر دیگری هم کمك و همراهی کنی که مرا از این شکارگاه بیرون کند». **ابومسلم** گفت «اگر شاخهٔ جوانی را که بدست خویش غرس نموده مراقبت نکند مردمی که از راه میگذرند آنرا ازبیخ خواهند کند». او بعد برگشته نزد خلیفه آمد، خلیفه پس از عتابهای زیاد خیلی سخت ویرا دریده قطعه‌قطعه نمود و نهال عمر یك مرد نامی که کامیابی خاندان عباسی مرهون خدمات و زحمات او بوده است در اوائل سن سی و پنج اینطور از بیخ کنده شد. این گویا سزای خون هزاران اشخاص مدعی و مخالفی بود که مخصوصاً بحکم او ریخته شده بود، ولی باید دانست که او چون تحت او امر اربابان خود بود از روی صمیمیت و حقیقت تزلزل ناپذیری این خدمات را بموقع اجراء میگذاشت، درهرصورت قتل او **ابوجعفر** را بدنام نموده

را به سیاهترین لکه‌های دغا وغدر و حق ناشناسی متهم و معروف ساخت.

نائره انقلاب در ایران ۱۳۸ هجری (۷۵۶) و ۱۴۱-۱۴۳ هجری. (۷۵۸-۷۶۰)

در سال یکصدوسی هشت هجری نائره انقلاب و شورش سرتاسر ایران رافرا گرفت. **سندباد** از جمله پیروان مذهب قدیم ایران پس ازواقعهٔ قتل **ابومسلم** جماعت زیادی را جمع نموده به مطالبهٔ خون **ابومسلم** صاحب خودبرخاست. او بمردم میگفت هنگامی که **ابوجعفر** خواست **ابومسلم** را بکشد وی اسم اعظم را برزبان جاری کرده فوراً مرغی سفید شده به‌پرید و به‌بالا طیران نمود، **سندباد** تا مدت سه ماه از ری تا نیشابور را در تصرف داشت. القصه پس از کشته شدن شصت هزار نفراز پیروان او آتش این انقلاب خاموش گردید. مدت سه سال که از این قضیه گذشت عامل خراسان پرچم عصیان وطغیان برافراشت بالاخره بدست **ابن خزیمه** شکست خورد. نامبرده کسی است که **مهدی** پسر و جانشین تصادفی **منصور** با او مربوط ومتحد بوده است. انتخاب **مهدی** برای حکومت خراسان که بعد از این بعمل آمد دلیل قاطعی است که محل مزبوردارای اهمیتی بسزا بوده است. **سپهبد**[1] طبرستان هم که **سندباد** پس ازشکست و هزیمت بـاو پناهنده شده وکلیهٔ خزائن و اموال **ابومسلم** بـاو سپرده شده بودعلم مخالفت برافراشته قدم بمعرکهٔ جنگ گذاشت. بالنتیجه طبرستان نیز بتصرف اعراب در آمد. **سپهبد** بواسطه یأس و نومیدی خود رامسموم ساخت.

طایفهٔ راوندیان ۱۴۱ (هجری. ۸۵۷)

در خلال احوال فرقهٔ عجیب و غریبی در ایران به ظهور رسید که قائل به‌تناسخ وحلول بودندوعقیده داشتند که خدا بطورموقت در خلیفه حلول کرده است. آنها ناگهان دراطراف قصر **منصور** جمع شده فریاد میکردند که «این خانه خانهٔ خداوندماست، همان خداوندی که بما نان وآب عطا میکند» ملازمان خلیفه حسب الحکم باین جماعت حمله برده لیدر های آنهارا گرفته زندانی کردند. شورشیان ناگهان بمحبس هجوم برده رئیس زندان را تقریباً بقتل رسانیدند این طایفهٔ موسوم به را وندیه از اهل راوند اصفهان تا اوائل قرن دهم وجود داشتند.

۱ - رجوع شود بفصل ۴۳ کتاب حاضر.

طایفهٔ مزبور بطور عجیب سبب شدند که از آنوقت ببعد یك اسب زین کرده (اسب نوبت) در کوشك یا قصر خلافتی بجهت یك پیش آمد نا گهانی همیشه حاضر و آماده باشد.

خروج اولاد حسن بن علی ۱۴۴هجری (۷۶۱)

یك خطر خیلی سختی که بیش از شورش های ایران منصور را تهدید مینمود خطر قیام اهل بصره ومدینه برای استرداد حقوق آل علی بوده است ، نائرهٔ شورش و آشوب در این دو شهر پشت سر هم بنای اشتعال را گذاشت. محمد یکی از اولاد حسن درمدینه خروج کرد ، لیکن مردم او را تنها گذاشتند ، تا اینکه در جنگ شهید شد. سپس برادرش ابراهیم بصره را گرفته و بعد از آن جا به کوفه حرکت نمود، بالاخره او نیز درجنگ شکست خورده بقتل رسید.

بناء شهر بغداد ۱۴۵هجری (۷۶۲)

منصور مؤسس و بنا کنندهٔ شهر بغداد میباشد که آن تحت نظر هارون الرشید نوهٔ او رمان شرقی غیر قابل زوالی را که زیب وزین صفحات نوربخش الف لیلة ولیله میباشد کاملا برای ما ذخیره نمود که آن امروز دردسترس عموم گذاشته شده است. مقصود اساسی و سیاستمدارانهٔ او در بناء این شهر جدید آن بود سپاهیانی که در قرب و جوار بصره و کوفه بودند و این نقاط لانه و آشیانهٔ فتنه و فساد شده بودند از این نواحی آنها را خارج سازد. این شهر بواسطهٔ موقعش که چند میل از بالای شهر قدیم مداین واقع شده و تأسیس و بناء دائمی دیوان در داخل حصار آن خیلی زود پایتخت امپراطوری عباسیان قرار گرفت ، برای سه دسته از لشکریان که یکی دستهٔ خراسان که محل اعتماد و نقطهٔ اتکاء منصور بود و دیگر دستجات مضر و یمانی برای هریك در ساحل شرقی دجله اردوگاهی جداگانه بنا نمودند.

قیام در هرات ، ۱۵۰ هجری (۷۶۷)

در سال های اخیر خلافت منصور نسبتاً سکون و آرامشی در کشور برقرار بود که نا گهان شخصی بنام استادسیس به ادعای نبوت در هرات قیام نمود ، او خراسان و سیستان را

را بتصرف خود در آورد، ولی در آخر ابن خزیمه او را با کشتار خیلی زیاد شکست داد و شاید چیزیکه در این حادثه قابل اهمیت است اینکه خیزران دختر استاد باغی بتوسط مهدی جزء حرم قرار گرفته و عاقبت مادر هادی و هارون شد.

نفوذ ایرانیان در زمان خلافت منصور

نفوذ ایرانیها در مدت طولانی خلافت منصور روزانه در تزاید و ترقی بوده است. اولا وضع لباس درباریان ایرانی بود. مطالعهٔ ادب، طب، هیئت و نجوم تحت مراقبت و سرپرستی این خلیفه آغاز گردید. او اول کسی است که حکم کرد علوم و فلسفهٔ یونان را بعربی ترجمه نمایند، در بسیاری از چیزهای دیگر و تخم عنصر عقلائی اسلام را پاشید و برای آیندگان راه را صاف کرد، دیگر برای تنظیم امور کشوری چون نظامات و مقررات صحیحی که برطبق آن عمل شود در دربار خلافتی وجود نداشت لذا امر کرد اصول و نظاماتی را که سلاطین ساسانی برای تنظیم امور کشوری بکار میبردند همان‌ها را سرمشق قرار دهند و مطابق آن عمل کنند. منصب وزارت فوق همهٔ مناصب شمرده میشد. شخص وزیر در رأس همهٔ اعضاء و ملازمین دربار قرار میگرفت. باید دانست اول کسی که این لقب را (چنانکه قبلا ذکر شد برای خود اختیار نمود ابوسلمه بوده است. او به‌قتل رسیده و جانشین بلافصل وی را نیز مسموم ساختند. رتق وفتق امور کشور بدست برامکه یا اولاد برمک جد اعلای برامکه بوده است. لقب برمک باید از کشیش بزرگ آتشکدهٔ مرکزی و یا از خانقاه و معبد بودا آمده باشد که‌در بلخ دائر بوده است. این‌خاندان زیاده‌از پنجاه سال (۷۵۲–۸۰۴ میلادی) حکومت داشتند. بواسطهٔ کفایت و کاردانی و نیز سرپرستی علم و ادب آنها بود که خلافت عباسیان باوج کمال رسید.

مهدی ۱۵۸–۱۶۹ هجری (۷۷۵–۷۸۵)

منصور در وصیت خویش مهدی را جانشین خود تعیین نموده بود. او وقتیکه بر تخت رفت عکس‌العمل حکومت قابل و درعین حال سختی و شدت و نیز تیرهٔ وی در مهدی و محاسن اوظهور پیدا نمود. در وصف او چنین گفته شده است: در حسن و زیبائی مانند ماه درخشان است، از حیث مطبوعی و خوشروئی بهار، در جرئت و شهامت به‌شیر، دربخشندگی

و فیض بخشی به‌دریای زخار مانند است».

ولی مقام او را باید گفت که فوق همهٔ ایشهاست، چه این خلیفه اساس حکومت خود را روی عدل و داد قرار داده و پایهٔ سلطنت را بدرجه‌ای بس رفیع و منیع رسانید. او خطوط ارتباطیهٔ کشور را اصلاح نموده و آنرا بسی توسعه و ترقی داد. قلاع و استحکاماتی در مراکز مهمه ترتیب داد. قصبات و شهرها بنا نمود، شعر و ادب را ترویج نموده و شعرا را بسی تشویق میکرد، موسیقی و ادبیات را به‌پایهٔ بلندی رسانید. از طرف دیگر این را هم نباید نهفته گذاشت که مظالمی که از وزراء و سرداران او صادر شده مسئولیت آن دامن گیر شخص او میباشد. حقیقت امر این است که مهدی پیروان مانی را جداً تعقیب نموده حتی او برای اینکار یك ادارهٔ خاصی تشکیل داد.

پیغمبر برقع پوش خراسان ۱۵۸—۱۶۱ هجری (۷۷۴-۷۷۷)

حادثه‌ای که در اوایل خلافت مهدی بوقوع پیوست از حوادثی است که خوانندگان انگلیسی را به‌منظومهٔ «مور» آشنا میسازد. شرح قضیه بطور اجمال این است که مقنع معروف بحکیم برقعی در قریه‌ای موسوم به قارش واقع بین راه مشهد و هرات تولد یافته است. از جمله تعلیمات او یکی این بود که خدا در آدم و ابومسلم که اسمش هنوز بشدت و رد زبانها بود و نیز در خودش حلول[1] نموده است. او مدت چهار سال آسیای مرکزی را در تصرف داشت تا آنکه محصور شده و پس از آنکه از همه جا مأیوس گردید خود را در میان خمره یا حوضچهٔ تیزاب انداخته هلاك ساخت.

هادی ۱۶۹—۱۷۰ هجری (۷۸۵-۷۸۶)

فرزند لایق و محبوب مهدی، هارون بوده است که در سال ۱۵۶ در جنگ بسعور ابراز لیاقت نموده افتخاراتی برای خود تحصیل کرده بود. از اینرو او میخواست حق خلافت را از موسی معروف به هادی که بزرگتر بود سلب کرده به هارون واگذار کند، مگر هادی حاضر نشد که از حق خود صرف نظر کند. چنانچه بعد از فوت ناگهانی او زمام امور

۱- برون در جلد اول و فصل نهم کتاب خود هویت تمام این فرقه ها را تحصیل دکسر نموده است و خوانندگان میتوانند با جا مراجعه کنند (مؤلف).

خلافت را **هادی** بدون هیچ معارضی بدست گرفت ، معذلك خلافتش اهمیتی پیدا نکرد بعلاوه آن از یکسال هم بیشتر طول نکشید. بعد از مرگش **هارون الرشید** بر سریر خلافت جلوس نمود ، همان خلیفه‌ای که تحت خلافت او عصر ذهبی اسلام به‌وجود آمده است .

پایان جلد اول

چاپ رنگین

فهرست مندرجات

دیباچهٔ مترجم . . . . ا — ح

مقدمهٔ مولف درآخرین چاپ . . . . ط — یا

مقدمهٔ مولف درچاپ دوم . . . . یب — ید

مقدمهٔ مولف درچاپ اول . . . . یه — یح

مقالهٔ مقدماتی . . . . یط — لا

فصل اول

وضع وساختمان وآب وهوا — ۱

موقع ایران — حدود وولایات — لفظ ایران وپرسیا — تشکیل فلات ایران — شباهت ایران به اسپانیا — خشکساری آسیای مرکزی — آب و هوای ایران — بارندگی — سرما وگرما — باد — آب وهوای ایران قدیم — جمعیت ایران — جبال فلات ایران — رشته های شمالی — رشته های جنوبی .

فصل دوم

صحاری ، رودخانه ها ، نباتات ، حیوانات ومعدنیات ایران — ۲۲

لوت یاصحرای ایران — رودخانه ها — جیحون — دریاچه‌ها — خلیج فارس — بحرخزر — طرق ارتباط — گل وگیاه — حیوانات — معادن .

فصل سوم

جغرافیای ایلام و بابل — ۴۵

آغاز تمدن — ایلام منشاء قدیمترین تمدن ایران — تغییرات طبیعی ایلام وبابل ازاوائل عهد تاریخ — رودخانه بابل وایلام — فرات — دجله — کرخه — آبدیز — کارون — لشکرکشی سناخریب شارکوس وسمردریا — رودهای بابل وایلام درعصرحاضر — مرزهای ایلام — شهرهای قدیم وجدید ایلام — حاصلخیزی طبیعی ایلام — حدود بابل — معنی سومرواکد — کشورکلده وبابل — وصف بابل — آب وهوا ونباتات وحیوانات آن کشور .

فصل چهارم

ایلام وپایتخت آن شوش — ۶۳

تحقیقات جدیده درمبادی تاریخ — معنی ایلام — سیاهان سکنه اولیه ایلام — افسانه ممنن — طوائف

مختلفه ایلام — انزان یا انشان — زبان قدیم ایلام — مذهب ایلام — شوش پایتخت قدیم — حفاریهای لفتس — ماموریت دیولافوا ودمرگان — محلات اربعه شوش — دورهٔ قبل از تاریخ — دورهٔ عتیق — ایلام درافسانه ژیلگام .

فصل پنجم

ایلام، سومر و آکد درطلوع تاریخ ۷۸

سومریها وسامیها — داستان اوانس — زبان سومر — مذهب سومر — تاسیسات قدیمهٔ سومریان ان ناتوم پادشاه لگش ۳۰۰۰ ق.م — فتوحات ان ناتوم بر ایلامیها قدیمترین نامه و ایلام ایلام وسلسله کیش از ۲۹۰۰ تا ۲۸۰۰ قم — دولت آکد ۲۸۰۰ قم — لشکرکشی سارگن به ایلام تخته سنگ نرامسین — دولت گوتی — گودآ، پاتسی لگش ۲۵۰۰ قم — طلوع سلسلهٔ سوم اور اداره ایلام بتوسط دنگی — زوال سلسلهٔ سوم اور بتوسط ایلام تاراج ارخ بتوسط کودورنان خوندی در حدود ۲۲۸۰ ق.م — سلسلهٔ نی سین ۲۳۳۹-۲۱۱۵ ق.م - تأثیر تمدن سومری .

فصل ششم

ایلام و بابل ۹۴

طلوع بابل — نظری به ماقبل اشکال مربوط ساختن سلسله های قدیم ایلامی با سلسله‌های سومر یك مقارنهٔ تاریخی حتمی بین ایلام و بابلی ها غلبه ایلام و نتایج آن کدر لاعمر پادشاه ایلام انحطاط دولت ایلامی — اولین سلسلهٔ بابل تقریباً از ۲۲۲۵—۱۹۲۶ق.م قوانین حمورابی - سلسله دوم بابل ۲۰۶۸—۱۷۱۰ پیش از میلاد تقریباً - سلسله‌های ایلامی معاصر باسلاطین بابل سلسله کسیت بابل از ۱۹۲۵ تا ۱۱۸۵ ق.م — اوضاع ایلام — شوتروك ناخونتا پادشاه ایلام ۱۱۹۰ق.م تقریباً سلسله پاشه بابل ۱۱۸٤ تا ۱۰۵۲ ق.م — صفحات دریائی وسلسله بازی‌ها ۱۰۵۳ تا ۱۰۳۲ ق.م کلدانیان ۹۷۰ تا ۷۳۲ ق.م .

فصل هفتم

امپراطوری آشور وسقوط ایلام ۱۰۶

طلوع آشور — دولت قدیم آشور - مهاجرت آرامیان دولت میانی آشور از سال ۹۰۰ تا ۷٤٥ق.م تقریباً دولت جدید آشور از ۷٤٥ تا ٦۰٦ ق.م — سارگن دوم ۷۲۲—۷۰٥ ق.م جنك اول بین آشور و ایلام سناخریب از ۷۰٥ تا ٦۸۲ق.م - جنگهای سناخریب - تسخیر وغارت بابل درسال ٦۸۹ قبل از میلاد اسرهدون از سال ٦۸۱ تا سال ٦٦۹ق.م و روابط او با ایلام فتح مصر درسال ٦۷۰ق.م آشوربانیپال از سال ٦٦۹ تا ٦۲٦ جنك اول بابل با ایلام - جنك تولليز ٦٥۹ ق.م انقلاب شوش - آمن فیروزی آشور طغیان بابل جنك دوم با ایلام ٦٥۱ق.م - تسخیر بابل ٦٤۸ق.م تسخیر وغارت شوش ٦٤٥ق.م برگرداندن مجسمه ننه به ارخ — محو شدن ایلام .

فصل هشتم

آریانهای ایران- اصل و منشاء و روایات آنها ۱۲۵

اختلاف ما بین اراضی پست و نواحی مرتفعهٔ ایران — استیلای آریان در اراضی مرتفعه — مسئله آریان — سرزمین اصلی آریانها روایات آریانهای ایران — ورود طوایف آریان ها به ایران — تاریخ این مهاجرتها - قوم ماد و سکنهٔ قدیم — افسانه های اریانی .

فصل نهم

کیش مادیها و پارسیها ۱۳۳

اشتراك مذهبی طوائف آریانی ایران و هندوستان افسانه های هندی ایرانی یما یا جمشید — زردشت پیغمبر ایران - گشتاسب اولین پادشاهی که ایمان آورده — تاریخ ولادت و وفات زردشت — اوستا — اورمزد خدای مطلق - اهریمن یعنی خالق شر — اصول ثلاثهٔ مذهب زردشتی — تاثیرات نورانیان بر مذهب زردشتی - استعمال برسم — مغ - عقیده به معاد — بهشت پارسیان — تأثیر مذهب زردشتی بر مذهب یهود خلاصهٔ احوال .

فصل دهم

طلوع ماد و سقوط آشور ۱۴۹

وضع ماد [illegible] لشکرکشی تیگلات پیلسر اول در سال ۱۱۰۰ ق.م تقریبا — لشکرکشی های شلمانسر در سال ۸۴۴ ق.م - لشکرکشی اد[illegible]ری سوم در سال ۸۱۰ ق.م — جنگهای تیگلات پیلسر چهارم سال ۷۴۴ ق.م — به اسیری بردن [illegible] ۷۲۲ ق.م لشکرکشی اسرهدون در سال ٦٧٤ ق.م - روایت مادیها — دیوکس موسس سلسله سلطنتی ماد - اکباتان پایتخت ماد - زبان ماد - سناخریب و ماد - اتساع ماد استیلای ماد بر پارسیان — سالهای اخیر آشور بانیپال حمله اول مادیها — جلوس کیاکسار محاصرهٔ اول [illegible] سیت‌ها - محاصره دوم نینوا — سقوط نینوا در سال ٦٠٦ ق.م تقریبا — مصادف [illegible] .

فصل یازدهم

ماد و بابل و لیدیه ۱۶۴

اوضاع [illegible] وضعیت ماد - سلطنت جدید بابل — لشکرکشی نخو دوم — غلبهٔ [illegible] سال ٦٠٤ ق.م حدائق معلقهٔ بابل — جنگهای کیاکسار — دولت لیدیه — سلسلهٔ [illegible] جنگ بین لیدیه و ماد - جنگ کسوف سال ۵۸۵ ق.م — فوت

کیاکسار بسال ۵۸۴ — آستیاگس پادشاه آخری ماد — تجمل وجلال دربار ماد — شکست آستیاگس بدست کوروش کبیر — سلاطین آخری دولت جدید بابل .

فصل دوازدهم

عصر پهلوانی ایران ۱۷۳

کیفیت افسانه تاریخ قدیم ایران — سلسلهٔ پیشدادی — جمشید و ضحاك — فریدون وکاوه — سه پسر فریدون — سام و زال و رودابه — رستم پهلوان — سلسلهٔ کیانیان — کیکاوس و مطابقتش از جهتی با کیاکسار — سهراب و رستم — سیاوش وکیخسرو — کیخسرو وکوروش کبیر — سهراب وگشتاسب — اسفندیار — بهمن یا اردشیر دراز دست — انتهای عصر پهلوانی .

فصل سیزدهم

طلوع دولت پارس ۱۸۱

ترتیبات قدیمهٔ پارسیان — طلوع کوروش کبیر بنابقول هرودوت — مصیبت هارپاگوس — معلومات جدیده در باب تاریخ ایران — هخامنش موسس خاندان سلطنتی — دوشعبه سلاطین هخامنشی — مغلوب شدن آستیاگس بدست کوروش — کوروش پادشاه انشان سلطان پارس میشود — کروس پادشاه لیدیه — محاربهٔ ایران ولیدیه — تسخیر سارد درسال ۵۴۶ ق.م — سرنوشت کرزوس — موقع جغرافیائی یونان — ترقیات جدیده که در معرفت تاریخ یونان حاصل شده است — هجوم طوایف آریائی به یونان — مستعمرات یونانی در آسیای صغیر — مقهور شدن یونانیان بدست ایرانیان — محاربات شرقی کوروش — تسلیم بابل سال ۵۳۸ ق.م — اقوال مبنی بر روایات — سالهای آخر کوروش — عقیده مورد توطئه — وفات کوروش در سال ۵۲۹ ق.م — خصائل کوروش .

فصل چهاردهم

اوج ترقی دولت ایران ۲۰۲

جلوس کمبوجیه ۵۲۹ ق.م — مرگ بردیا درسال ۵۲۶ ق.م — سال حمله مصر — حمله به اوروپه — ۵۲۵ ق.م — انتحار کمبوجیه سال ۵۲۱ ق.م — گوماتا که یونانیها اورا سمردیس کاذب نامیده اند — قتل گوماتا سال ۵۲۱ ق.م — جلوس داریوش ۵۲۱ ق.م — طغیانهای هشتگانه — انتظامات داریوش — تقسیم کشور به ساتراپیها — شاهراه شاهی — اهتمام داریوش در بسط و توسعهٔ کشور — مقصود داریوش از حمله به سیت ها — ترتیب لشکرکشی در سال ۵۱۲ ق.م — الحاق طراس و انقیاد مقدونیه — لشکرکشی به هند سال ۵۱۲ ق.م — خلاصه .

فصل پانزدهم

احوال ایرانیان قدیم و عادات وزبان و معماری آنها . ۲۳۲

مردانگی ایرانیان . عادات و رسوم . ــ مهمان نواز وکریم وبخشنده ونظر بلند بوده‌اند ــ. قوانین ــ مرقع زنان ــ . پادشاه و دربار او ــ . زبان ایرانیان قدیم ــ کتیبه های بی ستون که بسه زبان است ــ . خرابه‌های پاسارگاد . . پرس پلیس ــ مقابر سنگی ــ . کاشی کاری مینائی وغیره ــ کارهای زرگری مخامنشی . آلات و ادوات مفرغی خینمان ــ خلاصه.

فصل شانزدهم

ایران و یونان در زمان سلطنت داریوش ۲۴۷

نتایج محاطرات رعایای یونانی ایران . روابط بین یونان و آسیای صغیر ــ اوضاع یونان ــ طغیان یونان ازسال۴۹۹ تا ۴۹٤ ق.م ــ . جنك لاد وسقوط میلت در سال ٤۹٤ ق.م ــ لشکرکشی مردونیه بطراس۴۹۳ق.م لشکرکشی برای گوشمالی آتن وارتریا ٤۹۰ ق.م ــ انهدام ارتریا ــ جنك ماراتن ٤۹۰ ق.م شورش مصر ٤۸٦ ق.م وفات داریوش سال٤۸٥ ــ خصائل داریوش

فصل هفدهم

دفع پارسی ها از یونان ۲۵۹

جلوس خشایارشا ٤۹٥ ق.م دفع شورش مصر درسال ٤۸٤ ق.م ــ طغیان بابل درسال٤۸۲ ق.م ــ تشکیل قشون . . . عدهٔ آن اوضاع جنگی یونان ــ حرکت قشون عظیم ــ مدافعه در ترموپیل سال ٤۸۰ ق.م . . . زد و خوردهای دریائی درآرتی میزیوم ــ پیشرفت قشون پارس و تسخیر آتن ــ جنك سالامیس ٤۸۰ق.م مراجعت خشایارشا ــ مهاجمهٔ کارتاژیان برسیسیل سال٤۸۰ق.م ــ جنگهای مردونیه جنك پلاته درسال ٤۷۹ ق.م ــ جنك میکال درسال ٤۷۹ ق.م ــ تسخیرسس تس سال ٤۷۸ ق.م . . . عمل .

فصل هیجدهم

احوال دولت پارس بعد از طرد شدن از یونان ۲۸۱

خشایارشا . . . یونان تاخت و تاز های یونانیها در آسیای صغیر و جنك اوریمدن ٤٦٦ ق.م . . . خشایارشا ٤٦٦ ق.م ــ خصائل خشایارشا ــ جلوس ارتاکسرکسس اول (اردشیر درازدست) ٤٦٥ ق.م . . . (ویشتاسب) ٤٦۲ ق.م ــ شورش مصر ٤٦۰ تا ٤٥٤ ق.م ــ صلح

کالیاس سال ٤٤٩ ق.م تقریبا — مقایسه ایران و یونان با اسپانیا و انگلستان — طغیان مگابیز — دورهٔ اغتشاش سال ٤٢٥ ق.م — پادشاهی داریوش نترس ٤٢٤-٤٠٤ ق.م — تیسافرن واتحاد بااسپارت ٤١٢ ق م — داستان تری تئخم .

فصل نوزدهم

انحطاط دولت پارس ۲۹۳

کوروش کوچك — روابط کوروش با اسپارت — جلوس اردشیر من مون (تیز هوش) ٤٠٤ ق.م لشکرکشی کوروش ببابل — جنك کوناکسا ٤٠١ق.م — بازگشت ده هزار نفری — ایران و یونان بعداز واقعه کوناکسا — مصالحهٔ انتالسیداس سال ٣٨٧ ق.م — محاربات مصر — لشکرکشی علیه کادوسیان اواخر ایام سلطنت اردشیر منمون — جلوس اردشیر سوم سال ٣٥٨ ق.م — تسخیر صیدا و انقیاد مصر سال ٣٤٢ ق.م — قتل اردشیر سال ٣٣٦ ق م — جلوس داریوش کدمان ٣٣٦ ق.م

فصل بیستم

طلوع دولت مقدونیه تحت سلطنت فیلیپ و اسکندر ۳۱۳

جغرافیای مقدونیه — سکنهٔ مقدونیه — تاریخ قدیم مقدونیه — [illegible] فیلیپ [illegible] ٣٥٩-٣٣٦ ق.م — جنك خرونه ٣٣٨ ق.م — انتخاب فیلیپ به سرداری کل یونان ٣٣٧ ق.م — [illegible] — قتل فیلیپ ٣٣٦ ق.م — شهرت فوق‌العادهٔ اسکندر کبیر — افسانه های اسکندر — دورهٔ جوانی و جلوس اسکندر — شناختن یونان اسکندر را بسلطنت — انهدام تب .

فصل بیست و یکم

جنگهای گرانك و ایسوس ۳۲۵

اوضاع قبل از جنك بزرك — حرکت قشون در ٣٣٤ ق.م — جنك گرانیك ٣٣٤ ق.م — تسلیم شدن سارد ٣٣٤ ق.م — محاربهٔ کاریه ، لیکیه ، پامفلیه ، پی سیدیه ، و [illegible] — فوت ممنون ٣٣٣ ق.م — جنك ایسوس نوامبر ٣٣٣ ق.م — محاصره و تصرف صور ٣٣٢ ق.م — [illegible] مصر ٣٣٢-٣٣١ ق.م .

فصل بیست ودوم

خط سیر اسکندر کبیر تا مرك داریوش ۳۴۳

جنك آربیل ٣٣١ ق.م — نتیجهٔ جنك آربیل — تصرف [illegible] — [illegible] . تصرف اکباتان ٣٣٠ ق.م — تعاقب داریوش ومرك او ٣٣٠ ق.م .

پارتیها ـــ اتالوس پادشاه پرگام و آنتیوخوس هیراکس ـــ سلکوس سوم ۲۲۶ ـ ۲۲۳ قبل از میلاد ـــ اختتام یك عصر بزرگ ـــ ایران در تحت حکومت مقدونیه ـــ شهرهای یونانی در امپراطوری ایران.

فصل بیست و هفتم

قیام پارتیها وظهور روم در آسیا ۴۰۹

پارت اصلی ـــ منابع تاریخ پارتی یا اشکانی ـــ خاندان اشکانی ـــ پیدایش خاندان اشکانی ۲۴۹-۲۴۸ ق.م ـــ حالات اشك اول ۲۴۹-۲۴۷ ق م ـــ هکاتم پیلس پایتخت ـــ تسخیر هیرکانیا بدست اشك دوم ۲۴۷-۲۱۴ ق.م ـــ اشك دوم وسلکوس دوم ـــ دارا پایتخت جدید پارتیها ـــ اوایل حالات آنتیوخوس بزرگ ۲۲۴-۲۱۳ ق م ـــ اشك سوم وآنتیوخوس کبیر ۲۰۹ ق.م ـــ عزیمت آنتیوخوس به باختر وکرمان وپنجاب ۲۰۸-۲۰۴ ق م ـــ نخستین ارتباط بین ایران و روم ـــ جنگ اول مقدونیا ۲۱۵-۲۰۵ ق م ـــ تاراج مصر بدست فیلیپ پنجم وآنتیوخوس بزرگ ـــ جنگ دوم مقدونیا ۲۰۰ ق م ـــ آنتیوخوس کبیر و دولت روم ۲۰۰-۱۹۱ ق.م ـــ جنگ ماگنسیا ۱۹۰ ق م ـــ صلح اپامه ۱۸۸ ق.م دولت پارت تا زمان سلطنت مهرداد اول ۲۰۹-۱۷۰ ق.م ـــ دولت باختر ۲۰۵-۱۷۰ ق م ـــ خلاصه.

فصل بیست وهشتم

توسعهٔ پارت و انحطاط خاندان سلوکی ۴۳۴

خاندان سلوکی ۱۸۸-۱۷۵ ق.م ـــ جلوس آنتیوخوس اپیفان ۱۷۵ ق م ـــ جنگ پدنه ۱۶۸ ق.م ـ تخلیهٔ مصر ازطرف آنتیوخوس ۱۶۸ ق م ـ جنگهای آنتیوخوس درمشرق ومرگ او ۱۶۵-۱۶۴ ق.م ـــ آنتیوخوس اپیفان ویهودیان ـــ دمتریوس منجی ۱۶۲-۱۵۰ ق.م ـــ فتوحات مهرداد اول پادشاه پارت ۱۷۰-۱۳۸ ق.م ـــ خاندان سلکوس ۱۵۰-۱۴۰ ـــ مهرداد اول و دمتریوس دوم ـــ مرگ مهرداد اول ۱۳۸ ق م ـــ آنتیوخوس هفتم ملقب به سیدتس ۱۳۸-۱۲۹ ق.م ـــ آنتیوخوس سیدتس و فرهاد دوم ۱۲۹-۱۳۰ ـــ زوال خاندان سلکوس ـــ مقام خاندان سلوکی در تاریخ.

فصل بیست ونهم

دولت پارت و روم وپنت ۴۴۷

خطر طوائف صحرا نورد ـــ فتوحات طوائف صحرانشین در پارت ـــ مهرداد دوم ۱۲۴-۸۸ ق م ـــ پارت وارمنستان ـــ توسعهٔ روم ۱۹۰-۱۲۹ ق م ـــ تشکیل سلطنت مهرداد ششم پادشاه پنت ۱۲۰-۱۹۰ ـــ ابتدای روابط مابین پارت وروم ۹۲ ق م ـــ نخستین [illegible] ۱۲۰ ـــ ۸۸ ق.م ـ ـ یك عصر تاریك درتاریخ پارتیها ۸۸ـــ۶۶ ق.م ـــ مهرداد ششم و روم ۸۹-۶۶ ق.م ـــ عملیات پمپی در مشرق ۶۷ـــ۶۳ ق.م ـــ پمپی وفرهاد سوم پادشاه پارت ـــ هلاکت [illegible] ۶۳ ق م.

پس‌الهرین بواسطهٔ هادریان ۱۱۷م — هجوم وغارت طایفهٔ آلان ۱۳۳ م — حملهٔ بلاش سوم به سوریه ۱۶۱ م — جنگهای اویدیوس کاسیوس ۱۶۲-۱۶۵ م — جنگهای سوروس در شرق ۱۹۴-۱۹۷م — اردوان و بلاش آخرین پادشاه پارت ۲۱۹-۲۲۶ م — خدعه وخیانت کارا کالا ۲۱۶ م — آخرین جنگ مابین پارت و روم ۲۱۷ م — انقراض دولت پارت ۲۲۶ م — ارتباط چین و ایران ۲۵-۲۲۰م — پرستش میترا در اروپا — خلاصه .

فصل سی و پنجم

طلوع سلسله ساسانی ۵۳۱

اصل سلسلهٔ ساسانی — ظهور اردشیر — اردوان واردشیر جنگ هرمز جنگهای مشرقی اردشیر — اردشیر و سوروس اسکندر ۲۳۲-۲۲۸ م — جنگ اردشیر با ارمنستان اردشیر بازدهٔ کنندهٔ دیانت زردشت کارهای بزرگ وخصال اردشیر .

فصل سی و ششم

شاپوراول اسیر کنندهٔ والرین ۵۴۳

جلوس شاپور اول ۲۴۰م — شورش ارمنستان وهاترا (الحضر) ۲۴۰م اولین میدان جنگ در مقابل روم ۲۴۱-۲۴۴ م — جنگ دوم - مرحله اول ۲۵۸-۲۶۰ م اسارت والرین ۲۶۰م مرحله دوم جنگ ۲۶۰م — شاپور واذینه پادشاه پالمیرا تدمر ۲۶۰-۲۶۳م [illegible] کارهای شاپور در موقع صلح مانیها — موت شاپور اول ۲۷۱ م — هرمز وبهرام اول ۲۷۱-۲۷۵م [illegible] لشکرکشی بهرام دوم ۲۷۵-۲۸۲ م — حمله وجنگ کاروس ۲۸۳ م تصرف ارمنستان توسط [illegible] ۲۸۶م [illegible] جنگ نرسی با روم ۲۹۶-۲۹۷ م — شکست نرسی وواگذاری پنج ولایت ایران بروم ۲۹۷م .

فصل سی و هفتم

شاپور بزرگ ۵۶۰

پیدایش شاپور دوم ۳۰۹م اوائل سن ومحاربات او ۳۰۹-۳۳۷م [illegible] جنگ [illegible] روم ۳۳۷-۳۵۰ م — تعقیب وآزار سخت مسیحیان محاربات شرقی شاپور ۳۵۰-۳۵۷م [illegible] ارمنستان و روم ۳۵۲م تقریبا — جنگ دوم با روم تا مرگ کنستانسیوس ۳۵۰م [illegible] ژولین ۳۶۳م [illegible] عقب نشینی ومرگ ژولین ۳۶۳م — ردشدن پنج ولایت [illegible] شاپور ۳۶۳ [illegible] در ارمنستان و ایبری انعقاد عهد صلح بین روم و [illegible] ۳۷۶م [illegible] مرگ شاپور ۳۷۹ م .

فصل سی و هشتم

جنك با هیاطله (هونهای سفید) ۵۸۴

اردشیر دوم ۳۷۹-۳۸۳م وشاپور سوم ۳۸۸-۳۸۳م — تجزیه ارمنستان ۳۸۴م — بهرام چهارم ۳۸۸-۳۹۹م — یزدگرد گناه‌کار ۳۹۹-۴۲۰م — رویهٔ یزدگرد نسبت بمسیحیان — افسانه عجیب مرك یزدگرد — جانشینی بهرام گور بهرو علیه ۴۲۰م — لشکر کشی برضد روم ۴۲۱-۴۲۰م — صلح با روم ۴۲۲م — اعلان استقلال کلیسای شرقی ۴۲۴م — تبدیل ارمنستان ایران بوالی نشین ۴۲۸ م — ظهور هیاطله — لشکر کشی بهرام گور برضد هونهای سفید — بهرام گور شکارچی ماهر و زبردست — کارها وخصال بهرام گور — یزدگرد دوم ولشکرکشی او برضد روم وهیاطله — شکنجه وعذاب اهالی ارمنستان وبین النهرین بامر یزدگرد — غصب سلطنت توسط هرمز درسال ۴۵۷ وبر انداختن اوبدست فیروزدر ۴۵۹ — اولین مصاف فیروز با هونهای سفید — شورش ارمنستان ۴۸۱-۴۸۰م — شکست فیروزازهونهای سفید ومرك او۴۸۳م — ایران خراج گذارهونهای سفید۴۸۵-۴۸۳م — قرارداداو باارمنستان — مباحثات بین مسیحیان ایران دراصول عقاید.

فصل سی و نهم

مغلوب شدن هونهای سفید ۶۰۴

جلوس قباد ۴۸۷ م — لشکرکشی برعلیه قوم خزر — ظهور مزدك — خلع قباد وحبس او ۴۹۸-۵۰۱م — سلطنت ثانوی قباد ۵۳۱-۵۰۱م — جنك او با روم (بیزانس) ۵۰۳-۵۰۵ — آخرین جنك باهیاطله ۵۱۳-۵۰۳م — قتل عام مزدکیان ۵۲۳ م — شورش در ایبری — جنك دوم با روم (بیزانس) ۵۳۱-۵۲۴م — اهمیت سلطنت قباد — ارتباط بین چین وایران در دورهٔ ساسانیان.

فصل چهلم

انوشیروان عادل ۶۱۷

جلوس بلامعارض نوشیروان ۵۳۱م — اعدام مزدك وقتل پیروان او — صلح با روم ۵۳۳م — پیشرفتهای روم درافریقاوایتالیا ۵۳۹-۵۳۳م — گرفتن انطاکیه وغارت آن بدست نوشیروان ۵۴۰م — جنك درلازیکا ۵۵۷-۵۴۰م — دومین صلح با روم ۵۶۳م — ظهور ترکان — مطیع کردن هیاطله — جنك برعلیه طائفه خزر ۵۷۶م — جنك عربستان ۵۷۶م — جنك با ترکان — جنك سوم با روم ۵۷۹-۵۷۲م — جامعهٔ مسیحی در سلطنت نوشیروان — خصائل نوشیروان وکارهای او — بزرگمهر.

فصل چهل و یکم

تشکیلات وزبان ومعماری در دورهٔ ساسانی ۶۳۵

ادارهٔ دولت ساسانی — مالیات ارضی — پیشرفت در آبیاری ووسائل ارتباط — آرتش — شاه ودربار — زبان

پهلوی — کتیبه های پهلوی روی تخته سنگ — ادبیات پهلوی — هنر معماری ساسانی — خصایص عمدهٔ معماری ساسانی — کاخ فیروز آباد — طاق کسری — کاخ خسرو در قصر شیرین — کاخ ماشیتا — نقوش برجسته شکار خسرو در نقش رستم — مجلس پرویز — زرگری ساسانیان یا کارهای آنها در نقره آلات — مجسمهٔ شاپور اول — اظهار نظر در معماری و هنرهای زیبای ساسانی.

فصل چهل ودوم

خسروپرویز وهراکلیوس (هرقل) ٦٥٨

ادامه جنگ با روم ازطرف هرمزداس چهارم — هجوم ترکان بایران وشکست آنها در ٥٨٨ م — جنگ لازیکا ٥٨٩ م — عصیان بهرام چوبین وقتل هرمز — سلطنت خسرو پرویز ٥٩٠ م — شکست وفرار خسرو بطرف مزوپوتامیا — برگشت خسرو با سپاه روم وسلطنت ثانی او ٥٩١ م — جنگ با روم ٦٠٣ م — جنگ زوقار ٦١٠ م — جلوس هرقل ٦١٠ م — غارت انطاکیه وگرفتن اورشلیم توسط پرویز ٦١١ م — سقوط کالسدون ٦١٧ م — اوضاع یاس آور امپراطوری روم — جنگهای معروف هرقل ٦٢٢-٦٢٧ م — غلبه برشهر براز ٦٢٢ م — فرار پادشاه بزرگ ٦٢٣ م — غافلگیر شدن شهر براز ٦٢٤ م — شکست شهر براز در سارلس ٦٢٥ م — محاصره قسطنطنیه وشکست شاهین براز ٦٢٦ م — بغارت رفتن دستگرد و فرار خسرو پرویز ٦٢٧ م — خلع وقتل خسروپرویز ٦٢٨ م — خصال خسرو پرویز — ترقی مذهب مسیح در دوره پادشاهان اخیر ساسانی.

فصل چهل وسوم

سقوط امپراطوری ایران بدست اعراب ٦٧٦

سلطنت قباد دوم وصلح او با روم ٦٢٨ م — کشتن تمام برادران خود ومرگ او ٦٢٩ م — غصب سلطنت از طرف شهر براز ومرگ او ٦٢٩ م — دوره هرج ومرج ٦٢٩-٦٣٤ م — جلوس یزدگرد سوم ٦٣٤ م — لشکرکشی خالد برعلیه نواحی غربی امپراطوری ایران ١٢-١٣ هجری (٦٣٣-٦٣٤) — جنگهای مثنی ١٣-١٤ ه (٦٣٤-٦٣٥) — جمع آوری سپاه عظیم ایران برای جنگ با اعراب ١٤ ه (٦٣٥) — هیئت اعزامی بنزد یزدگرد ١٤ ه (٦٣٥) — جنگ قادسیه ١٤ ه (٦٣٦) — تصرف مدائن ١٦ ه (٦٣٧) — جنگ جاولا ١٦ ه (٦٣٧) — الحاق بین النهرین وتصرف ابله ١٦ ه (٦٣٧) — بنا کوفه و بصره ١٧ ه (٦٣٨) — لشکرکشی از بحرین وشکست — فتح خوزستان وتصرف شوشتر ١٩ ه (٦٤٠) — جنگ نهاوند ٢١ ه (٦٤٢) — تسخیر ولایات ایران — مرگ یزدگرد سوم (٣١ ه (٦٥٢) .

فصل چهل وچهارم

شرح احوال (حضرت) محمد در مکه ٧٩٧

سرزمین عربستان — اهمیت مکه — مذهب قدیم اعراب — کعبه — اجداد پیغمبر — اوضاع سیاسی

عربستان پیش از ولادت پیغمبر ونیروس از ولادت ــــ ایام کودکی و دوره جوانی تاسن کمال محمد ــــ نزول وحی بوسیلهٔ جبرئیل ــ اشتغال بامر نبوت ۶۱۲–۶۱۴ م ــــ جلای وطن موقتی بطرف حبشه ۶۱۵ م.

فصل چهل و پنجم

هجرت به مدینه واستحکام دین اسلام ۷۱۳

هجرت یا جلای وطن بمدینه ۶۲۲ م ــــ بناء اولین مسجد درمدینه ــــ مخالفت بایهود ــ جنك بدر سال ۲ هجری (۶۲۳) واخراج بنی قینقاع ــــ واقعه احد سال سوم هجری (۶۲۵) واخراج بنی نضیر ــــ محاصره مدینه وقتل عام بنی قریظه ۵ هجری (۶۲۷) ــ صلح حدیبیه ۶ هـ (۶۲۸) ــــ اعزام نمایندگان بدربار سلاطین ۷ هـ (۶۲۸) ــ فتح خیبر ۷ هـ (۶۲۸) . انجام وظائف حج ۷ هـ (۶۲۹) ــــ جنك موته ۸ هـ (۶۲۹) ــــ فتح مکه ۸ هـ (۶۳۰) آخرین لشکرکشی پیغمبر ۹ هـ (۶۳۰) ــــ آخرین احکام پیغمبر ــــ سفر حجة الوداع ۱۰ هـ (۶۳۲) ــــ رحلت پیغمبر ۱۱ هـ (۶۳۲) ــــ سیرت واخلاق ــــ قرآن.

فصل چهل و ششم

اسلام تحت خلفای چهارگانه اول ۷۲۹

عصر خلافت ۶۳۳–۱۲۵۸ م ــــ نسب نامه قریش ــــ انتخاب ابوبکر بخلافت ــــ شورش ۱۱ هـ (۶۳۲) ــ جنك یرموك ۱۳ هـ (۶۳۴) ــ وفات ابوبکر وخلافت عمر ۱۳ هـ (۶۳۴) ــــ تصرف دمشق ۱۴ هـ (۶۳۵) ــــ تصرف انطاکیه وتسلیم شدن بیت المقدس سال ۱۵ هـ (۶۳۷) ــــ فتح مصر ۱۹–۲۰ هـ (۶۴۱–۶۴۰) ــــ قتل عمر ۲۳ هـ (۶۴۴) ــ خلافت عثمان ۲۴ هـ (۶۴۴) ــــ توسعه اسلام درسمت غرب ۲۵–۱۳ هـ (۶۵۲–۶۴۶) ــــ لشکرکشی بایران ۳۱ هـ (۶۵۲) ــ قتل عثمان ۳۵ هـ (۶۵۶) ــــ خلافت علی بن ابیطالب ۳۵ هـ (۶۵۶) ــــ معاویه فرماندار شام ــــ اعلان جنك برعلیه معاویه ازطرف علی بن ابیطالب ۳۵ هـ (۶۵۶) ــ جنك جمل ۳۶ هـ (۶۵۶) ــــ جنك صفین ۳۷ هـ (۶۵۷) ــــ حکمین ۳۷ هـ (۶۵۸) ــــ خوارج ــــ سالهای اخیر خلافت علی ــــ شهادت وی ۴۰ هـ (۶۶۱) ــــ خصائل وصفات علی بن ابیطالب ــ حالت ایران.

فصل چهل و هفتم

فاجعه کربلا ۷۴۷

خلافت حسن بن علی وکناره گیری او ۴۰ هـ (۶۶۱) ــــ وصایای معاویه بیزید درمرض موت ۶۱ هـ (۶۸۰) ــــ دعوت حسین بن علی بکوفه ــ حرکت بکوفه ــــ واقعهٔ مولمهٔ عاشورا ــ حرکت اهل بیت بشام وازشام بمدینه ــ تعزیه ــ بنیاد تاریخی فرقه شیعه ــــ اساس واصول مذهبی شیعه.

فصل چهل و هشتم

ایران یکی از ایالات خلافت اموی ۷۵۸

سلسله اموی ـــ استحکام سلطنت معاویه از تبعیت زیاد ـــ ترقی مسلمین در شرق ـــ موفقیت های شایان وشکست معاویه ـــ ولایت عهد یزید در ۵۶ه (۶۷۶) وخلافت او ۶۱ه (۶۸۰) ـــ طغیان ابن زبیر ۶۱ه (۶۸۰) ـــ جنك بخارا ـــ جنك قبائل بدوی های شمالی وجنوبی ۴۶-۶۵ه (۶۶۶-۶۸۵) ـــ نزاع واختلاف برسر خلافت ۶۱-۷۳ه (۶۸۰-۶۹۲) ـــ قتل عام دشمنان حسین‌بن‌علی ۶۶ه (۶۸۵) ـــ خروج ازارقه ـــ خروج ابن اشعث ۸۰ه (۶۹۹) ـــ طغیان موسی‌بن‌خزیم ـــ مرك وخصال عبد الملك ـــ محاربات درآسیای مرکزی ۸۶-۹۶ه (۷۰۵-۷۱۴) ـــ پیشرفت بطرف رود سند ۸۹-۹۶ه (۷۰۷-۷۱۴) ـــ موفقیت های شایان ولید ۸۶-۹۶ه (۷۰۵-۷۱۴) ـــ محاربات یزید درگرگان و طبرستان ۹۸ه (۷۱۶) ـــ دومین کوشش برای فتح قسطنطیه ۹۹ه (۷۱۷) ـــ خراسان تحت خلافت عمر دوم (عمربن عبد العزیز) ۹۹-۱۰۱ه (۷۱۷-۷۲۰) ـــ خلافت یزید دوم ۱۰۱-۱۰۵ه (۷۲۰ - ۷۲۴) ـــ تبلیغ عباسیان ـــ خروج زیدبن حسین ۱۲۲ه (۷۴۰) ـــ خلافت هشام ۱۰۵-۱۲۵ه (۷۲۴-۷۴۳) وجنك تور ۷۳۲ م ـــ ولید دوم و یزید سوم ۱۲۵-۱۲۶ه (۷۴۳-۷۴۴) ـــ خروج عبدالله معاویه ۱۲۶-۱۲۹ه (۷۴۴-۷۴۷) ـــ بر افراشته شدن پرچم سیاه عباسیان درخراسان ۱۲۹ه (۷۴۷) ـــ جنك زاب بزرك ۱۳۲ ه (۷۵۰) ـــ حالت ایران تحت خلفای بنی امیه .

فصل چهل و نهم

تفوق ایرانی در آغاز دوره عباسی ۷۷۶

خاتمه یافتن وحدت مسلمان ـــ جلوس ابوالعباس بخلافت ۱۳۲ه (۷۴۹) ـــ قتل عام بنی امیه ـــ خلافت ابوالعباس ومرك او ۱۳۶ه (۷۵۴) ـــ ابوجعفر منصور ۱۳۶-۱۵۸ ه (۷۵۴-۷۷۵) ـــ قتل ابومسلم ۱۳۷ ه (۷۵۴) ـــ اثره انقلاب در ایران ۱۳۸ه (۷۵۶) و ۱۴۱-۱۴۳ه (۷۵۸-۷۶۰) ـــ طایفهٔ راوندیان ۱۴۱ ه (۷۵۸) ـــ خروج اولاد حسن‌بن‌علی ۱۴۴ه (۷۶۱) ـــ بناء شهر بغداد ۱۴۵ه (۷۶۲) ـــ شورش درهرات ۱۵۰ه (۷۶۷) ـــ نفوذ ایرانیان درزمان خلافت منصور ـــ مهدی ۱۵۸-۱۶۹ه (۷۷۵-۷۸۵) ـــ پیغمبر برقع پوش خراسان ۱۵۸-۱۶۱ه (۷۷۴-۷۷۷) ـــ هادی ۱۶۹-۱۷۰ه (۷۸۵-۷۸۶) .

فهرست گراورها

موضوع	صفحه
١ــ منظرهٔ کوه تفتان	٢٠
٢ــ گردنه پیره زن ــ راه بین بوشهر وشیراز	٣٥
٣ــ مرال	٤٠
٤ــ نیروی دریائی سناخریب	٥٢
٥ــ خدای ایلامی و زنهانیان	٥٧
٦ــ ظرف سفالین متعلق به عهد ما قبل التاریخ	٧٣
٧ــ تصویر برجستهٔ بانوی بافنده که احتمال میرود ایلامی باشد	٧٥
٨ سنگ یك پارچه منقوش نرامسین	٨٥
٩ــ پوشاك بزرك سر از سفال لعاب دار برای زینت پیکر	٩٦
١٠ــ سرلوحهٔ کتیبهٔ قانون حمورابی	١٠٠
١١ــ یك سنگ سرحدی ناتمام متعلق بدوره کاسیت	١١٥
١٢ تصویر آخرین تیرتوم مان	١١٧
١٣ آشور بانیپال و ملکه درمجلس جشن	١١٨
١٤ــ مجسمه های خدایان ایلام که آنها را ربوده به نینوا می‌برند	١٢٢
١٥- تصویر آتشکده در نقش رستم	١٣٦
٢٦- منظره جنك یونان وسیمریها	١٦٧
١٧- منظره رستم درحال خواب و دفاع رخش از او	١٧٧
١٨ نمونهٔ اراله زرین هخامنشی درموزه بریتانی	١٨٣
١٩- منظره کوروش کبیر	٢٠١
٢٠ــ دست بندطلا متعلق بدوره هخامنشی درموزه بریتانیا	٢٠٦
٢١- تصویر داریوش و رؤسای یاغی	٢١٠
٢٢- مقبره مفرغی هخامنشی در شوش	٢٣٣
٢٣- نقوش برجسته وکتیبه در کاخ خشایارشا	٢٣٧
٢٤ــ قصرشوش ــ فریز شیرات	٢٤٠
٢٥ ــ گراور ظروف مفرغی خینمان	٢٤٤
٢٦ــ ظرف سفالین مربوط بشورای جنگی	٢٥٣
٢٧ــ سرباز سنگین اسلحهٔ یونانی وپارسی حامل پرچم که افتاده	٢٧٥
٢٨- قبهٔ سپر نقره درموزهٔ بریتانیا	٢٨٦

فهرست گراورها

۲۹ــــ کاخ داریوش ۲۸۹
۳۰ــــ تصویر سرتیرهای مفرغی وغیره از خیمان ۲۹۹
۳۱ــــ یك کوزه زرین هخامنشی درموزه بریتانی ۳۰۳
۳۲ــــ خرابهٔ یك معبد اناهیتا در کنگاور ۳۰۷
۳۳ــــ جدال اسکندر در ایسوس ۳۳۶
۳۴ــــ دربندهای خزر ۳۵۱
۳۵ ــ اسکندر درحال جدال ۳۶۲
۳۶ــــ یك آب انبار در لوت ۳۷۲
۳۷ــــ تصویر شکار اسکندر ۳۷٤
۳۸ــــ منظره بهار در البرز ٤۰۲
۳۹ــــ قلعه وان ٤٦۱
٤۰ــــ کاخ سلطنتی در الحضره ــ قسمت جلو ایوان شمالی یا طالار بزرك ۵۰۲
٤۱ــــ کاخ سلطنتی الحضره ــ دیوار جنوبی ایوان یا دالان بزرك ۵۰٤
٤۲ــــ تصویر میترا وقتل گاونر بدست او ۵۲۹
٤۳ــــ تصویر شاپور کبیر و والرین ۵٤۵
٤٤ــــ خرابه‌های یکمیدان‌عمومی ۵۵۸
٤۵ــــ خوشاب قلعه ــ یکدژ خرابهٔ رومی درکردستان ۵٦۲
٤٦ــــ حصار دیاربکر ۵۷۸
٤۷ــــ ظرف نقره بهرام گور ۵۹۵
٤۸ــــ جام نقره ساسانی ٦۰۷
٤۹ــــ یك خرابه در دارا ٦۱۰
۵۰ــــ انوشیروان وبزرگمهر ٦۳۱
۵۱ــــ کاخ ساسانی درفیروز آباد ٦٤۳
۵۲ــــ تزئینات کاخ ماشیتا ٦۵۰
۵۳ــــ طاق بستان درکرمانشاه ٦۵۲
۵٤ــــ جام نقرهٔ ساسانی ٦۵٦
۵۵ــــ طاق کسری درمدائن ٦۸۷
۵٦ ــ قلعه نهاوند ٦۹۳
۵۷ــــ تصویر کعبه ۷۰۱
۵۸ــــ حضرت محمد (ص) وحجرالاسود ۷۰٦
۵۹ــــ ظاهر شدن فرشته به پیغمبر ۷۱۰
٦۰ــــ خرابه های ری ۷۵۱
٦۱ــــ منبر مهدی عباسی ۷۵۵
٦۲ــــ چادر شینان ایلات تیموری ۷۷۸

غلطنامه

سطر	نادرست	درست
۱۹	کناب	کتاب
پاورقی	Hil	Hill
۱	Edvards	Edwards
۱٦	هرزره	هزاره
سرلوحه	مهر عتیو	مهر عقیق
۹	دریای مهارلو	دریای مهالو
پاورقی ۲	siry	sir- G
۱۵	قلات	فلات
۱۹	بشرح مفصلی	شرح مفصلی
۱	را.	راه
۹ و ۱٤	تروی	تروا
پاورقی ۲	هستیگس	هستینگس
۱	شخص اگر	اگر
۱	نایل‌که‌به‌استقلال	که نائل به استقلال
۲۱	درفصل چهارم	در فصل ششم
۱۰	آریانیها	آریان
پاورقی	۱ و ۲۰	۱ و ۲
۱۵	البرر	البرز
۲۰	که توراة	که در توراة
سطر۲پاورقی	بود و نیر	بودی و نیز
۱۲	کیاکسال	کیاکسار
آخر	گداست	گذاشت
«	(کبوحبه)	(کبوجه)
زیر شجره	بیان	به بیان
۵	آریای	آریان های
۸	عازا	غزه
سطر۳پاورقی	پیغامی راکه هم	پیغامی را هم‌که
۲۰	پلوپونسی	پلوپونس
۱٦	قطفه	قطعه
٤	تلفاب	تلفات
۷	زیار	زیاد
۹	بشر	لشگر
۱۵	از پا نشد	از پانصد
ماقبل آخر	نقلی	نقل
۱۸	می فهمد	نمی فهمید
۱۹	روبرر	روبرو
۱۱	درارداد	قرارداد
۳	آرماوای	آرماده
۳	مناغت	مناعب
۲۰	۳۳٦	۳۳۸
۱۸	پارسیها حسور	پارسیهای جسور
۲	ار همین راه	ارهمین راه
۱۳	با وشکوه حلال	باشکوه وجلال

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳٤۹	۷	منابح	مبالغ
۳۵۸	۱۲	مبتلای	مبتلا
۳٦٤	۹	اراده	ارابه
۳۷۲	پاورقی	Baomat	Baonat
۳۷۵	۱۲	اسربازان	به سربازان
۳۷۷	۱۳	میتوانم	میتوانیم
۳۸۵	۲	پولیس پرحون	پولی پرخن
۳۹۰	۱٤	اراده	ارابه
۳۹٤	۱۵	صربتی بازده	صربتی یاو رده
۳۹٦	۱۹	اراده های حنگی	ارابه های جنگی
٤۰۱	۱۵	پادشاه‌پنت‌حکمران پسطوس	پادشاه پنت بمدد
٤۳۷	۱۳	ایبمان	ایمان
٤۳۸	۱۲	مختاز	مختار
٤۵٤	۱٦	لیکن پس‌ازچندی	لکن یك چندی
٤۷۳	۲۰	پارتی حزید ،	پارتی خریده
۵۰۲	پاورقی‌سطر۲	از نشر	از انتشارات
»	»	۱۸۰۹	۱۹۰۸
۵۰۳	۱۹	اپود	اپولو
۵۱۱	پاورقی	۱—بلاش	۲—بلاش
۵۱٤	عنوان	نصیب‌تیرداد	نصب تیرداد
۵۲۱	۱۹	هاراراا جاره	هاترا اجازه
۵۲۲	٦	گردید.آبگارپادشاه	گردید و آبگار ،
۵۳۰	عنوان	بسست	نسب
۵٤۸	۸	بتوع	تنوع
۵٦۰	۱٦	حنینی	حنین
۵۸۵	۳	کسیر	کبیر
»	۱۹	بار	پار
۵۸۷	پاورقی	۱—	۲—
۵۸۸	٦	آریوس	آریوس ۳
۵۹۰	٤	بهرام برای	بهرام را برای
٦۱۰	عنوان‌گراور	داراب	دارا
٦۲۲	۷	درصوت	در صورت
٦۲۵	٤	۵۳۳	۵۲۳
»	۸	ژوستی سن	ژوستنی سن
٦٦۳	۱	به ریراسوس	بریراسوس
٦٦۵	۱۹	دختری	دختر
٦۸٤	٦	ولی‌مثنی‌درمیان	ولی مثنی که درمیان
٦۸۷	۳	رطرفین	ار طرفین
۷۳۱	۱	مجمی	مجمعی
۷٤۹	۱۸	قبل	قابل
۷۸۰	۸	حق شاس	حق نشناس

متأسفانه در تاریخ عناوین مندرجهٔ در صفحات کتاب اشتباهاتی روی داده و آن بطریق زیر اصلاح شود :

صفحه	عنوان	نادرست	درست
۲۱۰	اول	قتل اردشیر سال ۳۳٦ قبل ازمیلاد	قتل اردشیر سال۳۳۸ قبل ازمیلاد
۲۷۵	اول	مرگ اسکندرکبیر۳۲۲ قبل ازمیلاد	مرگ اسکندرکبیر۳۲۳ قبل ازمیلاد
٤۱٦	اول	۲۲٤	۲۲۳
٤۸٤	اول	۹۳	۳۹
۵۲۰	سوم	کلسیوس ۱٦۳٤ ، ۱٦۵	کلسیوس ۱٦۵ ۱٦۳
۵۳٦	اول	۲۳۲ - ۲۲۸	۲۳۲ ۲۲۹
۵٤۳	دوم	۲٤٤ ٤٤۱	۲٤٤ ۲٤۱
۵٦۷	دوم	۳۵۹ میلادی	۳٦۱ ۳۵۹ میلادی
۵۷۷	اول	۲٦۳ میلادی	۳٦۳ میلادی
۵۹۰	اول	جانشینی بهرام‌گور بقهر وغلبه	جانشینی بهرام‌گور بقهر وغلبه ٤۲۰م
۵۹۲	دوم	۲٤۸ میلادی	٤۲۸ میلادی
۵۹۸	اول	٤۸ ٤۸۱	٤۸۳ ٤۸۱ میلادی
٦۰٦	اول	۵۰۱ ۵۰۳	۵۳۱ ۵۰۱ میلادی
٦۱۹	اول	پیشرفت‌های روم درافریقا وایتالیا	پیشرفتهای روم در افریقا و ایتالیا ۵۳۹ ۵۳۳ میلادی
٦۱۹	دوم	بدست نوشیروان	بدست نوشیروان ۵٤۰ میلادی
٦۲۵	دوم	جنگ برعلیه طایفه خزر ۵۷٦	جنگ برعلیه طایفه خزر
٦۲۷	اول	۵۷۹ ۵۷۳ میلادی	۵۷۹ ۵۷۲ میلادی
٦٦۲	اول	برگشت‌خسرو باسپاه روم وسلطنت ثانی او	برگشت خسرو باسپاه روم وسلطنت ثانوی او ۵۹۱ میلادی
۷۱۸	اول	(۲۷)	(٦۲۷)
۷۲۰	اول	۷ هجری ٦۲۹	۷ هجری (٦۲۹)
۷۲۹	اول	٦۳۳ ۱۳۵۸	۱۲۵۸ ٦۳۲ میلادی
۷۳۸	اول	۲۵ ۱۳ هجری	۳۱ ۲۵ هجری
۷٤۹	اول	۵٦۱ هجری	٦۱ هجری
۷٦۲	دوم	٦٦ ٦۵	٦۵ ٤٦
۷۷٤	اول	جنگ زاب بزرگ ۲۳۱	جنگ زاب بزرگ ۱۳۲
۷۸۱	دوم	۱٤۱ (هجری ۸۵۷)	۱٤۱ هجری ، ۸۵۷)

در پاورقی صفحهٔ ۵۸۸ این عبارت سطر دوم «یحیی نام حنیفه این طاهر … میباشد که …بوده است» بطریق زیر اصلاح شود - «یکنفر یحیی نام ایرانی ذکر شده»

تذکر - گراور شمارهٔ ۹ در صفحه ۹٦ اشتباهاً معکوس شده است

نقشهٔ بابل

محلّ شهرهای قدیم و اماکن مشاهد

مقیاس ۰ ۱۰ ۲۰ ۳۰ ۴۰ ۵۰ میل انگلیسی

اسامی جدید با نسخ و قدیم با نستعلیق نگاشته شد

خط مرزی ------